

श्रीरूपो विजयते ।

अयम्

वङ्गसेनः

समस्तवैद्यकग्रन्थानां शिरोभूषणः

वैद्यकग्रन्थः ।

श्रीमद्विष्णुवर्च्यवङ्गसेनाभिधेयेन

विरचितः ।

विहङ्गन्दकुमाराख्य गोस्वामिना वैद्येन

वैरीतिपुर्निधामिना संगोधितः

प्रकाशितश्च ।

Copy Rights Reserved by Act XX of 1847.

श्रीविश्वनाथब्रह्मचारिणो भारतदफ्तेगाख्य

यन्त्रालये मुद्रितः ।

कालिकातानगरे ।

रसवेदाङ्गेन्दुमिने (१८४६) चैक्रमाव्दे
रुद्रनागवसुधामिने (१८१२) गकान्दे
वेगाख लक्ष्मणपत्ते तृतीयायां बृहस्पति दिने
समाप्तः ।

नम्बर ०५ काठनट्टो कलकत्ता ।

Price Rs 12

BANG-SEN.

EDITED AND PUBLISHED BY

PANDIT NANDKUMAR GOSWAMI BAIDYA.

Shahar Bery Dt. Rohatak.

*Printed by Bishwanath Brahmachari
at the Bharata-Darpan Press No. 75 Cotton Street
Calcutta.*

भूमिका ।

अग्निन् समये प्रचलितसुश्रुतादिकसमस्तवैद्यकग्रन्थेभ्योऽयं महोत्कृष्टो बङ्गसेनाह्वयन्थो गुप्तोऽलभ्यः सफलयोगः शीघ्रफलदः समीचीनो भवति तथाऽन्यो नैति ज्ञात्वा तस्यावलोकनाय महद्व्यतं मयाकृतम् । स चाऽऽवातरक्ताधिकारान्तोऽस्माकं गृह आसीत् तदवगाहनेन सहस्रशी नवीनाः पदार्थाः सुयोगा वाऽन्यतन्त्रेभ्योऽवशेषा दृष्टास्तदेवं प्रतिदिननिर्गमं चिन्तां जाताऽस्यैष्टरूपग्रन्थस्य पूर्तिः कथं भवेदिति चिन्ततवता मया महोद्यमेन कस्माच्चिद्धिपग्वरात्कश्चिदधिकार आनीतः कस्माच्चिद्धिपग्वरात्कश्चिदधिकार आनीत एवमासमाप्तेः पूर्णं कृत्वा स्वमनोरथः सफलोक्तः । ततो वैद्यवराणां मनोरञ्जनाय स्वल्पज्ञानवैद्यानां मखिलज्ञानाय च बहुतन्त्राणां सम्प्रतिमायित्वं यथा मति संशोधनं कृत्वा वैद्यकग्रन्थेषु भौक्तर इव प्रकाशितः स च विद्वद्भिर्द्रव्यरूपणतां परित्यक्त्वा गृहीतव्यः । अग्निन् ग्रन्थे कुचचित्पदे मम दृष्टिदोषादऽक्षरनिर्गमाणकट्टदोषाद्वा यदऽवयवं भवेत्तद्वा मयि स्नेहार्द्रं हृदयेन, कृपां कृत्वा परिशोधनीयमिति विद्वद्भिः प्रार्थना ममास्ति ।

प्रसिद्धत नन्दकुमार गोस्वामी वैद्यः

गहर वेरी जिला रोहतक ।

अस्मत्सूचना ।

वेरीति पदवाच्यं नगर्यां मे पितामहादयः सर्वे समस्तायु-
 धेदपारगामिनः सकलवैद्यलक्षणसम्पन्ना वभुवुः मयापि समस्ता-
 युर्वेदमहोपाध्यायिजपितुर्मुखादखिलाङ्गमयानि निदानादि-
 वाग्भटान्तानि तन्त्राणि चान्यान्यपि रसादीनां तन्त्राणि संकेत
 तन्त्राणि चाधीतानि । इदानीं सर्वतन्त्रास्यध्यापयामि । एता-
 वता मयाऽयं वेङ्गसेनः प्रकाशितः भवति चात्र श्लोकः—

श्रीगोस्वामीकुलोद्भवो मन पिता संपारगामी ह्यभूत्
 चायुर्वेदमहोदधे वु धफते चन्दाभिधो वैद्यराट् ।

तत्पुत्रेण मया ह्ययं वरतरो ग्रन्थः प्रकाश्रीकृतः

विद्वन्नन्दकुमारनामभिषजा वेरीति पुर्वासिना ॥ १ ॥

परिडित नन्दकुमार गोस्वामी वैद्यः

शहर वेरी जि० रोहतक ।

सूचीपत्रम् ।

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
मङ्गलाचरणम्	१
निदानपञ्चकम्	२
वैद्यकर्माणि	३
यद्यत्तुजलप्रकारम्	५
प्रकृतिलक्षणम्	७
देशप्रकृतिः	८
चिकित्सापादाः	९
वैद्यलक्षणम्	"
रोगिलक्षणम्	"
श्रोत्रधिलक्षणम्	"
परिचारकलक्षणम्	"
मानम्	१०
इष्टशस्यक्तोरोगी	११
रोगगणना	१२

अथ ज्वराधिकारः ।

सामान्यज्वरोपक्रमः	१३
सामान्यज्वरलक्षणम्	१४
तरुणज्वरविधिः	१४
पथविधिः	

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
लङ्घनविधिः	१६
पङ्कपाणीयम्	१७
कपायपेयामण्डयूपयषाम्वादीनां	१८
प्रकाराणि	१९
शामज्वरादिलक्षणानि	२०
वातज्वरलक्षणम्	२०
द्रव्ययोजना	२१
श्रीपथकालम्	२१
वातज्वरोपक्रमम्	२२
पित्तज्वरलक्षणचिकित्साप्रकारः	२३
कफज्वरलक्षणचिकित्साप्रकारः	२४
चातुर्भद्रावलेहिका	२६
वातपित्तज्वरलक्षणचिकित्साप्रकारः	२७
मधुकादिकायः	२८
पित्तश्लेष्मज्वरचिकित्साप्रकारः	२९
असृताष्टकम्	३०
काण्डकादिकायः	३१
वातश्लेष्मज्वरनिदानचिकित्साप्रकारः	३२
आरोग्यपञ्चकम्	३३
पञ्चकोलम्	३४
चातुर्भद्रकम्	३५
दशमूलम्	३६
सन्निपातज्वरनिदानम्	३७
सन्निपातस्य भेदाः	३८

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

सन्निपातचिकित्सा	...	३८
पञ्चमुष्टिकयूप	३८
सप्तमुष्टिकयूपः	...	”
कवलग्रह.	...	”
मधुकसारादिनस्यम्	...	४०
अष्टाङ्गावलेहिका	...	”
मरीचाद्युद्गूलनम्	...	”
भूनिम्बाद्युद्गूलनम्	...	४१
चातुर्भद्रकपञ्चमूलम्	४२
अष्टादशाङ्ग काय	...	”
हृहत्यादिक्वाथः	...	”
शब्दादि.	...	”
हृहच्छब्दादिः	...	४३
कट्फलादि	...	”
द्वितीयोऽष्टादशाङ्ग.	...	”
गुडूचादि	...	४४
तृतीयोऽष्टादशाङ्गः	...	४५
सन्निपातस्य विविधायोगा.	...	”
आगन्तुकज्वरलक्षणम्	...	४८
आगन्तुकज्वरचिकित्सा	...	४०
विषमज्वरलक्षणम्	...	४१
विषमज्वरचिकित्सा	...	४२
माहिखरघूप.	...	४५
चन्दनादिष्टतम्	...	”

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

कल्याणघृतम्	५०
महाकल्याणघृतम्	"
पट्पलं घृतम्	"
अमृतपट्पलं घृतम्	५८
पट्कट्टरतैलम्	"
महत् पट्कट्टरतैलम्	"
महापट्कट्टरतैलम्	५८
बाचादितैलम्	"
बातबलासकज्वरलक्षणम्	"
प्रलेपकज्वरलक्षणम्	"
तयोश्चिकित्सा	६०
दाहशीतादिज्वरनिदानम्	"
यक्षकतैलम्	६१
रसादिधातुगतज्वराणां लक्षणादि	६२
तेषां चिकित्सा	६३
प्राकृतवैकृतज्वरभेदः	६५
अन्तर्वेगवहिवेगज्वरलक्षणम्	६४
जीर्णज्वरलक्षणम्	"
जीर्णज्वरचिकित्सा	"
द्राक्षादिकायः	६५
कौक्कुटं घृतम्	६७
वासादिघृतम्	६८
पिप्पल्यादिघृतम्	६८
चीरुह्यादितैलम्	"

विषयाः ।

गुडूचाद्यं घृतम्		६८
चीरपट्टपलं घृतम्	७०
दशमूलीचीरपट्टपलं घृतम्	”
बलाद्यं घृतम्	”
बृहदासाद्यं घृतम्	”
मञ्जिष्ठाद्यं घृतम्	७१
कुलित्याद्यं घृतम्	”
पट्टचरणं तैलम्	”
पट्टंक्रं तैलम्	७२
अङ्गारकं तैलम्	”
लाक्षाद्यं तैलम्	”
महालाक्षादितैलम्	७३
स्वर्जिकाद्यं तैलम्	”
घलाद्यं तैलम्	”
पटोलादिस्त्रेहः	”
पटोलाद्यनुवामनम्	”
चन्दनाद्यनुवामनम्	७४
त्रिधास्रेहपाकलक्षणम्	”
तैलवाकविधिः	७५
आरग्वधादिनिरूहवस्तिः	”
निरूहमात्राकल्पनाविधिः	”
ज्योतिषक्रमम्	७६
धनिष्ठादिनक्षत्रशान्तिः	७७
ज्वरमुक्तनियमानि	७८

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
ज्वरोपद्रवाः	७६
ज्वरारिष्टलक्षणानि	"
ज्वरमुक्तालक्षणम्	८०

इति ज्वरोधिकारः ।

अथातिसाराधिकारः ।

सामान्यातिसारनिदानम्	८०
सामान्यातिसारचिकित्सा	८१
अतिसारे खड्युग्नः	"
अतिसारे यवाग्नः	"
आमातिसारलक्षणम्	८२
आमपाचनविधिः	"
आमातिसारे चिकित्सा	८३
धान्यपञ्चकम्	८४
चतुःसमागुटी	"
पित्तानुबन्धामपरचनम्	"
काञ्चिकाहरीतकी	"
कलिङ्गायं चूर्णम्	"
चाङ्गे रोष्टतम्	८५
पक्वातिमारचिकित्सा	"
समद्वादिचूर्णम्	"
वातातिसारलक्षणम्	८६
वातातिसारचिकित्सा	८७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पित्तातिसारलक्षणम्	८८
पित्तातिसारचिकित्सा	"
धातुकं घृतम्	"
रक्तौतिसारलक्षणम्	८९
रक्तौतिसारचिकित्सा	"
श्लीवेरादिः कायः	"
गिरिमल्लिकाद्यं घृतम्	९०
पिच्छावस्तिः	९२
चाङ्गरीघृतम्	"
कफातिसारलक्षणम्	९३
कफातिसारचिकित्सा	"
विदोषातिसारलक्षणम्	"
विदोषातिसारचिकित्सा	"
बृहच्छानिपर्ण्यादिः	"
पञ्चमूल्यादिः	९५
धतिसारे चत्वारोयूथाः	९६
त्रयाष्टौतिसारे पुटपाकविधिः	९६
कुटजपुटपाकः	९७
खोनीकपुटपाकः	"
न्यग्रोधादिः पुटपाकः	"
शुण्ठीपुटपाकः	"
कुटजावलेहः	"
पुनः कुटजानलेहः	७८
पुनः कुटजावलेहः	९९

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

कुटजाष्टकावलेहः	८८
पुनः कुटजावलेहः	१००
अङ्घोदवटकाः	"
दक्षकाद्यागुटिका	"
अङ्घोटगुटिकाः	"
अपराजितावलेहः	१०१
पङ्कजघृतम्	"
कुटजाद्यं घृतम्	"
सप्तङ्गघृतम्	"
महाबिल्वतैलम्	१०२
वातपित्तातीसारलक्षणम्	"
वातपित्तातीसारचिकित्सा	"
श्लेष्मपित्तातीसारलक्षणम्	"
श्लेष्मपित्तातीसारचिकित्सा	१०३
वातकफातिसारलक्षणम्	"
कफातीसारचिकित्सा	१०४
कृद्यतीसारचिकित्सा	"
शोयातीसारचिकित्सा	१०५
भयशोकत्रावतीसारौलं०	"
तद्योथिकित्सा	"
कैल्यण्णावलेहः	१०६
शामातिसारलक्षणम्	"
प्रवाहिकालक्षणम्	१०७
तम्यमिदाः	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

तासां चिकित्सा	१०७
वृषणादिदृष्टम्	१०८
पिच्छावस्तिः	,
पुरीषक्षये चिकित्सा"
अतीसारस्यासाध्यलक्षणम्	१०९
ज्वरातिसारलक्षणम्	११०
तस्य चिकित्सा"
नागरादिकायः	१११
क्रीविरादिकायः"
गुडूचादिकायः"
व्योषाद्यं चूर्णम्	११२
कटुज्जाद्यो वटुकः	११३
पाठाद्यं घृतम्"

इत्यतीसाराधिकारः ।

अथ ग्रहण्यधिकारः ।

सामान्यग्रहणीनिदानम्	११३
वातग्रहणीनिदानम्	११४
वातग्रहणीचिकित्सा	११५
प्रिप्लवादां चूर्णम्"
हिम्वटकम्	११६
त्रिफलादिगुटिका"
द्विपञ्चमूलाद्यं घृतम्	११७
पञ्चमूलाद्यं घृतम्	११८

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
महदग्निघृतम्	११८
शुण्ठीघृतम्	११९
हृहृच्चाङ्गेरीघृतम्	"
पित्तग्रहणीनिदानम्	"
पित्तग्रहणीचिकित्सा	"
रसाञ्जनाद्यं चूर्णम्	१२०
पाठादिक्रयचूर्णं वा	"
नागराद्यं चूर्णम्	"
तण्डुलोदकविधिः	"
भूनिम्बाद्यं चूर्णम्	"
पाठाद्यं चूर्णम्	"
चन्दनाद्यं चूर्णम्	१२१
किराताद्यं चूर्णम्	"
मसूराद्यं घृतम्	"
पुनर्मसूराद्यं घृतम्	"
कलिङ्गघृतम्	१२२
कफग्रहणीनिदानम्	"
तस्याधिक्रिया	"
यवागू विधिः	"
पिप्पल्याद्यं चूर्णम्	१२३
भस्मातकचारः	"
दुरालभादिचारः	"
भूनिम्बाद्यः चारः	१२४
महाचारः	"

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
वार्त्ताकगुटिका	१२४
मध्वारिष्टः	"
मधुमुष्पांसवः	१२५
दशमूलासवः	"
पिण्डासवः	१२६
त्रिदोषजग्रहणीनिदानम्	"
तस्याधिकित्वा	"
शतावरीष्टतम्	"
आरुष्करं घृतम्	१२७
संग्रहणीनिदानम्	"
तस्याधिकित्वा	"
गोतकस्य गुणाः	१२८
चाङ्गेरीष्टतम्	१२७
हृहचाङ्गेरीष्टतम्	"
सिद्धयोगः	१२९
अष्टपलकं घृतम्	१३२
विल्वाद्यं घृतम्	"
हृहन्दचूराद्यं घृतम्	"
कपिल्याष्टकम्	"
मधुकमुष्पांसवः	१३३
कल्याणगुडः	"
महाकल्याणगुडः	१३४
कल्याणको गुडः	"
मुनः कल्याणगुडः	१३५

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
पुनः कल्याणगुडः	१३६
कूष्माण्डकल्याणगुडः	
बहुभालिगुडः	१३७
सारकल्पः	१३८
अपरानितावलेहः	"

इति ग्रहण्यधिकारः ॥

अथाग्नीधिकारः ।

वाताग्नीनिदानम्	१४०
वाताग्निचिकित्सा	१४१
पित्ताग्नीनिदानम्	"
पित्ताग्निचिकित्सा	"
कफाग्नीनिदानम्	१४२
कफाग्निचिकित्सा	"
त्रिदोषजाग्नीनिदानम्	"
त्रिदोषजाग्निचिकित्सा	"
कृष्णसर्पादिवसायाऽभ्यञ्जनधूपनञ्च	१४३
नृकेयादिधूपनम्	"
निशादिलेपः	१४४
सिद्धियोगः	"
द्रूपशाद्यं चूर्णम्	"
अग्नेः पातनम्	१४५
गुडाद्यं चूर्णम्	"
हरिद्रादिप्रलेपः	१४६

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
गुदप्रखेदः	...	१४६
वार्ताकपुटपाकः	...	१४७
शोणितस्त्रावविधिः	...	"
उदकपट्पलं घृतम्	...	१४८
पलाशचारघृतम्	...	"
चव्याद्यं घृतम्	...	"
झीवेराद्यं घृतम्	...	"
अग्निघृतम्	...	"
वृहदग्निघृतम्	...	१४९
पिप्पल्याद्यं घृतम्	...	१५०
कासीसाद्यं घृतम्	...	"
वृहत्कासीसाद्यं तैलम्	...	"
दन्त्याद्यं तैलम्	...	"
लवणोत्तमाद्यं चूर्णम्	...	१५१
कटुत्रयाद्यं चूर्णम्	...	"
कल्याणलवणम्	...	"
समशर्कराचूर्णम्	...	१५२
व्योम्नाद्यं चूर्णम्	...	"
फलवर्तितैलम्	...	"
विजयचूर्णम्	...	१५३
दन्त्यरिष्टः	...	"
चतुष्टमोमोदकः	...	"
स्रव्यसूरणमोदकः	...	"
सूरणपिण्डी	...	१५४

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

बृहत्कृष्णमोदकः	...	१५४
अगस्त्यमोदकः
प्राणदागुटिका	...	१५५
कांकायनोमोदकः	...	१५६
भस्मातकागुडः
द्वितीयभस्मातकावलेहः	...	१५७
पटोलाद्योऽवलेहः
भस्मातकावलेहः	...	१५८
योगराजगुग्गुलुः	...	१५९
त्र्योवाहुशालोगुडः	...	१६०
लोहभेदाः	...	१६१
तोष्णशोधनम्	...	१६२
लोहवर्णनम्
अग्निमुखलोहः	...	१६४
लोहाटकम्
चन्द्रायं लोहम्	...	१६५
शङ्करप्रणीतलोहम्
रक्ताशोनिदानम्	...	१६८
रक्ताशोवाताद्यनुबन्धम्	...	१७०
रक्ताशोधिक्रिया
कुटजाद्यं घृतम्	...	१७१
अत्राक्पुष्पोष्ठतम्
महाचाङ्गेरीघृतम्	...	१७२
कुटजरसक्रिया	...	१७३

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
कुटजलेहः	१७३
चित्रकादिभस्मातकावलेहः	१७४
सूत्रबन्धनम्	१७५
चारसूत्रम्	”
कालपुष्यादिचारः	”
चारः	१७६
अभयारिष्टः	”
यन्त्रप्रमाणाद्युपदेशः	१७७
गुदप्रमाणम्	”
अर्शः छेदनप्रकारः	”
कपित्थाद्यं घृतम्	१७८
प्रतिसारणमात्रा	१८०

इत्यर्शाधिकारः ।

अयाजीर्णाधिकारः ।

अजीर्णनिदानम्	१८२
अजीर्णचिकित्सा	”
अग्निमान्द्यम्	१८३
अजीर्णभेदाः	१८४
विदग्धलक्षणम्	१८५
विष्टब्धलक्षणम्	”
अजीर्णोपद्रवाः	”
अजीर्णभेदानां चिकित्सा	”
हिंश्टकम्	१८०

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
अग्निमुखचूर्णम्	...	१८७
द्वितीयमग्निमुखचूर्णम्	...	"
भास्करलवणम्	...	१८८
वडवानलचूर्णम्	...	"
द्विगुद्वादशकं चूर्णम्	...	"
द्वहृदग्निमुखं चूर्णम्	...	१८९
वडवानुखं चूर्णम्	...	१९०
ज्वालामुखं चूर्णम्	...	"
द्वपद्वादशकं चूर्णम्	...	"
समशर्करं चूर्णम्	...	"
भरिचाद्यं चूर्णम्	...	"
नागराद्यं चूर्णम्	...	"
मस्तुपट्पलं घृतम्	...	१९१
महापट्पलं घृतम्	...	"
भरिचाद्यं घृतम्	...	"
धान्यजीरकघृतम्	...	१९२
धान्यघृतम्	...	"
जीरकघृतम्	...	"
द्वितीयं धान्यकघृतम्	...	"
अग्निघृतम्	...	१९३
चुक्रसन्धानविधानम्	...	"
द्वहृच्चुक्रसन्धानविधानम्	...	"
चित्रकगुडः	...	१९४
घारगुडः	...	"

विषयाः ।			'पृष्ठाङ्का' ।
द्वितीयचारगुडः	१८५
विपूच्यादीनां निदानम्	१८६
विपूच्यादीनां चिकित्सा	१८७
अर्करसादितैलम्	१८८
अञ्जनम्	१८९
द्वितीयाञ्जनम्	१९०
भस्मकनिदानम्	१९१
भस्मकचिकित्सा	१९२

इत्यजीर्णरोगाधिकारः ।

अथ कृम्यधिकारः ।

कृमिनिदानम्	१९३
कृमिचिकित्सा	१९४
त्रिफलाद्यं घृतम्	१९५
विडङ्गाद्यं घृतम्	१९६
पिप्पल्याद्यं चूर्णम्	१९७
सावित्रीवटकः	१९८
मशकहरोधूपः	१९९
गृहे भुजङ्गादिनाशकोधूपः	२००

इति कृम्यधिकारः ।

अथ पाण्डुरोगाधिकारः ।

पाण्डुरोगनिदानम्	२०१
पाण्डुरोगचिकित्सा	२०२
अथ आदिमोदकम्	२०३

त्रिपयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
मूर्धाद्यं घृतम्	२०८
कटुकाद्यं घृतम्	"
व्योषाद्यं घृतम्	२०९
देवदार्याद्यं घृतम्	"
रजनीत्रिफलाद्यं घृतम्	"
दन्तीघृतम्	"
योगराजः	२१०
शिवगुटिका	"
ब्रूषादिगुटिका	२११
कामलाकुम्भकामलयोर्निदानम्	"
तयोचिकित्सा	२१२
अष्टादशाङ्गुटिका	"
हरिद्राद्यं घृतम्	२१३
गुडूचीघृतम्	"
हलीमकनिदानम्	२१४
हलीमकचिकित्सा	"
सिताद्यो लेह	"
नवायसं चूर्णम्	२१५
मंडूरवटकः	"
बृहन्नण्डूरवटकः	"
निम्बादिगुटिका	२१६
मंडूरगुटिका	"
विभीतकाद्या गुटिका	"
मण्डूरवटवटकः	२१७

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
विडङ्गाद्य लोहम्	२१७
आमलक्यवलेहः	"
खदिरलेहः	२१८
कल्याणगुडः	"

इति पांडुरोगाधिकारः ।

अथ रक्तपित्ताधिकारः ।

रक्तपित्तनिदानम्	२१८
रक्तपित्तचिकित्सा	२२०
पत्रकादिचूर्णम्	२२२
श्यामाष्टतम्	२२६
दूर्वाद्य षटम्	२२६
दणपञ्चमूलीक्षीरम्	"
चन्दनाद्यं चूर्णम्	२२७
द्वितोयदूर्वाद्यं षटम्	२२८
शङ्खाद्य षटम्	"
गतावरीष्टतम्	"
द्वहच्छतावरीष्टतम्	"
वासाय षटम्	२२९
पुनर्गमाष्टतम्	"
महावासाद्यं षटम्	२३०
कामदेवष्टतम्	"
अनन्ताद्यं षटम्	२३१
दूर्वाद्यं तैलम्	"

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
मधुकाद्या गुटिका	२३१
खण्डकूष्माण्डकम्	२३२
पुनःखण्डकूष्माण्डः	"
वामाकूष्माण्डः	२३३
सूरणपाकः	"
वासाखण्डः	२३४
शर्कराममं लेहम्	"
अमृताद्यं लोहरसायणम्	२३५
खण्डखाद्योलेहः	२३६

इति रक्तपित्ताधिकारः ।

अथ राजयक्ष्माधिकारः ।

राजयक्ष्मनिदानम्	२३८
राजयक्ष्मचिकित्सा	२४०
पङ्कजयूपः	२४१
जीवन्त्याद्युद्धर्तनम्	२४३
सितोपलाटिलेहः	"
तालीसादिचूर्णगुटिका च	२४४
महातालीसादिवूर्णम्	"
पुनस्तालीसाद्यं चूर्णम्	२४५
कर्पूराद्यं चूर्णम्	"
जातिफलादिचूर्णम्	"
शृङ्गाद्यं चूर्णम्	२४६
यवान्द्राद्यं चूर्णम्	"

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः।
सूक्ष्मैलायं चूर्णम्	२४६
अमृतायं घृतम्	"
वासायं घृतम्	२४७
बलायं घृतम्	"
खर्जूरायं घृतम्	"
एलामन्यघृतम्	"
दशमूलोन्मृतं घृतम्	२४८
प्रडङ्गघृतम्	"
जीवन्यायं घृतम्	"
पिप्पलीघृतम्	"
पारागरघृतम्	"
श्वदंद्रायं घृतम्	२४९
छागलायं घृतम्	"
बन्नागर्भं घृतम्	१५०
चन्दनायं तैलम्	"
शतपाकतैलम्	"
वासावलीहः	"
सर्पिगुडः	२५१
अथवनप्राशावलीहः	"
उच्चटाद्योमोदकः	२५२

इति राजयज्ज्ञाधिकारः ।

अथ चतुश्चयाधिकारः ।

चतुश्चयनिदान	२५४
चतुश्चयचिकित्सा	२५५

विषयाः ।

एलाद्यागुटिका
बलाद्यं घृतम्
श्वदंष्ट्राद्यं घृतम्
द्राक्षाद्यं घृतम्
अमृतप्राशः
सर्पिर्गुंडः
सर्पिर्मांदकः

इति चंतत्रयाधिकारः ।

अथ कासाधिकारः

वातकासनिदानम्
कामचिकित्सा
दशमूत्राद्यं घृतम्
भांग्यादिघृतम्
रास्नाद्यं घृतम्
पित्तकासनिदानम्
पित्तकासचिकित्सा
षट्प्रस्थघृतम्
क्षीरघृतम्
पुनः क्षीरघृतम्
कफकासनिदानम्
कफकासचिकित्सा
नवाङ्गयूषः
हृहृत्कण्टकारीघृतम्

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

विभीतकावलेहः	२०३
जीवन्यायं चूर्णम्	"
पद्मकाय चूर्णम्	"
सिंहामृतं घृतम्	२०४
कण्टकारीघृतम्	"
पुनः कण्टकारीघृतम्	"
पुनः कण्टकारोघृतम्	"
वृहदासकायं घृतम्		"	१०५
कण्टकारीलेहः			"
व्याघ्रीहरीतकी			२०६
अगस्यहरीतकी			"
वृहदगस्यहरीतकी			२०७
वशिष्टहरीतकी	"		२०८
कुलित्यगुडः	"		२०९
द्वितीयकुलित्यगुडः	"		"
कासश्लेष्मघ्नचूर्णम्	"		२८०

इति कासाधिकारः ।

अथ हिक्काधिकारः ।

हिक्कानिदानम्	;		२८०
हिक्काचिकित्सा			२८२
सप्तिकीटाद्यं चूर्णम्	...	"	"
नारीचीराद्यं घृतम्	"		२८३
दशमूलाद्यं घृतम्	"		"

इति हिक्काधिकारः

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
श्वासनिदानम् .	२८४
श्वासचिकित्सा .	२८६
शृङ्गादिचूर्णम् .	२८७
शब्दादिचूर्णम् .	२८८ .
हिस्त्राय घृतम् .	”
सोवर्चल घृतम् .	”
कुलित्याद्य घृतम् .	”
तिक्ताद्य घृतम् .	”
पुनः कुलित्याद्य घृतम् .	”
सुवहाद्य घृतम् .	२९०
भृङ्गराजतैलम् .	”
चारपिप्पली .	”
भाङ्गीगुड .	”
कुलित्यगुड .	२९१

इति श्वासाधिकारः ।

अथ स्वरभेदाधिकारः ।

स्वरभेदनिदानम् .	१९२
स्वरभेदचिकित्सा .	”
कासमर्दादिघृतम् .	२९३
शृङ्गाद्य घृतम् .	”
निदग्धिकादिलेहः .	२९४
शब्दादिचूर्णम् .	”
कण्टकारीघृतम् .	२९५

इति स्वरभेदाधिकारः ।

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथारोचकाधिकारः ।

अरोचकनिदानम्	२८५
अरोचकचिकित्सा	२८६
कलहंसकाञ्चिकम्	२८७
दाडिमाद्यं चूर्णम्	२८८
खाण्डवचूर्णम्	"
महाखाण्डवचूर्णम्	"
यवानीखाण्डवचूर्णम्	"
लवङ्गाद्यं चूर्णम्	"
सूक्ष्मलाद्यं चूर्णम्	३००

इत्यरोचकाधिकारः ।

अथ छर्द्यधिकारः ।

सामान्यछर्देः संप्राप्त्यादीनि	३००
वातछर्दिरोगनिदानम्	"
वातछर्दिरोगचिकित्सा	३०१
पित्तछर्दिनिदानम्	३०२
पित्तछर्दिचिकित्सा	"
कफछर्दिनिदानम्	३०३
कफछर्दिचिकित्सा	"
त्रिदोषछर्दिनिदानम्	३०४
त्रिदोषछर्दिचिकित्सा	"
एलादिचूर्णम्	३०५
पद्मकाद्यं घृतम्	३०६

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
योभक्षजादीनांमामन्तुकहृदीनां निदानम्	...	३०७
योभक्षजादिहृदीनां चिकित्सा	...	”
हृदिदृष्ट्याचिकित्सा	...	”
		इति हृद्यधिकारः ।

अथ दृष्ट्याधिकारः ।

दृष्ट्यानिदानम्	...	३०८
वातदृष्ट्याचिकित्सा	...	३०९
पित्तदृष्ट्याचिकित्सा	...	३१०
कफदृष्ट्याचिकित्सा	...	”
सामान्यदृष्ट्याचिकित्साविधि		”
घृतजादिदृष्ट्यानां चिकित्सा	...	३११
		इति दृष्ट्याधिकारः ।

अथ सूक्ष्माधिकारः ।

सूक्ष्मनिदानम्	...	३१२
सूक्ष्माचिकित्सा	...	३१५
भ्रमनाशिनीगुटिका	...	३१६
		इति सूक्ष्माधिकारः ।

अथ मदात्ययाधिकारः ।

मदात्ययनिदानम्	...	३१६
त्रिगुणमदलक्षणम्	...	३१७
मदात्ययचिकित्सा	...	३१८
अष्टागलवणम्	...	३२०

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अध्यादिचूर्णम्	३२१
मधुद्विफलागुडार्द्रकयोगौ	"
शतावरीपुनर्नवाद्यं घृतम्	३२२

इति मदात्ययाधिकारः ।

अथ दाहाधिकारः ।

सामान्यदाहनिदानम्	३२२
सामान्यदाहचिकित्सा	३२३
आमलक्यादिखण्डः	"
कुशाद्य घृतम्	३२४
रक्तजदाहनिदानम्	"
रक्तजदाहचिकित्सा	३२४
पित्तजदाहनिदानम्	३२५
द्वेषानिरोधनदाहनिदानम्	"
तयोश्चिकित्सा	"
रक्तपूर्णकोष्ठजदाहनिदानम्	"
धातुचयजदारहनि०	"
सर्माभिघातजदारहनि०	"
तेषां चिकित्सा	"

इति दाहाधिकारः ।

अथोन्मादाधिकारः ।

उन्मादनिदानम्	३२६
उन्मादचिकित्सा	३२७
सिद्धार्थकाद्यञ्जनम्	३२८

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

व्रूषणाद्यावर्तिः	३३०
सारस्वतं चूर्णम्	”
हिंखाद्यं घृतम्	”
महापैशाचिकं घृतम्	”
सारस्वतं घृतम्	३३१
यानीयकल्याणकं घृतम्	”
महाकल्याणकं घृतम्	३३२
चैतसघृतम्	”
द्वितीयं चैतसंघृतम्	३३३
निशाद्यं घृतम्	”
चन्दनाद्यं तैलम्	”
भूताद्युन्मादानां निदानानि	३३४
भूताद्युन्मादानां चिकित्सा	३३६
महाधूपवरः	”

इत्युन्मादाधिकारः ।

अयापस्माराधिकारः ।

अपस्मारनिदानम्	३३७
अपस्मारचिकित्सा	३३८
जलमृतलक्षणम्	३३९
कल्याणक चूर्णम्	३४१
पल्लकपातैलम्	”
त्रिफलातैलम्	”
ब्राह्मीघृतम्	”

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
कूष्माण्डघृतम्	...	३४२
स्वल्पपञ्चगव्यघृतम्	...	"
महापञ्चगव्यघृतम्	...	"
महच्चैतसं घृतम्	...	"
मधुकघृतम्	...	३४३
मांसीघृतम्	...	"
वचाद्यं घृतम्	...	"
कटभीतैलम्	...	"
शिशुतैलम्	...	"
श्रीवनीययमकम्	...	३४४

इत्यप्यस्माराधिकारः ।

अथ वातव्याध्यधिकारः ।

सामान्य वातव्याधिनिदानम्	...	३४४
सामान्य वातव्याधिचिकित्सा	...	३४६
वेशवारः	...	३४७
वाजिगन्धादिगणः	...	"
प्रेयं रसोनम्	...	"
स्वल्परसोनपिष्टः	...	३४८
मास्त्रणः श्वेतः	...	३४८
महामाल्यणः	...	३५०
पद्घरणो योगः	...	३५१
सुतप्राद्यं तैलम्	...	३५२
दन्तदिघृतमण्डः	...	"

विषयाः ।			
हनुग्रहनिदानम्	३५३
हनुग्रहचिकित्सा	"
जिह्वास्तम्भनिदानम्	३५३
जिह्वास्तम्भचिकित्सा	"
मन्यास्तम्भनिदानम्	३५४
मन्यास्तम्भचिकित्सा	"
कुष्ठलक्षणम्	"
कुष्ठचिकित्सा	"
शिरोग्रहनिदानम्	"
शिरोग्रहचिकित्सा	३५५
वाहुशोषादीनां निदानम्	"
तेषां चिकित्सा	"
मापतैलम्	३५६
खञ्जादीनां निदानम्	"
तेषां चिकित्सा	३५७
वातशोषादीनां प्रत्यक्षीकरणयोर्निदानम्	३५८
तयोश्चिकित्सा	"
तूनीप्रतितूनीयोर्निदानम्	"
तयोश्चिकित्सा	"
तन्द्रानिदानम्	३५९
तस्याश्चिकित्सा	"
आधानप्रत्याधानयोर्निदानम्	"
तयोश्चिकित्सा	"
खलीनिदानम्	३६०

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
कागल्याद्यं द्रुतम्	...	३६८
बलाशैरीयतैलम्	...	३६९
महाबलातैलम्	...	”
पुनर्महाबलातैलम्	...	३७०
सहचराद्यं तैलम्	...	३७१
महासहचराद्यं तैलम्	...	”
विष्णुतैलम्	...	३७२
महाकल्याणकतैलम्	...	”
स्वल्पनारायणं तैलम्	...	३७३
मध्यमनारायणं तैलम्	...	३७४
महानारायणं तैलम्	...	३७५
मापतैलम्	...	३७६
दृढन्मापादितैलम्	...	”
महामापतैलम्	...	३७७
सामिपमहामापतैलम्	...	३७८
शतावरीतैलम्	...	३७९
द्वितीयमहामापतैलम्	...	३८०
मापतैलम्	...	”
अथ चतुर्विंशतिका प्रसारणीतैलारम्भम्	...	३८१
शुक्लविधिः	...	३८२
नखशुद्धिः	...	३८३
हरिद्रावचाशुद्धिः	...	”
मुस्तकशुद्धिः	...	”
शैलजशुद्धिः	...	३८४

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

खाटासीशुद्धिः	...	३८४
इति चतुर्विंशतिकाप्रसारणीतैलम्	...	३८५
तृतीयमहाप्रसारणीतैलम्	...	"
शतकप्रसारणीतैलम्	...	३८६
विंशतीप्रसारणीतैलम्	...	"
कुञ्जप्रसारणीतैलम्	...	३८७
सप्तत्यतिकाप्रहारप्रसारणीतैलम्	...	"
महाप्रसारणीतैलम्	...	३८८
गन्धहस्त्रीप्रसारणीतैलम्	...	३८९
अष्टादशशतकं प्रसारणीतैलम्	...	३९०
अज्ञीतप्रसारणीतैलारम्भम्		३९२
अज्ञितप्रसारणीतैलमसाप्तिः		३९५
रसोन्नतैलम्	..	"
मूलकाय तैलम्		३९६
दृग्मूलाय तैलम्	...	"
प्रग्नगन्धाय तैलम्	...	"
गतावरीतैलम्	...	३९७
वातरोगाणाममाध्यक्षचण		३९८
अथादितनिदानम्		"
अदितचिकित्सा	!	३९९
दृग्मूलाय तैलम्	...	४००
शोस्तैलम्		"
गृध्रमीनिदानम्	...	"
गृध्रमीचिकित्सा	...	४०१

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

रास्नादशमूलम्	३०१
रास्नादिगुग्गुलुः	४०३
पथ्यंद्यो गुग्गुलुः	"
लशुनाद्य घृतम्	४०४
अश्वगन्धाद्य तैलम्	"
सैन्धवाद्य तैलम्	"

इति वातघ्नाध्यधिकारः ।

अथ वातरक्ताधिकारः ।

वातरक्तनिदानम्	४०५
वातरक्तचिकित्सा	४०७
गुग्गुलुवटी	४०८
नवकार्पिककायः	४१०
बन्नाघृतम्	४११
शंतावरोघृतम्	"
गुडुचोघृतम्	"
अमृतादिघृतम्	४१२
द्वितीयममृतादिघृतम्	"
द्वितीय गुडुचीघृतम्	"
संध्यममृताद्यं घृतम्	"
महागुडुचीघृतम्	४१३
पिण्डतैलम्	"
गुडुचीतैलम्	४१४
अमृताह्वय तैलम्	"

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
नागवलातैलम्	४१५
दग्धुपाकवलातैलम्	"
पुनर्नवागुग्गुलुः	४१६
अमृतागुग्गुलुः	"
अमृताशो गुग्गुलुः	४१७
सूर्यप्रभागुटिका	"
कैशोरगुग्गुलुः	४१८
सिहनादगुग्गुलुः	४२०
द्वितीय सिहनादगुग्गु	४२१
चन्द्रप्रभागुटिका	४२२
वृहच्चिद्वगुटिका	४२३
शिलाजतुगुहः	४२४
योगभारामृत.	४२५

इति वातरक्षाधिकारः ।

अथोरुस्तम्भाधिकारः ।

उरुस्तम्भनिदानम्	४२६
तस्य चिकित्सा	"
कुटाद्यं तैलम्	४२८
अटकटूरतैलम्	

इत्युरुस्तम्भाधिकारः ।

अथाम्बवाताधिकारः ।

आमशातनिदानम्	
तस्य चिकित्सा	४३०

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
पुनर्नवाद्यं चूर्णम्	४३२
कटिग्रहलक्षणम्	४३३
तस्य चिकित्सा	४३३
अमृताद्यं चूर्णम्	४३३
लघुरास्नाटिकाद्यः	४३३
महारास्नाटिकाद्यः	४३४
रास्नादशमूलकाद्यः	४३५
अलम्बुपाद्यं चूर्णम्	४३५
आभाटिचूर्णम्	४३५
द्वितीयमलम्बुपाद्यं चूर्णम्	४३५
वैश्वानरं चूर्णम्	४३६
शुण्ठीघृतम्	४३६
द्वितीयं शुण्ठीघृतम्	४३६
काञ्चिकाद्यं घृतम्	४३७
शृङ्गवेराद्यं घृतम्	४३७
अजसोदादिवटकाः	४३७
योगराजगुग्गुलुः	४३८
शुण्ठीखण्डः	४३८
रसोनपिण्डः	४३८
प्रसारणोतैलम्	४३८
द्विपञ्चमूलाद्यं तैलम्	४३८
वृद्धकैन्धवाद्यं तैलम्	४३८
निरुहः	४४०

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
हिङ्वाद्यो वटकः	...	४५२
परण्डाद्यं घृतम्	...	"
बीजपूराद्यं घृतम्	...	"
शूलघृतम्	...	४५३

इति शूलाधिकारः ।

अथ परिणामशूलाधिकारः ।

परिणामशूलनिदानम्	...	४५३
परिणामशूलचिकित्सा	...	४५४
विडङ्गाद्यो मोदकः	...	४५५
शम्बूकाद्यो मोदकः	...	"
क्षयाद्यं लोहम्	...	४५६
पथालोहम्	...	"
त्रिफलाद्यं लोहम्	...	"
घतुस्तमो लोहः	...	"
भक्तवारिगुटिका	...	४५७
पुनस्त्रिफलाद्य लोहम्	...	"
सामुद्राद्यं चूर्णम्	...	"
गुडपिप्पलीघृतम्	...	४५८
पिप्पलीघृतम्	...	"
लोहादिलेहः	...	"
कोलादिमण्डूरम्	...	"
भोमवटकमण्डूरम्	...	४५९
घोरमण्डूरम्	...	"

विषयाः ।			पृष्ठाङ्कः ।
शतावरीमण्डूरम्	४५९
तारामण्डूरगुडः	,
पुनर्नवादिमण्डूरम्	४६१
वृहत्सूत्रपण्यायं मण्डूरम्	४६०
नारिकेललवणम्	४६१
अयोगुग्गुलुः	,
आमलकखण्डः	,
अन्नद्रवगूलनिदानम्	४६२
तस्य चिकित्सा	४६२
गुडमण्डूरः	४६४
कलायचूर्णगुटिका	,

इति परिणामगूलान्नद्रवगूलाधिकारः ।

अथोदावर्त्ताधिकारः ।

उदावर्त्तनिदानम्	४६४
उदावर्त्तचिकित्सा	४६६
उदावर्त्तस्याप्पनिदानम्	४६७
उदावर्त्तस्यापरचिकित्सा	,
हिग्वाद्यावर्त्तिः	४६८
फलवर्त्तिः	,
नाराचचूर्णम्	,
गुडाष्टकम्	४६८
सूनकाद्यं घृतम्	,
म्यिराद्यं घृतम्	,

इत्युदावर्त्ताधिकारः ।

वपयाः ।

अथानाहाधिकारः ।

अनाहनिदानम्	४६८
अनाहचिकित्सा	४७०
त्रिवृत्ताद्या वटिका	"
फलवर्तिः	"
रामठाद्यावर्तिः	"
त्रिवृदाद्यागुटी	"
त्रिकटुकाद्यावर्तिः	४७१
द्विरुत्तराङ्गिन्वाद्यं चूर्णम्	"
ङ्गिन्वाद्यं चूर्णम्	"
वचाद्यं चूर्णम्	"

इत्यानाहाधिकारः ।

अथ गुल्माधिकारः ।

सामान्यगुल्मनिदानम्	४७१
वातगुल्मनिदानम्	४७२
वातगुल्मचिकित्सा	"
ङ्गिगुपञ्चकम्	"
द्रूपणाद्यं घृतम्	४७३
हनुपाद्यं घृतम्	"
चित्रकाद्यं घृतम्	"
ङ्गिन्वाद्यं घृतम्	४७४
पित्तगुल्मनिदानम्	"

विषया ।		पृष्ठाङ्काः ।
हिम्वादिवटिकाप्रकारः	...	४८४
आरोग्यलक्षणम्	...	४८५
नादेयीचारः	...	”
सामान्यविधिः	...	”
स्त्रीगुल्मनिदानम्	...	४८६
स्त्रीगुल्मचिकित्सा	...	”
पलाशचारघृतम्	...	”
काङ्गारकं घृतम्	...	”
असाध्यगुल्मलक्षणानि	...	४८७

इति गुल्माधिकारः ।

अथ हृद्रोगाधिकारः ।

सामान्यहृद्रोगनिदानम्	...	४८८
वातहृद्रोगनिदानम्	...	”
वातहृद्रोगचिकित्सा	...	”
हारीतक्याद्य घृतम्	...	”
पुनर्नवाद्यं तैलम्	...	४८९
पित्तहृद्रोगनिदानम्	...	”
पित्तहृद्रोगचिकित्सा	...	”
अर्जुनादिक्षीरपाकम्	...	”
ककुभादिचूर्णम्	...	४९०
कसेरुकाद्यं घृतम्	...	”
श्रेयस्याद्य घृतम्	...	”
कफहृद्रोगनिदानम्	...	”

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
कफहृद्रोगचिकित्सा	४८०
तिक्तकं चूर्णम्	४८१
सन्निपातहृद्रोगनिदानम्	४८१
तस्य चिकित्सा	४८१
हिंगुपञ्चकम्	४८२
बल्लभघृतम्	४८३
घोरबल्लभघृतम्	४८३
अर्जुनघृतम्	४८३
बलाद्यं घृतम्	४८३

इति हृद्रोगाधिकारः ।

अथोरोग्रहाधिकारः ।

उरोग्रहनिदानम्	४८३
उरोग्रहचिकित्सा	४८४

इत्युरोग्रहाधिकारः ।

अथ मूत्रकृच्छ्राधिकारः ।

मूत्रकृच्छ्रनिदानम्	४८४
वातमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा	४८५
पुनर्नवाद्यो मित्यकः	४८५
पित्तकृच्छ्रचिकित्सा	४८६
शतान्नरोघत घोरञ्च	४८६
त्रिकण्टकाद्यं घृतम्	४८६
कफकृच्छ्रचिकित्सा	४८६
त्रिदोषजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा	४८७

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
अभिघातजलकच्छचिकित्सा	...	४६०
शुक्रजमूत्रकच्छचिकित्सा	...	"
शलज्जमूत्रकच्छचिकित्सा	...	"
मूत्रकच्छे विविधयोगाः	...	४६८
सुकुमारकुमारकः पुनर्नवादिलेहः	...	"

इति मूत्रकच्छाधिकारः ।

अथ मूत्राघाताधिकारः ।

मूत्राघातनिदानम्	...	५००
मूत्राघातचिकित्सा	...	५०२
शिलोद्भिदादितैलम्	...	५०३
धान्यगोचुरकं घृतम्	...	"
भद्रावहं घृतम्	...	"
विदारीघृतम्	...	५०४
स्वगुप्तादिमन्यः	...	५०५
क्षौद्रार्धभागं घृतम्	...	"

इति मूत्राघाताधिकारः ।

अथाश्मर्यधिकारः ।

वाताश्मरीनिदानम्	...	५०६
वाताश्मरोचिकित्सा	...	५०७
शुण्ठ्यादिः	...	"
एलादिकाथः	...	"
पापाणभेदाद्यं घृतम्	...	"
वीरतवीदिगणः	...	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

पित्ताश्मरीनिदानम्	५०८
पित्ताश्मरीचिकित्सा	”
कुशाद्यं घृतम्	”
कफाश्मरीनिदानम्	४०८
कफाश्मरीचिकित्सा	”
वरुणादिघृतम्	”
शक्ताश्मरीनिदानम्	५१०
शर्कराश्मरीनिदानम्	”
तयोश्चिकित्सा	”
द्व्यपञ्चमूलाद्यं घृतम्	५११
वरुणतैलम्	५१२
कुशाद्यं तैलम्	”
वरुणादि चूर्णम्	५१३
वरुणादिचूर्णस्यैवायमन्यः प्रकारः	”
वरुणकगुडः	”
कुलित्याद्यं घृतम्	५१४
शरादिपञ्चमूलघृतम्	”
वरुण घृतम्	”
वीरतराद्यं तैलम्	५१५
द्वितीयं वीरतराद्यं तैलम्	”
पुनर्नवाद्यं तैलम्	”

इत्यश्मर्यधिकारः ।

अथ प्रमेहाधिकारः ।

धामान्यप्रमेहनिदानम्	५१६
----------------------	-----	-----	-----

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
कफप्रमेहनिदानम्	५१७
पित्तप्रमेहनिदानम्	”
वातप्रमेहनिदानम्	५१८
प्रमेहोपद्रवाः	”
स्त्रीणां प्रमेहाभावे कारणम्	”
प्रमेहपिडिका निदानम्	५१९
प्रमेह चिकित्सा	५२०
फलत्रिकादिः कायः	५२२
न्यग्रोधाद्यं चूर्णम्	”
त्रिकट्वाद्या गुटिका	५२३
दाडिमाद्यं घृतम्	”
गोक्षुरादिचूर्णं गुटिका वा	”
सिंहानृतं घृतम्	५२४
धान्वन्तरं घृतम्	”
अर्जुनाद्यं घृतं तैलं वा	५२५
गोक्षुराद्यवलेहः	”
भारलेहः	५२६
शिलाजतुमाक्षिकयोः प्रयोगः	”
प्रमेहपिडिका चिकित्सा	५२८

इति प्रमेहाधिकारः ।

अथ मेदोऽधिकारः ।

मेदोनिदानम्	५२८
तस्य चिकित्सा	५२९
अमृतादिगुणुलुः	५३१

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
दशाह्नोगुग्गुलुः	५३१
लोहुरसायनम्	”
मोहारिष्टः	५३२
व्योपायः शङ्खयोगः	”
दिलफार्द्य तैलम्	५३३
महासुगन्धितैलम्	५३४

इति मेदोऽधिकारः ।

अथोदररोगाधिकारः ।

मामान्योदररोगनिदानम्	५३५
वातोदरनिदानम्	५३६
अजातोटकलक्षणम्	”
वातोदरचिकित्सा	”
सामुद्रायं चूर्णम्	५३७
दग्मूलपट्पन्नं घृतम्	”
दग्मूलायं घृतम्	५३८
लग्नतैलम्	”
पित्तोदरनिदानम्	”
पित्तोदरचिकित्सा	५३९
कफोदरनिदानम्	”
कफोदरचिकित्सा	५४०
सन्निपातोदरनिदानम्	”
सन्निपातोदरचिकित्सा	”
नागरायं वमकम्	५४१

विषयाः ।	५४१
उदरे सामान्या योगाः	५४२
पटोलाद्यं चूर्णम्	५४४
नारायणचूर्णम्	५४५
महाचारः	"
नाराचष्टतम्	५४६
पुनर्नाराचष्टतम्	"
त्रिवृताद्यं घृतम्	"
विन्दुघृतम्	"
शालिपर्णितैलम्	"
श्रीहोदरनिदानम्	५४७
श्रीहोदरचिकित्सा	५४८
चारयोगः	५४९
यवान्यादिचूर्णम्	"
विडङ्गादिचूर्णम्	"
भक्तातकी मोदकः	५५०
अभयावटकाः	"
अग्निमुखलवणम्	"
पट्पलकं घृतम्	५५१
वज्रिपट्प्रस्थं घृतम्	"
चित्रकघृतम्	५५२
चित्रकाद्यं घृतम्	"
ब्रह्मघृतम्	"
शङ्खद्रावः	"
रोहितकं घृतम्	"

विषया ।	पृष्ठाङ्काः ।
महारोहितकष्टतम्	५५३
कटुोष्णतैलम्	..
माणादिगुटिका	५५४
चित्रकलेहः	..
क्षारपिप्पली	..
बृहत्क्षारपिप्पली	५५५
अभयालवणम्	५५६
यक्षनिदानम्	..
यक्षुचिकित्सा	..
चित्रकष्टतम्	..
पिप्पलीष्टतम्	५५७
द्वन्द्वोदरदकोदयोर्निदानम्	..
तयोश्चिकित्सा	..
क्षारगुटिका	५५८
उदरारिलोहः	५५९
उदररोगाणामसाध्यलक्षणम्	५६०
तेषां समान्यचिकित्सा	..
शार्दकष्टतम्	५६१
विल्वादिष्टतम्	..

इत्युदररोगाधिकारः ।

अथ शोर्धाधिकारः ।

शोर्धादिदानम्	५६२
शोर्धाचिकित्सा	५६३

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
वातशोथचिकित्सा	...	५६४
पित्तशोथचिकित्सा	...	५६५
कफशोथचिकित्सा	...	५६६
पुनर्नवादि लेहः ।	...	५५६
त्रिदोषजशोथचिकित्सा	...	५६७
विषशोथचिकित्सा	...	५६८
शोथे विविधा योगाः	...	५६९
दावादिचूर्णम्	...	५६०
बिड़ङ्गादिलोहः	...	५६८
मानमण्डः	...	५६९
गुडचूर्णम्	...	५६८
द्वितीयं गुडाद्यं चूर्णम्	...	५६९
पुनर्नवाद्यं चूर्णम्	...	५७०
शोमूत्रमण्डूरम्	...	५७०
पुनर्नवाद्यं घृतम्	...	५७१
द्वितीयं पुनर्नवाद्यं घृतम्	...	५७२
चित्रकाद्यं घृतम्	...	५७३
द्वितीयं चित्रकाद्यं घृतम्	...	५७४
माणकं घृतम्	...	५७५
स्थलपद्मकाद्यं घृतम्	...	५७६
पञ्चकोलाद्यं घृतम्	...	५७७
शुष्कमूलकाद्यं तैलम्	...	५७८
वैतसाद्यः प्रदेहः	...	५७९
यवाद्यं तैलम्	...	५८०

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
शैलाद्यं तैलम्	५०१
पञ्चमूलाद्यं तैलम्	५०२
कंसहरीतकी	"
दशमूलहरीतकी	५०३
त्रिकटुकाद्यं लोहम्	"
शोधोदरहरं लोहम्	५०४

इति शोधाधिकारः ।

अथान्वहदाधिकारः ।

अन्वहदिनिदानम्	५०४
अन्वहदिचिकित्सा	५०५
पञ्चवल्कलम्	"
अन्वहद्वी विविधयोगाः	"
कुरगलक्षणम्	५०८
तस्य चिकित्सा	"
शतपुष्पाद्यं घृतम्	५०९
गन्धर्वहस्तातैलम्	५१०

इत्यन्वहदाधिकारः ।

अथ व्रथाधिकारः ।

व्रथानिदानम्	५१०
तस्य चिकित्सा	"
विष्णुसर्पं चूर्णम्	५११
सप्तमेधवाद्यं तैलम्	"

इति व्रथाधिकारः ।

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथ गलगण्डाधिकारः ।

गलगण्डनिदानम्	५८२
तस्य चिकित्सा	"
हिंसाद्यं तैलम्	५८३
अमृताद्यं तैलम्	५८४
शाखीटाद्यं घृतम्	"
काञ्चनारगुग्गुलुगुटिका	"

इति गलगण्डाधिकारः ।

अथ गण्डमालाधिकारः ।

गण्डमालानिदानम्	५८४
तस्याधिकित्सा	५८५
चन्दनाद्यं तैलम्	"
व्योपाद्यं तैलम्	"
काकादन्धादितैलम्	"
महाजसोदाद्यं तैलम्	५८६
वचाद्यं घृतम्	५८७
षक्रमर्दादिसिन्दूरतैलम्	"
निर्गुण्डोतैलम्	"
गुञ्जातैलम्	"
तुम्बीतैलम्	"
शाखीटकविस्वाद्यं तैलम्	५८८
कुङ्कुन्दरीतैलम्	"
शिफलाद्यो गुग्गुलुः	"

इति गण्डमालाधिकारः ।

विषया ।

,पृष्ठाङ्का ।

अथ ग्रन्थप्रधिकार ।

ग्रन्थनिदानम्

५८८

ग्रन्थचिकित्सा

”

इति ग्रन्थप्रधिकार ।

अथार्बुदाधिकार ।

अर्बुदनिदानम्

५८९

अर्बुदचिकित्सा

५९२

इत्यर्बुदाधिकार ।

अथ श्लेष्मदाधिकार ।

श्लेष्मदनिदानम्

५९४

श्लेष्मदचिकित्सा

,

गोमूत्रहरीतकी

५९७

छण्णायो मोदक

”

पिप्पल्याद्य चूर्णम्

वृद्धदारुकचूर्णम्

”

निर्गुच्छादिमण्ड

५९८

पाठान्तरेण पिप्पल्याद्य चूर्णम्

,

काकादन्यादि चारम

”

शौरश्वर घृतम्

५९९

दन्तोघृतम्

६००

वृद्धदारुक घृतं तैलञ्च

,

विडङ्गाय तैलम्

”

इति श्लेष्मदाधिकार ।

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथ विद्रध्यधिकारः ।

विद्रधिनिदानम्	६००
तस्य चिकित्सा	६०३
भूनिम्बाद्यं चूर्णम्	६०५
वरुणाद्यं चूर्णम्	६०५
करञ्जघृतम्	६०६
प्रियंम्बाद्यं तैलम्	”

इति विद्रध्यधिकारः ।

अथ व्रणरोगाधिकारः ।

व्रणशोथनिदानम्	६०६
व्रणरोगनिदानम्	६०८
व्रणरोगचिकित्सा	६०८
वृहत्श्रीधादिलेपः	६१०
व्रणेषु विविधप्रकारा घोगाः	”

इति व्रणरोगाधिकारः ।

अथागन्तुव्रणाधिकारः ।

आगन्तुकव्रणनिदानम्	६१६
तस्य चिकित्सा	६१८
गुग्गुलुघटिका	६२०
अमृतागुग्गुलुः	”
जाल्यादिघृतम्	”
तिक्ताद्यं घृतम्	६२१
जातिकाद्यं तैलम्	”

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
विपरोतमङ्गलतैलम्	६२१
कुठारतैलम्	६२२
दूर्वाद्यं तैलम्	”
नूलतैलम्	”
व्रणेषु वटिकागुग्गुलुः	”
सप्तविंशतिगुग्गुलुः	”
अग्निदग्धव्रणनिदानम्	६२३
तस्य चिकित्सा	”
मधुच्छिद्याद्यं घृतम्	६२५
लाङ्गलीघृतम्	”
पटोलीतैलम्	”
चन्दनाद्य तैलम्	”
कम्पिन्नकतैलम्	६२६

इत्यागन्तुकव्रणाधिकारः ।

अथ भग्नाधिकारः ।

भग्ननिदानम्	६२६
भग्नचिकित्सा	६२७
थाभागुग्गुलुः	६२८
लाक्षादिगुग्गुलुः	६२९
गन्धतैलम्	६३०

इति भग्नाधिकारः ।

अथ नाडीव्रणाधिकारः ।

व्रणनाडीनिदानम्	६३१
-----------------	-----	-----	-----

वषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
तस्य चिकित्सा	६३२
हिस्त्रायं तैलम्	,
श्यामाघृतम्	"
स्वर्जिकाद्य तैलम्	"
मैश्ववाद्यं तैलम्	६३३
कुम्भिकाद्य घृतम्	"
मेपरोमपी	"
कर्पूराद्यं तैलम्	"
स्वर्जिकाद्यं तैलम्	६३४
सप्ताङ्गुगुलुः	"

इति नाडीव्रणाधिकारः ।

अथ भगन्दराधिकारः ।

भगन्दरनिदानम्	६३५
भगन्दरचिकित्सा	"
विष्यन्दनं तैलम्	६३७
निशाद्यं तैलम्	"
करवीराद्य तैलम्	"
नवकार्पिको गुग्गुलुः	६३८

इति भगन्दराधिकारः ।

अथोपदंशाधिकारः ।

उपदंशनिदानम्	६३९
लिङ्गार्थनिदानम्	"
उपदंशचिकित्सा	६४०

विषया ।		पृष्ठाङ्का ।
करञ्जाद्य घृतम्	...	६४२
भूनिम्बाद्य घृतम्	...	"
आगारधूमाद्य घृतम्	...	"
गोजीतैलम्	"	"
लम्बाद्य तैलम्	.	६४३
कोशातकीतैलम्	.	"
लिङ्गार्थचिकित्सा	"	"

इत्युपदेशाधिकारः ।

अथ शूकदोषाधिकारः ।

शूकदोषनिदानम्		६४३
शूकदोषचिकित्सा	..	६४५
दावीतैलम्		६४६

इति शूकदोषाधिकारः ।

अथ कुष्ठाधिकारः ।

कुष्ठनिदानम्	.	६४७
रसादिधातुगतकुष्ठलक्षणानि		६४८
श्लेष्मलक्षणम्	.	६५०
तस्य चिकित्सा	..	६५१
पञ्चकषाय	!	"
केशरपटकम्	'	६५७
खदिरापटकम्	.	६५४
नक्षकषाय	.	"
मिम्बादिमहाकषाय	.	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

मञ्जिष्ठादिमहाकषायः	६५५
उदयमार्त्तण्डमहाकषायः	”
कुष्ठेषु लेपाः	६५७
धत्तूरकतैलम्	६५८
श्रीवासघृतम्	६५९
सिन्दूराद्यं तैलम्	”
वृहत्सिन्दूरपद्यं तैलम्	”
षर्कतैलम्	६६०
त्रिफलाद्या गुटिका	”
शशाङ्गलेखादिलेहः	”
त्रिफलाद्यो भोदकः	६६१
महाभस्मातकम्	”
पञ्चनिश्वादिचूर्णम्	६६२
त्रिफलाद्यं चूर्णम्	६६३
पथ्याद्यो वटकः	”
तिक्तपट्टकं घृतम्	६६४
पञ्चतिक्तकं घृतम्	”
द्वितीयं पञ्चतिक्तकं घृतम्	”
गुग्गुलुपञ्चतिक्तकं घृतम्	६६५
द्वितीयं गुग्गुलुपञ्चतिक्तकं घृतम्	”
महातिक्तकं घृतम्	६६६
वज्रकं घृतम्	”
महावज्रकं घृतम्	”
खदिराद्य घृतम्	६६७

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
महाखदिराद्यं घृतम्	६६७
मेपशृङ्गाद्यं तैलम्	६६८
वज्रकं तैलम्	"
महावज्रकं तैलम्	"
वृणतैलम्	"
वृहत्तृणतैलम्	६६९
मरिचाद्यं तैलम्	"
वृहत्तरिचाद्यं तैलम्	"
पुनर्मरिचाद्यं तैलम्	६७०
महामरिचाद्यं तैलम्	६७१
विपतैलम्	६७२
सोमराजीतैलम्	"
श्वेतकरवीरतैलम्	"
गण्डीराद्यं तैलम्	६७३
सुध्याद्यं तैलम्	"
कनकविन्दुर्नामारिष्टः	"
शिवचिकित्सा	६७४
कटुकादिप्रलेपः	६७५
सोमराजीघृतम्	"
नीलीघृतम्	६७६
महानीलीघृतम्	"
ज्योतिष्मतीतैलम्	६७७

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथोदरदाधिकारः ।

उदरदेशोत्पिप्तकोठनिदानम्	६७७
तेषां चिकित्सा	६७८
सिद्धार्थादियुद्धर्तनम्	६७९

इत्युदरदाधिकारः ।

अथाम्नापित्ताधिकारः ।

अम्नापित्तनिदानम्	६७९
तस्य चिकित्सा	६८१
दशाङ्गकाथः	६८२
वासागुग्गुलु	६८३
पिप्पलीघृतम्	”
शतावरीघृतम्	६८४
चतुस्रसमचूर्णम्	”
रसासृत्तचूर्णम्	”
नारिकेरखण्डः	”
बृहन्नारिकेरखण्डः	६८५
नारिकेरासृत्तम्	६८६
अविपत्यकरं चूर्णम्	६८७
पिप्पल्यादिलेहः	”
खण्डकूष्माण्डकम्	६८८
द्राक्षाद्यं घृतम्	”
द्राक्षागुटिका	”

इत्यम्नापित्ताधिकारः ।

विषयाः ।

शृङ्गाः ।

अथ विसर्पाधिकारः ।

विमर्पनिदानम्	६८८
विसर्पचिकित्सा	६८९
दृशाङ्गलेपः	६९२
हृष्याद्यं तैलम्	६९४
गौरवाद्यं घृतम्	”
करञ्जतैलम्	”

इति विमर्पाधिकारः ।

अथ विस्फोटाधिकारः ।

विस्फोटकनिदानम्	६९५
विस्फोटकचिकित्सा	६९६
दृशाङ्गलेपः	६९७
पद्मकं घृतम्	६९८
पञ्चतिलं घृतम्	”
कम्बुजकाद्यं तैलम्	”

इति विस्फोटाधिकारः ।

अथ स्नायुधिकारः ।

स्नायुनिदानम्	६९९
स्नायुचिकित्सा	”
सृञ्जितादिलेपः	७००

इति स्नायुधिकारः ।

वपयाः ।

अथ मसूरिकाधिकारः ।

मसूरिकानिदानम्	७००
तस्याश्चिकित्सा	७०३
पटीलादिकाथः	७०६
निम्बादिकाथः	"
दावीघृतम्	७०८

इति मसूरिकाधिकारः ।

अथ चुद्ररीगाधिकारः ।

अजगल्लिकानिदानम्	७०८
तस्याश्चिकित्सा	"
विष्टतेन्द्रहृदादीनां निदानानि	७१०
तासां चिकित्सा	"
अन्तालजीयवप्रस्थ्या कच्छपिकानां निदानम्	७११
तासां चिकित्सा	"
अनुशयोनिदानम्	७१२
तस्याश्चिकित्सा	"
विदारोका निदानम्	"
तस्याश्चिकित्सा	"
शर्करावुदनिदानम्	७१३
तस्य चिकित्सा	"
जतुमणिमापतिज्ञकालकानां निदानानि	७१४
तेषां चिकित्सा	"
सुखद्रूपिकान्यच्छब्दनीलिकानां निदानानि	"

विषयः ।			पृष्ठाङ्काः ।
तासां चिकित्सा	७१४
मुखलेपः	७१५
हरिद्रायं तैलम्	७१६
मञ्चिष्टायं तैलम्	७१६
कनकतैलम्	६१०
कुङ्कुमाय तैलम्	"
पद्मिणिकण्ठकनिदानम्	७१८
तस्य चिकित्सा	"
पाददारोनिदानम्	"
तस्याचिकित्सा	"
उपोदिकायं तैलम्	७१८
उन्मत्ततैलम्	"
कदरनिदानम्	"
तस्य चिकित्सा	"
चिष्यनिदानम्	"
चिष्यचिकित्सा	"
कुनखनिदानम्	७२०
कुनखचिकित्सा	"
अलगनिदानम्	७२१
अलगचिकित्सा	"
अरुपिकानिदानम्	"
अरुपिकाचिकित्सा	७२२
हरिद्रायं तैलम्	"
घुङ्गायं तैलम्	"

विषयाः ।

भांसीतैलम्	७२३
दारुणकनिदानम्	"
दारुणकचिकित्सा	"
गुञ्जातैलम्	७२४
कीचकाद्यं तैलम्	"
चित्रकाद्यं तैलम्	"
भृङ्गराजतैलम्	"
इन्द्रलुप्तखालित्ययोर्निदानम्	"
तयोश्चिकित्सा	"
स्रुद्धादिखालित्यहर तैलम्	७२५
यष्टीमधुकाद्यं तैलम्	७२६
पलितनिदानम्	"
पलितचिकित्सा	"
निम्बबीजतैलम्	७२७
केतक्याटितैलम्	"
नीलविन्दुतैलम्	"
षाश्मथ्याद्यं तैलम्	७२८
केशरजततैलम्	"
केतकाद्यं तैलम्	"
मयूरपित्ताद्यं तैलम्	७२९
मधुकतैलम्	"
प्रपोग्दरीकाद्यं तैलम्	"
अग्निरोहिणीनिदानम्	"
तस्याश्चिकित्सा	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

बल्मीकनिदानम्	७३०
बल्मीकचिकित्सा	३
मनःशिलाय तैलम्	३
गुदभ्रंशनिदानम्	७३१
तस्य चिकित्सा	३
मूषिकाद्य तैलम्	३
द्वितीयमूषिकाद्य तैलम्	७३२
तृतीयमूषिकाद्य तैलम्	३
चतुर्थमूषिकाद्य तैलम्	३
शूकरदंष्ट्रनिदानम्	३
तस्य चिकित्सा	३
मध्याविकं तैलम्	७३३
परिवर्त्तिनिदानम्	३
परिवर्त्तिचिकित्सा	७३४
श्रवपाटिकानिदानम्	३
श्रवपाटिकाचिकित्सा	३
निरुद्धप्रकाशनिदानम्	७३५
तस्य चिकित्सा	३
सन्निरुद्धगुदनिदानम्	३
सन्निरुद्धगुदचिकित्सा	७३६
अद्विपूतननिदानम्	३
अद्विपूतनचिकित्सा	३
पटोन्नद्यतम्	३
हृषणकच्छुनिदानम्	७३७

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
वृषणकच्छुचिकिम्बा	७३७
चर्मकीलनिदानम्	”
चर्मकीलचिकिम्बा	”

इति चुद्ररोगाधिकारः ।

अथ मुखरोगाधिकारः ।

मुखरोगगणना	७३८
श्रीष्ठरोगनिदानम्	”
श्रीष्ठरोगचिकिम्बा	७३८
सामान्यमुखरोगलक्षणम्	७४०
दन्तवेष्टरोगनिदानम्	७४१
दन्तरोगनिदानम्	७४२
दन्तवेष्टरोगचिकिम्बा	७४३
भद्रमुस्तादिऱटिका	७४४
घाल्यादितैलम्	७४५
दन्तरोगचिकिम्बा	७४६
विदार्यादितैलम्	७४७
बकुलाद्य तैलम्	”
सहचराद्य तैलम्	”
छरिद्राद्य तैलम्	७४८
लाघाद्य तैलम्	”
इरिमेदाद्य तैलम्	”
स्यल्लस्रदिरवटिका	७४८
महाखदिरवटिका	”

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
जिह्वारोगनिदानम्	७५०
जिह्वारोगचिकित्सा	"
तालुरोगनिदानम्	७५१
तालुरोगचिकित्सा	७५२
गलरोगनिदानम्	७५३
गलरोगचिकित्सा	७५५
सितादिघृतनस्यम्	७५६
कालकं चूर्णम्	"
पीतकं नाम चूर्णम्	"
यवचारादिगुटिका	७५७
घारगुटिका	"
सर्वमुखगतरोगाणां निदानम्	"
तेषां चिकित्सा	"
स्रैहिको धूमः	७५८
सर्वमरोपक्रमः	"
यष्टीतैलम्	७५९
मुखरोगेष्वसाधारोगाः	"

इति मुखरोगाधिकारः ।

अथ कर्णरोगाधिकारः ।

कर्णरोगनिदानम्	७६०
कर्णरोगचिकित्सा	७६२
टीपिकातैलम्	७६३
राधागुग्गुलुः	७६४

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
श्लोनाकतैलम्	७६४
हिम्वाद्यं तैलम्	"
देवदारवादितैलम्	"
पिप्पल्याद्य तैलम्	"
एरण्डादितैलम्	७६५
शूकरवसा	"
स्वर्जिकातैलम्	७६६
मयूरनान्दाद्यं तैलम्	"
बिल्वतैलम्	"
अपामार्गतैलम्	"
चारतैलम्	"
पञ्चकषायः	७६७
जम्बूदाद्य तैलम्	"
विषगर्भतैलम्	७६८
पञ्चवल्कलतैलम्	"
चतुष्पर्णतैलम्	७६८
चतुष्पल्लवतैलम्	"
कुष्टाद्यं तैलम्	७६९
शम्बुकतैलम्	"
गन्धकाद्यं तैलम्	"
क्षमिकर्णचिकित्सा	७६९
योगचतुष्टयम्	"
कर्णकपालीचिकित्सा	७७०
शतावरोतैलम्	"

पृष्ठाङ्काः ।

विषयाः ।

सोढनीयतैलम्	७७०
-------------	-----	-----	-----

इति कर्णरोगाधिकारः ।

अथ नासारोगाधिकारः ।

नासारोगनिदानम्	७७१
नामारोगचिकित्सा	७७३
कटुत्रिकादिचूर्णम्	"
कटुफलादिचूर्णम्	"
घ्नोपाद्यं चूर्णम्	७७४
व्याघ्रीतैलम्	"
विकटुकाद्यं तैलम्	"
घ्निसुतैलम्	७७५
राजरसायनम्	"
पिप्पलीतैलम्	७७६
शुण्ठीतैलं घृतञ्च	"
प्रतिश्यायनिदानम्	७७७
प्रतिश्यायचिकित्सा	७७८
धवाद्यं तैलम्	७८०
बलाद्ययाद्यं तैलम्	"
रमाश्रनाद्यं तैलम्	"
मुंद्नाकादितैलम्	"
शृङ्गभूततैलम्	७८१
शीघ्रतैलम्	"
करवीराद्यं तैलम्	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

व्योपाद्यं तैलम्

...

...

७८१

इति नामारीगाधिकारः ।

अथ नेत्ररोगाधिकारः ।

नेत्ररोगाणां संप्राप्तादयः	७८२
अभिष्यन्दचतुष्टयानां निदानम्	”
वाताभिष्यन्दचिकित्सा	७८३
आयुरोतनमात्राविधिः	७८५
तर्पणमात्रा	७८७
वृक्षादन्याद्यं तैलम्	”
पित्ताभिष्यन्दचिकित्सा	७८८
रक्ताभिष्यन्दचिकित्सा	७८९
कफाभिष्यन्दचिकित्सा	७९१
विल्वाञ्जनम्	७९३
मन्निपाताभिष्यन्दचिकित्सा	”
पडङ्गुगुग्गुलुः काथो घृतञ्च	७९४
वामकादिकाथः	”
कृष्णगतरोगाणां निदानम्	७९५
तेषांचिकित्सा	७९६
त्रिफलाटिपुटपाकाञ्जनम्	७९८
नामञ्जकायमञ्जनम्	”
चन्दनादिवर्तिः	७९९
दन्तवर्तिः	”
पेथमञ्जनम्	”

विषया ।	पृष्ठाङ्का ।
चूर्णाञ्जनम्	८००
पटोलाय घृतम्	
द्राक्षाद्य तैलम्	८०१
कृष्णाद्य तैलम्	,
बृहच्छगकाद्य घृतम्	,
दृष्टिगतरीगनिदानम्	
द्वादशदृष्टय	८०४
धमाध्यादृष्टय	८०५
वाततिमिरचिकित्सा	,
पित्ततिमिरचिकित्सा	८०६
कफतिमिरचिकित्सा	८०७
सप्तमृतागुटिका	८०८
भास्करवर्ति	८०९
अश्वमुद्गकमञ्जनम्	८१०
सुग्रावतीवर्ति	,
मुक्तादिमहञ्जनम्	
चन्द्रोदयावर्ति	८११
हरीतक्यादिवर्ति	,
विफलाद्यावर्ति	
शङ्खादिवटी	७१२
कुसुमिकावर्ति	,
चन्दनाद्यावर्ति	,
व्योपाद्यावर्ति	
नागार्जुनाञ्जनम्	८१३

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
शयचर्मगर्भामयो	८१३
शतावर्यादिचूर्णाञ्जनम्	"
नयनाञ्जनम्	८१४
शीसकशलाका	"
नेत्रनिर्माणप्रकारः	८१६
त्रिफलाद्य घृतम्	८१७
फलत्रिकाद्य घृतम्	"
मध्यमत्रिफलाद्य घृतम्	८१८
महात्रिफलाद्य घृतम्	८१८
द्वितीयं महात्रिफलाद्य घृतम्	"
भास्कराद्य घृतम्	८२०
महापटोलाद्य घृतम्	८२१
रास्त्राद्य घृतम्	"
विभीतकाद्य तैलम्	"
त्रिफलाद्य तैलम्	"
गोमयतैलम्	"
भृङ्गराजतैलम्	"
द्वितीयं भृङ्गराजतैलम्	"
अजितं तैलम्	८२२
नीलोत्पलाद्य तैलम्	"
नृपवल्गुभ तैलम्	"
महापिप्पल्याद्य तैलम्	८२३
कृष्णं काचचिकित्सा	८२४
सरिषादिचूर्णाञ्जनम्	"

विषया ।			पृष्ठाङ्का ।
नेपथ्यद्रव्यजनम्	८२४
नक्तान्ध्यचिकित्सा	८२५
दृष्टिरोगचिकित्सा	"
शुक्लगतरोगनिदानम्	८२६
शुक्लगतरोगचिकित्सा	८२७
सन्धिजाना निदानम्	८२८
सन्धिजाना चिकित्सा	८२९
वर्त्मजाना निदानम्	,
वर्त्मजाना चिकित्सा	८३१
पित्तलक्षणम्	८३३
पित्तचिकित्सा	,
उपपद्मलक्षणम्	८३४
तस्य चिकित्सा	,
सद्यैत्यनेत्रलक्षणम्	८३५
तस्य चिकित्सा	,
आज घृतम्	८३६

इति नेत्ररोगाधिकारः ।

अथ शिरोरोगाधिकारः ।

शिरोरोगनिदानम्	८३६
वातशिरोरोगचिकित्सा	८३८
मयूरघृतम्	८३९
महामयूरघृतम्	८४०
पित्तशिरोरोगचिकित्सा	८४१

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
रक्तशिरोरोगचिकित्सा	८४१
कफशिरोरोगचिकित्सा	"
हरिद्राद्यं तैलम्	८४२
सन्निपातशिरोरोगचिकित्सा	"
पङ्क्तिदुष्टतम्	८४३
पुनः पङ्क्तिदुष्टतम्	"
शताह्वातैलम्	८४४
जीवकाद्यं तैलम्	"
बलाद्यं तैलम्	"
अथ जशिरोरोगचिकित्सा	"
क्रिमिजशिरोरोगचिकित्सा	"
विडङ्ग तैलम्	८४५
अपामार्गतैलम्	"
सूर्यावर्तचिकित्सा	८४०
अर्धावभेदकचिकित्सा	"
जीवकाद्यं तैलम्	"

इति शिरोरोगाधिकारः ।

अथ स्त्रीरोगाधिकारः ।

नष्टकुसुमस्य प्रतिक्रिया	८४८
स्त्रीरोगाणां मध्ये प्रदरनिदानम्	८४९
वातासृग्दरचिकित्सा	८५०
पित्तासृग्दरचिकित्सा	८५१
चन्दनादिकल्कम्	"
कफासृग्दरचिकित्सा	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

काष्मर्यादिघृतं त्रयम्	८५३
पुष्यानुगं चूर्णम्	"
अशोव घृतम्	८५४
शीतकल्याणघृतम्	"
शतावरीघृतम्	८५५
सुद्वघृतम्	८५६
शास्त्रलीघृतम्	"
काश्मरीघृतम्	"
सोमरोगनिदानम्	८५७
सोमरोगचिकित्सा	८५८
भ्रूवातिमारम्	"
स्त्रीणां विद्वेषम्	"
योनिरोगनिदानानि	८५९
योनिरोगचिकित्सा	८६०
गुडूच्यादिघृतम्	८६१
पुनर्गुडूच्यादिघृतम्	"
नताद्यं तैलम्	८६२
गर्भप्रदरयोगाः	"
सक्षणाद्यं तैलम्	८६३
फलघृतम्	"
गर्भोत्पादविधिः	८६४
सृष्टकल्याणघृतम्	८६५
सृष्टफलघृतम्	८६६
शतावरीघृतम्	८६७

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
सञ्जातगर्भलक्षणम्	...	८६६
गर्भस्त्रावपातयोरवधिपूर्वकलक्षणम्	...	७
स्त्रावपातयोश्चिकित्सा	...	८६७
अकालपाते निदानपूर्वकं दृष्टान्तम्	...	७
उचितकाले मूढगर्भलक्षणम्	...	७
असाध्यमूढगर्भगर्भिण्योर्लक्षणम्	...	८६८
मूढगर्भचिकित्सा	...	७
प्रतिमासं सवेदनागर्भिणीचिकित्सा	...	८७०
गर्भिणीज्वरचिकित्सा	...	८७१
गर्भिणीप्रसवविलम्बे चिकित्सा	...	८७२
सद्यःप्रसवकरायोगाः	..	८१३
अयनमन्वाः यन्वृष्ट	...	७
अपरापातनविधिः	...	८७४
योनिशूलचिकित्सा	...	८७५
सकलशूलस्य लक्षणम्	...	७
तस्य चिकित्सा	...	८७६
सूतिकारोनिदानम्	...	७
सूतिकारोचिकित्सा	...	८७७
स्तनाभिमन्त्रणम्	...	८७८
योनिगाढकरणचिकित्सा	...	७
प्रतापलकेखरोरसः	...	८८०
यवादिर्यूपः	...	७
द्वितीयो यवादिर्यूपः	...	७
पिप्यन्यादिर्यूपः	...	८८१

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
यथाथ घृतम्	८८१
पिप्पल्यादि क्वाथः	”
पिप्पल्यादिघृतम्	”
भद्रोत्कटाद्यं घृतम्	८८२
पञ्चजीरकगुड'	”
स्तनरोगनिदानम्	८८३
स्तनरोगचिकित्सा			”
स्तन्यरोगाणां निदानानि	८८४
तेषां चिकित्सा	८८५
अन्यदपि लक्षणम्	”
स्तन्यवर्धनविधि'	८८६
बषकाञ्छिद्रम्	”
पत्रकाञ्छिद्रम्		...	”
स्तनदृढीकरणचिकित्सा	..		”
अलम्बुपाद्यं तैलम्	”
श्रीपर्णीतैलम्	८८७
क्षीमगातनप्रकारः			”
काशीभाद्य तैलम्	”
करवीराद्य तैलम्	”
कर्पूराद्यं तैलम्	”
योनिकन्दनिदानम्	”
योनिकन्दचिकित्सा	८८८

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथ बालरोगाधिकारः ।

बालस्य दुग्धरोगनिदानम्	८८८
तस्य चिकित्सा	८८०
पलङ्कपादिधूपः	८८२
सर्पत्वगादिधूपः	"
बालवित्वादिः क्वाथोऽवलेहय	"
बालस्य विविधरोगाणां चिकित्सा	"
बालविसर्पनिदानम्	८८६
बालविसर्पचिकित्सा	८८६
कुक्कूणकनिदानम्	८८७
कुक्कूणकचिकित्सा	"
पारिगर्भिकनिदानम्	८८८
तस्य चिकित्सा	"
तालुकण्ठकनिदानम्	८८८
तस्य चिकित्सा	"
कथिद्रोगनिदानम्	८००
तस्य चिकित्सा	"
अन्यद्रोगविशेषाणां निदानम्	८०१
तेषां चिकित्सा	"
उपशोर्षकनिदानम्	"
तस्य चिकित्सा	८०२
अज्ञातदन्तानां निदानम्	"
तेषां चिकित्सा	"

वपयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
अकालदन्तोत्पातलक्षणम् ...	८०३
तेषामुत्पातानां प्रायश्चित्तम् ...	"
सुप्तबालस्य दन्तगण्डनिदानम् ...	८०४
तस्य चिकित्सा ...	"
अश्वगन्धाद्यं घृतम् ...	"
राघवाद्यं घृतम् ...	८०५
गौर्याद्यं घृतम् ...	"
लाक्षाद्यं घृतम् ...	"
चाङ्गेरीघृतम् ...	"
पाठाद्यं घृतम् ...	८०६
मोमघृतम् ...	८०७
अटमङ्गलघृतम् ...	"
कुमारकन्यापर्जं घृतम् ...	८०८
अदिराद्यं घृतम् ...	८०९
मिहार्थकाद्यं घृतम् ...	"
द्विषदमूलाद्यं घृतम् ...	"
बचाद्यं घृतम् ...	"
श्यामाद्यं घृतम् ...	"
नागराद्यं घृतम् ...	"
शौरहयाद्यं घृतम् ...	८१०
विभोतकाद्यं तैलम् ...	"
लाक्षाद्यं तैलम् ...	"
सामान्यदानपद्धतिदानम् ...	"
सामान्यदानपद्धतिचिकित्सा ...	८११

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
स्कन्दग्रहजुष्टनिदानम्	...	८११
स्कन्दग्रहचिकित्सा	...	"
स्कन्दापस्मारग्रहजुष्टनिदानम्	...	८१२
तस्य चिकित्सा	...	"
सुरदादिगणम्	...	"
शकुनिग्रहनिदानम्	...	८१३
तस्य चिकित्सा	...	"
रेवतीग्रहनिदानम्	...	८१४
तस्य चिकित्सा	...	"
पूतनाग्रहनिदानम्	...	८१५
पूतनाग्रहचिकित्सा	...	"
अन्यपूतनाग्रहनिदानम्	...	८१६
तस्य चिकित्सा	...	"
शीतपूतनानिदानम्	...	८१७
तस्याश्चिकित्सा	...	८१८
सुखमण्डकानिदानम्	...	"
तस्याश्चिकित्सा	...	८१९
नैगमेपग्रहनिदानम्	...	"
तस्य चिकित्सा	...	"
अन्यत्रिदानम्	...	८२०
तस्य चिकित्सा	...	"

इति बालरोगाधिकारः ।

अथ विषाधिकारः ।

महानसिकस्य लक्षणम्	...	८२२
--------------------	-----	-----

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
विपलक्षणम्	८२२
विषदातुलक्षणम्	८२३
विषयुक्तान्नपरीचाक्रमम्	"
तस्य चिकित्सा	"
आमाशयगतविपलक्षणम्	८२४
मूलादिविषस्य निदानम्	"
विपविलिप्तयस्त्रहतस्य लक्षणम्	८२५
जङ्गमविपलक्षणम्	"
सामान्यचिकित्सा	८२६
सर्पदंष्टस्यासाध्यलक्षणम्	"
दूषीविषस्य लक्षणम्	"
गरविषम्	८२७
लूताविपनिदानम्	८२८
आखूविपलक्षणम्	"
लकलासदलक्षणम्	८२८
हथिकादिदृष्टानां लक्षणम्	८२९
धवरितविपलक्षणम्	८३०
स्थावरविषचिकित्सा	"
विषजन्तूनां आतादुल्लेपानुबन्धत्वम्	८३१
तेषां चिकित्सा	"
जङ्गमाविपचिकित्सा			८३२
तार्क्ष्यागदः			"
महागदः			८३४
दर्गादोऽभ्यङ्गो घूपय			"

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
चन्द्रोदयोऽगदः	...	८३५
सूर्योदयोऽगदः	...	८३६
अमृतघृतम्	...	”
नागदन्त्याद्यं घृतम्	...	”
तण्डुलीयं घृतम्	...	”
अजेयघृतम्	...	”
मृत्युपाशापहं घृतम्	...	८३७
दूषोविषचिकित्सा	...	”
वृषाद्यं घृतम्	...	८३८
लूताविषचिकित्सा	...	”
आसुविषचिकित्सा	...	८३९
अलर्कविषम्	...	८४०
हृदिकदष्टस्य चिकित्सा	...	”
नखदन्तजविषस्य चिकित्सा	...	८४१
जलौकाविषम्	...	८४२
कीटविषम्	...	”
भक्षिकाविषम्	...	८४३
मत्स्यविषम्	...	८४४
विषगुष्टस्यासाध्यलक्षणानि	...	”
इति विषरोगाधिकारः ।		
अथ जलदोषाद्विषाधिकारः ।		
जलदोषप्रतिक्रिया	...	८४५
शुक्रस्तम्भकरणप्रतिक्रिया	...	८४६
इति जलदोषाद्विषाधिकारः ।		

विषया. ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथ रसायनाधिकारः ।

शुक्लम्		८४६
मधुशुक्लम्	...	८४७
गुडतक्रम्	...	"
पालिवर्धनचतुःश्लेष	..	"
वृहच्चिखवगुटिका	..	८४८
गुग्गुलुरसायनम्	..	८४९
गन्धककल्पम्	...	८५०
गन्धकद्रुति	..	८५१
गन्धकयोग	..	"
गन्धकरसपर्पटी	..	८५१
ताम्ररसायनम्	..	८५२
पुनस्ताम्ररसायनम्	..	८५३
पञ्चामृतनाभरस	..	८५५
ताम्रकम्	..	८५६
द्वितीय ताम्रकम्	...	८५७
ताम्रामृताख्य रसायनम्	..	"
पर्पटाख्य रसायनम्	..	"
अभ्रककल्प	...	८५८
महाबलविधानाभ्रकम्	..	८६०
अभ्रकम्	..	"
उमाभापितमभ्रकम्	...	८६३
तृतीयमभ्रकम्	..	"

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
पानीयभक्तवटी	८६४
द्वितीयपानीयभक्तवटी	"
तृतीयपानीयभक्तवटी	"
चतुर्थपानीयभक्तवटी	८६५
पञ्चमपानीयभक्तवटी	"
षष्ठीपानीयभक्तवटी	"
लोहरसायनम्	८६७
सूर्यमयूखेन लोहमारणम्	८६८
सूर्यमयूखेनाभ्रकमारणम्	"
सप्तमीपानीयवटी	"
सर्वतोभद्रलोहः	८६९
वातश्लेष्मप्रकृतौ रसायनम्	८७१
कफपित्तप्रकृतौ रसायनम्	८७२
आमवातव्याधौ रसायनम्	८७२
श्लेष्मादिव्याधौ रसायनम्	८७३
वातरक्तादिव्याधौ रसायनम्	"
प्लीहोदरव्याधौ रसायनम्	"
राजयक्ष्मादिव्याधौ रसायनम्	८७४
वातग्रहण्यां रसायनम्	"
पित्तग्रहण्यां रसायनम्	"
श्लेष्मग्रहण्यां रसायनम्	८७५
वातपित्तग्रहण्यां रसायनम्	"
वातश्लेष्मग्रहण्यां रसायनम्	८७६
पित्तश्लेष्मग्रहण्यां रसायनम्	"

वपयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
लोहाम्बकम्	...	६७६
खपेराख्यं रसायनम्	...	६७७
शिरोवस्ति	...	६७८
मर्मनिर्देशः	...	”
वातजादिरोगसंख्या	...	६८१
पित्तजरीगणना	...	६८२
श्लेष्मजरीगणना	...	”
रसायनलक्षणम्	...	६८३
विविधरसायनयोगाः	...	”
मधुहरीतकी	...	६८८
लोहगुग्गुलुः	...	”
नरसिंहचूर्णम्	...	”
अग्निगन्धार्थं चूर्णम्	...	”
स्रष्टारुकल्पः	६८९
ज्योतिष्मतीतैलपानविधिः	...	६९०
लोहरसायनम्	...	६९१
दासरसायनं लोहम्	...	”
साध्यसाधनविधिः	...	६९२
श्यालीपाकभेयजानि	...	६९४
नागार्जुनोलेह	...	”
सारस्रतं घृतम्	८ ...	”
गुडूष्पादिघृतम्	• ...	६९५
घृतप्राशनयघृतम्	...	”
द्वितीयसारस्रतं घृतम्	• ...	”

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
अष्टाङ्गमङ्गलं घृतम्	...	६६५
		इति रसायनाधिकारः ।

अथ वाजीकरणाधिकारः ।

शुक्रदोषाः	६६६
तेषां चिकित्सा	”
वाजीकरणयोगाः	६६७
पूपालिका	६६८
रसान्ता	”
बृहदश्वगन्धाद्यं घृतम्	”
अश्वगन्धाद्यं घृतम्	६६९
सप्तप्रकारकैव्यस्य लक्षणानि	१०००
तेषां चिकित्सा	”
शतावरीघृतम्	१००३
भाषवलम्	”
गोधूमाद्यं घृतम्	”
जीवन्तीयमकम्	१००४
गुडकूष्माण्डकम्	१००५

इति वाजीकरणाधिकारः ।

अथ स्नेहपानाधिकारः ।

तत्र प्रथमरोगानुत्पादनक्रमम्	१००६
स्नेहपानविधिः	१००७

इति स्नेहपानाधिकारः ।

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथ स्वेदाधिकारः ।

स्वेदविधिः	१०११
------------	-----	-----	------

इति स्वेदाधिकारः ।

अथ वमनाधिकारः ।

वमनविधिः	१०१२
----------	-----	-----	------

इति वमनाधिकारः ।

अथ विरेचनाधिकारः ।

विरेचनविधिः	१०१६
विरेचनमात्रा	१०१७
एतावत्येकदिनमात्रा	१०१८
अभयाद्यो मोदकः	१०१९
माण्डभद्रमोदकः	१०२०
गुड़ाद्यं मोदकः	”
मिथ्यायोगातियोगयीष्टिकित्ता	१०२०

इति रेचनाधिकारः ।

अथ वस्तिकर्माधिकारः ।

वस्तेस्त्रयोभिदाः	१०२२
तेषां नामानि लक्षणानि च	१०२३
वस्तेर्लक्षणम्	”
वस्त्यर्थद्रव्यस्य मात्रा	”
वस्तिनेत्रप्रमाणम्	”
धनुवासनवस्तिदानविधिः	१०२४
गुडूचोतैलम्	१०३०

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
निरूहवस्तिदानविधिः	१०३०
द्वादशप्रसृताः	१०३४
पिच्छिलवस्तयः	”
उत्क्लेशनवस्तिः	१०३५
दोषहरवस्तिः	”
शोधनवस्तिः	”
लेखनवस्तिः	”
हं हणवस्तिः	१०३६
विडङ्गादिनिरूहः	”
मधुतैलिकनिरूहवस्तयः	”
थापनवस्तिः	१०३७
सिद्धवस्तिः	१०३८
घारवस्तिः	”
मूत्रवस्तिः	”
वैतरणवस्तिः	”
आढंमात्रिकनिरूहः	१०३८
एरण्डाद्यो निरूहः	”
उत्तरवस्तिदानविधिः	१०४१

इति वस्तिकर्माधिकारः ।

अथ धूमपानाधिकारः ।

धूमाः पञ्चप्रकाराः	१०४४
तेषां पानविधिः	१०४४
एतेषां धूमपानं हितं न भवति	१०४५
धूमपानादेते रोगा नश्यन्ति	१०४६

इति धूमपानाधिकारः ।

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
शिरोऽभ्यङ्गगुणाः	...	१०५४
केशप्रसाधनगुणाः	...	”
अभ्यङ्गदिहिताचाराणि	...	१०५५
शरीरे रसादिसप्तधातूनां परिमाणम्	...	१०५६
व्यजनादीनां गुणाः	...	”

इत्यनागतामयप्रनिषेधाधिकारः ।

अथ द्रव्यगुणाधिकारः ।

मधुरादिपट्टसानां गुणाः	...	१०५८
अश्वगन्धादिद्रव्याणां गुणाः	...	१०५८
द्रव्याणां प्रतिनिधिः	...	१०६३
द्रव्यग्रहणे संकेतः	...	१०६५

इति द्रव्यगुणाधिकारः ।

अथ गणपाटाधिकारमाह ।

स्थिरादिगणः	...	१०६६
आरग्वधादिगणः	...	”
सुरमादिगणः	...	”
कुटकादिगणः	...	१०६७
पिप्पल्यादिगणः	...	”
एलादिगणः	...	”
वचाहरिद्रादिगणौ	...	”
भूर्वादिगणः	...	”
सालसारादिगणः	...	”
वारुण्यादिगणः	...	”
घोरहृत्वादिगणः	...	”

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
रोध्रादिगणः	१०६६
अर्कादिगणः	"
श्यामादिगणः	"
वृहत्यादिगणः	"
षटोक्तादिगणः	"
काकोल्यादिगणः	"
ऊपकादिगणः	"
सारिवादिगणः	"
अञ्जनादिगणः	१०६८
पुरुषकादिगणः	"
प्रियंग्वस्वष्टकादीगणौ	"
न्यग्रोधादिगणः	"
गुडूच्यादिगणः	"
उत्पलादिगणः	"
मुस्तादिगणः	१०७०
त्रिफलायागुंठाः	"
आमलक्यादिगणः	"
वपुताम्नादिगणः	"
लाक्षादिगणः	"
वृहत्पञ्चमूलम्	"
लघुपञ्चमूलम्	"

इति द्रव्यगणाधिकारः ।

अथ संगोधनसंशमनरसद्रव्यादीनां वर्गाधिकारः ।

ऊर्ध्वभागहराणि ... १०७१

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
अधोभागहराणि	१०७१
शिरोविरेचनानि	१०७२
वातसंशमनोवर्गः	”
पित्तसंशमनोवर्गः	”
श्लेष्मसंशमनोवर्गः	”
मधुरोवर्गः	”
अम्लोवर्गः	१०७३
लवणोवर्गः	”
कटुकोवर्गः	”
तिक्तकोवर्गः	”
कपायोवर्गः	”
दीपनीयोवर्गः	”

इति संशोधनसंशमनरसद्रव्यादीनां वर्गाधिकारः ।

अथर्तुचर्यामाह ।

वर्षर्तौ सदाचाराः	१०७४
शरद्वर्तौ सदाचाराः	१०७
हेमन्ते सदाचाराः	”
गिशिरे सदाचाराः	१०७६
वसन्ते सदाचाराः	”
शीर्ष्मे सदाचाराः	१०७७
ऋतुसन्धिः	१०५८
यमदंष्ट्रा	”
वर्षाद्यृतुषु जलयानप्रकारः	”

इत्यृतुचर्याधिकारः ।

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
भोजनादी लवणार्द्रकभक्षणम्	१०८९
विल्वकाञ्चिकगुणाः	”
सुप्तादियूपगुणाः	”
अङ्गारपक्ववार्त्ताकगुणाः	”
छतपूरादीनां गुणाः	१०९०
शक्लूनां गुणाः	”
वार्त्ताकादीनां साधनम्	१०९१
पटोलफलादिभिः मांससाधनप्रकाराणि	१०९२

इति व्यञ्जनमांसव्यञ्जनयोगुणाधिकारः ।

अथ मत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकारः ।

मत्स्यानां गुणाः	१०९३
दग्धमत्स्यगुणाः	१०९४
मूलकादिभिः साधितानां मत्स्यानां गुणाः	”

इति समत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकारः ।

अथ द्रवद्रव्याधिकारः ।

तत्रादो तोयवर्गः	१०९६
घोरवर्गः	१०९८
दधिवर्गः	१०९९
तक्रवर्गः	११००
नवनीतवर्गः	११०१
तैलवर्गः	”
मधुवर्गः	११०२
इक्षुवर्गः	”
मद्यवर्गः	११०३

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथ धान्यवर्गाधिकारमाह ।

शालीनां गुणाः	१०७८
श्यामाकादीनां गुणाः	१०७९
माषादीनां गुणाः	१०८०
यवगुणाः	"
गोधूमगुणा	"

इति धान्यवर्गाधिकारः ।

अथ मांसवर्गाधिकारः ।

लावादीनां मांसस्य गुणाः	१०८१
गुहाशयादीनां मांसगुणाः	१०८२
अनूपमांसगुणाः	"
हृगलादीनां मांसगुणाः	"
मत्स्यादिजलाशयानां मांसगुणाः	"

इति मांसवर्गाधिकारः ।

अथ फलवर्गमाह ।

पाठादिशाकानां गुणाः	१०८३
मूलकादिकन्दानां गुणाः	१०८४
न्यग्रोधादिपत्राणां गुणाः	"
कारवेल्लकादिफलानां गुणाः	"
कर्कश्यादिमिष्टफलानां गुणाः	१०८५

इति फलवर्गाधिकारः ।

अथ व्यञ्जनमांसव्यंजनयोरधिकारमाह ।

शोदनस्य गुणाः	१०८६
---------------	-----	-----	------

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

भोजनादौ लवणार्दकमक्षणम्	१०८८
विल्वकाञ्जिकगुणाः	"
सुहादियूपगुणाः	"
अङ्गारपक्ववार्त्तिकगुणाः	"
घृतपूरादीनां गुणाः	१०८०
शङ्खूनां गुणाः	"
वार्त्तिकादीनां साधनम्	१०८१
पटोलफलादिभिः मांससाधनप्रकाराणि	१०८२

इति व्यञ्जनमांसव्यञ्जनयोगुणाधिकारः ।

अथ मत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकारः ।

मत्स्यानां गुणाः	१०८३
दग्धमत्स्यगुणाः	१०८४
मूलकादिभिः साधितानां मत्स्यानां गुणाः	"

इति समत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकारः ।

अथ द्रवद्रव्याधिकारः ।

तत्रादौ तोयवर्गः	१०८६
चीरवर्गः	१०८८
दधिवर्गः	१०८९
तक्रवर्गः	११००
नवनीतवर्गः	११०१
तैलवर्गः	"
मधुवर्गः	११०२
इक्षुवर्गः	"
मद्यवर्गः	११०३

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॥

वङ्गसेन ।

ध्यात्वा गिरीशमपहाय वचः प्रपञ्चं
हृद्वानुपास्य भिषजस्तदुद्धृतोद्य ।
श्रीवङ्गसेन भिषजा खलु वेद्य हृद-
सिद्धप्रयोगनिपहो बहु लिख्यतेऽस्मिन् ॥ १ ॥
नत्वा शिष्यं प्रथमतः प्रणिपत्य चण्डीं
वाग्देवतां तदनुतातपदं गुरुं च ।
संगृह्यते किमपि यत्सुजनैः स्तदत्र
चेतो विधातुमुचितस्तदनुग्रहेण ॥ २ ॥
हेतुर्जनः परगुणेषु भवाद्दृशानां
द्वेष किमेव सहजो गुणतापहारी ।
याश्चापि दैन्यफलभूरिफला तदानीं
तादृग्विधस्य मिथुनस्य विमोचनाय ॥ ३ ॥

कान्तिकावासनिर्जात शोणदाधरसूनुना ।
क्रियते वङ्गसेनेन चिकित्साभारमग्रहः ॥ ४ ॥
हृदि तिष्ठति यम्यैष चिकित्सा तत्र मंग्रहः ।
मनिदानचिकित्सायां न दग्द्रात्पमो भिषक् ॥ ५ ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ।
रोगास्तस्यापहृत्तारं श्रेयसो जीयितव्यं च ॥ ६ ॥
तेषां प्रथमनोपायमतिदुर्कारं रङ्गमम् ।
ब्रूमहे नातिविस्तीर्णं मनिदानचिकित्सायाम् ॥ ७ ॥

अथ निदानपंचकमाह ।

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाख्यपश्यस्तथा ।
 सम्प्राप्तिथेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ ८ ॥
 येनाहारविहारेण रोगाणामुद्भवो भवेत् ।
 क्षयो वृद्धिश्च दोषाणां निदानं हि तदुच्यते ॥ ९ ॥
 निमित्तहेत्वा यतनप्रत्ययोल्लानकारणैः ।
 निदानमाहुः पर्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ॥ १० ॥
 उत्पित्तसुरामयो दोष विशेषणानधिष्ठितः ।
 लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्ग्राधीनां तद्यथा यथम् ।
 संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ॥ ११ ॥
 हेतुव्याधिविपर्यस्त विपर्यस्तार्थकारिणाम् ।
 श्लोषधान्न विहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥ १२ ॥
 विद्यादुपशयं व्याधेः सहिसात्म्यमिति स्मृतम् ।
 विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्यमिति स्मृतः ॥ १३ ॥
 यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
 निवृत्तिरामयन्त्यासौ सम्प्राप्तिर्यातिरागतिः ॥ १४ ॥
 संख्याद्विकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।
 मा भिद्यते यथा त्रैव वक्ष्यन्तेऽपि ज्वरा इति ॥ १५ ॥
 दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽग्रांशकल्पना ।
 स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥ १६ ॥
 हेत्वादिकात्सर्वाशयवैर्बलावलविशेषणम् ।
 नक्तं दिनतुं भुक्तांगैर्ध्याधिकालो यथा बलम् ॥ १७ ॥
 इति प्रोक्तो निदानार्थं मन्त्रद्वयमेनोपदिश्यते ।
 सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपितामलाः ॥
 तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं त्रिविधाहितमेवम् ॥ १८ ॥

निदानार्थकरीरोगी रोगस्याप्युपजायते ।
तद्यथा ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ॥
रक्तपित्ताज्वरस्ताभ्यां श्वासश्चाप्युपजायते ॥ १९ ॥
प्लीहाभिवृद्धराजठरं जठराच्छोफ एव च ।
अर्शोभ्योजाठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ २० ॥
प्रतिश्यायाद्भवेत्कासः कासात्सञ्जायते क्षयः ।
क्षयरोगस्य हेतुत्वे शोषश्चाप्युपजायते ॥ २१ ॥
ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाद्देत्वर्थकारिणः ।
उभयार्थकरादृष्टास्तथैव कार्यकारिणः ॥ २२ ॥
कश्चिद्धिरोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा निवर्तते ।
न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुत्वं कुरुतेऽपि च ॥ २३ ॥
एवं कृच्छ्रं तमो नृणां दृश्यते व्याधिसंकरः ।
तस्माद्यत्नेन सदैवैरिच्छद्भिः सिद्धिमुत्तमाम् ।
ज्ञातव्यो वक्ष्यते योयं ज्वरादीनां विनिश्चय ॥ २४ ॥
रोगमादौ परीक्षेत ततो नन्तरमौषधम् ।
तत्तत्कर्मभिपक्पद्याज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ २५ ॥
यस्तुरोगमविज्ञाय कर्मण्याभरते भिषक् ।
अथौषधविधानज्ञः स्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥ २६ ॥
अथौषधविधानज्ञः सर्वभैषज्य को विदः ।
देशकालप्रमाणज्ञः स्तस्य सिद्धिर्नसंशयः ॥ २७ ॥
भैषज्याहारचेष्टानां यो न वेति गुणागुणम् ।
न सवेति भिषक्सम्यक्तस्य स्वास्थ्युहिताहितम् ॥ २८ ॥
आदावन्ते रूजां ज्ञाते प्रयतेतचिकित्सिकः ।
साध्यासाध्यविभागज्ञः स्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ २९ ॥
यस्तुरोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्य को विदः ।

देशकालप्रमाणञ्च स्तस्य सिद्धिर्न संशयः ॥ ३० ॥
 दर्शनस्पर्शनप्रश्नैर्व्याधिज्ञानं त्रिधा मतम् ।
 आदौ दृशस्ततः स्पर्शाच्छीतादिप्रग्रतो परम् ॥ ३१ ॥
 कृच्छ्रोपायः सुखोपायो द्विविधः साध्य उच्यते ।
 अमाध्यो द्विविधो ज्ञेयो याप्यो यथाप्रतिक्रिय ॥ ३२ ॥
 याप्याः केचित् प्रकृत्यैव साध्यायाप्या उपेक्षिताः ।
 स्वभावाद्ब्रूयाधयो साध्याः केचिद्याप्या उपेक्षिताः ॥ ३३ ॥
 साध्यायाप्यत्व मायान्ति याप्यायासाध्यतां तथा ।
 घ्नन्तिप्राणानमाध्यास्तु नराणां निष्क्रियावताम् ॥ ३४ ॥
 जातमात्रयिकित्सरास्तु नोपेक्ष्योत्पतया गदः ।
 वङ्गिगत्रुविपैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्पसौ ॥ ३५ ॥
 सच कुपितो दोषः समुल्यानविशेषतः ।
 म्यानान्तरगतथापि विकारान् कुरुते बहून् ॥ ३६ ॥
 निवृत्तेऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ।
 क्षीणे मार्गे कृते दोषैः शेषः सूक्ष्म इवा नलः ॥ ३७ ॥
 कर्मजाव्याधयः केचिद्दोषजाः मक्षि चापरे ।
 कर्मदोषोद्भवाद्यान्ये कर्मजास्तु स्वहेतुकाः ॥ ३८ ॥
 यथा गाम्नन्तु निर्णीतो यथा व्याधिचिकित्सितः ।
 न ग्रमं याति यो व्याधिः सज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥ ३९ ॥
 स्वल्पदोषो गरीयान्यः सज्ञेयः कर्मदोषजः ।
 कर्मक्षयात्कर्मकृतो दोषजः स स्वमोषधैः ।
 कर्मदोषोद्भवं याति कर्मदोषक्षयात् क्षयम् ॥ ४० ॥
 नरस्त्रिरोसो विनादोषैर्द्विधातस्त्राधिकित्सिकः ।
 अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥ ४१ ॥
 धिकाराणामरुगलो न जिह्वियात्कदाचन ।

न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवास्थितिः ॥ ४२ ॥

यथा विषं यथा शस्त्रं यथाग्निरग्निर्यथा ।

तथीपधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ ४३ ॥

याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।

सांचिकित्साविकाराणां कर्मतद्विपजां मतम् ॥ ४४ ॥

नचैकान्ते न निर्दिष्टे शास्त्रेऽपि निवगेद्बुधः ।

स्वयमप्यत्रभिपजा ज्ञेयं बुद्धिमता भवेत् ॥ ४५ ॥

उत्पद्यते हि सावस्था देशकालबलं प्रति ।

यस्यां कार्यमकार्यं स्यात्कर्मकार्यञ्च वर्जितम् ॥ ४६ ॥

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।

एतद्द्वयस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ४७ ॥

वर्षा नभो नभस्यौ तु तत्रवायुः प्रकुप्यतिः ।

पित्तं प्रायेण रक्तञ्च शरदाश्विनकार्तिके ॥ ४८ ॥

हेमन्तो मार्गपौषी तु वातलो रूचं एव तु ।

तद्वच्च शिशिरो माघः फाल्गुनश्च प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥

वसन्तश्चैत्रवैशाखौ तस्मिन्नेषामप्रवर्तते ।

ज्येष्ठापादौ च विख्यातो निदाघः पित्तवानपि ॥ ५० ॥

—०—

अथ जलप्रकारम् ।

यथर्तुक्रमनिर्दिष्टं जलं क्वाथञ्च वक्ष्यते ।

वर्षासूदकसादाय पचे तत्तप्तभागिकम् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु निर्दोषमुदकं पिवेत् ॥ ५१ ॥

धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहतम् ।

शृतशीतं त्रिदोषघ्नं वायान्तर्भावितं भुवि ॥ ५२ ॥

प्राहृट् नभो नभस्यौ च ईषोर्जी तु शरन्मतौ ।

मार्गपीपी तु हेमन्तः शिशिरो माघफाल्गुनी ॥ ५३ ॥

वसन्तश्चैत्रवैशाखी निदाघः शुचिः शुक्लभाक् ।

प्राहृट्काले शृतं तोयं दद्याच्चाष्टगुणं जलम् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु निर्दोषमुदकं पिवेत् ॥ ५४ ॥

शरदिपद्गुणं तोयं दत्त्वा कथितमाचरेत् ।

पष्टभागावशिष्टन्तु पिवेद्दोषहरं जलम् ॥ ५५ ॥

हेमन्ते च शृतं तोयं दत्त्वा पञ्चगुणं जलम् ।

पञ्चभागावशिष्टन्तु निर्दोषमुदकं पिवेत् ॥ ५६ ॥

शिशिरे च शृतं तोयं दत्त्वा चतुर्गुणं जलम् ।

चतुर्भागावशिष्टन्तु निर्दोषमुदकं पिवेत् ॥ ५७ ॥

वसन्ते त्रिगुणं तोयं दत्त्वा कथितमाचरेत् ।

द्वितीयभागशिष्टन्तु पिवेद्दोषहरं जलम् ॥ ५८ ॥

ग्रीष्मे च द्विगुणं तोयं दत्त्वा वापि भिषग्वरः ।

अर्धोदकावशिष्टन्तु पिवेद्दोषहरं जलम् ॥ ५९ ॥

कोपः शरद्वसन्ते पु-वङ्गकालेषु शान्तिः ॥

कफपित्तानिलाः पूर्वमध्यान्तेषु व्यवस्थिताः ।

वयो ह्येरात्रिभुक्तानां सन्धिवपि कफानिली ॥ ६० ॥

वायीः प्रत्यूपसायाङ्गे लीर्णान्ते च विसर्पणम्

पित्त्याहो निगयाद्दे जीर्णमाने च लक्षयेत् ॥ ६१ ॥

भुक्तमात्रप्रदोषे तु पूर्वाङ्गे श्लेष्मणो भवेत् ।

एकद्विविधिभागेन दुष्टान्दोषान् विगोधयेत् ॥ ६२ ॥

शीते शीतप्रतीकारंमुग्धे चैवोष्णवारणम् ।

दत्त्वा कुर्यात्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥ ६३ ॥

अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृताक्रिया ।
 क्रियाहीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति ॥ ६४ ॥
 यात्सु दीर्घं शमयति नान्यव्याधिं करोति च ।
 साक्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यसुदीरयेत् ॥ ६५ ॥
 इति पञ्चतुश्रतजलपानाध्यायः ।

—०—

अथ प्रकृतिलक्षणम् ।

शुक्राद्यग्निर्भिषो भोज्य चेष्टा गर्भागयान्तरे ।
 यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः समधोदिता ॥ ६६ ॥
 लघो रूचोऽल्पकेशश्च चलचितो न च स्थितः ।
 बहुवाग्बोमगः स्वप्ने वातप्रकृतिको नरः ॥ ६७ ॥
 थकालपलितो गौरः प्रस्वेदीकोपनो बुधः ।
 स्वप्नेऽपि दीप्तिवत् प्रेक्षी पित्तप्रकृतिको नरः ॥ ६८ ॥
 स्थिरचित्तः सुवदाङ्गः सुव्रतः स्निग्धमूर्ध्वजः ।
 स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः ॥ ६९ ॥
 ममिन्त्रैर्लक्षणैर्ज्ञेयाद्विदोपानुगा नरः ।
 दोषद्येद्रसताद्भावे व्याधिकप्रकृतिः स्मृतः ॥ ७० ॥
 प्रकृतिमिह नराणां भौतिकीं केचिदाहुः
 पवनदहनतौयैः कीर्त्तिनास्तास्तुतिभिः ।
 स्थिरविपुलशरीरः पार्थिवश्च क्षमावान्
 शुचिरथर्चिरजीवी नाभयः स्वैर्महद्भिः ॥ ७१ ॥
 विषजातो यथा कीटो न विषेण विषद्यते ।
 तद्वत् प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न वाधितुम् ॥ ७२ ॥
 वायुः सामो विवन्धाग्निसादस्तम्भनकूजनैः ।

वेदना शोफनिस्तोद्वैः क्रमयोऽङ्गानि पीडयेत् ॥ ७३ ॥
 विचरेद्युगपञ्चापि गृह्णाति कुपितो मृगम् ।
 स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघः सूर्योदये निशि ॥ ७४ ॥
 निरामो विगदो रूचो निर्विदम्बोऽल्पवेदनः ।
 विपरोतगुणेः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः ॥ ७५ ॥
 दुर्गन्धं हरितं श्वावं पित्तमन्तरसं गुरु ।
 अम्बिका कण्ठहृद्दाहकरं मामं विनिर्दिशेत् ॥ ७६ ॥
 आताम्रं पित्तमत्पुण्यं रसे कटुकमस्त्रिरम् ।
 यज्ञं विगन्धिविज्ञेयं रुचि वल्लिवलप्रदम् ॥ ७७ ॥
 फेनिलस्तंतुलः श्वावः कण्ठदेशेव तिष्ठति ।
 सामो वलागो दुर्गन्धः क्षुद्रुद्गारविघातकृत् ॥ ७८ ॥
 फेनवान् पिण्डिनः पाण्डुर्निःभारो गन्ध एव च ।
 पक्वः स एव विज्ञेयः स्वेदवान् वक्त्रगुहिकृत् ॥ ७९ ॥

—०—

अथ देशप्रकृतिमाह ।

बह्वदकनगोऽनूपः कफमारुतरोगवान् ।
 जाङ्गलोऽल्पाम्बुशाखी च रक्तपित्तगदोत्तरः ॥ ८० ॥
 मग्निष्टलचणो पेतो देशः साधारणो मतः ।
 समाः साधारणे यस्माद्दुर्गोमीतोष्णमास्ताः ।
 ममता तेन दोषाणां तस्मात्साधारणो वरः ॥ ८१ ॥
 स्वदेशे निचिता दीपास्त्रन्यग्निन् कोपमागताः ।
 वनवन्तस्त्रया न स्युः जलेजावाम्यलाहताः ॥ ८२ ॥
 उचितं वत्तमानस्य नाम्नि देशकृतं भयम् ।
 आहारस्यप्रचेष्टादौ तद्देशस्य गुणैः सति ॥ ८३ ॥

भित्थादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च ।

यथा दुष्परिष्टाद्य मोहयेयुश्चिकित्सकान् ॥ ८४ ॥

इति देशप्रकृतिः ।

वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भैषज्यं परिचारकः ।

एतं पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ ८५ ॥

इति चिकित्सालक्षणम् ।

तत्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती ।

लघुहस्तः शुचिः शूरः सर्वोपस्करभैषजः ॥ ८६ ॥

प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी प्रियंवदः ।

सत्यधर्मरतो यश्च स भिषक् पादमश्रुते ॥ ८७ ॥

इति वैद्यलक्षणम् ।

आयुष्मान् सत्यवान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।

उच्यते व्याधितः पादो वैद्यवाक्यकृदास्तिकः ॥ ८८ ॥

इति रोगीलक्षणम् ।

—०—

अथौषधि लक्षणम् ।

प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेह निचोद्धृतम् ।

अल्पमात्रं महावीर्यं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥ ८९ ॥

दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्यये ।

समीक्ष्यकाले दत्तं च भैषज्यं पाद उच्यते ॥ ९० ॥

स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान्युक्तो व्याधितरक्षणे ।

वैद्यवाक्यकृदऽयान्तः पादः परिचरो मतः ॥ ९१ ॥

गुणवद्विस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थी गुणवान् भिषक् ।

व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥ ९२ ॥

चतुष्यस्तास्तु कुङ्कुमः सशरावर्द्ध उच्यते ।

मानिकाष्टौ पलान्येव धरणं दशभिः पलैः ॥ ४ ॥

हाभ्यां पलाभ्यां प्रसृतं तच्च षोडशकं विदुः ।

खारीच षोडशद्रोणा दशभिर्धरणैस्तुला ॥ ५ ॥

चत्वारः कुङ्कुमाः प्रस्थः स शरावद्वयं मतम् ।

पलानि चैव विद्वद्भिः षोडशैव प्रकीर्तिताः ॥ ६ ॥

प्रस्थाश्चत्वार एव स्युराढकोऽष्टशरावकः ।

कंसः स एव विज्ञेयः स तु पात्रं च पण्डितैः ॥ ७ ॥

अपि मानविदो ह्येषः चतुःषष्टिपलो मतः ।

चत्वारश्चाढको द्रोणः सो द्वात्रिंशच्छरावकः ॥ ८ ॥

सूर्पाङ्गनखणं चैव कलशो घट एव च ।

अयं च पलसंख्यातः षट्षोडशच्छतद्वयम् ॥ ९ ॥

द्रोणद्वयं च सूर्यः स्यात् स कुम्भ इति चोच्यते ।

चतुःषष्टिशरावोऽसौ व्यवहारार्थमुच्यते ॥ १० ॥

स द्वादशपलानीह शतानां पञ्च चोच्यते ।

गोणी द्रोणाथ चत्वारः स शरावद्वयं मतम् ।

अष्टाविंशतिसंयुक्तं सर्वथा सूक्ष्मबुद्धिभिः ॥ ११ ॥

पलानां तु सहस्रेकं चतुर्विंशतिकं स्मृतम् ।

प्रस्थादिमानमारभ्य द्रव्यादेर्द्विगुणान्वितम् ।

कुङ्कुमोऽपि क्वचिद्वष्टं यथादन्ते घृते स्मृतं ॥ १२ ॥

वैणवाच्यायसादीनां भाण्डं तु चतुरङ्गलम् ।

विस्तीर्णमथवृत्तं च कुङ्कुमं तं विनिर्दिशेत् ॥ १३ ॥

—०—

त्यक्तरोगिणामाह ।

षण्डः साहसिको भीतः कृतघ्नो ह्यग्र एव च ।

यो वैद्य नृपति द्वैष्टा तद्द्वेष्टा शोकपीडितः ॥ १४ ॥
 यादिच्छको सुमुर्षय विहीनः करणैश्च यः ।
 बैरी वैद्यविदग्धश्च यद्वाहीनः सुशङ्कितः ॥ १५ ॥
 भिषजामविधेयश्च नोपक्रम्या भिषग्विधाः ।
 एतानुपाचरन् वैद्यो बहून् दीपानवाप्नुयात् ॥ १६ ॥
 एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्वैरुपक्रमैः ।
 नैव कुर्वातलोभेन चिकित्सापुण्यविक्रयम् ।
 ईश्वराणां वसुमतां लिप्सो तार्थन्तु वृतये ॥ १७ ॥
 चिकित्सितं शरीरं यो न निष्क्रीणाति दुर्मतिः ।
 स यत्करोति सुकृतं तत्सर्वं भिषगश्रुते ॥ १८ ॥
 क्वचिन्नैची क्वचिदर्थः क्वचिदमी क्वचिदशः ।
 कर्मभाभ्यासः क्वचिच्चैव चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ १९ ॥
 कुचैलः कर्कशः स्तब्धः ग्रामिणः स्वयमागतः ।
 शस्यते यश्च वैद्यो न धन्वन्तरिसमो यदि ॥ २० ॥
 स वैद्यस्तेन येऽसाध्यानारभन्ते चिकित्सितुम् ।
 अत्रैवजीविकासिद्धिः स्याद्गुणाक्षरवत् क्वचित् ॥ २१ ॥
 मापान्नं विद्ग्रहे जेहे यवमद्यं मदात्यये ।
 अबुद्धिपूर्वमप्याशुसेवितं भेषजं भवेत् ॥ २२ ॥
 आयुर्वेदोदितां युक्तिं कुर्वन्ति स्वहिताय ये ।
 पुण्यायुर्बुद्धिसंयुक्ता निरोगास्तु भवन्ति ते ॥ २३ ॥
 आयुर्हिताहितं व्याधि निदानं शमनं तथा ।
 विद्यते यत्र विद्वद्भिः स चायुर्वेद उच्यते ॥ २४ ॥

—०—
अथ रोगगणना ।

ज्वरोऽतिसारो ग्रहणी चार्शोऽजीर्णं विषुचिका ।

अलसः सविलम्बी च कृमिरूक् पाण्डुकामलाः ॥ २५ ॥
 हलीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्म उरः क्षतम् ।
 कासो हिक्का तथा श्वासः स्वरभेदस्वरोचकः ॥ २६ ॥
 छर्दीस्त्रुणा च भूर्च्छा च रोगाः पानात्ययादयः ।
 दाहाख्यस्वपरोन्माद अप्पहारोऽनिलामयः ॥ २७ ॥
 वातरक्तमुरुस्तम्भ आमवातोऽथ शूलरूक् ।
 पङ्क्तिजं शूलमानाह उदावर्त्तोऽथ गुल्मरूक् ॥ २८ ॥
 हृद्रोगो मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातं तथाऽश्मरी ।
 प्रमेहो मधुमेहश्च पिटिकाश्च प्रमेहजाः ॥ २९ ॥
 मेदो दोषोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः ।
 गण्डमाला ततो ग्रन्थिरर्वुदं श्लोपदं ततः ॥ ३० ॥
 विद्रधिब्रणशोफौ च द्वौ ब्रणौ भग्ननाडिकौ ।
 भगन्दरोपदंशौ च शूकदोषस्त्वगामयः ॥ ३१ ॥
 शीतपित्तमुदरदंश्च कोठयैवाम्नापैत्तिकः ।
 विसर्पश्च स विस्फोटः स रोमन्ती मसूरिका ॥ ३२ ॥
 क्षुद्रास्यकर्णनासादृच्छिरः स्त्रीवालकामयाः ।
 विष चेत्ययमेवात्र ज्ञेय उद्देशसंग्रहः ॥ ३३ ॥

—०—

अथ ज्वराधिकारः ।

ज्वरः समस्तरोगाणां यतो राजेति विश्रुतः ।
 अतः प्रथमतस्तस्य प्रवक्षामि चिकित्सितम् ॥ ३४ ॥
 दद्यापमानसंक्षुब्धरुद्रनिःश्वाससम्भवः ।
 ज्वरोऽष्टधा पृथग् इन्द्रः सङ्घातागन्तुजः स्मृतः ॥ ३५ ॥

दुष्टाहारविहाराभ्यां दीपा ह्यामाशयाश्रयाः ।
 बहिर्निरस्य क्रीटाग्निं ज्वरदाः स्युरसानुगाः ॥ ३६ ॥
 श्मो रतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
 इच्छा द्वेषौ मुहुष्यापि शीतवातातपादिषु ॥ ३७ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दां गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
 अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्पुत्पत्स्यति ज्वरे ॥ ३८ ॥
 सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्पर्यं समीरणात् ।
 पितान्नयनयोर्दीहः कफादन्नारुचिस्तथा ॥ ३९ ॥
 सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
 रूपैरन्यतराभ्यां च संगृष्टैर्द्वन्द्वजं विदुः ॥ ४० ॥
 ज्वरस्य पूर्वरूपेषु वर्तमानेषु बुद्धिमान् ।
 पाययेत्सर्पिरेवात्तं ततः स लभते सुखम् ॥ ४१ ॥
 विधिर्मारुत्तजेष्वेप पैत्तिकेषु विरेचनम् ।
 मृदुप्रच्छेदनं तद्वत् कफजेषु विधीयते ॥ ४२ ॥
 सर्वं त्रिदोषजेषूक्तं यथा दोषं विकल्पयेत् ।

पूर्वं ज्वरोपक्रमः ।

स्वेदावरोधः सन्तापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ।
 युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥ ४३ ॥
 दोषैः सर्वैर्बहुधा समुद्भ्रान्तैर्विभार्गैः ।
 विक्षिप्यमानोऽन्तरग्निर्भवत्याशु बहिश्चरः ॥ ४४ ॥
 रुणद्धि चाप्यपां धातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः ।
 भवत्यत्युष्णगान्धश्च स्त्रियति न च सर्वशः ॥ ४५ ॥
 परिपेकान् प्रदेह्यांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ।
 दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम् ।
 क्रोधप्रवातभोज्यांश्च वर्जयेत्तरुणज्वरी ॥ ४६ ॥

शोथः कृदिर्मदो मूर्च्छा दृशा भ्रममरोचकः ।

प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिपेकादिसेवनात् ॥ ४७ ॥

ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा भोजयेत्तद्युभोजनम् ।

श्लेष्मक्षये प्रहृष्टोऽस्मा वलवाननलस्तदा ।

वेगा पाथेऽन्यथा तद्धि च ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥ ४८ ॥

ज्वरितो हितमग्नीयाद्यद्यप्यस्याऽरुचिर्भवेत् ।

अत्र काले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥ ४९ ॥

गुर्वभियन्थकाले च ज्वरीनाद्यात् कथञ्चनः ।

न तु तस्या हितं भुक्तमायुषे वा सुखाय च ॥ ५० ॥

आनहः स्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः ।

तावत्कालन्तु लघ्वन्नमग्नीया तु विरक्तवत् ॥ ५१ ॥

सातत्यात् स्वाहभावाच्च पथ्यं हे पथ्वमागतम् ।

कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ॥ ५२ ॥

अरुचौ मातुलुङ्गस्य कीसरं साज्यसैन्धवम् ।

धात्री द्राक्षा सितानां वा कल्कमास्येन धारयेत् ॥ ५३ ॥

इति तरुणज्वरविधिः ।

विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्त्तते ।

न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ ५४ ॥

शालयो रक्तशाल्याद्याः शस्यन्ते पष्टिकादयः ।

यवाग्बोदनलाजार्ये ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ ५५ ॥

मुट्टान्मसूरांश्चणकान् कुलित्यान् समकुष्टकान् ।

यूपार्ये यूपसात्मरानां ज्वरितानां प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥

पटोलपत्रं सफलं कुलकं कारवेल्लकम् ।

कंकोटकं कटिल्लं च विद्याच्छाकं ज्वरे हितम् ॥ ५७ ॥

लावान् कपिञ्जलानिषांश्चकीरानुपचक्रकान् ।

स कुरङ्गान् कालपुच्छान् हरिणान् पृषताच्छयान् ॥
प्रदद्यान्मांससात्मगानां ज्वरितानां ज्वरापहान् ॥ ५८ ॥
न कपायं प्रशंसन्ति नराणां तरुणज्वरे ।

कपायेनाकुलीभूता दीपा जेतुं सुदुस्तराः ॥ ५९ ॥
दीपाः बद्धा कपायेन स्तम्भितास्तरुणज्वरे ।

स्तभ्यन्ते न विपद्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ॥ ६० ॥

न च्यवन्ते न पच्यन्ते कपायैस्तम्भितामलाः ।

तिर्यग्बिमागर्गान् स्थित्वा घोरं कुर्युर्नवज्वरम् ॥ ६१ ॥

इति पथ्यविधिः

आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन् ।

विदधाति ज्वरं घोरं तस्माल्लङ्घनमादिशेत् ॥ ६२ ॥

लङ्घनेन चयं नीते दीपे संधुचितेऽनले ।

विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्थोपजायते ॥ ६३ ॥

शरीरलाघवकारं यद्द्रव्यं कर्म वा पुनः ।

तल्लङ्घनमिति ज्ञेयं ब्रह्मणं तु पृथग्विधम् ॥ ६४ ॥

बलाविरोधेनाऽथैनं लङ्घने नोपपादयेत् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थो हि क्रियाक्रमः ॥ ६५ ॥

तद्धि मारुत क्षुत्तृष्णा मुखशोषभ्रमान्विते ।

कार्यं न बाले ब्रह्मे वा ह्यभिर्ण्यां नच दुर्बले ।

न तथाध्वं अमक्रोध काम शोक भवेज्वरे ॥ ६६ ॥

सद्यो भुक्तस्य वा जाते ज्वरे सामे विशेषतः ।

वमनं वमनार्हस्य पथ्यमित्याह वाग्मटः ॥ ६७ ॥

वातमूत्रपुरोपाणां विसर्गं गात्रलाघवे ।

हृदयोत्तारकण्ठास्य शुद्धौ तन्द्रा क्लमे गते ॥ ६८ ॥

स्त्रेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्त्रिपासा सहोदये ।

कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ ६९ ॥

पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो सुखस्य च ।

क्षुब्धपाशो रुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥ ७० ॥

मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्वातः क्लमो हृदि ।

देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेति कृते भवेत् ॥ ७१ ॥

इति सुलङ्घितादि लङ्घनम् ।

दृष्यतः सलिलं चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ।

तद्धि मार्दवंकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा ॥ ७२ ॥

पित्तमद्यविषोत्थेषु तिक्तकैः शृतशीतलम् ।

मुस्ता पर्यटकोशीर चन्दनोदीच्यनागरैः ।

शृतं शीतं जलं दद्यात्तृड्दाहज्वरशान्तये ॥ ७३ ॥

इति पङ्कजपानीयम् ।

पादशेषः कषायः स्यात् प्रसाध्यः पीडशोऽम्भसि ।

कथितोऽन्तः पङ्कजादिर्न निषिद्धो नवज्वरे ॥ ७४ ॥

लङ्घिताय हिता पेया यथा स्वं पाचनैः कृता ।

दीपनी पाचनी लघ्नी ज्वरार्त्तानां ज्वरापहा ॥ ७५ ॥

लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ।

महत्या पञ्चमूल्याथ व्याघ्री दुस्सर्गोक्षुरैः ॥ ७६ ॥

संसिद्धं भिषगाहारं प्रयुञ्जीत यथा क्रमम् ।

वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे ॥ ७७ ॥

वाते वा स कफे पित्ते सामे वा तरुणज्वरे ।

आद्यमण्डं प्रशंसन्ति पटोलमगधान्वितम् ॥ ७८ ॥

पेयां वा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरो रुजि ।

श्वदंष्ट्रा कण्ठकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥ ७९ ॥

विवह वचाः सयवां पिप्पल्यामलकैः शृतम् ।

सर्पिष्मन्तीं पिबेत्पेयां ज्वरदोषानुलोमिनीम् ॥ ८० ॥
 कासे ग्वासे च हिक्कायां पञ्चमूलो शृतां पिबेत् ॥ ८१ ॥
 बला वृक्षास्त्रकोलास्त्रकलशी धावनी शृता ।
 अस्वेदनिद्राढ्यणार्त्तः पिबेत्पेयां सशर्कराम् ॥ ८२ ॥
 क्लिन्नां यवागूं मन्दाग्नि पिपासात्तान्न पाययेत् ।
 मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीषे पित्तकफोत्थिते ।
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता ज्वरे ॥ ८३ ॥
 तत्र तर्पणमेवाग्रे देयं स्यात्ताजसक्तुभिः ।
 ज्वरतापहैः फलरमैर्युक्तं समधुशर्करैः ॥ ८४ ॥
 स्याद्वितः साधितो यूपस्वष्टादशगुणे जले ।
 शृतं पञ्चगुणे भक्तं विलेपे च चतुर्गुणे ॥ ८५ ॥
 क्वाथद्रव्याञ्जलिं क्षुप्तं अपयित्वा जलाढके ।
 अर्धशृतेन तेनाथ यवाग्वायेव कल्पयेत् ॥ ८६ ॥
 हृद्भवैद्याः पले द्रव्यं ग्राहयन्त्याढके जले ।
 भेषजस्यातिबाहुल्यात् कदाचिदरुचिर्भवेत् ॥ ८७ ॥
 तदांशु, शृतशीतासु पडङ्गादि प्रयुज्यते ।
 कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रस्थिकेऽश्वसि ।
 अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पानपेयादिसंविधौ ॥ ८८ ॥
 कर्पाईं पिप्पली शुण्ठोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् ।
 विनोय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापरान् ॥ ८९ ॥
 यूपान्थ रसकांश्चैव कल्केनानेन साधयेत् ।
 विख्वप्रमाणो घृततैलभृष्टो यूपो रसो वाप्युपकल्पनीयः ॥
 कपायपानपथ्यान्नेर्दादशाहेति लक्षिते ।
 सर्पीर्दद्यात् कफे चीणे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ९० ॥
 पक्केषु दोषेष्वमृत तद्विषेपममन्यथा ।

दशाहात्परतो दाने ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् ॥ ८१ ॥
 बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात्परं ज्वरे ।
 लङ्घनाम्बु यवागूभिर्यदादोषो न पच्यते ॥ ८२ ॥
 तदा तं मुखवैरस्य लक्षणा रोचकनाशनैः ।
 ज्वरप्रैः पाचनैर्हृद्यैः कपायैः समुपाचरेत् ॥ ८३ ॥
 लालाप्रसेकहृत्लासहृदयाशुडारोचकाः ।
 निद्रालस्या विपाकास्य वैरस्यं गुरुगात्रता ॥ ८४ ॥
 क्षुब्धाशौ बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवां ज्वरः ।
 आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥ ८५ ॥
 भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो वर्धयति ज्वरं मे ।
 शोधनं शमनीयं वा करोति विषमज्वरम् ॥ ८६ ॥
 यापयेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।
 सुसुप्तं कृष्णसर्पं वा कराग्रैश्च परानृशेत् ॥ ८७ ॥
 ज्वरवेगोऽधिकात्तृष्णा प्रलापश्चसनभ्रमाः ।
 मलप्रवृत्तिरुक्ते शः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ८८ ॥
 क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।
 दोषप्रकृतिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ८९ ॥
 मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेयु मलेषु च ।
 पक्वं दोषं विजानीयाञ्चरे देयं तदोषधम् ॥ १०० ॥
 दोषप्रकृतिवैकृत्या देतेषां पक्वलक्षणम् ।
 पक्वोऽप्यनिर्हृती दोषो देहे तिष्ठन्महात्वयम् ।
 विषमं वा ज्वरं कुर्याद्बलव्यापदमेव वा ॥ १ ॥
 वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।
 श्लैष्मिको द्वादशाह्नेन ज्वरः पाकं नियच्छति ॥ २ ॥
 पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालममुत्थिते ।

अचिरञ्जुरितस्यापि भेषजं दीपपाकतः ॥ ३ ॥
 पापयेदातुरं सामं पाचनं सप्तमेऽहनि ।
 शमने नाथवा दृष्ट्वा निरामं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥
 पीत्ताम्बुर्लङ्घितः क्षीणोऽजीर्णो भुक्तः पिपासितः ।
 न पिवेदीपधं जन्तुः संशोधनमयेतरत् ॥ ५ ॥
 वैपथुर्विपमो वेगः कण्ठीष्ठपरिशोषणम् ।
 निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौघ्यमेव च ॥ ६ ॥
 शिरो हृद्गात्ररुग्बक्त्रवैरस्यं गाडविट्कता ।
 शूलाधाने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे ॥ ७ ॥
 नागरं देवकाष्टञ्च धान्यकं बृहतीद्वयम् ।
 दद्यात्पाचनकं पूर्वं ज्वरितानां ज्वरापहम् ॥ ८ ॥
 हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्यां प्रायोव्यासा वसुधरा ।
 सौम्या सौम्यं हिमं हैममाग्नेयं वैन्ध्यमौषधम् ॥ ९ ॥

सर्वज्वरेषु ।

द्रव्याण्यभिनवाण्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।
 ऋते गुडद्वतक्षौद्रधान्यं कृष्णाविडङ्गतः ॥ १० ॥
 यत्र येन प्रधानेन द्रव्यं समनुगृह्यते ।
 तत्संज्ञकः समं योगो भवतीति विनिश्चयः ॥ ११ ॥
 मात्रोत्तमापलेन स्यात् त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमाः ।
 जघन्यास्यात्पलार्धेन स्नेहकाथौषधेषु च ॥ १२ ॥
 काथद्रव्यपले वारिहिरष्टगुणमिष्यते ।
 चतुर्भागावशिष्टन्तु पेयं पलचतुष्टयम् ॥ १३ ॥
 दीप्तानलं महाकायं यापयेदक्षलिं जलम् ।
 अन्ये त्वर्द्धं परित्यज्य प्रसृतिं तु चिकित्सकाः ॥ १४ ॥
 काथत्वागमनिच्छन्तस्त्वष्ट्रभागावशेषितम् ।

पारम्पर्योपदेशेन वृद्धवैद्याः पलद्वयम् ॥ १५ ॥
 ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्का निलादयः ।
 ऋधयः सौपधि ग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तुवः ॥ १६ ॥
 रसायणमिवपीणां देवानाममृतं यथा ।
 सुध्वोत्तमनागानां भैषज्यमिदमश्रुते ॥ १७ ॥

—०—

अथ औषधकालः ।

तत्रोपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः ।
 औषधान् हिमरजतसृङ्गाजनपरिस्त्रितान् ॥ १८ ॥
 पिबेत्प्रसन्नहृदयः पित्वा पात्रमधीमुखम् ।
 निःक्षिप्याचम्यसलिलं ताम्बूलाद्युपयोजयेत् ॥ १९ ॥
 वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहोनं
 हन्यात्तथामयमसंशयमाशु चैव ।
 तद्बालवृद्धयुवती मृदुभिश्च पीतं
 ग्लानिं परां समुपयाति बलक्षयञ्च ॥ २० ॥
 अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णा सुमनस्कता ।
 लघुत्वमिन्द्रियोद्धारशुद्धिः जीर्णोपधाकृतिः ॥ २१ ॥
 औषधशेषे भुक्तं पीतञ्च तथौषधं स शेषान्ने ।
 न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥ २२ ॥
 शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्या-
 दन्नाहतं न च मुहुर्वदनान्त्रिरिति ।
 प्राग्भुक्तसेवितमथौषधमेतदेव
 दद्याच्च वृद्धशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः ॥ २३ ॥
 विल्वादेः पञ्चमूलस्य काथः स्याद्घातिकञ्जरे ।

पाचनं पिप्पलीमूल गुडुची विश्वजोऽथवा ॥ २४ ॥

न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि ।

समी करोति विपमांस्तत्तंशमनमुच्यते ॥ २५ ॥

किराताब्दानृतोदीच्य बृहतीद्वय गोक्षुरैः ।

स स्थिरा कलशी विश्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥ २६ ॥

पञ्चमूलीवला रास्त्रा कुलित्यैः सह पौष्करैः ।

पर्वभेदं शिरःकम्पं निहन्ति पवनज्वरम् ॥ २७ ॥

पिप्पली शारि वा द्राक्षा वला चांशुमती तथा ।

एषोऽपि परमः सिद्धो वातज्वरविनाशनः ॥ २८ ॥

द्राक्षा गुडुची काश्मर्थ्य त्रायमाणा स शारिवा ।

निष्कृाथ्य स गुडं क्वाथं पिबेद्वातकृते ज्वरे ॥ २९ ॥

दर्भं वलां गोक्षुरकं पिबेत्पादावशेषितम् ।

शर्कराघृतसंयुक्तं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥ ३० ॥

शर्करा दाडिमाभ्याञ्च द्राक्षा दाडिमयोस्तथा ।

वैरस्ये धारयेत् कल्कं गण्डूपञ्च तथा हितम् ॥ ३१ ॥

आमं पचेदनिलजि हितो नित्यं रसोदनः ।

मुद्रामलुकयूपस्तु गाढविट्के विधीयते ॥ ३२ ॥

इति वातज्वरः ।

तीक्ष्णीणादाहवट् मूर्च्छा मदास्य कटुता भ्रमाः ।

प्रलापो घ्राणकण्ठीष्ठमुखपाकोच्चिमान्शुता ॥ ३३ ॥

शीताभिलापिता पीतमलनेत्रनख त्वचः ।

पित्तोद्गारातिमारौ च पित्तिकज्वरलक्षणम् ॥ ३४ ॥

दाहवम्यर्दितं क्षामं निरन्नं तृष्णयान्वितम् ।

शर्करा मधुसंयुक्तं पाययेत्ताजतर्थ्यणम् ॥ ३५ ॥

कलिङ्गं कट्फलं मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ।

पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥ ३६ ॥
 शर्करामधुरो हन्ति कषायः पैत्तिकं ज्वरम् ।
 चन्दनोशीरश्रीपर्णी परुषकमधूकजः ॥ ३७ ॥
 गुडुचीपद्मरोध्राणां शारिवोत्पलयोस्तथा ।
 शर्करा मधुरो क्वाथः शीतः पित्तज्वरापहः ॥ ३८ ॥
 दुरालभा पर्पटकं पियङ्गु भूनिम्ब वासा कटुरोहिणीनाम् ।
 क्षलं पिबेच्छर्करयावगाढं दृष्ट्वा स्रपित ज्वरदाहयुक्तः ॥ ३९ ॥
 द्राक्षाभया पर्पटकाब्दतित्ता क्वाथं स सम्याकफलं विदध्यात् ।
 प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहमोहदृष्ट्यान्विते पित्तभवे ज्वरे तु ॥ ४० ॥
 पटोलयवधान्याकमधुकं मधुसंयुतम् ।
 हन्ति पित्तज्वरं दाहं दृष्ट्वाञ्चैव प्रमाथिनीम् ॥ ४१ ॥
 पटोलयवनिःक्वाथो मधुना मधुरी कृतः ।
 तीव्रपित्तज्वरोन्मदीं पानदृष्ट्वाहनाशनः ॥ ४२ ॥
 गुडुचामलकैर्युक्तः केवलो वापि पर्पटः ।
 पित्तज्वरं हरित्पूर्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥ ४३ ॥
 रोध्नोत्पलान्मृतापद्म शारिवाणां सशर्करः ।
 क्वाथः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्भवैः ॥ ४४ ॥
 पर्पटानृतधादृष्ट्वा क्वाथः पित्तज्वरं जयेत् ।
 द्राक्षारन्वधयोश्चापि काश्मर्या अथवा मुनः ॥ ४५ ॥
 एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
 किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरनागरैः ॥ ४६ ॥
 विश्वपर्पटकोशीर घनचन्दनसाधितम् ।
 दद्यात्सुशीतलं वारि दृष्ट्वादिज्वरदाहनुत् ॥ ४७ ॥
 गुडुची सुस्तधान्याकं मधूकं कटुरोहिणी ।
 दृष्ट्वा शूलारुचिद्विं पित्तज्वरहरो गणः ॥ ४८ ॥

पाचनं पिप्पलीमूल गुडुची विश्वजीऽथवा ॥ २४ ॥
 न शोधयति यद्दोषान् समान्नीदीरयत्यपि ।
 समी करोति विपमांस्तत्संशमनमुच्यते ॥ २५ ॥
 किराताब्दामृतोदीच्य हृहतीद्वय गोक्षुरैः ।
 स स्थिरा कलशी विश्वैः काथो वातज्वरापहः ॥ २६ ॥
 पञ्चमूली विला राम्ना कुलित्यैः सह पौष्करैः ।
 पर्वभेदं शिरःकम्पं निहन्ति पवनज्वरम् ॥ २७ ॥
 पिप्पली शारि वा द्राक्षा वला चांशुमती तथा ।
 एषोऽपि परमः सिद्धो वातज्वरविनाशनः ॥ २८ ॥
 द्राक्षा गुडुची काश्मर्थ्य त्रायमाणा स शारिवा ।
 निष्कृष्य स गुडं काथं पिवेद्वातहृते ज्वरे ॥ २९ ॥
 दर्भं वलां गोक्षुरकं पिवेत्यादावशेषितम् ।
 शर्कराघृतसयुक्तं पिवेद्वातज्वरापहम् ॥ ३० ॥
 शर्करा दाडिमाभ्याञ्च द्राक्षा दाडिमयोस्तथा ।
 वैरस्ये धारयेत् कल्कं गण्डूपञ्च तथा हितम् ॥ ३१ ॥
 आमं पचेदनिलजे हितो नित्यं रसोदनः ।
 सुद्रामल्लकयूपस्तु गाढविट्के विधीयते ॥ ३२ ॥

इति वातज्वरः ।

तीक्ष्णोष्णदाहदृष्ट् मूर्च्छां भदास्य कटुता भ्रमाः ।
 प्रलापो घ्राणकण्ठौष्ठमुखपाकोचिसाश्रुता ॥ ३३ ॥
 शीताभिलापिता पीतमलनेत्रनख त्वचः ।
 पित्तोद्गारातिमारौ च पित्तिकज्वरलक्षणम् ॥ ३४ ॥
 दाहवम्यर्दितं क्षामं निरत्रं दृष्यायान्वितम् ।
 शर्करा मधुसंयुक्तं पाययेत्ताजतर्व्यणम् ॥ ३५ ॥
 कलिङ्गं कट्फलं मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ।

पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥ ३६ ॥

शर्करामधुरो हन्ति कषायः पैत्तिकं ज्वरम् ।

चन्दनोशीरश्रीपर्णी परुपकमधुकजः ॥ ३७ ॥

गुडुचीपद्मरोध्राणां शारिवोत्पलयोस्तथा ।

शर्करा मधुरो काथः शीतः पित्तज्वरापहः ॥ ३८ ॥

दुरालभा पर्पटक पियङ्गु भूनिम्ब वासा कटुरोहिणीनाम् ।

खलं पिबेच्छर्करयावगाढं तृष्या स्वपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥ ३९ ॥

द्राक्षाभया पर्पटकाश्दत्तिका क्वाथं स सम्याकफलं विदध्यात् ।

प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहमौहटृष्यान्विते पित्तभवेज्वरे तु ॥ ४० ॥

पटोलयवधान्याकमधुकं मधुसंयुतम् ।

हन्ति पित्तज्वरं दाहं तृषणाञ्चैव प्रमाथिनीम् ॥ ४१ ॥

पटोलयवनिःक्वाथो मधुना मधुरी कृतः ।

तीव्रपित्तज्वरोन्मदीं पानत्ट्टदाहनाशनः ॥ ४२ ॥

गुडुचामलकैर्युक्तः केवलो वापि पर्पटः ।

पित्तज्वरं हरेत्तूर्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥ ४३ ॥

रोध्नोत्पलान्मृतापद्म शारिवाणां सशर्करः ।

क्वाथः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्भवं ॥ ४४ ॥

पर्पटान्मृताटृषणां क्वाथः पित्तज्वरं जयेत् ।

द्राक्षारन्वधयोश्चापि काश्मर्या अथवा पुनः ॥ ४५ ॥

एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।

किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरनागरैः ॥ ४६ ॥

विश्वपर्पटकोशीर घनचन्दनसाधितम् ।

दद्यात्सुशीतलं वारि तट्छर्दिज्वरदाहनुत् ॥ ४७ ॥

गुडुची सुस्तधान्याकं मधुकं कटुरोहिणी ।

तृष्या शूलारुचिच्छर्दि पित्तज्वरहरो गणः ॥ ४८ ॥

किरातामृतधान्याक चन्दनीशीरपर्पटैः ।
 सपद्मकैः कृतः काथो हन्ति पित्तभवं ज्वरम् ।
 दाह हृत्तासमरुचि मुक्तेशवमथूल्कमान् ॥ ४८ ॥
 ससितो निशिपर्युपितः प्रातर्धान्याकतण्डुलकाथः ।
 पीत्तः शमपत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं घोरम् ॥ ५० ॥
 चन्दनं मधुकं द्राक्षां कटुकं स दुरालभाम् ।
 चन्दनादि गणः प्रीक्तो हन्याद्दाहज्वरारुचिम् ॥ ५१ ॥
 सुहानामञ्जलीचूर्णं पष्टीमधुकसाधितम् ।
 पाक्यं शीतकपायं वा पिबेत्पित्तज्वरापहम् ॥ ५२ ॥
 ह्रोवेरं धान्यकं मुस्तं चन्दनं मधुयष्टिका ।
 हृपोशीरयुतः काथः शर्करा मधुसंयुतः ।
 रक्तपित्तं जयत्युग्रं दृष्ट्यादाहज्वरापहः ॥ ५३ ॥
 भूनिम्बातिविषा लोभ्र मुस्तकेन्द्रयवामृताः ।
 वासकं नागरं विल्वं कपायो माचिकान्वितः ।
 श्वासं कासञ्च विट्मेदं रक्तपित्तज्वरं जयेत् ॥ ५४ ॥
 तिक्ता बालकभूनिम्बश्शामापर्पटवासकैः ।
 मृतं जलं सितायुक्तं रक्तपित्तज्वरं जयेत् ॥ ५५ ॥
 पथ्यां तैलघृतचौद्रैर्लिहेद्दाहज्वरापहाम् ।
 कासासृक्पित्तवीर्यश्वासान् हन्ति वमीनपि ॥ ५६ ॥
 हर्म्यं शुभ्राभ्रमंकाशे शशाङ्ककरशीतले ।
 मलयोदकसिक्ते वा सुष्यात्पित्तज्वरी नरः ॥ ५७ ॥
 जिघातालुगलक्लोमशोत्रे मूर्ध्नि च दापयेत् ।
 केसरं मातुलुङ्गम्य मधुमैथवमंयुतम् ॥ ५८ ॥
 हरीतकीं प्रियङ्गुय पिप्पली लोभ्रमेव च ।
 दार्वी हरिद्रा तेजोघ्ना सर्वौद्रमुषुधायने ॥ ५९ ॥

एतेन कटुभावाच्च मुखरोगश्च शाम्यति ।

वक्त्रं विशदतामेति भक्तकन्दश्च जायते ॥ ६० ॥

मुद्गयूपोदनो देयः सितया पैत्तिके ज्वरे ॥

इति पित्तज्वरः ।

कासश्वासप्रतिश्याय प्रसेकारुचिर्हृदयः ।

निद्रा गुरुत्वं हृत्तासः स्तू मित्यं मधुरास्यता ॥ ६१ ॥

शीतरोमाश्चिता शौक्ल्यमलाक्षिकरजत्वचम् ।

उष्णाभिलापिता चेति श्लेष्मिकज्वरलक्षणम् ॥ ६२ ॥

मातुलुङ्गशिफा विश्वकायस्था ग्रन्थिकोद्भवम् ।

कफज्वरेषु सचारं पाचनं वा कणादिकम् ॥ ६३ ॥

त्रिफला त्रिवृता सुस्तं कटुकं सकलिङ्गकम् ।

पटोलारग्वधं चैव रोहिणी चित्रकं समम् ।

क्वाथः क्षौद्रयुतः श्लेष्मज्वरकासगलामये ॥ ६४ ॥

निम्बविश्वामृता भीरु गठीभूनिम्बपोष्करम् ।

पिप्पली वृहती चेति क्वाथो हन्ति कफज्वरम् ॥ ६५ ॥

कुष्ठमिन्द्रयवं भूर्वा पटोलं वापि साधितम् ।

पिवेन्मरीचसंयुक्तं सक्षौद्रं कफजे ज्वरे ॥ ६६ ॥

त्रिफला पटोलवासाक्षिन्नरुहातिक्तरोहिणीपङ्कज्या ।

मधुना श्लेष्मसमुत्थे दशमूलीवासकस्य वा क्वाथः ॥ ६७ ॥

माचाक्षौद्रघृतादीनां क्वाथे श्लेहे सुचूर्णवत् ।

सप्तछदं गुडूची च निम्बस्फूर्जक मेव च ।

क्वाथयित्वा पिवेत्तोयं सक्षौद्रं कफजे ज्वरे ॥ ६८ ॥

आमलक्यभयाकृष्णाचित्रकश्चेत्ययं गणः ।

सर्वज्वरकफान्द्वे भेदीदीपनपाचनः ॥ ६९ ॥

तिक्तानिम्बविपाय्योप शक्राह्वाभिः शृतं जलम् ।

पिवेत्कफज्वरं घोरं हन्ति काससमन्वितम् ॥ ७० ॥
 सिन्धुवारदलक्वाथं कणाढ्यं कफजे ज्वरे ।
 जङ्घयोश्च बले चीणे कण्ठे च पिहिते पिवेत् ॥ ७१ ॥
 'मुस्त' मधुकवीजानि त्रिफलाकटुरोहिणीं ।
 परुपकानि निष्कृाथ. कफज्वरविनाशनः ॥ ७२ ॥
 कटुफलं पौष्करं कृष्णं शृङ्गी च मधुना सह ।
 श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥ ७३ ॥

चातुर्भद्रावलेहिका ।

लिङ्गेज्वरात्तं स्त्रिफलां पिप्पलीं सममाचिकाम् ।
 कासे श्वासे च मधुना सर्पिंपा च सुखी भवेत् ॥ ७४ ॥
 कटुफलं पौष्करं शृङ्गीं मुस्तकं कटुकं शठीम् ।
 समस्तान्येकशो वापि सूक्ष्माचूर्णानि कारयेत् ॥ ७५ ॥
 पार्द्रकस्वरसचौद्रैर्लिङ्घ्यात्कफविनाशनम् ।
 शूलानिलारुचिच्छर्दिं कासश्वासत्रयापहम् ॥ ७६ ॥
 चौद्रोपकुल्यासंयोगः श्वासकासज्वरापहः ।
 श्लोहानं हन्ति हिक्काञ्च वालानाञ्च प्रशश्यते ॥ ७७ ॥
 कर्पूरस्य कल्कस्य गुटिकानाञ्च सर्वशः ।
 द्रवः शक्त्यावलेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥ ७८ ॥
 साधायानाम्यवस्थानं दोषमग्निबलं वयः ।
 व्याधिद्रव्यञ्च कोटञ्च वीच्यमात्रां प्रयोजयेत् ॥ ७९ ॥
 धजाजीशर्करायुक्तो दाडिमीस्वरसे न तु ।
 श्चिथो मधुनायुक्तः कर्तव्यः कवलग्रहः ॥ ८० ॥
 मुद्गयूषोदनस्यापि पेयः कफसमुत्थिते ॥ ८१ ॥

इति शैशज्वरः ।

वातापित्तज्वरदेयमौषधं पञ्चमेहनि ।

पित्तश्लेष्मज्वरे देयमौषधं सप्तमेहनि ॥ ८२ ॥

अत ऊर्ध्वञ्च सप्ताहाद्वातश्लेष्मज्वरे पिवेत् ॥ ८३ ॥

दृष्ट्या मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ।

कण्ठास्य शोषो वमथू रोमहर्षो रुचिस्तथा ।

पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥ ८४ ॥

संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथपाचनम् ।

निदग्धिकावलारास्त्रा त्रायमाणामृतायुतैः ।

मंसूरविदलैः क्वाथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ ८५ ॥

त्रिफला शाकलीरास्त्रा राजवृक्षाटरूपकैः

शृतमम्बुहरत्याशु वातपित्तभवं ज्वरम् ॥ ८६ ॥

किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकीं शठीम् ।

निष्कृथपित्तानिलजे तं क्वाथं सगुडं पिवेत् ॥ ८७ ॥

मधुकं शारिवा द्राक्षा मधुकं चन्दनोत्पलम् ।

काशमरीफलकं लोध्रं त्रिफला पद्मकेशरम् ॥ ८८ ॥

परुपकं मृणालञ्च न्यसेदुत्तमवारिणि ।

मधुलाजसितायुक्तं तत्पीत्तमुपितं निशि ॥ ८९ ॥

वातपित्तज्वरं दाहं दृष्ट्यामूर्च्छारुचिभ्रमान् ।

शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतमिवमारुतः ॥ ९० ॥

मधुकादिक्वाथः ।

विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमुन्वितैः ।

कृतः कपायो हन्त्याशु वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ॥ ९१ ॥

बला भांग्यमृतेरण्ड चन्दनो शीरपर्पटैः ।

उपकुल्याब्दञ्जीवेरैः कपायञ्च पिवेत्ततः ॥ ९२ ॥

पर्वभेदशिरःकम्पं वातपित्तज्वरं जयेत् ।
 गुडूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्वभेषजम् ।
 वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभट्टमिदं शुभम् ॥ ८३ ॥
 नीलोत्पलमुशीराणि बलापद्मकमेव च ।
 काश्मरीमधुकं द्राक्षा मधुकं सपरुषकम् ॥ ८४ ॥
 पेयः शीतकषायोऽयं वातपित्तज्वरापहः ।
 सप्रलापं समोहञ्च शमयेत्यैत्तिकं ज्वरम् ॥ ८५ ॥
 आरग्वधफलं मुस्तं यष्टीमधुकमेव च ।
 उशीरमभया चैव हरिद्रा दारुसाह्वया ॥ ८६ ॥
 पटोलं पित्तुमन्दञ्च तथा कटुकरोहिणी ।
 एभिः सिद्धः कषायः स्याद्वातपित्तभवेज्वरे ॥ ८७ ॥
 कफपित्तहरामुद्गाः कारवेलादयस्तथा ।
 प्रायेण नतु ते देया वातपित्तोज्ज्वरे ।
 शूलोदावर्त्तविष्टम्भ जनकाः ज्वरवर्धनाः ॥ ८८ ॥
 दाडिमामलमुद्गानां यूपस्वनिलपैतिके ।
 मुद्गामलकयूपस्तु वातपित्तात्मके हितः ॥ ८९ ॥
 महादाहि विधातव्ये यूपः चकणकसम्भवः ॥ १०० ॥

इति वातपित्तज्वरः ।

मुहुर्दाहो मुहुः शीतं स्वेदस्तम्भी मुहुर्मुहुः ।
 मोहः कासो रुचिस्तृष्णा श्लेष्मपित्तप्रवर्त्तनम् ।
 लिप्ततिक्तास्यतातन्द्रा पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १०१ ॥
 गुडूचीनिम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनान्वितम् ।
 लक्ष्णा दाह ज्वरच्छर्दिं पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ १०२ ॥
 गुडूचीनिम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि च ।
 लक्ष्णा दाहारुचिच्छर्दिं सर्वज्वरहरो गणः ॥ १०३ ॥

पटोलं पिचुमन्दञ्च त्रिफलामधुकं बला ।
 साधितोयं कषायश्च पित्तञ्चैव भवे ज्वरे ॥ ३०४ ॥
 दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनम् ।
 ज्वरघ्नं पाचनं भेदि सृष्टं धान्यपटोलयोः ॥ ३०५ ॥
 पटोलं चन्दनं मूर्वातिक्तापाठामृतागणः ।
 पित्तञ्चैव सारुचिच्छिदि ज्वरकण्डूविषापहः ॥ ३०६ ॥
 सशर्करामक्षमात्रां कटुकासुष्णवारिणा ।
 पित्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ॥ ३०७ ॥
 त्रिफलात्रायमाणा च मृद्धीकाकटुरोहिणी ।
 पित्तश्लेष्मज्वरे ह्योपां कपायो ह्यनुलोमनः ॥ ३०८ ॥
 यत्सकं यद्भकाष्टञ्च नागरं चन्दनामृते ।
 पटोलं धान्यकञ्चैव क्षायो मधुसमायुतः ।
 कफपित्तजरं शूलं दाहं हन्यद्भिः पाण्डिपु ॥ ३०९ ॥
 पटोल वालकञ्चैव सुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
 पाठा मूर्वामृताशुण्ठी चोशीरं कटुरोहिणी ।
 समभागैः शृतं तोयं सर्वज्वरहरं पिवेत् ॥ ३१० ॥
 स नागरं पर्पटकं पिवेद्वा स दुरालभम् ।
 किराततिक्तकं मुस्तं गुडूर्चीं विश्वभेषजम् ।
 पाठामुशीरं सोदोश्च पिवेज्ज्वरस्य शान्तये ॥ ३११ ॥
 ज्वरघ्नो दीपनश्चैव कपायो दोषपाचनः ।
 वृष्णाहचिप्रशमनो मुखवैरस्य नाशनः ॥ ३१२ ॥
 यव पर्पटकं धान्यं पटोलं निम्बसाधितम् ।
 पिवेत्स शर्कराक्षौद्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥ ३१३ ॥
 असृतेन्द्रियवारिष्टं पटोलं कटुरोहिणी ।
 नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।

अमृताष्टकमित्ये तत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥ ३१४ ॥
इत्यमृताष्टकम् ।

कफपित्तवमिकण्डूज्वरविसर्पदाहनुत् ।

कपायः परिपीतस्तु शृङ्गवेरपटोलयोः ॥ ३१५ ॥

कण्डकार्क्यमृताभांगीं नागरिन्द्रयवासकम् ।

भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥ ३१६ ॥

कपायं यायवेदेतत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

दाहलक्ष्णारुचिर्दिकामज्जद्वोगशूलनुत् ॥ ३१७ ॥

कण्डकार्क्यादिः ।

क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरिण

स पुष्करं चैव किराततिक्तम् ।

पिवेत्कपायन्वथ पञ्चतिक्तं

ज्वरं निहन्यष्टविधं ममस्तम् ॥ ३१८ ॥

भांगीं पुष्करमूलञ्च मुस्तकं कण्डकारिका ।

त्रिकण्डकहृहृत्वी च कर्णिनी नागरैः शृतैः ॥ ३१९ ॥

एष भांग्यादिको नाम्ना पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

हृत्तामारोचकच्छर्दि लक्ष्णादाहविवन्धनुत् ॥ ३२० ॥

नागरिन्द्रयवं मुस्तं चन्दनं कटुरोहिणी ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कपायन्तु पिवेन्नरः ।

भ्रममूर्च्छारुचिर्द्विपित्तं श्लेष्मज्वरापहः ॥ ३२१ ॥

द्राक्षा मम्याकधान्याकं कटुकामुस्तग्रथिकम् ।

क्षार्थं हृन्त्यादुदावत्तं शूलं पित्तकफज्वरम् ॥ ३२२ ॥

पटोलयवधान्याकमुद्गामलकचन्दनम् ।

पैत्तिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरे लट्छर्दिदाहनुत् ॥ ३२३ ॥

रूपत्रपुष्पवासाया रसः क्षौद्रसितायुतः ।

कफपित्तञ्वरं हन्ति मा ष्टकृपित्तं म कामलम् ॥ ३२४ ॥

पटोमं पिचुमन्दश्च विफला मधुकं ययाः ।

माधितो यं कषायः श्यात्पित्तघ्नं ऋभवेञ्वरे ॥ ३२५ ॥

मुस्तापर्पटकैरातनिर्युं ह्येण प्रमाधितः ।

कफपित्तञ्वरश्चरो यूषो धान्यपटोमयोः ॥ ३२६ ॥

निम्बकोनकयूपस्तु हितः पित्तकफात्मके ॥

इति पित्तघ्नं ऋञ्वरः ।

स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च ।

शिरोपङ्गः प्रतिश्यायः कासः कम्पो रुचिस्तथा ।

मन्तापो मध्यवेगय यातघ्नं ऋञ्वराकृतिः ॥ ३२७ ॥

घुद्रानृतानागरपुष्कराद्वयैः

कृतः कषायः कफमारुत्तोत्तरं ।

म श्नाभकामारुचि पाण्डुं रुक्ते

ञ्वरे विदोषप्रभवेऽपि शम्यते ॥ ३२८ ॥

मुस्तापर्पटकं शण्ठी गुडूची म दुरानभा ।

कफवातारुचिहृदिदाहगोपञ्वरापङ्कः ॥ ३२९ ॥

मातुलुङ्गफलकेसरोधृतः सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुग्धे ।

हन्ति यातकफरोगमास्यगं गोपमागुजडतामरोचकम् ॥ ३३० ॥

पारश्वधमन्त्रिकमुस्ततिला

हरीतकीभिः कृतितः कषायः ।

सामे मशूले कफवातयुक्ते

ञ्वरे हितो दीपनपाचनघ्नं ॥ ३३१ ॥

पारोम्यपङ्कम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चय्यविषयनागरैः ।

दीपनीयः शृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥ ३३२ ॥

इति पञ्चकोलः ।

किराततिक्तं मुस्तं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।

चातुर्भद्रकमित्याहुः वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥ ३३३ ॥

चातुर्भद्रकम् ।

पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिष्यदिदीपनम् ।

वातश्लेष्मविकारघ्नं ज्वरघ्नं श्लेहनाशनम् ॥ ३३४ ॥

निम्बामृता विश्वदारुकट्फलं कटुकी वचा ।

कपायं पाययेदाशु वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥ ३३५ ॥

पर्वभेदः शिरशूलकासारोचकपीडितम् ॥ ३३६ ॥

दारुपर्पटभांर्घ्यद्वयं वचा धान्यककट्फलैः ।

सामया विश्वपूतीकैः कायो ह्रिगुमधूत्कटः ॥ ३३७ ॥

कफवातज्वरे पीतो ह्रिकाशोपगलयहान् ।

श्वासकासप्रमेहांश्च हन्यात्तरुमिवाशनः ॥ ३३८ ॥

दशमूलैरसः पीतः कणाव्यय कफानिलैः ।

अविपाकेऽतिनिद्रायां पार्श्वरुक् श्वासकासके ॥ ३३९ ॥

पर्णां हृहृत्यो गोकण्ट्यो विल्वोऽग्निमन्यनोऽरलुः ।

काश्मरी पाटला चेति सन्निपातहरो गणः ॥ ३४० ॥

दशमूलम् ।

वृष्णान्विते वातकफार्तिशूले

स श्वासकासारुचिबद विटके ।

हितं जलं दीपनपाचनञ्च

पटोलगुण्डीयवपिप्पलीनाम् ॥ ३४१ ॥

पीनसश्वासवाधिर्यो जह्यापशोश्चिशूलिनि ।

कफवातज्वरे छेदं कायेतं विधानवित् ॥ ३४२ ॥

खर्परभृष्टपटस्थितकाश्चिकसंसिक्तवातुकास्वेदः ।

शमयतिवातकफामय मस्तकशूलाङ्गमङ्गादीन् ॥ ३४३ ॥

स्रोतसांमार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।

हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥ ३४४ ॥

पुष्करमूलयूपस्तु वातश्चेष्वादिकेऽहितः ।

वातश्चेष्मज्वरः ।

वैरोधिकैरन्नपानैरजीर्णाध्यसनेन च ।

व्यामिश्रसेवनाच्चापि सन्निपातः प्रकुप्यति ॥ ३४५ ॥

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धि शिरोरुजा ।

स स्रावे कलुपे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ॥ ३४६ ॥

स स्वनी स रुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।

तन्द्रा मोहः प्रलापय कासः श्वासो रुचिभ्रमः ॥ ३४७ ॥

परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गतापरम् ।

ष्टीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥ ३४८ ॥

शिरसो लोठनं दृष्ट्वा निद्रानाशो हृदिव्यथा ।

स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दग्धनमल्पशः ॥ ३४९ ॥

क्षयत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठकूजनम् ।

कोठानां श्यावरक्तानां भण्डलानाञ्च दग्धनम् ॥ ३५० ॥

मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।

चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥ ३५१ ॥

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नी सर्वसंपूर्णलक्षणः ।

सन्निपातज्वरो साध्यः कृच्छ्रसाध्यस्तुतोऽन्यथा ॥ ३५२ ॥

वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातश्च कुप्यति ।

तस्य ज्वरो मदस्तृष्णा मुखगोपप्रमोलिकाः ।

आभानारुचितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमकृमाः ॥ ३५३ ॥

पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
 अन्तर्दाहो वह्निः शीतं तस्य दृष्ट्या प्रवर्द्धते ॥ ३५४ ॥
 तुद्यते दक्षिणं पाशुं सुखशोपगलग्रहाः ।
 टीवति रक्तपित्तं चं कृच्छ्रात्कण्ठश्च दूयते ॥ ३५५ ॥
 विट्भेदश्चास हिक्काश्च बर्द्धन्ते स प्रमीलिकाः ।
 विधुः फलाद्य तौ नाम्ना सन्निपाता दुदाहृतौ ॥ ३५६ ॥
 श्लेष्मानिलाधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
 तस्य शीतत्वरो मूर्च्छां हृत्तृष्णा पाशुसंग्रहः ॥ ३५७ ॥
 शूलमखिद्यमानस्य हिक्काशुसश्च जायते ।
 असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते ॥
 न ही जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः ॥ ३५८ ॥
 कासः श्वासस्तमो मूर्च्छां प्रलापो मोहवेपथुः ।
 पाशुं योर्वेदना जृम्भा कफायत्वं सुखस्य च ॥
 वातोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ॥ ३५९ ॥
 एष विस्फोरको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ।
 अतिमारो भ्रमो मूर्च्छां सुखपाकस्तथैव च ।
 मात्रे च विन्दवो रंक्ता दाहो तीव्रः प्रजायते ॥ ३६० ॥
 पित्तोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
 भिषग्भिः सन्निपातोयमाशुकारी प्रकीर्तितः ॥ ३६१ ॥
 जड़तागद्गदावाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि ।
 प्रमत्तथे नयने चैव सुखमाधुर्यमेव च ॥ ३६२ ॥
 कफोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
 मुनिभिश्च सन्निपातोयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः ॥ ३६३ ॥
 हिनमध्याधिकैर्यस्य धातपित्तकफैः क्रमात् ।
 सन्निपातः प्रभवति पीडगन्दोपदर्शनात् ॥ ३६४ ॥

एकपक्षाभिघातस्तु तत्राप्येतद्विशेषतः ।
 एष संमोहको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥ ३७७ ॥
 हीनाति हृदमध्यैस्तु सन्निपातो यदा भवेत् ।
 तस्य रोगास्त एवोक्ता यथा दोष वलाश्रयाः ॥ ३७८ ॥
 हृदयं दह्यते चास्य यक्तं ग्रीहान्वफुफुसाः ।
 पथन्ते त्वर्यमूर्ध्वाक्षः पूयशोषितनिर्गमः ॥ ३७९ ॥
 प्रहृदहीनमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथा रोग वलाश्रयाः ।
 प्रलापायायसंमोहः कम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ॥ ३८० ॥
 मन्यास्तम्भेन मृत्युश्च तत्राप्येतद्विशेषणम् ।
 मध्यप्रहृदहीनैश्च सन्निपातो यदा भवेत् ।
 तस्य रोगास्त एवोक्ता यथा रोग वलाश्रयाः ॥ ३८१ ॥
 मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युस्तमः कम्पशिरोग्रहाः ।
 कासखासी भ्रमस्तन्द्रा संज्ञानाशो हृदिग्रहः ॥ ३८२ ॥
 खेभ्यो रक्तं विसृजति तत्राप्येतद्विशेषणम् ।
 शर्वाक् विरावान्मृत्युश्च तन्द्नी वा स्तब्धलोचनः ।
 एषां त्रयाणां नामानि याम्यक्रकचपाकलाः ॥ ३८३ ॥
 सर्वदोषैः प्रकुपितं सन्निपातं निबोध मे ।
 त्रयाणामपिदोषाणां सर्वरूपाणि लक्षयेत् ॥ ३८४ ॥
 यानिज्वरचिकित्सायां रूपाण्युक्तानि कृतस्त्रयः ।
 तैः सर्वैरेव सम्पूर्णैर्विज्ञेयः कूटपाकलः ॥ ३८५ ॥
 ध्याधिभ्यो दारुणैश्च वचशस्त्राग्निसन्निभः ।
 केवलोच्छ्वासपण्डमः स्तब्धाङ्गः सध्वलोचनः ॥ ३८६ ॥
 विरावात् परमे तस्य वन्तोर्हरति जीवितम् ।
 तदावगन्तु तं दृष्ट्वा मूर्टांब्याहरति यतः ॥ ३८७ ॥

धर्षितो राक्षसैर्नूनमवेलायां चरन्ति ये ।
 अस्वयानुवते केचिद्यक्षिण्यां ब्रह्मराक्षसैः ॥ ३८८ ॥
 पिशाचैर्गुह्यकैश्च तथा न्यैर्मस्तके हतम् ।
 कुलदेवार्चनाद्दीनं धर्षितं कुलदेवतैः ॥ ३८९ ॥
 नक्षत्रपीडामपरे गरकर्मति चापरे ।
 वदन्ति सन्निपातन्तु भिषजाः कूटपाकलम् ॥ ३९० ॥
 कूटस्थैर्जायते दोषैर्बलिभिः कूटपाकलम् ।
 त्रयोदशविधं प्रोक्तं सन्निपातस्य लक्षणम् ॥ ३९१ ॥
 हृष्यते वापि हीनस्य ज्ञीयते रुच्छितस्य च ।
 कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरक्रिया ॥ ३९२ ॥
 हीनस्य वर्धनाद्दानिर्हृद्यो रिति निश्चयः ।
 हायनादतिवृद्धस्य हीनयोर्हृदिसम्भवः ॥ ३९३ ॥
 ततः समत्वं दोषाणामामस्थानं कफस्य तु ।
 तत्रस्थानां क्रियां तद्वदिति ज्वरविनिर्णयः ॥ ३९४ ॥
 यथा दोषोद्भयञ्चैव ज्वराब्जेषानुपाचरेत् ।
 निर्हरेत्पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु ।
 दुर्निवारतरं तद्धि ज्वरात्तं पुं विशेपतः ॥ ३९५ ॥
 सन्निपाते क्षुधात्तं यो भोजयेत्पिशितौदनम् ।
 स कथं भिषगाख्यातिं लभेन्मूढो नराधमः ॥ ३९६ ॥
 सन्निपाते तु दाहात्तं यः सिद्धेच्छीतवारिणा ।
 आतुरः स कथं जीवेद्भ्रियग्वाप्तकथं भवेत् ॥ ३९७ ॥
 सन्निपातेन मनुजं विलपन्तन्तु योऽष्टतम् ।
 पाययेन्नोजयेद्वापि तौ च स्यातामुभौ बधम् ॥ ३९८ ॥
 सन्निपातेन दृष्यन्तं पाशैरुक्तालुशोपिणम् ।
 यः पाययेज्जलं शीतं समृत्पुनरविग्रहः ॥ ३९९ ॥

समुद्रतरणं ह्येतद्वदन्ति भिषगीश्वराः ।

मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातचिकित्सुना ॥ ४०० ॥

सन्निपातार्णवे मग्नं योऽभ्युदरतिमानवम् ।

कस्तेन न कृतो धर्मः काञ्चपूजां न सोऽर्हति ॥ ४०१ ॥

श्लेष्मनिग्रहमेवादौ कुर्याद्दग्धाधौ त्रिदोषजे ।

निरस्ते श्लेष्मणिह्यस्य स्त्रोतः सूहाटितेषु च ।

लाघवं जायते ह्यस्य दृष्ट्या चैवोपशाम्यति ॥ ४०२ ॥

लङ्घनं बालुकास्त्रेदो नस्यं निष्टोवनं तथा ।

श्वलेहो जनश्चैव प्राक्प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥ ४०३ ॥

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ।

लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥ ४०४ ॥

दोषाणामेव साशक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।

न हि दोषक्षये कश्चित्सहते लङ्घनादिकम् ॥ ४०५ ॥

कंफपित्ते द्रवे धातू सहते लङ्घनं महत् ।

आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥ ४०६ ॥

ग्लान्यङ्गौरवेऽयदाविकृतिर्हीनलङ्घिते ।

प्रकाङ्खलाघवोऽग्लानिः स्वस्यतासु प्रसन्नता ॥ ४०७ ॥

उपद्रवनिवृत्तिश्च सम्यग्लङ्घितलक्षणम् ।

संमोहः सन्निशैथिल्यं वातरूक् चातिलङ्घिते ॥ ४०८ ॥

शस्तं सुनद्धितम्यादौ विधायकवलग्रहम् ॥ ४०९ ॥

लाजमक्तुकपथ्यं स्यात्सैन्धवेनावचूर्णितम् ।

तच्च श्लौर्यत्यविघ्नेन रोगीजीवेत्तदा ध्रुवम् ॥ ४१० ॥

इति केचित् ।

रक्तपित्तहरत्वेन दाहव्वरक्षते तथा ।

स क्तयः शीतशीर्याः स्युर्भोजपूर्वाहितानते ॥ ४११ ॥

पाचनो दीपनो लाजमण्डस्ते नोष्ण इष्यते ।

अतोऽयं दशमूलादि साधितोयं भिषग्मतः ॥ ४१२ ॥

पञ्चमुष्टिकयूपेण त्रिकण्टककृते न च ।

त्रिदोषशमनात्यर्थं त्रिकण्टे नैव साधयेत् ॥ ४१३ ॥

यवकोलकुलित्यानां मुद्गामलकशुण्ठयोः ।

एकैकं मुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥ ४१४ ॥

पञ्चमुष्टिक इत्येव वातपित्तकफापहः ।

शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे चये ज्वरे ॥ ४१५ ॥

इति पञ्चमुष्टिकयूपः ।

यवकोलकुलित्यैश्च मुद्गामलकसंयुतैः ।

धान्याकविश्वयुक्तैश्च यूपो वातकफापहः ॥ ४१६ ॥

सप्तमुष्टिक इत्येव सन्निपातज्वरापहः ।

कफवातामदोषघ्नः कण्ठहृद्दन्तशोधनः ॥ ४१७ ॥

इति सप्तमुष्टिकः ।

आर्द्रकस्वरसो पित्तं सैन्धवं च कटुवयम् ।

आकण्ठं धारयेदास्यं निष्टीवेच्च पुनः पुनः ॥ ४१८ ॥

ते नास्य हृदये श्लेष्मामन्यापार्श्वशिरो गलान् ।

नीलोप्याकृष्यते शुष्को लाघवं चास्य जायते ॥ ४१९ ॥

पर्वभेदो ज्वरो मूर्च्छा निद्राश्वासगलामयाः ।

सुखाच्चिगौरवं जाद्यं क्लेशश्चैवोपशाम्यति ॥ ४२० ॥

सकृद्विचित्रतुःकुर्यात् दृष्ट्वा दोषवलावलम् ।

एतद्विपरमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनाम् ॥ ४२१ ॥

इति कवलग्रहः ।

सुरसार्जकनिर्यासः समधुव्योपसैन्धवः ।

महाश्लेष्मानिलोद्रेक संज्ञानाशविमोचणः ॥ ४२२ ॥

मधूकसारमिन्धूत्य वचो पणकणाः समाः ।

श्लक्ष्णं टिड्ढाम्भसानस्यं कुर्यात्संज्ञा प्रबोधनम् ॥ ४२३ ॥

इति मधूकसारादिनस्यम् ।

स्विन्नमामलकान् पिष्ट्वा द्राक्षयासहसृजत् ।

विश्वभेषजमयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥ ४२४ ॥

तेनास्य शाम्यते सूर्क्षाकासः श्वासस्तथैव च ॥ ४२५ ॥

अष्टाङ्गं मधुना लिह्यादाद्रकस्वरसेन वा ।

समोहं दारुणं हन्ति तन्द्रा काससमन्वितम् ॥ ४२६ ॥

कटुफल पुष्करं भार्गी व्योषं यासञ्च कारवी ।

श्लक्ष्णं चूर्णीकृतञ्चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ ४२७ ॥

एपावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् ।

हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोगं नियच्छति ॥ ४२८ ॥

एतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमाद्रकजैरसैः ।

उर्ध्वजत्रुगदघ्नीया साय कार्यावलेहिका ।

अधोरोगहरीयातु मापूर्वं भोजनान्मता ॥ ४२९ ॥

इत्यष्टाङ्गावलेहिका ।

मरोचं पिप्पली शुण्ठी पथ्यालोध्रं सपुष्करम् ।

भूनिम्बकटुकाकुष्ठं यवानीकटुफलं तथा ॥ ४३० ॥

एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

प्रस्वेदे कण्ठरोधे च सन्धौ मर्द्दनमिष्यते ॥ ४३१ ॥

एतदुद्बूलनं प्रोक्तं सन्निपातहरं परम् ।

इति मचिचाद्युद्बूलनम्

सर्वेषु सन्निपातेषु त च्छीद्रमयचारयेत् ।

शोतोपचारीक्षीद्रं स्याच्छोतं चात्र विरुध्यते ॥ ४३२ ॥

क्रियाभिस्तुम्भरूपामिः क्रियासांक्यमिष्यते ।

भिन्नरूपतयातास्तु न कुर्वन्ति हि दूषणम् ॥ ३३३ ॥
 यदास्वल्पानिलकफौ तालुक्तीमगती त्रिती ।
 कुर्यातामधिकं शोषं जिह्वायाः खरतां तथा ॥ ४३३ ॥
 तदा तां स्फुटितां जिह्वासुच्छुष्कां मधुपिष्टया ।
 द्राक्षया साज्यया चास्यं लेपयेत्सन्निपातिनः ॥ ४३५ ॥
 घर्षेज्जिह्वां जडां सिन्धुतूपणैः साम्भवेतसैः ॥ ४३६ ॥

स्वेदोद्गमे भ्रष्टकुलित्यचूर्ण-
 निपातनं शस्तमिति ब्रुवन्ति ।
 मृत्युश्च तस्मिन् बहुपिच्छलत्वा-
 च्छीतस्य जन्तोः परितः सरत्वात् ॥ ४३७ ॥
 चूर्णं यथा कटफलकृष्णजोरकं
 लोध्रं गवां काननविट् पुरातनम् ।
 तिक्ता स पथ्यालवणं तथां जन-
 मुद्गूलनं स्वेदविकारजित्परम् ॥ ४३८ ॥

भूनिम्बकारवीतिक्ता वचा कटफलजं रजः ।
 उद्गूलनं विदोपोत्थे ह्यभिष्यन्दिनि च ज्वरे ॥ ४३९ ॥
 इति भूनिम्बाद्युद्गूलनम् ।

विल्बोऽग्निमन्यःस्योनाकः काश्मरीपाटलास्थिरा ।
 त्रिकण्टकः पृष्टपर्णी बृहतोकण्टकारिका ।
 दशमूलमिदं श्वास सन्निपातज्वरापहम् ॥ ४४० ॥
 अविपाकानिलश्लेष्म तन्द्रा पाश्चार्त्तिकासनुत् ।
 पिप्पलीचूर्णसयुक्तं हृत्कण्टग्रहनाशनम् ॥ ४४१ ॥
 महान्ति यानि मूलानि काष्टगर्भानि यानि च ।
 तेषान्तु वल्कलं ग्राह्यं ऋस्वमूलानि हृत्स्रशः ॥ ४४२ ॥
 दशमूलस्य निर्यूहः कटफलादि रजो युतः ।

तुल्याद्र्करमो पेतो मृत्युकल्पं च्वरं जयेत् ॥ ४४३ ॥

पञ्चमूली किरातादिगणो योज्य स्निहोपजे ।

पित्तोक्तटे च मधुना कण्ठ्या वा कफोक्तटे ॥ ४४४ ॥

इति चातुर्भद्रकपञ्चमूत्रम् ।

चिरञ्चरे घातकफील्वणे वा

स्निहोपजे वा दग्मूलमिश्रः ।

किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः

शुद्धार्थिने वा विषृत्ता विमिश्रः ॥ ४४५ ॥

दग्मूलोगठीशृङ्गी पौष्करं स दुरालभम् ।

भांगी कुटजबीजश्च पटोलं कटुरोहिणी ॥ ४४६ ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येषः सन्निपातञ्चरापहः ।

कासहृदग्रहपाखातिश्वासहिक्का घनीहरः ॥ ४४७ ॥

इत्यष्टादशाङ्गः ।

दग्मूली कपायन्तु पुष्कराङ्गकणायुतम् ।

सन्निपातञ्चरे देयं श्वासकासहृदपान्विते ॥ ४४८ ॥

वृहत्यां पुष्करं भांगीशृङ्गीशृङ्गी दुरालभा ।

वत्सकस्य च घीजानि पटोल कटुरोहिणी ॥ ४४९ ॥

वृहत्यादिगणः प्रोक्तः सन्निपातञ्चरापहः ।

श्वासादिषु च सर्वेषु हितः स्त्रोपद्रवेषु च ॥ ४५० ॥

इति वृहत्यादिः ।

शृङ्गीपुष्करमूलं च व्याघ्रीशृङ्गीदुरालभा ।

शुडुचीनागर पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥ ४५१ ॥

एष शब्दादिको षणः सन्निपातञ्चरापहः ।

कासहृदग्रहपाखातिश्वासे तन्द्राश्च गम्यते ॥ ४५२ ॥

इति शब्दादिः ।

शठीषुष्करमूलन्तु गुडूची विश्वभेषजम् ।
 त्रिकण्टकं त्रायमाणा पिप्पली स दुरालभा ॥ ४५३ ॥
 व्याघ्री पर्पटकं राक्ताऽभया कटुकरोहिणी ।
 देवदारुवचाभांगी सम भागानि कारयेत् ॥ ४५४ ॥
 एष शब्द्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।
 कासं श्वासं दिवानिद्रां रात्रौ जागरणं तथा ।
 मुखशोषं तृपां दाहं त्रिदोषञ्च नियच्छति ॥ ४५५ ॥

इति बृहच्छब्द्यादिः ।

पित्ताधिक्ये तु शब्द्यादिर्वृहत्यादिः कफाधिके ।
 वातोत्तरे सन्निपाते कटुफलादिः प्रशस्यते ॥ ४५६ ॥
 कटुफलान्देवचापाठापुष्कराजाजिपपंटैः ।
 देवदारुभया शृङ्गीकणा मूनिम्बनागरैः ॥ ४५७ ॥
 भांगीकलिङ्गकटुकाशठिकटुघान्यकैः ।
 समांशैः साधितः काथो हिंम्बार्द्रकरसैर्युतः ॥ ४५८ ॥
 कर्णमूलोद्भवं शोथं हन्तिमन्था गलाग्र्यम् ।
 कफवातज्वरं श्वासं कासं हिकां हतुग्रहम् ॥ ४५९ ॥
 दशमूलयुतो ह्येष सन्निपातज्वरं जयेत् ।
 अभिन्यासं समस्तञ्च कटुफलादिर्नियच्छति ॥ ४६० ॥

इति कटुफलादिः ।

दारुनागरमूनिम्ब धान्यतिक्ता कलिङ्गजैः ।
 गजाक्षा दशमूलाधैर्मृत्युकल्पं ज्वरं जयेत् ॥ ४६१ ॥
 अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।
 कासद्ब्रह्मपाश्वार्त्तिं श्वासहिकावमीर्हरेत् ॥ ४६२ ॥

इति अष्टादशाङ्गः ।

गुडूचीचन्दनं पद्मनागरेन्द्रयवासकम् ।

अभयांरुग्बधोशीरपाठा धान्याद्दरोहिणी ॥ ४६३ ॥

कपायं पाययेदेतत्पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।

तन्द्रा कासज्वरश्वासपिपासा दाहनाशनः ॥ ४६४ ॥

विण्मूत्रानिलविष्टम्भ त्रिदोषप्रभवस्य च ।

गुडूच्यादिगणो ह्येष पाचनो दीपनः परः ॥ ४६५ ॥

इति गुडूच्यादिः ।

अमृता दशमूलीभ्यां साधितं विधिवज्जलम् ।

सन्निपातज्वरं हन्यात्तयोदशविधं नृणाम् ॥ ४६६ ॥

विपश्णुणी दशमूली छिन्नापाठा च पिप्पलीन्द्रयवैः ।

स किराततिक्तवासा शमयति हतौजसं सद्यः ॥ ४६७ ॥

चूर्णदशमूलशुण्ठी भांगीं छिन्नोद्भवोद्भवः क्षायः ।

पीतः शमयति सहसा ज्वरसुयं सन्निपाताख्यम् ॥ ४६८ ॥

द्विपञ्चमूलीषड्यया विशृङ्खलनखीद्वयम् ।

कफवातहरः क्षायः सन्निपातहरः परः ॥ ४६९ ॥

सिंहास्य पर्पटारिष्टं यष्टिधान्यकनागरम् ।

दारुपगन्धेन्द्रयवाः शुदंष्ट्रा ग्रन्थिकं तथा ॥ ४७० ॥

एषां कपायमहनि सन्निपातज्वरे पिवेत् ।

शास्तातिसारकासघ्नं शूलारुचिहरं परम् ॥ ४७१ ॥

कट्फलं त्रिफला दारु चन्दनं स परुषकम् ।

कटुकं पद्मकोशीरं विपचेत्कार्षिकं जलम् ॥ ४७२ ॥

तत्सन्निपातदाहघ्नं पानमात्रे प्रपूजितम् ।

दीर्घकालप्रयुक्तानां ज्वरीणाममृतोपमम् ॥ ४७३ ॥

स मुक्तं पञ्चमूलञ्च दद्याद्वातोत्तरे गदे ।

शृगोष्णं वा सुखोष्णं वा दृष्ट्वा दीप वनावलम् ॥ ४७४ ॥

कफोत्तरे हृहत्यादिगणस्य दशमूलजः ।

परुपकाणि विफला देवदारु स कटुफलम् ।
 पित्तोत्तरे नृणामेतत् सन्निपाते चिकित्सितम् ॥ ४७५ ॥
 मुस्ता पर्पटकोशीर देवदारु महीपधम् ।
 त्रिफला धन्वयासथ नीलीकांपिप्तकं त्रिवृत् ॥ ४७६ ॥
 किराततिक्तकं पाठा बला कटुकरोहिणी ।
 मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥ ४७७ ॥
 अष्टादशाङ्गमुदकं सन्निपातज्वरापहम् ॥ ४७८ ॥
 पित्तोत्तरे सन्निपाते हितमुक्तं मनोपिभिः ।
 मन्या स्तम्भ उरौ घाते हनुस्तम्भे शिरोगदे ॥ ४७९ ॥

इत्यष्टादशाङ्गः ।

व्योपाद्म त्रिफलारिष्ट पटोली तिक्तवत्सकैः ।
 स भूनिम्बान्मृतापाठैस्त्रिदोषज्वरजिज्जलम् ॥ ४८० ॥
 विल्वकं त्रिवृता दन्ती स मूलं चतुरङ्गुलम् ।
 पक्कं कपायं विस्त्राव्यनीलीचूर्णविमिश्रितम् ॥
 स सर्पिष्कं पिबेत्तूर्णं सन्निपाते विरचनम् ॥ ४८१ ॥
 कम्पप्रलापनं यस्य संज्ञानाशथ दारुणः ।
 रसैश्च लावर्तैश्च कलिङ्गैश्च शशतित्तिरैः ॥ ४८२ ॥
 तर्पयेत्प्राक् पुराणेन सर्पिष्पाऽभ्यंजयेदपि ।
 बला रास्ना गुडूच्याद्यैस्तैश्च परिपेचयेत् ॥ ४८३ ॥
 आचितामाशयकफे सन्निपातज्वरे दृढे ।
 शान्ते प्यवश्यं तस्याशंतन्द्रासमुपजायते ॥ ४८४ ॥
 अभिद्रवरसत्तीर दिवास्त्रप्रनिषेवणात् ।
 दुर्बलस्याल्पवातस्य जन्तोः श्लेष्मा प्रकुप्यति ॥ ४८५ ॥
 वायुमार्गं समाहृत्य धमनीरनुसृत्यसः ।
 तन्द्रां सुघोरां जनयेत्तस्या वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ४८६ ॥

उन्मीलित विनिर्भुग्ने परिवर्तिततारके ।
 भवतस्तस्य नयने लुलिते चलपद्मणी ॥ ४८७ ॥
 विहृत्ताननदन्तीष्टं मुहुर्त्तानशायिनाम् ।
 पिच्छिलोच्छिन्न तन्तुश्च कण्ठे श्लेष्मास्य गच्छति ॥ ४८८ ॥
 कण्ठमार्गाविरोधश्च वैकृतं चोपजायते ।
 सोऽर्वाक्षिरात्रं साध्यः स्यादसाध्यस्तु ततः परम् ॥ ४८९ ॥
 ज्योतिष्मत्यास्तथा तैलं मूलं पिण्डारकस्य च ।
 तन्द्रा विनाशनं श्रेष्ठं नस्यकर्मणि योजिनम् ॥ ४९० ॥
 सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्पपः कुष्टमेव च ।
 मूत्रेण पिष्ट्वा वत्सस्य नस्यं तन्द्राविनाशनम् ॥ ४९१ ॥
 असुराह्वयगन्धस्य विट्चूर्णमधुसंयुतम् ।
 अञ्जनाद्बोधयेन्मुग्धं तन्द्रित सान्निपातिनम् ॥ ४९२ ॥
 जातीपृष्यं प्रवालञ्च मरिचं रोहिणी वचा ।
 सैन्धवं वत्समूत्रेण तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ ४९३ ॥
 श्वयोरजः श्वेतलोध्रमञ्जनं मरिचं तथा ।
 गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ ४९४ ॥
 सन्निपातज्वरोत्पन्नां युक्त्यातन्द्रां जयेद्विपक् ।
 उपद्रवः कष्टतमो ज्वराणां सविशेषतः ॥ ४९५ ॥
 वयश्च कुपितादीपा उरः स्रोतोऽनुगाभृशम् ।
 श्मामाविवहाप्रयिताबुद्धीन्द्रियमनोऽनुगाः ॥ ४९६ ॥
 जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं ज्वरं नृणाम् ।
 प्रसूतश्चगावस्त्ववाग्मीनाष्टचेष्टो न क्लृप्तः ॥ ४९७ ॥
 न च दृष्टीर्भवे तस्य समर्थारूपदर्शने ।
 न च गन्धरसस्पर्शं शब्दान्याप्यथबुध्यते ॥ ४९८ ॥
 गिरो लोठयतेऽभीक्ष्णं महारवाभि नन्दति ।

कूजते तुद्यते चैवं प्रतिपत्तिश्च हीयते ॥ ४८८ ॥
 कलं प्रभापते किञ्चिदभिन्यासः स उच्यते ।
 प्रत्याख्येयः समूयिष्टं कश्चिदेवात्र सिध्यति ॥ ५०० ॥
 सप्ताहं वादशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
 ते घ्नन्ति संहिताधातोः पाकाम्बुञ्चति चान्यथा ॥ ५०१ ॥
 एतत्तु हारित्तस्वाहुर्घ्नन्ति मुञ्चति वानरम् ।
 दिवसैद्विंशुणैः सप्त नवैकादशभिः क्रमात् ॥ ५०२ ॥
 दुर्गेभसि यथा मग्नन् भाजनं त्वरया बुधः ।
 गृह्णीयात्तलमग्रासं तथाभिन्यासपीडितम् ॥ ५०३ ॥
 निद्रोपेतमभिन्यासं क्षिप्रं विद्याद्वत्तौजसम् ॥ ५०४ ॥
 कारयोपुष्करैरण्डत्रायन्तीनागरामृता ।
 दशमूलीशठीशृङ्गीवासां भार्गीपुनर्न वा ॥ ५०५ ॥
 तुल्यामूत्रेण निष्कृथ पीतो स्त्रोत्तो विशोधनः ।
 अभिन्यासज्वरायासमाशुघ्नन्ति समुद्धतम् ॥ ५०६ ॥
 मातुलुङ्गाऽग्रमभिद्विल्व व्याघ्री पाठा रूबूकजः ।
 काथो लवणमूत्राव्योऽभिन्यासानाह शूलनुत् ॥ ५०७ ॥
 व्याघ्रीदुरालभाभार्गी शठीशृङ्गी सपौष्करम् ।
 पक्वाम्बुञ्चैश्चद्देयमभिन्यासप्रशान्तये ॥ ५०८ ॥
 भार्गीपुष्करमूलञ्च रास्त्राविल्वं समुद्धतम् ।
 नागर दशमूलञ्च पिप्पलीविपसाधितम् ॥ ५०९ ॥
 द्विग्वार्द्रं करसो घेत्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
 सन्निपातज्वरं घोरमभिन्यासञ्च दारुणम् ।
 हृत्पार्श्वशूलमानाहं सद्यः पीतं नियच्छति ॥ ५१० ॥
 वीजपूरकविल्वाश्ममेदकं वृहतीद्वयम् ।
 सकाशकं तथैरण्डं जले चाष्टगुणे शृतम् ॥ ५११ ॥

पक्वागो मूत्रसंयुक्तं विडसीवर्चलान्वितम् ।
 हृदवस्तिशून्यमानाहमभिन्यासे ज्वरे हितम् ॥ ५२२ ॥
 दन्तीं द्रवन्तीं हृहतीमैरण्डं बीजपूरकम् ।
 श्यामां व्याघ्रीञ्च निष्काथ्याभिन्यासे बहुवर्चसि ॥ ५२३ ॥
 मिहीयाप्रभृताद्राक्षा अजाजी सकटुत्रिकम् ।
 शृङ्गीविडङ्गञ्च समं पक्वाविस्त्राव्यसाधयेत् ॥ ५२४ ॥
 घृताक्तैः स्तण्डुलैर्भ्रष्टैः पेयामुष्णां ज्वरोपिवेत् ।
 द्विक्ताश्लासी च कासी च तथाभिन्यासपीडितः ॥
 विवहवातविष्णुमूत्रः पानमेतद्व्ययोजयेत् ॥ ५२५ ॥
 हृहतीपौष्करं भांगीं शठीशृङ्गीदुरालभा ।
 पक्वापाने प्रशसन्ति श्लेष्मा तैनोपशाम्यति ॥ ५२६ ॥
 त्रिवृद्धिशालाकटुकात्रिफलारग्वधैः कृतः ।
 सक्षारो भेदनः काथः पेयः सर्वज्वरापहः ॥ ५२७ ॥
 तिक्ताभयात्रिवृहन्तीफलं वै राजहृत्तजम् ।
 चाराद्यः सैन्धवो पित्तं कायो भेदी ज्वरापहः ॥ ५२८ ॥
 आर्द्रकस्त्रसो पित्तं सिन्धूत्यं सकटुत्रिकम् ।
 प्रवोधाय मुखे दद्यान्नस्यञ्च मरिचेन वै ॥ ५२९ ॥
 मातुनुद्गार्द्रकरसं कोप्यन्त्रिलवणान्वितम् ।
 अन्यद्वा सिद्धविहितं नम्यं तीक्ष्णं प्रयोजयेत् ॥ ५३० ॥
 शिरोपबीजगोमूत्ररूपां मरिचसैन्धवैः ।
 अश्वत्थं स्यात्प्रवोधाय सरसो न शिलावचैः ॥ ५३१ ॥
 शिरोपबीजं मरिच वत्समूत्रेण तत्समम् ।
 अश्वत्थं तदभिन्यासे मज्जा बोधनमिथ्यते ॥ ५३२ ॥
 मातुनुद्गरसं तस्य द्विद्विगुण्ठीयुतं मुखे ।
 दद्यात्प्रथमं तीक्ष्णं कीटुतिक्तोपसंहितम् ॥ ५३३ ॥

पटोलपत्रं सुषुवोद्वहतीकण्टकारिका ।
 मरिचं पिप्पलीविल्वं चिरविल्वं स चित्रकम् ॥ ५२४ ॥
 करञ्जबीजमञ्जिष्ठा त्रायन्तीविश्वभेषजम् ।
 गलप्रबोधनं श्रेष्ठमभिन्यास ज्वरापहम् ॥ ५२५ ॥
 करञ्जो विल्वमञ्जिष्ठी त्रायन्त्यग्निः प्रटोलकम् ।
 हृदयौ सुषुवीव्योषं काथः स्याद्गलशोधनः ॥ ५२६ ॥
 चिकित्सिते कृतेष्वेवं यस्य संज्ञा न जायते ।
 ललाटे पादयोर्वापितस्य दाहः प्रशस्यते ॥ ५२७ ॥
 सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
 शोथः सञ्जायते तेन कश्चिद्देवविमुच्यते ॥ ५२८ ॥
 तं जयेच्छोणितस्त्रावैः सर्पिः पानप्रलेपनैः ।
 प्रदाहैः कफपित्तघ्नैः वमनैः कवलग्रहैः ॥ ५२९ ॥
 जीर्णानां रक्तशालिनां ज्वरघ्नकाथसाधितः ।
 प्रसृतस्त्वोदनोद्विस्त्रिः कार्या यूपादिकोपि वा ॥ ५३० ॥
 स चेज्जीर्यत्यविघ्ने न ज्वरीजीवेत्तदा ध्रुवम् ॥ ५३१ ॥
 गैरिकं पांशुकं शुण्ठी वचा कटफलकाञ्चिकैः ।
 कर्णशोथहरो लेपः सन्निपातज्वरे भृशम् ॥ ५३२ ॥
 अभिघाताभिचाराभ्यामभिशापाभिषङ्गतः ।
 आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्त्रन्तं विभावयेत् ॥ ५३३ ॥
 स्यावास्थ्यताविपकृते दाहोऽतीसार एव च ।
 भक्तारुचिः पिपासा च तोदथ सह मूर्च्छया ॥ ५३४ ॥
 औषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरो रुग्न्मथुस्तथा ॥ ५३५ ॥
 कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ।
 हृदये वेदना त्रास्यं गात्रेषु परिशुष्यति ॥ ५३६ ॥
 भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ।

अभिचाराभिशापाभ्यां मोहदृष्ट्या च जायते ।
 भूताभिपङ्गादुद्देशो हास्य रोदनकम्पनम् ॥ ५३७ ॥
 कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्त त्रयो मलाः ।
 भूताभिपङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥ ५३८ ॥
 अभिचाराभिशापोत्थो ज्वरो होमादिभिर्जयेत् ।
 दानस्त्रस्थयनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडजौ ॥ ५३९ ॥
 भूतविद्यासमुद्भिष्टैर्वन्याविशनताङ्गैः ।
 जयेद्भूताभिपङ्गोत्थं मनः स्वास्थ्यैश्च मानसैः ॥ ५४० ॥
 शीपधीगन्धविपजोविपपित्तप्रवाधनैः ।
 जयेत्कपायैर्मतिमान् सर्वगन्धकृतैर्भिपक् ॥ ५४१ ॥
 क्रोधंजे पित्तजित्काम्ये नार्याः सद्वाक्यमेव च ।
 आश्वासे नेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ।
 हृष्यणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ॥ ५४२ ॥
 कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात्कामसमुद्भवः ।
 याति ताभ्यामुभाभ्याश्च भयशोकसमुत्थितः ॥ ५४३ ॥
 विसर्पेण ज्वरो यद्य यद्य विम्फोटकज्वरः ।
 तत्रादौ सर्पिणः पानं कफपित्तोत्तरे भवेत् ॥ ५४४ ॥
 निम्बदारुकपायं वा हितं सौ मनसं तथा ।
 यमक्षयोत्थं भुञ्जीतदृताभ्यक्तं रसोदनम् ॥ ५४५ ॥
 रोगीत्यानप्रकोपाभ्यां यो ज्वरो जायते नृणाम् ।
 शमयेत्पाचयेद्वापि यथा योगैधिकिच्छिकः ॥ ५४६ ॥
 स्त्रीणामप्यप्रजातानं प्रजातानां तथाऽऽहितैः ।
 स्तन्यावतरणे चैव ज्वरो दोषैः प्रकुप्यति ।
 तस्य प्रशमनं कार्यं तथा दोषविधानतः ॥ ५४७ ॥
 अभिघातज्वरे कुर्यात् क्रियामुष्णविदग्निताम् ।

कषायमधुरस्निग्धां यथा दीपमयापि वा ॥ ५४८ ॥

अभिघातज्वरो नश्येत्पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ।

मध्येर्द्रथैश्च सात्प्रैश्च तथा भांसरसौदनैः ॥ ५४९ ॥

व्यध्वन्मथ्रसाल्यध्वमङ्गभ्रंशसमुद्भवान् ।

ज्वरानुपाचरेत्पूर्वं सुस्निग्धक्षीरभोजनैः ॥ ५५० ॥

इत्यागन्तुकज्वरचिकित्सा ।

दीपोऽस्यो हितसम्भूतो ज्वरोऽकृष्टस्य वा पुनः ।

धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ ५५१ ॥

सन्ततो रसधातुस्थः सततो रक्तधातुगः ।

भिषजा चैव विज्ञेयः सोऽन्येद्युः विप्रिताश्रितः ॥ ५५२ ॥

मेदो गतस्तृतीयेऽङ्गिह्यस्थिमज्जागतः पुनः ।

कुर्व्याच्चातुर्यिकं घोरमन्तकं रोगसकरम् ॥ ५५३ ॥

सप्ताहं वादशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।

सन्तत्यायोऽविसर्गोऽस्यात्सन्ततः स निगद्यते ॥ ५५४ ॥

अहोरात्रे सततको द्वौकालावनुवर्तते ।

अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्तते ॥ ५५५ ॥

द्वितीयकस्तृतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थकः ।

केचिद्भूताभिपङ्गोत्थं भुवते विषमज्वरम् ॥ ५५६ ॥

यस्यादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यान्तथैव च ।

वेगतथापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृतः ॥ ५५७ ॥

कफपित्ताच्चिकप्राही पृष्ठाहातकफ्रात्मकः ।

वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ५५८ ॥

चातुर्यिको दर्शयति प्रभावं विविधं ज्वरः ।

जङ्घाभ्यां श्लैषिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भवः ॥ ५५९ ॥

विषमज्वर एवाऽन्यथातुर्थिकविपर्ययः ।
 अस्थिमज्जागतैर्दोषैश्चातुर्थिकविपर्ययः ।
 स मध्ये ज्वरयत्यङ्गीह्यादावन्ते विमुञ्चति ॥ ५६० ॥
 समौ वातकफौ यस्य हीनपित्तस्य देहिर्नः ।
 भवेत्तीक्ष्णो मृदुर्वापि ज्वरस्तस्य तु रात्रिजः ॥ ५६१ ॥
 ज्वरान्तु विषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः ।
 यथोत्खणस्य दोषस्य तेषां कार्यं चिकित्सितम् ॥ ५६२ ॥
 विषमज्वरनाशाय चिकित्सावर्त्यतेऽधुना ।
 यातप्रधानं सर्पिर्भिर्वस्त्रिभिः सानुवासनैः ।
 स्निग्धोष्णै रन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ॥ ५६३ ॥
 विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ।
 विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ॥ ५६४ ॥
 वमन पाचनं रुचमन्नपान विलङ्घनम् ।
 कपायोष्णान्तु विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ॥ ५६५ ॥
 त्रायन्तीकटुकानन्ता सारिवाभिः शृतं जलम् ।
 सन्तताद्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥ ५६६ ॥
 द्राक्षापटोलनिम्बाब्दशक्राँह्यात्रिफलानृतम् ।
 जलं जन्तुः पिबेच्छीतमन्ये दुर्ज्वरशान्तये ॥ ५६७ ॥
 पटोलारिष्टमृद्धीकाशम्याकं त्रिफला हृष्यम् ।
 काय ऐकाद्विकं हन्ति शर्करामधुयोजितैः ॥ ५६८ ॥
 षोडशाष्टचतुर्भार्गं यातपित्तकफार्त्तिषु ।
 चौद्रं कपाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ॥ ५६९ ॥
 पटोलेन्द्रयवानन्ताघष्यारिष्टामृताजलम् ।
 ज्वरं सततकं पानं मिष्टन्याग्नयोजितम् ॥ ५७० ॥
 उशीरं चन्दनं मुस्तं गुडूचीधान्यनागरम् ।

अभ्रसा कथितः पेयः शर्करामधुयोजितः ।

ज्वरे तृतीयके पुंसां तृणादाहसमन्विते ॥ ५७१ ॥

स्थिरासामलकीदारुशिवाह्वयमहीपथैः ।

शृतं शीतं जलं देव्याक्षितामधुविमिश्रितम् ।

चातुर्थिके ज्वरे तीव्रे मन्दे चैवाथ पावके ॥ ५७२ ॥

शैलूपमण्डनरजः वयसानुरूपं

शुभ्राङ्गवत्सुरभीपयसानिपीतम् ।

आदित्यवारभवपालदिने नरेण

चातुर्थिकं सुचिरजं जयति क्षणेन ॥ ५७३ ॥

कालिङ्गकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।

पटोलं शारिवा सुस्तं पाठाकटुकरोहिणी ॥ ५७४ ॥

निम्बः पेटोलं त्रिफला मृद्धीका सुस्तवर्षकौ ।

किरांततिक्तमशुता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥ ५७५ ॥

गडूच्यामलकं सुस्तमर्धश्लोकसमापनाः ।

कपायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधं ज्वरम् ॥ ५७६ ॥

कल्कः शिरोपुष्पस्य रजनीद्वयसंयुतः ।

नस्यं सर्पिः समायोगाज्वरं चातुर्थिकं ज्ञयेत् ॥ ५७७ ॥

अगस्त्यपत्रस्वरसेन नस्यं निहन्ति चातुर्थिकसुग्रवीर्यम् ॥ ५७८ ॥

सहदेवायामूलं विधिना कण्ठनिबद्धमपहरति ।

एकं द्वित्रि चतुर्भिर्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसां ॥ ५७९ ॥

सितवर्षाभूमूलं पयसा पीतं च प्रैत्तिकं जयति ।

चातुर्थिकं सुचिरजं ताम्बूले नैव भक्षणादथवा ॥ ५८० ॥

कृष्णामलकीरामठ दावी वचा राजसर्पपरसोनेः ।

छागलमूत्र सुपिट्टैर्नस्यं त्वेकाहिकादिघ्नम् ॥ ५८१ ॥

वन्दार्कं विपजातञ्च तक्रौण विषमज्वरे ।

सर्पिषादधिमण्डेन हिङ्गुना च प्रयोजयेत् ॥ ५८२ ॥

पिप्पली शर्करा क्षीद्रं शृतं क्षीरं घृतं नवम् ।

खेजेन भयितं पेयं विषमज्वरनाशनम् ॥ ५८३ ॥

क्षीराविका रजनिमर्दक मत्रयाणाम्

मूलं ज्वरापहमवश्यमिदं शिखायाम् ।

बडं दिवाकरदिनेष्ययवाष्टमीषु

रात्रिज्वरं हरति रञ्जितसूत्रबद्धम् ॥ ५८४ ॥

घृतं पयः शर्करा च पिप्पली मधुसर्पिषा ।

पञ्चसारमिदं देयं भयितं विषमज्वरे ॥

क्षतक्षीणे क्षये कामे हृद्रोगे चापि शस्यते ॥ ५८५ ॥

सुस्तामलकगुडुक्षी विश्वौषधि कण्टकारिका क्वाथः ।

पीतः सकृन्वाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥ ५८६ ॥

रसीनकल्कं तिलतैलमिश्रं

योऽश्रातिं नित्यं विषमज्वरार्त्तः ।

प्रमुच्यते मोऽप्यचिराज्वरेण

वातामयैश्चापि सुघोररूपैः ॥ ५८७ ॥

जीरकं गुडसंयुक्तं विषमज्वरनाशनम् ।

अग्निमाद्यं जयेच्छीघ्रं वातरोगापह मतम् ॥ ५८८ ॥

क्षीरेण पञ्चहृद्दग वा दुग्धान्नाशी कणां पिबेत् ।

यावत्पूर्णं शतं तत्स्यात्तथा चैवापकर्षयेत् ।

वातास्त्रश्वामपाण्डुर्गां गुल्मशीफोदरापहम् ॥ ५८९ ॥

विषमज्वरेषु कर्त्तव्यमूर्द्धं चाधय शोधनम् ।

शान्तिं नयेत् विहञ्चापि मक्षीद्रा विषमज्वरम् ॥ ५९० ॥

सुराममंडाः पानार्थं भक्षार्थं चरणायुधाः ।

तित्तिराद्य यूमराद्य प्रयोज्या विषमज्वरे ॥ ५९१ ॥

ज्वराधिकारः ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सीराद्रमगंधेषु च ।

वाराणस्याच्च यद्वत्तं तत्तदेकाहिके स्मरेत् ॥ ५८३ ॥

योऽसौ सरस्वतीतीरेऽपुत्रस्तापसो मृतः ।

तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुञ्चत्येकाहिको ज्वर ॥ ५८४ ॥

एतन्मन्त्रेण वाञ्छत्यपत्रहस्तः प्रतर्पयेत् ॥ ५८५ ॥

आम्बोऽजसहस्रेण दलेन सुकृतां पिवेत् ।

पेयां घृतप्लुता जन्तुधातुर्थिकहरीं त्रयहम् ॥ ५८६ ॥

सैन्धवं पिप्पलीनाच्च तण्डुलाः समनः शिला ।

नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं शस्यते विषमज्वरे ॥ ५८७ ॥

उर्णनाभेद्य जालेन कज्जलं ग्राहयेच्छनैः ।

अञ्जयेन्नेत्रयुगलं द्वाहिकेन्तु ज्वरं जयेत् ॥ ५८८ ॥

निम्बपत्रं वचा कुष्ठं पथ्यासिदार्थकं घृतम् ।

विषमज्वरनागाय गुग्गुलुयेति धूपनम् ॥ ६०० ॥

विडालं वा शकच्छ्रेष्ठं विषमानस्य धूपने ।

सहदेवी वचाभद्रानाकुलीभिः प्रधूपनम् ।

प्रदेहोद्वर्तनं कुर्यादिभिर्वा ज्वरशान्तये ॥ ६०१ ॥

मयूरचन्द्रकैर्धूपः सर्वज्वरग्रहापहः ॥ ६०२ ॥

पल्लकपा वचा कुष्ठैर्निम्बपत्रयवैर्घृतैः ।

पथ्यासिदार्थकैर्धूपः शस्तः सर्वज्वरापहः ॥ ६०३ ॥

पुरध्याम वचा सर्जनिम्बाकार्गुरुदारुभिः ।

सर्वज्वरहरो धूपः श्रेष्ठोऽयमपराजितः ॥ ६०४ ॥

रुद्रजटागोशृङ्गं विडालविष्टोरगम्य निर्मोक्तः ।

मदनफलभूतकेश्ठी वंशत्वग्रूद्रनिर्माल्यम् ॥ ६०५ ॥

घृतयवमयूरचन्द्रकागलकरोमाणि सर्पपाः सबचाः ।

हिगुगवास्त्रि मरिचाः समभागाः छागमूत्रसंयिष्टाः ॥ ६०६ ॥

- धूपनविधिना शमयन्त्येते सर्वान् ज्वरान्नियतम् ।
ग्रहडाकिनीपिशाचप्रेतविकारानयं धूपः ॥ ६०७ ॥

इति माहेश्वरधूपः ।

ज्वरवेगस्य कालञ्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः ।
तस्यैष्टैरङ्गुतैर्वापिर्विषयैनाशयेत् स्मृतिम् ॥ ६०८ ॥
सततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।
ज्वरं सम्भोजनैः पथ्यै ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ॥ ६०९ ॥
ज्वराः कपायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।
रूचस्य ये न शम्यन्ति सर्पिस्त्रैषां भिषङ्मतम् ॥ ६१० ॥
बलाग्निमन्यत्रिफला क्वाथेदं धातुतं पचेत् ।
तिल्वका वापमेतद्वि विषमज्वरनाशनम् ॥ ६११ ॥
चन्दनं चित्रकं सिंही वल्ककं मुस्तनागरैः ।
कटुका त्रायमाणा च धान्द्रुशीरे द्विशारिवे ॥ ६१२ ॥
द्राक्षाऽर्द्धपलमात्राणि सौम्यवारेषु संहरेत् ।
क्षीराढकसमायुक्तां सर्पियोऽर्द्धतुलां पचेत् ॥ ६१३ ॥
चातुर्थिकं हरेत्पीतमुन्मादं विषमज्वरम् ।
व्याहिकं श्वासकासौ च सर्वापस्मारमेव च ॥ ६१४ ॥

इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

विडङ्ग मुस्तत्रिफला मञ्जिष्ठा दाडिमोत्पलैः ।
श्यामैलवालुकैर्लाभिः चन्दनामरदारुभिः ॥ ६१५ ॥
वर्हिष्ट कुटरजनो पर्णिनीशारियाद्वयैः ।
हरेणुका त्रिहृदन्तीवर्चातालीयनागरैः ॥ ६१६ ॥
बला विशालहृदती भान्तती घृष्टिपर्णिभिः ।
एतैश्च कार्पिकैः कर्ष्कैर्घृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥ ६१७ ॥

चतुर्गुणेन पयसा द्विगुणेन जलेन च ।

एतत्कल्याणकं नाम सर्पिः पक्कं त्रिदोषनुत् ।

विषमज्वरश्वासकासगुल्मीन्मादज्वरापहम् ॥ ६१८ ॥

इति कल्याणघृतम् ।

एतदेव हविः पक्कं जीवनीयोपसंस्कृतम् ।

द्विपक्ष मूलकाथेन शतावर्याः रसेन च ॥ ६१९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा महाकल्याणमुच्यते ।

अपस्मारग्रहं शोषं क्लेशं कार्श्यमजीवितम् ॥ ६२० ॥

घृतमेतन्निहन्त्याशु ये चापि विषमज्वराः ।

जीवनीयगणत्वेन काकौल्यादिगणग्रहः ।

महाकल्याणके कार्यो घृते तु दशकार्षिकः ॥ ६२१ ॥

इति महाकल्याणकं घृतम् ।

शुण्ठीकणा चित्रकञ्च चथं ग्रथिकमेव च ।

कुर्थात्पञ्चपलान् भागानेकैकस्य तु कुट्टितान् ॥ ६२२ ॥

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ।

एतैस्तु पलिकैः कल्कैः सैन्धवेन समन्वितैः ॥ ६२३ ॥

पट्पलं नाम विख्यातं विषमज्वरनाशनम् ।

श्वासकासाग्निदीर्घस्य प्रतिश्यायित्वमेव च ।

भ्रीहोर्ध्ववातश्चयथुपाण्डुरोगांश्च नाशयेत् ॥ ६२४ ॥

इति पट्पलं घृतम् ।

नागरञ्चविकाचारः पिप्पलीमूलचित्रकम् ।

कण्ठा च पलिकान् भागान् घृतप्रस्थे विपाचयेत् ॥ ६२५ ॥

शुद्धवेररसं प्रस्थं मस्तुप्रस्थं तथैव च ।

एकाहिकां द्वाहिकाञ्च त्राहिकाञ्च चतुर्थकम् ॥ ६२६ ॥

एतान् सर्वज्वरान् हन्ति स्थूलत्वं कुरुते भृशम् ।
दुर्नाम श्वासकासघ्नं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ ६२७ ॥

इत्यमृतषट्पलं घृतम् ।

सुवर्चिका नागरकुष्ठमूर्त्वा
लाक्षा निशालोहितयष्टिकाभिः ।
तैलं ज्वरे षट्गुणं तक्रमिदं-

मभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत्स्यात् ॥ ६२८ ॥

दध्नः स सारकस्यात्र तक्रं कट्टरमिथ्यते ।

इति षट्कट्टरतैलम् ।

शुक्लारनालैर्दधिमस्तु तक्रैः

फलाम्बुभागेन समं हि तैलम् ।

कृष्णादिकल्कैर्मृदुवङ्गिसिद्ध-

मभ्यञ्जनं वातकफज्वराणाम् ॥ ६२९ ॥

ऐकाहिकद्वित्रिचतुर्थकानां

मासाहमासद्वयमासिकानां ।

निवारणं तद्विषमज्वराणां

तैलन्तु षट्कट्टरकं महत्स्यात् ॥ ६३० ॥

—०—

कल्के कृष्णादिगणो यथा ।

कृष्णा चित्रकपङ्गुन्यत्र घासकं विषकाशनम् ।

अन्यिकैले घातिविपरिणुकञ्च कटुत्रयम् ॥ ६३१ ॥

यवानो गोस्तनी श्याघ्री भूनिम्बं विल्वचन्दनम् ।

मार्गी श्यामा शिंवा धात्री स्थिरामूर्वा सजीरका ॥ ६३२ ॥

सर्षपं हिंगुकटुकी विङ्गञ्च समांशकम् ।

एषः क्षयादिको नाम्ना गणो ज्वरविनाशनः ॥ ६३३ ॥

इति महापट्कट्टरतैलम् ।

लाचारसाढके प्रस्थं तैलस्य विपचेद्भिषक् ।

मस्वाढकं समादाय पिष्ट्वा चात्र विनिक्षिपेत् ॥ ६३४ ॥

शतपुष्या हरिद्रा च सूरी कुष्टं हरेणुकम् ।

कटुकं मधुकं रास्ना अश्वगन्धा च दारु च ॥ ६३५ ॥

समुस्तं चन्दनं चैव पृथगक्ष समानकैः ।

द्रव्यैरुतैस्तु तस्मिन्मध्यङ्गं मारुतापहम् ॥ ६३६ ॥

विषमारुथ्यान् ज्वरान् सर्वानाश्वेव प्रशमं नयेत् ।

कासं श्वासं प्रतिश्यायं कण्डूं दौर्गन्ध्यं गौरवम् ॥ ६३७ ॥

त्रिकण्टकग्रहं शूलं गात्राणां स्फुटनं तथा ।

पाप्मा लक्ष्मीप्रशमनं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ६३८ ॥

अश्विभ्यां निर्मितं सम्यक् तैलं लाक्षादिकं त्विदम् ॥

इति लाक्षादितैलम् ।

सोमं सातुचरं देवं स मातृगणमीश्वरम् ।

पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ॥ ६३९ ॥

त्रिदोषजे ज्वरे ह्ये तदन्तर्वेगे च धातुगे ।

लक्षणं मौचकाले स्यादन्यस्मिन् स्वेददर्शनम् ॥ ६४० ॥

इति विषमज्वरः ।

नित्यं मन्दज्वरो रक्तः शूनः लक्ष्णेण सिध्यति ।

स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातवलासकी ॥ ६४१ ॥

प्रलिपन्निव गात्राणि धर्मेण गौरवेण च ।

मन्दज्वरविलेपी च स शीतः स्यात्प्रलेपकः ॥ ६४२ ॥

कफवातज्वरप्रोक्तां क्रियां वातवलासके ।
 प्रयुञ्जीत भिषक् श्लेष्मज्वरघ्नोन्तु प्रलेपके ॥ ६४३ ॥
 विदग्धं ज्वरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
 तेनार्द्धं शीतलं देहमर्द्धमुष्णं प्रजायते ॥ ६४४ ॥
 कायेदुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।
 तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं करपादयोः ॥ ६४५ ॥
 काये श्लेष्मा यदा दुष्टं पित्तं चान्ते व्यवस्थितम् ।
 शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥ ६४६ ॥
 त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरम् ।
 तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥ ६४७ ॥
 करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
 तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥ ६४८ ॥
 द्वावेतौ दाहशीतादि ज्वरौ संसर्गजौ मतौ ।
 दाह पूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥ ६४९ ॥
 इति दाहशीतादिनिदानम् ।
 शृण्डीचराब्दी शीरैश्च पिवेत्तोयं सुसाधितम् ।
 दाहशीतज्वरहरं पाचनं भिषजां मतम् ॥ ६५० ॥
 शीताभिभूते पुरुषे कुर्याच्छीतहरी क्रियाम् ।
 दाहाभिभूते तु विधिं कुर्याद्दाहविनाशनम् ॥ ६५१ ॥
 मधुफाणितमिश्रेण निम्बपत्राभसापि वा ।
 दाहज्वरार्त्तं मतिमान् वामयेत् क्षिप्रमेव च ॥ ६५२ ॥
 उत्तानसुप्तस्य गभीरूताम्बकास्यादिपाचं प्रणिधायनाभौ
 तत्राम्बुधारावद्भुजपतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं सुशीताम् ।
 वाप्य कमलहासिन्यो जलयन्त्रमृष्टहा शुभाः ।
 नार्थ्यसन्दनदिग्धाज्ञो दाहदैन्यहरामताः ॥ ६५४ ॥

शतघीतघृताभ्यक्तं दिग्बाह्वा यवशक्तुभिः ।
 कोलामलकसंयुक्तैः शूकधान्याम्बुसंयुतैः ॥ ६५५ ॥
 अम्बुपिष्टैः सुशीतैश्च फेनिलापल्लवैस्तथा ।
 अम्बुपिष्टैः सुशीतैश्च पलाशतरुजैर्दिहेत् ॥ ६५६ ॥
 वदरोपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकेन वा ।
 लिप्तेऽङ्गे दाहदृग्मूर्च्छासर्वथैव प्रशाम्यति ॥ ६५७ ॥
 दाडिमं वदरं लोध्रं कपित्थं वीजपूरकम् ।
 पिष्ट्वा मूर्ध्निप्रलेपोऽयं पिपासादाहनाशनः ॥ ६५८ ॥
 कार्तीयवदरानन्ता पष्ठीचन्दनकाञ्चिकैः ।
 स घृतैः स्याच्छिरोलेपस्तृष्णादाहविनाशनः ॥ ६५९ ॥
 स्वरसं मातुलुङ्गस्य संयुक्तं मधुसर्पिषा ।
 तालुशोषे प्रदेहोऽयं मूर्ध्निदाहे स सैन्यवः ॥ ६६० ॥
 करवीरस्य पत्राणि चन्दन सारिवातिलाः ।
 दृष्ट्वाघ्नः शिरसाऽऽलेप आरणालेन पेपितः ॥ ६६१ ॥
 वारिशीतं मधुयुतमाक्रंण्टाद्दापिपासितम् ।
 बामयेत्पाययित्वा तु तेन दृष्ट्वाप्रशाम्यति ॥ ६६२ ॥
 पद्मकोत्पलकङ्कारमृणालविसर्पौष्करैः ।
 कुसुन्दो शीरमञ्जिष्ठा पद्मगैरिककट्फलैः ॥ ६६३ ॥
 शारिवाहयलोभाद्द्वीरीखर्जूरमुस्तकैः ।
 धात्रीशतावरीयुक्तैः क्वाथे कल्के प्रयोजितैः ॥ ६६४ ॥
 स लाक्षान्धः पयः शक्तस्वच्छकाञ्चिमस्तुभिः ।
 पक्वं तैलमिदन्त्वचं दृष्ट्वादाहज्वरौपहम् ॥ २६५ ॥
 पद्मप्रभृति यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसम्बिधौ ।
 तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक्स्याच्च चतुर्गुणम् ॥ ६६६ ॥
 इति पद्मकतैलम् ।

शीतस्तस्य तु वातघ्नं सुखीष्णाग्भोऽवगाहनम् ।
 पट्टकौशेय वासोभिः पत्रोर्णादिभिरावृतः ।
 निवाते मन्दिरे स्थाप्य क्षणागुरुसुधूपिते ॥ ६६७ ॥
 कायस्थानाकुलोत्तिक्ता वयस्थापुरचौरकैः ।
 सहदेवी वचा कुष्टैः शीतघ्नैर्धूपलेपनैः ॥ ६६८ ॥
 एतैरेवीषधैः पिष्टैर्लवणक्षारसंयुतैः ।
 साम्बैर्विषाचितं तैलमभ्यङ्गाच्छीतनाशनम् ॥ ६६९ ॥
 सुखीष्णैर्मस्तु गोमूत्रशक्तैः सेकीऽति शीतहा ।
 सुरसार्जकशिग्रूणां प्रलेपो दलसम्भवः ॥ ६७० ॥

इति दाहशीतादियुक्तज्वरविधिः ।

गुरुताहृदयोत्क्लेशः सदनं कुर्यरोचकौ ।
 रसस्ये तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चास्योपजायते ॥ ६७१ ॥
 रक्तनिष्टीवनं दाहो मोहः कर्हं नविभ्रमौ ।
 प्रलापः पिडिकास्तृष्णा रक्ताप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ ६७२ ॥
 पिण्डिकोद्दिष्टं तृष्णासृष्टमूत्रपुरीषता ।
 उष्मन्तर्दाहविक्षेपी ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ ६७३ ॥
 भृशं खेदस्तृपा मूर्च्छा प्रलापः कर्हिरेव च ।
 दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदः स्थेचासहिष्णुता ॥ ६७४ ॥
 भेदोऽस्यां कूजनं श्वासो विरेकश्चर्हिरेव च ।
 विक्षेपणञ्च गात्राणामितदस्त्रिगते ज्वरे ॥ ६७५ ॥
 तमः प्रयेशनं हिक्का कामः शैत्यं वमिस्तथा ।
 अन्तर्दाहो महार्शामो मन्त्रभेदश्च मज्जगे ॥ ६७६ ॥
 मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्यानगते ज्वरे ।
 शेषसस्तथ्यतामोचः शुक्रस्य तु विधिमतः ॥ ६७७ ॥

रसरक्ताश्रितः साध्यो मांसमेदो गतश्चयः ।

अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शकस्योऽपि न जीवति ॥ ६७८ ॥

—०—

अथ चिकित्साभाह ।

रसस्ये तु ज्वरे तस्मिन् कुर्व्याद्वमनलङ्घने ।

सेकः संशमनो स्लेपो रक्तमोक्ष मसृग्गते ॥ ६७९ ॥

तीक्ष्णं विरेकञ्च तथा कुर्व्यान्मांसगते ज्वरे ।

मेदस्ये मेदसो नाशमस्थिस्ये वातनाशनम् ॥ ६८० ॥

बस्तिकर्म प्रयोक्तव्यमभ्यङ्गोद्वर्त्तनं तथा ।

मज्जाशक्ते क्रियानोक्ता भरणं तत्र भाषितम् ॥ ६८१ ॥

कटुकारोहिणी मुस्ता पिप्पलीमूलमेव च ।

हरीतही, च तत्तौयमाभाशयगते ज्वरे ॥ ६८२ ॥

इति सप्तधातुगतचिकित्सा ।

वर्षा शरद्वसन्तेषु वाताये, प्राकृतः क्रमात् ।

वैकृतोन्य, सदु साध्यं प्राकृतस्थानिलोद्भव, ॥ ६८३ ॥

वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।

कुर्व्यात्पित्तंश्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥ ६८४ ॥

तत्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।

कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ६८५ ॥

काले पथास्त्वं सर्वर्षा प्रवृत्तिर्वृद्धिरिव, च ।

निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयिता, ॥ ६८६ ॥

अन्तर्दाहोऽधिका दृष्ट्या प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।

सन्ध्यस्थि शूलमस्वेदो दोषवर्षा विनिग्रहः ॥ ६८७ ॥

अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ॥ ६८८ ॥
 सन्तापो ह्यधिको वाद्यं दृष्ट्यादीनाञ्च मारदवम् ।
 बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥ ६८९ ॥
 बलवत् स्वल्पदोषेषु ज्वर साध्योऽनुपद्रव ॥ ६९० ॥
 ज्वरे तुल्यत्वं दूष्यत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता ।
 रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ ६९१ ॥
 न शाम्यति ज्वरो यस्य पक्षादूर्ध्वं शरीरिणाम् ।
 मन्दवेगानुचारी च स ज्ञेयो जीर्णता गतः ॥ ६९२ ॥
 आसत्तरात्रात्तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
 मध्यं चतुर्दशाहन्तु पुराणमत उत्तरम् ॥ ६९३ ॥
 पुराणेपिज्वरे दोषा यद्यपथ्यैः पुनस्तथा ।
 लङ्घयेत्तत्र त पश्चाद्यथोक्ता कारयेत् क्रियाम् ॥ ६९४ ॥
 निदग्धिका नागरिकान्मतानां
 तोयं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।
 जीर्णज्वरारोचक कासशूल-
 श्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसे तु ॥
 हन्यूर्ध्वजान् गदान् प्रायः सायन्तेनोपयुज्यते ॥ ६९५ ॥
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कायं क्षिप्रोद्भवोद्भवः ।
 जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलकृतोऽथवा ॥ ६९६ ॥
 पिप्पली मधुसंमिश्रं गुडूची खरसं पिबेत् ।
 जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥ ६९७ ॥
 जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली ।
 कासाजीर्णारुपिग्वास हृत्पांडु क्षमिरोगनुत् ॥ ६९८ ॥
 अमृतायाः कपायन्तु शतं चैत्रं सुशोतलम् ।
 मधुपादयुतं पीतं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ ६९९ ॥

अनन्तं बालकं सुस्तं नागरं कदुरोहिणीम् ।
 सुस्वाम्बुना प्रागुदयात् पिवेदक्षसमं रवे ।
 एष सर्वज्वरं हन्ति दीपयत्याशु चानलम् ॥ ७०० ॥
 द्राक्षादृता शठो शृङ्गी सुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
 नागरं कटुक पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् ॥ ७०१ ॥
 उशीरं धान्यकं पद्म बालकं कण्टकारिका ।
 पुष्करं पिचुमन्दश्च दशाष्टाङ्गमिति स्मृतम् ॥ ७०२ ॥
 जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥ ७०३ ॥

इति द्राक्षादिकाथ ।

शिरोगोरवशूलघ्नमिन्द्रियप्रतिबोधनम् ।
 जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ ७०४ ॥
 मधुना वाय तैलेन ज्वरघ्नेन प्रयोजयेत् ॥ ७०५ ॥
 रक्तकरवीरपुष्प कुटुं धात्रीफल सधान्याम्बु ।
 कल्क सुखीणो लेपो ज्वरेषु शिरसीरुजं जयति ॥ ७०६ ॥
 हिङ्गुसैन्धवसयुक्तं नस्यं स्यादनवं घृतम् ॥ ७०७ ॥
 कणामधुकमृदीकावलाचन्दनशारिवा ।
 नि काथ्यं पयसा पीतो जीर्णज्वरविनाशन ॥ ७०८ ॥
 श्वेतजयन्तीमूलं विधिना बद्धं शिखान्तरे हन्ति ।
 जीर्णज्वरं नराणां खल इव दुरितेन चात्मानम् ॥ ७०९ ॥
 तिक्ता पर्यटभूनिम्ब सुस्तच्छिन्नरुहा पिवेत् ।
 अभ्यासेन जयत्येष ज्वरमानृत्युमातुर ॥ ७१० ॥
 नावनं लह्वनं चिन्ता व्यवाय शोकभीक्रुध ।
 एभिरेव च निद्राया नाशं श्लेष्मातिसंघयात् ॥ ७११ ॥
 गुड पिप्पलीमूलस्य चूणेनालीडितं लिहन् ।
 चिरादपि च सन्नष्टा निद्रामाप्नोति मानव ॥ ७१२ ॥

सायं स्वप्नमशेषं कृत्वा वार्त्ताकमेव पूर्वाह्ने ।
 मधुयुतमश्रन्न चिरान्नष्टामप्याप्रुया त्रिद्राम् ॥ ७१३ ॥
 बायसजङ्घामूलं मूलं वा शिरसिकाकमाच्याय ।
 विष्टतं निद्राकरणं सुद्रूलं वाऽशितं सगुडम् ॥ ७१४ ॥
 निद्रानाशे प्रकर्त्तव्यं पादयोर्मृदुमर्दनम् ।
 तिलतैलारनालाभ्यां शतधीतघृतेन च ॥ ७१५ ॥
 छागक्षीरेण विजयां पिष्ट्वापादौ प्रलेपयेत् ।
 तेनायाति पुनर्निद्रा चिरकालमतापि वा ॥ ७१६ ॥
 सुस्वरं श्रावयेद्वापि संगीतं मधुरस्वनम् ।
 कर्णसंपूरणाद्वापि निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ७१७ ॥
 मरिचं नालया घृष्टा कस्तुर्यां जनमिष्यते ।
 त्रिरात्रादपि सत्रिष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ७१८ ॥
 रक्तकरवीरपुष्पं कुष्टं धात्रीफलं सधान्याम्बु ।
 कल्काः सोष्णो लेपो ज्वरेषु शिरोरुजं हन्ति ॥ ७१९ ॥
 क्षीणे कफे ज्वरे जीर्णे स्वल्पदोषे पिपासिते ।
 दाहार्त्ते च पयो योज्यं तत्र वेत्तु विषं भवेत् ॥ ७२० ॥
 श्लासात्कासाच्छिरः शूलात् पार्श्वशूलात्स पीनसान् ।
 मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलो नृतं पयः ॥ ७२१ ॥
 द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् ।
 क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ ७२२ ॥
 मिताज्यविग्रखर्जुरीमृहीकाभिः नृतं पयः ।
 शीतं मधुयुतं पीतं दृढदाहज्वरनागनम् ॥ ७२३ ॥
 त्रिकण्टकशलाय्याघ्रो गुडनागरसाधितम् ।
 वर्षां मूत्र विवन्धन्नं शीथज्वरहरं पयः ॥ ७२४ ॥
 शृष्णो च विल्ववर्षामूपययोदकमेव च ।

चीरावशिष्टं तत्पीतं तद्धि सर्वज्वरापहम् ॥ ७२५ ॥
 चूर्णं त्रिवृत्कणा श्यामा त्रिफलानां सिता समम् ।
 • भेदि कोष्ठरुजादाहगौरवज्वरनाशनम् ॥ ७२६ ॥
 साधितं बिल्वपेशिभिर्मूलेनाऽमण्डकस्य च ।
 सद्यो हन्ति पयः पीतं ज्वरं सम्यखिवर्तिकम् ॥ ७२७ ॥
 मधुकारम्बुद्राच्चा तित्तायास फलत्रिकैः ।
 सपटोलैर्जलं भेदि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ७२८ ॥
 ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।
 कामन्तु पायसं तस्य निरूहैर्वाहरेन्मलान् ॥ ७२९ ॥
 श्रोत्रोचके गात्र सादे वैव ऐर्यं गमलादिषु ।
 शान्तज्वरेपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नरैः ॥ ७३० ॥
 ज्वरोक्षणा ज्वरेऽजीर्णं वायुः कुप्यति रुक्षिते ।
 घृतं संग्रमनं तस्य दीप्तस्येवाम्बुवेश्मनः ॥ ७३१ ॥
 कल्याणकं कटुफलकं घृतं जीर्णज्वरे पिबेत् ॥ ७३२ ॥
 कुक्कुटं तरुणं सद्यः कृत्वा पादान्ध वर्जितम् ।
 तस्य मांसस्य कुर्वीत शृतं पलशतं भिषक् ॥ ७३३ ॥
 बृहती कण्टकारी च शृङ्गीकर्कटकस्य च ।
 बदराणि कुलित्यानि भांगीं क्षामलिकी तथा ॥ ७३४ ॥
 शठीपुष्करमूलञ्च पञ्चमूलं महत्तथा ।
 एतत्तुलाञ्च संगृह्य द्विद्वीणे त्वम्भसः पचेत् ॥ ७३५ ॥
 पादशेषं परिश्राव्यकपायं ग्राहयेद्भिषक् ।
 • पङ्गुणं चौरमाहृत्य विपचेत्तु घृतादकम् ॥ ७३६ ॥
 तत्र कल्कीकृतं दद्यादस्त्रल्पं पञ्चमूलकम् ।
 तस्माधुसिद्धं विज्ञायशुभे भाण्डे निधापयेत् ॥ ७३७ ॥
 तस्य काले पिबेन्मात्रां बलं दीपमवेक्ष्य च ।

जीर्णं तस्मिंस्तु भुञ्जीतरक्तशाल्योदनं तथा ॥ ७३८ ॥

जीर्णज्वरोपसृष्टानां शय्यतां श्वासकासिनाम् ।

प्रयोज्यं कौक्कुटं सर्पिर्यक्ष्मिणां विपमज्वरे ॥ ७३९ ॥

सैखनं हृहणीयञ्च बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

इति कौक्कुटं घृतम् ।

वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां दुरालभाम् ।

पक्वाऽनेन कपायेण पयसा द्विगुणेन च ॥ ७४० ॥

पिप्पलीमुस्तमृद्दीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।

कल्कीक्षतैश्च विपचेद् घृतं जीर्णज्वरापहम् ॥ ७४१ ॥

इति वासादिघृतम् ।

अत्र चाष्टगुणे तोये कथिने काथदुग्धयोः ।

प्रत्येकं द्विगुणं भागं पृथक् सर्पिषु निक्षिपेत् ॥ ७४२ ॥

कल्काञ्चतुर्गुणः स्नेहः स्रिहात्काथञ्चतुर्गुणम् ।

काथाञ्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यः समो मतः ॥ ७४३ ॥

मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं तथा ।

कठिनात्कठिने द्रव्ये देयं पौडशिकं जलम् ॥ ७४४ ॥

मृदादि काथ्यसङ्घाते मान उक्ते चिकित्सकाः ।

मध्यस्थोभयभागित्वादिच्छन्यष्टगुणं जलम् ॥ ७४५ ॥

सिद्धमेतद् घृतं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥ ७४८ ॥
 क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलमरोचकम् ।
 भङ्गाभितापमग्निञ्च विषमं सन्नियच्छति ॥ ७५० ॥ ।
 जलञ्च हौषधानान्तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।
 तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम् ॥ ७५१ ॥
 इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

पिप्पल्याद्यमिदं कापि तन्त्रे क्षीरेण पच्यते ।
 यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणे स्नेहस्य सम्बन्धौ ।
 तत्रैव कल्कनिर्यूहाविष्येते स्नेहवेदिनां ॥ ७५२ ॥
 एतद्वाक्यवलेनैव कल्कसाध्यपरं घृतम् ॥ ७५३ ॥

—०—

क्षीरवृक्षासनारिष्टजम्बूसमच्छदारुनैः ।
 शिरोपखदिरास्फोतामृतबल्याटरूपकैः ॥ ७५४ ॥
 कट्टुकापर्पटोशीरवचातेजोवतीघनैः ।
 साधितं तैलमभ्यङ्गादाशुजीर्णज्वरं जयेत् ॥ ७५५ ॥
 इति क्षीरवृक्षाद्यं तैलम् ।

चन्द्रनाथं हितं तैलं शोषाधिकारकोर्तितम् ।
 तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ ७५६ ॥
 जीर्णज्वरेषु सर्वेषु दोषे पक्ताशयाश्रिते ।
 स्नेहवस्तिः प्रयोक्तव्यः सनिरूहो यथा विधिः ॥ ७५७ ॥
 इति जीर्णज्वरः ॥

गुडूच्यारसकल्काभ्यां त्रिफलायावृषस्य वा ।
 मृन्दीकायाबलायाश्च सिद्धाः स्नेहाज्वरच्छिदः ॥ ७५८ ॥
 इति गुडूच्यादिघृतम् ।

जीर्णं तस्मिंस्तु भुञ्जीतरक्तशाल्योदनं तथा ॥ ७३८ ॥

जीर्णज्वरोपसृष्टानां शुथ्यतां खासकासिनाम् ।

प्रयोज्यं कौक्कुटं सर्पिर्यक्ष्मिणां विपमज्वरे ॥ ७३९ ॥

लैखनं वृंहणीयञ्च बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

इति कौक्कुटं घृतम् ।

बासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां दुरालभाम् ।

पक्वाऽनेन कपायेण पयसा द्विगुणेन च ॥ ७४० ॥

पिप्पलीमुस्तमृद्धीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।

कल्कीकृतैश्च विपचेद् घृतं जीर्णज्वरापहम् ॥ ७४१ ॥

इति वासादिघृतम् ।

अत्र चाष्टगुणे तोये कथिते काथदुग्धयोः ।

प्रत्येकं द्विगुणं भागं पृथक् सर्पिषु निक्षिपेत् ॥ ७४२ ॥

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्त्रीहात्काथञ्चतुर्गुणम् ।

काथाञ्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यः समो मतः ॥ ७४३ ॥

मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं तथा ।

कठिनाल्कठिने द्रव्ये देयं षोडशिकं जलम् ॥ ७४४ ॥

मृदादि काथ्यसङ्घाते मान उक्ते चिकित्सकाः ।

मध्यस्थोभयभागित्वादिच्छन्त्यष्टगुणं जलम् ॥ ७४५ ॥

पलैः षोडशभिः प्रस्थं शुष्काणां तद्विदो विदुः ।

द्विगुणं स्वरसार्द्राणां तैलचारघृताम्बसाम् ॥ ७४६ ॥

न लभ्यते रसो येषां काथन्तेषान्त्सु निक्षिपेत् ।

त्रिफलाव्यतिरेकेण मृतमेतत्पतञ्जलेः ॥ ७४७ ॥

पिप्पल्यचन्दनं मुस्तसुशीरं कटुरोहिणी ।

कलिङ्गकात्वामलकी शारिवातिविषे स्थिरा ॥ ७४८ ॥

द्राचामलकवीजानि त्रायमाणानिदग्धिका ।

सिद्धमेतद् घृतं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥ ७४८ ॥

चयं कासं शिरःशूलं पांश्वंशूलमरोचकम् ।

अङ्गाभितापमग्निञ्च विषमं सन्नियच्छति ॥ ७५० ॥

जलस्र्णैर्हौषधानान्तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।

तत्र स्यादीषधात् स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम् ॥ ७५१ ॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

पिप्पल्याद्यमिदं कापि तन्त्रे क्षीरेण पच्यते ।

यत्राधिकरणेनोक्तिर्गण्ये स्नेहस्य सम्बिधौ ।

तत्रैव कल्कनिर्यूहाभियते स्नेहवेदिनां ॥ ७५२ ॥

एतद्वाक्यवलेनैव कल्कसाध्यपरं घृतम् ॥ ७५३ ॥

—०—

क्षीरवृक्षासनारिष्टजम्बू मसच्छर्दार्जुनैः ।

शिरोषखदिरास्फोतामृतबल्याटरूपकैः ॥ ७५४ ॥

कटुकापर्पटोशीरवचातेजोवतीघनैः ।

साधितं तैलमभ्यङ्गादाशुजीर्णज्वरं जयेत् ॥ ७५५ ॥

इति क्षीरवृक्षाद्यं तैलम् ।

घण्डनाद्यं हितं तैलं शोषाधिकारकीर्तितम् ।

तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ ७५६ ॥

जीर्णज्वरेषु सर्वेषु दोषे पक्वाशयाश्रिते ।

स्नेहवस्तिः प्रयोक्तव्यः सनिरूही यथा विधिः ॥ ७५७ ॥

इति जीर्णज्वरः ॥

गुडूच्यारसकल्काभ्यां त्रिफलायाह्वयस्य वा ।

मृन्दीकायाबलायाश्च सिद्धाः स्नेहाज्वरच्छिदः ॥ ७५८ ॥

इति गुडूच्यादिघृतम् ।

पञ्चकोलैः ससिन्धुतैः पलिकैः पयसासमम् ।

सर्पिः प्रस्थं शृतं श्लिष्टं विषमज्वरनाशनम् ॥ ७५६ ॥

इति चीरपट्पलं घृतम् ।

अत्र द्रवान्तरानुक्तौ चीरमेव चतुर्गुणम् ।

द्रवान्तरेण योगे हि चीरं स्त्री हसमं भवेत् ॥ ७६० ॥

—०—

दशमूलीरसे सर्पिः सचीरे पञ्चकोलकैः ।

सचारैर्हन्ति तस्मिन् ज्वरकासाग्निमन्दताः ॥ ७६१ ॥

वातपित्तकफव्याधीन् श्लिष्टानं चापकर्षति ।

इति दशमूलीचीरपट्पलं घृतम् ।

बलां खट्वं हृदन्तीं कलशीं धावनी स्थिराम् ।

निम्बं पर्पटकं सुस्तं त्रायमाणं दुरालभाम् ॥ ७६२ ॥

कृत्वा कपायं कल्कार्यं दद्यादामलकी शठीम् ।

द्राक्षापुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च ॥ ७६३ ॥

घृतं पयस्य तस्मिन् सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।

क्षयकामप्रगमनं शिरः पार्श्वरुजापहम् ॥ ७६४ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

अत्राप्यष्टगुणैस्तृतीयैः कथितः काथदुग्धयोः ।

प्रत्येकं द्विगुणो भागः कर्त्तव्यो भिषजाद्यते ॥ ७६५ ॥

—०—

वामामृतारिष्टभांगी पञ्चमूलफलत्रिकैः ।

सपायसमधुद्राक्षा कागमीर्यं रक्षमम्पितैः ॥ ७६६ ॥

घृतप्रस्थं विपक्तव्यमेभिर्मोक्षामतः विधेत् ।

हृद्द्वामाद्यतं प्रीक्षमेतत्सर्वज्वरापहम् ॥ ७६७ ॥

इति हृद्द्वामाद्यं घृतम् ।

मञ्जिष्ठातिविषापथ्या वचानागररोहिणी ।

देवदारुहरिद्रा च द्रोणेऽपांपालिकान्पचेत् ॥ ७६८ ॥

कायेऽस्मिन् साधयेत्पिष्टैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ।

शृङ्गवेरकणाहिङ्गुद्विचारपटुपञ्चकैः ॥ ७६९ ॥

तत्कफाहतसर्वकञ्चरिणाममृतोपमम् ।

वर्धं हिध्मारुचिश्वास पाण्डुरोगविकारिणाम् ॥ ७७० ॥

मलयप्रमेहार्गः श्लेहापक्षारशोषिणाम् ।

उदावर्त्तपरीतानां मन्दाग्निलक्ष्मिकुष्टिनाम् ॥ ७७१ ॥

इति मञ्जिष्ठाद्य घृतम् ।

कुलित्यकीलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ।

द्विपलान् सलिलद्रोणे घृते पिष्ट्वाऽचकान् क्षिपेत् ॥ ७७२ ॥

पञ्चकीलकसप्ताह्वा वयस्याहिङ्गुतुम्बुरु ।

शठीपुष्करमूलाकमूलं प्रतिविषा वचा ॥ ७७३ ॥

किराततिक्तकं मुस्तं कर्कटोष्ठ्यां दुरालभा ।

नक्तमाल मुभे पाठे कटुकाशिशुतेजनी ॥ ७७४ ॥

सोमवल्कं द्विरजनी कटुकीकण्टकारिका ।

पटोलनिम्बगोजिह्वाकम्बुका मदनी जटाः ॥ ७७५ ॥

लवणानि पलांशानि चारानर्धपलोन्मितान् ।

प्रस्थं चाज्यस्य तत्सिद्धं दीपनं कफवातजित् ॥ ७७६ ॥

घृतश्लेहाप्रहणीगुल्मश्वासकासारगसांहितम् ।

दीर्घज्वराभिभूतानां ज्वरिणाममृतोपमम् ॥ ७७७ ॥

इति कुलित्याद्य घृतम् ।

लाघ्रामधुकमञ्जिष्ठा मूर्वाचन्दनसारिवा ।

तैल पट्चरणं नाम ह्यभ्यङ्गाञ्ज्वरनाशनम् ॥ ७७८ ॥

इति पट्चरणं तैलम् ।

लाक्षानिशाकुटशुण्ठी मञ्जिष्ठा च सुवर्चिका ।

वर्चन्दनससिद्धं तैल तक्रोऽथ घङ्गुणे ॥ ७७८ ॥

अभ्यङ्गेन प्रशाम्येत दाहं शीतज्वरापहम् ।

इति घट्टक्रं तैलम् ।

मूर्वालाक्षाहरिद्रेहो मंजिष्ठासेन्द्रवारुणी ।

वृहतीसैन्धवं कुष्ठं रास्त्रामांसीशतावरी ॥ ७८० ॥

आरनालाटकेनाव तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनम् ॥ ७८१ ॥

इत्यङ्गारकं तैलम् ।

लाक्षारससमं तैलं तैलान्मस्तु चतुर्गुणम् ।

अश्लगन्धानिशादारु कौन्तीकुष्टाध्वचन्दनैः ॥ ७८२ ॥

समूर्वारोहिणीरास्त्रा शताह्वामधुकैः समैः ।

सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यजनादिना ॥ ७८३ ॥

सर्वज्वरक्षयोन्माद सर्वापस्मारवातनुत् ।

यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां प्रशस्यते ॥ ७८४ ॥

इति लाक्षादितैलम् ।

लाक्षाहरिद्रामंजिष्ठा फेनिलं मधुकं वला ।

लामज्जकं चन्दनञ्च गैरिकं नीलमुत्पलम् ॥ ७८५ ॥

एषां भागान् समान् कृत्वा पक्वातोये चतुर्गुणे ।

चतुर्भागावशेषे च गर्भे चैनं समावपेत् ॥ ७८६ ॥

रिणुकापद्मकक्षैव वाजिगन्धा तथैव च ।

वेतसं चौरकं कुष्ठं देवदारुनखत्वचम् ॥ ७८७ ॥

शतपुष्पापुण्डरीकं मासीमधुकमेव च ।

एभिरक्षसमैः कल्कैः पापाणेनैव पेयितैः ॥ ७८८ ॥

मस्तुशूलारनालानामाटकाटकमावपेत् ।

क्षीरादृकसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
तदभ्यंगात् क्षपयति तैलं दाहं न संशयः ॥ ७८६ ॥
वातपित्तभवं क्षिप्रं ज्वरमेतन्नियच्छति ।

सपुलापञ्च दृष्ट्याञ्च तालुशोषणमुख्यणम् ॥ ७८७ ॥
ग्रहीपष्टया ये वाला रक्षःसन्दूपिताश्च ये ।
तेषां कष्टं प्रशमयेत्तैलं लाक्षादिकं महत् ॥ ७८१ ॥

इति महालाक्षादितैलम् ।

स्वर्जिकाकुट्टमञ्जिष्टा लाक्षा मूर्वा महौषधैः ।
सक्षीरैः साधितं तैलमभ्यङ्गाद्वाहशीतनुत् ॥ ७८२ ॥
इति स्वर्जिकायं तैलम् ।

बलामधुकमञ्जिष्टा पद्म पद्मकचन्दनैः ।
समुद्रफेन झीविर रजनीगैरिकीत्पलैः ॥ ७८३ ॥
पिट्टैरैतैः पचेत्तैलं मस्तुक्षीरं चतुर्गुणम् ।
वातपित्तज्वराज्जीर्णात्तेनाभ्यक्तः प्रसुच्यते ॥ ७८४ ॥

इति बलार्थं तैलम् ।

पटोलपिचुमन्दाभ्यां गुडूच्यामलकेन च ।
मदनैयं शृतः स्र हो ज्वरक्षमनुवासनम् ॥ ७८५ ॥
इति पटोलादिस्त्रेहः ।

पटोलमदनारिष्ट गुडूचीमधुकैः शृतम् ।
खदंद्वा मदनं शृङ्गी मधुकारिष्टवासकैः ॥ ७८६ ॥
अश्वगन्धेति तैलस्य कार्पिकैरादृक् पचेत् ।
अनुवासनकं तैलं सर्वज्वरविनाशनम् ।
सात्स्न्यात्वातविकारांश्च नाशयेदपि चोत्थितान् ॥ ७८७ ॥
इति पटोलाद्यनुवासनम् ।

क्रियायास्तु गणालामे क्रियाभन्यां प्रयोजयेत् ।
 पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासंकरोद्धितः ॥ ७६८ ॥
 पङ्क्तिः केचिदहोरात्रैः केचिदष्टाभिरेव च ।
 बध्यन्ति मुनयः प्राण्यो रसस्य परिवर्त्तनम् ॥ ७६९ ॥
 परिवृत्त्या रसस्यैव शान्तवेगा क्रिया भवेत् ।
 गुणा लामे तु कर्त्तव्या विद्यामान्तरित क्षया ।
 सैव न स्याद्यथा तस्यां पूर्ववत्संकराद्भयम् ॥ ८०० ॥
 ज्वरे पुराणे संच्छीणे कफपित्ते दृढाग्नेये ।
 रूचं बद्ध पुरीषाय प्रदद्यादनुवासनम् ॥ ८०१ ॥
 चन्दनोत्पलकाश्मर्यमधुकागुरुकल्कैः ।
 सिद्धं तैलं विधातव्यं वस्ती सर्वज्वरापहम् ॥ ८०२ ॥

इति चन्दनाद्यनुवासनम् ।

घृततैलगुडादींस्तु चैकाहिनैव साधयेत् ।
 उपितास्तु प्रकुर्वन्ति विशेषेण गुणान् बहून् ॥ ८०३ ॥
 स्रोहकल्को यदाङ्गुल्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत् ।
 बद्धौ क्षिप्ते तु नोऽगृह्यस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ ८०४ ॥
 नम्ये मृदुः खरोभ्यङ्गे स्रोहे किदन्तु मध्यमम् ।
 नातिस्विरं पचेद्दस्तौ खरमभ्यञ्जने पचेत् ॥ ८०५ ॥

—०—

तत्र स्रोहीपथि त्रिवेकमात्रं यत्र भेषजं स मृदुः ।
 मधुच्छिष्टमिव विगदमङ्गिलेपि यत्र भेषजं स मध्यमः ॥
 क्षणमवसत्रमीपदिशदं चिकणश्च यत्र भेषजं सखरः ॥

इति विधास्रेहपाकसचणम् ।

—०—

उक्तञ्च—

स्रग्दृपाकोऽथकल्को स्यान्मृदुरंगुलिलेपिनि ।
 अगृह्णात्यङ्गुलिं मध्यः शीर्यमाणा खरः स्मृतः ॥ ८०६ ॥
 परं पाको मृदुः कार्थ्यो द्रव्यस्य न खरो मतः ।
 किञ्चित् वीर्यमादत्ते तज्जहाति खरः पुनः ॥ ८०७ ॥
 शब्दस्यो परमे प्राप्ते फेनस्यो परमे तथा ।
 गन्धवर्णरसादीनां संपत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥ ८०८ ॥
 घृतस्यैवं विपक्वस्य जांनीयात् कुशलो भिषक् ।
 फेनोतिमात्रं तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत् ॥ ८०९ ॥
 पक्वतैलाद्भवेद्दीर्यं हीनमब्दावृतः परम् ।
 घृताच्चाब्दात्परं पक्वं गुडादेस्त्वब्दतः परम् ॥ ८१० ॥

इति तैलपाकविधिः ।

आरग्वधमुशीरञ्च मदनस्य फलानि च ।
 पर्ययतस्रो मधुकं निरूहमुपकल्पयेत् ॥ ८११ ॥
 प्रियङ्गुमदनं मुस्तं मधुकञ्च शताह्वया ।
 कल्कः सर्पिर्गुण्डचौद्रैर्ज्वरघ्नो वस्तिरुत्तमः ॥ ८१२ ॥

इत्यारग्वधनिरूह वस्तिः ।

एकादशाष्टौ पट्कञ्च कपायस्य पलं मतम् ।
 कफपित्तानिलोत्थेषु विकारेषु यथाक्रमम् ॥ ८१३ ॥
 स्रग्दृस्य त्रिचतुःपष्टायत्वारो मधुनस्तथा ।
 पनहयन्तु कल्कस्य कर्पः स्यात्कैन्ध्वस्य च ॥ ८१४ ॥
 रमचौरान्ममूवाणामेकेकं प्रक्षिपेत् पलम् ।
 निरूहकल्पना सात्रा कथितैषा महर्षिणा ॥ ८१५ ॥

इति निरूह सात्रा कल्पना विधिः ।

विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरगुरुं विभुम् ।
 सुवन्नाम सहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ ८१६ ॥
 ज्योतिश्चक्रं धनिष्ठादि बध्यते दिन निघ्नयात् ।
 दशरात्रं धनिष्ठासु ज्वरो भवति देहिनाम् ॥ ८१७ ॥
 वारुणेऽपि दशाहेन मृत्युमाप्नोति मानवः ।
 षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भाद्रपदासु च ॥ ८१८ ॥
 उत्तरासु भवेन्नोचो दिवसीर्ध्वं चतुर्दशः ।
 चतुरात्राष्टरात्रं वा रेवत्यां वर्त्तते ज्वरम् ॥ ८१९ ॥
 अश्विनीष्वपि षड्रात्रं सुखं भवति देहिनाम् ।
 यमदेवे समुत्पन्ने मरणं पञ्चमेऽहनि ॥ ८२० ॥
 कृतिकासु गृहीतस्य सप्तरात्रं भवेज्ज्वरः ।
 न मुचेद्यदि समाहादेकविंशतिमे सुखम् ।
 अत ऊर्ध्वं विपद्येत त्रिपक्षात् मंगयो भवेत् ॥ ८२१ ॥
 रोहिण्यामष्टरात्रेण मुचेदेकादशेऽनि ।
 मृगे च षडहे श्रेयं नवरात्रमथापि वा ॥ ८२२ ॥
 आर्द्रायामुपसृष्टस्य पञ्चाहान् मृत्युमादिशेत् ।
 ऊर्ध्वं गृह्यपि वर्त्तते त्रिपक्षात् मंगयो भवेत् ॥ ८२३ ॥
 पुनर्वसूपसृष्टेन ज्वरेण परिपीडनात् ।
 त्रयोदशाहान् मुचेत् सप्तविंशेऽथवाहनि ॥ ८२४ ॥
 पुष्ये विरात्रं ज्वरितः सप्तरात्रान्निवर्त्तते ।
 पाश्र्वेषामु भवेन्मृत्युर्दीर्घकालक्रमात्तया ॥ ८२५ ॥
 मघासु द्वादशाहेन मृत्युर्भवति देहिनः ।
 ऊर्ध्वं याति मघायान्तु पुनरेव सुखी भवेत् ॥ ८२६ ॥
 पूर्वासु शीपमृष्टस्य फाल्गुनीषु भवेद्दश ।
 उत्तरासु तथा शार्दू नवरात्रामथापि च ।

एकविंशतिरात्राद्वा ज्वरः खोद्यत्व मृच्छति ॥ ८२७ ॥
 हस्ते च सप्तमे मोचयित्वायामष्टमेऽहनि ।
 ऊर्ध्वं प्रपद्यमानो वा मुच्येच्चिन्नागमे पुनः ॥ ८२८ ॥
 स्वातियोगी दद्याहेन मुच्यतेऽथ त्रयेण वा ।
 विशाखासु भवेन्मृत्युरेकविंशतिमेहनि ॥ ८२९ ॥
 ज्वरस्तु दिवसा नऽष्टा वनूराघासु वर्तते ।
 अत ऊर्ध्वं न मुक्तं स्यान्नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ८३० ॥
 न्येष्टायां पञ्चमे मृत्युरुर्ध्वं वा द्वादशात् सुखम् ।
 स्वास्थ्यं दशाहान्मूलेन त्रिसप्ताहे तथा गते ॥ ८३१ ॥
 अषाढायान्तं पूर्वायां नवमेऽहनि मुच्यते ।
 उत्तरासु त्वर्षादासु मासात् क्लिश्यत्वसंशयः ।
 अष्टमाद्ब्रह्मजान्मासात्ततोऽस्य सुखमादिशेत् ॥ ८३२ ॥
 यत्रापेनाष्टरावन्तु क्लिश्यन्ति ज्वरपीडिताः ॥ ८३३ ॥
 एतद्भगवतः प्रोक्तं नक्षत्राणां विचेष्टितम् ।
 य एवं वेत्ति तत्त्वेन स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ८३४ ॥

—०—

वसुरग्निरिति धनिष्टायां वटशङ्खमौदुम्बरं वा जुहुयात् ॥ १ ॥
 तत्वायामीति शतभिषजिजलपुष्पं जुहुयात् ॥ २ ॥
 उत्तरत्रहिगौहि द्वे इति पूर्वाभद्रपदासु श्याव्योदनं जुहुयात् ॥ ३ ॥
 अहिरिव भोजं गौरिति उत्तराभद्रपदासु घृतौदनं जुहुयात् ॥ ४ ॥
 पूष्णो प्राश्नेति रेवत्यां फलान्यक्षतानि जुहुयात् ॥ ५ ॥
 अग्निना तेजसेत्यश्विन्यां गुडौदनं जुहुयात् ॥ ६ ॥
 असियम इति भरण्यां तण्डुलान् जुहुयात् ॥ ७ ॥

अग्निर्मूर्धा इति क्षत्तिकासु घृत जुहुयात् ॥ ८ ॥
 हिरण्यगर्भ इति रोहिण्यां सर्ववीजानि जुहुयात् ॥ ९ ॥
 त्वभ्रसामेति मृगशिरसि पायसं जुहुयात् ॥ १० ॥
 अहे पितु मरुतामिति आर्द्रायां कसरां जुहुयात् ॥ ११ ॥
 महीमृषमातरमिति पुनर्वसौ तण्डुलं जुहुयात् ॥ १२ ॥
 हृत्क्षते अतियदर्थ इति पुष्ये घृतपायसं जुहुयात् ॥ १३ ॥
 नमोऽस्तु सर्पेभ्यो इति अश्लेषासु सर्वापधीर्जुहुयात् ॥ १४ ॥
 कुष्ठ मानी हरिद्रे द्वे सुरशैलिय पञ्चकौ ।
 वचाकर्चुरमुस्तैश्च सर्वापधिकमुच्यते ॥

इति सर्वापधीवर्गः ।

इदं पितृभ्य इति मघासु शान्तिखण्डं जुहुयात् ॥ १५ ॥
 प्रातर्जित भागमुद्ये ति पूर्वाफाल्गुनीश्वक्षतानि जुहुयात् ॥ १६ ॥
 तत्सवितुर्वरेण्यमिति उत्तराफाल्गुनीषु घृत जुहुयात् ॥ १७ ॥
 आश्विनो नेति हस्ते रक्तपुष्यं जुहुयात् ॥ १८ ॥
 देवस्य त्वामग्निमिति चिन्नायां मधुपायसं जुहुयात् ॥ १९ ॥
 वायुरग्नेजा इति स्वातिषु तण्डुलान् जुहुयात् ॥ २० ॥
 इद्राग्नि आगतमिति विशाखायां यवघृत जुहुयात् ॥ २१ ॥
 अनो मिन्नो वरुणेति अनुराधासु मसूरं जुहुयात् ॥ २२ ॥
 इन्द्रा सुनामेति ज्येष्ठासु कनकं तदभावे पीतपुष्यं जुहुयात् ॥ २३ ॥
 मूलाय स्वाहेति मूले तिलग्रीष्णाञ्ज्यान् जुहुयात् ॥ २४ ॥
 अपाघंसुपकित्त्विमिति पूर्वाषाढे घृतीदनं जुहुयात् ॥ २५ ॥
 विश्वेऽद्यमिति उत्तराषाढे मधुरान्न जुहुयात् ॥ २६ ॥
 इदं विष्णुरिति श्रवणे मूर्धास्तदभावे तण्डुलं जुहुयात् ॥ २७ ॥

इति धनिष्ठादि स्वद्वयन

१ २ ३ ४
उरग वरुण आर्द्रा वासवेन्द्र त्रिपूर्वा ।

५ ६
यमभहुत विशाखाः पापवारिण युक्ताः ।

तिथि नवमषष्टी द्वादशीभिस्रतुर्थी

मरणसहितयोगा रोगिणा मृत्युरेव ॥ ८३५ ॥

स ज्वरो ज्वरमुक्तौ वा विदग्धानि गुरुणि वा ।

असात्मग्रान्यन्नपानानि विरुद्धाऽध्यशनानि च ॥ ८३६ ॥

व्यायाममतिचेष्टां चाऽभ्यङ्गं स्नान विवर्जयेत् ।

तेन ज्वरं शमं याति शान्तश्च न पुनर्भवेत् ॥ ८३७ ॥

व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नान चक्रमणानि च ।

ज्वरमुक्तौ न सेवेत यावन्नो बलवान् भवेत् ॥ ८३८ ॥

वार्यमाणी दिवा स्वप्नं भुंक्ताय सेवते नरः ।

तस्मात्तन्द्रा जडत्वञ्च मोहद्याप्युपजायते ॥ ८३९ ॥

न जातु तर्पयेत् पात्रं सहसा ज्वरकर्षितम् ।

तेन सशमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥ ८४० ॥

श्वासो मूर्च्छारुचि कर्दिस्त्राणतिसारविड्ग्रहाः ।

हिक्वाकासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥ ८४१ ॥

हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ।

ज्वरः प्राणान्तं कृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥ ८४२ ॥

ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः ।

असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तं कज्ज्वरः ॥ ८४३ ॥

विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शैते निपतितोऽपि वा ।

१ अश्लेषा । २ शतभिषा । ३ धनिष्ठा । ४ ज्येष्ठा । ५ भरणी ।
६ कृतिका ।

शीतार्दितोऽतरुणश्च ज्वरेणऽन्वियते नरः ॥ ८४४ ॥

यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदिसंज्ञात शूलवान् ।

बक्त्रेण चैवोच्छसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम् ॥ ८४५ ॥

द्विकृश्रासदपायुक्तं भूढं विभ्रान्तलोचनम् ।

सन्ततोच्छसितं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥ ८४६ ॥

हतप्रभेन्द्रियं क्षाममरोचकं निपीडितम् ।

गम्भीर तीक्ष्णवेगात्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ॥ ८४७ ॥

अरोचके गात्र सादेवैवर्ष्येऽङ्गमलौदिषु ।

शान्तज्वरोपि शोध्यः स्या दनुवन्धभयाद्वरः ॥ ८४८ ॥

बलवान् सर्वदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ८४९ ॥

ज्वरे तुल्यक्षुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदुष्यता ।

रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ ८५० ॥

दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पो विड्भेदसंज्ञिता ।

कूजनं चातिवैगन्ध्यमाकृतिज्वरमोक्षणे ॥ ८५१ ॥

स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूपाको मुखस्य च ।

क्षययुयादन्न लिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥ ८५२ ॥

• देहो लघुर्यपगतक्लममोहतांपः

पाको मुखे करणसौष्टवमव्यथत्वम् ।

स्वेदं चवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा

कण्डूय मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणम् ॥ ८५३ ॥

इति वङ्गसेने ज्वरनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

—०::०—

अथातिसारनिदानमाह ।

गुर्षतिस्त्रिंशद् रुचोष्य द्रवम्यूनातिशीतलैः ।

विरुहाध्यशनाजीर्णं रसात्मरैश्चापि भोजनैः ॥ १ ॥
 स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ।
 शोकदुष्टास्वुमद्यातिपानैः सात्कार्तुं पर्ययैः ॥ २ ॥
 जलाभिमरणैर्वैशविघातैः क्लमिदीपतः ।
 नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥
 संशय्यापां धातुरग्निं प्रहृदो वर्चो मिश्रो वायुनाथः प्रणुवः ।
 सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं पङ्क्तिधन्तं वदन्ति ॥ ४ ॥
 एकैकशः सर्वशश्चापि दीपैः शोकेनान्यः पट्टमामेन चोक्तः ॥ ५ ॥
 हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः ।
 विट्मङ्ग आधानमथाऽविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ६ ॥
 हितं लङ्घनमेवादो पूर्वरूपेषु देहिनः ।
 कार्यञ्चानशनस्यान्ते सद्रवं क्षुधुभोजनम् ॥ ७ ॥
 विश्वोदीच्योदकं पानं लङ्घनं चास्य शस्यते ।
 हरिद्रादिं बचादिं वा पिबेच्चाग्नेषु मानवः ॥ ८ ॥
 खड्यूपयवागूभिः पिप्पल्यादि प्रयोजयेत् ।
 सुहृयूपरसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।
 खड्यूपमिति प्रोक्तं सैन्धवेन समन्वितम् ॥ ९ ॥
 अग्निमन्दीपनं प्रोक्तं अक्षणीदीपनाशनम् ।
 अरोचके ज्वरे चैव श्रेष्ठमेतन्नवाहिके ॥ १० ॥

इति खड्यूपः ।

विल्वं सधान्यञ्च सजीरकञ्च पाठा च शुण्ठीतिलसंयुता च ।
 पिप्पा पङ्कजः सुकतो नराणां यूषो ह्यतीसारहरः प्रदिष्टः ॥ ११ ॥
 दृष्यापनयनीलघ्नीदीपनीवस्तिशोधनी ।
 ज्वरे चैवातिसारे च यथागूः सर्वदाहिताः ॥ १२ ॥
 आमपक्ककर्म हित्वा नातिसारे क्रियाहिता ।

अतः सर्वातिसारेषु त्रैयं पक्वामलक्षणम् ॥ १३ ॥

इति यवागू ।

संसृष्टमामंदोपैस्तु न्यस्तमश्ववसीदति ।

पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसंजितम् ॥ १४ ॥

एताण्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।

लाघवञ्च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १५ ॥

न तु संग्रहणं दद्यात्पूर्वमामातिसारिणे ।

दोषाह्यादौ वध्यमाना जनयन्त्यामयान्वहन् ॥ १६ ॥

शोथपाण्डुमयग्रीह कुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।

दण्डकालसकाधान ग्रहण्यर्शो गदास्तथा ॥ १७ ॥

डिम्बोयः स्वविरो वापि वातपित्तात्मकश्चयः ।

चीणधातुमलार्त्तस्य बहुदोषोऽतिविश्रुतः ॥ १८ ॥

आमोऽपि स्तम्भनीयः स्वात्पाचनान्भरणं व्रजेत् ॥ १९ ॥

स्तोकं स्तोकं विद्वद्वं वा सशूलं योतिमार्यते ।

अभयापिप्पलीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ॥ २० ॥

दीप्ताग्निर्वहुदोषो विबन्धमतिमार्यते ।

विडङ्गत्रिफलाकृष्णा कपायैस्तं विरेचयेत् ॥ २१ ॥

क्षुत्क्षामस्य विरेके तु पेर्यां युञ्ज्याद्विचक्षणः ।

भेषजैर्मारुतघ्नैश्च दीपनीयैश्च कल्पिताम् ॥ २२ ॥

योतिद्रव्यं प्रभूतञ्च पुरीषमतिमार्यते ।

तस्यादौ वमनं योज्यं पथ्यास्तद्वनमेव च ॥ २३ ॥

शूलान्नाहप्रमेकात्तं वामयेदतिसारिणम् ।

पिप्पलीलवणाभ्याश्च साधितेन जन्नेन वा ॥ २४ ॥

पथ्यादारुवचामुस्तौर्नागरातिविषान्वितैः ।

आमातिमारनागाय काथमेभिः पिवेच्चरः ॥ २५ ॥

पाठाहिंश्वजमोदोग्रा पञ्चकोलाब्दजं रजः ।

उष्णाम्बुपीतं सरुजं जयत्यामं ससैन्धवम् ॥ २६ ॥

इत्यामपाचनविधिः ।

द्रूपणातिविषाहिङ्गु वचा सौवर्चलाभया ।

पीतोष्णे नाम्भसाजह्यादामातिसारमुद्धतम् ॥ २७ ॥

वचाविल्वकणाविश्वा कुलकं कुष्ठदीप्यकम् ।

सविडङ्गं जयेत्पीत्तमाममुष्णाम्बुना शृतम् ॥ २८ ॥

हरितकी सातिविषाहिङ्गु सौवर्चलं वचा ।

सैन्धवं चेति पिष्टानि पाययेदुष्णवारिणा ।

आमातिसारं योगोऽय पाचयित्वा चिकित्सति ॥ २९ ॥

आमातिसारं योगेन यद्येतेन न शाम्यति ।

न तं योगशक्तेनापि चिकित्सति चिकित्सकः ॥ ३० ॥

एरण्डरसमपिष्टं पक्वभामञ्च नागरम् ।

आमातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं तथा ॥ ३१ ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं वचाकटुकरोहिणी ।

पाठावत्सकंवीजानि हरितक्यो महीपधम् ॥ ३२ ॥

एतदामसमुत्थान मतीसारं सवेदनम् ।

कफात्मकं सपित्तञ्च सवातं हन्ति वै ध्रुवम् ॥ ३३ ॥

श्वदंष्ट्रैरण्डधान्यान्त्र यवपुष्करसाधिता ।

पथ्यामधुयुतालीढा शूलग्रन्थिविनाशिनी ॥ ३४ ॥

नागरातिविषामुस्तैः काथः स्यादामपाचनः ॥ ३५ ॥

विल्वं मोचरस पाठा गुडूचीविश्वमुस्तकम् ।

गुडतक्रौ ण दुर्वारं पीतं हृन्त्युदरामयम् ॥ ३६ ॥

धान्यनागरमुस्तञ्च वालकं विल्वमेव च ।

आमशूलविवन्धघ्नं पाचनं वज्रिदीपनम् ॥ ३७ ॥

पित्ते धान्यचतुष्कञ्च शुशुलीत्यागाइदन्ति हि ।

इति धान्यपञ्चकम् ।

देवदारुवचामुस्त नागरातिविषा भया ।

सर्वाजीर्णप्रशमनं पेयमेतैः शृतं जलम् ॥ ३८ ॥

नागरातिविषामुस्तै रथवा धान्यनागरैः ।

दृष्याशूनातिसारघ्नं रोचनं दीपनं सधु ॥ ३९ ॥

धान्यकातिविषोदीच्य यवानोमुस्तनागरे ।

बलाद्विपंशीविल्वञ्च दद्याद्दीपनपाचने ॥ ४० ॥

अभयानागरं मुस्तं गुडेन सह योजितम् ।

चतुःसमेयं गुटिकात्रिदोषघ्नीप्रकीर्त्तिता ॥ ४१ ॥

प्रामातिसारमानाहं सविबन्धं विसृचिकाम् ।

कृमीनरोचकं हन्याद्दीपयत्यागु चानलुम् ॥ ४२ ॥

इति चतुःसमागुदी ।

दन्तोत्थः स्वरमः पेयो हिष्मलम्य समाचिकः ।

जयत्वाममतीमारं कायो वा कुटजत्वचः ॥ ४३ ॥

पयस्युत्कायमुस्तानां विंशतिं त्रिगुणेभ्रसि ।

क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यामं शूलमेव च ॥ ४४ ॥

इति पित्तानुबन्धस्वरपाचनम् ।

एरण्डमूलै मकणै रारनाले विमिश्रिते सयवैः ।

श्विदां खादेदमयामामातीसारशूलार्तः ॥ ४५ ॥

इति काञ्जिकहरीतकी ।

केगराजमुनिपत्र कच्छटं दाडिमम्य फलमर्जुनोद्भवम् ।

काय एषपरिशीलितो नृपां हन्ति सानमघशूलमहुतम् ॥

कलिङ्गातिविपाद्भिः, पथ्यामोवर्चलं वचा ।
शूलस्तम्भविवन्धनं पेय दीपनपाचनम् ॥ ४७ ॥

इति कलिङ्गाद्यं चूर्णम् ।

स्त्रिन्नामविल्वयवगोक्षुरकोरुवृक
छिन्नोद्भवातुपजलैर्मधुनावलीढा ।
बडाल्यविट्कमतिसारमष्टग्विमिश्र-
मामातिसारमपि हन्ति हरीतकीयम् ॥ ४८ ॥

निरामरूपं शूलार्त्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्पितम् ।

नरं रूक्षमवेच्याग्निं सक्षारं पाययेत् पृथक् ॥ ४९ ॥

—०—

चारनागरचाङ्गेरीकोलदध्यस्तसाधितम् ।

सर्पिः पक्कं पिवेद्वापि शूलातिसारशान्तये ॥ ५० ॥

शुण्ठीचार सकल्काभ्यां विशिष्टं द्रव्यमिष्यते ।

इति चाङ्गेरीपृथक् । इत्यामातिसारः ।

अरलुत्वक् प्रियङ्गुश्च मधुकं दाडिमाङ्कुरान् ।

अवाभ्यपिष्ट्वा विषचेद्यवागून्धितां पिवेत् ।

एषा सर्वानतीसारान् हन्ति पक्वानसशयः ॥ ५१ ॥

सलोध्रं धातकीविल्वं मुस्ताम्बास्थिकलिङ्गकम् ।

पिवेन्माहिषतक्रेण पक्वातिसारनाशनम् ॥ ५२ ॥

अम्बुष्ठाधातकीलोध्रं समङ्गापद्मकेसरम् ।

मधुकाऽरलुविल्वश्च पक्वातिसारहागणः ॥ ५३ ॥

पद्मं समङ्गामधुकं विल्वं जम्बू सलाटुकम् ।

पिवेत्तण्डुलतोयेन सत्तीद्रमगर्दं करम् ॥ ५४ ॥

पक्वातिसारिणे देयो मुस्ताकायः समाचिकः ॥ ५५ ॥

—०—

समङ्गाधातकीपुष्पं मञ्जिष्टालोध्रमेव च ।
 शाल्मलीवेष्टकं लोध्रं वृक्षदाडिमयोस्वचौ ॥ ५६ ॥
 आम्नास्थिमध्यं लोध्रञ्च विष्वमध्यं प्रियङ्गु च ।
 मधुकं शृङ्गवेरञ्च दीर्घवृन्तत्वगीव च ॥ ५७ ॥
 चत्वार एते योगाः स्युः पितातिसारनाशनाः ।
 उक्ता य उपयोज्यास्तु सचौद्रास्तण्डुलाम्बुना ॥ ५८ ॥
 इति समङ्गादिचूर्णम् ।

दीर्घवृन्तत्वचं पिष्ट्वा महीपधंसमन्वितम् ।
 पीतं तण्डुलतोयेन पक्कातिसारनाशनम् ॥ ५९ ॥
 पथ्याजाजीदुरालभाघीटाफलसमन्वितः ।
 खरसोऽप्यथवा कल्कः पक्कातिसारनाशनः ॥ ६० ॥
 नवचूतस्य पर्णानि कपित्थ फलमेव च ।
 पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन पक्कातिसारशान्तये ॥ ६१ ॥
 कुटजं वङ्गिचूर्णञ्च मधुना सह लेहयेत् ।
 चिरोत्थितमतीसारं पक्कं पितास्रजं जयेत् ॥ ६२ ॥
 पक्कः शकदतीसारो ग्रहणोमार्दवाव्यता ।
 प्रवर्तते यदा कार्यैः चिप्रं मंत्राहिको विधिः ॥ ६३ ॥
 कश्चटजम्बूदाडिम शृङ्गाटकपत्रविष्वङ्गीवेरम् ।
 जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वाहिनीं रून्ध्यात् ॥ ६४ ॥
 मोचरममुस्तानागर पाठाशालूकधातुकी कुसुमैः ।
 चूर्णं मधितसमेतं रुणद्धि गङ्गाप्रवाहमपि ॥ ६५ ॥
 मुस्तायत्सकधीजं मोचरमं विष्वधातकीलोध्रम् ।
 गुडमधितमप्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रून्ध्यात् ॥ ६६ ॥
 पद्मोटमूलकल्कः सचौद्रास्तण्डुलाम्बुना पीतः ।
 मितुरिय सरिद्धे गं भाटितिनिरून्ध्यादतीमारम् ॥ ६७ ॥

कृत्वालवालं सुदृढं पिष्टै रामलकैर्भिषक् ।
 आर्द्रकस्त्रसेनाश पूरयेन्नाभिमण्डलम् ॥ ६८ ॥
 नदीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्द्धरं नृणाम् ।
 सद्योतीसारमजयं नाशयत्येष योगराट् ॥ ६९ ॥
 सौवीरपिष्टः सङ्कारकल्को नाभिप्रलेपादतीसारहन्ता ॥७०॥

—०—

अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं सुहुर्मुहुः ।
 सकृदामं सरुक् शब्दं मारुते नातिसार्थ्यते ॥ ७१ ॥
 लङ्घनमेकं मुक्ता नान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
 समुदीर्णदोषनिचयं शमयति तत्पाचयत्येव ॥ ७२ ॥
 यथा दोषौषधैः सिद्धः यूषो मण्डादिकः क्रमात् ।
 लाजमण्डः कृतो योगैस्त्रैः कृताहस्तमण्डिका ॥ ७३ ॥
 वस्त्रसुतायवागूर्वा प्रसृतक्षुद्रभक्तकम् ।
 सर्वेषु मलभेदेषु लवणं न प्रयोजयेत् ।
 तद्वितैक्ष्णराक्षरत्वाच्च दोषः क्षोभाय कल्पते ॥ ७४ ॥
 सुनिपन्नकवार्त्ताकं कञ्चटं हितमुच्यते ॥ ७५ ॥
 कपित्थविल्वचाङ्गेरी तक्रदाडिमसाधिता ।
 ग्राहिणीपाचिनीपेया वाते वा पञ्चमूलिका ॥ ७६ ॥
 पञ्चमूलीबलाविल्व धान्यकोत्पलविल्वजा ।
 वातातीसारिणे देया शुक्लेणान्यतमेन च ॥ ७७ ॥
 वचाचातिविषामुस्तं बीजानि कुटजस्य च ।
 श्येष्टो वातातीसारे च योगो वैद्येन योजितः ॥ ७८ ॥
 पृत्तिकं भागधीशुण्ठी बलाधान्यं हरीतकी ।
 पक्वास्थुना पिवेक्षायं वातातीसारशान्तये ॥ ७९ ॥

इति वातातीसारः ।

पीतं रक्तसितं नील दुर्गन्धिहरितं द्रवम् ।
 दाहपाकपिपासा च शकृत्पित्ताश्रवर्त्तते ॥ ८० ॥
 ग्रामान्वयमतिसारं पैत्तिकं लङ्घनैर्जयेत् ।
 लङ्घितस्य यथा सात्प्रं यवागूमण्डतर्पणैः ॥ ८१ ॥
 शृतं चन्दनमुस्ताभ्या पटोलोदीचनागरैः ।
 पेयामन्वामनन्नां वा पाचनी ग्राहणीं पिबेत् ॥ ८२ ॥
 धान्योदीच्य शृतं तोयं दृशादाहातिसारवान् ।
 ताभ्यामेव सपाठाभ्या सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ ८३ ॥
 विष्वशक्रयवाभ्रोद वालकातिविषायुतः ।
 कपायो हन्यतीसारं सामं पित्तमसुद्धवम् ॥ ८४ ॥
 विष्वविश्वघ्नोदीच्य धान्यकैः कथितं जलम् ।
 सामपित्तातिसारघ्नं दीपनं धान्यपञ्चकम् ॥ ८५ ॥
 रमाञ्चनं सातिविषं व्राटजस्य फलत्वचम् ।
 घातकी शृङ्गवेरञ्च पाययेत्तण्डुलास्वुना ॥ ८६ ॥
 मात्तिकेन युतो हन्यात्पित्तातीसारमुल्लवणम् ।
 मन्दं मन्दीपवेदग्निं शूलं चाशुनिवर्त्तयेत् ॥ ८७ ॥
 मधुकं कट्फलं लौघ्रं दाडिमस्य फलं त्वचम् ।
 पित्तातीसारं मध्वात्तं यापयेत्तण्डुलास्वुना ॥ ८८ ॥
 समझा घातकीपुष्पं विष्वं मौवर्चलं विडम् ।
 मर्चोद्गं दाडिमश्चैककल्कं तण्डुलवारिणा ॥ ८९ ॥
 पीतं पित्तातीमारघ्नं सपैत्तं जठरामयम् ॥ ९० ॥
 धान्यकल्केन ससिद्धं चतुर्गुणजले घृतम् ।
 पित्तातीसारं मर्दजे देयं दीपनपाचनम् ॥ ९१ ॥
 इति धान्यकं घृतम् ।
 सुम्नं यत्स्यकीजानि भूनिम्बं सरसाञ्जनम् ।

दार्वीं दुरालभा विल्वं बालकं रक्तचन्दनम् ॥ ८२ ॥

बालकं चन्दनं मुस्ता भूनिम्बं स दुरालभम् ।

उशीरं चन्दनं लोध्रं नागरं नीलमुत्पलम् ॥ ८३ ॥

पाठा मुस्ता हरिद्रे हे पिप्पली कौटजं फलम् ।

फलत्वचं वत्सकस्य शृङ्गवेरं घनं वचा ॥ ८४ ॥

षडेते पाठिका योगाः पित्तातीसारनाशनाः ।

इति पित्तातीसारः ।

पित्तकृन्ति यदात्यर्थं द्रव्याख्यऽश्राति पैत्तिके ।

तदीपजायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसारमुख्यणम् ॥ ८५ ॥

तत्रतूर्णं क्रिया कार्या रक्तपित्तनिवर्हिणी ॥ ८६ ॥

हार्गे चार्धोदके चीरे नागरोत्पलबालकैः ।

पेया रक्तातिसारघ्नी पृष्टपर्णा च साधिता ॥ ८७ ॥

कंपायो मधुना पीतस्वचो दाडिमवत्सकात् ।

सद्यो जयेदतिसारं रक्तजं दुर्निवारकम् ॥ ८८ ॥

—०—

ह्नीवेरातिविषा मुस्ता विल्वधान्यकवत्सकम् ।

समंगाघातकी लोध्रं विश्वं दीपनपाचनम् ॥ ८९ ॥

हन्थरोचकपिच्छामं विबन्धं सातिवेदनम् ।

सशोणितमतिसारं सञ्जरं वाथ विञ्जरम् ॥ ९० ॥

इति ह्नीवेरादिः ।

विल्वं ह्नागी पयः सिद्धं सिता मोचरसान्वितम् ।

कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ९०१ ॥

गुडं न भक्षयेद्विल्वं रक्तातिसारनाशनम् ।

आमशूलविबन्धघ्न कुचिरीगविनाशनम् ॥ ९०२ ॥

धातुकीवदरीपत्र कपित्थरसमाक्षिकम् ।

सलोध्रमेकतो दध्ना पिवेन्निर्वाहिकादितः ॥ १०२ ॥
 पयसा पिप्पली कल्कः पीतो वा मरीचोद्भवः ।
 ब्राह्मन्निर्वाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १०४ ॥
 रसाञ्जनं चातिविषा कुटजस्य फलत्वचम् ।
 धातुकीशृङ्गवेरञ्च पिवेत्तण्डुलवारिणा ॥ १०५ ॥
 क्षौद्रेण युक्तं नुदति रक्तातिसारमुल्वणम् ॥ १०६ ॥

—०—

निःकाप्यमूलममलं गिरिमल्लिकायाः
 सम्यक्पलं द्वितयमम्बुचतुःशरावे ।
 तत्पादशेषसलिलं खलु शोषणीयं
 क्षीरे पलद्वयमिते कुशलै रजायाः ॥ १०७ ॥

प्रक्षिप्य मापकानष्टो मधुनस्तत्र शीतले ।
 रक्तातिसारी तत्पीत्वा नैरुज्यमिह विन्दति ॥ १०८ ॥
 इति गिरिमल्लिकायां घृतम् ।

वदरीमूलकल्कान्तु तिलकल्कं तथैव च ।
 संमृष्ट्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ।
 तत्पिवेत्प्रधुना युक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥ १०९ ॥
 यष्टोमधुतिनाः क्षुण्णा पद्मकेसरमुत्पलम् ।
 क्षौद्रमब्यन्डिका युक्तमाजेन पयसा पिवेत् ॥ ११० ॥
 पीत्वा शतावरी कल्कं पयसा क्षीरमुज्जयेत् ।
 रक्तातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नरः ॥ १११ ॥
 क्षौरपिटं पिवेत्सोधं यद्याक्षीत्पलमित्यितम् ।
 रक्तातिसारशमने शर्करा मधुयोजितम् ॥ ११२ ॥
 पीतः प्रियङ्गुनः कल्कः सक्षौद्रस्त्रण्डुलांशुना ।
 रक्तस्त्रावं जयेच्छीघ्रं धव्वासासरसाश्वितः ॥ ११३ ॥

कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करा पञ्चभागिकः ।

आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ११४ ॥

सल्लको वदरी जम्बू प्रियालाम्बार्जुनत्वचः ।

पीताः क्षीरेण मध्वाब्धाः पृथक् शोणितवारणा ॥ ११५ ॥

सुस्निग्धं कंचटं बालविल्वं स नवनीतकम् ।

लिह्याद्रक्तातिसारे च स शूले ग्रहणी गदे ॥ ११६ ॥

वयस्या शारिवा लोध्नं शर्करा मधुयष्टिका ।

पीतः शीतेन पयसा सक्षौद्रो रक्तनाशनः ॥ ११७ ॥

सुस्तकेन्द्रयवैः काथं सुशीतं मधुना युतम् ।

रक्तपित्तातिसारघ्नं ग्रहणीदोषनाशनम् ॥ ११८ ॥

नवनीतं मधुयुतं लिह्येद्वासितया सह ।

नागकेशरचूर्णं वा रक्तमंग्रहणं परम् ॥ ११९ ॥

केशराज समुद्भूता जलेन गुटिका कृता ।

जयेत्साममतीसारं सशूलं सास्त्रमाशु च ॥ १२० ॥

कृष्णामृन्मधुकां शर्करां कौटर्जं तण्डुलांबुना ।

पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसंग्रहणं परम् ॥ १२१ ॥

पीत्वा सशर्करा क्षौद्रं चन्दनं तंडुलांबुना ।

दाहदृष्णाप्रमेहेभ्यो रक्तसावाच्च मुच्यते ॥ १२२ ॥

कुटजस्य पलं ग्राह्यमष्टभागे जले शृतम् ।

तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥ १२३ ॥

यावच्चलसिकाभासं शृतं तमुपकल्पयेत् ।

तस्यार्धकर्पे तक्रेण पिबेद्रक्तातिसारवान् ।

अवश्यं मरणोयोपि मृत्योर्याति न गोचरम् ॥ १२४ ॥

कुटजकाथतुल्योऽत्र दाडिमस्य रसो मतः ॥ १२५ ॥

यो रक्तं शकृतः पूर्वं पथाहा प्रतिसार्थ्यते ।

सपल्लवैर्वटादीनां ससर्पिः साधितं पयः ॥ १२६ ॥
 पिबेत्सशर्करा क्षौद्रं मथ्य चैवातिमन्यितम् ।
 नवनीतं पिबेद्युक्त्या तक्रं चानुपिबेन्नरः ॥ १२७ ॥
 अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपदेक्ष्यते ।
 यदा वायुर्विबहस्य पिच्छवस्तिस्तदा हितः ॥ १२८ ॥
 शाल्मलीराद्रं पुष्पाणि पुटपाककृतानि च ।
 संकुथोलूखले सम्यग्गृह्णीयात् पयसि शृते ॥ १२९ ॥
 गृह्णित्वा च पलं तस्य त्रिपलं घृततैलयोः ।
 युक्तं मधुककल्केन माक्षिक त्रिपलेन च ॥ १३० ॥
 तैलाक्तं वपुषं दद्याद्द्विस्तेः प्रत्यागते रसे ।
 भोजयेत् पयसा वापि पित्तातिसारपीडितम् ॥ १३० ॥
 इति पिच्छवस्तिः ।

क्षीरद्वुमाणाञ्च रसे विपक्वं
 तज्जैश्च कल्कैः पयसा च सर्पिः ।
 सितोपलार्धं मधुपादयुक्तं
 रक्तातिसारं शमयत्युदीर्णम् ॥ १३१ ॥
 दाहे पाके हितं चाजं पयः क्षौद्रं सशर्करम् ।
 गुदप्रचालने सेके प्रशस्तं पानभोजने ॥ १३२ ॥
 स्वेदीऽथ मूषिका मांसैस्तद्वसाञ्च चणं तथा ।
 गुदनिस्सरणे शस्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ॥ १३३ ॥
 इति चाङ्गेरीघृतम् ।

शंभुकमांसं सुस्निग्धं सतैः नलवणान्वितम् ।
 ईषद् घृतेन चाभ्यग्न्य स्वेदयेत्तेन यत्रतः ॥ १३४ ॥
 गुदभ्रंशमशेषेण नाशयेत् चिममिषया ॥ १३५ ॥

मेघनादस्य मूलानि मधुना सितया सह ।

निहन्ति शोणितस्त्रावं तंडुलोदकपानतः ॥ १३६ ॥

इति रक्तातिसारः ।

श्वेतं विस्रद्धनं स्निग्धं शोतलं मन्दवेदनम् ।

गौरवाऽरुचि हृत्तासैः पुरीषं सार्यते कफात् ॥ १३७ ॥

श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् ।

योज्यथामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥ १३८ ॥

पूतिकव्योप किल्वाम्नि पाठादाङ्गिमहिंशुभिः ।

योजयेत् संस्कृतैर्यूपः श्लेष्मातिसारनाशनः ॥ १३९ ॥

गोकण्टकं गुहा व्याघ्री कपायं सुशृतं पिबेत् ।

आमश्लेष्मातिसारघ्नं दीपन पाचनं परम् ॥ १४० ॥

पथ्यासौवर्चलं हिगु सैन्धवातिविषा वचा ।

आमातिसारकफजं पीतमुष्णाम्बुना जयेत् ॥ १४१ ॥

चव्यं सातिविषं कुष्ठं बालविल्वं सनागरम् ।

वत्सकत्वक्फलं पथ्या हृदिश्लेष्मातिसारनुत् ॥ १४२ ॥

पथ्याग्नि कटुका पाठा वचा ग्रन्थिकवत्सकैः ।

स नागरैर्जयेत् काथः कल्को वा श्लेष्मिकी स्त्रुतिम् ॥ १४३ ॥

पाठावचान्निकटुक कुष्ठं कटुक्रोहिणी ।

उष्णाम्बु पीतान्ये तानि श्लेष्मातिसारनाशनम् ॥ १४४ ॥

हिङ्गु सौवर्चलं व्योषमभयातिविषावचा ।

पीतमुष्णाम्बुनाचूर्णं श्लेष्मातिसारनाशनम् ॥ १४५ ॥

कुष्ठं पाठावचामुस्तं चित्रक कटुक्रोहिणी ।

पीतमुष्णाम्बुनाचूर्णं श्लेष्मातिसारनाशनम् ॥ १४६ ॥

चव्यं सातिविषं कुष्ठं पाठाकटुक्रोहिणी ।

अभयाम्बु धराशुण्ठी विल्वकर्कटिकायुता ॥ १४७ ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीगजपिप्पली ।

कृमिशतुवचाविल्वं पेशीधान्यककटफलम् ॥ १४८ ॥

श्लोकार्धविहतायोगाश्चत्वारः कण्टकाः स्मृताः ।

श्लेष्मातिसारिणे देया ह्येते वर्णबलप्रदाः ॥ १४९ ॥

नागरातिविषामुस्तं यवानोचित्रकं वचा ।

शुठीपुष्करमूलञ्च पाठाकटुकरोहिणी ॥ १५० ॥

भक्ष्मातकास्थीन्यभयाधातकीकौटजं फलम् ।

हिङ्गुसौवर्चलं चारं विडङ्गं विडसैन्यवम् ॥ १५१ ॥

मूत्रपिष्टान् समानेतान्वटकानक्षसम्भितान् ।

छायाशुष्कांस्तु तान् ज्ञात्वा दद्याच्छ्लेष्मातिसारिणे ॥ १५२ ॥

कृमिश्वपथुपांडूर्तिं श्लेष्मगुल्मोदरापहान् ।

ग्रहस्थयीं विकारघ्नानग्निरुन्दीपनान् पिवेत् ॥ १५३ ॥

इति नागराद्यो वटकः । इति श्लेष्मातिसारः ।

तन्द्रायुक्तो मोहसादास्य शोपी-

वर्चः कुर्यान्नैकरूपं त्वपार्त्तः ।

सर्वोद्भूतः सर्वलिङ्गोपपत्तिः कृच्छ्रो-

ऽसाध्यो बालवृद्धासहानाम् ॥ १५४ ॥

—०—

शालिपर्णीं पृथ्विपर्णीं वृहतीं कण्टकारिका ।

बलाश्वदंष्ट्राविल्वानि पाठानागरधान्यकम् ।

एतदाहारसंयोगे हितं सर्वातिसारिणाम् ॥ १५५ ॥

इति वृहच्छालिपर्णादिः ।

यत्र कल्केन संमिष्टा प्रसारिण्याग्निमन्ययोः ।

यवागूं प्राशयमानोऽपि घातीसारी सुखी भवेत् ॥ १५६ ॥

अजमोदासमज्ञा च वालकं पद्मकेसरम् ।

यवागूं साधयेदेतेः सर्वातीसारनाशिनीम् ॥ १५७ ॥
 शावरकभद्रमुस्ता विश्वौषधविन्धुधातकीपुष्पैः ।
 सिद्धात्तत्र यवागू देया सर्वातिसारिषु च ॥ १५८ ॥
 खिन्नं कुतूहलदहने चाङ्गेरीपत्रसञ्चयं युक्त्या ।
 सिन्धुद्वेन मित्रं हृन्त्यरुचिं जठररोगञ्च ॥ १५९ ॥
 कटुङ्गमोचाङ्गवनाम्बुविल्लैः ससारिवावत्सकनागरैश्च ।
 जल शृतं सर्वभवं नराणां निहृन्त्यतीसारमसक्तवेगम् ॥ १६० ॥
 पञ्चमूलीबलाविल्व गुडूचीमुस्तनागरैः ।
 पाठाभूनिम्बञ्जीवेर कुटजत्वक् फलैः शृतम् ॥ १६१ ॥
 हन्ति सर्वानतिसारान् ज्वरदोषं वमिं तथा ।
 सशूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात्सुदुस्तरम् ॥ १६२ ॥
 पञ्चमूलीति सामान्यात्पित्ते योज्याकनीयसी ।
 महतीपञ्चमूली च वातश्लेष्माधिके तथा ॥ १६३ ॥

इति पञ्चमूल्यादिः ।

समङ्गातिविषामुस्तं ज्जीवेरं विश्वधातुकी ।
 कुटजत्वक्फल विल्वं क्वाथः सर्वातिसारनुत् ॥ १६४ ॥
 अभयानागर मुस्तं गुडेन सह योजितम् ।
 चतुःसमेय गुटिका त्रिदोषघ्नीप्रकीर्त्तिता ॥ १६५ ॥
 आम्रातिसारमानाह सविविधं विसृचिकाम् ।
 कृमीनरोचक हृन्त्यादीपयत्याशुचान्ननम् ॥ १६६ ॥
 विल्याब्धधातुकीपाठा शुष्कीमोचरसः सप्त ।
 पीतोरुन्ध्यादतीसारं गुडतक्रेण दुर्जयम् ॥ १६७ ॥
 दण्डी दीपरकेसराजशिखरी चीराविकादीपकम् ।
 सूर्यावर्त्तकजीरकद्वययुतं भृष्टं मनाक् खर्परैः ।
 पिष्ट्वा पर्युपिताम्बुनादिनमुखे पीतं निहृन्त्यावृणाम् ।

नानावर्णरुजातिसारकगदम्भोवाच धन्वन्तरिः ॥ १६८ ॥
 पलमङ्कोटमूलस्य पाठादाव्योश्च पेपयेत् ।
 यष्ट्याम्बुनाक्षमात्रस्य वटी सर्वातिसारहा ॥ १६९ ॥
 अकोटमूलं तक्रेण ह्यतिसारहरं परम् ।
 माहिपेण तु तक्रेण पाठापत्रं तथैव च ॥ १७० ॥
 कुटजत्वक्फलं मुस्तं क्षाययित्वा जल पिवेत् ।
 अतिसारं जयत्याशु शर्करामधुसंयुतम् ॥ १७१ ॥
 विभीतकफलं दग्धं हृन्द्याल्लवणसंयुतम् ।
 महान्तमप्यतीसारं चक्रपाणिरिवाऽसुरान् ॥ १७२ ॥
 वटप्ररोहं संपेष्य श्लक्ष्णं तडुलवारिणा ।
 तं पिवेत्तक्रसंयुक्तमतिसारहरं परम् ॥ १७३ ॥
 धातुकीनागरं विल्वं सलोध्रं पद्मकेसरम् ।
 लम्बूत्वङ्नागरं धान्यं पाठामोचरसं तथा ॥ १७४ ॥
 समगा धातकी विल्वं मध्यजंब्वास्त्रयोस्त्वचः ।
 कपित्थानि विडगानि नागरं मरिचानि च ॥ १७५ ॥
 चांगीरी तत्र कौलाम्बु चत्वारस्ते कफोत्तरे ।
 श्लोकादिं विहितान् दद्यान् सन्नेह लवणान् गुडान् ॥ १७६ ॥

इत्यतीसारे च चत्वारो यूपाः ।

अवेदनं सुमम्पकं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम् ।
 नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ १७७ ॥
 त्रिगुणं घृतं कुटजवल्कलजन्तुजम्बु-
 मादाय तत्क्षणात्ततोऽथ च येन पित्वा ।
 जम्बूपलाशदलतंडुलतोयसिक्तं
 वदं कुगेन च वैहृद्घनपद्मलिप्तम् ॥ १७८ ॥

सुखिन्नमेतद्वपोद्वारमं गृह्णित्वा
क्षीद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् ।

क्षणात्त्रिपुत्रमतिपूजित एष योगः

• सर्वातिसारहरणे स्वयमेव राजा ॥ १७६ ॥ •

इति कुटजपुटपाकः ।

काश्मरी पद्मपत्रैश्च पक्वा कटुङ्ग बल्कलम् ।

सपद्मकेसरो ग्राही स्याद्रसी मधुसंयुतः ॥ १८० ॥

इतिस्थोनाकपुटपाकः ।

न्यग्रोधादिगणा पूर्णं पुटपाकस्य तित्तिरे ।

द्रवो मधुसितो पेयः पीतो हृन्त्युदरामयम् ॥ १८१ ॥

इति न्यग्रोधादि पुटपाकः ॥

शुण्ठीमल्पघृतान्वितां परिहृतां गोधूमपिष्टैस्ततः ।

सद्यो गोमयवेष्टितान्तु विपचेन्मन्दाग्निना चातुरः ॥

शीतीकृत्यसितामसां प्रतिदिनं भक्षेन्नरः पथ्यभुक् ।

सर्वोपद्रवसंयुतानपि जयेद्दीर्घातिमारामयान् ॥ १८२ ॥

इति शुण्ठीपुटपाकः ।

पुटपाकस्य पाकोऽयं बहिरारक्तवर्णता ।

भेषजात्वात्पलस्यास्य पानमिष्टं चिकित्सकैः ॥ १८३ ॥

—०—

कुटजत्वकृतः काथो घनीभूतः सुशोभनः ।

सलीढीऽतिविषायुक्तः सर्वातिसारनुद्भवैत् ॥ १८४ ॥

इच्छन्त्यत्राष्टमांसेन काथादतिविषारजः ॥ १८५ ॥

इति कुटजावलेहः ।

मूर्त्नं त्वचः पलशतं रक्तस्य कुटजस्य च ।

जलद्रोणे विपाच्यैतत्पादशेषमयोद्धरेत् ॥ १८६ ॥

भूयस्त्रिपचेत्तावद्यावत्क्षान्द्वनिति च ।

सैन्धवाच्चविडचार क्ण्येन्द्रयप्रधातकी ॥ १८७ ॥

जीरं चूर्णं समं कृत्वा मध्वतं विलिहेत्ततः ।

ततो महिपदघ्ना च भोजयेच्च तमाहुरम् ॥ १८८ ॥

दुर्निवारमतिसारं जयेदेतदसंशयः ॥ १८८ ॥

—०—

शतं कूटजमूलस्य क्षुण्णं तोयाऽर्मणे पचेत् ।

क्वाथे पादावशेषेऽस्मिंन्नेही भूतः पुनः पचेत् ॥ १८९ ॥

सौवर्चल यवचार विडसैन्धव पिप्पली ।

धातकीन्द्रयवा जजी चूर्णं दत्त्वा प्लवङ्गम् ॥ १९० ॥

लिङ्गाद्वदरमात्रन्तु तच्छीतं मधुसंयुतम् ।

पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं मयेदनम् ॥

दुर्वारं ग्रहणी दोषं जयेच्चैव प्रराहिकाम् ॥ १९१ ॥

इति कुटजावलेहः ।

नेहे यत्रास्ति नो भागो निर्दिष्टो द्रव्यकल्कयोः ।

तत्रापि पादिकः कार्यो द्रवात्कल्को विजानता ॥ १९२ ॥

—०—

कूटजत्वक्फलशतं कपायमुपकल्पयेत् ।

वस्त्रपूतं पुनः क्वाथ्यं यदा लेहत्वमागतम् ॥ १९३ ॥

भङ्गातत्रं विडङ्गानि विफला त्रिकाटु तथा ।

रमाञ्जनं विषकक्षु कुटजस्य फलानि च ॥ १९४ ॥

यथा सातिविषा विष्वं पाठा मोचरसस्तथा ।

वाल्कक्षु समङ्गा च प्रत्येकान्तु पनं पनम् ॥ १९५ ॥

द्विंशत्पनं गुडस्यापि चूर्णं कृत्वा प्रदापयेत् ।

मधुनः कुडमं दत्त्वा एतन्न्य कुड्य तथा ॥ १९६ ॥

एष स्नेहस्तु शमयेदृशो रक्तसमुद्भवम् ।

वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥ १८७ ॥

ये च दुर्नामजा रोगा स्तांस्तु सर्वान् व्यपोहति ।

रक्तपित्तमतीसारं पांडुरोगमरोचकम् ॥ १८८ ॥

ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि ।

अनुपाने च तं दद्याद् दधि तक्रं घृतं पयः ॥ १८९ ॥

इति कुटजावलेहः ।

तुलामथार्द्रां गिरिमल्लिकायाः

संकुव्य पक्वा रसमाददीत ।

तस्मिन् सुतप्ते पलसंमितानि

संचूर्ण्य दद्यात् सह शाल्मलेन ॥ २०० ॥

पाठां समङ्गाऽतिविपां समुस्तां

विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनाम् ।

मत्स्य भूयो विपचेच्च तावद्

दार्वीं प्रलेपः स्वरसस्य यावत् ॥ २०१ ॥

पीतम्बुसी कालविदा जन्नेन

भण्डेन वाऽजापयसाथ वापि ।

निहन्ति सर्वं त्वतिसारमुग्रं

कृष्णं सितं लोहितपीतकञ्च ॥ २०२ ॥

दीपञ्च हन्याद्विविधं मरुत्तं

पित्तं तथाशींसि मयोणि तानि ।

असृग्दरञ्चैवममाध्य रूपं

निहन्त्यवश्यं कुटजाष्टकोऽयम् ॥ २०३ ॥

तुला द्रव्ये जलद्रोणी द्रोणे द्रव्य तुला मताः ।

इति कुटजाष्टकावलेहः ।

जीर्णं त्वपथ्यभोजी स्यादर्शोभ्यः प्रतिमुच्यते ।

रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह ईरितः ॥ २०४ ॥

इति कुटजावलेहः ।

मदार्यं कौटपाठानां मूलं त्वक्कटजस्य च ।

शाल्मलीशालनिर्यास धातकी लोभ्रदाडिमम् ॥ २०५ ॥

पिष्टाक्षसंमितान् कृत्वा वटकांस्तंडुलाम्बुना ।

तेनैव मधुमंयुक्तानैकैकान् प्रातरुत्थितः ॥ २०६ ॥

पिवेदत्वयमापन्नो विड्विसर्गेण मानवः ।

अद्भोटवटको नाम्ना सर्वातिसारनाशनः ॥ २०७ ॥

इत्यद्भोटवटकः ।

वत्सकस्याऽनृतायाश्च द्वे पले प्रस्थमीदकम् ।

अपयित्वा रमे तस्मिन् षाटशेषेऽवतारि ते ॥ २०८ ॥

अष्टौ पन्नानि शकस्य यवायूणी कृतानि तु ।

शुद्धपाकं विदित्वा तु यथा वङ्गावतारितम् ॥ २०९ ॥

सद्य मर्जातिमारांश्च सर्वांश्च ग्रहणी गदान् ।

नाशयेद्दीपवेच्चाग्निं क्षुण्णात्रेयस्य शासनात् ॥ २१० ॥

इति वत्सकाद्या गुटिका ।

पनमद्भोटमूलस्य पाठां दार्यींश्च तत्समाम् ।

पिष्टा तण्डुलतीयेन वटकानक्षसंमितान् ॥ २११ ॥

छाया शुष्कां पिवेत् क्षिप्रं पिष्ट्वा तंडुलवारिणा ।

वातपित्तकफप्रायान् हृन्दजान् भास्त्रिपातिकान् ॥

हन्यात् मर्वांनतिमारान् गुटिकेऽयं प्रयोजिता ॥ २१२ ॥

इत्यद्भोटगुटिका ।

पनार्धमरुणायाम्नु द्विपन्नं कुटजस्य च ।

केशराजस्य मूलं तु कर्षं तत्सर्वमेकतः ॥ २१३ ॥

संकुट्य सलिलप्रस्थे पक्त्वा पादस्थिते रसे ।

पूतेऽस्मिन्ऽर्धतः खण्डं छागचीरं चतुष्षष्टम् ॥ २१४ ॥

विल्वातिविषयोत्थूणं मुस्तस्येन्द्रियवस्य च ।

प्रत्येकमक्षमात्रन्तु क्षिप्त्वा पक्त्वा च भक्षयेत् ॥ २१५ ॥

शुद्धं तदनुभुञ्जीत काञ्चीकाम्बुप्रसाधितम् ।

मापगोचुरसिद्धं वा छागचीरं पिबेन्नरः ॥

ग्रहस्थितिसारहरो लेहोऽयमपराजितः ॥ २१६ ॥

इत्यपराजितावलेहः ।

वत्सकस्य च बीजानि दार्व्याथैव त्वगुत्तमा ।

पिप्पली शृङ्गवेरञ्च लाक्षा कटुकरोहिणी ॥ २१७ ॥

पद्मिरेतैर्घृतं सिद्धं पेयं मण्डविमिश्रितम् ।

अतिसार जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ २१८ ॥

इति षडङ्गघृतम् ।

कुटजत्वक्फल लोभ्रं कृष्णादावीमहौषम् ।

कटुका चेति तैः सिद्धं घृतं सर्वातिसारनुत् ॥ २१९ ॥

इति कुटजाद्यं घृतम् ।

दार्वी सलाक्षाकटुका सविज्ञा त्वक्कौटजाशक्रयवः सकृष्णः ।

एभिर्विषकं घृतमाशुहन्ति मण्डेन पीतं सकलातिसारम् ॥ २२० ॥

इति सप्ताङ्गघृतम् ।

तुलां संकुट्य विल्वस्य पचेत्पादावशेषिताम् ।

सचीरं साधये तैलं श्लक्ष्णपिष्टैरिमैः समैः ॥ २२१ ॥

धातुकी विल्वकुष्ठञ्च राम्नाशुखीपुनर्नवा ।

देवदारुवचामुस्तं लोभ्रं मोचरसान्वितम् ॥ २२२ ॥

सृष्टग्निना साधितञ्च ग्रहण्यर्गोऽतिमारुतम् ।

विल्वतैलमितिष्यात् सृष्टदात्रेय पूजितम् ॥ २२३ ॥

इति महाविल्वतैलम् ।

ग्रहण्यर्गो विकारे ये स्रुहाद्या उपकल्पिताः ।

तेपि चात्र प्रयोक्तव्या यथा दोष विज्ञानता ॥ २२४ ॥

इति सर्वातिमारुम् ।

कटादिभूिर्भू, कृद्धै, प्रवृद्धौ पित्तमारुती ।

व्यास्राद्य ग्रहणी नृणामतीसारकरी सती ॥ २२५ ॥

सशब्दं फेनिलं रूचं कपायोदकसन्निधम् ।

पक्वाञ्जरसवर्णाभि हरिद्राप्रतिम घनम् ॥ २२६ ॥

विष्मूत्र कृष्ण सृजति सशूलं दाहपाकवान् ।

विद्यात्तदाहयोपान्त वातपित्तातिसारिणाम् ॥ २२७ ॥

—०—

लघुता प्रज्ञमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ।

आहारो भिषजा योज्यः सर्वदा हितमिच्छता ॥ २२८ ॥

कटफलं मधुकं लोधुं त्वग्दाडिमफलस्य च ।

वातपित्तातिसारघ्नं पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ २२९ ॥

कलिद्रकं वचा मुस्तं दारु सातिविषा समम् ।

कस्कं तण्डुलतोयेन पिबेत्पित्तानिलामयी ॥ २३० ॥

फेनिलं बहुशो रक्तं सकलं वेदनान्वितम् ।

विविधं सार्यमाणस्य वातपित्तातिसारिणाम् ॥ २३१ ॥

इति वातपित्तातिमारु ।

कटुश्चलवणस्त्रिगुणुमिष्टोपसेवनात् ।

श्रेयसि ते प्रकुपिते वृद्धिं संकाय देहिनाम् ॥ २३२ ॥

कपायन्तं द्रव्यं क्षिण्यं मन्दवेगं सवेदतम् ।

घनं शाल्मली पिच्छाभं पद्मपत्रनिभं क्वचित् ॥ २३३ ॥
 पिच्छिलं शङ्खवर्णाभं रक्तविन्दुभिराचितम् ।
 चुत्तृणो चातिबहुले श्लेष्मपित्तातिमारिणाम् ॥ २३४ ॥

—०—

यथां दीपप्रशमनी दद्याद्दीपनपाचनी ।
 यवागूर्वद्वदोषाणां श्लेष्मपित्तातिमारिणाम् ॥ २३५ ॥
 शालिपर्णी बला विन्तुं पृथक् पर्णीं च साधिता ।
 दाडिमाम्नायुता पेया श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३६ ॥
 कुटजातिविषा मुस्तं हरिद्रा पर्णिनीद्वयम् ।
 सन्नोद्गर्करं शस्तं श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३७ ॥
 सुस्ता सातिविषा सूर्वा वचा च कुटज समा ।
 एषा कषाय सन्नोद्ग श्लेष्मपित्तातिसारहृत् ॥ २३८ ॥
 मुस्तं हरिद्रे मधुक पृष्टपर्णीं सहस्रकम् ।
 मधुयुक्तं निहन्त्याश श्लेष्मपित्तसमुद्भवम् ॥ २३९ ॥
 सवेदन सरक्तञ्च पुरीवं मन्दधाति च ।
 श्लेष्मपित्तातिसारघ्नं रक्तं चाशु नियच्छति ॥ २४० ॥
 पाठा वल्लकवीजानि चित्रकं विग्रभेपजम् ।
 पिवेन्नि क्वाप्यघूर्णानि कृत्वा चोष्णेन वारिणा ॥ २४१ ॥
 पित्तश्लेष्मातिसारघ्नं ग्रहण्या शूलनुद्धितम् ॥ २४२ ॥
 लोध्रं चन्दनयथ्याङ्गं दावीं पाठाऽनिलोत्पलम् ।
 तण्डुलोदकसपिष्टं दीर्घहन्त त्वगन्वितम् ॥ २४३ ॥
 पूर्ववत् कथितादध्माद्रसमादाय शीतलम् ।
 मध्वक्त पाययेच्चै तत्कफपित्तोत्तरामये ॥ २४४ ॥
 इति लोध्रादिपुटपाकः । इति श्लेष्मपित्तातिसारः ।
 रसैः स्वादुकटुमायैरुभौ वातकफौ नृणाम् ।

कुरुतस्तावतीसार ऋद्धौ वङ्गि निरस्य च ॥ २४५ ॥
 द्रव सफेनं पुरीष तत्तुल्यमामगन्धिकम् ।
 सशब्द वेदनावन्त न चामं परिपच्यते ॥ २४६ ॥
 नित्य गुडगुडायन्त तन्द्रा मूर्च्छा भ्रमक्लामै ।
 प्रसक्त सन्धिकद्यूरूजानुपृष्टास्त्रिशूलिन ॥ २४७ ॥
 धान्यपञ्चकससिद्धो धान्यविश्वक्लतोऽथवा ।
 आहारो भिषजा योज्यो वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २४८ ॥
 चिरविल्व वचा दारुपञ्चकोल पुनर्नवा ।
 विदारी गन्धावृहती विल्वद्य खण्डितान्यवान् ।
 क्वाथो यवागूर्यष वा वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २४९ ॥
 विल्व विल्ववाजीजानि पाठाहिगुशिवान्विता ।
 वातश्लेष्मातिसारेषु कषाय पाचनं पिवेत् ॥ २५० ॥
 चित्रकातिविषा मुस्त बालविल्व सनागरम् ।
 वत्सकत्वक् फल पथ्या वातश्लेष्मातिसारनुत् ॥ २५१ ॥
 पूति दारुत्वच रीध्न कटुङ्गमद्य नागरम् ।
 दाडिमाम्बुशुत दद्याद्वातश्लेष्मातिमारिणाम् ॥ २५२ ॥
 वातश्लेष्मातिसारे यच्चोक्त पाचन आहि भेषजम् ।
 तदत्रापि प्रयुञ्जीत सपित्तकफमारुते ॥ २५३ ॥

इति वातश्लेष्मातिसार ।

विल्वचूतास्थि निर्यूह पीत सचोद्रशर्करा ।
 निहन्त्याच्छर्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ २५४ ॥
 पटोलयषधान्याकक्काथ पेय सुगीतम् ।
 शर्करा मधुसंयुक्त छर्यतीसारनाशन ॥ २५५ ॥
 प्रियम्बंजनमुस्ताह पाययेत्तु यथा वलम् ।
 तृष्यातीसारच्छर्दिघ्न सचीद्र तण्डुलाम्बुना ॥ २५६ ॥

कपायो भृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।

हृद्यतीसारत्वाद्दाहज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ २५७ ॥

जम्बाम्बपल्लवोशीरवटशुद्धावरोहकम् ।

रसः क्वाथोऽथवा चूर्णं क्षोद्रेण सह योजितम् ॥ २५८ ॥

हृदिज्वरमतीसारं मूर्च्छां तृष्णाञ्च दुर्जयाम् ।

नियच्छत्यचिराद्रक्तच्युतिं वाऽनेकहेतुकाम् ॥ २५९ ॥

इति हृद्यतीसारः ।

विडङ्गातिविषा मुस्तं दारुपाठा कलिङ्गकम् ।

मरिचेन समायुक्तं शोथातीसारनाशनम् ॥ २६० ॥

किराताव्दान्दृतोदीच्य मुस्तचन्दनधान्यकैः ।

शोथातिसारहृत्तासत्वाद्दाहज्वरनाशनः ॥ २६१ ॥

विश्वौषधस्य गर्भेण दग्मूलजले शृतम् ।

घृतं मिहन्त्यतीसारं ग्रहणीं पाण्डुकामलाम् ॥ २६२ ॥

इति शोथातीसारः ।

तैस्तैर्भाविः शोचतोऽप्याशनस्य

वाप्योष्पावैवङ्गिमाविश्य जन्तोः ।

कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तं

तच्चाधस्तात् काकणन्ती प्रकाशम् ॥ २६३ ॥

निर्गच्छेद्द्वै विड्विमिश्रं ह्यबिड् वा

निर्गन्धं वा शश्वच्चातिसारः ।

शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्सोऽति भाव

रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥ २६४ ॥

भयशोकसमुद्भूतो ज्ञेयो वातातिसारवत् ।

तयोर्वातहरी कार्थ्या हर्षणाश्वत्सनैः क्रिया ॥ २६५ ॥

इति भयशोकजावतीसारौ ।

विपार्शः कृमिसंभूते हिता चोभयशर्मदा ॥ २६६ ॥

शर्करा धातुकी लोभैः पाठारलुकपिप्पली ।

ममङ्गाभिर्मोचरसपद्मकेसरसंयुतैः ॥ २६७ ॥

अर्शः प्रभावकृमिजं विरुद्धपानान्न दीपसम्भूतम् ।

अतिसारभयं शमयति लेहः कल्याणको नाम्ना ॥ २६८ ॥

इति कल्याणावलेहः ।

दीप्ताग्निर्वृद्धदोषो यो विवन्धं यातिसार्थ्यते ।

विडङ्गविफला कृष्णा कषायैस्तं विरेचयेत् ॥ २६९ ॥

क्षुत्क्षामस्य विरिक्तस्य युञ्ज्यात्प्रेयां विचक्षणः ।

भेषजैर्मारुतघ्नैश्च दीपनैः संप्रकल्पिताम् ॥ २७० ॥

अन्नाजीर्णात्प्रवृत्ताः चोभयन्तः

कोटं दीपा धातुसङ्घान्मलांश्च ।

नानावर्णं नैकशः सारयन्ति

शूलोपेतं पष्टमेनं वदन्ति ॥ २७१ ॥

तत्रापि वमनं कार्यं लङ्घनञ्च यथाक्रमम् ।

शूलानाह प्रसेकान्तं वामयेदतिसारिणाम् ॥ २७२ ॥

पिप्पली लवणाभ्याञ्च साधितेन जलेन वा ।

विश्वोदीच्योदकं पानं लङ्घनं वापि शस्यते ॥ २७३ ॥

पिप्पल्यादिः प्रयोक्तव्यो यूपः सह षड्गदभिः ॥ २७४ ॥

—०—

नागरातिविपा मुद्गं हिङ्गुवत्सकचित्रकाः ।

घनतेजोवती पाठा पिप्पलीन्द्रयवाः समम् ॥ २७५ ॥

मैन्धवं कौटजं वीजं यथा कटुकरोहिणी ।

त्रिडं पाठामतिविपां कुटजं विश्वभेषजम् ॥ २७६ ॥

प्लवाकुटजवोजानि लोभं साधरकं न्यसेत् ।

वत्सकातिविषा शुण्ठी विल्वङ्गुयवांबुदाः ॥ ३७७ ॥

श्लोकार्धं विहिता योगाः पडेते पाचना मताः ।

उष्णाम्बु मद्यधान्याम्बैः पीताः वा श्लक्ष्णचूर्णिताः ॥ २७८ ॥

इत्यामपाचनविधिः ।

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासबुदत्यधस्तादहिताग्नेस्य ।

प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं

प्रवाहिकान्तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २७९ ॥

प्रवाहिका वातकृता सशूला

पित्तात्सदाहा सकफा कफाच्च ।

सशोणिता शोणितसम्भवाच्च

ताः स्ने हरूचप्रभवामतास्तु ॥ २८० ॥

तासामतीसारवदादिशेच्च लिङ्गं क्रमं चामविषकृताच्च ॥ २८१ ॥

तैलं सर्पिर्दधिचौद्रं सिता विश्वं सफाणितम् ।

सर्वमालोद्य पातव्यं सद्यो निर्वाहिकां जयेत् ॥ २८२ ॥

कल्कः स्याद्दालविल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।

दध्नः सारोऽञ्जन्ने हाव्यः सद्यो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥ २८३ ॥

वलाविल्वं गुडं तैलं पिप्पली विश्वभेषजम् ।

लिह्याद्वातप्रतिहते सशूले सप्रवाहिके ॥ २७४ ॥

विल्वपेशी गुडं शोध्रं तैलं मरिचयोजितम् ।

श्लोद्धा प्रवाहिकान्तः क्षिप्रं सुखमवाप्नुयात् ॥ २८५ ॥

पयसा पिप्पली कल्कः पीतो वा मरिचोज्ज्वलः ।

अत्रहान्निर्वाहिकां हन्ति चिरफालानुबन्धिनीम् ॥ २८६ ॥

घातकी बदरीपतं कपित्थरसमाक्षिकम् ।

सलोक्षमेकतो दत्त्वा पिपेन्निर्वाहिकार्दितः ॥ २८७ ॥

त्रूपण त्रिफला मुस्तं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
 विल्व कर्कटिका हिगु थिडङ्ग सनिदग्धिकम् ॥ २८८ ॥
 घृतप्रस्य पचेदेभिर्गवा मूत्रे चतुर्गुणे ।
 तत्रयोग पिवेत्कील हन्यात्तेन प्रवाहिकाम् ॥ २८९ ॥

इति त्रूपणाद्य घृतम् । इति प्रवाहिका

यवा सक्तुश्च लाजाना मूल पुष्पञ्च शाळ्मले ।
 न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थशुद्धाश्च द्विपलोन्मिता ॥ २९० ॥
 त्रिप्रस्ये सलिलस्येतत् क्षीरप्रस्य विपाचयेत् ।
 क्षीरश्रेष्ठ कपायञ्च पूत कृत्वा क्षिपेदयम् ॥ २९१ ॥
 कन्क शाळ्मलि निर्य्यास, समङ्गा चन्दनोत्पलम् ।
 बल्लकस्य च वोजानि प्रियगु पद्मकेशरम् ॥ २९२ ॥
 पिच्छावस्तिरियं सिद्धा सघृतक्षीद्रशर्करा ।
 प्रवाहिका गुदध्वश रक्तास्त्राव ज्वरापहा ॥ २९३ ॥

इति पिच्छावस्ति ।

दीप्ताग्निर्निष्पुरीयो य सार्यते फेनिल शक्यत् ।
 स पिवेत् फाणित शण्ठी दधितैलसमन्वितम् ॥ २९४ ॥

दध्ना समारेण समाचिकेन

भुञ्जीत नि मारिकपीडितस्तु ।

सुतप्तकुप्य कथितेन वापि

क्षीरेण शीतेन मधुप्रुतेन ॥ २९५ ॥

बला विश्वशृत क्षीर गुडतैलानुयोजितम् ।

दीप्ताग्नि पाययेन्नात सुखद वर्चस क्षये ॥ २९६ ॥

शगनासं सरुधिर समगा सघृत दधि ।

विपाच्य खादेत् सेवेच्च मृदन्न गहत क्षये ॥ २९७ ॥

इति पुरीषक्षय ।

विबन्धवातविट्शूलपरीतः सप्रवाहिकः ।

सरक्तपित्तश्च पयःपिवेत्तृणासमन्वितः ॥ २८८ ॥

जीर्णोऽसृतोपमं क्षीरं मतीसारे सुयोजितम् ।

स्वचिरोत्ये च तत्प्रेयमपांभागैस्त्रिभिः शृतम् ॥ २८९ ॥

—०—

अथासाध्यलक्षणमाह ।

पक्वजाम्बवसंकाशं यक्तत् पिण्डनिभन्तनु ।

घृततैलवसा मज्जा वेशवारं पयोदधि ॥ ३०० ॥

मांसधावनं तोयामं क्षणं नीलारुणप्रभम् ।

कर्पूरं मेचकं स्निग्धं चन्द्रकोपगतं घनम् ॥ ३०१ ॥

कुण्ठं मस्तुलुङ्गामं सगन्धं क्षयितं बहु ।

दृष्ट्वादाहभ्रमश्वासहिक्कापाश्वास्थि शूलिनम् ॥ ३०२ ॥

समूर्च्छाऽरतिमोहैश्च युक्तं पक्ववलीगुदम् ।

प्रलापयुक्तञ्च भिषग्वर्जयेदतिसारिणम् ॥ ३०३ ॥

असह्यत्तगुदं क्षीणं शूलाभानमुपद्रुतम् ।

गुदे पक्वे गतोष्णमतिसारिणमुत्सृजेत् ॥ ३०४ ॥

श्वसशूलपिपासात्तं क्षीणं ज्वरनिषोडितम् ।

विशेषेण नरं हृदमतिसारो विनाशयेत् ॥ ३०५ ॥

लिंगैरसाध्यो ग्रहणीविकारो

यैस्तैरतिसारगदो न सिध्येत् ।

हृदस्य नूनं ग्रहणीविकारो

ऽहत्वा तनुं नैव निवर्त्तते तु ॥ ३०६ ॥

शोथं शूलं ज्वरं मूर्च्छां खासं कासमरोचकम् ।

हृदि दृष्ट्वाञ्च हिक्काञ्च दृष्ट्वातिसारिणं त्यजेत् ॥ ३०७ ॥

हस्तपादांगुली सन्धि प्रपाको मूत्रविट्ग्रहः ।
 पुरोपस्थोष्णतातीव कोष्ठभेदी न जीवति ॥ ३०८ ॥
 यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
 दीप्तान्नेर्लघुकोष्ठस्थ स्थितस्तस्योदरामयः ॥ ३०९ ॥
 स्नानावगाहमभ्यंगं गुरुस्निग्धञ्च भोजनम् ।
 व्यायाममग्निसन्तापमतीसारे विवर्जयेत् ॥ ३१० ॥
 इत्यतिसारनिदानचिकित्साधिकाः ।

—०—

अथं ज्वरातिसारमाह ।

ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।
 तस्माज्ज्वरातिसारस्य तेन नात्रोदितः पुनः ॥ ३११ ॥
 अथमानं ज्वरोत्सृष्ट सुपेक्षितमलं सदा ।
 अतिप्रवर्तमानन्तु साधयेत् स चिकित्सकैः ॥ ३१२ ॥
 ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।
 न तन्मिलितयोः कार्यं मन्योन्यं वर्द्धते यतः ॥ ३१३ ॥
 अतस्तौ प्रतिकुर्वीत विशेषोक्तचिकित्सकैः ॥ ३१४ ॥
 लहानमुभयोर्युक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदनु ।
 उत्पन्नपष्टिकमिदं लाजामण्डादिकं पेयम् ॥ ३१५ ॥
 पृष्णीपणीं बलाविल्वनागरोत्पन्नधान्यकैः ।
 ज्वरातिमारे पेयां वा पिवेत् साग्नां शृतां नरः ॥ ३१६ ॥
 धातकी कायमंसिहा विष्वमेपजसंस्कृता ।
 दाडिमान्त्रयुता पेया ज्वरातिमारशूलिनाम् ॥ ३१७ ॥
 परण्डमूलयवगोक्षुरकारंनारैः
 सिवां लिहन्ति विजयां मधुना युतां ये ।

तेषां प्रणाशमुपयान्युदरामयास्तु ।

सर्वे सशूलविषमज्वरकासयुक्ताः ॥ ३१८ ॥

कषा करिकषा लाजा गणो मधुसिता युतः ।

पीतो ज्वरातिसारस्य दृष्ट्यावम्योश्च नाशमः ॥ ३१९ ॥

पाठेन्द्रियवभूनिम्ब सुस्त पर्पटकाश्रुता ।

जयत्याममतीसारं ज्वरश्च समहौषधम् ॥ ३२० ॥

—०—

भागरातिविषा सुस्तं भूनिम्बाश्रुतवत्सकैः ।

सर्वज्वरहरः कायः सर्वातिसारनाशनः ॥ ३२१ ॥

इति नागरादिः ।

श्रीवैरातिविषा सुस्तं विल्वनागरधान्यकम् ।

पिवेत्पिच्छा विषम्भघ्नं शूलदोषामपाचनम् ।

सरङ्गं हन्वतीसारं सज्वरं वायुविज्वरम् ॥ ३२२ ॥

इति श्रीवैरादिः ।

गुडूच्यातिविषा धान्यं शुण्ठी विल्वाब्दं बालकैः ।

पाठा भूनिम्बकुटजचन्दमोशीरपर्पटैः ॥ ३२३ ॥

पिवेत्कपायं सच्चौद्रं पिपासा दाहनाशनम् ।

ज्वरातिसारसन्तापं नाशयेदविकल्पतः ॥ ३२४ ॥

इति गुडूच्यादिः ।

वत्सकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिप्पली ।

श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यवानिका ॥ ३२५ ॥

हावेतो सिद्धयोगी ती श्लोकार्हेनाभिमैपिती ।

ज्वरातिसारशमनी विशिषाहाहनाशनौ ॥ ३२६ ॥

उत्पलं दाडिमत्वचं पद्मकेसरमेव च ।

पिवेत्तडुलतोयेन ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३२७ ॥

उशीरं बालकं सुस्तं धान्यक विश्वमेव च ।
 समङ्गा धातकी लोभ्रं विल्वं दीपनपाचनम् ॥ ३२८ ॥
 हृन्त्यरोचकपिच्छाम विविध सातिवेदनम् ।
 सशोणितमतीसारं सज्वरं वाय विज्वरम् ॥ ३२९ ॥
 विल्वबालकभूनिम्ब गुडूची धान्यनागरैः ।
 कुटजाव्युतः काथी ज्वरातिसारशूलनुत् ॥ ३३० ॥
 समङ्गा धातकीपुष्पं केशरं गीलमुत्पलम् ।
 तण्डुलोदकसयुक्तं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३३१ ॥
 नागरातिविषा मुस्ता गुडूची विश्ववत्सकैः ।
 कपायः पाचनः शोयज्वरातिसारवारणः ॥ ३३२ ॥
 सुस्तकातिविषा शुण्ठी वत्सकाभयतिक्तकैः ।
 सर्वातिसारहृत्लास सर्वशोफज्वराघहः ॥ ३३३ ॥
 काथेन दशमूलस्य विश्वमक्षयुगं पिबेत् ।
 ज्वरे चेनातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥ ३३४ ॥
 सुस्तकविश्वतिविषा गोपी भूनिम्बवत्सककायः ।
 मकरन्दगर्भयुक्तो ज्वरातिसारं जयेद्दीरम् ॥ ३३५ ॥
 नागरामृतभूनिम्ब विल्वामलकवत्सकैः ।
 समुस्तातिविषोशीरैर्ज्वरातिसारहृज्जलम् ॥ ३३६ ॥

—०—

थोप वत्सकबीजञ्च निम्बभूनिम्बमार्कवम् ।
 चित्रक रोहिणी पाठां दार्वामतिविषां वचाम् ॥ ३३७ ॥
 श्लक्ष्ण चूर्णितं सर्वे तत्तुल्या वत्सकत्वचम् ।
 सर्वमेकत्र संयोज्य प्रपिबेत्तंडुलाम्बुना ॥ ३३८ ॥
 सक्षौद्रं वा पिबेदेतत्पाचनं चाहि दीपनम् ।
 श्लक्ष्णचूर्णप्रगमनं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३३९ ॥

कामला ग्रहणीदीपान् गुल्मं श्लेष्मानमेव च ।

प्रमेहं पाण्डुरोगञ्च श्वययुञ्चापकर्षति ॥ ३४० ॥

इति व्योपायं चूर्णम् ।

कटुङ्गविल्वजम्बास्थिकपित्तं सरसाञ्जनम् ।

खाक्षा हरिद्रे झीवेरं कटुफलं शुकानासिकाम् ॥ ३४१ ॥

लोध्नं मोचरसः शङ्खं धातकी वटशङ्खकम् ।

पिप्पला तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्भितान् ॥ ३४२ ॥

छाया शुकान् पिबेभ्रातर्ज्वरातीसारशान्तये ।

रक्तापित्तज्वरहराञ्ज्यूलातिसारनाशनान् ॥ ३४३ ॥

इति कटुङ्गाद्यो वटकः ।

पाठागमतिविषा निम्ब समङ्गा चन्दनं जलम् ।

धातकी सुस्त भूनिम्बं जटामांसी सनागरम् ॥ ३४४ ॥

दावीं च समभागानि घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

सज्वरेऽस्मिन्नतिसारे ग्रहण्यां पाण्डुरोगिणि ।

भ्रूवहच्छे गुदस्त्राये विपूच्यामलसे हितः ॥ ३४५ ॥

इति पाठाद्यं घृतम् । इति ज्वरातिसारनिदानम् ।

इति वङ्गसेनेऽतिसाराधिकारः संमाप्तः ॥ २० ॥

—०—

अथ ग्रहणीनिदानमाह ।

घतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्ने रहिताशनः ।

भूयः सन्दूषितो वङ्गिर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥ १ ॥

तस्मात्कार्यः परिहारस्त्वतिसारे विरक्तवत् ।

यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दीपतः प्राणतस्तथा ॥ २ ॥

मांसासृद्धेदमं तिस्रश्चतुर्थी श्लेष्माधारिणी ।

पञ्चमी च भलं धत्ते पटी चाग्निधरा मता ।
 रेतोधरासप्तमी स्यादिति सप्तकला स्मृताः ॥ ३ ॥
 पटी पितधरा नाम या पूर्वं समुदाहृता ।
 पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥
 अन्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।
 नामेरुपरि सा ह्यग्निर्वलोपस्तम्भहं हिता ॥ ५ ॥
 अपक्वं धारत्यन्नं पक्वं सृजति चाप्यधः ॥ ६ ॥
 ग्रहस्यावलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीं श्रितः ।
 तस्मात् सन्दूपिते वल्ली ग्रहणी दूष्यते नृणाम् ॥ ७ ॥
 एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थं सूच्छिर्त्तैः ।
 सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ ८ ॥
 पक्वं वा मरुजं पूति सुहृद्वदं सुहृद्वदम् ।
 ग्रहणीरोगमाहुस्तस्माद्युवैदविदो जनाः ॥ ९ ॥
 पूर्वरूपन्तु तस्येदं दृष्ट्यालस्यं बलक्षयः ।
 विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥ १० ॥
 कटुतिक्तकपायातिरूक्ष शीतान्नभोजनैः ।
 प्रमितानशनात्पञ्च वेगनिग्रह मैयुनैः ॥ ११ ॥
 मारुतः कुपितो वङ्गि संकाश कुरुते गदान् ॥ १२ ॥
 तस्यान्नं पचतेदुःखं शक्तपाकं खरां गता ।
 कंठांस्यशीपः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥ १३ ॥
 पाग्नेरूवं क्षणश्रीवा रूगभीष्ण विपूचिका ।
 हृत्पीण्डाकार्यदीर्घस्य वैरम्यं परिकर्तिका ॥ १४ ॥
 गृह्णिः सर्वरसात्ताश्च मनसः सदनं तथा ।
 क्षीणे जीर्यति चांघ्रानं भुङ्क्ते स्वास्थ्यमुपैति च ॥ १५ ॥
 सयातगुम्यं हृद्रोग शीघ्रायन्ती च मानवः ॥

चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
 पुनः पुनः सृजेद्दर्वः कासग्वासादितोनिलात् ॥ १६ ॥
 ग्रहणीमाश्रितं दीप मजीर्णवदुपाचरेत् ।
 सङ्घनैर्दीपनीयैश्च सामातीसारभेषजैः ॥ १७ ॥
 दीपं सामं निरामञ्च विद्यादवातिसारवत् ।
 षतिसारोक्त विधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥ १८ ॥
 विशङ्खामाशयायास्त्रै पञ्चकोलक संस्कृतम् ।
 दद्यात्प्रेयादि लघुन्नं योजयेत् पुनःदीपनम् ॥ १९ ॥
 पञ्चकोलकपूपस्तु मूलकानां रसोऽयवा ।
 सुस्निग्धो दाडिमान्मथ वातनुद्भोजने हितः ॥ २० ॥
 येयादि पटुलघ्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
 दीपनानि च तक्रं च ग्रहणान्तु प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥
 कपित्थं बिल्वचाङ्गेरी तक्रदादिमसाधिता ।
 यवागूः पाचयत्वामं शकृत् संवर्त्तयत्यपि ॥ २२ ॥
 ग्रहणीदीपिणां तक्रं दीपनं ग्राहिलाधवम् ।
 पथ्यं मधुरपाकत्वा न्न चपितं प्रकीपयेत् ॥ २३ ॥
 कपायोष्णविकाशित्वा द्रौच्याच्चैव कफेहितम् ।
 याते स्वाहस्रसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहितम् ॥ २४ ॥
 शृण्ठीससुस्तातिविषां गुडूचीं पिवेत् समांशां कथितं जलेन ।
 मन्दानलत्वे सततामताया मामानुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ २५ ॥

—o—

पिप्पलीं बृहतीथ्याघ्नो यवक्षार कलिंगकाः ।
 चिचकं शारिवापाठाशठी लवणपञ्चकम् ॥ २६ ॥
 तच्चूर्णं पाययेद्भ्रा सुरयोष्णांभसापिवा ।

मारुतग्रहणीदोषे शमन परम नतम् ॥ २७ ॥

इति पिप्पल्यादि चूर्णम् ।

धान्यकाति विषोदित्य यवानो सुस्तनागरम् ।

बलाद्विपर्णीविल्व च दद्याद्दीपनपाचनम् ॥ २८ ॥

कलिंग द्विग्वतिविषा वचासो वर्चलाभया ।

दार्वी शन्यिकमूलेन पातव्योष्णेन वारिणा ॥ २९ ॥

नागर कौटजं बीज पिप्पली बृहतीद्वयम् ।

चित्रकं शारिवापाठा चार लवणपञ्चकम् ॥ ३० ॥

चूर्णयित्वा सुरामण्डं दधिकोष्या बुकाञ्जिकै ।

पिवेदग्नि विहृद्वर्यं कौटवातहर परम् ॥ ३१ ॥

—०—

यवानो, व्योषसिभूत्य जीरकद्वयद्विगुजम् ।

आयग्रासाशितं साज्यं चूर्णं वातनुदग्निहृत् ॥ ३२ ॥

इति द्विग्वष्टकम् ।

कृष्णाखिड विजयानां गुटिका सर्पिष्मतीपाने ।

ग्रहणीदोषे स्वरुचिमन्दाग्नि शकृद्विबन्धे च ॥ ३३ ॥

—०—

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौचारो लवणानि च ।

व्योष द्विव्यजमोदाञ्च चव्यं चैकत्रचूर्णयेत् ॥ ३४ ॥

गुटिकाभातुगुणस्य दाडिमस्य रसेनवा ।

छताविषाचयत्याम न्दीपयत्याशुचानलम् ॥ ३५ ॥

सौवर्चनं मैत्र्यवश्च पिडमोद्विद मेवच ।

मामुद्रेणसमं पञ्च लवणान्यत्रपोजयेत् ॥ ३६ ॥

इति चित्रकादिगुटिका ।

घ्रात्वातु परिपक्वं च यातजं ग्रहणीगदम् ।

दीपनेभेषजैः पक्कैः सर्पिर्भिः समुपाचरेत् ॥ ३७ ॥
घान्धविल्व वलाशुण्ठी तालपर्णी शृतं जलं ।
स्याद्वातग्रहणी दीपे सानाहे सपरिग्रहे ॥ ३८ ॥
द्विपञ्चमूले सरलं देवदारु सनागरम् ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ३९ ॥
शण्डीज यवान् कोलान् कुलित्यानाकुलीकृतान् ।
पाचयेदारणालेन दध्ना सौवीरकेण च ॥ ४० ॥
चतुर्भागावशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
स्वर्जिका यावशूकानां चारी दत्त्वा च युक्तितः ॥ ४१ ॥
सैन्धवोद्भिदसामुद्रविडानां रोमकस्य च ।
ससोवर्चलपाकानां भागान् द्विपलिकान् पृथक् ॥ ४२ ॥
विनीय चूर्णितांस्तस्मात् पाययेत् प्रसृत बुधः ।
करोत्यग्निबलं वर्षे वातघ्नं भुक्तपाचनम् ॥ ४३ ॥

—०—

अथ शुष्कमानेन द्विपञ्चमूलादीनां पट्पञ्चाशत्पलाधिकः

पलशतद्वयमारणालादीनामन्यत्तमस्य च ।

चतुर्भिर्द्रोणैर्निक्वाथ्य द्रोणावशेष इष्यते ॥

स्वर्जिकाचार यवचारयोरपि द्विपलिकत्वम् ॥

इति द्विपञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

पञ्चमूल्यभया व्योप पिप्पलीमूलसैन्धवैः ।

रास्नाचारद्वयाऽजाजी विडङ्गशठिभिर्घृतम् ॥ ४४ ॥

शक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनार्द्रकस्य च ।

शुष्कमूलककोलास्यु चुक्रिका दाडिमस्य च ॥ ४५ ॥

तक्रमस्तु सुरामण्ड सौवीरक तुपोदकैः ।

काञ्चिकेन च तत्पक्वं पीतमग्निर्कषं परम् ॥ ४६ ॥

शूलगुल्मीदरानाह कासानिलगदापहम् ॥ ४७ ॥

पञ्चमूलं कनीयांसमत्र । इति पञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

चव्यचित्रकपाठानां तेजोवत्यास्तथैव च ।

कणापिप्पलीमूलानां भागान् दद्याच्चतुष्पलान् ॥ ४८ ॥

पलानि चाष्टौ सुस्तायाः सुनिशासुष्टयस्त्रिह ।

भास्कोतायाः प्रवालानां मालती करवीरयोः ॥

सप्तपर्णकरञ्जार्कतापसाऽचौटकस्य च ॥ ४९ ॥

एतान् संकुच्य विपचे ज्वलद्रोणचतुष्टये ।

चतुर्भागावशेषन्तु कुर्यान्मन्देन वङ्गिना ॥ ५० ॥

कटुकातिविषे स्यातां प्रत्येकं त्रिपलोन्मिते ।

पिप्पलीनाञ्च कुडवं विडङ्गानां घनस्य च ॥ ५१ ॥

तथा वल्लकबीजानां कल्कार्यं सम्प्रदापयेत् ॥ ५२ ॥

घारस्य यावशूकस्य स्वर्जिकायास्तथैव च ।

विडसैश्वयोश्चैव दद्याद् द्वे द्वे पले शृते ॥ ५३ ॥

ततस्तेन कंपायेन कल्कैरेभिश्च पेशितैः ।

दधिमस्त्वम्लयुक्तैश्च पचेद्द्वयो घृतादकम् ॥ ५४ ॥

साम्बुकल्कं पिवेत् कर्पं विष्टम्भे द्विगुणं पिवेत् ।

उल्मीदकानुपानञ्च कुर्याज्जीर्णंऽथ भोजनम् ॥ ५५ ॥

अनेन ग्रहणो दोषाः सर्वं नश्यन्ति देहिनाम् ।

कफवाताशययथैव गुल्मस्यैव चतुर्विधः ॥ ५६ ॥

अर्गांसि नाशयत्येव भीषानं शमयत्यपि ।

महदग्निघृतस्यैतद्विपञ्जा परिचक्षते ॥ ५७ ॥

द्विग्वं भुञ्जीत चाप्यन्नं मांसं खादेच्च भेदुरम् ।

अत्यग्निनाशनायाय भक्षयेत्प्रधुना सह ॥ ५८ ॥

इति महदग्निघृतम् ।

घृतं नागरकल्को न सिद्धं वातागुलीलनम् ।

ग्रहणी पाण्डुरोगघ्नं ग्रीहकासज्वरापहम् ॥ ५८ ॥

विश्वौषधस्य गर्भेण दर्शमूलजले नृतम् ।

घृतं त्रिहन्त्याच्छययुं ग्रहणीं सामवातजाम् ॥ ५९ ॥

इति शुष्ठीघृतम् ।

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।

खदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विष्वं पाठा यवानिका ॥ ६० ॥

चाङ्गेरी खरसे सर्पिः कल्को रेतैर्विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन दद्यात् च तदृतं कफवातनुत् ॥ ६१ ॥

अर्शासि ग्रहणी दीपं मूत्रकच्छं प्रवाहिकाम् ।

गुदभ्रंशार्त्तिमानाहमेतत्सर्पिर्व्यपोहति ॥ ६२ ॥

इति बृहत्चाङ्गेरीघृतम् ।

यस्त्रिकर्मं भिषक् कुर्यान्मन्दाग्नेः सक्तवर्चसः ॥

इति वातग्रहणी ।

कटुजीर्णविटा ह्यम्न चाराद्यैः पित्तमुल्लक्षणम् ।

संघ्रावयेदन्यनिलं जलं तप्तमिवानलम् ॥ ६३ ॥

सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्थ्यते द्रवम् ।

पूत्यन्नीकारहृत्कण्ठदाहारचिखडदितः ॥ ६४ ॥

यज्ञैः प्रद्रूपणं पित्तं विरेकैर्वमनेन वा ।

हृत्वा भोज्यैर्लघुग्राही दीपनैरविदाहिभिः ॥ ६५ ॥

त्रिभिः संघ्रं हयेद्वह्निं चूर्णं त्रिग्धेयं तित्ताकैः ॥ ६६ ॥

—०—

रसाञ्जनमतिविषा वत्सकस्य फलत्वचम् ।

नागरं धातकी चैव सचीद्रं तदुत्ताम्बुना ॥

पित्तग्रहणीदोषाग्नौ रक्तपित्तातिसारनुत् ॥ ६७ ॥

इति रसाञ्जनादि चूर्णम् ।

पाठावत्सकबीजानि चित्रक विश्वमेपजम् ।

पिवेन्निष्काथ्य चूर्णानि कृत्वा चोष्णेन वारिणा ॥ ६८ ॥

पित्तश्लेष्माभिभूताना ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ॥ ६९ ॥

इति पाठादिकाथ्यचूर्णम् ।

नागरातिविषा मुस्तं धातुकी सरसाञ्जनम् ।

वत्सकात्वक्फलं विल्वं पाठातिक्तकरोहिणी ॥ ७० ॥

पिवेत् समाशं तच्चूर्णं सत्तोद्रं तण्डुलावुना ।

पैत्तिके ग्रहणी दोषे रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ ७१ ॥

पर्शास्यय गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।

नागरायमिदं चूर्णं कृत्वा त्रैयेण पूजितम् ॥ ७२ ॥

इति नागरायं चूर्णम् ।

ज्वलमष्टगुणं दद्यात् पलं कण्डित तण्डुलान् ।

भावयित्वा ततो देय तण्डुलोदककर्मणि ॥ ७३ ॥

इति तण्डुलोदकविधिः ।

भूनिम्यकटुका व्योष मुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।

द्वौ चिक्रकाद्वत्सकत्वग्भागान् षोडशचूर्णयेत् ॥ ७४ ॥

गुडगीतावुना पीतं ग्रहणी दोष गुल्मनुत् ।

कामला ज्वरपाण्डुत्व मेहारथतिपाण्डुनुत् ॥ ७५ ॥

गुडयोगाद् गुडांशुस्याद् गुडवर्णं रसान्वितम् ।

इति भूनिम्यायं चूर्णम् ।

पाठा विल्वानल व्योष जम्बुदाडिमधातकी ।

फटुकातिविषा मुस्ता दार्वी भूनिम्यवत्सकैः ॥ ७६ ॥

सर्वैरेतैः समं चूर्णं कौटजं तण्डुलावुना ।

सचीद्रेण पिवेच्छर्दि ज्वरातिसारशूलनुत् ॥ ७७ ॥
रुग्दाहग्रहणो दोषाऽरोचकानलसादननुत् ।

इति पाठाद्यं चूर्णम् ।

चन्दनं पद्मकीशीरं पाठा मूर्वा कुटं नटम् ।
पङ्गुग्रन्था शारिवाऽऽस्फोता सप्तपर्णाटरूपकम् ॥ ७८ ॥
पटोलोदुम्बराश्वत्थ वटप्लवङ्गकपित्थकान् ।
कटुका रोहिणी मुस्तं निम्बञ्च द्विपलाशं कम् ॥ ७९ ॥
द्रीणेऽपां साधयेत्पादशेषे प्रस्थं घृतं पचेत् ।
किराततिकेन्द्रयव बीरा मागधिकोत्पलैः ॥ ८० ॥
कल्कैरक्षसमैः पेयं तत्पित्तग्रहणो गदे ।

इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

किराततिकं पङ्गुग्रन्था त्रायमाणा कटु त्रिकम् ।
चन्दनं पद्मकीशीरं दार्वीं त्वक्कटुरोहिणी ॥ ८१ ॥
कुटजत्वक्फलं मुस्तं यवानी देवदारु च ।
पटोलनिम्बपत्रैला सोराश्रतिविषा वचा ॥ ८२ ॥
मधुशिग्रोय बीजानि मूर्वा पर्पटकं तथा ।
तच्चूर्णं मधुना लेह्यं पेयं सर्वैर्घृतेन वा ॥ ८३ ॥
हृत्प्राण्डुग्रहणीदोष शूलगुल्मारुचि ज्वरान् ।
कामलां सन्निपातञ्च मुखरोगञ्च नाशयेत् ॥ ८४ ॥

इति किराताद्यं चूर्णम् ।

मसूरस्य कपायेण बिल्वगर्भं पचेद् घृतम् ।
इन्ति कुस्थामयान् सर्वान् ग्रहणी पांडुकामलान् ॥ ८५ ॥

इति मसूराद्यं घृतम् ।

मसूराणां पलशतं जलद्रीणे विपाचयेत् ।
घादशेषे रसे तस्मिन् दद्याद्विल्वं प्रलाष्टकम् ॥ ८६ ॥

घृतप्रस्थं पचेद्दीमान् शास्त्रविन्दुनाग्निना ।
 प्रवाहिकामतिसारं ग्रहणी दीपमेव च ॥ ८७ ॥
 हन्यात् क्षिप्रमसन्देहं कृष्णात्रे यस्य शासनात् ।
 भिन्नं विट्के प्रसशन्ति मसूरघृतमुत्तमम् ॥ ८८ ॥

इति तन्वान्तरोक्तं मसूरघृतम् ।

ब्रीहिं प्राख्यद्भयोः काथं सुपितं परिवर्जयेत् ।
 नवं धान्यमभिष्यन्दि लघुसंवत्सरोपितम् ।
 विदाहि गुरुविष्टम्भि विरूढं वातकोपनम् ॥ ८९ ॥

—०—

कलिङ्गफलकल्केन घृतप्रस्थं प्रसाधितम् ।
 कफपित्तसमुद्भूतां ग्रहणीं हन्यान्न संशयः ॥ ९० ॥
 इति कलिङ्गघृतम् । इति पित्तग्रहणीनिदानम् ।

गुर्वतिन्निग्धशीतादि भोजनादतिभोजनात् ।
 भुक्तमात्रस्य च स्वप्नादत्यग्निं कुपितः कफः ॥ ९१ ॥
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृत्लास कर्द्वरोचकाः ।
 आस्योपदेह माधुर्यं कासठीवनपीनसाः ॥ ९२ ॥
 हृदयं मन्यतेस्थानमुदरं स्तिमितं गुरुम् ।
 दुष्टो मधुर उद्गार सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ ९३ ॥
 भिन्नामश्लेषसंसृष्टगुरुचर्चः प्रवर्त्तनम् ।
 अकृशस्यापि दीर्घस्यभालस्यश्च कफात्मके ॥ ९४ ॥

तस्याधिकिक्षामाह ।

ग्रहण्यां कफदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।
 सवणाम्नकटुचारैः क्रमाद्भिः विवर्द्धयेत् ॥ ९५ ॥
 ग्रहणीं सुप्तं विडम्बुश्च सुरातक्रोश्यावारिणा ।

शैषिकं ग्रहणी दीपं पीतं हृत्पित्तवर्द्धनम् ॥ ८६ ॥

पालाशं चित्रकं चर्व्यं मातुलुङ्गहरितकी ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं पाठा धान्यकनागरम् ॥ ८७ ॥

कर्पिकानुदकप्रस्थे पक्त्वा पादावशेषिते ।

पानीयार्थं प्रयुञ्जीत यवागूं तैश्च साधिताम् ॥ ८८ ॥

इति यवागूविधिः

समूलां पिप्पलीं चारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।

मातुलुङ्गाभया रास्ना शठी मरिच नागरम् ॥ ८९ ॥

कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिवेत्प्रातः सुखांबुना ।

शैषिके ग्रहणीदोषे बलमांसाग्निवर्द्धनम् ॥ ९० ॥

इति पिप्पलाद्यं चूर्णम् ।

व्योषं साम्रत्वचं वक्षं चूर्णयेत्तंडुलाम्बुना ।

निपीतं ग्रहणीदीपं कामलां पाण्डुरोगजित् ॥ ९०१ ॥

प्रमेहारुच्यतीसार गुल्म शोथज्वरापहः ॥ ९०२ ॥

भल्लातकं त्रिकटुकं त्रिफला लवण त्रयम् ।

अन्तर्धूसं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥ ९०३ ॥

सचारः सर्पिषा पीतो भोज्यैश्चाप्यथ चूर्णितः ।

हृत्पाण्डुग्रहणीदीप गुल्मोदावर्त्तं शूलनुत् ॥ ९०४ ॥

इति भल्लातकचारः ।

दुरालभाकरञ्जी द्वौ सप्तपर्णं सवत्सकम् ।

पङ्कज्या मदनं मूर्वा पाठा चारुग्वधं तथा ॥ ९०५ ॥

गोमूत्रे च समांशानि कृत्वा चूर्णानिदापयेत् ।

दग्ध्वा तत्र पितृ चारं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १०६ ॥

इति दुरालभादि चारः ।
मूनिम्ब रोहिणी तिक्ता पटोलं निम्बपर्पटम् ।

दहेन्नाहिषमूत्रेण चार एषोऽग्निवर्द्धनः ॥ १०७ ॥

इति भूनिम्बायः चारः ।

द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणी ।

सुस्तकं वर्समूत्रेण सिंहः चारोऽग्निवर्द्धनः ॥ १०८ ॥

इति हरिद्रायः चारः ।

यवचारं दशपलं सैन्धवं द्विगुणं भवेत् ।

भस्मातकानि त्रिहता चित्रकं त्रिफलात्वचः ॥ १०९ ॥

सुध्दुर्कयोश्च दुग्धञ्च तैलस्य च घृतस्य च ।

प्रस्थं प्रस्थं समावाप्य चूर्णैरेतैर्विमिश्रयेत् ॥ ११० ॥

तदाहयेन्महाचारं पाययेच्च सुखाम्बुना ।

ग्रहणो दीपने श्रेष्टी गुल्मार्शो कृमिनाशनः ॥ १११ ॥

इति महाचारः ।

चतुष्पलं सुधाकाण्डाक्षिपलं सवणत्रयात् ।

वात्ताकात् कुड्मव्याकाद्विष्वे द्वे चित्रकात्पले ॥ ११२ ॥

दग्धानि वात्ताकरसे गुड़िका भोजनोत्तराः ।

भुक्ताभुक्तं पचन्त्याशु कासग्वासाशंसं हिताः ।

विस्त्रिचिका प्रतिश्याय हृद्दोगघ्नाय ता मताः ॥ ११३ ॥

इति वात्ताकगुटिकाः ।

नवपिप्पली मध्वाक्ते कनयोऽगुरुधूपिते ।

मध्वादकं जलसमं चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ ११४ ॥

कुड्वाधं विडङ्गस्य पिप्पल्याः कुडवं तथा ।

चतुर्यकांशं त्वग्चीरं केसरं मरिचानि च ॥ ११५ ॥

त्वगैलापत्र कर्पूरं क्रमुकाऽतिविपा घनान् ।

हरेखेली तु तेजोह्वा पिप्पलीमूल चित्रकान् ॥ ११६ ॥

कर्पिकं संस्थितं मांसमेतदूर्ध्वं नियोजयेत् ।

मन्दं सन्दिपयत्यग्निं करोति विषमं समम् ॥ ११७ ॥

हृत्पाण्डुयहणोरोग कुष्टार्शः श्वययुज्वरान् ।

घातश्लेष्मामयांश्चान्या नरिष्टोर्य व्यपोहति ॥ ११८ ॥

इति मध्वारिष्टः ।

द्रोणं मधुकपुष्पाणां विडङ्गस्य ततोऽर्धतः ।

चित्रकस्य ततोर्ध्वञ्च तथा भस्मात्काठकम् ॥ ११९ ॥

मञ्जिष्ठाष्टपलं चैव द्रोणेऽपाञ्च विपाचयेत् ।

द्रोणायशेषं तच्छीतं मध्वाढकसमन्वितम् ॥ १२० ॥

एला मृणाल पुरुभिः चन्दनागुरुधूपिते ।

कुम्भे मासि स्थिते तापे मासान्ते तं वियोजयेत् ॥ १२१ ॥

ग्रहणी दीपयत्येष हृण्णी रक्तपित्तनुत् ।

शोथकुष्टकिलासानां प्रमेहानाञ्च नाशनः ॥ १२२ ॥

इति मधुपुष्पासवः ।

द्विपञ्चमूलरजनी जीवकर्पभचित्रकान् ।

पृथक् पञ्चपलैर्भागै यतुर्द्रोणेऽश्वसः पचेत् ॥ १२३ ॥

द्रोणशेषे रसे पूते गुडस्य कुडवं क्षिपेत् ।

चूर्णितान् पलिकान् सर्वान् दद्याच्चात्र समाच्चिकान् ॥ १२४ ॥

प्रियङ्गुपुष्प मञ्जिष्ठा विडङ्गं मधुकं कणा ।

लोभ्रं सावरकं चैव मासार्द्धं स्थापयेत् क्षिती ॥ १२५ ॥

दशमूलासवः सिद्धो दीपनी रक्तपित्तनुत् ।

आनाह कफ हृद्रोग पाण्डुरोगाङ्गसादनुत् ॥ १२६ ॥

इति दशमूलासवः ।

प्रास्थिकी पिप्पलीप्रस्थं गुडं प्रस्थं विभीतकम् ।

उदकप्रस्थसंयुक्तं यवप्रस्थं निधाययेत् ॥ १२७ ॥

तस्मात् सुजातात्तुपत्रं मलिनाऽञ्जलिसयुतम् ।

पिवेत् पिण्डासवो ह्येष रोगानी कविनाशनः ॥ १२८ ॥

स्त्रस्योऽपि यः पिवेन्नाम नरः स्निग्धरसाशनः ।

तस्याग्निं दीपयत्येष आरोग्याय प्रकीर्तितः ॥ १२९ ॥

इति पिडासवः ।

वृहतीचित्रकचारः सप्तवारपरिमुतः ।

द्विगुणेन घृत पक्वं वर्धयत्याशु पावकम् ॥ १३० ॥

इति वृहतीचित्रकचारघृतम् ।

स्थान्नाय जठरस्थाने यस्य स्यान्न मलच्युतिः ।

तस्य वृद्धिकरैः पक्वं युक्तियुक्तं घृतं घृतम् ॥ १३१ ॥

इति श्लेष्मग्रहणी निदानम् ।

शृङ्गातादिनिर्दिष्टहतुलिङ्ग समागमे ।

त्रिदोषं निर्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १३२ ॥

त्रिदोषं विधिवद्देष्यः पञ्चकम्भाणि कारयेत् ।

सर्वजार्या ग्रहस्थान्तु सामान्यो विधिरीच्यते ॥ १३३ ॥

दीपनान्यन्नपानानि चूर्णारिष्ट घृतानि च ।

प्रथिमज्य यथाऽवस्यं सर्वज्ञे यद्विद्विषं च ॥ १३४ ॥

घृतचाराऽऽसवाऽऽरिष्टान् दद्यादग्निविवर्द्धनान् ॥ १३५ ॥

शतावरी चन्दनपद्मकोत्पलं

प्रियं गुपाठामगधास्त्रिराभिः ।

विल्वाजमोदातिविषा समंगा

जीवन्ति वज्रीन्द्रयवैः सुपिष्टैः ॥ १३६ ॥

घृतं कपाये तु कलिंगकानां

पक्कं निहन्त्याद्ग्रहणीं विदोषाम् ।

पित्तातिसारं रुधिरप्रवाहं

तथार्शसी दोषसमूहं बन्धम् ॥ १३७ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

आरुष्करं हिंगुकणा सयष्टी

पृथिक शुण्ठी मरीचं गजाह्वा ।

अजाजी चव्यारुचकं सवङ्गि-

मूलं विडङ्गं सह दीप्यकञ्च ॥ १३८ ॥

सत्तारहिंगुत्रिकटूग्रगन्धा

प्लार्धभार्गैर्विपचेद्विधिज्ञः ॥ १३९ ॥

अत्र धान्यकचांगिरी दशमूली समं पृथक् ।

हविः प्रस्थं निहन्त्याशु ग्रहणीं सर्वजां नृणाम् ॥ १४० ॥

विष्टम्भमामजान् रोगान् क्षमिजान् कुक्षिजांस्तथा ।

मन्दानल भवान् सर्वान्नभस्वानिव वारिदम् ॥ १४१ ॥

इत्यारुष्करं घृतम् । इति सर्वजा ग्रहणी त्रिदानम् ।

अन्वकूजनमालस्यं दीर्घत्वं सदर्नं तथा ।

द्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं सकृत् ॥ १४२ ॥

आमं बहुसपैक्षित्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ।

पञ्चान्मासाश्चाह्वादा नित्यं वापि विमुञ्चति ॥ १४३ ॥

दिवाप्रकीपो भवति रात्रौ शान्तिं व्रजेच्च सा ।

दुर्विघ्ने या दुर्निवारा चिरकालानुबन्धिनी ।

सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणीमता ॥ १४४ ॥

चिकित्सा माह ।

मसूरयूपः संपीतः कायो नागरविल्वजः ।

संग्रहग्रहणीं हन्ति तक्रेण वृहती तथा ॥ १४५ ॥

विखाजाजी विल्वपेशी कल्कसिद्धं घृतं हरेत् ।

मसूरस्य कपायेष संग्रहग्रहणीगदम् ॥ १४६ ॥

इति मसूरघृतम् । इति संग्रहग्रहणी ।

अथ गीतक्रस्य गुणाः ।

ग्रहणीरोगिणां तक्रं संग्राही लघुदीपनम् ।

सेवनीयं सदा गव्यं त्रिदोषशमनं हितम् ॥ १४७ ॥

दुःसाध्यो ग्रहणी दीपो भिषजैर्नैव शाम्यति ।

सहस्रशोऽपि विहितैर्विना तक्रस्य सेवनात् ॥ १४८ ॥

यथा वृषचयं वद्धि स्तमांसि सविता यया ।

निहन्ति ग्रहणरोगं तथा तक्रस्य सेवनम् ॥ १४९ ॥

संग्राह्या घेनवः श्रेष्ठा स्तक्रपानाय रोगिणाम् ।

तासां पयस्तत्रगुणा जायन्ते वर्षभेदतः ॥ १५० ॥

पीताया मारुतं हन्ति श्वेतायाः पित्तजान् गदान् ।

रक्तायाः गोः कफं हन्ति कृष्णायाः गोस्त्रिदोषजित् ॥ १५१ ॥

घरस्ये चारयेद्देनूनांतिवृषलतान्विते ॥ १५२ ॥

पीतोदकाया विस्रम्भात् मन्दं मन्दं प्रचारयेत् ।

तासां दुग्धं परिपाद्यं तक्रायं भिषजां वरैः ॥ १५३ ॥

दुग्धमक्रयितं घाते पित्ते त्वीपकृतं हितम् ।

कफे त्रिदोषजे रोगे पादोन कथितं शृतम् ॥ १५४ ॥

तदीपदन्त्र संयोगात् कठिन दधि शस्यते ।

तदल्पजलसयुक्तं मथनं मथितं भवेत् ॥ १५५ ॥

तक्रमुद्धृतसारन्तु शुण्ठीचूर्णयुतं पिबेत् ।

तक्रेण निर्बले जाते त्यक्ते चान्नादिं भोजने ॥ १५६ ॥

शरीरे जाते रूक्षत्वं शुक्लत्वं मूत्र नेत्रयोः ।

किञ्चित् स्निग्धं पिबेत्तक्रं ततश्चाधिकसारवत् ॥ १५७ ॥

तक्रं सेनवनीतञ्च पिबेन्नागरसंयुतम् ।

शनैः शनैः हरिद्वनं तक्रन्तु परिवर्धयेत् ॥ १५८ ॥

तक्रमेव यथाहारी भवेदन्नविधर्जितः ।

तक्रसात्म्यं यथा कुर्यान्नैवान्नं तत्र भक्षयेत् ॥ १५९ ॥

बुभुक्षाया पिपासाया पिबेत्तक्रं सनागरम् ।

अमं न कुर्याद्दृशो न कुर्याद्दृग्भाषणम् ॥ १६० ॥

न कुर्यान्मैथुनं तक्रं पाने क्रोध विवर्जयेत् ।

एवं यः सेवते तक्रं ग्रहणी तस्य नश्यति ।

शीघ्रमेव न सन्देहः शीर्यथा द्यूतकारिणः ॥ १६१ ॥

प्रशान्ते ग्रहणीरोगे अन्नं गृह्णाति योगतः ।

अन्नत्यागविधानेन गृह्णीयाच्च शनैः शनैः ॥ १६२ ॥

ग्रहणीरोगिणां तक्रं हितं दीपत्रयापहम् ।

कालंकूटविषं साक्षादन्यथा परिसंक्षितम् ॥ १६३ ॥

तस्माद्यज्ञेन संसेव्यं तक्रं संग्रहणीगदे ।

शस्तं नातः परं किञ्चिद् ग्रहणीरोगशान्तये ॥ १६४ ॥

इति सर्वग्रहण्यां तक्रसेवनविधिः ।

धाम्नातकाम्बजम्बूत्ये कपाये पादशेषिते ।

शालिमिवा यवागूस्तु भुक्ता कुक्ष्यामयं जयेत् ॥ १६५ ॥

अद्दोटमूलं धातक्यो विल्वपेशी भक्षौषधम् ।

कथितं शीतलं पेयं कुचिरोगहरं परम् ॥ १६६ ॥

अङ्गोटस्य त्रयोभागा. भागशैकोऽरुणा भवः ।

तण्डुलोदकसपीत सर्वकुक्ष्यामयापहः ॥ १६७ ॥

तक्रेण वल्कलं पीतं स्निग्धं पथ्यातरुद्वयम् ।

ग्रहणी नाशयेत् क्षिप्रमामरक्ताश्रितां ध्रुवम् ॥ १६८ ॥

स्विन्नानि बालबिल्वानि खादेत् क्षौद्रेण मानवः ।

तक्रेणाऽनलगर्भेण सार्द्धं तद् ग्रहणीं जयेत् ॥ १६९ ॥

बालबिल्व बला शृण्ठी धातकी मुस्तधान्यकैः ।

कपायै. साधिता हन्ति यवागूर्यहणोगदम् ॥ १७० ॥

खम्बू दाडिम शृङ्गाट पाठाकञ्चटपक्षवैः ॥ १७१ ॥

पक्क पर्णुपित बालबिल्वं स गुडनागरम् ।

हन्ति सर्वानतिसारान् ग्रहणीमतिदुस्तराम् ॥ १७२ ॥

—०—

चाङ्गेरो खरसे दद्याद् दृढप्रस्यं चतुर्गुणम् ।

अजाचीरस्य च प्रस्यं पिवेत्सर्पिरिह्वीषधैः ॥ १७३ ॥

व्योप बिल्व कपित्यानि समङ्गा धातकी घनम् ।

अजाज्यतिविषा भोचा धान्यकोत्पलबालकम् ॥ १७४ ॥

बला यवानिकाग्निष पाठा ग्रन्थिकदाडिमम् ।

अक्षप्रमाणैरेतैस्तु सर्पि. सिद्धं महागुणम् ॥ १७५ ॥

ग्रहण्यशीं विकारघ्नं शूलगुल्मञ्चरापहम् ।

कफवातारुचिहरं बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ १७६ ॥

हृमिदोपगुदभ्रंग यक्षत् श्लेहामयापहम् ।

सर्वातिसारशमनं ग्रहणीदीपनं परम् ॥ १७७ ॥

इति चाङ्गेरो दृढम् ।

पिप्पली नागरं पाठा शृङ्गा च पृथक् पृथक् ।

भागांस्त्रिपलिकान् दत्त्वा कषायमुपकल्पयेत् ॥ १७८ ॥
 गंडारी पिप्पलीमूलं व्योषं चव्यकचित्रकम् ।
 पिष्ट्वा कल्कं क्षिपेत् काथे द्रव्यैरर्धपलैः पृथक् ॥ १७९ ॥
 पंलानि सर्पिषश्चात्र चत्वारिंशत्प्रदापयेत् ।
 चांगीरो स्वरसं तुल्यं सर्पिषा दधिपङ्गुणम् ॥ १८० ॥
 सृद्धग्निना साधयेत्तत् सर्पिः सिद्धं निधापयेत् ।
 तदाहारे विधातव्यं पाने च योगिकैर्बुधैः ॥ १८१ ॥
 ग्रहण्यर्गो विकारघ्नं गुल्महृद्रोगनाशनम् ।
 शोथप्लीहोदरानशां मूत्रकृच्छ्रवरांपहम् ॥ १८२ ॥
 कासहिकारुचिश्वास सदनं पार्श्वशूलनुत् ।
 बलपुष्टिवर्णकरमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १८३ ॥
 अत्र गण्डार्यादिचित्रकां तैस्त्रिपलिकैरेभिः षोडशगुणै-
 र्जलेस्तथा काययेद्यथा कषायः स्रे हसमत्वं भवतीति ।

इति बृहन्नाङ्गरी छतम् ।

मुस्तकातिविषा बिल्वं चूर्णितं कौटजं तथा ।
 मधुना वापि संलीढं ग्रहणीं हन्ति सर्वजतम् ॥ २८४ ॥
 पञ्चकोलक सुस्विन्नं बालबिल्वं गुडान्वितम् ।
 शिपाद्रवानुपानं स्यात् संग्रहण्यतिसारनुत् ॥ २८५ ॥
 श्वेतो वा यदि वा रक्तः प्रपक्तो ग्रहणी गदः ।
 गुडेनाधिकसंज्ञेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥ २८६ ॥
 बिल्वाब्दं शक्रयवबालकमीचसिद्धं
 भाजं पयः पिबति यो दिवसत्रयञ्च ।
 सोऽतिप्रहृष्टः चिरजं ग्रहणीविकारं
 शेषं सशोणितमस्राध्यमपि क्षिणोति ॥ २८७ ॥
 भोजनायै समुन्नानां वर्चो वेगविनाशनम् ।

भारनालोदकैः पिष्टं प्रातः पिष्टकभक्षणम् ॥ १८८ ॥

केशराजोर्जुनचारं प्रातः पीतञ्च मस्तुना ।

निहन्ति साममत्वर्थं मचिराद् ग्रहणीरुजम् ॥ १८९ ॥

इति सिद्धोऽयं योगः ।

कपित्थमधिलीढ्वैव सव्यीर्यं क्षौद्रशर्करम् ।

कट्फलं मधुसंयुक्तं मुच्यते जठरामयात् ॥ १९० ॥

शूषणत्रिफला कल्के विल्वमात्रे गुडान्तले ।

सर्पिणोऽष्टपलं पक्ता भावां मन्दानलः पिवेत् ॥ १९१ ॥

इत्यष्टपलकं घृतम् ।

विल्वान्नि चव्यार्द्रकान्द्रवैरेः

काथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।

सङ्घामदुग्धं ग्रहणीगदोले

शोथान्नि सादा ऽरुचिनुद्धरिष्टम् ॥ १९२ ॥

इति विल्वार्द्रकं घृतम् ।

मसूरस्य तुला काथे घृतप्रस्यं विपाचयेत् ।

पिप्ली पीप्लीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ॥ १९३ ॥

तस्मिन् द्विगुणे क्षीरे ग्रहणीघ्नं त्रिदोषनुत् ।

दुर्नामानिलविष्टम् जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥ १९४ ॥

बलवर्णकरं हृद्यमग्निसन्दीपनं परम् ।

इति बृहन्मसूराद्यं घृतम् ।

यवानी पिप्लीमूलं चतुर्जातकनागरैः ।

सरिवाग्निजलाजाजी धान्यसीवर्चलैः समैः ॥ १९५ ॥

हृषाम्नाधासको क्षाण्णाविश्व दाडिम दीप्यकैः ।

त्रिगुणैः षड्गुणमितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ॥ १९६ ॥

चूर्णीऽतिसारग्रहणी क्षयगुल्मगुदामयान् ।

श्वासकासाऽरुचि द्विकां कपित्थाष्टमिदं जयेत् ॥ १८७ ॥

इति कपित्थाष्टकम् ।

मधूकपुष्पस्वरम शृतमन्दक्षयी कृतम् ।

क्षौद्रपादयुत शीतं पूर्ववत्त्रिधापयेत् ॥ १८८ ॥

त पित्वा ग्रहणी दोषान् जयेत् सर्वाङ्गिताशन ॥ १८९ ॥

इति मधूकपुष्पासवः ।

ग्रस्य त्रयेणामलकी रसस्य

शङ्खस्य दत्वाऽर्धतुला गुडस्य ।

चूर्णीकृतैर्यन्त्रिक जीर चव्य

व्योषेभ कृष्णाह्वुपाजसोदै ॥ २०० ॥

विडङ्गसिन्धुत्रिफला यवानी

पाठाग्नि धान्यैश्च पलप्रमाणैः ।

दत्वा त्रिहञ्चूर्णं पलानि चाष्टा

वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥ २०१ ॥

त भक्षयेदक्षफलप्रमाणं

यद्येष्टचेष्टस्त्रिसु गन्धियुक्तम् ।

अनेन सर्वे ग्रहणीविकारा

सग्वासकाम स्वरभेदशोया ॥ २०२ ॥

गाम्भ्यन्ति चाऽयं चिरमन्तरग्ने

क्षतस्य पु स्वस्थं च हृदिहेतुः ।

स्त्रीणाञ्च बन्ध्यामयनाशन म्यात्

कल्याणकी नाम गुडं प्रसिद्धं ॥ २०३ ॥

तैले त्रिहृन्मनाक् भ्रष्टं त्रिसु गन्धि पल पलम् ।

सुसिद्धे निक्षिपेदत्र गुडे कल्याणपूर्वके ॥

इति कल्याणगुडः ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

धान्यकञ्च विडङ्गानि यवानो मरिचानि च ॥ २०४ ॥

त्रिफला चाजमोदा च नीलिनी जीरकं तथा ।

सौवर्चल सैन्धवञ्च सामुद्रं रुचकं विडम् ॥ २०५ ॥

आरग्वधय त्वक्पत्रं सूक्ष्मैला चीपकुञ्चिका ।

नागरेन्द्रयवासैव षड्विंशत्येककार्पिकम् ॥ २०६ ॥

श्लोकायाः प्रधानाया दद्यात्पलचतुष्टयम् ।

त्रिहतायाः पलान्यष्टौ गुडस्यार्धं तुलां तथा ॥ २०७ ॥

तिलतैलं पलान्यष्टौ चामलक्या रसस्य तु ।

प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ २०८ ॥

श्रीदुस्वरं चामलकं वादरं वा यथा फलम् ।

तावन्मात्रं प्रयुञ्जीत भिषक् दृष्ट्वा यथा बलम् ॥ २०९ ॥

सर्वाश्च ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैकविंशतिम् ।

उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्बल्यं वज्रि संक्षयम् ॥ २१० ॥

ज्वरानपि हरिस्सर्वान् कुर्यात्कान्तिं भतिं स्वरम् ।

पिचुपाठान्वयाहन्ति रक्तपित्तञ्च विड्यद्दम् ॥ २११ ॥

घातुचीणो वयः क्षीणः क्षीणः स्त्रीभिः क्षयी तथा ।

तेभ्यो हितस्य सर्वेभ्यो वन्ध्यानाञ्चैव पुत्रदम् ॥ २१२ ॥

रूपौदार्यं स्वरौदार्यं मेघामावहति स्थिराम् ।

महाकल्याणकं नाम रसायणमनुत्तमम् ॥ २१३ ॥

इति महाकल्याणगुडः ।

विडङ्ग पिप्पलीमूलं त्रिफला धान्यचित्रकान् ।

मरिचेन्द्रयवा जाजो पिप्पली हस्तिपिप्पलीः ॥ २१४ ॥

लवणान्यजमोदाञ्च चूर्णितं क्लृप्तिकं पृथक् । २१५ ॥
 तिलतैः त्रिवचूर्णं भागो चाष्टपलोन्मितौ ॥ २१५ ॥
 घात्रीफलरसप्रस्थान् गुडानर्धतुलास्तथा ।
 पक्वा मृदग्निना खादेद्ददरोदुम्बरोन्मितम् ॥ २१६ ॥
 गुरोर्भुक्तं न चावस्या द्विहाराहारयन्त्रिणा ।
 मन्दाग्निं च च्वरं भूर्च्छां मूत्रकृच्छमरोचकम् ॥ २१७ ॥
 श्वयथु गात्रशूलञ्च कासं श्वासं भ्रमक्षयम् ।
 कुष्ठार्थं कामला मेहान् गुल्मीदरभगन्दरान् ॥ २१८ ॥
 ग्रहणी पाण्डु रोगाश्च हन्ति सर्वाभयास्वयम् ।
 कल्याणकोगुडं ख्यातं सर्वास्त्रुतुषु योजितम् ॥ २१९ ॥

इति कल्याणको गुडः ।

चित्रकामृत चागेरी चव्ययन्त्रिकनागरम् ।
 विष्वक् धातकी पाठा झीवेरं सपुनर्नवा ॥ २२० ॥
 कुटजत्वक्फलं लोध्रं पृथक् पञ्चपलाशकम् ।
 जले चतुर्गुणे सिद्धं यावत्पादावशेषितम् ॥ २२१ ॥
 शार्द्रकस्वरसं सुखं प्रसन्नं चाम्बकाञ्जिकम् ।
 तुलार्धञ्च पृथग् दद्याद् गुडस्यार्धतुला पचेत् ॥ २२२ ॥
 तन्तुमल्लह्यं तोये प्रक्षिप्तं न विसर्पति ।
 शूयणं त्रिफला सुप्तं यवानो जीरकद्वयम् ॥ २२३ ॥
 चूर्णमष्टपलैरेतैः सिद्धशीते प्रदापयेत् ।
 मात्रामग्निबलं ज्ञात्वा उपयुञ्जीत बुद्धिमान् ॥ २२४ ॥
 मन्दाग्नुपहता केचिद्ये च वातकफामयै ।
 हतास्तेभ्यो हितं चेदं वक्त्रिहृदिकरं परम् ॥ २२५ ॥
 ग्रहणीदोषशूलघ्नं शोथपाण्डामयापहम् ।
 श्वासकासन्वराशीघ्रं ग्रीहगुल्मीदरापहम् ॥ २२६ ॥

दीर्घकालीत्यितश्चैव हन्ति रोगगणन्विदम् ।

दृष्टं वारसहस्रेण किं पुनश्चाचिरोत्थितम् ॥ २२७ ॥

गुडं कल्याणकं नाम वृथ्यं पौष्ट्यं बलप्रदम् ।

इति कल्याणकं गुडम् ।

मस्वारणाल चाङ्गिरी शृङ्गवैररसं तथा ।

तुलार्धन्तु पृथक् दद्यादामलक्याः शताह्वकम् ॥ २२८ ॥

तिलतैलपलान्यष्टौ गुडस्यार्धतुलां पचेत् ।

तन्तुमत्सदृशं तोये प्रक्षिप्तं न विसर्पति ॥ २२९ ॥

वत्सकातिविषा कुष्ठं धातकी च रसाञ्जनम् ।

सव्योषं पिप्पलीमूलं दारुचव्यं सचित्रकम् ॥ २३० ॥

सञ्चारलवणं चूर्णं दद्यादर्धपलांशकम् ।

मात्रामग्निबलापेक्षी चोपयुञ्जीत बुद्धिमान् ॥ २३१ ॥

दुर्नामश्वासकासघ्नो ग्रहणोदोषमेहनुत् ।

गुल्मीदावर्तहृद्दोग शोफपाण्डुमयापहः ॥ २३२ ॥

कफवातामदोषघ्नः पाचनो वृद्धिदीपनः ।

गुडकल्याणको नाम्ना वृथ्यः पुष्टिवलप्रदः ॥ २३३ ॥

इति गुडकल्याणकः ।

कूष्माण्डकानां पक्कानां खिन्नानां निष्कुलत्वचाम् ।

मर्पिष्यस्ये पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥ २३४ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूल चित्रको हस्तिपिप्पली ।

धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥ २३५ ॥

त्रिफला घाजमोदा च कलिङ्गाजानिसैन्धवम् ।

एकैकस्य पलश्चैकं त्रिदृष्टपलं तथा ॥ २३६ ॥

तैलमध्वं च पलान्यष्टौ गुडात् पञ्चाशदेवतु ।

प्रस्यैस्त्रिभिः समेतन्तु रसेनामलकस्य च ॥ २३७ ॥

सावत्पाकं प्रकुर्वीत सृदुनाषङ्गिनाभिषक् ।

यावद्द्विप्रलीपः स्यात्तदनमवतारयेत् ॥ २३८ ॥

शौदुम्बरं चामलकं वादरं वा प्रमाणतः ।

यथा बलं तु कायस्य भक्षयेत्तु गुडं नरः ॥ २३९ ॥

अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।

प्रसह्यग्रहणीदोषान् कुष्ठानर्शो भगन्दरान् ॥ २४० ॥

ज्वरमानाहहृद्दोगुल्मोदरविस्तृचिकाः ।

कामलापाण्डुरोगांश्च प्रमेहाद्यैकविंशतीन् ॥ २४१ ॥

वातशोषितवीसर्पराजयत्त्राहलीमकान् ।

कफपित्तानिलान् सर्वान् प्ररूढांश्चापि नाशयेत् ॥ २४२ ॥

व्याधिघ्नीणावयः घ्नीणाः स्त्रीषु घ्नीणाश्चये नराः ।

तेषां हितश्च बल्यश्च वयःस्थापन एव च ।

गुडं कल्याणको नाम्ना बन्ध्यायाः पुत्रदः परः ॥ २४३ ॥

इति कुष्माण्डकल्याणगुडः ।

त्रिहस्तिता निकुम्भा च खदंद्रा चित्रकं शठी ।

विशालामुस्तकं शण्ठी कृमिशतुर्हरीतकी ॥ २४४ ॥

द्विपलांशाः पलान्यष्टौ भक्तातकफलानि च ।

सूर्यं द्वादशप्रोक्तं पथ्यलं बृहदारकम् ॥ २४५ ॥

एतानि खण्डशः कृत्वा द्विद्रीणेषु विपाचयेत् ।

पादशेषन्तु कुर्वीत पचेद्गुडतुलां भिषक् ॥ २४६ ॥

कन्दस्त्रिस्तृहृद्द्विर्मुस्तैलामरिचत्वचम् ।

नागकेशरचूर्णञ्च ह्येकैकं द्विपलोन्मितम् ॥ २४७ ॥

एतानि सूक्ष्मचूर्णानि गुडमध्ये विनिक्षिपेत् ।

भक्षयेद्गुटिकां प्राञ्जः कर्पाशा पथ्यभुङ्गरः ॥ २४८ ॥

वातपित्तकफप्रायां द्विद्रीषां सान्निप्रातिकाम् ।

ग्रहणीं नाशयत्याशु चक्रपाण्डुर्याथाऽसुरान् ॥ २४८ ॥
 कामलाकुष्ठमेहार्गः पाण्डुरोगभगन्दरान् ।
 श्वयथूदरगुल्माश्च जयेत्सम्यक् प्रयोजितः ॥ २५० ॥
 सर्वास्त्रुतुषु कर्तव्यो गुडोऽयं बहुशालिकः ।
 इति बहुशालिगुडः ।

शालिष्यतापीकरवीरकाभ्यां
 वैश्वानरे प्रज्वलिते निधाय ।
 तप्तं सुतप्तं विनियोज्यतक्र
 निर्वाप्यवारान् बहुशः सुलोहम् ॥ २५१ ॥
 एभिः प्रकारैः सुमृताश्च लोहा-
 शूणीकृताश्चापि पलानि चाष्टौ ।
 सर्पिष्यलं तैलपले पलानि
 चत्वारि चादाय वरारसस्य ॥ २५२ ॥
 तक्रस्य चोम्बस्य चतुष्पलानि
 कर्पञ्च कर्पे पृथगौपधानाम् ।
 घ्नोथाजमोदा चविकानलानां
 मूलं प्रदद्याद्देशपिप्पलीनाम् ॥ २५३ ॥
 सिन्धुप्रभूतं सविडङ्गचूर्णं
 तक्रेण हन्यादग्रहणीं समस्ताम् ।
 पंगोसिन्धेयं परिणानसंज्ञं
 शूलश्च दीप्तिं प्रकरोति यक्ष्णैः ॥ २५४ ॥

इति सारकल्पोऽयम् ।

पलाशमरुणायास्तु द्विपले कुटजत्व चः ।

१ करवीरका मनःशिला ।

केशराजस्य मूलानि कर्षं तत्सर्वमेकतः ॥ २५५ ॥
 संकुच्य सलिलप्रस्थे पत्कापादस्थिते रसे ।
 दत्त्वा मसपलं तस्मिंश्छोगचीरं चतुष्पलम् ॥ २५६ ॥
 गोथं पक्करसं भूय पचेद्दार्वीप्रलेपनम् ।
 विश्वातिविप्रयोश्चूर्णं मुस्तस्येन्द्रयवस्य च ॥ २५७ ॥
 प्रत्येकमक्षमात्रन्तु चिन्नायटक्षमात्रकम् ।
 तदगित्वानुमुञ्चीत, काञ्जिकास्त्रप्रसाधितान् ॥ २५८ ॥
 मत्स्यान् गोपुच्छसंज्ञांस्तु छागचीरं ततः पिवेत् ।
 ग्रहण्यतिसारहरो लेहोऽयं सपराजितः ॥ २५९ ॥
 इत्यपराजितो लेहः ।
 इति बह्वृषेने ग्रहणीनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३ ॥

अथाऽर्शो निदानमाह ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि च ।
 अर्शासिपट्प्रकाराणि विद्याद्गुदबलित्रये ॥ १ ॥
 दोषास्त्वद्भांसमेदासिः सदूथ्य विविधाकृतीन् ।
 मांसाद्दुरान्नपानादो कुर्वन्त्यर्शासितान् जगुः ॥ २ ॥
 कपाय कटुतिक्तानि रूचशीतलघूनि च ।
 प्रमिताल्पाशन तीक्ष्णमद्यमैद्युनसेविनम् ॥ ३ ॥
 लह्वन देशकालो च शीतो व्यायामकर्म च ।
 शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वीतार्थसाम्मतः ॥ ४ ॥
 कटुश्चलवणोष्णानि व्यायामान्वातपप्रभाः ।
 देशकालावशिगिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ५ ॥
 विदाहि तीक्ष्णसुष्यञ्च सर्वपानान्न भिषजम् ।

यित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्गसाम् ॥ ३ ॥
 मधुरस्निग्धशीतानि लवणास्त्रगुरुणि च ।
 अथ्यायामदिवास्त्रप्र शय्यासनसुखे रतिः ॥ ७ ॥
 प्राग्वातसेवाशीतो च देशकालावचिन्तनम् ।
 शैलिकानां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्गसाम् ॥ ८ ॥
 हेतुलवणसंसर्गाद्विद्याहन्दील्बणानि च ।
 सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम् ॥ ९ ॥
 विष्टम्भोऽन्नस्य दीर्घ्यं कुचेराटोप एव च ।
 कार्श्यसुहृत्तारवाहुल्यं सकृत्सिद्धोऽल्पविट्कता ॥ १० ॥
 महंणी दोषपांडुतेराशङ्का चोदरस्य च ।
 पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्गसामभिष्टब्धये ॥ ११ ॥

—०—

शुदाङ्गुरावह्निलाः शुष्काद्यिमिचिमान्विताः ।
 ज्ञानाः श्यावारुणाः स्तब्धाविपदाः परुषाः खराः ॥ १२ ॥
 मिथो विसदृशावक्त्रास्तीक्ष्णाविस्फुटिताननाः ।
 विम्बोर्कर्मभुजर्जुर कर्पासीफलसन्निभाः ॥ १३ ॥
 केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्किङ्कार्यकोपमाः ।
 शिरः पार्श्वशकत्पूरु बह्वृणाभ्यधिकव्यथाः ॥ १४ ॥
 धवयुद्गारविष्टम्भ हृदयहाऽरोचकप्रदाः ।
 खासकासाम्निवैषम्य कर्णनादभ्रमावहाः ॥ १५ ॥
 तैरात्ती घणितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ।
 रुक्फेनपिच्छानुगतं विबहसुपवेश्यते ॥ १६ ॥
 कण्ठत्वद्गुणयिण्मूत्र नेत्रवक्त्राय जायते ।
 शुल्मघ्नीहोदराटीला सम्भवस्तत एव च ॥ १७ ॥

इति निदानम् ।

अथ तस्य चिकित्सामाह ।

तत्र वातप्रायेषु स्नेहस्वेदवमनविरेचनानुस्थापनानुवासन-
मतिसिद्धमिति । वातजे स्नेहस्वेदादीति ।

लवणान्यर्कपत्राणि विनीयतरुणानि च ।

तैलेनाम्बेन युक्तानि युक्त्याचारं दहेद्भिषक् ॥ १८ ॥

उष्णोदकेन मद्यैर्वा रसैरस्त्रैस्तु लाभतः ।

पीतः प्रशमयत्येपं चारोऽर्शो वातसम्भवम् ॥ १९ ॥

इति लवणादिचारः ।

—०—

अथ पित्ताऽर्शो निदानम् ।

पित्तोत्तरानीलसुखा रक्तपीत्तासितप्रभाः ।

तन्वसृक्साविणो विस्रा स्तनवो मृदवस्तथा ॥ २० ॥

शकजिह्वायुक्तखड जलीकावक्त्रसन्निभाः ।

दाहपाकज्वरस्वेद दृग्मूर्च्छाऽरतिमोहदाः ॥ २१ ॥

सौष्माणो द्रवनीलीष्णपीतरक्तामवर्चसः ।

यवमध्याहरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ॥ २२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पित्तजेषु विरेचनमिति ।

बालकं शृङ्गवेरञ्च यापयेत्तंडुलाम्बुना ।

मधुयुक्तं प्रशमये दर्शं पित्तसमुद्भवम् ॥ २३ ॥

—०—

अथ कफाऽर्शा निदानम् ।

श्लेष्मोख्णमहामूला घना मन्दरुजः सिताः ।
 उत्सन्नोपचिता स्निग्धा स्तब्धतगुरुस्थिराः ॥ २४ ॥
 पिच्छला स्तिमिता श्लेष्मा कण्डूढ्याः स्पर्शनप्रियाः ।
 करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ॥ २५ ॥
 वङ्गणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः ।
 सकासश्वासहृत्तास प्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २६ ॥
 मेहकृच्छ्रशिरोजाड्य शिशिरन्वरकारिणः ।
 क्लीब्याग्निमार्दवच्छर्दि रामप्रायविकारदाः ॥ २७ ॥
 वसामासकफप्राण्य पुरीपाः स प्रवाहिकाः ।
 न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ॥ २८ ॥

—०—

अथ चिकित्सा ।

कफजे शङ्खवेरस्य क्वाथो नित्योपयौगिकः ।

अथ निदानम् ।

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ॥ २९ ॥

—०—

अथ चिकित्सांमाह ।

यथास्त्रीपधसंयुक्तं पाययेत्सहजेयु च ।
 सर्वाण्यर्शासि मतिमान् पूर्वमालेपनादिभिः ।
 स्वेदरक्तावसेकैश्च जयेच्च हितभोजनैः ॥ ३० ॥
 द्वयो विकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः ।
 अर्शासि चातिसारस्य पृथ्वी गुद एव च ॥ ३१ ॥

एषामग्निबले हीने वृद्धि वृद्धे परिचयः ।
 तस्मादग्निं सदा रचे देपुत्रियु विशेषतः ॥ ३२ ॥
 यद्वायोरनुलोम्याय यद्यदग्निबलवृद्धये ।
 अन्नपानीषधं सर्वं तत्क्षेप्यं नित्यभार्गसैः ॥ ३३ ॥
 यदतो विपरीतं स्यान्निदाने यद्यदर्शितम् ।
 गुदजाऽविपरीतेन न तत्कार्यं कदाचन ॥ ३४ ॥
 शालि पष्टिकगोधूमयवान्नं संस्कृतं घृतैः ।
 अजाचीरेण वा निम्ब पटोलानां रसेन वा ॥ ३५ ॥
 मांसैर्मांसरसैर्वापि कन्दवार्त्ताकमूलजैः ।
 जीवन्त्युपोदकाशकैः स्तण्डुलीयकवास्तुकैः ॥ ३६ ॥
 अन्यैश्च सृष्टविण्मूत्र मरुद्भिर्वह्निदीपनैः ॥ ३७ ॥
 घातातिसारवद्विन्नवर्चास्यऽर्शास्युपाचरेत् ।
 उदावर्त्तविधानेन गाढविट्कानि वाऽसकृत् ॥ ३८ ॥
 प्रवृत्तबहुलाऽस्त्राणि पित्तशोषितनाशनैः ।
 योगैरुपाचरेत्तत्तु विड्वन्धे बन्धनाशनैः ॥ ३९ ॥

—०—

कृष्णसर्पं वराहोद्भ्रजम्बूकं हृषदंशकाः ।
 वसामभ्यञ्जनं दद्याद्घूपनं वार्शसां हितम् ॥ ४० ॥
 इति कृष्णसर्पादि वसाया अभ्यञ्जनं घूपनञ्च ।
 दुर्नाम्नां साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्तितः ।
 भेषजचारशस्त्राग्निसाध्यत्वं याप्यसुच्यते ॥ ४१ ॥

—०—

नृकेशं सर्पनिर्माकं हृषदंशस्य चर्म च ।
 अर्कमूलं शमीपत्रं मर्शसां घूपनं परम् ॥ ४२ ॥
 इति नृकेशादि घूपनम् ।

निशा कोशातकीचूर्णं विशुष्कं सैन्धवान्वितम् ।

गोमूत्रेण समायुक्तं लेपो दुर्नामनाशनः ॥ ४३ ॥

इति निशादि लेपः ।

कृष्णानिशा शङ्खसुवर्चिका च

करञ्जबीजं सदलञ्च सिन्धुः ।

गुञ्जाफलं केशरमध्यबीजं

समूलकन्तुत्यकहेमवाक्यम् ॥ ४४ ॥

दक्षस्य वर्चः कनकं यवानी

कोशातकीबीजरसश्च तुल्यः ।

स्रुद्धकदुग्धेन च भावयित्वा

पद्मात्रभावं सुरभीरसेन ॥ ४५ ॥

क्षित्वा विष्टुष्ट्याथ विष्टुष्ट्ययोज्यं

लेपं विदध्याद्गुदजक्षयाय ।

ग्रन्थर्वुदं पूयवहाञ्च नाडीं

सगण्डमालामपचीं प्रहन्ति ॥ ४६ ॥

शास्तादिभिर्यं च जिताः प्रलेपा-

त्तैऽपि प्रणश्यन्त्यधिमंसदोषाः ।

इति सिद्धयोगोऽयम् ।

गुदमयधुशूलार्त्तं मन्दाग्निं पाययेत्तु तम् ।

यूप्यं पिप्पलीमूलं पाठा हिंगु सचित्रकम् ॥ ४७ ॥

सौवर्चलं पुष्कराण्य मजाजी विल्वपेशिकम् ।

विडं यवानी ह्रुपा विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ४८ ॥

तिन्तिडीकश्च मण्डेन मद्येनोष्णोदकेन च ।

तथागं ग्रहणीदोषाच्छ्रुमानाहाश्च सुष्यते ॥ ४९ ॥

इति यूप्यपाथं चूर्णम् ।

पूतीकमभया मुस्त भूनिम्बाऽसितवत्सकाः ।

सूरणाग्निकमिन्धुत्यं देवटालो च चूर्णिताः ॥ ५० ॥

तक्रेण पिवतस्त्रान्नं तक्रेणैव समश्रतः ।

माघ्रात्पक्कफलानीव पतन्त्यर्शाम्यऽसशयः ॥ ५१ ॥

इत्यर्शः पातनम् ।

‘विडङ्गसारामलकञ्च पिष्टं’

भक्ष्नातकक्वाथमधुप्रगाढम् ।

अर्शांसि जन्तून्श्च जयत्यजीर्णा-

ऽण्यश्च सन्धुचयति क्षणेन ॥ ५२ ॥

कठिनं यः पुरीषन्तु कृच्छ्रान्मुञ्चति मानवः ।

सद्यत क्षवणैर्युक्तं नरोऽपानजहं पिवेत् ॥ ५३ ॥

सक्तुर्दधिरसोपेतो दधिसर्पिः समायुतः ।

त्वक्पत्रैस्त्रैला विड्व्योपजीरकद्वयमिश्रितः ।

विड्विविधन्वामशूलघ्नो रोचनो गुदजे हितः ॥ ५४ ॥

विड्विविधन्वे हितं तक्रं यवानी विडमयुतम् ॥ ५५ ॥

सैन्धवं नागरं पाठा दाडिमस्य रसं गुडम् ।

सतक्रलवणं दद्याद्दातवर्चानुत्थीमनम् ॥ ५६ ॥

—०—

गुडभक्ष्नातकं शण्ठी विडङ्गं दृढदारुकम् ।

त्रिगुणं द्वीघ्नं द्वयश्च मर्शसो विड्विविधन्नुत् ॥ ५७ ॥

इति गुडाद्यं चूर्णम् ।

न च रोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्र समाहताः ।

तक्राभ्यासोऽर्शसां कार्यो बलवर्णाग्निदृढये ।

स्त्रोत.सु तक्रशब्देषु रसः सम्यगुपैति यः ॥ ५८ ॥

तेन पुष्टिर्यत्नं वर्णं प्रहर्षयोपजायते ।
 वातश्लेष्मविकाराणां शतञ्च विनियत्तयेत् ॥ ५९ ॥
 चिरबिल्वाम्निदिग्भूत्य नागरिन्द्रयवारलून् ।
 तन्नेष पिवतोऽर्शांसि निपतन्त्यसृजा सह ॥ ६० ॥

—०—

हरिद्रा जालिनीचूर्णं कटुतैलसमायुतम् ।
 एष प्रलेपकः प्रोक्तो ह्यर्गसामन्तकारकः ॥ ६१ ॥
 इति हरिद्रादि प्रलेपः ।

स्वेदो गोमयपिण्डेन सक्तुनामलकेन च ।
 शबपुष्पेन वा कार्यो गुदजानां निवृत्तये ॥ ६२ ॥
 इति गुदस्वेदः ।

सगुडां पिप्पलीयुक्ता मभयां घृतभर्जिताम् ।
 त्रिवृद्धन्तीयुतां वापि भक्षयेदनुलोमिकीम् ॥ ६३ ॥
 अम्बुना वाप्यपामार्गं मूलं वा तडुलांबुना ।
 तिलारुष्करसंयोगं भक्षयेदग्निवर्धनम् ॥ ६४ ॥
 कुष्ठरोगहरस्येष्टं मर्गसां नाशनं परम् ॥ ६५ ॥
 तिनभद्रातकं पथ्यां गुडयेति समांशकम् ।
 दुर्नामं ग्वासकासघ्नं प्रोहपांडुश्वरापहम् ॥ ६६ ॥
 मृत्तिसं सूरणं कन्दं पत्कूग्नीं मुष्टपाकवत् ।
 दद्यात्तैलनवणं दुर्नामं विनिवृत्तये ॥ ६७ ॥
 असितानां तिलानां प्राक् प्रकुञ्चं शीतवारिणा ।
 खादतोऽर्शांसि शाम्यन्ति द्विजदार्यङ्गपुष्टिदम् ॥ ६८ ॥

—०—

स्निग्धं वाताकफघ्नं प्योषायाः क्षारकेन सलिनेन ।
 तद्घृतभष्टं युक्तं गुडेन यस्मिन्नां याति ॥ ६९ ॥

पिवति च तक्रं नूनं तस्यान्वेवसुवृद्धगुदजानि ।
 नाशं प्रयान्ति पुंसां सहजान्यपि सप्तरात्रेण ॥ ७० ॥
 इति वार्त्ताकपुटपाकः ।

पित्तश्लेष्मप्रशमनीकच्छुकंडूरुजापहा ।
 गुदजान्नाशयत्याशु योजिता सगुडाभया ॥ ७१ ॥
 त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शो हरं पिवेत् ॥ ७२ ॥
 दुस्पर्शकेन विल्वेन यवान्या नागरेण च ।
 एकैकेनापि सयुक्ता पाठा हन्यर्शसा रुजम् ॥ ७३ ॥
 प्रातः प्रातरदृष्टार्शो ब्रह्मचारी गुडाभयाम् ।
 गोमूत्रद्रीणसंसिद्धा भक्षयेदनुलोमिकीम् ॥ ७४ ॥
 कुशमूलं वलायुक्तं पानं तंडुलधावनम् ।
 रुणद्धि गुदजास्त्रावं प्रदरं वापि सर्वजम् ॥ ७५ ॥

—०—

शस्त्रैर्वापि जलौकाभिः प्रोच्छूनकठिनार्शसः ।
 शोणितं सञ्चितं दृष्ट्वा हरिभ्रात्रः पुनः पुनः ॥ ७६ ॥
 इति शोणितस्त्रावविधिः ।

रुमातं कफवातेन अत्यर्थं गुदकीलकम् ।
 श्लेदयेद्वा वृषा पिंडैरास्त्रया वाथ शिश्रूभिः ॥ ७७ ॥

—०—

नागरं ग्रन्थिकं चव्यं पिप्पली चार चित्रकम् ।
 एतैश्च पलिकैः सर्वैः घृतप्रस्थं विषाचयेत् ॥ ७८ ॥
 उदकस्य त्रयो भागाः क्षीरस्यैकं तदेकतः ।
 दुर्नामं श्वास कामन्नं श्लेष्मा पाण्डुामयापहम् ॥ ७९ ॥

विपमज्वरशान्त्यर्थं दृष्टारोचकनाशनम् ।

एतत् पट्पलकं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ ८० ॥

इत्युदकपट्पलं घृतम् ।

व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि ।

साधितं पिबतः सर्पिः पतत्यर्शांस्यऽसंशयम् ॥ ८१ ॥

इति पलाशचारघृतम् ।

चय्यं त्रिकटुकं पाठा क्षारं कुस्तंबुरुणि च ।

यवानी पिप्पलीमूलमुभे च विङ्गसैन्धवे ॥ ८२ ॥

चित्रकं बिल्वमभयां पिप्पा सर्पिर्विपाचयेत् ।

सक्तहातानुलोम्यार्थं जातेदध्नि चतुर्गुणे ॥ ८३ ॥

प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ।

गुदवद्वग्गशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ८४ ॥

इति चव्याद्यं घृतम् ।

झीवेरमुत्पलं लोभ्रं समङ्गा चित्रचव्यकम् ।

पाठा सातिविषा बिल्वं घातकी देवदारु च ॥ ८५ ॥

ढावीत्वङ्गागरं मांसी मुस्तं क्षारो यवापजः ।

चित्रकयेति पेष्पाणि चाङ्गेरी खरसे घृतम् ॥ ८६ ॥

एकत्र साधयेत्सर्वं तत्सर्पिः परमौषधम् ।

अर्शांसितिसारग्रहणी पांडुरोगेऽरुचौ तथा ॥ ८७ ॥

मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे यस्यानाह प्रवाहके ।

पिप्पास्त्रावेऽर्शमां शूले योज्यमेतच्चिदोपनुत् ॥ ८८ ॥

इति झीवेराद्यं घृतम् ।

पिप्पनी पिप्पनीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पनी ।

हिंगु चव्याजमोदा च पञ्चैव नवणानि च ॥ ८९ ॥

ह्रीं चारौ ह्रुवा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितान् ।

दधिकाञ्चिकशक्तानि स्त्रे हमात्रा समानि च ॥ ८० ॥

आर्द्रकस्वरसप्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एतद्दग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ८१ ॥

अर्गसा नाशनं त्रैष्टं तथा गुल्मोदरापहम् ।

अन्यर्षुदापची कास कफमेदोऽनिलानपि ॥ ८२ ॥

नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वयथुं स भगन्दरम् ।

ये च यस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः ॥ ८३ ॥

सर्वांस्तान्नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ।

इत्यग्निघृतम् ।

भङ्गातक सहस्राधं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु कपायमवतारयेत् ॥ ८४ ॥

घृतप्रस्थं समावाप्य कल्कानीमानि दापयेत् ।

त्रूपणं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥ ८५ ॥

हिंगु चव्याजमीदा च पञ्चैव लवणानि च ।

ह्रीं चारौ ह्रुवा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितान् ॥ ८६ ॥

दधिकाञ्चिकशक्तानि स्त्रे हमात्रा समानि च ।

आर्द्रकस्वरसञ्चैव गौभाञ्जनरसं तथा ॥ ८७ ॥

तत्सर्वमेकतः कृत्वा शमैः सृष्टग्निना पचेत् ।

एतद्दग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ८८ ॥

अर्गसा नाशनं त्रैष्टं मूढवातानुलोमनम् ।

कफवातोद्भवे गुल्मे ग्रीहीदरदकोदरे ॥ ८९ ॥

शोफं पांडुमयं कासं ग्रहणी श्वासमेव च ।

एतान् विनाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥ ९० ॥

इति बृहदग्निघृतम् ।

उदावत्तपरिता ये ये चात्यर्थनिरुचिताः ।

विन्तोमवातशूलात्तां श्लेष्विष्टमनुवासनम् ॥ १०१ ॥

पिप्पली मधुकं विल्वं शताह्वा मदनं वचा ।

कुट्टं शठी पुष्कराह्वं चित्रकं देवदारु च ॥ १०२ ॥

पिद्धा तैलं विपक्वथं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ।

अर्शमां दृढधातानां तच्छ्रेष्टमनुवासनम् ॥ १०३ ॥

गुदनिस्ररणं शूलं मूत्रकृच्छं प्रवाहिकाम् ।

कट्यूहृष्टदौर्वल्यमानाहं वह्णामयम् ॥ १०४ ॥

पिच्छास्त्रावं गुदे शोधं वातवर्चो विनिग्रहम् ।

उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवासनात् ॥ १०५ ॥

इति पिप्पल्याद्यं दृढम् ।

कासीस दन्तीमिन्धूत्य करवीरानलैः पचेत् ।

तैलमर्कपयो मित्रमभ्यङ्गात्पायुकीननुत् ॥ १०६ ॥

इति कासीसाद्यं दृढम् ।

कासीसं सैन्धवं क्षणा शण्ठी कुट्टञ्च नाङ्गुली ।

शिलाभिदग्ममारुच्य जन्तुघ्नं दन्तीचित्रकम् ॥ १०७ ॥

हरितानं तथा शर्णक्षीरो चैतैः पचेत्समैः ।

तैलं सुहृत्कपयमा गर्वा भूवं चतुर्गुणम् ॥ १०८ ॥

एतदभ्यङ्गतोऽङ्गामि चारवत् पातयेद् ध्रुवम् ।

चारकर्मकरं ह्येतन्न च सन्दूपयेद्दनिम् ॥ १०९ ॥

दृढत्कासीद्यं तैलम् ।

दन्त्यग्ममारुकासीस विङ्गुलैः नाग्निशैथिलैः ।

सारक्षीरैः पचे तैलमध्यङ्गात्पायुकीननुत् ॥ ११० ॥

इति दन्त्याद्यं तैलम् ।

लवणो तमवलि कलिङ्गयवान्-
चिरबिल्वमहापिचुमन्दयुतान् ।
पित्रसप्तदिनं मयितांलुलितान्

• यदि मर्दितुं मिच्छसि पायुरुहान् ॥ १११ ॥

इति लवणोत्तमाद्यं शूर्णम् ।

कटुत्रयं वचाहिङ्गु पाठाक्षारौ विपद्यम् ।

चव्यतिक्तकलिङ्गानि गजाह्वालवणानि च ॥ ११२ ॥

ग्रन्थिविल्वजमोदा च गणो द्वाविशको मतः ॥ ११३ ॥

एतानि समभागानि सूक्ष्मशूर्णानि कारयेत् ।

एरण्डतैलसंयुक्तं सदा लिह्याततो नरः ॥ ११४ ॥

विडालपदकं वापि पिबेदुष्णेन वारिणा ।

श्वारं हन्यात्तथा शोथमर्शांसि च भगन्दरम् ॥ ११५ ॥

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च सक्थिशूलमरोचकम् ।

श्लीहानं सप्रमेहञ्च कामलां पाण्डुरोगताम् ॥ ११६ ॥

आमवातमुदावर्तमन्त्रवृद्धिगुटकृमीन् ।

हन्याच्च ग्रहणीरोगान्ये मया परिकीर्तिताः ॥ ११७ ॥

इति कटुत्रयाद्यं शूर्णम् ।

भस्मातकञ्च त्रिफलां दन्तीचित्रकमेव च ।

एतानि समभागानि सैन्धवं द्विगुणं भवेत् ॥ ११८ ॥

कपालपुटसम्पक्कं मृदुना गोमयाग्निना ।

एतत्कल्याणलवणं त्र्यष्टमर्शो विकारिणाम् ॥ ११९ ॥

इति कल्याणलवणम् ।

शुण्डिकणामरिचनागदलत्वगैला

शूर्णीकृतं क्षामविवर्धितमूर्धमम्ब्यात् ।

खादेदि दंसमसितं गुदजाग्निमान्द्य
 गुल्माऽरुचिश्चसन कण्ठहृदामयेषु ॥ १२० ॥
 इति समशर्कराचूर्णम् ।

व्योपाऽग्न्यऽरुष्करविडङ्गतिलाभयानां
 चूर्णं गुडेन सहितं सततं प्रयोज्यम् ।
 दुर्नामशोथगर कुष्ठशकृद्विबन्धमग्ने-
 र्जयत्य बलतां क्षमिपाण्डुतां वा ॥ १२१ ॥
 इति व्योपाद्यं चूर्णम् ।

तिक्ततुम्बुप्रङ्गवं तैलं तैलमलसि सम्भवम् ।
 आचोटकरसञ्चैव रसं निगुण्डिगोमयैः ॥ १२२ ॥
 प्रत्येकीकन्तु सर्वेषां ग्राह्यं पलचतुष्टयम् ।
 कर्पकं सैन्धवं दद्याद्दन्तीमूलं द्विमाषकम् ॥ १२३ ॥
 द्विमाषं सर्जिकाचारमेतत्तैल विपाचयेत् ।
 तिक्ततुम्बीकृतावर्त्तीर्यवेन्द्रस्वरसेन च ।
 तैलेनाभ्यञ्जनेनैव दद्यादुर्नामशान्तये ॥ १२४ ॥
 इति फलवर्त्तितैलम् ।

त्रिकत्रयं वचाहिङ्गु पाठाचारौ निशाहयम् ।
 चव्यतिक्ताकलिङ्गानि शताक्षालवर्णानि च ॥ १२५ ॥
 ग्रन्थिविल्वाजमोदा च गणोऽष्टाविंशतिर्मतः ।
 एतानि समभागानि श्लेष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १२६ ॥
 ततो विडालपदकं पिबेदुष्णे न वारिणा ।
 एरुण्डतैलसंयुक्तं सदा लिङ्गात्ततो नरः ॥ १२७ ॥
 ग्रासं हन्यात्तथा शोथमर्गामि च भगन्दरान् ।
 छच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वातगुल्फं तथोदरम् ॥ १२८ ॥

हिक्राश्रासं प्रमेहांश्च कामलापांडुरोगताम् ।

आमवातमुदावर्त्तं मन्त्रवृद्धिगुदकृमोन् ॥ १२८ ॥

अन्ये च ग्रहणीद्रीपा ये मया परिकीर्त्तिताः ।

महाज्वरोपसृष्टानां भूतोऽपहत्तचेतसाम् ॥ १२९ ॥

अप्रजानाञ्च नारीणां प्रजावर्द्धनमेव च ।

विजयो नाम चूर्णोऽयं महाव्याधिहरः परः ॥ १३१ ॥

इति विजयचूर्णम् ।

त्रिफलादशमूलान्नि निकुम्भानां पलं पलम् ।

वारिद्रीणे शृत पाद शेषे गुडतुलायुतम् ॥ १३२ ॥

आज्यभाण्डे स्थितं मासं दन्त्यरिष्टो निर्वसितः ।

गुदजक्रस्युदावर्त्तं ग्रहणीपांडुरोगनुत् ॥ १३३ ॥

अरिष्टादेस्तु सन्धानं धातकीलिप्तभाजने ।

पानमानमरिष्टादेः क्षायपानसमं जगुः ॥ १३४ ॥

शेषजत्वात्पलञ्चैकं प्रथमं मदलक्षणम् ।

इति दन्त्यरिष्टः ।

सनागराऽरुष्करवृद्धदारकम्

गुडेन यो मोदकमत्युदारकम् ।

अशेषदुर्नामकरोगदारकं

करोति वृद्धिं सह सैव दारकम् ॥ १३५ ॥

इति चतुस्त्रयो मोदकः ।

मरिचमहीपधिचित्रक सूरणभागाः यथोत्तरं द्विगुणाः ।

सर्वसमो गुडभागः शेषोऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥ १३६ ॥

ज्वलयतिज्वलनं जाठरं मुन्मूलयतिशूलगुदगुल्मगदान् ।

निःशेषयति शीपदमर्शासि प्रणाशयत्याशु ॥ १३७ ॥

इति स्वल्पसूरणमोदकः ।

चूर्णीकृताः षोडशसूरणस्य भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ।
महौषधाऽर्धां मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयायपिण्डी ॥
इति सूरणपिण्डी ।

षोडशसूरणभागा वङ्गेरष्टौ महौषधस्याथ ।
अर्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततो पिचार्धेन ॥ १३९ ॥
त्रिफलाकशासमूलातालीसाऽरुष्करकमिघानां
भागामहौषधसमा दहनांशातालमूली च ॥ १४० ॥
भागः सूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि ।
भृङ्गैले मरिचांशे सर्वाण्येकत्र संचूर्ण्य ॥ १४१ ॥
द्विगुणेन गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामघ्नैः ।
गुरुवृथभोज्यरहितेष्वितरेषूपद्रवं कुर्यात् ॥ १४२ ॥
भक्षकमनेन जनितं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजिन ।
भीमस्य मारुतेरपि महाशनी तेन तौ जाती ॥ १४३ ॥
अग्निबलमात्रहेतु नकेवलं मूरणो महावीर्यः ।
प्रभवति शस्त्रं चाराग्निभिर्विनाप्यर्शंभामेघः ॥ १४४ ॥
श्वपयुश्चोपदगदजित् ग्रहणीञ्च तथा कफानिलजाम् ।
नाययति बलिपलितं मेधाद्भुक्ते वृषत्वञ्च ॥ १४५ ॥
द्विकां श्रामं कामञ्च मराजयच्चप्रमेहांथ ।
म्लोद्धानञ्च तयोर्ग्रहल्याशु रसायनं पुंसाम् ॥ १४६ ॥
इति वृद्धकूरणमोदकः ।

हरितकीनां त्रिपलं त्रिपलं कटुकत्रयम् ।
त्वक्पत्रं सार्धपलकं गुडम्यार्धपलं मतम् ॥ १४७ ॥
अगस्त्यमोदकाद्ये ते कल्पितान् परिभक्षयेत् ।
शोयागो ग्रहणीदोष कामोदावर्तनाशनान् ॥ १४८ ॥
इत्यगस्त्यमोदकः ।

त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुष्कं मरिचस्य च ।

पिप्पल्याः कुड़ुवार्धञ्च चव्यस्य पलमेव च ॥ १४८ ॥

तालीशपत्रस्य पलं पलार्धं केशरस्य च ।

द्वे पले, पिप्पलीमूलादर्धं कर्पञ्च पत्रकात् ॥ १५० ॥

सूक्ष्मैलाकर्पमेकञ्च कर्पञ्च त्वङ्मृणालयोः ।

अजमोदाद्विजाज्योश्च नूत्त्राण्येकत्र चूर्णयेत् ॥ १५१ ॥

गुडात्पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ।

अक्षप्रमाणागुडिका प्राणदेति च सास्मृता ॥ १५२ ॥

पूर्वं भवेत्तु पञ्चाच्च भोजनस्य यथा बलम् ।

मद्यं मांसरसं यूपं क्षीरं तोयं पिबेदनु ॥ १५३ ॥

हृन्त्यादर्शांसि सर्वाणि सहजान्यस्त्रजानि च ।

वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ॥ १५४ ॥

पानात्वये सूत्रक्षच्छे वातरोगे गलग्रहे ।

विषमञ्जरपित्ते च पांडुरोगे तथैव च ॥ १५५ ॥

क्षमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्तिनां तथा ।

छर्द्यतीसाररोगाणां कामलाहिकिनां हिता ॥ १५६ ॥

शुब्ध्याः श्रानेऽभयादेया विट्गुडे वातपित्तजे ।

प्राणदेयं सितां दत्त्वा चूर्णमानाच्चतुर्गुणाम् ॥ १५७ ॥

अस्त्रपित्ताग्निमान्द्यादी प्रयोज्यागुदजातुरे ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलम् ।

अपस्त्रपत्त्यत्तिरुत्ते, पिप्पले, नु अपस्त्रपत्त्यम् ॥ १५८ ॥

स्त्रधान्यास्त्ररसोदकञ्च मद्यं मरुद्रोगिणि चानुपानम् ।

रसः क्षीरहिमासु पित्ते उष्णासुयूपं कफजे विदध्यात् ॥ १५९ ॥

गंडूपमात्रयादेयं मृदो क्रूरे च पञ्च च ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकालमवेक्ष्य च ॥ १६० ॥

यथा जलगतं तैल तत्क्षणादेवसर्पति ।

तथा भैषज्यमङ्गेषु प्रसर्पत्यनुपानतः ॥ १६१ ॥

इति प्राणदागुटिका ।

पथ्यापञ्चपलान्ये कमजाज्यामरिचस्य च ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागराः ॥ १६२ ॥

पलाभिवृक्षक्रमशो यवक्षारपलद्वयम् ।

भङ्गातकपलान्यष्टौ कन्दस्तु द्विगुणो मतः ।

द्विगुणेन गुड़ैर्नैपां वटकानक्षसम्भितान् ॥ १६३ ॥

कृत्वेन भक्षयेन्प्रातस्तक्रमग्नोऽनु वा पिबेत् ।

मन्दाग्नि दीपयत्येष ग्रहणीपाडुरोगनुत् ॥ १६४ ॥

काङ्गायणेन शिथ्येभ्यः शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ।

भिषग्विजतमिदं प्रोक्तं श्रेष्ठमर्शां विकारिणाम् ।

इति काकायणो मोदकः ।

भङ्गातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् ।

परदशेपे रसे तस्मिन् पचेद् गुडतुलां भिषग् ॥ १६६ ॥

भङ्गातकसहस्राहं कृत्वा तत्रैव दापयेत् ।

सिद्धेऽस्मिंस्त्रिफला व्योष यवानी मुस्तसैन्धवम् ॥ १६७ ॥

कर्पाण चूर्णितं दद्यात्त्वगैलापत्रकेसरम् ।

खादेदग्निबलापेक्षी प्रातरुत्थायमानवः ॥ १६८ ॥

कुष्ठार्गः कामनामेहान् ग्रहणीं पांडुतामपि ।

हृन्धात् प्रीहोदर काम कृमिदोष भगन्दरम् ॥ १६९ ॥

भङ्गातकगुडो ह्येपत्रे पृथागो विकारिणम् ॥ १७० ॥

इति भङ्गातकगुडः ।

शीतभूतेभ्यसेत्तत्र व्योषं पञ्चपलोन्मितम् ।
 पलत्रय त्रिजातस्य दत्त्वा सङ्घट्टयेत् पुनः ॥ १७६ ॥
 ततो यथा बलं खादेत्पलाहं पिचुमेव च ।
 नाहारे यन्त्रणा काचिद्भविहारे तथैव च ॥ २८० ॥
 विवन्धाधानगुल्मार्शः पाण्डुरोगकफकृमीन् ।
 कुष्ठमेहारुचिं हन्ति घ्नन्तवृद्धिषु शस्यते ॥ १८१ ॥
 इति पटोलाद्योऽवलेह

मोदकं वटकं लैहं कर्षमात्रं प्रयोजयेत् ।
 कर्षद्वयं पलं वापि देयं रोगाऽन्यपेक्षया ॥ १८२ ॥

—०—

बीजं भस्मातकस्यैकं पूते निःक्वाथ्यवारिणि ।
 क्वाथयेत् षोडशगुणे शक्तिशेषं हि तं पिवेत् ॥ १८३ ॥
 एकैकं वर्धयेद्बीजमापञ्चाशद्विचक्षणः ।
 आसप्तति पञ्चहृदया वर्धयेन्मतिमांस्ततः ॥ १८४ ॥
 शक्तिहृदया कपायञ्च वर्धयेद्दातुरः पलान् ।
 स कपायानि बीजानि वर्धितानि यथाक्रमम् ॥ १८५ ॥
 पुनः क्रमेण तेनैव ह्नासयेदात्मवान्तरः ।
 इत्युत्कर्षापकर्षाभ्यां सहस्रं यावदादरात् ॥ १८६ ॥
 उपयुक्तं जयत्येतद् गुदजानि कृमीस्तथा ।
 भस्मातकस्य विधानं मिदं गोपुररचितम् ॥ १८७ ॥
 इति भस्मातकविधानम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ।
 पाठा विडङ्गेन्द्रयय हिंशुभागवचान्वितैः ॥ १८८ ॥
 सर्षपाऽतिविषा जाजी चित्रकैरङ्ककट्टमैः ।
 तजकुष्टाजमोदाह्ना कटुक्ता तेजनी समैः ॥ १८९ ॥

भागैः मञ्चूर्णितैरेपां त्रिफला त्रिगुणा भवेत् ।
 सर्वेषामेव द्रव्याणां समो देयोऽय गुग्गुलुः ॥ १८० ॥
 एकीकृत्य ग्रमे भाण्डे मधुना सुपरिप्लुतः ।
 योगुराज इति ख्यातो योगोऽयमन्ततोपमः ॥ १८१ ॥
 एष निष्परिहारस्तु पानभोजनमैयुनैः ।
 रितो दोषाश्च ये पुंसां योनिदोषास्तु योपिताम् ॥ १८२ ॥
 निहन्ति सर्वान् दुर्वारान् नात्र कार्या विचारणा ।
 अर्शांमि वातगुल्मञ्च वातरोगमरोचकम् ॥ १८३ ॥
 नाभिशूलसुदावर्त्तं हृद्रोगं ग्रहणीं तथा ।
 क्षयं कुष्ठमपस्मारं प्रमेहं वातशोणितम् ॥ १८४ ॥
 महान्तमग्निमादञ्च कासं श्वासं भगन्दरम् ।
 सर्वव्याधि विनिर्मुक्तो जीवेद्दुर्पगतद्वयम् ॥ १८५ ॥
 क्षीराज्यरसयूपाक्तं दोषधात्वऽनलोचितम् ।
 बुभुक्षितो मात्रयाऽत्र भव्याद् गुग्गुलुसेवकः ॥ १८६ ॥
 वातं स्थिरादिकाधेन पितं काकोलिकादिना ।
 आरग्वधाधेन कफं पीतो जयति गुग्गुलुः ॥ १८७ ॥
 दावीकाधेन मेहं जयति मधुयुतो मेदसद्यापि वृद्धिं ।
 पाण्डुत्वं मूत्रयुक्तः क्षपयति चितं छागदुग्धेन सिद्धम् ।
 निम्बकाधेन कुष्ठं श्लययुमतित्रलं मूलककायपीतः
 क्षिप्रं कुम्भीकहृत्स्वरमपरिगतो मूपकग्रामदोषान् ॥ १८८ ॥
 इति योगुराजगुग्गुलुः ।

विहृत्तेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्राचित्रकं शठी ।
 गवाक्षी मुस्तविश्राद्धा विडङ्गानि हरोतकी ॥ १८९ ॥
 पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ।
 वृद्धशरूपलान्यष्टौ सूरपस्य च षोडश ॥ २०० ॥

जलद्रोणे पचेत् कायं चतुर्भागावशेषितम् ।
 पूतन्तु तं रसं भूयः काथेभ्यो द्विगुणो गुडः ॥ २०१ ॥
 लेहं पचेत्तु तं तावद्यावद्दार्वी प्रलेपनम् ।
 अवतार्य ततः पथा चूर्णानी मानि दापयेत् ॥ २०२ ॥
 त्रिवृत्तेजोवती कन्द चित्रकान् द्विपलांगिकान् ।
 एला त्वद्भरिचं चापि गजाह्वाञ्चापि षट्पलम् ॥ २०३ ॥
 हात्रिशञ्च पलञ्चैव चूर्णयित्वा निधापयेत् ।
 ततो मात्रां प्रयुञ्जीतजीर्णं चीररसाशनः ॥ २०४ ॥
 पञ्चगुल्मान् प्रमेहांश्च पांडुरोग हलीमकम् ।
 जवेदर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराणि च ॥ २०५ ॥
 दीपयेद् ग्रहणीं मन्दां यक्ष्माणं चापकर्पति ।
 पीनसे च प्रतिश्याय आमवाते तथैव च ॥ २०६ ॥
 अय सर्वगदेष्वेव कल्याणो लेह उत्तमः ।
 दुर्नामान्तकरथरमो दृष्टो वारमहस्त्रगः ॥ २०७ ॥
 भवन्त्यनेन पुरुषाः शतवर्षा निरामयाः ।
 दोर्घायुषः प्रजननो वल्लोपलितनाशनः ॥ २०८ ॥
 रसायनजरथैष मेधाजनन उत्तमः ।
 गुडथ्रीशङ्खगालोऽयं दुर्नामारिः प्रकीर्तितः ॥ २०९ ॥
 इति श्रीवाङ्माली गुडः ।
 माधं पलं पलं चार्धं विदध्याहुड्गवण्डयोः ।
 श्रेटमध्यमहीनेषु मात्रेय मुनिना स्मृता ॥ २१० ॥
 तोयपूर्णं यदा पात्रे क्षिप्तो न प्रवते गुडः ।
 क्षिप्तस्तु निघ्नन्स्तिष्ठेत्पतितस्तु न शीर्यते ॥ २११ ॥
 यदा टार्यां प्रनेय श्यात्यायदातन्तुनी भवेत् ।
 एष पाको गुडादीनां सर्वेषां पक्विकीर्तितः ॥ २१२ ॥

सुखमर्दः सुखस्पर्शा गन्धवर्ण रसान्वितः ।

पीडितो भजते सुद्रां गुडः पाकमुपागतः ॥ २१३ ॥

—०—

अथ लोहभेदानाह ।

मुण्डं तीक्ष्णञ्च कान्तञ्च विप्रकारमयः स्मृतम् ।

ऋदुकुण्डञ्च कण्डारं त्रिविधं मुण्डमेव च ॥ २१४ ॥

हतद्रावमविस्फोट ऋदु कुम्भहतं च यत् ।

घटने प्रसरं दुःखात्तत्कुण्डं मध्यमं स्मृतम् ॥ २१५ ॥

विधृतं भज्यते भङ्गं क्षणां स्यात्तु कण्डालकम् ॥ २१६ ॥

मुण्डं वरं ऋदुलकं कफवातशूल

शूलाममेहगुदजामय पाण्डुचारि ।

गुल्मामवातजठरात्तिहरं प्रदीपि

शोफापहं रुधिरकृत् खलु कोटशोधि ॥ २१७ ॥

खराग्न्यं योगरं सारं कर्णकं द्रावकं तथा ।

रोमकं षड्विधं तीक्ष्णं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ २१८ ॥

हुन्तालमपरं तारं वटं वाजरकालकम् ।

कान्तं सप्तविधं प्रोक्तं भ्रामकं चुम्बकं तथा ॥ २१९ ॥

नीलं क्षणमतिस्त्रिगुणं सूक्ष्मं सारमयः शुभम् ।

न नमेद्भङ्गुरं यत्तत् खरलोहमुदाहृतम् ॥ २२० ॥

क्षणपाण्डुर कच्छुर वीजतुल्यन्तु योगरम् ।

विच्छेदनेऽतिपरुषं हुन्तालमिति कथ्यते ॥ २२१ ॥

योगरैर्वज्रसद्भागीः सूक्ष्मैर्युक्तेषु सान्द्रकैः ।

निश्चितं श्यामलाङ्गञ्च वाजरं तत्रकीर्तितम् ॥ २२२ ॥

नीलं कृष्णप्रभं सान्द्रं मत्रुषं गुरुतारकम् ।

अथः पारश्ववन्तीक्षणशस्त्रं कालायसं खरम् ॥ २२३ ॥

रूचं स्यात् खरलोहकं समधुरं पाके च वीर्यं हिमम्
तिक्तोष्णं कफवातपित्तजनितं घ्नोहामपांडूर्तिरुत् ।

सद्यः शूलयुक्तत् गदक्षयजरामोहामवातापहम्

दीप्तं चातिरसायनं कफहरं दुर्नामभेदापहम् ॥ २२४ ॥

खरलोहात्परं सर्वमेकैकं स्याच्छतोत्तरम् ॥ २२५ ॥

गुडूचीहंसपादी च रक्तमालाफलत्रयम् ।

(१) (२)

गोपालिका गोरसना तुम्बुरुं लोहतप्तकम्

एषां रसैः सिञ्चयेत्त द्विरिदोपनिवृत्तये ॥ २२६ ॥

इति तीक्ष्णशोधनम् ।

—०—

अथ लोहवर्णनम् ।

तत्तदाऽऽकरसम्भूतं तत्तद्रीगविनाशनम् ।

तेन तस्य परीक्षायां यतेमहि महेतुकम् ॥ २२७ ॥

कन्तकं तंडुलाङ्गं स्यादार्थवग्मलयोपरि ।

कृशताडं कृशाङ्गश्च शूलायस्त्रीप्रदेगजम् ॥ २२८ ॥

पाण्डिजं द्विविधं कृष्णं शुक्लञ्च समदाडिमम् ।

भद्रमैरण्डबीजाङ्गं चुहीपत्रनिभं शुभम् ॥ २२९ ॥

वज्रदमकपत्राङ्गं मिपत्स्वर्णच्छपिद्विधा ।

कान्तं मृदुतरं ताडं रुचं कान्तिं गितीकरम् ॥ २३० ॥

चुद्राङ्गं गुरुतारं स्यात् कलिङ्गजमयः स्मृतम् ।

(१) गोपालिका गोपीवती । (२) गोरसना गोजिहा ।

रुचं रुक्मप्रतिक्वाशं तीक्ष्णं मृदुफलं स्मृतम् ॥ २३१ ॥
 यकत्वृषीहशिरःशूलमन्त्रपित्तानिलोद्भवम् ।
 पार्श्वरोगहतं वातं हन्याद्वातकफोद्भवम् ॥ २३२ ॥
 हृद्यतीसारशूलानि परिणामोद्भवं तथा ।
 वातं सर्वाङ्गिकं पित्तं निहन्याच्चोद्यदेशजम् ॥ २३३ ॥
 भेदनं दीपनं वज्रं दुर्नामाख्यं त्रिदोषजम् ।
 गात्रभेदं कफं वातं हन्ति वज्रोद्भवं तु यत् ॥ २३४ ॥
 गुल्मञ्च पांडुरोगञ्च ज्वराञ्च विषमोद्भवान् ।
 अर्शांसि श्वासशोथाञ्च प्रमेहाञ्च विशेषतः ॥ २३५ ॥
 गलग्रहं रक्तपित्तं भरुद्रोगं भयानकम् ।
 निद्रालस्यावरोधञ्च निहन्यान् पाण्डिशजम् ॥ २३६ ॥
 रक्तोत्थं चापि चोष्णं रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
 मूर्च्छाक्वर्दिहरं दाहं वज्रं शमयति ध्रुवम् ॥ २३७ ॥
 सर्वान् रोगान्निहन्याश्च कुटाष्टादशसम्मितान् ।
 पावनं पुत्रजननं वन्ध्याया वीर्यवर्धनम् ।
 वल्यं क्षयापहं धातु हं हणं स्यात् कलिङ्गजम् ॥ २३८ ॥
 एतानि सर्वाणि विचेष्टितानि
 हितानि रोगोपशमाय सन्ति ।
 वयो विशेषेषु विशेषविज्ञै-
 विज्ञायदत्तानि च देशकाले ॥ २३९ ॥
 सामान्याद्दिगुणञ्चोद्यं तन्मादष्टगुणं कलिः ।
 कलेर्दशगुणं भद्रं भद्राद्द्वयं सहस्रधा ॥ २४० ॥
 वज्रात् पष्टिगुणं पाण्डिर्निरचिर्दशभिर्गुणैः ।
 ततः कोटिसहस्रेण त्वयः कान्तं महागुणम् ॥ २४१ ॥
 इति लोहवर्णनम् ।

त्रिवृच्चित्रकनिर्गुण्डी स्रुहीमुण्डितकाजटा ।
 प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २४२ ॥
 पादशेषे रसे तस्मिन् पुनस्तैन विपाचयेत् ।
 पलद्वयं विङ्गस्य व्योपात्कर्षद्वयं पृथक् ॥ २४३ ॥
 त्रिफलायाः फलं पञ्च शिलाजतु पलं न्यसेत् ।
 दिव्योपधहतस्यापि वैङ्गकत हतस्य वा ॥ २४४ ॥
 पलद्वादशकं देय रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ।
 मधुशर्करयोर्युक्तं चतुर्विंशतिभिः पलैः ॥ २४५ ॥
 घनीभूते सुशोते च दापयेदवतारयेत् ।
 एतदग्निमुखं नाम दुर्नामान्तकरं परम् ॥ २४६ ॥
 मन्दमग्निं करोत्याशु कालाग्निसमतेजसम् ।
 पर्वतोऽप्यऽवजीर्येत प्रासादादस्य देहिनाम् ॥ २४७ ॥
 गुरुपिष्टान्नपानानि पयो मांसरसाहिताः ।
 दुर्नामपांडु श्वयथु म्लीहकुठोदरापहम् ॥ २४८ ॥
 नसरोगोऽस्तियच्चापि न निहन्यादिदं क्षणात् ।
 करीरकाञ्जिकादीनि कङ्कारादीनि वर्जयेत् ।
 सवत्सरोऽन्यथा लोही देहात्किदृश्च दुर्जयम् ॥ २४९ ॥
 इत्यग्निमुखलोहः ।
 पलद्वादशकं कृत्वा क्षुण्णलोहस्य खण्डशः ।
 भार्गव्यष्टा मगण्डीर मूलैः पिण्डं प्रलेपयेत् ॥ २५० ॥
 दत्त्वा प्रथमयेत्तावद्यावत्सर्वमृतं भवेत् ।
 घृतस्य पट्पन्नं देयं शर्करायाम्नाथैव च ॥ २५१ ॥
 सूर्यावर्त्तरमप्रस्ये त्रिफला महिते शुभे ।
 प्रक्षिप्य विपचैद्भूयो यावत्सान्द्रत्वमेति च ॥ २५२ ॥
 सिद्धे रात्रुरपिते योज सूर्यावर्त्तस्य दापयेत् ।

कर्पं त्रिकटुकस्यापि त्रिकर्पं चूर्णसंयुतम् ॥ २५३ ॥
 मधुत्रिपलसंयुक्तं यथाग्निं चोपयोजयेत् ।
 अर्शांसि कामला कुष्ठपाण्डुरोग क्षमींस्तथा ॥ २५४ ॥
 हृदि गुल्मोदरं शोथं विशेषात्परिणामजम् ।
 शूलान्निहन्ति सर्वास्तु विकारान्नात्र संशयः ॥ २५५ ॥
 एतल्लोहाष्टकं नाम सर्वदोषहरं परम् ।

इति लोहाष्टकम् ।

चव्यं पलाष्टकं देयं खदिरं चार्द्धमेव च ।
 चित्रकस्य पलं पञ्च तालमूली च तक्षमा ॥ २५६ ॥
 त्रिफलाप्रस्थसंयुक्तं जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 अष्टभागावशेषेण कपायमवतारयेत् ॥ २५७ ॥
 आज्यात्पलाष्टकं देयं रुक्मलोहस्य षोडशः ।
 पचेत्ताम्रमये पात्रे सुशीते चावतारयेत् ॥ २५८ ॥
 विवृहन्ती विडङ्गानि पथ्या चामलकानि च ।
 शुण्ठी विभीतकं क्षणा एषां चूर्णं पलार्धिकम् ॥ २५९ ॥
 शर्करा मधु चत्वारि स्रिग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 गुरुवृष्यान्नपानानि पयो मांसरमो हितः ॥ २६० ॥
 दुर्नाम कुष्ठखययुपाण्डुप्लीहोदराणि च ।
 गुदशूले कुक्षिशूले परिणामकृते हितः ॥ २६१ ॥
 वनवर्णकरं हृथ्यमग्निसन्दीपनं परम् ।
 करीरं कान्तिकञ्चैव काकमाचीञ्च वर्जयेत् ॥ २६२ ॥
 इति चव्याद्यं लोहम् ।

—०—

अथातः शङ्करलोहमाह ।

पण्डम्य शङ्करं देवं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।

जीवितारोग्यमन्विच्छन्नारदः पृच्छते गुरुम् ॥ २६३ ॥
 सुखोपायेन हे नाथ ! शस्त्रचाराग्निभिर्विना ।
 दुर्बलानाञ्च भीरूणां चिकित्सां वक्तुमर्हसि ॥ २६४ ॥
 सशिष्यवचनं श्रुत्वा लोकानां हितकाम्यया ।
 अर्गसां नाशनं श्रेष्ठं भैषज्यमिदमीरितम् ॥ २६५ ॥
 पांडिवज्जादिलोहाना मादायान्यतमं शुभम् ।
 कृत्वा निर्मलमादौ तु कुनव्या मात्तिके न च ॥ २६६ ॥
 पत्तूरमूलकल्केन स्वरसेन दहेत्ततः ।
 वङ्गी निक्षिप्य विधिवत् स्थूलाङ्गारेण निर्धमेत् ॥ २६७ ॥
 ज्वाला च तस्य रोद्धव्या त्रिफलाया रसेन तु ।
 ततो विज्ञायगलितं शङ्खुनोर्ध्वं विनिःक्षिपेत् ॥ २६८ ॥
 त्रिफलाया रसे पूते तदाकृष्य विनिर्वपेत् ।
 न सम्यक् गलितं यत्तु तेनैव विधिना पुनः ॥ २६९ ॥
 धातं निर्वापयेत्तस्मिं ह्येहं तस्त्रिफलारसे ।
 यज्ञोहं न मृत तत्त पाच्यं भूयोऽपि पूर्ववत् ।
 मारणान्न मृतं यच्च तत्पक्त्वमलोहवत् ॥ २७० ॥
 तदनुलोहवत् लोह पात्रे कालायसमुद्गरेण संचूर्ण्य ।
 कृत्वा बहुगः सनिले प्रचान्याङ्गारादुद्धृतन्तदयः ॥ २७१ ॥
 केवलमग्नौ शुष्की कृत्वाऽऽतपेऽथवा भिषक् पथात् ।
 लोहशिलायां पिप्प्ला तस्मिंश्छर्मिनि तदप्राप्ती ॥ २७२ ॥
 ततः संगोप्य विधिव चूर्णयेत्लोहभाजने ।
 लोहेनैव तथा यत्स्यात् दृपदा सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ २७३ ॥
 कृत्वा लोहमये पात्रे मादं वा निस्तरभ्रुके ।
 रमैः पट्टोपमं कृत्वा पचेद्दोमय वङ्गिना ॥ २७४ ॥
 पुटानि क्रमगो दद्यात् पृथगेपां विधानतः ।

त्रिफलार्द्रकभृङ्गाणां केशराजस्य बुद्धिमान् ॥ २७५ ॥
 मानकन्दकभल्लातवल्लीनां सूरणस्य च ।
 हस्तिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ॥ २७६ ॥
 पुटे पुटे चूर्णं यित्वा लोहात् पोडशिकं पलम् ।
 तन्मानं त्रिफलायाश्च पलेनाधिकमाहरेत् ॥ २७७ ॥
 अष्टभागावशिषेण रसे तस्याः पचेदुधः ।
 अष्टौ पलानि दत्त्वा च सर्पिसौ लोहभाजने ॥ २७८ ॥
 ताम्ब्रे वा लोहदाव्यां तु चालयेद्विधिपूर्वकम् ।
 ततः पाकविधानज्ञः स्वच्छे चोर्ध्वं च सर्पिपि ॥ २७९ ॥
 सृष्टुमध्यादिभेदेन गृह्णीयात्पाकमाहृतः ।
 आरभेत विधानज्ञः क्षतकौतुकमङ्गलः ॥ २८० ॥
 भ्रामरं घृतमंयुक्तं लिङ्गेद्वा रक्तिका क्रमात् ।
 वर्धमानानुपानञ्च गव्यं क्षीरोत्तमं मतम् ॥ २८१ ॥
 मव्यान्नाभेह्यजायाश्च स्निग्धवृथादिभोजनम् ।
 मद्यो वङ्गिकरञ्चैव भस्मकञ्च नियच्छति ॥ २८२ ॥
 हन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि विषमज्वरम् ।
 गुल्मशूलान्तिरोगांश्च निद्रालस्यमरोचकम् ॥ २८३ ॥
 गूलञ्च परिणामञ्च प्रमेहमपवाहुकम् ।
 श्वययुं रक्तमावञ्च दुर्नामञ्च विशेपतः ॥ २८४ ॥
 वलकण्डहणञ्चैव कान्तिदं स्वरबोधनम् ।
 लाघवञ्च मनोज्ञञ्च आरोग्यं पुष्टिबर्धनम् ॥ २८५ ॥
 आयुष्यं श्लोकश्चैव यशस्तेजस्करं शुभम् ।
 सश्रीकं पुत्रजननं बलीपलितनाशनम् ॥ २८६ ॥
 दुर्नामारिरयं नाम्ना दृष्टो वारमहस्रशः ।
 निर्मूलं दह्यते शीघ्रं यथा तूलकमग्निना ॥ २८७ ॥

मौकुमार्याऽऽप्यकायत्वान्मद्यसेवी यदा नरः ।
 जीर्णमद्यादियुक्तानि भोजनैः सह पाययेत् ॥ २८८ ॥
 लावतित्तिरिवार्त्ताक मयूरशशकादयः ।
 चटशः कलविद्धश्च वर्त्तिश्च हरिणैणकः ॥ २८९ ॥
 श्येनः काकः वृहत्तापी वनविष्किरिकादयः ।
 पारावतमृगादीनां मांसं जाङ्गलजं शुभम् ॥ २९० ॥
 महुरो रोहितं श्येष्टः शकुलश्च विशेपतः ।
 मत्स्यराज इमे प्रोक्ता हितमत्स्याश्च ये नराः ॥ २९१ ॥
 प्रगस्यं वार्त्ताकफलं पटोलं वृहतीफलम् ।
 प्रलंवा भीरुवेत्वायं ताडकं तंडुलीयकम् ॥ २९२ ॥
 वास्तुकं धान्यशाकञ्च क्रमुकं चक्रवर्त्तनम् ।
 नारिकेलञ्च खर्जूरं दाडिमं लवणोफलम् ॥ २९३ ॥
 शृङ्गाटकञ्च पक्वान्नं द्राक्षा तालफलानि च ।
 जातिकोशं लवङ्गञ्च पूगतांबूलपत्रकम् ॥ २९४ ॥
 ह्रिताख्ये तानि वस्तूनि लोहमेतत्समग्रताम् ।
 नाग्रीयासुकुचं कोल कर्कशुबटराणि च ।
 जम्बीर बीजपूरञ्च करमदेकतिन्तिडीः ॥ २९५ ॥
 श्वानुपानि च मांसानि क्रधरं पुंड्रकादयः ।
 ह्रममारमटाल्यूह शङ्खु कंकवलाहकाः ॥ २९६ ॥
 माणकन्दऋरीराणि कतकञ्च कलिङ्गकम् ।
 कुष्माण्डञ्च कर्कोटं केसुकञ्च विशेपतः ॥ २९७ ॥
 कटुकं कालगाकञ्च कमेरु कर्कटीं तथा ।
 त्रिदलानि च सर्वाणि ककारादींश्च वर्जयेत् ॥ २९८ ॥
 लोहगजस्तथा चायं स्वयं रुद्रेण भाषितः ।
 जगतामुपकाराय दुर्नामारिरयं ध्रुवम् ॥ २९९ ॥

स्थानादपैति मेरुश्च पृथ्वीपथ्यंति वा पुनः ।
 पतन्ति चन्द्रताराश्च मिथ्या नैव वदाम्यहम् ॥ ३०० ॥
 ब्रह्मघ्नाश्च कृतघ्नाश्च क्रूरायेऽसत्यवादिनः ।
 यर्जनीया विशेपेण भियजाः गुरुनिन्दकाः ॥ २०१ ॥
 मुनिरसपिष्टविडङ्गं मुनिरमलीढं चिरस्थितं धर्मं ।
 द्रावयति लोहदोषान् वह्निर्नवनीतपिण्डमिव ॥ ३०२ ॥
 काले मलप्रवृत्तिर्लाघवमुदरे विशुद्धिसुहारे ।
 अङ्गे चानवसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपाके ॥ ३०३ ॥
 कृमिरिपुघूर्णं लोढं सहितं स्वरसेन वङ्गमेनस्य ।
 क्षपयत्यचिरान्नियतं लोहाजीर्णोद्भवं शूलम् ॥ ३०४ ॥
 कुर्थ्यात्कनकबीजैश्च रेचनं किङ्कगान्तये ।
 भवेद्यद्यतिसारश्च पित्वा दुग्धन्तु तं जयेत् ॥ ३०५ ॥
 गुञ्जाद्वादशकादूर्ध्वं हृदिरस्य भयप्रदा ।

इति शङ्करप्रणीतलोहः ।

—०—

अथ सामान्यविधिः ।

रक्तोखणाः गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
 वटप्ररोहसदृशा गुञ्जा विट्कमसन्निभाः ॥ ३०६ ॥
 तेऽत्यर्थं दुष्टसुखञ्च गाढविट्कं प्रपीडिताः ।
 स्तवन्ति महसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ ३०७ ॥
 भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितचयसम्भवैः ।
 हीनवर्णवलोक्ताहो हतौजा कलुषेन्द्रियः ॥ ३०८ ॥
 विट्श्यावं कठिनं रुचमधो वायुर्न वर्तते ॥ ३०९ ॥

—०—

वाताद्यनुबन्धमाह ।

तनुवारुणवर्णञ्च फेनिलं चासृग्गर्शसाम् ।
 कक्षूरुगुदशूलञ्च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् ।
 तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् ॥ ३१० ॥
 शिथिलं श्वेतपीतञ्च विट्त्रिभं गुरुशीतलम् ।
 यद्यर्शसां घनं चासृक् तन्तुमत्पाण्डुपिच्छिलम् ॥ ३११ ॥
 बुदं सपिच्छंस्तिमितं गुरुस्त्रिभञ्च कारणम् ।
 श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ ३१२ ॥
 रक्तार्शसामुपेक्ष्येत रक्तामादौ सूवेङ्गिपक् ।
 दुष्वास्त्रे निगृहीते हि शूलानाहाद्यऽसृग्गदाः ॥ ३१३ ॥
 चन्दनकिराततिक्तक धन्वयवासाः सनागराः कथिताः ।
 रक्तार्शसां प्रशमना दार्वीत्वगुशीरनिम्बाश्च ॥ ३१४ ॥
 नवनीततिलाभ्यासात्केसर नवनीत शर्कराभ्यासात् ।
 दधिरसमथिताभ्यामाद् गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवाहाः ॥ ३१५ ॥
 सपद्मकेशरक्षीद्रं नवनीतं नवं लिङ्गम् ।
 सिद्धा केशरसंयुक्तं रक्तार्शः स सुखी भवेत् ॥ ३१६ ॥
 नात्रैः पेया पीता चुक्रिका केशरोत्पलैः सिद्धा ।
 हन्त्याशुरक्तारोगं तथा बला पृष्टपर्णीभ्याम् ॥ ३१७ ॥
 पयसा श्रुतेन यूपैः सतीनमुद्रादकीमसूराणाम् ।
 भोजनमद्यादश्वैः शालिश्यामाककी द्रवाणाम् ॥ ३१८ ॥
 शशहरिणश्यावभांसैः कपिष्ठलैः पेयकैः सुसिद्धैश्च ।
 भोजनमप्यादश्वैः मधुरैरोपसुमधुरैर्वा ॥ ३१९ ॥
 श्वोत्क्रिका धीजकल्केन लेपो रक्तार्शसां हितः ।
 तद्वह्योपरश्वोमुहं नवनीतं प्रलेपयेत् ॥ ३२० ॥

रुक्मिणीत्पलमोचाह्न तिरीटतिलचन्दनैः ।

ह्यागक्षीरं प्रयोक्तव्यं गुदजे शोणितात्मके ॥ ३२१ ॥

सातिविषा कुटजत्वक् फलञ्च रसाञ्जनञ्च मधुयुतानि ।

रक्तापुहानि दद्यात्पिपासवेत्तंडुलजलेन ॥ ३२२ ॥

यवानीन्द्रियवं पाठा विल्वं गुण्ठी रसाञ्जनम् ।

चूर्णं शूले हितं पेयं प्रहृष्टे वातशोणिते ॥ ३२३ ॥

कुटजफलवल्ककेशरनीलोत्पलसोभ्रधातकी कल्कैः ।

सिद्धं घृतं विधेयं शूले रक्तार्शसां भिषजा ॥ ३२४ ॥

इति कुटजाद्यं घृतम् ।

अवाक्पुष्पो बला दावीं पृष्टपर्णी त्रिकण्टकम् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ शूङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥ ३२५ ॥

कषाय एष पेयस्तु जीवन्ती कटुरोहिणी ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं देवदारु च ॥ ३२६ ॥

कसिद्धं शाल्मलीपुष्पं वीरा चन्दनकुङ्कुमम् ।

कटुफलं चित्रकं सुस्तं प्रियंश्वतिविषे स्थिरा ॥ ३२७ ॥

पद्मोत्पलानां किञ्चस्कं समज्ञा स निदग्धिका ।

विल्वं मोचरसं पाठा भागाः स्युः कार्पिकाः पृथक् ॥ ३२८ ॥

चतुष्पथं घृतप्रथे कषायसुपक्वयेत् ।

त्रिशत्पलानि तु प्रस्यो विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥ ३२९ ॥

सुनियन्त्रकचाङ्गेय्याः प्रस्यो द्वौ शरसस्य च ।

सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैर्घृतप्रथं विपाषयेत् ॥ ३३० ॥

एतद्दर्शस्वतीसारं त्रिदोषे रुधिरप्युतौ ।

प्रवाङ्ग्ये गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधासु च ॥ ३३१ ॥

अन्याने चातिबहुयः शोथे शूले गुदाश्रिते ।

मूत्रप्रदे मूद्रवर्षे मन्दाग्नावर्षवर्षे ॥ ३३२ ॥

प्रयोज्यं विधिवत्सर्पिर्बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।

विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥ ३३३ ॥

द्रव्याख्यष्टाविहावाप्य जलपोडशके कथेत् ।

निःकाथ्यप्रस्थशेषन्तु गृह्णीयात्प्रसृतं भिषक् ॥ ३३४ ॥

इत्यवाक्पुष्पीष्टम् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ वदरी भ्रूक्षवेतसाः ।

एभ्यः प्रबालांस्तरुणांस्त्रिपलांश्च समाहरेत् ॥ ३३५ ॥

अवाक्पुष्पाः पलान्यष्टौ द्वौ च दार्व्यास्तयैव च ।

शालपर्ण्याः पलेद्वे तु सर्वमेतत् समावपेत् ॥ ३३६ ॥

द्वे पले कालशाकस्य सर्वमेतत्समावपेत् ।

द्विद्रोणे सलिले साध्यमष्टभागावशेषितम् ॥ ३३७ ॥

ष्टतस्याऽर्धादं कश्च स्यात् सकपायं सुखाग्निना ।

कुचांगेर्यास्त्रिकाभ्याश्च स्वरसः स्त्रे हसम्भितः ॥ ३३८ ॥

देवदारु च मुस्तश्च चित्रकं बिल्वपेशिका ।

कट्फलं शृङ्गवेरश्च पिप्पली चन्दनं तथा ॥ ३३९ ॥

सौवेरमञ्जनं मूलं पिप्पल्याः कटुरीहिणी ।

गन्धप्रियंगुपुष्पश्च शाल्मली जीवकाङ्गया ॥ ३४० ॥

वत्सकस्य च वीजानि तथा चातिविषाभया ।

एषामक्षसमा भागाः पृथग्दत्त्वा विपाचयेत् ॥ ३४१ ॥

वातगुल्ममतीसारं शूलं ज्वरमरोचकम् ।

श्लोषामसृग्दरं मवं रक्तपित्तप्रवाहिकाम् ॥ ३४२ ॥

पांडुरोगं तथा कामं कृमिदोषांश्च नाशयेत् ।

कर्दिं माचिकसंयुक्तं शमयेद्दीपनं परम् ॥ ३४३ ॥

शर्भाधानश्च वन्ध्यानां करीत्वगो निवारणम् ।

चाङ्गेरीष्टतमित्युक्तं स्यात्तमशो निवारणम् ॥ ३४४ ॥

बलमासकरञ्जैतद्रक्तगुल्महरं तथा ।

अर्शसां पित्तजातानां हितं तद्रक्तजेष्वपि ॥ ३४५ ॥

सन्निपातसमुत्थेषु सर्वतो भिषजः क्रमः ।

इति महाचांगेरीष्टतम् ।

कुटजत्वचो विपाच्यं पलशतमर्धं महेन्द्र सलिलेन ।

यावत्सान्द्ररसत इव्यं स्वरसस्ततो ग्राह्यः ॥ ३४६ ॥

मोचरसः ससमङ्गा फलिनी च पलाशकैस्त्रिभिस्तैश्च ।

वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णीकृतमत्रदातव्यम् ॥ ३४७ ॥

पूतः कथितः सान्द्रः स्वरसो दावीप्रलेपनो ग्राह्यः ।

मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्य सृक् स्रावम् ॥ ३४८ ॥

छागचीरप्रयुक्ता पेया मण्डेन वा यथाग्निबलम् ।

जीर्णैपिधस्तु शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत ॥ ३४९ ॥

रक्तगुदजातीसारं साष्टयुजो निहन्त्याशु ।

बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषाद्युभयमार्गगम् ॥ ३५० ॥

अष्टाष्टभागावशिष्टा कर्तव्या काथकल्पना ॥ ३५१ ॥

इति कुटजरसक्रियाः ।

कुटजत्वक् पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु कपायमवतारयेत् ॥ ३५२ ॥

वस्त्रपूतं ततः काथ पचेद्देह त्वमागतम् ।

सुखं मोचरसं लोध्रं कपित्थफलधातकी ॥ ३५३ ॥

भस्मातकं विडङ्गानि त्रिकटुं त्रिफलां तथा ।

रसाञ्जनं चित्रकञ्च कुटजस्य पलानि च ॥ ३५४ ॥

वचामतिविपां बिल्वं प्रत्येकन्तु पल पलम् ।

त्रिशत्पल गुडस्याथ चूर्णीकृत्य निधापयेत् ॥ ३५५ ॥

मधुनः कुडवं दद्याद्दृतस्य कुडवं तथा ।
 एपलेहः श्मयति चाशौरक्तसमुद्भवम् ॥ ३५६ ॥
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं शान्निपातिकम् ।
 ये च दुर्नामजारोगास्ताम् सर्वान् नाशयत्यपि ॥ ३५७ ॥
 अम्लपित्तमतिसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ।
 ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि ॥ ३५८ ॥
 अनुपानं घृतं दद्यान्मधुतक्रं जलं पयः ।
 यथा सात्करं निषेवेत पानाहारविचक्षणः ॥ ३५९ ॥
 रोगानीकबधार्थाय कौटजो लेह उच्यते ।
 इति कुटजलेहः ।

चित्रकं त्रिफलामुस्तं ग्रन्थिकञ्चविकानृता ।
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गं दण्डोत्पलकुठेरकाः ॥ ३६० ॥
 एषां चतुष्पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 भस्मातकसहस्रे द्वे क्लित्वा तत्रैव दापयेत् ॥ ३६१ ॥
 तेन पादावशेषेण लोहपात्रे पचेद्भिषक् ।
 तुलाधं तोष्णलोहस्य घृतस्य कुडवद्वयम् ॥ ३६२ ॥
 ब्रूपणं त्रिफलावङ्गि सैन्धवं विडमोद्भिदम् ।
 भीवर्चलं विडङ्गानि पत्तिकांशानि कल्पयेत् ॥ ३६३ ॥
 कुडवं हृद्दिदारस्य तान्मूल्याष्टायैव च ।
 सूरणस्य पत्तान्यष्टौ चूर्णे कृत्वा विनिक्षिपेत् ॥ ३६४ ॥
 सिद्धगोते प्रदातव्यं मधुनः कुडवद्वयम् ।
 प्रातर्भाजनकाले वा ततः खादेद्यथा बलम् ॥ ३६५ ॥
 अर्शांसि ग्रहणीरोगं पाण्डुरोगमरोचकम् ।
 कृमिगुल्माग्रमरीनेह शूलघागं व्यपोकृति ॥ ३६६ ॥
 करोति गुक्रोपचयं दन्तोपन्धितनाशनम् ।

रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ २६७ ॥

इति चित्रकादि भस्मातकावलीहः ।

असाक्ष्यतामेव मेपां दाहादिक्रम इष्यते ॥ २६८ ॥

—०—

भावितं रजनीचूर्णं सुहीचीरैः पुनः पुनः ।

बन्धनात् सुदृढं सूत्रं क्षिप्रत्वर्गां भगन्दरम् ॥ २६९ ॥

इति सूत्रबन्धनम् ।

सुहीकाण्डगते चीरे भस्मातकसमन्विते ।

ज्ज्योतिष्पत् त्रिफलादन्तो कोशातक्यऽग्निसेन्धवैः ॥ २७० ॥

चूर्णैरितैः समष्टतैः बन्धयेत् सूत्रकां दृढम् ।

सूत्रं तस्पातयेदर्गः क्षिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २७१ ॥

इति चारसूत्रम् ।

श्वेतपुष्पः कालपुष्पो रक्तपुष्पस्तथैव च ।

पीतपुष्पो वरस्तेषु कालपुष्पः प्रकीर्तितः ॥ २७२ ॥

प्रशस्तो हनिनचत्रे क्षतमङ्गलपूर्वकम् ।

कालपुष्पकमाहृत्य दग्धाभस्ममाहरेत् ॥ २७३ ॥

घाटकन्तु समादाय जलद्रोणे विपाचयेत् ।

चतुर्भागाशिष्टे न वस्त्रपूतेन वारिणा ॥ २७४ ॥

शहचूर्णस्य कुङ्कुमं प्रक्षिप्य विपचेत्पुनः ।

शनैः शनैर्मृदावग्री यावत्क्षान्द्रतनुर्भवेत् ॥ २७५ ॥

स्वर्जिकायावशुके च शुण्ठीमरिचपिप्लो ।

वचातिविपा चैव द्विद्वुचित्रकयोस्तथा ॥ २७६ ॥

एषां चूर्णानि निक्षिप्य पृथगेवाऽष्टमापकम् ।

दर्व्यासंघटितञ्चैव स्थापयेदावसे घटे ॥ २७७ ॥

एषः वङ्गिसमः चारः कीर्त्तितः काङ्गत्रयादिभिः ।

नातितीक्ष्णो न च मृदुः शिवः शीघ्रं सपिच्छलः ।
 शुक्लः श्लक्ष्णोऽत्यभिष्यन्दी चारस्याष्टाविमे गुणाः ॥ ३७८ ॥
 इति कालपुण्यादिचारः ।
 करोपराशिमध्यस्थं कृत्वा कर्मसुयोजयेत् ।
 चारं चारोदकं कोष्णं न्यसेन्नन्दप्रवाहिनीम् ॥ ३७९ ॥
 तोये कालकमुष्ककस्य विपचेद्भस्माढकं षड्गुणे ।
 पात्रे लोहमये दृढे विपुलधीर्दर्व्यां शनैर्घटयेत् ॥
 दग्ध्वाग्नी बहुशहनाभिश्कलान्पूतावशये क्षिपेत् ।
 यद्येरण्डजनालमेप दहतिचारो वरीवाक् शतात् ॥ ३८० ॥
 पानीयं प्रतिसारिणीयमिति च चारो द्विधा शस्यते ।
 तत्राद्योगरगुल्मकादिशमने दुर्नामकादौ परः ॥ ३८१ ॥
 पानीयं भावयित्वा तु स्रावयेच्च चतुर्गुणे ।
 द्विगुणे षड्गुणे वारि तद्द्वारानेकविंशतिम् ॥ ३८२ ॥
 प्रायस्त्रिभागशिष्टेऽस्मिन्नच्छपैच्छिखरक्तता ।
 सञ्जायते तदा स्राव्यं चाराम्भो ग्राह्यमिष्यते ॥ ३८३ ॥
 तूर्थ्यं षाष्टमकेन शोडशगुणे नांशिन संव्यूहिमो ।
 मध्यः श्रेष्ठ इतिक्रमेण विहितः चारोदकः शङ्कः ॥ ३८४ ॥
 इति चारः ।

हरीतकीनां प्रस्थार्धं प्रस्थमामलकस्य च ।
 कपित्थानां दशपलं तदर्धां चेन्द्रवारुणी ॥ ३८५ ॥
 विडङ्गं पिप्पलीलोध्रं मरिचं सैलवालुकम् ।
 द्विपलांशं जलस्यैतच्चतुद्रोणे विपाचयेत् ॥ ३८६ ॥
 द्रोण्येधे रमे तस्मिन् पूतशेषे प्रदापयेत् ।
 गुडस्य द्विगतं तिष्ठेन्मासाधं घृतभाजने ॥ ३८७ ॥
 पलादूर्ध्वं भवत्येवं ततो मात्रा यथा बलम् ।

अस्याभ्यासादरिष्टस्य गुटजायान्ति सङ्घयम् ॥ ३८८ ॥

ग्रहणी पाण्डुरोगघ्नः प्रीहगुल्मोदरापहः ।

कुष्ठशोथारुचिहरो बलवर्णाग्नि वर्धनः ॥ ३८९ ॥

सिद्धोयमभयारिष्टः कामलाग्निवनाशनः ।

क्षमिग्रन्यर्वुदव्यङ्ग राजयक्ष्मज्वरान्तकृत् ॥ ३९० ॥

प्राणमानमरिष्टादेः क्वायपानसमं जगुः ।

भियजत्वात्पलं केचित्प्रथमं मदलक्षणम् ॥ ३९१ ॥

इत्यभयारिष्टः ।

पङ्गुलं सकर्णिकं कुर्याद्यन्त्रस्य मण्डलम् ।

अद्भुटोदरविस्तीर्णं छिद्रं स्यादङ्गुलायतम् ॥ ३९२ ॥

पञ्चांगुलं बालकानां वयस्थानां पङ्गुलम् ।

अर्गसान्तत् प्रयोक्तव्यं लुप्तोष्टन्तु भगन्दरे ॥ ३९३ ॥

यन्त्रं सप्ताङ्गुलं स्त्रीणामायतं चतुरंगुलम् ।

इति यन्त्रप्रमाणाद्युपदेशः ।

तत्र सूलान्त्रप्रतिबद्धमर्धपञ्चांगुलं गुदमाहुः ।

तस्मिन् बलयस्तिस्त्रोऽध्यर्धागुलान्तरसंभृताः ॥

प्रवाहिणी विसर्जनी सम्बरणी चेति ।

रोमान्तोभ्यो यवाध्यर्धो गुदोष्टः परिकीर्तितः ॥ ३९४ ॥

प्रथमा तु गुदोष्टार्दगुलमात्रा तत्राऽचिरकाल

जातान्यस्पदोपलिंगोपद्रवाणि भेषजसाध्यानि ।

मृदुमृदावगाढान्युच्छ्रिताग्राणि चारेण ।

कर्कशस्थिरपृथु कठिनान्यग्निना ॥

तनु मूलान्युच्छ्रिताग्राणि क्लेदवन्ति च शस्त्रेण ।

चारिण्यं यज्जिना वापि वातश्चैषसमुद्भवम् ।

चारिण्यैव दृष्टे दृश्यः पितरक्तसमुद्भवम् ॥ ३८५ ॥

तत्र बलबन्तमातुरमर्शां भिरूपद्रुतमुपस्त्रिम्बं परिस्त्रिभ्रमन्ति
वेदन्पहृष्टुपशान्त्वयं चिम्बमुष्णमल्पमर्बं द्रवप्रायं सुक्त्वन्तमुष्ण
वेश्य शची देशे साधारणे व्यम्बे काखे समे फलके यथायां क
प्रत्वादित्यगुदमन्यस्योक्त्वाङ्गे निषक्षपूर्वकायमुत्तानं किञ्चिदुत्त
टिकं वस्त्रकम्बलकोपविष्टं यन्वशाटकेन परिस्त्रिभ्रयोवासकृत्वि
परिकम्भेभिः सुपरिगृहीत मस्यन्दनशरीरं कृत्वा ततोऽस्त्रिन् हृत्
भ्यक्तं यन्वन्वल्बणमुखं पायी शनैः शनैः प्रवाहमानस्य प्रविष्य
प्रविष्टं चार्शां वीक्ष्यशक्ताकयोत्पीद्य पितुवस्त्रयोरन्यतरिण्यं प्रहृत्
घारं पातयेदिति ।

—०—

पद्मपत्रसमः पिते चारलेपः प्रशस्यते ।

हेमन्ते ह्युद्गते सूर्ये वसन्तेऽस्तगते मतः ॥ ३८६ ॥

पातयित्वा च पाणिना यन्वहारं पिषाय वाच्छतमात्रमुपैते
ततः प्रभृज्य चारय्याधिबलं चावेक्ष्य पुनः पातयेत् अथार्शं च
जास्यवसंकाशमभिवीक्ष्यावसन्नमीपद्मतमुपावर्त्तयेत् चारं प्रघात
हान्याम्बदधिमस्तुशुक्लानामन्यतमेन ततो यष्टिमधुकमिश्रितसर्गि
निर्वाप्य यन्वमपनीयोत्याप्यातुरमुष्णोदककोष्टे ऽवगाह्यतीतामि
रक्तिः परिपिषेव । अशीताभिरित्वेके तन्नो निर्वातमागारं प्रवे
ऽऽचारिकमादियेत् ।

—०—

अन्तः—

सुध्नात्पाकाय लघुर्बं मापतकसमन्वितम् ।

अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् चारदग्धं न शीर्यते ॥ ३८७ ॥

इदमालेपनं तत्र समयमवधारयेत् ॥ ३८६ ॥

अम्बीकाश्विकबीजानि तिलान् मधुकमेव च ।

सर्पिषा सम्भावाणि तथैवमनुलेपयेत् ॥ ४८७ ॥

तिस्रकल्कः समधुको घृताक्तो हृणरोपणः ।

सावशेषं पुनर्दाहैकैकं समुपक्रमेत् ॥ ३८८ ॥

प्राग्दक्षिणं ततो वामं ततः पृष्टाग्रजं पुनः ।

ज्वलनेनाथ सन्दग्धः पक्वजंबुफलोपमः ॥ ३८९ ॥

तत्र लेपं प्रयुञ्जीत पथ्यान्त्रचारचन्दनैः ।

दाहैवख्यादिजे लेपः शतधौतेन सर्पिषा ॥ ४०० ॥

विषदेवाह्न सुरसा कुष्ठ गुड़पुनर्नवैः ।

कल्कैः कृतैरधी नाभेर्लेपयेदस्ति बह्वणम् ॥ ४०१ ॥

क्षार्यां सुशोषिता गोविट् पिंडैः सौवीरपाचितैः ।

स्वेदयेद्गुददेशन्तु दाहादि क्लेशशान्तये ॥ ४०२ ॥

चारमुष्णाम्बुनाऽवाप्या विबन्धे मूत्र वर्चसे ।

पिवेद्दणविशुद्धप्रथं वरा क्वाथं सगुग्गुलुम् ॥ ४०३ ॥

आहारमुद्दिशेच्चापि स्वेदनं वेदनाश च ।

जौर्णशाख्यन्नमुहादि पथ्यं तिक्ताज्यसैन्धवैः ॥ ४०४ ॥

गुदेष्वंशसु सर्वेषु तद्देशे पूर्वजन्मनि ।

जलोकाभिर्हरिश्चासृक् पुनर्जन्मनिवृत्तये ॥ ४०५ ॥

तत्र वातानुलोम्यमन्नरुचिरग्निदीप्तिलाघवं बलवर्षोत्पत्तिर्मन-

सुष्टिरिति मध्यग्दग्धलिङ्गानि । अतिदग्धे तु गुदावदरणं दाहो

न्वरः पिपासा शोणितातिप्रवृत्तिस्तन्निमित्ताद्योपद्रवा भवन्ति ।

प्यामाब्जग्रणता कण्डुरनिलवैगुण्यमिन्द्रियाणामप्रसादो विकारस्य

वाशान्तिर्हीनदग्धे तु लक्षणमिति ।

स्वरसे तु कपित्याम्बुदाङ्गिमामलकीद्भवे ।

द्विप्रस्थे सर्पिषोः प्रस्थं पचेत् चारार्त्तिदाहनुत् ॥ ४०६ ॥

इति कपित्याद्यं घृतम् ।

रूढं सर्वत्रणं वैद्यः चारं दत्वानुवासयेत् ।

पिप्पल्याद्येन तैलेन सेवेद्दीपनभेषजम् ॥ ४०७ ॥

—०—

मेद्वादिष्वपि जायन्ते यथा स्वन्नाभिजानि^१सु ।

गण्डूदास्यरूपाणि पिच्छलानि मृदुनि च ॥ ४०८ ॥

नाभिकर्णाक्षिनासासु जातेष्वर्शःसुयोजयेत् ।

लेपं तैलञ्च पूर्वाङ्गं घ्राणजे शस्त्रकर्म च ॥ ४०९ ॥

—०—

प्रतिमाणेन च सैन्धवनिशायुगाङ्गारधूमकाशीशूलवर्णप्रलेपानि
नासामेहनगुदजानि शमयन्तीति ।

—०—

प्रतिसारणमुद्दिष्टं चूर्णं कल्कस्य तच्छिधा ।

कोनास्थिमात्रं पिंडेन घर्मेण नवसप्तपट् ॥ ४१० ॥

श्रेष्ठमध्यमहीनेषु कवलोक्तं च लक्षणम् ।

इति प्रतिसारणमात्रा ।

नामाजार्शःसु कुर्वीत चारेण प्रतिसारणम् ।

नामास्रोतः प्रमाणेन यन्त्रं सौवर्णं राजतम् ॥ ४११ ॥

श्रृंगुनं कर्णकोपेतमर्धाङ्गुलमथायतम् ।

उत्तानगायिनः चारं दद्यात् पिचु शलाकया ॥ ४१२ ॥

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्मां करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।
 कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलन्तु तद्दिदुः ॥ ४१३ ॥
 वातेन तोदपारुष्यं पित्तादमित रक्तता ।
 श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रन्थितत्वं सवर्णता ॥ ४१४ ॥
 चर्मकीलं दहेच्छित्वा चारिण दहनेन वा ॥ ४१५ ॥

—०—

पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रये ।
 सर्व एव प्रकुम्पन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ ४१६ ॥
 तस्मादर्शांसि सर्वाणि बहुव्याधि कराणि च ।
 सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रत्तमानि च ॥ ४१७ ॥
 वाह्यायान्तु वली जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।
 अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पत्तितानि च ॥ ४१८ ॥
 इहजानि द्वितीयायां वली यान्याश्रितानि च ।
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसवत्सराणि च ॥ ४१९ ॥
 सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तराम्बलिम् ।
 जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यऽसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ १२० ॥
 शेषत्वादायुपस्तानि चतुष्पाद समन्विते ।
 याप्यन्ते दीप्तिकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ १२१ ॥
 हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
 शोथो हृत्पार्श्वशूलञ्च यस्या साध्योऽर्शसो हि सः ॥ १२२ ॥
 हृत्पार्श्वशूलं संमोहः हृदि रङ्गस्य रुग्ज्वरः ।
 वृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्युर्गुदजातुरम् ॥ १२३ ॥
 वृष्णारोचकशूलार्तं भतिप्रसृतगोणितम् ।
 शोथान्तोसत्संयुक्तं मर्शांसि चपयन्ति हि ॥ १२४ ॥

वेगावरोधः स्त्री पृष्टयान् सुल्कटकासनम् ।

यथास्त्रं दोषलञ्चान्न मर्शसां परिवर्जयेत् ॥ १२५ ॥

इति वङ्गसेनेऽर्शा निदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ४ ॥

—०—

अथाऽजीर्णनिदानमाह ॥

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समयेति चतुर्विधः ।

कफपित्तानिलाधिकात् तत्काम्याज्जाठरोऽनलः ॥ १ ॥

विषमो वातजान् रोगां स्तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।

करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥ २ ॥

समा ममाग्नेरगिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।

स्वल्पापि नैव मन्दाग्ने विषमग्नेस्तु देहिनः ॥ ३ ॥

कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचि न विपच्यते ।

मात्रातिमात्राभ्यऽगिता सुखं यस्य विपच्यते ॥ ४ ॥

तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समान्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ५ ॥

समाग्निं रक्षयेन्नित्य मन्त्रपाने धनैर्हितैः ।

मन्दाग्निं कटुस्त्रिगैश्च कापाय वमनैर्हितैः ॥ ६ ॥

तीक्ष्णाग्निं मधुरस्त्रिगैः विरेकगुरुशीतलैः ।

सो ह्यन्त्रसवणार्थैश्च विषमाग्निं सुपाचरेत् ॥ ७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अन्न मण्डं पिवेदुष्णं द्विगुभीवर्चलान्वितम् ।

विषमोऽपि समस्तौन मन्दोदीप्ये त पावकः ॥ ८ ॥

सुतण्डुलामां प्रसृतद्वयञ्च तदर्धमुद्गः कटुकत्रयञ्च ।
कुम्भुम्बुरुसैन्धवहिंगुतैल मेभिश्च सर्वैः क्रियते च मण्डः ॥ ८ ॥
क्षुद्धोधनो वस्ति विशोधनञ्च प्राणप्रदः शोणितवर्धनश्च ।
वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुञ्जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥ १० ॥
हरीतकी मध्यमाणा नागरेण गुडेन वा ।
सैन्धवोपहितां वापि सातत्ये नाग्निदीपनी ॥ ११ ॥
सैन्धुत्य हिंगु त्रिफला यबानी व्योपैर्गुडाशैर्गुडकान् प्रकुर्यात् ।
नेर्भक्षितैस्तृप्ति मवाप्नुवन्ना भुञ्जीतः मन्दाम्निरपि प्रभूतम् ॥ १२ ॥
गुडेन शुण्ठीमथचोपकुल्यां पथ्यां तृतीयामथ दाडिमं वा ।
प्राप्ते स्वजीर्णेषु गुदामयेषु वर्चो विवधेषु च नित्यमद्यात् ॥ १३ ॥
विडम भङ्गातक चित्रकामृता सनामरा तुल्यगुडेन सर्पिषा ।
लिहन्ति ये मन्दहुतायना नरा भवन्ति ते वाडवतुल्यवङ्गयः ॥ १४ ॥
अभ्यानिम्ब संयुक्ता भक्षितानलद्विह्वत् ।
दद्भुविस्फोटकांश्चैव नाशयत्याशुदेहिनाम् ॥ १५ ॥
दहनाजमोद सैन्धव नागरमरिचाम्बतक्रोण ।
सप्ताहादग्निकरं पाण्डुरीं विनाशनं परम् ॥ १६ ॥
हरीतकी धान्यतुपोदसिद्धा सपिप्पली सैन्धवहिंगु युक्ता ।
सोद्गारधूमं भृशमप्यजीर्णं विजित्य सद्यो जनयेत् क्षुधां च ॥ १७ ॥
शुण्ठीचूर्णं समायुक्तं यवचारं समालिहेत् ।
सर्पिषा प्रातरुत्थाय ततो वह्निप्रदीपनम् ॥ १८ ॥
विजया पिप्पली शुण्ठी त्रिसमं परिकीर्तितम् ।
अग्निसन्दीपन नृणां तृदोपमयनाशनम् ॥ १९ ॥
नागराबु सदा पथ्यं जीर्णाऽजीर्णं विशंकिनाम् ॥ २० ॥
किञ्चिदामेन मन्दाग्नि रभयागुडनागरम् ।
अग्ध्वातक्रोण भुञ्जीत युक्तमत्रं पद्भूपथैः ॥ २१ ॥

विश्रामभया गडूचीनां कपायेण षडूपणम् ।

पिवेच्छे षण्णि मन्दाग्नी त्वक्पत्रमुरभीकृतम् ॥ २२ ॥

कणामरोचशृङ्गीभि र्ग्रन्थिकानल चव्यकैः ।

भिपग्भिराद्यै राख्यातं चतुष्पञ्च षडूपणम् ॥ २३ ॥

उपवासादि मन्दाग्नि र्यवागूभिः पिवेद्धृतम् ।

रीचं मन्दे पिवेत् सर्पिः तैलम्वा दीपनैर्युतम् ॥ २४ ॥

चूर्णारिष्टासवैर्मन्द मभिस्त्रे हाट्टुपाचरेत् ।

भिन्ने गुदोपलेपास्तु मले तैलसुरासवाः ॥ २५ ॥

उदावर्त्तं तु मन्दाग्नौ निरूहाः सानुवासनाः ।

व्याधियुक्तस्य मन्दाग्नौ सर्पिरेवाग्निदीपनम् ॥ २६ ॥

इत्यग्निमान्द्यम् ।

अजीर्णानाह ।

आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।

अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ २७ ॥

अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दीपं दिनपाकि च ।

वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ २८ ॥

कफे क्षीणे यदां पित्तं स्वस्थाने भारुतानुगम् ।

तीव्रं प्रहृदयेदग्निं तदातं भस्मकं वदेत् ॥ २९ ॥

वृद्धाहृत्ताममूर्च्छादीन् कृत्वैवात्यग्निसम्भवान् ।

पक्वा रसादिकान् धातून् आशयेदाशु जीवितम् ॥ ३० ॥

अल्पवुपानाद्विपमाशनाच्च सन्धारणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।

कालेऽपिसाक्ष्यं नद्यु चापि भुक्त मद्यं न पाकं भजते नरस्वराः ॥

इर्याभयक्रोधपरिचितेन लुब्धेन रुग्दैत्यनिपीडितेन ।

प्रद्वेषयुक्ते नच मेघ्यमान मद्यं न सम्यक् परिपाकमेति ॥ ३१ ॥

त्वानिर्गौरवमाटोप भ्रस्रो भारुतमूढता ।

विबन्धोऽति गृहत्तिर्वा सामान्याज्जीर्णं लक्षणम् ॥ ३३ ॥

तत्रामे गुरुतोत्तेदः शोथो गण्डाक्षि कूटगः ।

उद्गारश्च यथाशुक्तमविदम्भः प्रवर्तते ॥ ३४ ॥

—०—

विदग्धं भ्रमलक्ष्मूर्च्छां पित्ताच्च विविधा रुजः ।

उद्गारश्च सधूमाम्भः स्नेहोदाहृद्य जायते ॥ ३५ ॥

—०—

विष्टब्धे शूलमाधानं विविधा वातवेदनाः ।

मलवाताऽप्रवृत्तिश्च स्तंभो मोहोऽङ्गसादनम् ॥ ३६ ॥

—०—

रसशेषेऽन्नविहेपो हृदयाशुद्धिगौरवे ।

अनात्मवन्तः पशुबहुञ्जते चेऽप्रमाणतः ॥

रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥ ३७ ॥

प्रायेणाहार वैपम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ।

तन्मूलो रोगसङ्घात स्तद्धिनाशाद्धिनश्यति ॥ ३८ ॥

—०—

मूर्च्छां प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ।

उपद्रवा भवन्त्येते मरणञ्चाप्यजीर्णतः ॥ ३९ ॥

—०—

वचा लवणतोयेन वान्तिरामे प्रशश्यते ।

धान्यं नागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः ॥ ४० ॥

आमाजीर्णं प्रशमनं शूलघ्नं वस्तिगोधनम् ॥ ४१ ॥

प्रत्रं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुमा वै परिपाकमेति ।

रदास्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्वधस्तात् ॥ ४२ ॥

विष्टब्धे स्नेदनं कार्थ्यं पेयं वा सव्यपेदकम् ।

रसश्रेपि टिनास्त्रप्रं लङ्घनं वातवर्जनम् ॥ ४३ ॥

आनिव्यजठरं प्राज्ञो हिङ्गुद्रूपणसैन्धवैः ।

दिवास्त्रं प्रङ्गुर्वात सर्वाजीर्णप्रणाशनम् ॥ ४४ ॥

व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तानतिसारिणः

शूलग्वासवतस्तृपापरिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान् ।

चीरण् चीणकफाञ्चिशून्मदहतान् वृद्धानृषाजीर्णिनी ।

राक्षो जागरितान्नरान्निरशनान् कामन्दिवास्त्रापयेत् ॥ ४५ ॥

पथ्यापिथ्यलोसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत् ।

मत्सुनोऽणोदकेनाथ मत्वा दोषगतिं निपेक् ॥ ४६ ॥

चतुर्निधमजीर्णञ्च मन्दानलमथारुचिम् ।

आधानं वातगुल्मञ्च शूलञ्चाग्न्य नियच्छति ॥ ४७ ॥

भवेदजीर्णं प्रतियस्य शङ्खास्त्रिन्धस्य जन्तोर्वलिनोऽन्नकाले ।

पूर्वं सशुष्ठीमभयामशङ्को भुञ्जीतसंप्राश्य हितं हिताशी ॥ ४८ ॥

विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य ।

द्राचासितामाचिकमंप्रयुक्तां लोटाऽभयां वै नसुखं लभेत् ॥ ४९ ॥

चित्रकचविकानागर मागधिकाग्रन्यिकैर्यवागूः स्यात् ।

गुल्मानिलशूलहरी रुचिप्रदा वज्रि जननी च ॥ ५० ॥

यत्सकं मसपर्णञ्च करञ्चञ्च दुरालभाम् ।

पाठामारग्वधं मूर्धां पङ्गुन्यां मदनं टहेत् ॥ ५१ ॥

गोमूर्त्रेणोपयुक्तस्तु धारोऽयं वज्रिदीपनः ।

शूले निरस्रकोटेऽङ्घ्रिः कोष्ठाभियूर्णितं पिबेत् ॥ ५२ ॥

हिङ्गुप्रतिविषाच्योप मौवर्धल यचाभया ।

तोत्रात्तिरपि नाऽजीर्णी पित्रेच्छूलक्ष्मीपधम् ।

दोषप्रस्तोऽनलो नानं पक्षं दोषोपधाशनम् ॥ ५३ ॥

प्रातराशेत्वजीर्णं तु सायमाशो न दुष्यति ।

अजीर्णं सायमात्रे तु प्रातराशो विषो भवेत् ॥ ५४ ॥

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवलभोजी सर्पिषा चूर्णमेतत्

जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति ॥५५॥

इति हिंस्वष्टकम् ।

हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् ।

पिप्पलीत्रिगुणा देया शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥ ५६ ॥

यवानिकापञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।

चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठं चाष्टगुणं भवेत् ॥ ५७ ॥

एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रशस्यते ।

पिवेद्भ्रा मस्तुनावा सुरया कोष्णवाग्निषा ॥ ५८ ॥

सोदावर्त्तमजीर्णं च म्लीहानसुदरं तथा ।

अङ्गानि यस्य शीर्यन्ति विषं वा येन भक्षितम् ॥ ५९ ॥

अर्शो हरो दीपनश्च श्लेष्मघ्नो गुल्मनाशनः ।

चूर्णं ह्यग्निमुखो नाम्ना न कश्चित् प्रतिहन्यते ॥ ६० ॥

इत्यग्निमुखचूर्णम् ।

चित्रकश्चपुषा ग्रन्थिक पिप्पलीसौत्रचलाजमोदाभिः ।

धान्यशठीयवपुष्कर क्षाराजाजितित्तिडोकैश्च ॥ ६१ ॥

चव्ययवानीदाङ्गिम नृद्धीकैलाग्नवेतसैश्च समैः ।

अग्निमुखोऽयं चूर्णः काञ्चिकेन मस्तुना मिथुना ॥ ६२ ॥

पीतोऽन्यतमेन नृभिः गुल्मारुचिवञ्जिषादशूलानि ।

दुर्नाम्लीहोदर कफवातगदान्विनाशयति ॥ ६२ ॥

इति द्वितीयमग्निमुखचूर्णम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकम् ।
 सैन्धवञ्च विडञ्चैव पत्रं तालीशकेशरम् ॥ ६४ ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च ।
 मरिचाजाजीशण्डोनामैकैकस्य पलं पलम् ॥ ६५ ॥
 त्वग्ले चार्द्धभागे च मासुद्रात् कुडवद्वयम् ।
 दाडिमात् कुडवञ्चैकं द्वेपले चान्नवेतसात् ॥ ६६ ॥
 एतच्चूर्णीकृतं श्लक्ष्णं गन्धाब्जमन्ततोपमम् ।
 लवणं भास्करं नान्ना भास्करेण विनिर्मितम् ॥ ६७ ॥
 जगतोऽस्य हितार्थाय वातश्लेष्माभयापहम् ।
 तक्रमस्तुसुराशुक्त मन्त्रकाञ्चिकयोजितम् ॥ ६८ ॥
 जाङ्गलानूपमानेषु रसेषु विविधेषु च ।
 मन्दाग्निनाखादयतां शक्ती भवति पावकः ॥ ६९ ॥
 अशांसिग्रहणीदोषं शोथकुष्ठभगन्दरान् ।
 हृद्रोगमामदोषांश्च विविधानुदरे स्थितान् ॥ ७० ॥
 श्लोथानं वातरक्तञ्च श्वासकासोदरकमीन् ।
 शूलञ्च नाशयत्येतद्दृष्टं नृपमिवापदः ॥ ७१ ॥

इति भास्करलवणम् ।

सैन्धव समूलमगधा चव्यानल नागरहरीतक्यः ।
 क्रमवृद्धमग्निवर्द्धनं करोति वडवानलं चूर्णम् ॥ ७२ ॥
 इति वडवानलचूर्णम् ।

हिंशुसैन्धव कृष्णानां कृष्णामूलककोलयोः ।
 यवान्याय हरीतक्या दाडिमाग्निक्वथोस्तथा ॥ ७३ ॥
 वडिनागरकीयाणां भागाः सम्पर्धिताः क्रमात् ।
 हिंशु द्वादशकं नाम चूर्णं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ ७४ ॥

अरुचिं पञ्चगुल्मांश्च हृद्रोगं संनियच्छति ।

अष्टौलाक्षानशूलानां इन्द्रमर्शांसि नाशयेत् ॥ ७५ ॥

इति हिंगुंहादशकं चूर्णम् ।

द्वौ चारो चित्रकं पाठा करञ्ज लवणानि च

सूक्ष्मैलापत्रकं भांगी कृमिघ्नं हिंगु पुष्करम् ॥ ७६ ॥

शठीदार्वी विहम्बुस्तं वचा चेन्द्रयवास्तया ।

धात्री जीरकवृक्षास्तथै यमीचोपकुञ्चिका ॥ ७७ ॥

अम्बुवेतसमस्त्रीका दाडिमं सकटु विकम् ।

भक्ष्मातकाजमोदा च यवानी सुरदारु च ॥ ७८ ॥

अभयातिविपा श्यामा हृपुपारग्वधं समम् ।

तिलमुष्ककशिश्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः ॥ ७९ ॥

क्षाराणि लोहकिट्टञ्च तप्तं गोमूत्रसेचितम् ।

सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु सम भागानि कारयेत् ॥ ८० ॥

मातुलुङ्गरसेनैव भावयेद्विसत्रयम् ।

दिनत्रयञ्च शुक्तेन शार्द्रकस्वरसेन च ॥ ८१ ॥

अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम् ।

उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्गदम् ॥ ८२ ॥

अजीर्णक मथो गुल्मं श्लेहानं जठराणि तु ।

उदराख्यन्त्रवृद्धिञ्च अष्टौलां वातशोणितम् ॥ ८३ ॥

प्रणदत्युल्लषान् दीपान् नष्टमग्निं च दीपयेत् ।

समस्तव्यञ्जनोपेतं भक्तं दत्त्वा च भाजने ।

दापयेदस्य चूर्णस्य विडालपटमात्रकम् ॥ ८४ ॥

गोदीहमात्रासत्सर्वं द्रवो भवति सोषकम् ॥ ८५ ॥

इति वृहदग्निमुखं चूर्णम् ।

पथ्या नागर क्षुष्या करञ्जविल्वादिभिः सिता तुष्यैः ।

वङ्गवासुख इव जरयति बहुगुर्वपि भोजनम् ॥ ८५ ॥

इति समस्तं वङ्गवासुखं चूर्णम् ।

हिंग्वान्मवेतसकटु त्रिकचित्रकैभ्यः

सच्चार पौष्करफलत्रिकदाडिमैभ्यः ।

कायं पृथग्गुडपलान्यवकुव्यचूर्णः

ज्वालामुखेयमनलस्य करोति दीप्तिम् ॥ ८६ ॥

इति ज्वालामुखं चूर्णम् ।

पिप्पल्यतिविया हिंगु नागरेन्द्रयवाः वचा ।

पाठाजमोदकटुका हृषसौवर्चलाभयाः ॥ ८७ ॥

हृषदा दशकं चूर्णमजीर्णानाह गुल्मनुत् ।

भगन्दरश्वाशकास मूत्रक्षच्छार्शसां हितम् ॥ ८८ ॥

इति हृषदा दशकं चूर्णम् ।

एलात्वङ्गागुप्याणां मान्नोत्तर विवर्दिता ।

मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुष्यञ्च पडुत्तराः ॥ ८९ ॥

द्रव्याखेतानि यावन्ती तावन्ती सितशर्करा ।

चूर्णमेतत्प्रक्तव्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ९० ॥

इति समशर्करं चूर्णम् ।

मरिचाग्निकणा पथ्या दाडिमश्च महीपधम् ।

हिंगु सौवर्चलोपेतं चूर्णमग्निकरं परम् ॥ ९१ ॥

इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

नागरं कीटजं धौजं पिप्पली हृष्टती हयम् ।

चित्रकं शारिवा पाठा चारं सवणपञ्चकम् ॥ ९२ ॥

चूर्णं पिष्टा सुरा मण्ड दधिकोष्णांबु काष्ठिकैः ।

पिपे दग्निविहृदशयं कीटवातहरं परम् ॥ ९३ ॥

इति नागराद्यं चूर्णम् ।

पल्लिकैः पञ्चकोलैस्तु घृतं मस्तु चतुर्गुणम् ।

सञ्चारसिद्धमग्निं कफगुल्मश्च नाशयेत् ॥ ८४ ॥

इति मस्तुपट्पलं घृतम् ।

शृङ्गवेररसप्रस्थं घृतप्रस्थञ्च तत्समम् ।

चुकुप्रस्थे न संयोज्यं तथा काञ्चिकमस्तुनोः ॥ ८५ ॥

पिप्पली मरिचं हिंगु साजमोदं सजीरकम् ।

हृषुपाऽजाजि कृष्णा च सैन्धवं विड्मौद्भिदम् ॥ ८६ ॥

सौवर्चलं यवचारं चित्रको हस्तिपिप्पलो ।

चविका पिप्पलीमूलं यवानी धान्यनागरम् ॥ ८७ ॥

एतैः कर्पसमैर्भागैर्विपचेत्सृदुनाग्निना ।

कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् कृमिसम्भवान् ॥ ८८ ॥

अजीर्णं जरयत्याशु नराणां बलवर्धनम् ।

गुल्मघ्नीहोदरं शूलं ज्वरं हिक्कां प्रमोलिकाम् ॥ ८९ ॥

महापट्पलमित्वेतज्ज्वलनं दाववह्निवत् ।

चिप्रमेव तथा रोगा न्नाशयत्यग्रनिर्यथा ॥ ९० ॥

इति महापट्पलं घृतम् ।

मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा ।

भद्रातकं यवानीश्च विड्मौद्भिदं हस्तिपिप्पलो ॥ ९०१ ॥

हिंगु सौवर्चलञ्चैव विड्मौद्भिदं चव्यकम् ।

सामुद्रश्च यवचारं चित्रको वचया सह ॥ ९०२ ॥

एतैरर्धपानैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दशमूलरसे सिद्धं पयसा द्विगुणेन च ॥ ९०३ ॥

मन्दाग्नीनां हितं सिद्धं ग्रहणीदोषनाशनम् ।

शिष्टधामामदौर्वल्यं ग्रीहानमपकर्षति ॥ ९०४ ॥

कासं श्वासं चयद्यापि दुर्नाम सभगन्दरम् ।

कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् कृमिसम्भवान् ॥ १०५ ॥
तान् सर्वात्राशयत्याशु शुष्कं दावानलो यथा ॥ १०६ ॥

इति मरिचाद्यं घृतम् ।

धान्यजीरकसंसिद्धं घृतमग्निविबर्धनम् ।

रोचनं दोषशमनं कृदिदाह विनाशनम् ॥ १०७ ॥

इति धान्यजीरकघृतम् ।

धान्यकं निस्तुपं कृत्वा जले चाष्टगुणे पचेत् ।

तेन पादावशेषेण तत्कल्कं विपचेद् घृतम् ॥ १०८ ॥

वातरोगेषु सर्वेषु पैत्तिकेषु च शस्यते ।

कफजेषु च रोगेषु सर्पिरेतद्यथासृतम् ॥ १०९ ॥

इति धान्यघृतम् ।

द्वे जीरके चित्रकं चव्यं यवानी नागरं तथा ।

पलिकानि च तत्सर्वं पञ्चैव लवणानि च ॥ ११० ॥

आरनालाढकं दत्त्वा घृतप्रस्यं विपाचयेत् ।

एतदग्निविह्वलार्थमर्शसां नाशनं परम् ॥ १११ ॥

इति जीरकघृतम् ।

धान्यकस्य तु शदस्य चतुःपष्टिपलानि च ।

जलद्रोणे विपक्त्वयं यावत्पादावशेषितम् ॥ ११२ ॥

घृतप्रस्यं पचेत्तेन शनैर्मृदग्निना भिषक् ।

जीरकस्य पलान्यष्टौ कल्को कृत्यनिधापयेत् ॥ ११३ ॥

अग्निमन्दीपनं हृद्यं पिवेच्छुष्कं निवर्द्धणम् ।

ग्रामशूलं गुदे शूलं शूलं बह्वणयोनिजम् ॥ ११४ ॥

ग्रामवातमुदायत्तं मर्शरोगांश्च नाशयेत् ।

इति धान्यकघृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
 हिंगु चञ्चामोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ ११५ ॥
 द्वी चारौ हपुषा चैव दद्यादर्धपलोम्भितान् ।
 दधिकाञ्चिकशक्तानि घृतमात्रा समानि च ॥ ११६ ॥
 आर्द्रकस्य रसप्रस्थे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 एतदग्निमुखं नाम मन्दाग्निनां प्रगस्यते ॥ ११७ ॥
 अर्गसा नाशनं श्रेष्ठं तथा गुल्मीदरापहम् ।
 अन्धर्वुदापचीकास कफमेदो निलानपि ॥ ११८ ॥
 नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वयथुं सभगन्दरम् ।
 ये च वस्तिगता रोगा ये च कुक्षि समाश्रिताः ।
 सर्वांस्तान्नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥ ११९ ॥

इति अग्निघृतम् ।

यन्मन्वादि शुची भाण्डे मर्चौद्र गुडकाञ्चिकम् ।
 धान्यराशौ बिरात्रस्थं शुतं चुक्रं तदुच्यते ॥ १२० ॥

इत्यल्पचुक्रम् ।

गुडक्षीद्रारणालानि समस्तुनि यथोत्तरम् ।
 शंसन्ति द्विगुणान् भागान् सम्यक् चुक्रस्य सिद्धये ॥ १२१ ॥

इति चुक्रसन्धानविधानम् ।

प्रस्थं तंडुलतोयत स्तुपत्रलावस्थत्रयं चास्रतः ।
 प्रस्थार्धं दधितोऽन्ध्रमूलकफलान्धश्री गुडान्मानिके ॥
 मान्यौ शोधितशृङ्गवेर सकलात् द्वे सिन्धुजाज्योः पले ।
 द्वे कृष्णोपणयोर्निशापलयुगं निक्षिप्यभाण्डे दृढे ॥ १२२ ॥
 स्त्रिग्वे धान्ययवादि राशिनिहितं चीन्वासरान् स्थापयेद् ।
 श्रीश्री तोयधरात्वये च चतुरो वर्षाणुपुष्पागमे ॥

पट्शीतेऽष्टदिनान्यतः परिमितं विस्त्राव्यसंवापयेत् ।
 चातुर्जातपलेन संहितमिदं शुकञ्च चुक्रञ्च यत् ॥ १२३ ॥
 हन्याद्वातकफामदोपजनिता त्रानाविधानामयान् ।
 दुर्नामानि च शूलगुल्मजठरान् हत्वाऽनलं दीपयेत् ॥ १२४ ॥
 इति वृहच्चुक्रसन्धानविधानम् ।

वङ्गेहिंपञ्चमूलस्य काथे पलशतद्वये ।
 भ्रमृताया रसस्यैके पूतेऽम्भिन्नभयादुके ॥ १२५ ॥
 एचेद् गुड़तुलां ताव द्यावदाऽऽपाकलक्षणम् ।
 अन्यद्युस्तत्र मधुनः सुशीते कुड़वहयम् ॥ १२६ ॥
 प्रलिपेचिसुगन्धस्य त्रिकटोश्च पलं पलम् ।
 प्रत्येकं स्याद्यथचाराच्छुक्तिस्तस्मिन् रसायने ॥ २२७ ॥
 उत्तमं कथितं पुंसामग्निभ्यामग्निहृदये ।
 जीर्येत्यपि हि काष्ठानि कासश्वासं क्षयं क्षमीन् ॥ १२८ ॥
 गुल्मोदरार्शः कुष्ठानि सान्द्रहृदिं निहन्ति च ।
 योगशतैरप्यऽजितां स्यहाज्जयति पीनसान् ॥ १२९ ॥

—०—

चित्रकहरीतक्यभृतेत्यत्र चित्रकादीनां त्रयाणामभ्यः प्रत्ये
 पञ्चाशत्पलं दत्वा विस्त्राव्य सार्द्धद्वादशवासराः स्थापयितव्यम् ।
 इति चित्रकगुड़ः ।

द्वे पाठे दशमूलार्कं कट्फलातिविषात्रिहत् ।
 भागैर्दशपलान् दत्वा जलद्रोणे विषाचयेत् ॥ १३० ॥
 पादशेषे गुड़तुलां दत्वा पक्वे गुड़े ततः ।
 चूर्णितां पञ्चपलिकां चय्यव्योषहरीतकीम् ॥ १३१ ॥
 चित्रकं मयबध्दारं द्विगुणं तत्र दापयेत् ।
 दर्व्याः प्रलेपनं वापि ततस्तमवतारयेत् ॥ १३२ ॥

हिंम्बस्त्रवेतमं चव्यं विद्वतस्तु पलं तथा ।

क्षिप्त्वा चैकीकृतं सर्वं स्थापयेद्भ्राजने शुभे ॥ १३३ ॥

वतः चारगुडं खादेदजीर्णरुचिनाशनम् ।

प्रीहार्शः शोथपांडुत्व मेहकुष्ठगरापहम् ॥ १३४ ॥

इति चारगुडः ।

द्वे पञ्चमूले त्रिफला विष्टम्बूलं शतावरी ।

दन्तीचित्रकमास्फोता रास्त्रा पाठा सुधा शठी ॥ १३५ ॥

पथ्या दशपलान् भागान् दग्ध्वाम्बसिसमाहरेत् ।

त्रिसप्तकत्वस्तद्भस्म जलद्रीणे च गालयेत् ॥ १३६ ॥

तद्द्रीणं साधयेदग्नी चतुर्भागावशेषितम् ।

ततो गुडतुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना ॥ १३७ ॥

सिद्धं गुडन्तु विघ्नाय चूर्णानीमानि दापयेत् ।

द्विधिकालीं द्विकाकोल्यौ यवचारं समावपेत् ॥ १३८ ॥

एतत्पञ्चपलान् भागान् पृथक्पञ्चपलानि च ।

हरीतकीं त्रिकटुकं सर्जिकां चित्रकं वचाम् ॥ १३९ ॥

हिंम्बाम्बवेतसाभ्याश्च द्वे पले तत्र दापयेत् ।

अक्षप्रमाणां गुटिकां कृत्वा खादेद्यथाबलम् ॥ १४० ॥

अजीर्णं जरयत्येष जीर्णं सन्दीपयत्यपि ।

भुक्तं भुक्तश्च जीर्येत पाण्डुत्वमपकर्षति ॥ १४१ ॥

प्रीहार्शांसि श्वयथुश्च श्लेष्मकासमरोचकम् ।

मन्दाग्निश्च विषाग्निश्च कफं कण्ठोरसस्तथा ॥ १४२ ॥

कुष्ठानि च प्रमेहाय गुल्मं चाश व्यपोहति ।

ख्यातः चारगुडोद्धोष रोगग्रस्ते प्रयोजयेत् ॥ १४३ ॥

इति चारगुडः ।

इत्यजीर्णाग्निमास्थनिदानचिकित्साधिकारः ।

अथ निदानमाह ।

स्वल्पं यदा दोषविवहमामं लीनं न त्जःपथमावृणोति ।
 भवत्यजोर्णंऽपि तदा बुभुक्षा सामन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति ॥१४॥
 प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ।
 तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्दिनश्यति ॥ १४५ ॥
 अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धञ्च यदीरितम् ।
 विसूच्यलसकी तस्माद्भवेद्यापि विलम्बिका ॥ १४६ ॥
 सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठतेऽनिद्रः ।
 यस्याजीर्णंन सावैद्यैर्विसूचीति निगद्यते ॥ १४७ ॥
 न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
 मूठास्तामजितात्मानो लभन्तेऽग्निलोलुपाः ॥ १४८ ॥
 मूर्च्छातिसारी वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्द्वेष्टनजृम्भदाहा ।
 वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजय भवन्ति तस्य शिरस्य भेदः ॥ १४९ ॥
 कुचिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत प्रकूजति ।
 निरूढो मारुतयैव कुक्ष्यानुपरि धावति ॥ १५० ॥
 वायुः कम्पभ्रमनाह शूल्यादीन् प्रकरोति वा ।
 पित्तं च्वरातिसारी च दाहादि खेदनानि च ॥ १५१ ॥
 श्लेष्माद्गुरुताच्छर्दिं वाग्भङ्गष्टीवनानि च ॥ १५२ ॥
 वातवर्च्चं निरोधय यस्यात्यर्थं भवेदनु ।
 तम्यालमकमाचष्टे ढण्डोद्गारी च यस्य वै ॥ १५३ ॥
 नाधो गच्छति यो नोर्ध्वमाहारी न विपच्यते ।
 तेन सोऽग्नमकी नाग्रा शीघ्रं देहविनाशकम् ॥ १५४ ॥
 दोषास्त्वनमज्ञे प्रोक्ताश्चर्यतीसारवर्जिताः ।
 कारकास्तीव्रगूनादेः स्रोतसः सप्तिरोधकाः ॥ १५५ ॥

तिर्थ्यमातास्तनुस्तथाः स्तम्भवत्स्तम्भयन्ति च ।

सदण्डालसकस्याज्यः शीघ्रं देशविनाशकृत् ॥ १५६ ॥

दुष्टञ्च भुक्तं कफमारुताभ्यां

प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य ।

विलंबिकान्तां मृशदुष्टिकित्ख्या-

माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥ १५७ ॥

यत्रस्थमामं विरुजे तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ।

दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥ १५६ ॥

यः स्यावदन्तीष्टनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरजातनेत्रः ।

चामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय् ॥ १५७ ॥

उद्धारशक्तिरुत्साही वेगोत्सर्गो यथोचितः ।

लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १५८ ॥

निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता ।

अमी उपद्रवा घोरा विपूच्यां पञ्चदारुणाः ॥ १५९ ॥

विस्त्र्यां सर्वरूपाणि सन्नियम्य चिकित्सकः ।

यमनं कारयेत् क्षिप्रं मुष्णेन लवणाम्बुना ॥ १६० ॥

यावत्सन्तिष्ठते दुष्टो नरस्याऽरन्नसो हृदि !

तावन्मर्माणि भिद्यन्ते विषं पोतवतो यथा ॥ १६१ ॥

विपूच्यामतिवृद्धायां पाण्यत्रोर्दीहः प्रशस्यते ।

तद्दिने लह्वनं कार्यं विरक्तवदुपाचरेत् ॥ १६२ ॥

जातिफलञ्च चुक्रञ्च मिष्टतैलेन पाचयेत् ।

तेन मर्दनमात्रेण खलीशूलं निवारयेत् ॥ १६३ ॥

कुष्टसेन्धवयोः कल्कं चुक्रतैलसमन्वितम् ।

विपूच्यां मर्दनं कोष्णं खलीशूलनिवारणम् ॥ १६४ ॥

चुक्रामावेऽत्र काञ्चिकन्देयमित्रि ।

अर्कपत्ररसप्रस्थं प्रस्थं धतूरकस्य च ।

श्वेतसुदीरसप्रस्थं प्रस्थं मोभाञ्जनार्द्रकात् ॥ १६५ ॥

कुटसैन्धवयोः कल्कं पले द्वे द्वे प्रमाणतः ।

एकीकृत्य समस्तं तद्दधिकं चान्नकाञ्जिकम् ॥ १६६ ॥

तैलप्रस्थं समावाप्य पचेन्मृदग्निना शनैः ।

खल्लीं निवारयत्येतद्द्विपूचीरोगसम्भवाम् ॥ १६७ ॥

पक्षाघातामवातांश्च गृध्रसी खञ्जपङ्गुताम् ।

इत्यर्करसादितैलम् ।

करञ्जनिम्बशिखरी गुडूच्यर्जुनवत्सकैः ।

पीतः कपायो वमनाद्द्वोरा हन्ति विपूचिकाम् ॥ १६८ ॥

हन्ति दहन्यग्निकल्कस्तु पिप्पलीकल्कसयुतः ।

पीतः कोण्डेन तोयेन क्षिप्रं हन्याद्विपूचिकाम् ॥ १६९ ॥

व्योषं करंजस्य फलं हरिद्रे मूलं समावाप्य च मातुलुङ्गां ।

छाया विण्णुका वटिका तु कार्या हन्याद्विपूचीं नयनाञ्जनेन ॥ १७० ॥

इत्यञ्जनम् ।

गुडपुष्पमारशिखरी तडुल गिरिकर्णिका हरिद्रे द्वे ।

अञ्जनगुटिका विलयति विपूचिका त्रिकटुक मनाया ॥ १७१ ॥

इति द्वितीयमञ्जनम् ।

त्वक्पदराक्षाऽगुग्गियु कुट्टैरत्वस्तपिटैः सवचा शताह्नैः ।

उद्धर्त्तनं खल्लिपिपूचिकान्नं तैल विपक्वञ्च तदर्थं कारि ॥ १७२ ॥

पिपामायामयोत्क्रेगे सप्तगस्यास्तु शस्यते ।

जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रवनस्य च ॥ १७३ ॥

सह्याऽऽनडमुटर मस्रपिटैः प्रलेपयेत् ।

दारुहैमवती कुट्टगताक्षा विण्णुसैन्धवैः ॥ १७४ ॥

तक्रो ण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सत्चारमार्त्तिं जठरस्य हन्यात् ।
 खेदो घटैर्वा बहुवाप्यपूर्णे रूप्यैस्त्वथान्बैरपि पाणितपैः ॥१७५॥
 विलंबिकाऽलसकयो रदमेव क्रिया क्रमः ॥ १७६ ॥
 उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
 लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १७७ ॥
 सुरसादिकरञ्जादि सहकाररसं तथा ।
 हिंगुसौयर्चलं चुक्रं मधुमद्यानि यानि च ॥ १७८ ॥
 एतेषामूर्ध्वभागित्वात् सम्यज्जिर्णेऽपि देहिनाम् ।
 अजीर्णतामिवोद्गारो गन्धतो ह्युपलक्ष्यते ॥ १७९ ॥

इति वङ्गसेनेऽग्निमान्द्याजीर्णविषूचिकाऽलसक
 विलम्बिकानिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ५ ॥

—०—

अथ भस्मकनिदानमाह ।

कफे चीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् ।
 तोत्रं प्रवर्द्धयेदग्निं तदा तं भस्मकं वदेत् ॥ १ ॥
 ढङ्गदाह श्वास मूर्च्छादीन् कृत्वैवात्यग्निसम्भवान् ।
 पक्वान्नमाशुधात्वादीन् संचयन्नाशयेत्तनुम् ।
 क्षणाद्भुक्तं भवेद्भस्म सरोगो भस्मकः स्मृतः ॥ २ ॥
 तं भस्मकं गुरुस्निग्ध सान्द्रमण्डहिमस्त्रिरेः ।
 अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तघ्नैश्च विरेचनैः ॥ ३ ॥
 अत्युषिताग्निगान्धै माहिपदधिदुग्धतक्रसर्पीषि ।

संसेवेत यवागूं समधुच्छिष्टां ससपिष्काम् ॥ ४ ॥
 असक्तत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ।
 श्यामाविह्वद्विपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ॥ ५ ॥
 यत्किञ्चिन्मधुरं सेव्यं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ।
 सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ ६ ॥
 कफे पूर्वं जिते पित्ते मारुते वाऽनलः समः ।
 सम धातौ पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्वलयर्धनम् ॥ ७ ॥
 मुहुर्मुहुर्जरीणोऽपि भोज्यान्नान्युपहारयेत् ।
 निरिन्धनो रसं लब्ध्वा यथैवान्नेन पाचयेत् ॥ ८ ॥
 कोलास्थि मज्जा कल्कस्तु पीतो वाप्युदकेन वै ।
 अचिराद्विनिहन्त्येव प्रयोगो भस्मकं नृणाम् ॥ ९ ॥
 नारीचीरेण संयुक्तां पिवेदौदुम्बरीं त्वचम् ।
 ताभ्यां वा पायसं सिद्धं पिवेदत्यग्निशान्तये ॥ १० ॥
 सिततण्डुलसितकमलं छागचीरेण पायसं सिद्धम् ।
 भुक्त्वा घृतेन पुरुषो द्वादशदिवसान् बुभुक्षितो न भवेत् ॥ ११ ॥
 विदारो स्वरसं चीरे पचेदष्टगुणं घृतम् ।
 माद्विषं जीवनीयेन कल्के मात्यग्निनाशनम् ॥ १२ ॥
 इति वङ्गसेने भस्मकनिदानचिकित्साधिकाः
 समाप्तः ॥ ६ ॥

—०—

अथ कृमिनिदानमाह ।

क्षमयन्तु द्विधाः प्रोक्ता वाद्यभ्यन्तरमेदतः ।

वह्निमेन कफाऽमृग्विट् जन्ममेदाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥

नामतो विंशतिविधा वाह्यास्तत्र मसोद्भवाः ।
 तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराग्रयाः ॥ २ ॥
 बहुपादाद्य सूक्ष्माद्य यूकालिरयाद्य नामतः ।
 द्विधा ते कोठपिटिकाः कण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ॥ ३ ॥
 अजीर्णभोजी मधुराम्बसेवो द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता ।
 व्यायामवर्जी च दिवाशयी च विरुद्धभोजी लभते कृमींस्तु ॥४॥
 मापपिष्टाम्बलवणगुडशकैः पुरीषजाः ।
 मांसमापगुडघोर दधि शक्तैः कफोद्भवाः ॥ ५ ॥
 विरुद्धानीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥ ६ ॥

—०—

ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः छर्दनं भ्रमः ।
 भक्तद्वेषातिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम् ॥ ७ ॥

—०—

कफादाभागये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ।
 पृथुवर्धनिभाः केचित् केचित् गण्डूपदोषमाः ॥ ८ ॥
 रुद्धधान्यादुराकारा स्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ।
 श्वेतास्ताम्रावभामाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ ९ ॥
 घन्दादा उदरायेष्टा हृदयादामहागुहाः ।
 चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ १० ॥
 हृत्पासमास्यस्त्रवण मयिपाकमरोचकम् ।
 छटिशूलज्वरानाह कार्ग्यग्रययुपीनसान् ॥ ११ ॥

—०—

रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
 अपादाहतताम्राश्च सीक्ष्मात्केचिददर्शनाः ॥ १२ ॥

केशादालीमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः ।
 पङ्केते कुष्टकर्माणः सहस्रौरसमातरः ॥ १३ ॥
 पक्काशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधो विसर्पिणः ।
 संहृदयाद्य भवेयुथ ते यक्षमाशयोन्मुखाः ॥ १४ ॥
 तदास्योद्गारनिःश्वासविङ्गन्धानुविधायिनः ।
 पृथुवृततनुस्थूलाः श्यावाः पीताः सिताऽसिताः ॥ १५ ॥
 ते पञ्च नामभिः ख्याताः ककेरुकमकेरुकाः ।
 सौसुरादाः सशूलाख्या लीलिहा जनयन्ति च ॥ १६ ॥
 विद्धे दशूलविष्टम् कार्श्यपारुथपाण्डुताः ।
 रोमहर्षाग्निसदन गुदकण्डूविमार्गगाः ॥ १७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

तेषामन्यतमं वेद्यो जिघांसुः स्त्रिग्धमातुरम् ।
 सुरसादि विषक्लेन सर्पिषा वाऽन्नमादियेत् ॥ १८ ॥
 विरेचयेत्तीक्ष्णतमैः योगैरास्यापयेहिं च ॥ १९ ॥
 विङ्गु तण्डुलव्योपशियूभिर्मरिचेन च ।
 तक्रमिहा यवागूः स्यात् क्षमिघ्नी समुवर्चिका ॥ २० ॥
 विङ्गुव्योपमं युक्त मन्त्रमण्डं पिवेन्नरः ।
 दीपनं क्षमिनागाय वङ्गिञ्च कुरुते भृशम् ॥ २१ ॥
 सघ्नीद्रः क्षमिजिद्धिः पीतः क्षमिहरशिपुजय क्लृप्तः ।
 पीतं सूत्रमजायाः ग्रन्थिकचूर्णान्वितं वापि ॥ २२ ॥
 पुष्कराद्वाभ्यनिर्यामं क्षमिघ्नाहं न संयुतम् ।
 निघ्नाहर्षम्यतः धातः सर्वक्षमिनिवारणम् ॥ २३ ॥

पारशीय यवानी पीता पर्युषिता वारिणा प्रातः ।

गुडपूर्वा कृमिजालं कोष्ठगतं पातयत्याशु ॥ २३ ॥

पारिभद्रकपत्रोत्थं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।

किंशुकस्य रसं वापि घत्तूरस्यापि वा रसम् ॥ २४ ॥

ता सुपर्णीफलदारुशिग्रू क्वाथः सकृष्णाकृमिशत्रु कल्कः ।

गन्धयेनापि चिरप्रवृत्तान् कृमीन्निहन्ति कृमिजांश्च रोगान् ॥ २५ ॥

आखुपर्णीदलैः पिष्टैः पिष्टकेन तु पूषिकाः ।

जग्ध्वासौवीरकं चानु पिबेत् कृमिहरं परम् ॥ २६ ॥

पलाशबीजस्वरसं पिबेद्वा क्षौद्रसंयुतम् ।

पिबेत्तद्बीजकल्कं वा तक्त्रेण कृमिनाशनः ॥ २७ ॥

लिह्याक्षौद्रेण वैडङ्गं चूर्णं कृमिविनाशनः ।

सुरसादिगणं वापि सर्वथैवोपयोजयेत् ॥ २८ ॥

प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनञ्च दितं भवेत् ।

कृमीणां नाशनं रुच्यं मग्निसन्दीपनं परम् ॥ २९ ॥

—०—

फलत्रयं वचादन्तो त्रिवृत्कम्पिप्तकैः समैः ।

सिद्धं सर्पिर्गवांमूत्रे पीतं कृमिविनाशनम् ॥ ३० ॥

इति त्रिफलाद्यं घृतम् ।

त्रिफलायाः त्रयः प्रस्थाः विडङ्गं प्रस्थमेव च ।

दीप्यञ्च दशमूलञ्च लाभतः समुपाहरेत् ॥ ३१ ॥

पादशेषे जलद्रोणे पूते सर्पिर्विपाचयेत् ।

प्रस्थोन्मितं सिन्धुयुतं तत्परं कृमिनाशनम् ॥ ३२ ॥

विडङ्गघृतमित्येतस्त्रेद्यं शर्करया सह ।

सर्वकृमीन् प्रणदति वच्यं सुकृमिवाधुरान् ॥ ३३ ॥

इति विडङ्गाद्यं घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं सैन्धवं कृष्णजीरकम् ।
 चञ्चचित्रकतालीसपत्रकं नागकेशरम् ॥ ३४ ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्चसौवर्चलस्य च ।
 मरिचाजाजिगृष्ठीनामेकैकस्थ पलं पलम् ॥ ३५ ॥
 दाडिमात् कुडवञ्चैव द्वे पले चान्नवेतसात् ।
 सर्वमेकत्र संघृत्य योजयेत्कुशलो भिषक् ॥ ३६ ॥
 पिप्पल्यायमिदं ख्यात नष्टवह्निः प्रदीपनम् ।
 अर्गांसि ग्रहणीगुह्यं मुदरं सभगन्दरम् ॥ ३७ ॥
 कृमिकण्डुऽरुचिहरं सुरयोष्णोदकेन वा ।
 नात.परतर किञ्चिदामशीघ्रनिपूदनम् ॥ ३८ ॥

इति पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ।

पलद्वयापले द्वे तु कृष्णायसपलद्वयम् ।
 पथ्यामृताक्ष धात्रीणां पृथगेकैकशः पलम् ॥ ३९ ॥
 पृथीकचञ्चव्योपाग्नि कारवीकृमिनाशनैः ।
 चूर्णितैरर्धपलिकैस्त्रिलतैलं पलद्वयम् ॥ ४० ॥
 त्रिफलायारसप्रखे खडं प्रस्थयुगं पचेत् ।
 दार्वीप्रलेपात्पाकश्चातुजातकसंयुतम् ॥ ४१ ॥
 सावित्रषट्काद्येते यथाम्निबलभक्षिताः ।
 कृमिकोष्ठाग्निदोर्वन्ध शायगुल्मोदरव्रणान् ॥ ४२ ॥
 कामलापाण्डुरोगार्गा भगन्दरगदज्वरान् ।
 निहन्युर्वां तु मन्त्रिहाः ययस्त्रैर्व्यवनप्रदाः ॥ ४३ ॥
 घातप्रमद्वगमनाः चक्षुष्या. पुष्टिवर्धनाः ।
 भयन्त्यतिस्त्रिभुजां घातातपनिषेविनाम् ॥ ४४ ॥

इति सावित्रषट्कः ।

रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धतूरपत्रजः ।

ताम्बूलपत्रजो वापि लेपनं यूकनाशनम् ॥ ४५ ॥

ककुभङ्गुमं विडङ्गं लाङ्गली भस्मातकं तयोशीरम् ।

श्रीविष्टकं सर्जरसं मदमञ्जैवाष्टमं दद्यात् ॥ ४६ ॥

एषसुगन्धो धूपो मशकानां नाशनः श्रेष्ठः ।

शय्यासुमत्कुणानां शिरसि वस्त्रे च यूकानाम् ॥ ४७ ॥

इति मशकहरी धूपः ।

भण्डीपिष्टाऽऽरनालेन गोमूत्रेणाभिपिष्टकाः ।

कुनटीकटुतैलेन योगायुकापहास्त्रयः ॥ ४८ ॥

—०—

लाक्षाभस्मातकश्च श्रीवासः श्वेताऽपररजिता ।

अर्जुनस्य फलं पुष्पं विडङ्गं सर्जगुग्गुलुः ॥ ४९ ॥

एभिः कृतेन धूपेन शाम्यन्ति नियतं गृहे ।

भुजङ्गमूपकादद्याद्घुणामशकमत्कुणा ॥ ५० ॥

इति गृहे भुजङ्गादिनाशको धूपः ।

—०—

सविडङ्गं गन्धशिलया सुसिद्धं सुरभीजलेन कटुतैलम् ।

निखिला नयति विनाशं लिख्यासहिताय वै यूकाः ॥ ५१ ॥

इति विडङ्गतैलम् ।

चीराणि मांसानि घृतानि चैव दधीनि शाकानि च, पर्णवन्ति ।

समापतोयान्मधुरान्मनांश्च क्षमीन् जिघांसुः परिवर्जयेत्तु ॥ ५१ ॥

इति वङ्गसेने कृमिनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ७ ॥

—०—

अथ पाण्डुरोगनिदानमाह ।

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणात् सृष्टः ॥ १ ॥

पिपासारुचिद्वक्त्रासैरुदाहोऽङ्गगौरवम् ।

रक्तलोचनता तस्य पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

व्यवायमग्नं लवणानि मद्यं सृष्टं दिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णम् ।

निषेव्यमाणस्य समेत्य रक्तं कुर्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुताञ्च ॥ ३ ॥

त्वक्स्फोटनिष्ठोवनगात्रसादो सृष्टचणप्रेक्षकूटशोथाः ।

विण्मूत्रपीतत्व मथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरस्कराणि ॥ ४ ॥

त्वङ्मूत्र नयनादीनां रुक्षकृष्णारुणाभता ।

वातपाण्डुमये कस्य तोदानाहभ्रमादयः ॥ ५ ॥

पीतमूत्रगङ्गत्रेवो दाहवृष्णाज्वरान्वितः ।

भिष्वविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्डुमयी नरः ॥ ६ ॥

कफप्रमेकस्त्रययु तन्द्रालस्यातिगौरवैः ।

पाण्डुरोगी कफाच्छुक्ल त्वङ्मूत्रनयनाननैः ॥ ७ ॥

सर्वास्त्रसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ।

चिदोपलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सृष्टुःसहम् ॥ ८ ॥

ज्वरारोचकद्वक्त्रास छर्दिदृष्णाक्लमान्वितः ।

पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषै र्भयात्त्रयः शोणो हतेन्द्रियः ॥ ९ ॥

सृष्टिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्वतमो भलः ।

कपाया मारुतं पित्त मूपरा मधुरा कफम् ॥ १० ॥

कोपयेन्मृद्रसाग्दीय रीष्याद्रक्तञ्च रुचयेत् ।

पूरयत्वविपक्षैश्च स्रोतांसि निदण्डि च ॥ ११ ॥

इन्द्रियाणां यमं हृत्वा तेषो धीर्यजिमी तथा ।

पांडुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ १२ ॥

शूनाच्चिकूटगण्डभ्रूः शूनपान्नाभिमेहनः ।

कृमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सासृक्कफान्वितम् ॥ १३ ॥

पांडुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभृतो न सिद्धति ।

कासप्रकर्षाञ्छूनांगो यो वा पीतानि पश्यति ॥ १४ ॥

बहुसं विट् सुहरितं सकफं योऽतिसार्यते ।

दीनः स्वेदादिदिग्धाहः हृदिमूर्च्छाद्वडन्वितः ॥ १५ ॥

सनास्यऽसृग्चयाद्यस्तु पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।

पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो नरः ॥

पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १६ ॥

अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं स्नानं तथान्तेषु च मध्यशूनम् ।

गुदे च श्रेफस्यथ सुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यंतमसंज्ञकल्पम् ॥ १७ ॥

विवर्जयेत्पाण्डु किनं यशोर्थी तथातिसारज्वरपीडितश्च ॥ १८ ॥

साध्यश्च पाण्डुः । मयिनं समीक्ष्य च्छिग्धं घृतेनोर्ध्वमधय शुद्धम् ।

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

सम्पादयेन् चौद्रघृतप्रयाटेर्हरीतकीचूर्णमयैः प्रयोमैः ।

पिवेद्धृतं वा रजनीविपक्वं यक्षैफलं तिक्तकमेव चापि ॥ १९ ॥

विरंचनद्रव्यकृतं पिषेद्या योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥ २० ॥

विधिः च्छिग्धोऽय वातोत्थे तिक्तः शीतस्तु पैत्तिके ।

शैषिके कटु, रूचणाः कार्यी मिश्रस्तु मिश्रके ॥ २१ ॥

द्विपक्षमूलीकथितं सविखं कफात्मके पांडुगटे पिवेत्तत् ।

ज्वरेऽतिसारे श्वयथौ ग्रहण्यां ज्ञासेऽरुचौ कण्ठहृदामयेषु ॥ २२ ॥

अयस्तिलद्रूपणकोलभाभिः सर्वैः समं माचिकघातुचूर्णम् ।

तैर्मोदकः क्षौद्रयुतः सुभुक्तः पाण्डुामयेदूरगतेऽपि शस्तम् ॥२१॥
इत्यय आदिमोदकम् ।

दहनाजमोदसैन्धव नागरमरिचास्त्रतक्रोण ।
सप्ताहादग्निबलं पाण्डुशो विमर्दनं परम् ॥ २४ ॥
सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं चाप्ययोरजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा वा पिवेन्नरः ॥ २५ ॥
गोमूत्रसिद्धमण्डूरचूर्णं सगुडमभ्यसेत् ।
पाण्डुरोगं जयेत्सर्वं पक्तिशूलञ्च दारुणम् ॥ २६ ॥
अयोमलन्तु सन्तप्तं भूयो गोमूत्रसाधितम् ।
मधुसर्पियुतं स्त्रीद्वया पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥ २७ ॥
दीपनं चाग्निजननं शोधपाण्डुामयापहम् ।
कल्याणकाङ्क्षयं दद्याद्भक्षयेद्वा गुडं नरः ॥ २८ ॥
मृत्तिकां भावितां दद्यात्तुल्यां निम्बरसेनया ।
वार्त्ताक्वा कटुरोहिण्या गोमूत्रेषु च भावयेत् ॥ २९ ॥
मृद्देपकरणार्थन्तु भिषक् पथान्नियोजयेत् ।

—०—

मूर्वातिक्तानिशायास कृष्णाचन्दनपपैतैः ।
त्रायन्ती वत्सभूनिम्य पटोलाभ्युददारुभिः ॥ ३० ॥
अचमात्रैर्हृतप्रस्यं सिद्धं क्षीरचतुर्गुणे ।
पाण्डुताञ्ज्वरविस्फोटशोफाशो रक्तपित्तनुत् ॥ ३१ ॥
इति मूर्वाद्यष्टम् ।
कटुकां रोहिणीं सुस्तां हरिद्रां वत्सकत्वचम् ।
पटोलचन्दनं मूर्वां त्रायमाणां दुरालभां ॥ ३२ ॥
सपिप्पलीं कर्कटिकां पूतिकाम् देवदारु च ।
पिद्वाघमात्रं तैः सर्पिः प्रस्यं क्षीरादुक्ते पचेत् ॥ ३३ ॥

रक्तपित्तं ज्वरं दाहं श्वयथुं सभगन्दरम् ।

अर्थास्यऽष्टगदरश्चैव हन्याद्विस्फोटकांस्तथा ॥ ३४ ॥

इति कटुकार्यं घृतम् ।

व्योषं विल्वं द्विरजन्थी त्रिफला द्विपुनर्नवा ।

सुस्ता चायोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ३५ ॥

हृदिकाली च भार्गी च सचीरैस्तैः शृतं घृतम् ।

सर्वान् प्रशमयन्त्याश्च विकारान् सृत्तिकोद्भवान् ॥ ३६ ॥

इति व्योषार्थं घृतम् ।

देवदु त्रिफला व्योष हृदिकाली द्वयोरजः ।

हरिद्रे चित्रकं भार्गी पाठे हे च पुनर्नवा ॥ ३७ ॥

विडङ्गं पिप्पली लोध्रं पचेन्मूत्र चतुर्गुणे ।

घृतं तत्पाण्डु हृद्रोग ग्रहणीगुददोषनुत् ॥ ३८ ॥

इति देवदार्व्यार्थं घृतम् ।

रजनीक्वाथकल्काभ्यां घृतं पाण्डुमयापहम् ।

त्रिफलाकल्कागोमूत्र सिद्धं वा माहिषं घृतम् ॥ ३९ ॥

इति रजनी त्रिफलाद्यं घृतम् ।

दन्त्याश्चतुष्पलरसे पिट्टैर्दन्तीशलाटुभिः ।

तद्वत्स्थो घृताद्गुल्म श्लेष्मद्द्रोगपाण्डुनुत् ॥ ४० ॥

—०—

दन्ती कुड्मोऽत्राष्टपलिकः षोडशभिः सलिलकुड्मैः निःक्वाथ
पादावशेषः कृतः ।

इति दन्तीघृतम् ।

ताप्यरजतरुप्यायो मलाः पञ्चपलाः पृथक् ।

चित्रकत्रिफलाव्योष विडङ्गैः पलिकैः सह ॥ ४१ ॥

शर्कराष्टपलोन्मिश्रा चूर्णिता मधुनाप्लुता ।

उदुम्बरममां मात्रा मतः खादेद्यथाग्निमान् ॥ ४२ ॥
 दिने दिने प्रयोगेन जीर्णं भुञ्ज्याद्यथेक्षितम् ।
 वर्जयित्वा कुलित्यांश्च काकमाचोकपोतकान् ॥ ४३ ॥
 योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।
 रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ ४४ ॥
 पांडुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ।
 कुष्ठानि गरजं मेहं श्वासं हृक्कामरोचकम् ॥ ४५ ॥
 विशेषादन्वयपश्चारं कामलां गुदजानि च ॥ ४६ ॥
 सुवर्णमथवा रूप्यं योगे यत्र न सम्भवेत् ।
 तत्र लोहेन कर्माणि भिषक्कुर्यादतन्द्रितः ॥ ४७ ॥

इति योगराजः ।

कुटजत्रिफलानिश्च पटोलघननागरैः ।
 भावितानि दद्याद्धानि रसैर्द्विगुणितानि च ॥ ४८ ॥
 शिलाजतु पलान्यष्टौ तावतो सितशर्करा ।
 त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्या पलोन्मिता ॥ ४९ ॥
 निदग्धीफलमूलाभ्यां पलं युञ्ज्याच्चिजातकात् ।
 मधुध्रिपलसंयुक्ता कुर्यादक्षसमा गुटी ॥ ५० ॥
 दाडिमान्मपय'घोर रसयूपसुरासवान् ।
 ताम्रचयित्वाऽनुपिवे चिरन्तो हित्मभस्यभाक् ॥ ५१ ॥
 पांडुकुष्ठगरभीह्व कामलाशोभगन्दरान् ।
 श्रुतिदृक्कुक्कुमूवाग्नि दोषशोधगदोदरान् ॥ ५२ ॥
 कासासृग्वातपित्तासृक् शूलगुल्मगलयहान् ।
 नेत्रचक्रगदान् हन्ति सर्वरोगहराग्भा ॥ ५३ ॥

इति शिशुगुटिका ॥

व्रूपणं त्रिफला दारु हरिद्रे नीलिनीफलम् ।
 द्राक्षा चेन्द्रयवं सुस्ता मञ्जिष्ठा कटुरोहिणी ॥ ५४ ॥
 शतावरी शिगुबीज चित्रकं गजपिप्पली ।
 शालिपर्णी पृष्टपर्णी बृहती कण्ठकारिका ॥ ५५ ॥
 पाठाभक्तातक दन्ती विशाला सदुरालभा ।
 शठीमधुरसा रास्त्रा विण्डगञ्च समाक्षिकम् ॥ ५६ ॥
 एतैर्धूर्णैः समैर्वापि लोहं द्विगुणमावपेत् ।
 यावशुकञ्च संभृत्य गघां सूत्रेण पाचयेत् ॥ ५७ ॥
 तत्रोऽधमात्रां गुटिकां पाययेत्तडुलाम्बुना ।
 पाण्डुरोगं जयत्याग व्रज्जदण्ड श्वासुरान् ॥ ५८ ॥
 कृमिकुष्ठप्रमेहार्थं यहणीदोषगोथहा ।
 भगन्दरखासकास झीङ्गुल्मीदरापहा ॥ ५९ ॥
 इति व्रूपणादिगुटी ॥

अथ निदानम् ।

पाण्डुरोगी तु यौल्यर्थं पित्तलानि निसेवने ।
 तस्य पित्तमसृक्षामं दग्धरोगाय कल्पते ॥ ६० ॥
 हारिद्रनेत्रः सभृश हारिद्रत्वङ्गखाननः ।
 रक्तप्रीतशकचेत्रो भेकवर्णो हृतेन्द्रियः ॥ ६१ ॥
 दाहाऽविपाकदीर्घत्व्य सदनाऽरुचिकर्षितः ।
 कामला बहुपित्तेषा कोष्ठशाखा अयामता ॥ ६२ ॥
 कालान्तरात् खरोभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला ॥ ६३ ॥
 कृष्णी पोतशकम्बूत्रो भृश शून्य मागव ।
 सरक्ताक्षिमुखच्छर्दि विग्भूत्रो यद्य ताम्पति ॥ ६४ ॥
 दाहारुचिद्वडानाह तन्द्रामोहसमन्वितः ।

नष्टाग्निसंघ्नः क्षिप्रं हि कामलावान्विपद्यते ॥ ६५ ॥
 हृद्यरोचकद्वन्नास ज्वरक्लमनिपीडितः ।
 नशति श्लासकामार्तां विद्नेदी कुम्भकामली ॥ ६६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

रेचनं कामलार्तस्य स्निग्धस्यादौप्रयोजयेत् ।
 ततः प्रथमनी कार्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ ६७ ॥
 त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्या निवस्त्र वा रसः ।
 प्रातर्माचिकसंबुक्तः शीलितः कामलापहः ॥ ६८ ॥
 अञ्जनं कामलार्तानां द्रोणपुष्पीरसं शभम् ।
 निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं वा संप्रकल्पयेत् ॥ ६९ ॥
 नस्यं कर्काटिमूलस्य घ्नैयं वा जालिनीफलम् ॥
 गुडूचीपत्रफलकं वा पिवेत्तत्रेण कामली ।
 भर्तं तत्रेण भुञ्जीत सजहात्याथ कामलाम् ॥ ७० ॥
 लोहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
 प्रलिह्य मधुसर्पिभ्यां कामलार्तः सुखी भवेत् ॥ ७१ ॥

किराततिक्तं सुरदारु दार्वी सुस्ता गुडूची कटुकापटीला
 दुरास्रभा पर्पटकं सनिम्बं कटुत्रिकं वापि फलत्रिकञ्च ॥
 विडङ्गसारञ्च समांशकानि सर्वैः समं चूर्णमथात्र लोहम्
 सर्पिमधुभ्यां गुटिका विधेया तक्रानुपानं भिषजा प्रयोज

स्त्रीद्वानिवारयत्याश्च कामलामुद्धतामपि ॥ ७६ ॥

तुल्यां वायोरजःपथ्याहरिद्रां क्षौद्रसर्पिषा ।

चूर्णितां कामलीलिङ्गाद् गुडक्षौद्रेण चाभयाम् ॥ ७७ ॥

—०—

हरिद्रात्रिफलानिम्ब वलामधुकसाधितम् ।

सक्षीरं माद्विषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ ७८ ॥

इति हरिद्राद्य घृतम् ॥

गुडूक्षीरसकल्काभ्यां सिद्धं क्षीरचतुर्गुण्ये ।

माद्विषं घृतमेवाशु कामलाहरमुत्तमम् ॥ ७९ ॥

इति गुडूक्षीघृतम् ॥

अयोरजो हरिद्रे द्वे त्रिफला कटुरोहिणी ।

चूर्णं कामलिनां श्रेष्ठं घृतमाक्षिकसंयुतम् ॥ ८० ॥

सकफो मासुतः पित्तं कामलायां वह्निः क्षिपेत् ।

तस्य स्युः पीतमूत्रत्वक् श्वेतविट्दशनानि च ॥ ८१ ॥

विष्टम्भगौरवाटोप हिक्काश्वासज्वरादयः ॥ ८२ ॥

तं हि कटुं म्लरूक्षैश्च शिखितित्तिरदक्षजैः ।

रमेर्यूपैश्च कौलित्यैर् मुद्गजैरपि भोजयेत् ।

व्योपाद्यं बीजपूराम्बुं पिवेद् वातप्रगांतये ॥ ८३ ॥

कुम्भाख्यकामलायान्तु हितः कामलिको विधिः ॥ ८४ ॥

गोमूत्रेण पिवेत् कुम्भ कामलायां शिलाजतु ॥

मामं माक्षिकघातुं वा किट्टं वाथहिरण्यजम् ॥ ८५ ॥

दम्भाचकाष्टैर्मलमायसन्तु गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारम् ।

विचूर्णं स्त्रीदं मधुनाऽचिरेण कुम्भाद्वय पाण्डुगद निहन्ति ॥ ८६ ॥

इति कुम्भकामला चिकित्सा ।

—०—

कामलार्तः, सृजेद्यस्तु तैलपिष्टनिभम्बलम् ।

कफवद्गुदस्तस्य श्लेष्मघ्नैःकामलां हरेत् ॥ ८७ ॥

इति कामला चिकित्सा ।

—०—

अथ निदानम् ।

अदा तु पाण्डोर्बर्णः स्यादरितः श्यावपीतकः ।

बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ॥ ८८ ॥

श्लेष्महृषोऽङ्गमर्दथ श्वासस्तृष्णाऽरुचिर्भ्रमः ।

हलीमकन्तदातस्य विद्यादऽनिलपित्ततः ॥ ८९ ॥

सन्तापो भिन्नवर्चश्च वहिरंतश्च पीतता ।

पाण्डुता नेत्रयोर्यस्य पानकीलक्षणं वदेत् ॥ ९० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पिवेत् खदिरतोयेन मद्यं लोहरजांसि च ॥ ९१ ॥

—०—

सिता तिक्ता वंला यष्टी त्रिफला रजनीयुगैः ।

श्लेहं लिङ्घ्यात् समध्वान्यं हलीमक प्रशांतये ॥ ९२ ॥

इति सिताद्ये श्लेहः ।

मधुरै रन्त्रपानैस्तं वातपित्तहरैर्हरेत् ।

कामलापाण्डुरोगोक्तां क्रियां चात्र प्रयोजयेत् ॥ ९३ ॥

—०—

अमृतलतारसकल्क प्रसाधितं तुरगविद्धिषा सर्पिः ।

श्लेष्मचतुर्गुणमेत दितरेच्च हलीमकार्तेभ्यः ॥ ९४ ॥

इत्यमृताद्यं घृतम् ॥ इति हलीमकचिकित्सा ।

फलत्रिका मृतावासा तिक्ता भूनिम्ब निम्बके ।
 काथः क्षीद्रयुती हन्यात् पांडुरोगं सकागलम् ॥ ८५ ॥
 दाबीतिक्ताभयारिष्ट वर्षाभू सुपटोलजः ।
 काथः शोथोदरश्वास कामला पांडुरोगनुत् ॥ ८६ ॥
 त्र्यपणं त्रिफलामुस्तं विडङ्गचित्रकं समम् ।
 लोहचूर्णं नवगुणं कृत्वाचूर्णं पिवेत्ररः ॥ ८७ ॥
 मासं तक्त्रेण गोमूत्रैर्लिच्छाद्या मधुसर्पिषा ।
 सजयेत् पांडुहृद्रोग कुष्ठशोथ भगन्दरान् ॥ ८८ ॥
 कृमीनर्शासि जयति मन्दाग्निं च मरोचकम् ।
 युक्तितोऽभ्यसनाच्चैव जरा न लभतेऽबलम् ॥ ८९ ॥
 इन्द्रियाणां विशद्विष्व वलवर्णप्रसादनम् ।
 मासेन लभते जन्तु रेतचूर्णं नवायसम् ॥ १०० ॥

इति नवायसं चूर्णम् ॥

पुनर्नवात्रिंशद्द्वयोप विडङ्गं दारुचित्रकम् ।
 कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चव्यं कलिंगकम् ॥ १०१ ॥
 कटुका पिप्पलीमूलं सुस्तचेति पलोम्भितम् ।
 मंडूरं द्विगुणं चूर्णाद् गोमूत्रार्धाठके पचेत् ॥ १०२ ॥
 गुडवट्टकान् कृत्वा तक्त्रेणाऽऽलोद्यतान् पिवेत् ।
 ते पांडुरोगं प्रीहान मर्शासि विषमज्वरम् ॥ १०३ ॥
 श्वयथुं ग्रहणीदोषं हन्युः कुष्ठकृमींस्तथा ॥

इति मंडूरवट्टकः ॥

त्र्यपणं त्रिफलामुस्तं विडङ्गं चव्यं चित्रकी ।
 दाबीत्वष्पान्निकं घातु ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ १०४ ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् कृत्वा चूर्णं पृथक् पृथक् ।
 मंडूरं द्विगुणं चूर्णां च्छुद्धमञ्जनसन्निर्भम् ॥ १०५ ॥

मूत्रे चाष्टगुणे पक्का तस्मिंस्तु प्रक्षिपेत्ततः ।
 उदुम्बरसमान् कुर्याद्दृष्टकांस्तान्यथाग्निवान् ॥ १०६ ॥
 उपयुञ्जीततत्रेण सात्मां जीर्णं च भोजयेत् ।
 मंढूखटका ह्येते प्राणदाः पांडुरोगिणाम् ॥ १०७ ॥
 कुष्ठानि गरजं शोथ मूत्रस्तम्भं कफामयान् ।
 अशंसि कामलां मेहान् भीष्टानं शमयत्यपि ॥ १०८ ॥
 इति वृहन्मंडूखटकः ।

निम्बं पटीलं कुटजं त्रिफला मुस्तनागरम् ।
 पचेज्जलादके पाद श्रेये दद्याच्च शीतले ॥ १०९ ॥
 शिलाजतु पलान्यष्टौ मासं संस्थापयेच्च तम् ।
 उद्धृत्य तं शिलातुर्य मेतांश्चापि पलोन्मितान् ॥ ११० ॥
 मोचधात्रीफलतुगा कर्कटादिनिदग्धिकाः ।
 त्रिवर्णपादसयुक्तं क्षीद्रं त्रिपलसंयुतम् ॥ १११ ॥
 पयोनुपानं गुटिकां कृत्वा खादेद्यथा बलम् ।
 कामलापांडुरोगार्थं शोथञ्चरनिपीडितः ॥ ११२ ॥
 इति निम्बादिगुटिकाः ।

विडङ्गमुस्तात्रिफला देवदारु षडूपणैः ।
 निर्वाप्य सप्तधा मूत्रे मंडूरं प्राञ्चमिष्यते ॥ ११३ ॥
 तुल्यमात्रमयश्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
 तैरचमात्रां गुटिकां कृत्वा खादेद्दिने दिने ॥ ११४ ॥
 कामला पांडुरोगार्थः सुखमापद्यते क्षणात् ।
 इति मंडूरगुटिकाः ।

विभीतकाऽयोमलनागराणां चूर्णं तिलानां गुडसप्रयुक्तम् ।
 तक्रानुपानं गुटिकां निहन्ति ह्यतिप्रवृद्धानपि पांडुरोगान् ॥
 इति विभीतकाद्या गुटिकाः ।

पञ्चकोलं समरिचं देवदारुफलत्रिकम् ।
 द्विगुमुस्तसमायुक्ता भागास्त्रिपलसन्निताः ॥ ११६ ॥
 यावन्त्येतानि चूर्णानि मंडूरं द्विगुणं ततः ।
 पक्ता चाष्टगुणे मूत्रे घनीभूतं तमुद्धरेत् ॥ ११७ ॥
 सतोऽचमात्रान्वटकान् पिबेत्तक्रोणं तक् भुक् ।
 पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दाग्नित्वमरोचकम् ॥ ११८ ॥
 अर्शासि ग्रहणीं शोथं मुरुस्तंभं हलीमकम् ।
 कृमिं ग्रीहानमुदरं गलरोगञ्च नाशयेत् ॥ ११९ ॥
 मंडूरो वज्रनामायं रोगानीकप्रणाशनः ॥ १२० ॥
 निर्वाप्य समधा मूत्रे मंडूरं ग्राह्यमिष्यते ।
 ग्राहयेदष्टगुणितं गोमूत्रं सर्वचूर्णितः ॥ १२१ ॥

इति मंडूरवज्रवटकः ।

विडङ्गं त्रिफला ज्योषं दार्वीं कृष्णमयोरजः ।
 कामला पाण्डुरोगत्रं लिङ्गात् चौद्रष्टतप्तम् ॥ १२२ ॥
 इति विडङ्गाद्यं लोहम् ।

रसमामलकीनान्तु संशुद्धं यन्त्रपोडितम् ।
 द्रोणं पचेत्तु मृद्गन्नी तत्र चेमानि दापयेत् ॥ १२३ ॥
 चूर्णितं पिप्पलीप्रस्थं मधुकं द्विपलं तथा ।
 प्रस्थं गोस्तनिकायाश्च द्राक्षायाः कल्कपिशितम् ॥ १२४ ॥
 शृङ्गवेरपले द्वे च तुगाक्षीर्याः पलद्वयम् ।
 तुलार्धं शर्करायाश्च घनीभूतं समुद्धरेत् ॥ १२५ ॥
 मधुप्रस्थं समायुक्तं लेहयेत्पलसन्नितम् ।
 हलीमकं कामलाञ्च पाण्डुत्वं चापकर्षति ॥ १२६ ॥

इत्यामलक्यऽवलेहः ।

पचेत् खदिरनिःक्वाथे विडङ्गधान्ययोरजः ।

बलातिक्तासिता यष्टी त्रिफला रजनीद्वयम् ॥ १२७ ॥

लेहं लिह्यात्समध्वाज्यैः पाण्डुरोगी हलीमकी ।

सलेहः कामलां हन्या दपि सम्बत्सरोत्थिताम् ॥ १२८ ॥

इति खदिरलेहः ।

कृष्णे द्वे ग्रन्थिकं वङ्गि दीप्यकोषणसैन्धवम् ।

कृमिघ्नं त्रिफला धान्य कालजामजमोदकम् ॥ १२९ ॥

पलिकानि त्रिद्वत्पञ्च तैलं सर्पिः पलायकम् ।

रसप्रस्यत्रयं धात्र्या गुडस्यार्धशतं पचेत् ॥ १३० ॥

एतत्कल्याणकं पाण्डु कामलाऽर्शोञ्ज्वरापहम् ।

मेहकुष्ठक्षयश्वास ग्रहणीहृद्रसायनम् ॥ १३१ ॥

इति कल्याणगुडः ।

पुनर्नवा निम्बपटोलशुण्ठी तिक्तामृता दार्व्यभया कपायः ।

सर्वाङ्गशोथोदरकासशूल श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ १३२ ॥

यवगोधूमशाल्यत्र रसैर्जाङ्गलजैः समैः ।

सुहाङ्गकीमसूराद्यै र्यूपो भोजनमिथ्यते ॥ १३३ ॥

इति वैङ्गसेने पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामलाहलीमकी

निदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥ ८ ॥

—०—

अथ रक्तपित्तनिदानमाह ।

• घ्नोभ्यायामशोकाध्व व्यवायैरतिसेवितैः ।

तोक्ष्योष्णचारलक्ष्यै रन्तैः कटुभिरेव च ॥ १ ॥

पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ।
 ततः प्रवर्तते रक्त मूर्ध्वञ्चाधो द्विधापि वा ॥ २ ॥
 ऊर्ध्वं नासाच्चिकर्णास्थौ मेद्रयोनिगुदैरधः ।
 कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ॥ ३ ॥
 केचिच्चैव यत्कृत्स्नीकृत्वा प्रवदन्त्यसृजोगतिम् ॥ ४ ॥
 सदनं शीलकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ।
 लोहगन्धश्च निःश्वाप्तो भवत्यस्मिन् प्रविथति ॥ ५ ॥
 सांष्ट्रं सपांडुसस्त्रे हं पिच्छिलञ्च कफान्वितम् ।
 श्यावारुण सफेनञ्च तनुरूक्षञ्च वातिकम् ॥ ६ ॥
 रक्तपित्तं कपायामं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् ।
 मेचकाऽऽगारधूपाम मञ्जनामञ्च पैत्तिकम् ॥ ७ ॥
 संसृष्टलिङ्गं ससर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ।
 ऊर्ध्वं कफसंसृष्ट मधोगं मारुतानुगम् ।
 द्विमार्गं कफवाताभ्या मुभाभ्यां तत्प्रवर्तते ॥ ८ ॥
 ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्य मसाध्यं युगपद्गतम् ॥ ९ ॥
 एकमार्गं बलवती नातिवेगं नवीत्यितम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं श्यान्निरुपद्रवम् ॥ १० ॥
 एकदोषानुग साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।
 यच्चिदोषमसाध्यं त न्मदान्नेरतिवेगवत् ॥ ११ ॥
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य हृदम्यानश्रुतश्च यत् ॥ १२ ॥
 दौर्बल्यं श्वासकासं वर वमथुमदा पांडुता दाहमूर्च्छाः ।
 मुक्ते घोरो विदाहस्त्वष्टतिरपि सदा ह्यद्यतुष्या च पीडा ।
 दृष्ट्याकोटस्य भेदं गिरति च तपनं पूतिनिष्टीवनञ्च ।
 भक्तद्वेषाविपाकी विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ १३ ॥
 मांसप्रचालनाभं क्षयितमिव च यत् कर्दमाशोनिभं वा ।

भेदः पूयास्रकल्पं यङ्गदिव यदि वा पक्षजम्बूफलाभम् ।
 यत् कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकृष्णं यत्र चोक्ताविकारः ।
 तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥ १४ ॥
 येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।

पश्येद्दृश्यं वियच्चैव तच्चासाध्यमसंशयः ॥ १५ ॥

लोहितं हृदयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।

लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १६ ॥

पित्तास्रं शमयेन्नादौ प्रवृत्तं बलिनोऽग्रतः ।

हृत्पाण्डु, ग्रहणीदीप ग्लीहगुल्मक्षयादिकृत् ॥ १७ ॥

गलग्रहं पूतिनस्यं मूर्च्छाञ्च ह्यरुचिं तथा ।

कुष्ठानर्शांसि बीसर्पं वर्णनाशं भगन्दरम् ।

बुद्धीन्द्रियोपरोधञ्च कुर्यात् स्तम्भितमादितः ॥ १८ ॥

चीर्णमांसबलं बालं हृहंशोषानुबन्धिनम् ।

अवाभ्यमविरेच्यञ्च शमनीयैरुपाचरेत् ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वं प्रहत्तदोपस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ।

अचीर्णबलनांसाग्नेः कर्त्तव्यऽमपतर्पणम् ॥ २० ॥

—०—

अथ चिकित्सांमाह ।

उर्ध्वं तर्पणं पूर्वं कर्त्तव्यञ्च विरेचनम् ।

प्रागधोगमने पेर्यं वामनञ्च यथा बलम् ॥ २१ ॥

चारग्वधेन धात्र्या वा विहृता पथ्ययाऽथवा ।

विरेचनं प्रयोक्तव्यं शर्करा मात्तिकोत्तरम् ॥ २२ ॥

मुस्तेन्द्रियवयव्याह मदनाहं पयो मधु ।

शिशिरं दमनं योज्यं रक्तपित्तहरं परम् ॥ २३ ॥

शालिपर्णादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगते ।

रक्तातिसारहन्ता च योन्धो विधिरशेषतः ॥ २४ ॥

शालिपर्णिकनीवार कोरद्रूपप्रसाधिता ।

श्यामाकश्च प्रियंगूश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ २५ ॥

मसूरसुन्नचणकाः समुकुष्टाटकीफलाः ।

प्रगस्ताः सुपयूपार्यं कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥ २६ ॥

दाडिमामलकं कोल मञ्जार्यं चापि दापयेत् ॥

पटोलनिम्बवेलाय प्लचवेतसपल्लवाः ।

शाकार्यं शाकशात्मगानां तण्डुली यादयो हिताः ॥ २७ ॥

पारावतकपोतांश्च लावरक्ताक्षवर्त्तकान् ।

शशान् कपिञ्जलानेषान् हरिणान् कालपुच्छकान् ॥ २८ ॥

रक्तपित्तहरान् दद्याद्द्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥

इन्दुदन्तान्ऽनम्लान्श्च घृतभ्रष्टान् ससैन्धवान् ।

कफानुगे यूपशाकं दद्याद्दातानुगे रसम् ॥ ३० ॥

पथं सतीनयूपेण ससितैर्लाजसक्तुभिः ।

जूलं खर्जूरमृद्धीका मधुकैः सपरुपकैः ॥ ३१ ॥

श्रीवेरमुत्पलं धान्यं चन्दनं यष्टिकामृता ।

वृषोशीरयुतः काथः शर्करामधुसंयुतः ॥ ३२ ॥

रक्तपित्तं जयत्युग्रं तृष्णां दाहं च्वरं तथा ॥ ३३ ॥

पद्मोत्पलानां किञ्चल्कं पृष्टिपर्णी प्रियंगुका ।

जले साध्यरसे तस्मिन् पेयास्याद्रक्तपित्तिनाम् ॥ ३४ ॥

चन्दनोशीरलोध्राणां रसे तस्मिन् सनागरे ।

किराततिक्तकोशीर सुहानां तद्वदेव तु ॥ ३५ ॥

शशः सवास्तुकः शस्ती विदम्भे रक्तपित्तजे ।

वातोत्तरे तित्तिरिः स्याद्दुदुम्बररसे षृतः ॥ ३६ ॥

मयूरज्ज्वलनिर्यूहः न्यग्रोधस्य च कुकुटः ।

रसो विषो पलादीनां वार्त्तिकककरो हितौ ॥ ३७ ॥

लथ्यते तिक्तससिद्धं लथ्याघ्नं वा कफोदकम् ।

सिद्धं विदारोगन्धाद्यैः शृतश्रीतमथापि वा ॥ ३८ ॥

प्रियम्वञ्जनमृत्तोषः श्लेष्मचूर्णावचूर्णितः ।

वासाकषायो रसो वांसृक् पित्तजिह्वसितामधुः ॥ ३९ ॥

हृषपत्राणि संपीड्य रसं समधुशर्करम् ।

पिवेत्तेन समं याति रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥ ४० ॥

पत्रं त्वगैलानतचन्दनानां श्यामासशुण्ठीमधुकोत्पलानाम् ।

श्याद्वात्रीवासाद्विगुणीत्तराणां चूर्णं सिताक्षीद्रसमन्वितानाम् ॥ ४१ ॥

दाहे चरे लोहितपित्तयुक्ते कासे क्षये शोणित मूत्रकण्ठे ।

रक्तेऽतिमात्रं पतिते मुखेन गुदेऽथ नासाश्रुतिमेद्रयोनी ॥ ४२ ॥

मोक्षं पुरा रक्तविनिग्रहार्थं चूर्णं वशिष्टेन महागदघ्नम् ।

इति पत्रकादिचूर्णम् ।

उत्पलं कुशुभं पद्मं कङ्कारं लोहितोत्पलम् ।

मधुकक्षेति पित्ताशुक् लथ्याकृदिहरी गणः ॥ ४३ ॥

तथा हृषाकषायश्च शर्करा मधुसंयुतम् ।

पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रशाम्यति ॥ ४४ ॥

आटरूपकनिर्यूहं प्रियंगुमृत्तिकाञ्जने ।

विनीय लोघ्नं मञ्जीद्रं रक्तपित्तहरं पिवेत् ॥ ४५ ॥

वासाकषायोत्पलमृत्प्रियंगु लोघ्नाञ्जनाम्भीरुहकेशराणि ।

पीत्वा मित्ताक्षीद्रयुतानि शन्यात् पित्तामृजो वेगमुदोर्धमाह ॥ ४६ ॥

वासायां विद्यमानाया भाशायां जीवितस्य च ।

रक्तपित्तो जयीकासी किमर्थमवसीदति ॥ ४७ ॥

तालीशचूर्णयुक्तः पिय. क्षीद्रेण वांसकस्वरसः ।

कफपित्तश्वासतमक स्वरभेदरक्तपित्तहरः ॥ ४८ ॥

घाटरूपकण्टिका पथ्या कायः सशर्करम् ।

घौद्राव्यः कसनश्वास रक्तपित्तनिवर्हणः ॥ ४९ ॥

शतावरीवराराम्ना काश्मर्यं सपरूपकम् ।

पाययेद्रक्तपित्तघ्न सद्यः शूलहरं परम् ॥ ५० ॥

चन्दनेन्द्रयवाः पाठा कटुका सदुरालभा ।

गडूचीवासकं लोभ्रं पिप्पलीघौद्रसंयुतम् ॥ ५१ ॥

कफान्वितं जयेद्रक्तं तृष्णाकासञ्जरापहम् ॥ ५१ ॥

पिवेच्छोतकपायं वा जव्वाम्नाचूर्णसम्भवम् ।

उदुम्बरफलानाञ्च रसं समधुपाययेत् ॥ ५२ ॥

त्रिहृतात्रिफलाश्यामा पिप्पलीशर्करामधु ।

भोदकः सन्निपातोर्ध्वं रक्तपित्तञ्जरापहः ॥ ५३ ॥

अतसौकुम्भमसमङ्गा वटप्ररोहत्वग्भसा पीता ।

प्रशमयति रक्तपित्तं यदि भुङ्क्ते मुद्गयूपेण ॥ ५४ ॥

उशीरकालीयकलोध्रपद्मकं प्रियगुकाकटफलशङ्खगैरिकम् ।

पृथक् पृथक् चन्दनतुल्यभागिकं सशर्करास्तंडुलधावनमुतम् ॥ ५५ ॥

रक्तं सपित्त तमकं पिपासा दाहञ्च पित्त शमयन्ति सद्यः ॥ ५६ ॥

हृषस्य स्वरसं कृत्वा द्रवैरेभिः प्रयोजयेत् ।

प्रियगुमृत्तिकालोभ्र मञ्जनञ्चेति चूर्णयेत् ॥ ५७ ॥

एतच्चूर्णन्तु पातव्यं रसघौद्रसमन्वितम् ॥ ५७ ॥

नासिकासुखपायूभ्यो योनि मेद्गाञ्च विगतः ।

रक्तपित्तं स्रवदन्ति सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ५८ ॥

यच्च शस्त्रघतेनैव रक्तं स्रवति विगतः ।

तदप्यनेन चूर्णेण तिष्ठत्येवावचूर्णितम् ॥ ५९ ॥

अभयामधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता ।

श्लेष्माणं रक्तपित्तञ्च हन्ति शूलातिसारनुत् ॥ ६० ॥
 द्रक्षूणां मध्यकाण्डानि सकन्दनीलमुत्पलम् ।
 केसरं पुण्डरीकस्य भोचं मधुकपझके ॥ ६१ ॥
 वटप्ररोहशङ्गाय द्राक्षाखर्जूर एव च ।
 एतानि समभागानि कपायमवतारयेत् ॥ ६२ ॥
 व्युषितं मधुसंयुक्तं पाययेच्छर्करान्वितम् ।
 सप्रमेह रक्तपित्तं क्षिप्रमेतन्नियच्छति ॥ ६३ ॥
 श्लोहगन्धिनि निःश्वासे उद्गारे धूमगन्धिनि ।
 पृथ्विकां शाणमात्रान्तु खादेद्द्विगुणशर्कराम् ॥ ६४ ॥
 कपायैर्विविधैर्योगैर्दीप्तेऽग्नौ विजिते कफे ।
 रक्तपित्तं नचेच्छास्ये क्षत्र वातोत्त्वणं पयः ॥ ६५ ॥
 छागं पयः स्यात्परमं प्रयोगे गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले वा ।
 सशर्करं भाक्षिकसप्रयुक्तं विदारो गन्धादिगणे शृतं वा ॥ ६६ ॥
 यष्टीमधुकार्जुनजीवनीय द्राक्षा बला गोक्षुरकैः शृतं वा ॥ ६७ ॥
 द्राक्षायाः फलिनीभिर्वा बलाया मधुकेन वा ।
 खदंष्ट्रया शतावर्या रक्तजित्साधितं पयः ॥ ६८ ॥
 पक्षीदुम्बरकाश्मर्यं पथ्या खर्जूरगोस्तनी ।
 मधुनाहन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥ ६९ ॥
 खदिरस्य प्रियंगूनां कोविदारस्य शाल्मलिः ।
 पुष्यचूर्णन्तु मधुना लिहन्नारोग्यमश्नुते ॥ ७० ॥
 वासकस्य रसे पथ्या सप्तधा परिभाविता ।
 क्षुण्णा वा मधुना पीता रक्तपित्तं द्रुतं जयेत् ॥ ७१ ॥

—०—

खरसः सरसः प्रीक्तः कल्को दृपदिपेपितः ।
 काधितस्तु शृतः शीतः शर्वरोमुपितो हिनः ॥ ७२ ॥

द्रव्येण यावता द्रव्य मेकीभूयाऽऽर्द्रतां व्रजेत् ।

तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावना विधी ॥ ७६ ॥

शीरेण लाक्षां मधुमिश्रितेन प्रपीयजीर्णं पयसान्न मद्यात् ।

उद्यो निहन्याद्गुधिरं क्षतोत्थं कान्तार्जुनानामथवापि कल्कम् ॥ ७४ ॥

कल्कं मधूकत्रिफलाजुनानां निशिक्षितं लोहमये सुपात्रे ।

राज्यं विलिङ्घानुपिवेत्सुशीतं सशर्करं क्षागपयः क्षुधार्त्तः ॥ ७५ ॥

अतिनिष्पृतरक्तो वा चौद्रयुक्तं पिवेदनु ।

यकृद्वा भक्षयेदाजं मांसं पित्तसमायुतम् ॥ ७६ ॥

पारावतस्य मांसं वा घृतसिद्धं सशर्करम् ।

भक्षयेन्मधुना शीतं रक्तपित्तनिवारणम् ॥ ७७ ॥

सकफे ग्रथिते रक्ते क्षारः सचौद्रमर्षिपा ।

मृणालोत्पलपद्मानां किंशुकासनयोस्तथा ॥ ७८ ॥

मधुकस्य प्रियंगूना मवलेहः पृथक् पृथक् ।

प्रायेणोपहृताग्नित्वात् सपित्तमतिसार्यते ॥ ७९ ॥

प्राप्नोति चास्यवैरस्यं नवान्नमभिनन्दति ।

नागरेन्द्रयवौ तत्र पातव्यौ तण्डुलांबुना ॥

मिक्षा यवागूर्जीर्णौ वा चाङ्गे रोतक्रदाडिमैः ॥ ८० ॥

नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतभ्रष्टं क्षुण्णपिष्टमामलकम् ।

सेतुरिव तीयवेग रणद्वि मूर्ध्निप्रलेपेन ॥ ८१ ॥

घ्राणप्रवृत्ते जलमाशुदेय सशर्करं नासिकया पयो वा ।

द्राचारसं क्षीरघृतं पिवेद्वा सशर्करं चक्षुरसं पिवेद्वा ॥ ८२ ॥

रसो दाडिमपुष्पोत्थो रसो पूर्वाभवोऽथवा ।

आम्नास्थिजः यन्नाण्डोर्वा नासिकास्तुतरक्तजित् ॥ ८३ ॥

रसो दाडिमपुष्पस्य द्रवारससमन्वितः ।

आलक्तकरसोपेतः पथ्या रससमन्वितः ॥ ८४ ॥

योजितो नासयोः क्षिप्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ।

नासारक्तं प्रवृत्तन्तु हृन्त्यादिति किमद्भुतम् ॥ ८५ ॥

दूर्वाभयादाङ्गिमपुष्पकानां लाचामलक्याः खरसेन नखम् ।
दिनत्रयं यः कुरुते प्रभाते नासाऽरुजं नाम रुजं निहन्ति ॥

—०—

श्यामाऽम्ब मोरटानन्ता शर्कराभिः शृतं घृतम् ।

सर्वदोषहरं हृद्यं नखं नासागतेऽरुजि ॥ ८७ ॥

इति श्यामाघृतम् ।

दूर्वाभव्यफलं माप कुलित्थी वंशपत्रिका ।

जलस्थलोद्भवौ कर्णं भोचकौ खरमञ्जरी ॥ ८८ ॥

दण्डोत्पलस्य मूलन्तु निःक्वाथ्याष्टगुणेऽम्बसि ।

तत्पादशेषित तैलं तुल्यं कृत्वा विपाचयेत् ।

तत्तैलं प्रतिमर्षेण आनाहाख्यं गर्दं जयेत् ॥ ८९ ॥

इति दूर्वाद्यं तैलम् ।

रक्तातिसारिकं कर्म रक्ते स्यात्पायुगामिनि ।

पित्तप्रमेहिकं कर्म मेद्रगे विनियोजयेत् ॥ ९० ॥

—०—

शृतं क्षीरं पिवेच्चापि पञ्चमूल्या ढणाङ्गया ।

गोकण्टकानां खरसैः पर्णिनीभिस्तथा पयः ॥ ९१ ॥

हृन्त्याशुरक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगम् ।

मेद्रगे विहितश्चापि वस्तिरुत्तरसंज्ञिकः ॥ ९२ ॥

इति ढणपञ्चमूलीक्षीरम् ।

—०—

चन्दनं नलदं लोभ्रं मुशीरं पद्मकेशरम् ।

नागपुष्पञ्च विल्वञ्च भद्रंमुस्तं सशर्करम् ॥ ९३ ॥

शीवेरश्चैव पाठात्तु कुटजोत्पलमेव च ।
 शृङ्गवेरं सातिविषा धातकी सरसाञ्जनम् ॥ ८४ ॥
 चास्त्रास्थि जम्बूसारास्थि तथा मोचरसोऽपि च ।
 नीलोत्पलं समद्गाञ्च सूक्ष्मैला दाडिमत्वचम् ॥ ८५ ॥
 चतुर्दिग्गतिरेतानि समभागानि कारयेत् ।
 तण्डुलोदकसंयुक्तं मधुना सह योजयेत् ॥ ८६ ॥
 योगो लोहितपित्ताना मर्शिणां ज्वरिणां तथा ।
 मूर्च्छामेदोप्लष्टानां वृणान्तानां प्रदापयेत् ॥ ८७ ॥
 षतीसारं तथा हृदि स्त्रीणाञ्च रजसो ग्रहम् ।
 प्रच्युतानाञ्च गर्भाणां स्थापनं परमुच्यते ॥ ८८ ॥
 अश्विनोः सम्मतो योगो रक्तपित्तनिवर्हणः ॥

इति चन्दनाद्यं चूर्णम् ।

दूर्वासेत्पलकिञ्चल्कं मञ्जिष्ठा शैलवालुकम् ।
 शिवा लोध्रमुशीरञ्च मुस्तं चन्दनपद्मकम् ॥ ८९ ॥
 विषचेल्कार्पिकैरेतैः सर्पिराजं सुखाग्निना ।
 तण्डुलांबु त्वजाक्षीरं दद्यादेवं चतुर्गुणम् ॥ १०० ॥
 द्राचायष्ट्याह्नमधुक काश्मरी चन्दनं सितम् ।
 पिष्ट्वा तल्कार्पिकैर्द्रव्यैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १०१ ॥
 तत्पानं वमती रक्तं नावनं नासिकागते ।
 कर्णाभ्यां यस्य गच्छेच्च तस्य कर्णैः प्रपूरयेत् ॥ १०२ ॥
 चक्षुः स्राविणि रक्ते च पूरयेत्तेन चक्षुषी ।
 मेद्रपायुप्रहत्ते च वस्तिकर्म च तद्वितम् ॥
 रोगकूपप्रहत्ते च तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ १०३ ॥
 इति दूर्वाद्यं घृतम् ।

दूर्वासेन्दीवरं पद्मं मञ्जिष्ठा शैलवालुका ।

रास्त्रामुस्ता तथोशीरं चन्दनं मधुकाष्ठयम् ॥ १०४ ॥

पद्मकं लोभ्रकुटञ्ज, चन्दनं रजनीद्वयम् ॥ १०५ ॥

काकोली शारिवे चिति कल्कैरेभिश्च कार्पिकैः ॥ १०६ ॥

घृतप्रस्थमजाचीर, तंडुलोदकसंयुतम् ॥ १०७ ॥

दूर्वायाः स्वरसेनापि साधितं मृदुनाग्निना ॥ १०८ ॥

तत्पानं वमतो रक्त नावनं नासिका गते । ॥ १०९ ॥

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेश तस्य कर्णां प्रपूरयेत् ॥ ११० ॥

रक्तास्त्रावीणि चार्शांसि लेपयेत्तेन सर्पिणा । ॥ १११ ॥

मेद्रपायुप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ ११२ ॥

पित्तजेषु विकारेषु स्फोटादिषु च बुद्धिमान् । ॥ ११३ ॥

विषेषु कीटदोषेषु विसर्पेषु प्रयोजयेत् ॥ ११४ ॥

इति महादूर्वाद्यं घृतम् ।

न्यग्रोधो दुम्बराश्वला शङ्खानाऽऽपीथ्य वासयेत् । ॥ ११५ ॥

अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाग्निना पचेत् ॥ ११६ ॥

तदङ्गं शर्करायुक्तं लेहयेत् क्षौद्रपादिकम् । ॥ ११७ ॥

संधो वा यदि वा चोर्ध्वं रक्तं यस्य प्रवृत्तं ॥ ११८ ॥

सुस्त तस्यांशुयुज्येत अग्निवेशवचो यथा ॥ ११९ ॥

इति शङ्खाद्यं घृतम् ।

शतावरीदाडिमत्तिलोक्तं काकोलीमेदे मधुकं-विदारीम् । ॥ १२० ॥

पिष्ट्वा तु मूलं फलपूगकस्य घृतं प्रचेत् क्षौरचतुर्गुणञ्च ॥ १२१ ॥

कासज्वरानाह विबन्धशूलं तद्रक्तपित्तञ्च घृतं निहन्ति ॥ १२२ ॥

इति शतावरीघृतम् । ॥ १२३ ॥

शतावर्यास्तु मूलानां रमं-प्रस्थद्वयं मतम् । ॥ १२४ ॥

तत्समञ्च भवेत् क्षौरं घृतप्रस्थं लिप्याचयेत् ॥ १२५ ॥

जीवकपर्पभक्तौ मेदा मदामेदातयैव च । ॥ १२६ ॥

काकोलीचीरकाकोली मृद्वीकामधुकं तथा ॥ ११५ ॥
 सुहृपर्णी भायपर्णी विदारोरक्तचन्दनम् ।
 शर्करामधुसंयुक्तं सिद्धं विस्त्रावयेद् घृतम् ॥ ११६ ॥
 रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगदेषु च ।
 क्षीणशुक्ते प्रदातव्यं वाजीकरणसुत्तमम् ॥ ११७ ॥
 अद्भुदाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम् ।
 योनिशूलञ्च दाहञ्च मूत्रकृच्छ्रञ्च पैत्तिकम् ॥ ११८ ॥
 एतान् रोगान्निहन्त्याशु छिन्नाभ्रापीव मारुतः ।
 शतावरीसर्पिरिदं बलवर्णाग्निबर्हिनम् ॥ ११९ ॥
 शतावर्यादिके चाज्ये शर्करामधुपादिकम् ।

इति बृहच्छतावरीघृतम् ।

वासां सशाखां सपलागमूलां कृत्वा कपायं कुसुमानि चास्याः ।
 प्रदायकल्कं विपचेद् घृतं त त्व दौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ १२० ॥
 शाणस्य कोविदारस्य हृषस्य ककुभस्य च ।
 कल्कान् कृत्वा प्रयंसन्ति पुष्पकञ्च चतुष्पलम् ॥ १२१ ॥
 इति कासाद्यं घृतम् ।

समूलपत्रशाखन्तु हृषं धोतं सुकुट्टितम् ।
 खरसं तस्य निष्कास्य कपायं वा जले शृतम् ॥ १२२ ॥
 चतुर्गुणे जले तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 कुसुमैर्नङ्गरोमिष्य कल्कयेद्यैः सुखाग्निना ॥ १२३ ॥
 विष्टब्धयेत् काष्ठदव्यां पात्रे लोहमये हृष्टे ।
 अनेन विधिना पक्तं मधुपादसमायुतम् ॥ १२४ ॥
 पिबेत्कासे घये श्वासे रक्तपित्ते हृलीमके ।
 शिरोपघाते तिभिरे तथा सन्ने च पावके ॥ १२५ ॥

न तुल्यमस्तिभैषज्यं विशेषाद्रक्तपित्तिनाम् ।

इति वासाष्टतम् ।

वासाकल्करसे सर्पिं, पयसा सह पाचयेत् ।

कल्कैर्भूनिम्बकुटज सुस्त्रयध्याङ्गचन्दनैः ॥ १२६ ॥

उशीरमधुकानन्ता शारिवोत्पलपद्मकैः ।

व्रायन्त्युत्पलमूर्वाभिर्मदयन्त्याद्यपल्लवैः ॥ १२७ ॥

सिताचौद्रयुतहन्याद्रक्तपित्तं सुदारुणम् ।

पैत्तिकं वातिकं गुल्मं स्वरभेदं हलीमकम् ॥ १२८ ॥

ये चान्ये कीर्त्तितारोगा रक्तपित्तकफाश्रयाः ।

तान् सर्वान्नाशयत्येतत्पीयमानहिताग्निना ॥ १२९ ॥

इति महावासाद्यष्टतम् ।

अश्वगन्धापलशतं तदर्द्धं गोक्षुरस्य च ।

शतावरीविदारो च शालिपर्णीबिलामृता ॥ १३० ॥

अश्वत्थस्य च शङ्खानि पद्मबीजं पुनर्नवा ।

काश्मर्याथ फलञ्चैव मापबीजं तथैव च ॥ १३१ ॥

शुथग्दशपलान् भागाश्चतुर्दशैस्त्रिभसपचेत् ।

द्रोणशेषे रसे तस्मिन् पूतशीते प्रदापयेत् ॥ १३२ ॥

मृद्धोकापद्मकं कुष्ठपिप्पलीरक्तचन्दनम् ।

पत्रकनागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलतथा ॥ १३३ ॥

नीलोत्पलशारिवे हे जीवनीयान्यशेषतः ।

शुथक्कर्षसमाभागा शर्कराया पलद्वयम् ॥ १३४ ॥

रसः स्यात्पौण्ड्रकैश्चूणा माढकाढकमाहरेत् ।

चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्य विपाचयेत् ॥ १३५ ॥

रक्तपित्तक्षतचोणं कामलां वातशोणितम् ।

हलीमकपाण्डुरोगं वर्णभङ्गं स्वरक्षयम् ॥ १३६ ॥

मूलकच्छसुरीदाहं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् ।
 एतद्दानां प्रदातव्यं बह्वन्तः पुरचारिणाम् ॥ १३७ ॥
 स्त्रीणाञ्चैवाप्रजातानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् ।
 क्लीवानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम् ॥ १३८ ॥
 श्रेष्ठं बलकरं धन्यं हृद्यं हृद्यं रसायणम् ।
 श्लोजस्तेजस्करं स्वर्ग्यं मायुष्यं प्राणवर्द्धनम् ॥ १३९ ॥
 सहं हयति शुष्कांश्च पुरुषान्दुर्बलेन्द्रियान् ।
 सर्वरोगविनिर्मुक्तं स्तोयसिक्तो यथा द्रुमः ।
 कामदेव इति ख्यातं सर्पिरुक्तं महागुणम् ॥ १४० ॥
 इति कामदेवघृतम् ।

अनन्ताशारिवापद्मं सलोभ्रं नीलमुत्पलम् ।
 कल्कैरेतैः पचेत्सर्पिः सक्षीरं नावनं परम् ॥ १४१ ॥
 रक्तपित्तं प्रशमयेन्नारीणां प्रदरं तथा ॥ १४२ ॥
 इत्यनन्ताद्यं घृतम् ।

हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ।
 वासाघृतं शतावर्था सिद्धं वा परमं हितम् ॥ १४३ ॥
 —०—
 दूर्वामधुकमञ्जिष्ठा द्राक्षेक्षुरसचन्दनैः ।
 शारिवाहयनक्ताक्षैः स्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १४४ ॥
 क्षीरं चतुर्गुणं दत्त्वा सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ।
 रक्तपित्तहरं ह्येतं इत्थं वातघ्नमुत्तमम् ।
 दूर्वातैलमितिख्यातं शशिवर्णकरं महत् ॥ १४५ ॥
 इति दूर्वाद्यं तैलम् ।

मधुकं मधुकं द्राक्षात्वक्षीरीपिप्पली तथा ।
 द्विजातस्य त्रयः कर्पाः शर्करायाः पलद्वयम् ॥ १४६ ॥

द्राचामधुकखर्वूरं पलांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
 मधुनागुटिकाबद्धाः घ्नन्तोह पित्तशोणितम् ॥ १४७ ॥
 कासश्वासारुचिच्छर्दिं मूर्च्छां हिक्कामदन्ममान् ।
 घतचयं स्वरभ्रंशं ग्रीहान दीर्घमारुतान् ॥ १४८ ॥
 रक्तनिष्टीव हृत्पार्श्वं रुक्पिपासाज्वरानपि ।

इति मधुकाद्यागुटिका ।

वृद्धं पुरातनं वापि कूष्माण्डं कठिनं दृढम् ।
 त्वक्सिराभिविनिर्मुक्तं मन्त्रबीजैर्विवर्जितम् ॥ १४९ ॥
 सुखिन्नं सुपिष्टं दृष्यदि वस्त्रेणैव तु पीडितम् ।
 विशुष्कमातपे किञ्चिद् गृह्णीयात्तुतुला तत ॥ १५० ॥
 शौदुम्बरे कटाहे तु पचेत्प्रस्थं तु सर्पिष ।
 कृत्वा क्षौद्रनिभं तस्मिन् क्षिपेत् खण्डशतं भिषक् ॥ १५१ ॥
 कूष्माण्डपीडनात्तोयं तेनैव विपचेत्पुनः ।
 सुक्तसर्पिर्यदा पश्ये तदा पक्तं विनिर्दिशेत् ॥ १५२ ॥
 सुखिन्नपाके निष्पन्ने सर्पिरर्द्धं क्षिपेन्मधु ।
 कणापलद्वयं चूर्णं जीरकञ्च सनागरम् ॥ १५३ ॥
 त्रिभुगन्धं सधान्याकं मरिचं शक्तिपारिणकम् ।
 खादेदग्निबलापिन्नी पथ्यभुञ्जान्नया नर ॥ १५४ ॥
 कासं श्वासं घतक्षीणं यक्ष्माणं हृदये रुजम् ।
 रक्तपित्तं ज्वरं दाहं तृट्छर्दिंश्च विमुञ्चति ॥ १५५ ॥
 वैस्वर्यं पीनसं कार्श्यं जीमूतमिव मारुतं ।

इति खण्डकूष्माण्डकम् ।

कूष्माण्डकात्पलशतं सुखिन्नं निष्कुलीकृतम् ।
 पचेत्तप्तं घृतप्रस्थे शनैस्तान्मये कटे ॥ १५६ ॥
 यदा मधुनिभं पाकं स्रुदा खण्डशतं न्यसेत् ।

पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां द्वेपले जोरकस्य तु ।
 त्वगैलापत्रमरिचं धान्यकानां पलाईकम् ॥ १५० ॥
 न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्यासघट्टयेत्ततः ।
 तत्पक्वं स्थापयेद्भाण्डे दत्त्वा चोद्रेण घृताईकम् ॥ १५१ ॥
 तद्यथाऽग्निबलं खादे द्रक्तपित्तीक्ष्णतचयी ।
 कासश्वासतमच्छर्दिं दृष्ट्याञ्चरनिपीडितः ॥ १५२ ॥
 हृद्यं धुनर्नवकरं वलवर्णप्रसादनम् ।
 एरुं सन्धानकरणं हृंहणं स्वरबोधनम् ॥ १६० ॥
 अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं कुष्माण्डकरसायनम् ।
 इति खण्डकूष्माण्डकः ।

पञ्चाशच्च पलं खिन्नं कूष्माण्डात्प्रस्थमाज्यतः ।
 पक्वं पुलशतं खंडं वासाक्कायाढके पचेत् ॥ १६१ ॥
 शभाधात्रीघनैर्भागीं त्रिसुगन्धैश्च कर्पिकैः ।
 शैलेय विश्वधान्याक मरिचैश्च पलांशकैः ॥ १६२ ॥
 पिप्पलीकुडवक्षेव मधुमानी प्रदापयेत् ।
 कास श्वास क्षय हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम् ।
 हृद्रोगमन्त्रपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपीडति ॥ १६३ ॥

—०—

युक्तसर्पिपिकूष्माण्डे पाके बन्धेनुसुद्रया ॥ १६४ ॥
 इति वासाकूष्माण्डः ।

कूष्माण्डकविधानेन सूरण परिकीर्तितं ।
 अर्शसा मूढवाताना मन्दाग्निना विशेषतः ॥ १६५ ॥
 इति सूरणपाकः ।

धीरमिचुरसं यूयं पञ्चमूलीकषायजम् ।
अनुपानं प्रयोक्तव्यं खण्डकूष्माण्डकादिषु ॥ १६६ ॥

—०—

तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ।
तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥ १६७ ॥
चूर्णानामभयानाच्च खण्डाच्छुद्धाच्छतं तथा ।
त्रे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माधिकात् ॥ १६८ ॥
कुडवं पलमात्रन्तु चातुर्जातन्तु चूर्णितम् ।
चिन्ना विलोडितं खादे द्रक्तपित्तं यथानलम् ॥ १६९ ॥
काशश्वासस्यहीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः ॥ १७० ॥
इति वासाय ॥

—०—

वासाकुटजकूष्माण्ड शतपत्रा सहस्रता ।
नित्यमाद्र्हाः प्रयोक्तव्या मानतो द्विगुणा मताः ॥ १७१ ॥

—०—

धीरं चतुर्गुणं सेहाद् घृतं द्विगुणमुत्तमम् ।
चूर्णपादश्च वैङ्गं दद्यान्मधुसिते समे ॥ १७२ ॥
एकीकृत्य पचेत्त्रेहं खादेदग्निबलं यथा ।
रक्तपित्तं जयत्वुग्रं खण्डखाद्यं रसं स्मृतम् ॥ १७३ ॥
इति शर्करासमं खेपम् ॥

अमृता विहता दन्ती त्रायणी खदिरो हयः ।
विषको भृङ्गराजश्च कीकिलाश्च मपुष्करः ॥ १७४ ॥
धुनर्नशावसाकायाः शिपुमोरटदारकाः ।

ज्वहीरविरसो दभः कुशास्थि सह पीबरी ॥ १७५ ॥
 गवाक्षीवरुणः कन्द खविकातालमूलिका ।
 नागबलाकणामूलं कुष्ठं ब्राह्मणयष्टिका ॥ १७६ ॥
 पलोन्मितानि सर्वाणि जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमुपकल्पयेत् ॥ १७७ ॥
 त्रिफलायास्तथा प्रस्थं जलाष्टगुणपाचितम् ।
 तस्मादष्टावशेषस्तु कषायस्तु परिस्रुतः ॥ १७८ ॥
 माचिकेन हतञ्चापि पुटितञ्च यथाविधिः ।
 श्यायसं चूर्णितं पूतं पलं शोडशसम्मितम् ॥ १७९ ॥
 पलान्यभ्रस्य चत्वारि तावन्ति गन्धकस्य च ।
 द्वे पले च रसस्यापि पुटितस्य यथाविधिः ॥ १८० ॥
 गुडस्य च पलान्यष्टौ सितायाश्चाथ पैत्तिके ।
 रक्तपित्तेऽथ खण्डस्य मत्स्यखण्डा वाथ कार्पिके ॥ १८१ ॥
 शुम्भुलोर्दिपलं दत्त्वा प्रस्थार्धं सर्पिषस्तथा ।
 एवं पाकविधिन्नस्तु पचेद्भोहं समाहितः ॥ १८२ ॥
 शीतेऽवतार्यमधुनः क्षिपेदष्टपलं भिषक् ।
 माचिकस्य विशुद्धस्य द्विपलं रजसः क्षिपेत् ॥ १८३ ॥
 शिलाजतोस्तथा चूर्णं पलाहं सम्मितं भिषक् ।
 अथैषां प्रक्षिपेच्चूर्णं पलमात्रं पृथक् पृथक् ॥ १८४ ॥
 त्रिकटुत्रिफलादन्ती विहृता जीरकद्वयम् ।
 गायत्रिसारं तालीशं धान्यकं मधुयष्टिका ॥ १८५ ॥
 शमारसांजनं शृङ्गी चित्रकं चव्यमुस्तकम् ।
 चातुर्जातककडोलं लवङ्गं जातिकं फलम् ॥ १८६ ॥
 द्राघाखजूरकं चूर्णं पलाहं सम्मितं भिषक् ।
 एषः लोहवरः श्रीमान् सर्वव्याधिप्रणाशनः ॥ १८७ ॥

यत्र यत्र प्रयुञ्जीत तत्तदाशु विनाशयेत् ।
 रक्तपित्तेऽम्बुपित्ते च क्षये कुष्ठे ज्वरेऽरुचौ ॥ १८८ ॥
 दुर्गन्धि चोदरे शूले ग्रहण्याञ्चामवातके ।
 वातरक्ते मूत्रकृच्छ्रे प्रमेहे शर्करागदे ॥ १८९ ॥
 अस्योपयोगान्मनुजा स्तारुण्यमधिगच्छति ।
 ब्रह्मचर्येण कुर्वीत मृतं माक्षिकसर्पिषा ॥ १९० ॥
 मापकं रतिका हृद्यया यावदष्टौ च मापकाः ।
 वर्जयेद् द्विदल सूपं मांसं चानूपसम्भवम् ॥ १९१ ॥
 ककारपूर्वकं सर्वं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।
 अमृताख्यो वरो लोहः सर्वत्रैवोपयुज्यते ॥ १९२ ॥
 अनेन जन्तवः स्वस्था नीरुजः सन्ति नान्यथा ।

इत्यमृताख्यं लोहरसायणम् ।

शतावरीछिन्नरुहा हृपमण्डतिकाबला ।
 तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्वचस्तथा ॥ १९३ ॥
 मार्गीपुष्करमूलस्य पृथक् पञ्चपलानि तु ।
 जलद्रोणे विपक्तव्य मष्टभागावशेषितम् ॥ १९४ ॥
 दिव्यौषधि हतम्यापि माक्षिकेन हतस्य च ।
 पलद्वादश देयं रुक्मलीस्य चूर्णितम् ॥ १९५ ॥
 खण्डतुल्यं घृतं देयं पलपोडशकं बुधैः ।
 पचेत्तान्ममये पात्रे गुड़ादेः पाकवद्यया ॥ १९६ ॥
 मस्यार्धं मधुनी देयं शुभाश्रजतुकं त्वचम् ।
 शृङ्गं विडङ्ग कृष्णाच शृङ्गनाजी पलं पलम् ॥ १९७ ॥
 विफलाधान्याकं पत्र इयं मरिचकेगरम् ।
 घूर्णं दत्त्वा सुमथितं क्षिग्धभाण्डे निघापयेत् ॥ १९८ ॥

यथा कालं प्रयुञ्जीत विडालपदकं ततः ।
 गव्यचीरानुपानञ्च सेव्य मांसरसं पयः ॥ १८८ ॥
 गुरुवृथान्नपानानि स्निग्धं मांसादि वृंहणम् ।
 रक्तपित्तं प्रदुष्टञ्च चयं कासं विशेषतः ॥ २०० ॥
 वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं क्लमम् ।
 श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं ग्रीहीदरं तथा ॥ २०१ ॥
 पानाहं रक्तस्त्रावञ्च अस्त्रपित्तं निहन्ति च ।
 चक्षुष्यं वृंहणं वृथं माङ्गल्यं प्रीतिवर्धनम् ॥ २०२ ॥
 आरोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं कायाऽग्निबलवर्धनम् ।
 श्रीकरं लाघवकरं खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम् ॥ २०३ ॥
 छागं पारावतं मांसं तित्तिरिक्कराः शशाः ।
 कुलिङ्गाः कृष्णसाराये तेषां मांसानि योजयेत् ॥ २०४ ॥
 नारिकेरपयः पानं सुनिपन्नकवास्तुकम् ।
 शुष्कमूलकजीवाण्य पटोलं वृहतीफलम् ॥ २०५ ॥
 फलं वार्त्ताकपक्वान्म खजूरं स्वादुदाडिमम् ।
 ककारपूर्वकं यच्च मांसं चानूपसम्भवम् ॥ २०६ ॥
 वर्जनीयं विशेषेण खण्डखाद्य समश्रिता ।

इति खण्डखाद्यो लेहः ।

यच्च पित्तज्वरे प्रीतं वह्निरन्तश्च भेषजम् ।
 रक्तपित्ते हितं तच्च क्षीणक्षतहितं च यत् ॥ २०७ ॥
 शीतावगाहसेकाद्याः प्रशस्तारक्तपित्तिनाम् ।
 दाडिमामलकं विद्वानस्त्रसात्मप्राय दापयेत् ॥ २०८ ॥
 शालिपष्टिकनीवार चणमुद्गमसूरकाः ।
 श्यामाकाश्च प्रियवस्त्र भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ २०९ ॥
 पटोलनिम्बवेत्राय तण्डुलीयादयो हिताः ।

पारावतकपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्णकान् ॥ २१० ॥
 शशान्कपिञ्जलानैषां क्लरिषान् कालपुच्छकान् ।
 रक्तपित्तहरान्विद्या द्रसांस्त्रेषां प्रयोजयेत् ॥ - -
 ईषदन्ताननम्लाश्च घृतभृष्टान् सशर्करान् ॥ २११ ॥
 सामान्यो हितयोगेषु द्रव्यशक्तिं समीक्ष्य हि ।
 प्रयोज्यो रक्तपित्तादौ योगो वातादिजं गदे ॥ २१२ ॥
 इति वङ्गसेने रक्तपित्तनिदानचिकित्साधिकार
 समाप्तः ॥ ८ ॥

—०—

अथ राजयक्ष्मनिदानमाह ।

वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमासनात् ।
 त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतु च दुष्टयात् ॥ १ ॥
 कफप्रधानैर्दापिस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
 अतिव्यवायिनो वापि क्षीणैरेतस्यऽनन्तराः ।
 क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ २ ॥
 श्लासाङ्गसादकफसंस्त्रवतालुशोष
 वम्यग्निसादमदपोनसकासनिद्राः ।
 शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
 शुक्ले क्षणो भवति मांसपरोरिरं सुः ॥ ३ ॥
 स्वप्नेषु काकशुकशङ्खकिनीलकण्ठ
 गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाय ।
 तं याह्वयन्ति सनदीर्विजलाय पद्मे-
 ष्टुष्कांस्तस्मिन्पवनधूमदवादितांश्च ॥ ४ ॥

षंसपार्श्वामितापश्च सन्तापः करपादयोः ।
 ज्वरः सर्वाङ्गगथेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ५ ॥
 कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरभेदो महारुचिः ।
 अग्निमान्द्यं विजानीया लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ६ ॥
 स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।
 ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥ ७ ॥
 शिरसः परिपूर्णं त्व मभक्तच्छन्द एव च ।
 कासः कण्ठस्य चोद्दंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ८ ॥
 भक्तद्वेषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।
 स्वरभेदश्च जायन्ते पङ्करूपे राजयक्ष्मणि ॥ ९ ॥
 एकादशभिरेभिर्वा पङ्कभिर्वापि समन्वितम् ।
 कासातिसारपार्श्वार्त्तिं स्वरभेदाऽरुचिज्वरैः ॥ १० ॥
 त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैः ज्वरकासाऽष्टगामयैः ।
 जह्याच्छोपादितं जन्तुं स्त्रमिच्छन् विपुलं यशः ॥ ११ ॥
 सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षयैः ।
 युक्तो बर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोप्यतोऽन्यथा ॥ १२ ॥
 महाशनं क्षीयमाणं मतिसारप्रपीडितम् ।
 शूनमुष्कोदरश्चैव यक्ष्मणं परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 शक्ताक्षमन्नद्वेष्टार मूर्ध्वग्नासनिपीडितम् ।
 कृच्छ्रेण बहुमेहंतं यक्षाहन्तीह मानवम् ॥ १४ ॥
 परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।
 सुभिषग्निरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥ १५ ॥
 उपक्रमेदात्मयन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥ १६ ॥
 ध्यावायशोकवार्धश्च व्यायामाऽध्वप्रशोषितान् ।
 व्रणोरक्षतसंज्ञो च शोषिणो लक्षणैः शृणु ॥ १७ ॥

ध्यायशोपीशुक्रस्य चयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
 पांडुदेहो यथा पूर्वं क्षीयन्ते चास्य घातवः ॥ १८ ॥
 प्रधानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोथपि तादृशः ।
 विना शुक्रचयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥ १९ ॥
 क्षराशोपी कृशो मन्दो नष्टबुद्धिबलेन्द्रियः ।
 कम्पनोऽरुचिमान् भिन्न कांश्यपात्रहतस्वरः ॥ २० ॥
 टीवति श्लेष्मणाहीनो गौरवारुचिपीडितः ।
 संप्रसृतास्यनासाक्षः शुष्करूचमलच्छविः ॥ २१ ॥
 पध्वशोपी च स्रस्ताङ्गः संभ्रष्टपरुषच्छविः ।
 प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥ २२ ॥
 व्यायामशोपीभूयिष्ठ मेभिरेव समन्वितः ।
 लिङ्गैरुच्यतेः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥ २३ ॥
 रक्तचयाद्देदनाभि स्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
 मणितस्य भवेच्छेषः स चासाध्यतमो मतः ॥ २४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

ध्यायशोषिणां क्षीररसमांसाज्यभोजनैः ।
 सकलैर्मधुरैर्हृद्यैः जीवनीयैरुपाचरेत् ॥ २५ ॥
 हृष्यणाग्नासनैः क्षीरैः सिग्धैर्मधुरशीतलैः ।
 दीपनैर्लघुभिद्यात्रैः शोकशोषमुपाचरेत् ॥ २६ ॥
 पास्यासुखैर्दिवास्वप्न शीतैर्मधुरहृद्यैः ।
 तक्रमांसरसाहारै रध्वशोषिणमाचरेत् ॥ २७ ॥
 मणशोषं जयेत् सिग्धैर्दीपनैः स्वादुशीतलैः ।
 रूपदक्षैरनघैर्वा यूपमांसरसादिभिः ॥ २८ ॥

व्यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः ।
 उपाचरेज्जीवनीयै विधिना श्लैष्मिकेन तु ॥ २९ ॥
 बलिनी बहुदोषस्य पञ्चकर्माणि कारयेत् ।
 यक्ष्मिणः क्षीणदेहस्य तत्कृतं स्याद्विषोपमम् ॥ ३० ॥
 शुक्रायतं बलं पुसां मलायतञ्च जीवितम् ।
 अतो विशेपात् सरक्षेद् यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥ ३१ ॥
 शालिपट्टिकगोधूम यवमुद्गादयः शुभाः ।
 मद्यानि जाङ्गलाः पक्षि मृगाः शस्ताविशोपिताः ॥ ३२ ॥
 मूलकानां कुलित्यानां यूपैर्वा सूपसंस्कृतैः ।

—०—

सपिप्पलीकं सयथं सकुलित्यं सनागरम् ।
 दाडिमामलकोपितं स्निग्धमाजं रस पिबेत् ॥ ३३ ॥
 ब्रैण पङ्क्तिनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ ३४ ॥
 द्रश्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ।
 पादस्थं संस्कृतं चान्धं पडङ्गो यूप उच्यते ॥ ३५ ॥
 इति पडङ्गयूपः ।

धान्यकं पिप्पली विश्व दशमूलीजलं पिबेत् ।
 पार्श्वशूलज्वरश्वास पीनसादि निवर्तये ॥ ३६ ॥
 अश्वगन्धान्ता भांगी दशमूलीवचाहृपा ।
 पुष्करातिविप्रेन्नन्ति क्षयं क्षीररसाग्निः ॥ ३७ ॥
 कपिमांसं समादाय श्लक्ष्णचूर्णन्तु कारयेत् ।
 तत्पिबेत् क्षीरसंयुक्तं क्षयरोगहरं परम् ॥ ३८ ॥
 छादित्यं क्षागमांसन्तु श्लक्ष्णचूर्णोक्तं शुभम् ।
 अलाक्षीरेण पातय्यं क्षयव्याधिविनाशनम् ॥ ३९ ॥
 दशमूलवचाराघ्रा पुष्करसुरदादनागैः कथितम् ।

पेयं पार्श्वशिरोरुक् क्षयकासादि शान्तये सलिलम् ॥ ४० ॥

ककुभत्वङ्गागबला वानरिबीजानि चूर्णितं पयसि ।

पक्वं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ ४१ ॥

स्थिरा पुनर्नवैरण्ड वासर्पभाः सजीवकाः ।

स्त्रदंद्वाभीरुलांगूली विदारीहंसपादिका ॥ ४२ ॥

वृहत्थी वृश्चिकाली च द्वे मेदे मर्कटी तथा ।

शोषगुल्मानिलश्वास कासपित्तहरो गणः ॥ ४३ ॥

द्विपञ्चमूलीमगधा धान्यनागरजं जलम् ।

चातुर्जातकसंयुक्तं पिबेन्नित्यं क्षयातुरः ॥

कासज्वरादिशमनं बलपुष्टिविबर्द्धनम् ॥ ४४ ॥

समूलपत्रच्छदपल्लवाया रसः प्रयोज्यो मदयन्तिकायाः ।

मासोपबोगेन समस्तलिङ्गं यक्ष्माणमुग्रं हरति प्रसङ्ग ॥ ४५ ॥

छागमांसं पयः छागं छागं सर्पिः सनागरम् ।

छागोपसेवाशयनं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥ ४६ ॥

कूष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितम् ।

लाक्षाकर्षद्वयं पीत्वा जयेद्रक्तक्षयं नरः ॥ ४७ ॥

व्योषं शतावरोव्रोणि फलानि द्वे बले तथा ।

सर्वाभयहरो योगः सेव्यो लोहरजोन्वितः ॥ ४८ ॥

एतद्वचः क्षतं हन्ति कण्ठजां विविधां रुजम् ।

राजयक्ष्माणमत्युग्रं वाहृस्त्राभमथार्दितम् ॥ ४९ ॥

मधुनाप्या विडङ्गाग्रं जतुलोहघृताभयाः ।

घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताग्निः ॥ ५० ॥

धय्यव्योषविडङ्गानि चूर्णं कृत्वा निहेत्वरः ।

सर्पिमधुभ्यां सुष्येत क्षयरोगाम्न संशयः ॥ ५१ ॥

दिनकरदीधितिशोपित पारायतमांसमनुदिनं नियतम् ।

यो लेदिमधुष्टताभ्यां सजयति यच्छाणमत्युग्रम् ॥ ५२ ॥
 कृष्णाद्राचासितालेहः क्षयहा क्षीद्रतैलवान् ।
 मधुसर्पियुतो वाश्वगन्धा कृष्णासितोद्भवः ॥ ५३ ॥
 शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहेत् क्षयी ।
 क्षीराशी लभते पुष्टि मत्तुल्ये चाज्यमाक्षिके ॥ ५४ ॥
 शतपुष्पा नतं कुष्टं मधुकं देवदारु च ।
 पिष्ट्वा लेपः ससर्पिष्कः पृष्टपाश्वींशरुचु च ॥ ५५ ॥
 चूर्णं काकुभमिष्टं वासकरसभावितं बहन्वारान् ।
 मधुष्टतसितोपलाभि लिह्यं क्षयकासरक्तपित्तहरम् ॥ ५६ ॥

—०—

जीवन्ती शतबीजा च विकसा सुपुनर्नवा ।
 अश्वगन्धामयाभांगी तर्कारीमधुकं बला ॥ ५७ ॥
 विदारोसर्पपा कुष्टं तंडुलीयाऽतसीफलम् ।
 मापास्तिलाश्च किष्टञ्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ ५८ ॥
 यवचूर्णञ्च द्विगुणं दद्याद्युक्तं समाक्षिकम् ।
 एतदुद्धर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥ ५९ ॥
 पुष्टये शोषिणां कार्यं मभ्यगोद्धर्तनार्दिकम् ।
 इति जीवन्त्याद्युद्धर्तनम् ।

पिवेन्नागवलामूलं सार्धं कर्पं विवर्द्धितम् ।
 पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवर्तीरनन्नभुक् ॥ ६० ॥
 एष प्रयोगः पुष्ट्यायुः बलारोग्यकरः परः ॥ ६१ ॥

—०—

मितोपलातुगाक्षीरी पिप्पली बहुला त्वचः ।
 अन्ध्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिपा ॥ ६२ ॥
 चूर्णितं प्राशयेदेतच्छ्वासकासध्वरापहम् ।

पार्श्वशूलञ्च मन्दाग्निं सुप्तजिह्वामरोचकम् ।
हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रक्ते तयोर्ध्वगे ॥ ६२ ॥

इति सितोपलादिलेहः ।

तालीसपत्रं भरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
यथोत्तरं भागद्वया त्वगैला चार्द्धभागिके ॥ ६४ ॥
पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा ।
कासखासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥ ६५ ॥
हृत्पाण्डुरहणीदोष भ्रूिहृशोपञ्चरापहम् ।
छर्द्यतीसारशूलघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ ६६ ॥
कल्पयेद् गुटिकाञ्चैव चूर्णं पक्वा सितो पलम् ।
गुटिका ह्यग्निसंयोगा चूर्णात्त्रिषुतरा स्मृता ॥ ६७ ॥

इति तास्तीसादिचूर्णगुटिका ।

तालीशं चित्रकं व्योषं दाडिमं तित्तिडोयकम् ।
एतेषां पलिकान् भागान् दीप्यको गजपिप्पली ॥ ६८ ॥
यवानी शतमेदश्च लमिघ्नं ग्रन्थिकं तथा ।
चञ्च केशरश्चैव हृषुपाजाज्यधान्यकम् ॥ ६९ ॥
जातीफलं लवङ्गञ्च त्रिसुगन्धं कषा शुभा ।
एतेषां कर्पमेवान्तु द्विगुणा शर्करा भवेत् ॥ ७० ॥
पीनसं राजयक्ष्माणं हृद्रोगं वातपैत्तिकम् ।
भूषण्णश्चात्रेवरोगान् पांडुरोगं हलीमकम् ॥ ७१ ॥
अशोति वातजान् रोगांचत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
विंगतिं त्रैषिकांश्चैव ह्येकादशगन्धप्रज्ञान् ॥ ७२ ॥
ध्वराच्छूलानि चार्शामि भगन्दरांश्च शोषकान् ।
वैशद्यं हननश्चैव ऊरुन्तन्त्रं हनुप्रहम् ॥ ७३ ॥

महातालीशमित्येतत् सर्वान् व्याधीन् व्यपोहति ॥ ७४ ॥

इति महातालीशादिचूर्णम् ।

तालीसमरिचनामर पिप्पलीतम्बूलवृष्टिफलत्वचः ।

जातिफलमृषालं त्वक्क्षीरीमुस्ततुल्यांशम् ॥ ७५ ॥

चूर्णं त्रिगुणधितोपल मेतद्द्रव्यं प्रदीपनं हृद्यम् ।

ज्वररक्तपित्तकास श्वासक्षयगुल्मशूलघ्नम् ॥ ७६ ॥

क्वथयित्सारग्रहणी हृद्रोगा मूढभारुतं दाहम् ।

करचरणादिषु शमयति पांडुमदं कण्ठरोगञ्च ॥ ७७ ॥

इति तालीशार्थं चूर्णम् ।

कर्पूरचोचकं कोल जाजीफलदलैः षडैः ।

जवङ्गमांसीमरिचैः कृष्णाशुण्ठीविवर्धितैः ॥ ७८ ॥

चूर्णं मिता समं हृद्यं रोचनं क्षयकासजित् ।

वैश्वर्यश्वासगुल्मार्शः कृदिकण्ठामयापहम् ॥ ७९ ॥

प्रबुधं चान्नपानेषु भेषजहेपिणां हितम् ॥ ८० ॥

इति कर्पूरार्थं चूर्णम् ।

जातिफलं विडङ्गानि चित्रकं तगरं तिलाः ।

बालीसं चन्दनं शुण्ठी जवङ्गं चोपकुक्षिका ॥ ८१ ॥

कर्पूरं चाभयाधानी भरिचं पिप्पलीतुगा ।

एषामक्षसमा भागा द्यातुर्जातकसंयुताः ॥ ८२ ॥

पलानि सप्तमङ्गायाः शर्करा सम योजिताः ।

जयेत्कासं क्षयं श्वासं ग्रहणीमग्निमार्दवम् ॥ ८३ ॥

वातशैथिल्योद्भवांशान्धान् प्रतिश्यायानऽरोचकान् ।

एतानिव रजो हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यया ॥ ८४ ॥

इति जातिफलादिचूर्णम् ।

शृङ्गार्जुनाश्वगन्ध नागबलापुष्कराह्वयाच्छिन्नरुहाः ।
तालीसादिसमेता रोहा मधुसर्पिभ्यां यक्षहराः ॥ ८१ ॥
शृङ्गार्थं चूर्णम् ।

यवानीतित्तिडीकञ्च नागरश्चाम्बवेतसम् ।
दाडिमं वदिरश्चाम्बं कार्पिकानुपकल्पयेत् ॥ ८२ ॥
धान्यसौवर्चलाजाजी वराङ्गं चार्द्धकार्पिकम् ।
पिप्पलीनां पलञ्चैकं द्वे पले मरिचस्य च ॥ ८३ ॥
शर्करायाश्च चत्वारो पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
जिह्वासंशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचकम् ॥ ८४ ॥
हृत्प्लीहपार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाह नाशनम् ।
कासश्चामहरं ग्राहो ग्रहस्थशीं विबन्धनुत् ॥ ८५ ॥

इति यवान्यायं चूर्णम् ।

सूक्ष्मैलाकेमरं त्वक् च पत्रं तालीशजं तुगा ।
पृथ्विका दाडिमं धान्यं जीरकञ्च द्विकार्षिकम् ॥ ८६ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूल चय्यचित्रकनागरम् ।
मरिचं दीप्यकञ्चैवं वृक्षाञ्च चाम्बवेतसम् ॥ ८७ ॥
अन्नमोदाजगन्धा च दधित्यश्चेति कार्षिकम् ।
प्रदेयमिह शृङ्गायाः कर्करायाश्चतुष्पलम् ॥ ८८ ॥
चूर्णं मस्ति प्रदातव्यं परमं रुचिवर्धनम् ।
प्लीहकाममघागामि श्चामं शूलं ज्वरं वमिम् ॥ ८९ ॥
निहन्ति दीपयत्यग्निं बलवर्णप्रदं परम् ।
यातानुमोमनं हृद्यं कण्ठजिह्वादिशोधनम् ॥ ९० ॥

इति सूक्ष्मैलायं चूर्णम् ।

गुडुचीगारियाकृत्या पक्षमूलीवलाहपम् ।
समून्पत्रयाश्चस्तु पृथग्दशपलानि च ॥ ९१ ॥

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ।

पिप्पलीचन्दनं लोध्रं ङ्गीविरीशीरपर्पटम् ॥ ८६ ॥

पाठाभूनिम्बयद्याह्वं त्रायन्तो नीलमुत्पलम् ।

सुस्तकेन्द्रयवाः शण्ठी कटुकं सदुरालभम् ॥ ८७ ॥

त्वक्पत्रं वृषमूलञ्च कल्कैरर्धपलैर्भिपक् ।

अजाक्षीरेण तत्तुल्यं घृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥ ८८ ॥

हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं रक्तपित्तं त्रिदोषजम् ।

श्वासकासक्षतक्षीणं दाहशोथरुजापहम् ॥ ८९ ॥

इत्यमृतार्द्यं घृतम् ।

शसामृतारिष्टनिदग्धिकानां रसेऽखगन्धेभवलार्जुनाम् ।

सिद्धं सपञ्चोपणपुष्कराणां कल्कैर्घृतं छागपयस्यु शोषे ॥ १०० ॥

इति वासाद्यं घृतम् ।

बलाविदारिगन्धाभ्यां विदार्यामलकेन च ।

सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्थं पेयमनुत्तमम् ॥ १०१ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

घृतं खर्जूरमृद्धोका मधुकैः सपरुयकैः ।

सपिप्पलीकैवैश्वर्यं कासश्वासज्वरापहम् ॥ १०२ ॥

इति खर्जूराद्यं घृतम् ।

एलाजमोदामलकाभयाच्च गायत्रिनिम्बागनसालसारान् ।

विडङ्गभङ्गातकचित्रकञ्च कटुत्रिकाभ्रोदसुराद्रिकांस्तु ॥ १०३ ॥

पक्वा जले तेन पचेत्तु सर्पिस्तस्मिंस्तु सिद्धे त्ववतारिते च ।

त्रिंशत्पलान्यत्र सितोपलायादद्यात्तुगाक्षीरिपलानि षड् च ॥ १०४ ॥

प्रस्ये घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात् क्षौद्रं ततो मन्यक्तं विदध्यात् ।

पल पल प्रातरतो लिहेच्च पश्चात्पिषेत् क्षीरमतन्द्रितश्च ॥ १०५ ॥

एतद्विधेयं परमं पवित्रं दोषघ्नमायुथ्यतमं तथैव ।

यक्ष्माणमाशुव्यपहन्ति नूनं पांडुमयञ्चैव भगन्दरञ्च ॥ १०१ ॥
 न चात्र किञ्चित्परिवर्जनीयं रसायनञ्चैतदुपास्य मानम् ।
 इत्यैलामन्वष्टतम्

अत्र चतुर्गुणक्वाथेन कल्कमिदं पाच्यम् ।

—०—

दशमूलीशृतात् क्षीरात् सर्पिर्यदुदियान्नवम् ।
 सपिप्पलीकं सक्षीरं घृतं स्वरविशोधनम् ॥ १०७ ॥
 शिरः पार्श्वींशशूलघ्नं कासश्वासन्वरापहम् ॥ १०८ ॥
 इति दशमूलीशृतं घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ।
 सयावशूकैः सक्षीरैः स्रोतसां शोधनं घृतम् ॥
 कल्कोऽत्रपादिकः कार्य्यः क्षीरञ्चापि चतुर्गुणम् ॥ १०९ ॥
 इति षडङ्गघृतम् ।

जीवन्ती मधुकं द्राक्षा फलानि कुटजस्य च ।
 शण्ठीपुष्करमूलञ्च व्याघ्रीगोक्षुरकं बला ॥ ११० ॥
 नीलोत्पल चामलकी त्रायमाशा दुरालभा ।
 पिप्पली च समष्टिष्टा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥ १११ ॥
 एतद् व्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।
 रूपमेकादशविधं सर्पिक्रयं व्यपोहबि ॥ ११२ ॥
 इति जीवन्त्याद्यं घृतम् ।

पिप्पलीगुडसंयुक्तं ह्यागक्षीरयुतं घृतम् ।
 एतदग्निं विह्वलयथं सर्पिण्य चयकासिनाम् ॥ ११३ ॥
 इति पिप्पलीघृतम् ।

यटीयनागुडूथस्य पञ्चमूलतुलां पचेत् ।
 द्रोणिस्यामष्टभाक्ये तत्र पात्रं पचेद् घृतम् ॥ ११४ ॥

धात्रीविदारीक्षुरसे त्रिपात्रे पयसोऽर्मेणे ।

सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ॥ ११५ ॥

ससैन्धवं राजयक्ष्माणं सुन्मूलयति शीलितम् ॥^१

इति पाराशरघृतम् ।

श्वदंष्ट्रां सदुरालभां चतस्रः पर्णिनीं बलाम् ।

भागानेताम्भितान् कृत्वा पलं पर्पटकस्य च ॥ ११६ ॥

पचेदष्टगुणे तोत्रे चतुर्भागावशेषिते ।

रसे तु पूते द्रव्याणां मेघां कल्कं समाचरेत् ।

शठीपुष्करमूलानां पिप्पली त्रायमाणयोः ॥ ११७ ॥

आमलक्याः किरातस्य तिक्तस्य कुटजस्य च ।

फलानां शारीवायाश्च सुपिष्टानक्षरमम्भितान् ॥ ११८ ॥

तैः साधयेद् घृतप्रस्थं चीरं द्विगुणितं भिषक् ।

ज्वरं दाहं भ्रमं शोषं मंशपार्श्वशिरोरुजम् ॥ ११९ ॥

दृष्याद्भ्रुर्दिमत्तिसारं मेतत्सर्पिर्व्यपोहति ।

पचेदष्टगुणेनात्र घृतं त्रेयं चिकित्सकैः ॥ १२० ॥

इति श्वदंष्ट्राद्यं घृतम् ।

कागर्मासं तुलां गृह्य साधयेन्नख्वणेऽम्भसि ।

पादशेषेण तेनैव सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ॥ १२१ ॥

ऋद्धिर्वृद्धिश्च मेदे द्वे जीवकर्पभक्तौ तथा ।

काकोलीचीरकाकोली कल्कैः पृथक् पलोम्भितैः ॥ १२२ ॥

सम्यक् सिद्धे चावतार्ये शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ।

शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः गुडवं चिपेत् ॥ १२३ ॥

पक्व प्रक्षालित्वात र्यक्ष्माणं हन्ति दुस्तरम् ।

क्षतक्षयञ्च कासञ्च पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ १२४ ॥

स्वरक्षयसुरोरोगं श्वासं हन्यात् सुदुस्तरम् ।

बलमांसकरं वृष्य मग्निसन्दीपनं परम् ॥ १२५ ॥

स्त्रिंशु चतुष्पदे श्रेष्ठं पुंसु वै विहगे मतम् ।

इति ह्यागलाद्यं घृतम् ।

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कपाये प्रस्थद्वयं मांसरसस्य चैकम् ।

कल्कं बलायाः सुनियोज्यगर्भं सिंहं पयः प्रस्थयुत घृतञ्च ॥१॥

सर्वाभिधातोत्यतयक्ष्मशूल चतस्र्योत्कासहरं प्रदिष्टम् ॥ ११ ॥

इति बलागर्भं घृतम् ।

चन्दनाम्बुनखं वाप्यं यष्टीशैलेयपद्मकम् ।

मञ्जिष्ठा सलिलं दारु कट्फलं पूतिकेशरम् ॥ १२८ ॥

पल्ले च सुरामांसी कङ्गोलं वनितांबुदम् ।

हरिद्रे शारिवे तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥ १२९ ॥

त्वयेणु नलिका चैभि स्तैलं मन्तुचतुर्गुणम् ।

लाक्षरससमं सिंहं प्रहृन्नं बलवर्णकृत् ॥ १३० ॥

अपभारज्वरोन्माद कृत्या लक्ष्मीविनाशनम् ।

आयुः पुष्टिकरञ्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ १३१ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

क्षीरे चतुर्गुणे तैले प्रस्थं सिंहं तिलोद्भवम् ।

शतशः पाचितं यष्टी पलकल्केन यत्नतः ॥ १३२ ॥

पाननस्यादिभिर्यक्ष्म हृद्दुदामयपांडुजित् ।

ऊर्ध्वजम्बुगुदोन्माद रक्तपित्तविसर्पनुत् ॥ १३३ ॥

इति शतपाकतैलम् ।

ज्वरमन्तापदीर्वन्धे लाघातैले प्रयोजयेत् ।

वासरोगाधिकारोक्तं पारम्यर्थोपदेमतः ॥ १३४ ॥

वासकस्य रसप्रस्थं मानिका मितशर्करा ।
 पिप्पलीद्विपलं सर्पिर्दत्त्वा सृष्टग्निना पचेत् ॥ १३५ ॥
 त्रेहीभूते ततः पश्चात् शीते क्षौद्रपलाष्टकम् ।
 इत्वावतारयेद्द्वयो मात्रया लेहमुत्तमम् ॥ १३६ ॥
 निहन्ति राजयक्ष्माणं श्वासकासश्च दारुणम् ।
 मार्गशूलञ्च हृच्छूलं रक्तपित्तं ज्वरं तथा ॥ १३७ ॥
 इति वासावलेहः ।

त्वक्क्षीरीश्रावणीद्राक्षा मूर्वर्यभकजीवकैः ।
 शीरहीक्षीरकाकोली वृद्धतीक्ष्णिकच्छुभिः ॥
 खर्जूरविपमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ॥ १३८ ॥
 धान्नीविदारोक्षुरस प्रस्थैः प्रस्थं वृतात्पचेत् ।
 शर्करायास्तुलां शीते क्षौद्रार्धप्रस्थमेव च ॥ १३९ ॥
 इत्वा सर्पिर्गुडान् कुर्व्यात् कासहिक्का ज्वरामयम् ।
 यच्चाणन्तमकं श्वासं रक्तपित्तं हलीमकम् ॥ १४० ॥
 शुकनिद्राचयं वृष्यां हन्युः कार्श्यं सकामलाम् ।
 इति सर्पिर्गुडः ।

विल्वाग्निमन्यश्लोनाक काशसर्थः पाटलावला ।
 पार्श्वतस्रः पिप्पल्यः खदंष्ट्रा वृद्धतीक्ष्णम् ॥ १४१ ॥
 शृङ्गीतामलकीद्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरु ।
 अमृता धामया वृद्धि जीवकर्पभकौ शठी ॥ १४२ ॥
 मूस्तं मूत्रनवा मेदा सूचमैलोत्पलचन्दने ।
 विदारोक्षपमूलानि काकोलीकाकनासिका ॥ १४३ ॥
 एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च ।
 पञ्चदद्यात्तदैकथं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १४४ ॥
 ज्ञात्वा रसगतानेता नौपधानथ तद्रसान् ।

तच्चामलकमुद्गत्य निष्कुलं तैलसर्पिपोः ॥ १४५ ॥
 पलद्वादशके भृष्टा दत्त्वा चार्धतुलां भिपक् ।
 मत्स्यण्डिकायाः पूताया लेहवत्साधुसाधयेत् ॥ १४६ ॥
 पदपलं मधुनद्यात्र सिद्धसिते प्रदापयेत् ।
 चतुष्पलं तुगाचीर्याः पिप्पल्याद्विपलं तथा ॥ १४६ ॥
 पलमेकं निदध्याच्च ज्वगैलापत्रकेशरात् ।
 इत्ययं च्यवनप्रागः परमुक्तो रसायनः ॥ १४८ ॥
 कासश्वासहरश्चैव विशिषेणोपदिश्यते ।
 शीणचतानां वृद्धानां बालानां चाङ्गवर्द्धनम् ॥ १४९ ॥
 स्वरक्षयसुरोरीगं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
 पिपासां मूत्रशकृत्स्थान् दीपांश्चैवापकर्षति ॥ १५० ॥
 अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योऽपरुश्यान्नभोजनम् ।
 अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुष्ठ्वोऽभूत् पुनर्युवा ॥ १५१ ॥
 मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्व मायुः प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणां
 स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥ १५२ ॥
 रसायनस्यास्मिन्न नरः प्रयोगाक्षमेतजीर्णोऽपि कुटीप्रवेगात् ।
 नराङ्गतं रूपमपास्य पूर्वं विभर्त्तिरूपं नवयौवनानाम् ॥ १५३ ॥
 केचिदिच्छन्ति मत्स्यण्ड्याः स्वानि तु शितशर्करा ।
 मृदुकल्कं समः पाको भृष्टधात्रा प्रशस्यते ॥ १५४ ॥
 चतुर्भागजले प्रायो द्रव्यं गत रसं भवेत् ।
 अयन्तु च्यवनप्रागः पित्तोद्रेके प्रशस्यते ॥ १५५ ॥
 चत्वारः पण्ड्यवायास्य दीयते प्रथमं किल ।
 इति च्यवनप्रागावलेहः ॥

उषटेक्षुरसः क्षौद्रं तुगाचीर्यास्य सुविमान् ।

प्रस्य प्रस्यं पृथग्गृह्य शर्करार्धतुलान्तया ॥ १५६ ॥

आत्मगुणाफलानाञ्च कुडवं मरिचस्य च ।
 त्रिसुरान्ध्रिक्ततावापं मन्यानेन विमन्ययेत् ॥ १५७ ॥
 पलिकान्भोदकान् कृत्वा स्थापयेद्भाजने वरे ।
 एतद्विकालमेकं वा खादेद्दग्निबलं प्रति ॥ १५८ ॥
 बटकान्नियताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 सहन्याद्यच्छिषः सद्य एकादशविधं चयम् ॥ १५९ ॥
 स्वरवर्णवलोदार्यं तुष्टिपुष्टिविवर्धनम् ।
 आयुथं पौष्टिकं चाग्न्यं भूतोपहतचेतसाम् ।
 व्याकुलीकृतदेहानां वृद्धाणां क्षीणरेतसाम् ॥ १६० ॥
 वाजीकरणमप्येवं बन्ध्यानां पुत्रदं परम् ।
 धनुः स्त्रीमद्यभाराध्व खिन्नानां बलवर्धनम् ॥ १६१ ॥
 हृत्प्लीहग्रहणीदोषं भूतकच्छापतन्त्रकम् ।
 अपस्मारविषोन्मादं नाशनं तद्रसायनम् ॥ १६२ ॥

इत्युच्चटाद्यो मोदकः ॥

च्वराणां शमनीयो यः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः ।
 यच्छिष्यां च्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते ॥ १६३ ॥
 नित्यं स्वदेवपूजा भक्ति भैषज्य देवता गुरुषु ।
 छागलमांसपयोऽश्वन् जीवति यच्चीचिरं धृतिमान् ॥ १६४ ॥
 पद्रवान् सत्वरवैक्यतादीन् जयेद्यथाच्छिप्रमवेक्ष्यशास्त्रम् ।
 ग्लेत् कुवैद्यप्रतिपादितानि बुद्धेर्विरुद्धानि च भैषजानि ॥ १६५ ॥
 इति वङ्गसेनेराजयक्ष्मनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ १० ॥

अथ क्षतक्षयनिदानमाह ।

धनुराऽऽयस्यतोत्यर्थं भारमुद्धहतो गुरुम् ।
 युद्धमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः ॥ १ ॥
 हृषं हयं वा धावन्तं दम्यं चान्यं निगृह्यत ।
 शिला काष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ २ ॥
 अधीयानस्य वालुच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
 महानदीं वातरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ ३ ॥
 सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं वापि प्रनृत्यतः ।
 तथान्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥ ४ ॥
 विक्षते वक्षसिव्याधिर्वलवान् समुदीर्यते ॥ ५ ॥
 स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षस्याल्पमिताशनः ।
 उरोविरुध्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विदह्यते ॥ ६ ॥
 प्रपीड्यते ततः पात्रं शृण्वत्यङ्गं प्रवेपते ।
 क्रमादणं बलं वीर्यं रुचिरग्निश्च हीयते ॥ ७ ॥
 ज्वरो दाहो मनोदैन्यं विड्मेदोऽग्निवधावपि ।
 दुष्टः श्वावः सुदुर्गन्धः पीतो विप्रयित्तो बहु ॥ ८ ॥
 कासमानस्य वाऽभोक्ष्यं कफः सान्द्रय जायते ।
 सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्लौजसः क्षयात् ॥ ९ ॥
 अथ्वक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति श्रुतम् ॥ १० ॥
 उरोरुक् शोणितच्छदिः कागो वैशेषिकः क्षतः ।
 घोषं मरुत्तमूयत्वं पात्रं पृष्टकटीग्रहः ॥ ११ ॥
 क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्यभिधीयते ।
 संगोपणाद्गमादीनां गोप इत्युच्यते बुधैः ॥ १२ ॥
 अन्यनिद्रस्य दीप्तान्तेः साध्यो वनवतो मयः ।

परिसम्बन्धो याप्यः सर्वलिङ्गं विवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासशोणितदर्शनम् ।
 स्वरभेदश्च जायन्ते षड् रूपे राजयक्ष्मणि ॥ १४ ॥
 परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।
 सुभियग्निरुपक्रान्त स्तरुणः शोषपीडितः ॥ १५ ॥

—०—

अथ चिकित्सा माह ।

प्राणरोधात् क्षयाद्वापि कोष्ठात्पूतियुतात्तथा ।
 क्षतोरस्थश्च पाकेन निःश्वासो वाऽतिपूतिकः ॥ १६ ॥
 उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसामधुसंयुताम् ।
 सद्य एव पिवेज्जीर्णं पयोऽद्याच्च शर्कराम् ॥
 पार्श्ववस्तिरुजि चाप्य पित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ॥ १७ ॥
 भिन्नविट्कः समुस्ताभिर्विपापाठा सबत्सक्ता ।
 बलाश्वगन्धश्चीपणी बहुपत्नीपुनर्नवा ॥ १८ ॥
 पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षतक्षयम् ॥ १९ ॥
 शर्करायवगोधूमं जीवकर्पभकौ मधु ।
 शृतं क्षीरानुपानञ्च लिङ्घ्यात् क्षीणः क्षतः क्षयः ॥ २० ॥
 इक्ष्वालिका विसग्रन्धि पद्मकेशरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं पिवेत् क्षती ॥ २१ ॥
 रक्तष्टीवी पिवेक्लिहं लाचारसपयो हृतैः ।
 वर्षाभृशर्करासुस्त शालितण्डुलजं रजः ॥ २२ ॥
 लाक्षाचूर्णन्तु सुकृतं क्षौद्राज्येन समन्वितम् ।
 अक्षौढं शमयति शोषोद्भूतां धमि तथा ॥ २३ ॥

—०—

एलापत्रं त्वचो द्राक्षा पिप्पल्यर्धं पलं तथा ।

सितामधुकर्जूर मृद्विकाश्च पलोन्मिताः ॥ २४ ॥

संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् ।

अक्षमात्रास्ततश्चैकां भक्षयेच्च दिने दिने ॥ २५ ॥

कासं खासं ज्वरं हिकां हृदि मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।

रक्तनिष्टोदनं वृष्णां पार्श्वशूलभरोचकम् ॥ २६ ॥

शोथप्लीहाव्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ।

गुटिकातर्पणीवृष्या रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥ २७ ॥

इत्येलाद्यागुटिका ।

यष्ट्याह नागबलयोः काथे क्षीरसमे घृतम् ।

पयसापिप्पलीमांसी कल्कैः सिद्धं क्षये हितम् ॥ २८ ॥

इति यष्ट्याहं घृतम् ।

घृतं बलानागबलार्जुनांबु सिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।

हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तं कासानिलोत्थान् शमयत्युदीर्यान् ॥ २९ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

श्वदंष्ट्रीशीरमञ्जिष्ठा बलाकाशमर्यकतृणम् ।

दर्भमूलं पृष्टपर्णी बलासर्पभका स्थिरा ॥ ३० ॥

पलिकान् साधयेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

कल्कैः स्वगुणवर्षाभू मेदा जीवन्ति जीवकैः ॥ ३१ ॥

शतावर्ष्यादिमृद्दीका शर्करात्र्यावणीवृषीः ।

प्रस्यं सिद्धं घृताघात पित्तहृद्रोगगुल्मनुत् ॥ ३२ ॥

मूत्ररुद्धप्रमेहार्गः कामशोषक्षयापहम् ।

धनुः स्त्रीमध्यभाराध्व खिन्नानां बलमांमदम् ॥ ३३ ॥

इति श्वदंष्ट्राद्यं घृतम् ।

द्राक्षायाः समितं प्रस्थं मधुकस्य पलायकम् ।
 पचेत्तोयादृके शुद्धे पादशेषेण तेन तु ॥ ३४ ॥
 पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कृष्णापलद्वयम् ।
 प्रदायसर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥ ३५ ॥
 सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्करायाः प्रदापयेत् ।
 एतद्द्राक्षाष्टतं सिद्धं क्षीणक्षतसुखावहम् ॥ ३६ ॥
 वातपित्तज्वरखास सविस्फोटहलीमकान् ।
 प्रदरं रक्तपित्तञ्च हन्यान्मांसबलप्रदम् ॥ ३७ ॥

इति द्राक्षाद्यंष्टतम् ।

क्षीरे धात्रीविदारोक्षु क्षीरीणाञ्च तथा रसे ।
 पचेत्क्षमेष्टतप्रस्थं मधुकैरिक्षुकान्वितैः ॥ ३८ ॥
 द्राक्षाद्विचन्द्रनीशोर शर्करोत्पलपद्मकैः ।
 मधूककुसुमानन्ता काश्मरीदणसंज्ञकैः ॥ ३९ ॥
 प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धतुलां तथा ।
 पलार्धकांश्च संचूर्ण्य त्वगैलापत्रकेसरान् ॥ ४० ॥
 विनीयतस्य संलिङ्घान् मात्रां नित्यं सुयन्त्रितः ॥ ४१ ॥
 अमृतप्राशमित्येतदग्निभ्यां परिकीर्तितम् ।
 क्षीरमांसाशिनां हन्ति रक्तपित्तं क्षतक्षयम् ॥ ४२ ॥
 दृष्णारुचिश्वासकास छर्दिमूर्च्छाप्रमर्दनम् ।
 मूत्रकृच्छ्रज्वरघ्नञ्च बलं स्त्रीरतिवर्धनम् ॥ ४३ ॥

इत्यमृतप्राशः ।

बलाविदारोक्ष्वा च पञ्चमूलीपुनर्नवा ।
 पञ्चानां क्षीरवृक्षाणां शुद्धाः सुष्ट्यंशिकाः पृथक् ॥ ४४ ॥
 विपाच्य सलिलद्रोणे पूते पादावशेषिते ।
 पादांशे छागगोक्षीरे विदार्याः स्वरसे पृथक् ॥ ४५ ॥

प्यतां क्षीणशक्ताणां रक्ते क्षीरसिसंस्थिते ॥ ५६ ॥

यिदुर्बलभोरुणां पुष्टिवर्णबलार्थिनाम् ।

तेनिदोषक्षतस्त्राव दुर्बलानाञ्च योपिताम् ॥ ५७ ॥

भार्थिनीनां गर्भञ्च स्रवेद्यासां म्रियेत च ।

न्याबल्या हितास्तासां शुक्रशोणितवर्धनाः ॥ ५८ ॥

इति सर्पिर्मोदकः ।

यद्यच्च तर्पणं शीतं भविदाही हितं लघु ।

पन्नपानं निपेयन्तु क्षतक्षीणे सुखार्थिभिः ॥ ५९ ॥

शोकं स्त्रियः क्रोधमसूयताञ्च

त्यजेदुदारान्निपयान् भजेत्तु ।

तथा द्विजातींस्त्रिदशान् गुरुञ्च

वाचञ्च पुण्याः शृणुयाद्विजेभ्यः ॥ ६० ॥

इति वङ्गसैने क्षतक्षयनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ११ ॥

—०—

अथ कासनिदानमाह ।

मोषघाताद्भ्रजसस्तथैव व्यायामरूचान्ननिषेवणाञ्च ।

मार्गगतत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् श्वथोस्तथैव ॥ १ ॥

शोणोद्भूदानानुगतः प्रदुष्टः सभिन्नकांस्यस्वनतुल्यधोपी ।

अरेति वक्रात्सहसा सदोषो मनोपिभिः कास इति प्रदिष्टः ॥ २ ॥

पञ्चकासाः श्मृता वात पित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।

श्ववायोपेक्षिताः सर्वे बलिनद्योत्तराक्षरम् ॥ ३ ॥

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।

कण्ठे कण्डूश्च भोज्याना मवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥

हृच्छहमूर्द्धोदरपार्श्वं शूलीक्षामाननः क्षीणबल, स्वरोजा ।

प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासतिग्रहमेव ॥ ५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

रूक्षस्या निलजं कास मादौ स्त्रैरैरुपाचरेत् ।

सर्पिभिर्वस्त्रिभिः पेया क्षीरयूपरसादिभि ॥ ६ ॥

वास्तुको वायसीशाकं मूलकं सुनिपण्णकम् ।

स्नेहात्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ ७ ॥

दध्यारनालाभ्रफल प्रसन्नापानमेव च ।

शस्यते वातकासेषु स्वाद्वस्त्रलवणानि च ॥ ८ ॥

ग्राम्यानूपोदकैः शालियवगोधूमपष्टिकान् ।

रसैः मांसात्मगुप्तानां यूपैर्वा भोजयेदितान् ॥ ९ ॥

दशमूलोश्रुता कास श्वासहिकारुजापहा ।

यद्वागूर्दीपनीहृष्या वातरोगविनाशिनी ॥ १० ॥

पञ्चमूलीकृत, कायः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।

रसाश्रमग्रतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥ ११ ॥

रसं कर्कटकानां वा घृतभृष्टं सनामरम् ।

वातकासप्रशमनं शृङ्गीमत्स्यस्य वा पुनः ॥ १२ ॥

शठीशृङ्गीकणाभांर्गी गुडवारिदवासकैः ।

सतैर्लेर्वातकासघ्नैर्लेहोयमपराजितः ॥ १३ ॥

भार्गीद्राक्षाशठीशृङ्गी पिप्पलीविश्वभेषजैः ।

शुडतैल्युतो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥ १४ ॥

चूर्णिता विश्वदुःस्पर्शा शृङ्गीद्राक्षाशठीसिता ।

लोढा तैलेन वातीत्यं कासं जयति दुस्तरम् ॥ १५ ॥

—०—

दशमूलीकपायेण भांगीकल्कैर्दृतं पचेत् ।

दक्षतित्तिरोनिर्यूहे तत्परं वातकासनुत् ॥ १६ ॥

इति दशमूलाद्यं दृतम् ।

भांगीकल्कैर्दृतञ्चाथ पचेद्द्विचतुर्गुणे ।

भांगीरसं द्विगुणितं वातकासहरं परम् ॥ १७ ॥

इति भांग्यादिदृतम् ।

श्लेष्पां साधयेद्रास्त्रां दशमूलीं शतावरीम् ।

पलिकां मानिकाशांस्त्रीन् कुलित्यान्वदरान् यवान् ॥ १८ ॥

तुलाईं राजमापस्य पादशेषेण तेन तु ।

दृताढकं समं क्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ १९ ॥

सिद्धं तद्दशभिः कल्कैः नस्यपानानुवासनैः ।

समोच्चवातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २० ॥

शुद्धकासाच्छिरःकम्पं शूलं वङ्गणयोनिजम् ।

सर्वाङ्गैकाङ्गं रोगाय सङ्गीहोर्ध्वानिलं जयेत् ॥ २१ ॥

जीवकर्पभकौ मेदे काकोत्थौ मधुकं सह ।

जीवन्तोजीवनीयोऽयं मधुरो जीवनो गणः ॥ २२ ॥

सूर्पपर्णीं विना केचिददृष्टवर्गमिमं विदुः ।

ऋद्धिद्विद्युतं चान्ये जीवन्ती मधुकं विना ॥ २३ ॥

इति रास्त्राद्यं दृतम् ।

चित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं सुस्तं दुरालभाम् ।

शठीपुष्करमूलञ्च श्रेयसी सुरसायचा ॥ २४ ॥

भांगीच्छिन्नरुहारास्त्रा कर्कटाख्यां च कार्पिकान् ।

कल्कान्निदग्धिकाधस्य कपाये पलविंशतिः ॥ २५ ॥
 मत्स्यण्डिकाया दत्त्वा तु सर्पिषः कुङ्कुमं पचेत् ।
 सिद्धशोते पृथक् चोद्र पिप्पली कुङ्कुमान्वितम् ॥ २६ ॥
 चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः चूर्णितं तत्र दापयेत् ।
 लैहयेत्कासहृद्रोग श्वासगुल्मनिवारणम् ॥ २७ ॥

इति कण्टकार्यावलेहः । इति वातकासनिदानम् ।
 उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषै रभ्यर्दितस्त्रिक्तमुखस्तृपार्तः ।
 पित्तेन पीतानि वमैत्कटूनि कासेत्सपाण्डुः परिदह्यमानः ॥ २८ ॥
 काकोलीहृहतीमेदा युग्मैः सवपनागरैः ।
 पित्तकासे रसक्षीर यूपाद्याप्युपकल्पयेत् ॥ २९ ॥
 वलाहिवहतीद्राक्षा वासाभिः कथितं जलम् ।
 पित्तकासापहं पेयं शर्करा मधुयोजितम् ॥ ३० ॥
 शठोक्तीविरहृहती शर्करा विश्वमेपजम् ।
 पक्षारसं पिवेत्पूतं सष्टतं पित्तकासनुत् ॥ ३१ ॥
 सरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।
 कपायेण शृतं क्षीरं पिवेत्समधुशर्कराम् ॥ ३२ ॥
 द्राक्षा मधुकखर्जूर पिप्पलीमरिचान्वितम् ।
 पित्तकासहरं ह्ये तल्लिङ्घान्माक्षिकसर्पिषा ॥ ३४ ॥

—०—

महिथजाविगोक्षीर धात्रीफलरसैः समैः ।
 सर्पिःप्रस्यं पचेद्युक्त्या पित्तकासनिवारणम् ॥ ३५ ॥
 इति पट्टप्रस्यं घृतम् ।
 पापोथक्षीरिणां शङ्खान् पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।
 द्राक्षाकल्के घृतं सिद्धं लिङ्घातत्पित्तकासनुत् ॥ ३६ ॥
 इति क्षीरघृतम् ।

चीरहृत्चाङ्गुरक्वाथं पक्कं चीरसमं घृतम् ।

पाययेत्पित्तकासघ्नं मधुना चावलेहयेत् ॥ ३० ॥

इति द्वितीय चीरघृतम् । इति पित्तकासः ।

प्रलप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजातः कफपूर्णदेहः ।

अभक्तरुगौरवसादयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥ ३८ ॥

कफजे छर्दनं कार्यं मामे लङ्घनमेव च ।

शस्तं यवान्बिकृतिरूपंश्च कटुतिक्तकान् ॥ ३९ ॥

सुहामलाभ्यां यवदाडिमाभ्यां कर्कन्धुनामूलकशण्डिकेन ।

शण्ठीकणाभ्यां सकुलित्यकेन यूपो नवाङ्गः कफरोगहर्त्ता ॥ ४० ॥

इति नवाङ्गयूपः ।

शठ्ठीसातिविषा सुस्तं शृङ्गीकर्कटस्य च ।

अभयाशृङ्गवेरञ्च समान्घृष्टपदिपेपयेत् ॥ ४१ ॥

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सुखोदकपरिप्लुतम् ।

काले पानाय दातव्यं श्लेष्मकर्मनिवर्हणम् ॥ ४२ ॥

तैलभृष्टञ्च पिप्पल्याः कल्काच्चं ससितोपलम् ।

पिवेद्वा कफवातघ्नं कुलित्यं सलिलप्लुतम् ॥ ४३ ॥

पार्श्वशूले ज्वरे श्वासे कासे श्लेष्मसमुद्भवम् ।

पिप्पलीचूर्णसयुक्तं दशमूलोजलं पिवेत् ॥ ४४ ॥

पौष्करं कटुफलं भांगी विश्वपिप्पलीसाधितम् ।

पिवेत्क्वाथं कफोद्रेके कासश्वासे च हृद्यग्रहे ॥ ४५ ॥

देवदारुशठ्ठीरसश्चां शृङ्गीधन्वयवासकम् ।

तैलत्रोद्रयुतं लिङ्गाच्छ्लेष्मकासे सुदारुणे ॥ ४६ ॥

श्लोपपुष्करशृङ्गीका त्रिफलायठिचित्रकैः ।

मधुतैलयुतो लेहः श्लेष्मकासनिवर्हणः ॥ ४७ ॥

समूलपत्रशाखायाः कण्टकाथीरसाटुके ।

घृतप्रस्थं बलाव्योष विडङ्गशठिचित्रकैः ॥ ४८ ॥

सौवर्चलयवक्षार विल्वामलकपुष्करैः ।

वृक्षीव वृहतीपथ्या यवानीदाडिमादिभिः ॥ ४९ ॥

द्राक्षापुनर्नवाचव्य दुरालम्भाम्बवेतसैः ।

शृङ्गीतामलकीभांगी राम्नागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ५० ॥

कल्कैस्तु सर्वकासेषु हिक्काश्वासै च शस्यंते ।

कण्ठकारीघृत सिद्धं कफकासनिपूदनम् ॥ ५१ ॥

इति वृहत्कण्ठकारीघृतम् ।

व्योषाजमोदचित्रक जीरकपङ्कान्तिकचव्यकल्कितम् ।

सर्पिः कफकासहरं वासकरसाधित समधु ॥ ५२ ॥

इति व्योषाद्यं घृतम् ।

निर्गुण्डिपत्रस्वरसेन सिद्धं

सर्पिः कफोत्थं विनिहन्ति कासम् ॥ ५३ ॥

इति निर्गुण्डीघृतम् ।

विभीक्षकं घृताभ्यक्त गोशक्त्यपरिवेष्टितम् ।

स्त्रिन्नमग्नौ हरेत्कास ध्रुवमास्यविधारितम् ॥ ५४ ॥

इति श्लेष्मकासः ।

कट्फलं कटण्यं भार्गी मुस्तं घान्यं बलाभया ।

शुष्णोपपटकं शृङ्गी सुराक्षच्च जले शृतम् ॥ ५५ ॥

मधुहिङ्गयुतं पेय कासे घातकफात्मके ।

कण्ठरोगे मुखे शूले श्वासे हिक्काज्वरैषु च ॥ ५६ ॥

इति कट्फलादिः काशः ।

सर्वज्जातीफलपिप्पलीना भागान् प्रकल्पयाच्चसमानमीषान् ।

कर्पार्थमेकं भरिचम्य दद्यात्पलानि क्षत्वारि महीषघ्नम् ॥ १० ॥

तासमं चूर्णमिदं प्रसङ्ग रोगानि मांस्तु प्रबलात्रिहन्ति ।

मज्ज्वरारोचकमेहगुल्म श्वासाग्निमान्द्यग्रहणीगदेषु ॥ ५८ ॥

इति लघुलवङ्गादिसमशर्करं चूर्णम् ।

सिंहास्यामृतसिंहीना काथं मधुसमायुतम् ।

पित्तक्षपित्ते कफजे कासे श्वासे ज्वरे क्षये ॥ ५९ ॥

वासकः स्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताग्निना ।

पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ६० ॥

वातश्लेष्मकृते कासे तालीसाद्यं प्रयोजयेत् ।

पित्तयुक्ते भवेच्छ्रेष्ठं वशरोचनयायुतम् ॥ ६१ ॥

—०—

दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।

पुष्कराक्षशठीविल्व सुरसाव्योपहिगुभिः ॥ ६२ ॥

पैयानुपान तत्पेयं कासे वातकफात्मके ।

श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ६३ ॥

इति दशमूलार्थं घृतम् ।

शृङ्गराजरसप्रस्थं शृङ्गवैररसं तथा ।

कटुतैलमथ च प्रस्थं गोमूत्रप्रस्थसंयुतम् ॥ ६४ ॥

दशमूलकुलित्याद्य शुष्कमूलकशिशुकम् ।

मांसीं च कुडवांशानि काथयेत्सलिलाढके ॥ ६५ ॥

पादशेषेण तेनापि कल्कं दत्त्वा विपाचयेत् ।

देवदारुवचाकुष्ठं शताह्वानलवणत्रयम् ॥ ६६ ॥

हिगुतुम्बुरुष्णीव्योप यवानोजीरकद्वयम् ।

चित्रकं पिप्पलीमूल वरा शृङ्गरसस्तथा ॥ ६७ ॥

कट्फलं चित्रकश्चैव सम भागानि कारयेत् ।

सम्यक् सिद्धञ्च विज्ञाय पाने नस्ये प्रयोजयेत् ॥ ६८ ॥

घृतप्रस्थं बलाव्योष विडङ्गशठिचित्रकैः ॥ ४८ ॥

सौवर्चलयवक्षार बिल्वामलकपुष्करैः ।

वृद्धीव वृहतीपथ्या यवानीदाडिमादिभिः ॥ ४९ ॥

द्राक्षापुनर्नवाचव्य दुरालम्भाश्वेतसैः ।

शृङ्गीतामलकीभांगीं रास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ५० ॥

कल्कैस्तु सर्वकासेषु हिक्काश्वसै च शस्यते ।

कण्ठकारीघृत सिद्धं कफकासनिपूदनम् ॥ ५१ ॥

इति वृहत्कण्ठकारीघृतम् ।

व्योषाजमोदचित्रक जीरकपङ्क्यन्यिकचव्यकल्कितम् ।

सर्पिः कफकासहरं वासकरसाधित समधु ॥ ५२ ॥

इति व्योषाद्यं घृतम् ।

निर्गुण्डपत्रस्वरसेन सिद्धं

सर्पिः कफोत्थं विनिहन्ति कासम् ॥ ५३ ॥

इति निर्गुण्डीघृतम् ।

विभीषिकं घृताभ्यक्तं गोशक्तपरिवेष्टितम् ।

स्त्रिन्नमग्नौ हरेत्कासं ध्रुवमास्यविधारितम् ॥ ५४ ॥

इति श्लेष्मकासं ।

कट्फलं कट्फलं भांगीं सुस्तं धान्यं बलाभया ।

शुण्ठीपर्यटकं शृङ्गे सुराङ्गञ्च जले शृतम् ॥ ५५ ॥

मधुहिङ्गयुतं पेय कासे धातकफात्मके ।

कण्ठरोगी मुखे शूले श्वासे हिक्काज्वरेषु च ॥ ५६ ॥

इति कट्फलादिः कायं ।

सवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्पयाच्चसमानमीषान् ।

कर्पाधमेकं मरिचस्य दद्यात्पलानि चत्वारि महीषघस्य ॥ ५७ ॥

तासमं चूर्णमिदं प्रसह्य रोगानि मांस्तु प्रबलान्विहन्ति ।
 रसज्वरारोचकमेहगुल्म श्वासाग्निमान्द्यग्रहणीगदेषु ॥ ५८ ॥
 इति लघुलवङ्गादिसमशर्करं चूर्णम् ।
 सिंहास्यामृतसिंहीनां काथं मधुसमायुतम् ।
 पित्तपित्ते कफजे कासे श्वासे ज्वरे क्षये ॥ ५९ ॥
 वासकः खरसः पेयो मधुयुक्तो हित्वाशिना ।
 पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशिष्यतः ॥ ६० ॥
 वातश्लेष्मकृते कासे तालीसाद्यं प्रयोजयेत् ।
 पित्तयुक्ते भवेच्छ्रेष्ठं बंशरोचनयायुतम् ॥ ६१ ॥

—०—

दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
 पुष्कराक्षशठीबिल्व सुरसाव्योपहिंगुभिः ॥ ६२ ॥
 पेयानुपानं तत्पेयं कासे वातकफात्मके ।
 श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ६३ ॥
 इति दशमूलार्घ्यं घृतम् ।

शृङ्गराजरसप्रस्थं शृङ्गवेररसं तथा ।
 कटुतैलस्य च प्रस्थं गोमूत्रप्रस्थसंयुतम् ॥ ६४ ॥
 दशमूलकुलित्थाय शुष्कमूलकशिगुकम् ।
 मांसीं च कुड्वांशानि काथयेत्सलिलाढके ॥ ६५ ॥
 पादशेषेण तेनापि कल्कं दत्वा विपाचयेत् ।
 देवदारुवचाकुष्ठं शंताघ्नालवणत्रयम् ॥ ६६ ॥
 हिंगुतुम्बुरुणोव्योषं यवानोजीरकद्वयम् ।
 चित्रकं पिप्पलीमूलं वरा शृङ्गरसस्तथा ॥ ६७ ॥
 कटुफलं चित्रकश्चैव समभागानि कारयेत् ।
 सम्यक् सिद्धञ्च विज्ञाय पाने नस्ये प्रयोजयेत् ॥ ६८ ॥

सितासमं चूर्णमिदं प्रसङ्गं शोणानि मांस्तु प्रबलाविहन्ति ।
कासज्वरारोचकमेहगुल्मं श्वासाग्निमान्द्यग्रहणीगदेषु ॥ ५८ ॥

इति लघुलवङ्गादिसमशर्करं चूर्णम् ।

सिंहास्यामृतसिंहीनां काथं मधुसमायुतम् ।

पित्तपित्ते कफजे कासे श्वासे ज्वरे क्षये ॥ ५९ ॥

वासकः खरसः पयो मधुयुक्तो हिताग्निना ।

पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ६० ॥

वातश्लेष्मकृते कामे तालीसाद्यं प्रयोजयेत् ।

पित्तयुक्ते भवेच्छ्रेष्ठं बंशरोचनयायुतम् ॥ ६१ ॥

—०—

दशमूलाढके प्रस्यं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।

पुष्कराक्षशठीबिल्वं सुरसाव्योपहिङ्गुभिः ॥ ६२ ॥

पियानुपोर्न तत्पेयं कासे घातकफात्मके ।

श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ६३ ॥

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

शृङ्गराजरसप्रस्यं शृङ्गवैररसं तथा ।

कटुतैलस्य च प्रस्यं गोमूत्रप्रस्यसंयुतम् ॥ ६४ ॥

दशमूलकुलित्याय शुष्कमूलकशियुकम् ।

भांगीं च कुड्वांशानि काथयेत्सलिलाढके ॥ ६५ ॥

पादशेषेण तेनापि कल्कं दत्त्वा विपाचयेत् ।

देवदारुवचाकुष्ठं शताह्वालवणत्रयम् ॥ ६६ ॥

हिङ्गुतुम्बुरुणीव्योषं यवानोजीरकद्वयम् ।

चित्रकं पिप्पलीमूलं वरा शृङ्गरसस्तथा ॥ ६७ ॥

कट्फलं चित्रकञ्चैव समभागानि कारयेत् ।

सम्यक् सिद्धञ्च विज्ञाय पाने नस्ये प्रयोजयेत् ॥ ६८ ॥

वातश्लेष्मात्मके कासे प्रतिश्याये च पीनसे ।
 श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ६८ ॥
 तैल त्विदं भङ्गराजं कफव्याधिविनाशनम् ॥

इति भङ्गराजतैलम् । इति वातपित्तश्लेष्माधिकारः ।

—०—

अथ निदानम् ॥

अतिव्यवायभाराऽथ युद्धाऽथ गजनिग्रहैः ।
 रूक्षस्योरक्षतं वायुं गृहीत्वा कासमावहेत् ॥ ७० ॥
 सपूर्वं कासते शुष्कं ततः क्षीवेत्सशोणितम् ।
 क्षण्डेन रुजताऽत्यर्थं विभिन्नेनेव चोरसा ॥ ७१ ॥
 सूचिमिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
 दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ ७२ ॥
 पर्वभेदज्वरश्वासदृश्या वैश्वर्यपीडितः ।
 पारावत इवाकूजन्कासवेगात्क्षतोभूवात् ॥ ७३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

कासे तु क्षतजे वल्यैर्जीवनीयैर्घृतैरपि ।
 शमनैः पित्तकासघ्नैरन्वेष्यमधुरौषधैः ॥ ७४ ॥
 यथागू वापिवेत्सिद्धाक्षतीरस्कसुशोतलाम् ॥ ७५ ॥
 द्राक्षेक्षुबालिकोपन्नमृणालोत्पचन्दनैः ।
 शृतपेयामधुयुतां सन्धानार्थं पिपेत्क्षती ॥ ७६ ॥

—०—

इच्छिन्नुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनैः ।

मधुकं पिप्पलीद्राक्षा लाक्षाशृङ्गीशतावरी ॥ ७७ ॥

द्विगुणा च तुगाक्षीरो सिता सर्वैश्चतुर्गुणा ।

लिङ्गात्तन्मधुसर्पिभ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ ७८ ॥

इतीच्छाद्यावलेहः ।

पिप्पलीपद्मकं द्राक्षा सुपक्वं वृहतीफलम् ।

घृतचौद्रयुतो लेहः क्षयकासनिवर्हणः ॥ ७९ ॥

सञ्चिष्टमूर्वानतवह्निपाठाः क्षणां हरिद्रां विलिङ्गिद्विचूर्णैः ।

घौद्रेण कासे क्षतजे क्षयोत्थे पिवेद् घृतचेक्षुरसे विपक्वम् ॥ ८० ॥

—०—

इच्छिन्नुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनैः ।

शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिवेत् क्षतौ ॥ ८१ ॥

इतीच्छादिभिर्चरिपाकः ।

—०—

पञ्चाशच्च पलं खिन्नं कूष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।

पक्वं पलशतं खण्डं वासा क्वाथाढके पचेत् ॥ ८२ ॥

शम्भाधात्रोघनो भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्पिकैः ।

पिप्पलीकुडवक्षैव मधुमानं प्रदापयेत् ॥ ८३ ॥

कासं श्वास क्षय द्विकां रक्तपित्तहलीमकम् ।

हृद्रोगमन्त्रपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥ ८४ ॥

युरूसर्पिषु कूष्माण्डे पाके गन्धेन सुद्रया ॥

इति वासाकूष्माण्डकः । इति क्षतकासः ।

विपमासात्प्रभोज्याति व्यवयातिप्रजागरैः ।

घृणिनां शोचता नृणां व्यापन्नेऽग्नीं त्रयोमलाः ॥ ८५ ॥

कुपिता चयज कास कुर्युर्देहचयप्रदम् ॥ ८६ ॥

मगावशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयं चोपलभेत कामी ।

शुष्कश्च निष्टीवति दुर्बलश्च प्रक्षीणमासो रुधिर सपूयम् ॥ ८७ ॥

त सर्वलिङ्ग भृशदुश्चिकित्स्य चिकित्सितज्ञा चयजं वदन्ति ॥ ८८ ॥

इत्येव चयज कास क्षीणाना देहनाशन ।

माथ्यो बलवता वास्या द्वाप्यस्वेव चतोत्थित ॥ ८९ ॥

नवी कदाचित सिध्येता मपि पादगुणान्विती ।।

स्त्रविराणा जराकास सर्वा याप्य प्रकीर्त्तित ॥ ९० ॥

चीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथेर्याप्यास्तु यापयेत् ॥ ९१ ॥

—०—

अथ चिकित्सांमाह ।

पिप्पलीपशक लाक्षा सपक्व हृहतीफलम् ।

घृतचौद्रयुतो लेह चयकामनिवर्हण ॥ ९२ ॥

पूर्णं काकुभनिष्क वासकरसभावितं बङ्गन्वारान् ।

मधुघृतसितोपलाभि लेंड्य चयकासपित्तहरम् ॥ ९३ ॥

—०—

पिप्पलीगुडससिद्धं छागक्षीरयुतं घृतम् ।

एतदग्निविहृद्यर्थं सर्पिश्च चयकामिनाम् ॥ ९४ ॥

इति पिप्पल्याय घृतम् ।

कुलीरशुक्लीशटकैषलावान्नि काप्यवर्गमधुरैस्तयान्यै ।

पचेद्घृतं तत्रु निपेव्यमानं हन्यात् चयोत्य चतजश्च कासम् ॥ ९५ ॥

इति कुलीराय घृतम् ।

द्विपञ्चमूलीत्रिफला भार्गीशुष्ठी मचितकै ।

कुलित्यपिप्पलीमूल पाठाकीनयवैर्जले ॥ ९६ ॥

शृते नागरदुस्पर्श शठीपिप्पलीपीप्परैः ।

कल्कैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥ ८७ ॥

सिद्धेऽस्मिन् चूर्णितो चारो द्वौ पञ्चलवर्णानि च ।

दत्त्वा युक्त्या पिवेन्नात्रां क्षयकासनिपीडितः ॥ ८८ ॥

इति द्विपञ्चमूलार्थं दृष्टम् ।

शुभेऽङ्घ्रिसुदेशसंभृतं मूलगतं सम्यग्शङ्खगन्धायाः ।

पुण्येऽहनि स क्षुण्णं विपचेद् द्रोणेऽम्भसि च विद्वान् ॥ ८९ ॥

शात्वाष्टभागसिद्धं गृह्णीयात्तद्रसं सुपरिपूतम् ।

द्वे चैवात्र पलगतं दद्याच्छागस्य मांसस्य ॥ ९० ॥

सर्पिःप्रस्थमथैकं गव्यञ्च पयश्चतुर्गुणं दद्यात् ।

कल्कानचसमाना नूर्ध्वमतं संप्रवक्ष्यामि ॥ ९१ ॥

काकोलीद्वयमृद्धी मेदे द्वे जीवकं स्वयं गुप्ताम् ।

हृषभकमैलां मधुकं मृद्धीकां यासपिप्पल्यो ॥ ९२ ॥

जीवन्तीसुपकुल्या वला विदारीं शतावरी चात्र ।

दत्त्वा सम्यग्विपचेत् सर्पिरथोद्भृत्यस्त्रित्वा च ॥ ९३ ॥

मधुशर्करयोः कृडवं दत्त्वा भाण्डे शुभे स्थितं मृदितम् ।

लीढा तत्प्राणितले यथेष्टमाहारमश्रीयात् ॥ ९४ ॥

क्षीणक्षतशिशुवृद्धाः क्षीणेन्द्रियहीनवलवर्णमासाद्य ।

प्राश्यप्रकुर्यात् सद्यः पुष्टिवलारोग्यं तेजासि ॥ ९५ ॥

उपयुज्यसर्पिरेतत् सप्ततिवर्षो युचेव पुनर्भूत्वा ।

बहुशः स्त्रियोऽधिगच्छेत् न चात्र शुक्रक्षयं लभते ॥ ९६ ॥

पुत्रार्थिनीचनारी लभते पुत्रान्वयं स्यतीतेऽपि ।

वन्ध्यालभते पुत्रं प्राख्येदश्चाश्वगन्धाद्यम् ॥ ९७ ॥

उपभुङ्क्ते यः पुरुषो मासत्रयं द्विमासं मासं वा ।

नारीगतं सर्गच्छेन्नैव भजेद्योपिता दृष्टिम् ॥ ९८ ॥

खालित्यवलीपलितैर्नचास्य देहोभिभूयते क्षिप्रम् ।
 वातव्याधिभिरार्त्तस्तथैव हृद्दस्तिरोगार्त्त ॥ १०८ ॥
 न चिरादपि रोगार्त्ता भुञ्जानाः सर्पिररोगा भवन्ति ।
 अतो जगद्वितार्थि सर्पिरिदं वाजिगन्ध्यायाः ॥ ११० ॥
 श्रेष्ठं बाजोकरणं निर्दृष्ट्वा श्विभ्यां पूर्वं बहुशः ।
 प्रोक्तं वृष्यं वल्यं क्षयकासहरं पुष्टिकरञ्च ॥ १११ ॥
 इत्यश्वगन्धाद्यं घृतम् ।

पिप्पलीमधुकं वापि कार्पिकञ्च सितोपलम् ।
 प्रस्थिकं गव्यमाज्यञ्च क्षीरमिक्षुरसस्तथा ॥ ११२ ॥
 यवगोधूमशुद्धीका चूर्णमामलकाद्रसम् ।
 तैलञ्च प्रसृताशानि तत्सर्वं शृदुनाग्निना ॥ ११३ ॥
 पचेद्ब्रह्मं घृतक्षौद्र युक्तः सश्वासकामनुत् ।
 क्षयहृद्रोगकासघ्नो हितो वृद्धाऽल्परेतसाम् ॥ ११४ ॥
 इति पिप्पल्याद्विधाऽवलीङ्घः ।

सन्निपातभवो ह्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
 सन्निपातहितं तस्मात् कार्थ्यमत्र चिकित्सितम् ॥ ११५ ॥
 इति क्षयकासः ।

अमृतानागरं फञ्जी व्याघ्रीपर्णी सुसाधितः ।
 क्वाथः पिप्पलीचूर्णाव्यः कासश्वासी जयत्यलम् ॥ ११६ ॥
 भांगी सनागरासिंही कुलित्यं मूलकं तथा ।
 पिवेत्पिप्पलीचूर्णेन कासश्वासं व्यपोहति ॥ ११७ ॥
 खरसं शृङ्गवेरस्य माचिकेन समन्वितम् ।
 पाययेत्कामश्वासघ्नं प्रतिश्लायकफापहम् ॥ ११८ ॥
 पथ्या शुण्ठीघनगुडै गुटिकां धारन्मुखे ।
 सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ॥ ११९ ॥

नागरेणाभया तद्वत् कासमाश्रयपोहति ॥ १२० ॥
 सपिप्पलीपुष्करमूलपथ्या शुण्ठीशठीमुस्तकसूक्ष्मचूर्णैः ।
 गुडेन युक्ता गुटिकाः प्रयोन्याः श्वासेषु कासेषु च वर्धितेषु ॥ १२१ ॥
 अष्टाङ्गचूर्णसंयुक्त पक्वा घोरं प्रयोजयेत् ।
 कासं श्वासान्वितं घोरं हन्यादेतन्नःसंशयः ॥ १२२ ॥
 पञ्चकोलैः शृतं घोरं कफघ्नं लघुशस्यते ।
 श्वासकासारुचिहरं बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ १२३ ॥

इति कासश्वासः ।

वाम्यमानस्य कासेन नासासावे स्वरि जडे ।
 चवथी गन्धनासे च धूमपान प्रयोजयेत् ॥ १२४ ॥

—०—

अथ कासे धूमानां पानम् ।

मनःशिलेलामरिचं मांसीमुस्तं सगुग्गुलम् ।
 धूमन्तस्थानु च पयः सुखीणं सगुडं पिबेत् ॥ १२५ ॥
 पञ्चकासान् चयद्वन्द्वं सर्वदोषसमुत्थितान् ।
 शतैरपि प्रयोगानां साधयेद्प्रसाधितान् ॥ १२६ ॥

इति मनःशिलादिधूमपानम् ।

मनःशिलालिप्तदलं वदर्थ्याघर्मशोपितम् ।
 सचीरं धूमपानन्तु महाकासनिवारणम् ॥ १२७ ॥
 पिप्पला त्रिपुटधत्तूरं मूलव्योपमनःशिलाः ।
 तेन प्रलिप्यवसनं धूमवर्तिः प्रयोजयेत् ॥ १२८ ॥
 धूम तस्याः पिबेद्यस्तु ब्रह्मात् कासमुदस्यति ॥ १२९ ॥
 अर्कचीरशिले तुल्ये तद्वर्द्धं कटुत्रिकम् ।
 चूर्णितं वज्रिनिक्षिप्तं पिबेद्दूमन्तु योगवित् ॥ १३० ॥

जातेरुत्तरदिङ्मूल शिलैलोगुंगुलुः समः ।

१५ अजामूत्रेण पिष्टोय धूम' कासहरः परः ॥ १३१ ॥

भक्षयेद्य तच्चूर्णं पिवेद्दुग्धमथांबुना ।

कासाः पञ्चविधायान्ति शान्तिमाशु न संशयः ॥ १३२ ॥

—०—

कण्टकारीकृत. काथ सक्कणः सर्वकासहा ।

कण्टकार्याः कषायाद्य चूर्णं मधुयुतं लिहेत् ॥ १३३ ॥

देवदारुबलारास्त्रा त्रिफलाव्योषधकैः ।

सविडङ्गै, शिलातुल्यं तच्चूर्णं सर्वकासनुत् ॥ १३४ ॥

—०—

कुनटीसैन्धवव्योष विडङ्गामलहिङ्गुभिः ।

सेहस्राज्यमधु, कास श्वासहिक्कानिवारणः ॥ १३५ ॥

इति कुनट्यादिलेहः ।

हरीतकीकणाशुपठी भरिचं गुडसयुतम् ।

करसधो मोदक प्रोक्त, पर चाऽनलदीपन, ॥ १३६ ॥

इति हरीतक्याद्यो मोदकः ।

शुपठीकणामरिचनागदलत्वगीलं

चूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्ध्वमन्ध्यात् ।

खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्य

गुल्माश्चिह्नसगरुण्डहृदामयेषु ॥ १३७ ॥

इति शर्करासमचूर्णम् ।

सर्वज्जातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्पाच्चसमानंमोषाम् ।

प्लक्षार्धमात्रं भरिचस्य दद्यात्पलानि चत्वारिसहस्रीषधस्य ॥ १३८ ॥

सितासमं चूर्णमिदं प्रसह्य रोगानि मानाशुबलात्रिहन्धात् ।
कासज्वरारोचकमेहगुल्मश्वासाग्निमान्द्य ग्रहणीप्रदोषान् ॥२३८॥

इति वृहत्संस्कृता समचूर्णम् ।

कर्षः कर्षाक्षिमयो पलं पलद्वयं तयार्धकैर्षय ।

मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुड़यावशूकानाम् ॥ १४० ॥

मर्वापधैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यविनिर्मुक्ताः ।

अपि पूयं हृदयतां तेषामिदमौषधं पथ्यम् ॥ १४१ ॥

अत्र दाडिमं दाडिमफलत्वक् च ।

इति मरिचाद्य चूर्णम् ।

प्रस्थं विभीतकाना मस्थि विहायसाधयेदजामूवे ।

लेहयेदवलेहोऽयं मधुयुक्तः श्वासकासघ्नः ॥ १४२ ॥

१४२

इति विभीतकावलेहः ।

जीवन्तीं मधुकं पाठां त्वग्चीरं त्रिफलां शठीम् ।

मुस्तैलां पिप्पलीं द्राक्षां द्वौ वृहत्यां विभीतकम् ॥ १४३ ॥

शरिषां पौष्करं मुलं कर्कटाख्यां रसाञ्जनम् ।

युनर्नवां लोहरज स्त्रायमाणां यवानिकाम् ॥ १४४ ॥

भार्गो तागलकीमृद्धिं विडङ्गं धन्वयासकम् ।

क्षारं चित्रकहिंश्वन्त्र वेतसं देवदारु च ॥ १४५ ॥

चूर्णीकृत्यपलांशानि लेहयेन्मधुसर्पिषा ।

चूर्णं पाणितलं पञ्चकासान्त्रै तद्व्यपोहति ॥ १४६ ॥

इति जीवन्त्याद्यं चूर्णम् ।

पद्मकं त्रिफलां व्योषं विडङ्गं सुरदारु च ।

चूर्णीकृत्यपलांशानि लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १४७ ॥

एतैर्युग्मैः समैः सर्वैः पृथक् क्षौद्रं हृतं सिताम् ।

लिङ्गगङ्गे हं विपच्यैतत् सर्वकासहरं परम् ॥ १४८ ॥

इति पञ्चकाशं चूर्णम् ।

सर्पिर्गुडूचीतृपकण्टकारी क्वाथेन कल्केन च सिद्धमेतत् ।

पेयं पुराणज्वरकासशूल श्वासाग्निमान्द्यं ग्रहयोगेदेषु ॥ १४९ ॥

इति सिंहासृतं घृतम् ।

घृतं राम्नाबलापथ्या श्वदंष्ट्रा कल्कपाचितम् ।

कण्टकारीरसे सर्पिः पञ्चकासनिसूदनम् ॥ १५० ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

समूलपत्रशाखायाः कण्टकार्यास्तुलां शुभाम् ।

क्षुष्मां पचेज्जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥ १५१ ॥

मिश्रितैतत्कपायेस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कल्कान्विल्वप्रमाणांश्च तत्रेमानि प्रदापयेत् ॥ १५२ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

सौवर्चलं यवक्षारो राम्नातिकटुकं वचा ॥ १५३ ॥

एतत्सर्पिः प्रशंसन्ति पञ्चकामनिवारणम् ।

श्वासं कासं प्रतिश्यायं श्लेष्मकासञ्च नाशयेत् ॥ १५४ ॥

मिदग््निकाघृतमिदं न व्याधिरतिवर्त्तते ।

जातशूलोऽपि संवृद्धो देवसेनामिवासुराः ॥ १५५ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

कण्टकार्यास्तुलां क्षुष्मां कृत्वा द्रोणेऽग्नेसि पचेत् ।

तेनादुकेन क्वाथेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५६ ॥

राम्नादुःस्यर्शपङ्गुन्या पिप्पलीद्वयचित्रकैः ।

सौवर्चलयवक्षार कृष्णामूत्रैश्च तं जयेत् ॥ १५७ ॥

कासश्वासकफटीव हिधारोचकपोनसान् ॥ १५८ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

समूलपत्रशाखन्तु श्लक्ष्णं कृत्वाटरूपकम् ।

तस्य कुर्यात्पलशतं द्वौ प्रस्थौ पञ्चमूलयोः ॥ १५८ ॥

हरीतकी विभीतक्योर्वल्कलं कुडवद्द्वयम् ।

दद्यादामलकानाञ्च कुडवञ्च त्रिभागशः ॥ १६० ॥

निःकाष्य सलिलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ।

भेषजानि सुपिटानि तत्रेमानि प्रदापयेत् ॥ १६१ ॥

हे मेदे हे हरिद्रे च जीवकर्पभकाबुभी ।

काकोलीचौरकाकोली चन्दनं मधुकं तथा ॥ १६२ ॥

सुहृपणीमाषपणी पयस्या चापि पिप्पली ।

मरिचं चाखगन्धा च सशुण्ठीकाकनासिका ॥ १६३ ॥

सुध्मैला शतपुष्पा च मृद्वीका च शतावरी ।

पतैः सर्पिविपक्तव्यं गवां चीरे चतुर्गुणे ॥ १६४ ॥

सर्वकासाग्रहं सर्पिः शीणचतसुखावहम् ।

हिक्काखासहरश्चैव स्त्रररक्तप्रसादनम् ॥ १६५ ॥

इति बृहद्वासकायां छतम् ।

कण्टकाय्यास्तुलां सम्यग् जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादावशेषिते तस्मिन् कल्कानेतान् प्रदापयेत् ॥ १६६ ॥

दुरालभाश्चिचरुहा भांगीकर्कटाह्वया ।

शस्त्रामुस्तं शठी चच्यं चित्रकं व्रूपणं तथा ॥ १६७ ॥

पलांशानि पलान्यत्र शर्करायास्तु विंशतिः ।

छततैलपलान्यस्मिन्ष्टावष्टौ प्रदापयेत् ॥ १६८ ॥

कल्की कृत्वा छते शीते मधुनोऽपलं चिपेत् ।

चतुःपलं पिप्पलीनां तुगाचीर्याद्यतुःपलम् ॥ १६९ ॥

एषः श्लेहः शमयति पञ्चकासांश्चिरोत्थितान् ॥

इति कण्टकारोच्छेदः ।

समूलपुष्पकृदकण्टकार्यास्तुलां जलद्रोणपरिष्कृताञ्च ।
 हरीतकीनाञ्च शतं निदध्यादेतत्तु पक्त्वा चरणावशेषम् ॥ १०० ॥
 गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नी विपक्वमुतार्थं ततः सुशीते ।
 कटुत्रिकञ्च त्रिपलप्रमाणं पलानि षट्पुष्परसस्य चापि ॥ १०१ ॥
 क्षिपेच्चतुर्जातपलं यथाग्निप्रयुज्यमानो विधिनावलेहः ।
 वातात्मकं पित्तकफोद्भवञ्च द्विदोषकासानपि च त्रिदोषान् ॥ १०२ ॥
 क्षतोद्भवं च क्षयजञ्च हन्यात्तत्पीनसश्वासमुरक्षतञ्च ।
 यस्मात्प्रमेकादशमुग्ररूपं भृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ १०३ ॥

इति व्याघ्रीहरीतकी ।

दशमूलीस्त्रयं गुप्ता शङ्खपुष्पीशठीबला ।
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गं पिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ १०४ ॥
 मार्गीपुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यवाढकम् ।
 हरीतकीशतञ्चैकं जले पञ्चाढके पचेत् ॥ १०५ ॥
 यवैः स्त्रिभैः कषायन्तु पूतं तच्चाभयाशतम् ।
 पचेद् गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथग् घृतम् ॥ १०६ ॥
 तैलात्पिप्पलीचूर्णाञ्च सिद्धे शीते च माञ्जिकात् ।
 कुडव पलमानं च चातुर्जातविचूर्णितम् ॥ १०७ ॥
 लिङ्गाद् द्वे चाभये नित्यं मतः खादेद्रसायनम् ।
 तद्वलीपलितं हन्याद्द्वर्णायुर्बलवर्धनम् ॥ १०८ ॥
 पञ्चकासक्षयश्वासान् हिक्काः सविषमञ्जरान् ।
 हन्यात् गुल्मग्रहण्यर्शो हृद्रोगारुचिपीनसान् ॥ १०९ ॥
 अगस्त्रविहितं धन्यं मिदं श्रेष्ठं रसायनम् ।
 संख्या पलानां शतसो मतागस्त्यहरीतकी ॥ ११० ॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ।

यथोद्दिष्टगुणं कुर्वन् पित्तञ्च कुरुते यदि ।

तथा सायं गुडो योज्य एष एवाल्पमात्रया ॥ १८१ ॥

षार्द्रद्रव्यद्रवद्रव्य पलैरष्टाभिरेव च ।

शष्कद्रव्यचतुष्केण कुडवः समुदाहृतः ॥ १८२ ॥

यवगोधूममाषाद्य तिलाद्यापि नवा हिताः ।

पुराणा विरसा रूक्षा न तदर्थकराः स्मृताः ॥ १८३ ॥

हरीतक्योऽपि नवा ग्राह्याः ।

—०—

अभयानां शतं दारुं शङ्खगुप्पीं मधूलिकाम् ।

स्वयं गुप्तां पञ्चमूल्यौ द्वे शठीं पुष्कराह्वयम् ॥ १८४ ॥

पञ्चकोलवला हस्ति पिप्पली साशमभेदकान् ।

भार्गीं पुनर्नवाञ्चैव द्विपलाशां यवाटकम् ॥ १८५ ॥

पञ्चेत्यञ्चाटके तोये पादशयं तयोद्धरेत् ।

विनीय चाभयां तत्र पुनद्याग्नावधि त्रयेत् ॥ १८६ ॥

दत्त्वा गुडतुलां तत्र कषाये कुडवं पृथक् ।

तैलात् पिप्पलीचूर्णाच्च घृतात्क्षीद्रात्तथैव च ॥ १८७ ॥

पक्त्वा तस्मै हवत् स्थाप्य घृतभाण्डे विधानतः ।

पथ्यभुङ् नियताहारः खादेद् द्वे द्वे हरीतकी ॥ १८८ ॥

हन्याच्च ग्रहणीगुल्म पाण्डुर्ति विषमन्वरान् ।

यक्ष्मार्गं, ग्रीह वैश्वर्यं श्वासकासारुचिचयान् ॥ १८९ ॥

बलवर्णाग्निजनन बलीपलितनाशनम् ।

रसायनमिदं सिद्धं मगस्यविहितं मतम् ॥ १९० ॥

इति बृहद्गस्यहरीतकी ।

यवाटके सप्तजलाटकानि हरीतकीभ्रान्तु शतं गुरुणाम् ।

लौहे कटाहे समधिग्रयित्वा द्रव्याणि चैतानि समाधीत ॥१८१॥

दन्यश्चगन्धाचिरविल्वमूलं भस्मातकं विल्वफलं नतञ्च ।

उभे हरिद्रे गंजपिप्पली च पत्रानि मूलानि च चित्रकस्य ॥१८२॥

पिप्पल्यपामार्गमथात्कगुप्ता सर्वाणि कुर्यात्पलसम्मितानि ।

एकत्र सर्वाणि भिषग्विदग्धाद् द्विपञ्चमूलीं च यवप्रभाषाम् ॥१८३॥

सृष्टूनि सुखिन्नयवान् विदित्वा शनैः प्रयत्नादवतारयेच्च ।

विस्राव्यतेनैव जलेन साहं पचेत्पुराणस्य शतं गुडस्य ॥ १८४ ॥

भूयो गुरूणामपि तत्र दद्याद्दरोतकोनाञ्च सहस्रमन्यत् ।

प्रस्यं पुराणस्य घृतस्य दद्यान्नवस्य तैलस्य च तावदेव ॥ १८५ ॥

शीते मधु स्रेहसमन्तु दद्यात्

पलानि चाष्टावथ पिप्पलीनाम् ।

सा कल्कमित्रा त्वथ सेव्यमाना

सर्वान् ज्वरान्नाशयतीहमासात् ॥ १८६ ॥

मासद्वयेनैव च नेत्ररोगान्विहन्त्यपूर्वाञ्च करोति दृष्टिम् ।

कुष्ठानि मासत्रयतो निहन्ति प्रभिन्नकर्णांगुलिनासिकानि ॥१८७॥

भगन्दरं श्लीषदवातगुल्मं

० खासं तथा मासचतुष्टयेन ।

संभक्षिता पञ्चभिरेव मासैः

करोति केशात् भ्रमराञ्जनाभान् ॥ १८८ ॥

पद्भिक्षु मासैः खलु मापि कुर्यात्

केशान् सुशीतान् घनकुञ्चितायान् ।

सहस्रपथ्यामेधं चोपयुज्य

बले भयेदुत्तमकुञ्जरस्य ॥ १८९ ॥

स्वरं मयूरस्य हंसस्य वेगं शरच्छशाङ्कस्य पराञ्च कान्तिम् ।

सौभाग्यमेधांसूतसत्वयुक्ती बेलान्वितः पद्मदलायताक्षः ॥२००॥

जीवेत्समानाश्च सहस्रमग्रं प्रयोगकालादिति सत्यवाक्यम् ।
समीक्ष्यकल्पांस्तु चकारयोगं हिताय लोकस्य मुनिर्वसिष्ठः ॥२०१॥

इति वशिष्ठहरितको ।

कुलित्यानां पलशतं दशमूलपलं तथा ।

शतं ब्राह्मणयज्याश्च चतुर्गुणजले शृतम् ॥ २०२ ॥

पादावशिष्ये पूते च गुडस्यार्धतुलां पचेत् ।

पाकं ज्ञात्वावतार्यैव सुशीते श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ २०३ ॥

षट्पलञ्च तुगाक्षीर्थाः पिप्पल्या द्विपलं तथा ।

कुडवं मधुनो दद्यात् स्यापयेत् सिग्धभाजने ॥ २०४ ॥

खादेदग्निबलापिची नाशयेदचिरादयम् ।

यस्मात् पीनसं कासं श्वासं जीर्णमजीर्णकम् ॥ २०५ ॥

जीर्णञ्जरं पाण्डुरोगं हृद्रोगं श्लेष्मामारुतम् ।

कुलित्य गुड इत्युक्तः सर्वोपद्रवनाशनः ॥ २०६ ॥

इति कुलुन्यगुडः ।

चतुष्पलं मूलकशण्डिकस्य तथैव शुद्धस्य कुलित्यकस्य ।

तुल्यं प्रदद्याद्दशमूलतश्च द्रोणेऽम्भसः सर्वमिदं पचेत्तु ॥ २०७ ॥

दत्त्वा हविस्तैलपलाष्टकञ्च गुडस्य शुद्धस्य तुलां तथैव ।

तावत्पचेद्यावदिदं समस्तं सहस्रदार्ढ्या गुडपाकमेति ॥ २०८ ॥

चूर्णीकृतैर्जीरकचव्यशुद्धी भांगीर्विसीगन्धिककट्फलैश्च ।

मुस्तायवानीशठिपुष्करैश्च मथ्योपकैरर्धपलप्रमाणैः ॥ २०९ ॥

सार्धं क्षिपेन् मात्तिकप्रस्थमात्रं दद्यात् सुशीतेत्वथ वज्रपिप्प्लाम् ।

मात्रां ततो लेहवदालिहेश्च, पथ्याशनश्च द्वययोगकाले ॥ २१० ॥

कफोद्धवा ये, च विकारजाता सश्वासकासाहृदयक्षतश्च ।

हृत्पार्श्वशूलञ्जरच्छर्दिदृष्ट्या स्वरक्षयारोचकवह्निसादाः

तेनाशमायांत्युपयोगतश्च कुलित्यसंज्ञस्य गुडस्य शीघ्रम् ॥ २११ ॥

इति द्वितीयः कुलित्यगुडः ।

खादिरवासकपुस्तक छाया शुष्कञ्च संचूर्णम् ।

त्रिभागपिप्पलीयुक्तं कटुत्रयं मधुनावलिद्ध्यात् ॥ ११२ ॥

इति कासश्लेष्मघ्नचूर्णम् ।

इति वङ्गसेने कासनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ १२ ॥

—०—

अथ हिक्कानिदानमाह

विदाहि गुरुविष्टम्भि रुद्धामिष्यन्दिभोजनैः ।

शीतापानाशनस्नान रजो धूमातपानिलैः ॥ १ ॥

व्यायामकर्मभाराध्व वेगाघातापतर्पणैः ।

हिक्काश्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥ २ ॥

मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सखनो

यंक्तुं श्लोहांवाणि सुखादि वा क्षिपन् ।

सघोषवानाशु हिनस्ति यस्मा-

त्ततस्तु हिक्कोत्यभिधीयते बुधैः ॥ ३ ॥

प्राणोदकाववाहीनि स्तोतांसि विकृतानिलः ।

हिक्कां करोति संरुध्य तासां लिङ्गं शृणु पृथक् ॥ ४ ॥

अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा ।

वायुः कफेनानुगतः पञ्चहिक्काः करोति च ॥ ५ ॥

कण्ठोरसो गुरुत्वञ्च वदनस्य कपायता ।

हिक्काना पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥ ६ ॥

पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।

हिक्कयत्पूर्वगोभूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥ ७ ॥

चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का संप्रवर्तते ।

कम्पयन्तीशिरोश्रोवां यमलान्तां विनिर्दिशेत् ॥ ८ ॥

विकृतकालैर्या वेगै र्भन्दैः समभिवर्तते ।

क्षुद्रिकानामसाहिक्का जत्रुमूलाग्रधावति ॥ ९ ॥

नाभिप्रवृत्तायाहिक्का घोरागम्भीरनादिनी ।

अनेकोपद्रवती गम्भीरानाम सा स्मृता ॥ १० ॥

मन्त्रोप्यापीडयन्तीव सततं या प्रवर्तते ।

महाहिक्के ति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पिनी ॥ ११ ॥

आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो

दृष्टिबोर्ध्वभ्राम्यते यस्य नित्यम् ।

क्षीणोन्नदिच्छीति यश्चातिमात्रं

तो हौ चांख्यौ वर्जयेदिक्कमानौ ॥ १२ ॥

अतिसंचितदोषस्य भक्तद्वेषकृतस्य च ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य हृदस्यातिव्यवायिनः ॥ १३ ॥

आयासाद्यासमुत्पन्ना हिक्काहन्त्याश जीवितम् ।

यमिकायाप्रलापार्ति मोहदृग्णासमन्विता ॥ १४ ॥

अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ।

तस्य साधयितुं शक्या यमिकाहन्त्यतोऽन्यथा ॥ १५ ॥

आस्रां क्षुद्रान्नजासाध्या श्रेयाः प्राणहरामताः ॥ १६ ॥

यथाग्निरिच्छोः पवनानुह्वो वक्त्रं यथा वा सुररजसुक्तम् ।

रोगास्तथैते खलु दुर्निवाराः श्वास सहिक्का च विकृम्बिका च ॥ १७ ॥

प्राणावरोधतर्जनविस्त्रापनभयभाषकैश्च घोरैः ।
 कथाप्रयोगैः शयवेदिकां घोरामनोघातैः ॥ १८ ॥
 द्विकार्त्तस्य पयः क्षारं हितं नागरसाधितम् ।
 रसान् पिवेत् फुलिन्ध्याय साजमत्तून् ससैन्धवान् ॥ १९ ॥
 मधुकं मधुसयुक्तं पिप्पलीशर्करान्विता ।
 नागरं गुडसयुक्तं द्विकार्त्तं नावनत्रयम् ॥ २० ॥
 स्तन्येन मत्तिकाविष्टा नस्यं बालककाम्बुना ।
 योज्यं द्विकार्त्ताभिभूताय स्तन्यं वा चन्दनान्वितम् ॥ २१ ॥
 मधुसौवर्चलो पेतं मातुलुङ्गरसं पिवेत् ।
 अप्यसाध्यातयत्यस्तं द्विकार्त्तोद्भावलेहनात् ॥ २२ ॥
 सद्य एव महायोगः काशमूलभवं रजः ।
 द्विकार्त्तो मधुना लिङ्गाच्छुण्ठीधात्री कणान्वितम् ॥ २३ ॥
 प्रवालत्रिफलाशङ्ख चूर्णं मधुदृतप्लुतम् ।
 पिप्पलीगैरिकं चेति लेहो द्विकार्त्तनिवारणः ॥ २४ ॥
 कौलमजाञ्जनं लाजा तित्ता काञ्चनगैरिकम् ।
 क्षणाधात्रीसिताशुण्ठी कासीमन्दधिनाम च ॥ २५ ॥
 पाटल्याः सफलं पुष्यं क्षणाश्वजूरसुस्तकम् ।
 पडेते पादिकालेहा द्विकार्त्तामधुसंयुताः ॥ २६ ॥
 नैपाल्यागोविषाणाभ्यां कुटसर्जरसस्य च ।
 धूमं कुशस्य वासाज्यं पिवेद्विक्रोपशान्तये ॥ २७ ॥
 निर्दूमाङ्गारनिक्षिप्तं श्लक्ष्णमापरजोद्भवः ।
 द्विकार्त्तपञ्चनिहन्त्याश्च धूमः पीतो न शययः ॥ २८ ॥
 सुपूतिकीटं लसुनोपगन्धाद्द्विगन्धितं चूर्णमिदं सुभावितम् ।
 अजाविमूत्रेण च समकृत्वा घ्राणानिपिक्तं विनिहन्ति द्विकार्त्ताम् ॥ २९ ॥
 - इति सुपूतिकीटाद्ये चूर्णम् ॥

हरेणवोऽथ पिप्पल्यः काथहिंगुसमायुतः ।
 ह्रिकाप्रशमनः श्रेष्ठो धन्वन्तरिवचो यथा ॥ ३० ॥
 कुकूलानलसंखिन्न इक्षुवात्यप्रसंभवेः ।
 रसः समाच्चिकः पीतो ह्रिकामाशु नियच्छति ॥ ३१ ॥

नारीचिरेण वा सिद्धं सर्पिमधुरकौरपि ।
 नासानिसिक्तं पीतं वा सद्यो ह्रिकां नियच्छति ॥ ३२ ॥
 इति नारीचीराद्यष्टतमम् ।

यत्किञ्चित्कफवातघ्नं सुष्णं वातानुलोमनम् ।
 मेघजं पानमन्नं वा ह्रिकाश्वामेषु तद्वितम् ॥ ३३ ॥
 ह्रिकाश्वामेषु पिवेद्वागीं सविश्रामुष्णवारिणा ।
 नागरं वा सिताभांगीं सौवर्चलसमन्वितम् ॥ ३४ ॥
 अभयानागरकल्कं पौष्करयावशूकमरिचकल्कं वा ।
 तोयेनोष्णेन पिवेच्छासी ह्रिकी च तच्छान्त्यै ॥ ३५ ॥
 दृपितो दशमूलस्य कायं वाटेवदारुजम् ।
 मदिरां वा पिवेद्युक्त्या ह्रिकाश्वामनिपीडितः ॥ ३६ ॥

दशमूलरसे सर्पिर्दधिमण्डेन साधयेत् ।
 कृष्णासौवर्चलचारवयस्याहिंगुरोचकैः ।
 कायस्थयाचतत्पानाद्दिकाश्वामो नियच्छति ॥ ३७ ॥
 इति दशमूलार्थष्टतमम् ।

वासाघृतं वायपिवेत्पिवेत्पूषणमेव वा ।
 वातपित्तानुबन्धे तु गुडविश्वसमेन्वितम् ॥ ३८ ॥

छागक्षीरं प्रयोक्तव्यं शृतं तोषे चतुर्गुणे ।
 श्वासघ्नं भेषजं यच्च तच्च कार्यं प्रयत्नतः ॥ ४० ॥

इति वङ्गसेने हिक्कानिदानंचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ १३ ॥

—०—

अथ श्वासनिदानम् ।

यैरेव कारणैर्हिक्का बद्धुभिः संप्रवर्तते ।
 तैरेव कारणैः श्वासः सद्यो भवति देहिनाम् ॥ १ ॥
 महोर्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा ।
 भिद्यते समहाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥ २ ॥
 प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाघ्नानमेव च ।
 श्वाताहो वक्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च ॥ ३ ॥
 यदा स्रोतासि सरुध्य मारुतः कफमूर्च्छितः ।
 विश्वग्वृजतिमक्रुद्ध स्तंदाश्वासान् करोति सः ॥ ४ ॥
 उद्धूयमानवाती यः शब्दवद्दुःखितो नरः ।
 उच्चैः श्वसति सरुवो मत्तर्पभ इवानिशम् ॥ ५ ॥
 प्रनष्टसन्नाविज्ञान स्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
 विहताक्षाननो वह मूत्रवर्चाविशीर्ण वाक् ॥ ६ ॥
 दीर्घं प्रश्वसित चास्य दूराद्विज्ञाय ते भृशम् ।
 महाश्वासीपष्टसु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ ७ ॥
 उर्ध्वं श्वसति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः ।
 श्लेष्मावृत्तमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ ८ ॥

उर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंश्च विभ्रान्ताश्च इतस्ततः । ।
 प्रमुह्यन्वेदनार्त्तश्च शुष्कास्योरतिपीडितः ॥ ८ ॥
 ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते चाधः श्वासो निरुध्यते ।
 मुह्यतस्त्राम्यतयोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥ १० ॥
 यस्तु श्वसतिविच्छिन्नं सर्वप्राणैर्निपीडितः ।
 न वा श्वसिति दुःखात्तो मर्मच्छेदसगर्दितः ॥ ११ ॥
 श्वानाह स्वेदमूर्च्छार्त्तां दह्यमानेन वस्तिना ।
 विष्णुताश्चः परिक्षोणः श्वसन्नृक्तैक लोचनः ॥ १२ ॥
 विचेताः परिशुष्कास्योविवर्णः प्रलपन्नरः ।
 छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः सगोघ्नं विजहात्यसून् ॥ १३ ॥
 प्रतिलोमं यदा वायुः स्तोतांसि प्रतिपद्यते ।
 शीवां शिरश्च सगृह्य श्लेषाणं समुदीर्य च ॥ १४ ॥
 करोतिं पोनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा ।
 पतोव तोववेगश्च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ १५ ॥
 प्रताम्यति सवेगेन चस्यते सनिरुध्यते ।
 प्रमोहं कासमानश्च सगच्छति मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥
 श्लेषणामुच्यमानेन भृशं भवति दुःखितः ।
 तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम् ॥ १७ ॥
 तथास्योद्धंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्रोऽतिभाषितुम् ।
 न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥ १८ ॥
 पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरिणः ।
 आसीनो लभते सौम्यमुष्णश्चैवाभिनन्दति ॥ १९ ॥
 उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यतामृगमार्त्तिमान् ।
 विशुष्कास्यो बहुश्वासो मुह्येयवावधम्यते ॥ २० ॥
 मेघानुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च प्रवर्द्धते ।

मयाप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥ २१ ॥
 च्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात्प्रतमकन्तु तम् ।
 उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः ॥ २२ ॥
 तमसा वर्धतेऽत्यये शीतैयाशु प्रताम्यति ।
 मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात्प्रतमकन्तु तम् ॥ २३ ॥
 रुचायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वातमुदीरयेत् ।
 क्षुद्रश्वासेन सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रवाधकः ॥ २४ ॥
 हितस्ति न स गात्राणि न च दुःखं यथोत्तरे ।
 न च भोजनपानानां निरुण्ण्ड्य चिताङ्गतिम् ॥ २५ ॥
 नेन्द्रियाणा व्यथाञ्चैव काञ्चिदापादयेद्भुजम् ।
 स साध्य उक्तो बलिनः सर्वो वाऽव्यक्तलक्षणः ॥ २६ ॥
 क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकं कृच्छ्र उच्यते ॥ २६ ॥
 त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥ २७ ॥
 काम प्राणहरारोगा बहवो न तु ते तथा ।
 यथा श्वासश्च कासश्च हरते प्राणमाशु हि ॥ २८ ॥
 वाताधिको भवेत्क्षुद्रस्तमकस्तु कफोत्तरः ।
 कफाहाताधिकात्पित्तं ससृष्टः क्षिप्तसञ्चकः ॥
 श्वासी माहृतससृष्टी महानूर्ध्वस्तथा मतः ॥ २९ ॥

—०—
अथ चिकित्सासाह ।

स्नेहवस्ति मृते केचिदूर्ध्वश्चाधश्च शोधनम् ।
 मृदुप्राणवतां श्रेष्ठं श्वाभिनामादिशन्ति हि ॥ ३० ॥
 दशमूलीशठीराम्ना पिप्पली विश्वपौष्करैः ।
 शृङ्गीतामलकीभार्गी गुडूचीनागरार्धिभिः ॥ ३१ ॥

यवागूँ विधिना सिद्धं कपायं वा पिवेन्नरः ।
 कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिं हिक्काश्वासप्रशान्तये ॥ ३२ ॥
 कुलित्ययवकोलान्न दशमूलबलाजलम् ।
 पानार्थं कल्पयेत् कास हिक्काश्वासनिवृत्तये ॥ ३३ ॥
 कुलित्यनागरव्याघ्री वासाभि कथित जलम् ।
 पीत पौष्करसंयुक्तं श्वासकासनिवारणम् ॥ ३४ ॥
 दशमूलस्य वा काथः पौष्करेणावचूर्णितः ।
 श्वासकासप्रशमनः पार्श्वशूलविनाशन. ॥ ३५ ॥
 रन्धाकुन्दशिरोपाणां कुसुम पिप्पलीयुतम् ।
 पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन पीत्वा श्वासमपोहति ॥ ३६ ॥
 देवदारुवचाभांगीं विश्वयौष्करकटफलै ।
 कृत्वा काथो जयत्याशु श्वासकासानशेषतः ॥ ३७ ॥
 शृङ्गौषधौषधिकणा घनपुष्कराणा
 चूर्णं शठीमरिचयोश्च सिताविभिन्त्रम् ।
 काथेन पीतममृता हृपपञ्चमूल्याः
 श्वास वाहेन विनिहन्ति हि घोररूपम् ॥ ३८ ॥
 कृष्णण्डकसिता चूर्णं पीत कोष्येन वारिणा ।
 शोघ्न शमयति श्वास कासञ्चैव सुदारुणम् ॥ ३९ ॥
 व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गी बिल्वमध्यत्रिकण्टकैः ।
 सामृताग्निमृत्तैरेतै यूषः स्याच्छ्वासनुत्पर ॥ ४० ॥
 कुलित्यदशमूलाना काथे स्युर्जाङ्गला रसाः ।
 कासमर्दकपत्राणां यूष. मौभाञ्जनस्य च ॥ ४१ ॥
 शृष्कमूलकयूपस्य हिक्काश्वासनिवारणं ॥ ४२ ॥
 द्राक्षा हरीतकी, कृष्णां कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।
 विलिहन्मधुसर्पिभ्या श्वासान् हन्ति सुदारुणान् ॥ ४३ ॥

गुड कटुकतैलेन मिययित्वा समं लिङ्गन् ।
 त्रिसप्ताहप्रयोगेन श्वास निर्मूलता नयेन् ॥ ४४ ॥
 श्वाविध सूचका दग्धा सञ्जीवद्रष्टतशर्करा ।
 श्वाभकासहरा वर्द्धिपादौ वा मधुसर्पिषा ॥ ४५ ॥
 हरिद्रा मरिच द्राक्षां गुड रास्ना कणा शठिम् ।
 तैलेन विलिङ्गन् हन्या च्छासान् प्राणहरानपि ॥ ४७ ॥
 हरिद्रापत्रमैरण्ड मूल लार्चा मन शिलाम् ।
 देवदारुधनं भासी पिष्ट्वा वर्त्ति प्रकल्पयेत् ॥ ४८ ॥
 तां घृताक्ता पिवेदुम श्वास हन्ति सुदारुणम् ।
 श्वासहिकापरिगत स्निग्धै स्वेदैरुपाचरेत् ॥ ४९ ॥
 युक्तैर्लवणतैलाभ्यां तैरस्य ययित कफः ।
 श्वासो विलयनं याति भासुतश्च प्रशाभ्यति ॥ ४८ ॥
 स्निग्ध ज्ञात्वा ततश्चैन भोजयित्वा रसौदनम् ।
 वातश्लेष्मविबन्धे वा मियग्धूम प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥
 शृङ्गीकटुकत्रयफलत्रयकण्ठकारी
 भार्गी सपुष्करजटालवणानि पञ्च ।
 चूर्णं पिवेदग्निशिरिण जलेन हिक्का
 श्वासोर्ध्ववातकसनारुचिपीनसेषु ॥ ५१ ॥

इति शृङ्गादि चूर्णम् ।

निदग्धिका चामलकप्रमाणा हिम्वाद्र्युक्ता मधुनाशयुक्ताम् ।
 लिङ्गन्नर श्वासतिपोडितो हि श्वास जयत्यप बलात्वाहेण ॥ ५२ ॥
 भङ्गातकमधुपर्णी पथ्यादशमूलनागरकाथ ।
 तमके कफप्रधाने शस्त श्वासे च भासुतजे ॥ ५३ ॥
 पथ्या कपायमयवा पिवेद्रस भार्कवस्य मधुना ।
 तमके पुष्करजम्बा र्सेनागर क्षीरमेकश्च ॥ ५४ ॥

शठीपुष्करजीवन्ती त्वक्षुस्त पुष्कराङ्गयम् ।

सुरसा तामलकौ वा पिप्पल्यगुरुनागरम् ॥ ५५ ॥

बालकश्च समं चूर्णं कृत्वाष्टगुणशर्करम् ।

सर्वथा तमके श्वासे शिक्रायाञ्च प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥

अत्रैकस्माद्भ्रुव्यादष्टगुणा शर्करा ॥ सर्वथेति पानभोजनादिषु ॥

इति शब्द्याद्यं चूर्णम् ।

हिंसाविडङ्गपूतिक त्रिफलाव्योपचित्रकैः ।

द्विचीर सर्पिपः प्रस्थं चतुर्गुणजले मृतम् ॥ ५७ ॥

कर्पमात्रैः पचेत्तद्वि श्वासकासौ व्यपोहति ।

अर्शास्यरोचकं गुल्मं शकृद्देह चयं तथा ॥ ५८ ॥

इति हिंसाद्यं घृतम् ।

सौवर्चलययश्चार कटुकाव्योपचित्रकैः ।

घृतं वचाविडङ्गैश्च सघित श्वासशान्तये ॥ ५९ ॥

इति सौवर्चलघृतम् ।

कुलित्यरभसयुक्तं पञ्चकोलशृतं घृतम् ।

दीपन श्वासकासघ्नं कफव्याधिहरं परम् ॥ ६० ॥

इति कुलित्याद्यं घृतम् ।

तिक्तासौवर्चलश्चार पथ्यात्रिकटुहिङ्गुभिः ।

समालुरैर्घृतं मिद्व मचीर श्वासकासनुत् ॥ ६१ ॥

गुल्मानाहञ्ज शमयेत् प्रवृद्धान् गुदजानपि ।

इति तिक्ताद्यं घृतम् ।

कुलित्यदयमूलत्र तथा शाङ्गणयष्टिका ।

प्रस्थं प्रस्थश्च सगृह्य दारिद्र्येण साधयेत् ॥ ६२ ॥

पादशेषे रसेऽतस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

घोरकं हिङ्गुण दत्त्वा कश्चित्ते पञ्चकोलकैः ॥ ६३ ॥

सञ्चारैः पलिकैः सर्वैः शनैर्मृदग्निना पचेत् ।

कासश्वासहरञ्चैव हिक्काञ्च विषमज्वरम् ॥ ६४ ॥

हन्यात्तथार्थो ग्रहणी हृद्रोगारुचिपीनमान् ।

गुल्मं ग्रीहामयं हन्याद्वलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ ६५ ॥

अग्निसन्दीपनञ्चैव कौलित्यं षट्पल घृतम् ॥ ६६ ॥

इति कुलित्याद्यं घृतम् ।

सुवहाकालिकाभार्गी शुकाख्यं कौचुलं फलम् ।

काकादनीशृङ्गवेरं वर्षाभूर्बृहतीद्वयम् ॥ ६७ ॥

पलमात्रैर्घृतप्रस्थं पचेदेतैर्जलाढके ।

कदुष्णं पीतमेतद्धि श्वासामयविनाशनम् ॥ ६८ ॥

इति सुवहाद्यं घृतम् ।

तैल दशगुणे सिद्धं भृङ्गराजरसे शमे ।

पीयमान यथा न्यायं श्वासकासौ व्यपोहति ॥ ६९ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् ।

तिस्रस्त्रिस्त्रस्तु पूर्वाङ्गे भुक्ताग्रे भोजनस्य च ॥ ७० ॥

पिप्पल्य किंशुकक्षार भाविता घृतभाजिताः ।

प्रयोज्या मधुसमित्या रसायनगुणैपिणा ॥ ७१ ॥

जैतुं कासश्चयश्वास हिक्काशोपगलामयान् ।

अर्शांसियहृषोदोषं पाण्डुतां विषमज्वरान् ॥ ७२ ॥

वैश्वर्यपीनमं शोफं गुल्मं वातवलासकम् ।

मासमेवाग्रतो युक्त्या माध्विकां पिबतोऽनु च ॥ ७३ ॥

अवधारितवेगस्य यस्मा न भवति ध्रुवम् ।

इति चारपिप्पली ।

शतं संगृह्याभार्ग्यास्तु दशमूल्यास्तथा परम् ।

शत हरोतकीनाञ्च पचित्तोये चतुर्गुणे ॥ ७५ ॥

पादावशेषे तस्मिंस्तु रसे बस्त्रनियोडिते ।
 भालोद्यं च तुलां पूतां गुडस्य त्वभयां ततः ॥ ७६ ॥
 पुनः पचेत्तु मृद्वग्नी यावन्नेहत्वमागतम् ।
 शीते च मधुनश्चात्र षट्पलानि प्रदापयेत् ॥ ७७ ॥
 विकटु त्रिसुगन्धश्च पलिकानि पृथक् पृथक् ।
 कर्पद्वयं यवचारं संचूर्णं प्रक्षिपेत्ततः ॥ ७८ ॥
 भक्षयेदभयामेकां लेहस्यार्धपलं लिहेत् ।
 श्वासं सुदारुणं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥ ७९ ॥
 स्वरवर्णप्रदोहेषु जठराग्निप्रदीपनः ।
 हरीतकीशतस्याव प्रश्नत्वादाढकं जलम् ॥ ८० ॥

इति भांगीगुडः ।

कुलित्यं दशमूलञ्च तथैव द्विजयष्टिका ।
 शतं शतञ्च संप्राद्य जलद्रीणे विपाचयेत् ॥ ८१ ॥
 पादावशेषे तस्मिंस्तु गुडस्यार्धतुला क्षिपेत् ॥ ८२ ॥
 शीतोभूते च पक्के च मधुनोऽष्टौ पलानि च ॥ ८३ ॥
 षट्पलानि तुगाचीर्या पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ।
 त्रिसुगन्धि सुगन्धश्च स्वादेदग्निबलं प्रति ॥ ८४ ॥
 श्वासं कासं च्चरं हिक्कां नाशयेत्तमकं तथा ।
 योगसन्दर्शनादत्र हृद्वैद्योपदेशतः ॥ ८५ ॥
 जलं चतुर्गुणं देयं स्वल्पत्वाद्दोषवारिणा ।
 मानसात्रिध्वं संवादाद्द्विपलं त्रिसुगन्धिनः ॥ ८६ ॥

इति कुलित्यगुडः ।

इति बद्धसेने श्वासनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ १४ ॥

अथ स्वरभेदनिदानमाह ।

अत्युच्चभाषणविपाध्ययनाभिघात

सन्दूपणै प्रकुपिता पवनादयस्तु ।

स्रोतस्सु ते स्वरवहेषु गता प्रतिष्ठा

इत्यु स्वर भवति चापि हि षड्विध स ॥ १ ॥

वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्षा

भिन्न शनै भवति गर्दभवत् स्वरश्च ।

पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्षा

ब्रूयाद्गलेन स च दाहममन्वितेन ॥ २ ॥

ब्रूयात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठ

स्त्रुप्यं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् ।

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसंपत्

तं चाप्यसाध्यमृषय स्वरभेदमाहुः ॥ ३ ॥

धूमेत वाक्चयचते चयमाप्नुयाच्च

वागेषु चापि हतवाक् परिवर्जनीयः ।

अन्तर्गतं स्वरमलचपद चिरेण

भेदोन्वयाद्दति दिग्धगलस्तृषार्त्त ॥ ४ ॥

घोणस्य हृदस्य कृशस्य चापि

चिरोत्थितो य सहजोऽपि जात ।

भेदस्त्रिन सर्वसमुद्भवश्च

स्वरामयोयो न स सिद्धिमेति ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्त्रिग्धान् परं तापनकृष्यधातून्

स योजयेद्दमनवस्ति विरेचनैश्च ।

नस्यावपीडमुखधावनधूमलेहैः ।

सम्पादयेत्तु विविधैः क्ववलयहैश्च ॥ ६ ॥

यः श्वासकासविधिरादित् एव चोक्त-

स्तञ्चाप्यशेषमवचारयितुं यतेत ॥ ७ ॥

स्वरोपघातेऽनिलजे भुक्तोपरि घृतं पिवेत् ॥ ८ ॥

कासमर्दकवार्त्ताक मार्कण्डेयस्वरसैः पचेत् ।

पीतं घृतं हृत्थनिलं सिद्धं वार्त्ताकजे रसे ॥ ९ ॥

इति कासमर्दादिघृतम् ।

तथा कोष्णजलं देयं भुक्त्वा घृतगुडोदनः ।

पित्तिके तु विरेकस्तु पयश्च मधुरैः शृतम् ॥

लिहेन्मधुरकानां वा चूर्णं मधुसमायुतम् ॥ १० ॥

अश्रीयाच्च समर्पिष्कं यष्टीमधुकपायकम् ॥ ११ ॥

शङ्गांस्वर्चं शीरवतां द्रुमाणां संकुट्य दुग्धे विपचेत्तु तेन ।

कल्केन यष्टीमधुकस्य सर्पिः सिद्धं पिवेत्तन्मधुशर्कराक्तम् ॥ १२ ॥

इति शङ्गाद्यं घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।

पिवेन्मूत्रेष मतिमात् कफजे स्वरसं चये ॥ १३ ॥

अजमोदां निशां धात्रीं चारं वङ्गिं विचूर्ण्य च ।

मधुसर्पियुतं लीढ्वा स्वरभेदं व्यपोहति ॥ १४ ॥

पलत्रिकव्रूपण्यावशूकचूर्णञ्च हन्यात् स्वरभेदमाश्रयं ।

किं वा कुलित्यं वदनान्तरस्थं स्वरामयं हृत्थय पौष्करं वा ॥ १५ ॥

वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाच्चिकम् ।

कफे सचारकटुकं शीद्रं केवलमिष्यते ॥ १६ ॥

गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।

तेन निष्क्रमते श्लेष्मा स्वरद्योश्चप्रसीदति ॥ १७ ॥

अगुरुसुरदारुदारु सन्तिल स्वरभेदद्वयवेत्कोशम् ।
 व्याघ्रीसुरतरुनागर ससिहमुखकाथमथवापि ॥ १८ ॥
 तैलाक्तं स्वरभेदे वा खादिरं धारयेन्मुखे ।
 पथ्या पिप्पलीसंयुक्तं युक्तं वा नागरेण तु ॥ १९ ॥
 ।वदरीपत्रकल्कन्तु घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।
 स्वरुपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥ २० ॥
 स्वरुपघाते मेदोजे कफवद्विधिरिष्यते ।
 चयजे सर्वजे वापि प्रत्याख्यामाचरेत् क्रियाम् ॥ २१ ॥

—०—

निदग्धिकापलशतं तदर्धं ग्रन्थिकस्य च ।
 चित्रकस्य तदर्धञ्च दशमूलञ्च तक्षमम् ॥ २२ ॥
 द्रोणद्वयेऽप्या नि काथ्यकपायाटकमाहरेत् ।
 पूते क्षिपेत्तदर्धन्तु पुराणस्य गुडस्य च ॥ २३ ॥
 सर्वमेकत्र कृत्वा च लेहवक्राधुसाधयेत् ।
 अष्टौ पलानि पिप्पल्या स्त्रिजातकपल तथा ॥ २४ ॥
 मरिचाना पलत्वेक सर्वमेकत्र चूर्णितम् ।
 मधुन बुडवं दत्त्वा तदश्रीयाद्यथानलम् ॥ २५ ॥
 स्वरभेदहर मुख्य प्रतिश्यायहर परम् ।
 श्वासकासाग्निमान्द्यार्शो गुल्ममेहगलामयान् ॥ २६ ॥
 आनाहमूत्रकृच्छ्राणि हन्याद् ग्रन्थार्बुदानि च ॥ २७ ॥

इति निदग्धिकादिस्त्रैहः ।

शर्करामधुमिश्रानि शृतानि मधुरै सह ।
 पिवेत्पयासि यस्वीशैर्वदतीऽभिहत स्वर ॥ २८ ॥
 वातादिजनितश्वास कासघ्ना ये प्रकीर्त्तिता ।
 योगास्तांशोपि युञ्जीते यथा दोषं चिकित्शक ॥ २९ ॥

चव्याम्बवेजसकटुत्रयतित्तिङ्गीकैः ।

तास्मीसजीरकतुगादहनैः समोश्चैः ।

चूर्णं गुडप्रमृदितं त्रिसुगन्धियुक्तं ।

वैश्वर्यपीनसकफारुचिषु प्रशस्तम् ॥ ३० ॥

इति चव्यादिचूर्णम् ।

व्याघ्रीस्वरसविपक्षं रास्त्रावाव्याल्लगोक्षुरव्योषैः ।

सर्पिः स्वरौषघातं निहन्ति कासश्च पञ्चविधम् ॥ ३१ ॥

शुष्कद्रव्यमुपादाये स्वरसानामसम्भवे ।

वारिष्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥ ३२ ॥

स्वरसानां चालाम्बे चूर्णस्याढकमाढकमुदकस्य च ।

तद्धारिपर्युषितं नृदितं स्वरसवत् प्रयोज्यम् ॥ ३३ ॥

इति कण्ठकारीष्टम् ।

ह्रिकाश्वासे क्षये कासे स्वर्याणि पठितानि तु ।

सर्पीं पित्तानि योज्यानि भिषग्भिः स्वरसंचये ।

इति वैङ्गसेने स्वरभेदनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ १५ ॥

—०—

अथारोचकनिदानमाह ।

वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगन्धैः ।

अरोचकाः स्युः परिच्छटदन्तः कषायवक्त्राय नरोऽनिलेन ॥ १ ॥

कटुम्लसुण्णं विरसश्च पूति पित्तेन विद्याङ्गवणश्च वक्त्रम् ।

माधुर्यपैक्खिल्यगुरुत्वगैत्य विबन्धसखम्भयुतं कफेन ॥ २ ॥

अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यहृद्यारुचिगन्धजे स्यात् ।

स्वाभाविकञ्चास्यमथारुचिश्च त्रिदोषजनैकरसं भवेत्तु ॥ ३ ॥

द्विच्छूलपीडनयुतं पवनेन पिप्पलात्,

दृग्दाहशोषबहुलं सकफप्रसेकम् ।

श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिद्य विद्या-

द्वैगुण्यमोहजडताभिरथापरश्च ॥ ४ ॥

प्रक्षिप्तन्तु मुखे ह्यन्नं जन्तुर्न खादयेद्यदि ।

अरोचकः सविज्ञेयो भक्तद्वेषमतः शृणु ॥ ५ ॥

चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वा तु भोजनम् ।

द्वेषं करोति यो जन्तुः सभक्तद्वेष उच्यते ॥ ६ ॥

यस्य चान्नं भवेच्छ्रद्धा सभक्तहृन्द उच्यते ।

कुपितस्य भयार्त्तस्य ज्वरितस्य विरोधकः ॥ ७ ॥

—०—

अथ चिकित्सांमाह ।

वस्त्रिः समीरणे पित्ते विरेको वमनं कफे ।

कुर्व्याद्दृष्ट्यानुकूलानि हर्षणश्च मनोघ्नजे ॥ ८ ॥

वान्तेवचाङ्गिरनिले विधिवत् पिवेच्च

स्त्रे होणतीयमदिरान्यतमेन चूर्णम् ।

कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणु भांगी

रास्त्रै लङ्घिगुलवणोत्तमनागराणाम् ॥ ९ ॥

पैत्ते गुडांबुमधुकैर्वमनं प्रशस्तं

लेहः समैश्वसितामधुसर्पिरिष्टः ।

निम्बांबुद्धर्दितवतः कफजेऽनुपानं

राजद्रुमांबुमधुना सह दीप्यकाब्जम् ॥ १० ॥

सरिचं मधुना लेह्यं कफजेऽरोचके भिषक् ।

अरुचौ कवलास्तावद्भूमाः सुमुखेधावनम् ॥

मनोममन्नपानञ्च हर्षणाऽऽश्वासनानि च ॥ १११ ॥

कुष्ठसीवर्चलाजाजी शर्करामरिचं विडम् ।

धान्यैलापद्मकोशीर पिप्यंन्यथन्दनोत्पलम् ॥ १२ ॥

लोभ्रं तेजोवती पथ्या त्रूपणं संयवाग्रजम् ।

आर्द्रदाडिमनिर्थासस्त्वजाजीशर्करायुतः ॥ १३ ॥

सतैलमाघिकास्वेते चत्वारः कवलग्रहाः ।

चत्वारो रोचकान् हृन्नुर्वाताद्येकजसर्वजान् ॥ १४ ॥

अम्बिकागुडंतोयञ्च त्वगैला मरिचान्वितम् ।

अभक्तछन्दरोगेषु शस्तं कवलधारणम् ॥ १५ ॥

शुद्धवेररसञ्चैव मधुना सह योजयेत् ।

अरुचौश्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥ १६ ॥

भोजनाग्रे सदा पथं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्दकभक्षणम् ॥ १७ ॥

कारव्यजाजीपत्रैला व्यापहृत्वास्त्रदाडिमम् ।

सघ्नीद्रशर्करं हृद्यं रुचिं वङ्गिप्रदीपनम् ॥ १८ ॥

इच्छाविनाशजनितेषु च बाधकेषु

भावान् भवायवितरेत् खलु शक्यरूपान् ।

अर्थेन चातिपतितेषु पुनर्भवाय

पौराणिकैः श्रुतिपथैरनुमानयेत्तम् ॥ १९ ॥

दैव्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्तं

दद्यात् प्रियं मनसि सेव्यमरोचकेषु ॥ २० ॥

सात्त्विकान् सुदेशरचितान् विविधांश्च भक्ष्यान्

पानानि मूलफसखाण्डवराग्लेहान् ।

सेवेद्रसांश्च विविधान्विविधैः प्रकारै-

भुञ्जीत चापि लघुरुक्षमन सुखानि ॥ २१ ॥
 यस्य यदीक्षितं किञ्चित्तदेयमरुचौ सदा ।
 विडम्बमधुस युक्तौ रसो दाडिमसम्भव ॥
 असाध्यमपि स हन्या दुरुचिं वक्तुधारित ॥ २२ ॥
 अष्टादशशिशुफलानि दशमरिचानि विंशतिपिप्पल्य ।
 पार्द्रकपलं गुडपलं प्रस्थत्रयमारनालस्य ॥ २३ ॥
 विडलवणसहितमेतत्खजाहृतं सुरभिगन्धाढ्यम् ।
 व्यञ्जनसहस्रधाति श्रेय कलहसकं नाम्ना ॥ २४ ॥
 इति कलहंसकाञ्चिकम् ।

द्वेपले दाडिमादष्टौ खण्डाद्द्वोपात्पलत्रयम् ।
 त्रिसुगन्धिपलत्रैकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ २५ ॥
 दीपन रोचन हृद्य पीनसज्वरकासजित् ।
 इति दाडिमाद्यं चूर्णम् ।

पिप्पलीना शतत्रैकं द्वेशते मरिचस्य च ।
 सितापलचतुष्कञ्च नागरार्धपलं तथा ॥ २६ ॥
 धान्यसौवर्चं लाजाज्यं स्वर्गेलै चार्धकार्पिके ।
 कोलदाडिमवृक्षाम्ब यवानी चास्त्रवेतसम ॥ २७ ॥
 कार्पिकाचूर्णं येदेतान् हृद्यमन्नप्ररोचनम् ।
 श्लोहहृदयहृणोदीप पञ्चकासनिवर्हण ॥ २८ ॥
 खाण्डवो नाम गुल्मार्तिं विबन्धानाह शूलनुत् ।
 इति खाण्डवचूर्णम् ।

तालीशोपण्यचव्यनागलवर्णं स्तुल्याशकैर्दिस्तत ।
 कृष्णाग्रन्यक्तित्तिडीकडुतभुग्वल्ब्लीरकाख्यैर्युत ।
 विखेलावदराम्ब वेतमघनैर्धान्याजमोदायुतै ।
 स्य शैदाडिमपाद एष विहितं त्रेष्टं सिताऽर्द्यायुत ॥ २९ ॥

कण्ठास्योदरहृदिकारशमनः कायाग्निसन्दीपनी ।
 गुल्माधानविस्सूचिका गुदरुजाश्वासकृमिच्छर्दिहा ॥ ८
 कासारुच्यतिसारमूढमरुतां वा हृद्गुजांशुशनः ।
 चूर्णोऽयं भिषजामतीव कथितः स्यातो महाखाण्डवः ॥ ३० ॥
 इति महाखाण्डवः ।

क्षतीक्तन्तु यवान्याद्यं चूर्णं मत्र प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥

—०—

यवानीतित्तिडीकष्व नागरं साम्बवेतसम् ।
 दाडिमं वादरघ्वाञ्च कार्पिकानुपकल्पयेत् ॥ ३२ ॥
 धान्यसौवर्चलाजाजी वराङ्गमर्धकार्पिकम् ।
 पिप्पलीनां शतञ्चैकं द्वेशते भरिचस्य च ॥ ३३ ॥
 शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
 जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचकम् ॥ ३४ ॥
 हृत्पीडापार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाह नाशनम् ।
 कामखासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शो विकारनुत् ॥ ३५ ॥
 इति यवानीखाण्डवचूर्णम् ।

लवङ्गकङ्कोलमुशीरचन्दनं नत सनीलोत्पलकृष्णजीरकम् ।
 ऐला सकृष्णागुरुभृङ्गकेशरं कणा सविश्वानलद सहांशुना ॥ ३६ ॥
 कर्पूरजातीफलवंशरोचनं सिताष्टभागं समसूक्ष्मचूर्णितम् ।
 सुरोचन तर्पणमग्निदीपनं बलप्रदं वृष्यतमं त्रिदोषनुत् ॥ ३७ ॥
 उरो विबन्धुः तमकं गलग्रह सग्वासयश्चारुचिपीभसं तथा ।
 ग्रहण्यतीभारमयासृजः क्षयं प्रमेहरोगश्च निहन्ति सत्वरम् ॥ ३८ ॥
 इति लवङ्गाद्यं चूर्णम् ।

सूक्ष्मैलापत्रकं त्वक् च पत्रं तालिशजन्तुगा ।
 पृथ्वीकाजीरकं धान्यं दाडिमं चाङ्गकार्पिकम् ॥ ३९ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ।

मरिचं दीप्यकञ्चैव वृक्षाम्नं चाम्बवेतसम् ॥ ४० ॥

अजमोदाऽश्च गन्धा च दधित्यं चापिकार्पिकान् ।

प्रदेया चातिशुद्धायाः शर्करायाश्चतुःपलम् ॥ ४१ ॥

चूर्णं मग्निप्रसादं स्यात्परमं रुचिबर्द्धनम् ।

घ्नीहानं काममर्शांसि शूलं खासं वमिं ज्वरम् ॥ ४२ ॥

निहन्ति दीपयत्यग्निं बलवर्णप्रदं परम् ।

घातानुलोमनं हृद्यं कण्ठजिह्वाविशोधनम् ॥ ४३ ॥

इति सूक्ष्मैलाद्यं चूर्णम् ।

व्याघ्रीस्त्रसविपक्वं रास्त्राकट्फलगोक्षुरव्योषैः ।

सर्पिः स्वरोभिघातं हन्यात् कासं च प्रञ्चविधम् ॥ ४४ ॥

इति वङ्गसेनेऽरोचकनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ १६ ॥

—०—

अथ हृदिरोगनिदानमाह ।

दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्वे विभक्त्यालोकनादिभिः ।

हृदयः पञ्चविधेया स्तामां लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥

अतिद्रवैरतिस्निग्धै रद्दुर्लवणादिभिः ।

अकाले चातिमाष्येय तथाऽसात्प्रैश्च भोजनैः ॥ २ ॥

अमाद्गयात्तथोद्देगा दजीर्णात् क्षमिदोषतः ।

नाय्याश्चायन्नसत्वाया स्तथातिद्रुतमश्रुतः ॥ ३ ॥

विभक्तैर्हंतुभिर्धान्यै द्रुतमुत्क्षेप्तितो बलात् ।

ह्लादयन्नाननं वेगैरदयच्चङ्गभञ्जनैः ।

निरुध्यते हृदिरिति दोषो वक्तुं प्रधावति ॥ ४ ॥

हृत्सासीद्धारसरोधैः प्रसेकोलवणस्तनुः ।

द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमोनां पूर्वलक्षणम् ॥ ५ ॥

हृत्पार्श्वपीडासुखगोपशीर्षं नाभ्यर्त्तिकासखरभेदतोदैः ।

उद्धारशब्दप्रवल सफेन विच्छिन्नरुग्ण तनुकं कपायम् ॥ ६ ॥

नच्छ्रेण वाऽल्पं महता च वेगेनात्तीऽनिलाच्छर्द्यतीह दुःखम् ॥७॥

क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रवृत्ता सीपद्रवाशीणितपूययुक्ता ।

सचन्दिकां तां प्रवदन्त्य साध्यां साध्यां चिकित्सेदतुपद्रवाञ्च ॥८॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

आमाशयात् क्लेशभवा हि सर्वाः

स्युः छर्द्यो लङ्घनमेव तस्मात् ।

प्रकारयेन्मारुतजां विना तु

सशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ ९ ॥

ससैन्धवं पिवेत्सर्पिं वीतछर्दिनिवारणम् ।

लक्षणत्रयपुत्तेन सयुक्तं चूर्णपणेन च ।

हन्यात्क्षीरोदकं पीतं छर्दिं पवनसम्भवाम् ॥ १० ॥

मुद्गामलकयूपं वा ससर्पिष्कं ससैन्धवम् ।

यवागूं मधुमिश्रां च पञ्चमूलीश्रुतां पिवेत् ॥ ११ ॥

घान्याकविश्वदशमूलकपायसिद्धान्

यूपानुमान् पथनवम्यरुचिप्रशान्त्यै ।

पीत्वा सुखानि लभते मधुमिश्रितं वा

शङ्खाह्वया खरसमूपणचूर्णयुक्तम् ॥ १२ ॥

अति मासकृतिः ।

—०—

अथ निदानम् ।

मूर्च्छापिपासामुखशोथमूर्च्छताल्वचिसंतापतमो भ्रमार्त्तः ।
पीतं श्लेष्मणं हरितं सतिक्तं धूम्रञ्च पित्तेन वसेत्सदाहम् ॥ १३ ॥

अथ चिकित्साम् ।

हृद्या पित्तोद्भवायान्तु श्लक्ष्णकुम्भोद्भवं रजः ।

मृद्दीकेक्षुविदारीणां रसोरिकाय शस्यते ॥ १४ ॥

पित्तोपशमनीयानि योज्यानि च हितानि च ।

कषाययूपकल्कानि घ्नन्तिपित्तोत्तरं वमिम् ॥ १५ ॥

सलाजमसूरयवमुद्भक्तता यवागूः

हृद्यां हिता मधुयुता बहुपित्तजायाम् ।

यूपाः सुगन्धिमधुतिक्ररसप्रगाढा

मृद्गुणलोष्टभवमंबुद्धितं तृपायाम् ॥ १६ ॥

वट्टदाहपित्तबहुलेषु वमीगतेषु

द्राक्षारम पिबति माक्षिकसंयुतञ्च ॥ १७ ॥

सीदीच्यं गैरिकं पेयं सेव्यं वा तंडुलांबुना ।

शीतं धात्रीरसाद्यं वा पित्तहृदिनिष्ठक्षये ॥ १८ ॥

चन्दनेनाक्षमात्रेण संयोज्यामलकीरसम् ।

पित्रेन्माक्षिकसंयुक्तं हृदिस्त्रेण निवार्यते ॥ १९ ॥

चन्दनञ्च मृणालञ्च बालकं तगरं हृष्यम् ।

सतखलोदकचौद्रः कल्कः पीतो वमिं जयेत् ॥ २० ॥

कषायो मृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।

हृद्यतीसारवट्टदाह क्ष्वरन्नः संप्रकाशितः ॥ २१ ॥

काथः पर्पटञ्च पीतः सचौद्रः हृदिनाशनः ॥ २२ ॥

हरोतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्मात्रिकसंयुतम् ।
 अधोभागोक्षते दीपे हृदिः शीघ्रं निवर्तते ॥ २३ ॥
 गुडूचीत्रिफलानिस्व पटोलैः कथित पिबेत् ।
 चौद्रयुक्तं निहन्त्याशु हृदिं पित्तास्रसम्भवाम् ॥ २४ ॥
 सिताचन्दनमध्वक्तं लिहेद्वा मात्रिकाशक्तम् ।
 सोपद्रवापित्तभवा हृदिरेतेन शान्ति ॥ २५ ॥
 सर्पिः चौद्रसितोपेतान् लाजशक्तून् पिबेत्तथा ।
 पित्तच्छृदिश्च तेनाशु प्रशान्ति ॥ २६ ॥
 इति पित्तच्छृदिः ।

—०—

अथ निदानम् ।

तन्द्रास्यमार्धुर्त्यकफप्रसेक सन्तोपनिद्रारुचिगौरवार्तः ।
 श्लिघं घनं खादुकफाद्दिग्दं सल्लोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ॥ २० ॥

—०—

अथ चिकित्सां ।

हृद्यां कफीद्धवायान्तु वमनं योजयेद्भिषक् ।
 तोयैः सर्पपसिन्धूत्यहिंगुनिस्वकणायुतैः ॥ २८ ॥
 शस्यन्ते शालिगोधूम यवमुद्गमकुष्टकाः ।
 तक्रकाञ्चिकयूपाश्च पटोलाद्याश्च भोजने ॥ २९ ॥
 भारग्वधादिनिर्यूहं दशाङ्गं योग्यमेव च ।
 पाययेन्मधुसंयुक्तं कफहृदिर्विनाशनम् ॥ ३० ॥
 मनःशिलायाः फलपूरकस्य रसैः कपित्थस्य च पिप्पलीनाम् ।
 चौद्रेण चूर्णं मरिचैश्च युक्तं लिह्यात्कफच्छृदिमुदीर्णवेगम् ॥ ३१ ॥
 विडङ्गत्रिफलाविश्वा चूर्णं मधुयुते जयेत् ।

विडङ्गप्लक्षशङ्खाना मयवा श्लेषजा वमिम ॥ ३२ ॥

सजाम्बवम्बा बदरस्य चूर्णं सुस्तायुत कर्कटकस्य शृङ्गम ।

दुरालभं वा मधुसप्रयुक्त लिङ्घेत्कफच्छर्दिनिग्रहार्थम् ॥ ३३ ॥

इति कफच्छर्दि ।

—०—

अथ निदानम् ।

शूलाविपाकारुचिदाहृत्पणा श्वासप्रमेहप्रवलाप्रसक्तम् ।

छर्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्बनील सान्द्रोष्णरक्तं वमता नृणा स्यात् ॥ ३४ ॥

षिट्स्त्रेदमूत्राम्बुवहानि वायु श्रोतांसि सरुध्य यदोर्ध्वमेति ।

उत्पन्नदोषस्य समाचितन्तु दोष समुद्भूय नरस्य कोष्ठात् ॥ ३५ ॥

विष्णुमूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं तट्श्वासकासार्त्तियुत प्रसक्तम् ।

प्रहृदयेद् दुष्टमिहाति योगात् तयार्दितश्चाशु विनाशमिति ॥ ३६ ॥

—०—

अथ चिकित्सा ।

षिद्धाधात्रीफल द्राक्षा शर्कराञ्च पलोन्निताम् ।

दत्त्वा मधुपलशैव कुडव सलिलस्य च ।

वाससागालित पीत हन्ति छर्दिं त्रिदोषजाम् ॥ ३७ ॥

मसूरसक्तव चौद्र मर्दिता दाडिभाभसा ।

पीता निवारयत्याशुछर्दिदोषत्रयोद्भवाम् ॥ ३८ ॥

श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसयुत ।

पेयश्छर्दित्वये शीतो मूर्वा वा लण्डुलाम्बुना ॥ ३९ ॥

समाचिका मधुरसा पीता वा तण्डुलाभसा ।

तर्पणं वा मधुयुत तिमृणामपि भेषजम् ॥ ४० ॥

कृतं गुडूच्या विधिवत् कषाय हिमसञ्चितम् ।

तिसृष्वपि भवेत्पथ्यं माचिकेन समन्वितम् ॥ ४१ ॥

युक्तान्नलक्षणः पिष्ट्वा उष्णविर्योऽथवा हितः ॥ ४२ ॥

एलासर्वङ्गगजकेशरकोलमज्जा

लाजाप्रियङ्गु घनचन्दनपिप्पलीनाम् ।

चूर्णं सितामधुयुतं मनुजो विलिङ्घ्य

हृदि निहन्ति कफमारुतपित्तजां च ॥ ४३ ॥

इत्येलादिचूर्णम् । इति त्रिदोषच्छर्दिः ।

कोलमज्जाकणाधात्री लाजाविश्वफलत्रिकम् ।

श्यामाञ्जनाद्दकौलित्यं मक्षिकाविट्सितायुतम् ॥ ४४ ॥

कणोपणकपित्यन्तु त्वगेलापत्रकं समम् ।

सचौद्राः पादिकालेहाः पङ्केते हृदिनाशनाः ॥ ४५ ॥

कोलामलकमज्जानौ मक्षिकाविट्सितामधुः ।

सहस्रांशुशुलो लेहः हृदिमाशु नियच्छति ॥ ४६ ॥

लाजाकपित्यमधुमागधिकोपणानां

चौद्राभयात्रिकटुधान्यकजीरकाणाम् ।

पथ्याऽभृतामरिचमाचिकपिप्पलीनां

लेहास्तयः सकलवम्यरुचिप्रशान्त्यै ॥ ४७ ॥

मनःशिलाभागधिकोपणानां चूर्णं कपित्यान्नरसेन युक्तम् ।

लाजैः समाशैर्मधुनावलीढं हृदि प्रसक्तामसक्तनिहन्ति ॥ ४८ ॥

अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्वापितं जले ।

तज्जलं पानमात्रेण हृदि धीयति दुर्क्यायाम् ॥ ४९ ॥

जात्वारसः कपित्यस्य पिप्पलीमरिचान्वितः ।

चौद्रेण युक्तः शमयेत्क्षेहोऽयं हृदिमुख्याम् ॥ ५० ॥

निम्बाम्बपल्लवगवेधुकधान्यमिव
 ह्रीवेरवारिमधुना पिवतोऽल्पमल्पम् ।
 हृदिः प्रयाति श्मन त्रिसुगन्धियुक्ता
 लोढानिहन्ति मधुना सदुरालभा वा ॥ ५१ ॥

विदलानि च सुहानां पिप्पल्यथैव कुट्टिता ।

आश्रुतत्सलिलं पेय समधु हृदिनाशनम् ॥ ५२ ॥

तण्डुलीययुतं खादेत् कपित्थं द्रूपणेन वा ।

सौवर्चलमजाग्धय पिप्पलीमरिचानि च ।

युक्तोऽयं मधुना सेहः श्रेष्ठः हृदिनिवारणः ॥ ५३ ॥

भातुलुङ्गरसो लाजा शर्करामधुसयुतः ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः श्रेष्ठः हृदिनिवारणः ॥ ५४ ॥

कृष्णोपणमिताचूर्णं लाजतुल्यं समाक्षिकम् ।

कपित्थबीजपूरान्न कल्कितं हृदिनाशनम् ॥ ५५ ॥

प्रियं ग्वंजनमुस्तानि पाययेत्तु यथावलम् ।

दृष्यातिमारहृदिघ्नं सद्यो द्रतडुन्नाम्बुना ॥ ५६ ॥

आम्बास्थिविल्वनिर्यूहः पीतः समधुशर्करः ।

स्निह्न्याच्छर्द्यतीमारं वैश्वानर इयादुतिम् ॥ ५७ ॥

संब्वाम्बफनगतं शोढं दत्त्वा सुगीतल मन्त्रिणम् ।

भाजैरवचूर्ष्यं पिये च्छर्द्यतिमारं परं मिहम् ॥ ५८ ॥

—०—

पद्मकामृतनिम्बानां धान्यचन्दनयोः पचेत् ।

कल्के क्षाये च हविषः प्रय्यं हृदिनिवारणम् ॥ ५९ ॥

दृष्यादृचिप्रगमनं दाहश्वरहरं परम् ।

पद्मकार्यं एतम् ।

कल्याणकद्रूपणजीवकानि घृतानि दद्यानि तु हृदिरोगे ॥ ६० ॥
इति साधारणेविधिः ।

अथ निदानम् ।

बीभत्सजा दीर्घदृजामजा च ह्यमात्मगतो वा कृमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी तार्य विभावयेत्तु दोषोच्छयेनैव यथोक्तमादौ ॥ ६१ ॥

शूलहृत्सास्रवहुला कृमिजा च विशेषतः ।

कृमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥ ६२ ॥

अथ चिकित्साम् ।

बीभत्सजामबीभत्सै र्हेतुभिः संहरेद्दमिम् ।

दोर्हृदोत्यां वमिं हृद्यैः काचित्तैर्वस्तुभिर्जयेत् ॥ ६३ ॥

लह्वनैर्वमनैर्वापि सात्मै र्वा सात्मरसभावाम् ।

कृमिहृद्रोगवच्चापि साधयेत् कृमिजां वमिम् ॥ ६४ ॥

यथादोषश्च वितरे च्छस्त विधिमनन्तरम् ।

पवनघ्नो चिरोत्यासु प्रयोज्या हृदिषु क्रिया ॥ ६५ ॥

अथ हृदिषु चिकित्सामाह ।

फलुप्रवालं छिन्नायां मधुकं नीलमुत्पलम् ।

क्षुसैः शोतकपायोऽयं दृष्याहृदिनिवारणः ॥ ६६ ॥

एतैरेवोपधै सिद्धा लाजपेयां पिवेन्नरः ।

सशर्करां समाचीका दृष्याहृदिनिवारणाम् ॥ ६७ ॥

आम्रजम्बुकपाय वा पिवेन्माक्षिसयुतम् ।

११ छर्दि सर्वा प्रणदति तृष्णाञ्चैवापकर्षति ॥ ६८ ॥

१२ वैटशङ्गे मितालोभं दाडिमं मधुक मधु ।

पिवेत्तडुलतोयेन छर्दि तृष्णानिवारणम् ॥ ६९ ॥

श्रीदन रक्तशालीना शीत माक्षिकसयुतम् ।

१३ भोजयेत्तेन शाम्येत छर्दि तृष्णे चिरोत्थिते ॥ ७० ॥

महाकल्याणकं सर्पि कल्याणकमथापि वा ।

शतावरीघृतं वापि तृष्णाछर्दिनिवारणम् ॥ ७१ ॥

कामश्रामी ज्वरस्तृष्णा हिक्का वैचित्त्यमेव च ।

हृद्गोस्तमकयैव ज्ञेया छर्दिरुपद्रवा ॥ ७२ ॥

इति वङ्गरीने छर्दि तृष्णा छर्दिनिदानचिकित्सा-
धिकारः समाप्तः ॥ १७ ॥

अथ तृष्णानिदानमाह ।

भयत्रमाभ्या बलसंघयाद्वा उर्ध्वं चित्तपित्तविवर्द्धनैः ।

पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रसन्नं जनवेत्पिपासाम् ॥ १ ॥

स्त्रोतं स्वऽपावाक्षिपु दूषितेषु दीपैश्च तट् सम्भवतीह जन्तो ।

तिस्त्रं शृताम्रा घतजाचतुर्यीं चयात्तया श्यामसमुद्भवा च ॥ २ ॥

भतीद्भवा सममिद्धेति तासां निवोधनिद्रान्यनुपूर्यशस्तु ॥ ३ ॥

चामाम्यता मारुतमभवाधान्दीदस्तया शङ्कशिरस्तु चापि ।

स्त्रोतो निरोधो विरसश्च पक्कं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिभेति ॥ ४ ॥

मूर्च्छाश्च विटपयिलापदग्धं रक्तेऽपत्तं प्रततय शीप ।

शीताभिरन्द्य सुखतित्ताता च पिपासकायां सुखधूमनश्च ॥ ५ ॥

वाप्यावरोधात्कफसहतेऽग्नौ दृष्ट्याबलामेन भवेत्तथानु ।
निद्रागुरुत्व मधुरास्यता च दृष्ट्यार्दित शयति चातिमात्रम् ॥६॥
क्षतस्य रुक् शोणितनिर्गमाभ्या दृष्ट्या चतुर्थीक्षतजा मता तु ॥७॥
रसक्षयाद्या क्षयसम्भवासातयाभिभूतस्तु निशादिनेषु ।
प्रेषीयतेऽम्भ ससुखं न याति ता सन्निपातादिति केचिदाहुः ।
एसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्या मशेषेण भिषग् चिकित्सेत् ॥८॥
त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्टोवनसादकर्त्री ।
सिग्धं तथास्तु लवणञ्च भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु दृष्ट्या करोति ॥ ९ ॥
हीनस्वर प्रताम्यन् दीनाननसशुष्कहृदयगलतानु ।
भवति खलु सोपसर्गा चृष्ट्या सा शोषिणीकष्टा ॥ १० ॥ •
ज्वरमोहक्षयकास श्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।
सर्वास्वतिप्रसक्ता रोगक्षयाना वमिप्रसक्तानाम् ॥
घोरोपद्रवयुक्ता दृष्ट्या मरणाय विज्ञेया ॥ ११ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

वातघ्नमन्नपान मृदुलघुशीतञ्च वातदृष्ट्यायाम् ।
स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातजतपे ॥ १२ ॥
दृष्ट्यातिवृद्धाबुदरे च पूणे त वामयेन्भागधिकोदकेन ।
विलोमनञ्चात्र हितं विधेयं स्याद्वाडिमाम्नातकमातुलुङ्गैः ॥१३॥
सुवर्णरोप्यान्तिभिरग्नितप्तैः लोष्टैः कृतं वा सिकतोत्करैर्वा ।
जलं सुखोष्णं शमयेत्तु दृष्ट्या सशर्करं चौद्रयुतं हितं वा ॥ १४ ॥
दृष्ट्याया पवनोत्थाया सगुडं दधिश्चस्यते ।
रसाश्च हृद्दृष्ट्या शोता गुडूच्यारस एव च ॥ १५ ॥
पञ्चाङ्गका पञ्चगणाय उक्तास्तेष्वम्बुसिद्धं प्रथमं गण्ये वा ।

पिवेत्सुखोष्णं मनुजोऽल्पशस्तुमुच्येत ढड्तः पवनात्मकालः ॥ १६ ॥

इति वॉतल्लणाः ।

पित्तोत्थितां पित्तहरैर्विपक्तं निहन्ति तोयं पय एव वापि ॥ १७ ॥
स्वादुतिक्तं द्रव्यं शीतं पित्तल्लणापहं परम् ।

काशमर्यं शर्करायुक्तं चन्दनीशीरधान्यकम् ।

द्राक्षाभधुकसंयुक्तं पित्ततर्पणं जलं पिवेत् ॥ १८ ॥

स्याज्जीवनीयमिदं क्षीरं घृतं वा पित्तजे तर्पणं ।

तद्वद् द्राक्षाचन्दन खर्जुरोशीरमधुसंयुतं तोयम् ॥ १९ ॥

द्राक्षाचन्दनखर्जुरी पीतं मधुयुतं जलम् ।

ल्लणाहरं पिवेद्वापि मधुना तंडुलोदकम् ॥ २० ॥

इति पित्तल्लणाः ।

तिक्तं द्रवञ्च कटुञ्च कफल्लणानिवर्हणम् ॥ २१ ॥

विस्वाढकीधातकीपञ्चकोल दमैपु सिद्धं कफजां निहन्ति ।

हितं भवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन ॥ २२ ॥

सजीरधान्याद्र्कगृह्वैर

सौवर्चलान्यर्धजलप्लुतानि ।

मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति

पीतानि मद्यः शस्यन्ति ल्लणाम् ॥ २३ ॥

लाजीदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्दितम् ।

काशमर्यशर्करायुक्तं पियेत्तृष्णादितो नरः ॥ २४ ॥

शर्कराकेसरं क्षौद्रं कृष्णाजोरकदाडिमैः ।

स्रंक्षी वा ढट्जयो ल्लणा मधुक्षीरद्रुमाङ्गुरैः ॥ २५ ॥

अम्लं दाडिमबीजं पीतं धात्रीफलञ्च धान्याम्लैः ।

पाद्र्पटाम्भारणकृतप्रोहृतगात्रस्त्रुपां जयति ॥ २६ ॥

शोस्तनीक्षुरसक्षीर यष्टीमधुमधूत्पलैः ।

नियतं नस्यतः पीतै स्तृषा शान्थति दारुणा ॥ २० ॥

कर्णं शिरो मुखलेपः चुक्रिकयाम्बुदाडिमरसेन ।

तर्पयति शीघ्रमेव जलीघवत्कैकतराशिम ॥ २१ ॥

कोलदाडिमवृक्षाम्बु क्रिकोचु क्रिकारसः ।

पञ्चाम्बुको मुखे लेपः सद्यस्तृषां नियच्छति ॥ २२ ॥

क्षीरेक्षुरसमार्हीकं क्षीद्रसिधुगुडोदकैः ।

वृक्षाम्बुत्तैश्च गण्डूपा स्तालुशोषप्रणाशनाः ॥ २३ ॥

तालुशोषे पिबेत्सर्पिं घृतमण्डमथापि वा ।

धान्याम्बुमास्यवैरस्य मलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥

तदेव शृतशीतं हि मुखशोषहरं परम् ॥ २४ ॥

बैशद्यञ्जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखव्रणान् ।

दाहदृष्ट्याप्रशमनं मधुगण्डू पधारणम् ॥ २५ ॥

जिह्वातालुगलक्लोम शोषे मूर्ध्वनिदापयेत् ।

केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥ २६ ॥

दाडिमं बदरं लोभ्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।

पिष्टामूर्ध्निप्रलेपथ पिपासादाहनाशनः ॥ २७ ॥

वारिशीतं मधुयुक्तं माकण्ठाद्वा पिपासितम् ।

पाययेद्दामयेच्चापि तेन दृष्ट्याप्रशान्थति ॥ २८ ॥

बटप्ररोहं मधुकुटुमुत्पलं

सलाजचूर्णं गुटिकां प्रकल्पयेत् ।

सुसंहिता सावदने विघारिता

दृष्ट्यां प्रहृद्दामपि हन्ति सत्वरम् ॥ २९ ॥

इति सामान्यविधिः ।

क्षतौघवारुणिविचारणेन जयेद्द्रसानामसृजथ पानैः ।

चयोत्थितां चीरजलं निहन्यान्मासोदकं वा मधुकोदकं वा ॥३०॥

श्रामोद्भवा विल्ववचायुताना जयेत्कपायैरयदीपनानाम् ।

उल्लेखने गुर्वशनप्रजाता जयेत्क्षतोत्था तु विनापिपासाम् ॥३८॥

स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णास्यात्ता गुडाकुनाशमयेत् ।

अतिरूक्षदुर्बलाना तृषां शमयेन्नृणामिहाशु पय ॥३८॥

छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥ ४० ॥

मूर्च्छाकर्दिदृषादाह स्तीमघभृशकर्षित ।

पिवैयुः शीतल तोय रक्तपित्ते मदात्यये ॥ ४१ ॥

तृष्यन्नूर्ध्वामयीचीणो न लभेत जलं यदि ।

मरणं दीर्घरोगश्च प्राप्नुयात्वरितं नरः ॥ ४२ ॥

सात्वत्प्राद्वपानभेषज्यै स्तृषार्त्तस्य जयेत्तृषाम् ॥

तस्याञ्जितायामग्नौऽपि व्याधिं शक्ययिकित्सितुम् ॥४३॥

तृषितो मोहमायाति भौहात्प्राणान्विसुञ्चति ।

तस्मात्सर्वास्त्रवस्यासु न कश्चिद्धारिवर्जयेत् ॥ ४४ ॥

अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान्धारयते चिरम् ।

तोयाभावे पिपासार्त्तं क्षणत्प्राणैर्विसुञ्चते ॥

इति वङ्गसेने तृष्णानिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ १८ ॥

अथ मूर्च्छानिदानमाह ।

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।

वेगाघातादभीघाता हीनमत्वस्य वा युनः ॥ १ ॥

क्षरणायतनेपूमा वाद्येष्वाभ्यन्तरेण च ।

निवसन्ते यदा दोषा सादा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ २ ॥

संघ्रायहासु नाडिषु पिहिताप्यनिलादिभिः ।

तमोभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकत् ॥ ३ ॥

सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।

मोहो मूर्च्छंति तामाहुः पंडिधा सा प्रकीर्त्तिता ॥ ४ ॥

वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च ।

पट्प्वप्येतासु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठति ॥ ५ ॥

हृत्पीडाजृम्भणं ग्नानिः संघ्रादीर्वल्यमेव च ।

सर्वासां पूर्वरूपाणि यथा स्रन्तं विभावयेत् ॥ ६ ॥

शीलं वा यदि वा कृणु माकाशमयवारुणम् ।

पशंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥ ७ ॥

येपयुष्मांगमर्दश्च प्रपीडाहृदयस्य च ।

कार्श्यं स्यावारुणाक्षाया मूर्च्छायै वातसम्भवे ॥ ८ ॥

रक्तं हरिद्वर्णञ्च वियत्पीतमथापि वा ।

पशंस्तमः प्रविशति सखेदश्च प्रबुध्यते ॥ ९ ॥

सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलीक्षणः ।

संभिववर्चाः पीताभो मूर्च्छायै पित्तसम्भवे ॥ १० ॥

मेघमंकागमाकाश माहृतं वा तमोघनैः ।

पशंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ११ ॥

गुरुभिः प्राहृतैरङ्गै र्यथैवाद्र्देण चर्मणाः ।

सप्रसेकः सहस्रासो मूर्च्छायै कफसम्भवे ॥ १२ ॥

सर्वाकृतिः सन्निपाता दंपञ्चार इवागतः ।

स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १३ ॥

पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धश्च तन्मयः ।

तस्माद्रक्तस्य गन्धेन भुवि मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ १४ ॥

दृश्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदपि सुहति ॥ १५ ॥

गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमदयोः ।
 त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहो स्याता यथेरितौ ॥ १३ ॥
 स्वाध्याङ्गदृष्टिस्वसृजागूढोच्छासश्च मूर्च्छितः ॥ १० ॥
 मयेन विलपन् शैते नष्टविभ्रात्तमानसः ।
 गात्राणि विलपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥ १८ ॥
 वैपथ्यं स्वप्रवृत्त्याः स्युस्तमश्च विषममूर्च्छिते ।
 वेदितव्यं तीव्रतरैर्यथास्त्रविपलक्षणैः ॥ १९ ॥
 मूर्च्छां पित्ततमः प्रायां रजः पित्तानिलाद्भ्रमः ।
 तमो वातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ।
 क्षनायासश्चमो देहे प्रवृत्तश्चासर्जितः ।
 क्लमः स इति विज्ञेयः इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥ २१ ॥
 इन्द्रियार्थेष्वसंविच्छिन्नैर्यजृग्भनं क्लमः ।
 निद्रार्तस्यैव यस्यैतत्तस्य तन्द्रा विनिर्दिशेत् ॥ २२ ॥
 इन्द्रियाणान्तु मंनसो मोहो निद्रा निगद्यते ।
 विमोहस्त्विन्द्रियाणान्तु स तु तन्द्रा विरच्यते ॥ २३ ॥
 दीपेषु मदमूर्च्छायां गतवेषु देहिनाम् ।
 स्वयमेवोपशाम्यन्ति सत्र्याप्तो नोपधैर्विना ॥ २४ ॥
 वाग्देहमनसां शैष्टा भाक्षिष्यातिबलामलाः ।
 सत्र्यस्यन्वबलजन्तुं प्रणायतनमाश्रिताः ॥ २५ ॥
 सनासत्र्यामसत्र्यस्तः काटीभूतो मृतोपमः ।
 प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं सुक्ता सद्यः फलां क्रियाम् ॥ २६ ॥

१ सद्यः फलादिकां सूचीव्यघनादिकामिति ।

अथ चिकित्सामाह ।

सेकावगाहामणयः सहाराः
 शीताः प्रदेहा व्यजनाऽनिलाश्च ।
 शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
 सर्वान् मूर्च्छान् निवारितानि ॥ २७ ॥
 सिद्धानि वर्गं मधुरे पयांसि
 सदाङ्गिमा जाङ्गलजा रसाश्च ।
 तथा यवा लोहितशालयश्च
 मूर्च्छान् पथ्याथ सतीनमुद्गाः ॥ २८ ॥
 मूर्च्छां प्रशस्ताविशिरोविरेकैः
 जयेदभोक्ष्यं वमनैश्च तीक्ष्णैः ॥ २९ ॥

कोलमञ्जोपणोशीरं केशर शीतवारिष्णा ।
 पीतं मूर्च्छां जयेत्क्षौद्रा कृष्णां वा मधुसयुताम् ॥ ३० ॥
 भ्रमः पित्तस्य सवृद्धौ जायते पवनस्य च ।
 अतस्तयोः प्रशमनी क्रिया मन्त्रावचारयेत् ॥ ३१ ॥
 महीपधामृता क्षौद्रं पुष्करं यन्त्रिकोद्भवम् ।
 पिवेत्कणायुतं क्वाथं मूर्च्छायाञ्च मर्देषु च ॥ ३२ ॥
 पिवेद्दुरालभाक्त्वाथं सष्टतं भ्रमशान्तये ।
 त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥ ३३ ॥
 कर्पासबीजपाण्डुर तंडुलतक्रैः प्रकल्पिता पेया ।
 धान्यकडिगुनागर जीरकलवणैर्विनाशयेद् भ्रमणम् ॥ ३४ ॥
 खिन्नमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह संसृजेत् ।
 विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ।
 तेनास्य शान्यते मूर्च्छा श्वासः कासस्तथैव च ॥ ३५ ॥

पञ्चमूलकफायञ्च मधुना सितया पिवेत् ।
 यथास्त्रञ्च ज्वरघ्नानि कषायानि प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥
 रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ।
 मद्यजायां पिवेन्नद्यं निद्रां सेवेत वा सुखम् ॥ ३७ ॥
 विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
 कृष्णाशताद्वाशुषठीनां साभयानां पलं पलम् ।
 गुडस्य पट्पलान्येषा गुटिका भ्रमनाशिनी ॥ ३९ ॥
 इति भ्रमनाशिनीगुटी ।

अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रथमनानि च ।
 सूचिभिस्तोदन शस्तं दाहपीडानखान्तरे ॥ ४० ॥
 लुञ्चन केशलोम्बाश्च दन्तैर्दशनमेव च ।
 आत्मगुप्तावघर्षय हितस्तस्यावबोधने ॥ ४१ ॥
 उत्थितो लब्धसङ्गश्च लशुनस्य रसं पिवेत् ।
 खादेत्सव्योपलवणं वोजपूरककेशरम् ॥ ४२ ॥
 पथ्या काथेन ससिद्धं घृतं धात्रीरसेन च ।
 सर्पिः कल्याणकं वापि मदमूर्च्छापहं पिवेत् ॥ ४३ ॥
 इति वङ्गसेने मूर्च्छानिदानचिकित्साधिकारः
 समाप्तः ॥ १८ ॥

अथ मदात्ययनिदानमाह ।

ये विषस्य गुणाः प्रोक्ता स्ते मद्येऽपि प्रकीर्त्तिताः ।
 तेन मिथ्यापयुक्तेन भवत्युग्रो मदात्ययः ॥ १ ॥
 किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवात्रं तथा स्मृतम् ।

अयुक्तियुक्त रोगाय युक्तियुक्त तथामृतम् ॥ २ ॥
 प्राणा प्राणमृतामन्न तदयुक्तन्तु हन्यसन् ।
 विष प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ३ ॥
 विधिना मात्रया काले द्वितैरन्नैर्यथा बलम् ।
 प्रहृष्टो यः पिवेन्नद्य तस्य स्यादमृतोपमम् ॥ ४ ॥
 स्निग्धैस्तदन्नैर्मासेभ्य भक्ष्यैश्च सह सेवितम् ।
 भवेदायुः प्रहर्षाय बलायोपचयाय च ॥ ५ ॥
 काश्यता मनसस्तुष्टिः स्त्रियो विक्रम एव च ।
 विधिना सेव्यमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणा ॥ ६ ॥
 तथैवान्न मनोज्ञेन सेव्यमानममात्रया ।
 काम्याग्निना ह्यग्निसमं समेत्य कुरुते गदान् ॥ ७ ॥
 मदेन करणानान्तु भावान्यत्वे कृते सति ।
 निगूढमपि भावं स्व प्रकाशं कुरुतेऽवश ॥ ८ ॥
 श्लेष्मिकाश्चाल्पपित्ताश्च स्निग्धान्मासीपसेविन ।
 पानं न बाधतेऽत्यर्थं विपरीताश्च बाधते ॥ ९ ॥

—०—

अथ त्रिगुणमदलक्षणमाह ।

बुद्धिस्मृतिप्रोतिकरं सुखं च पानान्ननिद्रारतिवर्धनश्च ।
 सपाठगीतस्वरवर्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यो प्रथमो मदो हि ॥ १० ॥
 अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाञ्छिचेष्टसौम्यतलीलात्तरप्रशान्त ।
 आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मतः पुरुषो मदेन ॥ ११ ॥
 गच्छेद्गम्यानगुरुश्च मन्येत् खादेदद्याणि च नष्टमद्य ।
 ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदिस्थितानि मदे तृतीये पुरुषस्त्वतन्त्र ॥ १२ ॥
 चतुर्थं तु मदे मूढो भग्नदारिविव निष्किय ।
 कार्याकार्यविभागाज्ञो मृतादयः परो मृत ॥ १३ ॥

को मदं तादृशं गच्छे दुष्माद् इव चापरः ।

बहुदोषमिवारूढः कान्तारं स्ववशः कृती ॥ १४ ॥

निर्भुक्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमान पुरुषेण नित्यम् ।

आपादयेत् कष्टतमान्विकारा नापादयेच्चापि शरीरभेदम् ॥ १५ ॥

क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।

व्यायामभाराध्वपरिचतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥ १६ ॥

अत्यस्तभक्ष्यावततोदरेण समीर्णभक्तेन तथा बलेन ।

उष्णाभितप्तेन च सेव्यमान करोति मद्य विविधान्विकारान् ॥ १७ ॥

पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा ।

पानविभ्रमसंज्ञञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १८ ॥

हिक्काश्वासशिरः कम्प पार्श्वशूलप्रजागरैः ।

विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ १९ ॥

दृग्णादाहज्वरस्वेद मोहातिसारविभ्रमैः ।

विद्याद्वरितवर्षस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ २० ॥

हृद्यरोचकाह्लास तन्द्रास्तैमित्यगोरवैः ।

विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥ २१ ॥

श्लेयस्त्रिदोषजयापि सर्वलिङ्गैर्मदात्ययः ॥ २२ ॥

श्लेष्मोच्छयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च

विण्मूत्रमक्तिरथतन्द्रिररोचकथ ।

लिङ्गं परम्य तु मदम्य यदन्ति तज्ज्ञा-

स्तग्यारुजा शिरसिसन्धिषु चापि भेदः ॥ २३ ॥

आधानमुपमथवोद्दिरण विदाहः

पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि ।

श्लेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि

पित्तमक्षीपजनितानि च कारणानि ॥ २४ ॥

हृत्तात्रतोदकफमंस्त्रवकण्ठधूस
 मूर्च्छावमिव्यरशिरोरुजनप्रदेहाः ।
 हेपः सुरान्नविकृतेषु च तेषु तेषु
 तं पानविभ्रमसुशक्त्यखिलेन धीराः ॥ २५ ॥
 हीनोत्तरीष्टमतिशीतममन्ददाहं
 तैलप्रभास्यमतिपानहतं त्यजेत्तु ।
 जिह्वाष्टतालुमसित त्वथवापि नीलं
 पित्ते च यस्य नयने रुधिरप्रभे वा ॥ २६ ॥
 हिक्काज्वरो वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः
 कासभ्रमांवापि च पानहतं त्यजेत्तु ॥ २७ ॥
 ध्वंसको विक्षयश्चैव रोगस्यास्योपजायते ।
 श्लेष्मप्रसेकहृत्कण्ठास्यशोपथ सहिष्णुता ।
 तन्द्रानिद्रातियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥ २८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

मद्यं सोवर्चलं व्योषं युक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ।
 जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहम् ॥ २९ ॥
 योजयेन्मातुलुङ्गाम्बु दाडिमैः पानकान्यपि ।
 खिग्धात्मलवणारुद्रांश्च रसाब्जाङ्गलजान् शुभान् ॥ ३० ॥
 सुतं सोमर्चलं शृङ्गी व्रूषणार्द्रकदीप्यकैः ।
 मद्यं पीत्वा जयत्युग्र पवनोत्थं मदात्ययम् ॥ ३१ ॥
 पित्तान्धये मधुरवर्गं वापायसिहं
 मद्यं हितं समधुगर्करमिष्टगन्धि ।

पित्वा च मद्यमपि चेक्षुरसप्रगाढं

किञ्चित् क्षणस्थितमयोल्लिखितव्यमेव ॥ ३२ ॥

सतीनमुद्गमिश्रान् वा दाडिमामलकान्वितान् ।

द्राक्षामलकखर्जूरं परंपकरसेन वा ।

कल्पयेत्तर्पणान् यूषा नृसांश्च विविधात्मकान् ॥ ३३ ॥

पित्ते चौद्रसितायुक्तं मद्यमर्द्धोदकं पिबेत् ।

पित्तपानात्यये योज्या सर्वतश्च क्रिया हिमाः ॥ ३४ ॥

वमनद्रव्यसयुक्तं मद्येनोत्तेजनं हितम् ।

पानरोगे कफोद्भूते लङ्घनञ्च यथा बलम् ।

दीपनीयौषधोपेतं पिबेन्मद्यं समाहितः ॥ ३५ ॥

त्रिफलायारसो वाऽपि व्योषचूर्णसमन्वितः ।

शष्कमूलकजो यूषः कौलित्यो वा मधूत्कटः ॥ ३६ ॥

यवान्नं विक्षतिर्योज्या जाङ्गलावकृतानि च ।

—०—

सौवर्चनमजाजीयं वृक्षास्त्रं साम्बवेतसम् ।

त्वगेनामरिचार्द्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥ ३८ ॥

एतद्भवणमष्टाङ्गं भग्निमन्दीपनं परम् ।

मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्तोत्रो विशुद्धये ॥ ३९ ॥

—०—

एतैकद्रव्यभागात्तु त्वगेनामरिचानामर्धांशकत्वम् । शर्करायाश्च
सौवर्चलादिभिश्च तुल्यो भागः ।

इत्यष्टाङ्गसवणम् ।

सर्वज्ञे सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिच्छिन्नैः ।

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शान्तिं याति मदात्ययः ॥ ४० ॥

नचेन्मद्यं क्रमं हित्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ।

सहनाद्यैः कफे^१ क्षीणे जाते दीर्घत्ववाचवे ॥ ४१ ॥

श्लोक्तस्तुल्यगुणं क्षीरं विपरोतञ्च मद्यतः ।

क्षीरप्रयोगं मद्यञ्च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥ ४२ ॥

मेन्यः खर्जूरमृद्धीका वृक्षान्नाम्निकदाडिमैः ।

परुषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ ४३ ॥

—०—

चव्यं सीवर्चलं हिङ्गुं क्षीरकं विश्वदोष्यकम् ।

चूर्णं मद्येन दातव्यं पानात्म्यरुजापहम् ॥ ४४ ॥

इति चव्यादिचूर्णम् ।

मधुना हृत्पुपयुक्तां त्रिफलारात्रौ गुडार्द्राकं प्रातः ।

सप्ताहात् पथ्यभुजो मदमूर्च्छाकामलोन्मादान् ॥ ४५ ॥

इति मधुत्रिफलागुडार्द्रकयोगौ ।

अहानि सप्तघाष्टौ च नृणां पानात्म्यं शतम् ।

पानं हि भजते जीर्णं मत ऊर्ध्वं विमार्गगम् ॥ ४६ ॥

कुष्माण्डकरसः सगुडः । शमयति मदमाशु मदनकोद्रवजम् ।

घत्तूरकञ्च दुग्धं शर्करञ्च पानयोगिन ॥ ४७ ॥

सर्द्धिर्मूर्च्छातिसारं मदं पूगफलोद्भवम् ।

सद्यः प्रशेमयेत्पीत्त मात्स्ये वारिशीतलम् ॥ ४८ ॥

वन्यकरीपघ्राणाञ्जलपानाह्वयभक्षणादपि च ।

शाम्यति पूगफलमदचूर्णं^१ रुजा शर्कराकबलात् ॥ ४९ ॥

मद्यं पीत्वा यदिना तत्क्षणमवलेटि शर्करां महताम् ।

जातुं न मदयति मद्यं मनागपि प्रधितं जीर्णमपि ॥ ५० ॥

कट्फलमुस्तगुडूची माषैः क्रमविवर्धितैश्च तत्सर्वम् ।
 चर्वितमुखघृतमात्रं हन्याद्भ्रं सुराप्रभवम् ॥ ५१ ॥
 पथ्याक्वाथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ।
 सर्पिः कल्याणकं वापि मदमूर्च्छापहं पिबेत् ॥ ५२ ॥

—०—

शतावरी सवृषोव यष्टोकल्कैः शृतं घृतम् ।
 पथः पुनर्नवाक्वाथे पानाल्ययमपोहति ॥ ५३ ॥
 घृतं पुष्टिकरं पानान्मद्यपानहतौजसः ।

इति शतावरीपुनर्नवाद्यं घृतम् ।

ये च वृष्णादयो रोगा स्तेनिवार्याः स्वभेषजैः ॥ ५४ ॥
 मद्यप्रक्षीणदेहस्य वस्तयः सानुवासनाः ।
 अभ्यङ्गोष्मादनस्नान सर्पिः क्षीरनिषेवणम् ॥ ५५ ॥
 जलभृतयंदनभूषिताङ्गः स्रग्वी सभक्तां पिशितोपदेशाम् ।
 पिवेत्सुरां नैव लभेतरोगान् मनोपघातांश्च मद न याति ॥ ५६ ॥
 यं दोषमधिकं पश्ये क्षमादौ प्रतिकारयेत् ।
 कफस्थानानुपूर्यं वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥ ५७ ॥
 कान्तिश्च हीना च विहीनकर्णा जिह्वातिनीलादशनाबली च ।
 नेत्रे तु रक्ते शकपक्षपोते क्षणाधरो यत्र विवर्जनीयः ॥ ५८ ॥

इति वङ्गसेने पानाल्ययपरमदपानाजीर्णपानविभ्रम
 निदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥ २० ॥

—०—

अथ दाहनिदानमाह ।

त्वचं प्रासः समानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्छितः ।
 दाहं प्रकुर्वते घोरं पित्तपक्षत्र भेषजम् ॥ १ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

शतधीतघृताभ्यक्तं दिह्यात्तु यवशक्नुभिः ।
 कोलामलकसयुक्तैर्दाडिमाम्बेन बुद्धिमान् ॥ २ ॥
 छादयेत्तस्य सर्वाङ्गं मारणालार्द्रवाससा ।
 लामज्जेनाथ शूक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत् ॥ ३ ॥
 चन्दनाम्बुकणास्यन्दि तालहन्तोपवीजितः ।
 सुप्याद्दाहार्द्रितांभोज कदलीदलसस्तरे ॥ ४ ॥
 परिपेकावगाहेषु व्यञ्जनानाञ्च सेवने ।
 शस्यते शिशिरं तोयं तृष्यादाहोपशान्तये ॥ ५ ॥
 चीरैः चीरकपायैश्च सुशीतैश्चन्दनान्वितैः ।
 अन्तर्दाहं प्रशमये देतैश्चान्यैः सुशीतलैः ॥ ६ ॥
 फलनीलोक्षसेव्याम्बु ज्जेमपत्रं कुटनटम् ।
 कालीयकरसो पेतं दाहे शस्त प्रलेपनम् ॥ ७ ॥
 श्लक्ष्णसूक्ष्मकृतौ लेपश्चन्दनस्यापि दाहनुत् ।
 त्वग्जातस्योष्णो रीधाच्छीतकृत्वमयागुरु ॥ ८ ॥
 ह्रीवैरपद्मकीशीर चन्दनचोदवारिणा ।
 सम्पूर्णामवगाहेत द्रोणीं दाहार्द्रितो नरः ॥ ९ ॥

—०—

शामलक्याथ कुडवं सुखिचं निष्कुलीकृतम् ।
 प्रस्थेन पयसः पिष्ट्वा पचेत्प्रस्थे च सर्पिणि ॥ १० ॥
 प्रस्थं दत्त्वा सितायाथ वासापलचतुष्टयम् ।
 जीरकं मरिचं क्षुण्णां चातुर्जातं क्षिपेत्पुनः ॥ ११ ॥
 कर्षं दत्त्वा ततः क्षिण्णे भाण्डे घृत्वोपभोजयेत् ।

दाहं सुदुर्जयं हन्ति मूर्च्छां हृदिं चिरोत्थिताम् ॥ १२ ॥
इत्यामलक्यादिखण्डः ।

मातुलुङ्गरसचोद्र प्रदेहं नाहनाशनम् ।
शयने चात्र पानानि शीतानि विविधानि च ॥ १३ ॥
शीतवातजलस्पर्शः शीतान्युपवनानि च ।
पित्तज्वरहर यच्च दाहे तत्कार्यमिष्यते ॥ १४ ॥
वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
नार्थ्ययन्दनदिग्धाद्भ्यो दाहदैव्यहरामताः ॥ १५ ॥

—०—

कुशादिशालिपर्णीभिर्जीवकर्षभसाधितम् ।
तेलं घृतञ्च दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥ १६ ॥
इति कुशाद्यं घृतम् ।

—०—

अथ निदानम् ।

हृत्स्रदेहानुगं रक्तमुद्रिक्तं दहति ध्रुवम् ।
संचूप्यते त्यते वा ताम्ब्राभस्ताम्ब्रलीचनः ।
खोहगन्धाद्भवद्वद्वान् वङ्गिनैवायकियते ॥ १७ ॥

—०—

अथ चिकित्साभाह ।

तं त्रिनंघ्रविधानेन मंघटाहारमाचरेत् ।
प्रशाम्यत्वयत्र दाहो रमंस्तुष्टस्य जाद्वनैः ॥ १८ ॥
शाखाययं यथा न्यायं रोहिणीं ध्यधयेन्द्रिराम् ॥ १९ ॥

—०—

अथ निदानम् ।

पित्तज्वरसमः पित्तात् स चाप्यस्य विधिः स्मृतः ॥ २० ॥

दृष्ट्यातुरीधादध्याती क्षीणे तेजस्यसुद्वयः ।

मवाह्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्नन्दचेतसः ।

संशुष्कगलताल्बोष्टो जिह्वां निष्कृष्यवेपते ॥ २१ ॥

अथ चिकित्साम् ।

पाययेत् काममश्वथ शर्करामः पयोऽपिवा ॥

क्षीरमिन्दुरसं वापि वितरेष्वरितं विधिम् ॥ २२ ॥

अथ निदानम् ।

असृजा पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्वात्सुदुस्तरः ।

विधिः सद्योव्रणोयोक्तस्तस्य लक्षणमेव च ॥ २३ ॥

धातुक्षयोत्यो यो दाहस्तनमूर्च्छादृषान्वितः ।

चामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद्भृशपीडितः ॥ २४ ॥

क्षतजोऽन्यत्तद्यान्यः शीचतो वाप्यनेकधा ।

तेनान्तर्दहतेत्यर्थं दृष्ट्यामूर्च्छाप्रलापकम् ॥ २५ ॥

मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सममो मतः ।

सर्व एव च वर्ज्याः स्युः शीतगात्रेषु देहिनः ॥ २६ ॥

अथ चिकित्सामाह

तमिष्टविषयोपेतं सुदृढिरभिसन्मितम् ।

क्षीरमासरसाहारं विधिनोक्तं साधयेत् ॥ २७ ॥

सर्व एव विवर्ज्यास्तु शीतगात्रेषु देहिषु ।

प्रशान्तोपद्रवो वापि शोधन प्राप्तमाचरेत् ॥ २८ ॥

इति वङ्गसेने दाहनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ २१ ॥

—०—

अथोन्मादनिदानमाह ।

मदयन्त्युद्गता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिताः ।

मानसोऽय मतो व्याधि रुन्माद इति कीर्त्तिता ॥ १ ॥

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।

मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥ २ ॥

विपाद्भवति पष्ठस्तु यथास्वन्तेषु भेषजम् ।

स चाऽप्रह्वद्वस्तरुणो मदसंज्ञां विभर्त्ति च ॥ ३ ॥

विरुद्धदुष्टा शुचि भोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।

उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वा मनोऽभिघातो विपमाश्च चेष्टाः ॥ ४ ॥

तैरस्पसत्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।

स्रोतांस्यधिष्टाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥ ५ ॥

धीविभ्रमः सत्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।

अवहवाक्यं हृदयश्च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥ ६ ॥

रूचास्पशीतान्मविरेक धातु चयोपवासैरनिलोऽतिह्वदः ।

चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युप हन्ति शीघ्रम् ॥ ७ ॥

अस्थानहास्यस्मितगीतनृत्य यागङ्गविषेपणरोदनानि ।

पारुष्य काश्याऽरुणवर्णता च जीर्णं बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ ८ ॥

अजीर्णकटुस्त्रविदाह्यभौतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।

उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदिस्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ ८ ॥
 अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः सन्तर्जनाभिद्रवणौष्णप्रचोपाः ।
 प्रच्छायथीतान्नजलाभिलायाः पीताचभापित्तकृतस्य लिङ्गम् ॥ १० ॥
 संपूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य सोऽप्या कफो मर्मणि संप्रवृद्धः ।
 बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति चित्तं प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम् ॥ ११ ॥
 वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियता च निद्रा ।
 हृदिश्च लाला च बलञ्च भुक्ते नखादिशोक्तश्च कफात्मके स्यात् ॥ १२ ॥
 यः सन्निपातप्रभवोऽपि घोरः सर्वैः समस्तैरपि हेतुभिः स्यात् ।
 सर्वाणि रूपाणि विभर्ति तादृग् विरुद्धभेषज्यविधिर्विबर्ध्यः ॥ १३ ॥
 चौरैर्नरेन्द्रपुरैररिभिस्तथान्यै
 विव्रासितस्य धनवान्धवसंचयाद्वा ।
 गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-
 र्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः ॥ १४ ॥
 चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगत विसंज्ञो
 गायत्यथो हसति रोदति चापि मूढः ।
 रक्तेक्षणे हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः
 श्यावाननो विपकृतेन भवेद्विसन्नः ॥ १५ ॥
 अवाप्तुखस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः ।
 जागरूको ह्यसन्देह सुन्मादेन विनश्यति ॥ १६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

वातिके स्नेहपानं प्राग्विरेकः पित्तसम्भवे ।
 कफजे वमनं कार्यं परो वक्ष्यादिकः क्रमः ॥ १७ ॥
 यच्चोपदिश्यते किञ्चित् अपेक्षार चिकित्सिते ।

उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्दोषदूष्ययोः ॥ १८ ॥

द्रुमाग्निजलशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।

रश्मेदुन्मादिनं चैव सद्यः प्राणं हरं हि तत् ॥ १९ ॥

ब्राह्मी कुष्माण्डीफल पङ्कज्या ग्रहमुष्पिका स्वरसाः ।

उन्मादहृतो दृष्टा पृथगेति कुष्टमधुमिश्राः ॥ २० ॥

पाङ्करीरसकाञ्चिक गुडसमभागाः सुमथिताः क्रमशः ।

उन्मादरोगशमनाः पीता दिवसत्रयेणैव ॥ २१ ॥

मण्डूकपर्णः स्वरसः कनकदलसंयोजितः समभागः ।

शमयत्युन्मादगदं तृणराजवल्ली रमयुक्तः ॥ २२ ॥

सितकुसुमवलायाः सार्धकार्पत्रयं यः

शिखरिचरणकोलं क्षीरपाकेन पक्तम् ।

पिबति तदनुशीतं प्रातरुत्थाय नित्यम्

जयति रूटिति घोर व्याधिमुन्मादमुग्रम् ॥ २३ ॥

—०—

सिद्धार्यको हिंगुवचा करञ्जी देवदारु च

मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुचिकम् ।

समांशानि प्रियङ्गुय शिरीषो रजनीद्वयं

यत्समूचेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥ २४ ॥

नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्धर्त्तनं तथा ।

अपस्मार विषोन्माद छत्वा सक्ष्मी ज्वरापहम् ॥ २५ ॥

भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।

सर्पिरेतेन मिदं वा गोमूत्रे च तदर्थकम् ॥ २६ ॥

इति सिद्धार्यफाद्यञ्जनम् ।

दशमूलांबु मष्टतं युक्तं मर्मरसेन वा ।

ससिद्धार्यकचूर्णं च केवलं नावनं घृतम् ॥ २७ ॥

उन्मादशान्तये पेयो रसो वा तिलमाषजः ।

प्रयोज्यं सार्धं तैलं नस्याभ्यञ्जनयोः सदा ॥ २८ ॥

आश्वासयेत् सुहृद्भिश्च वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ।

श्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेद्द्गुतानि च ॥ २९ ॥

षडं सर्पपतैलाक्त मुत्तानमातपे न्यसेत् ।

कपिकच्छाय वा तप्तौ लोहतैलजलैःसृशेत् ॥ ३० ॥

कषाभिस्ताडयित्वा च सुबद्धं विजने गृहे ।

रुन्ध्याच्चेतो हि विद्वांस्तं तथा व्रजति तत्सुखम् ॥ ३१ ॥

सर्पणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ।

प्रासयेच्छस्त्रहस्तैश्च शत्रुभिस्तस्करैस्तथा ॥ ३२ ॥

अथवा राजपुरुषां बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।

प्रासयेद्युर्ध्वैरेनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥ ३३ ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं भवेत् ।

तेन तस्य शमं याति सर्वतो विभ्रुतं मनः ॥ ३४ ॥

सततं धूपयेच्चैनं च गोमांसैश्च पूतिभिः ॥ ३५ ॥

इष्टद्रव्यविनाशिन मनो यस्योपहन्यते ।

तस्य तत्सदृशप्राप्त्या शान्त्याश्वासैः शमं नयेत् ॥ ३६ ॥

कामशोकभयक्रोध हर्षैर्यालोभसम्भवात् ।

परस्परप्रतिद्वन्द्वै रेभिरेव शमं नयेत् ॥ ३७ ॥

बुध्वादीपं वयः सात्त्विकं देशकालं बलावलम् ।

चिकित्सितमिदं कुर्याद्दुन्मादे भूतदोषजे ॥ ३८ ॥

महर्षेः पितृगन्धर्वे रुन्मादस्य च बुद्धिमान् ।

यर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥ ३९ ॥

अपस्मारक्रियां वापि अहोहिष्टाञ्च कारयेत् ।

शान्तिं दोषविशुद्धिश्च स्र्वा हवस्त्रिभिराचरेत् ॥ ४० ॥

मृदुपूर्वान्तु विपजे क्रियामूर्द्धां प्रयोजयेत् ।
 शोकशान्तिमपनये दुग्धादे पञ्चमे भिषक् ॥ ४१ ॥
 उरोबाहुललाटस्थं शिरां मुक्ता प्रयत्नतः ।
 निवाते शमनं युञ्ज्या द्विध्याद्यभ्युक्कणान्वितम् ॥ ४२ ॥

—०—

व्रूपणं द्विगुलवर्णं वचाकटुकरोहिणी ।
 शिरीषनक्तमालानां बीजं श्वेताय सर्पपाः ॥ ४३ ॥
 गोसूत्रपिष्टैरेतैस्तु वर्त्तिर्नैवाश्वने हिता ।
 चातुर्थिकमपस्मार मुग्धाटं वा नियच्छति ॥ ४४ ॥

इति व्रूपणायद्या वर्त्तिः ।

कुटाम्बगन्धे लवणाजमोदे द्वे जीरके त्रीणि कटुनिपाठा ।
 माद्गल्यपुष्परा च समानचूर्णं क्षत्वा च चूर्णेन वचोद्धवेन ॥ ४५ ॥
 तुल्येन युक्तं बहुशो रसेन तद्भाकितं व्रश्चविनिर्मितायाः ।
 सर्पिर्मधुभ्याश्च ततोऽचमात्रं लिङ्घ्यान्नरः सप्तदिनं हिताशी ॥ ४६ ॥
 ऐश्वर्यमिच्छन्नसद्य धैर्यं मेधां तद्ये छन्दिगुणश्च कालम् ।
 पठेन्नरः शोकसहस्रमङ्गस्तद्वत् प्रयोज्यं द्विगुणश्च कालम् ॥ ४७ ॥

सारस्वतमिदं चूर्णं व्रश्चणा निर्मितं स्यम् ।

जगहितायलोकानां दुर्मिधानां विचेतमाम् ॥ ४८ ॥

इति सारस्वतं चूर्णम् ।

द्विगुमौवर्चनयोपे द्विपलांशैर्घृताढकम् ।

चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुग्धाटनाशनम् ॥ ४९ ॥

इति द्विग्यायं घृतम् ।

अटिनापृथनाकेशी चारटीमर्कटीवचा ।

त्रायमाणाय्यावीरा चीरकः कटुरोहिणी ॥ ५० ॥

कायस्नागूकरीक्षयासातिदनापलंङ्गपा ।

महापुरुषदन्ता च वयस्थानाकुनीद्वयम् ॥ ५१ ॥

फटभ्रराहृत्त्रिकाली सस्त्रिराऽपि च तैर्घृतम् ।

सिद्धं चातुर्थिकोन्माद यहापस्मारनाशनम् ॥ ५२ ॥

महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ।

मेधाबुद्धिस्मृतिकरं बालानां चाग्निदीपनम् ॥ ५३ ॥

इति महापैशाचिकं घृतम् ।

त्रिफलालक्ष्णाऽनन्ता समद्गाशारिवामृता ।

ब्राह्मीपाठाद्विहृती द्विस्थिरा द्विपुनर्नवा ॥ ५४ ॥

सहदेवीसूर्यवल्ली वयस्था गिरिकर्णिका ।

तोयकुम्भे पचेदेतत् पलाशं पादशेषिते ॥ ५५ ॥

नतंकौन्तीवचाकुटं क्वाणामर्षपमैन्धवैः ।

निरुक् सवर्णब्रह्मायाः संसिद्धं पयसा च गोः ॥ ५६ ॥

पुथ्ययोगं घृतप्रस्थं सुहेमकलशे स्थितम् ।

पानाभ्यञ्जनतो मेधा स्मृत्यायुः पुष्टिवर्धनम् ।

रक्षोघ्नञ्च विपन्नञ्च सारस्वतमिदं घृतम् ॥ ५७ ॥

इति सारस्वतं घृतम् ।

क्वाथे विचूर्णिते क्षिप्वा ततः षोडशिकं जलम् ।

पादशेषं प्रकर्त्तव्यमेषः क्वाथ विधिः स्मृतः ॥ ५८ ॥

—०—

दशमूली तथा राम्ना वानरीचिहृता बला ।

मूर्वा शतावरी चेति क्वाथैस्तु कुडवैः पृथक् ॥ ५९ ॥

कृतक्वाथं पृथक् प्रस्थद्वयं सहग्निना पचेत् ।

विशान्ना त्रिफला कौन्ती देवदार्वलवालुकम् ।

स्थिरानतं द्वे रजन्यो शारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥ ६० ॥

नीलीत्पलैना मन्त्रिष्ठा दन्तीदाडिमकेमरम् ।

विङ्गुं शृष्टयर्णी च कुष्ठचन्दनपद्मकैः ॥ ६१ ॥
 तालीशपत्रं वृहती मालत्याः कुसुमं नवम् ।
 अष्टाविंशतिभिः कल्कैः एतै कर्पसमन्वितैः ॥ ६२ ॥
 चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 अषष्कारे ज्वरे शोषे कासे मन्दानले कृशे ॥ ६३ ॥
 वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयक चतुर्थके ।
 कटिशूले मूत्रकृच्छ्रे विसर्पोपहतेषु च ॥ ६४ ॥
 कण्डूपाण्डुामयोग्माद विषमेहं गरिषु च ।
 भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामचेतसाम् ॥ ६५ ॥
 शस्तं स्त्रीणाञ्च बन्धानां धन्यमायुर्वलप्रदम् ।
 अलक्ष्मी पापरक्षोभं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ६६ ॥
 कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥

इति पानीयकल्याणकं घृतम् ।

द्विजलं सचतुः क्षीरं तत्स्यात् कल्याणकं महत् ।
 एभ्य एव स्थिरादीनि जले पञ्चैव विंशतिम् ॥ ६७ ॥
 रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिं घृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ।
 वीरादिमाप काकोली स्वयं गुसर्पभर्दिभिः ॥ ६८ ॥
 मेदया च ममैः कल्कै स्तुघ्नात् कल्याणकं महत् ।
 हं हृणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥ ६९ ॥

इति महाकल्याणकं घृतम् ।

श्यामामधुरमाराक्षा देवदारुशतावरी ।
 खट्वद्रादशमूलस तैर्युक्त्वा क्वाथकस्फितैः ॥ ७० ॥
 साधितश्चैतमं नाम घृतं चेतो विकारनुत् ।
 उन्मादमदमूर्च्छायां ज्वरापघ्नारभेपजम् ॥ ७१ ॥

इति चैतघं घृतम् ।

पञ्चमूल्या च काश्मर्यो रास्त्रैरण्डत्रिहृत्तला ।
 मूर्वाशतावरी चेति काथैर्द्विपलिकेरिमैः ॥ ७२ ॥
 कल्याणकस्य चाग्नेन चैतसं नाम तद्दृतम् ।
 सर्वचेतो विकाराणां शमनं परमुच्यते ॥ ७३ ॥

कार्यः कषायो द्विगुणाष्टतीयैः
 पानीयकल्याणककल्कपाच्यम् ।

इति द्वितीयं चैतसं दृतम् ।

निशायुक् त्रिफलाश्यामा वचा सिद्धार्थहिंगुभिः ।
 शिरीषकटभी श्वेता मञ्जिष्टाव्योपदारुभिः ॥ ७४ ॥
 समैः कल्कैर्दृतं मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥

इति निशाद्यं दृतम् ।

चन्दनाम्बुनखं याव्यं यष्टीशैलेयपद्मकम् ।
 मञ्जिष्टांसरलं दारु शठ्ये लापूतिकेशरम् ॥ ७५ ॥
 पत्रं तैल्वं सुरामांसी कङ्गोल वनिताम्बुदम् ।
 हरिद्रे शारिवे तिक्ता लवणागुरुकुङ्कुमम् ॥ ७६ ॥
 त्वयेणुनलिका चेति तैलान्मस्तु चतुर्गुणम् ।
 लाक्षारभसमं सिद्धं ग्रहघ्नं परमं मतम् ॥ ७७ ॥
 अपस्मारग्रहोन्माद कृत्या लक्ष्मीज्वरापहम् ।
 आयुपुष्टिकरञ्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ ७८ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

निवृतामिपमद्यो यो हृिताशीप्रयतः शुचिः ।
 निजागन्तुभिरुन्मादैर्न कदाचित् स युज्यते ॥ ७९ ॥
 प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ८० ॥

अथ भूतोन्मादनिदानमाह ।

अमर्त्यं वाग्विक्रमवीर्यैश्चेष्टाज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।

उन्मादकालो नियतश्च यस्य भूतोन्मादमुन्मादमुदाहरत्तम् ॥ ८१

सन्तुष्टः शुचिरथ दिव्यमाल्यगन्धो

निस्तन्द्रोऽप्यवितथ संस्कृतभाषी ।

तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता

ब्रह्मण्यो भवति नरः सदेवजुष्टः ॥ ८२ ॥

संश्रेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता

जिह्वाक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।

सन्तुष्टो भवति न चात्रपानजातै

दुःष्टात्मा भवति च देवशतुजुष्टः ॥ ८३ ॥

हृष्टात्मापुलिनवनान्तरोपमेवी

स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।

वृत्त्यन् वै प्रहसतिचारु चाल्पशब्दं

गन्धर्वप्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ ८४ ॥

ताम्राक्षः प्रियतनु रत्नवस्त्रधारी

गन्भीरोद्भुतमतिरल्पवाक्सहिष्णुः ।

तेजस्वी वदति च किं ददामि कश्चै

यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ ८५ ॥

प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्

शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्तः ।

मामिषु स्तितगुडपायसाभिकाम

स्तद्भक्तो भवति पित्रप्रहाभिजुष्टः ॥ ८६ ॥

यस्तुर्था प्रमरति मर्षवत् कदाचित्

सङ्घिष्यो विलिहति जिह्वया तथैव ।

क्रोधालुर्गुडमधुदुग्धपायसेषु-

विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेन लुष्टः ॥ ८० ॥

मांसासृग्विविधसुराविकारलिषु-

निर्लज्जो भ्रमतिनिष्टुरोऽतिशूरः ।

क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविचारी-

शौचद्विड्भवति सराक्षसैर्गृहीतः ॥ ८८ ॥

देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गनिन्दकः ।

आत्मपीडाकरोहासी ब्रह्मराक्षससेवितः ॥ ८९ ॥

बहस्तः कृशपुरुषो चिरप्रलापी-

दुर्गन्धो भ्रममशुचिस्तथातिलोलः ।-

वह्नाशोविजनवगान्तरोपसेवी-

व्याचेष्टन् भ्रमतिरुदन् पिशाचजुष्टः ॥ ९० ॥

स्थूलाचो द्रुतमटनः सफेनलेही-

निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।

यद्याद्रिद्विरदनगादिविच्युतः सन्

सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशाब्दे ॥ ९१ ॥

देवग्रहाः पौर्णमास्या मसूराः सन्ध्योरपि ।

गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यत्प्राथ्यं प्रति यद्यपि ॥ ९२ ॥

पितरः कृष्णपक्षे स्युः पञ्चम्यामपिचोरगाः ।

रक्षांसि रात्री पेशाचाः चतुर्दश्यां विशन्ति हि ॥ ९३ ॥

दर्पणादीन्यथाक्याया शीतोप्यं प्राणिनो यथा ।

स्वमणिभारकरार्चिश्च यथा देहञ्च देहष्टक् ।

विंशति न च दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणाम् ॥ ९४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्पिथानादिरागन्तो मन्वादिद्यैच्यते विधिः ॥ ८५ ॥

पूजाबन्धुपहारेष्टि होममन्त्राञ्जनादिभिः ।

जयेदागन्तुमुन्मादं तथा विधिः शुचिर्भिषक् ॥ ८६ ॥

रक्तमाल्यानि गन्धश्च ^१बोजानि मधुसर्पिणी ।

मध्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ॥ ८७ ॥

ऋचजबुकरोमाणि सङ्गकीलसुनं तथा ।

द्विगुमूत्रञ्च वत्सस्य धूपमस्य प्रयोजयेत् ।

एतेन साम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥ ८७ ॥

शिरोपवीजं लशुनं शुण्ठीं सिद्धार्थकं वचाम् ।

मञ्जिष्ठां रजनीं कुटं वत्समूत्रेण पेययेत् ॥ ८८ ॥

वार्त्तीक्षायाविशुद्धा च सा योज्या नयनाञ्जने ॥ १०० ॥

—०—

कर्पासास्थिमयूरपिच्छहृत्तोनिर्मात्यपिण्डीतकै-

स्वङ्गांसी हृपदंशविट् तुपवचाकेशा द्वि निर्मोचनैः ।

नागेन्द्रद्विजशुद्धिद्विगुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं

स्कन्दोन्मादपिशाराघससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १०१ ॥

इति महाधूपधरः ।

कल्याणकं प्रपुञ्जीत महद्वा चैतसंघृतम् ।

तैलं नारायणं वाय महन्नारायणं तथा ॥ १०२ ॥

न च रौद्रं प्रयुञ्जीत प्रयोगं देवताग्रहे ।

ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न वा चरेत् ॥ १०३ ॥

वैद्यांस्तु वै निहन्त्युक्ते ध्रुवं क्रुद्धा महोजसः ।

हिताहितविधानञ्च नित्यमेव समाचरेत् ॥ १०४ ॥

इति वङ्गसेने उन्मादभूतोन्मादनिदान-

चिकित्साधिकारः समाप्तः ॥२२॥

—०—

अथापस्मारनिदानमाह ।

चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्स्त्रोतसां स्थिताः ।

कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वते ॥ १ ॥

वातात्पित्तात्कफात्सर्वैः दोषैः स स्याच्चतुर्विधः ।

तमगो दर्शनं ध्यानं हृत्कम्पो नेत्रवैकृतम् ।

भ्रमो हृदयगून्यत्वभाजिनस्तस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

तमः प्रवेगः संरम्भो दोषोद्वेकहतस्मृतिः ।

अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥ ३ ॥

हृत्कम्पगून्यतास्वेदो ध्यानमूर्च्छाप्रमूढता ।

निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवन्त्यथ ॥ ४ ॥

कम्पते प्रदग्नेदन्तान् फेनोदामीश्रसित्यपि ।

परुषारुणलक्षणानि पश्येद्रूपाणि चाऽनिलात् ॥ ५ ॥

पीतफेनाद्भवक्लाञ्चः पीतासृगृपदर्शनः ।

सदृशोऽप्यानलश्यासलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ ६ ॥

शुक्लफेनागदक्लाञ्चः शीतहृष्टाद्भ्रजो गुरुः ।

पश्येच्छुल्लानि रूपाणि श्लेष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ७ ॥

सर्वैरेभिः समस्तैश्च लिङ्गैर्त्रयस्त्रिदोषजः ।
 अपस्मारः स चाऽसाध्यो यः क्षीणस्याऽनक्षयः ॥ ८ ॥
 विस्फुरन्तं सुबहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम् ।
 नेत्राभ्याश्च विकुर्वाणं मपस्मारो विनाशयेत् ॥ ९ ॥
 पक्षाहाद्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।
 अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं चिच्चिदधान्तरम् ॥ १० ॥
 देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ वीजानि कानिचित् ।
 शरदिप्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयः ॥ ११ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पूर्वं युञ्ज्यादपस्मारे कूर्दनादीनि बुद्धिमान् ।
 वातिकं बस्तिमिं प्रायः पैत्तिकन्तु विरेचनेः ।
 कफजं वमनैर्धीमां नऽपस्मारमुपाचरेत् ॥ १२ ॥
 ततस्तीक्ष्णं प्रयुञ्जीत भिषक् सम्यग्विशीघ्रनम् ।
 सर्वतः शुद्धदेहस्य स्यादुन्मादहरीक्रिया ॥ १३ ॥
 उपयोगे ग्रहोक्तानां योगानां चाथ शेषतः ।
 शिषुकट्टङ्गकिण्विही निम्बत्वग्रससाधितम् ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलमभ्यजने हितम् ॥ १४ ॥
 गोधानकुलनागानां वृषभर्चगवामपि ।
 पित्तेषु तैलं सिद्धञ्च नस्याभ्यङ्गेषु पूजितम् ॥ १५ ॥
 तीक्ष्णैरुभयतो भागैः शिरसापि विरेचयेत् ।
 पूजां रुद्रस्य कुर्वीत तद्गणानां विशेषतः ॥ १६ ॥
 तैलेन लशुनं सेव्यं पयसा च शतावरीम् ।
 ब्राह्मोरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजम् ॥ १७ ॥

उद्वन्धननरघ्रीवा पाशं दग्ध्वा कृतामसी ।
 शीतांबुना समं पीता हन्यपस्मारसुदतम् ॥ १८ ॥
 विदह्य निर्द्रवां कृत्वा छागजामन्त्रनालिकाम् ।
 तामन्त्रसाधितां खादेदपस्मारसुदस्यति ॥ १९ ॥
 निर्गुण्डी भव वन्दाक पाननस्योपयोगतः ।
 उपैति सइसा नाश मपस्मारो महागदः ॥ २० ॥
 मनोह्वातार्च्यजश्चैव शक्त्यपारावतस्य च ।
 अश्वनाहन्यपस्मार सुन्मादश्च विशेषतः ॥ २१ ॥
 श्वशृगालविडालानां कपीनाश्च गवामपि ।
 पित्तानि नस्यतो दद्या दपस्मृतिनिवृत्तये ॥ २२ ॥
 यष्टीहिगुवचादारु शिरीषलशुनामयैः ।
 साजमूत्रैरपस्मारे सोन्मादे नावनाञ्जने ॥ २३ ॥
 कपित्याब्धारदान्मुहान् सुस्तीशीरयवांस्तथा ।
 सव्योपान वक्षमूत्रेण पिष्ट्वावर्त्ति प्रकल्पयेत् ॥ २४ ॥
 अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदंष्ट्रे गरार्दिते ।
 विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमा ॥ २५ ॥

—०—

बहपायुं विपर्याचं शीतपादकरोदरम् ।
 विद्याञ्जलमृतं जन्तुं शूनपान्नाभिमेहनम् ॥ २६ ॥
 इति जलमृतलक्षणमिदम् ।

पुष्पोद्भूतं शुनः पित्त मपस्मारघ्नमञ्जनम् ।
 तदेव सर्पिपायुक्तं धूपनं परमं स्मृतम् ॥ २७ ॥
 याभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं संप्रबुध्रते ।
 स्त्रोतांसि चास्यशङ्कन्ति स्मृतिं सञ्जाञ्च विन्दति ॥ २८ ॥

नकुलीलूकमार्जार गृध्रकीटाऽहि काकजैः ।

तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्विषक् ॥ २९ ॥

गोमूत्रसिद्धार्थकशिशुपर्णै रूढर्त्तनं तैरथवा प्रलेपः ।

पूतिश्च गोमत्स्यकृतोऽत्र धूमो नस्यञ्च तीक्ष्णै रवबोधनार्थम् ॥ ३० ॥

अपेताराक्षसोक्नुष्टं पृतनाकेश चोरकैः ।

उत्सादन मूत्रपिष्टै र्मूत्रै रैवावसेचयेत् ॥ ३१ ॥

मूल बर्हिशिखाया गवाच्यालीढं नरेण मासेन ।

नि शेषयत्यपस्मृति मिति सिद्धं नात्र सन्देहः ॥ ३२ ॥

यं खादेत् क्षीरभक्ताशी माक्षिकेन वचारजः ।

अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेद् ध्रुवम् ॥ ३३ ॥

उत्तरदिग्गतमुस्तक मूल बुद्ध्या समुद्धृतं पेष्यम् ।

पीतं पयसा हन्यादपस्मृतिं गो सवर्णवत्सायाः ॥ ३४ ॥

कूष्माण्डकफलीत्येन रसेन परिपेषितम् ।

अपस्मारविनाशाय यद्दद्याद् स पिबेच्चरुम् ॥ ३५ ॥

काकोत्तरगतं मूल योगानीत विधूपितम् ॥ ३६ ॥

उग्रमक्षमितं चूर्णं कृतञ्च मधुसर्पिणा ।

भक्षयेत् क्षीरभक्ताशी त्रिदिनेऽपस्मृतिक्षयः ॥ ३७ ॥

कृकलासस्य मत्तस्य शीघ्रे च कठरे क्षिपेत् ।

विपाटिते च मरिचं शीघ्रे स्थाप्य प्रयत्नतः ।

चूर्णयित्वा प्रथमये दपस्मारनिहतये ॥ ३८ ॥

मदनस्य च बीजानि चूर्णयित्वा तथैव च ।

पिण्डीतकस्य चाल्पस्य कर्पकं पेषयेज्जले ॥

ततोऽस्य पानमात्रेण नश्यतेऽपस्मृतिर्गदः ॥ ३९ ॥

त्रिपाठिना विक्रमेण ह्ययमुक्तो न मंगयः ।

दुषिकित्प्यो ह्यपस्मार विरकाली महागदः ॥ ४० ॥

तस्माद्रसायणैरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥ ४१ ॥

हृत्कम्पोऽक्षिरुजा यस्य स्वेदो हस्तादिशीतता ।

दशमूलीजलं तस्य कल्याणान्वञ्च योजयेत् ॥ ४२ ॥

—०—

पञ्चकोलं समरिचं त्रिफलं विडसैन्धवम् ।

कृष्णाधिङ्गपूतीकं यवानीधान्यजीरकम् ॥ ४३ ॥

पीतमुष्णांबुनाचूर्णं वातश्लेष्माभयापहम् ।

अपस्मारे तथोन्मादे अर्गसां ग्रहणीगदे ॥ ४४ ॥

एतत्कल्याणकं चूर्णं नष्टस्याग्नेश्च दीपनम् ।

इति कल्याणकं चूर्णम् ।

पलंकपावचायथो वृषिकाली च सर्पपा ।

जटिलापूतनाकेशी नाकुलीहिङ्गुजीरकैः ॥ ४५ ॥

लसुनातिविषातिक्ता कुष्ठैर्विड्भिश्च पचिष्णाम् ।

सांसाशिनां यथा लाभं वक्त्रमूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४६ ॥

सिद्धमभ्यञ्जने तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ ४७ ॥

इति पलंकपातैलम् ।

त्रिफलाव्योपकुष्टाब्दं यवचारफणिज्जकैः ।

कल्कीकृतैरेभिर्द्रव्यैर्गजमूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४८ ॥

साधितं नावनं तैलमपस्मारं विनाशयेत् ॥ ४९ ॥

इति त्रिफलातैलम् ।

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठं शङ्खपुष्पीभिरेव च ।

पुराणं पक्वमुन्मादग्रहापस्मारहृद्घृतम् ॥ ५० ॥

इति ब्राह्मीघृतम् ।

कूप्याण्डकरसे सर्पि रष्टादशं गुणे प्रचेत् ।

यस्याङ्गकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनम् ॥ ५१ ॥

इति कूष्माण्डघृतम् ।

गोशकद्रसदध्यास्त्र चीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।

सिद्धं चतुर्थकोन्माद मपस्मारविनाशनम् ॥ ५२ ॥

इति स्वल्पपञ्चगव्यघृतम् ।

द्वे पञ्चमूल्या विफला रजन्यो कुटलत्वचम् ।

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीकटुरोहिण्यो ॥ ५३ ॥

शय्याकफलमूलञ्च पौष्करं सदुरालभम् ।

द्विपलानि जलद्रोणे पक्वापादावशेषिते ॥ ५४ ॥

भाङ्गीपाठात्रिकटुकं त्रिवृत्ता निचुलानि च ।

त्र्येयसीमादकीं मूर्वा दन्तीं भूनिम्बचित्रकौ ॥ ५५ ॥

द्वे शारिरे रोहिषञ्च भूतिकं मदयन्तिकाम् ।

चिपेत् पिष्ट्वात्तमात्राणि तैः प्रस्थं सर्पियः पचेत् ॥ ५६ ॥

गोशकद्रसदध्यास्त्र चीरमूत्रैश्च तप्तम् ।

पञ्चगव्यमिदं ख्यातं महत्तदस्तोपमम् ॥ ५७ ॥

अपस्मारे तथोन्मादे श्वयथाबुदरिष्वपि ।

गुल्मार्यः पांडुरोगेषु कामलायां हलोमके ॥ ५८ ॥

अलक्ष्मीघहरक्षौघं चातुर्यिकनिवारणम् ।

इति महापञ्चगव्यं घृतम् ।

जङ्गमानां ययस्थानां चर्मरोमनखादिकम् ।

चीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु मंहरत् ॥ ५९ ॥

—०—

शण्डिश्लिष्टतथैरण्ड दगमूनीशतावरो ।

रास्त्रामागधिकाशिषु क्षाप्ये द्वे द्वे पले पृथक् ॥ ६० ॥

विदारिसधुकं मेदे द्वे क्षाकोच्यौ तथा मिता ।

खर्जूरीभीरुमृद्दीका युञ्जात गोक्षुरं तथा ॥ ६१ ॥

चैतसस्य घृतस्याग्निः पक्तव्यं सर्पिरुत्तमम् ।

महाचैतससंज्ञन्तु ज्वरापस्मारनाशनम् ॥ ६२ ॥

गदोन्मादप्रतिस्थाय तृतीयकचतुर्थकान् ।

पाप्मालक्ष्मणौ जयेदेतत्सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ६३ ॥

श्वासकासहरञ्चैव शुक्रार्त्तवविशोधनम् ॥ ६४ ॥

द्रव्यं आपोयिते काथ्ये दत्त्वा पीडशिकं जलम् ।

पादशेषञ्च कर्त्तव्यं मेघ काथविधिं स्मृतः ॥ ६५ ॥

इति महचैतसंघृतम् ।

मधूकद्विपले कल्के द्रोणे चामलकीरसे ।

तस्मिन् सिद्धं घृतप्रस्थं पित्तापस्मारभेयजम् ॥ ६६ ॥

इति मधूकघृतम् ।

मांसक्षीरिचुरसयोः काश्मर्यष्टगुणे घृते ।

कार्पिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिष्प्रस्थं त्रिपाचयेत् ।

वातपित्तोद्भवं क्षिप्रं मयस्मारं नियच्छति ॥ ६७ ॥

इति मांसीघृतम् ।

वचाशम्याककैरण्ड वयस्याङ्गिगुचोरकैः ।

सिद्धं पलकंप्रायुक्तैर्वीतलेष्पात्मके घृतम् ॥ ६८ ॥

इति वचाद्यं घृतम् ।

कटभीनिम्बकटुङ्ग मधुशिशुत्वचां रसे ।

सिद्धं सूत्रसमं तैलं मभ्यङ्गार्थं प्रशस्यते ॥ ६९ ॥

इति कटभीतैलम् ।

शिशुङ्कुष्टशिलाऽजाजी लशुनव्योषहिगुभिः ।

वत्समूत्रे शृतं तैलं नावनं स्यादपस्मृतो ॥ ७० ॥

इति शिशुतैलम् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

घोरद्रोणे पचेत्सिद्ध मपस्मारविनाशनम् ॥ ७१ ॥

इति जीवनीययमकम् ।

इति वङ्गसेनेऽपस्मारनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ २३ ॥

—o—

अथ वातव्याधिनिदानमाह ।

हृद्दश्रोतरऽल्पलघुह व्याधयान्ति प्रज्जरग्नैः ।

लघ्वनप्लवनात्वध्व व्याधामादिप्रचेष्टितैः ॥ १ ॥

विषमादुपचाराद्वा दोषासृक् आवणादति ।

घातूनां सत्त्वयाच्चिन्ता शोकरोगाऽतिकर्षणात् ॥ २ ॥

वेगसन्धारणादामा दमिघातादभोजनान् ।

मर्मबाधाद्गजोद्वाख शीघ्रयानादिसेवनात् ॥ ३ ॥

देहे स्त्रोतासि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ।

करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥ ४ ॥

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ ५ ॥

आत्मरूपन्तु यद्दृक्त्त मपायी लघुता पुनः ।

सङ्कोचपर्वणां स्तम्भो भङ्गोऽस्यां पर्वणामपि ॥ ६ ॥

लोमहर्षः प्रलापश्च पाग्वष्टकटीयहाः ।

खांज्यपांगुल्यकुञ्जत्व शोषोऽज्ञानामनिद्रताम् ॥ ७ ॥

गर्भशुक्लरजो नाशः स्यन्दनं गात्रसुप्तता ।

शिरोनासात्तिजन्तूना योवायाद्यापि घृण्डनम् ॥ ८ ॥

भेदस्त्रोदातिराक्षेपो मोह्यायास एव च ।

एवं विधानि रूपाणि कुरुते कुपितोऽनिलः ।
 हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्दोगविशेषकत् ॥ ९ ॥
 तत्र कोटाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ।
 ब्रध्मद्दोगगुल्मार्शं पार्श्वशूलञ्च मारुते ॥ १० ॥
 सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जनम् ।
 वेदनाभिः परीताश्च स्फुटन्तीवास्थिसन्धयः ॥ ११ ॥
 ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाभ्यानाश्मशर्कराः ।
 जङ्घोरुत्रिकहृत्पृष्ठ रोगशोफा गुदे स्थिते ॥ १२ ॥
 रुक्पाश्वोदरहृन्नाभ्यां तृणोद्गारविसृचिकाः ।
 कासः कण्ठास्य शोपथ्य श्वासश्चात्माशयस्थिते ॥ १३ ॥
 पक्वाशयस्योन्वकूजं शूलाटोपी करोति च ।
 कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्व मानाहन्विकवेदनाम् ॥ १४ ॥
 श्रोत्रादिविन्द्रियबधं कुर्यात् क्रुद्धः समीरणः ॥ १५ ॥
 त्वग्रूक्षास्फुटितासुप्ता कृशाकृष्णा च तुद्यते ।
 श्रातन्वते सरागा च सर्वरुक् त्वग् गतेऽनिले ॥ १६ ॥
 रुजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः ।
 गात्रे चारुं पिभुक्तस्य स्तम्भयासृग्गतेऽनिले ॥ १७ ॥
 गुर्वगन्तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं तथा ।
 सरुक् स्तिमितमत्यर्थं मांसमेदो गतेऽनिले ॥ १८ ॥
 भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धि शूलं मांसबलक्षयः ।
 अस्त्रप्रं सन्ततारुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ १९ ॥
 क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।
 विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ २० ॥
 कुर्याच्छिरागतः शूलं शिरः कुञ्चनपूरणम् ।
 वाङ्माभ्यन्तरमायामं खलीकुञ्जत्वमेव च ॥ २१ ॥

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्यात् स्याद्युगतोऽनिलः ।
 हन्ति सन्धिगतः सन्धोन् शूलशोथौ करोति च ॥ २२ ॥
 प्राणे पित्ताहते हृदिर्दाह्यैवोपजायते ।
 दीर्घं सदनं तन्द्रा वैरस्यञ्च कफाहते ॥ २३ ॥
 उदाने पित्तयुक्ते तु दाहो मूर्च्छा भ्रमः क्लमः ।
 अस्वेदहर्षो मन्दाग्निः शीतता च कफाहते ॥ २४ ॥
 स्वेददाहौष्ण्यमूर्च्छाः स्युः समाने पित्तसंयुते ।
 कफेन संगो विण्मूत्रे गान्धर्षय जायते ॥ २५ ॥
 अपाने पित्तयुक्ते तु दाहौष्ण्यं रक्तमूत्रता ।
 अधःकाये गुरुत्वञ्च शीतता च कफाहते ॥ २६ ॥
 व्याने पित्ताहते दाहो गान्धर्विचेयं क्लमः ।
 गुह्यणि सर्वगात्राणि स्तम्भनं चास्थिपर्वणाम् ॥ २७ ॥
 लिङ्गं कफाहते व्याने चेष्टास्तम्भस्तथैव च ।
 स्तम्भनोत् क्षेपणश्वास शोफशूलानि सर्वशः ॥ २८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

नरश्च शुद्धघातार्त्तं मादी पानं नियोजयेत् ।
 वसायायाय मज्जाया तैलस्याय घृतस्य च ॥ २९ ॥
 अभ्यङ्गं स्वेदनं यन्त्रि नस्यं स्त्री ह्ये विरेचनम् ।
 चिन्धाग्बलवणस्त्रादु हृष्यं यातामयापहम् ॥ ३० ॥
 पटोलकफलेर्यूपो हृष्यो घातहरो लघुः ।
 याव्यानकलतो यूपः परं घातविनाशनः ॥ ३१ ॥
 पञ्चमूलीवनासिहं चीरं यातामये हितम् ॥ ३२ ॥
 कोसं हुलित्या सुरदारुर्वासा माया उमातैलफलानि ।

वचाशताह्वयवचूर्णमम्लमुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ ३३ ॥

स्त्रे हेद्यतुभिर्दशमूलमिश्रैर्गन्धीपधैश्चानिलहृत्प्रदेहः ।

आनूपमत्स्यामिप्रवेशवारैरुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ॥ ३४ ॥

—०—

निरस्थिपिशितं पिष्टं स्विन्नं गुडघृतान्वितम् ।

कृष्णामरिचसंयुक्तं वेशवारमिति स्मृतम् ॥ ३५ ॥

इति वेशवारः ।

वृहत् फाणिज्जकोत्थेन रसेन परिलेपयेत् ।

प्रदेशं वायुनाग्रस्तं नरः सम्यक् प्रशान्तये ॥ ३६ ॥

तित्तिडीकदलैः सिद्धं ताललिण्डिकया सह ।

पिष्ट्वा सुखोष्णमालेपं दद्याद्वातरुजापहम् ॥ ३७ ॥

—०—

वाजिगन्धावलातिस्रो दशमूलीमहौपधम् ।

द्वे गृध्ननख्यौ रास्त्रा च गण्यौ मारुतनाशनः ॥ ३८ ॥

इति वाजिगन्धादिगणः ।

सहचराऽमरदारु सनागरं कथितमम्भसितैलविमिश्रितम् ।

पवनपीडितदेहगतिः पिवन् द्रुतविलम्बितगोभवतीच्छया ॥ ३९ ॥

पलमर्धपलञ्चापि रसोनस्य च क्लृप्तम् ।

हिगुजीरकसिन्धूत्य सौवर्चलकटुत्रिकैः ॥ ४० ॥

चूर्णैस्त्रैर्मरिचकोम्पानै र्वचूर्णैर्विलोडितम् ।

यथाग्निभक्षितं प्रात स्वुक् क्वाथानुपानतः ॥ ४१ ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्यं मासमेकं निरन्तरम् ।

वातरोगान्निहन्त्याशु चार्दितं चापतन्त्रिकम् ॥ ४२ ॥

एकाङ्गरोगिणे दद्यात्तथा सर्वाङ्गरोगिणे ।

उरुस्तम्भेषु च गृध्रस्यां क्षेमिदोपे विशेषतः ॥ ४३ ॥

इति पेय रसोनम् ।

पलमर्दपलं वापि रसोनस्य सुकुटितम् ।

हिगुजीरकसिन्धुस्य भौवर्चलकटुत्रिकैः ॥ ४४ ॥

चूर्णितैर्माषकोन्मानै रवचूर्णविलोडितम् ।

यथाग्निभक्षितं प्रातः खुक्त्वाथानुपानतः ॥ ४५ ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्यं मासमेकं निरन्तरम् ।

वातामयं निहत्येव मर्दितं चापतन्त्रकम् ॥ ४६ ॥

एकाङ्गरोगिणां रोगं तथा सर्वाङ्गरोगिणाम् ।

उरुस्तम्भगृध्रसोश्च शूलहन्त्रं क्षमीनपि ॥ ४७ ॥

कटिपृष्ठामयं हन्याच्छाठरञ्च समीरणाम् ।

इति स्वल्परसोनपिण्डः ।

मिष्ट्वा समूह्यं लग्नस्य कन्दं घृतेन लिङ्घ्याद् घृतभोजनाग्री ।

तस्य प्रणश्यन्ति हि वातरोगाः संस्कारहीनात् पुरुषादिवार्यः ॥ ४८ ॥

दशमूलस्य निर्यूहो हिगुपुष्करचूर्णितः ।

शमयेत्परिपीतस्तु घातं मिन्मिणसञ्जितम् ॥ ४९ ॥

वातघ्नप्रदेशे च स्वेदं कार्या विज्ञानता ।

सिद्धार्थकविमिश्रैस्तु पत्रैर्मदनमिश्रितैः ॥ ५० ॥

यदा तेन विधानेन सदोषत्वात् सिद्धयति ॥ ५१ ॥

भेषजैः चो हर्षेयुक्तैर्भोग्यैर्हि प्रचितो मलः ।

मार्गं रुद्धानिलं रुन्ध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ॥ ५२ ॥

सोणो यद्यं विरंचैः स्यात्तं निरुद्धैरुपाचरेत् ॥ ५३ ॥

गीतोष्णस्त्रिगुणैरुच्चाद्यै र्यातलो यो न गाम्यति ।

विकारस्तत्र विज्ञेयो दुष्टमेवात्र शोणितम् ॥ ५४ ॥
 पिवेत् कुटजबीजानां चूर्णं प्रातः सुखांबुना ।
 शण्ठीचित्रकयुक्तानां कुचिवातनिवारणम् ॥ ५५ ॥
 प्रातरुत्थाययत्नेन तैलमात्रा समन्वितम् ।
 पिवेद्दृपणवातघ्न मार्द्रकस्वरसं बुधः ॥ ५६ ॥
 ऊर्ध्ववातविनाशाय वासापत्रसमन्वितम् ।
 श्यामामूलं पिवेत्पिष्टं क्षीरेण परिमिश्रितम् ॥ ५७ ॥
 सुप्तवाते त्वष्ट्रघ्नोच्चं कुर्याच्च बहुशो भिषक् ।
 दिद्याच्च लवणागार धूमैस्तैलसमन्वितैः ॥ ५८ ॥
 हृदयानिलनाशाय गुडूचीमरिचान्वितम् ।
 पिवेत्प्रातः प्रयत्नेन रुन्धगुण्यांभसा सह ॥ ५९ ॥
 पिवेद्दुष्णाम्भसा पिष्टं जाश्वगन्धं विभीतकम् ।
 गुडयुक्तं प्रयत्नेन हृदयानिलनाशनम् ॥ ६० ॥
 देवदारुसमायुक्तं नागरं परिपेषितम् ।
 हृद्वातवेदनार्त्तम्तु पीत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ ६१ ॥
 हृदिप्रकुपिते सिद्ध मंशुमत्यापयो हितम् ॥ ६२ ॥

—०—

काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वान्द्रव्यसंयुतः ।
 सानूपमांसः सुग्विन्नः सर्वस्त्रेहसमन्वितः ॥ ६३ ॥
 सुखोष्णः स्पष्टलवणः सास्वणः परिकीर्तितः ।
 तेनोपनाहं कुर्वीत सदा वै वातरोगिणाम् ॥ ६४ ॥
 काकोल्यादिगणो ग्राह्यो नाष्टवर्गिकसंज्ञिकः ।
 वातघ्नो दशमूलादि वर्गोऽन्धो दाडिमादिकम् ॥ ६५ ॥
 सर्वस्त्रे ह्यतुःस्त्रे ह्यो लवणं सैन्धवादिकम् ।

अम्हादिभिय संस्कार्यं काकोल्यादिव्यं त्रिभिः ॥ ६६ ॥

२० ॥ १० ॥ १० ॥

इति साख्यः खेदः ।

दशमूलीवलास्त्रिस्त्री विदारीष्टष्टिपर्णिका ।

शतावर्थ्यश्वगन्धा च जीवनीयगणैः सह ॥ ६७ ॥

श्यामापुनर्नवैरण्डं पृष्टपर्णी च मर्कटी ।

पुण्डरीकं तुगाचीरो शल्ललोसुरदारु च ॥ ६८ ॥

कुष्ठशूरषमूलानि कर्कटास्थामृता निशा ।

आम्नातकोकिलाख्यश्च शठीपापाणभेदकः ॥ ६९ ॥

फलकीं वसुवण्टा च सूर्यावर्तः सकाञ्चनम् ।

यवकोलकुलित्याश्च तिलोमामर्षपास्तया ॥ ७० ॥

राक्षामसारणीकुटं मातुलुङ्गान्भवेतसौ ।

चूक्रानूपानि मांसानि चैहचत्वार एव च ॥ ७१ ॥

काञ्जिकं दधितक्रञ्च जम्बीरं तित्तिडीफलम् ।

कुकुटीबीजपूरश्च सर्वाणि लवणानि च ॥ ७२ ॥

सुखीशैस्त्रैलयुक्तैस्तु सुपिष्टैर्वातरोगिणु ।

उपनाहः सदा कार्यो वातव्याधिनिवृत्तये ॥ ७३ ॥

अथ हि गुल्मश्च तथान्तरुद्धिं हन्यात्तथा शोफमुदयमाङ्गम् ।

हन्यात्तरस्यादितवातमुग्रमाज्जानुशोथश्च तथादितं वा ॥ ७४ ॥

इति महाशाख्येनः ।

वायी जठरजे युञ्जमात् घोरचूर्णादिपाचनम् ।

विशेषतस्तु कोटस्थे घातचिप्रं पिवेन्नरः ॥ ७५ ॥

पाचनीयमैर्युक्तै रन्धैर्वा पातयेन्ननाज् ।

गुदपक्वाशयस्थे तु कर्मादावर्त्तिकं हितम् ॥ ७६ ॥

श्यामाशयस्थे त्वनिले प्रगम्रं प्राग्भोजनं दीपनपाचनञ्च ।

मर्द्धनं तीक्ष्णविरचनञ्च पुराणमुद्राययमालयय ॥ ७७ ॥

भूतीकपर्था, शठिपुष्कराणि विल्वं गुडूचीसुरदारुशुण्ठी ।

विडङ्गवामातिविपाकणा च काथास्त्रयः सामसमीरणन्नाः ॥७८॥

आमाशयगते वायौ, हृदिः श्वापो यथाक्रमम् ।

देयः पट्धरणी योगः सप्तरात्रं सुखांशुना ॥ ७९ ॥

चित्रकेन्द्रयवौ पाठा कटुकातिविपाऽभया ।

महाध्याधिप्रशमनो योगः पट्धरणस्मृतः ॥ ८० ॥

योगेऽस्मिन् भिषजा ग्राह्याः पक्षां पट्धरणाः पृथक् ।

दिनेषु पट्सुदातव्या स्तेन पट्धरणः स्मृतः ॥ ८१ ॥

इति पट्धरणी योगः ।

वक्त्रेः संवृंहणं कार्यं कर्मादावर्त्तिकं तथा ।

पक्वाशयगते वापि देयं स्रे हविरिचनम् ॥ ८२ ॥

वस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ।

कार्यो वस्त्रिगते चापि विधिर्वस्त्रिविगोधनः ॥ ८३ ॥

श्रीवादिषु प्रकुपिते कार्यस्थानिलहाक्रमः ।

स्रे हाभ्यङ्गोपनाहाश्च मर्दनालेपनानि च ॥ ८४ ॥

वायौ त्वगाश्रितेभ्यङ्गं स्रे हं स्वेदश्च योजयेत् ।

रक्तस्थे शीतलांक्षिपान्विरिकं रक्तमोक्षणम् ॥ ८५ ॥

मांसमेदो गते वाते सविरिकं निरूहणम् ।

पश्चिमज्जागते स्रे हं वाघ्याभ्यन्तरतो भिषक् ॥ ८६ ॥

केतकीनागबलाति बलानां यद्वहुलेन रसेन विपक्वम् ।

१ . सप्तरात्रमिति प्रथमदिवसे वमनं कारयित्वा ततो द्वितीय-
दिनमारभ्य पट्दिनपर्यन्तं पाठक्रमेणैकैकस्य चूर्णं टङ्गमितं क्य-
मित्यर्थः ।

तैलमनस्यतुपोदकसिद्धं, मारुतमस्थिगतं विनिर्हति ॥८०॥

इति-केतकाद्यं तैलम् ।

सन्धिस्रायुगते वाते दाहस्ये शोपनाहनम् ।

हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्ये बलशुक्रकरं हितम् ॥ ८८ ॥

श्रवणाहकुटीकर्पुः प्रस्तराभ्यङ्गवस्त्रिभिः ।

जयेत्सर्वगतं वातं शिरामोक्षेद्य बुद्धिमात् ॥ ८९ ॥

एकाङ्गवातं भतिमान् शृङ्गेयाऽवस्थितं जयेत् ॥ ९० ॥

वक्षस्त्रिकस्कन्धगतं वायुं मन्यागतं तथा ।

वमनं हन्ति नस्यञ्च कुशलेन प्रयोजितम् ॥ ९१ ॥

सर्वाङ्गगतमेकाङ्गं स्थितं वापि समीरणम् ।

रुणद्विकेवलो वस्त्रि स्तोयवेगमिवाचलः ॥ ९२ ॥

पिबेदैरण्डतैलं वा वस्त्रिकुचिगुदाश्रये ।

दशमूलोकपायेन मातुलुङ्गरसेन वा ॥ ९३ ॥

मूर्धस्ये स्रि हकृत्तस्य शिरोवस्त्रिद्य लेपनम् ॥ ९४ ॥

—०—

बलाबिल्वशृते घोरि घृतमण्डं विपाचयेत् ।

तस्य शुक्तिं प्रकुर्वं वा नस्यं शीर्षगतेऽनिले ॥ ९५ ॥

इति बलादिघृतमण्डम् ।

तैलं संकुचिते त्वंगे मापसैन्यमाधितम् ।

बाहुशीर्षगते नस्यं पानशोपरिभक्तकम् ॥ ९६ ॥

गर्भे शुक्ले तु वातेन बालानाश्चापि शृष्यताम् ।

मिताकाशमर्थमधुकैर्हितमुत्थापने पयः ॥ ९७ ॥

अथ हनुग्रहमाह ।

जिह्वानिलंखनाच्छुष्क चर्वणादभिघातत ।

कुपितो हनुमूलस्थः संश्रयित्वाऽनिली हनुम् ॥ ८८ ॥

करोति विवृतास्यत्व मथवां सवृतास्यताम् ।

हनुग्रहः स तेनस्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सवृतं चिकुक खिन्ना सुन्नाम्यास्यच्च बुद्धिमान् ।

विवृतां नामयित्वा तु कुर्यादायामवत्क्रियाम् ॥ १०० ॥

सगुडां पक्कविम्बीन्तु प्रक्षिप्यवदनान्तरे ।

स्रस्तं सङ्गमयेत् स्थानं स्निग्धस्निग्धञ्च नाशयेत् ॥ १०१ ॥

अर्दिते नवनीतेन खादेन्माषेण्डरीं नरः ।

अर्दिते शोथयुक्ते तु वमनं रक्तमोक्षणम् ॥ १०२ ॥

श्लेष्मभागे क्षयं नीते हं हणैः समुपाचरेत् ।

रसोनं घृततैलाभ्यां पिवेद्वाप्यर्दितापहम् ॥ १०३ ॥

अथ जिह्वास्तम्भमाह ।

वाग्वादिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।

जिह्वा स्तम्भः सतेनाऽन्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ १०४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

जिह्वास्तम्भे यथाऽवस्थं वातव्याधिचिकित्सितम् ।

सामान्योक्ताक्रिया चात्र अर्दितस्य हितामता ॥ १०५ ॥

—०—

अथ मन्यास्तम्भमाह ।

दिवास्वप्रासनस्थान विकृतोर्ध्व निरीक्षणैः ।

मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेषणाहतः ॥ १०६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पञ्चमूलीकृतः क्षायो दशमूलीकृतोऽथवा ।

रूचं खेदं तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रयोजयेत् ॥ १०७ ॥

—०—

अथ कुञ्जलक्षणमाह ।

हृदयं यदि वा पृष्ठं सुन्नतं क्रमशः मरुक् ।

क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात् सदातं कुञ्जमादिगेत् ॥ १०८ ॥

—०—

अथ चिकित्साम् ।

वातघ्नेर्दशमूल्या च वातकुञ्जमुपाचरेत् ।

स्रं हेमौसरमेयीपि प्रवृद्धन्तं विवर्जयेत् ॥ १०९ ॥

—०—

अथ गिरीग्रहमाह ।

रक्तमात्रित्यपवनं कुर्यान्मृद्वेधराः गिरा ।

रुघ्नाः सवेदनाः कृन्त्याः सोऽमाध्यः स्याच्छिरोघ्नः ॥ ११० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

शिरोग्रहे तु कर्तव्या शिरोगतमस्तुक्रिया ॥ १११ ॥

—०—

अथ निदानम् ।

असदेशस्थितो वायु शोपयित्वाऽसबन्धनम् ।
 असबन्धनशोप स्याद्बाहुशोप सुवेदन ।
 शिरासंकुच्य तत्रस्थो जन्यत्यपबाहुकम् ॥ ११२ ॥
 स्फिक्पायुकटिपृष्टोरु जानुजङ्घापदं क्रमात् ।
 मृघसीस्तभरुक् तोदैर्गृह्णातिस्फन्दते मुहु ॥ ११३ ॥
 वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुन ।
 वातजाया भवेत्तोदो देहस्यातीववक्रता ॥
 जानुजङ्घोरुसन्धीना, स्फुरणा स्तम्भता मृगम् ॥ ११४ ॥
 वातश्लोद्धवायान्तु गौरव वङ्घ्रिमार्दवम् ।
 तन्द्रासुखप्रसेकथ भक्तद्वेषस्तथैव च ॥ ११५ ॥
 तसं प्रत्वङ्गुलीना या कण्डरा बाहुपृष्टत ।
 वाह्यो कर्मक्षयकरो विश्वाचीति हि सोच्यते ॥ ११६ ॥

—०—

अथ चिकित्साम् ।

बाहुशोपे पिवेत् भुक्त्वा मर्षिं कल्याणकं महत् ।
 वातेऽपबाहुके नस्य स्वेद चोत्तरभक्तिकम ॥ ११७ ॥
 यलामूलशृतं तोयं सैन्धवेन समन्वितम् ।
 बाहुशोपगते वायौ मन्यास्तम्भे च शस्यते ॥ ११८ ॥
 परमौषधमपबाहुक मन्यास्तम्भोर्ध्वजत्वुगतरीगि ।
 शोतलजलेन नावन सुपशमने जिङ्गिनी च पुर ॥ ११९ ॥

नस्येन शीतपयसा शुकशिवीमूलजिङ्गिनीः पिष्ट्वा ।
 अपवाहुककन्धरपीडा मचिरादिनाशयेद्योगमिदम् ॥१२२॥
 काकोदुम्बरिदुग्धैः सरामठैर्हरेत् सर्वयोगविषम् ॥ १२३ ॥
 कपिकच्छुमूलयुक्तौ नस्यैरपवाहुजां पीडाम् ॥१२४॥
 मूलं बलायास्त्वथ पारिभद्रं तथात्मगुप्तास्वरसं पिबेद्वा ।
 नस्यन्तु यो मापरसेन दद्यान्मासादसौ वज्रसमानवाहुः ॥१२५॥
 दशमूलीबलामाषकाथं तैलाज्यमिश्रितम् ।
 सायं भुङ्क्ता पिवेन्नस्यं विखाच्यामपवाहुके ॥ १२६ ॥

मापसिन्धुबलारात्रा दशमूलकहिङ्गुमिः ।

बचाजटाशतास्थामिः सिद्धं तैलं सनागरम् ॥ १२७ ॥

ऊर्ध्वभक्ता शनाहन्याहङ्गुशोपापवाहुकौ ।

पक्षाघातं तथैवागु विखाचीमुहतामपि ॥ १२८ ॥

इति मापतैलम् ।

अथ निदानम् ।

वायुः कथ्याश्रितः सकथुः कण्डरामाक्षिपेद्यदि ।

खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्कः सकथोर्दयोर्वघात् ॥ १२९ ॥

कम्पते गमनारम्भे खजन्निव च गच्छति ।

कलायखंजन्तं विद्यान् सुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥ १३० ॥

दृश्येते चरणी यस्य भवेतांश्च प्रसुप्तकौ ।

पादहर्षः सविधेयः कफमारुतकोपजः ॥ १३१ ॥

पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृग् संहितोऽनिलः ।

विशेषतयक्रमणात् पाददाहं तमादिशेत् ॥ १३२ ॥

वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः ।

श्लेयः क्रीष्टकेशीर्षस्तु स्थूलक्रीष्टकेशीर्षवत् ॥ १३० ॥

रुक् पादे विषमे न्यस्ते त्रमाद्वा जायते यदा ।

वातेन गुल्फेमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्ठकम् ॥ १३१ ॥

खञ्जपंग्वीः कलायास्ये विश्वाचीपादहर्षयोः ।

अथ चिकित्साम् ।

पाददाहे च गृध्रस्यां क्रीष्टके वातकण्ठके ॥ १३२ ॥

शिरा विध्वाश कुर्वीत यथाविधिच्चिकित्सकः ।

उपाचरेदभिनवं खञ्जं पंगुमथापि वा ।

विरकाऽऽस्यापनस्वेद गुग्गुलुस्त्रेहवस्तिभिः ॥ १३३ ॥

पादहर्षे तु कर्त्तव्यः कफव्याधिहरो विधिः ।

वातरक्तक्रमं कुर्यात् पाददाहे विशेषतः ॥ १३४ ॥

मसूरविदलैः पिष्टैः शृतशीतेन वारिणा ।

चरणौ लेपयेत् सम्यक् पाददाहप्रशान्तरे ॥ १३५ ॥

नवनीतेन सलिप्तौ वङ्गिना परितापितौ ।

सुच्यते चरणौ क्षिप्रं परितापात् सुदगरुणात् ॥ १३६ ॥

गुग्गुलुं क्रीष्टशीर्षे तु गुडूची त्रिफलाभ्रसा ।

चोरेणैरण्डतैलं वा पिबेद्वा हृद्ददारुकम् ॥ १३७ ॥

रसं तित्तिरिमांसस्य क्रीष्टके मधुरं पिबेत् ।

वातरक्तक्रियाभिन्नं जयेज्जांबुकमस्तकम् ॥ १३८ ॥

रक्तावसेचनं कुर्यात् दभीक्ष्णां वातकण्ठके ।

पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव वा ॥ १३९ ॥

पुनर्नवायाः श्वेताया स्तैलं मूलेन सांधयेत् ।

वातकण्ठकमाह्न्यात् पादाभ्यङ्गेन मर्दनात् ॥ १४० ॥

—०—

अथ निदानम् ।

नाभेरधस्तात्सञ्जातः सञ्चारी यदि वाऽचलः ।

अष्टीलावदनो ग्रन्थि रूर्ध्वमायत उन्नतः ॥

वातटीलां विजानीया द्वहिर्मागीवरोधिनीम् ॥ १४१ ॥

एतामेव रुजायुक्तां वातविष्मूत्ररोधिनीम् ।

प्रत्यष्टीलामिति वदे ज्जठरे तिर्य्यगुत्थिताम् ॥ १४२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अष्टीलायाः क्रिया कार्या गुल्मस्यान्तरविद्रुधेः ।

चूर्णं द्विग्वदिकञ्चात्र पिवेदुष्णेन पारिणा ॥ १४३ ॥

—०—

निदानम् ।

अधो या वेदना याति वचोमूत्राशयोल्लिता ।

भिन्दतोवगुदोपस्थां सातूनी नामती मता ॥ १४४ ॥

गुदोपस्थोल्लिता या तु प्रतिलोमं विधाविता ।

वेगैः पक्काशयं याति प्रतितूनीति सोच्यते ॥ १४५ ॥

—०—

अथ चिकित्साम् ।

नूत्याश्च प्रतितूत्याश्च प्रमास्ताः स्त्रे ह्वस्तयः ।

पिवेद्वा स्त्रे ह्वस्तयं पिप्पल्यादिमयांबुना ॥ १४६ ॥

उष्णेन रामठघारं प्रेलोटमयया हृतम् ।

७ अथ निदानमाह ।

वाताहातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता ॥ १४७ ॥

—०—

अयोरज खेतलोध्र मञ्जनं मरिचं तथा ।

गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ १४८ ॥

पलाण्डुहिङ्गुलशुन वचाकटुकरोहिणी ।

जीवन्तीरससयुक्त तन्द्राविलयनं परम् ॥ १४९ ॥

—०—

निदानम् ।

साटोपमत्यग्ररुज माधानमुदरं नृशम् ।

आधानमिति जानीयाद् घोरं वातनिरोधजम् ॥ १५० ॥

विमुक्तपांश्वर्षहृदय तदेवामाशयोल्लितम् ।

प्रत्याधानं विजानीयात् कफव्याधुलिताऽनिलम् ॥ १५१ ॥

—०—

आधाने लङ्घनं पूर्वं दीपनं पाचनं ततः ।

फलवर्त्तिक्रिया कुर्याद्द्विस्तिकर्म च शोधनम् ॥ १५२ ॥

प्रत्याधाने समुत्पन्ने कुर्यात्सङ्घनच्छर्दने ।

दीपनानि प्रयुञ्जीत पूर्ववद्विस्तिकर्म च ॥ १५३ ॥

—०—

निदानम् ।

सर्वाङ्गकम्प शिरसो वायुवेपथुसञ्जक ।

खण्डी तु पादजङ्घोरु करमूलावमोढिनी ॥ १५४ ॥

—०—

वायुं वैपयु नामानं खेदाभ्यङ्गानुवासनैः ।
 उपाचरेन्निरुहैश्च शिरोवस्त्रिविरचनम् ॥ १५५ ॥
 कुट्टसैन्धवयोः कल्कं शुक्रतैलसंमन्वितः ।
 सुखोष्णो मर्दने योज्यः खलीशूलनिवारणः ॥ १५६ ॥
 भङ्गातकानि सिन्धूय मधूच्छिष्टमहौषधम् ।
 अस्त्रेण पयसा वाऽपि घृतमेतद्विपाचयेत् ॥ १५७ ॥
 एतेनोद्धर्तनं कार्यं प्रदेहयैव शास्यति ।
 अतिप्रवृद्धां खलीं तु तत्तृचनादेव नाशयेत् ॥ १५८ ॥
 इति भङ्गातकार्यं घृतम् ।

अथ निदानमाह ।

आहत्यवायुः सकफो धमनोः शब्दवाहिनोः ।
 नरान् करोत्यवचनान् मूकमिन्निष्णगद्गदान् ॥ १५९ ॥

अथ चिकित्सांमाह ।

प्रस्यं घृतस्य पलिकैः गोपुवचाघातकीलोध्रलवणैः ।
 आजे पयसि सपाठैः सिंहं सारस्वतं नाम्ना ॥ १६० ॥
 विधिवदुपयुज्यमानं जङ्गदमूकतां चणाञ्जित्वा ।
 स्मृतिमतिमेधाप्रतिमाः कुर्यात् सम्यग्विष्टवाग्भवति ॥ १६१ ॥
 इति सारस्वतं घृतम् ।

सहरिद्रावचाकुष्ठं पिप्पलीविग्बभेपजम् ।
 अजाजी घाजमोदा च यष्टिमधुकसैन्धवम् ॥ १६२ ॥
 एतानि समभागानि श्लेष्मचूर्णानि कारयेत् ।

तच्चूर्णं सर्पिपालोद्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥ १६३ ॥

एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ॥ १६४ ॥

मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिःस्वनः ॥ १६४ ॥

स्रग्गद्गदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् ॥ १६५ ॥

इति कल्याणको लेहः ।

अथ निदानम् ।

मारुते प्रगुणे, वस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्तते ।

विकारान्विविधान्वापि प्रतिलोमे भवन्ति च ॥ १६५ ॥

स्थान नामानुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान्विनिर्दिशेत् ।

सर्वथेतेषु संसर्गं पित्तादेरुपलक्षयेत् ॥ १६६ ॥

यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोभ्येति मारुतः ।

तदा चिपत्याशु सुहृर्मुहुर्देह सुहृत्परः ॥ १६७ ॥

सुहृर्मुहुस्तदाऽऽचेपा दाक्षेपक इति स्मृतः ॥ १६८ ॥

क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रवर्तते ।

पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्को च पीडयेत् ॥ १६९ ॥

धनुर्वनामयेद्वावास्याचिपेन्मोहयेत्तथा ।

अक्षुष्टादुच्छसेच्चापि स्तथाक्षौ वा निमीलिका ॥

कफोत इव कूजेच्च निःसन्नः सोऽपतन्त्रकः ॥ १७० ॥

दृष्टिं संस्राम्येसंज्ञाञ्च हत्वा कण्ठेन कूजति ।

हृदिमुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं हृते पुनः ॥ १७१ ॥

वायुना दारुणं प्राङ्गुरेकेतमपतानकम् ॥ १७२ ॥

कफान्वितो यदा वायु धमनीष्वेव तिष्ठति ।

सदण्डयत् स्तम्भयति क्षुष्टो दण्डाफतानकः ॥ १७३ ॥

धनुस्तुल्यो नमेद्यस्तु सधनुस्तससञ्जितः ।
 विवर्णवद्वेवदनः सस्तांगो नष्टचेतनः ।
 प्रखिद्यद्य धनुस्तस्मै दशरात्रं न जोवति ॥ १७४ ॥
 अंगुलीजुल्फजठर हृद्वचोगलसञ्चितः ।
 स्रायुप्रतानमनिलो यदा क्षिपतिवेगवान् ॥ ७५ ॥
 विष्टव्याक्षः स्तम्बहनु भग्नपार्श्वः कफं वमन् ।
 अभ्यन्तरं धनुरिव यदानमतिमानवः ॥ १७६ ॥
 तदा सोऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ॥ १७७ ॥
 बाह्यस्रायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च ।
 तमसाध्यं बुधाः प्राहुः पृष्टकव्युरुभञ्जनम् ॥ १७८ ॥
 कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ।
 कुर्यादाक्षेपकत्वान्यं चतुर्थमभिघातजम् ॥ १७९ ॥
 गर्भपातनिमित्तद्य शोणितप्रसवाच्चयः ।
 अभिघातनिमित्तद्य न सिद्धरत्यपतानकः ॥ १८० ॥
 गते वेगे भवेत्स्वास्थ्यं सर्वेष्वक्षेपकादिषु ।

अथ चिकित्सासाह ।

प्रथापतानके नात्तं मसस्ताक्षमवेपनम् ।
 अस्तव्यमेद्रमखेदं वहिरायामवर्जितम् ॥ १८१ ॥
 अखड्गपातिनश्चैव त्वरितं समुपाचरेत् ॥ १८२ ॥
 तत्र प्रागेव सुखिषं क्षिग्धाङ्गे तीक्ष्णनावनम् ।
 स्रोतो विशदये युञ्ज्या दन्नपाने ततो घृतम् ॥ १८३ ॥
 विदार्यादिगणकाद्ये दधिघोररसेः शृतम् ।
 नातिमात्रं ततो वायुं घ्याप्नोति सहसैव च ॥ १८४ ॥

वेगान्तरैस्त्वुमूर्धान मसक्तञ्चाम्य रेचयेत् ।
अवपीडैः प्रथमनैः स्त्रीद्व्येः श्लेष्मनिवर्हणैः ॥ १८५ ॥

१

खसनासु विमुक्तासु तथा संज्ञां न विन्दति ।
सौवर्चलाभयाव्योष सिद्धं सर्पिद्यले कफे ॥ १८६ ॥
अपतानकिने शस्तं दशभ्रूलोच्यतं जलम् ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं जीर्णं मांसरसोदनम् ॥ १८७ ॥
हन्यभुक्तवतापीत मस्रं दध्यपतानकम् ।
मरिचेन समायुक्तं स्रेहवस्तिरयापि वा ॥ १८८ ॥

—०—

कुलित्ययवकोलानि भद्रदार्याटिकं गणम् ।
निष्कृष्यान्पमानूपमांसञ्च तेनास्रैः पयमाऽथवा ॥ १८९ ॥
खादुकन्दयुतं चेमं महास्रेहं विपाचयेत् ।
खेदाभ्यङ्गावगाहैश्च नस्यपानानुवासनैः ।
सहन्तिवातं तेनैव स्रि हस्वेदान् प्रयोजयेत् ॥ १९० ॥

इति महास्रेहः ।

पलायकं तिल्वकतो वचायाः प्रस्यं पल शिशु च पञ्चमूलम् ।
सैरण्डसिंहीविहृत्तं घटेऽपां पक्षापचेत्पादशृतेन तेन ॥ १९१ ॥
दध्रोपेतं यावशूकांशविल्यैः सर्पिष्प्रस्यं हन्ति तत्सेव्यमानम् ।
दुष्टान्वातानेकसर्वाङ्गसस्थान् योनिव्यापद्मभागुल्मीटरञ्च ॥ १९२ ॥

इति तिल्वकघृतम् ।

चिकित्सितमिदं कुर्यात् श्लुहवातेऽपतानके ।

१ खसना. प्रखासोच्छ्वासवहाधमन्यस्ताद्विति ।

संसृष्टदीपे संसृष्टः कुर्याद्येन क्रियाप्रथम् ॥ १८३ ॥
 दीपमाद्येपुके ज्ञात्वा शिरां विहाय यथा क्रमम् ।
 समीरणहरं कर्म कारयेत् कुशलं भिषक् ॥ १८४ ॥
 बाह्यं चाभ्यन्तरायामे योज्या चार्दितवत् क्रिया ।
 अथापतन्वकेनात्तं मातुरं नापतर्पयेत् ।
 निरूहवस्त्रिं वमनं सेवयेन्न कदाचनः ॥ १८५ ॥
 श्वसनाः कफवाताभ्यां रुवास्तस्य विमोचयेत् ।
 तीक्ष्णैः प्रथमनैः सज्जां तासु सुक्तासु विन्दति ॥ १८६ ॥

मरिचं शिपुबीजानि विगङ्गञ्च फणिल्लकम् ।
 एतानि श्लक्ष्णचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ १८७ ॥
 इति मरिचादिनस्यम् ।

ह्रिग्वस्त्रवेतसं गुण्ठी ससौवर्चलदाडिमम् ।
 पिबेदातकफघ्नञ्च वातघ्नद्रोगनुद्धितम् ॥ १८८ ॥
 हरीतकीधचारास्त्रा मैन्यवं चाम्बवेतसम् ।
 घृतमार्द्रकमंयुक्तं मपतन्वकनागनम् ॥ १८९ ॥
 विभीतकं सातिविषं भद्रमुस्तञ्च पिप्पली ।
 भांगी मशुहवेरञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २०० ॥
 चूर्णाण्येतानि मद्येन पीतान्युष्योदकेन यां ।
 नागयन्ति नृणां शीघ्रं कासगतासापतानकम् ॥ २०१ ॥
 इति विभीतकादिचूर्णम् ।

अथ निदानम् ।

गृह्णीत्वार्धन्तनो घायुः शिराघ्रायुधिगाय च ।
 पचमन्यतमं हन्ति सन्धियन्धान् विमोचयन् ॥ ८८ ॥

कृतस्रोर्धकाय तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।

एकाङ्गरोगन्त' केचिदन्ये पंचबधं विदुः ॥ २०३ ॥

सर्वाङ्गरोगन्त' केचित् सर्वकायस्थितेऽनिले ॥ २०४ ॥

दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युः वायी पित्तसमन्विते ।

शैत्यशोफगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफाहते ॥ २०५ ॥

शुद्धवातहतं पचं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।

साध्यमन्येन संयुक्तं मसार्धं चयहेतुकम् ॥ २०६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पचघातिनभक्षीणं स्निग्धं स्निन्नं विरचितम् ।

वस्तिभिः, संप्रयुञ्जीत क्रमेणाक्षैपकस्य च ॥ २०७ ॥

मा पात्मगुप्तामैरण्ड शृतं वाय्यालकं तथा ।

हिङ्गुमैन्धवसंयुक्तं पचाघातं विनाशयेत् ॥ २०८ ॥

आत्मगुप्तावलामाप विश्वैरण्डशृतं जलम् ।

ससैन्धवं पिबेन्नासा रन्ध्रेणाश व्यपोहति ॥

पचाघातं शिरोरोगं नेत्ररोगहर धरम् ॥ २०९ ॥

—०—

मापवलाशुकगिम्बो कटणरास्त्रोरुवूकाखगन्धानाम् ।

कायो नस्यनिपीतो रोमठलवणान्वितः कीणः ॥ २१० ॥

अपहरति पचवातं मन्थास्तम्भसकर्षणादरुजम् ।

दुर्जयमर्दितघातं पचाहाञ्जयति चावश्यम् ॥ २११ ॥

मापिके हिङ्गुसिन्धुत्ये जरणाद्यास्तु शाणिकाः ।

इति माषादिर्नस्यम् ।

ग्रन्थिकाऽग्निक्वाशुगुठी, रास्त्रासैन्यवक्रल्लितम् ।

मापकायावुनातैल पचाघातं व्यपीहति ॥ २२२ ॥

इति, ग्रन्थिकादितैलम् ।

मापात्मगुहातिविपोरुवूक रास्त्राशताक्षालयणेः सुपिटैः ।

चतुर्गुणे मापमलाकपोये तैलं कृतं हन्ति चि पचवातम् ॥ २२३ ॥

इति मापतैलम् ।

पृथक् पनींशात्रिफला पिप्पली चिति चूर्णितम् ।

दशमूलावुनाभाव्य त्वगैलार्धपलान्वितम् ॥ २२४ ॥

दत्त्वा पलानि पञ्चैव गुग्गुलोर्वटकीकृत ।

एव भासरसाभ्यासा हातरोगानशेषतः ॥

हन्ति सन्ध्यस्थिमज्जः स्थान् वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ २२५ ॥

लेहवद् द्विगुणेनायमप्लोद्यालोद्या चातपे ।

दशमूलावुना शोष्यं सप्तवारान् सुगुग्गुगु ॥ २२६ ॥

इत्यादित्वपाकगुग्गुलुवटकः ।

शुक्लं रण्डस्य मूलानि युग्मं सहचरस्य च ।

मुस्तादुरालभादीप्या देवाहं कटुकां गठी ॥ २२७ ॥

पञ्चकोल वलापय्या सुद्रे द्वे च पुनर्नवा ।

विपोषा वाजिगन्धा च गतायथ्याटरूपकम् ॥ २२८ ॥

धान्यं ह्रिदरुद्धा चैव विडङ्गं व्याधिघातकम् ।

गोचुर वृद्धदारु च दीप्यको निगयुरक्तकम् ॥ २२९ ॥

चतुर्भिर्गतिवी भागः पीतः फौजिकमयुत ।

मर्ववातविकारत्र पाच्यनी दीपनी लघुः ॥ २३० ॥

शामवातस्य शोथस्य स्रोतसां कफनाशनः ।

इत्येतादिर्गुग्गुलुयुतः कायः

गोशङ्खद्विर्दाहयेत् एतत्पत्रलवणमुपदिशति वातरोगिणामिति पत्र
लवणम् । एवं स्रुहीकाण्डवार्त्ताकुशियुलवणानि संक्षुद्य घटे सर्पि
स्त्रैलवसामञ्जानं प्रक्षिप्याऽवलिप्याऽवलिप्य - पूर्ववद्दहेत् - एतत्
स्रुहलवणमुपदिशति हि वातरोगिषु । इति स्रुहलवणम् ।

—०—

त्रिंफलाशङ्खिनोदन्तो विडङ्गं त्रिष्टता सुधा ।

कार्थिकाणि पचेत्तानि तिल्वकस्य पलेन च ॥ २३० ॥

दधि च त्रिष्टताकाथे घृतप्रस्थं चतुर्गुणम् ।

तिल्वकाख्यं घृतं तत्स्याद्विरेके वातरोगिणाम् ॥ २३१ ॥

इति तिल्वकाख्यं घृतम् ।

रास्त्रापुष्करविल्वाग्नि शिमुसैन्धवगोक्षुरैः ।

कृष्णां पिष्ट्वा पचेत्सर्पिः कृत्स्नं वातार्त्तिनाशनम् ॥ २३२ ॥

इति रास्त्रादिघृतम् ।

अश्वगन्धाकषाये च कल्कैः क्षीरं चतुर्गुणम् ।

घृतं पक्वन्तु वातघ्नं वृष्यं मांसविवर्धनम् ॥ २३३ ॥

इत्यश्वगन्धाद्यं घृतम् ।

द्रोणेभ्रसः पचेद्भागान् दग्मूलांचतुष्पलान् ।

यवकीलकुलित्यानां भागैः प्रक्षोभितैः सह ।

क्षीरेण च घृतं पक्वं तर्पणं पवनार्त्तिजित् ॥ २३४ ॥

इति दग्मूलाद्यं घृतम् ।

भार्जं धर्मविनिर्मुक्तं त्वत्काश्रुद्धखुरादिकम् ।

पञ्चमूलीद्वयश्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २३५ ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

जीवनीयैः सयध्याहैः क्षीरश्चैव गतायरीम् ॥ २३६ ॥

छागल्यायमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।

अर्दिते कर्णशूले च बाधित्यं मूकमिन्निणे ॥ २३७ ॥

जडगहदपङ्गुना खण्डे मृध्रसि कुक्षयोः ।

अपतानापतन्त्रे च सर्पिरितत् प्रशस्यते ॥ २३८ ॥

द्वाविंशच्च पलान्येव देयानि दशसूलतः ।

घृते तैले च योगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्यते ।

तज्ज्ञातव्यमिहाय्येण भागतो द्विगुणं भवेत् ॥ २३९ ॥

इति छागल्यायं घृतम् ।

बलानिष्कृायकल्काभ्यां तैलपक्वं पयोन्वितम् ।

सर्ववातविकारघ्नं मेवं शैरीयपाचितम् ॥ २४० ॥

इति बलाशैरीयतेनम् ।

बलाग्निमन्यमैरण्डं बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।

बिल्वनागबलाभीरु श्योनाक पारिभद्रकम् ॥ २४१ ॥

पाटला साश्वगन्धा च केतकी च प्रसारणी ।

पृष्टपर्णी स्थिरा चैव बृहतीसहचरद्वयम् ॥ २४२ ॥

एषा दशपलान् भागान् वारिद्रोणद्वये पचेत् ।

पादशेषं परिस्त्राव्य तैल प्रस्थद्वयं पचेत् ॥ २४३ ॥

कल्कानि जीवनीयानि रास्नासेन्धवदारु च ।

कुष्ठं मांसोवचाग्रन्थि मञ्जिष्ठासरलानि च ॥ २४४ ॥

त्वक्पत्रक वराङ्गञ्च एलामुस्तकबालकम् ।

एते कल्कैः सुपिष्टैश्च पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ २४५ ॥

चीरञ्च द्विगुणं देवाच्छेतावथ्यारसस्य च ।

एतत्तैलवरं तेषां रोगाणां वातजन्मनाम् ॥ २४६ ॥

नाशयेद्वातरक्तञ्च आमवात सुदारुणम् ।

मृध्रम्रीपीठसर्पेषु चाव्यवाते सदाहितम् ।

पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्यै चैव प्रयोजयेत् ॥ २४७ ॥

इति महावलातेलम् ।

वलामूलीकपायस्य दशमूलीद्वयस्य च ।

यवकीलकुलित्यानां क्वायस्य पयसस्तथा ॥ २४८ ॥

अष्टादष्टौ शुभाभागा स्त्रीलादेकस्तदेकतः ।

पचेदवाप्यमधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ॥ २४९ ॥

तथाऽगुरुं सर्जरसं सरलं देवदारु च ।

मच्चिष्टां पद्मकं कुट्ट मेलान् कालानुशारिवाम् ॥ २५० ॥

मांभीं गौलीयकं पत्रं तगरं शारिवां वचाम् ।

शतावरीमश्वगन्धां शतपुष्पां युनर्नवाम् ॥ २५१ ॥

तक्काधुसिबं सौवर्णं राजते मृग्नये पिवा ।

प्रचिप्यकलसे सम्यक् तत्तुगुप्तं निधापयेत् ॥ २५२ ॥

वलातैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।

यथा वलमतो मात्रां सूतिकाये प्रदापयेत् ॥ २५३ ॥

या च गर्भाधिनीनारी क्षीणशक्त्स यः पुमान् ।

क्षीणे वाते मर्महते मयितेऽभिहते तथा ॥ २५४ ॥

भग्ने द्रमाभिपत्रे च सर्वथैवोपयुज्यते ।

सर्वानाघेपकादींश्च वातव्याधीन् व्यपोहति ॥ २५५ ॥

द्विक्राग्नाममधीमन्यं गुल्मं कामं मदुस्तरम् ।

पण्णामादुपयुज्येत दन्तहृदि व्यपोहति ॥ २५६ ॥

प्रत्ययधातुः पुरुषो भवेशाम्भिरयोवनः ।

एतद्विराशाकत्तैव्यं राजमान्याय धे नराः ।

सुखिनः सुकुमाराय धनिनथापि मामिनः ॥ २५७ ॥

इति महावलातेलम् ।

साधयित्वा जलद्रोणे तुलां सहचरस्य च ।

पादशेषे पचेत्तैलं दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ २५८ ॥

चन्दनाऽगुरुयष्ट्याञ्च शठीदेवदुमं घनम् ।

सैन्धवञ्चाजमोदा च काकोल्यौ जोरकाबुभो ॥ २५९ ॥

कुष्ठं सौवर्चलं व्योषं राम्ना भांगीत्रिकण्टकम् ।

एतैः रक्षसमैर्भागैः शर्करायाः पलायकम् ॥ २६० ॥

पक्कं प्रयोजयेत्पाना दभ्यङ्गेनावनेऽपि वा ।

ऊर्ध्ववाते ह्यधोवाते पक्षाघातेऽपवाह्युके ॥ २६१ ॥

कर्णवाते शिरःकम्पे शिरोरोगे तथार्दिते ।

सर्ववातकृते दोषे कफमेदः कृतेऽनिले ॥ २६२ ॥

इति सहचराद्यं तैलम् ।

कृत्स्नां सहचरादेकां कृत्वा जर्जरितां तुलाम् ।

काश्मरीपाटलाविल्वं तुलात्रिभिरध्यापरम् ॥ २६३ ॥

शश्वगन्धां बलां तद्वत् मूलं शतावरं वचाम् ।

चतुर्द्वेषे विपक्वव्यं चतुर्भागावशेषितम् ॥ २६४ ॥

शताह्वाहिङ्गुयष्ट्याञ्च देवदारु सचित्रकम् ।

त्वगैला कृमिहन्ता च राम्नातगरसैन्धवाः ॥ २६५ ॥

महासहचरं तैलं वातश्लेष्महर परम् ।

पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे वस्तिकर्मणि शस्यते ॥ २६६ ॥

अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।

विगतिं श्लैष्मिकांश्चैव पानादेवापकर्षति ॥ २६७ ॥

इति महासहचराद्यं तैलम् ।

शाल्जिपर्णीं पृष्टपर्णीं बला च बहुपुत्रिका ।

एरण्डस्य च मूलानि वृहत्याः पूतिकस्य च ॥ २६८ ॥

गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।

एतेषा पलिकान् भागान् तैलप्रस्थ विपाचयेत् ॥ २६८ ॥

आजस्रैवाय गव्यञ्च घोरं दद्याच्चतुर्गुणम् ।

अस्यःपक्तस्य तैलस्य शृणु वीर्यमत परम् ॥ २७० ॥

अश्वाना वातभन्नाना कुञ्जराणा तथैव च ।

तैलमेतत्प्रयोक्तव्य सर्ववातनिवारणम् ॥ २७१ ॥

आयुष्माच्च नर पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ।

दृच्छूल पार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धञ्च भेदकम् ॥

कामलापाण्डुरोगञ्च शर्करामशमरीं हरेत् ॥ २७२ ॥

क्षीणेन्द्रिया नरा ये च जरया जर्जरीकृता ।

येषा चापि क्षयोऽध्याधि रत्नवृद्धिश्च दारुणा ॥ २७३ ॥

अर्दित गलगण्डञ्च वातशोणितमेव च ।

स्त्रियो या न प्रसूयन्ते तासाञ्चैव प्रयोजयेत् ॥ २७४ ॥

गर्भमश्रुतरीविन्द्या च च मृत्युवशं नयेत् ।

एतदङ्गवर तैल विष्णुना परिकीर्तितम् ॥ २७५ ॥

इति विष्णुतैलम् ।

बलाशङ्गन्धामरदारुसाम्ना स्थिरावचानागवला सलोहम् ।

आरुक्कर चन्दनपुष्कराय नतं गुडूचीसवणोत्तमं च ॥ २७६ ॥

काकोलिमेदे मधुकं विदारो सचित्रक गुग्गुलुजोरकञ्च ।

द्राक्षाऽगुरुनागरधान्यकञ्च एतानि सर्वाणि समानि कृत्य ॥ २७७ ॥

कल्कं कपायैर्विधिना प्रयुक्तैस्तैल पचेत्तोयचतुर्गुणञ्च ।

अम्बारणाल दधिदुग्धयुक्तं दत्त्वा मर्मासं विधिवद्विधिञ्च ॥ २७८ ॥

तवायनाभ्यञ्जननभ्यपानैर्निहन्ति घोरानचिरेण रोगान् ।

कल्याणकं नाम महञ्च तैल स्तम्भं जयेत्कार्मुकनामधेयम् ॥ २७९ ॥

दण्डापतानार्दितयेपमाना सुपिण्डिता, पिण्डितकुण्डलुञ्चा ।

पुनर्युवानाऽऽतिमनोऽभिरागामवन्ति ते तैलवरण सर्वे ॥ २८० ॥

अश्लोऽपि भग्नः सक्तदेव दन्ती भग्नो भवेन्भारुतविक्रमश्च ।
 वन्ध्यापि पुत्रं लभते वरामं दीर्घायुषं सर्वगुणैरूपेतम् ॥ २८१ ॥
 अम्बुप्रवाताहतचञ्चलोर्मिं महोदधिर्लहयतीह वेलाम् ॥
 सधातजा एव हि तैलराज रोगा न वै लहयितुं समर्थाः ॥ २८२ ॥

इति महाकल्याणक तैलम् ।

शतावरी चांशुमती शुष्णिपर्णीशठीवला ।
 एरण्डस्य च मूलानि हृहत्या पूतिकस्य च ॥ २८३ ॥
 गवेषुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
 एषा दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २८४ ॥
 पादावशिषे पूते च गर्भे चैन समाचरेत् ।
 पुनर्नवा वचादारु शताह्वाचन्दनागुरु ॥ २८५ ॥
 शैलेयं तगर कुष्टमेलामासीस्थिरावला ।
 अश्राह्वासैन्धव राम्ना पलाहानि च पेपयेत् ॥ २८६ ॥
 गव्याजपयसोः प्रस्थौ द्वौद्वावत्र प्रदापयेत् ।
 शतावर्थ्यारसप्रस्थं तेलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २८७ ॥
 अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणुवीर्यमत फलम् ।
 अश्वाना वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणा तथा ॥ २८८ ॥
 तैलमेतद्वयोक्तव्यं सर्ववातविकारनुत् ।
 आयुष्माय नरः पीत्वा निययेन पुमान् भवेत् ॥ २८९ ॥
 गर्भमश्वतरीविन्द्यात् किं पुनर्मानुषी तथा ।
 हृच्छुलं पार्श्वशूलञ्च तथैवाऽर्धात्रमेदकम् ॥ २९० ॥
 अपची गण्डमालाञ्च वातरक्त हनुग्रहम् ।
 कामला पादुरोगञ्च अश्वरीञ्चापि नाशयेत् ॥ २९१ ॥
 तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्तितम् ।

नारायणमितिख्यातं वातान्तकरणं तथा ॥ २८२ ॥
 इति स्वल्पनारायणं तैलम् ।
 बिल्वोऽग्निमन्यं शोनाकं पाटलापारिभद्रकम् ।
 प्रसारस्यश्चगन्धा च वृद्धतीकण्टकारिका ॥ २८३ ॥
 बला चातिबला चैव खट्वंष्ट्रा सपुनर्नवा ।
 एषा दशपलान् भागाद्यतुद्रीणैश्च पचेत् ॥ २८४ ॥
 पादशेषं परिस्त्राय तैलप्रस्यं पचेच्छनैः ।
 शतपुण्यादेवदारुं मासीशैलेयकं वचा ।
 चन्दनं तगरं कुष्ठं मेला पर्णीचतुष्टयम् ॥ २८५ ॥
 राम्नातुरगगन्धा च संधवश्च पुनर्नवा ।
 एषा द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ॥ २८६ ॥
 शताकरोरसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।
 आज वा यदि वा गन्धं चीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ २८७ ॥
 पाने वस्त्री तथाऽभ्यगे भोज्ये नस्ये प्रदापयेत् ।
 अश्वी वा वातसम्भ्रमो गजो वा यदि वा नरः ॥ २८८ ॥
 पगुलं पीठसर्पि च तैलेनानेन सिद्धति ।
 अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ॥ २८९ ॥
 मन्यास्तभे हनुस्तभे दन्तरोगे गलप्रहे ।
 यस्य गन्धति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विघ्नला ॥ ३०० ॥
 स्त्रीषेन्द्रियानटगुफ्रा ज्वरघोणायये नरा ।
 वर्धिरालसजिह्वाय मन्दमेधम एव वा ॥ ३०१ ॥
 मन्दप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ।
 वातात्तां हृषणीं चैषा मन्वहृदियं दारुणा ।
 एतत्तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥ ३०२ ॥
 इति मध्यमनारायणं तैलम् ।

बिल्वाश्लगंधाहृती श्वदंष्ट्रा श्योनाकबाव्यालकपारिमद्राः ।
 क्षुद्राकटिक्लातिबलाग्निमन्यं प्रत्येकमेकं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥३०३॥
 सपादप्रस्थं विधिनोद्धृतनां क्षिप्त्वा सुयत्नात्सरणीयुतानाम् ।
 मूलं विदध्यादयपाटलीनां द्रोणैरफामष्टभिरेव पक्त्वा ॥३०४॥
 पाटावशेषेण रसेन तेन तैलाटकाभ्यां सममेव दुग्धम् ।
 आजं विदध्यादयवाऽपि गव्यं दद्याद्रसं वापि शतावरीणाम् ॥३०५॥
 तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र रास्नाश्लगन्धाऽमरदारुकुष्टम् ।
 पर्णीचतुष्कागुरुकेसराणि सिन्धूत्यर्मांसीरजनीद्वयञ्च ॥ ३०६ ॥
 शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि एला सयष्टीतगराव्दपत्रम् ।
 भृङ्गाष्टवर्गाऽम्बु वचापलाशं पृथ्वी च थौण्येयक चौरकोष्यम् ॥३०७॥
 एतैः समस्तैः द्विपलप्रमाणैः कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानाम् ।
 दद्यात्सुगन्धाय वदन्ति केचित् प्रस्वेददोर्गन्धविनाशनाय ॥३०८॥
 चूर्णीकृतानां द्विपलप्रमाणैरालोद्या सर्वे विधिना विपक्तम् ।
 नारायणं नाम महश्च तैल सर्वं प्रकारैर्विधिवन्नयोज्यम् ॥३०९॥
 अश्वमेधुंसां पवनार्दितानां ये पङ्कवः पीठविसर्पिण्यथ ।
 एकाङ्कशुष्कार्दितवेपमाना वाधिर्यं शुक्रक्षयपीडिताथ ॥३१०॥
 मन्याहनुस्तम्भगलग्रहार्ताः त्वक्तामयास्ते बलवर्णयुक्ताः ।
 मंसेव्यतैलं सहसा भवन्ति बभ्यापि नारी लभते सुपुत्रम् ।
 देवोपमं सर्वगुणोपपन्नं सुमेधसं त्रीविजयान्वितञ्च ॥ ३११ ॥
 गाखाश्रिते कोष्ठगते च वाते हृदौ विधेयं पवनार्दितानाम् ।
 जिह्वाऽनिले दन्तगते च शूले वातापहं तैलवरं प्रसिद्धम् ॥ ३१२ ॥
 उन्मादकुञ्जवरकर्पितानां नात.परं तैलवरं प्रदिष्टं ।
 वातामग्नौ वैद्यवरेणयोज्यवायुः प्रकपे प्रमदाप्रियत्वम् ॥३१३॥
 प्राप्नोति लक्ष्मीर्विजयञ्च नित्यं रक्षांसिं दुष्टानि निहन्ति मूलम् ।
 तैलोपजीवीजरयाविसृक्तो जीवेन्नरो वर्षशतानि पञ्च ॥ ३१४ ॥

देवासुरे युद्धवरे समीक्ष्य सौयुस्त्रि भग्नानेऽसुरैः सुरांश्च ।
नारायणोक्तिसुरेह्वं ह्यर्थं नारायण तेन वदन्ति तज्ज्ञा ॥३१५॥

इति महानारायण तैलम् ।

मापप्रस्य समादाय पचेत्सम्यक् जलाढके ।
पादशेषे रूमे तस्मिन् क्षीर दत्वा चतुर्गुणम् ॥ ३१६ ॥
प्रस्यच्च तिलतैलस्य कल्कं दत्वाचसम्मितम् ।
जीवनीयानि यान्यथो गतपुष्या समैश्वरा ॥ ३१७ ॥
रास्त्रात्मगुप्ताकटुका मधुक कुष्टमेव च ।
पचावातादिते वाते कर्णशूले च दारुणे ॥ ३१८ ॥
मन्दश्रुतो चाऽत्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ।
हस्तकपे गिरकम्पे विष्ठाचामपवाहके ॥ ३१९ ॥
कलायखञ्जे शस्त्र स्यात् पानाभ्यञ्जनवस्त्रिभिः ।
मापतैलमिदं त्रैष्ट मूर्ध्नेजलुगदापहम् ॥ ३२० ॥
यवमापतिन्नानाञ्च प्रस्य. पौङ्गभिः पलेः ॥

इति मापतैलम् ।

मापकाथे बलाकाथे रामाया दशमूलजे ।
यज्ज्वलीकुन्तित्याना छागमामरमे पृथक् ॥ ३२१ ॥
प्रस्ये तैलस्य च प्रस्यं क्षीर दत्वा चतुर्गुणम् ।
रान्नात्मगुप्तासिन्धृत्य गताक्षैरुडमुद्गाके ॥ ३२२ ॥
जीवनीयवन्नाद्योपै पचेदक्षममे पृथक् ।
हस्तकम्पे गिरकम्पे वाङ्गुशैरेऽपवाहके ॥ ३२३ ॥
पाथियं कर्णशूले च कर्णनाटे च दारुणे ।
विष्ठाया मर्दिते कुम्भे गृध्रभ्यामपतानके ॥ ३२४ ॥
पद्मभ्यञ्जनपानेषु नानेषु प्रयोजयेत् ।

मापतैलनिदं त्रैष्ट भूर्ध्वजतुमदापहम् ॥ ३२५ ॥

इति बृहन्नाषादितैलम् ॥

मापस्यार्द्धाटकं देयं तुलाधिं दशमूलतः ।

छागमासपलं त्रिंशज्जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ३२६ ॥

चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।

प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ३२७ ॥

जीवनीयानि मञ्जिष्ठा चव्यचित्रककटफलम् ।

सव्यापं पिप्पलीमूलं रासामलकगोक्षुरम् ॥ ३२८ ॥

आत्मगुप्ता तथैरण्डः शताङ्गालवणत्रयम् ।

अश्वगन्धामृताभीरु यवान्नी सवचाशठी ॥ ३२९ ॥

एतैरक्षसमैः कल्कैः साधयेन्मृदुनाग्निना ।

पक्षवातादिभिः सर्वैरर्दिते च हनुग्रहे ॥ ३३० ॥

कर्णमूले च बाधिये तिमिरे च त्रिदोषजे ।

पाणिपादशिरोग्रीवा श्रवणे मन्द एव च ॥ ३३१ ॥

कलायस्त्रञ्जै पङ्गौ च गृध्रस्यामपवाहुके ।

पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥ ३३२ ॥

एतत्तैलं प्रशंसन्ति सर्ववातविकारनुत् ।

इति महाभापतैलम् ।

मापद्रोणं समावाप्य चाश्वगन्धां शतावरीम् ।

प्रसारणीं सातिवलां तथा गन्धर्वहस्तकम् ॥ ३३३ ॥

महधरस्य मूलन्तु केतकीनां तथैव च ।

आप्तगुप्ता च याव्याल दशमूलमथापि वा ॥ ३३४ ॥

एषां दशपलान् भागान् कोकट मांसमेव च ।

चतुःपष्टिपलं दत्त्वा जलसूर्यं विपाचयेत् ॥ ३३५ ॥

तेन पादाश्रयेण शस्त्रविन्मृदुनाग्निना ।

चीरद्रीणसमायुक्तं तैलप्रस्यं विपाचयेत् ॥ ३३६ ॥
 अतः कल्कानिमान्दद्यात् पलिकान् श्लक्ष्णपेषितान्
 जोवनीयानि यान्यष्टौ यष्टीचन्दनंसेववम् ॥ ३३७ ॥
 देवदारुबलीकुंठं रासुं लोशुकशिम्बिका ॥ ३३८ ॥
 मांसीवचाशतपुष्पा विदारो च प्रसारिणी ॥ ३३९ ॥
 हृददारुकमूलञ्च विडङ्गं सरलं तथा ॥ ३४० ॥
 शतावरीश्वगंधा च शठीकूपणमेव च ॥ ३४१ ॥
 अश्ववेतसदावीं च शणं देयं पृथक् पृथक् ॥ ३४२ ॥
 पाने वस्तौ तथाऽभ्यङ्गं नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥
 अर्दिते कर्णशूले च शिरोरोगे हनुग्रहे ॥ ३४३ ॥
 मुखरोगेषु सर्वेषु मन्यास्तम्भेऽपवाहके ॥ ३४४ ॥
 कर्णस्त्रावे च वाधिर्ये तिमिरे च त्रिदोषजे ।
 हृद्रोगे चैव गृध्रस्यां माम्बातेकटिग्रहे ॥ ३४५ ॥
 कलायखञ्जे विश्वास्थाहितमेतद्विशेषतः ।
 जहोरुपादपृष्टे च पात्रे शूलमतीव च ॥ ३४६ ॥
 अश्वहृद्यण्डहृदिश्च वातरंजं सुदारुणम् ।
 योनिसं कुलपंगू या चांगोतिं वातजान् गदान् ॥ ३४७ ॥
 बलिपलितखालित्यान् केशानां पतनं हरेत् ।
 बलमांमपदक्षेप्य शुक्रहृत्तिकरं परम् ॥ ३४८ ॥
 अथपत्यजननं यं च गर्भिण्याः परमं हितम् ।
 हृत्स्वात्रोष्ठादिव्यायामे भ्रष्टमधिप्रमादकम् ॥ ३४९ ॥
 गैलमात्रोपयोगिन व्याधिनिर्मूलतां नयेत् ।
 सर्वदातविनाशाय हृषमिन्द्रागनियेयां ॥
 महाभापमिदं तैलं कृश्याद्येण पुजितम् ॥ ३५० ॥

इति मामिषमहाभापतैवम् ।

घोरादकं शतावर्था रसप्रस्यद्वयं पृथक् ।
 शृङ्गवेरुस्य तैलस्य प्रस्यं साध्यञ्च कार्पिकैः ॥ ३४८ ॥
 शताह्वादारुशैलेयमांसीचन्दनबालकैः ।
 त्वगिलांशुमतीरास्त्रा तगरैरुण्डसैन्धवैः ॥ ३४९ ॥
 शखगन्धासमंगोप्रा मूर्ध्नामरिचनागरैः ।
 तन्मासपीतं विधिवत्तैलं सिद्धार्यकं जयेत् ॥ ३५० ॥
 कुञ्जवामनपंगुत्वः वातभग्नावकुञ्चनम् ।
 सर्वाङ्गीकाङ्गरोगांश्च हनुमन्त्याग्लामयान् ॥ ३५१ ॥
 वातरक्तञ्च कुष्ठानिः कंडूपांसाविचर्चिकाः ।
 गण्डमालापचिवक्त पाकीद्वरभगन्दरान् ॥ ३५२ ॥
 कुष्ठव्रणान् सविपमानारम्भान् विविधान् ज्वरान् ।
 सन्निपातांश्च शूलानि विपमर्द्दभ्रमामयान् ॥ ३५३ ॥
 वातगुल्मं वह्नन् मेहा नन्त्रहृदिश्च शर्कराम् ।
 कामलां पांडुरोगञ्च शूलं नित्रगदोद्भवम् ॥ ३५४ ॥
 मूद्गर्भांश्च भग्नांश्च योनिर्वन्ध्यामयान् वह्नन् ।
 हृदनामल्पशुक्रदृक् स्मृतीनां क्षयरितमाम् ॥ ३५५ ॥
 रसायनं बलारोग्यं वर्ष्णाग्न्यायुर्विबर्द्धनम् ॥ ३५६ ॥

॥ ३५६ ॥

ॐ नारायणाय स्वाहा उत्तराभिमुखः स्थित्वा खडिरकीलकेन
 खन्यते । शतावरी औषधी च सर्वासां साधनायीत्पाटनायार्थं
 मन्त्रः ।

ॐ कुमारवीजनाय स्वाहा । इत्युत्पाटनमन्त्रः । इति शता-
 वरीतैलम् ।

मापस्यार्द्धाटक देय दशमूलं तुलार्द्धत ।
 बलामूलन्तु तस्यार्द्धं केतकीना तथैव च ॥ ३५७ ॥
 दक्षमास पल त्रिंश च्छ टिका पञ्चविंशति ।
 जलद्रोणद्वये पक्षा पादशेषेऽवतारिते ॥ ३५८ ॥
 तिलतैलस्य च प्रस्थं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 जीवनीयानि यान्यष्टौ मञ्चिष्टाचव्यकट्फलम् ॥ ३५९ ॥
 व्योषं रास्त्राकणामूलं मधुकं पुष्करं तथा ।
 मापात्मगुप्तकैरण्डं शताक्षालवणत्रयम् ॥ ३६० ॥
 कुंष्टाश्वगन्धा ह्यमृता यवानी सवचाशठी ।
 नागरं मागधीमुस्तं यर्षाभूरजनीद्वयम् ॥ ३६१ ॥
 शतावरोहहृत्थौ च एतैरक्षसमन्वितैः ।
 पक्षावातेषु सर्वेषु ह्यर्दिते च हनुप्रहे ॥ ३६२ ॥
 मन्दशुती च श्रवणे तिमिरे च त्रिदीपजे ।
 हस्तकाम्ये शिरःकाम्ये गार्जकाम्ये शिरोयहे ॥ ३६३ ॥
 शस्तं कलायखञ्जे च गृध्रस्यामपत्राहुके ।
 याधिर्यं कर्णनादे च सर्ववातविकारनुत् ॥ ३६४ ॥
 दण्डापतानके चैव मन्यास्तम्भे विशेषतः ।
 हनुस्तम्भे प्रशस्तं स्यात् सूतिकावातनाशनम् ॥ ३६५ ॥
 त्वच्यं मासप्रदक्षैव शुक्राग्निबलवर्द्धनम् ।
 भण्डहृदिमन्त्रहृदि वातरक्तक्षौनाशयेत् ॥ ३६६ ॥

इति महामापतैलम् ।

मापप्रस्थं बलाप्रस्थं दशमूल्यास्तथा परम् ।
 प्रस्थं सहचरम्यैकं मग्राह्याप्रस्थमेव च ॥ ३६७ ॥
 जलद्रोणद्वये पक्षा चतुर्भागावशेषिते ।

तैलप्रस्थं पचेच्छाग चीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ३६८ ॥
 कल्कैः मिन्धुस्यथ्यो ह्यस्रां व्योपाश्विगन्धकैः ।
 शतपुष्पासमायुक्तै स्तस्त्रिद्वं सर्वधातनुत् ॥ ३६९ ॥

इति मापतैलम् ।

शतत्रयं प्रसारिष्या द्वे च पीतसहाचरोत् ॥
 अश्वगन्धैरंडबला वरीराम्नापुनर्नवा ॥ ३७० ॥
 केतकीदग्मूलञ्च पृथक् त्वक् पारिभद्रतः ।
 प्रत्येकमेपान्तु तुला तुलार्धं किलिमं तथा ॥ ३७१ ॥
 तुलार्धं स्याच्छिरीपस्य लाचायाः पञ्चविंशतिः ।
 पलानि लोभ्राञ्च तथा सर्वमेकत्र साधयेत् ॥ ३७२ ॥
 द्रोणद्वयं काञ्जिकञ्च पञ्चविंशत्यादृकान्वितम् ।
 चीरदध्नाः पृथक् प्रस्था देयः मर्खादृकैस्तथा ॥ ३७३ ॥
 इक्षोरसादृके चैव छागमांसतुलां नयेत् ।
 जलं पञ्चचत्वारिंशत्प्रस्थे पके तु शोषयेत् ॥ ३७४ ॥
 मसदगरसप्रस्थान् मञ्जिष्ठाकाय एव च ।
 कुड्मोनादृकोन्माने द्रवैरेभिस्तु साधयेत् ॥ ३७५ ॥
 सुशुद्धतिलतैलस्य द्रोणप्रस्थेन संयुतम् ।
 आद्य एभिर्द्रवैः पाकः कल्कैर्भलातकं कणा ॥ ३७६ ॥
 नागरं मरिचं चैव प्रत्येकं पट्पलोन्मितम् ।
 भस्मातकाऽसद्वित्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥ ३७७ ॥
 पथ्याक्षधातवः सरलं शताङ्गाकर्कटीवचा ।
 चीरपुष्पीशटीमुस्तं द्वयं पञ्चस्र सौत्पलम् ॥ ३७८ ॥
 पिप्पलीमूलमञ्जिष्ठा साश्वगन्धापुनर्नवा ।
 दग्मूलं समुदितं चक्रमदीं रसाञ्जनम् ॥ ३७९ ॥

गन्धद्वयं हरिद्रा च जीवनीयं गणस्तथा ।
 एतेषां पलिकैर्भागैः राद्यः पाको विधीयते ॥ ३८० ॥
 देवपुष्पीबीलपत्रे शङ्खकीरसंश्लिजे ।
 प्रियंगुशीरमधुरी मांसीदारुवलावचा ॥ ३८१ ॥
 श्रीवासी नलिकाख्येति सूक्ष्मैलाकुन्दुरुमुंरा ।
 नखोद्वयञ्च त्वक्पत्री सुमना पूतिचम्पकम् ॥ ३८२ ॥
 मदनं रेणुकाष्टका मातुलुङ्गं पलत्रयम् ।
 प्रत्येकं गन्धतोयेन द्वितीयः पाक इष्यते ॥ ३८३ ॥
 गंधोदकी च त्वक्पत्री पत्रकोशीरमुस्तकम् ।
 प्रत्येकं सबलामूलं पलानि पञ्चविंशतिः ॥ ३८४ ॥
 कुर्थाई भागोऽत्र जलं प्रस्थास्तु पञ्चविंशतिः ।
 अर्धावशिष्टाः कर्त्तव्याः पाके गन्धांबुकर्मणिः ॥ ३८५ ॥
 गन्धांबुचन्दनांबुभ्यां तृतीयः पाक इष्यते ।
 फल्कोऽत्र केशरं कुटं त्वक्कालीयककुडुमम् ॥ ३८६ ॥
 भद्रत्रियं ग्रन्थिपर्णं सताकसूरिका तथा ।
 लवङ्गागुरुकांडोल जातीकोपफलानि च ॥ ३८७ ॥
 एलालङ्गुलक्ष्मी च प्रत्येकं त्रिपलीग्विता ।
 कसूरोपट्पलाचन्द्रा त्पलं सार्धं च गृह्यते ॥ ३८८ ॥
 वेधार्थं च पुनश्चन्द्रं मेदी देयी तद्योग्मिती ।
 महाप्रसारणीनेयं राजभोग्याप्रकीर्त्तिता ॥ ३८९ ॥
 गुषान् प्रसारणीनान्तु बह्व्येषां पलोत्तमान् ॥ ३९० ॥
 चत्रं गुणविधिमेष्टः प्रत्यपश्चाद्गोमितम् ।
 काश्निकं कुडुवी दधी गुडप्रस्योऽम्बुमूलकात् ॥ ३९१ ॥
 पलान्यष्टौ गोधिताद्रां त्पलपोङ्गकं तथा ।

कणाजीरकसिन्धुत्य हरिद्रामरिचं पृथक् ॥ ३८२ ॥

द्विपलं भाविते भांडे घृतघ्नोष्टदिनस्थितम् ।

सिद्धं भवति तच्छुतं यदावितार्थगृह्यते ।

तदा देयं चतुर्जातं पृथक्कर्षव्रीनितम् ॥ ३८३ ॥

इति शुकविधिः ।

पञ्चपल्लवतोयेन गंधानां चालनं तथा

शोधनं चात्र संस्कारो विशेषेण वक्षते ॥ ३८४ ॥

आम्रजंबूकपित्थानां बीजपूरकविल्वयोः ।

गधकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥ ३८५ ॥

चण्डीगोमयतोयेन यदि वा तित्तिडीजलैः ।

नख सक्राययेदेभिः भाण्डेन मृण्मयेन तु ॥ ३८६ ॥

पुनरुद्धृत्य प्रक्षाल्य भर्जयित्वा निपेचयेत् ।

गुडपट्यांबुनाह्वेवं शुद्धयते नात्र सगयः ॥ ३८७ ॥

इति नखशुद्धिः ।

गोमूत्रे चालनुपके पक्वापञ्चदलोदके ।

पुनः सुरभितोयेन वाप्यस्त्रेदेन स्त्रेदयेत् ॥ ३८८ ॥

गधोग्राशुध्यते ह्येवं रजनी च विशेषतः ॥ ३८९ ॥

इति हरिद्रावचाशुद्धिः ।

सुस्तकान्तु मनाक् क्षुषं काञ्जिके त्रिदिनोषितम् ।

पञ्चपल्लवपानीये स्त्रिन्नमातपशोषितम् ॥ ४०० ॥

गुडाबुना सिध्यमानं भर्जयेच्चूर्णयेत्ततः ।

आजसीभाञ्जनजलैर्भावयेदिति शुद्धयति ॥ ४०१ ॥

इति सुस्तकशुद्धिः ।

काञ्चिके कथितं शैलं भृष्टा पथ्या गुडांबुना ।
सिञ्चेदेवं ततः पुष्यै विविधैरधिवासयेत् ॥ ४०२ ॥

इति शैलजशुद्धिः ।

यथालाभमपामार्गं स्रुद्ध्यादि चारलेपितम् ।
वाप्यस्त्रेदेन संखेद्य पूतिं निर्लोमतां नयेत् ॥ ४०३ ॥
दीलापाकं पचेत्पथा त्पञ्चपल्लववारिणि ।
खलुः साधुमिवोत्पोष्य ततो निःस्रेहतां नयेत् ॥ ४०४ ॥
आजसौभांजनजलैर्भावेयेच्च पुनः पुनः ।
शियुमूले च केतक्याः पुष्यपत्रपुटे च तम् ।
पचेदेवं विशुद्धय मृगगाभिसमो भवेत् ॥ ४०५ ॥

इति खाटासीशुद्धिः ।

तुरुष्कं मधुना भाव्य काश्मीरञ्चापि सर्पिषा ।
रुधिरणायसं प्राञ्चैर्गोमूत्रैर्ग्रन्थिपर्णिकम् ॥ ४०६ ॥
मधूदकेन मधुरी पत्रकं तंडुलांबुना ।
इषत्चारानुगधा तु दग्धायाति न भस्मताम् ॥ ४०७ ॥
पीताकेतकीगंधा वा लघुस्त्रिगंधामृगोत्तमा ॥ ४०८ ॥
पक्तात् कर्पूरतः प्राहु रपक्कं गुणवत्तरम् ।
तत्रापि स्याद्यदक्षुद्रं स्फुठिकाभं तदुत्तमम् ॥ ४०९ ॥
पक्कञ्च मदलं स्त्रिगंधं हरितद्युति चोत्तमम् ।
भङ्गे मनागपि नचे त्रिपतन्ति ततः कणाः ॥ ४१० ॥
मृगशृङ्गोपमं कुष्ठ चन्दनं रक्तपीतकम् ।
काकत्तुडाकृतिः त्रिगंधीगुर्यैवोत्तमोऽगुरुः ॥ ४११ ॥
खिग्धात्पक्षेगरं त्वस्त्रं शैलजो वृक्षमांसलः ।
मुगपीतायराप्रोक्ता मांसोपिड्डजटाकृतिः ॥ ४१२ ॥

रेणुकामुद्गसंस्थानां शस्तमानूपजङ्घनम् ।
जातोफलं सशब्दञ्च स्निग्धं गुरु च शस्यते ॥ ४१३ ॥

एलासूक्ष्मफलायेष्टाः प्रियंगूः श्यामपाण्डुरा ।

नखमंश्वसुरं हस्ति कर्णञ्चैवात्र शस्यते ।

एतेषामपरिषाञ्च नवताप्रवरी गुणः ॥ ४१४ ॥

इति चतुर्विंशतिकाप्रसारणीतैलम् ।

मापद्रोणं समादाय अश्वगन्ध्याप्रसारणी ।

द्विपञ्चमूल्यात्मगुप्ता बलागन्धर्वहस्तकः ॥ ४१५ ॥

एषां दशपलान् भागान् वारिद्रोणे चतुष्टये ।

क्वाथमेभिः प्रकुर्वीत चतुर्भागावशेषितम् ॥ ४१६ ॥

यध्याह्वदारुकुटै ला राम्नामांभीबलावचा ।

शताह्वा चात्मगुप्ता च चाञ्जगन्ध्या च चन्दनम् ॥ ४१७ ॥

शय्युक्षुकहृत्वास्त्र चूर्णपणागुरुहृदिकम् ।

सिन्धुद्वर्ष विदारो च प्रसारिणी शतावरी ॥ ४१८ ॥

हृददारुकातिबला विडङ्गसरलानि च ।

कल्कैरेतैः पलैर्भागीः स्त्रीलाढकसमायुतैः ॥ ४१९ ॥

घोरतुल्यसमायुक्तं शनैर्मृदग्निना पचेत् ।

पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे नस्ये भोज्ये च पूजितम् ॥ ४२० ॥

अर्दिते कर्णशूले च शिरोरोगे हनुग्रहे ।

सुखरोगेषु सर्वेषु मन्थास्तग्नेऽपवाहुके ॥ ४२१ ॥

मन्दश्रवणवाधिर्ये कर्णरोगातिपीणसे ।

हृद्रोगं गृध्रसीञ्चैव आमवातकटिग्रहम् ॥ ४२२ ॥

जहोरूपादष्टष्टे पु पाण्डूशूलमतीव च ।

अन्धदृष्टाण्डहृत्विच्च वातरक्तं सुदारुणम् ॥ ४२३ ॥

विज्राचीखञ्जपंगूर्वा मशीतिं वातजान् हरित् ॥ ४२४ ॥

बलीपलितखालित्यं केशानां पतनं परम् ।
 बलमांसकरञ्चैव शुक्रवृद्धिकरं परम् ॥ ४२५ ॥
 अपत्यजननं श्रेष्ठं गर्भिणीनां परं हितम् ।
 हृद्यश्वोद्गादिव्यायामैर्भग्नसन्धिप्रसाधनम् ॥ ४२६ ॥
 तैलमात्रोपयोगेन व्याधिर्निर्मूलतां नयेत् ।
 सर्वातङ्गविनाशाय हृत्तमिन्द्राशनिर्यथा ।
 महामापमिदं तैलं दृष्ट्वात्रैयेण पूजितम् ॥ ४२७ ॥

इति महामापतैलम् ।

प्रसारणीशतकाथे तैलप्रस्थं पयः समम् ।
 जीवकर्षभकौ भेदे काकोत्थौ कुष्ठचन्दने ॥ ४२८ ॥
 शताह्वादारुमञ्जिष्ठा रास्त्रापिष्टा विपाचयेत् ।
 वस्तिपानादिभिर्युक्तं मेतन्मारुतरोगनुत् ॥ ४२९ ॥

इति शतकप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारण्यामुलामश्लगन्ध्यायादशमूलतः ।
 तुलां तुलां पृथग्धारि द्रोणे पादांशशेषिते ।
 तैलाढकं चतुःक्षीरं दधितुल्यं द्विकाञ्जिकम् ॥ ४३० ॥
 द्विपनैर्ग्रन्थिकचार प्रसारिण्यक्षसैन्धवैः ।
 समञ्जिष्टाम्बियव्याह्नैः पलिकैर्जीवनीयकैः ॥ ४३१ ॥
 शुण्ठ्याः पञ्चपलान्दत्त्वा त्रिंशद्भक्षतकानि च ।
 पचेद्ब्रह्मादिनाबातं हन्ति सन्धिशिरास्थिगम् ॥ ४३२ ॥
 पुंस्त्वोक्ताहमृतिप्रघ्ना वलवर्षाग्निवृद्धये ।
 प्रसारिणीयं त्रिशतीत्वक्षं सौवर्चस्तन्विह ॥ ४३३ ॥

इति त्रिशतीप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारणीशतं क्षुषं पचेत्तोयाऽर्मणे शुभे ।
 पादशिष्टे समं तैलं दधिदद्यात्सकाञ्चिकम् ॥ ४३४ ॥
 द्विगुणञ्च पयो दत्त्वा कल्कान् द्विपलिकांस्तथा ।
 चित्रक पिप्पलीमूलं मधुकं सैन्धवं वचाम् ॥ ४३५ ॥
 शतपुण्यां देवदारुं रास्त्रां वारणपिप्पलीम् ।
 प्रसारिष्याद्य मूलानि मांसीभङ्गातकं तथा ॥ ४३६ ॥
 पचेन्मृद्गिनातैलं वातश्लेष्मामयान् जयेत् ।
 अशीतिं नरनारीस्थान् वातरोगान् व्यपोहति ॥ ४३७ ॥
 कुष्ठस्त्रिमितपंगुत्वं गृध्रसीखञ्जकार्दितम् ।
 हनुषुष्टशिरोग्रीवा स्तम्भश्चाशु नियच्छति ॥ ४३८ ॥
 इति कुष्ठप्रसारणीतैलम् ।

समूलपत्रामुत्पात्य शरत्काले प्रसारिणीम् ।
 शतं त्राञ्चं सहचरा च्छतवर्थाः शतं तथा ॥ ४३९ ॥
 वलात्मगुभाश्रगन्धा केतकीनां शतं शतम् ।
 चतुर्गुणेन तोयेन द्रवैस्त्रैलाढकं पचेत् ॥ ४४० ॥
 मस्तुमांसरसं चुक्रं पयखाटकमाढकम् ।
 दध्नाढकं समायुक्तं पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ ४४१ ॥
 द्रव्याणान्तु प्रदातव्या मात्रा चार्धपलात्मिका ।
 तगरं चन्दनं कुष्टं केसरं मुस्तकं त्वचम् ॥ ४४२ ॥
 रास्त्रासैन्धवपिप्पल्यो मांसीमञ्जिष्टयष्टिका ।
 जीवकर्पभकौ मेदा महामेदा तथा पुनः ॥ ४४३ ॥
 शतपुण्या व्याघ्रनखं शुण्ठीदेवाहमेव च ।
 काकोलीघोरकाकोली वचाभङ्गातकं तथा ॥ ४४४ ॥
 येपयित्वा समानेतान् साधनीया प्रसारणी ।
 नातिपक्वं नातिहीनं सिद्धपूतं निधापयेत् ॥ ४४५ ॥

यत्र यत्र प्रदातव्यं तन्मे निगदतः शृणु ।
 कुलानामद्य पङ्कूनां वामनानां तथैव च ॥ ४४६ ॥
 यस्य शृष्यति चैकाङ्गं ये च भग्नास्त्रिसन्धयः ॥ ४४७ ॥
 वातशीणितदुष्टानां प्रातोपहतचेतसाम् ।
 श्लोपदक्षीणशक्त्तानां वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ४४८ ॥
 पाने बस्ती तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत् ।
 प्रयुक्तं शमयत्याशु वातजान् विविधान् गदान् ॥ ४४९ ॥

इति सप्तशतिका महाप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारणीपलशतं गुडूचीसहचरं बला ।
 एरुहमश्वगन्धा च दशमूलीशतावरी ॥ ४५० ॥
 कुट्टयित्वा पलशतं साधयेत् सलिलार्मणे ।
 चतुर्भागावशेषञ्च कषायमवतारयेत् ॥ ४५१ ॥
 तैलं मांसरसं चीरं दधिशुक्तं तथैव च ।
 एतानि समभागानि द्विगुणं चाम्बुकाञ्जिकम् ॥ ४५२ ॥
 कल्के पिष्याणि भागानि तत्रेभानि प्रदापयेत् ।
 नागरातिविषामुस्तं शठी चैलांबुपत्रकम् ॥ ४५३ ॥
 चन्दनं तगरं कुष्टं पुष्कराद्यं समैश्वरम् ।
 ब्रूपणं कटुकं घारं मञ्जिष्ठाकटुकागुरु ॥ ४५४ ॥
 शताह्वापिप्पलीमूलं मांसीचन्दनमिव च ।
 प्रसारणीमूलमपि जीवनीयानि यानि च ॥ ४५५ ॥
 एतैस्तु पन्तिकैर्भागैः शौलपात्रे विपाचयेत् ।
 अग्रं वा घातसंभ्रमं गजं वा लज्जरीकृतम् ॥ ४५६ ॥
 एकाङ्गं घवधुं कप मपतानेकमेव च ।
 हन्यादेतान् गदान् रुवांन् महत्वेया प्रसारणी ॥

बलवर्णकरी ह्येषा नित्यमात्रे यपूजिता ॥ ४५७ ॥

इति महाप्रसारणीतैलम् ।

समूलपत्रशाखायाः प्रसारण्याः शतत्रयम् ।

सहचरस्य शतं द्वे च शतावर्यं खगन्धयोः ॥ ४५८ ॥

गुडूचैरण्डमूलानां वानरीक्षुरकस्य च ।

पुनर्नवायाः केतव्याः पञ्चमूलद्वयस्य च ॥ ४५९ ॥

त्रिफलाचित्रकं बिस्वं बलातिबलयोरपि ।

शिरीषमूलं पञ्चाश द्राक्षादारुतदंशिके ॥ ४६० ॥

सर्वमेतत् सुसंक्षुद्य कटाहे समधिच्छिपेत् ।

वारिद्रोणे शते क्वाथं दशभागस्थितेन वै ॥ ४६१ ॥

व्यक्ताम्बेनारणालेन द्रोणद्वययुतेन च ।

मस्तुचीरेक्षुनिर्यास छागमांसरसैस्तथा ॥ ४६२ ॥

षाढकाढकसंयुक्ते तथा शुक्लधाढकेन च ।

तेन द्रोणसमायुक्तं दृढे भाण्डे निधापयेत् ॥ ४६३ ॥

द्रव्याणि यानि पेयाणि तानि वक्ष्याम्यतः शृणु ।

भस्मातकं नतं शुण्ठि कृष्णाशव्यभयावचा ॥ ४६४ ॥

बलाप्रसारिणी चैव कणामूलन्तु चीरकम् ।

लवङ्गं शतपुष्पा च सूक्ष्मैलात्वक् च बालकम् ॥ ४६५ ॥

कुष्ठं व्याघ्रनखं मांसी सैन्धवं मदनं वचा ।

कस्तूर्यगुरुमञ्जिष्ठा तुरुष्कनखकुङ्कुमम् ॥ ५६६ ॥

तुम्बुरं चन्दनं पूति कद्दोलं त्रिसुगन्धिकम् ।

पद्मकोत्पलकालीय दार्व्यन्निमित्तचन्दनम् ॥ ४६७ ॥

शठीरेणुकशैलेय शोवासं कंडुरं नलम् ।

जातीकोषं वरी भीरु सरलं पद्मकेसरम् ॥ ४६८ ॥

प्रियंगुशीरतगरं नल्लिकाजीवनं गृणम् ।

लवङ्गं नागपुष्पञ्च तथा कर्पूरमञ्जनम् ॥ ४६८ ॥
 कटुकापूगजातीनां फलानि ताडिकीफलम् ।
 भागांस्त्रिपलिकान् कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ४७० ॥
 इष्टवर्गरसस्यर्षं गंधेनापि समन्वितम् ।
 स्वभागशेषं तत्सिद्धं तत्तु गुप्तं निधापयेत् ॥ ४७१ ॥
 पानाभ्यङ्गं तथा नस्ये निरुहे चानुवासने ।
 एतद्धि बडवास्त्रानां किशोराणां यथासृतम् ॥ ४७२ ॥
 एतदेव कुमाराणां कुञ्जराणां गवामपि ।
 हृद्योप्येतन्नरः पीत्वा पुनेच्च तरुणो भवेत् ॥ ४७३ ॥
 एतेनैव च तैस्तेन शुष्यमाणा महाद्रुमाः ।
 मृत्ते सिक्ताः प्ररोहन्ति मनालङ्कदपङ्कवाः ॥ ४७४ ॥
 अप्रसृता च या नारी सम्यक् पीत्वा प्रसृत्यते ।
 अप्रजः पुरुषो यश्च सोऽपि पीत्वा सुत लभेत् ॥ ४७५ ॥
 अश्रीतिर्वातजान् रोगां चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
 विंशतिः श्लैष्मिकांश्चापि संसृष्टान् मान्निपातिकान् ॥ ४७६ ॥
 चिप्रं विनाशयत्येव तैलमेतत् प्रयोजितम् ।
 पूर्वस्माद्दिशिष्टतरं गन्धहस्तीति लक्षणम् ॥ ४७७ ॥
 इति गन्धहस्तीप्रसारिणीतैलम् ।
 समूलपत्रशाखायाः प्रसारण्याः शतत्रयम् ।
 शतमेकं शतावर्यां अश्वगन्धाशतं तथा ॥ ४७८ ॥
 केतकीनां शतश्लैकं दशमूलाच्छतं शतम् ।
 शतं वाय्वालकस्यापि शतं महचरस्य च ॥ ४७९ ॥
 जलद्रोणशतं दत्त्वा शतभागावर्षेपितम् ।
 सतस्त्रेण कषायेषु कषायद्विगुणेन च ॥ ४८० ॥
 सुथक्तेनारणालेन दधिमस्वादकेन च ।

घीरशक्तेक्षुनिर्यास छागमांसरसेन च ॥ ४८१ ॥
 तैलं द्रोणसमायुक्तं दृढे भांडे निधापयेत् । -
 द्रव्याणि यानि पेथाणि तानि वक्ष्याम्यतः शृणु ॥ ४८२ ॥
 भस्मातकं नतं शुण्ठी चित्रकं पिप्पलीशठी । -
 वचापृक्काप्रसारिस्थः पिप्पलीमूलमेव च ॥ ४८३ ॥
 देवदारुशताह्वा च सूक्ष्मैलात्वक् च बालकम् । -
 कुष्ठं व्याघ्रनखं मांसी वीरचन्दनशारिवाः ॥ ४८४ ॥
 कस्तूर्यगुरुमञ्जिष्ठा तुरुष्कनखकुङ्कुमम् ।
 कर्पूरकन्दुरुनिशालवङ्गध्यामसैधवंम् ॥ ४८५ ॥
 कडोलनलिकासुस्ता कालीयोत्पलपत्रकम् ।
 शठी हरेणुगैलेय श्रीवासश्च कशेरुकम् ॥ ४८६ ॥
 त्रिफलाकञ्चुराभीरु सरलापद्मकेसरम् ।
 प्रियंमूशोरजलदं जीवकाद्यं पुनर्नवा ॥ ४८७ ॥
 दशमूलाश्वगंधा च नागपुष्यं रसांजनम् ।
 कटुकाजातिपूगानां फलानि सप्तकीरसम् ॥ ४८८ ॥
 मगांस्त्रिपलिकान् दत्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 आयसे वाथ ताम्बे वा सुदृढे सृशयेऽपि वा ॥ ४८९ ॥
 प्रयोगः षड्विधस्यापि रोगार्त्तानां विधीयते ।
 अभ्यङ्गास्त्वगतं हन्ति पानात्कीष्टगतं तथा ॥ ४९० ॥
 भोजनात् सूक्ष्मनाडीस्था च स्यादूर्ध्वगतांस्तथा ।
 आमाशयगते वस्ति निरुहः सर्वकायिके ॥ ४९१ ॥
 एतच्च वडवाश्वानां किशोराणां यथामृतम् ।
 एतदेव मनुष्याणां कुञ्जराणां गवामपि ॥ ४९२ ॥
 अनेनैव च तैलेन शुष्यमाणा महाद्रुमाः ।
 सिक्ताः पुनः प्ररोहन्ति भवन्ति फलशालिनः ॥ ४९३ ॥

वृद्धोप्यनेन पीतेन पुनश्च तरुणी भवेत् ।

अप्रसूता च या नारी सा पीत्वाऽपि प्रसूयते ॥ ४८४ ॥

अप्रजः पुरुषो यश्च सोऽपि पीत्वा लभेत् सुतम् ।

अशीतिं वातजान् रोगान् पैत्तिकान् श्लैष्मिकानपि ॥ ४८५ ॥

सन्निपातसमुत्थांश्च नाशयेत् क्षिप्रमेव च ।

एतेनांधकहृषीनां कृतं पुंसवनं महत् ॥

पुष्टिवर्णबलश्चाशु तैलमेतददापयेत् ॥ ४८६ ॥

इत्यष्टादशशतकं प्रसारणीतैलम् ।

शरत्सुसंपक्तसुजातसार प्रसारणीमूलशतं विशुद्धम् ।

दशैव मूलानि बलाश्लगंधा शतावरीसाहचरं श्वदंष्ट्रा ॥ ४८७ ॥

रास्त्रात्मगुप्तामृतहृदिकानां

शतं शतश्चापि सुकुट्टितश्च ।

पृथक् पृथक् त्वाङ्कसमितानां

कुलुत्प्रकोलांश्च यवांश्च दद्यात् ॥ ४८८ ॥

द्रोणैस्तु षड्भिर्बिषचेज्जलस्य द्रोणावशेषु विषचेद्वि तत्र ।

तैलाटकं मांसरसाटकश्च दध्याटकं क्षीरचतुर्गुणश्च ॥ ४८९ ॥

शुक्लाटकं मूलरसाटकश्च मरुवाटकश्चाटककाञ्चिकश्च ।

द्रव्यैः समैरर्द्धपलांगिकींश्च सुसूक्ष्मपिट्टैर्दृपदि प्रयत्नात् ॥ ४९० ॥

राश्यायताहाऽगुरुदारुयुतं मञ्जिष्टयटीमधुकं नताप्यम् ।

मांसीवचामैन्धवचित्रकश्च चारं यवानां सरलं कृमिघ्नम् ॥ ४९१ ॥

धारुत्करं पुष्करमूलकुटं सपिप्पली पिप्पलीमूलचय्यम् ।

मेदायुगञ्चार्यभका युभौ च काकोनियुग्मं मरिचं त्वगैलम् ॥ ४९२ ॥

शङ्गीशठीव्याघ्रनखं सचीचं पृकागजाङ्गामदनं मण्डली ।

सकेशरं चन्दनपत्र चौरं त्रिकण्टमृद्गाटककोलकञ्च ॥ ५०३ ॥

ऋद्धिं सङ्घृद्धिं रजनीमृणालं

यवान्यजाजीत्वजमोदकञ्च ।

यद्वाशतन्तानऽधिकांश्चतुर्भिः

क्षिप्त्वा विपाच्यं मृदुनाग्निना च ॥ ५०४ ॥

संपूज्यविमान् भिषजीऽवतार्य

शान्तिं तथा स्वस्थवधार्यकुम्भे ।

क्षिप्त्वा च संपूज्यगृहे सुगुप्ते

तत् स्थापयेत्तैलवरं प्रयत्नात् ॥ ५०५ ॥

यान्यान्विकारान्विनिहन्ति युक्तं

नियुज्यते यत्र यथा निबोधमे ।

ये पद्मव. पीठविसर्पिणश्च

सङ्कोचितस्त्रायुशिराश्च कुञ्जाः ॥ ५०६ ॥

गतिप्रणष्टाविनताश्च खञ्ज्वाः

सन्ध्यस्थि संपीडितभग्नगात्राः ।

मन्यासुपृष्टे भुजकण्ठकट्यां

स्तम्भे नृणां मारुतजं निहन्ति ॥ ५०७ ॥

एकाङ्गसर्वाङ्गजमध्यशेषं

वात जयेददितशोधकंडू ।

स्तम्भं जयेत्प्रापकृताभिधानं

वाह्यान्तरायामहनुग्रहञ्च ॥ ५०८ ॥

ये वातमंघ्राद्यतिजर्जिताङ्गा-

विशिष्टजान्त्वस्थिकटीकपालाः ।

सन्धिष्युता. स्तब्धतमः शिराश्च

भवन्ति सर्वेऽपि पुनर्नवस्ते ॥ ५०९ ॥

स्याद्युस्थिसन्ध्यूरुगवातशूलं
 शिरोभवं गात्रभवं निहन्ति ।
 कर्मायथार्थप्रभवञ्च शूलं
 सर्वाङ्गमेकाङ्गमाशु हन्ति ॥ ५१० ॥
 स्त्रीणाञ्च योन्युद्भवस्तिशूलं
 क्रुहेन वातेन च रक्तञ्च ।
 पुंमाञ्च शुकचयमागते च
 शूलं तथा मेद्रगतं निहन्ति ॥ ५११ ॥
 क्षीणेन्द्रिया ये विकलाश्च गद्गदाः
 मृत्याविहिनाः पुनरुक्तवाचः ।
 निरुहवाचस्त्वथकश्मलाये
 स्त्रियश्च याः स्युः प्रजयाविहीनाः ॥ ५१२ ॥
 दुष्टेन्द्रिया ये पुरुषाश्च तेषां
 प्रसारणी चैव हिताक्रियासु ।
 विशोधयेदार्त्तवशुकदीपान्
 प्रजाकरोस्यात् स्मृतिदाप्रदिष्टा ॥ ५१३ ॥
 प्रत्याधानाधानमाहार्त्तिकोष्टं
 लृम्भोद्धारं कर्णनादं चतश्च ।
 वातोन्मादं वातजापश्मृतिश्च
 शास्त्रावातं गृध्रमौ चापि हन्ति ॥ ५१४ ॥
 रोगान् जयेद्वातभवानशीतिं
 मित्यांस्तथा वातकफोद्भवांश्च ।
 सेवन्ति ये शूलजितां प्रमारणी-
 मभ्यद्रूपानाशनस्य वस्तिभिः ॥ ५१५ ॥

भवन्ति ते चाप्यजिताः सदामयेर्विशुर्वयाऽभूदजितः सुरारिभिः ॥

अजितानामतः स्याता वातरोगैर्न जीयते ।

श्लेष्मजर्जरिताङ्गानां वातसङ्कोचितात्मनाम् ॥ ५१७ ॥

प्रसारयति चाङ्गानि तेन प्रोक्ता प्रसारणी ।

अभ्यंगैस्त्वग्गतं हन्ति पाने नाडीगतं तथा ॥ ५१८ ॥

भोजनेन तु कोष्ठस्था न्नस्ये नोर्ध्वगतान् गदान् ।

अधोगान्बस्तिदानेन सर्वान् हन्ति प्रसारणी ॥ ५१९ ॥

सकलभुवनरोगानुग्रवीर्यान्निहन्ति

प्रतिहतविषमाग्नीरूपसं पक्वभावः ।

उपचितसमगात्र, कान्तिलावस्त्रयुक्तो

भवति च बलवान् वा जाठरेऽग्नी प्रदीप्ते ॥ ५२० ॥

तुरगजवसमं स्याद् गृध्रदृष्टिर्वपुष्मान् ।

श्रुतिमयूरसमं स्याद् द्वारयेत् विश्रुतञ्च ॥

स्मृतिमतिष्ठतियुक्तः स्पष्टवाक् स्पष्टचित्तः ।

स्फुरपटुगुणयुक्तः शुद्धशक्रः प्रजावान् ॥ ५२१ ॥

विषगदविनिहन्ता यद्ददेवादरः स्यात् ।

धवनगदनिहन्ता तद्ददेवाशु दृष्टिः ॥

अमृतमिव सुराणां नागरार्जं सुधैव ।

भवति च पुरुषाणां तद्ददेतद्धि तैलम् ॥ ५२२ ॥

प्रमारण्यप्रहगन्धा च नागराख्या वला तथा ।

नित्यमार्द्राप्रयोक्तव्या भागतो द्विगुणा मता ॥ ५२३ ॥

इत्यजितप्रसारणीतैलम् ।

रमोनकल्कस्वरसेन सिद्धं तैलं पचेद्यस्त्वनिलामयात्तं ।

तस्याशु नश्यन्ति च वातरोगाग्रव्या विशाला इव दुर्गृहीता ॥५२॥

इति रसोनतैलम् ।

बालमूलकमापीष्य तैलं दध्याम्बकाञ्चिकम् ।
 घोरश्चैवाढकं दद्यात्पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ५२५ ॥
 रास्राभस्नातकं शिगु सैन्धवं गजपिप्पली ।
 बला चातिबलाशुण्ठी पिप्पलीचित्रकं वचा ॥ ५२६ ॥
 श्वदश्रा चेति तत्पक्वं वातश्लेष्माभयापहम् ।
 ब्रध्मश्लेष्मसिपंगुत्वं खञ्ज वै सापतानकम् ॥ ५२७ ॥
 कट्यूरुस्तम्भनं शोषं पर्वस्तम्भप्रकम्पनम् ।
 हन्याद् गुल्मञ्च वातोत्थं बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥
 बन्ध्यानां पुत्रदक्षैव तैलमूलकसाह्वयम् ॥ ५२८ ॥

इति मूलकाद्य तैलम् ।

दशमूलं बलारास्रा चाश्वगन्धापुनर्नवा ।
 गुडूचैरष्टपूतीकभांगीहृषिकरोहिषम् ॥ ५२९ ॥
 शतावरीसहचरकाकनासापलोन्मिता ।
 यवमापातसीकोल कुलत्याः प्रसृतोन्मिताः ॥ ५३० ॥
 चतुर्द्वीणेश्मसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन तु ।
 तैलाढकं समक्षीरं जीवनीयैः पचेच्छनैः ॥ ५३१ ॥
 अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ।

इति दशमूलाद्य तैलम् ।

शतं पक्त्वाश्वगन्धाया जलद्रोणेऽंशुशेषितम् ।
 विस्त्राय्यविपचेत्तैलं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ५३१ ॥
 कल्कैर्मृणालशालूक विशकिञ्जल्कमालती ।
 पुष्पैर्द्वीवैरमधुक शारिवा पद्मकेसरैः ॥ ५३३ ॥
 मेदापुनर्नवाद्राघा मस्त्रिष्टाहृहतीहयैः ।
 एलेनवानुत्रिफला सुस्तघन्दनपद्मकैः ॥ ५३४ ॥

पक्कं रक्ताश्रयं वात रक्तपित्तमसृग्दरम् ।
 हन्यात्पुष्टिवलं कुर्यात् कृशानां मांसवर्धनम् ॥ ५३५ ॥
 रेतो योनिविकारघ्नं व्रणशोयापकर्षणम् ।
 खण्डानपि वृषान् कुर्यात् पानाभ्यंगानुवासनैः ॥ ५३६ ॥
 इत्यश्वगन्धाद्यं तैलम् ।

शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।
 तैलप्रस्थं प्रचेदेभिः समस्त्रीर्गोमयाग्निना ॥ ५३७ ॥
 शतावरी सांशुमती पृष्टपर्णीबिलाहयम् ।
 अश्वगन्धा च विस्वञ्च श्वदंष्ट्रा पौड्रकं तथा ॥ ५३८ ॥
 निष्कृष्यमूलमेतेषां तस्मिंस्तैले विनिक्षिपेत् ।
 शतपुष्पादेवदारु मांसी शैलेयकं वना ॥ ५३९ ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठं मेलाचांशुमती वचा ।
 वृद्धिजीवककाकोलि मेदामधुकमुत्पलम् ॥ ५४० ॥
 सर्वमेतत्समाहृत्य कल्कै रक्षसमन्वितेः ।
 पाने वस्त्रो तथाऽभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत् ॥ ५४१ ॥
 अङ्गशूलं शिरःशूलं मेहदण्डापतानकम् ।
 वातरक्तं सदाहञ्च वातपित्तार्दितं गदम् ॥ ५४२ ॥
 शोथपाण्डुमयङ्गीह कामलागरग्टध्रसीः ।
 योनिशूलमसृग्दोष माधानं विनिहन्ति च ॥ ५४३ ॥
 क्षीणशुक्रौजसा पुंसां शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ।
 शतावरीतैलमिदं कृष्णात्रयेण पूजितम् ॥ ५४४ ॥
 इति शतावरीतैलम् ।

सर्पिस्तैलवसामञ्जा पानाभ्यञ्जनवस्तयः ।
 खेदोऽग्निनानिवातश्च स्थानं प्रावरणानि च ॥ ५४५ ॥

रंसः पयांसिभोज्यानि स्वादुश्चलवणानि च ।
 वृंङ्गं यच्च तत्सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ॥ ५४६ ॥

अथ निदानम् ।

हनुस्तश्चादिताक्षेप पक्षघातापतानकाः ।
 कालेन महताबाता यत्रात्मिद्धान्ति वा न वा ॥ ५४७ ॥
 नवान् बलवतश्चैतान् साधयेन्निरूपद्रवान् ॥ ५४८ ॥
 विसर्पदाहरुक्स्ङ्ग मूर्च्छारुच्यग्निमार्दवैः ।
 क्षीणमांसबलं बाता हन्युः पक्षवधादयः ॥ ५४९ ॥
 क्षीणं सुप्तञ्च भग्नं कम्पाभ्याननिषेडितम् ।
 रुजार्त्तिमन्तश्च नरं वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ५५० ॥
 अव्याहतगतिर्व्यस्य स्थानस्थाः प्रकृतिस्थितः ।
 वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवे क्षीनरोगः समा शतम् ॥ ५५१ ॥

अथार्दितनिदानमाह ।

उच्चैर्थाहरतोऽत्यथं खादतः कठिनानि च ।
 हसतो नृश्वतो भारा द्विपमाच्छयनासनात् ॥ ५५२ ॥
 गिरोनासौष्टचिबुक ललाटे क्षणमन्धिगः ।
 अर्देयत्यनिलो वक्त्र मर्दितं जनयत्यतः ॥ ५५३ ॥
 वक्षो भयति वक्त्रार्ध्वं श्रोत्राद्याप्यपवर्त्तते ।
 गिरयन्ति वाक्महो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् ॥ ५५४ ॥
 श्रोत्राचिबुकदन्तानां तन्निन्पाखं च वेदना ।
 तमर्दितमिति प्राहुः र्थाधिं व्याधिविचक्षणः ॥ ५५५ ॥

वातात्पित्तात्कफाच्च स्या द्विविधः सः समासतः ।
 लालास्रावो व्यथाकम्पः स्फुरणं वाग्धनुग्रहः ।
 श्रोत्रयोः श्वयथुः शूल मर्दिते वातजे भवेत् ॥ ५५६ ॥
 पीतमास्यं ज्वरस्तृष्णा पित्तजे मोहधूपने ।
 गण्डे शिरसि मन्यायां शोफः स्तम्भः कफात्मके ॥ ५५७ ॥
 भाविनी लक्षणं तस्य वेपथुर्नैत्रमाविलम् ॥ ५५८ ॥
 क्षीणस्याऽनिमिपाक्षस्य प्रशस्ताव्यक्तभायिणः ।
 न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ॥ ५५९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्त्रे हपानानि नस्यच्च भोज्यान्यनिलहानि च ।
 उपनाहाच्च शस्यन्ते स्वेदनं कस्तयो हिताः ॥ ५६० ॥
 दशमूलीकषायेण मातुलुङ्गरसेन च ।
 बलायाः पञ्चमूल्या वा क्षीरं वातात्मके हितम् ॥ ५६१ ॥
 मापपिष्टकृतं जग्ध्वा नवनीतेन सोऽदितौ ।
 क्षीरं मांसरसैर्भुक्त्वा दशमूलीरसं पिवेत् ॥ ५६२ ॥
 घस्तावभ्यंगनस्ये च स्वेदयेत्तत्परः पुमान् ।
 पिबेदुपरिभुक्त्वाज्य मर्दितं सव्यपोहति ॥ ५६३ ॥
 अर्दिते पित्तजे शीतान् स्त्रे ह्यंशैव विनिर्दिशेत् ।
 घृतवस्तिप्रसेकश्च क्षीरसेकन्तथैव च ॥ ५६४ ॥
 जिह्वीभूताननोमूको दाहवान्योऽर्दितौ भवेत् ।
 कुर्यात्प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशिनीम् ॥ ५६५ ॥
 शिरसो रचनं कार्यं द्रव्यैः पित्तहरैस्तथा ।
 सतीक्ष्णनस्यपानेन पुराणस्यैव सर्पिषः ॥ ५६६ ॥

श्लेष्मभागे क्षय नीते हृ हणैस्समुपाचरेत् ।
 अर्दिते शोथसयुक्ते वमन सप्रशस्यते ॥ ५६७ ॥
 दाहेन च समायुक्ते शिरसारक्तमोक्षणम् ॥ ५६८ ॥
 रसीनकल्क तिलतैलमिश्र खादेन्नरो योऽर्दितरोगयुक्त ।
 तस्यार्दितं नाशमुपैति शीघ्रं वृन्दं घनानामिव वायुवेगात् ॥ ५६९ ॥
 दशमूलोरसक्षीर जीवनीयविपाचितम् ।
 तैल इत्यर्दितं नस्य पानाभ्यङ्गानुवासनै ॥ ५७० ॥
 इति दशमूलाद्य तैलम् ।

—०—

सवृणमहापञ्चमूलमाहृत्य । द्विगुणोदके क्षीरे निष्काष्य ।
 क्षीरावशिष्टमवतार्य । विस्त्राव्यतैलप्रस्थेन सहोन्मिश्र्य । पुनरन्ना
 वधिशृत्य । विपाचयेत्, ततस्तैलानुगतमवतार्य, शीतीभूतमग्नौ
 यात्, तदेतत् क्षीरतैलमर्दिताना पानादियु प्रयोज्यम् । इति क्षीर
 तैलम् ।

—०—

वातव्याधिविधान मिहकुर्व्याद्विचक्षण ।

—०—

अथ गृध्रसीनिदानम् ।

म्फिक्पायूरुर्कटीपृष्ट जानुजहापदं क्रमात् ।
 गृध्रसीर्माभरुक् तोदो गृञ्जातिष्यन्दते मुहुः ।
 वाताहातजनामाभ्यां विज्ञेया मादिधा पुन ॥ ५७१ ॥
 वातप्रायां भवे तोदो देहम्यातोय वक्रता ।
 जानुनहोरुमत्थीना स्फुरणं द्वाव्यताभृगम् ॥ ५७२ ॥

घातश्लेष्मोद्भवायान्तु स्तैमित्यं बद्धिमार्दवम् ।
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥ ४७३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

सर्वत्राकर्षणं दुर्ग्या द्रुक्षदीपनपाचनम् ।
तप्ततैलेष्टकास्त्रेद मर्दनं चोपनाहनम् ॥ ५०४ ॥
गृध्रस्थानन्तरं सम्यक् रिकेन वमनेन वा ।
ज्ञात्वा निरामदीप्ताग्निं वस्त्रिभिः समुपाचरेत् ॥ ५०५ ॥
नादौ वस्त्रि विधिं कुर्याद् व्यावदूर्ध्वं न शहरति ।
स्नेहो निरर्थकस्तस्य भस्मन्येव हुतं यथा ॥ ५०६ ॥
दशमूलीबलारास्त्रा गुडूचीविश्वमेपजम् ।
पिवेदैरण्डतैलेन गृध्रसीस्रञ्जपंगुणु ॥ ५०७ ॥

इति रास्त्रादशमूलम् ।

पञ्चमूलीकपायन्तु सुखीष्णं त्रिहृतायुतम् ।
गृध्रसीं गुल्मशूलञ्च सद्यः पीतं नियच्छति ॥ ५०८ ॥
द्वित्रिस्थानेषु गृध्रस्यां शिरां प्रच्छन्नवेधिताम् ।
शुद्धाकल्केन लिप्ता च सद्यस्त्वजति वेदनाम् ॥ ५०९ ॥

—०—

यद्येवं तथापि ग्रन्थान्तरमवलोकनीयम् ।

—०—

तैलभेरण्डजं वापि गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यूरुयहापहः ॥ ५१० ॥
तैल घृतं सार्द्रकमातुलुङ्गं रसं सचुक्रं सगुडं पिवेद्वा ।

कट्यूरुष्टत्रिकगुल्मशूलं गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रयोगः ॥ ५८१ ॥
 विशोध्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
 तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम् ॥ ५८२ ॥
 पञ्चमूलिकपायन्तूरुबुतैलत्रिवृद्युतम् ।
 गृध्रसौगुल्मशूलञ्च पीतं सद्यो नियच्छति ॥ ५८३ ॥
 मेपशृङ्गोविडङ्गानि श्वदद्रा चाश्वगन्धजम् ।
 एरण्डमूलबिल्वञ्च बृहतीकण्टकारिका ॥ ५८४ ॥
 कपायोरुबुकोपेतः पीतो बंडुणवस्तिजम् ।
 शूलं गृध्रसौजं हन्ति चिरकालानुबन्धि वा ॥ ५८५ ॥
 गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृत्वा पीतासुचूर्णिता ।
 दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम् ॥ ५८६ ॥
 सिंहास्यशुण्ठीकृतमालकानां पिवेत्कपायं रुबुतैलमित्रम् ।
 यो गृध्रसीनष्टगतिश्च सुप्तः सवीतरुक् स्यात्तु किमत्र चित्रम् ॥ ५८७ ॥
 अत्राति यो नरः सिद्धामेरण्डफलमिश्रिताम् ।
 यथागूं गृध्रसीखिन्नः पूर्वामाप्नोत्यसौ गतिम् ॥ ५८८ ॥
 बृहद्विम्बतरोर्मूलं वारिणा परिपेषितम् ।
 पीतः तत्राशयेत् क्षिप्रं मत्साध्यामपि गृध्रसीम् ॥ ५८९ ॥
 श्रेफालिकादलैः क्वाथो मृदग्निपरिपाचितः ।
 दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रेण नहरत् ॥ ५९० ॥
 तगरस्य शिफां भाधं पिष्ट्वा तक्त्रेण यः पिवेत् ।
 रिङ्गणानिलरोगन्तु तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ५९१ ॥
 शुण्ठीगन्धर्वबीजाभ्यां पिष्ट्वाभ्यां पायसं पचेत् ।
 मक्षितं तत्कटीशूले गृध्रसीं हन्यमगयः ॥ ५९२ ॥
 वापनादिक्रियायोगै र्यदि गान्तिं न याति सा ।
 सदा कर्त्तव्यमेतन्तु व्यधनादिचिकित्सकैः ॥ ५९३ ॥

गृध्रस्यार्त्तस्य जङ्घायां स्नेहस्वेदे कृते भिषक् ।
 पद्भ्यां समर्दितायाञ्च सूक्ष्ममार्गेण गृध्रसीम् ॥ ५८४ ॥
 अवतार्याङ्गुली सम्यक् कनिष्ठायां शनैः शनैः ।
 ज्ञात्वा समुद्रतां ग्रन्थिं कण्डूरायां व्यधेच्छिराम् ॥ ५८५ ॥
 तां शस्त्रेण विदार्याशु सबालाङ्कुरसन्निभाम् ।
 समुद्धृत्याग्निनादग्ध्वा लिम्बेद्यध्याह्नचन्दनैः ॥ ५८६ ॥
 विध्याच्छिरामेव वस्त्रे रधस्ताच्चतुरङ्गुले ।
 यदि नोपशमं गच्छेद्दृष्ट्वादकनिष्ठिकाम् ॥ ५८७ ॥

—०—

रास्त्रायास्तु पलञ्चैकं पञ्चकर्पाणि गुग्गुलोः ।
 सर्पिषावटिकां कृत्वा खादेद्वा गृध्रसीहराम् ॥ ५८८ ॥
 इति रास्त्रादिगुग्गुलुः ।

पथ्याविभीतामलकी फलानां शतं क्रमेण द्विगुणाभिष्टम् ।
 प्रस्थेन युक्तञ्च पलं कपाणां द्रोणे जले सस्थितमेकरात्रम् ॥ ५८९ ॥
 अर्द्धावशेषं कथितं कपायं भाण्डे पचेत्तत्पुनरेव लोहे ।
 अमूनिपद्यादवतार्यदद्याद्रव्याणि संचूर्ण्यपलार्धकानि ॥ ६०० ॥
 विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूचीकृष्णात्रिवृन्नागरकीपणानि ।
 यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं हिमास्युपानानि च भोजनानि ॥ २०१ ॥

निषेव्यमानो विनिहन्ति रोगां-

स्तद्व्याधितान् गृध्रमि खञ्जितांश्च ।

श्रीहानमुग्रं जठराणि गुल्मं

पाण्डुत्व कण्डूमपि वातरक्तम् ॥ ६०२ ॥

पथ्याह्वयो गुग्गुलुरेष नाम्ना

ख्यातं चित्तौ चाप्रमितप्रज्ञावः ।

वलेन नागेन्द्रवलं मनुष्यं
 जवेन कुर्याद्दयतुल्यवेगम् ॥ ६०३ ॥
 आयुः प्रकर्षं विदधाति सद्यः
 चक्षुर्वलं पुष्टिकरो विपन्नः ।
 क्षतस्य सन्धानकरो विशेषा-
 द्रोगेषु शस्तः सकलेषु चैव ॥ ६०४ ॥

इति पथ्याद्यो गुग्गुलुः ।

पचेद्दृतादृकं क्वाथे लगुनस्थादृकोद्भवे ।
 कर्म चव्याग्निकृष्णानां पलिके विश्वहिङ्गुनी ॥ ६०५ ॥
 लवणांश्च पृथक् पिष्ट्वा पलाहं चास्त्रवेतसम् ।
 गृध्रसीवातरुगुल्म पक्षाघातनिवारणम् ॥ ६०६ ॥

इति लगुनाद्यं घृतम् ।

वाजिगन्धाबलाबिल्व दशमूलाम्बुसाधितम् ।
 गृध्रस्यां तैलमैरण्डं परं वस्ती प्रयोजयेत् ॥ ६०७ ॥
 इत्यश्वगन्धाद्यं तैलम् ।

शिंशिपात्वक् तुलां क्षुषां जलद्रोणद्वये पचेत् ।
 अष्टभागावशिष्टञ्च पूतं लेहञ्च कारयेत् ॥ ६०८ ॥
 पायसं सहविष्याचं तत्कर्पेण च मिश्रितम् ।
 भक्षयेदेकदिशाहं गृध्रसीनाशनं परम् ॥ ६०९ ॥
 द्वे पले सैन्यवात्पञ्च गुण्ट्यापन्यिकचित्रकात् ।
 द्वे द्वे भस्मातकास्योनि विंशतिहं तथादृके ॥ ६१० ॥
 शारणालात्पचेत्पस्त्रं तैलम्यैरण्डजस्य च ।
 गृध्रस्यूरुग्रहांद्यापि सर्ववातविकारनुत् ॥ ६११ ॥

इति सैन्यवाद्यं तैलम् ।

स्वदंष्ट्रा स्वरसं तैलं चोराटकसमन्वितम् ।

शृङ्गविरपलान्पञ्च विशदगुडपलानि च ॥ ६१२ ॥

सिद्धमेकत्र तत्तैलं शृङ्गस्यां पादकम्पने ।

कटीपृष्ठग्रहे शोथे शस्तं वातविकारिणाम् ॥ ६१३ ॥

वन्ध्यानां गर्भजननं रेतो दोषापकर्षणम् ।

वस्तौ पाने हितञ्चैव विशिपान् मूत्रकृच्छ्रिणाम् ॥ ६१४ ॥

इति वङ्गसेने वातव्याधिनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ २४ ॥

—०—

अथ वातरक्तनिदानमाह ।

लवणस्त्रिमधुचारद्विग्धोष्णाजीर्णभोजनैः ।

क्लिन्नशुष्कांनुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ १ ॥

कुलित्यमापनिष्पावशाकादिपललेक्षुभिः ।

दधारणालसौवीर चुक्रतक्रसुरासवैः ॥ २ ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोध दिवास्वप्नप्रजागरैः ।

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।

स्थूलानां दुःखितानाञ्च कुप्यते वातशोणितम् ॥ ३ ॥

हस्त्यश्वोद्वैर्गच्छतद्याग्रतथ विदाङ्गत्रं सविदाहाशनस्य ।

कृत्स्नं रक्तं विदहत्यागु तच्च दुष्टं स्रस्तं पादयोश्चोयते तु ॥ ४ ॥

तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्रावल्यादुष्यते घातरक्तम् ॥ ५ ॥

स्वेदोऽत्यर्थं नवकार्शं स्पर्शाश्रत्वं कृतेति रुक् ।

सन्धिगैथिल्यमालस्यं सदनं पिटिकोद्भमः ॥ ६ ॥

जानुजङ्घीरुकव्यंस हस्तपादाङ्गसन्धिषु ।

निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरिव च ॥ ७ ॥
 कडूः सन्धिषु रुग्दाहो भूत्वा नश्यति चासक्तत् ।
 वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक् पूर्वलक्षणम् ॥ ८ ॥
 वाताधिकेऽधिकं तच्च शूलस्फुरणतोदनम् ।
 शोथस्य रूक्षकृष्णत्वं श्यावतासृद्धिदानयः ॥ ९ ॥
 धमन्यद्गुलीमन्वीनां सङ्घोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।
 शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥ १० ॥
 रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्तास्त्रयिमिधिमायते ।
 स्निग्धरूक्षैः समं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥ ११ ॥
 पित्ते त्रिदाहः समोद्दः खेदो मूर्च्छामदस्तृणा ।
 स्वर्गाक्षमत्वं रुग्णांगः शोफः पाको भृशोष्णता ॥ १२ ॥
 कफे स्त्रैमित्यगुरुता सुप्तिः स्निग्धत्व शीतता ।
 कडूर्मन्दा च रुग्दन्धे सर्वलिङ्गेषु सङ्घरे ॥ १३ ॥
 उपद्रवैर्यच्च जुष्टं प्राणमांशचयादिभिः ।
 प्राक् स्थित्वा पाणिपादेषु कृत्स्नदेहं विसर्पति ॥ १४ ॥
 पादयोर्मूलमास्थाय कदाचित् सुप्तयोरपि ।
 आत्रोर्धिपमिव क्रुद्धं तद्देहमनुसर्पति ॥ १५ ॥
 आजानुस्फुटित यच्च भिन्नं प्रसृतञ्च यत् ।
 वातरक्तमसाध्यं म्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितम् ॥ १६ ॥
 अस्यप्रारोचकश्वास मांसकोयगिरोग्रहाः ।
 संमूर्च्छा मन्दरुक् दृष्या ज्वरमोहप्रलेपकाः ॥ १७ ॥
 द्विक्तापागुल्फवीमर्ष पाकतोदभ्रमक्रमाः ।
 अंगुलीवक्रतास्फोट दाहमर्मप्रहार्युदाः ॥ १८ ॥

१ कदाचिद्वस्तयोरपीति वा पाठः ।

एतैरुपद्रवैर्युक्तो मोहेनैकेन वापि यत् ।
 तमसाध्यमिति प्राहुर्वातरक्तं विचक्षणः ॥ १८ ॥
 अकृतस्त्रोपद्रवं याप्य साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ।
 एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ॥
 त्विदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरूपद्रवाः ॥ २० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।
 आल्याल्पं रक्षयेद्वायुं यथा दीपं यथा बलम् ॥ २१ ॥
 उग्रांगदाहतोदेषु जलौकाभिविनिर्हरेत् ।
 तुम्बीशृङ्गैश्चिमिदिमा कंडूरुग्वेदनान्वितम् ॥ २२ ॥
 प्रच्छन्नेन शिराभिर्वा देशदेशान्तरं व्रजेत् ॥ २३ ॥
 अग्रे स्नाने तु न स्त्राव्यं रूचं वातोत्तरञ्च यत् ।
 गम्भीरं श्लथयुं स्तम्भं कम्पग्लानि शिरामयान् ॥ २४ ॥
 ग्लानिमन्थाद्य वातोत्थं कुर्याद्वायुरसृक् चयात् ।
 खञ्जादीन् वातरोगाय मृत्युं वात्यवशेषितम् ॥ २५ ॥
 कुर्यात्तस्मात्प्रमाणेन स्निग्धाद्रक्तं विनिर्हरेत् ॥ २६ ॥
 विरेचयेच्च पित्तादींश्चेह्युक्तैर्विरेचनैः ।
 रूचैर्वा मृदुभिः शस्त मसक्तद्वस्तिकर्म च ॥
 नहि वस्त्रिसम किञ्चित् वातरक्तचिकित्सितम् ॥ २७ ॥
 वाङ्मालेपनाभ्यङ्ग परिपेकोपनाहनेः ।
 विरेकाऽऽस्थापनञ्चेह पानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥ २८ ॥
 टिवास्त्रं अमं तापं व्यायामं मैथुनं तथा ।
 कटूणां गुर्वभिव्यदि लवणास्त्र विवर्जयेत् ॥ २९ ॥

सुराण्यवगोधूमा नीवाराः शालिषट्टिकाः ।

भोजनार्थं रसार्थं तु विष्किताः प्रतुदाहिताः ॥ ३० ॥

आढक्ययशकामुद्गा मसूराश्चमकुष्टकाः ।

सूपार्थं बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥ ३१ ॥

सुनिपण्णकनेत्राथं काकमाचीशतावरी ।

बास्तूकीपोदकीशाकं शाकं सौबर्चलं तथा ॥ ३२ ॥

घृतमांसरसैर्भृष्टं शाकसात्कयायदापयेत् ॥ ३३ ॥

सर्पिस्तैलवसामज्जा पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।

सुखोष्णैरुपनाहैश्च घातोत्तरमुपाचरेत् ॥ ३४ ॥

हितं गोधूमचूर्णैर्वा कागचीरघृतमुतैः ।

लेपः पिष्टास्तिलास्तद्दृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ ३५ ॥

चीरपिष्टातसीलेपा हर्षमानफलेन वा ॥ ३६ ॥

उभे शताहे मधुकं बला च प्रियालकश्चापि कश्चैरुकाश्च ।

घृत विदारी च सितीपलाञ्च युष्मगायदेहं पवने सरक्ते ॥ ३७ ॥

रास्त्रागुडूचीमधुकं यले हे सजीरकं सार्यपकं पयश्च ।

घृत सुसिद्धं मधुशेषयुक्तं रक्तानिलात्तं प्रणदेत् प्रदेहम् ॥ ३८ ॥

वासागुडूचीचतुरंगुलानामैरण्डतैलेन पिबेत्कपायम् ।

क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥ ३९ ॥

त्रिविद्धिदारीक्षुरकः काथो वातास्रनाशनः ॥ ४० ॥

गुडूच्याः स्मरसं कल्कं चूर्णं वा कायमेव वा ।

प्रभूतकाबर्मासेवी मुच्यते वातशोणितात् ॥ ४१ ॥

अमृतानागरधान्यक कर्पटतीयेण पाचनं सिद्धम् ।

जयति सरक्तवातं सामं कुटान्यशेषेण ॥ ४२ ॥

वक्त्रादन्युद्भवः कायः पीतो गुग्गुलुमिश्रितः ।

ममीरणसमायुक्तं शोणितं संप्रणाशयेत् ॥ ४३ ॥

तिस्रोऽथवा पञ्चगुडेन पथ्या जग्ध्वा पिवेच्छिन्नरुहा कपायम् ।
तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णं माजानुभिन्नं च्युतमप्यवश्यम् ॥ ४४ ॥

गुग्गुल्वसृतवल्लीभिर्द्रांचालुङ्गरसेन वा ।

त्रिफलायारसैर्युक्ता गुटिकाकोलसन्मिता ॥ ४५ ॥

भक्षयेन्मधुनाऽऽलोद्य शृणु कुर्वन्ति यत् फलम् ।

पादस्फोटं महाघोरं स्फोटं सर्वाङ्गजञ्च यत् ॥

तत्सर्वं नाशयत्याशु ह्यसाध्यं वातशोणितम् ॥ ४६ ॥

इति गुग्गुलुषटि ।

माद्विषं नवनीतन्तु फलिनी परिमिश्रितम् ।

गोमूत्रमिश्रितं कृत्वा चोरेण सवणेन च ॥ ४७ ॥

तदेकत्र समालोद्य बद्धिना तापयेच्छनैः ।

गात्रमुहर्त्तयेत्तेन देहप्लुटनशान्तये ॥ ४८ ॥

घृतेन वातं सगुडाविवन्धं पित्तं सिताद्या मधुना कफञ्च ।

वातास्रमुग्रं रुवुतैर्नमित्राशुण्ड्यामवातं शमयेद् गुडूची ॥ ४९ ॥

सिंहास्य पञ्चमूलं छिन्नरुहैरण्डगोक्षुरकायः ।

एरण्डतैलरामठ सैन्धवचूर्णाग्वितः पोतः ॥ ५० ॥

शमयति वातरक्तं तथामवातं कटीशूलम् ।

मूत्रपुरीषविवन्धं ब्रध्मविकारं सुदुर्वारम् ॥ ५१ ॥

गन्धर्पहस्तद्वृषगोक्षुरकासृतानां

मूलं वलेक्षुरकयोश्च यचेत्तु धीमान् ।

वातास्रगाशु यिनिहन्ति चिरप्ररूढ

माजानुगस्फुटितमूर्ध्निगतं तु धीमान् ॥ ५२ ॥

पिप्पलीवर्धमानं वा सेव्या पथ्या गुडेन वा ।

कीर्किलाचासृता काये पिवेत् कृष्णां यथा वक्ष्यम् ॥ ५३ ॥

मधुकाद्विगुणं तैलं तैलादाजं पयो भवेत् ।

यद्यथाग्निबलं पेयं वातरक्तरजापहम् ॥ ५५ ॥

—०—

त्रिफलानिम्बमञ्जिष्ठा वचाकटुकरोहिणी ।

वत्सादनीदारुनिशा कषाय नवकार्षिकम् ॥ ५६ ॥

वातरक्तं तथा कुष्ठं पाप्मानं रक्तमण्डलम् ।

कुष्ठं कपालिकाकुष्ठं पानादेवापकर्षति ॥ ५७ ॥

पञ्चरक्तिकमापेण कार्योऽयं नवकार्षिकः ॥

इति नवकार्षिककाथः ।

कर्पादो तु पलं यावद्दद्याद्दशगुणं जलम् ।

ततस्तु गुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत् ॥ ५८ ॥

विरेचनैर्घृतक्षीर पानैः सेकैः सबस्तिभिः ।

शीतैर्निर्वापणैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥ ५९ ॥

रक्तोत्तरं क्षीरघृत मधुकीशीरवारिभिः ।

लेपनं शाल्मलीकल्क माविक्षीरेण संयुतम् ॥ ६० ॥

सेचनं वा प्रकर्तव्यं माविक्षीरैः क्षणं क्षणम् ।

महस्रगतधौतेन घृतेन रुधिरोचरे ॥ ६१ ॥

लेपनं शष्कशीतेन घृतसर्जरसेन वा ।

मरागं मरुजं दाहे रक्तं विस्त्रायलेपयेत् ॥ ६२ ॥

तिलाः प्रियालं मधुपर्कं विषं मूलक्ष्व वेतसाम् ।

मृत्तः पयसापिष्टः प्रसेपो रागदाहनुत् ॥ ५३ ॥

पित्तोत्तरे तु काश्मर्यं द्राघारग्वधचन्दनैः ।

मधुकक्षीरकाफोन्नो युक्तैः काथं सुशीतलम् ॥

गर्करामधुमंयुक्तं वातरक्ते पिवेत्सरः ॥ ६४ ॥

पटोन्नत्रिफलाभीरु गुडूचीकटुरोहिणी ।

काथः पित्ताधिके गस्तः गर्करा मधुमंयुतः ॥ ६५ ॥

बमनं मृदुनाऽत्ययं स्नेहसैकैर्विलङ्घनम् ।

कोष्ठाः सेकाद्यं यस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥ ६६ ॥

तैलमूत्रसुरायुक्तैः परिपेकः सदा हितः ।

गौरसर्पपकल्केन प्रदेहो वातरक्तहः ॥ ६७ ॥

शिशुवरुणस्य कल्को धान्याग्नेनानिलार्त्तिजिम्बेपात् ।

भवति नवेति च कल्को न विधेयः सिद्धियोगेऽस्मिन् ॥ ६८ ॥

कल्कः श्लेष्मोत्तरे लेप्यो वाजिगंधातिलोद्भवः ।

लेपः सर्पपनिम्बार्कं हिंसाचारतिलैर्हितः ॥ ६९ ॥

मृहधूमबचाकुष्ठं शताद्वारजनीद्वयम् ।

प्रलेपः शूलनुदात रक्ते चायं कफोत्तरे ॥ ७० ॥

अमृतकटुकायष्टी शुण्ठीकल्कं समाक्षिकम् ।

गोमूत्रपीतं जयति सकफं वातगोणितम् ॥ ७१ ॥

धात्रीङ्गिरिद्रामुस्तानां कपायं वा समाक्षिकम् ।

संसर्गं सन्निपाते च क्रियामन्यविमिश्रिताम् ॥ ७२ ॥

—०—

बलामतिबलां मेदा मात्मगुप्तां गतावरीम् ।

काकोलीं घोरकाकोलीं रास्त्रां मृद्दीञ्च पेपयेत् ॥ ७३ ॥

घृतं चतुर्गुणं घोरं तैः सिद्धं वातरक्तनुत् ।

हृत्पाङ्कुरोगवीसर्पं कामला दाहनाशनम् ॥ ७४ ॥

इति बलाघृतम् ।

गतावरीकल्कगर्भं रसे तस्याथतुर्गुणे ।

घोरतुल्यं घृतं सिद्धं वातगोणितनाशनम् ॥ ७५ ॥

इति गतावरीघृतम् ।

गुडूचीकायकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।

हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ ७६ ॥

इति गुडूचीष्टतम् ।

अमृतायाः कपायेण कल्केन च महीषधम् ।

सृष्टग्निना घृतं सिद्धं वातरक्तहरं परम् ॥ ७७ ॥

आमवातास्रवातादीन् क्लमिकुष्टव्रणानपि ।

अर्शांसिगुल्मांश्च तथा नाशयेदाद्य योजितम् ॥ ७८ ॥

इत्यमृतादिष्टतम् ।

अमृतास्वरसविषकं सर्पिस्तुक्कल्कसाधितं पीतम् ।

अपहरति वातरक्तं मुत्तानं चावगाढञ्च ॥ ७९ ॥

इति द्वितीयममृतादिष्टतम् ।

अमृतायाः पलशतं जलद्रोणेऽंशशेषितम् ।

घृतप्रस्यं विषक्तव्यं कल्कानष्टी पलानि च ॥ ८० ॥

चतुर्गुणेन पयसा वातासृक्कुष्टनाशनम् ।

कामलापांडुरोगघ्नं घ्नीहकासज्वरापहम् ॥ ८१ ॥

इति गुडूचीष्टतम् ।

अमृतामधुकं द्राक्षा विफलानागरं बला ।

वामारग्वधहृद्यीव देवदारुविकण्टकम् ॥ ८२ ॥

कटुकामवरीकृष्णा काश्मर्यस्य फलानि च ।

रासाक्षुरकगन्धर्षं हृहदारुघनोत्पनीः ॥ ८३ ॥

कल्कैरेभि ममैः कृत्वा सर्पिः प्रस्यं विपाचयेत् ।

धाक्षोरससमो देयो यारिविगुणमंयुतः ॥ ८४ ॥

सम्यक् सिद्धन्तु विज्ञातं भोज्ये पाने च गस्यते ।

यद्दुदोषोत्थितं वातं रक्तेन स्रष्ट मूर्च्छितम् ॥ ८५ ॥

उत्तमं चापि गन्धोरे विक्रजहोरुजानुजम् ।

क्रोष्टुशीर्षं महाशूले आमवाते सुदारुणे ॥ ८६ ॥
 दाहरोगोऽपसृष्टस्य वेदनां चातिदुस्तराम् ।
 मूत्रकृच्छ्रसुदावत्तं प्रमेहं विषमत्वरम् ॥ ८७ ॥
 एतान् सर्वान्निहन्त्याशु वातपित्तकफोत्थितान् ।
 सर्वकालोपयोगिन वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ॥ ८८ ॥
 अग्निभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं घृतमेतदनुत्तमम् ॥

इत्यमृताद्यं घृतम् ।

अमृतायाः शतं प्राप्य जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 चतुर्भागावशिष्टन्तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८९ ॥
 क्षीरं चतुर्गुणं तत्र दापयेन्नतिमान् भिषक् ।
 कल्कं चात्र प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ९० ॥
 काकोलीक्षीरकाकोली जीवकर्पभकौ च यत् ।
 शतावरीवयस्था च मधुकं नीलमुत्पलम् ॥ ९१ ॥
 अश्वगन्धा च मूलानि स्थिरा कटुकरोहिणी ।
 ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा मेदे श्वदंष्ट्राहृहतीद्वयम् ॥ ९२ ॥
 गुडूचीफलिनीराम्ना वासकं चापि संहरेत् ।
 तदेकत्र समैर्भागैः पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ ९३ ॥
 पानाभ्यञ्जननस्येषु परिपेके च दापयेत् ।
 वातरक्तं सशोधाद्यं सदाहं क्रोष्टुशीर्षकम् ॥ ९४ ॥
 खञ्जोरुस्तम्भवातञ्च रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
 बहुविधं वातकृच्छ्रं शृङ्गसीं वातकण्ठकम् ॥
 नाशयेद्योजितं सर्पिर्धन्वन्तरिवचो यथा ॥ ९५ ॥

इति महागुडूचीघृतम् ।

शारिवासर्जमञ्जिष्टा यष्टीसिक्थैः पयोन्वितैः ।

तैलं पक्वा प्रयोक्तव्यं पिण्डाख्य वातरक्तनुत् ॥ ८६ ॥

शारिवासर्जयव्याघ्र मधूच्छिष्टैः पयोन्वितैः ।

सिद्धमैरण्डतैल वा वातरक्तं राजापहम् ॥ ८७ ॥

अपूतमयितस्यास्य पिण्डतैलस्य योगतः ।

इति पिण्डतैलम् ।

तुनां पचेज्जलद्रोणे गुडूच्याः पादशेषितम् ।

श्वीरद्रोणन्तु ताभ्याञ्च पचेत्तैलाढक शनैः ॥ ८८ ॥

कल्कैर्मधुकमञ्जिष्टा जीवनीयगणस्तथा ।

कुष्ठैलागुरुमृद्धीका मासीव्याघ्रनखं नखी ।

हरेणुश्चावणीव्योप शताह्वान्यृद्धिशारिवा ॥ ८९ ॥

त्वक् पत्रागुरुविक्रान्ता स्थिरातामलकी तथा ।

नर्त,केसरछीवीरं पञ्चकोत्पलचन्दनम् ॥ ९० ॥

सिद्धं कर्पसमैर्भागैः पानाभ्यङ्गानुयासनैः ।

सव्य वातास्रजान् हन्ति सर्वं धात्वन्तराश्रितान् ॥ ९०१ ॥

धन्यं पुसवने स्त्रीणां गर्भद वातपित्तनुत् ।

खेदकंडुरुजायास गिरःकम्पामयादितान् ॥ ९०२ ॥

हृन्त्याद् व्रणक्षतान् दीपान् गुडूचीतैलमुत्तमम् ॥

इति गुडूचीतैलम् ।

गुडूचीमधुकं ह्रस्व पञ्चमूलीपुनर्नया ।

राघामैरण्डमूलञ्च जीवनीयानि लाभतः ॥ ९०३ ॥

पलानां शतकैर्भागैर्बलापञ्चगतं भवेत् ।

कोलात्त्रिल्ययवाग्नापान् कुरुत्यायादकोन्वितान् ॥ ९०४ ॥

कार्श्याणाञ्च गुष्काणां षोडशद्रोणशारिणि ।

साधयेज्जर्जरं पूतं चतुर्द्रोणञ्च शेषयेत् ॥ ९०५ ॥

तैलद्वीणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पय ।
 पिष्ट्वा त्रिपलिकाश्चैव चन्दनीशीरकेशरम् ॥ १०६ ॥
 पत्रैलाऽगुरुकुष्ठानि तगरं मधुयष्टिका ।
 मञ्जिष्टार्धपलश्चैव तत्सिद्धं सर्वयौगिकम् ॥ १०७ ॥
 वातरक्ते चते चीणे भारात्ते चीणरेतसि ।
 विषयी क्षिप्तभग्नाना सर्वमेकाङ्गरोगिणाम् ॥ १०८ ॥
 योनिदोषमपस्मार सुन्माद विषमज्वरम् ।
 हन्यात् पुसवनश्चैव तैलाग्र ममृताद्वयम् ॥ १०९ ॥

इत्वमृताद्वय तेलम् ।

शुद्धा पचेन्नागबला तुलान्तु जलार्मणे पादकपायसिद्धम् ।
 पाच्यन्तु तैलाढकमत्र देयमजापयस्तैलविमिश्रितन्तु ॥ ११० ॥
 नतं सयष्टीमधुक सकल्क दत्त्वा पृथक् पञ्चपल विषकम् ।
 तद्वातरक्त शमयत्युदीर्णं वस्ति प्रदानेन हि सप्तरात्रात् ॥ १११ ॥
 दशाहयोगेन करोत्यरोगं पीतञ्च तैलोत्तममश्लिजुष्ट ॥

इति नागबलातैलम् ।

बलाकपायकल्काभ्या तैल चीरचतुर्गुणम् ।
 दशपाक भवेत्तेन वातासृग्वातपित्तनुत् ॥ ११२ ॥
 धन्य पुसवनश्चैव नराणां शुक्रवर्द्धनम् ।
 रेतो योनिविकारघ्न मेतद्वातविकारनुत् ॥ ११३ ॥

इति दशपाकबलीतैलम् ।

बलाकपायकल्काभ्या तैल चीरं सम पचेत् ।
 सङ्घस्रशतपाके वा वातासृग्वातपित्तनुत् ॥ ११४ ॥
 रसायनमिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां प्रबोधनम् ।

जीवनं वृंहणं स्वयं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ १२५ ॥

बलात्तैलसहस्रेण तथा पाकसहस्रकम् ॥ ११६ ॥

—०—

पुनर्नवामूलशतं विशुद्धं रुबुकमूलञ्च तथा प्रगृह्य ।

दत्त्वा पलं षोडशकञ्च शृण्णराः सकुट्य सम्यग्विपचेद्वटेऽपाम् ॥ ११७ ॥

पलानि चाष्टावथ कौशिकस्य तेनाष्टशेषेण पुनः पचेत्तु ।

एरण्डतैलं कुडवं च दद्यात्तथा त्रिवृच्चूर्णपलानि पञ्च ॥ ११८ ॥

निकुम्भचूर्णस्य पलं गुडूच्याः पलद्वयं चार्धपलं पलं वा ।

पलत्रयं त्रूपणचित्रकानि सिन्धूस्यभक्तातविडङ्गकानि ॥ ११९ ॥

कर्पं तथा माक्षिकधातुचूर्णं पुनर्नवायाः पलमेव चूर्णम् ।

चूर्णानि दत्त्वा ह्यवतार्यशीते खादेन्नरः कर्पसमप्रमाणम् ॥ १२० ॥

वातास्रजं हृदिगदञ्च सर्वं जयत्यवश्यं त्वय गृध्रसीञ्च ।

जङ्घोरुष्टत्रिक वस्तिनञ्च तथामवातं प्रबलं जयेत्तु ॥ १२१ ॥

इति पुनर्नवागुग्गुत्तु ।

चत्वारो मापकाहीने मध्यमेऽष्टौ च मापिकाः ।

श्रेष्टे द्वादशकाः प्रोक्ताः वैद्यैर्विज्ञायते त्रिधा ॥

संसरत्वाद गुरुत्वाद्वा गुग्गुलोः करणक्रमः ॥ १२२ ॥

—०—

प्रत्येकं गुडूच्याश्च चर्धप्रस्यन्तु गुग्गुलोः ।

प्रत्येकं त्रिफलायास्तु तत्प्रमाणं विनिर्दिशेत् ॥ १२३ ॥

सर्पमेकत्र संकुट्य काथयेन्नत्वणेऽग्निम् ।

पादशेषं परित्याज्यं कपायं ग्राहयेद्विपकम् ॥ १२४ ॥

पुनः पचेत्कपायन्तु यादक्षान्द्रत्वमागतम् ।

दन्तीं ध्योपधिङ्गानि गुडूचीत्रिफलात्वचः ॥ १२५ ॥

ततयार्द्धपलं चूर्णं गृह्णीयाद्वा प्रति प्रति ।

कर्पन्तु त्रिवृतायाश्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ १२६ ॥

तस्मिन् सुसिद्धं विज्ञायकवोष्णं प्रक्षिपेद्बुधः ।

ततश्चाग्निबलं ज्ञात्वा खादेत्कर्पप्रमाणतः ॥ १२७ ॥

वातरक्तं तथा कुट्टं गुदजान्यग्निसादनम् ।

कुट्टव्रणं प्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ॥ १२८ ॥

आव्यवातञ्च श्लथुं सर्वानितान् व्यपोहति ।

अग्निभ्यां निर्मितः पूर्वं भस्मताख्यो हि गुग्गुलुः ॥ १२९ ॥

इत्यभस्मतागुग्गुलुः ।

द्विप्रस्थभस्मतायाश्च प्रस्थमेकन्तु गुग्गुलीः ।

प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव च ॥ १३० ॥

सर्वमेकत्र संकुट्य साधयेन्नस्वणेऽभसि ।

पुनः पचेत्पादशेषं यावत्सान्द्रत्वमागतम् ॥ १३१ ॥

दन्ती चित्रकमूलानां कण्ठ विश्वाफलत्रिकम् ।

गुडूचीत्वग्भिडङ्गानां प्रत्येकार्द्धपलोन्मितम् ॥ १३२ ॥

त्रिवृता कर्पमेकन्तु सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।

सिद्धे चीष्णे क्षिपेत्तत्र त्वभस्मतागुग्गुलुः परम् ॥ १३३ ॥

अतो यथा बलं खादे दन्तपित्तो विशेषतः ।

वातरक्तं तथा कुट्टं गुदजान्यग्निसादनम् ॥ १३४ ॥

कुट्टव्रणं प्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ।

नाद्याव्यवातं श्लथुं हन्यात्सर्वामयांस्तथा ॥ १३५ ॥

अग्निभ्यां निर्मितो ह्येष ह्यभस्मताद्यस्तु गुग्गुलुः ॥

इत्यभस्मताद्यो गुग्गुलुः ।

चित्रकं त्रिफलानिश्च पटोसमधुयष्टिका ।

वराङ्गं केसरश्चैव जीवन्ती चाम्बवेतसम् ॥ १३६ ॥

रामसेनकदाव्यंला सुस्तापपटकं तथा ।
 तुत्यकं कटुकाभांगी चव्यं प्रद्वकदीम्यकौ ॥ १३० ॥
 पिप्पलीमरिचं दन्ती शठीशुण्ठी सपुष्करम् ।
 विडङ्गं पिप्पलीमूलं जीरकं देवदारु च ॥ १३८ ॥
 पद्मकं कटुकं रास्त्रा दुरालम्भान्मृता त्रिवृत् ।
 लतातुरुष्कतालीशौ वृक्षाम्बलवणत्रयम् ॥ १३९ ॥
 धान्यकं वाजमोदा च कारवीधातुमाक्षिका ।
 जातीफलं तुगाक्षीरी वाजिगन्धा च दाडिमम् ॥ १४० ॥
 कङ्कोलकमुशीरश्च द्विचारामलकं तथा ।
 एतानि पलमात्राणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १४१ ॥
 गिरिजस्य पलान्यष्टौ द्विपलञ्चैव गुग्गुलुः ।
 प्रस्थमेकं सितायाश्च घृतस्य गुडवं तथा ॥ १४२ ॥
 गिरिजेन समं लोहं प्रस्थार्धं माक्षिकस्य च ।
 सर्वमेकत्र संमिश्र्य स्निग्धे भांडे निधापयेत् ॥ १४३ ॥
 वातव्याधिमुखस्तम्भ मर्दितं गृध्रसीं तथा ।
 विद्रुघीं श्लोपदं गुल्मं पांडुरोगं हस्तीकमम् ॥ १४४ ॥
 क्षतक्षयमपस्मार मन्त्रहृदिश्च नाशयेत् ।
 श्रोत्रोचकं पाण्डुशूलं सुदरश्च भगन्दरम् ॥ १४५ ॥
 हृद्रोगशूलनुल्मस्य विषमञ्जरनाशनम् ।
 वर्षोपयोगात् कुरुते यलीपन्नितनाशनम् ॥ १४६ ॥
 उरः क्षतश्च यान्त्रोगान् मुखरोगांश्च दारुणान् ।
 नाशयेद् गुटिकाश्चापि चूर्णं पाणितलोम्भितम् ॥ १४७ ॥
 विविधाभ्रानि भुङ्क्ते ययेष्टश्च यथा सुखम् ।
 रमेमांसैश्च यूपैश्च शीरैर्द्राक्षां शुभां पिबेत् ॥ १४८ ॥
 भेषां संजनयेद्दोषिं शोषिहृष्यगतत्रयम् ।

बन्ध्यानां पुत्रदात्रेष्टा शुक्रवृद्धिकरा परा ॥ १४८ ॥

गुटिकाभास्करी नाम्ना प्रोक्ता देवेन शम्भुना ।

प्रमेह रक्तपित्तश्च सामवातमहाघ्नयम् ॥ १५० ॥

नाडिव्रणाश्च घोरांश्च ह्यपचींश्च प्रणाशयेत् ।

श्वययुश्च शिरोरोगं कामलाश्च नियच्छति ॥ १५१ ॥

धात्विन्द्रियबलचीणो हतभो हनपोरुपः ।

भवेदनेन युक्तो ना बलधातुपराक्रमैः ॥

दृष्टिपुष्ट्या स युक्तश्च निर्विकारो निरामयः ॥ १५२ ॥

अग्निदीप्तियुतो हृष्टो दीर्घायुः पुरुषो भवेत् ।

ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ॥

कफरोगाश्च ये केचिद् द्वन्द्वज सन्निपातजम् ॥ १५३ ॥

ते सर्वे प्रशमं यान्ति भास्करेण तमो यथा ।

रोगविद्राविणी प्रोक्ता गुटी सूर्यप्रभा मता ॥ १५४ ॥

इति सूर्यप्रभागुटिका ।

वरमहिपत्नीचनोदर सन्निभवर्णस्य गुग्गुलीः प्रस्थम् ।

प्रक्षिप्यतोयराशौ त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणाम् ॥ १५५ ॥

द्वात्रिंशच्छिन्नरुद्धा पलानि देयानि यत्नेन ॥ १५६ ॥

विपचेदप्रमत्तो दर्व्यासंघट्टयन्मुहुर्थावत् ।

अर्धक्षयितं तोयं जातं ज्वलनस्य सम्पर्कात् ॥ १५७ ॥

अवतार्य्य वस्त्रपूत पुनरपि सम्पादयेदयः पात्रे ।

सान्द्रीभूतं तस्मिन्नवतार्य्य द्विमोपलप्रस्थे ॥ १५८ ॥

त्रिफलाचूर्णार्धपलं त्रिकटोश्चूर्णं पञ्चपरिमाणम् ।

कृमिरिपुचूर्णार्धपलं कर्षं कर्षं त्रिहृदन्धोः ॥ १५९ ॥

पलमेकान्तु गुडूचा दत्त्वा मधुर्णयत्नेन ।

उपयुज्य चानुपानं यूपं क्षीरं सुगन्धिसलिलञ्च ॥ १६० ॥

इष्टाहारविहारोभैषज्य सुपयुज्य सर्वकालमिदम् ।
 तनुरोधिवातशोणित मेकजमथ सर्वजं जयति ॥ १६१ ॥
 सुतपरिशुष्कं स्फुटितं जीर्णं वा जानुजं वापि ।
 ब्रणकासकुष्टगुल्म श्लथयूदरपांडुमेहांश्च ॥ १६२ ॥
 मन्दाग्निञ्च विबद्धं प्रमेहपिठिकांश्च नाशयत्याग्नौ ।
 सततं निषेव्यमाणः कालबशाद्धन्ति सर्वगदान् ॥ १६३ ॥
 अभिभूयजरादीपं करोति कैशोरकं रूपम् ॥ १६४ ॥
 प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं जलं तत्र पडाढकम् ।
 गुडवटु गुग्गुलीः पाकः सन्धेयस्तु विशेषतः ॥ १६५ ॥

इति कैशोरगुग्गुलीः ।

अष्टौ पलान्यत्र पलंकपायाः प्रस्थं पृथक् शुद्धफलत्रयस्य ।
 दत्त्वा पचेद्रोणयुगे जलस्य पादावशेषं पुनरेव वैद्यः ॥ १६६ ॥

दन्तोत्तिष्ठद्वूरपण वानरीणां
 विडङ्गमुस्ता त्रिफलामृतानाम् ।
 कट्टुयगन्धाग्निकमाणकानां
 सपारदानाञ्च सगन्धकानाम् ॥ १६७ ॥
 पलार्धमानप्रमितं संचूर्णं
 दद्याद्विपक्वे पुनरेव तत्र ।
 फलानि संचूर्णं च कातकानि
 सहस्रमंष्याकलितानि पथात् ॥ १६८ ॥
 खादेत्तु मापद्वितयं प्रवृत्तं
 तोयादिकं देयमतोऽनुपाने ।
 आमानिलं सन्धिगतं मशून्
 शिरेभतं जानुकटिस्यितञ्च ॥ १६९ ॥

शोषाऽतिवृत्तिं विषमज्वरात्तिं

प्रमेहकुष्ठानि भगन्दरञ्च ।

हन्यान्नराणामिति सिंहनादो

मेदो मरुच्छ्वासागदान् पुरोऽयम् ॥ १७० ॥

दाहोऽत्यन्त प्रवृत्तिर्वा विकारोऽल्पोऽपि चेद्दृष्टुः ।

तत्कृतस्तु तदा तत्र तत्र भक्तं हितं पिवेत् ॥

उद्धर्तनं शीतजल स्नानञ्च शयनं तथा ।

विरेकातिशयं कुर्यात् सिंहनादे यतः सुधीः ॥ १७१ ॥

ज्ञात्वाऽबलं शरीरे तु दद्यादेवं न वा भिषक् ।

तोयारणालगोक्षीरैः क्रमात्पक्वं विशुद्धानि ॥

फलं कतकसंघ्नन्तु कृत्वा चूर्णं ततः क्षिपेत् ॥ १७२ ॥

इति सिंहनादगुण्युक्तः ।

पलत्रयं कषायस्य त्रिफलायाः सुचूर्णितम् ।

सौगन्धिकपलञ्चैचं कौशिकस्य पलत्रयम् ॥ १७३ ॥

कुडवं चित्रतैलस्य सर्वमादाय यत्नतः ।

पाचयेत्पाकविद्द्वैद्यः पात्रे लोहमये दृढे ॥ १७४ ॥

हन्ति वातं तथा पित्तं श्लैष्मिणं खञ्जपेगुताम् ।

श्वासं सुदुर्जयं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥ १७५ ॥

कुष्ठानि वातरक्तञ्च गुल्मशूलोदराणि च ।

धामवातं जयेदेत दपि वैद्यविवर्जितम् ॥ १७६ ॥

मासादम्भीपयोगेन जरापलितनाशनम् ।

सर्पिस्तैलरसोपेत मश्रीयाच्छानियटिकम् ॥ १७७ ॥

सिंहनाद इतिस्थातो रोगवारणदर्पहा ।

वज्जेदीप्तिकरं पुंसां भाषितं दंडपद्मिना ॥ १७८ ॥

अत्राहुस्त्रिफलाकायं पृथक् त्रिपलसन्मितम् ।
किञ्चिन्निर्याति चैरड चो हपाकेऽधिके खरे ॥ १७८ ॥

इति सिंघनादगुग्गुलु ।

धान्यतुम्बुरुशुण्डीनां मांसकूष्मांडमापयोः ।

गुडूचागुग्गुलोद्यैव प्रस्यं षोडशभिः पलैः ॥ १८० ॥

—०—

अथ चन्द्रप्रभागुटीकामाह ।

कमिरिपुदहनघ्योपत्रिफलामरदारुचव्यभूनिस्वाः ।

मागधिमूलं सुस्तं शठीवचाधतुमाचीकम् ॥ १८१ ॥

लवणं चारनिशायुगकुन्तुभुरगजकषातिविपा ॥ १८२ ॥

कर्पाशिकान्यैव समानि कुर्यात्पलाटकं चाश्लजतु प्रदद्यात् ।

निष्यत्रशुद्धस्य पुरस्य धोमान् पलद्वयं लोहरजस्तथैव ॥ १८३ ॥

सिताचतुष्कं पलमत्र वा स्यात् निकुम्भकुम्भं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।

पृथक् पल चूर्णमथावपेच्च चन्द्रप्रभेय गुटिका विधेया ॥ १८४ ॥

स्वरातिसारग्रहणो विकाराद्यार्शासिनिर्नाशयते षडेव ।

भगन्दरान् कामलपाडुरोगान् नष्टस्य वङ्गेः कुरुते प्रदीप्तिम् ॥ १८५ ॥

इस्थामयान् पित्तकफानिलोत्थान् नाडीगते मर्मगते प्रणे च ।

सतस्ये गृध्रमियल्लण्णोय मेहे गजास्ये प्रदरे प्रयोज्या ॥ १८६ ॥

शक्रस्ये चाश्लरिभ्रूवरुष्णे शक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ।

शम्भुं समभ्यर्थं कृतप्रसाद प्राप्ता गुटीचन्द्रममः प्रसादात् ॥ १८७ ॥

न पानभोज्ये परिहारमस्ति न शीतवातातपमैयुने वा ।

भक्तस्य पूर्वे सततं प्रयोज्या तक्रानुपानाप्यथ मन्तुना वा ॥ १८८ ॥

धजारसो साद्रसजो रसो वा पयोऽयवा शीतजलानुपानम् ॥ १८९ ॥

शक्रदोषान्निहन्यष्टौ प्रमेहांश्चैव विंशतिः ।

वलीपलितनिर्मुक्तौ वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ १८० ॥

इति चन्द्रप्रभागुटिका ।

कालेरवितापाव्ये चायः पात्रे शिलाजतु प्रवरम् ।

त्रिफलारससंयुक्तं त्र्यहं विशडं पुनः शुष्कम् ॥ १८१ ॥

दशमूलस्य गुडूच्या रसे वलायास्तथा पटोलस्य ।

मधुकरसे गोमूत्रे त्र्यहं त्र्यहं भावयेत् क्रमशः ॥ १८२ ॥

एकाहं क्षीरेण तु ततः परं भावयेत्पुनः शुष्कम् ।

सप्ताहं भाव्यं स्यात् काथेनैषां यथा लाभम् ॥ १८३ ॥

काकोत्थौ द्वे मेदे विदारियुग्मं शतावरीद्राक्षा ।

द्विद्वियुगर्षभवीरा मुण्डितकानीवांशुमत्यश्च ॥ १८४ ॥

रास्त्रापुष्करचित्रकदन्तीभकणाकलिङ्ग चव्याश्च ।

कटुकांशुङ्गीपाठा चैतानि पलांशुकानि कार्याणि ॥ १८५ ॥

अष्टगुणसाधितानां रसेन पादांशकेन भाव्यं स्यात् ।

गिरिजस्यैवं भावितशुद्धस्य पलानि दशपद् वा ॥ १८६ ॥

द्विपलञ्च विश्वधात्रीमागधिका कर्कटाख्य मरिचानाम् ।

तुगाक्षीरीत्वग्नागदलैलानां मन्त्रयित्वा तु ॥ १८७ ॥

गिरिजस्य षोडशपलैर्गुटिकाः कार्यास्ततोऽक्षसमाः ॥ १८८ ॥

ताः शुष्कानवकुम्भे जातीपुष्पाधिवासिते स्यात्तव्याः ।

तासामेकाकाले पेया भक्ष्यापि वा सततम् ॥ १८९ ॥

क्षीररसदाडिमरसाः सुरासवञ्च मधुकशिशिरतीयानि ।

आलोक्य गुणं तासामनुपाने वा प्रशस्यन्ते ॥ २०० ॥

सुजीर्णलघुन्नपयोजांगलनिर्यूहयूपभोजी स्यात् ।

सप्ताहं यावदतः परं भवेत्सर्वसामान्यः ॥ २०१ ॥

भुक्तापि भक्षतेऽद्यं यदृच्छ्या नोदहेद्द्वयं किञ्चित् ।

निरुपद्रवा प्रयुक्ता सुकुमारैः कामिभिश्चैव ॥ २०२ ॥
 संवत्सर प्रयुक्ता हन्त्येषा वातशोणितप्रबलम् ।
 बहुवार्षिकमपि गाढं यक्ष्माणं चाक्षवातञ्च ॥ २०३ ॥
 त्वरयोनिशुक्रदोषघ्नीहार्यः पांडुरोगेहृद्गुह्यो ।
 ब्रधवमिगुल्मपीनसहिकाकासारुचिश्वासान् ॥ २०४ ॥
 जठरं श्वित्रं कुष्ठं जाड्यं क्लैब्यं भेदक्षयं शोषम् ।
 उन्मादमपस्मारौ वदनाक्षिशिरोगदान् सर्वान् ॥ २०५ ॥
 आनाहमतीसारं साष्टग्दरकामलां प्रमेहांथ ।
 यक्षदुर्दानि विद्रधिं भगन्दरं रक्तपित्तञ्च ॥ २०६ ॥
 अतिकार्यमतिस्थौल्यं स्वेदमपि शीघ्रगदञ्च निहन्ति ।
 दद्याविषमपि चौग्रं गराणि चैषां बहुप्रकाराणि ॥ २०७ ॥
 मन्वीषधप्रयोगानरिप्रयुक्तांस्तांत्रिकास्तथा वाधाः ।
 पाप्मा लक्ष्मीं चैयं शमयति गुटिका शिवा नाम्नी ॥ २०८ ॥
 बल्याहृष्याधन्याकान्तिवर्णं यशः श्रीकरो चैयम् ।
 दद्यान्नृपसदृशतां जयति वादं सुखस्या सर्वम् ॥ २०९ ॥
 प्रकृतिभेदासुस्मृति बुद्धिवल्लयुक्तस्तथा हेदृशरीरः ।
 पुष्योजो वर्णन्द्रिय तेजोबलसपदोपेतः ॥ २१० ॥
 * बलिपलितरोगरहितो जीवैहै शरदां शतं सपुत्रपः ।
 संवत्सरप्रयोगात् द्वाभ्यां तु शतानि चत्वारि ॥ २११ ॥
 सर्वामयलिद्धिहितं मुनिभिर्भक्त्या रसायनं रहस्यम् ।
 शिवगुटिकेति रसायनमुक्तं गिरिशेन गणपतये ॥ २१२ ॥
 इति शिवसिद्धान्तात् वृद्धच्छिद्रगुटिका ।
 तेषु यत्कृष्णमनघृच्छिग्धं निःगर्करश्च यत् ।
 गोमूत्रगन्धि यच्चापि तत्रप्रधानं गिलाजतु ॥ २१३ ॥
 शिलाजतुसमं द्रव्यं क्वाप्यमटगुणे जले ।

पादावशिष्टं तत्पूतं तस्मिन् कोष्यो विनिक्षिपेत् ॥ २१४ ॥
 सम गिरिजमष्टगुणिते निःक्वाथ्यतन्मानौषधं तोये ।
 तन्निर्युहेऽष्टांशे भूयोष्ये प्रक्षिपेद्गिरिजम् ॥ २१५ ॥
 तत्कमरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्द्रसो भूयः ।
 स्वैः स्वैरेव क्वाथैर्भाव्यं वारान् भवेत्सप्त ॥ २१६ ॥

इति शिलाजतुशुद्धिप्रकारः ।

शतावरीनागवला हृद्ददारकमुञ्चटा ।
 पुनर्नवान्मृताक्षणा वाजिगन्धात्रिकण्टकम् ॥ २१७ ॥
 धृथग् दशपलान्येषां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 तदर्धशर्करायुक्तं चूर्णं संमर्दयेद्बुधः ॥ २१८ ॥
 स्यापयेत् सुष्टुभे भाण्डे मध्वर्द्धाढकसंयुतम् ।
 घृतप्रस्थेन चालोद्य त्रिसुगन्धिपलेन च ॥ २१९ ॥
 खादेश्वघेष्टचेष्टान्नो यथा बह्निबलं नरः ।
 वातरक्तं क्षयं कुष्टं कार्श्यं पित्तास्रसम्भवम् ॥ २२० ॥
 वातपित्तकफोत्थांश्च रोगानन्यांश्च तद्विधान् ।
 हत्वा करोति पुरुषं बलीपलितवर्जितम् ॥ २२१ ॥
 योगसारासृतो नाम्ना लक्ष्मीकीर्त्तिविवर्द्धनः ।

इति योगसारासृतः ।

व्यायामं मैथुनं कोपमुष्णांबुलवणं रसम् ।
 दिवास्वप्नमभिस्यन्दि गुरुधान्यं विवर्जयेत् ॥ २२२ ॥

इति वङ्गसेने वातरक्तनिदानचिकित्साधिकारः ।

समाप्तः ॥ २५ ॥

- वर्जयेदाद्यवाते तु यतस्तै तस्य कोपनम् ॥ ११ ॥
 तस्मादत्र सदा कार्यं खेदलङ्घनरूचणम् ।
 आमभेदः कफाधिक्यान् भारुतं नयतां शमम् ॥ १२ ॥
 यत्स्यात्कफप्रशमनं न च भारुतंकोपनम् ।
 तत्सर्वं सर्वदा कार्यं मूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥ १३ ॥
 सर्वा रूचक्रमः कार्यो स्तत्रादौ कफनाशनः ।
 पद्याहातविनाशाय क्लृत्स्ना कार्या यथा क्रिया ॥ १४ ॥
 भोज्याः पुराणाः श्यामाक् कोद्रवोद्दालशालयः ।
 जाङ्गलैरघृतैर्भांसैः शाकैश्च लवणैर्हितैः ॥ १५ ॥
 वायसीवास्तुकारिष्ट सुनिपम्यककूलकैः ।
 शाकैरलवणैर्युतं जीर्णशाल्योदनं भिषक् ॥ १६ ॥
 रूचणाहातकोपथे त्रिद्रानाशातिसूचकः ।
 स्त्री हस्त्रेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ॥ १७ ॥
 प्रतारयेन्नतिस्त्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
 सरश्च विमलं शीतं स्थिरतीयं पुनः पुनः ॥ १८ ॥
 तथा विशुक्ते च कफे शान्तिमुरुग्रहो व्रजेत् ।
 शरीरवनमग्निश्च कार्येपारक्षिता क्रिया ॥ १९ ॥
 चारमूत्रखेदांश्च रूचानुक्तादनानि च ।
 प्रादिह च मूत्राण्यैः करप्लफलसर्पपैः ॥ २० ॥
 वायुखगन्धाया मूलैरर्कस्य वा भिषक् ।
 वा मूलै रघया देवदारुणा ॥ २१ ॥
 १० मृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।
 १६ कुर्याद्दूरुस्तम्भे सवेदने ॥ २२ ॥
 ११ सर्वपैथापि बुद्धिमान् ।
 १२ शिघ्रं वचावत्कनिष्ठकैः ॥

अथोरुस्तम्भनिदानमाह ।

शीतोष्णद्रवसंशुष्क गुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
 लीर्णाजीर्णं तथाऽऽयास संक्षोभस्त्रप्रजागरैः ॥ १ ॥
 सश्लेष्मदः पवनः साममत्वर्थसञ्चितम् ।
 अभिभूयेतरं दोषमूर्खचेत्यतिपद्यते ॥ २ ॥
 सक्थस्वीनि प्रपूर्व्यान्तः श्लेष्मणास्तिमितेन च ।
 तदास्तम्भातितेनोरु स्तब्धी शीतावचेतनो ॥ ३ ॥
 परकीया विवगुरू स्यातामतिभृशव्यधी ।
 ध्यानाद्भ्रमर्दस्तैमित्यं स्तन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥ ४ ॥
 सयुक्तौ पादसदन कृच्छ्रोद्वरणसुप्तिभिः ।
 तमूरुस्तम्भमित्याहु राव्यवातमथाऽपरि ॥ ५ ॥
 प्रायूपं तस्य निद्रार्त्तिं ध्यानस्तिमितता ज्वरः ।
 लोमहृष्योऽरुचिच्छर्दिर्जङ्घोवाः सदन तथा ॥ ६ ॥
 वातशक्तिभिरज्ञाना तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः ।
 पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्वरणं तथा ॥ ७ ॥
 जङ्घोरुत्नानिरत्यर्थं शश्वच्चानाहवेदने ।
 पादं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं नवेति मः ॥ ८ ॥
 संस्थाने पीडने गत्वां चालने थाप्यनीश्वरः ।
 अन्यनेयौ हि संभग्ना वूरुपादौ च मन्यते ॥ ९ ॥
 यदा दाहार्त्तितोदात्तो वैपनः पुरुषो भवेत् ।
 ऊरुस्तम्भस्तादा हन्यात् माधदेदन्यथा नवम् ॥ १० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

हृद् हाष्टम् छावश्मन वृत्तिकर्मविरचनम् ।

- वर्जयेदाद्यवाते तु यतस्तै तस्य कोपनम् ॥ ११ ॥
 तस्मादत्र सदा कार्यं खेटलङ्घनरूचणम् ।
- श्याममेदः कफाधिक्यान् मारुतं नयता शमम् ॥ १२ ॥
 यत्स्यात्कफप्रशमनं नच मारुतकोपनम् ।
 तत्सर्वं सर्वदा कार्यं मूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥ १३ ॥
 सर्वो रूचक्रमः कार्या स्तत्रादौ कफनाशनः ।
 पथाद्वातविनाशाय कृत्स्ना कार्या यथा क्रिया ॥ १४ ॥
 भोज्याः पुराणाः श्यामाक कोद्रवीहान्नशालयः ।
 जाङ्गलैरघृतैर्मांसैः शाकैश्च लवणैर्हितैः ॥ १५ ॥
 वायमीवास्तुकारिष्ट मुनिपद्मककूलकैः ।
 शाकैरलवणैर्युक्तं जीर्णशाल्यीदनं भिषक् ॥ १६ ॥
 रूचणाद्वातकोपये त्रिद्रानाशातिसूचकः ।
- स्त्रे हस्त्रेदक्रमस्तत्र कार्या वातामयापहः ॥ १७ ॥
 प्रतारयेत्प्रतिस्रोतो नदी शीतजलां शिवाम् ।
 सरस्य विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥ १८ ॥
 तथा विशुद्धे च कफे शान्तिमुरुग्रहो व्रजेत् ।
 शरीरवनमग्निञ्च कार्येपारक्षिता क्रिया ॥ १९ ॥
 सत्चारमूत्रस्त्रेदांश्च रूचानुत्सादनानि च ।
 कुर्यादिह च मूत्राब्धैः करप्लफलमर्षणैः ॥ २० ॥
 मूलं वायश्चगन्धाया मूलैरर्कम्य वा भिषक् ।
 पिचुमन्दस्य वा मूलै रघवा देवदारुणा ॥ २१ ॥
 चीद्रसर्पपवल्मीक मृत्तिकामंथुतैर्भिषक् ।
 गाढमुत्सादनं कुर्या दूरुस्तम्भे मवेदने ॥ २२ ॥
 दन्ती द्रवन्तीस्वरस सर्पपैश्चापि बुद्धिमान् ।
 तर्कारीस्वरसं शिषु यचावत्सकनिम्बकै ॥

यत्र मूलफलैस्त्रोयै स्तृणमुस्तेन सेचनम् ॥ २३ ॥
 भक्तातकानृताशुण्ठी दारुपथ्यापुनर्नवा ।
 पञ्चमूलीद्वयोन्मिथा ऊरुस्तम्भनिवर्हणा ॥ २४ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल भक्तातकफलानि च ।
 कल्कं मधुयुतं पीत्वा ऊरुस्तम्भादिमुच्यते ॥ २५ ॥
 राम्नाश्यामाकपथ्या भरिचमिसिगिवा वैल्लकञ्चाश्वगन्धा ।
 यासंछिन्नाजमोदासुमुखमतिविपा हृददारुहृत्पथ्या ।
 शुण्ठीतिक्तायवानी सहचरचविकैरण्डदार्व्याजकर्णा ।
 ऊरुस्तम्भामवातं जठररुजकटिपृथुशूलान्त्वहृदिम् ॥
 वातामत्रासमीयान् कफपवनरुजादण्डकांश्चाशु हन्यात् ॥ २६ ॥
 ग्रन्थिकारुष्कक्षणां काथं क्षौद्रान्वितं पिवेत् ।
 चव्ययासाग्निदारुणां कल्कं वा मधुसंयुतम् ॥ २७ ॥
 त्रिफलाचव्यकटुकं ग्रन्थिकं मधुना लिहन् ।
 ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिवेत् ॥ २८ ॥
 लिङ्घ्याद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम् ।
 सुत्राम्बुना पिवेद्वापि चूर्णं पङ्कधरणं नरः ॥ २९ ॥
 पिप्पलीवर्धमानं वा माचिकेण गुडेन वा ।
 ऊरुस्तम्भे प्रशंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव वा ॥ ३० ॥
 शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।
 ऊरुस्तम्भे पिवेन्मूत्रैर्दंशमूलीरसेन वा ॥ ३१ ॥
 त्रिफलापिप्पलीमुस्तं चव्यं कटुकरोहिणी ।
 लिङ्घ्याद्वा मधुनाचूर्णं मूरुस्तम्भादिती नरः ॥ ३२ ॥
 घृतं मीरैयरं दद्याद्दूरुस्तम्भे कफोत्तरे ।
 दद्याच्चुण्ठीघृतं यापि वैगत्रानरमयापि वा ॥
 सैन्यवाद्यं हितं तैलममृतायोऽपि गुग्गुलुः ॥ ३३ ॥

कुष्ठं त्रीवेष्टकोदीचं सरलं दारुकीसरम् ।

अजगन्धाश्वगन्धे च तैलं तैः सार्पपं पचेत् ॥ ३४ ॥

सचौद्रं मात्रया तद् दूरस्तम्भादितः पिवेत् ॥

इति कुष्टाद्यं तैलम् ।

पलाभ्यां-पिप्पलीमूल नागरादष्टकट्वरः ।

तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूरुपहांपहः ॥ ३५ ॥

मन्त्रे हं दधिसंभूतं तक्रं कट्वर उच्यते ।

अष्टकट्वरतैलेऽत्र तैलं सार्पपमिष्यते ॥

पिप्पलीमूलशुण्ठीयोश्च प्रत्येकं द्विपलं कृतम् ॥ ३६ ॥

इत्यष्टकट्वरं तैलम् ।

इति वङ्गसेने जरुस्तम्भनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ २६ ॥

अथामवातनिदानमाह ।

विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निचलस्य च ।

स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामश्चाथ कुर्वतः ॥ १ ॥

वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।

तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

वातपित्तकफैर्भूयो दूषितो ह्यन्नजो रसः ।

स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णाऽतिपिच्छिलः ॥ ३ ॥

जनयत्यग्निदौर्बल्यं हृदयस्य च गौरधम् ।

घ्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥ ४ ॥

अजीर्णाद्योरसोजातः संचितः संक्रमेण वै ।

आमरुंज्ञां सल्लभते शिरोगात्ररुजाकरः ॥ ५ ॥
 युगपत् कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।
 स्तब्धश्च कुरुते गात्र मामबातः स उच्यते ॥ ६ ॥
 भङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा भ्रालस्यं गौरवं ज्वरः ।
 अपाकः शूनताङ्गाना मामबातस्य लक्षणम् ॥ ७ ॥
 सकष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।
 हस्तपादशिरोगुल्फ त्रिकजानूरुसन्धिषु ॥ ८ ॥
 करोति सरुजं शीथं यत्र दीपः प्रपद्यते ।
 सदोषो रुजतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव हृदिकैः ॥ ९ ॥
 जनयेत् सोग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवम् ।
 उत्साहहानिवैरस्यं दाहश्च बहुमूर्च्छताम् ॥ १० ॥
 कुक्षी कठिनतां शूलं तथा निद्रा विपर्ययम् ।
 छट्छर्दिभ्रममूर्च्छास्य हृद्गुहं विड्ढिवन्धनम् ॥ ११ ॥
 जाड्यान्वकूजमानाहं कटांशान्यानुपद्रवान् ॥ १२ ॥
 पित्तात्सदाहरागश्च सशूलं पवनानुगम् ।
 स्तिमितं गुरुकण्डूकं कफजुष्टं तमादिशेत् ॥ १३ ॥
 एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
 सर्वदेहचरः शीथः सकृच्छः सान्निपातिकः ॥ १४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

सङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।
 विरेचनं स्नेहनञ्च वक्ष्याम्यथाममारुते ॥ १५ ॥
 रुचः स्नेदो विधातव्यो धालुकापुटकैस्तथा ।

घपनाह्वय कर्त्तव्या स्तेऽपि स्नेहविवर्जिताः ॥ १६ ॥

शामवाताभिभूताय पीडिताय पिपासया ।

पञ्चकोलेन संसिद्धं पानीयं हितमुच्यते ॥ १७ ॥

शुष्कमूलकयूपस्तु यूपं वा पाञ्चभौलिकम् ।

रसकं काञ्चिकं वापि शण्डिचूर्णावचूर्णितम् ॥ १८ ॥

सौबीरं खिन्नवार्त्तिकं तथा तिक्तफलानि च ॥ १९ ॥

वास्तूकशार्कं सारिष्टं शार्कं पौनर्नवं हितम् ।

पटोलं गीचुरश्चैव वरुणं कारवेक्षकम् ॥ २० ॥

यवान्नं कोरद्रूपान्नं पुराणं शालिषट्टिकम् ।

लावकानां तथा मांसं हितं तत्रेण संस्कृतम् ॥ २१ ॥

हितं च यूपं कौलुत्थं कालापद्यणकस्य च ।

रुच्यं दद्याद्यथा सात्त्वं मामवातं हितं च यत् ॥ २२ ॥

शतपुष्पावचाविश्वं श्वदंद्वावरुणत्वचः ।

पुनर्नवा संदेवाह्ण शठीमुण्डितिकाः समाः ॥ २३ ॥

प्रसारणी च तर्कारी फलञ्च मदनस्य च ।

शुक्तकाञ्चिकपिष्टाय सुखीष्णालिपने हिताः ॥ २४ ॥

अहिंस्त्राकेमुकामूलं शिशुवल्मीकमृत्तिका ।

भूवपिष्टैश्च कर्त्तव्यं मुपनाहं प्रलेपनम् ॥ २५ ॥

चित्रकं कटुका पाठा कलिङ्गातिविषामृताः ।

देवदारुवचासुस्ता नागरातिविषाभयाः ॥

पिवेदुष्णाम्बुना नित्यं मामवातस्य भेषजम् ॥ २६ ॥

शठीशुण्डभया चीप्रा देवाह्णातिविषामृता ।

कषायमामवातस्य पाचनं रूचभोजनम् ॥ २७ ॥

रास्त्रां गुंडूचीमैरण्डं देवदारुमहौषधम् ।

पिवेत् सर्वाङ्गिके वाते सामे सन्ध्यस्थिमज्जगे ॥ २८ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरै ।

क्वथितं वारितत्पेय आमवातनिवर्हणम् ॥ २८ ॥

शठीविश्वौषधी कल्क वर्षाभूक्वाथसयुतम् ।

सप्तरात्र पिवेज्जन्तु रामवातविनाशनम् ॥ ३० ॥

राम्नासृतारग्वधदेवादारु त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।

क्वाथ पिवेन्नागरचूर्णमिन्द्र जङ्घोरुपार्श्वत्रिकण्टकशूले ॥ ३१ ॥

आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजल पिवेत् ।

खादेद्वाप्यभया विश्व गुडूर्वी नागरेण वा ॥ ३२ ॥

चित्रकेन्द्रयवापाठा कटुकातिविषाभया ।

आमाशयोत्पवातघ्न चूर्णं येयं सुखाशुना ॥ ३३ ॥

पुनर्नवासृताशुण्ठी शताह्वाहृददारुकम् ।

शठीमुण्डतिकाचूर्णं भारणालेन पाययेत् ॥

आमवातं निहन्त्याशु गृध्रसीमुद्धतामपि ॥ ३४ ॥

इति पुनर्नवादि चूर्णम् ।

कर्पं नागरचूर्णस्य काष्ठिकेन पिवेत् सदा ।

आमवातप्रथमन कफवातहरं परम् ॥ ३५ ॥

घञ्जमूलकचूर्णन्तु पिवेदुष्णं न धारिणा ।

मन्दाग्निगूलगुल्मञ्च कफारोचकनाशनम् ॥ ३६ ॥

आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।

एक एव निहन्त्याशु ह्यैरण्डस्त्रैहकेसरी ॥ ३७ ॥

एरण्डतैलयुक्ता हरतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत् ।

आमनिनार्तियुक्तो गृध्रसी हृदयरदितो नियतम् ॥ ३८ ॥

आरग्वधस्य पत्राणि भृष्टानि कटुतैलतः ।

आमघ्नानि नरः कुर्यात् सूपभक्ताहृतानि च ॥ ३९ ॥

अथ कटिग्रहलक्षणमाह ।

वायुः कव्याश्रितः शुद्धः सामो वा जनयेद्वज्रम् ।
कटिग्रहः स एवोक्तः पद्भुः सक्थिद्वयाश्रितः ॥ ४० ॥

—०—

तस्य चिकित्सांचाह ।

शुण्ठीगोक्षुरकः क्वाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।

सामे वाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥ ४१ ॥

यवचारसमायुक्तो मूत्रकृच्छ्रविनाशनः ॥ ४२ ॥

दशमूलीकपायेण पिवेद्वा नागराम्भसा ।

कुचिवस्त्रिकटीशूले तैलमैरण्डसम्भवम् ॥ ४३ ॥

मंहोपधगुडूच्योस्तु क्वाथं पिप्पलीसयुतम् ।

पिवेदामे सरुक्कोष्ठे कटीशूलेधिगेपतः ॥ ४४ ॥

विशोध्यै रण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।

तत्पायसं कटीशूले गृध्रन्यां परमोपधम् ॥ ४५ ॥

शुकतरुवल्कलसहितं गोमूत्रं स्थापितं तु सप्ताहम् ।

द्विगुत्रचाशतपुष्पामैन्धवयुक्तेन तेनाथ ॥ ४६ ॥

तत्पुटकेन च हन्यात् कटीरुजं दारुणं पुंसाम् ।

श्राममेदो वृद्धिभवान् विकारांध्यानिलोद्भवान् ॥ ४७ ॥

अमृतानागरगोक्षुरं मुण्डतिकावरुणकैः क्षतं चूर्णम् ।

मस्वारणालपीतं सामानिलनाशनं स्यात्तम् ॥ ४८ ॥

इत्यमृताद्यं चूर्णम् ।

रास्त्रैरण्डयतावरीमहचरादु.म्यर्शवासानृता

देवाक्षातिविपाभयाघनशठीशुण्ठीकपायः क्षतः ।

पीतः सौरवुतैल एष विहितः सामे सशूलेऽनिले
कथूरुत्रिकपार्श्वपृष्ठजठरे कोष्ठे च वातार्त्तिजित् ॥ ४८ ॥

इति क्षयुराद्यादिः ।

रास्त्रावातारिमूलञ्च वासकः सदुरालभः ।

शठीदारुवलासुस्तं नागरातिविषाभया ॥ ५० ॥

श्वदंष्ट्राव्याधिघातय मिसिधान्यं पुनर्नवा ।

अश्वगन्धामृताक्षया हृद्ददारुशतावरो ॥ ५१ ॥

वचासहचरा चैव चविकावृहतीद्वयम् ।

समभागान्वितैरेतै रास्त्राविगुणभागिकैः ॥ ५२ ॥

कपायं पाययेत् सिद्ध मष्टभागावशेषितम् ।

शुण्ठीचूर्णसमायुक्तं माभाद्येन युतं तथा ॥ ५३ ॥

अलवुपादिसंयुक्तं मूजमोदादिना तथा ।

यथादीपं यथा व्याधिः प्रक्षेपं कारयेद्वियक् ॥ ५४ ॥

सर्वेषु वातरोगेषु सन्धिमज्जगतेषु च ।

कुल्लके वामने चैव पक्षाघाते तथादिते ॥ ५५ ॥

जानुजङ्घास्त्रिपीडासु गृध्रप्याश्च हनुप्रहे ।

प्रशस्तवातरक्ते स्यादुरुस्तम्भे तथाऽर्शसि ॥ ५६ ॥

बिम्बाचीगुल्महृद्दोग विपूचीकोष्ठुशीर्षके ।

अम्बहृद्दी शीपदे च योनिशुक्रामये तथा ॥ ५७ ॥

पुंसां भेद्वगते रोगे स्त्रीणां वन्ध्यामयेपि च ।

योषितां गर्भदं मुग्धं नास्यस्य परमं क्वचित् ॥ ५८ ॥

सर्वेषां पाचनानान्तु श्रेष्ठमेतद्दि प्राचनम् ।

महारास्त्रादिको नाम्ना प्रजापतिविनिर्मितः ॥ ५९ ॥

इति महारास्त्रादिः ।

रास्त्राविश्वविडङ्गानि रुवुकत्रिफला तथा ।

दशमूल पृथक् श्यामा काथो वातामयापहः ॥ ६० ॥

अर्द्धावभेदके चाख्ये अर्दिते वातखञ्जकेऽ।

नेत्ररोगे शिरःशूले ज्वरापन्मारयोस्तथा ॥

मनोभ्रंशे च विविधे कथितञ्च सुखप्रदम् ॥ ६१ ॥

इति रास्त्रादशमूलकाथः ।

अलम्बुधागोक्षुरकत्रिफलानागरामृता ।

यथोत्तरं भागवृद्ध्या श्यामांचूर्णञ्च तत्समम् ॥ ६२ ॥

पिवेन्मस्तु सुरातक्र काञ्जिकोष्योदकेन वा ।

आमवातं जयत्याशु रक्तपित्तं सशोणितम् ॥ ६३ ॥

त्रिकजानूरुसम्यस्थि ज्वरारोचकनाशनम् ।

अलंबुपादिकं चूर्णं रोगानीकविनाशनम् ॥ ६४ ॥

हरोतक्यध्वधाचीभिः प्रसिद्धा त्रिफला क्रमात् ।

प्रत्येकं तेन वा युञ्ज्यात् भागवृद्धिर्यथोत्तरम् ॥ ६५ ॥

इत्यलंबुपादयं चूर्णम् ।

आभाराम्नागुडूचो च शतावरो महीपधम् ।

शतपुष्पाश्वगन्धा च हृपुषा वृहदारकम् ॥ ६६ ॥

यवानो चाजमोदा च समभागानि कारयेत् ॥

सूक्ष्मचूर्णमिदं कृत्वा विडालपदकं पिवेत् ॥ ६७ ॥

कटीग्रहं श्टभ्रसीञ्च मन्यास्तम्भं हनुप्रहम् ।

ये च कायगता रोगा सर्वांस्तांश्च प्रस्थाशयेत् ॥ ६८ ॥

चूर्णमाभादिनामेदं सर्ववातविकारनुत् ॥

इत्याभादिचूर्णम् ।

अलम्बुधागोक्षुरकं गुडूचीवृहदारकम् ।

पिप्पलीत्रिवृतामुस्ता वरुणं च पुनर्ब्रवम् ॥ ६९ ॥

त्रिफलानागरञ्चैव सूक्ष्मचूर्णानिकारयेत् ।

मस्त्वारणालतक्रेण पयो मांसरमेन वा ।

आमवातं जयत्याशु श्वयथुं मन्थिसस्थितम् ॥ ७० ॥

इत्यलम्बुपाद्यं चूर्णम् ।

माणिमन्थस्य भागी द्वौ यवान्यास्तावदेव तु ।

भागास्त्रयोऽजसोदाया नागराद्भागपञ्चकम् ॥ ७१ ॥

दश द्वौ च हरीतक्याः श्लक्ष्णचूर्णीकृतं शुभम् ।

मस्त्वारनालतक्रेण सर्पिणोष्णोदकेन वा ॥ ७२ ॥

पीतं जयत्यामवातं गुल्महृदस्तिजान् गदान् ।

मोहानं हन्ति शूलादी नानाहं गुदजानि च ॥ ७३ ॥

विबन्धं जाठरान् रोगान् तथा वै हस्तपादजान् ।

वातानुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥ ७४ ॥

इति वैश्वानरं चूर्णम् ।

पुष्ट्यर्थं पयसासाध्यं दध्नाविण्मूत्रसयहे ।

दोषनाथं मतिमता मस्तुना वा प्रकीर्तितम् ॥ ७५ ॥

सर्पिर्नागरकल्केन सौवीरकचतुर्गुणम् ।

सिंहसग्निकरं श्रेष्ठं मामवातहरं परम् ॥ ७६ ॥

इति शृण्ठीघृतम् ।

नागरकायकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन तेनाय केवलेन जलेन वा ॥ ७७ ॥

यातश्लेष्मप्रगमनं मग्निसन्दीपनं परम् ।

नागरं घृतमित्युक्तं कटीगूनामनागनम् ॥ ७८ ॥

इति द्वितीयशृण्ठीघृतम् ।

द्विगुणिकटुकं चर्ष्यं मानिमन्थं तथैव च ।

कल्कान् कृत्वा पृथक् सर्वान् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७८ ॥

शारनालादकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जाठरापहम् ।

शूलं विबन्धमानाह मामवातं कटिग्रहम् ॥

नाशयेद् ग्रहणीदोषं मन्दाग्नेदीपनं परम् ॥ ८० ॥

इति काञ्चिकाद्यं घृतम् ।

शृङ्गवेरं यवक्षावं पिप्पलीमूल पिप्पली ।

सचव्यं चित्रकं हिंगु माणिस्यं तथैव च ॥ ८१ ॥

कल्कं कृत्वा तु मतिमान् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

शारनालादकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जाठरापहम् ॥ ८२ ॥

शूलं विबन्धमानाह मामवातं कटिग्रहम् ।

नाशयेद् ग्रहणीरोगं मग्निसन्दीपनं परम् ॥ ८३ ॥

इति शृङ्गवेराद्यं घृतम् ।

पिवेहिन्दुघृतं वापि धान्वन्तरमथापि वा ।

महाशृङ्गीघृतं चैव सामवाते पुनः पुनः ॥ ८४ ॥

यत्किञ्चित् खनं सर्पिर् दीपनं पाचनञ्च यत् ।

तत्सर्वमामवातेषु योज्यं वा भस्तुना घृतम् ॥ ८५ ॥

अजमोदमरिचपिप्पलीविडङ्ग सुरदारुचित्रकशताह्वा ।

सैन्धवपिप्पलीमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥ ८६ ॥

शृङ्गीदशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति वृद्धदारुस्य ।

अभयापलानि पञ्च तच्चूर्णं कारयेच्छूणम् ॥ ८७ ॥

समगुडबटकानदत्त चूर्णं वा कोष्ठावारिणा पिबतः ।

नश्यन्त्यामानिलजाः सर्वे रोगाः सुदारुणाः शीघ्रम् ॥ ८८ ॥

विषूचिकाप्रतितूनी तूनीहृद्रोगाः गृध्रसी चोग्रा ।

कटिबन्धिगुदस्फुटनं चैवास्थिजङ्घयोस्तोत्रम् ॥ ८९ ॥

श्लयथुस्तथाङ्गसन्धिषु ये चान्ये ज्ञामवातसंभूताः ।

सर्वे प्रयान्ति नाशं तम इव सूर्यांशुविष्वस्तम् ॥ ८० ॥

सुडोधनमारोग्यं स्थिरतरुणं बलीपलितनाशनम् ।

कुरुते सतताभ्यासाद् गुणानन्यांस्तथा सुबद्धम् ॥ ८१ ॥

इत्यजमोदादिवटकः ।

चित्तकं पिप्पलीमूलं यवानोकारवी तथा ।

विडङ्गमजमोदा च जीरकं सुरदारु च ॥ ८२ ॥

चव्यैलासैन्धवं कुष्टं रास्त्रागोक्षुरधान्यकम् ।

त्रिफलाभुस्तकं व्योषं त्वगुशीर यवाद्यजम् ॥ ८३ ॥

तालीशपत्रं पत्रञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

यावन्धेतानि चूर्णानि तावन्मात्रञ्च गुग्गुलुः ॥ ८४ ॥

संमर्द्यसर्पिपागाढं क्षिग्धे भाण्डे निधापयेत् ।

ततो भावां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥ ८५ ॥

योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।

शामवाताब्धवातादीन् कृमिदुष्टत्रणानि च ॥ ८६ ॥

प्लीहगुल्मोदरानाह दुर्नामानि विनाशयेत् ।

अग्निञ्च कुरुते दीप्तिं तेजोहृद्विबल तथा ॥

वातरोगान् जयत्येव सन्धिमज्जागतानपि ॥ ८७ ॥

इति योगराजगुग्गुलुः ।

मागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पलविंशतिः ।

घीराटकसमायुक्तं खण्डस्थार्धशतं पलम् ॥ ८८ ॥

व्योषत्रिजातकद्रव्यात् प्रत्येकञ्च पलं पलम् ।

निदध्याचूर्णितं तत्र खादेदग्निबलं प्रति ॥ ८९ ॥

शामवातप्रशमनं बलपुष्टिविबर्धनम् ।

बन्धमायुष्यमोजस्यं बलीपलितनाशनम् ॥ ९० ॥

इति शण्डीखण्डः ।

पलं शतं रसोनस्य तिलस्य कुडव तथा ।
 द्विगुणिकटुर्कं चारौ द्वौ पञ्चलवणानि च ॥ १०१ ॥
 शतपुष्या तथा कुष्टं पिप्पलीमूलचित्रकौ ।
 अजमोदायवानी च धान्यकञ्चपि बुद्धिमान् ॥ १०२ ॥
 प्रत्येकञ्च पलञ्चैषा स्रक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
 घृतं भाण्डे दृढे चैव स्थापयेद्दिनपौडश ॥ १०३ ॥
 प्रक्षिपेत्तैलमानीय प्रस्थार्धं काञ्चिकस्य च ।
 खादित्कर्पप्रमाणन्तु तोयं मद्यं पिवेदनु ॥ १०४ ॥
 शामवाते तथा वाते सर्वाङ्गैः काङ्गसस्थिते ।
 अपस्मारेऽनले मन्दे श्वासे कासे गरेषु च ॥ १०५ ॥
 सोन्मादे वातभग्ने च शूले जन्तुषु शम्यते ।

इति रसोनपिण्डः ।

प्रसारिण्या रसे सिद्धं तैलमैरण्डजं पिवेत् ।
 सर्वदोषहरञ्चैव कफरोगहरं परम् ॥ १०६ ॥

इति प्रसारिणीतैलम् ।

द्विपञ्चमूलीनिर्यासं फलदध्यान्तकाञ्चिकैः ।
 तैलं कयूरुपाश्वर्त्तिं कफवातामतद्गदान् ॥ १०७ ॥
 हन्ति क्स्तिप्रदानेन करोत्यग्निबलमहत् ॥ १०८ ॥

इति द्विपञ्चमूलाद्य तैलम् ।

सैन्धवं त्रेयसीरास्त्रा शतपुष्यायवानिका ।
 स्वर्जिकामरिचं कुष्टं शुण्ठी सौवर्चलं विडम् ॥ १०९ ॥
 बचानमोदाजरणं पौष्करं मधुकं कणा ।
 एतान्यर्धपलाशानि सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥ ११० ॥
 प्रस्थमेरुगडतैलस्य प्रस्थं स्वाच्छतपुष्यजम् ।
 काञ्चिकं द्विगुणं दत्त्वा मस्तु च द्विगुणं तथा ॥ १११ ॥

एतत्कमृत्यसंभारं शनैर्महग्निना पचेत् ।
 सिद्धमेतत्प्रयोक्तव्यं मामवातहरं परम् ॥ ११२ ॥
 पानाभ्यञ्जनवस्त्रौ च कुरुतेऽग्निबलं भृशम् ।
 वातार्त्तिवह्मणे शस्तं कटीजानूस्सन्धिजे ॥ १२३ ॥
 शूले हृत्पार्श्वजे चैव वातश्लेष्मनिपीडिते ।
 वाह्यायामार्दितानाहे ध्वञ्स्वहृदिनिपीडिते ॥
 अन्यांध्यानिलजान् रोगा ब्राह्मणत्यागुदेहजान् ॥ ११४ ॥
 इति वृहत्सैन्यवादितैलम् ।

स्वल्पप्रसारणीतैलं तैलं वा सैन्यवादिकम् ।
 दशमूलद्वयतैलेन वस्तिदानं प्रशस्यते ॥ ११५ ॥
 तैलस्य द्विपलं दद्यात् काञ्चिकस्य चतुष्पलम् ।
 दशमूलरस मूत्रं पृथक् पञ्चपलानि च ॥ ११६ ॥
 वचामदनयध्याह्वा शताह्वाकुटसैन्यवैः ।
 पिप्पल्यतिविषामुस्ता रास्त्राकटफलपौष्करैः ॥ ११७ ॥
 अक्षाशिकैश्च तत्सर्वं मन्ययीत विचक्षणः ।
 प्रस्थार्धं प्रथमं देयो वस्तिभिरविशङ्कितः ॥ ११८ ॥
 द्वितीये च तृतीये च वर्जयेत्प्रसृतहयम् ।
 सर्ववातविकारैषु मोहे चाहृषणामये ॥ ११९ ॥
 कुक्षौ हृत्पार्श्वपृष्ठेषु जानुजङ्घकटोमहे ।
 विष्वभ्यानाह रोगेषु शर्कराश्मरीपीडिते ॥ १२० ॥
 भग्नाश्विपृष्ठभात्रेषु पिशितेषु क्षतेषु च ।
 एतन्निरूहवत्प्राञ्चो निरायासो महागुणः ॥ १२१ ॥
 इति निरूहः ।

दधिमास्यं गुडक्षीरं पौतकीमापपिष्टकम् ।
 वर्जयेदामघातात्तां मांसमानूपजश्च यत् ॥ १२२ ॥

अभिस्यन्दिकराये च ये चान्ये गुरपिच्छलाः ।

वर्जनीयाः प्रयत्नेन आमपीडादितैर्नरैः ॥ १२३ ॥

शोकालेपकसंकोच स्तम्भश्वयथुकम्पनम् ।

हनुग्रहार्दितं खञ्जं पांगुल्यं सुप्तवातता ॥ १२४ ॥

मन्थिच्युतिः पर्वभेदो भेटो मज्जास्थिजा गदाः ।

एते स्थानस्य गाम्भीर्यात् मिध्येयु र्यत्रतो नवाः ।

तस्माज्जयेन्नवान्येव सुभिषक् निरुपद्रवान् ॥ १२५ ॥

इति बह्वसिने आमवातनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ २७ ॥

—०—

अथ शूलनिदानमाह ।

दोषैः पृथक् समस्तामहन्तैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।

सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ १ ॥

ध्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् ।

कलायमुद्गाढकिकोरद्रूपादत्यर्थरुचाध्यगनाभिघातात् ॥ २ ॥

कपायतिक्तातिविस्तृङ्गान्त्र विरुद्धयद्भूरुक्कगुक्कशाकात् ।

विट्शुक्रमृत्वानिलवेगरीधाच्छोकोपयादादतिभाष्यद्वाभ्यात् ॥ ३ ॥

वायुः प्रहृदो जनयेद्दि शूलं हृत्पाश्र्वपृष्टविकवस्तिट्टेगे ।

जीर्णं प्रदोषे च घनागमे च गीतं च कीपं समुपैति गाढम् ॥ ४ ॥

सुदुर्मुहुषोपगमप्रकोपी विह्यातमंस्तम्भनगोटभेदैः ।

संभेदनाभ्यघ्ननमर्दनाद्यैः सिग्धात्रभोज्यैश्च सर्वं प्रयानि ॥ ५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

वमनं लङ्घनं खेदः पाचनं फलवर्त्तयः ।

घारचूर्णानि गुटिका शस्यते शूलशान्तये ॥ ६ ॥

विज्ञायवातशूलन्तु सू हस्वेदैरुपाचरेत् ।

पायसैः कृशरापिण्डैः सिग्धै र्वा पिशितोक्तैः ॥ ७ ॥

आशुकारी हि पवनस्तम्भात्तं त्वरयाऽजयेत् ।

तस्य शूलाभिपन्नस्य खेद एव सुखावहः ॥ ८ ॥

दिल्धै रण्डतिलैः कृत्वा गुटिकामग्नपेपिताम् ।

घातशूलोपशान्त्यर्थं प्रसृज्यादुष्ण्या तथा ॥ ९ ॥

तिलैश्च गुटिकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ।

गुटिकाशमयत्याशु शूलसैव सुदुस्तरम् ॥ १० ॥

नाभिलेपाज्जयेच्छूलं मदनः काञ्जिकान्वितः ।

जीवन्तीमूलकल्को वा सतैलः पार्श्वशूलहा ॥ ११ ॥

वातात्मकं हन्यचिरेण शूलं सुं हेन युक्तस्तु कुलित्ययूपः ।

ममैन्धवो व्योपयुतः सलावः सङ्घिगुसौवर्चलदाङ्गिमसाङ्घः ॥ १२ ॥

बलापुनर्नवैरण्डं वृहतीद्वयगीशुरम् ।

सङ्घिगुलवणोपेतं सद्यो वातरुजापहम् ॥ १३ ॥

इति बलादिचूर्णम् ।

तुस्यु रूखभयाङ्गिगु पौष्करं लवणत्रयम् ।

पिवेद्यषांबुना वात शूलगुल्मापतन्धकी ॥ १४ ॥

इति तुंबुरादिचूर्णम् ।

ङ्घिगुलकृष्णामलकं यवानो चौराभयासैधतुस्यभागम् ।

चूर्णं पिवेद्धारुणिमण्डमित्रं शूले प्रहृष्टेऽनिलजे त्रिपाय ॥ १५ ॥

विङ्गमैरण्डजं मूलं काययित्वा जलं पिवेत् ।

मणिराजतताम्बाणि भाजनानि च सर्वशः ।

परिपूर्णानि तोयेन शूलस्थोपरिनिक्षिपेत् ॥ २६ ॥

विरेचन पित्तहरं च शस्तं रसश्च शस्तः शशलावकानाम् ।

सतर्पणं लाजमधूपपत्रं योगाः सुशीतामधुसंप्रयुक्ताः ॥ २७ ॥

शतावरीसयध्याह्वा वाय्यालकुशगोक्षुरैः ।

शृतशीतं पिवेत् तोयं सचौद्रगुडशर्करम् ।

पितामृगदाहगूलघ्नं सद्योदाहज्वरापहम् ॥ २८ ॥

धात्रारम विदार्या वा वायन्ती गोस्तनाम्बु वा ।

पिवेत् सशर्करं सद्यः पित्तशूल निपूदनम् ॥ २९ ॥

विफलारग्वधकाथं सचौद्रं शर्करान्वितम् ।

पायघेद्रक्तपित्तार्तं दाहशूलनिवारणम् ॥ ३० ॥

छर्द्यां ज्वरे पित्तभवे च शूले धोरे विदाहे वृषितेऽतिमात्रम् ।

यवस्य पेयां मधुना विमियां पिवेत् सुशीतां मनुजः दृष्टार्थी ॥ ३१ ॥

शतावरीरसं चौद्र युक्तं प्रातः पिवेन्नरः ।

दाहशूलोपशान्त्यर्थं मर्षपित्तामयापहम् ॥ ३२ ॥

बृहत्यां गोक्षुरैरण्डकुशकाशेक्षुवाल्मिकाः ।

पीताः पित्तभवं शूल सद्योहन्युः सुदारुणम् ॥ ३३ ॥

प्रलिङ्घ्यात्पित्तगूलघ्नं धात्रोचूर्णं समाक्षिकम् ।

सगुडाहतमियावा शूलं हन्याहरीतकी ॥ ३४ ॥

कुशादिमूलयथ्याह्नैः क्षीरमर्द्धोदके शृतम् ।

रक्तपित्तोपशमनं वेदना क्षीपशान्त्यति ॥ ३५ ॥

कुशादिमूनारुणपञ्चलकल शतावरीकोमलकांबुमाधितम् ।

घृत पयस्यून्यणपित्तगूलजित् मिता मधुकारुणकल्कमाधितम् ॥ ३६ ॥

कुशाद्य घृतम् । इति पित्तगूलम् ।

अथ श्लेष्मशूलमाह ।

आनूपवारिजकिलाटपयोविकारै-
मांसैश्चुपिष्टकृगरातिलगण्डुलीभिः ।
अन्यैर्धलासजनकैरपि हेतुभिश्च
श्लेष्माप्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥ ३७ ॥
हृत्प्रासकाससदनारुचिसंप्रसेकै-
रामाशयेस्तिमितकोटशिरोगुरुत्वैः ।
भुक्ते सदैव हि रुजं कुर्वतेऽतिमात्रम्
सूर्योदये च शिशिरे क्लृप्तमागमे च ॥ ३८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

संस्त्रिद्यकीष्णसञ्चार सक्तुतक्रीस्तथापरैः ।
प्रवाप्य कफशूलार्तं मवश्यमुपवासयेत् ॥ ३९ ॥
शाक्यन्नं^१ जाङ्गलं मांसं सारिष्टं कटुक रसम् ।
मद्यानि जीर्णगोधूमं कफशूले प्रयोजयेत् ॥ ४० ॥
लवणत्रयसयुक्तं पञ्चकोलकरामठम् ।
सुखोष्णं नान्द्रुना पानं कफशूले प्रदापयेत् ॥ ४१ ॥
श्लेष्मशूलहरा पेया पञ्चकोलेन साधिता ॥ ४२ ॥

व्याघ्रो ससिंहीफलविल्वमूलं शिलोद्भवं गोक्षुरकञ्च तुल्यम् ।
एरडमूलं द्विगुणं च पक्त्वा पिवेद्यवचारयुतं कपायम् ॥ ४३ ॥
हृत्कुचिपाश्चानुगत निहन्त्या च्छूलं नराणां कफजं प्रहृदम् ।
इति श्लेष्मशूलम् ।

१ अरिष्टं भेषजवारि कायसाध्यमरिष्टम् ।

अथ द्वंद्वजं विदोपजं च शूलमाह ।

द्विदोपलक्षणैरेतै विद्याच्छूलं द्विदोपजम् ॥ ४४ ॥
 सर्वेषु दोषेषु च सर्वलिङ्गं विद्याङ्गिपक् सर्वभवञ्च शूलम् ।
 सुकष्टमेनं विषवज्जकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ४५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

शहचूर्णं सलवणं सहिगुब्धीपसंयुतम् ।
 उष्णोदकेन तत्पीतं शूलं हन्ति विदोपजम् ॥ ४६ ॥
 गोमूत्रसिद्धं मंडूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम् ।
 किलिहन्मधुसर्पिभ्यां शूलं हन्ति विदोपजम् ॥ ४७ ॥
 विदारोदाडिमरसः सव्योपलवषान्वितः ।
 चौद्रयुक्तो जयत्याग्य विदोपप्रभवां रुजम् ॥ ४८ ॥
 एरण्डफलमूलानि वृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
 पर्णिन्यः महदेवी च सिंहपुच्छीक्षुवाल्कि ॥ ४९ ॥
 तुल्यैरेतैः शृतं तीर्य यवचारयुतं पिवेत् ।
 पृथग्दोषभवं शूलं हन्यात्सर्वं भवं तथा ॥ ५० ॥
 इत्येरण्डहादशकः काथः । इति विदोपशूलम् ।

—०—

अथामशूलमाह ।

अटोपहृत्तासवमीगुरुत्वं स्तैमित्यमानाह कफप्रसेफैः ।
 कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं भगमोद्धवं शूलमुदाहरन्ति ॥ ५१ ॥

—०—

अथ चिकित्सा माह ।

आमशूले क्रिया कार्या कफशूलविनाशिनी ।
 सेव्यमामहर सर्वं यद्यदग्निविवर्द्धनम् ॥ ५२ ॥
 चित्रकग्रन्थिकैरण्ड शुण्ठीधान्यजलैः शृतम् ।
 शूलानाह विब्रधेषु सहिगुविङ्गसैन्धवम् ॥ ५३ ॥
 एरंडविल्ववृहतीद्वयमातुलुङ्ग
 पापाणभित्तिकटमूलकृतः कपायः ।
 सत्तारहिंगुलवणोरुघुतैलमियः
 शोण्यंसमेद्रहृदयस्तनुरुक्षुपेयः ॥ ५८ ॥

इत्येरण्डसप्तकः कपायः ।

अथ शूलस्थानमाह ।

आतात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम् ।
 त्राभिकुक्षो कफसन्निहृष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् ॥ ५८ ॥
 बस्तौ हृत्कण्ठपार्श्वेषु सशूलः कफवातिकः ।
 कुक्षी हृन्नाभिमध्येषु सशूलः कफपैतिकः ॥
 दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैतिकः ॥ ६० ॥
 एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ।
 सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युषद्रवः ॥ ६१ ॥
 निगृह्यमारुतं श्लेष्माकुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः ।
 साधानाटोपसरुद्धः सूचीभिरिव निस्तुदन् ॥ ६२ ॥
 उच्छसित्वेव वक्त्रेण नवान्नमभिनन्दति ।
 न च निर्द्रामुपैत्येष पार्श्वशूलः प्रकीर्तितः ॥ ६३ ॥
 प्रकुप्यति यदा कुक्षो वङ्गिमाक्रम्यमारुतः ।

तदास्य भोजनं भुक्तं वातस्तब्धं न पच्यते ॥ ६४ ॥
 उच्छ्वसन्नतिमात्रेण शूलेनाऽऽह्न्यते मुहुः ।
 शयनेनासने चैव तिष्ठन्तो लभते सुखम् ॥
 कुचिशूल इति ख्यातो वाताद्रामसमुद्भवात् ॥ ६५ ॥
 कफपित्तावरुदस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः ।
 हृदिस्वं कुरुते शूल मुच्छासारोधनं परम् ॥ ६६ ॥
 हृच्छूल इति सख्यातो रसमारुतकोपतः ॥ ६७ ॥
 सरोधात् कुपितो वायुवस्त्रिं संभ्रत्यतिष्ठति ।
 वस्त्रिवह्णनाडीषु ततः शूलोऽस्य जायते ॥
 विस्मृत्वातसंरोधो वस्त्रिशूलः समञ्जितः ॥ ६८ ॥
 नाभ्यां बह्वण्णपर्शेषु कुचौ मेद्धानुबन्धकः ।
 मूत्रमाहृत्य गृह्णाति मूत्रशूलः समारुतात् ॥ ६९ ॥
 वायुः प्रकुपितो यस्य रुचाहारस्य देहिनः ।
 वातान् रुग्णदि कोष्टस्यः मन्दीकृत्य तु पावकम् ॥ ७० ॥
 शूलं संजनयन् शीघ्रं स्रोत प्राहृत्य मारुतः ।
 दक्षिणं यदि वा वामं कुचिमादायजीर्यते ॥ ७१ ॥
 सर्वत्र वर्धते क्षिप्रं भ्रमन्निःश्लामघोपवत् ।
 पिपासावर्धतेऽतोव भ्रमो मूर्च्छा च जायते ॥ ७२ ॥
 उच्चारितो मूत्रितय न गान्तिमधिगच्छति ।
 बिट्शूलमेतज्जानीया द्विपक्व परमदारुणम् ॥ ७३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

रमोनं मद्यसंमित्यं पिवेत्प्रातः प्रकाहितः ।
 वातश्लेष्मकृतं गुणं निषण्णाद्द्विदीपनम् ॥ ७४ ॥

क्षीरोदकं पिवेत्तत्र पिप्पल्या सगुडान्वितम् ।

कुक्षिशूलं जयत्वुग्रं ये च वातकफोद्भवाः ॥ ७५ ॥

पटोलत्रिफलारिष्टैः शृतं क्षौद्रयुतं पिवेत् ।

पित्तश्लेष्मत्वरच्छर्दि दाहशूलोपशान्तये ॥ ७६ ॥

पित्तजे कफजे वापि या क्रिया कथिता पृथक् ।

एकीकृत्यप्रयुञ्जीत तां क्रियां कफपित्तजे ॥ ७७ ॥

निदग्धिकावृहत्पौ च कुशकामेक्षुबालिका ।

श्वदंष्ट्रैरण्डमूलानि वारिणा सह पाचयेत् ॥

पिवेत्सशर्कराक्षौद्रं शूले पित्तानिलात्मके ॥ ७८ ॥

इति हृन्मजं शूलम् ।

हिङ्गुसीवर्चलं पथ्या विडसैन्धवंतुम्बुरु ।

पौष्करं च पिवेच्चूर्णं दशमूलीयवाभसा ॥ ७९ ॥

पाश्वहृत्कटिपृष्ठानां शूले तन्द्रापतानके ।

श्लेष्मणोत्थे प्रसके च गलरोगे च शस्यते ॥ ८० ॥

इति हिङ्वादिचूर्णम् ।

तुम्बुरुण्यभयाङ्गिणु पौष्करं लवणत्रयम् ।

यवानो च यवचारं विडङ्गं नागरं वचा ॥ ८१ ॥

त्रिवृत्तिगुणितं चूर्णं रुतुतैलसमन्वितम् ।

उष्णांबुना च तत्पियं गुल्मे वातकफात्मके ॥ ८२ ॥

उदरेषु विवस्त्रे च वातविष्मूत्ररेतसाम् ॥ ८४ ॥

इति वृहत्तुम्बुर्वादिचूर्णम् ।

तुम्बुरुण्यभयाङ्गिणु पौष्करं लवणत्रयम् ।

पिवेद्यवांबुनावातं गुल्मशूलापतन्त्रकी ॥ ८५ ॥

विश्वीरुवृकदशमूलयवाभसा च

द्विचारहिङ्गुलवणत्रयपुष्कराणाम् ।

चूर्णं पिवेद्बृहदयष्टकटिग्रहाम-
पक्वाशयार्त्तिभृशरुग्ज्वरगुल्मशूली ॥ ८६ ॥

इति विखादिचूर्णम् ।

चूर्णं समं रुचकहिङ्गुमहौषधानां
शुण्ठीवुना कफसमीरणसम्भवासु ।
हृत्पार्श्वपृष्टजठरार्त्तिविपूचिकासु
पेयं तथा यवरसेन च विङ्किवन्धे ॥ ८७ ॥

क्वायेन चूर्णपानञ्च तत्र क्वायप्रधानता ।
प्रवर्त्ततेन तेनायं चूर्णपेक्षाञ्चतुर्गुणः ॥ ८८ ॥
हिङ्गुनः स्वल्पमानोक्ते समशब्दे सहायता ॥ ८९ ॥

इति रुचक्तादिचूर्णम् ।

त्रिफलाक्वाथगोमूत्र चोद्वचोररसैः पृथक् ।
परंडतैलहिङ्गुणै र्हितं शान्त्यै विरेचनम् ॥ ९० ॥
हिङ्गुतैलं सलवणं गोमूत्रेण विपाचितम् ।
नाभिस्थाने प्रदातव्यं यम्य गूलं सवेदनम् ॥ ९१ ॥
दारुहैमवतीकुष्ट शताक्षा हिङ्गुमैत्र्यवैः ।
अम्लपिष्टैः सुखोष्णैश्च शूलार्त्तमुदरं दिहेत् ॥ ९२ ॥

इति दारुपट्कलेपः ।

पुनर्नवैरंडयवातमीभिः
कर्पामजैरस्थिभिरारनानैः ।
स्त्रिद्वै रमीभिर्भिषजा च कार्यः
स्त्रेदः समीरार्त्तिहरो नराणाम् ॥ ९३ ॥

इति पुनर्नवादिस्त्रेदः ।

तैन्नमैरंडजं वापि दगमूलम्य वारिणा ।
पीतं निहन्ति साटोपं हिङ्गुर्मावर्धन्तान्दितम् ॥ ९४ ॥

पंथां सशक्रयवपुष्करमूलयुक्तां
निष्कृष्य हिंगुजटिलातिविपासुयुक्ताम् ।
पीत्वा सुखोष्णमथ वातकृतञ्च शूल-
मामोद्भवं कफकृतञ्च निहन्ति तूर्णम् ॥ ८५ ॥

मातुलुङ्गरसो वापि शिशुकाथस्तथाऽपरः ।
सक्षारो मधुना पीतः पार्श्वहृद्दस्तिगूलनुत् ॥ ८६ ॥
मातुलुङ्गरसः सर्पिः सहिङ्गुलवणान्वितम् ।
सुखोष्णं पाययेदेत द्विद्विवन्धानुलोमनम् ॥ ८७ ॥
कुचि हृत्पार्श्वशूलेषु वेदना चोपशाम्यति ॥ ८८ ॥
पिप्पली पित्तमूल चव्यचित्रकजागरैः ।
यवागूर्दीपनीयास्या च्छूलघ्नी चोपसाधिता ॥ ८९ ॥
सहिङ्गुतुम्बु रव्योप यवानीचित्रकाभयाः ।
सक्षारं लवणाश्चूर्णं पित्तघ्नतः सुखांशुना ।
विण्मूत्रानिलशूलघ्नं याचनं वज्रिदीपनम् ॥ १०० ॥
विल्वमूलमथैरंडं चित्रकं विश्वभेषजम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यशूलनिवारणम् ॥ १०१ ॥
मूत्रान्वः पाचितां शुष्कां लोहचूर्णसमन्विताम् ।
सगुडामभंयामद्यात् सर्वशूलप्रशान्तये ॥ १०२ ॥
त्रिफलायास्तथा चूर्णं चूर्णं वा काललोहजम् ।
शर्कराचूर्णसंयुक्तं सर्वशूले निवारणम् ॥ १०३ ॥
कम्बलाहतदेहस्य प्राणायामं प्रकुर्वतः ।
कटुतैलाक्तशक्नुनां धूपं शूलनिवारणम् ॥ १०४ ॥
हिङ्गुत्रिकटुकं कुष्टं यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।
मातुलुङ्गरसो पीतं घ्नीहशूलापहं रजः ॥ १०५ ॥

वाते निरूहाः सविरचनाय क्षौरप्रयोगामधुगण्डम् ॥ १११ ॥

तिक्तः कषायः कटुकस्तथैव कफेन शूले खलु सन्निविष्टे ॥

हिगुसौवर्चलं पाठा द्वौ चारौ लवणत्रयम् ।

चुर्णोक्त्यविधातव्यं भिषजास्तशुने रसे ॥ १०६ ॥

हृच्छूले पार्श्वशूले च मन्धास्तम्भे सुदारुणे ।

प्रयोज्यं कुक्षिशूले च भिषजासिद्धिभिच्छ्रता ॥ १०७ ॥

इति हिग्वाद्यो वटकः ।

एरंडमुलं बृहती खदंदा पुनर्नवागोक्षुरकस्य मूलम् ।

शतावरीहंसपदो बला च महासहाक्षुद्रसहाविदारी ॥ १०८ ॥

बिल्वस्य मूलं सन्ध्यालचित्रं निदग्धिकाजीवककर्षभी च ।

कुशे कुशाख्या सह देवदेवे पचेत्कषायं जलपादशेषम् ॥ १०९ ॥

काथेन कल्केन पचेत्तु धीमान्रसेन तुल्यं फलपूरकस्य ॥ ११० ॥

उत्कृष्टदोषो यस्य स्याद्यस्य शूलो न शाम्यति ।

तत्र सर्पिरिटं दद्यात् प्रसह्यविनिवारणम् ॥ १११ ॥

सर्वस्थानगतं शूलं मेतद्दन्ति चतुर्विधम् ।

एरंडाद्यमिदं सर्पिः क्षुणात्रेयेण पूजितम् ॥ ११२ ॥

इत्येरंडाद्य वृतम् ।

बीजपूरकमैरंडं रास्रागोक्षुरकं बला ।

ष्टयक्षपलान् भागान् यथप्रस्थसमायुतान् ॥ ११३ ॥

दारिद्र्येण साध्यं स्यात् यावत्पादावशेषितम् ।

वृतप्रस्थं पचेत्तेन कल्कं दत्वाक्षसंमितम् ॥ ११४ ॥

तुम्बुहस्यभयाहिगु घ्योषं सौवर्चलं विडम् ।

सैन्धवं यावशूकस्य स्वर्जिका साम्बमेतसम् ॥ ११५ ॥

मन्तुप्रस्थद्वयं दद्यान् सिंहं गृहग्निनाभिषक् ।

पानमेतत् प्रगंसन्ति शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ११६ ॥

घातशूलं यत्कच्छूनं गुल्मघ्नीहायहं परम् ।

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च अन्त्रशूलञ्च यद्भवेत् ॥ ११७ ॥
 वलवर्णकरं हृद्य मग्निसन्दीपनं परम् ।
 याज्ञवल्केन मुनिना भाषितं तत्त्वदर्शिना ॥ ११८ ॥
 इति बीजपूराद्यं घृतम् ।

घृताञ्चतुर्गुणो देयो मातुलुङ्गरसो यदि ।
 शुष्कमुलककोलासन्त कंषायो दाडिमाद्रसः ॥ ११९ ॥
 विडङ्गलवणक्षारं पञ्चकोलयवानिभिः ।
 पाठामुलककल्कैश्च सिद्धं शूलं मर्तं घृतम् ॥ १२० ॥
 हृत्पार्श्वशूलं वै श्वासं कामं हिक्कां तथैव च ।
 ब्रध्मगुल्मप्रमेहाशौं वातव्याधिं विनाशयेत् ॥ १२१ ॥
 इति शूलघृतम् ।

यस्य नैवं प्रशाम्येत तस्य वस्ति विधिर्मतः ।
 नाराक्षणेन तैलेन प्रसारण्या तथैव च ॥ १२२ ॥
 वेदना च टपामुच्छ्रांश्चानाहो गौरवारुचीः ।
 कासश्वांसौ च हिक्कां च शूलस्योपद्रवाः स्मृताः ॥ १२३ ॥
 व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटुकानि च ।
 वेगरोधं शुचिः क्रोधं वर्जयेच्छुलवान्तरः ॥ १२४ ॥

इति वङ्गसेने शूलनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ २८ ॥

अथ परिणामशूलनिदानमाह ।

सैर्निदानप्रकुपितो वायुः सन्निहितस्तदा ।
 कफपित्ते समाहृत्य शूलकारीभवेद्वली ॥ १ ॥

भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ।
 तस्य लक्षणमप्येतत्समासेन विधीयते ॥ २ ॥
 आधानाटोपविण्मूत्र विबन्धारतिवैपनैः ।
 क्षिग्धोष्णैः प्रशमं याति वातिकं तद्वदेद्विपक् ॥ ३ ॥
 तृष्णादाहारतिस्त्रेद कटुस्त्रलवणोत्तरम् ।
 शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं तद्वदेद्विपक् ॥ ४ ॥
 छर्दिहृत्लाससंमोह स्वल्परुग्दीर्घसन्ततिः ।
 कटुतिक्तोपशान्तौ च तद्विज्ञेयं कफात्मकम् ॥ ५ ॥
 ससृष्टलक्षणं बुध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत् ।
 त्रिदोषजमसाध्यं स्यात् क्षीणमांसबलाऽनलम् ॥ ६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

लहनं प्रयमं कुर्याद् वमनं सविरेचनम् ।
 वस्त्रिकर्मपरं चात्र पक्तिशूलोपशान्तये ॥ ७ ॥
 निरुद्धो वाजिगन्धा च मधुनैलिकवस्तयः ।
 निम्बक्वाथेन वमनं कटुतुम्बोरसेन वा ॥ ८ ॥
 पटोन्मपत्रक्वाथेन कारवेणोदकेन वा ।
 प्रियंगुपत्रक्वाथेन हितं मोचरसेन वा ॥ ९ ॥
 यद्वाद्वादिकयोगेन वमनं परिगम्यते ।
 पीत्वा च क्षीरमाकण्ठमदनक्वाथमंयुतम् ॥ १० ॥
 कान्तारकस्य पौण्ड्रस्य कौमकारस्य वा रमम् ।
 परिणामशूलशान्त्यर्थं वमनाय प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥
 दन्ती च त्रिहृताश्यामा फर्णिकाकटुकाद्यया ।
 नीलिकानागरं घूर्णं तैलेनैरण्डजेन वा ॥

युक्तं विरेचनं सद्यः पक्तिशूलनिवारणम् ॥ १२ ॥
 विडङ्गं तंडुलं व्योषं वृहद्वन्ती सचित्रकम् ।
 सर्वाण्येतानि चाहृत्य श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ १३ ॥
 गुडेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत्प्रातरुत्थितः ।
 उष्णोदकानुपाचनं च दद्यादाग्निविवर्धनम् ॥ १४ ॥
 जयेत्त्रिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥ १५ ॥

इति विडङ्गायो मोदकः ।

नागरगुड़तिलकल्कं पयसासंसाध्ययः पुमानद्यात् ।
 उग्रं परिणति शूलं तस्य नश्यति विरात्रेण ॥ १५ ॥
 एरण्डवङ्गिशंबूक वर्षाभूगोचुरं समम् ।
 अन्तर्दग्धा पिवेदङ्गि रुष्णाभिः शूलशान्तये ॥ १६ ॥
 शंबूकजं भस्म पीतं जलेनोष्णे न तत्क्षणात् ।
 पक्तिर्जं विनिहन्त्येतच्छूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ १७ ॥
 शंबूकद्वयप्रणञ्चैव पञ्च वै लवणानि च ।
 समाग्यैर्गुटिकां कृत्वा कलम्बुकरसेन वा ॥ १८ ॥
 प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेच्च यथा बलम् ।
 शूलादिमुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥ १९ ॥
 विष्णुकान्तामूलकल्कः पीतः सष्टतशर्करः ।
 पयसाशमयत्वाश्च शूलं पक्तिस्तमुद्भवम् ॥ २० ॥
 यः पिवति सप्तरात्रं शक्नूनेकान् कलाययूपेण ।
 जयति परिणामशूलं शमयेत्तज्जलं वा प्रयोजितम् ॥ २१ ॥
 पलानि त्रीणि शंबूकाल्लोहचूर्णात्पलद्वयम् ।
 रसाक्षनात्पलत्रैकं लोहसिंघातकात्पलम् ॥ २२ ॥
 सर्वैः समं शर्करा च मधुना च परिभुतम् ।
 सर्वमेतत्समाहृत्य मोदकान् कारयेत्त्रिपक् ॥ २३ ॥

तान् भक्षयेच्च यत्रे न शूले गुल्मे हृदामये ।

विशेषतः पक्तिशूले शोथे पांडुगदे भ्रमे ॥ २४ ॥

दुर्नान्नि कासे कृच्छ्रे च प्रमेहाश्मरिष्ठद्विषु ।

अग्निमान्द्ये स्मृतिभ्रंशे पीनसेऽर्धावभेदके ॥ २५ ॥

इति शंबूकाद्यो मोदकः ।

कृष्णामया लोहचूर्णं विलिहन्मधुसर्पिषा ।

परिणामोद्भवं शूलं सद्यो हन्ति मुदुस्तरम् ॥ २६ ॥

इति कृष्णाद्यं लोहम् ।

पथ्या लोहरजः शुण्ठी तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ।

परिणामभवं हन्ति वातपित्तकफात्मकम् ॥ २७ ॥

इति पथ्यालोहम् ।

त्रिफलां लोहचूर्णन्तु यष्टीमधुकमेव च ।

मधुसर्पिषुतं लिङ्गाच्छूलं हन्ति विदोषजम् ॥ २८ ॥

इति त्रिफलाद्यं लोहम् ।

अभ्रन्ताम्रं रसं लोहं प्रत्येकं संस्रुतं पलम् ।

सर्वमेतत्समाहृत्य गृह्णीयात्कुशलो भिषक् ॥ २९ ॥

आज्ये पलद्वादशके दुग्धे वत्सरसंख्यके ।

चिद्या तत्र पचेच्चूर्णं सुपूतं घनतन्तुना ॥ ३० ॥

विडङ्गं त्रिफलावल्लीन् त्रिकटून्वा तथैव च ।

पिष्ट्वा यत्नोन्मितानेतान्यया संमिश्रितावयेत् ॥ ३१ ॥

ततः पिष्ट्वा शुभे भांडे स्यापयेत्तु विचक्षणः ।

आत्मनः शोभने वष्टिं पूजयित्वा रविं गुरुम् ॥ ३२ ॥

वृतेन मधुना मासं भक्षयेन्मापकादिकम् ।

अष्टौ मासान् क्रमेणैव वर्धयेत्तु समाहितः ॥ ३३ ॥

अनुपानश्च दुग्धे न नारिकेलोदकेन च ।

जीर्णशर्कराख्यन्नं सुहुर्मांसरसादयः ॥ ३४ ॥
 रसायनानां विरुद्धा न्यानन्यान्यपि कारयेत् ॥ ३५ ॥
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च आमवातं कटिग्रहम् ।
 गुल्मशूलं म्लीहशूलं यकृच्छूलं विशेषतः ॥ ३६ ॥
 अग्निमान्द्यं चयं कुष्टं कासं श्वासं विचर्चिकाम् ।
 अश्मरीं मुत्रकृच्छञ्च योगेनानेन नश्यति ॥ ३७ ॥

इति चतुस्समो लोहः ।

त्रिवृताचित्रकं मुस्तं त्रिफलात्रुपणं तथा ।
 एकैकस्य समोभाग स्तदूर्ध्वं रसगन्धयोः ॥ ३८ ॥
 लोहाच्चिकं विभागानां भङ्गस्तद्विगुणो भवेत् ।
 एतत्सकलचूर्णन्तु चूर्णयित्वा विचक्षणः ॥ ३९ ॥
 त्रिफलायाः कपायेण गुटिकां कारयेद्विपक्व ।
 तत्रैकं भक्षयेत्प्रातर्भक्तवारिपिवेदनु ॥ ४० ॥
 पक्तिशूलं त्रिदोषत्य मन्त्रापित्तवमिं ज्वरम् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वस्त्रिकुक्षिगुदे रजम् ॥ ४१ ॥
 कासं श्वासं तथा कुष्टं ग्रहणीदोषनाशनम् ।
 यकृत्म्लीहोदरञ्चैव राजयक्ष्मज्वरापहम् ॥ ४२ ॥

इति भक्तवारिगुटिका ।

अचामलकशिवानां स्वरसैः पक्वं सुलोहजञ्च रजः ।
 सगुडं यद्युपभुङ्क्ते सुञ्चति त्रिदोषजं शूलम् ॥ ४३ ॥

इति त्रिफलाद्य लोहम् ।

सामुद्रं सैन्धव चारोरुचुकं रौमकं विडम् ।
 दन्ती लोहरजः किष्टं त्रिवृच्छूर्णकं ममम् ॥ ४४ ॥
 दधिगोमूत्रपयसा मन्दपायकपाचितम् ।
 तद्यथाग्निबलं चूर्णं पिवेदुष्ये न वारिणा ॥ ४५ ॥

जीर्णंऽजीर्णं तु भुञ्जीतमांसादिघृतसाधितम् ।

नाभिशूलं यत्कच्छूलं गुल्मघ्नीहृल्लतञ्च यत् ॥ ४६ ॥

विद्रध्यटीलजं हन्ति कफवातोद्भव तथा ।

अन्नद्रव्यं जरयितु मजीर्णं ग्रहणीगदम् ॥ ४७ ॥

शूलानामपि सर्वेषां मौषधं नास्वतःपरम् ।

परिणामसमुत्पत्त्यस्य विशेषेणान्तकं स्मृतम् ॥ ४८ ॥

इति सासुद्राद्यं चूर्णम् ।

सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् चौरचतुर्गुणे ।

विनिहन्त्यस्तपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ॥ ४९ ॥

इति गुडपिप्पलीघृतम् ।

क्वाथेन कल्केन च पिप्पलीनां

सिद्धं घृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ।

जीरानुपानं विनिहन्त्यवश्यं

शूलं प्रहृदं परिणामसंज्ञम् ॥ ५० ॥

इति पिप्पलीघृतम् ।

नीहस्य रजसो भागं स्त्रिफलायास्त्रयस्तथा ।

गुडस्याष्टौ तथा भागा गुड्यन्मूर्ध्वं चतुर्गुणम् ॥ ५१ ॥

एतत्सर्वन्तु विपचेद् गुडपाकविधानवत् ।

लिहेच्चै तद्यथा शक्तिः क्षये शूले च पाकजे ॥ ५२ ॥

इति लोहादिलेहः ।

कोनयन्दिकगृह्यवेरचपलाचारैः समं चूर्णितम् ।

मडूरं सुरभोजनेऽष्टगुणिते पक्त्वाय मान्द्रीकृतम् ॥ ५३ ॥

तत् प्रादेह्यनादिमध्यविरतो प्रायेण दुग्धाय भुक् ।

जेतुं वातकफामयान् परिणतौ शूलं हि शूलानि च ॥ ५४ ॥

इति फोनादिमडूरम् ।

यवत्तारं कणाशुण्ठी कोलं ग्रन्थिकचित्रके ।
 पलप्रमाणमादाय प्रस्यं लोहस्य किट्टकम् ॥ ५५ ॥
 शनैः पचेद्दार्दिलेपं गोमूत्राष्टगुणेन च ।
 ततोऽक्षमात्रान्वटकान्योजयेत्क्षतरात्रकम् ॥ ५६ ॥
 भक्षयेद्भोजनस्याग्रे मध्ये भुक्तवतस्तथा ।
 सर्पिः क्षीररसोपेतैरसैर्जाङ्गलजैः शुभैः ॥ ५७ ॥
 विनिहन्वन्त्रपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ।
 सर्वशूलगदांश्चांशु नाशयत्येव वीर्यवान् ॥
 सभोमचटको ह्येष योगराजः प्रकीर्तितः ॥ ५८ ॥

इति भीमचटकमंडूरम् ।

लोहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रस्याढके पचेत् ।
 क्षीरप्रस्येन तत्सिद्धं पक्तिशूलहरं नृणाम् ॥ ५९ ॥
 इति क्षीरमंडूरम् ।

संगोध्यचूर्णितं कृत्वा मंडूरस्य पलाटकम् ।
 शतावरीरसस्याष्टौ दध्नाथ पयसस्तथा ॥ ६० ॥
 पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः ।
 विपचेत् सर्वमेकत्र यावत्पिण्डत्वमागतम् ॥ ६१ ॥
 सिद्धन्तु भक्षयेन्मध्ये भोजनस्यायतोऽपि वा ।
 वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम् ॥
 विनिहन्त्येह योगेऽयं मंडूरस्य न संशयः ॥ ६२ ॥

इति शतावरीमंडूरम् ।

विडङ्गं चित्रकं चव्यं त्रिफलाद्रूपणानि च ।
 नयभागानि सर्वाणि लोहकिट्टसमानि च ॥ ६३ ॥
 गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मूत्राद्विगुणितं गुडम् ।
 शनैर्मृद्वग्निना पक्त्वा सुसिद्धं पिण्डतां गतम् ॥ ६४ ॥

स्त्रिंशे भांडे विनिक्षिप्य भक्षयेत् कोलमात्रया ।
 प्राङ्मध्यान्तक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः ॥ ६५ ॥
 योगोऽयं शमयत्याशु पक्तिशूलं सुदारुणम् ।
 कामलापांडुरोगश्च शोथं मन्दाग्निनामपि ॥ ६६ ॥
 अर्शांसि ग्रहणीरोगं कृमिगुल्मीदराणि च ।
 नाशयेदम्बपित्तं च स्थूलं चाप्यपकर्षति ॥ ६७ ॥
 वर्जयेच्छुष्कशाकानि विदाह्यन्त्रकटूनि च ।
 पक्तिशूलान्तकी ह्येव गुडो मंडूरसंज्ञकः ॥
 शूलार्त्तानां कृपाहेतो स्तारया परिकीर्तितः ॥ ६८ ॥
 इति तारामंडूरगुडः ।

वर्षाभूर्वरुणोमान लोहकिङ्कनु पृतकम् ।
 भार्गो च समभागानि भूवे दशगुणे पचेत् ॥ ६९ ॥
 अन्तर्धूमविषकेन मधुसर्पियुतं लिङ्गन् ।
 वाताधिकं तथा पित्तं हन्तुं श्लेष्मजं तथा ।
 एष त्रिदोषजं हन्ति शूलं हि परिणामजम् ॥ ७० ॥
 इति पुनर्नवादिमंडूरम् ।

वूरपणं त्रिफलाचव्यं विडङ्गानलजीरकम् ।
 गृहीमुस्तं देवकाष्टं कारवीधान्यतुम्बुरु ॥ ७१ ॥
 दन्तीक्षित्तजयोर्मूलं ग्रन्थिकं गजपिप्पली ।
 त्वगैनापत्रकं चूर्णं मर्यमहंषलं पृथक् ॥ ७२ ॥
 गृह्णीयाद्दन्धपायाण केसरं चाक्षसम्भितम् ।
 मंडूरस्य विगुहस्य पलानां पञ्चविंशतिः ॥ ७३ ॥
 कृत्वा चूर्णं ततः सूक्ष्मं स्वरसैर्भावयेत्तु तम् ।
 फर्काटककेसराजं यन्ध्यातानममुद्बैः ॥ ७४ ॥
 धात्रीफलरसप्रस्यं भूवमटगुणं तथा ।

दत्त्वा विपाचयेत्तावु ध्यावत्पाकञ्च गच्छति ॥ ७५ ॥

खादेदग्निबलं भत्वा परिहारविवर्जितः ।

• वातश्लेष्मोद्भवं शूल मन्त्रपित्तं सुदारुणम् ॥ ७६ ॥

प्लीहानमुदरं गुल्मं ग्रहणीपांडुकालाम् ।

क्षमीनर्शांसि कुष्ठानि शोषस्थौल्यमरोचकम् ॥ ७७ ॥

ये वातप्रभवारोगा ये च पित्तकफोद्भवाः ।

• तान् सर्वांन्नाशयत्याश्र भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ७८ ॥

द्रूपणं नामविख्यातं वङ्गेदीप्तिकरं परम् ।

• इति वृहच्चूपाण्यं मंडूरम् ।

नारिकेलस्य तोयञ्च लवणैः प्रपूरितम् ।

विपक्षमग्निना सभ्यक् परिणामजशूलनुत् ॥ ७९ ॥

वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैषिकं सान्निपातिकम् ॥ ८० ॥

इति नारिकेललवणम् ।

• त्रिफलामुस्तकं व्योषं विडङ्गं पुष्करं वचा ।

चित्रकं मधुकं चैव प्रलांशं क्षणञ्चूर्णितम् ॥ ८१ ॥

अयश्चूर्णं पलान्यष्टौ गुग्गुलोस्तावदेव तु ।

• प्रातर्विलिञ्च्य भुञ्जानोऽजीर्णंऽस्मिंस्तु जयेद्भुजम् ॥ ८२ ॥

जीर्णाक्षसम्भवं शूलं पांडुरोगं हलीमकम् ।

आमवातं तथा गुल्मं श्रयथुं विपमज्वरम् ॥ ८३ ॥

इत्ययोगुग्गुलुः ।

• स्रिन्नपीडितकूप्पाण्डा तुलार्धं मृष्टमान्द्यतः ।

• प्रस्थाद्वैं तुल्यखण्डञ्च पचेदामलकीरसात् ॥ ८४ ॥

प्रस्थे स्रिन्नकूप्पाण्ड, रसप्रस्थं विचट्टयन् ।

दर्व्यापाकं गते तस्मिंश्चूर्णीकृत्य निधापयेत् ॥ ८५ ॥

हे हे पले कणाजाजी गुण्डीनां मृरिचस्य च ।

पलं तालीशधान्याक चातुर्जातिकमुस्तकम् ॥ ८६ ॥
 कर्पप्रमाणं प्रत्येकं प्रस्थार्द्धं माचिकस्य च ।
 पक्तिशूलं निहन्येव दोषत्रयकृतञ्च यत् ॥ ८७ ॥
 हृद्यन्त्रपित्तमूर्च्छाद्य कासश्वासावरोचकम् ।
 हृच्छूलं रक्तपित्तञ्च शृष्टशूलञ्च नाशयेत् ॥ ८८ ॥
 रसायनमिदं श्रेष्ठं खण्डामलकसंज्ञकम् ॥

इत्यामलकखण्डः ।

अर्शोविकारनिर्दिष्टो लेशो लोहान्मृताह्वयः ।
 परिणामशूलशान्त्यर्थं कर्तव्यः संप्रजानता ॥ ८९ ॥

—०—

अथान्नद्रवशूलनिदानमाह ।

जीर्णोऽजीर्यत्यजीर्णं वा यच्छूलमुपजायते ।
 पथ्याऽपथ्यप्रयोगेन भोजनभोजनेन वा ॥
 न शम याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः ॥ ९० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अन्नद्रवाग्ये शूले तु न तावत् स्वास्थ्यमश्नुते ।
 यावत्कटुकपित्ताश्ल मन्त्रं न हृद्येद्वयम् ॥ ९१ ॥
 यान्तमात्रे रजत्पित्ते शूलमाशु प्रशान्भवति ।
 पित्तार्तं घ्ननं कार्यं कफार्तञ्च विरेचनम् ॥ ९२ ॥
 अन्नद्रवे च तत्कार्यं जरत्पित्ते यदीरितम् ।
 आमपक्षाग्ये गुह्ये गच्छेदन्नद्रवः शमम् ॥ ९३ ॥
 मापेण्डुरीं ममधुकां सुष्यिद्याश्लैलपाचिताम् ।
 तादृशीं सर्पिषा ष्वादे दन्नद्रवनिषीडितः ॥ ९४ ॥
 धात्रीफलभवं चूर्णं नयगूर्णममायुतम् ।

यष्टीचूर्णेनश्वा युक्तं लिङ्घ्यात् क्षीद्रेण तप्तदे ॥ ८५ ॥

श्यामाकतंडुलैः सिद्धं सिद्धं कोद्रवतंडुलैः ।

प्रियङ्गुतंडुलैः सिद्धं पायसं शर्करं हितम् ॥ ८६ ॥

गौडिकं सौरणं कन्दं द्यूस्मांडं वापि भक्षयेत् ।

कलाययवशक्नून्वा शक्नून्वा लाजसम्भवान् ॥ ८७ ॥

कुलित्यशक्नून्ववा दध्नाऽद्याद्विस्तरेण तु ।

चणकानामथवाशक्नून् कोद्रवस्योदनं तथा ॥ ८८ ॥

गोधूममंडकं तत्र सर्पिपा गुडसंयुतम् ।

ससितं शीतदुग्धेन मृदितं वा हितं मतम् ॥ ८९ ॥

पटोलपत्रयूपेण खादेच्चणकशक्नूयान् ।

मृद्धा वा चणकान् खादे दृजावानथ निस्तुपान् ॥ ९० ॥

कलायान्वा निराहार स्तृपितः क्षीरपो भवेत् ॥ ९०१ ॥

अन्नद्रवो दुश्चिकित्स्यो दुर्विज्ञेयो महागदः ।

तस्मात्तस्य प्रशमने परं यत्नं समाचरेत् ॥ ९०२ ॥

अन्तद्रवे ज्वरत्पित्ते वङ्गिर्मन्दो भवेद्यतः ।

तस्मादन्नानि पानानि दीपनीयानि कारयेत् ॥ ९०३ ॥

कलायभवगोधूम श्यामाकाः क्षीरद्रूपकाः ।

राजमापाः स्यूलमापाः कुलित्याः कङ्कुणीयवाः ॥ ९०४ ॥

भोजनार्थं प्रशस्ताश्च पुराणाः सप्रियङ्गवः ।

दधिक्षुसरसं क्षीरं गव्यमाजं समाहिपम् ।

घृतं पुराणं शाकार्यं वाम्बुको निन्वप्लवाः ॥ ९०५ ॥

ककोटकारवेल्लानां पत्राणि स्वरमस्य वा ।

यानि कानि प्रयोज्यानि कासमर्दफलानि च ॥ ९०६ ॥

वर्हिणो हरिणामत्स्या रोहिताः सकपिञ्जलाः ।

एतस्मिन्नामये शस्ता मतामुचिचिकित्सकैः ॥ ९०७ ॥

गुडामलकपथ्यानां चूर्णं प्रत्येकशः पलम् ।
 विपलं लोहकिट्टस्य तत्सर्वं मधुसर्पिणा ॥ १०८ ॥
 समालोच्य ततः खादे दक्षमात्रं प्रमाणतः ।
 आदिमध्यावसानेषु भोजनस्य निवृत्तिं तत् ॥ १०९ ॥
 अन्नद्रवं रजत्पित्तं मन्त्रपित्तं सुदारुणम् ।
 परिणामसमुत्पद्य शूलं सखत्सरोत्थितम् ॥ ११० ॥
 इति गुडमण्डूरः ।

कलायचूर्णौ भागी द्वौ लोहकिट्टस्य चापरः ।
 कारवेत्पलाशानां रसेनैव विमर्द्दयेत् ॥ १११ ॥
 कर्पमात्रां ततश्चैकां भक्षयेद्गुठिकां नरः ।
 मण्डानुपानात्काहन्ति जरत्पित्तं सुदुर्जयम् ॥ ११२ ॥
 इति कलायचूर्णगुटिका ।

एरण्डसप्तकं पेयं ह्युपाद्यं सदाहितम् ।
 धान्वन्तरं सकौमारं घृतं रमायणञ्च यत् ।
 इति संक्षेपतः प्रोक्तं मन्त्रद्रवचिकित्सितम् ।
 अन्नद्रवेऽपि यत्प्रोक्तं जरत्पित्ते पित्तहितम् ।

इति वङ्गसेने परिणामगूलान्नद्रवजरत्पित्तनिदानं
 चिकित्साधिकारः समाप्तः ॥ २६ ॥

—०—

अथोदावर्त्तनिदानमाह ।

वातविण्मूत्रश्लेष्माद्यु चयोद्धारवमोन्द्रियैः ।
 चुत्तृशाम्नासनिद्राणां हृल्योदावर्त्तमभवः ॥ १ ॥

बातमूत्रपुरीषाणां सङ्गधानं क्लमो रुजः ।

जठरे बांतजायान्ये रोगाः स्युर्बातनिग्रहात् ॥ २ ॥

आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तयोर्ध्वबातः ।

पुरीषमास्यादथवा निरिति पुरीषवेगेऽभिहिते नरस्य ॥ ३ ॥

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रक्लृष्टं शिरोरुजा ।

विनामो वङ्गणानाहः स्यान्नित्त्रं मूत्रनिग्रहे ॥ ४ ॥

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात्पवनात्मका स्युः ।

तथाक्षिनासावदनामयाथ भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः ॥ ५ ॥

आनन्दजं वाप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तमसुञ्चतो हि ।

शिरो गुरुत्वं नयना मयाथ भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ६ ॥

मन्यास्तम्भः शिरः शूलं मर्दितार्ध्वावभेदकौ ।

इन्द्रियाणाञ्च दौर्बल्यं क्षवयोः स्याद्विधारणात् ॥ ७ ॥

कण्ठास्यं पूर्णत्वमतीव तोदः कूजथ वायोरथवा प्रहृतिः ।

उद्गारवेगेऽभिहिते भवन्ति जन्तोर्विकाराः पवनप्रसृताः ॥ ८ ॥

कण्डू कोठारुचिव्यङ्गः शोफपाण्ड्यामयज्वराः ।

कुष्ठविसर्पहृत्तासाः छर्दिनिग्रहजादगाः ॥ ९ ॥

मूत्रागये वै गुदमुष्कयोश्च शोथो रुजा मूत्रविनिग्रहय ।

शक्राश्मरीतत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकाराभिहितेति शुक्रे ॥ १० ॥

तन्द्राङ्गमर्दारुचिविभ्रमाथ क्षुधाभिघातात् क्लशाता च दृष्टेः ।

कण्ठास्य शोषः श्वपावरीधस्तृष्णाभिघाताद्दृदयव्यथा च ॥ ११ ॥

आन्तस्य निःश्वासाविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापिं गुल्मः ।

जृम्भाङ्गमर्दाच्च शिरोऽतिजाड्यं निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा ॥ १२ ॥

दृष्ट्यार्दितं परिक्षिप्तं क्षीणं शूलैरूपद्रुतम् ।

शक्यहमन्तं मतिमानु दावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥ १३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्वेष्वेतेषु विधिवदु दावर्त्तेषु कृत्स्नगः ।
 वायोः क्रियाविघातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥ १४ ॥
 पुरोपजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिकश्चयः ।
 चारवैतरणौ वस्ती युञ्ज्यादत्र चिकित्सकः ॥ १५ ॥
 सौवर्चलाब्धां मदिरां मूत्रे त्वभिहते पिवेत् ।
 एलां वाप्यथ मद्येन क्षीरं वारि तथा पिवेत् ॥ १६ ॥
 दुस्पर्शां स्वरसं वापि कषायककुभस्य च ।
 एवार्त्तवीजं तोयेन पिवेद्वा लवणीकृतम् ॥ १७ ॥
 शर्करेक्षुरसं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ।
 सर्वत्रैव प्रपुञ्जीत मूत्रकक्षाशमरीविधिम् ॥ १८ ॥
 स्नेहस्नेदैरुदावर्त्तं जृम्भजं समुपाचरेत् ।
 अशुभोचोऽशुजे कार्यः सिग्धस्त्रिष्य देहिनः ॥ १९ ॥
 क्षवजे क्षवपत्रेण घ्राणस्थेनानयेत् क्षवम् ।
 तयोर्ध्वजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः समाहृतः ॥ २० ॥
 उद्गारजे क्रमोपेतं सैहिकं धूममाचरेत् ।
 दम्याघातं यथा दोषं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत् ॥ २१ ॥
 सक्षारलवणोपेतं मभ्यङ्गं वाऽत्र दापयेत् ।
 वस्तिगुदिकरं सिद्धं चतुर्गुणजलं पयः ॥ २२ ॥
 आयारिनागात् कृदितं पीतवन्तं प्रकामतः ।
 रमयेयुः प्रियानार्थ्यः गुफ्रीदावर्त्तिनं परम् ॥ २३ ॥
 चत्राभ्यङ्गायगाह्य मदिरायरणायुधाः ।
 गालिपयो निरुहाय क्षितं मैथुनमेव च ॥ २४ ॥
 सुहिघाते क्षितं सिग्धं मुखमव्यांभुभोजनम् ।

दृष्ट्याघाते पिवेन्नम्यं यवागूं वा सुशीतलम् ॥ २५ ॥
 रसेनाद्यातुविद्यान्तः अमखासातुरो नरः ।
 निद्राघाते पिवेत् चीरं सुप्याञ्चेष्टकधारतः ॥ २६ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

वायुः कोष्ठानुगो रूचैः कपायकटुतिक्तकैः ।
 भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति च ॥ २७ ॥
 वातमूत्रपुरीषाणि कफमेदो वह्नानि च ।
 स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषं चापि वर्त्तयेत् ॥ २८ ॥
 ततो हृदस्तिशूलात्तौ हृत्सासाऽरतिपीडितः ।
 वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ २९ ॥
 श्वासकांसप्रतिश्याय दाहमोहदृष्टपाज्वरान् ।
 वमिद्विकाशिरोरोग मनः श्रवणविभ्रमान् ॥
 वह्ननन्यांश्च लभते विकारान् घातकोपजान् ॥ ३० ॥

—०—

अथ चिकित्सासाह ।

उदावर्त्तिनमभ्यक्तं स्निग्धगात्रमुपाचरेत् ।
 वर्त्तिकास्थापनस्नेद वस्तिरेचनकर्मभिः ॥ ३१ ॥
 अहस्तुधापत्रतिलादिशाक ग्राम्यौदकानूपरसैर्यवात्रम् ।
 रन्ध्रैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्याध्रसन्नागुडसीधुपायी ॥ ३२ ॥
 चारुधिवृकहिम्बाम्ब वेतसैर्भेदनैर्मता ।
 यवागूः साधिता वापि तन्नारम्बधकैः पलैः ॥ ३३ ॥
 श्यामादन्तो द्रवन्ती शुक् मृदाश्यामांऽमृताविहत् ।

समलाशङ्कितोश्चेता राजवृत्तः सतिस्त्वकः ॥
 काम्पिल्लकं करञ्जश्च हेमक्षीरीत्ययं गणः ॥ ३४ ॥
 सर्पिस्तैलरजः क्वाथ कल्के श्वन्यतमेपुं च ।
 उदावर्त्तादरानाह विषगुल्मविनाशनः ॥ ३५ ॥
 बल्मीकसृत्तिकामूलं करञ्जस्य फलत्वचम् ।
 पिष्ट्वा मूत्रेण सिद्धार्यं सुदावर्त्तप्रलेपनम् ॥ ३६ ॥
 हरीतकीयवचार पीलूनि चिष्टता तथा ।
 घृतैश्चूर्णमिदं पेयं सुदावर्त्तविनाशनम् ॥ ३७ ॥
 हिङ्गुकुष्ठवचास्वर्जि विडञ्चेति हिरुत्तरम् ।
 मद्येन चाथ पिप्पल्या मूलकानां रसेन वा ।
 भुक्त्वा क्षिग्धसुदावर्त्ता हातगुल्मादिमुच्यते ॥ ३८ ॥
 हिङ्गुमाचिकसिन्धुत्यैः पक्त्वा वर्त्तिं सुनिर्मिताम् ।
 घृताभ्यक्तां गुदे दद्याद्दुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥ ३९ ॥

इति हिङ्गवाद्या वर्त्तिः ।

मदनं पिप्पलीकुष्ठं वचागौराथ सर्पपाः ।
 गुडक्षीर समायुक्ता फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ ४० ॥

इति फलवर्त्तिः ।

आगारधूमसिन्धुत्य तैलयुक्तास्त्रिमूलकम् ।
 क्षुषं निर्गुण्डिपत्रं वा स्त्रिन्ने पायीं क्षिपेद्दुग्धः ॥ ४१ ॥
 खंडं पलं चिष्टतासममुपकुल्या कर्पचूर्णितं सूक्ष्मम् ।
 प्राग्भोजने समधु विडालपटकं निहेत्याशः ॥ ४२ ॥
 एतद्वाटपुरीषे पित्तकफार्त्तं च विनियोज्यम् ।
 स्वादुर्नृपयोग्योऽयं चूर्णो नाराचकौ नाम्ना ॥ ४३ ॥

इति नाराचचूर्णम् ।

सद्योपं पिप्पलीमूलं चिष्टहन्ती सचिद्रकम् ।

तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् कल्पमुत्थितः ॥ ४४ ॥

एतद् गुडाष्टकं नाम बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

शोथोदावर्तगुल्मघ्नं श्लोहपाण्डुमयापहम् ॥ ४५ ॥

इति गुडाकष्टम् ।

मूलकं शुष्कमाद्रं च वर्षाभू पञ्चमूलकम् ।

आरेवतफलञ्चाशु पक्वा तेन घृतं पचेत् ॥

तत्पीयमानं शमयेदुदावर्तमसंशयम् ॥ ४६ ॥

इति मूलकार्यं घृतम् ।

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः संख्याकपूतीककरंजयोश्च ।

सिद्धः कपाये द्विपलांशिकानां प्रस्थो घृतात् स्यात्प्रतिबद्धवाते ॥४७॥

इति स्थिराद्य घृतम् ।

यन्महावज्रकं सर्पिं गुल्मिनां विहितं च यत् ।

उदरिणामशेषेण तदुदावर्त्तिने हितम् ॥ ४८ ॥

उदावर्त्तोदरगदे पक्वं सर्पिर्यदीरितम् ।

एतद् द्विविचतुर्मासान् दद्यादुष्णांबुना भिषक् ॥ ४९ ॥

बाध्यक्षीररसैः सेव्यं यच्च वातानुलोमनम् ।

वातघ्नैर्लवणाद्यैश्च रसाढ्यैरन्नमाचरेत् ॥ ५० ॥

इति वङ्गसेन उदावर्त्तनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३० ॥

—०—

अथानाहनिदानमाह ।

आमं शकृद्धानिचितं क्रमेण भूयो विबुधं विगुणानिलेन ।

प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति ॥ १ ॥

तस्मिन् भवत्यामसमुद्भवे च तृष्णाप्रतिश्याय शिरोविदाहाः ।
 आमाशये शूलमथो गुरुत्वं हृत्स्तम्भमुद्गारविघातनञ्च ॥ २ ॥
 स्तम्भः कटिपृष्ठपुरीषमुत्रे शूलोऽथ मुर्च्छा शक्ततथ हृदिः ।
 खासश्च पक्वाशयजे भवन्ति तथालसोक्तानि च लक्षणानि ॥ ३ ॥
 तृष्णादितं परिक्लिन्नं क्षीणं शूलैरुपद्रुतम् ।
 शक्तहमन्तमतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥ ४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

आमोद्भवे वातमुपक्रमेत संसर्गभक्तक्रमदीपनीयैः ।
 विपुचिकायामभिकीर्त्तितानि द्रव्याणि वैरेचनिकानि चापि ॥ ५ ॥
 विहङ्गरीतकीश्यामा सुहीक्षीरेण पेपयेत् ।
 वटिकामूत्रपीतास्ता श्रेष्ठाद्यानाहमेदिकाः ॥ ६ ॥
 इति विहत्ताद्यावटिका ।
 मदनं पिप्पलीकुष्ठं वचागौराद्य सर्षपाः ।
 गुडक्षीरसमायुक्ताः फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ ७ ॥
 आनाहं च गुदे शूलं कुचिशूलकमेव च ।
 तस्य वातमुदावर्त्तं योगेनानेन शाम्यति ॥ ८ ॥
 इति फलवर्त्तिः ।

रामठधूमविड्ब्योष गुडमूत्रविपाचिता ।
 गुदेऽगुष्ट समा वर्त्तिर्विधेयानाहशूलनुत् ॥ ९ ॥
 इति रामठाद्यावर्त्तिः ।
 विहत् कल्याहरीतयो द्विचतुष्पञ्चभागिकाः ।
 गुटिकागुडतुल्यास्तु विड्बिध्मगदापहाः ॥ १० ॥
 इति विहदाद्यागुटी ।

वर्त्तिस्त्रिकटुकसैन्धव सर्पपग्रहधूममदनकुष्टफलेः ।

मधुनि गुडे वा पक्के विदधीतांगुष्टपरिमाणा ॥ ११ ॥

वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रणिहिता गुदे घृताभ्यक्ता ।

ः आनाहोदावर्त्तशमनीजठरगुल्मनिवारणी ॥ १२ ॥

इति त्रिकटुकाद्यावर्त्तिः ।

द्विरुत्तराहिङ्गुवचा सकुष्टं सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।

सुखांबुनानाहविपूचिकार्त्तिं हृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणेषु ॥ १३ ॥

इति द्विरुत्तराहिङ्गवाद्यं चूर्णम् ।

हिङ्गुग्रगन्धाविडङ्गुष्टाजाजी हरीतकीपुष्परमूलकुष्टम् ।

यथोत्तरं भागविह्वलमेतत् प्रीहोदरानाहविपूचिकासु ॥ १४ ॥

इति हिङ्गवाद्यं चूर्णम् ।

वचाभयाचित्रकयावसूकान् सपिप्पलीकातिविपान् सकुष्टान् ।

उष्णांबुनानाहविमूढवातान् पीत्वा जयेदाशुरसौदनाग्नी ॥ १५ ॥

इति वंचाद्यं चूर्णम् ।

आनाहेऽपि प्रयुञ्जीत उदावर्त्तहरीं क्रियाम् ॥

इति वङ्गसेन आनाहनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३१ ॥

—०—

अथ गुल्मनिदानमाह ।

दुष्टावांतादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः ।

कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥ १ ॥

तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहृदस्तिनाभयः ॥ २ ॥

हृदस्त्वोरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारो यदि वाऽचलः ।

हृत्तद्योपचयवान् सगुल्म इति कीर्त्तितः ॥ ३ ॥

सव्यस्तैर्जायते दीपैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ।

पुरुषाणां तथा स्त्रीणां त्रयोरक्तेन चापरः ॥ ४ ॥

उद्गारबाहुल्यपुरीषवन्धस्तृप्त्यचमत्वान्त्रविकूजनानि ।

आटोपमाधानमपाकशक्तिरासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिद्धम् ॥ १ ॥

अरुचिः कृच्छ्रविष्मूत्रं वातद्यान्त्रविकूजनम् ।

आनाहयोर्ध्वंवातत्वं सर्वगुल्मेषु लक्षणम् ॥

रूक्षादपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ॥ ६ ॥

शोकाभिघातोऽतिमलचयश्च निरद्रता चानिलगुल्महेतुः ।

यत् स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं विद्धातसंगं गलवक्त्रशोपम् ॥ ७ ॥

श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरश्च घृतकुक्षिपार्श्वसंशिरोरुजश्च ।

करोति जीर्णोऽत्यधिकं प्रकोपं भुङ्क्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ॥ ८ ॥

वाताक्सगुल्मो नच तत्र रूचं कषायतिक्तं कटु चोपसेवेत् ॥ ८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

प्रागिव वातिके गुल्मे सुस्निग्धं स्वेदितं नरम् ।

रेचितं स्नेहरेकैश्च निरुहैः सानुवासनैः ॥

उपाचरेद्विपक्वप्राप्तो मात्राकालविवेकतः ॥ १० ॥

मातुलुङ्गरसोद्दिङ्गु दाडिमं विड्मैन्धवम् ।

सुरामण्डेन दातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ११ ॥

नागरार्द्धपलं पिष्टं द्वे पले चित्रकम्य च ।

तिलस्यैकं गुडपलं चीरेणोप्येन पाचयेत् ॥

वातगुल्ममुदावर्त्तं योनिशूलश्च नागयेत् ॥ १२ ॥

—०—

द्दिङ्गुसौवर्चसं शण्डो दाडिमं माद्यवेतसम् ।

श्वासहृद्रोगशमन मिदं स्याद्विगुपञ्चकम् ॥ १३ ॥

इति विगुपञ्चकम् ।

स्वर्जिकाकुष्ठसहिता चारः केतकिजोऽपि वा ।

पीतस्त्रैलेन शमयेद् गुल्मं पवनसम्भवम् ॥ १४ ॥

पिवेदैरण्डतैलं वा वारुणीमण्डमिश्रितम् ।

तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिवेन्नरः ॥ १५ ॥

पञ्चमूलकपाथेण सच्चारिण शिनाजतु ।

पिवेत्तस्य प्रयोगेन वातगुल्माद्विमुच्यते ॥ १६ ॥

वातगुल्मप्रतिकारे प्रकुप्यति यदा कफः ।

शस्तमुत्सेखनं तत्र चुर्णाद्याश्च कफापहाः ॥ १७ ॥

यदि कुप्यति वा पित्तं विरेकस्तत्र भेषजम् ।

दोषघ्नै रप्यऽशान्तौ च गुल्मे शोणितमोक्षणम् ॥ १८ ॥

त्रूपणं त्रिफलाधात्री विङ्ग चव्यचित्रकैः ।

कल्कै रैतैर्घृतं सिद्धं सचीरं वातगुल्मानुत् ॥ १९ ॥

इति त्रूपणाद्यं घृतम् ।

हृपुषाव्योपपृथ्वीका चव्यचित्रकसैन्धवैः ।

साजाजीपिप्पलीमूल दीप्यकैर्विपचेद् घृतम् ॥ २० ॥

सकीलमूलकरसं सच्चारं दधिदाडिम् ।

तत्परं वाततुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥ २१ ॥

योन्यशोग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।

पार्श्वघ्नस्तिशूलञ्च घृतमेतद्वरपोहति ॥ २२ ॥

पञ्चादीनि च यत्र स्युर्द्रव्याणि ऋहसम्बिधौ ।

तत्र ऋह समान्याहु र्वाक् स्याच्च चतुर्गुणम् ॥ २३ ॥

इति हृपुषाद्यं घृतम् ।

चित्रकव्योपसिन्धूत्य पृथ्वीकाचव्यदाडिमैः ।

दीप्यकग्रन्थिकाजाजी हवुपाधान्यकैः समैः ॥ २४ ॥

दधारनालबदिर मूलकस्वरसैर्घृतम् ।

तत्पिवेद्वातगुल्माग्नि दौर्बल्याटोपशूलनुत् ॥ २५ ॥

इति चित्रकाद्यं घृतम् ।

हिंगुसीवर्चलव्योप विङ्गदाडिमभापकैः ।

पुष्कराजाजिधान्याम्न वेतसचारचित्रकैः ॥ २६ ॥

शठीवचाजगन्धैला स्वरसैश्च विपाचितम् ।

शूलानाहहं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ २७ ॥

इति हिंग्वाद्यं घृतम् ।

तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुक्कुटांश्चैव वर्तिकान् ।

सर्पिः शालिप्रसन्नांश्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

इति वातगुल्म ।

—०—

अथ निदानमाह ।

कटुस्त्वतीक्ष्णोष्णविदाहिरूच क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।

आमाभिघातो रुधिरं प्रदुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निदानमुक्तम् ॥ २९ ॥

ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूल महज्जीर्यतिभोजने च ।

स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहं पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ ३० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

• काकोल्यादि महातिक्त वासाद्यैः पित्तगुल्मिणम् ।

रते पित्तं संसदेत् पश्चात् योजयेद्दम्बिकर्माणा ॥ ३१ ॥

मधुकं चन्दनं द्राक्षा पयसा मधुकं मधु ।
पिवेत्तंडुलतोयेन पित्तगुल्मोपशान्तये ॥ ३३ ॥

—०—

अथ पक्वगुल्मलक्षणमाह ।

गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांसीत्तराश्रयः ।
अबिबर्णः स्थिरश्चैव सपक्वो गुल्म इष्यते ॥ ३४ ॥
दाहशूलादिसंचोभ स्वप्ननाशाऽरुचिज्वरैः ।
विदह्यमानं जानीयाद् गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ ३५ ॥

—०—

पक्वे तु व्रणवत्कार्यं व्यधयोद्भनरोपणम् ।
स्वयमूर्ध्वमधो वापि स चेद्दोषः प्रपद्यते ॥ ३६ ॥
द्वादशाहमुपेक्षेत रचन् वैद्यैरुपद्रवान् ।
परञ्च शोधनं सर्पिःशुद्धे समधुतिक्तकम् ॥ ३७ ॥

—०—

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुष्पलम् ।
पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्पिकैः ॥ ३८ ॥
रोहिणीकटुकामुस्त त्रायमाणा दुरालभा ।
द्राक्षातामलकीवीरा जीवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥ ३९ ॥
रमस्यामलकानाञ्च क्षीरस्य च घृतस्य च ।
एतानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥ ४० ॥
पित्तगुल्मं रक्तगुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।
हृद्द्रीगं कामलां कुटं हन्यादेतददृष्टोत्तमम् ॥ ४१ ॥
इति त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

द्राक्षा मधुकखर्जूरं विदारीं सशतावरीम् ।
गरुपकाणि त्रिफलां गग्धनेत्पलसंज्ञिताम् ॥ ४२ ॥

जलाढके पादशेषे रसमामलकास्य च ।

घृतमिचुरसं क्षीरमभया कल्कपादिकम् ॥ ४३ ॥

साधयेत्तु घृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम् ।

प्रयोगाद्वातगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत् ॥ ४४ ॥

इति द्राक्षाद्यं घृतम् ।

शालिगोक्ष्यागदुग्धञ्च पटोलं मिश्रितं घृतम् ।

द्राक्षापरूपकं धात्री खर्जूरं दाडिमं सिता ॥

पथ्यार्थं पैत्तिके गुल्मे बलातैलञ्चयोजयेत् ॥ ४५ ॥

इति पित्तगुल्मः ।

अथ निदानमाह ।

शीतं गुरुस्निग्धमचेष्टनञ्च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।

गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्वस्तु दृष्टो निचयात्मकस्य ॥ ४६ ॥

स्तौमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्लासकासाऽरुचिर्गौरवाणि ।

शैत्यं रुग्ण्य कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥ ४७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्रो ह्योपनाहनस्वेद तीक्ष्णसंसनवस्तिभिः ।

योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ॥ ४८ ॥

तिलैरण्डातसीबीज सर्पपैः परिलिप्य च ।

श्लेष्मगुल्म मयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्विपक् ॥ ४९ ॥

पञ्चमूलीशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम् ।

कफगुल्मे पिषेत्काले जीर्णं माध्वीकमेव च ॥ ५० ॥

यवानीचूर्णितं तक्रं विडेन लयणीकृतम् ।

पिषेत्सन्दीपनं वात मूत्रवर्चोऽनुलोमनम् ॥ ५१ ॥

—१—

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ।

पलिकैः स यवचारैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५२ ॥

घीरप्रस्थेन तक्षपि र्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् ।

ग्रहणीपांडुरोगघ्नं श्लेहकासज्वरापहम् ॥ ५३ ॥

इति घीरपट्टपलं घृतम् ।

सव्योपचारलवणं दशमूलशृतं घृतम् ।

कफगुल्मं जयत्याशु सङ्घिगुविड्दाङ्गिमम् ॥ ५४ ॥

इति व्योपाद्यं घृतम् ।

भस्मातकानां द्विपलं पञ्चमूलपलोन्मितम् ।

साध्यं विटारिगन्धारव्य मापोथ्य सलिलाढुके ॥ ५५ ॥

पादावशेषे पूते च पिप्पली नागरं वचा ।

विडङ्गं सैन्धवं ङ्घिगु यावशूकं विडं शठी ॥ ५६ ॥

चित्रकं मधुकं रास्ना पिष्ट्वा कर्षसमान् भिषक् ।

प्रस्थञ्च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५७ ॥

एतद्भस्मातक सर्पिः कफगुल्महरं परम् ।

श्लेहपांडुामयश्वास ग्रहणीकासरोगनुत् ॥ ५८ ॥

इति भस्मातकघृतम् ।

त्रिहतात्रिफलादन्ती दशमूलं पलोन्मितम् ।

जले चतुर्गुण्ये पक्त्वा चतुर्भागे स्थिते रसे ॥ ५९ ॥

सर्पिरंडज तैलं घीरं तत्र प्रयोजयेत् ।

सस्त्रिग्वो मिश्रकः स्रैहः सचौद्रः कफगुल्मनुत् ॥ ६० ॥

कफवातविकारेषु कुष्ठश्लेहोदरेषु च ।

प्रयोज्यो मिश्रकः स्रैहो योनिशूले तथाधिके ॥ ६१ ॥

इति मिश्रकः स्रैहः ।

जलद्रोणे विपक्त्व्या विंशतिः पञ्च चाभयाः ।

दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥ ६२ ॥
 अष्टभागावशेषन्तं रसं पृतमधिग्रयेत् ।
 दन्ती समं गुडं पृतं दद्यात्तत्राभयाद्य ताः ॥ ६३ ॥
 तैलार्धकुडवं चैव त्रिहतायाद्यतुप्पलम् ।
 चूर्णितं चार्द्धपलिकं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ ६४ ॥
 तस्माध्यं लेहवच्छीते तस्मिंस्त्रैलसमं मधु ।
 क्षिपेच्चूर्णं पलञ्चैकं त्वगैलापत्रकेसरात् ॥ ६५ ॥
 ततो लेहपलं लिङ्गा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।
 सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥ ६६ ॥
 गुल्मं श्वययुसर्गांसि पांडुरोगमरीचकम् ।
 हृद्रोगग्रहणीदोषान् कामलां विषमज्वरान् ॥ ६७ ॥
 गुल्मं श्लोहानमानाच्च मेतान् हृत्पुपसेविता ॥

इति दन्तीहरीतक्यावलेहः ।

कुलित्यान् जीर्णशानीयं पट्टिकाश्रवजाङ्गलान् ।

मध्यतैलघृतं तक्रं कफगुल्मं प्रयोजयेत् ॥ ६८ ॥

इति कफगुल्मः ।

—०—

अथ संसर्गजानाह ।

निमित्तनिद्धानुपलभ्यगुल्मो संसर्जजे दोषवलावलञ्च ।

व्यामित्यन्तिद्धानुपलभ्यगुल्मांस्त्रीनादिशेदोषधकल्पनार्थम् ॥ ६९ ॥

—०—

हिङ्गुशिकटुकं पाठां हृपुषामभयां शठीम् ।

अजमोदाजगन्धे च तित्तिडो चाग्नेयेतमम् ॥ ७० ॥

दाडिमं पौष्करं धान्यं मजाजीचिककं वचाम् ।

द्वौ चारी पञ्चनयणं चण्डं चैकत्र योजयेत् ॥ ७१ ॥

चूर्णमेतद्रयोक्तव्य मन्त्रपानेन्यन्नव्ययम् ।
 प्राग्भुक्तमथवा पेय मद्येनोष्णोदकेन च ॥ ७२ ॥
 पार्श्वहृद्द्विस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।
 शानाहे भूत्रकच्छ्रे च शूले च गुदयोनिजे ॥ ७३ ॥
 ग्रहण्यशो विकारेषु प्लीहपाण्डुमयेऽरुचौ ।
 चरोविबन्धे हिक्कायां कासे श्वासे गलग्रहे ॥ ७४ ॥
 भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।
 बहुशो गुटिका कार्याः कार्पिकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥ ७५ ॥
 इति हिग्वादिचूर्णम् ।

हिंगुग्रन्थिकधान्यजीरकवचा चञ्चाम्निपाठाशठी ।
 वृक्षाम्लं लवणत्रयं त्रिकटुकं चारुद्वयं दाडिमम् ॥
 पथ्या पौष्करवेतसान्महपुपाजान्यस्तदेभिः कृतम् ।
 चूर्णं भावितमेतदाद्र्करसैः स्याद्बीजपूरद्रवैः ॥ ७६ ॥
 गुल्माधानगुदाङ्कुरग्रहणिकोदावर्त्तमञ्जान् गदान्
 प्रत्याधानगदौदराश्मरियुतांस्तूनीद्वयारोचकान् ।
 करुस्तम्भमतिभ्रमञ्च मनसो घाधिर्थ्यमष्टीलिकाम्
 प्रत्यष्टिलिकया सहापहरते प्राक् पीतमुष्णाम्बुना ॥ ७७ ॥

हृत्कुचिवह्णकटोजठरान्तरेषु
 बस्तिस्तनांसफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।
 शूलानि नाशयति वातबलासजानि
 हिग्वाद्यमारद्यमिदमाश्विनसंहितोक्तम् ॥ ७८ ॥

इति द्वितीयहिग्वाद्यं चूर्णम् ।

गुल्मवान्मदिरामण्डैः स्तैलमैरण्डजं पिवेत् ।
 बलासे प्रवले वाते पित्ते तु क्षीरसयुतम् ॥ ७९ ॥

इति संसृष्टगुल्माः ।

अथ निदानम् ।

महारुजं दाहपरीतमश्मवत्
घनोन्नत शीघ्रविदाहि दारुणम् ।
मन. शरीरान्निबलापहारिणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ ८० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

धीमानुपाचरेद्गुल्मं प्रत्याख्यायत्रिदोषजम् ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥ ८१ ॥
घात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं विपचेद्भृतम् ।
शर्करासैन्धवोपेतं तद्वितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८२ ॥

इति घात्रीफलकं घृतम् । इति त्रिदोषगुल्मः ।
सङ्घनं दीपनं स्निग्धं सुष्णं वातानुलोमनम् ।
हृंहणञ्च भवेदन्नं तद्वितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८३ ॥
गुल्मिनामनिलशान्तिरूपायैः सर्वशी विधिवदाचरितव्या ।
मारुते तु विजिते समुदीर्णं दीपमल्पमपि कर्मनिहन्यात् ॥ ८४ ॥

सुखोष्णजाङ्गलरसाः सुस्निग्धाव्यक्तसैन्धवाः ।
कटुत्रिकसमायुक्ताः हिताः पानेयु गुल्मिनाम् ॥ ८५ ॥
कुम्भीपक्के षट्कास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ।
उपनाहाय कर्तव्याः सुखोष्णाः साख्ण्णादयः ॥ ८६ ॥
स्थानायसेको रक्तस्य बाहुमध्ये गिराश्वघः ।
स्वेदानुलोमनञ्चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८७ ॥
स्रोतसामार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुष्वणम् ।
भित्वा विषन्धं गुल्मस्य स्वेदो गुल्ममपीहति ॥ ८८ ॥

बङ्गूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकांश्च वैदलम् ।
न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥ ८९ ॥
ऊर्ध्ववातश्च मनुजं गुल्मिनश्च निरुहयेत् ॥ ९० ॥

—०—

वचाविडाऽभयाशुण्ठी हिगुक्कणाग्निदीप्यकाः ।
द्वित्रिपट् चतुरेकाष्ट सप्तपञ्चांशिकाः क्रमात् ॥ ९१ ॥
चूर्णं मद्यादिभिः पीत्तं गुल्मानाहोदरापहम् ।
शूलार्शः श्वासकासघ्नं ग्रहणीदीपनं परम् ॥ ९२ ॥
इति वचाद्यं चूर्णम् ।

पाठानिकुम्भरजनी त्रिकटुत्रिफलाग्निकम् ।
लवणं हृत्तवीजञ्च चूर्णं गोमूत्रसाधितम् ॥ ९३ ॥
घनीभूते तु वटिकां कृत्वा खादेत्, गुल्मवान् ।
गुल्मघ्नीहाग्निसादांश्च नाशयेयुरशेषतः ॥ ९४ ॥
हिङ्गुपुष्करमूलानि तुम्बुरूणि हरीतकीम् ।
श्यामां विडं सैन्धवञ्च यवचारं महौषधम् ॥ ९५ ॥
यवक्वाथोदकेनैव घृतभ्रष्टन्तु पाययेत् ।
तेनास्य भिद्यते गुल्मः समूलः सपरिग्रहः ॥ ९६ ॥
वचाहरीतकीहिङ्गु सैन्धवं साम्बवेतसम् ।
यवचारं यवानीञ्च पिप्पेदुष्णं नं वारिषा ॥ ९७ ॥
एतद्वि गुल्मनिचयं समूलं सपरिग्रहम् ।
भिन्नतिसप्तरात्रेण वङ्गेवृद्धिं करोति च ॥ ९८ ॥
वातवर्चो निरोधे वा मासुद्रार्द्रार्कसर्षपैः ।
कृत्वा पापो विधातव्या वर्तयो भरिचोत्तरैः ॥ ९९ ॥
खादेद्वाप्यङ्कुरान् भृष्टा पूतीकन्टपंहचयोः ।

पिवेत्तिहन्नागरंवा सगुडां वा हरोतकीम् ॥ १०० ॥

गुग्गुलुं विहृतां दन्तीं द्रवन्तीं सैधवं वचाम् ।

मूत्रमद्यपयो द्राक्षा रसैर्वीक्ष्य यथा बलम् ॥ १०१ ॥

क्षारद्वयानलव्योष नीलीलवणपञ्चकम् ।

चूर्णितं सर्पिषापेयं सर्वगुल्मोदरापहम् ॥ १०२ ॥

पङ्भिः पलैर्मगधजाफलमूलचव्य

विश्वीषधज्वलनयावककल्कपक्कम् ।

प्रस्थं घृतस्य दशमूलरूवुकमांगी

क्वाथेन वा पयसि दधि च यट्पलाथ्यम् ॥ १०३ ॥

गुल्मोदराकृद्भिर्गन्धरुद्भिर्माद-

कासज्वरक्षयशिरोग्रहणीविकारान् ।

सद्यः शमं नयति ये च कफानिलीत्यान्

तानाशु नाशयति दुर्जयमग्निमाद्यम् ॥ १०४ ॥

इति भागीपट्पलकं घृतम् ।

दन्त्याः चतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशिलाटुभिः ।

पचेत्प्रस्थं घृताहुल्म श्लेहपांडूतिशूलनुत् ॥ १०५ ॥

—०—

त्रिवृदर्कस्रुष्टीचौर कम्पिलैद्य पलांशकैः ।

सैन्धवादिपलोपेतैः द्विभिः कुडबमशमि ॥ १०६ ॥

पक्वामष्मात्पिवेत्कर्षं मुष्णवार्यनुपानकम् ।

सर्वगुल्मोदरध्वमि न्नंमनं विन्दुमज्ञकम् ॥ १०७ ॥

इति विन्दुघृतम् ।

विड्ढाडिममिन्धूत्य घृतभुग् घ्योपजीरकेः ।

हिद्र सौवर्चलचार चुक्रट्छाग्रयेतसैः ॥ १०८ ॥

बीजपूररसोपेतैः सर्पिर्दधिकतुर्गुणम् ।

साधितं दधिकं नाम्ना गुल्मोद्धृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ १०८ ॥

इति दधिकघृतम् ।

नीलिनीं त्रिफलां रास्त्रां बलां कटुकरोहिणीम् ।

पचेद्विडङ्गं व्याघ्रीञ्च पलिकानि जलादके ॥ ११० ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥ १११ ॥

ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमंडूमित्रितम् ।

जीर्णं सम्यग्विरिक्तञ्च भोजयेद्रसभोजनम् ॥ ११२ ॥

गुल्मकुष्ठोदरव्यंगशोफपांड्वामयञ्चरान् ।

श्वित्रं श्लिहानमानाहं घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ११३ ॥

इति नीलिनीघृतम् ।

वचापुष्करकुष्ठौला मदनामरसिन्धुजैः ।

काकोलीद्वयध्याह्नमेदायुग्मकुटनटैः ॥ ११४ ॥

पाठाजीरकजीवन्ती भार्गीचन्दनकटुफलेः ।

सरलागुरुविल्वाम्ब्रवाजिगन्धाग्निवृद्धिभिः ॥ ११५ ॥

विडङ्गारग्वधश्यामा त्रिवृन्मागधिकादिभिः ।

पिष्टैस्त्रैलं पचेत्क्षीरे पञ्चमूलीरसान्विते ॥ ११६ ॥

गुल्मानाहाग्निन्मान्दार्शं ग्रहणीमूत्रमङ्गिनाम् ।

अन्वामनविधौ युक्तं शस्यतेऽनिलरोगिषु ॥ ११७ ॥

इति वचाद्यं तैलम् ।

शठीपुष्करमूलञ्च दन्तीचित्रकमाटकी ।

शृङ्गवेरं वचाञ्चैव पलिकानि ममाहरत् ॥ ११८ ॥

त्रिवृत्तायाः पलं कुर्यात्क्षीन् कर्पांश्चैव हिंशुनः ।

पलं हि लवणानाञ्च यवचारपलं तथा ॥ ११९ ॥
 सद्यः पुष्करमूलस्य दन्ती चित्रकयोरपि ।
 द्वे द्वे पले तथा शुण्ठ्या द्वे पले चाम्बवेतसात् ॥ १२० ॥
 यवान्यजाजीमरिचं धान्यकं गिरिकर्णिका ।
 उपकुञ्चिकाजमोदा च कुर्यादर्द्धपलोन्मितान् ॥ १२१ ॥
 हरीतकीपले द्वे च विडङ्गं दाडिमं तथा ।
 मातुलुङ्गरसेनैव गुडिकाः कारयेद्विपक् ॥ १२२ ॥
 एकान्तासाञ्च द्वे तिस्रो गुटिकास्ताः सुखांशुना ।
 अक्षैर्मद्यैश्च पातव्या घृतेन पयसाऽथवा ॥ १२३ ॥
 एताः काङ्गायनेनोक्ताः गुटिका गुल्मभेदिकाः ।
 अर्शा हृद्दग्रहणीरोग क्षमिनाञ्च विनाशिकाः ॥ १२४ ॥
 गोमूत्रेण निहन्त्युथ श्लेष्मगुल्मं चिरोत्थितम् ।
 क्षीरेण पित्तगुल्मन्तु मद्येन श्लेष्मवातिकम् ॥ १२५ ॥
 त्रिफलारसमूत्राभ्यां निचयं सान्निपातिकम् ।
 रक्तगुल्मञ्च नारीनां पयसाकारभेण तु ॥ १२६ ॥

इति काङ्गायनगुटिका ।

—०—

हिङ्गुविकटुकवचाजमोदा धान्याजगन्धा दाडिमतित्तिङ्गीश
 पाठाचित्रकचव्यसैन्धवविडसौवर्चलयवचारस्वर्जिका पिप्पलीमूत्रा
 म्बवेतसशठीपुष्करहपुषाजाजीपथ्याः । संचूर्णं, मातुलुङ्गाखन
 वहुगः परिभाव्य गुटिकाः कारयेत् । ततः प्रातरिकैकां घातरीनी
 च भक्षयेत् । एवं खलु योगो गुल्मश्वामकामारोचकहृद्दोगान्
 हरति अथ जन्तून् प्रति प्रयोगघात्यर्थमुपयुज्यत इति । इति
 हिङ्वादिबटिकाप्रकारः संस्कृतनोक्तः ।

अपामार्गपलाशानां तथै वैचुरमस्य च ।

स्रुद्यर्कयोर्मातुलुङ्ग कुटजस्याग्निकस्य च ॥ १२७ ॥

तिलसर्पपमूत्रानि दग्ध्वा भस्मानि कारयेत् ।

गोजाविष्मूत्रसहितं सर्पिस्तैलसम्बन्धितम् ॥ १२८ ॥

ब्रूप्रणं पिप्पलोमूलं चित्रकं शुष्कमूलकम् ।

मूर्वामतिविषां पाठां कुष्टं भस्मातकानि च ॥ १२९ ॥

चथं पूतिकरञ्जश्च विल्वं कटुकरोहिणीम् ।

द्वौ चारौ पञ्चलवणं समभागानि कारयेत् ॥ १३० ॥

सन्नीयचूर्णलवणैः शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

तदग्निचूर्णं निर्धूमं कृत्वा चूर्णं सुशीतलम् ॥ १३१ ॥

अङ्गुलीग्रहमालोद्य सुरामंडेन पाययेत् ।

अस्वारणालभूत्रैस्तु युक्तः स्याद्वातगुल्मनुन् ॥ १३२ ॥

शूलवातोदरप्लीहपांड्वामय किलासकम् ।

हन्यादारोग्यलवणं प्रशस्तं कफवातनुत् ॥ १३३ ॥

इत्यारोग्यलवणम् ।

नादेयी कुटजार्कशियु वृहंतो म्रु ग्विल्वभस्मातक ।

व्याघ्रीकिंशुकपारिभद्रकजटाऽपामार्गनीपाऽग्निकान् ॥

वासामुष्ककपाटलां मलवणां दग्ध्वा जले पाचितम् ।

हिंग्वादिप्रतिवापमेतदुदित गुल्मोदराष्टीलियु ॥ १३४ ॥

इति नादेयीचारः ।

कोमो हिंग्वादिर्यस्य प्रतिवापः क्रियते ।

—०—

हिंगूयगन्धाविडशुण्डाजानी हरीतकीपुष्करमूलकुष्टम् ।

भागोत्तरं चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदराजीर्णविपूचिकाम् ॥ १३५ ॥

इति मामान्यविधिः ।

अथ निदानमाह ।

नवप्रसूता हितभोजनाया या चामगर्भं विरुजे दृती वा ।
 वायुर्हि तस्याः परिगृह्यरक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥१३६॥
 पैत्तस्य लिङ्गं न समानलिङ्गं विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध ।
 यः स्यन्दते पिण्डित एव नाङ्गैथिरात्सगूलः समगर्भलिङ्गः ॥
 सरौधिरः स्त्रीभव एवगुल्मो मासे व्यतीते दशके चिकित्स्यः ॥१३७॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालक्रमेण च ।
 सुस्निग्धस्निन्नकायायै योज्यं स्त्री हविरेचनम् ॥ १३८ ॥
 शताङ्गाचिरविल्वत्वज् दारुभाङ्गीकषाभवः ।
 कल्कः पीतो जयेद्गुल्मं तिलक्वायेन रक्तजम् ॥ १३९ ॥
 तिलक्वायो गुडव्योष घृतभाङ्गीयुतो भवेत् ।
 पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योपिताम् ॥ १४० ॥
 पीतः सुरारसो युक्त्या मदिरा काण्डशु गुल्मनुत् ॥ १४१ ॥
 मुंडिरे चनिकाचूर्णं शर्करामाक्षिकाञ्चितम् ।
 विदधीतास्रगुल्मिन्वा मलसंरेचनाय च ॥ १४२ ॥
 विशेषमपरञ्चाम्याः शृणुरक्तप्रभेदनम् ।
 पलाशचारतोयेन सर्पिः सिद्धं पिवेच्च सा ॥ १४३ ॥
 यस्मिन्नवसरे चारतीयसाध्यघृतादिषु ।
 फेनीहमस्य निष्यत्ति नष्टदुग्धममाकृते ॥ १४४ ॥
 स एव तस्य पाकस्य कान्धो नेतरलक्षणः ॥
 इति पलाशचारघृतम् ।
 कद्धारमुत्पलं पद्मं कुमुदं मधुयटिका ।

पक्वान्मुनाथ तत् काथं जीवनीयोपकल्पितम् ॥ १४५ ॥

घृतं पक्वा नवं पीतं रक्तपित्तास्रगुल्मनुत् ।

दाहदृष्याङ्गरुद्धिं योनिदोषहरं परम् ॥ १४६ ॥

इति कङ्कारकं घृतम् ।

उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरास्रग्दरो हितः ।

अतिप्रवृतमस्रन्तु भिन्ने गुल्मे निवारयेत् ॥ १४७ ॥

रक्तपित्तहरैर्योगैर्वातघ्नैश्च मरुद्गदान् ।

गुर्वभिष्यन्दिकुर्याद्वै रक्षन्नग्निबलं सदा ॥ १४८ ॥

गुल्मवत् स्वनपानानि यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ १४९ ॥

इति रक्तगुल्मः ।

—०—

असाध्यलक्षणान्याह ।

मच्चित्तं क्रमशो गुल्मो मुहावास्तुपरिग्रहः ।

सतशूलः गिरानदो यदा कूर्मं इवोन्नतः ॥ १५० ॥

टीर्बल्यारुचिहृल्लीम कासर्द्यरुचिज्वरैः ।

दृष्यातन्द्रा प्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥ १५१ ॥

गृहीत्वा मरुजं श्वासं छर्द्यतीसारपीडितम् ।

हृन्नाभिहस्तापदेषु शोथः कर्पति गुल्मिनम् ॥ १५२ ॥

श्वसः शूलं पिपासान्त्र विक्षेपो ग्रन्थिमृद्धता ।

जायते दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥ १५३ ॥

इति वङ्गसेने गुल्मनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३२ ॥

—०—

अथ हृद्रोगनिदानमाह ।

अत्युष्णगुर्वन्नकपायतिक्तत्रयमाभिधाताध्यशनप्रगङ्गैः ।
सञ्चितनैर्वंगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रद्विष्टः ॥ १ ॥

जठरानलदीवल्या दविपक्तस्तु यो रसः ।

स आमसंज्ञको देहे सर्वदीपप्रकोपजः ॥ २ ॥

अन्यदोषेभ्य एवादी विह्वहेभ्योऽन्यमूर्च्छनात् ।

कोद्रवेभ्यो विपस्येव वदन्त्यामस्य सश्रवम् ॥ ३ ॥

द्रूपयित्वा रसं दीपा विगुणा हृदयं गताः ।

हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥ ४ ॥

आयम्यते मारुतजे हृदयन्तुद्यते तथा ।

निर्मप्यते दीर्यते च स्फोद्यते पायंतेऽपि च ॥ ५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

वातोपष्टे हृदये वामयेत् सिग्धमातुरम् ।

हिपक्षमूलीकाद्येन सुस्त्रे ह लयणेन च ॥ ६ ॥

पिप्पल्यैलावचाङ्गिगु यवचारोऽथ मैन्धवम् ।

मीवर्चनमयो शुण्ठी ह्यजमोदा च चूर्णितम् ॥ ७ ॥

फलधान्याखसोलित्य दधिभद्यवसादिभिः ।

पाययेच्छुद्धदेहश्च स्त्रिंशेनान्यतमेन च ॥ ८ ॥

मपुष्कराक्षं फलपूगमूलं महीपथं शक्यभया च कस्तूरं ।

सारास्रमर्पिर्नरगैर्विमिश्रः स्युर्वातहृद्रोगविकर्तिकाप्र ॥ ९ ॥

कायः कृतः पीष्करमातुनुद्रपनागपृतीकगठीसुराष्टैः ।

रुनागराजात्रिपदायवानी, मक्षार उष्णो मयलेन पेय ॥ १० ॥

हरोतकीपुष्करनागराष्टयेऽप्येवैर्यस्यामषलेय कस्तूरैः ।

मर्हिगुभिः साधितमेभिः सर्पिः द्धितश्च हृत्पार्श्वगदेऽनिलोत्थे ॥११॥

इति हरीतक्याद्यं घृतम् ।

पुनर्नवां दारु सपञ्चमूलं राक्षां यवान् कोलकपित्त्यविल्वम् ।

पक्वा जले तेन पचेत्तु तैलमभ्यङ्गपानेऽनिलहृद्दघ्नम् ॥ १२ ॥

इति पुनर्नवाद्यं तैलम् ।

वन्यमांमरचचीर घृतगान्निश्च भोजयेत् ।

वातघ्नसिद्धं तैलश्च वस्त्रिं दद्याद्विचक्षणः ॥ १३ ॥

इति वातद्विद्रोगः ।

—०—

अथ निदानम् ।

दृश्यापदाहगोपाः श्युः पित्तिके हृदयक्लमः ।

धूमायनश्च मूर्च्छा च स्त्रेदः गोपो मुखम्य च ॥ १४ ॥

—०—

अथ चिकित्सासाह ।

श्रीपर्णमधुकचीर मितागुडजलेर्षमेत् ।

पित्तोपमृष्टे हृदये भवेत् मधुरैः शृतम् ।

घृतं कषायांशोद्दिष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ॥ १५ ॥

शीताः प्रदेहाः परिशीधनश्च तथा विरेको हृदिपित्तदुष्टे ।

द्राघामिताचीरपरुषकैः श्याच्छुभे च पित्तापहमक्षपानम् ॥१६॥

पिद्धा पित्तदापि सिता जलेन यद्याद्ययः तिलकरोहिणीं च ॥१७॥

अर्जुनप्य त्रघा सिंहं चीरं योज्यं हृदामये ।

सितया पञ्चमूल्या या बलया मधुकेन वा ॥ १८ ॥

इत्यर्जुनादि क्षीरपाकम् ।

घृतेन दुग्धेन गुडांभसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभस्वचो ये ।
हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ १८ ॥

इति ककुभादिचूर्णम् ।

कसेरुकाशैवलशृङ्गवेरप्रपौण्डरीकं मधुकं विसञ्च ।
ग्रन्थिञ्च सर्पिः पयसापचेत्तैः क्षौद्रान्वितं पित्तगदामयघ्नम् ॥ १९ ॥

इति कसेरुकाद्य घृतम् ।

श्रेयसीशर्कराद्राक्षा जीवकर्पभकोत्पलैः ।
बलाखर्जूरकाकोली मेदायुग्मैश्च साधितम् ॥ २० ॥
सक्षीर माह्वियं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ॥

इति श्रेयस्याद्यं घृतम् ।

स्थिरादिकल्कवत्सर्पिः क्षीरेणक्षुरसेन वा ।
द्राक्षारसेन पक्कं वा पित्तरोगविनाशनम् ॥ २२ ॥

इति स्थिरार्थं घृतम् ।

सक्षीद्रं वितरेद्वस्ति स्तैलं मधुकसंयुतम् ॥ २३ ॥

इति पित्तहृद्रोग ।

—०—

अथ निदानमाह ।

गौरवं कफसंस्त्रावोऽरुचिस्तामोऽग्निमार्दवम् ।
साधुर्यमपि चास्यस्य वला भावतते हृदि ॥ २४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

हृद्रोगे कफजे स्थिषं वमितं लङ्घितं नरम् ।
कफघ्नैर्भयैर्युञ्ज्यात् ज्ञात्वा टोप वलाशनम् ॥ २५ ॥
वचानिभ्यकपायाभ्यां धाम्यं हृदि कफोत्थिते ।

वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादि च योजयेत् ॥ २६ ॥
 कुम्भीशठीवलारास्त्रा शुण्ठी पथ्या स पौष्कराः ।
 चूर्णिता वा सृता मूत्रे पातव्याः कफहृद्ग्रहे ॥ २७ ॥
 सूक्ष्मैला मागधीमूलं प्रलीढं सर्पिषा सह ।
 नाशयत्याशु हृद्रोगं गुल्मानपि विशेषतः ॥ २८ ॥

—०—

मुस्तैलाचन्दनोशीर जीवनीव्यीषचित्रकाः ।
 विल्वत्वक् कटुकाटारु दावीत्वक् पर्पटत्वचः ॥ २९ ॥
 पटोलं निम्बपङ्कजन्या ऋद्धिभूनिम्बशिग्रुकाः ।
 चूर्णं त्रायन्ती सौराष्ट्री केशरातिविषा समाः ॥ ३० ॥
 तिक्तारयं हन्ति हृद्रोगं शूलहृत् सन्निपातजित् ।
 इति तिक्तकं चूर्णम् ।
 फलतैलं विट्पद्माञ्च वस्तौ वस्तिविशारदः ॥ ३१ ॥
 गोलित्यधान्यैश्च रसैर्यवान्नपानानि तोषणानि सशर्कराणि ॥ ३२ ॥
 इति कफहृद्रोगः ।

—०—

अर्थ निदानमाह ।

ग्याक्षिटोपन्त्वपि सर्वलिङ्गं तीव्रात्तितोदं कृमिजं सकण्डूम् ॥ ३३ ॥
 उक्लेदः शीवनं तीदः शूलं हृत्सासकन्तमः ।
 अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोथश्च कृमिजे भवेत् ॥ ३४ ॥
 क्लोमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञे पास्तेषामुपद्रवाः ।
 कृमिजे कृमिजातीनां श्लैष्मिकानाञ्च ये मताः ॥ ३५ ॥
 व्रदीपजे लह्वनमाटितः म्या दन्नञ्च सर्वेषु हितं विधेयम् ।
 तेनाधिकं मध्यमवेद्य चैव कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ ३६ ॥
 हृद्रोगे कृमिजे पूर्वं कुट्याह्वनपाचनम् ।

पश्चात् कृमिहरं कर्म कृमिरीगोक्तमाचरेत् ॥ ३७ ॥
 कृमिजे च पिवेन्मूत्रं विडङ्गामयसंयुतम् ।
 हृदिस्थिताः पतन्त्येव ह्यधस्तात् कृमयो नृणाम् ॥ ३८ ॥
 कृमिहृद्रोगिणां स्निग्धं भोजयेत्पिशितोदनम् ।
 दध्ना च पललोपेतं त्र्यहं पश्चाद्विरेचयेत् ॥ ३९ ॥
 सुगन्धिभिः सलवणैः योगैः साजाजिर्शर्करैः ।
 विडङ्गगाटैर्धान्याम्नं पाययेत्सिद्धमुत्तमम् ॥ ४० ॥
 यवात्रं वितरेच्चास्त्रैः सविडङ्गमतःपरम् ॥ ४१ ॥

इति त्रिदोषकृमिहृद्रोगी ।

चूर्णं पुष्करजं लिष्ट्यान् मात्तिकेण समायुतम् ।
 हृच्छूलश्वासकासघ्नं त्र्यहिकानिवारणम् ॥ ४२ ॥
 हिङ्गुसौवर्चलं विश्वं दाडिमं मान्द्रवेतसम् ।
 चूर्णसुष्णांबुना पेयं श्वासहृद्रोगशान्तये ॥ ४३ ॥

इति हिङ्गुपञ्चकम् ।

हिङ्गुप्रगन्धाविडविश्वरूपणाकुष्टाभयाचित्रकयावशूकम् ।
 पिवेत्ससौवर्चलपुष्कराद्यं यवाभसा शूलहृदामयघ्नम् ॥ ४४ ॥
 दशमूलकपायन्तु लवणधारयोजितम् ।

कामं श्वासश्च हृद्रोगं गुल्मशूलश्च नाशयेत् ॥ ४५ ॥
 घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिवन्ति चूर्णं ककुभस्त्रचोदनम् ।
 हृद्रोगजोर्णज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्तौ ॥ ४६ ॥

हरीतकीवचारास्त्रा पिप्पल्यो विश्वभेषजम् ।
 गठीपुष्करमूलश्च चूर्णं हृद्रोगनाशनम् ॥ ४७ ॥
 पुटहृग्धं हरिणशृङ्गं पिष्टं गव्येन सर्पिषा पिबतः ।
 हृत्पुष्टगूलमचिरादुपैति गान्तिं सुकटमपि ॥ ४८ ॥
 तैलाज्यगुडविपजं चूर्णं गोधूमपार्यज्ञं वापि ।

पिबति पयसा यः स भवे ज्वितसंकलहृदामयः पुरुषः ॥४८॥

गोधूमककुभधूर्णं छागपयो गव्यसर्पिषा पक्वम् ।

मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्दोगमुदतं पुंसाम् ॥ ५० ॥

मुख्यं शतार्धन्तु हरीतकीनां सौवर्चलस्यापि पलद्वयञ्च ।

सिद्धं घृतं वल्लभकं हि नाम्ना हृत्कासगुल्मोदरमारुतघ्नम् ॥५१॥

इति वल्लभघृतम् ।

शतार्धमभयानान्तु सौवर्चलपलद्वयम् ।

पचेत्कल्कैर्घृतप्रस्थं दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ५२ ॥

घृतं वल्लभकं नाम्ना श्रेष्ठं स्यादपतन्त्रके ॥

इति क्षीरवल्लभघृतम् ।

पार्यस्य कल्कं स्वरसेन सिद्धं शस्तं घृतं सर्वहृदामयघ्नम् ॥ ५३ ॥

इत्यर्जुनघृतम् ।

घृतं बलां नागबलार्जुनांबुसिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।

हृद्दोगशूलं चतुरक्तपित्तकासानिलासृक् शमयत्युदीर्णम् ॥ ५४ ॥

इति बलाद्य घृतम् ।

इति वङ्गसेने हृद्दोगनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३३ ॥

—०—

अथोरोग्रहनिदानमाह ।

अत्यभिष्यन्दि गुर्वन्नशष्कपूल्यमिषायनात् ।

सास्त्रं सामं यत्कृत्स्नीह सद्यो वृद्धिं यथा गतम् ॥ १ ॥

उरोग्रहं तदा कुक्षी कुरुतः कफमारुतौ ।

सस्तम्भं सरुजं घोरं रूचं स्वर्शासहं गुरुम् ॥ २ ॥

आधानकुचिहृच्छोथ बांतविण्मवरोधता ।
तन्द्रारोचकशूलानि तत्र लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ३ ॥

—०—

अथ चिकित्सासाह ।

अत्राशु स्वेदनं युक्त्या दहनं रक्तमोक्षणम् ।
तीक्ष्णैर्निरूहणं चैकं क्रमात्तत्क्षणमादरात् ॥ ४ ॥
पुत्रजीवकशिपूत्याः सूर्यावर्त्तबलोद्भवाः ।
रसा एकैकशः कोष्णादिशो वा रामठान्विताः ॥ ५ ॥
सपञ्चलवणाः पेयाः त्रिवृद्गुडसुकल्पिताः ।
त प्रहृतं यथा लाभं मूत्रतैलसुरासवैः ॥ ६ ॥
दध्यान्मूत्रवेतसचारान् सरामठान् सचिबकान् ।
पिवेतैलारनालाभ्या सुरोग्रहनिवृत्तये ॥ ७ ॥

यथातुरेणात्र कृतस्य कर्मणो विधेर्विरोधो न भवेन्ननागपि ।
यथा बलं वीक्ष्य च शुद्धविप्रहं तथाविधं पथ्यमिति प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

इति वङ्गसेन उरोग्रहनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३४ ॥

—०—

अथ मूत्रकुच्छन्निदानमाह ।

व्यायाम तीक्ष्णोपधरूक्षमद्यप्रसङ्ग नित्यदृढतृष्टयानात् ।
आनूपमत्स्याध्यगनादजीर्णात् स्युर्मूत्रकृद्वाणि नृणां तथाष्टौ ॥ १ ॥
पृथग्मलाः स्रैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीष्ट फुङ्गात् ॥ २ ॥
तोत्रा हि रग्वहण्यस्तिमेद्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीष्ट वातात् ।

पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥ ३ ॥
वस्त्रेः सलिङ्गस्य गुरुत्व शोथी मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्भवन्ति तत् कृच्छ्रतमञ्च कृच्छ्रम् ॥४॥

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहितेषु च ।

मूत्रकृच्छ्रं तदाघाता ज्जायते मृशदारुणम् ।

वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ५ ॥

शकृतस्तु प्रतिघाता द्वायुर्विगुणतां गतः ।

आधानं वातशूलञ्च मूत्रसङ्गं करोति च ॥ ६ ॥

अश्मरीहेतुतत्पूर्वं मूत्रकृच्छ्रमुदाहरेत् ॥ ७ ॥

शक्ते दीपैरुपहते मूत्रमार्गं विधारिते ।

सगुक्तं मूत्रयेत् कृच्छ्रा इस्तिमेहनशूलरान् ॥ ८ ॥

अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे ।

विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्तयती मम ॥ ९ ॥

पच्यमानाश्मरी पिताच्छोथमाणा च वायुना ।

विमुक्त कफसन्धाना चरन्ती शर्करा मता ॥ १० ॥

हृत्पीडा वैपथुः शूलं कुचावग्निस्तु दुर्बलः ।

तया भवति मूच्छ्रा च मूत्रकृच्छ्रश्च दारुणम् ॥ ११ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अभ्यञ्जनञ्चे हनिरूहवस्ति स्वेदीपनाञ्चोत्तरवस्तिसेकान् ।

स्थिरादिभिर्बातहरैश्च सिद्धान् दद्याद्दस्ताद्यानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥१२॥

अमृतानागराधात्री वाजिगन्धात्रिकण्टकम् ।

प्रपिवेद्वातरोगार्तः शूलवान् मूत्रकृच्छ्रवान् ॥ १३ ॥

पुनर्नवैरण्डशतावरीभिः पत्तूरहृद्यीवर्बलाश्मभिद्धिः ।

द्विपलञ्चमूलेन कुलित्यकेन यवैश्च तोयोत्कथिते कषाये ॥ १४ ॥

तैलं वराहर्चवसाष्टतञ्च तैरेव कल्कैर्लवणैश्च सिद्धम् ।

तन्मात्रयात्र प्रतिहन्ति पीतं शूलान्वितं मारुतमूत्रकृच्छ्रम् ॥ १५ ॥

पुनर्नवाद्यो मिश्रकः । इति वातकृच्छ्रम् ।

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा ग्रैष्णो विधिर्विस्तपयोविकाराः ।

द्राक्षाविदारोक्षुरसैर्घृतैश्च कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कर्थात् ॥ १६ ॥

कुशः काशः शरोदर्भः क्षुद्रयेति तृणोद्भवम् ।

पित्तकृच्छ्रहरं पञ्च शूलं वस्तिविशोधनम् ॥ १७ ॥

एतस्मिन् पयः पीतं मेद्वगं हन्तिशोणितम् ॥ १८ ॥

शतावरीकासकुशाश्वदंष्ट्रा विदारोशालीक्षुकशेरुकाणाम् ।

कायं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां युक्तं पिवेत्पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे ॥ १९ ॥

एर्वारुबीजं मधुकं सदावीं पित्ते पिवेत्तंडुलधावनेन ।

दावीं तथैवामलकीरसेन समाक्षिकं पित्तकृते च कृच्छ्रे ॥ २० ॥

हरीतकीगोक्षुरराजहृत्पपाणभिहन्वयवासकानाम् ।

कायं पिवेन्माक्षिकसंप्रयुक्तं कृच्छ्रे सदाहे सर्ज्जे विबन्धे ॥ २१ ॥

—०—

शतावरीकासकुशाश्वदंष्ट्रा विदारिकेष्णामलकैश्च सिद्धम् ।

सर्पिः पयो या सितया विमिश्रं कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् ॥ २२ ॥

इति शतावरीघृतम् शीतम् ।

त्रिकण्टकैरण्डकुशाद्यभीरु कर्कारुकेक्षुस्वरसेन सिद्धम् ।

सर्पिर्गुडाहंशयुतं प्रयोज्यं कृच्छ्राश्रमरोमूत्रविघातदोषे ॥ २३ ॥

अयं विशेषेण पुरा विधेयः सर्वाश्रमरोषां मधुरः प्रयोगः ।

इति त्रिकण्टकाद्यं घृतम् । इति पित्तकृच्छ्रम् ।

शीरोष्णतीक्ष्णोपधमन्नपानं ह्येदो यवात्तं वमनं निरुह्याः ।

तक्रश्च तिक्तोपणसिद्धतैलान्यभ्यंगपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ २४ ॥

भूत्रेण सुरया वापि कदलीस्वरसेन वा ।

कफकृच्छ्रविनाशाय सूक्ष्मं पिष्ट्वा त्रुटिं पिवेत् ॥ २५ ॥

तत्रेण युक्तशितिमारुकस्य बीजं पिवेन्मूत्रविघातहेतोः ।

पिवेत्तथा तंडुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ २६ ॥

सर्वे त्रिदोषप्रभवे च कृच्छ्रे स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।

त्रिभ्योऽधिके प्राग्बमनं कफे स्यात्पित्ते विरेकः पथने च वस्तिः ॥ २७ ॥

वृहतीधावनीपाठा यष्टीमधुकलिङ्गकाः ।

पाचनीयो वृहत्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ॥ २८ ॥

गुडेन मिथितं क्षीरं कटूणां कामतः पिवेत् ।

मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु शर्करा वातरोगनुत् ॥ २९ ॥

इति त्रिदोषकृच्छ्रकम् ।

मूत्रकृच्छ्रेऽभिघातोत्थे वातकृच्छ्र क्रिया मता ।

पञ्चवल्कलकृच्छ्रेः कवोष्णोऽत्र प्रशश्यते ॥ ३० ॥

मद्यं पिवेद्वा ससितं ससर्पिः शृतं पयश्चापि मिताज्ययुक्तम् ।

धात्रीरसं चक्षुरसं पिवेद्वा कृच्छ्रे सरक्ते मधुना विमित्यम् ॥ ३१ ॥

इत्यभिघातकृच्छ्रम् ।

क्षेद्यं शुक्रविवन्धोत्थे शिलाजतु समाक्षिकम् ।

हृष्यैर्वृद्धितधातोय विधेयाः प्रमदोत्तमाः ॥ ३२ ॥

इति शुक्रजै मूत्रकृच्छ्रम् ॥

एलाहिगुयुतः क्षीरं सर्पिमिथं पिवेन्नरः ।

मूत्रहृद्रोगशुद्धयर्थं शुक्रदोषहरं परम् ॥ ३३ ॥

सेट्चूर्णक्रियाऽभ्यङ्ग वस्तयः स्युः पुरीषजे ।

कृच्छ्रे तत्र विधिः कार्योऽसर्वशुक्रविवन्धजित् ॥ ३४ ॥

क्वाथो गोक्षुरबीजस्य यवचारयुतः सदा !

मूत्रकृच्छ्रं शकृज्जम् पीतः शीघ्रं नियच्छति ॥ ३५ ॥

इति शकृज्जं कृच्छ्रम् ।

सप्तछदारग्वधकेतकैलाः निम्बः करञ्जः कुटजो गडूची ।

साध्या जले तेन पचेद्यवागूं सिद्धं कपायं मधुसंयुतं वा ॥३६॥

एवोरुबीजकल्कश्च श्लेष्मं पिष्ट्वाक्षसंमितः ।

धान्यान्मूलवणैः पेयो मूत्रकृच्छ्रविनाशनः ॥ ३७ ॥

त्रिकण्टकारग्वधदर्भकागदुरालभा पर्वतभेद पथ्याः ।

निघ्नन्ति पीता मधुनांश्मरीन्तु संप्राप्त मृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥३८॥

निदग्धिकायाः स्वरसं कड़वं मधुसंयुतम् ।

मूत्रदोषहरं पीत्वा नरः सम्पद्यते सुखम् ॥ ३९ ॥

कपायोऽतिबलामूलं साधितोऽग्निपकृच्छ्रजित् ।

पीतञ्च त्रपुष्पीबीजं सतिलाज्यं पयोन्वितम् ॥ ४० ॥

त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम् ।

वारिणा लवणिकृत्य पिवेन्मूत्ररुजापहम् ॥ ४१ ॥

यवोरुवृक्षैस्तृणपञ्चमूलपापाणभेदैः सगतावरोभिः ।

कृच्छ्रेषु गुग्गुल्वभया विमिश्रैः कृतः कपायो गुडसंयुक्तः ॥४२॥

मूत्रानि कुशकाशेक्षु शराणां चेतुत्रालिकाः ।

मूत्राघातेऽश्मरीकृच्छ्रे पञ्चमूली वृणात्मिका ॥ ४३ ॥

गुडमामलकं पिष्टं न्यमघ्नं तर्पणं प्रियम् ।

पित्ताग्नाद्वाहगुल्लघ्नं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥ ४४ ॥

सितातुष्यो यवधारः सर्वकृच्छ्रप्रणाशनः ।

द्राक्षासितो पलाकल्कं कृच्छ्रघ्नं मस्तुना युतम् ॥ ४५ ॥

त्रिदारीशारियाक्षाग शृङ्गीवक्षादिनी निगा ।

कृच्छ्रं पित्तानिघ्नं हन्ति वसिष्ठं पञ्चमूलकम् ॥ ४६ ॥

एलाश्रमभेदकशिलाजतुपिप्पलीना-
मेर्वारुवीजलवणोत्तमकुङ्कुमानाम् ।
चूर्णानि तण्डुलजले तुलितानि पोत्वा
प्रत्यप्रमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥ ४७ ॥

अयोरजः श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजितम् ।
मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु त्रिभिर्लेहैर्न संशयः ॥ ४८ ॥
पुनर्नवामूलतुला दर्भमूलं शतावरी ।
बलातुरङ्गगन्धा च दृणमूलं त्रिकण्टकम् ॥ ४९ ॥
विदारोगन्धानां गाह्व गुडूच्यतिवला तथा ।
पृथग्दशपलान् भागा नपां द्रोणे विपाचयेत् ॥ ५० ॥
तेन पादावशेषेण घृतस्यार्द्धादकं पचेत् ।
मधुकं शृङ्गवेरञ्च द्राक्षासैन्धवपिप्पली ॥ ५१ ॥
द्विपलानि पृथग्दत्त्वा यवान्याः कुडुवं तथा ।
त्रिंशद्गुडपलान्यत्र तैलस्यैरण्डजस्य च ॥ ५२ ॥
एतदीश्वरपुत्राणां प्राग्भोजनमनिन्दितम् ।
राज्ञां राजसमानानां बहुस्त्रीपतयश्च ये ॥ ५३ ॥
मूत्रकृच्छ्रे कटीशूले तथा गाढपुरीषिणाम् ।
मेद्रवङ्गणशूले च योनिशूले च शस्यते ॥ ५४ ॥
ययोक्तानाञ्च गुल्मानां घातशोणितजायये ।
बल्यं रसायनं शीतं सुकुमारकुमारकम् ॥ ५५ ॥
पुनर्नवाशते द्रोणे देयोऽन्येष्वपि चापरः ।

इति सुकुमारकुमारकः पुनर्नवादिलेहः ।

मूत्राघातविधानमप्यवकार्यम् ।

इति कङ्कसेने मूत्रकृच्छ्रनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३५ ॥

अथ मूत्राघातनिदानमाह ।

जायन्ते कुपितैर्द्विषै र्मूत्रघातास्त्रयोदश ।
 प्रायोमूत्रविघाताद्यै र्वातकुण्डलिकादयः ॥ १ ॥
 रोच्याद्देगाभिघाताद्वा वायुर्वस्ती सवेदनः ।
 मूत्रमाविश्यचरति विगुणः कुण्डलोक्ततः ॥ २ ॥
 मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्त्तते ।
 वातकुण्डलिकान्तान्तु व्याधिं विद्यात् सुदारुणम् ॥ ३ ॥
 आध्यापयन् वस्तिगुदं रुध्वावायुयलोन्नताम् ।
 कुर्यात्तोत्रार्त्तिमशीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम् ॥ ४ ॥
 वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।
 निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः ॥ ५ ॥
 मूत्रसङ्गो भवे तेन वस्तिकुचिनिपीडितः ।
 वातवस्तिः सविज्ञे यो व्याधिः क्लृप्कप्रसाधनः ॥ ६ ॥
 चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते ।
 मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥
 मूत्रस्य वेगोऽभिहिते तदुदावर्त्तहेतुकः ।
 अपानः कुपितो वायु रुदरं पूरयेद्भृगुम् ॥ ८ ॥
 नाभेरधस्तादाधानं जनयेत्तीव्रवेदनम् ।
 तन्मूत्रजठरं विद्या दधो वस्तिनिरोधनम् ॥ ९ ॥
 वस्ती वाप्ययत्रा नाले मणी वा यस्य देहिनः ।
 मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरत्तं वा प्रवाहतः ॥ १० ॥
 स्रयेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाप्यनोरुजम् ।
 विगुणाद्भिन्नजो व्याधिः ममूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥ ११ ॥
 रुक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थो पित्तमारुतो ।

मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेत्तां तदाह्वयम् ॥ १२ ॥
 अन्तर्वस्त्रिसुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
 अशरीतुल्यरुग् ग्रन्थिः मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ १३ ॥
 मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धृतम् ।
 स्थानाञ्चुरतं मूत्रयतः प्राक्पद्याद्वा प्रवर्त्तते ।
 भस्मोदकप्रतिकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥ १४ ॥
 व्यायामाध्वातपैः पित्तं वस्त्रिं प्राप्याऽनिलाहतम् ।
 वस्त्रिं मेद्रं गुदञ्चैव प्रदहेत् स्रावयेदधः ॥ १५ ॥
 मूत्रं हारिद्रामथवा सरक्तं रक्तमेव च ।
 कृच्छ्रात्पुनः पुनर्जतो रुष्णवातं वदति तम् ॥ १६ ॥
 पित्तं कफो वा ह्यौ वापि संहन्येतोऽनिलेन चेत् ।
 कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं खेतं घनं सृजेत् ॥ १७ ॥
 सदाहरोचनाशंख चूर्णवर्णश्च तद्ववेत् ।
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ १८ ॥
 रूक्षदुर्बलयो वर्तितनोदावर्त्तं शकृद्यथा ।
 मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः ॥ १९ ॥
 विड्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्रा द्विड्विघातं विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥
 द्रुताध्वलह्वनायासै रभिघातात्प्रपीडितान् ।
 स्वस्थानाद्दस्त्रिरुहत्तः स्थूलस्त्रिष्टति गर्भवत् ॥ २१ ॥
 शूलस्यन्दनदाहात्तो विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ।
 पीडितस्तु सृजेद्दारां संस्तम्भोद्द्वेष्टनार्त्तिमान् ॥ २२ ॥
 वस्त्रिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।
 पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारो ह्यबुद्धिभिः ॥ २३ ॥
 तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ।
 श्लेष्मणा गौरवं शोथः श्लिग्धं मूत्रं घनं सितम् ॥ २४ ॥

श्रेष्मरुडबिलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ।
 अविभ्रान्तविलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ॥
 स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते दृग्मोहः खास एव च ॥ २५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्रं ह्रस्वेदोपपन्नस्य हितं स्नेहविरेचनम् ।
 दद्यादुत्तरवस्तिञ्च मूत्राघाते स वेदने ॥ २६ ॥
 नलकुशकाशेषु शिफां क्षयितां प्रातः सुशीतलां ससिताम् ।
 पिबतः प्रयाति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच कविः ॥ २७ ॥
 गोधावल्यामूलं क्षयितं घृततैलगोरसोन्मिश्रम् ।
 पीतं निरुद्धमचिरा द्भिन्नतिमूत्रसंघातम् ॥ २८ ॥
 पिवेच्छिलाजतुकाथे युक्ते बीरतरादिके ।
 रमं दुरालभाया वा कषायं वासकस्यैव ॥ २९ ॥
 काथं सपत्रमूलस्य गोक्षुरो, सफलस्य च ।
 पिवेन्मधुसितायुक्तं मूत्रकृच्छ्रजापहम् ॥ ३० ॥
 घनसारस्य चूर्णेन वस्त्रवर्तिः कृतास्युना ।
 गुण्डयित्वाध्वजे क्षिप्तः मूत्ररोधं जहाति सा ॥ ३१ ॥
 सदा भद्राश्मभिन्मूलं गतापर्यायं चित्रकम् ।
 रोहिणीकोकिलाची च क्रीञ्च स्थूलविकण्टकम् ॥
 श्लेष्मपिष्टः सुरापीतोमूत्राघातप्रवाधनः ॥ ३२ ॥
 पियेहर्हिशिखामूलं दुग्धमुक्त्वा तण्डुलांबुना ।
 यन्निमुत्तरवन्ति वा सर्वंपामेव दापयेत् ॥ ३३ ॥

निदग्धिकायाः स्वरसं पिवेद्वा तक्रसंयुतम् ।

जले कुंकुमकल्कं वा सत्तौद्रमुपितं निशि ॥ ३४ ॥

सतैलं पाटलाभक्षं क्षारवद्वा परिश्रुतम् ।

सुरां सौवर्चलवतीं भूत्राघाती पिवेन्नरः ॥ ३५ ॥

त्रिकण्ठकैरण्डशतांवरोभिः सिद्धं पयो वा त्रिणपञ्चमूलैः ।

गुडप्रगाढं सघृतं पयो वा रोगेषु कृद्धादिषु शस्तमेतत् ॥ ३६ ॥

शृतशीतपयोऽन्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।

पिवेत् सशर्करं श्रेष्ठं सुष्णवाते सशोणिते ॥ ३७ ॥

शिलोद्भवैरण्डकुशास्थिरादिपुनर्नवाभीरुरसेषु सिद्धम् ।

तैलं शृतं क्षीरमथानुपानं कालेषु लक्ष्णादिषु संप्रयोज्यम् ॥ ३८ ॥

इति शिलोद्भिदादितैलम् ।

धान्यगोक्षुरकक्वाथ कल्कसिद्धं घृतं हितम् ।

भूत्राघाते मूत्रलक्ष्णे शुक्रदोषे च दारुणे ॥ ४० ॥

इति धान्यगोक्षुरकं घृतम् ।

अश्वष्टापाटला चैव वर्षाभूद्वयमेव च ।

विदारिकन्दकाशश्च कुशमोरटगोक्षुराः ॥ ४१ ॥

पाषाणभेदो वाराही शालिमूलं शरस्तथा ।

भल्लातकं शिरीषस्य मूलमेषामथाहरेत् ॥ ४२ ॥

समभागानि सर्वाणि क्वाथयित्वा विचक्षणः ।

पादशेषे कपाये तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४३ ॥

कल्कं दत्त्वा च मतिमान् गिरिजं मधुकं तथा ।

नीलोत्पलन्दु काकोली बीजं त्रापुसमेव च ॥ ४४ ॥

कूष्माण्डजं तथैर्वारुसम्भवञ्च समं भवेत् ।

उष्णवातं निहन्त्ये तद् घृतं भद्रावहं स्मृतम् ॥ ४५ ॥

इति भद्रावहं घृतम् ।

विदारोहपको यूथी मातुलुङ्गी च भूढणम् ।

पापाणभेदः कसुरी^१ वसुकी^२ वशिरोऽनलः ॥ ४६ ॥

पुनर्नवावचारास्त्रा बला चातिबला तथा ।

कशेरुविषशृङ्गाट तामलक्यः स्थिरादयः ॥ ४७ ॥

शरत्तुदर्भमूलश्च कुशः काशस्तथैव च ।

पलहयन्तु सगृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ४८ ॥

पादशेषे रसे तस्मिन् छतमस्थं विपाचयेत् ।

शतावर्थास्तथाघान्त्राः स्वरसी छतसम्मितः ॥ ४९ ॥

षट्पलं शर्करायाश्च कार्पिकाण्यपराणि च ।

यद्याहं पिप्पलीद्राचा काशमर्य्यं सपरूपकम् ॥ ५० ॥

एसादुरालभाकौन्ती कुङ्कुमं नागकेशरम् ।

जीवनीयानि चाष्टौ च दत्त्वा च द्विगुण पयः ॥ ५१ ॥

एतत्सर्पिर्विपक्त्व्य शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ।

भूत्वाघातेषु सर्वेषु विशेपात् पित्तजेषु च ॥ ५२ ॥

काशश्वासक्षतोरस्क धनुस्त्रीभारकर्षिते ।

कृष्णाच्छर्दिमनःकम्प शोणितच्छर्दिते तथा ॥ ५३ ॥

रक्तोद्यमण्यपश्चारे तयोन्मादशिरीयहे ।

योनिदोषे रजोदोषे शुक्रदोषे स्वरामये ॥ ५४ ॥

एतत्सृष्टिकरं वृष्यं वाजीकरणमुत्तमम् ।

पुत्रदे बलवर्णाद्यं विशेपाहातनागनम् ॥ ५५ ॥

यानभोजननस्त्रेषु न क्वचित्प्रतिहन्त्यते ।

विदारोहृतमित्युक्तं रसायनमनुत्तमम् ॥ ५६ ॥

इति विदारोहृतम् ।

प्रिद्वाखुमलमुष्णे न चारनालेन पेपयेत् ।

वद्वमूत्रं निहन्त्याशु तद्यैव करभी भवम् ॥ ५७ ॥

स्त्रीणामतिप्रसङ्गे न शोणितं यस्यरिच्यते ।

मिथुनीपरमद्यास्य हं हणीयो विधिर्हितः ॥ ५८ ॥

ताम्रचूडवसातैलं हितञ्चोत्तरवस्त्रिषु ।

स्वगुप्ताफलसृङ्गीका कृष्णं क्षुरसितारजः ॥ ५९ ॥

समांशमर्धभागानि क्षीरक्षीद्रष्टतानि च ।

सर्वं सम्यग्विमथ्याऽच्च मात्रं लिद्धा पयः पिबेत् ॥ ६० ॥

हन्ति शुक्रक्षयोल्यांश्च दोषान् बन्ध्यासुतप्रदम् ॥ ६१ ॥

इति स्वगुप्तादि मन्यः ।

—०—

क्षीद्रार्धभागः कर्तव्यो भागः स्यात् क्षीरसर्पिषोः ।

शर्करायाश्च चूर्णञ्च द्राक्षाचूर्णञ्च तत्समम् ॥ ६२ ॥

स्वयंगुप्ताफलञ्चैव तथा चेक्षुरसस्य च ।

पिप्पलीनां तथा चूर्णं समभागं प्रदापयेत् ॥ ६३ ॥

तदैकध्वं समानीय खजेनाद्य विमथ्य च ।

तस्य पाणितलं चूर्णं लिहन् क्षीरं ततः पिबेत् ॥ ६४ ॥

एतत्सर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ।

शुक्रदोषान् जयेत्सर्वान् ये चापि भृशदुर्जयाः ॥ ६५ ॥

जयेच्छोणितरोमांश्च बन्ध्या गर्भंऽक्षेत च ।

सर्पिरेतप्रयुञ्जानात् योनिदोषांत् प्रमुच्यते ॥ ६६ ॥

इति क्षीद्रार्धभागं दृष्टम् ।

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रेषु भोजनं यत् प्रकीर्तितम् ।
मूत्राघातेषु तत्कुर्याद्देशकालविधानवित् ॥ ६७ ॥

इति वङ्गसेने मूत्राघातनिदानचिकित्साधिकारः
समाप्तः ॥ ३६ ॥

—०—

अथाश्मरीनिदानमाह ।

बातपित्तकफैस्त्रिस्रश्चतुर्थी शक्रजापरा ।

प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्मर्यः स्युर्यमोपमाः ॥ १ ॥

विशोपयेद्वस्तिगतं सशक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफ वा ।
यदा तदाश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गीः ॥ २ ॥

नैकदोषाश्रयाः सर्वा अथासां पूर्वलक्षणम् ।

वस्त्राधानं तदासन्न देशेषु परतोऽतिरुक् ॥

मूत्रे वस्तसगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽचिः ॥ ३ ॥

भामान्यलिङ्गं रुग्णाभिसेवनीवस्तिमूर्ध्वसु ।

विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तयामार्गनिरोधने ॥ ४ ॥

तद्वरपायात् सुखं मेहे दृच्छं गोमेदकोपमम् ।

तत्सद्दोभात् घते मास्र भायासाचाऽतिरुग्भवेत् ॥ ५ ॥

तत्र बाताद् भृगं चाक्षो दन्तान् खादति वैपते ।

गृह्णाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिर्गं कणन् ॥ ६ ॥

सानिलं सुंघति गक्तत् सुहुर्मंहतिविन्दुगः ।

श्यावारुचाश्मरी चास्य स्याच्चिताकण्टकीव ॥ ७ ॥

—०—

चारान् यवागूः पेयाश्च कषायांश्च पयांसि च ।
 भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गैरश्मरिनाशनैः ॥ १७ ॥
 वीरहृत्तोऽग्निमन्यश्च काशः वृक्षादनीकुशः ।
 मोरटेन्दीवरोसूर्य्य भक्ता गीघ्रुरुटुण्डुकाः ॥ १८ ॥
 वसुकोवशिरो दर्भ शैरीयावश्मभेदकः ।
 गुन्द्रोऽनलः कुरण्डश्च गणो वीरतरादिकः ॥ १९ ॥
 अश्मरीशर्कराकृक् मारुतार्त्तिहरो गणः ।
 वृहदाते वीरतर स्तदभावेमतः शरः ॥ २० ॥

इति वीरतरादिगणः । इति वाताश्मरी ।

—०—

अथ निदानमाह ।

पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोषवान् ।
 भङ्गातकार्वास्थिसंस्थाना रक्ता पीताऽसिताऽश्मरी ॥ २१ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

कुशः काशः शरो गुन्द्रः उल्कटो मोरटाश्मभित् ।
 दर्भो विदारीवाराहो शालिमूनं त्रिकण्टकः ॥ २२ ॥
 भल्लूकः पाटलापाठा प्रसूरोत्यकुरटिका ॥ २३ ॥
 पुनर्नवाशिरीपथ कथितैस्तु सुसाधितम् ।
 घृतं शिलाघ्नमधुकैवीजैरिन्दीवरस्य च ॥ २४ ॥
 वपुर्पैर्वाहकादीनां योजैयाऽवापितं श्मभम् ।
 भिन्नतिपित्तमभूता मश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥ २५ ॥
 इति कुशाद्यं घृतम् ।
 चारान् यवागूः पेयाश्च कषायाणि पयांसि च ।

अथ निदानमाह ।

शक्राश्मरी तु महतां जायते शक्रधारणात् ।
 स्थानाच्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥
 शोषयत्युपसंहृत्य शक्रं तच्छुक्रजाश्मरी ॥ ३५ ॥
 वस्तिरुद्धूत्रकृत्वं मुष्कखययुकारिणी ।
 तस्यामुत्पन्नमात्रायां शक्रमृति विलीयते ॥ ३६ ॥
 पीडिते त्वक्काशेऽस्मि न्नश्मर्येव च शर्करा ।
 अणुशो वायुना भिन्ना सात्तस्मिन्ननुलोमगी ॥ ३७ ॥
 निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते ।
 मूत्रस्त्रोतः प्रविश्यैताः सिक्ताः कुर्युरुपद्रवान् ॥ ३८ ॥

—०—

अथोपद्रवानाह ।

दोर्बल्यं सदनं काश्यं कुचिरोगमथारुचिम् ।
 पांडुत्वमुष्णवातश्च कृष्णां हृत्पीडनं वमिम् ॥ ३९ ॥
 प्रसूननाभिहृषणं बद्धमूत्रं रुजातुरम् ।
 अश्मरीक्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विताः ॥ ४० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

शक्राश्मर्यान्तु सामान्यो विधिरश्मरिनागनम् ।
 यवचारगुडोन्मिश्रं रसं पुष्पफलोद्भवम् ॥
 पिवेन्मूत्रविषेन्धृष्टं शर्कराश्मरीनागनम् ॥ ४१ ॥
 तिनाऽपामार्गकदली पलाशयवविल्वजः ।
 कायः पेयोऽयिमूत्रेण शर्कराऽश्मरिनागनः ॥ ४२ ॥

स्त्रे हने भोजने चैव प्रयोज्य सर्पिरुत्तमम् ॥ ५४ ॥

इति दृणपञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

त्वक् पत्रफलमूलस्य वरुणात् सत्रिकण्टकात् ।

कपायेण पचेत्तैले वस्तिना स्थापनेन च ॥ ५५ ॥

शर्कराश्मरीशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ।

इति वरुणतैलम् ।

कुशाग्निमन्थशैरेय नलदर्भेक्षुगोक्षुराः ।

कपोतवङ्गावसुकबशिरिन्दीवरीशराः ॥ ५६ ॥

धातक्वरलुबन्दाक कर्णिकाराश्मबेदकाः ।

एषां कल्ककपायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत् ॥ ५७ ॥

पानाभ्यञ्जनयोगेन वस्तिनोत्तरवस्तिना ।

शर्कराश्मरिरोगेषु मूत्रकृच्छ्रे च दारुणे ॥ ५८ ॥

प्रदरे योनिशूले च शुक्रदोषे तथैव च ।

बन्ध्यागर्भप्रदं प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम् ॥ ५९ ॥

इति कुशाद्यं तैलम् । इति शर्कराश्मरी ।

नागरवरुणगोक्षुरुपापाणभित् कपोतवङ्गजः कायः ।

शुड्यावशूकविमिथः पीतो हन्त्यश्मरोमुग्राम् ॥ ६० ॥

त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं मात्त्रिकसंयुतम् ।

अविचोरेण मत्ताह पेयमश्मरिनाशनम् ॥ ६१ ॥

पिवेद्दरुणजं मूलं कायं तत्कल्कसंयुतम् ।

काथय शिपुमुन्तोत्यः कटूपोऽश्मरिनाशनः ॥ ६२ ॥

वृद्धवेरयवक्षार पथ्याकालीयकान्वितः ।

दधिमण्डो भिनत्युग्रा मश्मरीमाग्य पानतः ॥ ६३ ॥

पापाणभेदवरुणगोक्षुरकपोतवङ्गजः कायः ।

गिरिजतु शुड्रप्रगाढः कर्कटिकात्रपुसशीजयुतः ॥ ६४ ॥

पेयोऽश्मरीमवश्यं दुर्भेदामपि भिन्नति योगवरः ।
 शिखरिणमिव शतकोटिः शतमन्योर्हस्तनिर्मुक्तः ॥ ६५ ॥
 त्र्योपर्णीफलबीजं मथितेन यः पुमानद्यात् ।
 शाकमशित्वाऽवश्यं तद्धन्ति रोगाऽश्मरीपीडाम् ॥ ६६ ॥
 श्वदंष्ट्रैरण्डबीजानि नागरं वरुणत्वचः ।
 एतत् क्वाथवरं प्रातः पिबेदश्मरिनाशनम् ॥ ६७ ॥

—०—

रक्तोद्भवेक्षुत्पलनालताल काशेक्षुवालीक्षुकुशोदकानि ।
 पिबेत्सिताक्षौद्रयुतानि खादेद्विदारिमिक्षुत्रपुसानि चैव ॥ ६८ ॥
 पलान्धटौ तु कुर्वीत चाराणां वरुणत्वचः ।
 तद्वर्धं यावशूकात्तु ततोऽप्यर्धं गुडाद् दृढम् ॥ ६९ ॥
 एकोक्त्य विन्येयैतत् खादेत् कर्पप्रमाणतः ।
 घर्मांबुना सहावश्यं कृच्छ्राश्मरिविनाशनम् ॥ ७० ॥

इति वरुणादिचूर्णम् ।

वरुणकभस्मपरिच्युत सलिलं तच्चूर्णं यावशूकयुतम् ।
 कथनीयं तत्ताव यावच्चूर्णत्वमायाति ॥ ७१ ॥
 तद्गुडयुक्तं हन्या तद्गुदारामश्मरीं घोराम् ।
 वल्लिसदनं सुकट मशमयीमश्मरीं चाशु ॥ ७२ ॥

इति वरुणादिचूर्णस्यैवायमन्यः प्रकारः ।

तो जग्धं कृमिभिर्धनं सुतरुणं स्निग्धं शचिस्थानजम् ।
 वसे पुण्यनिरीक्षिते वरुणकं छित्वा तुलां ग्राहयेत् ॥
 सगृह्यासु चतुर्गुणासु विप्रचेत्पादावशेषं जलम् ।
 तत्तुल्येन गुडेन वै दृढतरे भाण्डे पचेत्तत् पुनः ॥ ७३ ॥
 ज्ञात्वैवं घनतां गुडे परिणते प्रत्येकमेपां पलम् ।

शुण्डेर्वारकबीजगोक्षुरकणा पापाणभिच्छीतलाः ॥
 कूष्माण्डवपुसाच्चबीजकुनटी बास्तूकसौभाञ्जन ।
 द्राक्षैलागिरिजाभया कृमिहृतां चूर्णीं कृतानां क्षिपेत् ॥७४॥
 पथ्याशी प्रतिवासरं गुडममुं योग्यप्रमाणं नरः ।
 खादेत्तस्य समस्तदोष जनिताऽश्मर्यः पतन्ति द्रुतम् ॥ ७५ ॥
 इति बरुणकगुडः ।

कुलित्यमिन्धूत्यविडङ्गसारं सशर्करं शीतलियावशूकम् ।
 बीजानि कूष्माण्डकगोक्षुराभ्यां घृतं पचेत्तद्वरुणस्य तोये ॥७६॥
 दुःसाध्य सर्वाश्मरिमूत्रकृच्छ्रं मूत्राभिघातञ्च समूत्रबन्धम् ।
 एतानि सर्वाणि निहन्ति शोघ्रं प्ररुद्धहृत्तानिंबवज्रपातः ॥७७॥
 इति कुलित्याद्यं घृतम् ।

शरादिपञ्चमूल्या वा कपायेण पचेद् घृतम् ।

प्रस्थं गोक्षुरकस्केन सिद्धमद्यास्तगर्करम् ।

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रं रितोमार्गरुजापहम् ॥७८॥

इति शरादिपञ्चमूलघृतम् ।

वरुणस्य तुलां क्षुणां जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादशेषं परित्र्याव्य घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७९ ॥

वरुणं कदलीविस्यं वृणजं पञ्चमूलकम् ।

अमृता चाश्मभेदञ्च बीजञ्च वपुसस्य च ॥ ८० ॥

शतपर्शातिनचारं पलाशचार एव च ।

यूथिकायाय मूनानि कार्पिकानि ममाधयेत् ॥ ८१ ॥

पथ्य भावां पिबेज्जन्तु दंशकान्नाद्यपेचया ।

क्षीणं चाग्निन् पिबेत्पुवं गुडं जीर्णन्तु मन्तुना ॥ ८२ ॥

अग्मरीं गर्कराखैव मूत्रकृच्छ्रं नागयेत् ॥ ८३ ॥

इति बरुणघृतम् ।

सैन्धवाद्यन्तु यत्तैलमृषिभिः परिकीर्तितम् ।
 तत्तैलं द्विगुणं क्षीरं पचेद्दीरतरादिना ॥ ८४ ॥
 काथेन पूर्वकल्केन साधितन्तु भिषग्वरैः ।
 एतत्तैलवरं श्रेष्ठ मश्मरोणां विनाशनम् ॥ ८५ ॥
 मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे पिच्छिते मथिते तथा ।
 भग्ने श्माभिपत्रे च सर्वथैव प्रशस्यते ॥ ८६ ॥

इति वीरतराद्यं तैलम् ।

क्षीरवृक्षाश्मभेदाग्नि मन्थस्योनाकपाटलाः ।
 वृक्षादनी सहैरण्डमल्लूकोशीरपद्मकम् ॥ ८७ ॥
 कुशकाशशरिच्छूणामास्तीता कोकिलाचयोः ।
 शतावरीश्वदंद्वा च सोत्कटाहयवंजुलाः ॥ ८८ ॥
 कपोतवङ्गाश्रीपर्णी काश्मरीमूलसंयुता ।
 एतैः कंषायैः कल्कैश्च तैलं धीरो विपाचयेत् ॥ ८९ ॥
 वातपित्तविकारेषु वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ।
 शर्कराश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ ९० ॥

इति द्वितीयं वीरतराद्यं तैलम् ।

पुनर्नवानृताभीरु सचारलवणत्रयैः ।
 शठीकुटबचा मुस्तारास्त्राकट्फलपौष्करैः ॥ ९१ ॥
 यवानीहंपुषाहिंगु शताह्वा साजमोदकैः ।
 विडङ्गातिविषायष्टी पञ्चकोलकसंयुतैः ॥ ९२ ॥
 एतैरक्षसमैः कल्कैस्त्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 गोमूत्रं द्विगुणं देयं काष्णिकं तद्वदेव तु ॥ ९३ ॥
 पुनर्नवाद्यमित्येतत्तैलं पानेन वस्तिना ।
 शर्कराश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रप्रमोचनम् ॥ ९४ ॥

कट्यूरुवस्त्रिमिद्रस्यं कुचिशूलविनाशनम् ।

कफवातामशूलघ्नं मन्त्रवृद्धेश्च नाशनम् ॥ ८५ ॥

इति पुनर्नवायं तैलम् ।

ब्रह्माधिकारनिर्दिष्टं सैन्धवाद्यमिहेष्यते ।

सर्वधैवोपयोष्यस्तु गणो वीरतरादिकः ॥ ८६ ॥

घृतैः चीरैः कपायैश्च चारैर्योत्तरवस्त्रिभिः ।

शल्पवतीमशाम्यन्तीं प्रत्याख्याय समुद्धरेत् ॥ ८७ ॥

इति वङ्गसेनेऽश्मरीनिदानविकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३० ॥

—०—

अथ प्रमेहनिदानमाह ।

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि आस्योदकानूपरसाः पयांसि ।

नवात्रपानं गुडवैकृतञ्च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् ॥ १ ॥

भेदश्च मांसञ्च शरीरजं च क्लेदं कफो वस्त्रिगतं प्रदूष्य ।

करोति मेहान् ममुदोर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ।

क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्यधातून् मंदूष्यमेहान् कुरुतेऽनिलय ॥ २ ॥

साध्याः कफोत्था दग्धपित्तजाः पङ्-

याप्या न भाध्याः पवनाच्चतुष्काः ।

समक्रियत्वादिपमक्रियत्वान्

महात्ययत्वाच्च यथाक्रमन्ते ॥ ३ ॥

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा भेदोऽत्र शृङ्गांबुधमानमोहाः ।

मञ्जारमोजः पिग्गितश्च दून्ताः प्रमेहघ्नां विंगतिरेव मेहाः ॥ ४ ॥

दस्तादीनां मन्त्राश्चैत्रं प्रायुषं पाणिपादयोः ।

दाहयिकगता देहे तद्गंगासाम्यञ्च प्रायते ॥ ५ ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताऽऽविलमूत्रता ।
द्वोपद्रूथाविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ६ ॥
मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्पते ॥ ७ ॥

—०—

अथ कफमेहानाह ।

अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
मेहत्वंदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् ॥ ८ ॥
इक्षीरसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ।
सान्द्री भवेत्पर्युषितं सार्द्रमेहेन मेहति ॥ ९ ॥
सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमघो घनम् ।
संहृष्टरोमापिष्टेन पिष्टवद्दङ्गलं सितम् ॥ १० ॥
शक्राभं शक्रमित्यं वा शुक्रमेही प्रमेहति ।
मूत्राणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ॥ ११ ॥
शीतमेही सुवहुशो मधुरं भृशशीतलम् ।
शनैः शनैः शनैर्मही मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥ १२ ॥
लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ।

—०—

अथ पित्तमेहानाह ।

गन्धवर्णरसस्यर्गः चारेण चारतोयवत् ॥ १३ ॥
नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मयीनिभम् ।
हारिद्रमेहीकटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ॥ १४ ॥
विस्रं माञ्जिष्टमेहेन मञ्जिष्टासलिलोपमम् ।
विस्त्रसुण्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहिनः ॥ १५ ॥

—०—

अथ वातमेहानाह ।

वमामेहीवसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः ।
 मज्जाभ मज्जामित्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ॥
 कपायं मधुरं रूचं चौद्रमेहं वदेद्बुधः ॥ १६ ॥
 हस्तीमत्त इवाऽजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।
 मलसीकं विवदञ्च हस्तीमेही प्रमेहति ॥ १७ ॥

—०—

अथोपद्रवानाह ।

अविपाकीऽरुचिच्छर्दिं स्तन्द्राकासः सपीनसः ।
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजम्भनाम् ॥ १८ ॥
 बस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
 दाहदृष्णास्त्रिकामूर्च्छा विड्भेदः पित्तजम्भनाम् ॥ १९ ॥
 वातजानामुदावर्त्तं कम्पहृद्गहलोलताः ।
 शूलमुन्निद्रताशोषः श्वासः कामथ जायते ॥ २० ॥
 यथोक्तोपद्रवारिष्टं मतिप्रभ्रुतमेव च ।
 पिडिकापोडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ २१ ॥
 मूर्च्छाच्छर्दिज्वरश्वास कामवीमर्षगौरवैः ।
 उपद्रवैरुपेतो यः प्रमेहो दुष्पृत्तिक्रियः ॥ २२ ॥

—०—

अथ स्त्रीणां प्रमेहाभावे कारणमाह ।

रजः प्रमेकान्धारोणां भासि भासि विशहरति ।
 कृत्स्नं शरीरं दोषांश न प्रमेहन्यतः स्त्रियः ॥ २३ ॥
 जातः प्रमेहो मधुमेहिनो वा न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् ।
 ये चापि केषित्कृलजा विकारा भवन्ति तांश प्रमेहन्यसाध्यात् ॥ २४ ॥

अथ वातमेहानाह ।

वमामिहीवमामित्रं वसाभं मूत्रवेन्दुहुः ।
 मज्जाभ मज्जामित्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ॥
 कपायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ॥ १६ ॥
 हस्तीमत्त इवाऽजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।
 सलमीकं विवदञ्च हस्तीमेही प्रमेहति ॥ १७ ॥

—०—

अथोपद्रवानाह ।

अविपाकीऽरुचिर्हृदि स्तन्द्राकासः सपीनसः ।
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ १८ ॥
 बस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
 दाहदृष्यास्त्रिकामूर्च्छां विड्भेदः पित्तजन्मनाम् ॥ १९ ॥
 वातजानामुदावर्त्तं कम्पद्मद्गहलीलताः ।
 शूलमुन्निद्रताशोपंः खासः कासश्च जायते ॥ २० ॥
 यद्योक्तोपद्रवारिष्टं मतिप्रसृतमेव च ।
 पिडिकापोडितं गाढं प्रमेही हन्ति मानवम् ॥ २१ ॥
 मूर्च्छां हृदिज्वरखास कासवीमर्षगौरवैः ।
 उपद्रवैरुपेतो यः प्रमेही दुष्प्रतिक्रियः ॥ २२ ॥

—०—

अथ स्त्रीणां प्रमेहाभावे कारणमाह ।

रजः प्रमेकाद्वारोणां मगसि मामि विगृह्यति ।
 हात्स्रं शरीरं टोपायं न प्रमेहन्यतः स्त्रियः ॥ २३ ॥
 जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् ।
 ये चापि केचित्कुलजा विकारा भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥ २४ ॥

सर्वे एव प्रमेहान्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।

मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥ २५ ॥

मधुमेहे मधुसम जायते स किल द्विधा ।

क्रुद्धे धातुक्षयादायी दोषाहतपत्रेऽथवा ॥ २६ ॥

प्राप्तो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।

क्षणात् क्षीणः क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥ २७ ॥

मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।

सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनो रतः ॥ २८ ॥

शरायिका कच्छपिका जालिनी विनतालजी ।

मसूरिका सर्पपिका पुत्रिणी विदारिका ॥ २९ ॥

विद्रधियापि पिडका प्रमेहोपेक्षया दग ।

सन्धिमर्मसु जायन्ते मांसलेपु च धामसु ॥ ३० ॥

अन्तोष्णं च तद्रूपा निम्नमध्या शरायिका ।

गौरमर्पमस्याना तत्रमाणा च मर्पणे ॥ ३१ ॥

मटाहा कूर्ममस्याना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ।

जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालमसाहता ॥ ३२ ॥

अवगाटरुजाक्लेटा पृष्टे वायुदरेऽपि वा ।

महती पिङ्गकानीला सा बुधैर्यिनता स्मृता ॥ ३३ ॥

महत्वम्पक्षिता ज्ञेया पिडका चापि पुत्रिणी ।

मसूरमस्थानमसा विज्ञेया तु मसूरिका ॥ ३४ ॥

रक्तामिताम्फोटचिता विज्ञेयात्वन्जली भवेत् ।

विदारिकाम्बुवहता कठिना च विदारिका ॥ ३५ ॥

विद्रधेर्नक्षणीयुक्ता ज्ञेया विद्रधिका च सा ॥ ३६ ॥

ये यन्मयाः स्मृता मेहा स्तेषामेतास्तु तन्मयाः ।

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेतमः ॥

तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ ३७ ॥
 गुदे हृदि शिरस्थसे पृष्टे मर्मसु चोत्थिता ।
 सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिडकाः परिवर्जयेत् ॥ ३८ ॥
 बृद्भ्वासमांससंकोच मोहहिकामदज्वराः ।
 विसर्पमर्मसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः ॥ ३९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

श्यामाककोद्रवीहाल गोधूमचणकादकी ।
 कुलित्याय हिता भोज्ये पुराणा मेहिनां सदा ॥ ४० ॥
 मेहिनां तिक्तशकानि जाङ्गला हरिणाण्डजाः ।
 यवान्न विकृतिर्मुहाः शस्यन्ते शालिपट्टिकाः ॥ ४१ ॥
 मौवीरश्च सुरातक्रं तैलं चीरं घृतं गुडम् ।
 अस्त्रे चुरसपिष्टान्नानूपमांसानि वर्जयेत् ॥ ४२ ॥

—०—

तत्रादित एव प्रमेहिन मुपस्त्रिग्धमन्यतमेन, प्रियम्बादिसिंह
 तैलेन वामयेत्प्रगाढं विरेचयेच्च विरेचनादनन्तरं सुरसादिजग-
 येणाऽऽस्थापयेत् । महीपधभद्रदारुमुस्तावापिन मधुमैत्र्यगुणं
 दह्यमानं वा न्यपीधादिकपायेण निस्सैलेनेति । वातोक्तेषु सं-
 पानं विशेषतः ।

—०—

पारिजातजयानिम्ब वङ्गिगायत्रिणां पृथक् ।
 पाठायाः सागुरोः पीता इयम्य शारदस्य च ॥ ४३ ॥
 जलेक्षुमद्यमिकताः शनैर्लक्षणपिष्टकान् ।
 सान्द्रमेहान् कफान् घ्नन्ति क्षायायाटौ समासिजाः ॥ ४४ ॥
 य इरीतकोकटफलमुस्तलोधाः पाठाविड्द्वार्जुनघन्यामाः ।

उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं कदम्बशालार्जुनदीप्यकाच ॥ ४५ ॥
 दावीविडङ्गं खटिरो धवथ सुराह्व कुष्ठागुरुचन्दनानि ।
 दार्व्यग्निमन्थौ विफला च पाठामूर्वाभया चैव तथा खट्ट्या ॥ ४६ ॥
 यवान्युगीराख्यभया गुडूची जंबूगिवाचिवकसप्तपर्णाः ।
 पादैः कपायाः कफमेहविज्ञे र्दशोपदिष्टा मधुसंप्रयुक्ताः ॥ ४७ ॥
 उगीरलोध्रार्जुनचन्दनाना सुगीरमुस्ता मधुकाभयानाम् ।
 पटोलनिम्बामलकास्तनानां सुस्ताभयामुष्ककह्लकाणाम् ॥ ४८ ॥
 लोध्राम्बुकालीयकधातकीनां विश्वार्जुनानां त्रिशिसीत्पलानाम् ।
 शिरीषधान्यार्जुनकेशराणां प्रियंगुपद्मोत्पलकिंशुफानाम् ॥ ४९ ॥
 अमृत्यपाठानगवितसानां कटङ्कटैर्युत्पलमुस्तकानाम् ।
 पित्तैषु मेहेषु सदोपदिष्टाः कपाययोगा मधुसंप्रयुक्ताः ।
 कफमेहहरहाय सिद्धं सर्पिः कफे हितम् ।
 पित्तमेहघ्ननिर्युहं सिद्धं पित्तहरं घृतम् ॥ ५१ ॥
 कम्पिलसप्तच्छदगन्धजानि वैभीतरौहोतककोटजानि ।
 पटोलकालीयगदागुरुषु चौर्येण लिङ्गात्कफपित्तमेही ॥ ५२ ॥
 दूर्वाकसेरूपतीका कुम्भीकप्लवगवेलम् ।
 जलेन कथितं पीतं गुक्रमेहहरं परम् ॥ ५३ ॥
 विफलारग्यधद्राक्षा कपायो मधुसंयुतः ।
 पीतो निहन्ति फेनाह्वं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥ ५४ ॥
 छिन्नावड्डिरुपायं वा पाठालुटजगामठम् ।
 तिलाकुष्ठञ्च संपूर्णं सर्पिमंही पिवेन्नरः ॥ ५५ ॥
 पाठागिरीपटुम्पर्शन्पूर्वातिन्दुकर्जिगजम् ।
 कपित्थानां भिषक् द्वाघं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥
 त्रिफलार्द्राव्युद्दवायः चौर्येण मेहहा ।
 कुटजासनदार्युद्द फलत्रयभवोऽथवा ॥ ५७ ॥

गुडूचास्वरसः पेयो मधुना सह मेहजित् ।
 निशाकल्कयुतो धात्री रसो वा माक्षिकान्वितः ॥ ५८ ॥
 मधुना त्रिफलाचूर्णं मयवाश्मजतूद्भवम् ।
 लोहजंवाभयोत्यं वा लिहेन्मेहनिवृत्तये ॥ ५९ ॥
 कटंकटेरी मधुकत्रिफलाचिचकैः समैः ।

सिद्धः कषायः पातव्यः प्रमेहानां विनाशनः ॥ ६० ॥

फलत्रिकं-दारुनिशां विशालां सुस्ताञ्च निःक्वाप्यनिशांशकल्कम् ।
 पिबेत्कषायं मधुसंप्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥ ६१ ॥

इति फलत्रिकादिः कषायः ।

गोभक्षितान्यवान्मूत्र भावितान् केवलानपि ।

चित्तकोदञ्चिता खादेन्निम्बमुद्गरसेन वा ।

भक्षयेन्मधुना मासं प्रमेही यवपिष्टकम् ॥ ६२ ॥

मेदोघ्ना वह्मूत्राय समाः सर्वेषु धातुषु ।

यवास्तस्माद्विशिष्यन्ते प्रमेहेषु विशेषतः ॥ ६३ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्य स्योनाकारग्वधासनम् ।

शाम्भं कपित्थं जंबूयं प्रियालं ककुभं धवम् ॥ ६४ ॥

मधुकं मधुकं लोध्रं वरुणं पारिभद्रकम् ।

पटोलं मेपशृङ्गी च दन्तीचित्तकमाढकम् ॥ ६५ ॥

करञ्जत्रिफलाशक भङ्गातकफलानि च ।

एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ६६ ॥

न्यग्रोधाद्यमिदं चूर्णं मधुना सह योजयेत् ।

फलत्रयज्ञानुपिवेत्तेन मूत्रं विशद्वाति ॥ ६७ ॥

एतेन विशतिमेंहा मूत्रक्षय्याणि यानि च ।

प्रयत्नं यान्ति योगेन पिडका न च लायते ॥ ६८ ॥

इति न्यग्रोधाद्यं चूर्णम् ।

त्रिकटुत्रिफलातुल्यं गुग्गुलञ्च समांशिकम् ।
 गोक्षुरुक्कायसंयुक्तां गुटिकां कारयेद्बुधः ॥ ६८ ॥
 देशकालबलापेक्षी भक्षयेच्चानुलोमिकाम् ।
 न चात्र परिहारीऽस्ति कर्म कुर्याद्यथेप्सितम् ॥ ७० ॥
 प्रमेहान् वातरोगांश्च वातशोणितमेव वा ।
 मूत्राघातं मूत्रदोषं प्रदरच्चाश नाशयेत् ॥ ७१ ॥

इति त्रिकट्वाद्यां गुटिका ।

दाडिमस्य च घोजानि कृमिघ्नस्य च तण्डुलाः ।
 रजनी चवकाऽजाजी नागरं त्रिफला कणा ॥ ७२ ॥
 त्रिकण्टकस्य च फलं यवानी धान्यकं तथा ।
 वृक्षाम्बु चविकाकोल सिन्धुद्भव समाहितैः ॥ ७३ ॥
 कल्के रक्षसमैरेभिर्घृतप्रस्थं विषाचयेत् ।
 भोज्ये पाने प्रदातव्यं सर्वर्तुषु च मात्रया ॥ ७४ ॥
 प्रमेहान् विंशतिं चैव मूत्राघातं तथाश्मरीम् ।
 कृच्छ्रं सुदारुणञ्चैव हन्यादेव नमंशयः ॥ ७५ ॥
 विबन्धानाह शूलघ्नं कामला ज्वरनाशनम् ।
 दाडिमाद्यं घृतञ्चैतदश्विभ्यां परिकीर्तितम् ॥ ७६ ॥

इति दाडिमाद्यं घृतम् ।

श्वदंष्ट्रा सकणा सुस्ता गुडूची फलगुपल्लवाः ।
 दर्भाद्दुराश्व गण्डीरी रोहिपस्य च पल्लवाः ॥ ७७ ॥
 काला पुनर्नवा श्यामा शारिवा देवदारु च ।
 पिप्पली शृङ्गवेरश्च विडङ्गं मरिचानि च ॥ ७८ ॥
 पाठा कम्पिलकं भार्गी हे हरिद्रे निदग्धिका ।
 एरण्डमूलं दन्ती च चित्रकं कटुरोहिणी ॥ ७९ ॥

एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 यावन्त्येतानि चूर्णानि द्विसप्तत् स्यादयो रजः ॥ ८० ॥
 ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।
 अलाभे चापि मद्यानां मेहान् जयति विंशतिम् ॥ ८१ ॥
 श्वयथुश्च तथाग्नांसि पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
 उदराख्यय शूलानि ग्रीहानश्चापि कर्पति ॥ ८२ ॥
 एभिर्गोमूत्रपिष्टैस्तु गुटिकां कारयेद्भिषक् ।
 रोगेष्वेतेषु मुख्याः स्युर्बलमांसविवर्धनाः ॥ ८३ ॥

इति गोक्षुरादिचूर्णगुटिकाः ।

कण्टकार्या गुडुच्याथ संहरेच्च शतं शतम् ।
 सङ्घ्न्योलूखले विद्वांश्चतुर्द्विगैश्चसः पचेत् ॥ ८४ ॥
 तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 त्रिकटुत्रिफलारास्त्रा विडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ ८५ ॥
 कांश्मर्यः पञ्चमूलानि पूतिकस्य त्वगेव च ।
 कलिङ्ग इति सर्वाणि सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥ ८६ ॥
 अक्षमात्रं पिबेत् प्रातः शालिभिः पयसा हितैः ।

प्रमेहं मधुमेहञ्च मूत्रकृच्छ्रं भगन्दरम् ॥ ८७ ॥

आनस्यञ्चान्वहृद्विच्च कुष्ठरोग विशेषतः ।

क्षयं चैव निहन्त्येतन्नास्त्रा सिहान्मृतं घृतम् ॥ ८८ ॥

इति सिहान्मृतं घृतम् ।

दग्मूलं करञ्जी द्वी देवदारु हरीतकी ।

वर्षाभूर्वरुगो दन्तो चित्रकं सपुनर्नमम् ॥ ८९ ॥

सुधानीपकदम्बथ विल्वभक्षातकानि च ।

गङ्गीपुष्करमूलञ्च पिप्पलीभूलमेव च ॥ ९० ॥

पृथग्दशपलान् भागा नेतांस्तोयार्मणे पचेत् ।
यवकीलकुलित्यानां प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८१ ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं पचेद्विपक् ।
निचुलं त्रिफलाभांगीं रोहिषं गजपिप्पली ॥ ८२ ॥
शृङ्गवेरं विडङ्गानि वचा कम्प्लकं तथा ।
गर्भनानेन तत्सिद्धं पीययेत्तु यथा बलम् ॥ ८३ ॥
एतद्धान्वन्तरं नाम विख्यातं सर्पिरुत्तमम् ।
कुट्टप्रमेहगुल्मांश्च श्लथयुं वातशोणितम् ॥ ८४ ॥
झीङ्गोदराणि चार्शांसि विद्रधिं पिडकाश्च याः ।
अपस्मारं तथोन्मादं सर्पिरितन्नियच्छति ॥ ८५ ॥
पृथक्तोयार्मणे तत्र पचेद्रव्याच्छतं शतम् ।
शतत्रयाधिके तोय सुत्सर्गक्रमतो भवेत् ॥ ८६ ॥

इति धान्वन्तरं घृतम् ।

अर्जुनपटोलनिम्बैः सवचादीप्यकरसाममस्त्रिष्टैः ।
भक्तातकोगुरुवनेः सगदानलचन्दनोशीरैः ॥ ८७ ॥
गोक्षुरुकमोमवल्कैर्निम्बपटोलैर्हरिद्रयावरया ।
अश्मन्तकार्जुनाभ्यां दीप्यकयुक्तेन चैव शोभ्रेण ॥ ८८ ॥
मस्त्रिष्टातिविपाभ्यां कल्कैर्वा कपायैः पचेत्तैलम् ।
कफवातोत्थे मेहे पित्तकृते साधयेत्सर्पिः ॥ ८९ ॥

इत्यर्जुनाद्यं घृतन्तैलम्बा ।

गोकण्ठकं सदलमूलफलं गृहित्वा
संकुट्टितं पलशतं कथितन्तु तोये ।
पादस्थितेन च जलेन पलानि दत्त्वा
पञ्चाशतश्च विपचेदथ शर्करायाः ॥ १०० ॥

तस्मिन् घनत्वमुपगच्छति चूर्णितानि
 दद्यात्पलद्वयमितानि सुभेषजानि ।
 शुण्ठीकषामरिचनागदलत्वगैला-
 जातीयकोशककुम्भपुसीफलानि ॥ १०१ ॥
 वांसीपलायकमिहप्रणिधाय नित्यं
 लेह्यं सुमिहममृतं पलसंमितन्तु ।
 हन्त्याशु मूत्रपरिदाहविवन्धशुकान्
 कृच्छ्राश्मरोरुधिरमेहमधुप्रमेहान् ॥ १०२ ॥

इति गोक्षुराद्यवलेहः ।

भारवर्गकषाय चतुर्थांशवशिष्टमवतार्य । परिस्त्राव्यपुनरव-
 नीय माधयेत् । सिध्यति चामलकलोध्रप्रियंगुदन्तीकृष्णायस-
 ताम्बचूर्णान्यावपेत् । तदेतदनुपदग्धं लेहीभूतमवतार्याऽनुगुप्तं
 निदध्यात् ततो यथा योगमुपयुञ्जीत एषः लेहः सर्वमधुमेहान-
 पहन्ति ।

इति सारलेहः ।

अमनश्च प्रियालश्च सालश्च खादिरं तथा ।
 मालवगं तथा श्राद्धं भवेच्चैतद्विचक्षणैः ॥ १०३ ॥
 मधुमेहत्वमापन्नं मिषग्भिः परिवर्जितम् ।
 योगेनानेन मतिमान् प्रमेहिनमुपाचरेत् ॥ १०४ ॥
 मासिशुके शुचो वापि शैलाः सूर्यांशु तापिताः ।
 जतुप्रकाशं खरसं शिलाभ्यः प्रस्रवन्ति हि ॥ १०५ ॥
 शिलाजत्विति विख्यातं महाव्याधिनिवारणम् ।
 वम्बादीनाञ्च लोहानां पषामन्धतमञ्च यत् ॥ १०६ ॥
 ज्ञेयं तद्वन्धतथापि षड्योनि प्रथितं चितौ ।

लोहाद्भवति यद्यस्माच्छिलाजतु जतुप्रभम् ॥ १०७ ॥
अस्य लोहस्य तद्दीर्घं रसं वापि विभर्त्ति तत् ।
त्रपुसीम्नायसादीनि प्रधानान्युत्तरोत्तरम् ॥ १०८ ॥
यथा तथा प्रयोगोऽपि श्रेष्ठः श्रेष्ठगुणः स्मृतः ।
तत्सर्वं तिक्तकटुकं कपायानुरसं सरम् ॥ १०९ ॥
कटुपाक्युष्णवीर्यञ्च शोषणं हृदनं तथा ।
तत्र यल्लघुकृष्णाभं सिग्धं निःशर्करञ्च यत् ॥ ११० ॥
गोमूत्रगन्धिनीलं वा तदग्रधानं प्रचक्षते ।
तद्भावितं सारगणैर्हृतदोषं द्रिनादितः ॥ १११ ॥
पिवेत्सारोदकेनैव श्लक्ष्णपिष्टं यथा बलम् ।
जाङ्गलेन रसेनाद्या तस्मिन् जीर्णे तु भोजनम् ॥ ११२ ॥
उपयुज्यतुलामेव मृतस्यैवाश्मजन्मनः ।
विजित्वा मधुमेहाख्यं मन्तकं रोगशङ्करम् ॥ ११३ ॥
वपुर्वर्णवलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ।
शतं शतं तुलायान्तु सहस्रं दशतौलिकम् ॥ ११४ ॥
भल्लातकविधानेन परिहारविधिः स्मृतः ।
मेहं कुष्टमपस्मारं मुक्तादं श्लेषदं तथा ॥ ११५ ॥
शोषं शोफार्शसी गुल्मं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
व्यपोहत्यचिरात्कालाच्छिलाजतुनिपेवितम् ॥ ११६ ॥
न सोस्तिरोगोऽयश्चापि निहन्यात्तच्छिलाजतु ।
शर्करां चिरसंभूतां भिन्नञ्च तद्याश्मरीम् ॥ ११७ ॥
भावनालोडने चास्य कर्त्तव्ये भेषजैर्हितैः ।
एवं च मात्तिकं धातुं तापीजममृतोपमम् ॥ ११८ ॥
मधुरं काञ्चनाभासं मन्त्रं वा रजतप्रभम् ।
व्यपोहतिज्वरान् कुष्टं मेहपाण्डुमथक्षयान् ॥ ११९ ॥

तद्भावितान् कुलित्यांश्च कपोतांश्च विवर्जयेत् ॥ १२० ॥

इति शिलाजतुमाचिक्रयोः प्रयोगः ।

प्रमेहपिटिकानां प्राकार्यं रक्तावसेचनम् ।

पाटनञ्च विषकानां तासां पानं प्रशस्यते ॥ १२१ ॥

कायो वनस्पतेर्वत्समूषं तीक्ष्णञ्च शोधनम् ।

एलादिकेन कल्केन तैलं व्रणविशोधनम् ॥ १२२ ॥

कायमारग्वधादीनां कुर्यादुद्धर्त्तनानि च ।

मालसारादिनासिकं भोज्यादींश्चणकादिना ॥

प्रमेहिनो यदामूत्र मनाविलम्बपिच्छलम् ।

विशदं तिक्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥ २२३ ॥

इति वङ्गसेने प्रमेहनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३८ ॥

—०—

अथ मेदोनिदानमाह ।

अध्यायामदिवास्त्रप्र श्लेष्मलाहारसेविनः ।

मधुरान्तरसप्रायः स्नेहान्मेदो विवर्द्धते ॥ १ ॥

मेदसाहतमार्गत्वात् पुष्यन्त्यन्ये न धातवः ।

मेदस्तु चीयते तस्मा दसक्तः सर्वकर्मसु ॥ २ ॥

क्षुद्रश्वामलपामोह स्वप्नक्रथनसादनैः ।

युक्तः क्षुत्स्वेददौगन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैद्युनः ॥ ३ ॥

मेदस्तु सर्वभूताना मुदरे वस्तिषु स्थितम् ।

अतएवोदरे हृदिः प्रायो मेदश्चिनो भवेत् ॥ ४ ॥

मेदसाहतमार्गत्वा द्वायुःकोष्ठे विशेषतः ।

धरन् सन्धुक्षयेदग्नि माहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
 तस्मात्सशीघ्रं जरय त्याहारश्चापि काङ्क्षते ।
 विकारांश्चाश्रुते घोरान् काञ्चित्कालविपर्ययात् ॥ ६ ॥
 एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।
 एतौ हि दहतः स्थूलं बर्नं दावानलो यथा ॥ ७ ॥
 मेदस्थतीवसंबद्धे सहसैवानिलादयः ।
 विकारान्दारुणान् कृत्वा नाशयत्याशु जीवितम् ॥ ८ ॥
 मेदोमांसातिवृद्धत्वा च्चलस्फिगुदरस्तनः ।
 अयथोपचयोक्ताहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥
 स्थूले स्युर्दुस्तराः कुष्टविसर्पाः सभगन्दराः ।
 ज्वरातीसारमेहार्शः श्लेषदाऽपचिकामलाः ॥ १० ॥
 मेदसः स्वेददौर्गन्ध्या जायते जन्तवोऽणवः ॥

२

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पुराणाः शालयो मुहाः कुलित्योहालकोद्भवाः ।
 नवणावस्तयथैव सेव्या मेदस्तिना सदा ॥ ११ ॥
 अस्त्रप्रक्ष्व व्यवायक्ष्व व्यायामचिन्तनानि च ।
 स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तं क्रमेणाति विवर्धयेत् ॥ १२ ॥
 अमचिन्ता व्यवायाध्व चौद्रजागरणप्रियः ।
 हन्त्यऽवश्यमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजनम् ॥ १३ ॥
 सचव्यजीरकव्योष हिगुसीबर्चलानलाः ।
 मसुना शक्तयः पीता मेदोघ्ना बह्निदीपनाः ॥ १४ ॥
 फलत्रयं त्रिकटुकं सतैल्लवणान्वितम् ।
 पण्मासानुपयोगेन कफमेदो निलापहम् ॥ १५ ॥

विडङ्गं नागरं चारं काललोहरजो मधु ।

यवामलकचूर्णान्तु, प्रयोगः, श्रेष्ठ उच्यते ॥ १६ ॥

मूत्रं, वा, त्रिफलाचूर्णं, मधुयुक्तं, मधूदकम् ।

विल्वादि पञ्चमूलस्य प्रयोगः, क्षौद्रसयुतः ॥

अतिस्यूल्यहरः, प्रोक्तो मण्डश्च सेवितो ध्रुवम् ॥ १७ ॥

कर्कशदलांघ्रिसलिलं शतपुष्पाङ्गिगुसंयुक्तम् ।

पुटकेन हन्ति, नियतं सर्वभवां मेदसां वृद्धिम् ॥ १८ ॥

चारं बातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिवेन्नरः ।

मेदोवृद्धिविनाशाय भक्तमण्डसमन्वितम् ॥ १९ ॥

गवेधुकानां पिष्टानां यवानाञ्चाथ शक्तवः ।

सक्षौद्रत्रिफलाक्वाथः, पीतो मेदोहरो मतः ॥ २० ॥

गुडूक्षौत्रिफलाक्वाथ स्तथा लोहरजो युतः ।

अशमजं महिषाच्च वा तेनैव विधिना पचेत् ॥ २१ ॥

अतिमुक्ताहीजमध्यं मधुलीटं हन्युदग्गृद्धिम् ।

मधुना चित्रकमूलं तथैव हितभोजने भुङ्क्ते ॥ २२ ॥

यद्दोरुबुकमूलं मधुदिग्धं स्थाप्यते निशां सकलाम् ।

वस्य सलिलस्य, पानाज्जठरवृद्धिं शमं नयति ॥ २३ ॥

प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं सूल्यनाशनम् ।

उष्णमन्त्रस्य मण्डं वा पिवन् क्षयतनुर्भवेत् ॥ २४ ॥

बदरीपत्रकल्केन पेया काञ्जिकसाधिता ।

स्यूल्यं, नश्येदग्निमत्य रसं वापि शिलाजतु ॥ २५ ॥

शैलेय कुष्ठागुरुदेवदारु कौन्तीसमुस्तात्वक् पञ्चपत्रैः ।

श्रीवासपृष्ठाश्वरपुष्पदेव पुष्पं तथा सर्वमिदं प्रपिष्य ॥ २६ ॥

घत्तूरपत्रस्य रसेन गाढं मुहूर्त्तनं सूल्यहरं प्रदिष्टम् ॥ २७ ॥

अमृतावुटिविल्ववैष्णवकं कलिङ्गपथ्यामैलेकानि गुग्गुलुः ।
 क्रमहृदमिदं मधुप्लुतं पिण्डकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ २८ ॥
 इत्यमृतादिगुग्गुलुः ।

व्योषाग्नित्रिफलासुस्त विडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।
 खादन् सर्वान् जयेद्दशाधीन्मेदः श्लेष्मामवातजान् ॥ २९ ॥
 इति दशाङ्गी गुग्गुलुः ।

गुग्गुलुस्तालमूलीच त्रिफलाखदिरं वृषभम् ।
 त्रिवृत्तालम्बुपाशुण्डी निर्गुण्डीचित्रकस्तथा ॥ ३० ॥
 एषा दशपलान् भागां स्तोत्रे पञ्चाङ्के पचेत् ।
 पाटशेष ततः कृत्वा कषायमवतारयेत् ॥ ३१ ॥
 पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहं सुचूर्णितम् ।
 सुराणसर्पिषः प्रस्थं शर्कराष्टपलान्वितम् ॥ ३२ ॥
 पचेत्ताम्रमये पात्रे सुशीते चावतारिते ।
 प्रस्थार्धं माचिकं देयं शिलाजतुपलद्वयम् ॥ ३३ ॥
 एलात्वचः पलाहं च विडङ्गानि पलत्रयम् ।
 मरिचाजनकृष्णं द्वे द्विपल त्रिफलान्वितम् ॥ ३४ ॥
 यत्नद्वयन्तु कासीसं सूक्ष्मचूर्णीकृतं बुधैः ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाडे निधापयेत् ॥ ३५ ॥
 ततः सशुद्धदेहस्तु भक्षयेदक्षमात्रिकम् ।
 अनुपानं क्षिपेत् चोदं जाङ्गलानां रसं तथा ॥ ३६ ॥
 वातश्लेष्महरं श्रीष्टं कुष्ठमेदोदरापहम् ।
 कामलापाण्डुरोगघ्नं श्वयथु सभगन्दरम् ॥ ३७ ॥
 मूर्च्छामोहविषोन्मादं गराणि विषमानि च ।
 स्थूलानां कर्पणं श्रेष्ठं मदुरे परमीपधम् ॥ ३८ ॥

कर्पयेच्चातिमात्रेण कुत्तिं पातालसन्निभम् ।
 बल्यं रसायनं मेध्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ३८ ॥
 श्रीकरं पुत्रजननं वलीपलितनाशनम् ।
 नाग्रीयात्कदलीकन्दं काञ्जिकं करमर्दकम् ।
 करोरं कारवेल्लञ्च पट्टककाराणि वर्जयेत् ॥ ४० ॥

इति लोहरसायनेम् । न

सालमारादिनिर्यहं चतुर्थांशवशेषितम् ।
 परिस्रुतं ततः शीत मधुना मधुरीकृतम् ॥ ४१ ॥
 फाण्णतीभाव मापन्नं गुडं शोधितमेव वा ।
 श्लक्ष्णपिष्टानि चूर्णानि पिप्पल्यादेर्गणस्य च ॥ ४२ ॥
 एकध्वमावपेत् कुम्भे संस्कृते घृतभाविते ।
 पिप्पलीचूर्णमधुभिः प्रलिप्ते चान्तरे शुचौ ॥ ४३ ॥
 सूक्ष्मानि तीक्ष्णलोहस्य तनुपत्राणि बुद्धिमान् ।
 खादिराङ्गारतप्तानि बहुशः प्रक्षिपेद्बुधः ॥ ४४ ॥
 सुपिधानं ततः कृत्वा यवपल्ले निधापयेत् ।
 मासांस्त्रींश्चतुरो वापि यावदाऽऽलोहसत्त्वयात् ॥ ४५ ॥
 ततो जातरसं जन्तुः प्रातः प्रातर्यथा बलम् ।
 उपयुञ्ज्याद्यथा योग माहारं चास्य कल्पयेत् ॥ ४६ ॥
 एषस्थूलं कृशेदूनं नष्टस्याग्नेः प्रसाधनम् ।
 शीघ्रः कुटुम्बेहृष्टो गुल्मपाण्डुमयापहः ॥ ४७ ॥
 ग्रीहोदरहरः शीघ्रं विषमञ्जरनाशनम् ।
 अभिस्यंदापहरणो लोहारिष्टो महागुणः ॥ ४८ ॥

इति लोहारिष्टः ।

व्योपचितकशिग्रुणि, त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
 वृहत्कौ हे हरिद्रे हे पाडामतिविपां स्थिराम् ॥ ४९ ॥

हिंगुकेम्बुकमूलानि यवानी धान्यचित्रकम् ।
 सौवर्चलमजाजी च ह्युपा चेति चूर्णयेत् ॥ ५० ॥
 चूर्णं तैलघृतचौद्र भागाः स्युर्मानतः समाः ।
 शक्नूनां पोङ्गुगुणो भागः संतर्पणं धिवेत् ॥ ५१ ॥
 प्रयोगात्वस्य शाम्यन्ति रोगाः संतर्पणोत्थिताः ।
 प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्टान्यर्शांसि कामलाः ॥ ५२ ॥
 पांडुर्द्दीहामयः शोफो मूत्रकृच्छ्रमरोचकम् ।
 हृद्रोगी राजयक्ष्मा च कासश्वासी गलग्रहः ॥ ५३ ॥
 कृमयो ग्रहणीदोषः खैत्रं स्थौल्यमतीव च ।
 नराणां दीप्यते वक्त्रिः स्मृतिर्वृद्धिश्च वर्द्धते ॥ ५४ ॥

इति व्योपाद्यः शक्नूयोगः ।

त्रिफलातिविषामूर्वा त्रिवृच्चित्रकवासकैः ।
 निम्ब्वारग्वधपङ्कजन्या सप्तपर्णानिशादयैः ॥ ५५ ॥
 गुडूचीन्द्रासुरी कृष्णा कुष्टसर्पपनागरैः ।
 तैलमेभिः समैः पक्वं सुरसादिरसद्भुतम् ॥ ५६ ॥
 पानाभ्यञ्जनगंडूप नस्यवस्त्रियु योजितम् ।
 स्थूलताऽऽलस्य पांडुादीन् क्षयेत् कफकृतान् गदान् ॥ ५७ ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ।

चन्दनं कुङ्कुमोशीर प्रियंगुत्रुटिरोचनाः ।
 तुरुष्कागुरुकस्तूरी कर्पूरो जातिपत्रिका ॥ ५८ ॥
 जातीकङ्कोलभूगानां लवङ्गस्य फलानि च ।
 नलिकानुलदं कुष्टं हरेणु तगरं प्लवम् ॥ ५९ ॥
 नखं व्याघ्रनखं सृक्का वीलोदमनकं तथा ।
 स्थौण्यकं चोरकञ्च शैलेयं शैलवालुकम् ॥ ६० ॥

सरलं सप्तपर्णञ्च लाक्षातामलकी तथा ।

लामज्जकं पद्मकञ्च धातक्याः कुसुमानि च ॥ ६१ ॥

प्रपौण्ड्ररीकं कर्पूरं समाग्निः शाणमात्रकैः ।

महासुगन्धिमित्येतत्तैलप्रस्थेन साधयेत् ॥ ६२ ॥

प्रस्नेदमलदीर्गन्ध्य कंडूकुष्टहरं परम् ।

अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृद्धः सप्ततिकोऽपि वा ॥ ६३ ॥

युवा भवति शुक्राढ्यः स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः ।

सुभगो दर्शनीयश्च गच्छेच्च प्रमदा शतम् ॥ ६४ ॥

बन्ध्यापि लभते गर्भं पण्डोऽपि पुरुषायते ।

अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां शतम् ॥ ६५ ॥

इति महासुगन्धितैलम् ।

वासादलरसो लेपाच्छङ्खचूर्णेन संयुतः ।

विल्वपत्ररसो वापि गात्रदीर्गन्ध्यनाशनः ॥ ६६ ॥

अलम्बुपाभवं चूर्णं पीतं काञ्चिकसंयुतम् ।

दीर्गन्ध्यं नाशयत्याशु दुष्टं मेदो भवं नृणाम् ॥ ६७ ॥

विल्वश्रिवा समभागा क्षेपाद्भुजमूलगन्धमपहरति ।

परिणित तित्तिडिकाञ्चित्पूतिकरञ्चोत्पवीजं वा ॥ ६८ ॥

चिञ्जापत्रस्वरसं स्रक्षितकक्षादि योजितं जयति ।

दग्धहरिद्रोद्वर्तनमचिराच्चिरदेहदीर्गन्ध्यम् ॥ ६९ ॥

श्रीरोपलामज्जकहेमलोध्रै स्वन्दोपसंस्नेदहरः प्रकर्षः ।

पत्रांबुलोध्रामयचन्दनानि शरीरदीर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ ७० ॥

हिलमोचिरसो युक्त यूर्णैरुदधिफेनजैः ।

प्रलेपेन हरत्याशु देहदीर्गन्ध्यमुत्कटम् ॥ ७१ ॥

हरीतकीन्तु सपिथ गात्रमुद्वर्तयेन्नरः ।

पथात् स्नानं प्रकुर्वीत देहप्रस्नेदशान्तये ॥ ७२ ॥

ववूलस्य दलैः सभ्यग्वारिणा परिप्रेषितैः ।
 गात्रमुद्धर्त्तयेत् पश्चाद्हरितक्या सुपिष्टया ॥ ७३ ॥
 भूय उद्धर्त्तनं कृत्वा पश्चात् स्नानं समाचरेत् ।
 प्रस्वेदान्मुच्यते शीघ्रं तत्तस्त्वेवं समाचरेत् ॥ ७४ ॥
 चन्द्रांशु सलिलं लोध्रं शिरीषोशीरकैसरैः ।
 उद्धर्त्तनं भवेद् ग्रोषे स्वेदकर्मनिवारणम् ॥ ७५ ॥
 सुरयासममभयाफल चूर्णं मधुना विलिङ्ग्य प्रत्यूपम् ।
 स्वेदान् हत्वा लभते पुरुषोऽप्यऽत्यन्तसौरभ्यम् ॥ ७६ ॥
 मत्तोक्तुसुमाभयकरि लेपो घर्म्मविनिहन्ति सदाहम् ।
 विचकिलपत्रहरिद्रे कर्कटिपत्रं सद्रूर्वयासञ्जितम् ।
 संपिष्यगात्रलेपाऽर्द्धमं विविधं शमंयाति ॥ ७७ ॥
 हस्तपादशुती योन्यं गुग्गुलुपञ्चतिक्तकम् ।
 अशक्ती पञ्चतिक्तं वा पक्वाखादेदत्तन्द्रितः ॥ ७८ ॥
 इति वङ्गसेने मेदोनिदानचिकित्साधिकारः
 समाप्तः ॥ ३६ ॥

—०—

अथोदररोगनिदानमाह ।

रोगाः सर्वेपि मन्देग्नौ सुतरामुदराणि च ।
 अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात् ॥ १ ॥
 रुध्वास्वेदांबुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि मञ्जिताः ।
 प्राणान्यपानान् संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ २ ॥
 तत्पूर्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षा बलीविनाशो जठरे निरोधः ।
 जीर्णाऽपरिज्ञानविदाहयुक्तो वस्तौ रुजः पादगतश्च शोथः ॥ ३ ॥

आधानं गमनेऽशक्तिर्दीर्घल्यं दुर्बलाग्निता
 शोथः सदनमङ्गानां संगोवातपुरीषयोः ।
 दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥ ४ ॥
 पृथग्दीपैः समस्तैश्च ग्रीहवद्वचतोदकैः ।
 सम्भवन्त्युदराखण्टी तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ ५ ॥
 तत्र वातोदरे शोथः पाणिपान्नाभिकुक्षिपु ।
 कुक्षिपार्श्वोदरकटी पृष्टरूक् पर्वभेदनम् ॥ ६ ॥
 शुष्ककासाङ्गमर्दश्च गुरुतामलसंग्रहः ।
 श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्दृष्टिङ्गासवत् ॥ ७ ॥
 सतोदभेदमुदरं तनुक्लृष्णाशिराततम् ।
 आधानदृतिवच्छब्दमाहृतं प्रकरोति च ॥ ८ ॥
 वायुश्चात्र सरूक् शब्दो विचरेत् सर्वतो गतिः ।

—०—

जन्मनेर्वोदर सर्वे प्रायः क्लृप्ततमं मतम् ।
 बलिनस्तदजाताम्बु यत्रसाध्यं नवोत्थितम् ॥ ९ ॥
 अजातशब्दमरुजं सशब्दनातिभारिकम् ।
 सदा गुड़गुडायन्तं शिलाजालगवाक्षितम् ॥ १० ॥
 नाभिं विष्टभ्यपायौ तु वेगं कृत्वा प्रशाम्यति ।
 हृद्बद्धकटिनाभिगुदप्रत्येकशूलिनः ॥ ११ ॥
 कर्कशं सृजतेऽपानं नातिमन्दे च पावके ।
 लोलस्याऽचिरमेवास्ये मूत्रेऽल्पे मंहते वह्निः ।
 अजातोदकमित्येतैर्युक्तं विज्ञायलक्षणैः ॥ १२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

उपक्रमेद्भिगग्दीपबलकालविशेषवित् ।

स्थिरादिसर्पिपः पानं स्नेहस्वेदविरचनम् ॥ १३ ॥

वेष्टनं वाससानाभौ साल्वनञ्चोपनाहनम् ।

चित्रतैल स्थिरायन्तु निरुहः सानुवासनः ।

पयोयूपरसान्नञ्च योज्यं वातोदरे क्रमात् ॥ १४ ॥

एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।

निहन्ति वातोदरशोथशूलं क्वाथः समूत्रो दशमूलजञ्च ॥ १५ ॥

कुष्ठं दन्तीयवक्षारं व्योष चिलवण वचा ।

अजाजोदीप्यकं हिगु स्वर्जिकाचव्यचित्रकम् ॥ १६ ॥

शुण्ठी चोष्णां वुनापीता वातोदररुजापहा ॥ १७ ॥

दशमूलीकपायेण क्षीरवृत्तिः शिलाजतु ।

सद्योवातोदरीक्षीरं मौद्गं वाऽश्रातु केवलम् ॥ १८ ॥

—०—

मामुद्रसौवर्चलमैन्धवानां क्षारो यवानामजमोदकञ्च ।

सपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेरं हिगुविडञ्चेति समानिकुर्यात् ॥ १९ ॥

एतानि चूर्णानि घृतप्लुतानि युञ्जीतपूर्वं कवले प्रुगस्तम् ।

वातोदर गुल्ममजीर्णभुक्तं वायुप्रकोप ग्रहणीञ्च दुष्टाम् ॥ २० ॥

अर्गासि दुष्टानि च पांडुरोगं भगन्दरञ्चेति निहन्ति मद्यः ॥ २१ ॥

इति सामुद्राद्य चूर्णम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः ।

सर्चौद्रेरद्वैपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिपः पचेत् ॥ २२ ॥

कल्कैर्द्विप्रश्चमूलस्य तुलाद्विस्य रसेन तु ।

दधिमण्डाढक दत्त्वा तस्सर्पिर्जठरापहम् ॥ २३ ॥

श्वयथुं वातविष्टम् गुल्मर्गांसि च नाशयेत् ।

अनयामात्रया वार ह्यं पाच्यमिदं हविः ॥ २४ ॥

इति दशमूलपट्पल घृतम् ।

दग्ममूलीकपायेण रास्त्रानागरदारुभिः ।

पुनर्नवाभ्याश्च घृतं सिद्धं वातोदरापहम् ॥ २५ ॥

इति दग्ममलाद्यं घृतम् ।

लशुनस्य तुलामिकां जलद्रोणे विपाचयेत् ।

चतुर्भागावशेषन्तु कपायमवतारयेत् ॥ २६ ॥

तत्क्वाथञ्च परिस्त्राव्य विशाली ताम्रभाजने ।

चित्रतैलाढकं दद्याद् भेषजानि प्रदापयेत् ॥ २७ ॥

त्रिकटुत्रिफलादन्ती हिगुमैन्धवचित्रकम् ।

देवदारुवचाकुष्ठं मधुशिशुपुनर्नवम् ॥ २८ ॥

सौवर्चलविडङ्गानि दोष्यकं हस्तिपिप्पली ।

एतेषा पलिकान् भागां स्त्रिहतार्द्धपलानि च ॥ २९ ॥

पिष्ट्वा कपायेणानेन शनैर्मृदग्निना पचेत् ।

तत्पिवेत्प्रातरुत्थाय यथाग्निबलमात्रया ॥ ३० ॥

निहन्ति सर्वरोगाणि जठराणि विशेषतः ।

मूत्रकृच्छ्रमुद्गावर्त्तं मन्त्रहृदिं गुदकृमीन् ॥ ३१ ॥

पाण्डुकुक्षिभव शूल मामशूलमरोचकम् ।

यक्षदष्टीलिकानाहान् म्लीहानञ्चाङ्गवेदनम् ॥ ३२ ॥

माममात्रेण नश्यन्ति चार्शांसि वातजा गदाः ।

इति लशुनतैलम् । इति वातोदरम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

पित्तोदरे ज्वरोमूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।

भ्रमोऽतीसारः पीतत्वं त्वगादाबुदरं हरित् ॥ ३३ ॥

पीतताम्रशिरानहं सखेदं सोभदद्यते ।

धूमायतिमृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ ३४ ॥

—०—

अथ चिकित्साभाह ।

पित्तोत्तरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।

दुर्बलन्वनुवास्यादौ, शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥ ३५ ॥

सञ्जातबलकायाग्निं जातस्निग्धं विरेचयेत् ।

त्रिहृत्कल्केन, पयसा, रुबुक्कस्य शृतेन वा ।

शातलात्रायमाण्णाभ्यां कृतेनारग्वधेन च ॥ ३६ ॥

घृतं पित्तोदरे देयं मधुरौषधसाधितम् ।

स्याच्चिहृत्त्रिफलासिद्धं पद्यात्सर्पिर्विशोधनम् ॥ ३७ ॥

न्यग्रोधादिकपायेण सर्पिः क्षौद्रसितायुतम् ।

आस्थापनं प्रयोक्तव्यं स्त्रीहवस्तिममन्वितम् ॥ ३८ ॥

सांद्रपायससिद्धेन कर्त्तव्यमुपनाशनम् ।

स्थिरादिमाधितं तैलं क्षीरञ्च प्राशने हितम् ।

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं पित्तोदरविनाशनम् ॥ ३९ ॥

पृष्टपर्णाबिलाव्याघ्री लाक्षानागरसाधितम् ।

क्षीरं पित्तोदरं हन्ति इति पित्तोदरे क्रिया ॥ ४० ॥

इति पित्तोदरम् ।

—०—

अथ निदानम् ।

श्लेष्मोदरेऽङ्गमदनं स्वापं श्वयथुगौरवम् ।

निद्राल्लेशऽचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥ ४१ ॥

उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजिततं महत् ।

चिराभिहंडिकठिनं शीतस्पर्शं गुरुस्थिरम् ॥ ४२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

श्लेष्मोदरिणन्तु पिप्पल्यादिसिद्धेन सर्पिपाः स्नेहयित्वा
 स्रुहीक्षीरविपक्षेनानुलोम्य च । त्रिकटुकमूत्रतैलप्रगाढेन सुस्त
 कादिकायेनाऽऽस्थापयेदनुयासयेच्च । किट्सर्पपामलकमीजैद्यो
 नाहयेत् उदरिणं भोजयेच्चैनं त्रिकटुप्रगाढेन कुलित्ययूपेण पयस
 खेदयेच्चाभीक्ष्णम् ।

व्योपयुक्तं कुलित्यां वु पयो वा भोजने हितम् ।

गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णाऽयस्कृतिभिस्तथा ॥ ४३ ॥

सक्षीरतैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ।

इति कफोदरम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडांस्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।

यस्मै प्रयच्छन्त्यरयोगरांश्च दुष्टां वुदूपीविपसेवनाद्वा ॥ ४४ ॥

तेनाशुरक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ॥ ४५ ॥

तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च विशिपतः कुप्यति दह्यते च ।

सचातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्तं पांडुः क्लयः शयति तृणया च

दूष्योदरं कीर्त्तितमेतदेव श्लेहोदरं कीर्त्तयतो निबोध ॥ ४६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

सन्निपातोदरे कार्यं एष एव क्रियाक्रमः ।

रौहोतकाऽभयाक्लकं गोमूत्रेण विभावितम् ।

पोतं सर्वोदरश्लेहं महार्गः क्षमिगुल्मानुन् ॥ ४७ ॥

सप्तलाशङ्घिनीसिद्धं घृतं चात्र विशोधनम् ।
दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं दूष्योदरे पिवेत् ॥ ४८ ॥

—०—

नागरं त्रिफलाप्रस्थं घृततैलं तथाढकम् ।
मस्तुना साधयित्वा तु पिवेत्सर्वोदरापहम् ॥ ४९ ॥
कफमारुतसम्भूते गुल्मे चैव प्रशस्यते ॥ ५० ॥

इति नागराद्यं यमकम् । इति त्रिदोषोदरम् ।

अत उर्ध्वं निगद्यन्ते सामान्यायोगसंमताः ।
दीपैः कुक्षी हि संपूर्णं वङ्गिर्मन्दत्वं मिच्छति ॥ ५१ ॥

तस्माद्योज्यानि पेयानि दीपनानि लघूनि च ।

शालिपट्टिकगोधूम यवनीवारभोजनम् ॥ ५२ ॥

विरेकास्थापनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ।

उदकानूपजं मांसं शाकं पिट्टकृतं तिलान् ॥ ५३ ॥

व्यायामाध्वं दिवास्वप्नं यानपानं विवर्जयेत् ।

तथोष्णलवणास्नानि विदाहीनि गुरुणि च ॥ ५४ ॥

नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानं विवर्जयेत् ।

उदरिणां मलाब्धत्वा दृढशः शोधनं मतम् ॥ ५५ ॥

क्षीरैरण्डजं तैलं पिवेन्मूत्रेण वै सक्तम् ।

ज्योतिषत्वा पिवेत्तैलं पयसा वा दिनाष्टकम् ॥ ५६ ॥

कंकुष्टचूर्णं सुस्तांबुपीतं संसेव्य मानवः ।

अष्टाभ्योऽभ्युदरेभ्यश्च द्रुतं कुर्यान्नित्तिकाम् ॥ ५७ ॥

ऋहीपयो भावितानां पिप्पलीनां पयोशनः ।

महस्रमुपयुञ्जीत शक्तितो जठरामयीं ॥ ५८ ॥

वातोदरी पिवेत्तक्रं पिप्पलीलवणाञ्चितम् ॥

शर्करा मरिचोपेतं स्वादुःपित्तोदरी पिवेत् ॥ ५९ ॥

यवानोहपुपाजाजी व्योषयुक्तं कफोदरी ।
 सन्निपातोदरीक्षिप्रं त्रिकटुक्षारसैन्धवैः ॥ ६० ॥
 बद्धोदरो च हपुपा दीप्यकाजाजोमेन्धवैः ।
 पिवेच्छिद्रोदरीतक्रं पिप्पलीचोद्रसंयुतम् ॥
 तूपणक्षारलवणैर्युक्तन्तु निचयोदरी ॥ ६१ ॥
 शिलाजतूनां मूत्राणां गुग्गुलोस्त्रिफलस्य च ।
 स्रुहीक्षीरप्रयोगश्च शमयत्युदरामयम् ॥ ६२ ॥
 पूतीकरञ्जबीजं मूलकबीजं गवादनीमूलम् ।
 शङ्खभस्म च काञ्जिक पीतं शमयेज्जलोदरमपि ॥ ६३ ॥
 कलिंगबीजशाणश्च शाणः टङ्गुलुङ्गुनोः ।
 शङ्खशाणसमायुक्तं पड्वा पिप्पलीमाषकाः ॥ ६४ ॥
 गोमूत्रेण तु सपेथपीतं शमयति द्रुतम् ।
 उदराणि च सर्वाणि चिरजातीदकान्यपि ॥ ६५ ॥
 सप्ताहं माहिषं मूत्रं पयसाऽन्नांबुवर्जितम् ।
 पीतमौष्ट्रमजामूत्रं शययूदरनाशनम् ॥ ६६ ॥
 यः पिवेत्प्रातरुत्थाय चव्यचित्रकमिश्रितम् ।
 क्षिप्रं तस्य जयेदौष्ट्रममाध्यमपि चोदरम् ॥ ६७ ॥
 बिंशाला शङ्खिनीदन्ती विहन्नीलीफलवयम् ।
 निशाविडङ्गकंपिल्लं मूत्रेणोदरवान् पिवेन् ॥ ६८ ॥
 पेयं वा चव्यदन्त्यग्निविडङ्गं व्यापकक्लितम् ।
 पेयो वा शृङ्गवेराम्बु कपायो दारुवह्निजः ॥
 चव्यविश्वसमुख्यो वा पेयो जठरशान्तये ॥ ६९ ॥
 क्षारद्वयानलव्योषं नीलीलवणपञ्चकम् ।
 चूर्णितं सर्पिषा पेयं सर्वगुल्मीदरापहम् ॥ ७० ॥
 विडङ्गं चित्रकं दन्ती चव्यं व्योषञ्च तत् पयः ।

कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रहृदमुदरं जयेत् ॥ ७१ ॥

गवाक्षीशङ्खिनीदन्ती नीलिनीकल्कमंयुतम् ।

सर्वोदरविनाशाय गोमूत्रपानमाचरेत् ॥ ७२ ॥

देवद्रुमं शियु च पूरकञ्च गोमूत्रपिटामयवाग्वगन्धाम् ।

पीत्वाश्च हन्याज्जठरं प्रहृदं कृमीन् सशोथानुदरञ्च दूष्यम् ॥ ७३ ॥

पिप्पलीवर्द्धमानं वा कल्कोद्दिष्टं प्रयोजयेत् ।

जठराणां विनाशाय नास्ति तेन समं भुवि ॥ ७४ ॥

स्रुक् पयसा परिभावित तंडुलचूर्णैर्निर्मितः पूपः ।

उदरमुदारं हन्या योगोऽयं सप्तरात्रेण ॥ ७५ ॥

वंबूलम्य त्वचं त्र्येष्टां काथयेत्सलिलेन तु ।

पुनः पचेत्कषायन्तु यावत्सान्द्रत्वमागतम् ॥ ७६ ॥

तत्पिवेत्तक्रसंयुक्तं तक्रभोजी मितशनः ।

निहन्याऽदाश्च योगोऽयं जलोदरमपि ध्रुवम् ॥ ७७ ॥

मूत्राण्यटावुदरिणां सेके पाने चं योजयेत् ।

पिप्पलीवर्द्धमानं वा पयसैव प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥

देवटारुपलाशार्कं हस्तिपिप्पलिशियुभिः ।

साग्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं शनैः ॥ ७९ ॥

पटोलपत्रं रजनी विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ।

कम्पिङ्गकं नीलिनी च विहतं चेति चूर्णयेत् ॥ ८० ॥

पडारुणम् कार्पिकारुण्यम् स्त्रीञ्च द्विद्विचतुर्गुणम् ।

कृत्वा चूर्णं ततो मुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिवेत् ॥ ८१ ॥

विरिक्तो जाङ्गलरसै रोदनं शृदुभोजयेत् ।

मण्डं पियाञ्च पीत्वा वा सध्वीजं पडहं पयः ॥ ८२ ॥

शृतं पिवेत्ततश्चूर्णं पिवेदेवं ततः पुनः ।

हन्ति सर्षेदराण्ये तच्चूर्णं जातीदकानि च ॥ ८३ ॥
कामंलां पांडुरोगञ्च श्वयथुं वापि कर्षति ॥ ८४ ॥

—०—

अत्र पटोलादीनां भागा कार्षिका अन्येषां द्वित्रिचतुर्गुणा
भागा ग्राहणीयाः । इति पटोलाद्यं चूर्णम् ।

—०—

यवानीहपुषाधान्यं चिफला सोपकुञ्चिका ।
कारवीपिप्पलीमूल मजगन्धा शठीवचा ॥ ८५ ॥
शताह्वाजीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रकम् ।
द्वौ चारी पौष्करं मूलं कुष्टं लवणपञ्चकम् ॥ ८६ ॥
विडङ्गञ्च समांशानि दन्तिभागत्रय भवेत् ।
त्रिहृद्विशाले द्विगुणे शतला स्याच्चतुर्गुणा ॥ ८७ ॥
एष नारायणो नाम्ना चूर्णी रोगगणपहः ।
एनं प्राप्य निवर्तन्ते रोगाविष्णुमिवासुराः ॥ ८८ ॥
तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदरांबुना ।
आनह्वाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ ८९ ॥
दधिमण्डेन विड्भेदे दाडिमांबुभिरर्गसि ।
परिकर्त्तिषु वृक्षास्त्रैरुष्णांबुभिरजीर्णके ॥ ९० ॥
भगन्दरे पांडुरोगे कामे श्वासे गलग्रहे ।
हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्टे मन्दानले ज्वरे ॥ ९१ ॥
दङ्गाविपे मूलविपे सगरे कृत्विमे विपे ।
यथाहं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरचनम् ॥ ९२ ॥

इति नारायणचूर्णम् ।

तिलसर्पपनालानि यवनालं सुधामपि ।

दशमूलमपामार्गं दन्तीं चित्रकस्मादकीम् ॥ ९३ ॥

मधुकमैन्त्रीं त्रिफलां त्रिवृतां करवीरकम् ।
 पुनर्नवां हृषिकालीमर्ककम्पिस्तनिम्बकम् ॥ ८४ ॥
 एतान् दशपलान् भागान् युक्त्या दग्ध्वा समावपेत् ।
 गोमूत्रेद्रोणसंयुक्ते सप्तकत्वस्तु पाचयेत् ॥ ८५ ॥
 वचामतिविपां पाठां हे हरिद्रे महीपधम् ।
 त्रिवृत्कम्पिस्तकं चारं तथैव लवणानि च ॥ ८६ ॥
 महीपधं शिशुफलं कुष्ठं भस्मातकाणि च ।
 पिप्पलीं च विडङ्गानि त्रिफलां देवदारु च ॥ ८७ ॥
 कटुकां रोलिणीं सुस्तं दन्तीं हिंक्वन्मवेतम् ।
 दधिगुत्तारनालाना माढकाढकमाचरेत् ॥ ८८ ॥
 समांशकेन भागेन सर्पिस्तैलं विपाचयेत् ।
 विगतार्चिर्यथाशान्त मथैतदवतारयेत् ॥ ८९ ॥
 ततो त्रिङ्गालपदकं पिवेदुष्णेन वारिणा ।
 रुच्यैरस्त्रैश्च पानैश्च क्षौरैर्मूत्रेण वा पुनः ॥ १०० ॥
 महाक्षार इति ख्यातो जठराणां विनाशनः ।
 ग्रीहान्यर्शांसि गुल्मानि सशूलं हृदयग्रहम् ॥ १०१ ॥
 यक्ष्माणश्च प्रमेहश्च पांडुरोगं भगन्दरम् ।
 सक्रमीग्रहणीदोषान् व्रणोदावर्तकुण्डलम् ॥
 मूत्रकृच्छ्रमपस्मारं चारोऽयं विनिवर्तते ॥ १०२ ॥

इति महाक्षारः ।

ह्युक्तीरदन्ती त्रिफला विडङ्गसिन्धी त्रिवृद्धिवर्कपर्ककम् ।
 घृतं विपकं कुड्मप्रमाणं तोयेन तस्याऽक्षसमानकर्पम् ॥ १०३ ॥
 पोत्वोष्णमभ्योनुपिवेदिरिक्ते पेयां रसं वा पचरेद्विधिज्ञः ।
 नाराचमेतज्जठरामयाणां युक्तयोपजुष्टं समनुप्रदिष्टम् ॥ १०४ ॥
 इति नाराचघृतम् ।

- त्रिफलाचित्रकी दन्ती वृहतीकण्टकारिका ।
 स्रुहीसार्कविडङ्गानि घृतस्य कुडवं पचेत् ॥ १०५ ॥
 तस्य ऋद्धग्निसिद्धस्य कर्पावर्षं पाययेन्नरः ।
 शोथगुल्मीदरानाह झीहोदर कफोदरान् ॥ १०६ ॥
 नाशयत्युल्वणानेतान् सर्पिर्नाराचसञ्ज्ञितम् ॥ १०७ ॥
 इति नाराचघृतम् ।

पयस्यष्टगुणे सर्पिः प्रस्थं स्रुक् पयसः फलम् ।
 त्रिवृतापलपट्केन सिद्धं जठरगुल्मनुत् ॥ १०८ ॥
 इति त्रिवृताद्यं घृतम् ।

अर्कचीर पले द्वे तु स्रुहीचीरपलानि षट् ।
 पथ्या कम्पिलकं श्यामा शब्ध्याकगिरिकर्णिका ॥ १०९ ॥
 नीलिनीत्रिवृतादन्तीं शद्धिनीचित्रकं तथा ।
 एतेषां पलिकैर्भागैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ११० ॥
 अथास्य मलिनिकोटे त्रिन्दुमात्रं प्रदापयेत् ।
 यावत्तस्य पित्रेद्विन्दुं स्तावद्देगाद्विरिच्यते ॥ १११ ॥
 कुष्टं गुल्ममुदावर्त्तं श्वयथुं सभगन्दरम् ।
 शमयत्युदराख्यष्टौ वृक्षमिन्द्राग्ननिर्यथा ॥ ११२ ॥
 एतद्विन्दुघृतं नाम येनाभ्यक्तौ विरिच्यते ।
 इति विन्दुघृतम् ।

शालिपर्णी विदारी च सहदेवा सगोक्षुरा ।
 उभे स्थिरे शारिबे च जीवकर्पभकाबुभौ ॥ ११३ ॥
 पर्णिन्धौ च विशाला च रूबूको वृद्धिरेव च ।
 कण्डूरा त्वक् पञ्ची च फलत्रयमथापि वा ॥ ११४ ॥
 एषां चतुर्दशपलं मानतः सर्वसयुताम् ।
 पुनर्नवेरण्डयोश्च पलमेकं पृथक् पृथक् ॥ ११५ ॥

पोडशांशसमाख्यातं दशमूल्या विशतिं तथा ।

संकुच्य कथिते दोषे जले पादावशेषिके ॥ ११६ ॥

दधिकाञ्चिकमूत्राणां प्रस्थं प्रस्थं चतुश्चतुः ।

तैलमैरंडजं चैव प्रस्थमेकं समाचरेत् ॥ ११७ ॥

सार्द्धकर्पप्रमाणां तां मात्रां वैद्यस्तु दापयेत् ॥ ११८ ॥

पलाशपुष्पीधवचित्रकानां स्रुहीट्टमत्वद्भदनारग्वधानाम् ।

फलत्रिकस्यापि तथैव दद्यात् चारस्य लोधस्य पलं तथैव ॥ ११९ ॥

पयः स्रुहायाश्च पलञ्चतुष्कं श्रेयां च कल्केन पचेद्विधिज्ञः ।

क्षीरेण तद्वै पिबतश्च जन्तोः सर्वोदरं तैलवरं निहन्ति ॥ १२० ॥

इति शालीपर्णीतैलम् । सामान्यविधिः ।

—०—

अथ निदानमाह ।

विदाह्यभियन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च ।

प्लीहाभिद्विष्टिं कुरुतः प्रहृष्टौ प्लीहोत्थमेतज्जठरं यदन्ति ॥ १२१ ॥

तद्दामपार्श्वं परिद्विष्टमेतिविशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ॥ १२२ ॥

प्लीहानिर्वेदनः श्वेतः कठिनः स्थूल एव च ।

महापरिग्रहः शान्तः श्लेष्मसम्भव उच्यते ॥ १२३ ॥

सन्वरः सपिपासश्च स्वेदनस्तोत्रवेदनः ।

पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा प्रैत्तिक उच्यते ॥ १२४ ॥

नित्यमावहकोष्टश्च दिव्योदावत्तंपीडितः ।

वेदनाभिः परीतश्च प्लीहावातिक उच्यते ॥ १२५ ॥

क्लमोविदाहः संमोहो वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् ।

ऊत्क्लेदभ्रडमूर्च्छाभिर्ज्ञेयं रक्तस्य लक्षणम् ॥ १२६ ॥

त्रयाणांमपि रूपाणि प्लीहासाध्ये भवन्ति हि ॥ १२७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

सौ हस्तेदविरैकादि विधेयं ग्रीहरोगिणे ॥ १२८ ॥
 दध्ना भुक्तवतो वाम बाहुमध्ये शिरां भिषक् ।
 विध्येत् ग्रीहविनाशाय यक्षत्राशाय दक्षिणे ॥
 ग्रीहानं मर्दयेद्वाद्दं दुष्टरक्तप्रशान्तये ॥ १२९ ॥
 मणिवन्धे समुत्पन्नं वाममंगुष्ठमीरितम् ।
 दहेच्छिरां शरेणाशु वैद्यः ग्रीहप्रशान्तये ॥ १३० ॥
 विडङ्गाद्यान् संसिन्धूत्यान् शक्तून् कृत्वा वचान्वितान् ।
 पिवेत् क्षीरेण मञ्चूर्णं ग्रीहगुल्मोदरापहम् ॥ १३१ ॥
 सिन्धुमगधाग्निचूर्णं शिशुशिवाऽऽमलकोरसनिर्पीतञ्च ।
 प्रवलमपि योगराजः ग्रीहानं नाशयत्याशु ॥ १३२ ॥
 तिलैरण्डद्रवस्तस्य चारो भक्तातकं कणा ।
 एषां भागं समं कृत्वा तत्तुल्यन्तु गुडं मतम् ॥ १३३ ॥
 खादेदग्निबलं मत्वा पावकस्य विहृदये ।
 जयेत् ग्रीहानमत्युग्रं यक्षद्रुमं तथैव च ॥ १३४ ॥
 अम्लवेतसमयुक्तः शिशुक्वाधः समैन्धवः ।
 पीतः ग्रीहोदरं हन्ति पिप्पलीमरिचान्वितः ॥ १३५ ॥
 कुष्ठं वचाशृङ्गयेरं चित्रकं कौटजं फलम् ।
 पाठा चैवाजमोदा च पिप्पल्यः समचूर्णिताः ॥ १३६ ॥
 ततो विडालपदकं पिवेदुष्णेन वारिणा ।
 ग्रीहोदरमुदावर्त्तं सर्वमेतेन शाम्यति ॥ १३७ ॥
 पातव्यो युक्तितः चारः क्षीरेणोदधिशुक्तिजः ।
 पयसा च प्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः ग्रीहशान्तये ॥ १३८ ॥
 अर्कपत्रं सलवणं पुटदम्भं सुचूर्णितम् ।

निहन्ति मस्तुना पीतं प्लीहानमतिदारुणम् ॥ १३८ ॥
 वायुः प्लीहानमुद्धम्य कुपितो यस्य तिष्ठति ।
 शूलैः परितुदन्धार्ष्वं प्लीहातस्य विवर्द्धते ॥ १४० ॥
 हिंगुत्रिकटुकं कुष्टं यवचारोऽय सैन्यवम् ।
 मातुलुङ्गरसोपेतं प्लीहशूलहरो रजः ॥ १४१ ॥
 पलांशचारतोयेन पिप्पलीपरिभाविता ।
 गुल्मप्लीहार्तिशमनी बद्धिदीप्तिकरोमता ॥ १४२ ॥
 रसेन जम्बीरफलस्य शङ्ख नाभीरजः पीतमवश्यमेव ।
 कर्पप्रमाणं शमयेदशेषं प्लीहामयं कूर्मसमानमाशु ॥ १४३ ॥
 शरपुङ्गमूलकल्कः पीतस्तक्रेण नाशयत्यचिरात् ।
 चिरतरकालसमुत्थं प्लीहानं रुद्धमवगाढम् ॥ १४४ ॥

—०—

चारं वा विडङ्गणाभ्यां पूतीकस्यांबुनिःशृतम् ।
 यक्तुप्लीहप्रशान्त्यर्थं पिबेत्प्रातर्यथाबलम् ॥ १४५ ॥
 इति चारयोगः ।
 सुस्विन्नं शास्त्रलीपुष्यं निशापर्युषितं नरः ।
 राजिकाचूर्णसंयुक्तं मद्यात्प्लींहोपशान्तये ॥ १४६ ॥
 यवानिकाचित्रकयावशूक पङ्ग्रन्थिदन्तीमगधीज्ञवानाम् ।
 प्लीहानमेतद्विनिहन्ति चूर्णमुष्णांबुनामस्तु सुरामवैर्वा ॥ १४७ ॥
 इति यवान्यादिचूर्णम् ।

चिडङ्गानि यवानी च चित्रकं चेति तत्समम् ।
 द्विगुणं देवदारु च नागरं सपुनर्नवम् ॥ १४८ ॥
 अथ चैतानि चूर्णानि गवां मूत्रेण पाययेत् ।
 उदरीभूतमप्येषं प्लीहानं संप्रणाशयेत् ॥ १४९ ॥
 इति विडङ्गादिचूर्णम् ।

भङ्गातकाऽभयाजाजी गुडेन सह मोदकः ।

सप्तरात्रिहन्याश ग्रीहानमतिदारुणम् ॥ १५० ॥

इति भङ्गातको मोदकः ।

अभयाफलत्रयाणां पलत्रयं त्रिकटुकात्पलमेकञ्च ।

दीप्यकचव्यकचित्रक विडङ्गवृक्षास्त्रसिन्धुवचार्धपलैः ॥ १५१ ॥

त्वक्पत्रै लाकर्पै स्त्रिभि र्युक्तं सुचूर्णितं सूक्ष्मम् ।

त्रियद्गुडपलसहिताः कर्त्तव्यास्तदक्षसंमितावटकाः ॥ १५२ ॥

अभयावटकानाम्ना ग्रीहाशो गुल्मजठरापहराः ।

पांडुभयकामलिनां मन्दाग्नीनां सर्वदाशस्ताः ।

इत्यभयावटकाः ।

चित्तकं त्रिवृता दन्ती त्रिफलापुष्करैः समैः ।

यावत्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु सैन्धवम् ॥ १५४ ॥

भावयेत्तु स्रुहीक्षीरं तत्काण्डे प्रक्षिपेद्बुधः ।

मृत्तिकेनानुलिप्तस्य प्रक्षिपेज्जातवेदसि ॥ १५५ ॥

सुदग्धन्तु ततो ज्ञात्वा उद्धरेत्तु शनैर्भिषक् ।

यक्तुग्रीहीदरानाह गुल्मपांडुभयमयादिहृत् ॥ १५६ ॥

सेविनोऽग्निबलं मत्वा अशोऽभ्यः प्रतिमीक्षयेत् ।

लवणोऽग्निमुखो नाम्ना वङ्गे दीप्तिकरः परः ॥ १५७ ॥

इत्यग्निमुखलवणम् ।

पिप्पलिपिप्पलीमूल चव्यचित्रकसुनागराणाम् ।

ससैन्धवानापलिका भागाष्टतप्रस्यं तदेकध्वम् ॥ १५८ ॥

तुल्यक्षीरं विपचेत्सर्पिः स्यात् खलु षट्पलकं नाम्ना ।

ग्रीहाग्निसादगुल्मोदावर्त्तश्चयथुपांडुगदान् ॥ १५९ ॥

श्वासकासंसपीनस मर्द्वाङ्गबातविषमज्वरानपहरति ॥ १६० ॥

इति षट्पलकं षट्पलम् ।

चिरविल्वत्वचः काय मारुतकस्वरसं घृतम् ।
 मस्तुभक्षातककार्यं शुक्तश्चैवाग्निकाञ्चिकम् ॥ १६१ ॥
 एतैस्तुल्यैर्घृतं घृत्वा कल्कै रैतैस्तु पादिकैः ।
 ग्रन्थिकव्योपहपुपा हिंश्वजाजीद्वयं तथा ॥ १६२ ॥
 चध्याजमोदे सच्चारे तथा लवणपञ्चकम् ।
 अथयसी चेति मृदुना तत्साध्यमनलेन वा ॥ १६३ ॥
 वङ्गिपट्प्रस्थमेतत्तु जठरानलदीपनम् ।
 प्लोहोदराधानहरं वातोदरदकोदरम् ॥ १६४ ॥
 कफवातकृते चैव शूलोऽतीव प्रशस्यते ।
 अशीसि नाशयत्याशु कृमीश्चैव विशेषतः ॥ १६५ ॥
 सपांडुराणि कुष्ठानि दद्रुकुष्ठानि यानि च ।
 अन्यान्यपि च कुष्ठानि तानि हन्यादिदं घृतम् ॥ १६६ ॥
 इति वङ्गिपट्प्रस्थं घृतम् ।

चित्रकस्य तुलाकाये घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 आरनालन्तु द्विगुणं दधिमण्डं चतुर्गुणम् ॥ १६७ ॥
 पञ्चकोलकतालीस चारैर्लवणसंयुतैः ।
 द्विजीरकनिशायुग्मै र्भरिचन्वत्र दापयेत् ॥ १६८ ॥
 प्लोहगुल्मोदरोन्माद पांडुरोगारुचिज्वरान् ।
 वस्तिहृत्पाग्बकव्यूहू शूलोदावर्त्तपीनसान् ॥ १६९ ॥
 हन्यात्पीतं तदग्निं शीघ्रं दीपनं परम् ।
 बलवर्णकरञ्चापि भक्षकञ्च नियच्छति ॥ १७० ॥

इति चित्रकघृतम् ।

चित्रकस्य तुलाकाये घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दधारनालद्विगुणं दधिमण्डं चतुर्गुणम् ॥ १७१ ॥

पञ्चकीलकतालीशं द्वौ चारी लवणानि च ।
 यवानिके द्वे जरणे मरिचान्यत्र दापयेत् ॥ १७२ ॥
 ग्रीहाशोथोदराशोघ्नं विषेपाहृद्भिदीपनम् ।
 बलवर्णकरं वापि भस्मकञ्च नियच्छति ॥ १७३ ॥

इति चित्रकाद्यं घृतम् ।

शिलाह्वयं नागरकालशाकं काकादनीमूलनिदग्धिका च ।
 पञ्चैव दद्यात्तलवणानि हिंगु कृष्णा च तैरक्षसमैः पृथक् पृथक् ॥
 प्रस्यं घृतं स्याच्च पचेच्छनैः शनैः चतुर्गुणं मूत्रमतः प्रदीयते ।
 पयश्च दद्याद्विगुणं विपक्वं तद्ब्रह्मजुष्टं प्रवदन्ति सर्पिः ।
 ग्रीहोदरं दूप्यमथोदरञ्च आयम्यमानं जठरं निहन्ति ॥ १७५ ॥

इति ब्रह्मघृतम् ।

स्वर्जिका च यवचारः कासीसं टङ्गणं तथा ।
 सौराह्नं सैधवञ्चैव नवसारं स्फटिकानि च ॥ १७६ ॥
 सर्वमेकत्रकर्तव्यं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।
 कूपमध्ये क्षिपेत्तन्तु द्रावयेद् द्रावयन्त्वके ॥ १७७ ॥
 गुल्मं ग्रीहान्तथानाहं सर्वोदरांस्तथैव च ।
 अर्शामि ग्रहणोदोषं भगन्दरवणानि च ॥ १७८ ॥
 नागयेन्नात्र संदेहो नान्यथा शंकरोऽब्रवीत् ।

इति शंखद्रावः ॥

• रोहीतकत्वचः त्र्येष्टाः पलानां पञ्चविंशतिः ।
 कोलद्विप्रस्थमयुक्तं कपायमुंपकल्पयेत् ॥ १७९ ॥
 पलिकैः पञ्चकीलैस्तु तत्तुल्यैश्चापि मात्रया ।
 रोहीतकत्वचापिष्टैर्घृतप्रस्यं क्षिपाचयेत् ॥ १८० ॥
 ग्रीहाभिष्टब्धिं शमयेत् देतदागु प्रयोजितम् ।

तथा गुल्मज्वरश्वास कृमिपांडुत्वकामलाः ॥ १८१ ॥
अत्राष्टगुणे जले निष्कृत्यचतुर्भागावशेषः कर्तव्यः ।

इति रोहीतकघृतम् ।

रोहीतकात्पलशतं संक्राथ्यवदिराढकम् ।
साधयित्वा जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥ १८२ ॥
घृतप्रस्थं समावाप्य छागचौरं चतुर्गुणम् ।
तस्मिन्द्रव्याणि सर्वाणि प्रदद्यात्कार्पिकाणि च ॥ १८३ ॥
व्योषं फलत्रिकं हिङ्गु यवानी तुम्बुरु विडम् ।
अजाजोक्तण्डुलवणं दाडिमं देवदारु च ॥ १८४ ॥
पुनर्नवाविशान्ना च यवचारं सपौष्करम् ।
विडङ्गं चित्रकञ्चैव हपुपाकारवी तथा ॥ १८५ ॥
एतैर्घृतं विपकन्तु विदध्याद्भाजने नवे ।
पाथयेत्त्रिपलां मात्रां व्याधेर्बलमवेक्ष्य च ॥ १८६ ॥
रसकेनाथ यूषेण पयसां वा घृतं पिबेत् ।
प्रयुक्तान्तु घृतं तेषां व्याधीन् हन्यादिमान्वहन् ॥ १८७ ॥
यक्तुप्लीहोदरञ्चैव प्लीहशूलं तथैव च ।
हृच्छूलं कुक्षिशूलञ्च पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ १८८ ॥
विबन्धशूलं शमयेत् पांडुरोगं सकामलम् ।
छर्द्यतीसारशूलघ्नं तन्द्राज्वरनिवारणम् ॥ १८९ ॥
रोहीतकघृतं ह्येतत् प्लीहानां दृष्टमौषधम् ॥ १९० ॥

इति महारोहितकं घृतम् ।

कदलीतिलनालानां चारेण क्षुरकस्य च ।
पीतं तैलं जयेन्मृणां प्लीहानं कफवातजम् ॥ १९१ ॥

इति कदलीचारतैलम् ।

माणसुग्राऽमृतावासा स्थिराचित्रकसैन्यवम् ।
 नागरं तालमूलञ्च प्रत्येकन्तु त्रिकार्पिकम् ॥ १८२ ॥
 विडं सौवर्चलं क्षारौ पिप्पल्यश्चापि कार्पिकाः ।
 एतच्चूर्णीकृतं सर्वं गोमूत्रस्यादृक् पचेत् ॥ १८३ ॥
 सान्द्रोभूते गुटीं क्वाथ्या इत्वा त्रिपलमाचिकम् ।
 यक्तुं ग्रीहोदरहरो गुल्माग्नौ ग्रहणीहरः ॥ १८४ ॥
 योगः परिकरो नाम्ना वङ्गिसन्दीपनः परः ।

इति माणादिगुटिका ।

चित्रकस्य शतं दद्यात्तत्तुल्यं ग्रन्थिकस्य च ।
 पञ्चाशद्दशमूलस्य शेषान् पञ्च पलान् पृथक् ॥ १८५ ॥
 बलाभांगीशठीपाठा पौष्करं मूलमेव च ।
 चतुर्द्रोणेश्वसः पक्त्वा पादशेषावतारिते ॥ १८६ ॥
 पचेद्गुडयतं दत्त्वा तैलवत् साधुसाधयेत् ।
 चतुष्पलन्तु पिप्पल्या मृगाचीर्याश्चतुष्पलम् ॥ १८७ ॥
 त्रिजातकपलशैकं मरिचम्य पलं तथा ।
 सूक्ष्मचूर्णं ततः कृत्वा दत्त्वा सम्यग्विघट्टयेत् ॥ १८८ ॥
 पलमात्रं ततः खादेत् ग्रीहगुल्मोदराणि च ।
 हन्ति यक्ष्माणमत्युषं पित्तार्तिं चाम्बपित्तिनाम् ॥ १८९ ॥
 भारद्वाजेन कथितो लोहचित्रकसंज्ञकः ॥ २०० ॥

इति चित्रकलेहः ।

चंपलायाः पलं पञ्चयथायं तावदेव तु ।
 मामुद्रनवणानाञ्च तायन्मात्रं प्रदापयेत् ॥ २०१ ॥
 वेणुमाक्षोटकशैथ गिण्पर्यङ्गान्त्यैथ च ।
 गिरीथो लोभ्रहृत्तय विरागामाणकन्दकम् ॥ २०२ ॥

सुधा च सुरपुष्पञ्च शम्याकदलसञ्चयम् ।

वरुणं शिग्रुमूलञ्च वाय्यालं चित्रकं तथा ॥ २०३ ॥

एषां पञ्चपलान् भागान् पलांशान् पञ्चविंशतिम् ।

चारं दत्त्वा तु सर्वेषां पचेत्तत्र जलाढके ॥ २०४ ॥

गोमूत्रं तावदेवात्र साधयेच्च यथा विधिः ।

भक्षयेद् घृतमगुक्तां यद्वत् प्लीहहरां पराम् ॥ २०५ ॥

वातमटीलकाञ्चैव गुल्मं हन्ति त्रिदोषजम् ॥

इति चारपिप्पली ।

प्रशस्तोऽहनि नक्षत्रे वृक्षकं लोभ्रचित्रकम् ।

वरुणं शिग्रुमूलञ्च वाय्यालं चाथ पुष्करम् ॥ २०६ ॥

कन्दोविशाखापुष्पी च तथा ब्राह्मणयष्टिका ।

पृथक् पञ्चपलान्येषां पलाशात् पञ्चविंशतिः ॥ २०७ ॥

चारं कृत्वा पचेद्धारि गोमूत्राढकयोस्तथा ।

सर्वं विपाथ्य सक्षारा समुस्ताऽनलपिप्पली ॥ २०८ ॥

पृथक् पञ्चपलैर्भागैः पिप्पलीघृतमर्दिता ।

यद्वत् प्लीहहरा ऋष्टा वाताटीनामगुल्मनुत् ॥ २०९ ॥

इति वृहत् चारपिप्पली ।

पारिभद्रपलाशार्कं स्रुञ्चपामार्गचित्रकाः ।

वरुणोऽग्निमन्यं वसुक्तं श्वदद्वावृहतीद्वयम् ॥ २१० ॥

पूतीकास्फोटकुटज कीशातक्यः पुनर्नवा ।

समूलपत्रशाखायाः चीदयित्वा उलूखले ॥ २११ ॥

तिलनालप्रदीप्ताग्नि सुदग्धं भस्मशीतलम् ।

चारप्रस्थं गृह्णित्वा तु न्यसेत्पात्रे दृढे नवे ॥ २१२ ॥

जलदोषे विपक्तव्यं यावत्पादावशीपितम् ।

पूर्ववत् चारकल्केन साधयेच्च विचक्षणः ॥ २१३ ॥

प्रस्थमेकञ्च लवणं तदर्द्धाञ्च हरीतकीम् ।

तुल्याम्बुभागगोमूत्रं साधयेन्मृदुनाग्निना ॥ २१४ ॥

किञ्चिद्व्याप्ये चार्धं च सम्यक् सिद्धेऽवतारिते ।

अजाजीवूत्रपण्यं हिगुयवानी पुष्करं शठी ॥ २१५ ॥

एतैयार्धपलिकैद्यूर्णं कृत्वा प्रदापयेत् ।

लवणञ्चाभयानाम् भक्षयेच्च यथा वन्तम् ॥ २१६ ॥

व्याधिञ्चावेच्यमतिमाननुपान यथा हितम् ।

ये च कोष्ठगता रोगास्तान्निहन्ति न सशयः ॥ २१७ ॥

यकृत् प्रीहोदरानाह गुल्मष्टीलाऽग्निसादनत् ।

प्रतितून्यर्तिहृद्भोग शर्कराश्मरिनाशनम् ॥ २१८ ॥

इत्यभयालवणम् । इति प्रीहोदरम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गै रूपद्रुतः चीणवलोतिपांडुः ।

मथ्यान्यपाख्यं यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृदात्पुदरं तथैव ॥ २१९ ॥

उदावर्त्तरुजानाहै मीहदृष्टदहनज्वरैः ।

गौरवाऽरुचिकाठिन्यै विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ २२० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

प्रीहोदिष्टाः क्रियाः सर्वा यकृतः मंप्रकल्पयेत् ।

कार्थ्यञ्च दक्षिणे वाहौ तत्र गणितमोक्षणम् ॥ २२१ ॥

पिप्पलीचित्रिकान् मूलं पिप्पा मर्षिविपाचयेत् ।

घृतं चतुर्गुणं क्षीरं यकृत् प्रीहोदरापहम् ॥ २२२ ॥

इति चित्रकघृतम् ।

पिप्पलीकल्कसंयुक्तं घृतं क्षीरं चतुर्गुणम् ।

पिवेत् प्रोहाग्निसादाग्नि यक्तद्रोगहरं परम् ॥ २२३ ॥

इति पिप्पलीघृतम् । इति यक्तदाल्युदरम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

यस्यान्वमन्नैरूपलेपिभिर्वा बालाश्लभिर्वापिहितं यथावत् ।

सञ्जीयते यस्य मलः सदोषः शनैः शनैः शर्करं वच्च नाड्याम् ॥ २२४ ॥

निरुद्धते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्राटपि चाल्पमल्पम् ।

हृन्नाभिमध्ये परिहृद्धिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति ॥ २२५ ॥

शल्पं तथान्नोपहितं यदन्नं भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।

तस्मात्क्षतान्वात्सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै गुदजस्तु भूयः ॥ २२६ ॥

नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुयते दाल्यति चातिमात्रम् ।

एतत्परिस्त्राव्युदरं प्रदिष्टन्दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध ॥ २२७ ॥

यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वांतो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।

पिवेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्त्रोसांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥ २२८ ॥

स्नेहोपिलिसेष्वथवापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।

स्निग्धं महत्तत्परिहृत्तनाभिसमात्ततं पूर्णमिवांबुना वा ॥ २२९ ॥

यथादृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥ २३० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्त्रिन्ने बद्धोदरे योज्यो मूत्रैस्तीक्ष्णैर्यथान्वितैः ।

सतैललवणयात्र निरुद्धथानुवासनम् ॥ २३१ ॥

चारं वनेकरोपाणां स्त्रिन्ने वस्त्रेण गालयेत् ।

कार्पिकं पिप्पलीमूलं यच्चैव लवणानि च ॥ २३२ ॥

पिप्पलीचित्रकं शुण्ठी त्रिवृतात्रिफलावचा ।
 द्वौ चारो सातलादन्तो स्वर्णचोरोविपाणिका ॥ २३३ ॥
 कोलप्रमाणां वटिकां पिवेत्क्षौवीरसंयुताम् ।
 श्वयथावय वक्त्रस्य प्रवृद्धे च दक्षीदरे ॥ २३४ ॥

इति चारगुटिका ।

छिद्रान्त्रवदसंज्ञेषु जठरेषु प्रयोगवित् ।
 लब्धानुज्ञो भिषक्कुर्व्यात् पाटनं व्यधनक्रियाम् ॥ २३५ ॥
 तथा जातोदकं सर्वं सुदरं व्यधयेद्विषक् ।
 ज्ञातींश्च सुहृदो दारान् ब्राह्मणान् नृपतिं गुरुम् ॥ २३६ ॥
 अनुज्ञाप्यभिषक्कर्म विदध्यात् संशयावहम् ।
 सुवेष्टितमधो नाभे वीमतश्चतुरंगुलात् ॥ २३७ ॥
 अंगुन्योदरमावन्तु त्रीहिवक्त्रेण भेदयेत् ।
 नाडीमुभयतो हारां संयोज्यापहरेज्जलम् ॥ २३८ ॥
 नचैकस्मिन्दिने सर्वं दीपन्त्वपहरेत्तथा ।
 कासखासज्वरास्तृष्णा गात्रभङ्गश्च वेपथुः ॥ २३९ ॥
 पतिमारथ सुतरां पूर्यते जठरं तथा ।
 तृतीयपञ्चमाद्येषु दिवसेष्वल्पगः पुनः ॥ २४० ॥
 स्याद्येदुदकं तैल नवणाभ्यां दृढं व्रणम् ।
 बध्नीयाद्विमुक्ते दीपे जठरं परिगृह्य वा ॥ २४१ ॥
 मवेष्टयेद्गाढतरं कीशियाऽऽविकचर्माभिः ।
 नि.सुते नक्षितः पेया मस्रै हलवणां पिवेत् ॥ २४२ ॥
 चक्ष.परन्तु पण्णाम्पान् क्षीरहृत्तिर्भवेत्प्ररः ।
 श्रीशामान् पयसा पेयां पिवेत्क्षीयापि भोजयेत् ॥ २४३ ॥
 सकोरद्रूपं श्रामाकं पयसा नवणं नद्यु ।

नरः सम्बत्सरैव जयेत्प्राप्तजलोदरम् ।

इतिबद्धचतदकोदरम् ।

स्रु ह्यर्कदन्तीधवबद्धिफल्नी शोफारिपांशी सलकच्च कन्दः ।

माणत्रियामाग्निकवाणरगडातालं तथा मञ्जरिपारभट्टौ ॥२४४॥

प्रत्येकशः चारचतुःपलाशं तथा पलाशस्य समैः समः स्यात् ।

चतुर्गुणे क्वाथजलाष्टशेषे पचेद्विधित्तौ विधिशुद्धलोहम् ॥ २४५ ॥

चूर्णीकृतं तत्पुटितं पुटेन तन्तुशुतं षोडशिकं पलानाम् ।

वर्षाभुभङ्गातकवद्धिदन्तीत्रिट्टवन्तीरविद्वडमूलम् ॥ २४६ ॥

कञ्चुकीतालमूली च पीवरोगिरिकर्णिका ।

नोलिनीवृहतीपत्रं शम्याक विजयाममम् ॥ २४७ ॥

चतुष्पलाशं कथिताष्टशेषं स्रु ह्यर्कदुग्धेन पलाशकेन ।

दत्त्वा पचेत्ताम्रमये सुपात्रे पलैर्द्विरष्टैर्हविषस्तथैव ॥ २४८ ॥

अमूनि चूर्णानि च सिद्धशीते क्षिपेत्तथा लोहरजः समानि ॥२४९॥

मिलितानीति सम्बन्धः ।

लवणानि च सर्वाणि चारः पञ्चोपणस्तथा ।

भरिच चाजमोदा च द्विगुभङ्गातकानि च ॥ २५० ॥

चित्रकं तालमूलञ्च गवाक्षीत्रिवृतामृतम् ।

वर्षाभूः सूरणो भानो विडङ्गं दन्तीग्रन्यिकम् ॥ २५१ ॥

पलं माक्षिकचूर्णस्य कंकुष्टकशिलाजतोः ।

गुगुलीर्गन्धकस्यापि पारदस्य पलं पृथक् ॥ २५२ ॥

शीते पलाशकं क्षोद्रं दत्त्वा मधुघृतान्वितम् ।

लोहदण्डेन सष्टय लोहपात्रे चिरं भिषक् ॥ २५३ ॥

विधित्तोक्तेन विधिना हिताहारविहारवान् ।

अन्नपानं यथा सात्त्वरं कुर्वन्नित्यं निरामयः ॥ २५४ ॥

उदरेषु च सर्वेषु शोथेषु विविधेषु च ।

अर्शःसु च विशेषेण पांडुरोगे सकामले ॥ २५५ ॥
विधिनोक्तेन कुर्वाणो नरोरोगान्न विन्दति ।

इत्युदरारिलोहम् ।

—०—

अथ निदानम् ।

जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतम स्मृतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नात्साध्यं नवोत्थितम् ॥ २५६ ॥
पक्षाद्बहुगुदं तूर्ध्वं सर्वजातोदक तथा ।
प्रायो भक्त्यभावाय छिद्रान्त्र चोदरं नृणाम् ॥ २५७ ॥
शूनात् कुटलोपस्थ सुपक्विन्न तनुत्वचम् ।
बलशोषितमांसाग्नि परिचीणन्तु वर्जयेत् ॥ २५८ ॥
पार्श्वभङ्गान्न विद्वेष शोधातिसारपोडितम् ।
विरक्तं चाप्युदरिण पूर्यमाण विवर्जयेत् ॥ २५९ ॥

—०—

अथ चिकित्साभाह ।

हरीतकीनागरदेवदारु पुनर्नवास्त्रिरुहाकपायः ।
सगुग्गुलुर्मूत्रयुतः सपेयः शोफोदरणां प्रवरः प्रयोगः ॥ २६० ॥
पुनर्नवानिम्यपटोलगुण्ठी तिक्तानृतादार्व्यभयाकपायः ।
सर्वाङ्गशोघोदरफामशूल ग्वासान्वित पांडुगद निहन्ति ॥ २६१ ॥
पुनर्नवां टार्व्यभयां गुडूची पिबेत्समूत्रां महिपाग्ययुक्ताम् ।
त्वग्दोषशोफोदरपांडुरोगस्थोत्प्रेक्षकोर्ध्वकफामयेषु ॥ २६२ ॥
पुराणशरुणोवड्धि दूपणं लवणानि च ।
चयिकाचिरजित्स्वप्न भग्म चैपां सुमंस्कृतम् ॥ २६३ ॥
गव्येन मस्तुना माध्यं भोजयेत् भिषग्वरः ।

श्वयथूदरगुल्फेषु वस्त्रिसादे च दुस्तरे ॥ २६४ ॥

पुराणं मानक पिष्टा द्विगुणीकृततंडुलम् ।

साधितं तीयक्षीराभ्या मभ्यासे पायसन्तु तम् ॥ २६५ ॥

हन्ति बातोदरं शीथं ग्रहणीपांडुतामपि ॥ २६६ ॥

नवष्टतमार्द्रककल्क स्वरसाभ्यां परिसाधितं च विधिना ।

श्वयथूदराग्निसादैरभिभूतः पिवेद्भवत्यरोगः ॥ २६७ ॥

इत्यार्द्रकष्टतम् ।

विल्वान्निचव्यार्द्रक शृङ्गवेरकाथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।

मच्छागदुग्धं ग्रहणीगदोले शोथान्निमादारुचिषु प्रदिष्टम् ॥ २६८ ॥

इति विल्वादिष्टतम् ।

इति वङ्गसेन उदरनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ४० ॥

—०—

अथ शोधनिदानमाह ।

रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टी दुष्टा वह्निःशिराः ।

नित्वारुहगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वद्भांससंश्रयम् ॥

उत्सेधं संहन्तं शीथं तमाहुर्निचयात्मकम् ॥ १ ॥

सर्वं हेतुविशेषेऽस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ।

दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वं रभिघाताद्विपादपि ॥ २ ॥

तत्पूर्वरूपं दब्यु. शिरायामोद्गगोरवम् ॥ ३ ॥

शुद्धामयाऽभक्तकशावलानां चगरास्त्रतीक्ष्णोष्णगुरुरूपसेवा ।

दध्यामसृच्छाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणञ्च ॥ ४ ॥

अर्शांस्यचेष्टा नच देहशुद्धिर्मर्मापघातो विपमाप्रसृतिः ।

मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणाश्च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोक्तेधमूष्पाथ शिरातनुत्वम् ।
सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वययोः प्रदिष्टम् ॥

चलस्तनुत्वक् परुषोऽरुणोसितः
सुसुप्तिहर्षार्त्तियुतो निमित्ततः ।
प्रगाम्यतिप्रोन्नमति प्रपीडितो
दिवावली च श्वययुः समीरणात् ॥ ७ ॥
मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्
म्रमज्वरस्वेदतृपामदान्वितः ।
य उच्यते स्पष्टरुगच्चिरागक्तु
सपित्तयोथो भृशदाहपाकवान् ॥ ८ ॥

गुरुस्थिरः पांडुररोचकान्वितप्रसेकनिद्रावमिबद्धिमान्यक्तु ।
सक्तच्छजन्मप्रशमो निपीडितो नचोऽन्नमेद्राद्विवलीकफात्मकः ॥

द्विदानाकृतिमंसर्गा च्छययुः स्याद्विदोपजः ।
सर्वाकृतिः सत्रिपाताच्छोयो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १० ॥
अभिघातेन शस्त्रादि छेदभेदक्षतादिभिः ।

हिमानिलो दध्यनिलैर्भक्ष्णातकपिकच्छुजैः ॥ ११ ॥

रमैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छययुः स्याद्विमर्षवान् ।

भृगोष्णानोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ १२ ॥

विपजः सविषप्राणि परिमर्षणमूत्रणात् ।

दंष्ट्रादन्तनडाघाता दविषप्राणिनामपि ॥ १३ ॥

विषमूत्रशुक्रोपहतमलयद्वस्तमंकरात् ।

विषहृष्टाऽनिलस्यर्गा हरयोगावचूर्णणात् ॥ १४ ॥

मृदुघसोऽवलम्ब्यो च शीघ्रदाहरुजाकरः ॥ १५ ॥

दोषाः श्वययुर्मुखं हि कुर्यन्त्यामाशयस्थिताः ।

पक्षागयस्या मध्ये तु वर्धन्त्यानगतास्त्वधः ।

कृत्स्नं देहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ॥ १६ ॥
 यो मध्यदेशे श्वययुः सकष्टः सर्वगश्च यः ।
 अधोऽङ्गेऽरिष्टभूतः स्या द्यद्योर्ज्वं परिसर्पति ॥ १७ ॥
 श्वासः पिपासाच्छर्दिश्च दोर्बल्यं ज्वर एव च ।
 यस्य चान्नेऽरुचिर्नास्ति श्वययुं तं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥
 अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
 पुरुषं हन्ति नारीञ्च मुखजो गुदजो ह्ययम् ॥ १९ ॥
 जर्ध्वगामीनरं पद्भ्या मधोगामीमुखात् स्त्रियम् ।
 उभय वस्त्रिमंजातः शोथो हन्ति न संशयः ॥ २० ॥
 नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ २१ ॥
 क्षुन्नाशो हृदयाऽशुद्धिस्तन्द्राजठरगौरवैः ।
 दोषप्रवृत्तिर्नो यत्र व्याधिमामान्वितं वदेत् ॥ २२ ॥

—०— :

अथ चिकित्सामाह ।

उक्तञ्च तन्त्वान्तरे ।—

पुराणयवशाल्यन्नं दशमूर्त्तानुमाधितम् ।
 अल्पमल्पं पटुस्त्रे हं भोजनं श्वयथौ हितम् ॥ २३ ॥
 मत्ताह माह्विषं मूत्रं पयसाऽन्नांनुवर्जितम् ।
 पीत्वा चौद्रमजामूत्रं श्वययूदरनाशनम् ॥ २४ ॥
 शिशुत्वङ्गुक्तामालार्कं दाव्यारिग्वधमूलकैः ।
 गोमूत्रपिष्टैः श्वययुः प्रलितव्यः कफात्मकः ॥ २५ ॥

स्त्रोक्तिञ्चाह ।

निदानदोषैस्तु विपर्ययक्रमै रूपाचरेत्तु बलकालदोषवित् ।
 यथाऽऽमजं लङ्घनपाचनक्रमै विशोधनैरुल्बणदोषमादितः ॥ २६ ॥

शिरोगतं शीर्षविरचनैश्च

संशोधनैः शोधमधस्तथोर्ध्वम् ।

उपाचरेत् स्त्री ह भव हि रूक्षणैः

प्रकल्पयेत् स्त्री ह गणै तु रूक्षजम् ॥ २० ॥

वित्रहविट्केऽनिलजे निरूहण छत तु पित्तानिलजे सतिक्तकम् ।

पयश्च मूर्च्छावतिदाहृत्पिते विशोधनीये तु समूत्रमिष्यते ।

कफोत्थित चारकटूष्णसयुतैः समूत्रदुग्धासवयुक्तिभिर्हरेत् ॥ २१ ॥

शोथे वातोत्थिते पूर्वं मासार्धं त्रिष्वतं पिबेत् ।

तैलमैरण्डज वापि मलबन्धे तदेव तु ॥ २२ ॥

शाल्यन्नं पयसायुक्तं रसैर्वापि प्रयोजयेत् ।

स्त्रेदाभ्यङ्गांश्च वातघ्नान् सकलेपांश्च कल्पितान् ॥ २३ ॥

शुण्ठीपुनर्नवैरण्ड पञ्चमूलशृत जलम् ।

वातके त्रयथो शस्तु पानाहारपरिग्रहे ॥ २४ ॥

न्यग्रोधादिगणे मिह सर्पिः स्यात्पित्तशोधने ।

दण्डोद्दाहपादस्थे हिमलेपादिवाचरेत् ॥ २५ ॥

क्षीराग्नः पित्तकृते तु शोथे पिवेद्भुङ्क्षोत्रिकलाकपायम् ।

पिवेद्भवा मूत्रविमिश्रितं वा फलत्रिकाचूर्णमथाद्यमात्रम् ॥ २६ ॥

पटोत्रिकलापरिष्ट दार्यिकाय. मगुगुलुः ।

हन्ति पित्तकृतं शोथं दण्डाल्वरममन्वितम् ॥ २७ ॥

कफोद्भवे पिवेत्तन्नं मिहमारग्वधादिना ।

मन्दार्गना स्त्रिमिते कोटे स्त्रोतरोधे रुजावति ॥ २८ ॥

चारमृन्मपारिष्ट चूर्णतक्राणि योजयेत् ॥ २९ ॥

कफे तु कृष्णामिकतापुराण पिण्याकगिद्युत्वगुमाप्रलेपः ।

कुनित्यशुण्डिजनमूत्रनैक यडागुरुभ्यामनुलेपनश्च ॥ ३० ॥

यर्द्धानुरूपः स्वरसः सर्पपतैर्लेन मिश्रितः पीतः ।

पङ्कजपत्रसमुत्थः शोधानां नाशनः परमः ॥ ३८ ॥

पुनर्नवाविश्वचिह्नदुग्दुची शम्भ्याकपथ्यासुदारुकल्कम् ।

शोथे कफोत्थेऽक्षसंमं समूत्रं काथं पिवेद्वाप्यथ चैव तेषाम् ॥ ३९ ॥

व्योपं त्रिवृत्तिक्तकरोहिणी च सायोरजः सत्रिफलारसेन ।

पीताः कफोत्थं शंभयन्ति शोथं गव्येन मूत्रेण हरीतकी वा ॥ ४० ॥

विडङ्गातिविपादारु नागरेन्द्रयवावचा ।

उष्णांबुना पिवेच्छोथी ह्यचमात्रं सहोपणम् ॥ ४१ ॥

सुग्न्धारभाविताः कृष्णाः पथ्यामूत्रेण वा युताः ।

योजिताः शंभयन्त्याशु शोथं श्लेष्मभवं नृणाम् ॥ ४२ ॥

—०—

पुनर्नवाऽनृतादारु दशमूलरसादके ।

आर्द्रकस्वरसे प्रस्थे गुडस्य च तुलां पचेत् ॥ ४३ ॥

तत्सिद्धं व्योपचव्यैला त्वक्पत्रैः कार्पिकैः पृथक् ।

चूर्णीकृतैर्लिङ्गेच्छेते मधुनः कुडवं क्षिपेत् ॥ ४४ ॥

लेहः पीनर्नवो नाम्ना श्लेष्मशोथनिसूदनः ।

श्वासकासारुचिहरी बलपुष्ट्यग्निवर्धनः ॥ ४५ ॥

इति पुनर्नवादिलेहः ।

मिथ्ये मिथ्यक्रमं कुर्यात् सर्वजे सर्वमेव तु ॥ ४६ ॥

पिप्पल्यजालीगजंपिप्पली च

निदग्धिका नागरचिचके च ।

रजन्यथो पिप्पलीमूलपाठा

सुस्तञ्च चूर्णं सुखतोयपीतम् ॥ ४७ ॥

हन्यात्तिदोषं चिरञ्च शोथं

कल्कोऽथ भूनिस्वमहौषधाभ्याम् ।

रसस्तथैवाऽऽर्द्रकनागरस्य

पयोऽथ जीर्णं पयसाऽन्नमद्यात् ॥ ४८ ॥

शिलाह्वयञ्च त्रिफलारसेन हन्यान्त्रिदोषं श्वयथुं प्रसह्य ।

तक्रं पिवेद्वा गुरुभिन्नवर्चाः सञ्चोपसौवर्चलमाक्षिकञ्च ।

विद्धातसङ्गे पयसा रसैर्वा प्रागुष्णमद्यादुरुचूकतैलम् ॥ ४९ ॥

विल्वपत्ररसं पूतं शोषणं श्वयथौ त्रिजे ।

विड्भङ्गे चैव दुर्नान्नि विदध्यात् कामलासु च ॥ ५० ॥

शोथे वाऽऽगन्तुजे कुर्यात्-सेकलेपादिशीतलम् ॥ ५१ ॥

भस्मातक्याजयेच्छोथं सतिलाकृष्णमृत्तिका ।

माहिषो नवनीतं वा लेपाद्दुग्धं तिलान्वितम् ॥ ५२ ॥

यष्टीदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः ।

शोथमारुष्करं हन्ति चूर्णं सालदलस्य च ॥ ५३ ॥

माहिषोचीरसपिष्टैर्नवनीतसमन्वितैः ।

भस्मातककृतः शोथं स्तिलनिमग्नं शाम्यति ॥ ५४ ॥

संरुचकप्रलेपस्तु तिलहृत्त्रोद्भवामृदा ।

भस्मातकोत्थं श्वयथुं हन्ति सर्वरुजां ध्रुवम् ॥ ५५ ॥

—०—

विषनिमित्तोत्थेषु शोथेषु विपोक्तः प्रतीकारः कर्त्तव्यः ।

—०—

पथ्यामृताभार्गिपुनर्नवाग्नि दार्वीनिशादारुमहीषधानाम् ।

काथः प्रसङ्घोदरपाणिपादवक्रस्थितं हन्यच्चिरेण शोथम् ॥ ५६ ॥

पुनर्नवामूलकविश्वदारुच्छिन्नोद्भवाचित्रकमूलमिद्धाः ।

रसायकाम्बुष्य चर्यान्नि चूषाः शोथे प्रदेवादगमूलगर्भाः ॥ ५७ ॥

हृयोव देवदृमनागरैर्षा दन्तीत्रिह्वरूपणचित्रकैश्च ।

पयः सुमिद्धं विधिना तिपीतं गीतं परं शोथहरं भिषग्भिः ॥ ५८ ॥

क्षीरं शोथहरं दारु वर्षाभूनागरैः शृतम् ।

पेथं वा चित्रकव्योष चित्रहारप्रसाधितम् ॥ ५८ ॥

विल्वमूलं त्रिकटुकं श्यामाचित्रकमेव च ।

क्षीरमेतैः शृतं पेथं श्वयथोः विनिवारणम् ॥ ६० ॥

यूपो मूलकशुण्ठीनां शकं वङ्गिपुनर्नवा ।

माणकन्दकृता हन्ति यवागूः शोथमुद्धतम् ॥ ६१ ॥

सेकस्तथार्कवर्षाभू निम्बक्वाथेन शोफजित् ।

गोमूर्त्रेणापि कुर्वीत सुखोष्णं नावसेचनम् ॥ ६२ ॥

उरुवृककरञ्जार्कं वर्षाभूनिम्बकैः शृतम् ।

कोष्णं सेकं प्रशंसन्ति शोफे सर्वाङ्गं नृणाम् ॥ ६२ ॥

पुनर्नवादारुशुण्ठी सिद्धार्थशिशुमेव च ।

पिष्ट्वा चैवारनालेन प्रलेपः सर्वशोथनुत् ॥ ६४ ॥

विभोतकानां फलमध्यलेपः सर्वेषु दाहार्त्तिहरः प्रदिष्टः ।

यक्ष्याह्वसुस्तैः सकपिल्यपत्रैः सचन्दनैस्तत्पिडिकासुलेपः ॥ ६५ ॥

रास्त्राह्वपार्कं त्रिफलाविडङ्गं शिशुत्वचो भूपिंककर्णिका च ।

निम्बार्कजो व्याघ्रनखः समूर्वा सुवर्चिकातिक्तकरोहिणी च ॥ ६६ ॥

सकाकमाचीवृहती सङ्गण्णापुनर्नवानागरचित्रकैश्च ।

उद्वर्त्तनं शोथेषु मूत्रपिष्टं शस्तं तथा गोसलिलेन सेकः ॥ ६७ ॥

त्रूपणायो रजः क्षारः शोथतृप्तिफलारजः ।

कटुकायो रजो व्योष त्रिवृद्धिर्वा समन्वितम् ॥ ६८ ॥

पुरी मूर्त्रेण सेव्यश्च पिप्पले वा पयोन्वित्वा ।

गुडेन वाऽभयातुल्या विश्वा वा शोथरोगिभिः ॥ ६९ ॥

—०—

दारुगुंगुलुशुण्ठीनां कल्को मूर्त्रेण शोथजित् ।

वर्षाभूशुद्धवेराभ्यां कल्को वा सर्वशोथजित् ॥ ७० ॥

गोसूत्रस्य प्रयोगो वा शीघ्रं श्वयथुनाशनः ।

कल्की वा गिरिकर्खाथ पीतः शोथविनाशनः ॥ ७१ ॥

पिवेदुष्यांबुना दारु पथ्याशुण्ठीपुनर्नवाः ।

विडङ्गातिविषावासा विश्वदारुकणान्विताः ॥ ७२ ॥

इति दार्वोदिचूर्णम् ।

विडङ्गदन्तीकटुका त्रिवृच्चित्रकदारुणाः ।

व्योपेभक्त्यात्रिफलाः समादेया ह्ययोरजः ।

द्विगुणन्तु पिवेच्चूर्णं पयसा शोथशान्तये ॥ ७३ ॥

इति विडङ्गादिलोहम् ।

सितपुनर्नवामूलं पीतञ्च गोमल्लिलेन निहन्ति ।

शोथं सर्वसमुत्थ सुदराणि च दुस्तराण्यऽधिरात् ॥ ७४ ॥

पुराणं मानकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततंडुलम् ।

साधितं चीरसीयाभ्या मभ्यसेत्पायसन्तु तत् ॥ ७५ ॥

इति वातोदरं शोथं ग्रहणीं पांडुतामपि ।

सिंहो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः ॥ ७६ ॥

इति मानमण्डः ।

सुसाध्यं वज्रकन्देन पायसं योतिमानवः ।

युक्तं कोशाम्ब्रतैलेन तेनाभ्यङ्गं प्रकुर्वतः ।

शोथः प्रशान्तिमायाति बहुदुष्टं निरन्तरम् ॥ ७७ ॥

आर्द्रकं मगुडं खादेत् प्रकुञ्चाईविवर्द्धितम् ।

यावत्पञ्चपलं मुहू यूपचीररसाग्निः ॥ ७८ ॥

श्वयथुं गुल्फामुदरं कामं श्वाममरीचकम् ।

पीनमं पांडुदुर्नाम हृद्रोगश्च विनाशयेत् ॥ ७९ ॥

गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा गुडभयां वा गुडपिप्पलीं वा ।

कर्पाभिहृद्गातिपलप्रमाणं खादेन्नरः पक्ष्मथापि मामम् ॥८०॥

शोथप्रतिश्लायगलास्यरोगान्
सश्वासकासाऽरुचिपीनसादीन् ।
जीर्णज्वरार्शो ग्रहणोविकारान्
हन्यात्तथान्यान् कफवातरोगान् ॥ ८१ ॥

आर्द्रकस्य रमः पीतः पुराणगुडमिश्रितः ।
अजाचीराशिनां शोघ्नं सर्वशोथहरो भवेत् ॥ ८२ ॥
भूनिम्बविश्वकल्कं भुक्त्वा पेयः पुनर्नवाक्ताथः ।
अपहरतिनियतमाशु श्वयथुं सर्वाङ्गजं नृणाम् ॥ ८३ ॥
विष्वं गुडेन तुल्यं वृक्षीव रसानुपानमभ्यस्तम् ।
विनिहन्ति सर्वशोथं घनहृन्दं चण्डवायुरिव ॥ ८४ ॥
गुडपिप्पलीशुण्ठीनां चूर्णं श्वयथुनाशनम् ।
अमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ ८५ ॥
इति गुडचूर्णम् ।

गुडात्पलत्रयं घ्राद्यं शृङ्गवेरपलत्रयम् ।
शृङ्गवेरसमाकृष्णा लोहविट् भस्मनः पलम् ॥
एतच्चूर्णं समुद्दिष्टं सर्वश्वयथुनाशनम् ॥ ८६ ॥
इति द्वितीयगुडाद्यं चूर्णम् ।

पुनर्नवादार्यगृता पाठाविश्वं खैदंष्ट्रिका ।
रजन्यो द्वौ वृहत्वी च पिप्पल्यश्चित्रकं विपम् ॥ ८७ ॥
समभागानि संचूर्ण्यं गवां मूत्रे ण वा पिबेत् ।
बहुप्रकारं श्वयथुं सर्वगात्रप्रसारिणम् ।
हन्ति चैवोदरास्थटीं त्रणांचैवोदतानपि ॥ ८८ ॥
इति पुनर्नवाद्यं चूर्णम् ।

सिंहास्थान्मृतभाण्डाकी काथं कृत्वा समाक्षिकम् ।
पीत्वा शोथं जयेज्जन्तुः श्वासं कासं ज्वरं वमिम् ॥ ८९ ॥

गोमूत्रसिद्धं मंडूरं सुरभोरसभावितम् ।
 माणकार्द्रककन्दानां रसेष्वपि च भावयेत् ॥ ८० ॥
 त्रिफलाव्योपचव्यानां चूर्णं पाणितलद्वयम् ।
 क्षिपेत् सुसिद्धे पाके च मधुनश्च पलद्वयम् ॥ ८१ ॥
 निहन्ति सर्वजं शोथं सर्वाङ्गञ्च विशेपतः ॥ ८२ ॥
 अत्र गोमूत्रसिद्धं लोहमलं चूर्णं माणकार्द्रकरसैरातपे परि-
 भाव्य । त्रिफलादिचूर्णं द्विगुणमूर्त्रे पक्तव्यम् ।

इति गोमूत्रमण्डूरम् ।

पुनर्नवापत्ररमालमूलं संक्षुद्यतीयार्भणशेषसिद्धम् ।
 चतुर्थभागेन घृतं विपक्वं प्रस्यं तु तत्कल्कपलाष्टकेन ॥ ८१ ॥
 संसेवितं वातबलासरोगान् सर्वाश्च शोथानपि दुस्तरांश्च ।
 गुल्मोदग्ग्लीहगुदोद्गवांश्च निहन्ति यद्भिः कुरुते हि पुंसाम् ॥ ८४ ॥

इति पुनर्नवाद्य घृतम् ॥

पुनर्नवाचित्रकदेवदारु वचोपणचारहरीतकीनाम् ।
 कल्केन पक्वं दशमूलतोये घृतोत्तमं शोथनिपृदनं स्यात् ॥ ८५ ॥

इति द्वितीयपुनर्नवाद्यं घृतम् ।

सचित्रकाधान्यवानिपाठा मदीप्यकास्यूपणवेतसाम्नाः ।
 विश्वोत्पलं दाडिमयावशूकं अपिप्लीमूलमथापि चक्षुम् ॥ ८६ ॥

पिष्टाक्षमात्राणि जलाढकेन

पक्त्वा घृतप्रस्थमथोपयुञ्जात् ।

अर्गामि गुल्मं श्वयद्युञ्ज कृत्स्नं

निहन्ति यद्भिः कुरुते च दीप्तम् ॥ ८७ ॥

इति चित्रकाद्यं घृतम् ।

क्षीरं घटे चित्रकरुष्कलिप्ते दध्यागतं माधुषिमप्यतेन ।

तल्लं घृतं चित्रकमूलगर्भं तंक्ते ण सिद्धं श्वयद्युञ्जमुपम् ।

पर्शोऽतिसारानिलगुल्ममेहां स्तदन्ति सम्बर्धयते च वङ्गिम् ॥८८॥

इति द्वितीयचित्रकाद्यं घृतम् ।

माणककायकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एकजं इन्द्रजं शोथं त्रैदोपञ्च व्यपोहति ॥ ८८ ॥

इति माणकं घृतम् ।

स्थलपद्मपलान्यष्टौ तूरपणस्य चतुष्पलम् ।

घृतप्रस्थं पचेदेतै र्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥

पञ्चकासाङ्गरेच्छीघ्रं शोथञ्चैतत् सुदुस्तरम् ॥ १०० ॥

इति स्थलपद्मकाद्यं घृतम् ।

रसेन विपचेत्सर्पिः पञ्चकोलकुलित्ययोः ।

पुनर्नवायाः कल्केन तत्परं शोथनाशनम् ॥ १०१ ॥

इति पञ्चकोलकघृतम् ।

शुष्कमूलकवर्षाभू दारुरास्रामहौषधैः ।

पक्वमभ्यञ्जनं तैलं समूलं शोथनाशनम् ॥ १०२ ॥

इति शुष्कमूलकाद्यं तैलम् ।

सवेतसाः क्षीरवतां द्रुमाणां त्वचः समञ्जिष्टलतामृशालाः ।

सचन्दनं पद्मकवालकी च पैत्ते प्रदेहस्तु सतैलपाकः ॥ १०३ ॥

इति वेतसाद्यः प्रदेहः ।

यवान् कुलित्यान् कोलाद्य दशमूलञ्च साधयेत् ।

एतत्कषाये विपचे तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ॥ १०४ ॥

शतावरीजीवनीयैः पिष्टैः समर्धाशुभिः ।

पानाभ्यङ्गाञ्जयत्याशु भ्वयथुं मारुतोखणम् ॥ १०५ ॥

इति यवाद्यं तैलम् ।

शैलेयकुष्ठाऽगुरुदारुकीन्ती त्यक् पद्मकोलांबुशठी समुस्तैः ।

प्रियंगुस्योण्येयकहेममांसी तालीशपंताऽपरपत्रधान्यैः ॥ १०६ ॥

श्रीवेशकं ध्यामकपिण्णलीभिः पृक्तानखैश्चैव यथोपलाभम् ।
वातोत्थितेऽभ्यङ्गमुशन्तितैलं सिद्धं सुपिट्टैरपि च प्रदेहम् ॥१०७॥

इति शैलाद्यं तैलम् ।

पञ्चमूलं सलवणं सरलं देवदारु च ।

हस्तिकर्णपलाशस्य फलानि निचुलस्य च ॥ १०८ ॥

पलाशं काकनामा च गुडूचीदेवपुष्पकम् ।

घर्हिंसायै यमोर्हिंसा वत्सगन्धापुनर्नवा ॥ १०९ ॥

कायस्था च वयस्था च दारुको जटिलाजटा ।

अलंबुपोरुवृकञ्च प्रपुत्राटं सनागरम् ॥ ११० ॥

शिपुगोधावतीभांगीं तर्कारीपौष्करीजटा ।

एतैः सिद्धं यथा लाभं तैलमभ्यञ्जनैस्त्रिभिः ॥ १११ ॥

निहन्द्युदीर्णं श्वययुं जन्तोर्वातकफात्मकम् ॥ ११२ ॥

इति पञ्चमूलाद्यं तैलम् ।

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कपाये कसेऽभयानाञ्च शतं गुडाञ्च ।

लिहेत्सुमिहं च विनीयचूर्णं व्योषं त्रिमोगन्धसुपस्थिते च ॥११३॥

प्रस्थाह्वमात्रं मधुनः सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशूकात् ।

एकाभयां प्राश्रयततय लेहाच्छुक्तिं निहन्ति श्वययुं प्रहृदम् ॥११४॥

श्वामन्वराचकमेहगुल्मप्लीहांस्त्रिदोषोदरपाण्डुरोगान् ।

कार्श्यामवातावसृग्गपित्तं वैवर्णमूत्रानिलगक्रदोषान् ॥ ११५ ॥

किञ्चिच्च कर्पपर्यायः शक्तिरह्वपलं मतम् ।

निदध्यान्मधुनो मानं व्योषाद्यैर्मिश्रितस्य च ॥ ११६ ॥

दशमूत्राहरीतक्या तुभ्यं कंसहरीतकी ।

मानं तनात्र तत्रत्यं चरके प्राहजेज्जटः ॥ ११७ ॥

इति कंसहरीतकी ।

दशमूलीकपायस्य कंसे पथ्याशतं गुडात् ।
 तुलां पचेद् घने दद्यात् व्योपचारचतुष्पलम् ॥ ११८ ॥
 त्रिजातकं सूचूर्णांशं प्रस्थार्धं मधुना लिहेत् ।
 दशमूलीहरोतक्यः शोथं घ्नन्ति सुदुस्तरम् ॥ ११९ ॥
 ज्वरारोचकगुल्मार्शो मेहपांडूदरामयान् ।
 खासकार्श्यामवाताऽन्त पित्तं वक्त्रे च मन्दताम् ॥ १२० ॥

इति दशमूलहरीतकी ।

यथा दोषञ्च तीक्ष्णानि वमनानि विरेचनानुपासनान्यऽजस्र-
 सुपसेवेतशिराभित्याभीक्ष्णं शोणितमवसेचयेदन्यत्र पांडुशाया-
 दिभिरिति ।

पुराणयवशाल्यन्नं दशमूलोपमाधितम् ।
 अल्पमल्पं कटुस्नेह भोजनं शोथिने हितम् ॥ १२१ ॥
 पिष्टान्नमन्त्रं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमञ्जानस्रं ।
 पयो गुडं तैलमथो गुरुणि शोथं जिघांसुः परिवर्जयेत्तु ॥ १२२ ॥

—०—

त्रिकटुचूर्णं दन्ती विडङ्गं त्रिफला तथा ।
 चित्रकी देवदारुश्च त्रिवृच्च गजपिप्पली ॥ १२३ ॥
 चूर्णान्ये तानि तुल्यानि द्विगुणं स्यादयो रजः ।
 चीरेण पीतमेतत्तु त्र्येष्टं श्वयथुनाशनम् ॥ १२४ ॥
 इति त्रिकटुकायं लोहम् ।

पुनर्नवाश्रुतावह्नि गवाक्षीमारुशिशुकाः ।
 सूर्यावर्तकमूलञ्च पृथगष्टपलं जले ॥ १२५ ॥
 पादशेषे शृते द्रोणे सुपूते वस्त्रगालिते ।
 विधिवत्पाचितं पूतं योज्यञ्च पुटनक्रमैः ॥ १२६ ॥

लोहचूर्णाष्टपलकं पचेत्ताम्रादिपात्रके ।

अर्कस्य द्विपलं श्वीरं स्रुहीचीरं चतुष्पलम् ॥ १२७ ॥

पलद्वयं कौशिकस्य गन्धकस्य पलं तथा ।

पलार्धं पारदं तत्र विधिवच्छोधितं चिपेत् ॥ १२८ ॥

सिद्धेऽवत्तारिते चूर्णे वक्ष्यमाणं निधापयेत् ।

कंकुष्टवह्निकं दन्ती गवाक्ष्याखण्डकर्णजम् ॥ १२९ ॥

पलाशस्य च बीनानि कञ्चुकीतालमूलिका ।

त्रिफला वा कृमिरिपु त्रिवृहन्तीभवं तथा ॥ १३० ॥

सूर्यावर्त्तगवाक्षस्य वर्षाभूवज्जबह्नियम् ।

एषां लोहसमाभावा भाण्डे स्निग्धे सुगोपिते ॥ १३१ ॥

संस्थापिते ततः शुद्धौ सुयोगादस्य सर्वशः ।

उदराणि पाण्डुरोगाद्य कामला महलीमका ॥ १३२ ॥

अर्शोभगन्दरं कुष्ठं कृमिः शूल तथैव च ।

ये चान्ये विविधारोगा स्थिरकालानुबन्धिनः ॥ १३३ ॥

ते सर्वे नाशमायान्ति प्रयोगादस्य सर्वशः ।

नात.परतर किञ्चिच्छोयोदरविनाशनम् ॥ १३४ ॥

इति शोयोदरहरं लोहम् ।

इति वङ्गसेने शोयोदरनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ४१ ॥

— — —

अथान्तवृद्धिनिदानमाह ।

क्रुद्धो नूर्ध्वगतिर्वायुः शोफशूलकरयरन् ।

कुक्षौ बद्धपतः प्राप्य फलकोपाभिवाहिनीः ।

प्रपीडाधमनीः वृद्धिं करोति फलकोपयोः ॥ १ ॥

दोषास्त्रमेदो मूत्रान्त्रैः सवृद्धिः सप्तधा गदः ।

मूत्रान्त्रजावप्यनिला हेतुभेदस्तु केवलम् ॥ २ ॥

वातपूर्ण इति स्पर्शा रूक्षो वातादहेतुरुक् ।

पक्कोदुस्वरसंकाशः पित्ताद्वाहोष्णपाकवान् ॥ ३ ॥

कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कंडूमान् कठिनोऽल्परुक् ॥ ४ ॥

हाणस्फोटावतः पित्त वृद्धिलिङ्गस्तु रक्तजः ।

कफवान्मेदसावृद्धि मृदुस्तालफलोपमः ॥ ५ ॥

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।

अम्भोभिः पूर्णवृत्तिवत् क्षीभं याति सरुड्मृदुः ।

मूत्रक्षुद्रमधस्ताच्च चलयन् कफकोपयोः ॥ ६ ॥

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।

धारणे रुग्णभाराध्व विपमाङ्गप्रवर्त्तनैः ॥ ७ ॥

क्षीभनैः क्षुभितोऽग्नैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ।

पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥ ८ ॥

कुर्याद्दृक्कणसन्धिस्थो ग्रन्थप्राभं श्वयथुं तदा ॥ ९ ॥

उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धि माथ्यानरुक् संभवतीं सवायुः ।

प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रक्षापयन्तेति पुनश्चमुक्तः ॥ १० ॥

क्षुद्रान्त्रावयवाक्षेपो मुष्कयोर्वातसञ्चयात् ।

अन्ववृद्धिरसाध्येयं वातवृद्धिसमाकृतिः ॥ ११ ॥

वेगाघातं पृष्टयानं व्यायीमं मैथुनं तथा ।

अत्यशनमथाध्वान सुपवासं परित्यजेत् ॥ १२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वातवृद्धो पिवेत् स्निग्धं यथान्याय विरेचनम् ।
 मचीरञ्च पिवेत्तैल मासमेरण्डसम्भवम् ॥ १३ ॥
 गुग्गुल्वेरण्डज तैल गोमूत्रेण पिवेन्नर ।
 वातवृद्धिं जयत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १४ ॥
 अन्ववृद्धिमदीप्तान्ने वस्तिभिः समुपाचरेत् ।
 तैल नारायणं योज्यं पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ॥ १५ ॥
 जलौकाभिर्हरेद्रक्तं वृद्धो पित्तभवे तथा ।
 पित्तग्रन्थिक्रमेणैव पित्तवृद्धिमुपाचरेत् ॥ १६ ॥
 चन्दनं मधुकं पद्मं चीशोरं नीलमुत्पलम् ।
 चीरपिष्टं प्रदेह स्याद्वाहशोथरुजापह ॥ १७ ॥
 पञ्चवल्कलकल्केन सष्टतेन प्रलेपनम् ।
 एषामेव कपायेण शीतेन परिपेचनम् ॥ १८ ॥
 न्ययोधोदुम्बराश्वत्था सपिप्पलकपीतना ।
 चीरवृक्षास्तु पञ्चैषा वल्कलं पञ्चवल्कलम् ॥ १९ ॥
 क्वचिक्वपीतनस्थाने शिरीषो वेतसः क्वचित् ॥ २० ॥

इति पञ्चवल्कलम् ।

कफवृद्धौ मूत्रसपिष्टैः रुणवीर्यं प्रलेपनम् ।
 पातप्यो मूत्रसंयुक्तं कपाय पीतदारुणं ॥ २१ ॥
 निकटुविफलाक्ताय सघारस्त्वणं पिवेत् ।
 कफवातप्रकोपेऽपि विरेकं कफवृद्धिनुत् ॥ २२ ॥
 विफलाक्ताद्यगोमूत्रं पिवेत्प्रातरतन्द्रितम् ।
 कफवातोद्भव इन्ति ज्वययु हृषणोद्भवम् ॥ २३ ॥
 स्नेपजं कटुतीक्ष्णं स्निग्धं रुचमव च ।

परिपेकोपनाहौ च सर्वमुष्णमिहेष्यते ॥ २४ ॥
 वचासर्पपक्त्वेन प्रलेपः शोथनाशनः ।
 शिशुत्वक् सर्पिणैः पिष्टैः शोथः श्लेष्मानिलापहः ॥ २५ ॥
 सरलाऽगुरुकुष्ठानि देवदारुमहीषधम् ।
 मूत्रारनालसंपिष्टं शोथघ्नं कफवातजित् ॥ २६ ॥
 हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैललवणान्विताम् ।
 प्रातः प्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥ २७ ॥
 अविदाहि च कर्तव्यं भेषजं रक्तपैत्तिके ।
 सर्वं पित्तहरं कार्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ॥ २८ ॥
 शीतमालेपनं कार्यं पाको रक्ष्यः प्रयत्नतः ।
 सुद्धुर्मुहुर्जलौकाभिः शोणितं रक्तजे हरेत् ॥ २९ ॥
 पिबेद्विरेचनं वापि शर्करा चौद्रसंयुतम् ।
 पित्तग्रन्थिक्रमं कुर्यां दामे पक्वे च रक्तजे ॥ ३० ॥
 खिन्नं मेदः समुत्थन्तु लेपयेत् सुरसादीना ।
 गिरोविरेचनद्रव्यैः सुश्वोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ ३१ ॥
 संस्वेद्य मूत्रप्रभवं वस्त्रपट्टेन वेष्टितम् ।
 सीवन्याः सर्वतो धस्ताद्विधेद्द्विहि मुखेन वै ॥ ३२ ॥
 सुष्ककोशमगच्छन्त्यामन्तर्वह्नौ विचक्षणः ।
 वातवृद्धिक्रमं कुर्याद्वाहस्तवाग्निना हितः ॥ ३३ ॥
 शङ्खोपरिकर्णान्ते त्वक्त्वा सेवनीमादरात् ।
 व्यत्यासाद्वा शिरसि विधेदन्तर्वह्नित्तये ॥ ३४ ॥
 तैलमैरण्डं पीत्वा वलासिद्धं पयोन्वितम् ।
 आशानशूलोपचितामन्तर्वह्निं जयेन्नरः ॥ ३५ ॥
 राम्ना यद्यमृतैरण्डं वलागोक्षुरसाधितः ।
 काथोऽन्तर्वह्निं हत्वाशु रघुतैलेन मिश्रितम् ॥ ३६ ॥

विदग्धाशु च सर्वासु योज्य कर्म व्रणायहम् ।
 अगुष्ठमध्ये त्वक् छित्वा दहेद्वायुं विवर्जयेत् ॥
 अनेनैव विधानेन कुर्याद्वातकफात्मजे ॥ ३६ ॥
 तूपपणं पिप्पलीमूलं देवदारुफलत्रिकम् ।
 कपायं पाचयेत्तेपां सचारलवणत्रयम् ॥ ३७ ॥
 त्रिभिर्मासैः प्रशाम्येत वृद्धिर्वातकफात्मजा ॥ ३८ ॥
 राम्नायश्चसृत्तरण्ड पटोलारेणुका बला ।
 वृषथ क्वधितो वृद्धिं निहन्याच्चित्रतैलवान् ॥ ३९ ॥
 गन्धर्वतैलसंमिश्रं विशालामूलजं रजः ।
 चीरेण पीतं सप्ताहाहृदिं हन्ति न संशयः ॥ ४० ॥

—०—

अथ कुरुराटलक्षणमाह ।

अत्यभिष्यन्दि गुर्वस्त्रसेवनान्निचयं गतः ।
 करोति ग्रन्थिवच्छोफं दीपो बङ्गणसन्धिषु ॥ ४१ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

यथांबुना तु संपिष्टं मूलं भांग्याः प्रलेपनात् ।
 कुरण्डं गण्डमालाञ्च हन्त्यवश्यं न संशयः ॥ ४२ ॥
 शम्बूकोदरनिहितं गव्यं सप्ताहमात्तपे सर्पिः ।
 स्थितमपहरति कुरण्डं मैश्ववचूर्णान्वितं लेपात् ॥ ४३ ॥
 मसैश्वव घृताभ्यक्तं ताम्रभाजनमातपे ।
 प्रतप्तं चूर्णनिर्घृष्टं तन्मलं समुपाहरेत् ॥ ४४ ॥
 स्रक्षयेत्तेन कौरण्डमनुद्विग्नो दिवानिशम् ।

प्रवृद्धं तेन कौरण्डं नश्यत्याह पुनर्न सुः ॥ ४५ ॥

लज्जालुमूलगुणस्य विट्प्रलेपः प्रयोजितः ।

कुरण्डं योनिरोगञ्च नाशयेदविकल्पतः ॥ ४६ ॥

सतैललवणं भस्मपारदं लेपमात्रतः ।

अपि तालफलाकारां वृद्धिं जयति वेगतः ॥ ४७ ॥

—०—

शतपुष्पासृतादारुचन्दनं रजनीद्वयम् ।

जीरके द्वे वचानागं त्रिफला गुग्गुलुत्वचम् ॥ ४८ ॥

मांसीकुष्ठं पत्रकौला राम्नायुङ्गी च चित्रकम् ।

कृमिघ्नमश्वगन्धा च शैलेयं कटुरोहिणी ॥ ४९ ॥

सैन्धवं तगरञ्चैव कुष्ठजातिविषैः समैः ।

एतैश्च कार्पिकैः कल्कैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५० ॥

द्वपसुण्डितिकैरण्डनिम्बपत्रभवो रसः ।

काण्डकार्थ्यास्तथा चीरं प्रस्थं प्रस्थं विनिश्चिपेत् ॥ ५१ ॥

सिद्धमेतदघृतं पीतमन्त्रवृद्धिं व्यपोहति ।

वातवृद्धिं पित्तवृद्धिं मेदोवृद्धिं मथापि वा ॥ ५२ ॥

मूत्रवृद्धिं श्लोपदञ्च यक्तृप्लीहानमेव च ।

शतपुष्पाघृतं चैतद् धन्यादेतन्नसंशयः ॥ ५३ ॥

शतपुष्पाद्यं घृतम् ।

शतमैरण्डमूलस्य पलं शण्डप्रायवाङ्कम् ।

जलद्रोणे विपक्त्व्यं यावत्पादावशेषितम् ॥ ५४ ॥

तेन पादावशेषेण पयसा तक्षमेन च ।

प्रस्थमैरण्डतैलस्य तन्मूलाञ्च चतुष्पलम् ॥ ५५ ॥

त्रिपलं शृङ्गवेरस्य गर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ।

तत्पिबेन्नियतः शुद्धो नरः चीरान्नमुक् सदा ॥ ५६ ॥

अन्ववृद्धिं जयत्याशु तैलं गन्धर्वहस्तकम् ॥ ५७ ॥

इति गन्धर्वहस्ततैलम् ।

तैलं नारायणं योज्यं घानाभ्यञ्जनवस्तिपु ।

घृतं सौरेश्वरश्चैव ह्यन्ववृद्धिनिवृत्तये ॥

आर्द्रकं षट्पलं वापि चव्याद्यं च प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥

इति वङ्गसेनेऽन्ववृद्धिनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ४२ ॥

—०—

अथ ब्रध्मनिदानमाह ।

अत्यभिष्यन्दिगुर्वम्बं सेवनान्निचयं गतः ।

करोति वृद्धिं शोफञ्च दोषो ब्रध्मणमन्धिपु ॥

ज्वरशूलाङ्गसादाव्य तं ब्रध्ममिति निर्दिशेत् ॥ १ ॥

निर्व्ययं च कुरंङं स्यात् ब्रध्मं भवति सव्यथम् ।

अयमेवानयोर्मिदः अन्यत्सर्वसर्म तथा ॥ २ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

भ्रष्टखैरंडतैलेन कल्कः पथ्यासमुद्भवः ।

कृष्णासैन्धवसयुक्तो ब्रध्मरोगहरः परः ॥ ३ ॥

आविक्षीरेण गोधूमचूर्णं कुन्दुरुकस्य च ।

प्रलेपनं सुखीणं स्याद्ब्रध्मरोगहरं परम् ॥ ४ ॥

सृतभात्रे च वै काके विशाले तु प्रवेशयेत् ।

ब्रध्मं मुहूर्त्तं मेधावी तत्क्षणदरुजं भवेत् ॥ ५ ॥

अजालीहपुपाकुटं गोधूमं वदरान्वितम् ।

काञ्चिकेन तु संपिष्टं कुर्याद्ब्रध्नप्रलेपनम् ॥ ६ ॥
 खदंष्ट्रासिन्धुविश्वाम्बु दारुकमिहराशमभित् ।
 लोध्रचूर्णं घृतेनाद्याद्घातब्रध्नहरं परम् ॥ ७ ॥
 पुष्पोद्भूतं हरेदाशु विष्णुत न्तुपवारिणा ।
 भार्गीमूलमखडन्तु पानाद्दङ्गणवातजित् ॥ ८ ॥

—०—

मूलं विल्वकपित्थयो ररलुकस्याग्ने वृहत्योर्द्वयोः ।
 श्यामापूतिकरञ्जशिशुकतरो विश्वौषधारुष्करम् ॥
 कृष्णाग्रन्यिकं च व्यपञ्चलवर्णं चाराजमोदान्वितम् ।
 पीतं काञ्चिककोष्णतोयमथितै शूर्णीकृतं ब्रध्नजित् ॥ ९ ॥
 इति विल्वाद्य चूर्णम् ।

सैन्धवं मदनं कुष्टं शताह्वा निचुलं बचा ।
 स्त्रीवेरं मधुकं भार्गी देवदारुसनागरम् ॥ १० ॥
 कट्फलं पोष्करं मेदे चविकाचिच्चकं शठी ।
 विडङ्गातिविपाश्यामा हरेणु नलिनी स्थिरा ॥ ११ ॥
 विश्वाजमोदे कृष्णा च दन्तीराम्ना च तैः समैः ।
 साध्यमैरंडजं तैलमभ्यङ्गात्कफवातजित् ॥ १२ ॥
 ब्रध्नोदावर्त्तगुल्मार्षः प्लीहमहाद्यमारुतान् ।
 पानाहमश्मरीचैव हन्त्यात्तदनुवासनात् ॥ १३ ॥

इति वृहत्सैन्धवाद्य तैलम् ।

इति ब्रह्मसिने ब्रध्ननिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ४३ ॥

—०—

अथ गलगण्डनिदानमाह ।

निवहः श्वययुर्यस्य मुष्कवल्ग्वते गले ।

महान्वा यदि वा क्लृप्सो गलगण्डं तमादिशेत् ॥ १ ॥

बातः कफश्चापि गले प्रदुष्टौ मन्ये समाश्रित्य तथैव मेदः ।

कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खलिद्भिः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥ २ ॥

तोदान्वितः क्षणशिरावनहः श्यावारुणो वा पवनात्मकस्तु ।

पारुष्ययुक्तश्चिरहृदिपाको यदृच्छया पाकमियात्कदाचित् ॥ ३ ॥

वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तो भवेत्तथा तालुगलप्रशीपः ।

स्थिरः सवर्णो गुरुरुप्रकण्डूः शीतो महान्शैप कफात्मकस्तु ॥ ४ ॥

चिराभिहृदि भजते चिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ।

माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तो भवेत्तथा तालुगलप्रलीपः ॥ ५ ॥

स्निग्धोऽगुरुः पांडुरनिष्टगन्धो मेदोयुतः कण्डूयुतो रुजश्च ।

प्रलम्बत्तेऽलाबुवदल्पमूलो विवर्धते क्रीयति चात्र देहे ॥ ६ ॥

स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेऽनुशब्दं कुरुते च नित्यम् ॥ ७ ॥

कृच्छोच्छसन्तं मृदुसर्वगात्रं सम्बत्सरातीतमरोचकार्त्तम् ।

चीरश्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरश्चापि विवर्जयेत्तम् ॥ ८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्वेदोऽनिलोत्थे गलगण्डकादी नाद्यानिलक्ष्णीपधपत्रभंगैः ॥ ९ ॥

निचुलं शिश्रुबीजानि दशमूलमथापि वा ।

ग्रालेपनं वातगण्डे सुखीष्णं संप्रशस्यते ॥ १० ॥

स्वेदोपनाहैः कफसम्भवे तु

सरोद्यविस्त्रावणमेव कुर्यात् ॥ ११ ॥

देवदारुविशाला च कफगण्डे प्रलेपनम् ।

छर्दनं शीर्षरेकथ सर्वोरेचनिको हितः ॥ १२ ॥

मिदः समुत्थे तु यथोपदिष्टं विध्येच्छिरां स्निग्धतनोर्नरस्य ।

श्यामासुधालोहपुरीषदन्ती रसाञ्जनैद्यापि हितः प्रलेपः ॥ १३ ॥

मूत्रेण वा लोद्यहिताय कल्कं प्रातः पिवेत्सारमहीरुहाणाम् ॥ १४

सर्षपान् शिशुवीजानि शणवीजातसीयवान् ।

मूलकस्य च वीजानि तक्रेषान्नेन पेपयेत् ॥ १५ ॥

गण्डानि ग्रन्थयञ्चैव गण्डमालासुदारुणा ।

शालेपादेवनश्यन्ति विलयं यान्ति चाचिरात् ॥ १६ ॥

रक्षोघ्नतैलयुक्तो जलकुम्भिकभस्मना ।

लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि शस्यते ॥ १७ ॥

दग्धं वराहपुच्छाय कटुतैलसमन्वितम् ।

नस्येन हति तरुणं गलगण्डमसंशयम् ॥ १८ ॥

तंडुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपतः ।

हस्तिकर्णपलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति ॥ १९ ॥

श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिवेन्नरः ।

सर्पिषानियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ २० ॥

तिक्तालावुफले पक्के सप्ताहमुपितं जलम् ।

मद्यं वा गलगण्डघ्नं पानात्पथ्यान्न सेविनः ॥ २१ ॥

कर्णयुग्मवहिः सन्धि रल्पाभ्यासे स्थितञ्च यत् ।

उपर्युपरि तच्छिन्द्याद्गलगण्डे शिरान्नयम् ॥ २२ ॥

—०—

हिम्रावचागुडूची त्रिफलाऽनलदारुपिप्पलीकल्कैः ।

शृङ्गस्वरसैः सिद्धं तैलं गलगण्डजिम्नधुना ॥ २३ ॥

इति सिंहाय तैलम् ।

तैलं पिवेद्वा मृतबल्लिनिम्ब हिंस्त्राङ्गया वृक्षकपिप्पलीभिः
सिद्धं बलाभ्याञ्च सदेवदाहृ हितायनित्यं गलगंडरोगी ॥२

इत्यमृतार्थं तैलम् ।

प्रियंगुयष्टीमधुकं सकुष्टं सपिप्पलीचन्दनमुस्तनिम्बम् ।
कल्कं विनिक्षिप्य विपाच्यतैलं चतुर्गुणे नस्यविधिप्रयुक्तम् ।
शाखोटवल्कस्वरसे च सिद्धं हन्यात्प्रवृद्धं गलगंडरोगम् ॥ २५ ॥
इति शाखोटाद्यष्टतम् ।

त्रिफलायास्त्रयोभागा व्योपस्तद्विगुणो मतः ।

तस्माच्च द्विगुणं देयं काञ्चनारस्य वल्कलम् ॥ २६ ॥

एकोक्तते तु चूर्णेऽस्मि समो देयोऽथ गुग्गुलुः ।

क्षौद्रस्य तु ततो दद्याद्दशभागान्विचक्षणः ॥ २७ ॥

नाडीव्रणेषु सर्वेषु गलगण्डे तथैव च ।

सर्वासु गडमालासु गुटिकेयं प्रशश्यते ॥ २८ ॥

इति काञ्चनारगुग्गुलुगुटिका ।

यवमुद्गपटोलादि कटुरूक्षञ्च भोजनम् ।

हृदिश्च रक्तमुक्तिञ्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥

इति वङ्गसेने गलगण्डनिदानचिकित्साधिकारः
समाप्तः ॥ ४४ ॥

—०—

अथ गण्डमालानिदानमाह ।

कर्कशुकोनामलकप्रमाणैः कर्वांसमन्यागलवङ्गणेषु ।

भेदः कफाभ्या चिरमन्दपाकैः स्याद्गडमालाबहुभिस्तु गंडैः ॥१

ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाका स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।

कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवांपचोति प्रवदन्ति केचित् ॥२॥
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकासञ्जरखर्दियुतास्त्रसाध्या ॥३॥

—०—

अथ चिकित्साभाह ।

सर्पपारिष्टपत्राणि दग्ध्वाभस्नातकैः सह ।
छागमन्त्रेण संपिष्ट मपचीन्न प्रलेपनम् ॥ ४ ॥
पश्वत्यकाष्टं निचुलं गवां दन्तञ्च दाहयेत् ।
वाराहमज्जसंयुक्तं भस्महन्त्वपचीत्रणान् ॥ ५ ॥
वनकपीसजं मूलं तंडुलैः सह योजितम् ।
पक्वाज्ये पोलिकां खादे दपचीनाशनाय च ॥ ६ ॥
अलम्बुपादलोद्भूतं स्वरसं द्विपलं पिबेत् ।
अपच्यङ्गण्डमायायाः कामलायाश्च नाशनम् ॥ ७ ॥
मणिवन्धोपरिष्ठाद्वा कुर्याद्रेखात्रयं भिषक् ।
अद्भुलान्तरितं सम्यगऽपचीनां निवृत्तये ॥ ८ ॥
चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणो ।
एतैस्त्रैलं शृतं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ ९ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।
एभिस्त्रैल शृतं नस्यात् कृच्छ्रामित्यपचीं जयेत् ॥ १० ॥
इति व्योषाद्यं तैलम् ।

काकादनोगिफा कल्कैर्निर्गुंध्याः स्वरसैः शृतम् ।
आरनालैश्च कटुकं तैल स्यादपचीहरम् ॥ ११ ॥

इति काकादन्यादि तैलम् ।

अजमोदाससिदूरं श्रीवासं रजनीद्वयम् ।

चारद्वयमपामार्गं हरितालं मन शिला ॥ १२ ॥
 आर्द्रकाऽगुरु वा शण्डी जालिनी सेन्द्रवारुणी ।
 सर्वे द्रव्या समाना स्युर्भागाद्यार्द्धपलोन्मिता ॥ १३ ॥
 छागिनाष्टगुणेनैव मूत्रेण मृदुवह्निना ।
 कटुतैल पचेदेभि स्रुह्यार्कपयसा सह ॥ १४ ॥
 उत्पाद्यमानामपची नस्याद्विपर्ययेनृणाम् ।
 उत्पन्नमामपक्वाश्च नस्याभ्यङ्गेन नाशयेत् ॥ १५ ॥
 विशीर्णकुथितात्वऽर्थं निर्गन्धा पूयवाहिनी ।
 चिरजाऽसाध्यकल्पापि तैलेनानेन साध्यते ॥ १६ ॥
 युक्ताहारविहारेण नस्यदानेन चैव हि ।
 रोहिता क्षिप्रमेव हि सप्तरात्रान् न शशय ॥ १८ ॥

इति महाऽजमोदाद्य तैलम् । इत्यपची

माक्षिकाद्य सकृत् पीत क्वाथो वरुणमूलज ।
 गडमाला हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १९ ॥
 पिष्ट्वा ज्येष्ठ्यम्बुना पेया काञ्चनारत्वच शुभा ।
 विश्वभेषजसंयुक्ता गडमालाहरा परा ॥ २० ॥
 पलमर्द्धपल वापि पिष्ट्वा तडुलवारिणा ।
 काञ्चनारत्वच पीत्वा मुच्यते गडमालया ॥ २१ ॥
 जिह्वाध पार्श्वयो मूला च्छिरा द्वादशकीर्त्तिता ।
 तासा स्फूलशिरे द्वे तु क्षिद्यते च शनै शनै ॥ २२ ॥
 वडिशेनैव सगृह्य कुशपत्रेण बुद्धिमान् ।
 सुते रक्ते व्रणे तस्मिन् दद्यात् सगुडमार्द्रकम् ॥ २३ ॥
 भोजन चानभिष्यन्दि यूष कोलित्यमिष्यते ।
 नस्य वैरेचनं योज्य वमनञ्च प्रयोजयेत् ।
 गडमालाप्रशान्त्यर्थं यवमुद्गादिभोजनम् ॥ २४ ॥

वचाशठीहरिद्रे द्वे देवदारुमहीषधम् ।

हरीतकी चातिविषा सुस्तकेन्द्रयवाः समाः ॥ २५ ॥

एतान् दशपलान् भागांश्चतुर्दोषेऽश्वसः पचेत् ।

पादशेषे जले तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २६ ॥

कल्कं दत्त्वा पलोन्मानैः क्वाथ्यद्रव्यैः सुपेपितैः ।

प्रक्षिप्य त्रिगुणं चौद्रं व्योषचूर्णात् पलानि षट् ॥ २७ ॥

यथाकालं पिबेन्मात्रां यथेष्टाहारमेव च ।

गंडमालां निहन्त्याशु बहुवर्षसमुद्भवाम् ॥ २८ ॥

कासं श्वासं प्रतिश्यायं गलगंडं सुखामयम् ॥

इति वचाद्यं घृतम् ।

चक्रमर्दकमूलस्य कल्कं कृत्वा विपाचयेत् ।

केशराजरसे तैलं कटुकं मृदुनाग्निना ॥ २९ ॥

पक्वाशेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।

एतत्तैलं निहन्त्याशु गंडमालां सुदारुणाम् ॥ ३० ॥

चक्रमर्दादिसिन्दूरतैलम् ।

निर्गुंडीस्वरसे तैलं लाङ्गलीमूलकल्कितम् ।

तैलं नस्यान्निहन्त्याशु गंडमालां सुदारुणाम् ॥ ३१ ॥

इति निर्गुंडीतैलम् ।

गुष्ठामूलफलैस्तैलं तोये द्विगुणिते पचेत् ।

नस्याभ्यङ्गेन यमये गंडमालां सुदारुणाम् ॥ ३२ ॥

इति गुष्ठतैलम् ।

विडङ्गानलसिन्धूत्य राम्नोया चारदारुभिः ।

तैलं चतुर्गुणं सिद्धं कटुतुम्बीजलेन वा ॥

गंडमालापहं श्रेष्ठं गलगंडहरं परम् ॥ ३३ ॥

इति तुम्बीतैलम् ।

गंडमालापहं तैलं सिद्धं शाखोटकत्वचा ।

विष्वाऽश्वमार निर्गुंडी साधितं चापि नावनम् ॥ ३४ ॥

इति शाखोटकविष्वाद्य तैलम् ।

कुकुन्दर्या विपक्वन्तु चणत्तैलवरं ध्रुवम् ।

अभ्यङ्गान्नाशयैवृषां गंडमालां सुदारुणाम् ॥ ३५ ॥

इति कुकुन्दरीतैलम् ।

त्रिफला त्रिवृता दन्ती नीलिनी चतुरंगुलैः ।

पञ्चविंशतिसय्याकैः प्रत्येकं पलमात्रया ॥ ३६ ॥

कथितैः कुट्टितैरेभिश्चतुर्दशैः प्रमाणतः ।

पचेत्तु सलिले तावद्यावद्रोषश्च शेषितम् ॥ ३७ ॥

पञ्चाशत्तत्र निक्षिप्य गुग्गुलोऽस्तु पलान्यपि ।

क्वाथयेत् सघनं यावत् पुनस्तत्पूर्यवत् पचेत् ॥ ३८ ॥

ततस्तस्मिन् घनीभूते त्वगैलानागकेसरम् ।

त्रिकटुत्रिफलापर्णी यवानी जीरकानि च ॥ ३९ ॥

पिप्पलीमूलदहन हृषुपाकृष्णजीरकम् ।

वायिका चाजमीदा च तित्तिडीचाम्बवेतसम् ॥ ४० ॥

सोवर्चलयुतं कृत्वा श्लक्ष्णचूर्णं विनिक्षिपेत् ।

प्रत्येकमर्द्धपलिकैर्भागैः सम्यग्विचक्षणः ॥ ४१ ॥

ततोऽक्षमात्रां गुटिका भक्षयेच्च दिने दिने ।

गडमालार्युदपन्थि जङ्घास्तम्भोदरार्दितः ॥ ४२ ॥

अनेनैव विधानेन गिरिजम्बा प्रयोजयेत् ॥ ४३ ॥

इति त्रिफलाद्यो गुग्गुलुः ।

इति वङ्गसेने गरुडमालाऽधिकारः

समाप्तः ॥ ४५ ॥

अथ ग्रन्थिनिदानमाह ।

वातादयो मांसमसृग्प्रदुष्टाः मद्दूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
 वृत्तोन्नतं विग्रन्थितं तु शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥ १ ॥
 आयम्यते हृद्यप्रति तुद्यते च प्रत्यस्यते मथ्यति भिद्यते च ।
 कृष्णो मृदुर्वस्त्रिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥
 दन्द्दह्यते शुष्यति चुष्यते च पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
 रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्ता द्विन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥ ३ ॥
 शीतोविवर्णोऽल्परुजोऽतिकंडूः पापाण्वत्संहननोपपन्नः ।
 चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपाद्भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनं च पूयम् ॥ ४ ॥
 शरीरवृद्धिश्चयवृद्धिहानिः स्निग्धो महान् कंडुयुतोऽरुजश्च ।
 भेदः कृतो गच्छति चात्र भिन्ने पिष्ट्याकसर्पिः प्रतिमन्तु भेदः ॥ ५ ॥
 व्यायामजातैरबलस्य तैस्तै राक्षिष्य वायुश्च शिराप्रतानम् ।
 सद्भोच्यर्मपीड्य विशोथ्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥ ६ ॥
 ग्रन्थिः शिरानः स तु कच्छसाध्यो भवेद्यदि स्यात्सरुजयलय ।
 अरुक्त्वा एवाप्यचलो महांश्च समींल्यतथापि विवर्जनीयः ॥ ७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

ग्रन्थिष्वधामेषु भिषग्विदध्याच्छोथक्रियां विस्तरतो विधिज्ञः ।
 रक्षेत्तलं चास्य नरस्य नित्यं तद्रक्षितं व्याधिबलं निहन्ति ॥ ८ ॥
 हिंस्रासरोहिण्यमृताऽथ भांगीं स्रोनाकविल्वागुरुकृष्णगन्धाः ।
 गोपित्तपिष्टाः सह तालपत्रश ग्रन्थैर्विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥ ९ ॥
 कुर्व्यन्तु स्वेदोपनाहंश्च तथान्यान् मिहलेपनान् ॥ १० ॥

१ तालपत्री तालमूली ।

विदार्य वा पक्क मपोह्य पूयं प्रचाख्य बिल्वार्कनरेन्द्रतोयैः ।
 तिलैश्च पञ्चाङ्गुलपत्रमिश्रैः संस्वेदयेत् मैन्धवसंप्रयुक्तैः ॥ ११ ॥
 शङ्खं ब्रणञ्चाप्युपरोहयेत्तु तैलेन रास्त्रा सरलान्वितेन ।
 विडङ्गयष्टीमधुकामृताभिः सिद्धेन वा चीरसमन्वितेन ॥ १२ ॥
 जलायुकाः पित्तकृते हितास्तु चीरोदकाभ्यां परिपेचनञ्च ।
 काकोलिवर्गस्य तु शीतलानि पित्ते कषायाणि सशर्कराणि ॥ १३ ॥
 द्राक्षारसेनेक्षुरसेन चापि चूर्णं पिवेद्वापि हरीतकीनाम् ॥ १४ ॥
 मधूकजम्बार्जुनवेतसानां त्वग्निः प्रदेहानऽवधारयेच्च ।
 सशर्करैर्वा तृणमूलकल्कौर्दिद्यादभीक्ष्णं सुचुकन्दजैर्वा ॥ १५ ॥
 विदार्य चाऽऽपक्कमपोह्य पूयं धीतं कषायेण वनस्पतीनाम् ।
 तैलैः सद्यष्टोमधुकैर्विशोध्य सर्पिः प्रयोज्यं मधुकैर्विपक्कम् ॥ १६ ॥
 हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्या ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते च ।
 स्त्रिन्नस्य विप्लापनमेव कुर्यात् दंगुष्टलोहोपलवेषुदण्डैः ॥ १७ ॥
 विकङ्कतारग्वध काकणन्ती काकादनीतापसहस्रमूलैः ।
 शालिपयेदेनमलावुभाङ्गीकरञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥ १८ ॥
 मेदः समुत्थितं ग्रन्थिं तिलकल्कैः प्रदिह्य च ।
 सहाद्य वस्त्रपट्टेन स्वेदयेत्तप्तलोहकैः ॥
 पाटयित्वा तु शस्त्रेण हृत्वा मेदोऽग्निना दहेत् ॥ १९ ॥
 ग्रन्थीनमर्मप्रभवानपक्कानुद्धृत्य चाग्निं विदधीतवैद्यः ।
 क्षारिण्य चैतान् प्रतिसारयेच्च सलिख्य संलिख्य यथोपदेशम् ॥ २० ॥
 श्लेपनं शङ्खचूर्णेण सह मूलस्य भस्मना ।
 कफार्बुदापहं कुर्याद् ग्रन्थ्यादिषु विशेषतः ॥ २१ ॥
 ग्रन्थीनुद्धृत्य वा पक्कं बङ्गिकर्मप्रयोजयेत् ।
 पथात् क्षारिण्य संशोध्य ब्रणवत् समुपाचरेत् ॥ २२ ॥
 शिराग्रन्थिं परित्यज्य शेषं यत्नेन साधयेत् ॥ २३ ॥

दन्तीचित्रकमूलत्वक् सुधार्कपयसीगुडः ।

भङ्गातकास्थि काशीसं लेपो भिन्द्याच्छिलामपि ॥ २४ ॥

स्वर्जिकामूलकघारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।

प्रलेपे विहितः श्लक्ष्णो हन्ति ग्रन्थर्वुदादिकान् ॥ २५ ॥

यानि प्रतिद्वादश चांगुलानि मेढ्रञ्च वस्ति परिवर्ण्य सम्यक् ।

विदार्यमत्स्याण्डनिभानि वेद्यो विकल्पनालं पललं विदध्यात् ॥ २६ ॥

इति वङ्गसेने ग्रन्थिनिदानाधिकारः

समाप्तः ॥ ४६ ॥

अथार्बुदनिदानमाह ।

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्क्षितामांसमसृक्प्रदूष्य ।

हृतं स्थिरं मन्दरुजं महान्तं मनल्पमूलं चिरं बहुपाकम् ॥

कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तद्वुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥ १ ॥

बातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसापि ।

यज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति ॥ २ ॥

दोषः प्रदुष्टो रुधिरं शिरासु सङ्गोच्य संपीड्य ततस्त्वपाकम् ।

सास्त्रावमुच्यति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिम् ॥ ३ ॥

करोत्यंजस्त्रं रुधिरं सदुष्टमसाध्यमेकं रुधिरात्मकन्तु ।

रक्तत्रयोपद्रवपीडितत्वात् पांडुर्भवेत्सोऽर्बुदपीडितस्तु ॥ ४ ॥

सुष्टिप्रहारादिभिरदितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टञ्च नयेच्च शोथम् ।

अवेदनं क्षिण्वमनन्धवर्णं मपाकमश्नोऽपममप्रचात्यम् ॥ ५ ॥

प्रदुष्टमांसस्यं नरस्य गाढमेतद्भवेत्यांसपरायणस्य ।

मांसार्वुदन्त्वेतदऽसाध्यमुक्तं साध्येष्वपीमानि विवर्जयेत्तु ॥ ६ ॥

संप्रसृतं मर्मणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदऽचात्यम् ।
 यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्तुदमर्बुदञ्जैः ॥ ७ ॥
 यद्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वा द्विर्बुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ ८ ॥
 न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान् मेदो बहुत्वाच्च विशेषतस्तु ।
 दोषस्थिरत्वाद्ग्रथनाच्च तेषां सर्वावुदान्येव निसर्गतस्तु ॥ ९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

जयेद्द्विद्रधिवत् पूर्वं मर्बुदं प्रच्छनादिभिः ।

क्षाराग्निभ्यां दहेच्चापि प्रदेहैर्विविधैर्जयेत् ॥ १० ॥

कर्कारुकैर्वाकनारिकेल प्रियालपञ्चांगुलबीजपूरैः ।

वातावुदं क्षीरघृताम्बसिद्धैरुष्णैः सतेलैरुपनाहयेत् ॥ ११ ॥

स्वेदं विदध्यात् कुशलस्तु नाद्या शृङ्गेण रक्तं बहुशो हस्ते च ।

वातघ्ननिर्यूहपयोऽम्बुभागैः सिद्धां शताङ्गां त्रिवृत्तां पिवेद्वा ॥ १२ ॥

स्वेदोपनाहा मृदवस्तु पथ्याः पित्तावुदे कायविरेचनञ्च ।

विष्टथ चोदुम्बरशाकगोजीपत्रैर्भृशं क्षीद्रयुतैः प्रलिम्पेत् ॥ १३ ॥

सूक्ष्मीकृतैः सर्जरसप्रियंगु पतङ्गलोभार्जुनयष्टिकाङ्गैः ॥ १४ ॥

शुद्धस्य जन्तोः कफजेऽवुदे तु रक्ते च सिक्ते च ततोऽवुदं तत् ।

कपोतपारावतविड्ढिमिश्रैः सकांस्यनीली शुक्लाङ्गलाख्यैः ॥ १५ ॥

सूक्ष्मैस्तु काकादनमूलमिश्रैः चारप्रदिग्धैरथवा प्रदिह्येत् ॥ १६ ॥

निष्यावपिष्ट्याककुलत्यकल्कैर्भासप्रगाढैर्दधिमर्दितैश्च ।

लेपं विदध्यात् क्षमयो यथात्र मुञ्चन्त्यपत्यान्ययमचिका वा ।

अस्यावशिष्टं कृमिभिः प्रजग्धं लिखेत्ततोऽग्निं विदधीत पश्चात् ॥ १७ ॥

अशेषदोषाणि हि नावुदानि करोति तस्याश्च पुनर्भवन्ति ।

नरानशेषाणि ससुद्धरेत्तु हन्युः सशेषाणि यथाविपाग्नी ॥ १८ ॥

हरिद्रा लोध्रपतङ्गद्वन्द्वधूममनःशिला ।

मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽर्बुदहरः परः ॥

एतामेव क्रियां कुर्यादशेषां शर्करावुदे ॥ १८ ॥

यदल्पमूलं त्रपुसैः सताम्ब्रैस्तद्विष्यपत्रैरयवाऽऽयसैर्वा ।

चाराग्निशस्त्राण्यवचारयेच्च मुहुर्मुहुः प्राणमवेक्ष्यमाणः ॥

यदृच्छया चोपगतानि पाकं पाकक्रमेणोपचरेद्विधिज्ञः ॥ २० ॥

आस्फोतगोजीकरवीरपत्रैः कपायमिष्टं ब्रणशोधनार्थम् ।

शुद्धञ्च तैलं विदधीत भार्गीविडङ्गपाठात्रिफला सुसिद्धम् ॥ २१ ॥

स्रुहीगण्डीरिकास्वेदो नांशयेद्वुदानि च ।

लवणेनाऽथवा स्वेदः सीसकेन तथैव च ॥ २२ ॥

निवृत्यजिह्वां दग्धनैर्विदंश्यत्रिधा शिराशब्दमपि प्रकृत्या ।

निंशावमाने त्रिदिनान्यवश्यम्पीडां हरिद्वुदजां सुघोराम् ॥ २३ ॥

मूलकस्य कृतः चारो हरिद्रायास्तथैव च ।

शङ्खचूर्णेन सयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्बुदापहः ॥ २४ ॥

उपोदिकरसाभ्यक्ता स्तत्पत्रपरिवेष्टिता ।

प्रणश्यन्त्यचिरान्नृणां पिडिका छवुदादयः ॥ २५ ॥

उपोदिका काञ्जिक तक्र पिष्टा तथोपनाहं लवणेन सार्धम् ।

दृष्टोऽर्बुदानां प्रशमाय कैथि हिने दिने वा त्रिपु मर्मजानाम् ॥ २६ ॥

वटदुग्धकुटरोमक लिप्त वटं वटस्य कल्केन ।

अध्यस्थि सप्तरात्रान् महदपि शमयेत् सिद्धमिदम् ॥ २७ ॥

गन्धशिलाविश्वीषध विडङ्गयवभस्मजं समञ्चूर्णम् ।

ककलाशरक्तयुक्तं निपात् सर्वावुद्वृत्तिं ॥ २८ ॥

सितमारशिधुसर्पप यवमूलकबीजमरन्ध्रेण ।

लेपस्तत्र-कृतोऽयं ग्रन्थवुदगण्डमालघ्नः ॥ २९ ॥

शि मूलकयोर्वीजं रचोन्नं सरसं यवम् ।

अश्वमारश्च संपिष्य तक्रलेपोऽर्बुदादिजित् ॥ ३० ॥

इति वङ्गसेनेऽर्बुदनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ४६ ॥

—०—

अथ श्लीपदनिदानमाह ।

यः सञ्चरो वङ्गणजो भृशार्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ।
तच्छ्लीपदं स्यात् करकर्णनेत्रशिथौष्टनासाप्यपि केचिदाहः ॥ १ ॥

वातजं कृष्णरूक्षञ्च स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।

अनिमित्तरुजं तस्य बहुशो ज्वर एव च ॥ २ ॥

पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं मृदु ।

श्लैष्मिकं स्निग्धवर्णञ्च श्वेतं पांडु गुरुस्थिरम् ॥ ३ ॥

वल्मीकमिवसंजातं कण्टकैरुपधीयते ।

अब्दात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः ॥ ४ ॥

त्रीश्वप्येतानि जानीयाच्छ्लीपदानि कफोच्छ्रयात् ।

गुरुत्वञ्च महत्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥ ५ ॥

यत् श्लेष्मलाहारविहारजातं पुंसः प्रकृत्यापि कफात्मकस्य ।

सान्नायमत्युन्नतसर्वलिङ्गं सकडुरं श्लेष्मयुत विवर्ज्यम् ॥ ६ ॥

पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वतुंपु च शीतलाः ।

ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥ ७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

शाम्यति पिच्छलगुटिका सर्पपकल्कोपनाहतः सपदि ।

सैलबलाभ्यां लेपः करचरणशोथतामपि च ॥ ८ ॥

लङ्गनालीपनस्त्रेद रत्रनै रक्तमोक्षणैः ।
 प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लोपदं समुपाचरेत् ॥ ८ ॥
 मासमैरंडजं तैलं पिवेन्मूत्रेण मानवः ।
 कासमर्दशिफा कल्कं गव्येनान्येन यः पिवेत् ।
 श्लोपदं वातजं तस्य नाशमायाति सत्वरम् ॥ १० ॥
 महीपधविपक्वेन पयसा चान्नमादिशेत् ॥ ११ ॥
 गुल्फस्याधशिरां विध्ये श्लोपदे पित्तसम्भवे ।
 पित्तघ्नीञ्च क्रियां कुर्यात् पित्तार्बुदविसर्पवान् ॥ १२ ॥
 मञ्जिष्टामधुकं राम्ना सहिंसा सपुनर्नवा ।
 पिष्टारणालैर्लेपोऽयं पित्तश्लोपदशान्तये ॥ १३ ॥
 शिरां सुविदितां विध्ये दंगुष्टे श्लेष्मश्लोपदे ।
 पिवेद्वाप्यभयाकल्कं मूत्रेणान्यतमेन वै ॥ १४ ॥
 पिवेदेव गुडूचीं वा नागरं भद्रदारु च ।
 पिवेत्सर्पपतैलेन श्लोपदानां निवृत्तये ॥ १५ ॥
 हितं वा लेपने नित्यं चित्रकं देवदारु च ।
 सिद्धार्थशिशुकल्को वा सुखोष्णो मूत्रपेपितः ॥ १६ ॥
 सिद्धार्थं सौभाग्यनदेवदारुं विश्वीपधैर्मूत्रयुतैः प्रलेपः ।
 पुनर्नवानागरसर्पपानां कल्केन वा काञ्जिकमिश्रितेन ॥ १७ ॥
 धत्तूरैरंडनिर्गुण्डी वर्षाभूशिशुसर्पपैः ।
 प्रलेपः श्लोपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥ १८ ॥
 असाध्वमपि याल्यस्तं श्लोपदं चिरकालजम् ।
 मूलेन सहदेवायास्तालमिश्रेण लेपितम् ॥ १९ ॥
 निष्पिष्टमारणालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।
 प्रलेपात् श्लोपदं हन्ति बद्धमूलमपि स्थिरम् ॥ २० ॥
 शाखोटवल्कलमित्रं तोयं गोमूत्रसंयुतं पीत्वा ।

हन्याच्छीपदमुग्रं श्लेष्मभवं श्लीपदं पुंसाम् ॥ २१ ॥
 पिंडारकतरुसम्भव वन्दाकशिकाजयति सर्पिषा पोता ।
 श्लीपदमुग्रं नियतं बद्धा सूत्रेण जङ्घायाम् ॥ २२ ॥
 घत्तूरकस्य बीजानि पिप्पलीवर्द्धमानवत् ।
 श्लीतोदकेन पीतानि श्लीपदं घ्नन्ति दारुणम् ॥ २३ ॥
 पिवेत्सर्पपतैलेन श्लीपदानां निवृत्तये ।
 पूतीकरञ्जद्वजं रसं वापि यथा बलम् ॥ २४ ॥
 अनेनैव विधानेन पुत्रजीवकजं रसम् ।
 प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालसाम्यविभागवित् ॥ २५ ॥
 सप्तताम्बूलपत्राणां कल्कं तप्तेन वारिणा ।
 ससृष्टलवणोपेतं श्लीपदं हन्ति सेवितम् ॥ २६ ॥
 रजनीगुडसंयुक्तं गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।
 वर्षात्थं श्लीपदं हन्ति कंडू' कुष्ठ' विग्रेपतः ॥ २७ ॥
 वर्षाभूत्रिफलाचूर्णं पिप्पल्या सह योजितम् ।
 सक्षौद्रं विलिहेह्लेहं चिरोत्थं श्लीपदं जयेत् ॥ २८ ॥
 वृद्धदारुकचूर्णन्तु मूत्रसीवीरकादिभिः ।
 श्लीलितं श्लीपदं हन्ति कृच्छ्रं संवत्सरोत्थितम् ॥ २९ ॥
 क्षीरेण प्रातरुत्थाय पिवेद्यस्तु बलाहयम् ।
 सक्षीर श्लीपदाज्जन्तु रसाध्यादपिमुच्यते ॥ ३० ॥
 धान्याम्बूल तैलसंयुक्तं कफवातविनाशनम् ।
 दीपनं चामदोषघ्नं मेतच्छ्लीपदनाशदम् ॥ ३१ ॥
 उषोष्य पिष्ट्वा क्षीरेण पिवेदक्ष समं शुद्धिः ।
 कोचकस्य च बीजस्य सप्तपर्णात्वचस्तथा ॥ ३२ ॥
 नाडी च बीजकस्यापि वातज्वरप्रशान्तये ।
 पीत्वा च मासमेकं हि श्लीपदं नाशयेध्रुवम् ॥ ३३ ॥

जिङ्गिष्ठास्तु दलैः सम्यक् तुषांबुपरिपेतैः ।
स्वेदः श्रीपदनाशाय कर्त्तव्यः संप्रजानता ॥ ३४ ॥

—०—

गन्धर्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोजलेन यः पिबति ।
श्रीपदवन्धनमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥ ३५ ॥
इति गोमूत्रहरीतकी ।

कृष्णाचित्रकदन्तीनां कर्षमर्क्षपलं पलम् ।
विंशतिस्तु हरीतक्यो गुडस्य तु पलद्वयम् ॥ ३६ ॥
मधुना सह संयुक्तं श्रीपदं हन्ति दारुणम् ।
इति कृष्णाद्यो मोदकः ।

पिप्पलीत्रिफलादारु नागरं सपुनर्नवम् ।
भागेद्विपलिकैरेपां तत्समं वृद्धदारुकम् ॥ ३७ ॥
काञ्चिकेन हि तच्चूर्णं पिवेत्कर्षप्रमाणतः ।
जीर्णं वा परिहारं स्या ज्ञोजनं सार्वकामिकम् ॥ ३८ ॥
श्रीपदं वातरोगांश्च हन्यात् श्लीहानमेव च ।
अग्निञ्च कुरुते घोरं भस्मकञ्च प्रयच्छति ॥ ३९ ॥
इति पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ।

त्रिकटुत्रिफलाचव्यं दार्वीवरुणगोक्षुरम् ।
अलम्बुपागुडूचो च समभागानि चूर्णयेत् ॥ ४० ॥
सर्वेषां चूर्णमाहृत्य वृद्धदारुकतत्समम् ।
काञ्चिकेन च तत्प्रेय मत्तमात्रं प्रमाणतः ॥ ४१ ॥
जीर्णं चाऽपरिहारं स्या ज्ञोजनं सार्वकामिकम् ।
नाशयेत् श्रीपदं स्थौल्यं मामवातञ्च दारुणम् ॥ ४२ ॥
गुल्मकुटारुचिहरं वातश्लेष्मरुजापहम् ।
इति वृद्धदारुकचूर्णम् ।

निर्गुण्डोत्तिङ्गिका शिखिमन्यदलं पुनर्नवामूलम् ।
 भेत्तापापाणानां गोक्षुरकः पारिभद्रकत्वक् ॥ ४३ ॥
 एतैः पलांशैर्यो राशि स्ततः स्याद्विगुणः खलिः ।
 तैलेन सर्पपानान्तु तदेकीकृत्यबुद्धिमान् ॥ ४४ ॥
 शालीर्मडेन संदध्यात् सप्तरात्रं नये घटे ।
 ततः सर्पपतैलेन पिबेत्कर्पं प्रमाणतः ॥ ४५ ॥
 जीर्णं भुञ्जीतशाल्यद्रं सुद्राणां पक्षिणां रसैः ।
 पञ्चाशद्वर्षं जातञ्च जातांकुरमपिधुवम् ।
 त्रिसप्ताहाज्जयत्येष श्लेषदं नात्रसंशयः ॥ ४६ ॥

इति निर्गुण्डादि मण्डः ।

पिप्पलीत्रिफलादारु नागरं सपुनर्नवम् ।
 प्रत्येकं षोडशपलं गृहीत्वा चात्र चूर्णयेत् ॥ ४७ ॥
 वृषदाहकचूर्णेन समभागेन मिश्रयेत् ।
 अतश्चूर्णं पिबेत्कर्पं मानवः काञ्चिकादिभिः ॥ ४८ ॥
 जीर्णं त्वपरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ।
 नाशयेच्छ्लेषदं गुल्मं शूलं घ्नोहानमेव च ॥ ४९ ॥
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तिं सेव्यमानन्तु भस्मकम् ।
 उदावर्त्तमजीर्णञ्च हन्यामानिलपांडुताम् ।
 पिप्पल्यादिरयं ख्यातो विशेषाच्छ्लेषदे हितः ॥ ५० ॥

इति पाठान्तरभेदेन पिप्पल्याद्यं चूर्णम्

काकादनी काकजङ्घा वृहती कण्टकारिका ।
 कदम्बपुष्पी मन्दारी लवा शकनसी तथा ॥ ५१ ॥
 दग्धा मूत्रेण तद्भस्म स्रावयेत् चारकल्पवत् ।
 तत्र दद्यात् प्रतीघापं काकोदुम्बरिकारसम् ॥ ५२ ॥

मदनानां पञ्चकायं शुक्याया रसस्तथा ।

एषः चारस्तु पानीयः श्लोपदं हन्ति सेवितः ॥ ५३ ॥

अपचीं गंडमालाञ्च ग्रहणीदोषमेव च ।

अभक्ते रोचनञ्चैव हन्यात् सर्वविपाणि च ॥ ५४ ॥

एष्वेव तैलं संसिद्धं यस्याभ्यङ्गे पु योजितम् ।

एतत्तानाऽऽमयान् हन्ति ये च दुष्टव्रणा नृणाम् ॥ ५५ ॥

इति काकादन्यादिचारम् ।

सुरसा देवकाष्ठञ्च त्रिफला त्रिकटु गजा ।

लवणानि च सर्वाणि विडंगग्रंथिचित्रकम् ॥ ५६ ॥

चविका पिप्पलोमूलं गुग्गुलुर्हृत्पुषा वचा ।

यवाग्रजञ्च पाठा च शब्ये ले हृद्ददारुकम् ॥ ५७ ॥

कल्कैश्च कार्पिकैरैतैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दशमूली कपायेण धान्ययूपद्रवेण च ॥ ५८ ॥

दधिमंडसमायुक्तं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ।

पक्वं तदुद्धृतं कल्कात् पिवेत् कर्पत्रयं हविः ॥ ५९ ॥

श्लोपदं कफवातोत्थं मांसरक्ताश्रितञ्च यत् ।

भेदोत्थिताभिघातोत्थं हन्यादेव नसंगयः ॥ ६० ॥

अपचीं गंडमालाञ्च अन्तर्हृदि तयार्घुटम् ।

नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्लथयुं गुदजान्यपि ॥ ६१ ॥

परमग्निकरं हृद्यं कोष्ठकृमिविनाशनम् ॥ ६२ ॥

हृतं सौरेश्वरं नाम श्लोपदं हन्ति टारुणम् ।

जीवकेन कृतं ह्ये तद्रोगानीकविनाशनम् ॥ ६३ ॥

इति सौरेश्वरं हृतम्

दन्तीमूलपलं दद्याच्चिह्नभ्रूणपत्रं तथा ।

त्रिफलातिविपाचित्रविडङ्गाश्रंपञ्चोश्मितम् ॥ ६४ ॥

सुहीचारममायुक्तं घृतस्य कुडवं पचेत् ।
विन्दुमात्रोपयोगेन वेगः समुपजायते ॥ ६५ ॥
दुर्वारं श्लोपदं हन्ति हृत्तमिन्द्राशनिर्यथा ॥

इति दन्तीघृतम् ।

घृतप्रस्यं विपक्तव्यं सव्योषैर्हृद्ददारकैः ।

कल्कैः सौवीरसिद्धं स्याच्छ्लोपदानां निहृत्तये ॥ ६६ ॥
अग्निञ्च कुरुते नृणामामवाते च शस्यते ।

एभिः कटु पचेत्तैलं पानाच्छ्लोपदनाशनम् ॥ ६७ ॥

इति हृद्ददारकं घृततैलञ्च ।

विडङ्गमरिचार्केषु नागरं चित्रकं तथा ।

भद्रदार्वेलवाख्ये च सर्वेषु लवणेषु च ॥ ६८ ॥
तैलं पक्वं पिवेद्वापि श्लोपदानां निहृत्तये ॥

इति विडङ्गाद्यं तैलम् ।

यवान्नं कटुतैलेन कूर्ममासञ्च योजयेत् ।

श्लोपदानां प्रशान्त्यर्थं मशान्ती दाहमग्निना ॥ ६९ ॥

इति श्रीवङ्गसेने श्लोपदनिदानचिकित्साधिकारः
समाप्तः ॥ ४८ ॥

अथ विद्रधिनिदानमाह ।

त्वग्रक्तमांसभेदांसि प्रदूष्याऽस्थिसमाश्रिताः ।

दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता मृशम् ॥ १ ॥

महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथवाऽऽयतम् ।
स विद्रधिरिति ख्यातो विक्षेपः षड्विधश्च सः ॥ २ ॥
पृथग्दोषैः समस्यैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ॥
षष्णामपि हि तेषां तु लक्षणं सम्प्रचक्षते ॥ ३ ॥
कृष्णोऽरुणो वा विषमो मृशमत्स्वर्थवेदनः ।
चित्रीत्यानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः ॥ ४ ॥
पक्वोदुम्बरसंकाशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।
क्षिप्रोत्यानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥ ५ ॥
शरावसदृशः पांडुः श्लेेतः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।
चिरोत्यानप्रपाकश्च विद्रधिकफसम्भवः ॥ ६ ॥
तनुपीतसिताद्यैषा मास्त्रावाः क्रमशः स्मृताः ॥ ७ ॥
नानावर्णं रुजास्त्रावो घण्टालो विषमो महान् ।
विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥ ८ ॥
तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वा पथ्यकारिणः ।
क्षतोष्णावायुविक्षतः सरक्तं पित्तमोरयेत् ॥ ९ ॥
ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।
आगन्तुर्विद्रधिर्ज्ञेयः पित्तविद्रधिलक्षणः ॥ १० ॥
कृष्णस्फोटाहतः श्याव स्त्रीत्रदाहरुजाकरः ।
पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥ ११ ॥
उक्ताविद्रधयो ह्येते तेष्वसाध्यस्त्रिदोषजः ।
आभ्यन्तरानतथोर्ध्वं विद्रधीन् परिचक्ष्महे ॥ १२ ॥
पृथक् संभूय वा द्रोषाः कुपितागुल्मरूपिणम् ।
यल्मीकवत्समुन्नद्ध मन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥ १३ ॥
गुदे वस्तिं सुखेनाभ्यां कुक्षीं बद्धययोस्तथा ।

वृकयोः प्रोङ्गियकृति हृदये क्लोन्नि चाप्यथ ॥ १४ ॥
 तेषामुक्तानि लिङ्गानि वाह्यविद्रधिलक्षणैः ।
 अधिष्ठानविशेषैः लक्षणानि निबोध मे ॥ १५ ॥
 गुदे वातनिरोधस्तु वस्ती रुच्छात्पमूत्रता ।
 नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षी मारुतवेदना ॥ १६ ॥
 कटीपृष्ठग्रहस्तीव्री लङ्घणेत्ये तु विद्रधो ।
 वृकयोः पार्श्वसंकोचः प्रोङ्गुच्छासावरोधनम् ॥ १७ ॥
 सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्री हृदिकासथ जायते ।
 खासो यकृति हिक्का च पिपासाक्लोमजैऽधिका ॥ १८ ॥
 नाभेरुपरिजा पक्वा यान्यूर्ध्वमितरेत्वधः ।
 अधः सुतेषु जीवेषु सुतेपूर्ध्वं न जीवति ॥ १९ ॥
 हृन्नाभिवस्तिवर्ज्याये तेषु भिन्नेषु वाह्यतः ।
 जीवेत्कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कथञ्चन ॥ २० ॥
 साध्याविद्रधयः पञ्च विवर्ज्यं साङ्घ्रिपातिकः ।
 आमपक्वविटग्धत्वं तेषां शोथवदादिशेत् ॥ २१ ॥
 आभानं वदनिःस्पन्दं कर्दिर्हिक्काटपान्वितम् ।
 रुजाश्वाससर्मायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ २२ ॥
 आमो वा यदि वा पक्वो महान्वा यदि चेतरेः ।
 सर्वा भर्मांत्यितथात्र विद्रधिः कष्ट उच्यते ॥ २३ ॥
 हृन्नाभिवस्तिजः पक्वो वर्ज्यायश्च विदोपजः ।
 मुष्टिप्रमाणो रक्तस्तु विद्रधिस्तु ततः परः ॥ २४ ॥
 गुल्मस्तिष्ठति दोषेषु विद्रधिर्मांसशोणिते ।
 विद्रधिः पच्यते तस्मात् गुल्मश्चापि न पच्यते ॥ २५ ॥
 पवनेन स्तनशिरा विकृताः प्राप्य योपिताम् ।
 स्तानां गर्भिणीनाश्च सन्धवे श्वयथुर्घनः ॥ २६ ॥

स्तने सदुग्धे वा बाह्यो विद्रधेर्लक्षणान्वितः ।

नाडीनां सूक्ष्मवक्रत्वात् कन्यानां न तु जायते ॥ २७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

जलीकायातनं शस्तं सर्वस्मिन्नेव विद्रधौ ।

सृदुर्विरेको लघुन्नं स्वेदः पित्तोत्तरं विना ॥ २८ ॥

अपक्वो विद्रधौ युष्ठा इणशोथवदौषधम् ।

वातघ्नमूलकल्कैस्तु पसातैलघृतप्लुतैः ॥ २९ ॥

सुरोष्णो बहुशो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ।

स्वेदोपनाहः कर्त्तव्यः शिशुमूलसमन्वितः ॥ ३० ॥

यवगोधूममुद्गैश्च सर्पिः पिष्टैः प्रलेपयेत् ।

विलोयते चणैव सविदग्धस्तु विद्रधिः ॥ ३१ ॥

पुनर्नवादारुविल्व दशमूलभवांशसा ।

गुग्गुल्वेरण्डतैलं वा पिवेन्नास्तविद्रधौ ॥ ३२ ॥

दशमूलीछिन्नरुहा पथ्यादारुपुनर्नवाः ।

ज्वरविद्रधिगोफेषु शिशु विश्वयुता हिताः ॥ ३३ ॥

पैत्तिकं सारिवालाजा मधुकैः शर्करायुतैः ।

प्रदिग्धात् चीरपिष्टैर्षा पयस्योशीरचन्दनैः ॥ ३४ ॥

त्रिहृत्तरोतकीनाश्च चूर्णं मधुयुतं पिवेत् ।

पिवेद्वा त्रिफलाकाथं त्रिहृत्कल्कात्संयुतम् ॥ ३५ ॥

पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रेण लेपनम् ।

सर्पिपाशतधीतेन नवनोतेन वा गवाम् ॥ ३६ ॥

इष्टकासिकतालोह गोशक्तुपपांशुभिः ।

मूत्रैरुष्णैश्च सततं स्वेदयेत् श्लेष्मविद्रधिम् ॥ ३७ ॥

दग्मूलीकपायै ष सस्त्रे ह्येन रसेन वा ।
 शोथं व्रणं वा कोष्ठेन समूलं परिपेचयेत् ॥ ३८ ॥
 त्रिफलाशिशुवरुणं दग्मूलाभ्रसापिबेत् ।
 गुग्गुलं मूत्रयुक्तं वा विद्रधि कफसम्भवे ॥ ३९ ॥
 शिरां यथोक्तां विध्येच्च कफजे विद्रधि भिषक् ।
 रक्तपित्तानिलोत्प्लेषु केचिहाहा भवन्ति हि ॥ ४० ॥
 पित्तविद्रधिवत्सर्वा क्रियानिरवशेषतः ।
 विद्रधोः कुशलः कुर्याद्द्रक्ताङ्गन्तु निमित्तयोः ॥ ४१ ॥
 पिबेद्वाभ्यन्तरे पथ्यां स च सौभाञ्जनाद्रसम् ।
 नाराचमथवा सर्पिस्तैलं वाऽद्याद्बुक्कजम् ॥ ४२ ॥
 कृष्णाजाजीविशाला च ह्यपामार्गफलं तथा ।
 पीतं ह्येतन्निहन्त्याशु विद्रधिं कोष्ठसम्भवम् ॥ ४३ ॥
 शिशुमूलं जले धीतं दरपिष्टं प्रगालयेत् ।
 तद्रसं मधुना पीत्वा हन्त्यन्तर्विद्रधिं नरः ॥ ४४ ॥
 श्वेतवर्षाभुवोमूलं मूलं वरुणकस्य च ।
 जलेन क्लथितं पीत मपक्कं विद्रधिं जयेत् ॥ ४५ ॥
 सौभाञ्जनकनिर्यूहो हिंगुसैन्धवसंयुतः ।
 अचिराद्विद्रधिं हन्ति प्रातः प्रातर्निपेवितः ॥ ४६ ॥
 शमयति पाठामूलं क्षौद्रयुतं तंडुलांबुना पीतम् ।
 अन्तर्भूतं विद्रधिमुद्धतमाश्वेव मनुजस्य ॥ ४७ ॥
 कासीससैन्धवशिलाजतु हिंगुचूर्ण-
 मिथीकृतां वरुणवल्कलजः कपायः ।
 अभ्यन्तरोत्थितमपक्कमतिप्रमाणं
 नृणामयं जयति विद्रधिसुप्रकोर्यम् ॥ ४८ ॥
 दन्तीचित्रकगीदन्त चिरविल्वाखमारकान् ।

आन्तरे वितरेद्विद्वानऽपक्वे शोयविद्रधी ॥ ४८ ॥

वरुणादिगणकाय मपक्वेऽभ्यन्तरोत्थिते ।

उपकादिप्रतोवापं पिबेत्संशमनाय वै ॥ ५० ॥

अपक्वे त्वेतदुद्दिष्टं पक्वे तु व्रणवत् क्रिया ॥ ५१ ॥

सृतेऽप्यूर्ध्वमधद्यापि मैरेयास्तसुरासवैः ।

पेयो वरुणकादिस्तु मधुशिशुरसोऽथवा ॥ ५२ ॥

मधुशिशुस्तु भूलेन यवागूं साधुसाधिताम् ।

यवंकोलकुलित्यानां सर्वैर्भुञ्जीतमानवः ॥ ५३ ॥

भूनिम्बार्द्धपलं निशापलयुतं दाव्यापले द्वे तथा ।

भूर्वाधि^१न पुनर्नवां कुरुसमां दाव्याः समः प्रग्रहः ।

वासादद्द्वयुतं पलन्तु कटुकायोज्यातदर्धेन वै ।

अश्वाह्वं निशयासमानममृताकर्पास्तु पञ्चैव तु ॥ ५४ ॥

सर्वे वत्सक सप्तकर्पसहितं सुहृत्क्षचूर्णीकृतम् ।

वासायाः स्वरसेन भावितमिदं त्रीन्पञ्च वै वासरान् ॥ ५५ ॥

भूयस्तद्गुडवारिणा प्रलिदिनं पीतं पुरस्खरवी ।

पुंसां विद्रधिनाशनञ्च कथितं तथ्यं स्वयं ब्रह्मणा ॥ ५६ ॥

इति भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

सिद्धं वरुणादिगणे विधिना तत्कायकल्पितं सर्पिः ।

शुद्धतमोस्तत्पीतं भियजा सद्योऽग्निजं प्रथितम् ॥ ५७ ॥

शिरसां शूलमशेष विद्रधिमन्तःस्वमुग्रमपहरति ।

पञ्चविधं गुल्मगदं शमयति वारिवहुभुक्त्वाऽन्नम् ॥ ५८ ॥

इति वरुणकाद्यं घृतम् ।

नक्तमालस्य पत्राणि वरुणादिफलानि च ।
 सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥ ५९ ॥
 द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तिक्तरोहिणी ।
 प्रियंगुकुशमूलञ्च निचुलस्य त्वगेव च ॥ ६० ॥
 एतेषां कार्पिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दुष्टव्रणप्रशमनं तथा नाडीविशोधनम् ॥ ६१ ॥
 सद्यः क्षिद्रं व्रणानाञ्च करञ्जाद्यमिदं शुभम् ॥ ६१ ॥

इति करञ्जघृतम् ।

तिक्तकट्फलकं सर्पिर्महातिक्तमथापि वा ।
 घान्वन्तरं वा नैस्वं वा विद्रधी योजयेत्सदा ॥ ६२ ॥
 प्रियंगुधातकीलोधं कट्फलं द्विनिशान्वितम् ।
 एतत्तैलं विपक्तव्यं विद्रधी व्रणरोपणम् ॥ ६३ ॥

इति प्रियंग्वाद्यं तैलम् ।

द्विपञ्चमूलोत्रिफला कुलित्यत्रिवृच्छनैः मूलकशियुयुक्तैः ।
 तैलं तिलैरण्डजमेतदेभिः सिद्धं हितं विद्रधिगुल्मशूले ॥ ६४ ॥

इति वङ्गसेने विद्रधिनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ४६ ॥

—०—

अथ व्रणशोधनिदानमाह ।

एकदेशोल्लितः शोथो व्रणानां पूर्वलक्षणम् ।
 यद्विधः स्यात् पृथक् सर्वं रक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ ११ ॥
 शोथाः षडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोधलक्षणैः ।
 विशेषः कथ्यते तेषां पक्काऽपक्कादिनिश्चये ॥ २ ॥

विषमं पचते वातात् पित्तोत्थथाचिरं चिरम् ।

कफजः पित्तवच्छेयो रक्ताङ्गन्तु समुद्भवः ॥ ३ ॥

मन्दोष्णताल्पशोधत्वं काठिन्यं त्वक् सवर्णता ।

मन्दवेदनता चैव शोथानामामलक्षणम् ॥ ४ ॥

दह्यते दहने नैव चारिणैव च पचते ।

पिप्पलिकागण्डेनैव दृश्यते छिद्यते तथा ॥ ५ ॥

भिद्यते चैव शस्त्रेण दग्डेनैव च ताड्यते ।

पीड्यते पाणिनेवान्तःसूचिभिरिव तुद्यते ॥ ६ ॥

सोपचोपौ किवर्णः स्यादगुल्मैवावघट्यते ।

आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्भवत् ॥ ७ ॥

न गच्छेदाततः शोथो भवेदाधानवस्तिवत् ।

ज्वरस्तृष्णारुचिस्वेतत् पचमानस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥

वैदनोपशमः शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः ।

प्रादुर्भावो बलीनाश्च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥

उपद्रवाणां प्रशमो निम्नतास्फुटनं त्वचः ।

वस्ताविवांनुसञ्चारः शोथेऽगुलिनिपीडिते ॥ १० ॥

पूयस्य पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडिते ।

भक्तकाङ्क्षा भवेच्चैव शोथानां पक्वलक्षणम् ॥ ११ ॥

कफजेषु तु शोथेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृग्म् ।

पक्वं लिङ्गञ्च तत् स्पष्टं यत्र स्याच्छान्तिशोफता ॥ १२ ॥

त्वक् स्यावा च रुजोऽल्पत्वं यन्नस्पृशत्वमश्मवत् ।

रक्तपाकमिति ब्रूयात्तत् प्राञ्चो मुक्तमशयः ॥ १३ ॥

नर्तेऽनिलाद्रुग्ण विना च पित्त पाकः कफाद्यापि विना न पूयः ।

तस्माद्दि सर्वं परिपाककाले पचन्ति शोथास्त्रिभिरेव दीपैः ॥ १४ ॥

कालान्तरेणाभ्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसृज्यते ।

पचत्यतः शोणितमेपपाकी मतः परेषां विदुषां द्वितीयः ॥ १५ ॥
 कचं समासाद्य यथैव बद्धिर्वायोरितः सन्दहति प्रसह्य ।
 तथैव पूयो ह्यविनिःसृतो हि मांसं शिराः स्रायु च खादतीह ॥ १६ ॥
 भ्रामं विदद्यमानं हि सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक् ।
 ज्ञानीयात्स भवेद्द्वैद्यः शेषास्तस्करहृत्तयः ॥ १७ ॥
 इति व्रणशोधनिदानम् ।

—०—

अथ व्रणरोगनिदानमाह ।

द्विधाव्रणः सविज्ञेयः शरीरागन्तुभेदतः ।
 दोषैराद्यस्तयोरन्यः शस्त्रादिचतसम्भवः ॥ १८ ॥
 स्तब्धः कठिनसंस्पर्शा मन्दस्त्रावो महारुजः ।
 तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः ॥ १९ ॥
 दृष्ट्यामोहज्वरक्लेद दाहपाकावदारणैः ।
 व्रणं पित्तकृतं विद्याद्बन्धैः स्वावैद्य पृतिकैः ॥ २० ॥
 बहुपिच्छो गुरुस्निग्धः स्मितो मन्दवेदनः ।
 पांडुवर्णोऽल्पसंक्लेद शिरपाकी कफव्रणः ॥ २१ ॥
 रक्तो रक्तसुतीरक्ता द्विविजः स्यात्तदन्वयैः ॥ २२ ॥
 त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्याऽनुपद्रवः ।
 घौमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः ॥ २३ ॥
 गुणैरन्यतमैर्हीनं स्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ।
 सर्वैर्विहीनो विज्ञेय स्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥ २४ ॥
 पूतिपूयातिदुष्टासृक् स्वाव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः ।
 दुष्टव्रणोऽतिगन्धाद्यः शुद्धलिङ्गविपर्ययः ॥ २५ ॥
 जिह्वातलामोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।

सुव्यवस्थो निरास्त्रावः शुद्धो व्रण इति स्मृतः ॥ २६ ॥
 व्रणः शुध्यतिगन्धेन मृदुत्वञ्चोपगच्छति ।
 रोहत्वं परिनिःसङ्गस्तस्माद्गन्धः प्रशस्यते ॥ २७ ॥
 कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्तः क्लेदवर्जिताः ।
 स्थिराश्च पिटिकावर्त्ती रोहतीति तमादिशेत् ॥ २८ ॥
 दोषप्रकीपाद्दशायामा दभिघातादजीर्णतः ।
 हर्षात् क्रोधाद्भयाच्चैव व्रणो रूढोऽपि दीर्यते ॥ ३० ॥
 कुष्ठिनां विपजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
 व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ॥ ३१ ॥
 वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः सवेत् ।
 आगन्तुजो व्रणः सिध्येन्नसिध्येद्दोषसम्भवः ॥ ३१ ॥
 मद्यागुर्वाज्यं सुमनः पद्मचन्दनचम्पकैः ।
 सुगन्धादिव्यगन्धाश्च सुमुपूर्णां व्रणाः स्मृताः ॥ ३३ ॥
 ये च मर्मसुसंभूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ।
 दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं वह्निः शीताश्च ये व्रणाः ॥ ३४ ॥
 दह्यन्ते वह्निरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ।
 प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः ॥ ३५ ॥
 प्रहृष्टपूरुधिरा व्रणा येषाञ्च मर्मसु ।
 क्रियाभिः सम्यगारध्वानसिध्यन्ति च ये व्रणाः ॥
 बर्जयेदपितान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ।

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

आदौ विज्ञापनं कुर्याद्वितीयमवसेचनम् ।
 तृतीयसुपनाहन्तु चतुर्थी पाटनक्रियाम् ॥ ३७ ॥

पञ्चमं शोधनं कुर्यात् पठं रोपणमिष्यते ।
 एते क्रमा व्रणस्थोक्ताः सप्तमं च कृतापहम् ॥ ३८ ॥
 मातुलिङ्गाग्निमन्थो च सुरदारुमहौषधम् ।
 अहिस्त्रा चैव रास्त्रा च प्रलेपो वातशोथनुत् ॥ ३९ ॥
 कल्कः काश्चिकसंपिष्टः स्निग्धः शाखोटकत्वचः ।
 सुपर्ण इव नागानां वातशोथविनाशनः ॥ ४० ॥
 शिरोपोद्गतबीजानि हिंस्त्राकाला सुदर्शनः ।
 तडुलीयकमूलञ्च प्रलेपः शोथनाशनः ॥ ४१ ॥
 दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा ।
 शोतलाद्य गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोथहा ॥ ४२ ॥

—०—

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ प्लक्षवेतसशेलुभिः ।
 चन्दनद्वयमञ्जिष्ठा यष्टीसूरणगैरकैः ॥ ४३ ॥
 शतधौतघृतोन्मिश्रै लेंपो रक्तप्रसादनः ।
 दाहपाकरुजास्त्राव शोफनिर्वापणः परः ॥ ४४ ॥
 इति वृद्धशयोधादिलेपः ।

विधिर्विषघ्नो विषजे पित्तघ्नो पिहितो विधिः ॥ ४५ ॥
 अजगन्धालशृङ्गीञ्च काला सरसमेव च ।
 एकांशिकाश्वगन्धा च प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ ४६ ॥
 पुनर्नवादारुशिशु दशमूलमहौषधैः ।
 कफवातकृते शोथे लेपः कोष्णो विधीयते ॥ ४७ ॥
 पिण्डोतकावयं लोभ्रं पूर्वजैश्च प्रकोर्त्तिताः ।
 वर्गाश्चयः प्रलेपेन शोथे सर्वकृते हितः ॥ ४८ ॥
 स्निग्धाञ्जलवर्षैर्वति स्निग्धः शीतः पयोन्वितः ।

पित्ते कीर्णः कफे चार मूत्राद्यस्तत् प्रशान्तये ॥ ४८ ॥
 नरात्रौ लेपनं कुर्यात्तच्च पतितं तथा ।
 न च पर्युषितं चैव शृष्यमाणं न धारयेत् ॥ ५० ॥
 न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविधानतः ।
 द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥ ५१ ॥
 शोथयो रूपनाहन्तु कुर्यादादामविदग्धयोः ।
 प्रशाम्यत्य विदग्धस्तु विदग्धः पाकमिति च ॥ ५२ ॥
 कटुतैलान्वितैर्लेपात् सर्पनिर्मोकभस्त्रभिः ।
 चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति ध्रुवम् ॥ ५३ ॥
 दण्डोत्पलकामूलेन पिटिका संप्रलेपिता ।
 तंडुलोदकपिष्टेन नाशमायात्यसंशयम् ॥ ५४ ॥
 सतिला सातसीबीजा दध्यस्त्रा सक्तुपिण्डिका ।
 सकिण्णकुष्टलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ ५५ ॥
 शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्पपाः ।
 सक्तवः किण्णमतसी प्रदेहः पाचनः मृतः ॥ ५६ ॥
 संपूरणैः स्नेहपानैः संदिग्धैश्चोपनाहनैः ।
 प्रदेहपरिषेकैश्च वातव्रणमुपाचरेत् ॥ ५७ ॥
 शीतलैर्मधुरस्निग्धैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
 भद्रपानाशनैः सर्वैः पित्तव्रणमुपाचरेत् ॥ ५८ ॥
 रुचैः कटुभिरुष्णैश्च प्रदेहपरिषेचनैः ।
 कफव्रणं प्रशमयेत्तथा लङ्घनपाचनैः ॥ ५९ ॥
 रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।
 शोथानां स्वेदनं कार्यं ये चाप्येवंविधा व्रणाः ॥ ६० ॥
 वेदनीपशमाहापि तथा पाकभयादपि ।
 सुचिरोत्पत्ति ते शोथे कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥ ६१ ॥

सशोथे कठिने श्यामे सरक्ते वेदनावति ।
 संरक्वे विपमे वापि ब्रणे विस्त्रावणं हितम् ॥ ६२ ॥
 घातपित्तप्रदुष्टेषु दीर्घकालानुबन्धियु ।
 विरेचनं प्रसंशन्ति ब्रणेषु ब्रणकीविदैः ॥ ६३ ॥
 अन्तः पूयिष्ट बक्त्रेषु सदैवोत्सर्गवत्स्वपि ।
 गतिमत्सुचरोगुषु भेदनं प्राप्तमुच्यते ॥ ६४ ॥
 बालवृद्धासहस्रोण भोरूणां योपितामपि ।
 मर्मोपरि च ज्ञातेषु पक्वदोषेषु दारणम् ॥ ६५ ॥
 चिरबिल्व्वाग्निको दन्तो चित्रको हयमारकः ।
 कपोतकाकगृध्राणां पुरीषाणि च दारणम् ॥ ६६ ॥
 अत्यथंकठिना यान्ति शोधाः पाचनभेदनम् ।
 द्रव्याणां पिच्छलानां त्वञ्जुलेन परिपीडिताः ॥ ६७ ॥
 यवगोधूममापाणां चूर्णानि च समासतः ।
 शुथ्यमाणसुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ॥
 न चापि सुखमाल्प्ये तथा दोषः प्रसिच्यति ॥ ६८ ॥
 ततः प्रक्षालनः कायः पटोलनिम्बपत्रजः ।
 अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुग्गवः ॥ ६९ ॥
 पञ्चमूलीहयं वाते न्यग्रोधादिषु पैत्तिके ।
 आरग्वधादिको योज्यः कफजे सर्वकर्मसु ॥ ७० ॥
 त्रिफला खदिरो दावी न्यग्रोधादि बलाकुशाः ।
 निम्बकोलकपत्राणि कपायाः शोधने हिताः ॥ ७१ ॥
 गृहधमः सलवणः सकृत्प्रवृत्तिलचित्रकः ।
 मेदो दुष्टब्रणान्याशु शोपयेन्मधुमिश्रितः ॥ ७२ ॥
 तिलसैन्धवयद्ग्राह्य निम्बपत्रनिशायुगैः ।
 त्रिवृद्धृतयुतैः पिष्टैः प्रलेपो ब्रणशोधनः

एकं वा शारिवामूलं सर्वं व्रणविशोधनम् ॥ ७४ ॥
 निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना क्षतशोधनः ।
 रोपणं सर्पिषायुक्तो यवकल्केऽप्ययं विधिः ॥ ७५ ॥
 व्रणान् विशोधयेदर्थ्या सूक्ष्मांश्च संधिवर्त्मजान् ।
 अभयाच्चिह्नतादन्ती लाङ्गलीमधुमैत्र्यवैः ॥ ७६ ॥
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानमरोहताम् ।
 कल्कस्तु रोपणो देयः स्तिलजो मधुसंयुतः ॥ ७७ ॥
 निम्बपत्रमधुभ्यान्तु युक्तः संशोधनः परः ।
 पूर्वाभ्यां सर्पिषा वापि युक्तः संरोपणः परः ॥ ७८ ॥
 निम्बपत्रघृतघ्नीद्र दार्वीमधुकसंयुता ।
 वर्त्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रीपयेद्व्रणान् ॥ ७९ ॥
 अश्वगन्धारुहालोध्र कट्फलं मधुयष्टिका ।
 समङ्गरधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ॥ ८० ॥
 प्रपौण्डरीकं जीयन्ती गोजिह्वाधातकीबला ।
 रोपणं सतिलं दद्यात् प्रलेपं सघृतं व्रणे ॥ ८१ ॥
 यष्टीतिलाः सुपिष्टा वा सघृताव्रणरोपणे ।
 धातकीचन्दनबला समङ्गामधुकोत्पलैः ।
 दार्वीमेदातिलैर्लेपः ससर्पिर्व्रणरोपणः ॥ ८२ ॥
 निम्बपत्रतिलादन्ती त्रिष्टवैत्र्यवमाचिकम् ।
 दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी ॥ ८३ ॥
 अस्फुक्तार्जुः कथिक्कान्ता मांसोलोन्ननिशायुगीः ।
 तिलवर्हिगिग्घारिष्टैः लेपो दुष्टव्रणापहः ॥ ८४ ॥
 कट्फलदाडिमरजनी प्रियंगुफलतान्त्रपुष्पिकापुष्पैः ।
 धात्रीरससपिष्टैः दुष्टव्रणरोपणः कल्कः ॥ ८५ ॥
 सर्पपतैलविमिश्रो रविकरसंगोषितस्तु सप्ताहम् ।

विपनिशयोः समभागो दुष्टव्रणनाशनः कथितः ॥ ८६ ॥

गम्भीरे शुष्कमांसे च व्रणे चोच्छादनं मतम् ।

अपामार्गीऽश्वगन्धा च तालपत्री तथैव च ।

उच्छादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिद्ययो गणः ॥ ८७ ॥

सुपवीपत्रधत्तूर कर्णमोटकुठेरकाः ।

पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोयणाः ॥ ८८ ॥

ककुभोदुम्बराश्वत्थ जंवूकफललोघ्नजैः ।

त्वक्चूर्णैश्चूर्णिताः क्षिप्रं संरोहन्ति व्रणाः ध्रुवम् ॥ ८९ ॥

सदाहावेदनावन्तो ये व्रणामारुतोत्तराः ।

तेषां तिलानुमांशैव भृष्टान् पयसि निर्वृतान् ।

तेनैव पयसा पिष्ट्वा दद्यादालेपनं भिषक् ॥ ९० ॥

द्विपञ्चमूलकल्केन कथितेनाम्भसापि वा ।

सर्पिषासहतैलेन कोष्णेन परिपेचयेत् ॥ ९१ ॥

यवचूर्णं समधुक् सह तैलेन सर्पिषा ।

दद्याद्व्रलेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥ ९२ ॥

उच्छूनमधुमांसानां व्रणानामवसादनम् ।

जातीपुष्पं मनोह्रा च सृहीकासचित्रकैः ॥ ९३ ॥

मासोत्थितांधिरोत्थांध दुःशोथकठिनान् व्रणान् ।

दण्डोद्भूतसमायुक्ताब्कोधयेत् चारकशीणा ॥ ९४ ॥

वातादिभूतान् सस्त्रावा भूपयेदुग्रवेदनान् ।

यवाज्यभूर्जमदन श्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ९५ ॥

श्रीवासगुग्गुल्वगुरु सालनिर्यासधूपिताः ।

कठिनत्वं व्रणायान्ति नश्यन्त्यास्राववेदनाः ॥ ९६ ॥

रक्तपित्तविपागन्तु गम्भीरान् सोष्णान् व्रणान् ।

क्षीररोपणभैषज्य शृतेनाज्येन रोपयेत् ॥ ९७ ॥

निर्वापनघृतं चोद्द्रं तैलं मधुकचन्दनम् ।

लेपनं शीथरुग्दाह रक्तं निर्वापयेद्ब्रणान्ते ॥ ८८ ॥

करञ्चारिष्टनिर्गुण्डी रसो हन्याद्ब्रणकमीन् ।

कलायत्रिदलीपत्रं कोशाम्नास्थि च पूरणात् ।

सुरसादिरसैः सेको लेपनं लशुनेन वा ॥ ८९ ॥

निम्बपत्रवचाहिंगु सर्पिलवणसर्षपैः ।

धूपनं स्याद्ब्रणे देयं कृमिकण्डूलापहम् ॥ ९० ॥

रोमाकीर्णं ब्रणे यस्तु न सम्यगुपरोहति ।

सुरकर्त्तरिसदंशै स्तस्य रोमाणि निर्हरेत् ॥ ९१ ॥

रोमस्थाने यदा रोम ब्रणशान्ते च नो भवेत् ।

तत्र वैद्येन कर्त्तव्यो रोमसञ्चयनो विधिः ॥ ९२ ॥

कपोतवङ्गालशुनं सशीर्षं ससैन्धवं चित्रकमूलमिश्रम् ।

तदश्लेङ्गस्य रसेन पिष्टं ब्रणे प्रलेपो भवने हि रोमाम् ॥ ९३ ॥

ये क्लेदपाकस्रुतिगन्धवन्तो ब्रणाधिरोत्याः सर्जः सशोथाः ।

प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं त्रिफलारसेन ॥ ९४ ॥

पटोलनिम्बासनसारधात्री पथ्याक्षनिर्यूहमहर्मुखेषु ।

नरः पिवेत्तु गुग्गुलुना विसर्पविस्फोटदुष्टब्रणशान्तिमिच्छन् ॥ ९५ ॥

मनःशिला समञ्चिष्टा सलाक्षारजनीहयम् ।

प्रलेपाक्षघृतः चोद्द्र स्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ ९६ ॥

पूतिगन्धिविवर्णांश्च महाम्नावान् महारुजः ।

ब्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैस्समुपाचरेत् ॥ ९७ ॥

जीर्णशाल्योदनं क्षिप्रं मल्पमुष्यं द्रवोत्तरम् ।

भुञ्जानो जाड्रलैर्मांसैः शीघ्रं ब्रणमपोहति ॥ ९८ ॥

तंडुलीयकजीवन्ती मुनिपत्रकवास्तुकीः ।

कालमूलकपात्तीकु पटोलैः कारवेल्लकैः ॥ ९९ ॥

सदाडिमैः सामलकै घृतभ्रष्टैः ससैन्धवैः ।

अन्यैरेवं गुणैर्वापि मुद्गादीनां रसेन वा ॥ ११० ॥

अम्लं दधि च धाकश्च मांसमानुपमौदकम् ।

क्षीरं गुरुणि चाम्बानि ब्रणे च परिवर्जयेत् ॥ १११ ॥

दिवानिद्राविहीनय निर्वातगृहसेवकः ।

ब्रणिवैद्यवशे तिष्ठन् शीघ्रं ब्रणमपोहति ॥ ११२ ॥

ब्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।

तौ च रुक् च दिवास्वापा ते च मृत्युश्च मैथुनात् ॥ ११३ ॥

यच्छिनत्वाममज्ञाना द्यश्च पक्वमुपेक्षते ।

श्रपचाविवमन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ ११४ ॥

इति वङ्गसेने ब्रणशोथशारीरब्रणोपक्रमनिदान-

चिकित्साधिकारः समाप्तः ॥ ५० ॥

अथागन्तुब्रणनिदानमाह ।

नानाधारामुखैः शस्त्रैः नानास्थाननिपातितैः ।

भवन्ति नानाकृतयो ब्रणास्तास्तां निबोध मे ॥ १ ॥

क्षिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षत पिच्छितमेव च ।

घृष्टमाहुस्तथा पष्टं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २ ॥

तिर्थेक् क्षिन्न ऋजुर्वापि ब्रणोयस्त्वायतो भवेत् ।

गात्रस्य पाटनं तद्धि क्षिन्नमित्यभिधीयते ॥ ३ ॥

शक्तिकुन्तेषुखङ्गाय विषाणैराशयो हतः ।

यत्किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥ ४ ॥

स्थानान्यामग्निपक्वानां सूत्रस्य रुधिरस्य च ।

हृदुन्दुकः फुफ्फुसश्च कोट इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णं ज्वरोदाहयं जायते ।

मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ॥ ६ ॥

मूर्च्छाश्वासदृषाधानन मभक्तच्छन्द एव च ।

विण्मूत्रवातमद्भय स्वेदास्रावोऽधिरक्तता ॥ ७ ॥

लोहगन्धित्वमाम्यस्य गात्रदीर्गन्ध्यमेव च ।

हृच्छूलं पार्श्वयोद्यापि विग्रेषं चात्र मे शृणु ॥ ८ ॥

शामाशयस्ये रुधिरं रुधिरं हृदयत्वपि ।

धाधानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणम् ॥ ९ ॥

पक्वाशयगते चापि रुजागीरवमेव च ।

अधःकाचे विग्रेषेण शीतता च भवेदिह ॥ १० ॥

सूक्ष्माभ्यगत्याभिहतं यदङ्गन्तु शरैः प्लुतम् ।

उत्तुडितं निर्गतं वा तद्विद्वमितिनिर्दिशेत् ॥ ११ ॥

नातिच्छिन्नं नातिभिन्नं सुभयोर्लक्षणांश्चितम् ।

विपमं व्रणमङ्गेषु तत्क्षतं तु विनिर्दिशेत् ॥ १२ ॥

प्रहारपीडनाभ्याञ्च यदङ्गं पृथुतां गतम् ।

मास्वितत्पिच्छितं विद्यान्मज्जारक्तपरिप्लुतम् ॥ १३ ॥

घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचः ।

ऊपास्रावान्वितन्तु घृष्टमिति विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥

श्यायं सगोष्पं पिटिकाचितं च सुष्टुर्मुहुः शोणितवाहिनश्च ।

शृद्रुवतं बुद्बुदतुल्यमांसं व्रणं सगल्पं सरुजं वदन्ति ॥ १५ ॥

त्वचोतोत्यगिरादीनि भित्वा वा परिहृत्य वा ।

कोष्टे प्रतिष्ठितं गल्पं कुर्याद्रक्तानुपद्रयान् ॥ १६ ॥

तत्रान्तर्लोहितं पांडुं शीतपादकराननम् ।

शीतोच्छामं रक्तनेत्रं मानदश्च विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

भ्रमः प्रलापः प्रतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च ।
 स्रस्ताङ्गतामूर्च्छनमूर्ध्वाती स्त्रीवाराजो बासकताश्च तास्ताः ॥१८॥
 मांसोदकामं रुधिरञ्च गच्छेत्सर्वेन्द्रियार्थी परमस्तथैव ।
 दशार्धसंख्येष्वथवा क्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥१९॥
 सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रवे तत्क्षतजय वायुः ।
 करोति रोगान् विविधान्यथोक्ताञ्छिरासु विद्वास्त्वथवा क्षतासु ॥२०॥
 कौञ्जं शरीरावयवावसादः क्रियास्वऽशक्तिस्तुमुलारुजय ।
 चिराद्गणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्दं पुरुषं व्यवस्येत् ॥२१॥
 शोथाभिहृदिस्तुमुलारुजय बलक्षयः सर्वत एव शोथः ।
 क्षतुषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात्सर्वकर्मापरमथ लिङ्गम् ॥ २२ ॥
 घोराजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्त्वस्थासुचनेति शान्तिम् ।
 भिषग्विपंश्चिद्विदितार्थसूत्रं तमस्थिविद्दं पुरुषं व्यवस्येत् ॥२३॥
 यथा स्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वभिताङ्गितेषु ।
 पांडुर्विवर्णः सृशितं नवेत्ति यो मांसमर्माण्यभिताङ्गितः स्यात् ॥२४॥
 मर्माश्रितं व्रणं प्राप्य वायुर्हि सर्वदेहगः ।
 वेगैरायामयेद्देहं व्रणायामन्तु तस्यजित् ॥ २५ ॥
 विसर्पः पक्षघातश्च शिरःस्तभोऽपतानकः ।
 मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णाहनुग्रह ॥ २६ ॥
 कासः छर्दिरतीसारो ह्रिकाश्वासः सवेपथुः ।
 षोडशोपद्रवाः प्रोक्ताः व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥ २७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

बुद्धान्तुव्रणं वैद्यो घृतक्षीदसमन्विता ।

शीताक्रियाप्रयोक्तव्या रक्तपित्तोषनाग्निनी ॥ २८ ॥

क्रुद्धे सदोव्रणे युञ्ज्या दूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
 लङ्घनश्च बलं ज्ञात्वा भोजनं चास्त्रमोक्षणम् ॥ २८ ॥
 घृष्टे विदालिते चैव सुतरामिष्यते विधिः ।
 यतोद्घृष्टं स्रवत्वस्त्रं पाकस्त्रीनाशु जायते ॥ ३० ॥
 छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे चृते वासृगऽति स्रवेत् ।
 रक्तचयात्तत्र रुजः करोति पवनो भृशम् ॥ ३१ ॥
 स्नेहपानपरीपेकं लेपस्त्रेदोपनाहनम् ।
 कुर्वीतस्नेहवस्त्रिश्च मारुतघ्नौपधैः शृतैः ॥ ३२ ॥
 छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे चते सदो भिषग्वरः ।
 पटसूत्रेण संवेष्ट्य व्रणं व्रणविशारदः ॥ ३३ ॥
 सुद्धुर्मुहुः तथा दुःखं न प्राप्नोति भिषग्वरः ।
 तथा कर्माप्रकुर्वीत सर्वतश्च सुखप्रदम् ॥ ३४ ॥
 अथवा दीप्यलवणं पोटल्यास्त्रेदयेन्मुहुः ।
 संतप्तयातसलोहं पात्रसंयोगतः क्रमात् ।
 दुष्टं रक्तं स्थितं चापि शृङ्खलाब्वादिभिर्हरित् ॥ ३५ ॥
 सद्यःचते व्रणे वैद्यः सशूले परिपेचयेत् ।
 यष्टीमधुकमित्रेण नातिगीतेन सर्पिणा ॥ ३६ ॥
 कपायमधुराः शीताः क्रियाः सर्वास्तु योजयेत् ॥ ३७ ॥
 आमामशयस्ये रुधिरे विदध्याहमनं नरः ।
 तस्मिन् पक्वामशयस्ये तु प्रकुर्वीत विरेचनम् ॥ ३८ ॥
 क्वाथो वंशत्वगेरण्ड श्वदंद्राऽश्मभिदाकृतः ।
 हिंगुसैन्धवसंयुक्तः कोष्टस्थं स्यावयेदसृक् ॥ ३९ ॥
 खड्गादिच्छिन्नगावस्यं तत्काले पूरितो व्रणः ।
 गाङ्गेरुक्तेमूलरसैः सद्यः स्यात्ततवेदनः ॥ ४० ॥
 यवकोलकुलित्यानां निःस्त्रेहेन रसेन च ।

भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिवेत्कैन्धवसंयुताम् ॥ ४१ ॥

अपामार्गस्य संसिक्तं पत्रोत्प्रेन रसेन वा ।

सद्यो ब्रणेषु रक्तन्तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥ ४२ ॥

कर्पूरपूरितं बद्धं सघृतं सम्प्ररोहति ।

सद्यः शस्त्रक्षतं तत्तु व्यथापाकद्विवर्जितः ॥ ४३ ॥

शुनोजिह्वाकृतधूर्णः सद्यश्चतविरोहणः ।

• चुक्रतैलं चते विद्धे रोपणं परमं मतम् ॥ ४४ ॥

मानुषशिरः कपालं तदस्थि लेपनं मूर्ध्नेषु ।

रोपणमिदं क्षतानां योगशतैरप्यसाध्यानाम् ॥ ४५ ॥

स्नेहपानं परिसेकं स्नेहलेपोपनाहनम् ।

स्नेहवस्त्रिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधिताम् ॥ ४६ ॥

इति समाह्विकः प्रोक्तः सद्यो ब्रणहितो विधिः ।

समाहात्परतो कुर्याच्छारीरब्रणवत् क्रियाम् ॥ ४७ ॥

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तो गुग्गुलुर्वटकीकृतः ।

निर्यन्वणो विवंधघ्नो ब्रणशोधनरोपणः ॥ ४८ ॥

इति गुग्गुलुवटिका ।

अमृतापटोलमूल त्रिफलात्रिकटुकमिघ्नानाम् ।

समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलोर्भागः ॥ ४९ ॥

प्रतिवासरमेकैकां खादेदक्षप्रमाणां गुटिकाम् ।

जेतुं ब्रणान्वातासृग्गुल्मोदरश्चययुरोगादीन् ॥ ५० ॥

इत्यमृतागुग्गुलुः ।

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुका दावीनिशासारिवा ।

मञ्जिष्ठाऽभयसिक्यतुत्यमधुकैर्नक्ताह्वबीजैः समैः ॥

सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्वाविथो ।

गम्भोराः सरुजो ब्रणाः सगतिकाः शुद्धमन्तिरोहन्ति च ॥ ५१ ॥

वृहवैद्योपदेशेन पारम्पर्यापदेशतः ।

जातीष्टते तु संसिद्धे चेतव्यं सिद्ध्यकं बुधैः ॥ ५२ ॥

इति जात्यादिष्टतम् ।

तिक्तासिक्थनिगायष्टी नक्ताद्वाफनपल्लवैः ।

पटोलमालतीनिम्ब पत्रैर्वृण्यं शृतं छतम् ॥ ५३ ॥

इति तिक्ताद्यं छतम् ।

जातिनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पद्मवाः ।

सिक्थं समधुकं कुष्टं हे निशे कटुरोहिणी ॥ ५४ ॥

भस्त्रिष्टापद्मकं लोध्रं भभयानोलमुत्पलम् ।

तुत्यकं शारिवाबीजं नक्तमालस्य दापयेत् ॥ ५५ ॥

एतानि समभागानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।

विपत्रणे समुत्पत्रे स्फोटिके कक्षुरोगके ॥

दद्गुविसर्परोगेषु कीटदुष्टेषु सर्वथा ।

मद्यं शस्त्रप्रहारिषु दग्धविहेषु चैव हि ॥ ५७ ॥

नखदन्तक्षते देहे दुष्टमांसापकर्षणे ।

प्रोक्षणाद्यमिदं तैलं हितं शोधनरोपणम् ॥ ५८ ॥

इति जातिकाद्यं तैलम् ।

शरपुङ्खालाङ्गुली चित्रकरामठरसोनसिन्धुवरैः ।

सविषामयैः समांशैः कटुतैलसाधितं विधिना ॥ ५९ ॥

विपरीतमल्लसंज्ञं तैलं दुष्टव्रणं तथा नाडीम् ।

बहुभेषजैरसाध्या मप्यभोक्तुश्च निस्तुदति ॥ ६० ॥

इति विपरीतमल्लतैलम् ।

कुठारकांत्यलशतं काथयेदुख्येऽश्वसि ।

तेन पादावशेषेण तैलप्रस्य विपाचयेत् ॥ ६१ ॥

१ २

कल्कैः कुठाराऽपामार्गं प्रोष्टिका मक्षिकासु च १

एतत्तैलं कुठारस्य शोधनं ब्रणरोपणम् ॥ ६२ ॥

नाडीषु परमाभ्यङ्गो निजास्वागन्तुकेषु च ॥

इति कुठारतैलम् ।

दूर्वास्त्रसमंसिद्धं तैलं कम्पिल्लकेन वा ।

दावीत्वचस्य कल्केन प्रधानं ब्रणरोपणम् ॥ ६३ ॥

इति दूर्वाद्य तैलम् ।

बलाशिखरिकामूलं पिष्टातैलं विपाचयेत् ।

नूलतैलमिति ख्यातं मभ्यङ्गान्नूलकान्वितः ॥ ६४ ॥

ये ब्रणास्त्रिवृत्ता केचिच्छरीरागन्तवः सदा ।

रोपणार्थं भिषक्तेषां मिष्टं तैलं प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥

इति नूलतैलम् ।

अमृतागुग्गुलुं श्रेष्ठो हित तैलञ्च बज्जकम् ॥ ६६ ॥

विडङ्गत्रिफलाव्योषं चूर्णं गुग्गुलुना समम् ।

सर्पिषावटकी कृत्वा खादेद्वा हितभोजनम् ॥ ६७ ॥

दुष्टव्रणापचोमेह कुष्ठनाडीविशोधनः ।

इति ब्रणेषु वटिकागुग्गुलुरेपः ।

त्रिकटुत्रिफलामुस्तं विडङ्गामृतचिषकम् ।

पटोलपिप्पलीमूलं ह्युपासुरदारु च ॥ ६८ ॥

तुम्बुरुपुष्करं चथं विशाला रजनीद्वयम् ।

विडं मौवर्चलं चारं सैन्धवं गजपिप्पली ॥ ६९ ॥

यावस्थेतानि सर्वाणि तावद्दिगुणगुग्गुलुः ।

कोलप्रमाणां गुटिकां भक्षयेन्मधुना सह ॥ ७० ॥

कासं श्वासं तथा शोथ मर्शांसि च भगन्दरम् ।

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च कुचिवस्तिगुदे रुजम् ॥ ७१ ॥

अशरीमूत्रकृच्छ्रञ्च ह्यन्वहृदि तथा कृमीन् ॥ ७२ ॥

धिरज्वरोपष्टणानां क्षयोपहतर्वेतसाम् ।

आनाहञ्च तयोन्मादं कुष्ठान्यष्टोदराणि च ॥ ७३ ॥

नाडीदुष्टव्रणान् सर्वान् प्रमेहाच्छ्लीपदं तथा ।

सप्तविंशतिको नाम्ना गुग्गुलुः प्रथितो महान् ।

धान्वन्तरिकृतो ह्येषः सर्वरोगनिपूदनः ॥ ७४ ॥

इति सप्तविंशतिको गुग्गुलुः । इति सदोव्रणाः ।

—०—

तत्र स्निग्धं रूचं वायित्वद्रश्यमग्निर्दहति । अग्निसन्तप्तो हि
 स्त्रेहः सूक्ष्ममार्गानुसारित्वात् त्वगादींस्तु प्रविश्याशु दहति ।
 तस्मात् स्त्रेहदग्धे ऽधिका रुजो भवन्ति । तत्र पुष्टं दुर्दग्धं सम्य-
 ग्दग्धमतिदग्धमिति चतुर्विधं भवत्यग्निदग्धम् । तत्र विवर्णमात्रं
 पुष्यते तत्पुष्टं यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटास्तीव्रदाहवेदनाधिरादेवोप-
 शाम्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । सम्यग्दग्धमवगाढं तालवर्णं सुस्थितं पूर्व-
 लक्षणमयुक्तं च । अतिदग्धे त्वद्वांसाबलम्वनं गात्रविश्लेषणं शिरा-
 स्त्रायुमन्थ्यस्त्रि व्यापादनमतिमात्रवेदना ज्वरदाहपिपासा सूक्ष्मा-
 श्नामोपद्रवा भवन्ति । व्रणायास्यचिरेणोपरोहन्ति उपरूढा विवर्णा
 भवन्ति । इति व्रणः पुष्टादिभेदेन बह्विदग्धयतुर्विधो भवति ।

—०—

• अथ तस्य चिकित्सामाह ।

पुष्टस्याग्निप्रतपनं कुर्यादुष्णं तथौषधम् ।

शीतामुष्णाच्च दुर्दग्धे क्रियां कुर्यात्ततः पुनः ॥ ७५ ॥

घृतलेपनसेकांस्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥ ७६ ॥

अतिदग्धे तु शीर्णानि मांसानुद्धृत्य शीतलाम् ।

क्रियां कुर्याच्च तां काले शालितंडुलचन्दनैः ।

तिन्दुक्या त्वक् कपायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥ ७७ ॥

सम्यग्दग्धे तुगाचीरी प्लक्षचन्दनगैरिकैः ।

सामृतैः सर्पिंपायुक्तै रालेपं कारयेद्विप्रक् ॥ ७८ ॥

पथ्या कर्दमजीरक मधुसिक्थकसर्जमिश्रितं लेपात् ।

गव्यं घृतमपहरति पावकजनितं ब्रणं सद्यः ॥ ७९ ॥

अन्तरधूमकुठारको दहनजं लेपान्निहन्ति ब्रणम् ।

अश्वत्थस्य च शुष्कवल्कलकृतं चूर्णं तथा गुण्डनात् ॥

अभ्यङ्गाद्दिनिहन्ति तैलमखिल गण्डूपटैः साधितम् ।

पिष्टा शाल्मलितूलकैर्जलगता लेपात्तथा बालुका ॥ ८० ॥

अस्मिन्त्वारी योगाः कथिताः ।

दग्धवभस्मचूर्णं तिलतैलाक्तंपलेपनादचिरात् ।

हरति शिखिदाहदग्ध भूयोऽभ्यङ्गाद्दण्ड्याशु ॥ ८१ ॥

पित्तविद्रधिबोसर्प शसनं लेपनादिकम् ।

अग्निदग्धे ब्रणे सम्यक् प्रयुञ्जीतविचक्षणः ॥ ८२ ॥

शुभ्रा पुराननीदध्ना बारिणा परिपेषिता ।

लेपनं तैलदग्धस्य विस्फोटव्याधिनाशनम् ॥ ८३ ॥

अक्षिजेपु तु कर्तव्यमिदमाद्यैतनं हितम् ।

शिलुत्वक् त्रिफलादावीं क्वाथो रोचनर्यायुतः ॥

स्रुह्यर्काचीरसिक्तेऽक्षिण गव्य सर्पिर्निषेचयेत् ॥ ८४ ॥

मधुच्छिष्टं समधुकं लोध्रं सर्जरसं तथा ।
मञ्जिष्टं चन्दनं मूर्वां पिष्ट्वा सर्पिर्विषाचयेत् ॥ ८५ ॥
सर्वेषामग्निदग्धानां व्रणरोपणमुत्तमम् ।

इति मधुच्छिष्टाद्यं घृतम् ।

उभे हरिद्रे मञ्जिष्टा मधुकं लोध्रकट्फलम् ।
कम्पिलकमुभे मेदे लाङ्गलीमूलमेव च ॥ ८६ ॥
पिप्पलीत्रिफला चैव निम्बपत्रञ्च कार्ष्णिकम् ।
कपिलायाद्युतप्रस्थं पचेत्तद्विगुणं पयः ॥ ८७ ॥
पलद्वयञ्च सिक्त्यस्य सिद्धपूते च दापयेत् ।
लाङ्गलीकं घृतं नाम व्रणानां रोपणं परम् ॥ ८८ ॥
अग्निदग्धे विमर्षं च कीटलूता व्रणेषु च ।
चिरोत्थेषु च दुष्टेषु नाडीमर्माश्रितेषु च ॥ ८९ ॥

इति लाङ्गलीघृतम् ।

निबं कपायशल्काभ्यां पटोल्याः कटुतैलकम् ।
दग्धव्रणरुजाम्नाव दाहविस्फोटनाशनम् ॥ ९० ॥

इति पटोलीतैलम् ।

चन्दनं यदशुङ्गाद्य मञ्जिष्टा मधुकं तथा ।
प्रपीण्डरीकं मूर्वा च पतंगं धातकी तथा ॥ ९१ ॥
एतैस्त्रैः विपक्तव्यं सर्पिः क्षीरसमायुतम् ।
अग्निदग्धे व्रणे श्रेष्ठं तत्क्षणाद्रोपणं परम् ॥ ९२ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

अस्त्रं दधिञ्च शाकञ्च मांसमानूपवारिजम् ।
क्षीरं गुरुणि चान्नानि व्रणिनः परिवर्जयेत् ॥ ९३ ॥

वातास्त्रमसृतं दुष्टं सशोधं ग्रथितं व्रणम् ।

कुर्यात्सदाहं कङ्काढ्यं व्रणग्रन्थिरिति स्मृतः ॥ ८४ ॥

क्षारसूत्रं प्रयुञ्जीत दुष्टव्रणहरं विधिम् ।

—०—

कम्पिन्नकं विडङ्गानि त्वचं दर्प्यास्तथैव च ॥

पिद्दातैलं विपक्त्वा व्रणग्रन्थिहरं परम् ॥ ८५ ॥

इति कम्पिन्नकतैलम् ।

इति वङ्गसेने सदोव्रणाग्निदग्धव्रणनिदान

चिकित्साधिकारः समाप्तः ॥ ५१ ॥

—०—

अथ भग्ननिदानमाह ।

पतनपीडनव्यालविषदग्धप्रभृतिभि रभिघातविशेषै र्नेकविधि-

भिस्संध्यस्थां भङ्गमुपदिशन्तीत्यत आह ।

भग्नं समासाद्विविधं हुताशकाण्डे च सन्धाविह तत्र सन्धौ ।

उत्पिष्टविशिष्टविवर्तितञ्च तिर्य्यगतं क्षिप्तमधश्च षट्कम् ॥ १ ॥

प्रसारणाकुञ्चनवर्त्तनोग्रा रक् स्पर्शविद्वेषणमितदुक्तम् ।

मामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गमुत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात् ।

विशेषतो रात्रिभवारुजा च विश्लिष्टजेती च रुजा च नित्यम् ॥२॥

विवर्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्य्यगते तीव्ररुजो भवन्ति ।

क्षिप्तेति शूलं विपमारुगस्थोः क्षिप्ते त्वधोरुग्विघटश्च सन्धेः ॥३॥

काण्डे त्वतः कर्कटकाऽश्व कर्णविचूर्णित पिच्छितमस्थिक्ल्लिका ।

काण्डे च भग्नं ह्यतिपातितं च मज्जागतञ्च स्फुटितञ्च वक्रम् ॥४॥

छिन्नं द्विधा द्वादशधा च काण्डे स्वस्तांगता शोफरुजातिवृद्धिः ।

सम्पीड्यमानो भवतीह शब्दः स्पर्शासहः स्पन्दनतोदशूलाः ॥ ५ ॥

सर्वास्त्रवस्थासु नशर्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ।
 भग्नन्तु काण्डे बहुधा प्रयाति समासतो नामभिरेव तुल्यम् ॥६॥
 अल्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ।
 उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ७ ॥
 भिन्नं कपालं कथ्यान्तु सन्धिसुक्तं तथा च्युतम् ।
 जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्जयेत्तु विचक्षणः ॥ ८ ॥
 असंश्लिष्टं कपालञ्च ललाटे चूर्णितञ्च यत् ।
 भग्नं स्नानान्तरे शङ्खे पृष्टे मूर्ध्नि तु वर्जयेत् ॥ ९ ॥
 सम्यक् संहितमप्यस्थि दुर्निक्षेपनिबन्धनात् ।
 संचोभादापि यद्गच्छे द्विक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥ १० ॥
 तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि च ।
 कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥ ११ ॥

—०—

अथ भग्नचिकित्साभाह ।

आदो भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलांबुना ।
 पङ्केनालेपनं कार्यं बन्धनं च कुशान्वितम् ॥ १२ ॥
 अवनामितमुन्नम्येदुन्नतं चावपीडयेत् ।
 आच्छेदतिक्षिप्तमधीगतञ्चोपरिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 पलाशोदुम्बराश्वत्थ कदम्बनिचुलत्वचः ।
 वशसर्जार्जुनानाञ्च कुशार्थमुपसंहरत् ॥
 पटस्योपरिवधीया व्रगाढं शिथिलं न वा ॥ १४ ॥
 सप्तसप्तदिनाच्छीते घर्मे मुचेत्त्र्यहात् व्रहात् ।
 समाने पञ्चपञ्चाहा इग्नं दोषवशेन च ॥ १५ ॥
 आलेपनार्थं मञ्जिष्ठा मधुकं चाम्बुपेपितम् ।

शतघातघृतोन्मिथं शालिपिष्टञ्च लेपनम् ॥ १६ ॥
 सद्योऽभिघातजनिता रागरुजः श्वयथवः प्रशाम्यन्ति ।
 पिष्टकलवणालीपादम्ब्रीकाफलरसाभ्यां वा ॥ १७ ॥
 न्यग्रोधादिकपायतु सुशीतं परिधेचने ।
 पञ्चमूलोविपक्कन्तु क्षीर दद्यात्कवेदने ॥ १८ ॥
 सुखोष्णमवचार्यं वा तत्र तैल विजानता ।
 अविदाहिभिरन्नैश्च पौष्टिकैः समुपाचरेत् ॥ १९ ॥
 ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविक्षेपकारिका ॥ २० ॥
 मांसं मांसरसक्षीर सर्पिर्यूप. सतीनज. ।
 हं हण चान्नपानञ्च श्रेयं भग्नाय जानता ॥ २१ ॥
 शृष्टिक्षीरं मसर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
 शीतलं लाक्षयायुक्तं प्रातर्भग्नः पिवेन्नरः ॥ २२ ॥
 सष्टतेनास्थिसहारं लाक्षागोधूममर्जुनम् ।
 सन्धिसुक्तेऽस्थिमंभग्ने पिवेत् क्षीरेण वा पुनः ॥ २३ ॥
 चूर्णं पुरेण सयोज्य घृतेनार्जुनलाक्षयो. ।
 भग्नं सन्धानमायाति लीढ्वा क्षीरघृताशनः ॥ २४ ॥
 मूलं शृङ्गालविद्यायाः पीत्वा मांसरसेन तु ।
 चूर्णीकृत्य त्रिसप्ताहा दस्थिभग्नमपोहति ॥ २५ ॥
 आभाचूर्णं मधुयुत मस्थिभग्ने त्रह पिवेत् ।
 पित्वाप्यस्थिभवेत् सम्यग् बज्रसारनिभं दृढम् ॥ २६ ॥
 अम्ब्रीकाफलकल्क सौवीरस्तैलविमिश्रितः स्वेदाद् ।
 भग्नाभिहतरुजाघ्नै रथवीषधसाधितं श्वयथौ ॥ २७ ॥

तुल्यगुग्गुलुना योच्यं भग्नसन्धिप्रसाधनम् ॥ २८ ॥

इत्याभागुग्गुलुः ।

लाक्षास्थिसंघत् ककुभोऽखगन्धाचूर्णीकृतो नागबला सुरथ ।
सभग्नमुक्तास्थिरुजं निहन्या दङ्गानि कुर्यात् कुलिशोपमानि ॥२९॥

इति लाक्षादिगुग्गुलुः ।

रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले ।

दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरेण भावयेत् ॥ ३० ॥

द्वितीयं सप्तरात्रन्तु भावयेन्मधुरांबुना ।

ततः क्षीरं पुनः पीतान् शुष्कान् सूक्ष्मान्विचूर्णयेत् ॥ ३१ ॥

काकोल्यादिं खदंद्वाह्वं मञ्जिष्टां शारिवां तथा ।

कुष्टं सर्जरसं मांसीं सुरादारु सचन्दम् ॥ ३२ ॥

शतपुष्पाञ्च संचूर्ण्यं तिलचूर्णेन योजयेत् ।

पीडनार्थं तु कर्त्तव्यं सर्वगन्धै शृतं पयः ॥ ३३ ॥

चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं पाचयेत् पुनः ।

एलामंशुमतीपत्रं जीवन्ती तगरं तथा ॥ ३४ ॥

लोध्रं प्रपोण्डरीकञ्च तथा कालानुशारिवाम् ।

शैलेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम् ॥ ३५ ॥

पिष्ट्वा शृङ्गाटकं चैव प्रागुक्तान्धोपधानि च ।

एभिर्वा विपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥ ३६ ॥

एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्मसु ।

आचेपके पक्षघाते तालुशोषे तथार्दिते ॥ ३७ ॥

मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णरोगे हनुग्रहे ।

वाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥ ३८ ॥

पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु भोजने ।

श्रीवास्तम्भोरसां वृद्धिरेतेनैव प्रजायते ॥ ३९ ॥

सुखञ्च पद्मप्रतिमं ससुगन्धिसमीरणम् ।

गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ॥ ४० ॥

राजाहमेतत्कर्त्तव्यं राज्ञामिव चिकित्सकैः ।

तिलचूर्णसमं तत्र मिलितं चूर्णमिष्यते ॥ ४१ ॥

इति गन्धतैलम् ।

पूर्वं वयसि जातं हि भग्नं सुकरमादिशेत् ।

श्लथदोषस्य जन्तोश्च काले तु समशीतले ॥ ४२ ॥

प्रथमे वयमित्थेव मासात्सन्धिस्थिरो भवेत् ।

मध्यमे द्विगुणान् कालादन्तमे त्रिगुणात्तथा ॥ ४३ ॥

नैति पाकं यथा भग्नं तथा यत्नेन रचयेत् ।

पक्वं हि स्याच्छिरास्त्रायुं तद्धि कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ४४ ॥

पतनादभिधानाद्वा शून्यमङ्गं यदक्षतम् ।

शीतान् सेकान् प्रदेहाश्च भिषक् तस्यावचारयेत् ॥ ४५ ॥

सन्नणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्मधूत्तरैः ।

प्रतिसार्य कपायैश्च शेषं भग्नवदाचरेत् ॥ ४६ ॥

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्त्रे हास्तत्रापि योजयेत् ।

श्लवणं कटुकं चारं मज्जमातपमैथुनम् ।

व्यायामं न च सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥ ४७ ॥

भग्नसन्धिमनाबिद्धं महीनाङ्गमनुत्खणम् ।

सुखचेष्टाप्रचारञ्च सम्यक् सन्धितमादिशेत् ॥ ४८ ॥

इति वङ्गसेने भग्ननिदानचिकित्साधिकारः

अंशात् ॥ ५२ ॥

अथ व्रणनाडीनिदानमाह ।

यः शोफमाममिति पक्षमुपेक्षतेऽज्ञो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य
स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥ १ ॥
तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
नाडीवयद्वहति तेन मतातु नाडो ॥ २ ॥
दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशय
संमूर्च्छितैरपि च शल्पनिमित्ततोऽन्या ॥ ३ ॥
तत्रानिलात्परुपसूक्ष्ममुष्ठी सशूला
फेनानुविहमधिकं स्रवति क्षयासु ।
पित्ताच्च लट्ज्वरकरो परिदाहयुक्ता
पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहस्सु चापि ॥ ४ ॥
त्रेया कफाद्बहुघनार्जुनपिच्छिलास्रा
स्तव्या सकंडुररुजा रजनोमृद्वहा ।
दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन
तिस्रो गति व्यतिकरप्रभवांस्तु विद्यात् ॥ ५ ॥
दाहज्वरखसनमूर्च्छन वक्त्रशोषा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणाणि ।
तामादिशेत्पवनपित्तकफप्रकोपाद्
घोरामसुचयकरोमिव कालरात्रिम् ॥ ६ ॥
नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदोरितेषु
स्थानेषु शल्पमरिचेण गतिं करोति ।
सा फेनिल भयितमुष्णमसृग्विमित्रं
स्राव करोति सहसा सरुजश्च नित्यम् ॥ ७ ॥

नाडीत्रिदोषप्रभवा न सिध्येच्छोषाद्यतस्तः खलु यत्रसाध्याः ॥८॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

तत्रानिलोत्थामुपनाद्यपूर्वमशेषतः पूयगतिं विदार्थं ।
फलैरपामार्गभवैः सुपिष्टैः ससैधवैः संपरिपूर्य्य बन्धेत् ।
प्रचालने वापि यदा व्रणस्य योज्यं महद्यत् खलु पञ्चमूलम् ॥९॥
हिंसां हरिद्रां कटुकीं बचाञ्च गोजिह्विकाञ्चापि सपञ्चमूलम्
संहृत्यतैलं विपचेद्ब्रणस्य संशोधनं पूरणरोपणञ्च ॥ १० ॥

इति हिंसार्थं तैलम् ।

पित्तात्मिकां प्रागुपनाद्य धीमा नुत्कारिकाभिः सपयो घृताभिः
निपात्य शस्त्रं तिलनागदन्ती मञ्जिष्टकल्कैः परिपूरयेच्च ॥
प्रचालने वापि हरिद्रसोमनिम्बाः प्रयोज्याः कुशलेन नित्यम् ॥११॥
श्यामात्रिभण्डीत्रिफलासु सिद्धं हरिद्रयातिल्वकहचकेण ।
घृतं सदुग्धं व्रणतर्पणेन हन्यादतिं कीष्टगतापि या स्यात् ॥ १२ ॥

इति श्यामाघृतम् ।

नाडीकफोत्थामुपनाद्य पूर्वं कुलित्यसिद्धार्यकशर्तुविल्वैः ।
मृद्धीकृतामेकगतिं विदित्वा निपातयेच्छस्त्रमशेषकारि ॥ १३ ॥
दद्याद्ब्रणे निम्बतिलाग्नि दन्तीसुराष्टजाः सैधवसंप्रयुक्ताः ।
प्रचालने वापि करञ्जनिम्बजात्यार्कपीलुः स्वरसाः प्रयोज्याः ॥१४॥
स्वर्जिकासिन्धुदन्यग्नि रूपिका जलनीलिका ।
खरमञ्जरिबीजेषु तैल गोमूत्रसाधितम् ॥
दुष्टव्रणप्रशमन कफनाडीव्रणापहम् ॥ १५ ॥

इति स्वर्जिकार्थं तैलम् ।

सैधवाक्षमरिचज्वलनाख्यैः कारवेन्नरजनीहयसिद्धम् ।

तैलमेतदचिरेण निहन्त्याद् दूरगामपि कफानिलनाडीम् ॥१६॥

इति सैधवाद्यं तैलम् ।

नाडीन्तु शल्यप्रभवां विदार्य निर्व्यात्यशल्यं प्रविशोध्यमार्गम् ।

बन्धेद्दण चौद्रष्टतप्रमादाहत्वा तिलाच्छोध्यचरोपयेच्च ॥ १७ ॥

कुम्भीकखर्जूरकपित्यविल्वबनस्पतोनाच्च शलाटुवर्गं ।

कृत्वा कपाय विपचेत्तु तैलमवाप्य सुस्तं सरलं प्रियंगुम् ॥ १८ ॥

सोगन्धिक मोचरसाऽङ्घ्रिपुष्पलोध्राणि दत्त्वा खलु घातकी वा ।

एतेन शल्यप्रभवा ईह नाडी रोहिद्वणी वा सुखमाशु चैव ॥ १९ ॥

इति कुम्भीकाद्य तैलम् ।

ः सुहृत्कदुग्धदावीणां वर्त्तिं कृत्वा प्रपूरयेत् ।

एष सर्वशरीरस्यां नाडीं हन्त्यात्रयोगराट् ॥ २० ॥

आरग्वधनिशाकालं चूर्णयेत् चौद्रसयुतम् ।

मूत्रे वर्त्तिर्व्रणे योज्या शोधिनी गतिनाशिनी ॥ २१ ॥

वर्त्तिकृतं माक्षिकसप्रयुक्तं नाडीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा ।

दुष्टव्रणे यद्विहितं तु तैलं तत्क्षेव्यमानं गतिमाशु हन्ति ॥ २२ ॥

जात्यर्कं शम्याककरञ्जदन्ती सिन्धूत्य सौवर्चलयावसूकैः ।

वर्त्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाडीं सुक्चीरपिष्टा सह चित्रकेण ।

विभीतकाम्नास्थिबटप्रवालहरेणुका शङ्खिनीबीजमित्र्या ॥

बराहविट् सृक्षमपीप्रदेया नाडीस्तु तैलेन विमिश्रयित्वा ॥२३॥

मैपरोममपीतस्यां कटुतैलविषाचिताम् ।

नाडीव्रण चिरोद्भूत जयेत्तूलकसगमात् ॥ २४ ॥

इति मैपरोममपी ।

कर्परस्य रसेनैव कटुतैलं विषाचयेत् ।

सिन्दूरकल्कितं नाडिं दुष्टव्रणविसर्पनुत् ॥ २५ ॥

इति कर्पूराद्यं तैलम् ।

स्वर्जिकासैधवं दन्ती नीलीमूलं फलं तथा ।

मूत्रे चतुर्गुणे सिद्धं तैलं नाडीव्रणापहम् ॥ २६ ॥

इति स्वर्जिकाद्यं तैलम् ।

सर्वीं व्रणक्रमः कार्यीं शोधनारोपणादिकः ।

गुग्गुलुत्रिफलाव्योषैः समांशैराज्ययोजितैः ॥

अक्षप्रमाणां गुटिकां खादेदेकामतन्द्रितः ॥ २७ ॥

नाडीं दुष्टव्रणं शूलं सुदावर्त्तं भगन्दरम् ।

गुल्मञ्च गुदजान् हन्यात् पक्षिराट् पन्नगानिव ॥ २८ ॥

इति समाङ्गगुग्गुलुः ।

याद्विव्रणीये विहितास्तु बर्त्यस्ताः सर्वनाडीषु भिषग्विदध्यात् ॥२९॥

कृशदुर्बलभीरुरां नाडीं मर्माश्रितामपि ।

चारसूत्रेण तां छिन्यान्नशस्त्रेण कदाचन ॥ ३० ॥

एषस्यागतिमन्विश्य चारसूत्रानुसारिणीम् ।

सूचीविदध्या ब्राह्मन्ते प्रोन्नाम्याशु विनिर्हरेत् ॥ ३१ ॥

सूत्रस्थान्तं समानीय गाढं बन्धं समाचरेत् ।

ततः चारबलं बोध्य सूत्रमन्यत्प्रवेशयेत् ॥ ३२ ॥

क्षाराक्त मतिमान् वैद्यो यावन्न छिद्यते गतिः ।

भगन्दरेष्येय विधिः कार्यीं वैद्येन जानता ॥ ३३ ॥

अर्बुटादिषु चोत्क्षिप्य मूले सूत्रं निधापयेत् ।

सूचिभिर्यववक्त्राभि राचितं वा समन्ततः ॥

मूले सूत्रेण बधीयाच्छिन्ने चोपचरेद्दणम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीवङ्गसेने नाडीव्रणनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ५३ ॥

अथ भगन्दरनिदानमाह ।

गुदस्य हंगुले चेत्रे पार्श्वतः पिटिकातिष्ठत् ।

भिन्ना भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधोमतः ॥ १ ॥

कटीकपालनिस्तोद दाहकण्डूरुजादयः ।

भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥ २ ॥

कपायरूचैरतिकोपितोऽनिलस्वपानदेशे पिटिकां करोति याम् ।

उपेक्षणात्पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नारुणफेन वाहिनी ॥३॥

तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां ब्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ॥ ४ ॥

प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिटिकां गुदश्रिताम् ।

तदाशु पाकां हिमपूयवाहिनीं भगन्दरं-चोद्गशिरोधरं वदेत् ॥५॥

कडूयनो घनस्त्रावी कठिनो मन्दवेदनः ।

श्वेतावभासः कफजः परिस्त्रावी भगन्दरः ॥ ६ ॥

बहुवर्णरुजास्त्रावः पिटिका गोस्तनीपमाः ।

शम्बूकावर्तबन्नाडी शम्बूकावर्तको मतः ॥ ७ ॥

चताङ्गतिः पायुगता विवर्द्धते ह्युपेक्षणात्साक्षमिभिर्विदार्यते ।

प्रकुर्वते मार्गमनेकधामुखैर्ब्रणैस्तुन्मार्गिभगन्दरं वदेत् ॥ ८ ॥

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः ।

तेष्वऽसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ ९ ॥

बातमूत्रपुरीषाणि क्लमयः शुक्रमैव च ।

भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥ १० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अथास्य पिटिकामैव तथा यत्नादुपाचरेत् ।

शुद्धससृतिसेकाद्यै र्यथा पाकं न गच्छति ॥ ११ ॥

वटपत्रे ऽष्टकाशुगठी गुडूची सपुनर्नवाः ।

सुपिष्टः पिटिकाऽवस्ये लेपः शस्तो भगन्दरे ॥ १२ ॥

पिटिकानामपाकाना मपतर्पणपूर्वकम् ।

कर्मकुर्व्याहिरिकांतं भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥ १३ ॥

एषणीपाटनचार बङ्गिदाहादिकं क्रमम् ।

विधाय व्रणवत्कार्यं यथा दीपं यथा क्रमम् ॥ १४ ॥

पयः पिटैभित्तैराज्य मधुकैश्च सुशीतलैः ।

भगन्दरे प्रशस्तोऽयं सरक्ते वेदनावति ॥ १५ ॥

सुमना वटपत्राणि गुडूचीविश्वभेषजम् ।

सैन्धवं तक्रपिष्टञ्च लेपाङ्गन्ति भगन्दरम् ॥ १६ ॥

त्रिवृत्तिलानलादन्ती मञ्जिष्ठा सह सर्पिषा ।

उत्सादन भवेदेत स्तैधवचौद्रसंयुतम् ॥ १७ ॥

खदिराम्बुरतो भूत्वा कपायं त्रेफलं पिवेत् ।

महिषात्रविडङ्गानां भगन्दरविनाशनम् ॥ १८ ॥

जंबूकमांसमश्रीयात् प्रकारैर्व्यञ्जनादिभिः ।

अजार्णवर्जिभासेन मुच्यते सभगन्दरात् ॥ १९ ॥

न्यग्रोधादिगणो यथ हित शोधनरोपणं ।

तैलं घृतं वा तत्पक्व भगन्दरविनाशनम् ॥ २० ॥

तिलाज्योतिष्मतीकुष्ठं लाङ्गलिगिरिकर्णिका ।

शताह्वात्रिहतादन्यः शोधनाय भगन्दरे ॥ २१ ॥

तिलाभयाकुष्ठमण्डिपत्रं निशे वला लोधमगारधूमम् ।

भगन्दरे चाप्युपदशजे च दुष्टत्रणे शोधनरोपणाय ॥ २२ ॥

स्रुह्यार्कदुग्धदावीभिर्वर्त्तिं कृत्वा विचक्षणं ।

भगन्दरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत्ता प्रयत्नत ॥

एषा सर्वशरीरस्थां नाडीं हन्ति न सशयः ॥ २३ ॥

त्रिफलारससंयुक्तं विडालास्थिमलेपनम् ।

भगन्दरं निहन्त्याशु दुष्टव्रणहरं परम् ॥ २४ ॥

कुष्ठं त्रिवृत्तिलादन्ती मागध्यः सैधवं मधु ।

रजनीत्रिफलातुल्यं हितं स्याद्द्वणशोधनम् ॥ २५ ॥

रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्टानिम्बपल्लवाः ।

त्रिवृत्तेजोवती दन्ती कल्को नाडीव्रणापहः ॥ २६ ॥

ज्योतिष्मती लाङ्गली च श्यामादन्तीत्रिवृत्तिला ।

कुष्ठं शताद्वागोलोमी मूर्वाशोधनमिष्यते ॥ २७ ॥

मधुतैलयुता विडंग त्रिफलामागधिकाकणाद्य लीढाः ।

कुष्ठभगन्दरक्षत नाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥ २८ ॥

चित्तिकाकीं त्रिवृत्पाठे मलयूह्यमारकीं ।

सुधां वचां लाङ्गलीकीं हरितालं सुवर्चलम् ॥ २९ ॥

ज्योतिष्मतीञ्च संहृत्यतैलं धीरो विपाचयेत् ।

एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगन्दरे ।

शोधनं रोपणञ्चैव सलवर्णकरणं तथा ॥ ३० ॥

इति विष्यन्दनतैलम् ।

निशार्कचीरसिन्धूत्य पुराऽश्वहरवत्सकैः ।

सिद्धमभ्यञ्जनं तैलं भगन्दरहरं परम् ॥ ३१ ॥

इति निशाद्यं तैलम् ।

करवीरनिशादन्ती लाङ्गलीलवणाग्निभिः ।

मातुलुङ्गकवत्साक्षैः पचेत्तैलं भगन्दरे ॥ ३२ ॥

इति करवीराद्यं तैलम् ।

त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चैकांशयोजिता ।

गुटिकाशोथगुल्मार्शो भगन्दरवतां हिता ॥ ३३ ॥

इति नवकार्षिको गुग्गुलुः ।

नाद्यन्तरे व्रणः कुर्याद्भिषक् तु शतपोनके ।

ततस्तेष्ववरुद्धेषु शेषानाङ्गीरपाचरेत् ॥ ३४ ॥

व्याधौ तत्र बहुच्छिद्रे भिषजा तु विजानता ।

अर्धलाङ्गलिकः क्सेदः कार्यो लाङ्गलिकोऽपि च ॥ ३५ ॥

सर्वतो भद्रको वापि कार्यो गोतीर्थकोऽपि वा ।

हाम्यां समाभ्यां पार्श्वाम्यां क्सेदो लाङ्गलिको मतः ॥ ३६ ॥

इक्ष्वमेकतरं यत्तु सोऽर्धलाङ्गलिकः स्मृतः ।

सेवनीं वर्जयित्वा तु चतुर्धादारिते गुदे ॥ ३७ ॥

सर्वतो भद्रकं क्सेद माहुः क्सेदविदो जनाः ।

पार्श्वदागतशस्त्रेण क्सेदो गोतीर्थको मतः ॥ ३८ ॥

सर्वानास्त्रावमार्गांस्तु दहेद्द्वयस्तथाग्निना ।

अथोद्ग्रीवमपिण्या क्खित्वा चारं निपातयेत् ॥

पूतिमांसव्यपोहार्थं मग्निरत्र न पूजितः ॥ ३९ ॥

उत्कृत्याऽऽस्त्रावमार्गन्तु परिस्त्रारिणि बुद्धिमान् ।

क्षीरेणाऽऽस्त्रावितगतिं दहेद्भुतवह्निन वा ॥ ४० ॥

गतिमन्विथशस्त्रेण क्खित्वात् खर्जूरपत्रकम् ।

चन्द्रार्धचन्द्रवक्रञ्च सूचीमुखमवाङ्मुखम् ॥

क्खित्वाग्निना दहेत्सम्यगेवं क्षारिण वा पुनः ॥ ४१ ॥

शेषान्तु शस्त्रपतनाद्देदनाद्द्व्यतिजायते ।

तत्राशु तैलेनीष्णानि परिपेकः प्रशस्यते ॥ ४२ ॥

आगन्तुजे भिषङ्गाङ्गीं शस्त्रेणोत्कृत्य यत्रतः ।

यवोष्टेनाग्निवर्धेन तप्तया वा शलाकया ॥ ४३ ॥

दहेद्यथोक्तं मतिमांस्तं व्रणं सुममाहितः ॥ ४४ ॥

व्यायामं मैथुनं युद्धं पृष्टयानं गुरुणि च ।

संवत्सरं परिहरे दुपरुद्धव्रणो नरः ॥ ४५ ॥

इति श्रीवङ्गसेने भगन्दरनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ५४ ॥

—०—

अथोपदंशनिदानमाह ।

हस्ताभिघातान्नखदन्तघातादधावनाद्रत्युपसेवनाच्च ।

योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्वे पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः ॥ १ ॥

सतोदभेदस्फुरणैः सक्तण्यैः स्फोटैर्व्यवस्येत्पवनोपदंशम् ।

पीतैर्वहुक्तैर्दयुतैः सदाहैः पित्तेन रक्तात्पिशितावभासैः ॥ २ ॥

सकंडरैः शोथयुतैर्महङ्गिः युक्तैर्वनैः स्त्रावयुतैः कफेन ।

नानाविधस्त्रावरुजोपपन्न मसाध्यमाहुस्त्रिमलीपदंशम् ॥ ३ ॥

प्रशीर्णमास कृमिभिः प्रजग्ध सुष्कावशेषं परिवर्जयेच्च ॥ ४ ॥

संजातमात्रेण करोति मूढः क्रियां नरो यो विपये प्रसक्तः ।

कालेन शोथः कृमिदाहपाकैः प्रशीणशिश्वोन्नियते सतेन ॥ ५ ॥

—०—

अथ लिङ्गार्शमाह ।

अकुरेरिवसद्दातै रूपर्युपरिसस्थितैः ।

क्रमेण जायते वर्त्ति स्तान्त्रचूडशिखोपमाः ॥ ६ ॥

कोपस्थाभ्यन्तरे सन्धौ पर्वसन्धिगतापि वा ।

लिङ्गवर्त्तिरितिख्याता लिङ्गार्श इति चापरे ।

सवेदनरपिच्छला च दुधिकित्स्यात्रिदोषजा ॥ ७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

उपदंशेषु साध्येषु स्निग्धस्त्रिन्नस्य देहिनः ।

मेढ्रमध्ये गिरां विध्ये त्पातयेद्वा जलौकसः ॥ ८ ॥

हरेदुभयतथापि दोषानत्यर्थमूर्च्छितान् ।

सद्योनिर्हृतदोषस्य रुक्शोथावुपशाम्यतः ॥ ९ ॥

यदि वा दुर्वलो जन्तुर्न च प्रामविरेचनः ।

निरुद्हेण हरेत्तस्य दोषानत्यर्थमूर्च्छितान् ।

पाकोरक्ष्यः प्रयत्नेन शिग्रचयकरो हि सः ॥ १० ॥

प्रपौण्डरीकयद्याह्न सरलागुरुदारुभिः ।

सरास्त्राकुष्ठपृथ्वीकैर्वातिके लीपसेचने ॥ १२ ॥

निचुलैरण्डबीजानि यवगोधूमशक्तवः ।

एतैश्च वातजं मिग्धैः सुखोष्णं संप्रलेपयेत् ॥ १२ ॥

पद्मोत्पलमृणालैश्च ससर्जार्जुनवेतसैः ।

सर्पिः स्निग्धैः समधुकैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥ १३ ॥

सेचयेच्च घृतक्षीर शर्करैश्च मधूदकैः ।

अथवापि सुशीतेन कषायेन वटादिना ॥ १४ ॥

^१शालाजकर्णा^२श्लकर्ण धवस्वग्भिः कफोत्थितम् ।

सुरापिष्टाभिरुष्णाभिस्तैलाभिः प्रलेपयेत् ॥ १५ ॥

आरम्बधादिक्वाथेन परिपेकञ्च दापयेत् ॥ १६ ॥

निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशाला जम्बूवटोदुम्बरवेतसैश्च ।

प्रक्षालनालीपष्टतानि कुर्याच्चूर्णं च पित्तास्रभवोपदंशे ॥ १७ ॥

त्वचोदारुहरिद्रायाः शङ्खनाभिरसाञ्जनम् ।

लाचागोमयनिर्थासं तैलं चीद्रं छतं पयः ॥ १८ ॥

एभिस्तु पिष्टैस्तुल्यांशै रूपदंशं प्रलेपयेत् ।

व्रणाद्य तेन शास्यन्ति श्वयधुर्दाह एव च ॥ १९ ॥

उपदेशद्वयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेक्त्रियाम् ।

तयोरेव च या योग्या वीक्ष्यदोषवलाबलम् ॥ २० ॥

शस्त्रेणोपचरेच्चापि पाकमागतमाशु च ।

तमपोद्भवमयो सर्पिः, चीद्रयुक्तैः प्रलेपयेत् ॥ २१ ॥

वटप्ररोहार्जुनजंबु पथ्यालीघ्नं हरिद्रा च हितः प्रलेप ।

सर्वोपदेशेष्ववरोहणार्थं चूर्णञ्च कार्यं विमलाञ्जनेन ॥ २२ ॥

त्रिफलायाः कपायेण मृङ्गराजरमेन च ।

व्रणप्रक्षालणं कुर्यादुपदेशप्रशान्तये ॥ २३ ॥

पटोलनिम्बत्रिफलाकिरातकायं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।

सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा सर्वोपदेशापहरः-प्रयोगः ॥ २४ ॥

नीलोत्पलानि कुमुदं पद्मसौगन्धिकानि च ।

उपदेशेषु चूर्णानि प्रदेह्येयं प्रशस्यते ॥ २५ ॥

बन्धूकदलचूर्णेन दाडिमत्वग्रजोऽथवा ।

गुण्डनं तद्गते शस्तं लेपः पूगफलेन वा ॥ २६ ॥

सीराष्टीगैरिकं तुल्यं पुष्पं काशीश सैन्धवम् ।

लोघ्नं रसाञ्जनं वापि हरितालं मनःशिलाम् ॥ २७ ॥

हरेणुकैले च तथा समांशान्यपि चूर्णयेत् ।

तच्चूर्णं चीद्रसंयुक्तं सुपदेशेषु योजितम् ॥ २८ ॥

गुन्द्रां दग्धाकृतं भस्म हरितालं मनःशिला ।

उपदेशविसर्पिणा मितदानिकरं परम् ॥ २९ ॥

दहेत्कटाहे त्रिफलां तां सर्पो मधुसैन्धवम् ।

उपदेशे प्रलेपोऽयं सद्योरोपयतिव्रणम् ॥ ३० ॥

तिरीटाञ्चनवज्जाच्च कीविदारैभकेशरैः ।

लेपनं पुरुषव्याधौ जलपिष्टैः प्रशस्यते ॥ ३१ ॥

रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम् ।

सचौद्रं लेपनं जोज्यं सर्वानङ्गदापहम् ॥ ३२ ॥

भांगीसम्भवशिखरिज मूलं भद्रत्रियं च सपिष्टम् ।

मनःशिलाञ्च मधुना शमयत्युपदंशमचिरेण ॥ ३३ ॥

जलघौतं प्रयत्ने न निङ्गोत्यमवचूर्णयेत् ।

रोगं कासीसचूर्णेन पुरुषः सुखवाञ्छया ॥ ३४ ॥

करवीरस्य मूलेन परिपिष्टेन वारिणा ।

असाध्यापि ब्रजत्यस्तं लिङ्गोत्यासृक् प्रलेपनात् ॥ ३५ ॥

करञ्चनिम्बासनशालजम्बूवटादिभिः कल्ककपायसिद्धम् ।

सर्पिर्निहन्त्यादुपदशदोषं सदाहपाकमुतिपाकयुक्तम् ॥ ३६ ॥

इति करञ्चाद्यं घृतम् ।

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलकरञ्जधात्रीखदिरासनानाम् ।

सतीयकल्कैर्घृतमाशु पक्वं सर्वोपदशापहर प्रदिष्टम् ॥ ३७ ॥

इति भूनिम्बाद्यं घृतम् ।

घृतानि यानि वक्ष्यामि कुष्टे नाडौ ब्रणे ब्रणे ।

उपदशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ ३८ ॥

आगारधूमोरजनी सुराकिट्टञ्च तैस्त्रिभिः ।

यथोत्तरैः पचेत्तैलं कण्डूशोथरुजापहम् ॥ ३९ ॥

शोधन रोपणञ्चैव उपदशहर परम् ॥ ४० ॥

इत्यागारधूमाद्यं तैलम् ।

गोजीविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।

एतत्सर्वोपदशेषु त्र्यष्टं रोपणमिष्यते ॥ ४१ ॥

इति गोजीतैलम् ।

जंबूवेतसपत्राणि धात्रीपत्रं तथैव च ।
 नक्तमालस्य पत्राणि तद्वत्पद्मोत्पलानि च ॥ ४२ ॥
 बला चातिबलाम्नास्थि मधुकञ्च प्रियङ्गवः ।
 लाक्षाकालीयकं लोध्रं चन्दनं त्रिहताङ्गया ॥ ४३ ॥
 एतान्ये कीकृतान्ये व वक्षस्मूत्रेण पेपयेत् ।
 अक्षमात्रयुतेर्द्रव्यै स्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४४ ॥
 सर्वव्रणहरं तैल मेतत्सिद्धं प्रयोजितम् ।
 उपदंशहरं त्र्यष्टं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ ४५ ॥
 इति जम्बूवाद्यं तैलम् ।

यस्य लिङ्गस्य मांसन्तु शीथ्यते मुष्कशेषतः ।
 तिक्तकोशातकीलम्बा बीजनागरसाधितम् ॥ ४६ ॥
 तैलं हन्यचिराद् घोरं व्रणदुष्टमनेकधा ।
 इति कोशातकीतैलम् ।

सेवेन्नित्यं यवान्नञ्च पानीयं कौपमेव च ।
 अर्गसां क्षिन्नदग्धानां क्रियाकार्योपदेशवत् ॥ ४८ ॥

—०—

अथ लिङ्गार्शचिकित्सामाह ।

स्वर्जिकातुल्यगैलेयं सरलं सरसाञ्जनम् ।
 मनःशिलाले च समे चूर्णमांसांशुरायहः ॥ ४९ ॥
 इति वङ्गसेन उपदंशनिदानचिकित्साधिकारः
 समाप्तः ॥ ५५ ॥

—०—

अथ शूकदोषनिदानमाह ।
 अक्रमाच्छेफसोर्द्विं योऽभिवाञ्छतिमूढधीः ।

व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥ १ ॥
 गौरसर्पपसंस्थाना शूकदुर्भुग्नहेतुका ।
 पिटिकाश्लेषवाताभ्यां ज्ञेया सर्पंपिका बुधैः ॥ २ ॥
 कठिनाविषमैर्भुग्नै र्वायुनाष्टोलिका भवेत् ।
 शूकैर्यत्पूरितं शश्वद् ग्रन्थितं नामतत्कफात् ॥ ४ ॥
 कुम्भिकारक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाशुभा ।
 अलजोलचणैर्युक्ता मलजीं प्रवितर्कयेत् ॥ ५ ॥
 मृदितं पीडितं यत्तु संख्यं वायुकोपतः ।
 पाणिभ्यां भृशसंमूढं संमूढपिटिका भवेत् ॥ ६ ॥
 दीर्घावह्वयश्च पिटिका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ।
 सोऽवमन्यः कफासृग्भ्रां वेदनारोमहर्षकत् ॥ ७ ॥
 पिटिकाभिश्चिताया तु पित्तशोणितसम्भवा ।
 पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ ८ ॥
 सर्गहानिन्तु जनये च्छोणितं शूकदूपितम् ॥ ९ ॥
 सुहृमायोपमारक्ता रक्तपित्तोद्भवात्तु या ।
 व्याधिरयोत्तमानाम शूकाजीर्णनिमित्तजा ॥ १० ॥
 छिद्रैरण्मुखैर्निङ्ग' चितं यस्य समंततः ।
 वातशोणितजो व्याधिः सज्ञेयः शतपोनकः ॥ ११ ॥
 वातपित्तकृतो ज्ञेय स्वक्पाको ज्वरदाहकत् ॥ १२ ॥
 कृणैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिटिकाभिर्निपीडितम् ।
 यस्य वस्तिरुजद्योगा ज्ञेयं तच्छोणितार्तुदम् ॥ १३ ॥
 मांसदोषेण जानीया दर्वुदं मांससम्भवम् ।
 शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ।
 विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्वदोषकृतं भिषक् ॥ १४ ॥
 विन्धिं सन्निपाते' यद्योक्तमभिनिर्दिशेत् ॥ १५ ॥

कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविपाणि वा ।
 पाचितानि पचन्त्याशु मेद्रं निरवशेषतः ॥ १६ ॥
 कालानि भूत्वामांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ।
 सन्निपातसमुत्थांस्तु तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ १७ ॥
 तत्रमांसार्बुदं यच्च मांसपाकथयः स्मृतः ।
 विद्रधिद्य न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥ १८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

शूकदोषेषु सर्वेषु विपत्नीं कारयेत्क्रियाम् ।
 विरेचनं प्रयुञ्जीत शोणितस्य च मोक्षणम् ॥ १९ ॥
 जलीकाभिहरेद्रक्तं मेद्रे वा व्यधयेच्छिरांम् ।
 गुग्गुलुं पाययेच्चापि त्रिफलाक्वाथसंयुतम् ।
 ज्वीरेण लेपसेकांश्च शीतानिव च कारयेत् ॥ २० ॥
 मर्षपीं लिखितां सूक्ष्मैः कपायैरवचूर्णयेत् ।
 तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद्द्वणरोपणम् ॥ २१ ॥
 क्रियेयमवमन्येऽपि रक्तं स्त्राव्यं तथोभयोः ।
 अष्टौलायां सृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ॥ २२ ॥
 कुम्भिकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधिते व्रणे ।
 तिन्दुकत्रिफलालोघ्न लेपस्तैलञ्च रोपणम् ॥ २३ ॥
 अलज्यां हृतरक्ताया मयमेव क्रियाक्रमः ॥ २४ ॥
 स्वेदयेद् ग्रन्थितं शश्व द्वाडोस्वेदेन बुद्धिमान् ।
 सुखोष्णैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥ २५ ॥
 उत्तमाख्यान्तु पिटिकां संछिद्य वडिशोडुताम् ।
 कल्केयूर्णं कपायाणां चौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ॥ २६ ॥

क्रमः पित्तविसर्पोकः पुष्करोमूढयोर्द्वितः ॥ २० ॥
 त्वक्पाके स्पर्शहान्याञ्च सेचयेन्मृदितं पुनः ।
 बलातैलेन कोष्णे न मधुरैद्योपनाहयेत् ॥ २८ ॥
 रसक्रियाविधातव्या लिखिताशतपीनके ।
 पृथक्पण्यादिसिद्धञ्च तैलं देयमनन्तरम् ॥ २९ ॥
 रक्तविद्रधिवञ्चापि क्रियाशोणितजेऽर्बुदे ।
 कपायकल्कसर्पीषि तैलं चूर्णं रसक्रियाम् ।
 शोधने रोपणे चैव वीक्ष्यवीक्ष्यावचारयेत् ॥ ३० ॥
 क्षीरेण लेपसेकांश्च शीतेनैव च कारयेत् ।
 पूयते च यथा चाशु नैतिपाकं यथा ध्वजम् ॥ ३१ ॥
 अर्बुदे मांसपाके च विद्रधी तिलकालके ।
 प्रत्याख्यायप्रकुर्वीत भिषक्तेषां प्रतिक्रियाम् ॥ ३२ ॥

—०—

दावींसुरसयध्याह्वैः गर्हधूमनिशायुतैः ।
 तैलमभ्यञ्जने पाने मेद्रे रोगं विनाशयेत् ॥ ३३ ॥
 इति दावींतैलम् ।

गुञ्जाभस्ममपीवाथ हरितालं मनःशिला ।
 दावींहरिद्रामधुकं घृतक्षीद्रसमायुतम् ।
 प्रलेपार्थं प्रयुञ्जीत विशुद्धघ्नणरोपणम् ॥ ३४ ॥
 रसाञ्जनं साहयमेतदेव प्रलेपमात्रेण नयेत्प्रशान्तिम् ।
 सपूतिपूयघ्नणशोधकण्डूशूलान्वितं सर्वमनङ्गरोगम् ॥ ३५ ॥
 इति वङ्गसेने शूकदोषनिदानचिकित्साधिकारः
 समाप्तः ॥ ५६ ॥

—०—

अथ कुष्ठनिदानमाह ।

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्त्रिगुणरूणि च ।
 भजतामागतां छर्दिं वेगांथान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥ १ ॥
 व्यायाममतिसन्ताप मतिभुक्त्वानिपेविणाम् ।
 शीतोष्णलङ्घनाहारान् भजतामक्रमेण तु ॥ २ ॥
 घर्मत्रयमभयार्त्तानां द्रुतं शीतांबुसेविनाम् ।
 अजीर्णाध्यसनानाञ्च पञ्चकर्मापचारिणाम् ॥ ३ ॥
 नवान्नदधिमत्स्यादि लवणाम्बुनिपेविणाम् ।
 मापमूलकपिष्टान्न तिलचीरगुडाशिनाम् ॥ ४ ॥
 व्यवायं चाप्यजीर्णोन्ने निद्रां वा भजतां दिवा ।
 विप्रान् गुरुन्धर्षयतां पापकर्म च कुर्वताम् ॥ ५ ॥
 वातादयस्त्रयो दुष्टा स्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।
 दूपयन्ति सकुष्ठानां ममको द्रव्यसंयहः ॥ ६ ॥
 अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु ॥ ७ ॥
 तिलतैलकुलित्यांश्च बल्मीकलिङ्गमेव च ।
 माद्विषं दधिवृन्ताकं सप्तैते कुष्ठहेतवः ॥ ८ ॥
 कुष्ठानि सप्तधादोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ।
 सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदोयोऽधिकत्वतः ॥ ९ ॥
 अतिश्लक्ष्णखरस्पर्श स्वेदास्वेदविवर्णता ।
 दाहः कंडूस्वचिस्त्राप स्तोदः कोठोन्नतिः श्मः ॥ १० ॥
 घणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
 रूढानामपिरूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ।
 रोमहर्षोऽसृजः काष्णरं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥ ११ ॥
 कृष्णारुणकपालाभं यद्द्रुचं परुषं तनु ।

कपालं तोदबहुलं तत्कुष्टं विषमं स्मृतम् ॥ १२ ॥
 रुग्दाहरागकंडूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ।
 उदुम्बरफलाभासं कुष्टमौदुम्बरं वदेत् ॥ १३ ॥
 श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं स्निग्धमुत्तन्नमण्डलम् ।
 कच्छमन्योऽन्यसंयुक्तं कुष्टं मण्डलमुच्यते ॥ १४ ॥
 कर्कशं रक्तपर्यन्तं मन्तःश्यावं सवेदनम् ।
 यदक्षजिह्वासंकाशं मृक्षजिह्वं तदुच्यते ॥ १५ ॥
 सश्वेतरक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
 सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ १६ ॥
 श्वेतं ताम्रञ्च तनुयं द्रजोष्टं विमुञ्चति ।
 प्रायश्चौरसि तंक्लिष्यं मलावुकुसुमोपमम् ॥ १७ ॥
 यत्काकणन्तिकावर्णं सपाकं तीव्रवेदनम् ।
 त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्टं काकणं नैवमिष्यति ॥ १८ ॥
 अश्वेदनं महायास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
 तदेव कुष्टं चर्माख्यं बहुलं हस्तिचर्मावत् ॥ १९ ॥
 श्यावङ्गिणं खरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ।
 वैपादिकं पाणिपादं स्फुटनं तीव्रवेदनम् ॥ २० ॥
 कंडूमज्जिः सरागैश्च गण्डै रत्नसकञ्चितम् ।
 सकंडूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ २१ ॥
 रक्तं मशूलं कंडूमत् सस्फोटं दलयत्यपि ।
 तच्चर्मादलमाख्यातं संस्पर्शाऽसहं मुच्यते ॥ २२ ॥
 सूक्ष्माबद्धाः पिटिकाः स्राववत्यः
 पामेत्युक्ताः कंडूमत्यः सदाहाः ।
 सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
 ज्ञेया पाण्योः कच्छुदुग्नास्फिजोश्च ॥ २३ ॥

स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ।
 रक्तं श्यावं सदाहार्तिः शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥ २४ ॥
 सकंडूपिटिकाश्यावा बहुस्रावाविचर्चिका ॥ २५ ॥
 खरं श्यावारुणं रूचं वातकुटं सवेदनम् ।
 पित्तात् प्रकुपितं दाह रागस्रावान्वितं मतम् ॥ २६ ॥
 कफात् क्लेदिघनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवम् ।
 हिलिङ्गं दन्वजं कुटं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ २७ ॥

—•—

अथ धातुगतकुटलक्षणान्याह ।

त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुटे रौच्यञ्च जायते ।
 त्वक्पाको रोमहर्षश्च स्वेदम्यातिप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥
 कंडूर्निपूयकश्चैव कुटे शोणितसंश्रिते ॥ २९ ॥
 दीर्गन्ध्यं सर्वदेहेऽस्मिन् पृयोऽतिक्रमयस्तथा ।
 गात्राणां भेदनं वापि कुटे मांससमाश्रिते ॥ ३० ॥
 कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां संभेदः क्षतसर्पणम् ।
 भेदः स्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥ ३१ ॥
 नासाभङ्गोऽक्षिरागंश्च क्षतेषु कृमिसम्भवः ।
 खरोपघातश्च भवेदस्थिमज्जासमाश्रिते ॥ ३२ ॥
 दम्पत्योः कुटबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः ।
 यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तच्चापि कुटितम् ॥ ३३ ॥
 सार्धं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत् ।
 भेदसिद्धन्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥ ३४ ॥
 कृमिद्वेदाहमन्दाग्नि संयुक्तं यच्चिदीपजम् ।
 प्रभिवं प्रसृताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतखरम् ॥

पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ ३५ ॥
 वातेन कुष्ठं कोपालं पित्तेनोदुम्बरं कफात् ।
 मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्ततः ॥ ३६ ॥
 चर्मककुष्ठं किटभं सिधाऽलसविपादिकाः ।
 वातश्लेष्मोज्जवाः श्लेष्मपित्ताद्द्रुशतारुपी ॥ ३७ ॥
 पुण्डरीकं सविस्फोटं पामाचर्मदलं तथा ।
 सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रुसकाकणम् ॥
 पुण्डरीकर्चजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ ३८ ॥

—०—

अथ श्वित्तलक्षणमाह ।

कुष्ठैकसम्भवं श्वित्तं किलासं दारुणं भवेत् ।
 निर्दिष्टमपरिस्त्रावं त्रिधातूद्भवसत्रयम् ॥ ३९ ॥
 वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
 सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छेतं घनं गुरु ॥ ४० ॥
 सकंडूरं क्रामाद्रक्तमांसमेदस्सु, चादिशेत् ।
 वर्णैर्नैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ४१ ॥
 अशुक्लरोमा बहुलमसंश्लिष्टमथो नवम् ।
 अग्निदग्धजं साध्यं श्वित्तं वर्ज्यमतोन्यथा ॥ ४२ ॥
 गुह्यपाणितलौष्टेषु जातमय्यऽचिरन्तनम् ।
 बर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धमिच्छता ॥ ४३ ॥
 प्रसङ्गाद्वातसंस्पर्शा त्रि,श्लासात्सह भोजनात् ।
 एकंशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाख्यानुलेपनात् ॥ ४४ ॥
 कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभियन्द एव ।
 श्रौपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरात्तरम् ॥ ४५ ॥

—०—

अथ चिकित्सासाह ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुटेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोक्षी रक्तस्य विरेचनं चाग्रम् ॥ ४६ ॥

घृतं महानीलमुशन्ति वाते पित्ते महातिक्तकमेव तद्दन्नाः ।

तैलन्तु शैरोपमुशन्ति कुटे श्लेष्मात्मकेऽभ्यञ्जनपानयोगे ॥ ४७ ॥

प्रच्छनैर्वा जलोकाभिः शृङ्खलाबुशिराव्यधैः ।

स्निग्धस्य मोक्षयेत् कुटे दुष्टरक्तं पुनः पुनः ॥ ४८ ॥

सुतरक्ते हृते दीपे स्नेहैः संशमितेऽनिले ।

रसायनानि प्राश्याथ प्रशास्ताः कुष्टिनामऽतः ॥ ४९ ॥

बचाबासापटोलानि निम्बस्य फलिनीत्वचः ।

कपायो मधुना पीतः वान्तकृन्मदनान्वितः ॥ ५० ॥

इति पञ्चकपायः ।

विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिवृहन्तीफलत्रिकैः ॥ ५१ ॥

ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुञ्जन्ते निर्गतास्त्रदोषाणाम् ।

संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ५२ ॥

पथ्या करञ्जसिद्धार्थं निशाबलगु ससैन्धवैः ।

विडङ्गसहितैः पिष्टैः लेपो मूत्रेण कुष्टजित् ॥ ५३ ॥

एलाकुष्टविडङ्गानि शताह्वा चित्रको वचा ।

दन्तीरघाञ्जनञ्चैभिलेपः कुष्टविनाशनः ॥ ५४ ॥

मन्.शिलाले भरिचानि तैल मार्कं पयः कुष्टहरः प्रदेहः ।

करञ्जबीजैडगजः सकुष्टो गोमूत्रपिष्टश्च वरः प्रदेहः ॥ ५५ ॥

धात्रीस्रुहीसर्जरसचक्रमर्दतुपोदकैः ।

कच्छुदद्वेहरो लेपः कंडूत्वग्दोषनाशनः ॥ ५६ ॥

शृङ्गाटककर्कटीमूलं हविषा ब्रह्मचारिणा ।

निपीतं शमयत्यांशु दद्रुरोगमसंशयम् ॥ ५७ ॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरंगुलस्य तक्रेण पर्णान्यथ काकमाद्याः ।

तैलितमात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्वर्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ५८ ॥

एङ्गजकुष्ठसैन्धव सौवीरसर्पपैः क्षमिघ्नैश्च ।

क्षमिसिद्धदद्रुमण्डल कुष्ठानां नाशनी लेपः ॥ ५९ ॥

त्रिफलामुस्तकं पिण्डी दावीशम्याकबक्षकाः ।

सिद्धार्थं कुष्ठतुच्चैभिः स्नानपानप्रलेपनम् ॥ ६० ॥

कासमर्दकमूलानि सौवीरेण तु पेपयेत् ।

किटिभसिद्धदद्रूणि जयेदेतन्नलेपनात् ॥ ६१ ॥

बीजानि वा मूलकसर्पपाणां लाक्षारजन्यौ प्रपुनाटबीजम् ।

श्रीवैष्टकव्योपविडङ्गकुष्ठं पिष्ट्वा च मूत्रेण सुलेपनं स्यात् ॥

दद्रूणि सिद्धान् किटिभानि पामां कपालकुष्ठं विषमं च हन्यात् ॥६२॥

अरग्वधस्य चाणि चारणालेन लेपयेत् ।

दद्रुकिटिभकुष्ठानि हन्ति सिद्धानमेव च ॥ ६३ ॥

प्रपुनाटस्य बीजानि धात्री सर्जरसञ्जुही ।

सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्तनं परम् ॥ ६४ ॥

स्रुद्धा रसः सालतरोस्तुपेण सचक्रमर्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।

पानीयभक्तेन तदम्बुपिष्टो लेपः कृतोदद्रुमृगेन्द्रसिंहः ॥ ६५ ॥

चक्रमर्दकबीजञ्च मूलकांबुप्रपेषितम् ।

दद्रुघ्नं लेपनं कुर्यात् च्छिद्रमूलत्वचोऽथ वा ॥ ६६ ॥

चक्रमर्दकबीजानि जीरकञ्च समांसकम् ।

स्तोकं सुदर्शनमूलं दद्रुकुष्ठविनाशनम् ॥ ६७ ॥

दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्दं कुठेरकाः काञ्चिकतक्रपिष्टाः ।

त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं दद्रुञ्च कंडूञ्च विनाशयन्ति ॥ ६८ ॥

दृष्यकपत्रमपि दारुणं दद्रुरोगञ्च प्रघर्षयोगेन ।

प्रशमयति तान्विचित्रं प्रागैन्द्री भवं यदि गृहितम् ॥ ६८ ॥

समूलपत्रस्तम्भस्य वृणकस्य तु घर्षणात् ।

भक्षणाद्वापि शाम्यन्ति ददृसिध्वविषर्चिकाः ॥ ७० ॥

शिखिरिरसेन तु पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्व ।

क्षारेण वा फदल्या रजनीं मिश्रेण नाशयति ॥ ७१ ॥

कुष्टं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपाः सदुरालभाः ।

एतत् केशरपट्कं निहन्ति चिरकालजं सिध्व ॥ ७२ ॥

इति केशरपट्कम् ।

गन्धपापाणमिश्रेण यवक्षारेण लेपितम् ।

सिध्वनाशमुपैत्याशु कटुतैलयुतेन च ॥ ७३ ॥

फासमर्दकबीजानि मूलकानां तथैव च ।

गन्धपापाणमिश्राणि सिध्वानां परमौषधम् ॥ ७४ ॥

बीजं मूलकजं निम्ब पत्राणि सितसर्षपाः ।

ष्टहधूमश्च सपेथ जलेनाङ्गं प्रलेपयेत् ॥ ७५ ॥

उद्धृत्य नवनीतेन क्षालयेदुष्णवारिणा ।

त्र्यहादनेन सिध्वानि शाम्यन्त्याशु शरीरिणाम् ॥ ७६ ॥

लाक्षाश्रीवेष्टकं कुष्टं हरिद्रे गौरसर्षपाः ।

व्योषं मूलकबीजानि प्रपुन्नाटफलानि ॥ ७७ ॥

एतान्यस्त्रप्रपिष्टानि कुष्टेपूहर्त्तनं परम् ।

सिध्वानां किटिभानाश्च दद्रूणाश्च विशेपतः ॥ ७८ ॥

मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिस्रुते ।

सिद्धं ज्योतिष्मतीतैल मभ्यङ्गात्सिध्वनाशनम् ॥ ७९ ॥

प्रपुन्नाटार्कदुग्धाग्नि दन्तीजन्तुघ्नसैन्धवैः ।

ष्टहधूमनिशायुग्म सिंहीफलयुतैः समैः ॥

लेपः समस्तकुष्टघ्नः सुप्तिवैवर्ष्यनाशनः ॥ ८० ॥

प्रलेपोद्वर्त्तनस्नान पान्भोजनकर्मसु ।
 शीलितं खादिरं वारि सर्वत्वग्दोषनाशनम् ॥ ८१ ॥
 दह्यमानाच्चुगतं कुम्भे समूलखदिराद्रसम् ।
 साज्यधात्रीरसचौद्रं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ॥ ८२ ॥
 निम्बपत्रशतं पिष्ट्वा निम्बामलकमेव च ॥ ८३ ॥
 खेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जौ त्वचो दार्ढ्याः ।
 सुमनः प्रबालयुक्तो श्लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ८४ ॥
 गुडूचीत्रिफलादावीं क्वाथो मूत्रोष्णवारिभिः ।
 त्वग्दोषत्रणशोथघ्नः पीतो मासञ्च गुग्गुलुः ॥ ८५ ॥

—०—

खदिरत्रिफलानिम्ब पटोलामृतवासकैः ।
 अष्टकोऽयं जयेत् कुष्ठं कण्डूविस्फोटकानि च ॥ ८६ ॥
 विसर्पपामाकिटिभ शीतपित्तमसूरिकाः ॥

इति खदिराष्टकम् ।

त्रिफलानिम्बपटोलं मञ्जिष्टारोहिणीबचारजनी ।
 एष कपायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥ ८७ ॥

इति नवकपायः ।

निम्बैरण्डदुरालभाऽर्भकञ्चामूर्वाहरिद्राद्वय ।
 चायन्तीत्रिफला पटोलदहनद्रे कामृता भार्गिभिः ॥
 काकोदुम्बरिकाकरञ्जखदिरैः शाखोटसप्तच्छदैः ।
 व्याघ्रीसिंहिशिरीष वेतसकणाभूनिम्बशक्राद्वयैः ॥ ८८ ॥
 प्रापुत्राटकवाकुची कुशजटामातङ्गकण्ठानलैः ।
 पाठापर्पटकेन्द्रवारुणी वृषादन्ती त्रिवृच्चन्दनैः ॥

मञ्जिष्ठाऽऽमययासबासकटुकाराजद्रुमग्रन्थिकैः ।

तुल्यांशैः सुरभीजलेन पिबतां सिद्धं कषायं नृणाम् ॥ ८८ ॥

कडूदुम्बरपुण्डरीकलसकाः कुष्ठामयाः पापजाः ।

नश्यन्ति द्रुतमेव दारुणतराः प्रोद्धूयमानाऽनल ॥

ज्वालादग्धप्रतप्तकाञ्चनसमान्यद्धानि राजन्ति च ।

काथोऽयं सुनिभिर्दया सुनिपुणैरुक्तो नृणां हेतवे ॥ ८० ॥

इति निम्बादि महाकषायः ।

मञ्जिष्टारिष्टबासात्रिफलदहनकं द्वे हरिद्रे गुडूची ।

भूनिम्बो रक्तसारं खदिरकटुकावाकुची व्याधिघातः ॥

मूर्वादन्तीविशालाक्षमिरिपुजटिलात्रायमाणाः सपाठाः ।

श्यामाऽनन्ता पटोलाः समरिचमगधाः साधितोऽयं कषायः ॥ ८१ ॥

पीतो हन्यात्समस्तान् सकलतनुगतान् रक्तजान् नैविकारान् ।

कण्डूविस्फोटकादीनलसकिटभक खिन्नपामादिदोषान् ॥ ८२ ॥

इति मञ्जिष्ठादि महाकषायः ।

श्यामान्मृता खदिरसारशिरीषशिशु

शैलेय सर्जसुरसासुरसिन्धुवारैः ।

शोनाकरञ्जकारिकर्ण वचाविशाला

भङ्गातवेतसवराहपसप्तपर्णैः ॥ ८३ ॥

काकादनीफलककेरुककण्टकारी

कण्डूकरीकुटजकेशरकर्णिकारैः ।

कर्कोटकार्ककरमर्दकदम्बनिम्ब

जवूनिशातिनिसकेशरशारिवाभिः ॥ ८४ ॥

गोधोपलानलशिलाजतुंकुन्दराजी

राजीवकेशरशठीप्रपुन्नाटचूर्णम् ।

षट्पावशेषितजलं सुरभीजलेन
 काथं विधायपिवतः व्ययितेन्द्रियस्य ॥ ८५ ॥
 सर्वाङ्गसादपरिपोटनतोदभेद
 दाहव्रणस्फुटनसुप्ति विदीर्णभावैः ।
 वैपादिकाबुद्दविवर्णविशीर्णकर्ण
 घ्राणांघ्रिपाण्डिनघर्घरघोरनादैः ॥ ८६ ॥
 गम्भीरपाककुथितं क्लमिजातपूति
 पूयास्त्रविस्त्रतनुगन्धिविसन्धिदग्धम् ।
 दुर्वारदारुणमुदुम्बरकुष्ठशोथ-
 मल्पैर्दिनेः प्रथममेति महान्तमुग्रम् ॥ ८७ ॥

इत्युदयमार्त्तण्ड महाकषायः ।

पटोलखदिरारिष्ट त्रिफलाकृष्णवेचकम् ।
 तिक्ताशनः पिवन् काथं कुष्टी कुष्टाहरपोहति ॥ ८८ ॥
 काकोदुम्बरिकारिष्ट विडङ्गव्योपवासकम् ।
 कल्कं पीत्वा जयेत् कुष्टं कुटजत्वक् सितांबुना ॥ ८९ ॥
 विडङ्गं बाकुचीकृष्णा पथ्या वाराह लाङ्गलो ।
 त्रिफला सगुडा चैषां मोदकाः कुष्टनाशकाः ॥ ९० ॥
 भवत्गुजाद्बीजकर्पं पिवेदुष्णेन वारिणा ।
 भोजनं चीरसर्पिभ्यां सर्वकुष्टहरं परम् ॥ ९१ ॥
 तिलाज्यत्रिफलाक्षीद्रं व्योपभक्ष्णातशर्कराः ।
 हृथाः सप्तसमा मेध्याः कुष्टहाः कामचारिणः ॥ ९२ ॥
 निबस्य स्वरसं वापि संव्यमानो यथा बलम् ।
 जीर्णं घृतान्नं भुञ्जीत स्वल्पयूपोदकेन च ॥
 अपि क्षीणशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः ॥ ९३ ॥
 इन्द्राशनस्य पत्रं मधुना सितया च सर्पिपायुक्तम् ।

खादेदशेषकुष्ठनाशकरमष्मात्परं नास्ति ॥ १०४ ॥
 अमृता बाऽभयाव्योष बन्ध्ररुष्करवाकुची ।
 केशराजाः क्रमाहृदाः कुष्ठघ्नास्तीलपिण्डिकाः ॥ १०५ ॥
 पञ्चाह्वयां समाचीकां सस्रे ह्यं वापि चूर्णिताम् ।
 तैलयुक्तां लिहेत् कुष्ठ मारोग्यमचिराद्भवेत् ॥ १०६ ॥

—०—

अथ कुष्ठलेपानाह ।

विषवरुणहरिद्रा चित्रकागारधूम
 मदनमरिचमूर्वाचीरमर्कञ्जुहीभ्याम् ।
 दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातोरशेषाः
 कुलिशमिव सरोपाच्छक्राहस्ताद्विमुक्तम् ॥ १०७ ॥
 चक्राह्वधीजं स्रुक् चीर भावितं मूत्रसंयुतम् ।
 रवितप्तं रूहि किञ्चित्तु लेपनं किटिभाषणम् ॥ १०८ ॥
 पिप्पलीपूतिकायस्था कुष्ठगोपित्तचित्रकैः ।
 लेपं मन्यक् प्रशंसन्ति किटिभङ्गं चिकित्सकाः ॥ १०९ ॥
 गोमूत्रवारिमंपिष्टैः शिलाकाशीश तुत्यकैः ।
 लेपः किटिभवीसर्पं कुष्ठनाशाय पूजितः ॥ ११० ॥
 राजिकागुडयुक्तेन सैन्धवेन प्रयोजितम् ।
 बिडाराचभ्रमणाबद्धं नाशं चर्मदलं व्रजेत् ॥ १११ ॥
 वचयाश्वेतयानाशं याति चर्मदलं द्रुतम् ।
 लेपादिन्द्रियवैर्वापि गोमूत्रपरिपेषितैः ॥ ११२ ॥
 सलिले चाम्बपेशी तु किञ्चित्तिभ्युसमन्विता ।
 ताम्बपात्रे विनिर्घृष्टा लेपचर्मदलापहा ॥ ११३ ॥
 गैलेयकम्पिक्तकयटिकाह्वा
 सौराष्ट्रिकासर्जरसोत्पलानि ।

शिला च चूर्णी नवनीतयुक्तः

कुष्ठे स्रवत्यऽभ्यधिकः प्रदिष्टः ॥ ११४ ॥

स्रुककाण्डे सर्षपात् कल्कः कुकूकानलपाचितः ।

लेपाद्दिचर्चिकां हन्ति राग वेग इव त्रपाम् ॥ ११५ ॥

स्रुककाण्डे शुपिरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्धवम् ।

अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्दन्ति विचर्चिकाम् ॥ ११६ ॥

मधुसिक्थकसैन्धव घृतगुडमहिषाक्षसालनिर्यासम् ।

गैरिकमेतत्पक्वं पादस्फुटनापहं सिद्धम् ॥ ११७ ॥

पिष्टा जातीफलं लेपा द्विनिहन्ति विपादिकाम् ।

तद्द्वसर्जरसं शीघ्रं तिलतैलस्रमन्वितः ॥ ११८ ॥

नारिकेलोदके न्यस्ता स्रंडुलाः पूतितां गताः ।

लेपाद्दिपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ११९ ॥

धत्तूरबीजकल्केन माणकक्षारवारिणा ।

काटुतैलं विपक्वान्तु द्रुतं हन्याद्दिपादिकाम् ॥ १२० ॥

इति धत्तूरकतैलम् ।

अवलाजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् ।

मणिमन्थेन तुल्यांशं मस्तुक्काञ्चिकपेषितम् ॥ १२१ ॥

कच्छुं कंडूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ १२२ ॥

कोमलं सिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन संपिष्टम् ।

दिवसत्रयेण नियतं शमयतिकच्छुं विलेपनतः ॥ १२३ ॥

हरिद्राकल्कसयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम् ।

पिबेन्नरः कामचारी कच्छुपामाविनाशनम् ॥ १२४ ॥

शिवाहरिद्रागुडकूर्दनानां तुल्यं विभागं मसृष्टं प्रपिष्व ।

संप्राश्यतोयं तदनुप्रपीयजयेद्विषानां प्रभवं सनातनम् ॥ १२५ ॥

श्रीवासकं सर्कारसं लोध्रं कम्पिन्नकं तथा ।

मनःशिलायवानी च गन्धपाप्राणमेव च ॥ १२६ ॥

पलिकैशूर्णितैरेतैर्दृप्तप्रस्थं प्रयोजयेत् ।

सूर्यांशपक्वमभ्यङ्गा क्षीरां कच्छुं व्यपीहति ॥ २२७ ॥

इति श्रीवासष्टतम् ।

सिन्दूरगुगुलुरसाञ्जनसिक्धतुत्यैः

कल्कोक्तैश्च कटुतैलमिदं विषकाम् ।

कच्छूं स्रवत्पिटिकिकामथवाविशुष्का-

मभ्यञ्जनेन सकृदुद्धरति प्रसह्य ॥ १२८ ॥

इति सिन्दूराद्यं तैलम् ।

सिन्दूरं चन्दनं मांसी विडङ्गं रजनीद्वयम् ।

प्रियंगुपद्मकं कुष्ठं मञ्जिष्ठाखदिरं वचा ॥ १२९ ॥

जात्यर्कं त्रिवृतानिम्बं करञ्जं विषमेव च ।

कृष्णाचित्रकलोध्रञ्च प्रपुन्नाटं च संहरेत् ॥ ३० ॥

श्लक्ष्णपिष्टाणि सर्वाणि योजयेत्तैलमात्तया ।

अभ्यङ्गेन प्रयोज्यं तत् वर्णकृत् कुष्ठनाशनम् ॥ १३१ ॥

पामां विचर्चिकां कच्छूं विषपं विषमेव च ।

रक्तपित्तोत्थितान् हन्ति रोगानेवं विधान् बहून् ।

सिन्दूराद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्मितं पुरा ॥ ३२ ॥

इति बृहत्सिन्दूराद्यं तैलम् ।

निशासुधारग्वधकाकमाचीपत्रैः सदावीं प्रपुनाटबीजैः ।

तक्रेण पिष्टैः कटुतैलमिश्रैः पामादिपूइर्त्तनमेतदिष्टम् ॥ ३३ ॥

गोशकृत् सिन्धुसयुक्तं रजनीमाचिकेण तु ।

घृष्टा प्रलेपने योज्यं पामाकच्छूविनाशनम् ॥ १३४ ॥

सैन्धवं चक्रमर्दन्तु सर्पं पिप्पलीं तथा ।
 पेपयेदारनालेन पामार्कडूविनाशनम् ॥ १३५ ॥
 मांसीचन्दनशम्याक करञ्जारिष्टसर्पपम् ।
 यष्टीकुटजदार्यब्दे हन्ति कण्डूभयं गणः ॥ १३६ ॥
 जीरकस्य पलं पिष्ट्वा सिन्दूराईपलं तथा ।
 कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम् ।
 हृद्भवैद्योपदेशेन पाच्यं तैलं पलाष्टकम् ॥ १३७ ॥

—०—

धर्कपत्रसैः पक्वं रजनीकल्कसंयुतम् ।
 कटुतैलं हरेत्तूष्णं पामाकच्छू विचर्चिकाम् ॥ १३८ ॥
 इत्यर्कतैलम् ।

त्रिफलारूपकरलोहैः सवल्लुजभृङ्गलांगलीव्योषैः ।
 सगुडैः वराहकन्दैः पलिकैरेकत्रसंमिश्रैः ॥ १३९ ॥
 गुटिकां प्रकल्पखादे देकैकामक्षसमितां प्रातः ।
 कुष्टं दद्रुकिलासं जित्वा वर्षेण निर्वलीपलितः ॥ १४० ॥
 जीवतिवर्षशतं वै दीप्तहुताशो युवेव सोत्साहः ।

इति त्रिफलाद्यागुटिका ।

शशाङ्गलेखा सविडङ्गसारा सपिप्पलीका सहतासमूला ।
 सायोमला सामलका सतैला सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लोढा ॥ १४१ ॥
 इति शशाङ्गलेखादिलेहः ।

त्रैफलस्य तु चूर्णस्य पलानि दशपञ्चकम् ।
 सप्तचैव विडङ्गानां लोहचूर्णं पलद्वयम् ॥ १४२ ॥
 शतं भक्ष्वातकानाञ्च पलानि दश वाकुची ।
 गिलाजतुपलाईं तु हे पले गुग्गुलोस्तथा ॥ १४३ ॥

पलं पुष्करमूलस्य पलाद्वैपलसैन्यवम् ।
 सचित्रकं समरिच पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ १४४ ॥
 त्वक्पत्रं कुंकुमं मुस्तं कार्पिकानुपकल्पयेत् ।
 यावन्त्येतानि चूर्णानि तावत् खण्डं प्रदापयेत् ॥ १४५ ॥
 पलिकान् मोदकान् कृत्वा प्रातरुत्थाय नित्यशः ।
 एकैकं भक्षयेत् प्राज्ञो यथेष्टं चात्र भोजनम् ॥ १४६ ॥
 कुष्ठान्यष्टादशानोद्धृष्टीहगुल्मभगन्दरान् ।
 अशोतिं वातजान् रोगां शत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥ १४७ ॥
 विंशतिं श्लेष्मिकांश्चैव संसृष्टान् सान्निपातिकान् ।
 शालाक्यगतरोगांश्च शिरोर्क्षि भ्रूगतांस्तथा ॥ १४८ ॥
 कण्ठतालुगतांश्चैव जिह्वायामुपजिह्वकाम् ।
 ऊर्ध्वजत्रुगते रोगे भुक्तस्योपरिदापयेत् ॥ १४९ ॥
 शरीरे द्वापयेत् पूर्वं मौदरे मध्यभोजने ।
 निर्दिष्टरोगाच्छमयेत् क्रियमाणं रसायनम् ॥ १५० ॥

इति त्रिफलाद्यो मोदकः ।

निम्बगोपारुणाकट्वी त्रायन्ती त्रिफला घनम् ।
 पटोलावल्गुजानन्ता बचाखदिरचन्दनम् ॥ १५१ ॥
 पाठाशुण्ठीशठीभांर्गी वासाभूनिम्बवत्सकम् ।
 श्यामेन्द्रवारुणीमूर्धा विडङ्गातिविपाऽनलम् ॥ १५२ ॥
 हस्तिकर्णासृताद्रेका पटोलं रजनीद्वयम् ।
 कृष्णारग्वधसप्ताह्वं शिरीषं चोच्चटाफलम् ॥ १५३ ॥
 मञ्जिष्टालांगुलीराम्ना नक्तमालं पुनर्नवा
 दन्तीबीजकसारञ्च भृङ्गराजं कुटन्नटम् ॥ १५४ ॥
 अचोटकश्च शाखोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक् ।
 गृह्णीयात्तानि सर्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥ १५५ ॥

अष्टभागावशेषन्तु कपायमवतारयेत् ।
 विधायवाससापूतं स्यापयेद्भाजने दृढे ॥ १५६ ॥
 भस्मातकसहस्राणि हित्वा त्रीण्यर्मणेऽभस्मि ।
 पचेद्दष्टावशेषन्तु कपायमवतारयेत् ॥ १५७ ॥
 तच्च वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कपायौ विमिश्रयेत् ।
 गुडस्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत्तत्पचेच्छनैः ॥ १५८ ॥
 भस्मातकसहस्रस्य मज्जानं तत्र निक्षिपेत् ।
 त्रिकटुत्रिफलामुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ॥ १५९ ॥
 मैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकञ्च पृथक् पलम् ।
 मौगन्ध्याथं क्षिपेत्तत्र चागुर्जातं पलं पलम् ॥ १६० ॥
 महाभस्मातको ह्येष महादेवेन निर्मितः ।
 प्राणिनान्तु हितार्थाय नाशयेच्छीघ्रमेव तु ॥ १६१ ॥
 श्वित्रमौदुम्बरं दद्रु मृत्तजिह्वञ्च काकणम् ।
 पुण्डरीकं स चर्मास्थं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥ १६२ ॥
 कण्डू कापालकुटञ्च पामानञ्च विपादिकाम् ।
 वातरक्तमुदावर्त्तं पांडुरोगं व्रणान् कृमीन् ॥ १६३ ॥
 अर्शासि षट्प्रकाराणि कामध्वामौ भगन्दरम् ।
 समाभ्यासेन पलितं मामवातं सुदुर्जयम् ॥ १६४ ॥
 निर्यन्त्रणस्तु कथितः सर्वर्तुषु च शस्यते ।
 कुरुते परमां कान्तिं प्रदोषं जठरानलम् ॥ १६५ ॥
 अनुपानं प्रयोक्तव्यं क्षिन्नात्तोयं पयोऽथवा ।
 भोजनञ्च तथा त्वाज्यं सुश्यां चास्त्रं विशेषतः ॥ १६६ ॥
 इति महाभस्मातकम् ।
 पिचुमन्दफलं पुष्यं त्वक् पत्रं मूलमेव च ।
 पञ्चैतानि सुसृज्माणि समचूर्णानि कारयेत् ॥ १६७ ॥

अष्टभागावशेषेण खदिरासनवारिणा ।

भावयित्वा तु संयोज्य द्रव्याण्ये तानि दापयेत् ॥ १६८ ॥

चित्रकोऽथ विडङ्गानि व्याधिघातकशर्कराः ।

भक्तातकहरीतक्यौ शुण्ठ्यामलकगोक्षुराः ॥ १६९ ॥

चक्रमर्दकवाकूची पिप्पलीमरिचं निशा ।

लोहचूर्णसमायुक्तं समभागं प्रमाणतः ॥ १७० ॥

भावयेद्भद्रराजेन पुनः शुष्काणि कारयेत् ।

निम्बार्धं सर्वमेतेषा मेकीकृत्य निधापयेत् ॥ १७१ ॥

बिडालपदमात्रन्तु सर्पिषा पयसाऽपि वा ।

प्रातः प्रातर्निषेवेत खदिरासनवारिणा ॥ १७२ ॥

परिहारो नचात्रास्ति, पञ्चनिम्बेऽवतिष्ठति ।

मासमात्र प्रयोगेन कुष्ठं हन्ति रसायनम् ॥ १७३ ॥

त्वग्दोषं नीलिकाव्यङ्गं तथैव तिलकालकान् ।

अष्टादशविधं कुष्ठं सप्त चैव मन्त्राक्षयान् ॥

सर्वव्याधिनिर्मुक्तो जीवेद्दृश्यते सुखी ॥ १७४ ॥

इति पञ्चनिम्बादिचूर्णम् ।

त्रिफलातिविषाकटुका निम्बकलिङ्गवचापटोलमागधिकाः ।

रजनोद्वयपद्ममूर्वा विशालामूनिम्बानि पलांशानि ॥ १७५ ॥

दद्याच्छिहतं त्रिगुणं चूर्णमिदं कुष्ठसुप्तिहरम् ॥

इति त्रिफलाद्यं चूर्णम् ।

पथ्यां सेन्द्रयवांसकिंशुकफलांसार्कां तथाऽऽवर्त्तिनीम्

व्याधिघ्ने न च योजितां हृतभुजा सारुष्करां बाकुचीम् ।

तद्वच्च क्लमिशत्रुना व्युपगतामेकैकहृदामिमां

गोमूत्रेण विमृश्य तां च सकलां हृत्वा बटीं भक्षयेत् ॥ १७६ ॥

निहन्ति हतनाशिका करजकर्णपादांगुलीः ।

घ्नरद्विधिरपूतिपूय परिजन्तु जग्धव्रणान् ।
 प्रभिन्नचिरलक्षित स्वरकमाशु कुष्टं महन्
 निहन्ति कुरुते वपुस्तरुणभास्करार्चिः समम् ॥ १७७ ॥

इति पथ्याद्यो बटकः ।

निम्बं पटोलं दावीं दुरालभां तिक्तकरोहिणीं विफलाम् ।
 कुर्यादईपलांशान् पर्पटकं त्रायमाणां च ॥ १७८ ॥
 सलिलाङ्कसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपित् पूते ।
 चन्दनकिराततिक्तक मागधिकास्त्रायमाणा वा ॥ १७९ ॥
 सुस्तं बत्सकबीजं कल्कीकृत्यार्धकार्षिकान् भागान् ।
 नवसर्पिपथ्य पट्पलमेतत्सिद्धं घृतं पेयम् ॥ १८० ॥
 कुष्टं ज्वरमेहार्शो ग्रहणीपाण्डुामयम्बयथून् हन्ति ।
 पामाविसर्पिपिटिका कंडूगण्डव्रणान् सद्यः ॥ १८१ ॥

इति तिक्तपट्कं घृतम् ।

निम्बं पटोलं व्याघ्री च गुडूचीवासकं तथा ।
 कुर्याद्दशपलान् भागा नैकैकस्य तु कुट्टितान् ॥ १८२ ॥
 जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ।
 घृतप्रस्थं पचेत्तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥ १८३ ॥
 पञ्चतिक्तमिति ख्यात सर्वकुष्टविनाशनम् ।
 अशीतिं वातजान् रोगां अत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥ १८४ ॥
 विंशतिं श्लेष्मिकांश्चापि पानादेवापकर्षति ।
 दुष्टव्रणक्तमीनर्शः पञ्चकासांश्च नाशयेत् ॥ १८५ ॥

इति पञ्चतिक्तकं घृतम् ।

निंबामृताह्वयपटोलनिदग्धिकानां
 पक्वं घृतं क्षयितकल्कयुतं यथावत् ।

ख्यातं यथोक्तममृतं भुवि पञ्चतिलं

हन्याद्विसर्पं विषमज्वरपांडुकुष्ठान् ॥ १८६ ॥

इति द्वितीयं पञ्चतिलकं घृतम् ।

पटोलवत्सकातिलं नक्तमालसहामृताः ।

निःकाथ्य सलिलद्रोणे पलैर्विंशतिभागिकैः ॥ १८७ ॥

पादशेषे, रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कल्कै रक्षसमैर्दारु त्रिफलाद्रूपणाग्निभिः ॥ १८८ ॥

पृथ्वीप्रतिविपापाठा चव्येन्द्रयवदीप्यकैः ।

मूर्वाचारद्वयाजाजी वचाकृमिहरैर्युतैः ॥ १८९ ॥

कटुकासप्तपर्णाभ्यां पुरस्याष्टपलेन च ।

कुष्ठानि रक्तपित्तञ्च बीसर्पपूतिकुष्ठताम् ॥ १९० ॥

पानाद्यशमयेदेतद् गुग्गुलुः पञ्चतिलकः ।

सिद्धमेतेन विधिना सर्पिः प्रस्थं सगुग्गुलुम् ॥ १९१ ॥

पानाभ्यञ्जनस्येषु तच्चोक्तानाप्रुयाहुणान् ।

इति गुग्गुलुपञ्चतिलकं घृतम् ।

निम्बासृतापटोलानां कण्टकार्या हृषस्य च ।

पृथग्दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १९२ ॥

त्रूपणं स्वर्जिकाचारं शतमुष्या च कार्पिका ।

गर्भं समावाप्य पचेद्गुलुः पञ्चविंशतिः ॥ १९३ ॥

पलञ्च खादयेदेतद्गुग्गुलुः पञ्चतिलकम् ।

विधिना हन्तिनचिरा च्चग्दोपानतिविस्तरान् ॥ १९४ ॥

विवर्णस्त्रापसंकोचं क्लेदवतीः शिरांस्तथा ।

गण्डमालार्पुद्व्यङ्ग नाडीकुष्ठमगन्दरान् ॥ १९५ ॥

विषमज्वरहृद्रोग गरदोषविषकृमीन् ।

प्रमेहासृग्दरोन्माद शोथगुल्मोदराणि च ॥

कामलापांडुरोगांश्च क्षिप्रमेव व्यपीहति ॥ १९६ ॥

इति गुग्गुलुपञ्चतित्तकम् ।

सप्तच्छदं प्रतिविषां शम्याकं तिक्तरोहिणीं पाठाम् ।

सुस्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमन्दपर्पटकान् ॥ १९७ ॥

धन्वयवासं चन्दन सुपकुल्यां पद्मकं रजन्यौ च ।

पङ्कजन्यां सविशालां शतावरीं शारिवे चोभे ॥ १९८ ॥

वत्सकबीजं वासां भूर्वामसृतां किराततित्तञ्च ।

कल्कान् कुर्थ्वान्मतिमान्यध्वाह्वं त्रायमाणाञ्च ॥ १९९ ॥

कल्कस्य चतुर्भागं जलमष्टगुणं रसोऽसृतफलानाम् ।

द्विगुणं घृतं प्रदेयं तत्सर्पिः पाययेत्सिद्धम् ॥ २०० ॥

कुष्ठानि रक्तपित्तं प्रवालान्धर्मांसि रक्तवाहीनि ।

विसर्पमन्त्रपित्तं वातासृक् पांडुरोगञ्च ॥ २०१ ॥

विस्फोटकान् सपामानुन्मादान् कामलां ज्वरान् पांडून् ।

हृद्रोगगुल्मपिटकामसृग्दरं गण्डमालां च ॥ २०२ ॥

हृन्वादेतत्सद्यः पीतं काले यथा बलं सर्पिः ।

योगशतैरप्यजितान्महाविकारान् जयेन्महातित्तम् ॥ २०३ ॥

इति महातित्तकं घृतम् ।

वासागुडूचीत्रिफलापटोल करञ्चनिंवासनकुष्टवेतम् ।

तत्क्वाथकल्केन घृतं विषञ्चं तद्वञ्चकं कुष्टहरं प्रदिष्टम् ॥ २०४ ॥

विशीर्णकर्णांगुलिहस्तपादः कम्पार्दितो भिन्नगलोऽपि मर्त्यः ।

पौराणिकीं कान्तिमवाप्य जीवेदश्याधिको वर्षशतं च कुष्टी ॥ २०५ ॥

इति बञ्चकं घृतम् ।

वासागुडूचीत्रिफलापटोल निदग्धिकानिबकरञ्चतोये ।

वासादिकल्केन तु सिद्धमेतदू घृतं महाबञ्चकमादिशन्ति ॥ २०६ ॥

तन्मासमात्रञ्च निषेव्यमाणो हिताशनो नातिचिरेण कुष्टी ।
 विशोर्णकर्णांगुलिनासिकोऽपि भवेत्संपूर्णतनुः शरीरी ॥ २०७ ॥
 उदीर्णवेगानपि च प्रमेहांश्चिरप्रवृत्तान्विषमञ्ज्वरांश्च ।
 तदेव सर्पिः भुजनैः प्रयुक्तं विजित्य कुष्टं बलमादधाति ॥ २०८ ॥
 इति महावच्यकं घृतम् ।

खदिरारग्वधव्योष त्रिवृहन्ती सचित्रकम् ।
 पटीलत्रिफलारिष्ट हरिद्रावाकुचीफलम् ॥ २०९ ॥
 कटुकातिविपापाठा त्रायन्ती धन्वयासकम् ।
 कुष्टं करञ्जबीजानि शारिवे द्वे सवत्सके ॥ २१० ॥
 भस्मातकविडङ्गानि गुग्गुलीः कल्कसंयुतम् ।
 पञ्चतिक्तकपायेण सर्पिः सिद्धं पिबेन्नरः ॥ २११ ॥
 विषविसर्पविस्फोट कंडूकुष्टव्रणानि च ।
 दद्रूकिटिभकुष्ठानि गलगण्डविचर्चिकाः ॥ २१२ ॥
 पानतः शमयत्याशु वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

इति खदिराद्यं घृतम् ।

खदिरस्य तु तुलाः पञ्चशिशिपासनयोस्तुले ।
 तुलाद्धं सर्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥ २१३ ॥
 पर्पटं कुटजं चैव वृषः कूर्मिहरस्तथा ।
 हरिद्रे कृतमालञ्च गुडूचीत्रिफलात्रिवृत् ॥ २१४ ॥
 सप्तपर्णे च सकुव्य चतुर्द्रोणेन वारिणा ।
 पक्वा कषायं संगृह्य चतुर्भागावशेषितम् ॥ २१५ ॥
 तेन क्वाथेन कुशलो घृतस्यार्द्धाढकं पचेत् ।
 कल्कैः कृतैर्महातिकैर्द्रव्यैरर्द्धपलोम्भितैः ॥ २१६ ॥
 महाखदिरमेतद्धि कुष्ठिनामुत्तमं घृतम् ।

अष्टादशविधं कुष्ठं पानादेव व्यपोहति ॥ २१७ ॥

इति महाखदिरघृतम् ।

मेपशृङ्गीश्वदंष्ट्रा शार्ङ्ग^१ष्टागुडूचोसिद्धं कृतम् ।

तैलमिदं कुष्ठिनां पानाभ्यङ्गयोर्विदधीत ॥ २१८ ॥

इति मेपशृङ्गाद्यं तैलम् ।

सप्तपर्णकरञ्जार्कं मालतीकरवीरजम् ।

मूलं स्रुहीशिरीषाभ्यां चित्रकास्फोतयोरपि ॥ २१९ ॥

करञ्जबीजं त्रिफला त्रिकटुरजनीद्वयम् ।

सिद्धार्थकं विडङ्गानि प्रपुत्राटञ्च संहरेत् ॥ २२० ॥

मूत्रपिष्टेः पचेत्तैल मेभिः कुष्ठविनाशनम् ।

अभ्यङ्गाद्यञ्जकं नाम नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥ २२१ ॥

इति बञ्जकं तैलम् ।

एरण्डतार्क्ष्यवननीपकदंभभार्गी

कम्पिल्लवेल्लफलिनी सुरवारुणोभिः ।

निर्गुण्डीपुष्करसुगन्धयस्वर्णदुग्धी

श्रीविष्टगुग्गु, लुशिलाहरितालमिश्रैः ॥ २२२ ॥

तुल्यैस्वगर्कदुग्धैः सिद्धं तैलं महाबञ्जम् ।

अतिशयितबञ्जकगुणं श्लिचार्शी ग्रन्थिमालाघ्नम् ॥ २२३ ॥

इति महाबञ्जकं तैलम् ।

चतुर्गुणे ढणरसे कटुतैलं विपाचयेत् ।

मञ्जिष्टारुद्रिशा चक्रमर्दारम्बधपल्लवैः ॥ २२४ ॥

एतत्किदाग्निना साध्यं वर्णदं कान्तिदायकम् ।

अष्टादशसु कुष्ठेषु शस्यते गात्रम्बक्षणात् ॥

दद्रुं विचर्चिकां पामां हन्ति सिध्मं विशेषतः ॥ २२५ ॥

इति वृणतेतैलम् ।

दावीविडुंगं ह्यमारमूलं श्यामा च मूलं कृतमालकस्य ।

कुसुम्भहेमोत्पलकासमर्दशिरीषयष्टीह्यगन्धसिद्धाः ॥ २२६ ॥

निंबं बचाचन्दनपद्मकं च कुष्ठं निशामैन्धवचक्रमर्दाः ।

मञ्जिष्टामांसो सुरदारुलाक्षामिद्धार्यकं वाकुचिवीजमूर्वे ॥ २२७ ॥

गायत्रिमारं सुरसापटोलं यवानिकाबीजकरञ्जबीजम् ।

द्रव्यैः समस्तैर्विधिना विपक्वं कर्षप्रमाणैः परिकीर्त्तितैश्च ॥ २२८ ॥

प्रस्थं च तैलं सितसर्पपानां दत्त्वा रसं षड्गुणकं वृणस्य ।

शनैः पचेत्तान्त्रमये कटाहे उद्धृत्यतैलं परिपाच्यमानम् ॥ २२९ ॥

पीत्वाथवा नस्य विधौ प्रयोज्यं मिध्मं महादद्रुकिलासकुष्ठम् ।

विचर्चिकाव्यगविसर्पपामाः निहन्ति नूनं कुथितं समस्तम् ॥ २३० ॥

विभर्त्तिरूपं कमनीयमन्यै र्घणं तथा कान्तिकरं मनुष्यम् ॥

इति वृहत्तृणतैलम् ।

मरिचालशिलाहार्कं पयोऽश्वारिजटात्रिवृत् ।

शकद्रसविशालारुड्निशायुगदारुचन्दनैः ॥ २३१ ॥

कटुतैलं पचेत्प्रस्थं क्षत्रैर्विपपलान्वितैः ।

सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गा इष्टकुष्ठैर्विनाशनम् ।

सर्वेष्वपि च कुट्टेषु तैलमेतन्न्यस्यते ॥ २३२ ॥

इति मरिचाद्यं तैलम् ।

मरिचं त्रिवृतादन्तो चीरमार्कं शकद्रमः ।

देवदारुहरिद्रे द्वे मांसीकुष्ठं सचन्दनम् ॥ २३३ ॥

विशालाकरवीरश्च हरितालं मनःशिला ।

चित्रको लाङ्गलीलाक्षा विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥ २३४ ॥

शिरीषं कुटजो निम्बं सप्तपर्णञ्चुहामृता ।
 शम्याको नक्तमालोऽब्द खदिरो बाकुचीवचा ॥ २२५ ॥
 ज्योतिष्मती च पलिका विपस्य द्विपल भवेत् ।
 आढक कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥ २२६ ॥
 मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
 हन्यात्तैलवर द्यो तत्प्रलेपात् कौष्टिकान् व्रणान् ॥ २२७ ॥
 पामाविचर्चिकाकडू दद्रुविस्फोटकानि च ।
 बलय पलित छाया नीलीव्यग तथैव च ॥ २२८ ॥
 अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते ।
 प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासा नस्य प्रदीयते ।
 जरामप्यजरा प्राप्य न स्तनायान्ति नम्रताम् ॥ २२९ ॥
 इति बृहन्मरिचाद्य तैलम् ।

मरिच पिप्पलीकुष्ठ मर्कत्तीरं शकद्रम ।
 देवदारुहरिद्रे द्वे मासीलोहितचन्दनम् ॥ २४० ॥
 विशालाकरवीरञ्च हरिताल मन शिला ।
 एतैरहंपलैर्भागै गृहीतै स्नानपिष्टितै ॥ २४१ ॥
 कटुतैलस्य च प्रस्य गोमूत्र स्याच्चतुर्गुणम् ।
 मृद्भाण्डे लोहभाण्डे वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ॥ २४२ ॥
 तत्तैल मधुपर्णीभ्या निषस्त्रमवतारयेत् ।
 एतेनैवोपशाम्यन्ति कीमला त्वक् प्रजायते ॥ २४३ ॥
 प्रस्थितानि च श्लिवाणि तैलेनानेन म्रक्ष्येत ।
 अपि त्रिवाषिक श्लित्र शम नयति तत्क्षणात् ॥ २४४ ॥
 बलोवर्दस्त्रुरङ्गो वा गजो वा व्याधिपीडित ।
 त्रिभिर्वस्तिभिरत्यर्थं भवेन्मारुतविक्रम ॥ २४५ ॥
 यासाञ्च दीयते नस्य स्त्रीणां प्रथमयौवने ।

जरासमयमासाद्य स्तनानो यान्ति विक्रयम् ॥ २४६ ॥

पुरुषस्यापि यस्येद दीयते नस्यकर्मणि ।

योजनानि ब्रजत्वष्टी यमं नाप्नोत्यसौ पथि ॥ २४७ ॥

अष्टादशानां कुष्ठानां तैलमेतद्विनाशनम् ।

इति मरिचाद्यं तैलम् ।

गुडूचीदारुकुष्ठञ्च शृङ्गवेरं पुनर्नवा ।

रास्त्रावलामातुलुङ्गं त्रिफलांशं पृथक् पृथक् ॥ १४८ ॥

जलद्रोषे समावाप्य पादशेष ममुद्धरेत् ।

विपाच्य तद्रसं गृह्य कल्कानेतान् प्रदापयेत् ॥ २४९ ॥

मरिचं त्रिफलां दन्ती मर्कचीरं शकटद्रसः ।

दारुकुष्ठं हरिद्रे हे लोममीरुक्तचन्दनम् ॥ २५० ॥

एतेषां पलिकान् भागान् विपस्यार्द्धपलं भवेत् ।

गोमूत्रे पेपित सर्वं सुसूक्ष्मन्तु समाचरेत् ॥ १५१ ॥

कटुतैलपलं त्रिंशच्छनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

एतन्नस्यं प्रदातव्यं सर्वरोगापह शुभम् ॥ २५२ ॥

दन्तरोगेषु सर्वेषु शिरोरोगे गलग्रहे ।

पूतिनाशे पूतिमुखे तथैवाक्षावभेदके ॥

गलगण्डे सुखश्चङ्गे तथैव कर्कशत्वचि ॥ २५३ ॥

प्रथमे बयसि स्त्रीणां नस्यं देयं यथा विधिः ।

न पतन्ति स्तनास्तासां सौकुमार्यञ्च जायते ॥ २५४ ॥

पुरुषस्यथैव नस्यं दीयते यस्य कस्य चित् ।

स याति योजनान्यष्टौ न यमं मन्यते क्वचित् ॥ २५५ ॥

दद्गुण्डिभकुष्ठानि मण्डलानि विचर्चिकाः ।

अचणादेव शास्यन्ति ये च शाखाययोगदाः ॥ २५६ ॥

वातभग्नस्तुरङ्गे वा हृषो वा वायुपीडितः ।

बातामयाभिभूतो यः पुरुषो मन्दगोपि वा ॥
 बलवेगो भवेत्तेषां वस्त्रिभिय त्रिभिस्त्रिभिः ॥ २५७ ॥
 शीर्णकर्णांगुलीघ्राणः पिवेद्ग्निलवलेन य ।
 न विकारं तथा तस्य भवेद्देह. पुनर्नवः ॥ २५८ ॥

इति महामरिचाद्य तैलम् ।

नक्तमालं हरिद्रे द्वे चार्कं तगरमेव च ।
 करवीरं वचाकुष्ठ मास्फोत रक्तचन्दनम् ॥ २५९ ॥
 मालती सप्तपर्णञ्च मञ्जिष्ठासिन्दुवारकम् ।
 एषामर्धपलान् भागान् विषस्यापि पलं भवेत् ॥ २६० ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २६१ ॥
 श्वित्रविस्फोटकिटिभ कीटलूताविचर्चिकाः ।
 कण्डूकच्छूविकाराश्च ये व्रणा विषटूषिताः ॥ २६२ ॥
 विषतैलमिदं नाम सर्वव्रणविशोधनम् ॥

इति विषतैलम् ।

सोमराजिहरिद्रे द्वे सर्पपारम्बधं गदम् ।
 करञ्जैडगजाबीजं गर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ॥ २६३ ॥
 तैलं सर्पपसंभृतं नाडीदुष्टव्रणापहम् ।
 अनेनाशु प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥ १६४ ॥
 नीलिकापिडिकाव्यगं गम्भीरं वातशोणितम् ।
 कण्डून्धच्छप्रशमन कच्छूपामाविनाशनम् ॥ २६५ ॥

इति सोमराजीतैलम् ।

श्वेतकरवीरमूलं विपांशुसाधितं गवां मूत्रे ।
 चर्मदलसिद्धपामाविस्फोट किटिभजितैलम् ॥ २६६ ॥
 इति श्वेतकरवीराद्य तैलम् ।

गण्डीरिकाचित्रकामार्कवाककुष्ठद्वमत्वक्लवणैः समूत्रैः ।

तैलं पचेन्नखलदट्टकुष्ठदुष्टत्रणारुकिटिभापहारि ॥ २६७ ॥

इति गण्डीराद्यं तैलम् ।

स्रुहोक्षीरं विडंगानि अर्कक्षीरं च लांगली ।

बलापलाशबीजानि कोशातक्योऽथ पिप्पली ॥ २६८ ॥

सिद्धं तैलन्तु गोमूत्रं कुष्ठानां नाशन परम् ।

घामापहरणं प्रोक्तं पूयघ्नं व्रणरोपणम् ॥ २६९ ॥

स्रुहाद्यं तैलम् ।

खदिरकपायद्रोणं कुम्भे घृतभाविते समावाप्य ।

प्रचेप्याः पृथक् पलिकाः सर्वास्तु चूर्णितास्तस्मिन् ॥ २७० ॥

त्रिफलात्रिकटुकरजनी सुस्तारुष्करविडङ्गवाकुचिकाः ।

सुवर्णत्वक् छिन्नरुहा धातकी मधुशतपलं मासम् ॥ २७१ ॥

विदधीतधान्यमध्ये प्रातः प्रातः पिवेत्ततो युक्त्या ।

मासेन महाकुष्ठं हन्यनल्पञ्च पचेणार्शः ॥ २७२ ॥

श्वासभगन्दरकासकिलासप्रमेहशोफांश्च ।

स भवति कनकवर्णः पीत्वारिष्टं कनकविन्दुञ्च ॥ २७३ ॥

इति कनकविन्दुनामारिष्टः ।

पचात्पचाच्छर्दनान्यभ्युपेया न्नासान्नासाच्छोधनं चाप्यधस्तात् ।

व्रहाक्षयहान्नस्यनिष्टीवनञ्च मासेष्वष्टघ्नोचयेत् षट्सु षट्सु ॥ २७४ ॥

शालिपष्टिकगोधूमं यवमुद्गादयो हिताः ।

पुराणाः कुष्ठिना तित्कं शकं जंगलसंयुतम् ॥ २७५ ॥

नीचरोमनखो यस्तु नित्यमीषधतत्परः ।

योपिन्नांससुरावर्जी कुंठीकुष्ठादपोहति ॥ ७६ ॥

इति कुष्ठनिदानचिकित्सा ।

अथ श्वित्रचिकित्साभाह ।

श्वित्रिणो हृतदीपस्य हृतरक्तस्य वाऽसकृत् ।

खदिरांबुयवान्नानां वृषस्य मलयूरसः ।

सगुडः शस्यते पाने यवागूमण्डभोजिनः ॥ २७७ ॥

अशुद्धे तत्र ये स्फोटा जायन्ते तांश्च कण्टकैः ।

भित्वा लैपैः प्रदेहैस्तान् चाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ॥ २७८ ॥

खदिरामलककपायं वाकुचीबीजान्वितं पिवेन्नित्यम् ।

शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं हन्तीह तच्छीघ्रम् ॥ २७९ ॥

कुड्मवमवल्गुजबीजं हरितालचतुर्थभागसंमिश्रम् ।

मनःशिलातोमकार्क्षं गुञ्जाफलमग्निमूलञ्च ॥

गोमूत्रेण च पिष्टं सवर्णकरणं परं श्वित्रे ॥ २८० ॥

दग्ध्वा च गोः शकृत् चारं तन्मूत्रेणैव गालितम् ।

प्रक्षितं बर्हिं पित्ताक्षं सद्यः सावर्ष्यमाप्नुयात् ॥ २८१ ॥

श्वेतकुष्ठं ब्रजत्यस्तं पक्षार्धेनाधिकेन वा ।

गिरिकर्णास्तु कृष्णायाः मूलेन परिलेपितम् ॥ २८२ ॥

कुनटीशिखिपित्तेन भस्मवातालकोद्भवम् ।

गजदर्पेण मालत्याः चारो वा श्वित्रनाशनः ॥ २८३ ॥

शुगर्कजातीपृतीकसुवर्णहरिपल्लवाः ।

मूत्रपिष्टाः प्रलेपेन श्वित्रदद्गुणच्छिदः ॥ २८४ ॥

शुनोस्थिकदलीभस्म काकस्य विड्प्रलेपतः ।

श्वित्रमुग्रं निहन्त्येतत् चत्वारिंशद्दिनैष्किल ॥ २८५ ॥

समनःशिलाविड्ङ्गं कासीसरोचना फनकपुष्पी च ।

श्वित्राणां प्रथमार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात् ॥ २८६ ॥

अथोरजः कृष्णतिलाञ्जनानि सावल्गुजान्यामलकानि दग्ध्वा ।

पिष्टानि मृद्गस्य सकृद्रसेन हन्यात्किलासंपरिष्टयलेपात् ॥ १८७ ॥

दीसीकुरण्टस्य सितस्य पुष्पमादित्यवह्न्यञ्जनवह्निनीली ।

पुष्पानि तेषां खरसं प्रपीद्य तल्लोहचूर्णाञ्जनसंप्रयुक्तम् ॥ १८८ ॥

विष्टयपूर्वं सकलान् व्रणांस्तु

ततः प्रयोगेन पुनः प्रलिम्पेत् ।

सितानि रोमाणि निहन्ति शीघ्रं

कृष्णानि कुर्यादपि योगकोऽयम् ॥ १८९ ॥

कपोतवंकालशनस्य शीघ्रं समैन्धवं चित्रकमूलमिश्रम् ।

ततश्च तेषां खरसेन मिश्रं व्रणप्रलेपाञ्जनं हि रोम्नाम् ॥ १९० ॥

कटुकालाबुमव्योप हिंस्रार्कहयमारकाः ।

कुष्ठं बल्लुजभङ्गात् स्रुहीमूलानि सर्षपाः ॥ १९१ ॥

विल्वकारिष्टपीलूनां पत्राण्यारग्वधस्य च ।

त्रिफलासुस्तजीमूत विशालामूत्रपेपितः ॥ १९२ ॥

गोगजाखाजमूत्राणां मादकं त्वादकं पचेत् ।

स्रुश्चार्कचारकुडवं तैलं युक्त्या प्रदापयेत् ॥ १९३ ॥

पचेद्दार्वीप्रलेपन्तु घृष्टा कुष्टानि लेपयेत् ।

खित्राणि द्विप्प्रलिप्तानि यान्ति नाशमशेषतः ॥ १९४ ॥

इति कटुकादिप्रलेपः ।

खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराण्याः पलद्वयम् ।

जलादकद्वये सार्धं यावत्पादावशेषितम् ॥ १९५ ॥

क्वाथ्यमानञ्च मृद्ग्नौ घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुष्पलं सोमराण्याः खदिरस्य पलं भिषक् ॥ १९६ ॥

पटोलमूलं त्रिफलां चायमाणां दुरालभाम् ।

कल्कार्यं योजयेदेतान् कार्षिकान् श्लक्ष्णपेपितान् ॥ १९७ ॥

पलद्वयं कौशिकस्य शुद्धस्याच प्रदापयेत् ।

सिद्धं सर्पिरिदं नश्येत् श्वित्रमन्त्र इवानलम् ॥ २९८ ॥

अष्टादशानां कुष्ठानां परमं भेषजं मतम् ।

आमवातापतन्वाणां पांडुप्रदरशोपिणाम् ॥ २९९ ॥

किलासघ्नं च कंडूघ्नं दीपनं पाचनं तथा ।

सोमराजीघृतं नाम निर्मितं ब्रह्मण्या पुरा ॥ ३०० ॥

इति सोमराजीघृतम् ।

त्रिफलाढकं तथा प्रस्था वऽयसो रजसो मती ।

वायसीकाकमाचीभ्यां द्वे तुले शङ्खिनीतुला ॥ ३०१ ॥

द्विद्रोणेऽपां पचेदेतत् पादभागावशिषितम् ।

घृतप्रस्थं तु विपचेद् गर्भं चैतत्ससाचरेत् ॥ ३०२ ॥

वरुणं वत्सकफलं व्रूषणं देवदारु च ।

निदग्धिकां भृङ्गराजं पारावतपदीमपि ॥ ३०३ ॥

नीलकं नाम विख्यातं घृतं कुष्ठविनाशनम् ।

श्वित्राणि रञ्जयेच्चैतत् पानाभ्यञ्जनयोजितम् ॥ ३०४ ॥

पामाविचर्चिकासिद्धाः किटभानि च नाशयेत् ॥

इति नीलीघृतम् ।

आरम्बधं वायसो च सुरसा मदयन्तिकी ।

एकैकस्य तुलादेया त्रैफलं चाढकद्वयम् ॥ ३०५ ॥

दन्तीदारुहरिद्रा च कुडवं वरुणत्वचम् ।

चित्रकं चार्कमूलञ्च काकमाचीनिदग्धिका ॥ ३०६ ॥

एपां दशपलान् भागां चतुर्दोणेऽम्भसः पचेत् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु पूतं पुनरधिश्येत् ॥ ३०७ ॥

दधिसर्पिद्य दुग्धं च गोमूत्रं च शक्तद्रसम् ।

षाढकाढकमेतेपां गर्भं चैनं समावपेत् ॥ ३०८ ॥

अवल्गुजं सकटुकं नक्तमालफलानि च ।
 त्रिफलाचित्रको दन्ती सुस्तं कटुकरोहिणी ॥ ३०८ ॥
 पिचुमन्दस्य शिग्रोश्च मंगुदस्य फलानि च ।
 किराततिक्तकं श्यामा नीलिनीनीलमुत्पलम् ॥ ३१० ॥
 एतैः सिद्धं घृतं स्राव्यं पाययेत् श्लित्ररोगिणाम् ।
 महानीलमिति ख्यातं भैतञ्छिवहरं परम् ॥ ३११ ॥
 भगन्दरं तथार्शांसि क्षमिनपि विनाशयेत् ।
 अष्टादशानां कुष्ठानां सर्पिरेतच्चिकित्सितम् ॥ ३१२ ॥
 अथर्वविहिते दीप्ते ब्रह्मदण्ड इवाशनिः ।
 विशिपतश्च श्लित्राणि रञ्जयेच्च भिन्नतिच्च ।
 प्रयोगतः सेव्यमानं पानेनाभ्यञ्जनेन च ॥ ३१३ ॥

इति महानीलीघृतम् ।

मयूरकचारजले सप्तकृत्वः परिश्रुते ।
 सिद्धं ज्योतिषतीतैल मभ्यङ्गाच्छ्लित्रनाशनम् ॥ ३१४ ॥

इति ज्योतिषतीतैलम् ।

कुष्ठाधिकारनिर्दिष्टं विपतैलमिहोच्यते ॥

इति वङ्गसेने कुष्ठश्लित्रनिदानचिकित्साधिकारः
 समाप्तः ॥ ५७ ॥

—०—

अथोर्द्धशीतपित्तकोठनिदानमाह ।

शीतमारुतमंस्पर्शात् प्रदुष्टौ कफमारुतो ।
 पित्तेन सह संभूय वह्निरन्तार्यिसर्पतः ॥ १ ॥
 पिपासरश्चिह्नस्रास देहसादाङ्ग गौरवम् ।

रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥
 वरटीदृष्टसंस्थानः शोफः सञ्जायते बहिः ।
 सकण्डूतोदवहुल छर्दिज्वरविदाहवान् ॥ ३ ॥
 उदरदमिति तं विद्या च्छीतपित्तमथापरे ।
 वाताधिकं शीतपित्तमुदरदस्तु कफाधिकः ॥ ४ ॥
 सोत्संगैश्च सरीगैश्च कंडूमद्भिश्च मण्डलैः ।
 शैशिरः कफजो व्याधिरुदरदः परिकीर्तितः ॥ ५ ॥
 असम्यग्बमनोदीर्णं पित्तश्लेष्मान्नविग्रहैः ।
 मण्डलानि सकंडूनि रागवन्ति बहूनि च ॥
 उल्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अत्राशु वमनं कार्यं पटोलारिष्टवासकैः ।
 त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकश्चात्र शस्यते ॥ ७ ॥
 त्रिफलाक्षौद्रसंयुक्तं पित्तैश्चा नवकार्षिकम् ।
 विसर्पैः कृष्णमृन्तादिभिपगत्वापि योजयेत् ॥ ८ ॥
 सितां त्रिकटुसंयुक्तां गुडमामलकैः सह ।
 यवानीं पाययेत्त्रापि सव्योषचारसंयुताम् ॥ ९ ॥
 रास्त्रादेवाह्वत्रिफलां साश्वगन्धां शतावरीम् ।
 यवानीं हिंगुसंयुक्तां मुदरदविनिवृत्तये ॥ १० ॥
 प्रियालं तिल्वकं कोलं खदिरः खदिरासनः ।
 संसपर्खं रिमेदा च गणोऽयं स्यादुदरदहा ॥ ११ ॥
 सगुडं टीप्यकं यस्तु खादेत्पथ्यान्नभुङ्करः ।
 तस्य नश्यति समाहा दुदरदः सर्वदेहजः ॥ १२ ॥

सिद्धार्थरजनीकल्कैः प्रपुत्राटतिलैः सदा ।

कटुतैलेन संमिश्र मृतदुद्धर्त्तनं परम् ॥ १३ ॥

इति सिद्धार्थकाद्युत्तनम् ।

आर्द्रकस्वरसः पेयः पुराणगुडसंयुतः ।

शीतपित्तापहः श्रेष्ठो वक्त्रिभान्यविनाशनः ॥ १४ ॥

क्षीरस्विन्नानि काश्मर्याः फलान्यश्रुजिताशनः ।

कृमिदद्गुहराण्येव शीतपित्ते प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

घृतं पीत्वा महातिक्तं शोणितं मोक्षयेत्तथा ।

सिग्धस्विन्नस्य संशुद्धि मादौ कोठे समाचरेत् ॥ १६ ॥

मर्वतः शुद्धदेहस्य कुष्टघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।

कुष्टोक्ताश्च क्रियां कुर्यात् टम्लपित्तघ्नमेव च ॥

उदरार्क्तां क्रियां वापि कोठरोगे समामतः ॥ १७ ॥

निम्बम्य पत्राणि सदा घृतेन धात्रोविमिश्रयाण्यथवोपयुक्तमात् ।

विस्फोटकण्डूकृमिशीतपित्तमुदरदकोठी च कफश्च हन्यात् ॥ १८ ॥

कुष्टं हरिद्रासुरसापटोलं निम्बाश्वगन्धासुरदारुशिशु ।

ससर्पपं तुम्बुरुधान्यचव्यमिमानि चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ १९ ॥

तत्तक्रपिष्टं प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्धर्त्तयुतं यतेत ।

ततोऽप्यं कंडूपिटिका सगोपकुष्ठानि शोथाश्च शमं व्रजन्ति ॥ २० ॥

तैलप्योद्धर्त्तने योगे योज्योराज्यादिको गणः ॥ २१ ॥

इति वङ्गसेन उदरशीतपित्तकोठनिदानचिकित्सा-

धिकारः समाप्तः ॥ ५८ ॥

—०—

अधाम्लपित्तनिदानमाह ।

विरुद्धदुष्टाम्लविदाहपित्तप्रकोपिपानान्नभुजो विदग्धम् ।

पित्त स्वहेतूपचित्त पुरा य त्तदस्त्रपित्त प्रदन्ति सन्त ॥ १ ॥

अविपाककृमो क्लेश तिक्ताम्बोद्गारगोरवै ।

हृत्कण्ठदाहारुचिभि चास्त्रपित्त वदेद्बुध ॥ २ ॥

तड्दाहमूर्च्छा भ्रममोहकारि प्रयात्यधो वा विविधप्रकारम् ।

हृत्लासकोठानलसादहर्षस्वेदाद्गपीतत्वकर कदाचित् ॥ ३ ॥

वात हरित्पीतकनीलकृष्ण भारक्तरक्ताभमतीव चास्त्रम् ।

मासोदकाभ त्वतिपिच्छलाभ श्लेष्मानुजात विविध रसेन ॥ ४ ॥

भुक्ते विदग्धेऽप्ययवाप्य भुक्ते करोति तिक्ताम्बवमि कदाचित् ।

उद्गारमेवविधमेव कण्ठहृत्कुक्षिदाह शिरोरुजञ्च ॥ ५ ॥

करचरणदाहमौष्ण्य महतीमरुची ज्वरञ्च कफपित्तम् ।

जनयतिकंडूमण्डलपिडिकाशतनिचितगात्ररोगचयम् ॥ ६ ॥

रोगोऽयमस्त्रपित्ताख्यो यद्वात् ससाध्यते नव ।

चिरोत्थितो भवेद्याप्य कृच्छसाध्य सकस्यचित् ॥ ७ ॥

सानिल सानिलकफ सकफं तच्चलत्तयेत् ।

दोषलिङ्गेन मतिमान् भिषग्मोहकर हि तत् ॥ ८ ॥

कम्पप्रलापमूर्च्छाचिमिचिमिगात्रावसादशूलानि ।

तमसो दर्शनविभ्रम हर्षणमोहाश्च वातयुते ॥ ९ ॥

कफनिष्टीवनगोरवजडतारुचिशीतसादवमिलीपा ।

टहनत्रलसाटकडूनिद्राचिह्न कफानुगते ॥ १० ॥

उभयमिदमेव चिह्न मारुतकफसभवे भवत्यन्त्रे ॥ ११ ॥

तिक्ताम्बकटुकोद्गारवमिहृत्कण्ठदाहकृत् ।

तमो मूर्च्छारुचिच्छर्दिरालस्यञ्च शिरोरुजा ॥

प्रसेको मुखमाधुर्य श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अम्लपित्ते तु वमनं पटोलारिष्टवासकैः ।
 कारयेन्मदनचौद्र सिन्धुयुक्तं ततो भिषक् ॥ १३ ॥
 विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं मधुधात्रीफलद्रवैः ॥ १४ ॥
 सम्यग्वान्तविरिक्तस्य सुस्निग्धस्थानुवासनम् ।
 आस्थापन चिरोद्भूते देय दीपान्द्यपेक्षया ॥ १५ ॥
 तिक्तभूयिष्टमाहारं पानं वापि प्रयोजयेत् ।
 यवगोधूमविकृती तीक्ष्णसस्कारवर्जिताः ।
 यथासं लाजशक्तून्वा सितामधुयुतान् पिवेत् ॥ १६ ॥
 पूतीकरञ्जशुद्धानि घृतभृष्टानि रोगिणे ।
 निवेद्य भोजने कार्यं वमन कोष्णवारिणा ॥ १७ ॥
 थलम मूर्च्छितं तस्य सुखं निर्द्दीयते यतः ।
 अरोचकस्य वैरस्य व्रणकण्ठोपलेपनात् ॥ १८ ॥
 ह्यहादवैव वमनं प्रकुर्याद्योगविन्नरः ।
 धारयेत् कवलानिष्टान् पित्तहानतिरोचकान् ।
 भ्रष्टान् कलायानथवा मसुरान् वा प्रकल्पयेत् ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वगं वमनैर्धीमात्रधोगं रेचनैर्हरेत् ॥ २० ॥
 वमने शोधने जाते यदि दीपो न शाम्यति ।
 तदा वै शिशिरा लेपा अमृक्स्त्रावद्य युक्तितः ॥ २१ ॥
 कम्पप्रलापमूर्च्छाङ्ग दाहदृष्यामपित्तिनः ।
 वातप्रकोप दृष्याश्च रक्तन् शोधनमाचरेत् ॥ २२ ॥
 चित्रकैरण्डमूलानि यवाद्य सयवासकाः ।
 जलेन कथितं शीतं कोष्टदाहरुजापहम् ॥ २३ ॥
 अभयापिप्पलीद्राक्षा सिताधन्वयवासकम् ।

मधुना कण्ठदाहघ्न मन्त्रपित्तहरं परम् ॥ २४ ॥

निस्तूपयवधात्री च त्रिगन्धं कथितं पिवेत् ।

चौद्रयुक्तं निहन्त्याशु हृदिं पित्ताम्लसम्भवाम् ॥ २५ ॥

क्षिप्रोद्भवा निम्बपटोलपत्रं फलत्रिकं सुकथितं सुशीतम् ।

घौद्रान्वितं पित्तमनेकरूपं सुदारुणं हन्ति तदम्लपित्तम् ॥ २६ ॥

अमृतानागरसुस्त किरातसमभागसाधितं यत्तोयम् ।

दारुणं तदम्लपित्तं जयत्यवश्यं नृणां सद्यः ॥ २७ ॥

पटोलशुण्ठीयवपिप्पलीनां काथं पिवेन्माचिकसंप्रयुक्तम् ।

तदम्लपित्तं विनिहन्ति शूलमग्नेयं हृदिं भुजयोर्वलञ्च ॥ २८ ॥

वामामृतापर्पटकं निम्बभूनिम्बमार्कण्डैः ।

त्रिफला कुलकैः काथः सचौद्रयाम्लपित्तहा ॥ २९ ॥

इति दशगङ्गाकाथः ।

हिंसु च कनकफलानि चिञ्चात्वचो घृतथ पुटदग्धम् ।

शमयति तदम्लपित्तं मन्त्रभुजो ययोत्तरं द्विगुणम् ॥ ३० ॥

एलापटोलघनचन्दनधान्यधात्री

वांशीवरांगदलनागकणाभयाभिः ।

सेहः सितान्यमधुभिः सितया च पिण्डी

मम्यक् कृता शुभदिनेन सुमन्त्रपूता ॥ ३१ ॥

हृत्पित्तबमनारुचिदाहमोह

खालित्यमेहतिमिरप्रतशुक्रदोषान् ।

भुक्त्वा नरः सततमामसकीरसेन

वृद्धोऽप्यनेन सुभवेत्तरुणोरिरं सु^१ ॥ ३२ ॥

यवकण्टपटोलानां काथं चौद्रयुतं पिवेत् ।

नामयेदम्लपित्तञ्च ह्यरुचिञ्च वमिन्तथा ॥ ३३ ॥

वासानिम्बपटोलत्रिफलासनयासयोजितो जयति ।
 षाधककफमम्लपित्तं प्रयोजितो गुग्गुलुः क्रमशः ॥ ३४ ॥

इति वासादिगुग्गुलुः ।

त्रिकटुकसुकण्टकारोपपटकारिष्टकुटजबीजानाम् ।

सौराद्रिकापटोलत्रायन्तीदारुमूर्वाणाम् ॥ ३५ ॥

तिक्तामृणालमलयज कलिङ्गकैलाकिराततिक्तानाम् ।

सवचातिविपाकेशरदीप्यकमधुशिशुबीजानाम् ॥ ३६ ॥

चूर्णं षट्ष्टमिदं पीतं शिशिरेण वारिणा प्रातः ।

लोढं चौद्रेण चाम्लपित्तं प्रायेणाधोगतं हन्ति ॥ ३७ ॥

अधोगतेऽम्लपित्ते तु पैत्तिकीं ग्रहणीविधिम् ।

पाचनीं दीपनीञ्चैव वीच्याबीच्यावचारयेत् ॥ ३८ ॥

ज्वलन्तमिवमात्मानं मन्यन्ते योऽम्लपित्तवान् ।

तस्य संशोधनं पथ्यं न शान्तिः शोधनं विना ॥ ३९ ॥

अचिरोत्ये चिरोत्येव बभनं तत्र कारयेत् ।

सवाते सविबन्धेऽस्मिन् हिता कंसहरोतकी ॥ ४० ॥

चीरं तथा गुड़यैव सर्पिलहोऽथवा पुनः ।

अम्लपित्ते प्रयोक्तव्यः कफपित्तहरो विधिः ॥ ४१ ॥

गुडकूष्माण्डक चैव तथा खण्डामलक्यपि ।

गुडचीरकणा सिद्धं सर्पिरत्रापि योजयेत् ॥ ४२ ॥

रक्तपित्तेऽपि यच्चोक्तं यच्चहूले चापि पैत्तिके ।

सत्सर्वं कारयेद्दीमान् अम्लपित्ते विशिषतः ॥ ४३ ॥

पिप्पलीकाथकल्कानां घृतं सिद्धं मधुमुतम् ।

पिवेत्प्रातः सुसुत्यायो ह्यम्लपित्तनिवृत्तये ॥ ४४ ॥

इति पिप्पलीघृतम् ।

शतावरीमूलकल्कं घृतप्रस्थं पयः समम् ।
 पचेन्मृद्मिना सम्यक् चीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥
 नाशयेदम्बपित्तञ्च बालपित्तोत्थितं ध्रुवम् ।
 रक्तपित्तं कृपां मूर्च्छां खासं सन्तापमेव च ॥ ४६ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

तिक्तकं पट्पलं सर्पिः पञ्चतिक्तमथापि वा ॥
 गुग्गुलुतिक्तकं वापि क्षम्बपित्ते प्रयोजयेत् ॥ ४७ ॥

—०—

घात्रीशतावरीचीद्रं तुल्यं शर्करया समम् ।
 लिह्वेदत्तनुपानेन पयसाथ घृतेन च ॥ ४८ ॥
 शम्बपित्तं निहन्त्याश्च बलिपलितनाशनम् ।
 चक्षुष्यमायुष्यतमं चतुःसममुदाहृतम् ॥ ४९ ॥

इति चतुःसमचूर्णम् ।

त्रिकटुविफलासुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ।
 एषां संचूर्णितानान्तु प्रत्येकन्तु फलं भवेत् ॥ ५० ॥
 कर्पहृद्यं गन्धकस्य तदर्धं पारदस्य च ।
 विडालपदमावन्तु लिह्यात्तन्मधुसर्पिणा ॥ ५१ ॥
 शीतोदकं चानुपिवेत् क्रमाद्द्वयं पयस्तथा ।
 शम्बपित्तमग्निमान्द्यं परिणामरुजं तथा ॥ ५२ ॥
 कामलां पांडुरोगञ्च हन्यादेतद्रसामृतम् ।

इति रसामृतं चूर्णम् ।

कुडवं नारिकेरस्य जले मृद्मिना पचेत् ।
 नारिकेरजनाभावे गव्ये पयसि तत्पिवेत् ॥ ५३ ॥

१ ययोऽत्र शतावरीमूल रसः चीरस्योक्तत्वात् ।

धान्यकं पिप्पलीमुस्तं चातुर्जातं विचूर्णितम् ।
 प्रत्येकं षट्शतमावन्तु शीते तस्मिन्निनिःक्षिपेत् ॥ ५४ ॥
 पलमावस्तदहोऽपि भक्षितः प्रत्यहं नरैः ।
 नारिकेरकखण्डोऽयं पुंस्त्वनिद्रा बलप्रदः ॥ ५५ ॥
 अम्बपित्तं रक्तपित्तं शूलञ्च परिणामजम् ।
 क्षयं क्षपयतिक्षिप्रं शुष्कं दावानलो यथा ॥ ५६ ॥

इति नारिकेरखण्डः ।

प्रस्यन्तु नारिकेरस्य सूक्ष्मं दृषदिपेपितम् ।
 निष्कुलीकृतकूप्याण्ड खण्डानामर्द्धमाढकम् ॥ ५७ ॥
 तद्वयं भर्जयेद्भव्ये घृते तु कुड्बोन्मिते ।
 ततस्तत्र क्षिपेच्छुद्धं गोदुग्धं चाढकोन्मितम् ॥ ५८ ॥
 तत्रैव निक्षिपेद्भव्यां सितां प्रस्यद्वयोन्मिताम् ।
 पचेत्सर्वाणि चैकत्र सृदुना बद्धिना भिषक् ॥ ५९ ॥
 सुपक्वे शीतले तत्र चूर्णीकृत्यविनिक्षिपेत् ।
 सूक्ष्मला धान्यकं धात्रो पर्यटं जलदं जलम् ॥ ६० ॥
 चशीरं चन्दनं द्राक्षां शृङ्गाटं च कषेरुकम् ।
 त्वक् पत्रकसुकर्पूरं कर्पयुग्मं पृथक् पृथक् ॥ ६१ ॥
 सर्वं संमिश्रयेद्द्रवे ज्ञानेन सृन्मये नवे ।
 पलमावमिदं प्रातर्भक्षयेद्वा यथानन्दम् ॥ ६२ ॥
 एतन्निपेवितं हन्ति रोगानेतात्र मंगयः ।
 अम्बपित्तं ज्वरं पित्तं रक्तपित्तमरोचकम् ॥ ६३ ॥
 बातरक्तं दृषां दाहं पांडुरोगं च कामन्नाम् ।
 क्षयं क्षपयति क्षिप्रं शूलञ्च परिणामजम् ॥ ६४ ॥
 नारिकेरस्य खण्डोऽयं मन्त्रिभ्यां भाषितः पुत्र

वर्षदो हं हणो ह्यप्यः पुं स्वनिद्रा बलप्रदः ॥ ६५ ॥

इति बृहन्नारिकेरखण्डः ।

नारिकेरफलप्रस्थं पिष्टं घृतविभर्जितम् ।

प्रस्थं प्रस्थं समादाय शुण्ठ्याचूर्णस्य तद् युतम् ॥ ६६ ॥

द्विपात्रं नारिकेरास्यु तत्समं क्षीरमेव च ।

घात्रगद्यं स्वरसप्रस्थं खंडस्यापि तुलां न्यसेत् ॥ ६७ ॥

एकोक्त्य पचेत्सर्वं शनैर्मृदग्निना भिषक् ।

सिद्धशीते प्रदातव्यं चूर्णं तत्र सुकंडितम् ॥ ६८ ॥

त्रिकटुः सचतुर्जातः प्रत्येकं तु पलोन्मितम् ।

धात्रीजीरकयुग्मञ्च धान्यकं ग्रन्थिपर्णकम् ॥ ६९ ॥

तुगापयोदचूर्णानि त्रिकर्षञ्च पृथक् पृथक् ।

मधुनः पलानि चत्वारि त्रिंशे भाण्डे निधाययेत् ॥ ७० ॥

कर्पप्रमाणं कर्त्तव्यं रसं यूपं विवेदनु ।

अस्त्रपित्तं निहन्त्याशु शूलं चैव सुदुस्तरम् ॥ ७१ ॥

परिणामभवं शूलं पृष्टशूलं च नाशयेत् ।

अत्रोपरि भवं शूलं हृच्छूलं च सुदुस्तरम् ॥ ७२ ॥

सर्वशूलहरं श्रेष्ठं वायोर्वेगं यथागिरिः ।

कण्ठदाहं च हृद्दाहं हृदिं टण्णां सुदारुणम् ॥ ७३ ॥

कासं पञ्चविधं चैव रक्तपित्तं सुदारुणम् ।

पीनसञ्च प्रतिश्यायं यक्ष्माणं विनिहन्ति च ॥ ७४ ॥

परं वाजीकरं श्रेष्ठं बलपुष्टिविबर्द्धवम् ।

अग्निमन्दीपनकरं रसायनमिदं शुभम् ॥ ७५ ॥

मूत्ररोगेषु सर्वेषु वातरोगेषु शम्यते ।

शुदजानि च सर्वाणि तांस्तान् रोगान्विहन्ति च ॥ ७६ ॥

रोगानोक्तविनाशाय लोकानुपहृहेतुना ।

अश्विभ्यां निर्मितं त्र्यष्टममृताख्यं रसायनम् ॥ ७७ ॥

इति नारिकेरामृतम् ।

विकटुत्रिफलामुस्तबीजं चैव विडङ्गजम् ।

एलापत्रं च सर्वाणि समभागानि कारयेत् ॥ ७८ ॥

यावन्त्येतानि सर्वाणि लवङ्गं तत्समं भवेत् ।

सर्वचूर्णाद् द्विगुणितं त्रिवृच्चूर्णं कारयेत् ॥ ७९ ॥

यावन्त्येतानि सर्वाणि तावती शर्करा भवेत् ।

सर्वमेकीकृतं पात्रे स्निग्धे चैव निधापयेत् ॥ ८० ॥

भोजनादौ ततो भवेन्माषाष्टकमिदं शुभम् ।

शीततोयानुपानञ्च नारिकेरोदकं तथा ॥ ८१ ॥

ततो यथेष्टमाहारं कुर्यात् क्षीरोदनञ्च वै ।

अम्लपित्तं हरत्याशु शूलदुर्नामनाशनम् ॥ ८२ ॥

ग्रमेहं विंशतिञ्चैव मूत्राघातं तथाश्मरीम् ।

अविपत्यकरं चूर्णं मगस्तिमुनिभापितम् ॥ ८३ ॥

इत्यविपत्यकरं चूर्णम् ।

पिप्पल्याः कुडवं चूर्णं घृतस्य कुडवं द्वयम् ।

पलं षोडशकं खण्डाच्छतावर्थाः पलाष्टकम् ॥ ८५ ॥

शिवायाः स्वरस्यापि पलं षोडशकं मतम् ।

क्षीरप्रस्थद्वये साध्ये लेहीभूतेऽत्र निक्षिपेत् ॥ ८६ ॥

विंजातकाभयाजाजी धान्यमुस्तशिवातुगाः ।

एतेषां कार्ष्णिकं चूर्णं कर्पाईं कृष्णजीरकम् ॥ ८७ ॥

नागरं नागकं जातीफलं समरिचं हिमम् ।

दत्त्वा पन्नत्रयं चौटं स्निग्धभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥ ८८ ॥

प्रातर्थ्याबलं लिङ्घ्या दम्लपित्तप्रशान्तये ।

शुद्धासारीचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनम् ॥ ८८ ॥

इति पिप्पल्याद्यवलेहः ।

कूष्माण्डकरसो घ्राह्यः पलानां शतमात्रकम् ।

रसतुल्यं गवां क्षीरं धात्रीचूर्णं पलाष्टकम् ॥ ८९ ॥

सघृग्निना पचेत्ताव द्यावद्भवति पिण्डितम् ।

धात्रीतुल्यासितायोज्या पलार्धं लेहयेदनु ॥ ९१ ॥

खडकूष्माण्डकं ख्यात मन्त्रपित्त नियच्छति ।

इति खण्डकूष्माण्डकम् ।

द्राक्षासृताशक्रपटोलपत्रैः सोशीरधात्रीघनचन्दनैश्च ।

त्रायन्तिका पद्मकिरातधान्यैः कल्कैः पचेत्सर्पिरूपेतमेभिः ॥ ९२ ॥

युष्णीतमात्रां सहभोजनेन सर्वर्तुपानेऽपि भिषग्विदध्यात् ।

बलामपित्त यक्ष्णीं प्रहृष्टां कासाग्निसाद ज्वरमन्त्रपित्तम्

सर्वं निहन्त्याद् दृढमेतदाश्रु सम्यक् प्रयुक्तं ह्यसृतीपमञ्च ॥ ९३ ॥

इति द्राक्षाद्यं दृढम् ।

द्राक्षापथ्ये समे कृत्वा तयोस्तुल्यां मितं क्षिपेत् ।

मंजुव्याघ्रद्वयमितं पिण्डिकां कारयेद्विपक् ॥ ९४ ॥

तां खादेदन्त्रपित्ताग्नीं हृत्कण्ठदहनापहाम् ।

ष्टम्भार्धभ्रममन्दाग्नि नाशिनीं चामवातहाम् ॥ ९५ ॥

अथ विसर्पनिदानमाह ।

सवणाम्बुकटूणादि संसेवाद्दीपकोपतः ।

विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥

पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पाद्वन्दजास्त्रयः ।

वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ॥

चत्वार एते वीसर्पा बद्ध्यन्ते द्वन्दजास्त्रयः ॥ २ ॥

आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थग्राह्यः कफवातजः ।

यस्तु कर्दमको घोरः सपित्तकफसम्भवः ॥ ३ ॥

रक्तं लसीकात्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ।

विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्तधातवः ॥ ४ ॥

तत्र वातात्सर्वीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥

शोफस्फुरणनिस्तोद मेदायासार्त्तिं हर्षवान् ॥ ५ ॥

पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ।

कफात् कंडूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ ६ ॥

सन्निपातसमुत्पद्य सर्वरूपसमन्वितः ॥ ७ ॥

वातपित्तज्वरछर्दिं मूर्च्छांसारदृग्भ्रमैः ।

अस्थिभेदाग्निसदन तमकारोचकैर्युतः ॥ ८ ॥

करोति सर्वदेहश्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ।

यं यं देशं विसर्पद्य विसर्पति भवेत्तु सः ॥ ९ ॥

शान्ताङ्गारासितोऽनीलो रक्तो वाऽऽश्वऽपचीयते ।

अग्निदग्ध इव स्फोटः शीघ्रं गत्वा द्रुतं स च ॥ १० ॥

मर्मानुसारीवीसर्पः स्यात्ततोऽतिबलस्ततः ।

व्यथेतांगं हरेत्संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत् ॥ ११ ॥

द्विधाञ्च स गतोऽवस्था मीदृशीं लभते नरः ।

हृत्सासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनम् ॥ ८८ ॥

इति पिप्पल्याद्यवलीहः ।

कृष्णण्डकरसो ग्राह्यः पलानां शतमात्रकम् ।

रसतुल्यं गवां क्षीरं धात्रीचूर्णं पलाष्टकम् ॥ ८९ ॥

सधूमिना पचेत्ताव द्यावद्भवति पिण्डितम् ।

धात्रीतुल्यासितायोज्या पलाईं लेहयेदनु ॥ ९० ॥

खडकूष्माण्डकं स्यात् मन्त्रपित्त नियच्छति ।

इति खण्डकूष्माण्डकम् ।

द्राक्षाभृताशकपटोलपत्रैः सोशीरधात्रीघनचन्दनैश्च ।

षायन्तिका पद्मकिरातधान्यैः कल्कैः पचेत्सर्पिरूपेतमेभिः ॥ ९१ ॥

युञ्जीतमात्रां सहभोजनेन सर्वर्तुपानेऽपि भिषग्विदध्यात् ।

बलासपित्त ग्रहणीं प्रवृद्धां कासाम्निसाद् ज्वरमन्त्रपित्तम्

सर्वं निहन्त्याद् दृढमेतदाशु सम्यक् प्रयुक्तं ह्यभृतोपमञ्च ॥ ९२ ॥

इति द्राक्षाद्यं दृढम् ।

द्राक्षापथे समे कृत्वा तयोस्तुल्यां मित्तां क्षिपेत् ।

संकुट्याद्यद्वयमितं पिण्डिकां कारयेद्विपक् ॥ ९३ ॥

तां खादेदन्त्रपित्तात्तौ हृत्कण्ठदहनापहाम् ।

वृद्धमूर्च्छाभ्रममन्दाग्नि नाशिनीं चामवातहाम् ॥ ९४ ॥

इति द्राक्षादिगुटिका ।

इति वङ्गसेनेऽन्त्रपित्तनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ५६ ॥

अथ विसर्पनिदानमाह ।

लवणाम्लकटूणादि संसेवाहोपकोपतः ।

विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥

पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पाद्वन्दजास्त्रयः ।

घातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ॥

चत्वार एते वीसर्पा बद्ध्यन्ते द्वन्दजास्त्रयः ॥ २ ॥

आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः ।

यस्तु कर्दमको घोरः सपित्तकफसम्भवः ॥ ३ ॥

रक्तं लसीकालवङ्गासं दूथं दोषास्त्रयो मलाः ।

विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्तधातवः ॥ ४ ॥

तत्र वातात्सर्वीसर्पो वातज्वरसमव्ययः ॥

शोफस्फुरणनिस्तोद मेदायासार्त्ति हर्षवान् ॥ ५ ॥

पित्तादद्भ्रूतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ।

कफात् कंडूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ ६ ॥

सन्निपातसमुत्पद्य सर्वरूपसमन्वितः ॥ ७ ॥

वातपित्तज्वरच्छर्दिं मूर्च्छांसारदट्भ्रमैः ।

अस्थिभेदाग्निसदन तमकारोचकैर्युतः ॥ ८ ॥

करोति सर्वदेहञ्च दोषाङ्गारावकीर्णवत् ।

यं यं देशं विसर्पय विसर्पति भवेत्तु सः ॥ ९ ॥

शान्ताङ्गारासितोऽनीलो रक्तो वाऽऽश्चऽपचीयते ।

अग्निदग्ध इव स्योऽः शीघ्रं गत्वा द्रुतं स च ॥ १० ॥

मर्मानुसारीवीसर्पः स्यात्ततोऽतिबलस्ततः ।

व्यथेतांगं हरेत्संज्ञां निद्राञ्च खासमीरयेत् ॥ ११ ॥

हिष्माञ्च स गतोऽवस्था मीट्थीं लभते नरः ।

क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्याशनादिषु ॥ १२ ॥
 चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहसमुद्भवः ।
 दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निविसर्प उच्यते ॥ १३ ॥
 कफेन रुद्धः पवनो भित्वा तं बहुधा कफम् ।
 रक्तं वा हृद्घ्नरक्तस्य त्वक्छिरास्त्रायुमांसगम् ॥ १४ ॥
 दूपयित्वा तु दीर्घाणु वृत्तस्थूलखरात्मनाम् ।
 ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुक् ज्वरम् ॥ १५ ॥
 श्वासकासातिसारास्य शोषहिष्धावमिभ्रमैः ।
 मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्ग भङ्गाग्निसदनैर्युतः ॥
 इत्यथ ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ १६ ॥
 कफपित्ताञ्ज्वरस्तम्भो निद्रातन्द्रा शिरोरुजा ।
 अद्वावसादविक्षेप प्रलापारोचकभ्रमाः ॥ १७ ॥
 मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोस्त्रां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।
 आमोपवेशनं लेपः स्त्रोतसां सविसर्पति ॥ १८ ॥
 प्रायेणामाशय गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् ।
 पिङ्गकैरवकीर्णोऽति पीतलोहितपाण्डुरैः ॥ १९ ॥
 क्लिग्धो सितो मेघकाभो भलिनः शोफवान् गुरुः ।
 गभीरपाकः प्रायोष्मासृष्टः क्लिन्धोवदीर्यते ॥ २० ॥
 पङ्कवच्छीर्णमांसस्य स्पष्टस्त्रायुशिरागणः ।
 शवगन्धस्य वीसर्पः कर्दमाख्यसुशन्ति तम् ॥ २१ ॥
 बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ।
 वीसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलित्यमदृगैश्चितम् ॥
 स्फोटैः शोथञ्चररुजा दाहाद्यं श्यावशोणितम् ॥ २२ ॥
 क्षरातिसारी वमयुस्त्वङ्गामदरणं क्षमः ।
 अरोचकाविपाकी च विमर्षाणामुपद्रवाः ॥ २३ ॥

सिध्यन्ति वातकफपित्तकृताविसर्पाः
 सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति ।
 पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः
 प्रायेण मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव ॥ २४ ॥

तथाच अन्यानतरात् ।

दृष्ट्वासमांससंकोच दाहहिकामदज्वराः ।
 विसर्पा मर्मसंरोधा स्तेपां प्रोक्ता ह्युपद्रवाः ॥ २५ ॥

—०—

अथ चिकित्साभारह ।

सर्वेष्वेव विसर्पेषु कुर्यात्तद्वनरूक्षणम् ।
 विरेकवमनालेप सेचनाऽसृग्विमोक्षणैः ॥
 उपाचरेद्यथादोषं विसर्पानविदाहिभिः ॥ २६ ॥
 पटोलपिचुमन्दाभ्यां पिप्पल्या मदनैः वा ।
 विसर्पे वमनं शस्तं तथा चेन्द्रियवैः सह ॥ २७ ॥
 त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिहृत्तया सह ।
 प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं वीसर्पज्वरशान्तये ॥ २८ ॥
 रास्त्रानीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं बला ।
 घृतचीरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥ २९ ॥
 शकृद्रसं पयो मूत्रं पञ्चमूलं च तत्समम् ।
 एतत्सुखोष्णकं कार्यं विसर्पेऽनिलसम्भवे ॥ ३० ॥
 दणवर्ज्यं विधातव्यं पञ्चमूलं चतुष्टयम् ।
 प्रदेहसेकौ सर्पिर्भिः विसर्पे वातसम्भवे ॥ ३१ ॥

कुष्ठं शताह्वा सुरदारुमुस्तावाराहिकुस्तुस्वरुक्ताण्यगन्धाः ।

वातेऽर्कवर्षात्तंगलाश्च योज्याः सेके प्रलीपेषु तथा घृतेषु ॥ ३२ ॥

द्राक्षारग्वधकाश्मथै त्रिफलैरण्डपीलुभिः ।

त्रिवृद्धरीतकीभिश्च विसर्पं शोधनं हितम् ॥ ३३ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्थ ब्रूचवेतसपीलुभिः ।

चन्दनद्वयमञ्जिष्ठा पद्मकोशीरगैरिकैः ॥ ३४ ॥

शतधौतघृतोन्मिश्रैर्लेपो रक्तप्रसादनः ।

दाहपाकरुजास्त्राव शोथनिर्वापणः परः ॥ ३५ ॥

शिरीषयष्टी नतचन्दनैला मांसीहरिद्राद्वयकुष्ठवालैः ।

लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रयोज्यो विसर्पकुष्ठज्वरशोथहारो ॥ ३६ ॥

इति दशाङ्गलेपः ।

प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्ठा पद्मकोशीरचन्दनैः ।

सयष्टीन्दीवरैः पैत्ते क्षीरपिष्टैः प्रलेपनम् ॥ ३७ ॥

कशेरुशृङ्गाटकपद्मगुन्द्रा सशैवलाः सौत्पलकर्दमाद्य ।

वस्त्रान्तराः पित्तकृते विसर्पं लेपो विधेयः सघृतः सुशीतः ॥ ३८ ॥

मृणालचन्दनं लोध्रमुशीरं कमलोत्पलम् ।

शारिवा शल्लकीपथ्या प्रदेहाः पित्तमुद्धराः ॥ ३९ ॥

प्रदेहाः परिपेकाद्य शस्यन्ते पञ्चबल्कलैः ।

पद्मकोशीरमधुक चन्दनैर्षा प्रशस्यते ॥ ४० ॥

न्यग्रोधपादागुन्द्रा च कदलीगर्भ एव च ।

विपग्रान्तिकलेपः स्याच्छतधौतघृतप्रुतः ॥ ४१ ॥

मांसीसर्जरसं रोध्रं मधुकं सह रेणुभिः ।

हरेणवो मसूराय सुहायैव सशालयः ॥

पृथक् लेपाः विसर्पघ्नाः सर्वे वा सर्पिषा सह ॥ ४२ ॥

शैषिके बमनं पूर्वं रेचनं च कफापहम् ॥ ४३ ॥

मदन मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।

बमनश्च विधातव्यं विसर्पं कफसम्भवे ॥ ४४ ॥

गायत्रीसप्तपर्णाद् वासारग्वधदारुभिः ।

कुटस्रटेर्भवेत्क्षेपो विसर्पे क्षेप्तसम्भवे ॥ ४५ ॥

अजाग्नगन्धा सरलाथ कालसैकेशिवा चाप्यथवाजन्मृद्धी ।

गोमूत्रपिष्टैर्विहितः प्रदेशो हन्याद्विसर्पं कफजं सुशीघ्रम् ॥ ४६ ॥

त्रिफलांपद्मकोशीर समङ्गाकरवोरकम् ।

नलमूलमनन्ता च लेपः क्षेप्तविसर्पहा ॥ ४७ ॥

काकजङ्घाशिरीषस्य पुष्पं क्षेप्मातकत्वचम् ।

कृतमालकपत्राणि चाग्नगन्धा प्रियङ्गवः ॥

प्रदेहः कफबोसर्पे कटूणाः सुप्रयोजितः ॥ ४८ ॥

आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः क्षेप्मातकोद्भवाः ।

शिरीषपुष्पसहिता हिता लेपावचूर्णनैः ॥ ४९ ॥

सुस्तारिष्टपटोलानां काथः सर्वविसर्पनुत् ।

धात्रीपटोलमुद्गाना मथवा घृतसयुतः ॥ ५० ॥

अमृतघ्नपटोलं निम्बकल्कैरुपेतम् ।

त्रिफलखदिरसारं ध्याधिघातश्च तुल्यम् ॥

कथितमिदमशेषं गुग्गुलोः पादयुक्तम् ।

हरति विषविसर्पान् कुटस्रहातमाश ॥ ५१ ॥

भूनिम्बवामाकटुकापटोलं फलत्रिकं चन्दननिम्बसिद्धः ।

विसर्पदाहज्वरशोषकङ्कडूविस्फोटदृष्ट्यावमिनुक्त्वायः ॥ ५२ ॥

पटोलं पिचुमन्दश्च दावीं कटुकरोहिणीम् ।

यज्याद्दं त्रायमाणश्च दंष्ट्रादोसर्पशान्तये ॥ ५३ ॥

त्रायन्तीनिम्बदारु कुण्डलीधात्रीपटोलकटुकाभिः ।

काथो हन्ति विसर्पान्मकरन्दयुतो वृद्धदारान् ॥ ५४ ॥

त्रिदोषजं क्रियां कुर्याद्द्विसर्पे हन्तसम्भवे ।

सकफे रक्तपित्ते च त्रिफलां योजयेत् पुरैः ॥ ५५ ॥

दुरालभां घर्षटकं पटोलं कटुकां तथा ।
 कोष्णं गुग्गुलुसंमिश्रं पिवेद्वा खदिराष्टकम् ॥ ५६ ॥
 वातपित्तप्रशमनं मग्निवोसर्परोहणम् ।
 कफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्दममञ्जुके ॥ ५७ ॥
 वातपित्तहरं कर्म ग्रन्थिवीसर्पिणे हितः ।
 मसूरिस्फोटकुष्टघ्नी क्रियायोज्या विसर्पिणाम् ॥ ५८ ॥
 कुष्ठामयस्फोटमसूरिकोक्तं चिकित्स्याप्याशु हरेद्विसर्पान् ।
 सर्वांस्तु पक्वान् परिशोध्यधीमान् व्रणक्रमेणोपचरेद्यथोक्तम् ॥ ५९ ॥
 यच्च सर्पिर्महातिक्तं पित्तकुष्टनिवर्हणम् ।
 निर्दिष्टं तदपि प्राज्ञो दद्याद्दीमर्षशान्तये ॥ ६० ॥
 वृषखदिग्पटोलनिस्वपत्रं त्वग्मृतसुशिवाकपायकल्कैः ।
 घृतमभिनवमेतदाद्यं पक्वं जयति खलु विसर्पकुष्टगुल्मान् ॥ ६१ ॥

इति वृषाद्यं घृतम् ।

द्वे हरिद्रे स्त्रियौ नूवां शारिवाचन्दनहयम् ।
 मधुकं मधुपर्णी च पद्मकं पञ्चकैमरम् ॥ ६२ ॥
 उशीरमुत्पलं मेदा त्रिफलापञ्चवल्कलम् ।
 कल्कै रत्नमैरेभि घृतपस्थं विपाचयेत् ॥ ६३ ॥
 विषयीमर्षविस्फोटकोटल्लुताव्रणापहम् ।
 गौरवाद्यमिति प्यात सर्पिः श्रेष्ठमनुत्तमम् ॥ ६४ ॥

गौरवाद्यं घृतम् ।

कुट्टेषु यानि सर्पो वि व्रणेषु विविधेषु च ।
 विमर्षेषु प्रयोज्यानि मेकान्नेपनभोजनैः ॥ ६५ ॥
 फरञ्जमतच्छदं नाद्वन्नीकघुघ्नकदुग्धाननभृङ्गराजैः ।

तैल निशामूत्रविपैर्विपक्वं विसर्पविस्फोटविचर्चिकाघ्नम् ॥६६॥
इति करञ्जतैलम् ।

इति वङ्गसेने विसर्पनिदानचिकित्साधिकारः
समाप्तः ॥ ५१ ॥

—०—

अथ विस्फोटनिदानमाह ।

कटुम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूचचारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च ।
तथर्तुदोषेण विपर्ययेण कुप्यन्ति दीपाः पवनादयस्तु ॥ १ ॥
त्वचमाश्रित्यते रक्तं मांसास्थीनि प्रदूष्य च ।
घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान् ॥ २ ॥
अग्निदग्धनिभास्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।
क्वचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटक इति स्मृतः ॥ ३ ॥
शिरोरुक् शूलभूयिष्टं ज्वरस्तृट् पर्वभेदनम् ।
सक्लृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥ ४ ॥
ज्वरदाहरजास्राव पाकलक्षणाभिरन्वितम् ।
पीतलोहितवर्णञ्च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥ ५ ॥
हृद्यरोचकजाद्यानि कंडूकाठिन्य पांडुता ।
अवेदनश्चिरात्पाकी सविस्फोटः कफात्मकः ॥ ६ ॥
कंडूदाहोऽरुचिः हृदि रितैस्तु कफपैत्तिकः ।
वातपित्तात्मको यस्तु कुरुते तीव्रवेदनाम् ॥
कंडूसौमित्यगुरुभिर्जानीयात् कफवातिकम् ॥ ७ ॥
मध्ये निर्भीत्रतोऽन्ते च कठिनोऽल्पप्रपाकवान् ।
दाहरागलपामोह च्छर्दिमूर्च्छारुजो ज्वरः ।

प्रलापो वैपद्यु स्तन्द्रा सोऽसाध्यः स्याच्चिदोपजः ॥ ८ ॥
 रक्तोरक्तममुत्याना गुञ्जाफलनिभास्तथा ।
 वैदितव्यास्तु रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना ॥
 न ते सिद्धं समायान्ति सर्वैर्गोवरेरपि ॥ ९ ॥
 एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ।
 सर्वरूपान्वितो घोर स्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ १० ॥
 द्विकाश्वासोऽसृचिस्तृष्या चाङ्गमर्दो हृदिव्यथा ।
 विसर्पन्वरहृत्तासा विस्फोटानामुपद्रवाः ॥ ११ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

तत्रादौ लङ्घनं कार्यं बमनं पथ्यभोजनम् ।
 यथायुक्तं बलं बोध्य युक्तमुक्तं विरेचनम् ॥ १२ ॥
 पटोन्नेन्द्र्यवारिष्ट वचामदनमाधितम् ।
 बमनं तत्रदातव्यं विस्फोटे कफपैत्तिके ॥ १३ ॥
 शुधिते लङ्घिते बाल्से जीर्णशालियवादिभिः ।
 सुहादृकोमसूराणां रसैर्वा विश्वमयुतैः ॥ १४ ॥
 सुनिपण्यकवेवाग्रतडूनीयककेतकैः ।
 कुलकाभीरुकैरेभिः सपर्पटमतीनकैः ॥ १५ ॥
 कर्कोटकारवेकै य कुसुमैर्निम्बविल्वजैः ।
 तिक्तद्रव्यसमायुक्तं भोजनं संप्रयोजयेत् ॥ १६ ॥
 द्विपञ्चमूलं राक्षा च दार्व्युगीरं दुरान्भाम् ।
 अमृताधान्याकं सुमं जयेद्भक्तमसुहृयान् ॥ १७ ॥
 द्राघाकाग्न्यग्निर्जूर पटोन्वारिष्टवामकै ।
 कटुकाक्षान्जदुःस्पर्गैः सितायुक्तं तु पैत्तिके ॥ १८ ॥

भूनिम्बनिम्बवासा च त्रिफलेन्द्रयवासकैः ।

पिचुमन्दं पटोलञ्च सचौद्रं कफजे हितम् ॥ १९ ॥

किराततिक्तकारिष्ट यक्ष्याह्वाम्बुदवासकम् ।

पटोलपर्पटोशीरत्रिफलाकौटजान्वितम् ॥

द्वादशाङ्गं तथैवैतत्सर्वविस्फोटनाशनम् ॥ २० ॥

पटोलामृतभूनिम्ब वासकारिष्टपर्पटैः ।

खदिराष्टयुतैः क्वाथो विस्फोटज्वरशान्तये ॥ २१ ॥

कुण्डलीपिचुमन्दांबु खदिरेन्द्रयवाम्बुना ।

विस्फोटं नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥ २२ ॥

अमृतवृषपटोलं सुस्तकं सप्तपर्णं

खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे ।

विविधविषविसर्पं कुष्टविस्फोटकण्डू-

रपुनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरञ्च ॥ २३ ॥

पटोलत्रिफलारिष्ट गुडूचीमुस्तचन्दनैः ।

समूर्वारोहिणीपाठा रजनी सदुरालभा ॥ २४ ॥

कषायं योजयेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

कण्डूत्वग्दोषविस्फोट विषवीसर्पनाशनम् ॥ २५ ॥

शिरीषयष्टी नतचन्दनैलामांसी हरिद्राहयकुष्टवालैः ।

लेपोदशाङ्गः सष्टतः प्रयोज्यो विसर्पविस्फोटककण्डूहारी ॥ २६ ॥

इति दशाङ्गलेपः ।

चन्दनं नागपुष्पञ्च तंडुलीयकशारिवा ।

शिरीषवल्कलं पत्रं लेपः स्याद्वाहनाशनः ॥ २७ ॥

विस्फोटव्याधिनाशाय तंडुलांबुप्रपेपितैः ।

बीजैः कुटजवृक्षस्य लेपः कायैः विजानताः ॥ २८ ॥

उत्पलं चन्दनं लोभ्रं मुशीरं शारिवाहयम् ।

जलेन पिष्ट्वा लिम्पेत स्फोटदाहार्तिनाशनम् ॥ २९ ॥
 शिरोपोशीरनामाह्व हिस्त्राभिलेपनाद् द्रुतम् ।
 विसर्पविषविस्फोटाः प्रशाम्यन्ति न सशयः ॥ ३० ॥
 शिरोपचन्दनानङ्गा तित्तडीबल्कपूरकोः ।
 प्रलेप सष्टतः कार्यो विस्फोटश्लेष्मनाशनः ॥ ३१ ॥
 शिरोषोदुम्बरौ जम्बु सेकालेपनयोर्हिताः ।
 श्लेष्मातकत्वचो वापि प्रलेपाश्चोतने हिताः ॥ ३२ ॥
 शिरोपपूगमञ्जिष्ठा चव्यामलकयष्टिकाः ।
 सजातिपल्लवचौद्रा विस्फोटे कवलयहाः ॥ ३३ ॥
 पद्मकं मधुकं लोध्रं नागपुष्पञ्च केशरम् ।
 हे हरिद्रे विडङ्गानि सूक्ष्मैला तगर तथा ॥ ३४ ॥
 कुष्टं लाक्षापत्रकञ्च सिन्धुत्थं तुल्यमेव च ।
 तीयेनालोड्य तत्सर्वं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३५ ॥
 याश्च रोगान्निहन्त्येतत् तान्निबोधमहासुने ।
 सर्पकीटादिदष्टेषु लूता मूत्रकृतेषु च ॥ ३६ ॥
 विविधेषु च स्फोटेषु तथा कुष्टविसर्पिषु ।
 नाडोषु गण्डमालासु प्रभिन्नासु विशिषतः ॥ ३७ ॥
 अगस्तिविहितं धन्यं पद्मकं तु महाघृतम् ॥ ३८ ॥

इति पद्मकं घृतम् ।

पटोलमसच्छदनिम्बवासा फलत्रिकच्छिन्नरुहाविषकम् ।
 तत्पञ्चतित्तं घृतमाशु हन्तित्रिदोषविस्फोटविसर्पकण्डूः ॥ ३९ ॥

इति पञ्चतित्तं घृतम् ।

कम्पिप्लकं विडङ्गानि वत्सकं त्रिफलां यन्ताम् ।
 पटोलं पित्तुमन्दश्च लोध्रं सुस्तप्रियङ्गुकम् ॥ ४० ॥

घातकीखदिरं सर्जमेला चागुरुचन्दनम् ।

पिष्ट्वा तैलं भवेत्साध्यं तत्तैलं व्रणरोपणम् ॥ ४१ ॥

इति कम्पिञ्जकाद्यं तैलम् ।

पीत्वा घृतं महातिक्तं कौशिकेन च साधितम् ।

कदाचिद्रक्तमोक्षथ ज्ञात्वा दोषं प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

इति वङ्गसेने विस्फोटनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ६० ॥

—०—

अथ स्नायुनिदानमाह ।

शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् ।

भित्तैव तं क्षते तत्र सोषामांसं विशोष्य च ॥ १ ॥

कुर्व्यात्तन्तुनिभं सूत्रं घृतं सितद्युतिं बहिः ।

शनैः शनैः क्षतादेति छेदात्तत्कीपमावहेत् ॥ २ ॥

तत्पात्ताच्छोथशान्तिः स्यात्पुनः स्थानान्तरे भवेत् ।

सन्नायुकः परिख्यातः क्रियोक्ताव विसर्पवत् ॥ ३ ॥

बाह्योर्यदि प्रमादेन द्रुव्यते जङ्घयोरपि ।

सङ्घीचं खञ्जतां चापि छिन्नो नूनं करोत्यसौ ॥ ४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्त्रे हस्त्रेदप्रलेपादि कर्मकुर्व्याद्यथेक्षितम् ।

रामठं शीततोयेन पीतं तन्तुकरोगनुत् ॥ ५ ॥

मञ्जिष्टयष्टीमधुकं पयस्या प्रपीण्डरीकं सह पद्मकेन ।
 सौगन्धिकं चेति मुखं प्रलेपः शस्तो विसर्पं त्वथ तन्तुरोगे ॥६॥
 इति मञ्जिष्टादिलेपः ।

खेदात् स्नायुकमत्युग्रं भेकः काञ्चिकसाधितः ।

तद्वह्म्वूलजं बीजं पिष्टं हन्ति प्रलेपनात् ॥ ७ ॥

गव्यं सर्पिंस्यहं पीत्वा निर्गूण्डस्वरसं चरहम् ।

पिवेत् स्नायुकमत्युग्रं हन्त्यवश्यं न संशयः ॥ ८ ॥

मूलं सुखव्या हिमवारिपिष्टं पानादिकं तन्तुरोगमुग्रम् ।

शान्तिं नयेत्सत्रणमाशु पुंसां गन्धर्वगन्धेन घृतेन पीतम् ॥ ९ ॥

अतिविषमुस्तकभांगीं विश्वीषधपिप्पलीविभीतकीनाम् ।

चूर्णमिदं तन्तुघ्नं पुंसामुष्णे न वारिणा पीतम् ॥ १० ॥

शियूमूलदलैः पिष्टैः काञ्चिकेन समैन्धवैः ।

लेपनं स्नायुकव्याधेः शमनं परमुच्यते ॥ ११ ॥

इति वङ्गसेने स्नायुकरोगनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ६१ ॥

—०—

अथ मसूरिकानिदानमाह ।

कट्फलवणचार विरुद्धाध्यशनाशनैः ।

दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोटकैः ॥ १ ॥

कुण्डपहे क्षणाच्चापि देहे दीपाः समुद्रताः ।

जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ॥

मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः ॥ २ ॥

तामां पूर्वं ज्वरः कंडू गात्रमद्भोऽरतिभ्रमः ।

त्वचिशोथः सर्वैषण्यो नेत्ररागस्तथैव च ॥ ३ ॥
 स्फोटारुक्षारुणाः कृष्णास्तीव्रवेदनयान्विताः ।
 कठिनाधिरपाकाश्च भवन्त्यऽनिलसम्भवाः ॥ ४ ॥
 सन्ध्यस्थिपर्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिः क्षमः ।
 शोथस्ताल्वोष्टजिह्वानां वृष्णा चारुचिसंयुताः ॥ ५ ॥
 रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः ।
 भवन्त्यधिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥ ६ ॥
 विड्भेदद्याद्भ्रमर्दय वृष्णाऽरत्यरुची तथा ।
 मुखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्तीव्र सुदारुणः ॥
 रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पिचलक्षणाः ॥ ७ ॥
 कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग् गात्रगौरवम् ।
 हृल्लासारुचितन्द्रार्त्तिर्निद्रालस्य समन्विताः ॥ ८ ॥
 श्वेताः सिग्धामृशं स्थूलाः कंडूरामन्दवेदनाः ।
 मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ९ ॥
 नीलाधिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजाः ।
 चिरपाकाः पूतिस्रावाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥ १० ॥
 कण्ठरोधोऽरुचिस्तन्द्रा प्रलापारतिसङ्गताः ।
 दुचिकित्स्या समुद्दिष्टाः पिङ्गकाश्चर्मसंज्ञिताः ॥ ११ ॥
 रोमकूपोन्नतिसमा लोहिताः कफवातजाः ।
 कासारोचकसंयुक्ता रोमान्यो ज्वरपूर्विकाः ॥ १२ ॥
 तोयबुद्बुदसकाशा स्वगताश्च मसूरिकाः ।
 खल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्रवन्ति च ॥ १३ ॥
 रक्तस्या लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः ।
 साध्यानात्पर्यदुष्टाश्च भिन्नारत्नां स्रवन्ति च ॥ १४ ॥
 मांसस्याः कठिनाः स्निग्धाः चिरपाका घनत्वचः ।

गात्रशूलारतिकंडू टण्णारुचिसमन्विताः ॥ १५ ॥
 मेदोजामण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः ।
 घोरन्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः ॥
 सम्मोहारतिसन्तापाः कथिदाभ्यो विनिस्तरेत् ॥ १७ ॥
 चुद्रागात्रसमारूक्षा क्षिपिटा किञ्चिदुन्नताः ।
 मज्जीत्या मृगसंमोह वेदनाऽरतिसंयुताः ॥ १८ ॥
 छिन्दन्ति मग्नेधामानि प्राणानाशु हरन्ति च ।
 भ्रमरेणैव विद्वानि कुर्वन्त्यस्यीनि सर्वतः ॥ १९ ॥
 पक्वाभाः पिङ्काः स्निग्धाः सूक्ष्माद्यात्यर्थवेदनाः ।
 स्तौमित्याऽरतिसंमोह दाहोन्मादसमन्विताः ॥ २० ॥
 शक्रजायां मसूर्यान्तु लक्षणानि भवन्ति च ।
 निर्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न हि जीवितम् ॥ २१ ॥
 दोषमित्रास्तु सप्तैता द्रष्टव्याः दोषलक्षणैः ॥ २२ ॥
 त्वग्गतारक्तजायैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ।
 एता विनापि क्रियया प्रगाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ २३ ॥
 वातजा वातपित्तोत्था श्लेष्मवातकृताश्च याः ।
 कृच्छ्रसाध्यमतास्तस्माद्यन्नादेता उपाचरेत् ॥ २४ ॥
 असाध्याः सन्निपातोत्था स्तासां यस्यामि लक्षणम् ।
 प्रयाससदृगाः कायित् कायिज्जंबूफलोपमाः ॥ २५ ॥
 लोहजानसमाः कायि दलभीफलसदिभाः ।
 आसां बहुविधा यस्यां जायन्ते दोषभेदतः ॥ २६ ॥
 कासी छिक्काप्रमोहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ।
 प्रलापयारतिमूर्च्छां टण्णादाहो विधूर्णता ॥ २७ ॥
 सुषेन प्रस्रवेद्रजं तथा प्रापेन चक्षुषा ।
 कण्ठेर्धुर्धुरकं कृत्वा शसित्वत्यर्थदारुणम् ॥ २८ ॥

मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वरः ।

लक्षणानीह दृश्यंते न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥ २९ ॥

मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसेत् ।

सध्रुवं त्यजति प्राणां स्तृपात्तां वायुद्रूपितः ॥ ३० ॥

मसूरिकान्ते शीथः स्यात् कूपरे मणिवन्धके ।

तथांसफलके वापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ॥ ३१ ॥

अथान्यथन्यान्तरात् ।

द्वित्रिलक्षणसंयुक्तो हन्धोपद्रवसंयुतः ।

हन्धजास्तु त्रयो ज्ञेया मनुष्याणां मसूरिकाः ॥ ३२ ॥

कफवातादिसंभूतः कोद्रवो नाम संज्ञितः ।

लोके वदन्ति कक्षाकः सपाकं नच गच्छति ॥ ३३ ॥

यवशूकवदङ्गेषु विध्यति च विशेषतः ।

सप्ताहाद्वाद्दशाहाद्वा स्वस्थो भवति मानवः ॥ ३४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

मसूरिकायां कुष्टोक्ता प्रलेपादिक्रिया हिता ।

पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ ३५ ॥

वेणुत्वक् सुरसालाक्षा कर्पासास्थि मसूरिकाः ।

यवपिष्टं विष सर्पिं वंचान्नाह्नीसुवर्चला ।

धूपनार्थं यथालाभ धूममेतत्प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥

आदावेतत्प्रयोक्तव्यं नश्यत्याशु मसूरिकाः ।

न गृह्णन्ति विषं केचि यथालाभश्रुतेरिह ॥ ३७ ॥

इति धूपः ।

श्वेतचन्दनकल्को न हिलमोचाभवं रसम् ।
 पिवेन्मसूरिकारम्भे नैम्बं वा केवलं रसम् ॥ ३८ ॥
 विस्वपत्ररसेनैव मूर्च्छितः पारदो रसः ।
 हिलमोचरसं पीतं हन्ति माचिकसंयुतम् ॥ ३९ ॥
 मसूरीं सर्वजां शीघ्रं भस्त्रिजां सर्वदेहजाम् ।
 वमने मरणं प्रोक्तं स्तम्भने जीवनं मतम् ॥ ४० ॥
 सर्वासां वमनं पूर्वं पटोलारिष्टवासकैः ।
 कपायैश्च वचावत्स यष्ट्याञ्चफलकल्कितैः ॥ ४१ ॥
 सक्षौद्रं पाययेद्वाङ्गारा रसं वा हिलमोचकम् ।
 वान्तस्य रचनं देयं शमनं वाऽवले नरे ॥ ४२ ॥
 उभाभ्यां हृतदोषस्य विगृह्यन्ति मसूरिकाः ।
 निर्विकाराश्चाल्पपूयाः पचन्ते चाल्पवेदनाः ॥ ४३ ॥
 बाणोरविस्वजनितं काथं पर्युपितमुत्तमे दिवसे ।
 चैत्रस्य पापरोगं पिवत्तां न भवे द्रुतं चैतत् ॥ ४४ ॥
 नारीणां वामपादस्थं नराणामपसव्यगम् ।
 पापरोगं त्यजेद्दूरा च्छिरास्थिविनिवारणम् ॥ ४५ ॥
 चैत्रमितभूतदिने रक्तपताका स्रुहीभवने ।
 धवलितकलसे न्यस्ता पापरुजो दूरतोधत्ते ॥ ४६ ॥
 पटोलसारिवामुस्तं पाठाकटुकरोहिणी ।
 खदिरः पिचुमन्दश्च वलाधात्रीविकङ्कतम् ।
 एषां कपायपानन्तु हन्ति वातमसूरिकाम् ॥ ४७ ॥
 द्विपञ्चमूलं रास्त्रा च धातुरगीरं दुरालभा ।
 सामृतं धान्यकं मुस्तं जयेद्वातमसूरिकाम् ॥ ४८ ॥
 न्यपोधघ्नघ्नमञ्जिष्टा शिरीषोदुग्गरत्वधाम् ।
 ससर्पिष्कं मसूर्यान्तु वातजायां प्रलेपनम् ॥ ४९ ॥

गुडूचीं मधुकं रास्त्रां पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ।
 चन्दनं काश्मर्यफलं बलामूलं विकङ्कतम् ।
 पाककाले मसूर्यान्तु वातजायां प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥
 गुडूचीमधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह ।
 पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥ ५१ ॥
 तेन पाकं ब्रजत्याशु न च वायुः प्रकुप्यति ॥ ५२ ॥
 लिङ्घ्याद्दरचूर्णन्तु पाचनार्थञ्च गुडेन तु ।
 कफबातकृतास्तेन पच्यन्ते च मसूरिकाः ॥ ५३ ॥
 शोधनं पित्तजायान्तु कार्यं वैद्येन जानता ।
 तत्रादौ तर्पणं कार्यं लाजचूर्णैः सशर्करैः ॥ ५४ ॥
 भोजनं तिक्तयूपैश्च प्रतुदानां रसेन वा ।
 भोजनं चायवा कार्यं दुष्टव्रणविसर्पिणा ॥ ५५ ॥
 श्रांदावैष मसूर्यान्तु पित्तजायां प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥
 निम्बपर्पटकं पाठा पटोलं चन्दनद्वयम् ।
 वासादुरालभाधात्री व्योषं कटुकरोहिणी ॥ ५७ ॥
 एतत्पलं शृतं शीतं मधुशर्करयान्वितम् ।
 मसूर्यान्तु प्रयोक्तव्यं पित्तजायां विजानता ।
 दाहे च्वरे विसर्पे तु व्रणे पित्ताधिके तथा ॥ ५८ ॥
 द्राक्षाकाश्मर्यखर्जूर पटोलारिष्टवासकैः ।
 लाजामलकदुःसर्षः सितायुक्तान्तु पैत्तिके ॥ ५९ ॥
 शिरीषोदुम्बराश्वत्थ पोलुन्धग्रोधवल्कलैः ।
 प्रलेपः सद्यतः शीघ्रं व्रणविसर्पदाहहा ॥ ६० ॥
 श्यामापर्पटकारिष्ट चन्दनद्वयमूलकैः ।
 धात्रीतिक्तवृषोशीर यासैश्च कथितं जलम् ।
 पीतं मसूरिकां हन्ति पित्तजां दाहसंयुताम् ॥ ६० ॥

मोरटं काश्मर्यफलं शृतशीतं सशर्करम् ।
 लाजाचूर्णयुतं दद्यात्पित्तजायान्तु पाचनम् ॥ ६१ ॥
 दुरालभापर्पटकं पटोलं कटुरोहिणी ।
 श्लैष्मिक्यां पित्तजायाञ्च पाने निष्कृष्यदापयेत् ॥ ६२ ॥
 भूनिम्बमुस्तकं वासा त्रिफलेन्द्रयवासकम् ।
 पिचुमन्दं पटोलञ्च सक्षौद्रं योजितं हितम् ॥ ६३ ॥
 खदिरारिष्टपत्रैश्च शिरोषोदुम्बरत्वचा ।
 कुर्यात्क्षेपं कफोत्थायां पित्तजायामथापि वा ॥ ६४ ॥
 हृष्यस्व स्वरसं दद्यात्क्षौद्रयुक्तं कफात्सके ॥ ६५ ॥
 कफजायां मसूर्यान्तु कठिनायां विग्रेपतः ।
 पाचनाय प्रदातव्यं लेपनं टधिमत्तुभिः ॥ ६६ ॥
 पटोलं कुण्डलीमुस्त हृषधान्ययवामकैः ।
 भूनिम्बनिम्बकटुका पर्पटैश्च शृतं जलम् ॥ ६७ ॥
 मसूरीं गमयेदामां पक्तां चैव विगोधयेत् ।
 नातपरतरं किञ्चिद्विस्फोटञ्जरगान्तये ॥ ६८ ॥

इति पटोलादिकायः ।

पटोलमुस्ताऽरुणतडनीयकं पचेद्दरिद्रामलकल्कमयुतम् ।
 मसूरिविस्फोटविमर्षगान्तयेत्तदेव रोमान्तिवमिञ्चरापहम् ॥ ६९ ॥
 निम्बपर्पटकं द्राक्षा पटोल कटुरोहिणी ।
 वामादुरालभाधात्री चोगोरं चन्दनद्वयम् ॥ ७० ॥
 एष निम्बादिकः कायः पीतः शर्करयान्वितः ।
 मसूरीं मर्षजां हन्ति ज्वरविसर्पसम्भवाम् ।
 उल्लिखिताप्रविगीद्यातु पुनस्तां वाह्यतो नयेत् ॥ ७१ ॥

इति निम्बादिकायः ।

काञ्चनारत्वचः क्वाथ स्ताप्यचूर्णावचूर्णितः ।
 निर्यन्वग्रान्तः प्रविष्टान्तु मसूरीवाञ्छतो नयेत् ॥ ७२ ॥
 पटोलमूलारुणतंडुलीयकं तथैव धात्रोखदिरेण संयुतम् ।
 पिवेज्जलेन कथितं सुशीतलं मसूरिकारोगविनाशनं परम् ॥ ७३ ॥
 सुपत्रीपत्रनिर्यामं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।
 रोमन्ती ज्वरवोमर्षं मसूरीशान्तये विवेत् ॥ ७४ ॥
 दुरालभापर्पटकं पटोलं कटुरोहिणी ।
 श्लेष्मपित्तममूर्थ्यान्तु क्वाथमेपां प्रयोजयेत् ॥ ७५ ॥
 रमं पूतिकरञ्जम्य चामलक्यारमं तथा ।
 पिवेत्सर्गर्कराक्षोद्रं शोफनुत्कफपैत्तिके ॥ ७६ ॥
 अमृतादिकपायन्तु जयेत्पित्तकफात्मिकीम् ।
 तथा गोणितसंमृष्टं जवेच्छोणितमोक्षणैः ॥ ७७ ॥
 कायिहिना पयद्वेन सिद्धन्त्यागु मसूरिकाः ।
 कृच्छ्रात् कृच्छ्रतराः कायित् कायित्स्निध्यन्ति वा नवा ।
 कायित्रैव प्रमिध्यन्ति साध्यमानाः प्रयत्नतः ॥ ७८ ॥
 मौवीरेण तु संपिष्टं मातुनुङ्गम्य केशरम् ।
 प्रलेपात्पाचयत्यागु दाहं यापि नियच्छति ॥ ७९ ॥
 पाटदाहन्तु कुरुते पिटिका पादजाभृगम् ।
 तत्र मेकं प्रकुर्वीत बहुगस्तंडुलांबुना ॥ ८० ॥
 पाककान्ते तु भयंभ्राता विशोषयति मारुतः ।
 तन्मार्मंभ्रं हणं कार्यं नतु पथ्यं विशेषणम् ॥ ८१ ॥
 निश्चाञ्च यादरं घूर्णं पाचनार्थं गुडेन तु ।
 अनेनागु विपच्यन्ते वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८२ ॥
 शूलाधानपरीतम्य कम्पमानम्य वायुना ।
 धन्वमांभरमाः गस्ता इंपत्सैन्धवसंयुताः ॥ ८३ ॥

दाडिमाम्बरसैर्युक्ता यूपाः स्युस्त्वरुचौ हिताः ॥ ८४ ॥
 पिवेदम्भस्तप्तशोतं भावितं खदिरासनैः ॥ ८५ ॥
 शीचे वारिप्रयुञ्जीत गायत्रिबहुवारजम् ॥ ८६ ॥
 जातीपत्रसमञ्जिष्टा दावीपूगफलं शमो ।
 धात्रीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ॥
 सुखत्रणे कण्ठरोगे गंडूगार्थं प्रशस्यते ॥ ८७ ॥
 अक्षुणोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकांबुना ॥ ८८ ॥
 मधुकं त्रिफलामूर्वा दावीत्वङ्गीलमुत्पलम् ।
 उशीरलोभ्रमञ्जिष्टा लेपाद्याच्योतने हिताः ॥ ८९ ॥
 नश्यन्त्यनेन दृग्जाता भसूर्यो न भवन्ति च ।
 प्रलीपमञ्जन दद्याद्बहुवारस्य बल्कलैः ॥ ९० ॥
 पञ्चबल्कलचूर्णेन क्लिन्ना स्त्राववतो तथा ।
 दशाङ्गलेपचूर्णेण चूर्णिता शान्तिमेति च ॥ ९१ ॥
 कृमिपातभयाच्चापि धूपयेत्सरलाटिभिः ।
 वेदनादाहशान्त्यर्थं सुतानां च विशुद्धये ॥ ९२ ॥
 तथाष्टाङ्गावलेहोऽत्र कबलशार्द्रकादिभिः ॥ ९३ ॥
 निशाहयोशीरशिरीष मुस्तकैः सलोभ्रमद्रथियनागकेशरैः ।
 सस्त्रेदविस्फोटविसर्प कुष्टदौर्गन्ध्यरोमान्तिहरः प्रदेहः ॥ ९४ ॥
 पञ्चतिलं प्रयुञ्जीत पानाभ्यञ्जनभोजनैः ।
 कुर्याद्ब्रह्मविधानञ्च तैलादीन् बर्जयेच्चिरम् ॥ ९५ ॥
 निम्बवम्बूरकाशोक विम्बोवेतसबल्कलम् ।
 शृतंशोतं प्रयोक्तव्यं स्त्रावप्रक्षासने सदा ॥ ९६ ॥
 जपहीमोपचारैश्च दानस्वस्वयनादिभिः ।
 घण्टाकर्णं द्विजान् गाय शिवं गोरोक्षं पूजयेत् ॥ ९७ ॥
 अगदानिविषघ्नानि रत्नानि च भिषग्वरः ।

धारयेद्वाचयेच्चापि वैनतेयस्य संहिताम् ॥ ९८ ॥

—०—

कृत्वा दार्वीकपायञ्च कल्के रेभिः पचेद् घृतम् ।

दशमूलीबलापथ्या कुष्टराम्नाविभीतकैः ॥ ९९ ॥

दार्वीत्वग्मक्तमालैश्च समञ्चितैः सुपेषितैः ।

अपक्वाः पाचयत्याशु पक्वाश्चैव विशोधयेत् ॥

क्षुद्रास्तु शमयत्येतत् सेकादपि मसूरिकाः ॥ १०० ॥

इति दार्वीघृतम् ।

मसूरीषु प्रयुञ्जीत गौराद्यं पद्मकं तथा ।

नैवं शैरोपिकं यापि भिषक् सर्वेषु कर्मसु ॥ १०१ ॥

कूर्परादि भवे शोथे यद्वाक्लिङ्घिः प्रजायते ।

ब्रणशोथहरैर्योगे वातयोगहरैस्तथा ॥ १०२ ॥

दुष्टव्रणेषु तेष्वेव जलौकाभिर्हरिदसृक् ॥ १०३ ॥

इति बह्वसेने मसूरिकानिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ६२ ॥

—०—

अथ क्षुद्ररोगनिदानमाह ।

स्निग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभाः ।

कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिकाः ॥ १ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

तत्राजगल्लिकामामां जलौकाभिरुपाचरेत् ।

शुक्तिसौराद्रिकाचार कल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ॥ २ ॥

कठिनां चारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम् ।
 श्यामालाङ्गलिकामूर्वा कर्कशैर्वापि विलेपयेत् ॥
 पक्वां ब्रणविधानेन यद्योक्तेन प्रसाधयेत् ॥ ३ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

विवृतास्यां महादाहं पक्वोदुम्बरसन्निभाम् ।
 प्रमण्डलां पित्तक्षतां विवृतां नाम तां विदुः ॥ ४ ॥
 पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडिकाभिः समाचिताम् ।
 इन्द्रवद्वान्तु तां विद्या द्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥ ५ ॥
 मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरत्तं पिडिकान्वितम् ।
 रुजाकरीं गर्दभिकां तां विद्याद्द्वान्तपित्तजाम् ॥ ६ ॥
 बातश्लेष्मसुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्निजः ।
 स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पापाणगर्दभः ॥ ७ ॥
 कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडिकामुग्रवेदनाम् ।
 स्थिरां पनासिकां तान्तु विद्यादन्तः प्रपाकिनीम् ॥ ८ ॥
 धिसर्पवत्सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।
 दाहज्वरकरः पित्तात् सन्नेयो जालगर्दभः ॥ ९ ॥
 पिडिकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाकरीम् ।
 सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादग्निवेल्लिकाम् ॥ १० ॥
 वाहुपाश्र्वांमकक्षेषु क्षणस्फोटं सवेदनाम् ।
 पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामित्यभिनिर्देशयेत् ॥ ११ ॥
 एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिटिकां स्फोटसन्निभाम् ।
 त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते ॥ १२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

विड्वतामिन्द्रवृद्धां च गर्दभीं जालगर्दभम् ।
 हरिवेत्नीं गन्धनामां कक्षा विस्फोटकांस्तथा ॥
 पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ॥ १३ ॥
 रोपयेत्सर्पिषापक्वान् सिद्धेन मधुरीषधैः ॥ १४ ॥
 सुरदारुशिलाकुष्टैः स्नेदयित्वा प्रलेपयेत् ।
 कफमारुतशोथघ्नो लेपः पापाणगर्दभे ॥
 परिपाकगतं भित्वा व्रणवत् समुपाचरेत् ॥ १५ ॥
 नीलीपटोलयोर्मूलं जलपिष्टं घृतमृतम् ।
 निहन्ति लेपनाव्रुनं जालगर्दभजां रुजाम् ॥ १६ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

घनामवक्त्रां पिटिकासुव्रतां परिमण्डलाम् ।
 अन्वालजीमल्पपूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ १७ ॥
 यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता ।
 पिटिकाश्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥ १८ ॥
 ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपीव्रताः ।
 कफानिलाभ्यां पिटिका श्लेया कच्छपिका बुधैः ॥ १९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अलजीं यवप्रख्याञ्च पनसीं कच्छपीं तथा ।
 पापाणगर्दभञ्चैव पूर्वं स्नेदैरुपाचरेत् ॥ २० ॥

मनःशिला देवदारु कुष्ठकल्कैः प्रलीपयेत् ।
पक्वान् ब्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ २१ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

गन्धोरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थिताम् ।
पादस्थानुशयीतान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ २२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

श्लेष्मविद्रधिकल्केन जयेदनुशयीं भिषक् ॥ २३ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

विदारिकान्दवहतां कक्षाबह्वणसन्धिषु ।
विदारिकामिति वदेत् सरुजां सर्वलक्षणाम् ॥ २४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

रक्तावसेकैर्वहुभिः स्नेदनैरपतर्पणैः ।
जयेद्विदारिकां लेपैः शिशुदेवद्रुमोद्भवैः ॥
नगंठतिकवर्षाभू विल्यमूलैरथापि वा ॥ २५ ॥
पक्वां विदार्थ्यशस्त्रेण पटोलपिचुमन्दयोः ।
कल्केन तिलयुक्तेन सर्पिर्मिश्रेण लेपयेत् ॥ २६ ॥
बद्धा च क्षीरहृत्तस्य कपायैः खदिरस्य च ।

ब्रणं प्रक्षालयेच्छुद्धां ततस्तां रोपयेत्पुनः ॥
 रोपणार्थं हितं तैलं कपायमधुरैः शृतम् ॥ २७ ॥
 कच्छपिकां पनसिका मनेन विधिना भिषक् ।
 साधयेत्कठिनानन्या च्छोथान् दोषसमुद्भवान् ॥ २८ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

प्राप्यमांसं शिरां स्नायुं श्लेष्मदस्तथाऽनिलः ।
 ग्रन्थिं करोत्यसौ भिक्षो मधुसर्पिर्बसानिभम् ॥ २९ ॥
 स्रवत्याऽऽस्त्रावमनिल स्तत्र वृद्धिं गतः पुनः ।
 मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्कराञ्जनयत्यतः ॥ ३० ॥
 दुर्गन्धिं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः ।
 स्रवन्ति रक्तां सङ्घसा तं विन्द्याच्छर्करार्बुदम् ॥ ३१ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

मेदोऽर्बुदविधानेन साधयेच्छर्करार्बुदम् ॥ ३२ ॥
 कच्छाविचर्चिकापामा लसकाः कुष्ठलिङ्गकाः ।
 कुष्ठरोगोक्तविधिना एतांस्तद्दुपाचरेत् ॥ ३३ ॥
 लेपय्य शस्यते सिकथ्य शताङ्गागोरसर्पपैः ।
 बचाटार्वीसर्पपैर्वा तैलं वा नक्तमालजम् ॥
 सारतैलमथाभ्यङ्गं कुर्वीतकटुकैः शृतम् ॥ ३४ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

सममुत्सन्नमंरुजं मण्डनं कफरक्तजम् ।

सहजं लक्ष्म चैकेयां लक्ष्यो जन्तुमणिसु सः ॥ ३५ ॥

अवेदनं स्थिरश्चैव यस्मिन् गात्रे महश्यते ।

मापवत् क्षणमुत्सन्न मनिलान्मापमादिशेत् ॥ ३६ ॥

क्षणानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि वा ।

वातपित्तकफोद्रेके तान्विन्द्यातिलकालकान् ॥ ३७ ॥

—०—

अथ चिकित्सांमाह ।

चर्मकीलं जन्तुमणिं मापकांस्तिलकालकान् ।

उत्कृत्यशस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥ ३८ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः ।

जायन्ते पिटकायूनां विज्ञेया मुखदूपिकाः ॥ ३९ ॥

महदा यदि वाल्यं स्याच्छ्रावं वा यदि वा सितम् ।

नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥ ४० ॥

क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।

मुखमागम्य सहसा मण्डलं विस्तृत्यतः ॥

नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ॥ ४१ ॥

क्षणमेवं गुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः ॥ ४२ ॥

—०—

अथ चिकित्सांमाह ।

युवानपिटकान्यच्छ नीलिकां व्यङ्गशर्कराः ।

शिराव्यधैः प्रलेपेथ जवेदभ्यञ्जनैस्तथा ॥ ४३ ॥

अंगुलस्य चतुर्भागी मुखलेपो विधीयते ।

मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोर्धांगुलो भवेत् ॥

स्थितिकालञ्च शुष्कत्वं शुष्को द्रूपयति त्वचम् ॥ ४४ ॥

इति मुखलेपमात्रा ।

रोध्रधान्यवचालेपः तारुण्यपिटकापहः ।

तद्वह्नीरोचनायुक्तं भरिचं मुखलेपनात् ॥ ४५ ॥

सिद्धार्यकवचालोध्र सैन्यवैद्य प्रलेपनम् ।

वमनं च निहन्त्याशु पिटिकां यौवनोद्भवाम् ॥ ४६ ॥

व्यङ्ग्ये चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्टा वा समाचिका ।

लेपः स्रनवनीतो वा खेताश्वखुरजाभयो ॥ ४७ ॥

रक्तचन्दनमञ्जिष्टा कुटरोध्र प्रियङ्गवः ।

वटांकुरमसूराश्च व्यङ्ग्या मुखकान्तिदाः ॥ ४८ ॥

व्यङ्गानां लेपनं हस्तं रुधिरेण शशस्य च ।

व्यङ्गो मञ्जिष्टया कुर्यात् लेपनं मधुसंयुतम् ॥ ४९ ॥

तिलतैलं प्रतिमर्षां क्षिसप्ताहात् कृताभवम् ।

नश्यन्ति चण्डपिटिकाः पयोल्या इव घर्मतः ॥ ५० ॥

मातुलुङ्गजटासर्पिः शिलागोगकृतो रसः ।

मुखकान्तिकरो लेपः पिटिका व्यङ्गकालजित् ॥ ५१ ॥

परिणतदधिशरपुद्गैः कुवलयदलकुटचन्दनोशीरैः ।

मुखकमलकान्तिकारी पिटकातिलकालकान् जयति ॥ ५२ ॥

त्रिभुवनविजयापत्रं भूलं स्वविरस्य शिंगपा चैभिः ।

कल्पितसुहृत्तनस्वै न्यच्छव्यगापहं सिद्धम् ॥ ५३ ॥

अर्कवीरहरिद्राभ्यां मर्दयित्वा प्रलेपनात् ।

मुखकाण्णरं शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ॥ ५४ ॥

गोमयस्यं रसः सर्पिः मातुलुङ्गं मनःशिला ।

मुखस्य वर्णकरणं तिलकालकनाशनम् ॥ ५५ ॥
 वटस्य पांडुपत्राणि मालतीरक्तचन्दनम् ।
 कुष्ठं कालीयकं लोध्रं मेभिलेपं प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥
 युवानपिटिकानां तु व्यङ्गानां च विनाशनम् ।
 मुखं पद्मनिभं कुर्यान्नोलिकादिविवर्जितः ॥ ५७ ॥
 यवान् सर्जरसं लोध्रं मुशीरं चन्दनं मधु ।
 घृतं गुडञ्च गोमूत्रं पचेदादर्विलेपनम् ॥ ५८ ॥
 तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नोलिकां व्यङ्गद्रूपिकाम् ।
 मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ ५९ ॥

कालीयकोत्पलाऽऽमय दधिसर वरास्त्रिमध्य फलिनीभिः ।

लिप्तं भवति हि वदनं शशिप्रभं सप्तरात्रेण ॥ ६० ॥
 रक्षोघ्नशर्वरीद्वय मञ्जिष्टागैरिकाह्वस्तपयः ।
 सिद्धे न लिप्तमाननं मुद्यच्छरदिन्दुविम्बवज्जिभाति ॥ ६१ ॥
 प्रियङ्गुचन्दनं लोध्रं कुष्ठं पांडुवटच्छदम् ।
 कालीयकान्वितं लेपात् कुर्याच्चन्द्रनिभं मुखम् ॥ ६२ ॥
 हरिद्राद्वययथाह्वं कालीयककुचन्दनैः ।
 प्रपौण्डरीकमञ्जिष्टा पद्मकं कुष्ठकुङ्कुमम् ॥ ६३ ॥
 कपित्थतिन्दुकप्लव्णं वटपत्रैः पयोन्वितैः ।
 पाचयेत् कल्कितैरिते स्तैलं वाभ्यञ्जने चरेत् ॥ ६४ ॥
 विप्लवं नोलिकाव्यङ्गं तिलकान्मुखद्रूपिकान् ।
 नित्यसेवीजयेत् चिप्रं मुखं कुर्यान्मनोहरम् ॥ ६५ ॥
 इति हरिद्राद्यं तैलम् ।

मञ्जिष्टाकेशरं लाक्षा सर्षपालोध्रचन्दनम् ।
 प्रपौण्डरीकं मधुकं पतङ्गं गैरिकं वचा ॥ ६६ ॥
 कर्पासास्थिशिलामज्ज कर्पूरः कल्कैर्द्वयोन्वितैः ।

पचेत्तैलस्य कुडव मज्जाक्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ६७ ॥

सिद्धेऽवतारिते दद्यान्मधूच्छिष्टं द्विरंशकम् ।

स्रक्षयेन्मुखमेतेन सप्तरात्रमतन्द्रितः ॥ ६८ ॥

पिटकास्तेन शाम्यन्ति तिलकाव्यङ्गकालिकाः ।

मुखकाण्डार्जन्तुमणि पद्मिनीकण्टकास्तथा ।

मञ्जिष्ठाद्यमिदं तैलं मुखवर्णप्रसादनम् ॥ ६९ ॥

इति मञ्जिष्ठाद्यं तैलम् ।

मधूकस्य कपायेण तैलस्य कुडवं पचेत् ।

कल्कैः प्रियंगुमञ्जिष्ठा चन्दनोत्पलकेशरैः ॥ ७० ॥

कनक नाम तत्तैलं मुखकान्तिकरं परम् ।

अभोरुनीलिकाव्यग शोधनं परमर्चितम् ॥ ७१ ॥

इति कनकतैलम् ।

कुंकुमं चन्दनं पत्र मुशीरं चन्दनोत्पलम् ।

गोरीचनाहरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठामधुयष्टिका ॥ ७२ ॥

पतङ्गं शारिवालोध्रं कुष्टं गैरिककेशरम् ।

स्वर्णमाक्षीप्रियगुथ कालीर्यं रक्तचन्दनम् ॥ ७३ ॥

एतै रक्षसमैर्भागै स्तैलप्रस्थं विपापयेत् ।

अभ्यङ्गो राजपत्नीभ्यां ये चान्ये धनिनो नराः ॥ ७४ ॥

तिलकापिटकाव्यङ्ग नीलिकामुखदूषिकाः ।

शर्कराञ्च शरीरस्य दुग्ध्यायाञ्च विसर्पणम् ॥ ७५ ॥

नाशयत्याशुजनये द्रूपं चापि मनोरमम् ।

पद्मकेशरवर्णाभ मुखं भवति कान्तिमत् ॥ ७६ ॥

इति कुड्व माद्यं तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

कण्टकैराचितं वृत्तं मण्डलं पांडुकंडूरम् ।
पद्मिनीकण्टकप्रख्यै स्तदाख्यं कफवातजम् ॥ ७७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पद्मिनीकण्टके रोगे छर्दयेन्निम्बवारिणा ।
तेनेव मिडं सचीद्रं सर्पिष्पातुं प्रदापयेत् ॥ ७८ ॥
निम्बारग्वधकल्कैर्वा मुहुर्द्वर्तनं हितम् ॥ ७९ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः ।
पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥ ८० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पाददार्थां शिरां प्राञ्चो मोचयेत्तलगोधिनीम् ।
स्नेहस्वेदोपपद्मौ तु पादौ वा लेपयेन्मुहुः ।
मधूच्छिष्टवसामज्जो घृतैः क्षारविमिश्रितैः ॥ ८१ ॥
मर्जाहमिन्धूद्वयो सूर्यं मधुघृताप्तम् ।
निम्बप्यकटुतैलाक्तं हितं पादप्रमाज्जनम् ॥ ८२ ॥
मधुसिक्थकसैन्धव घृतगुडमहिषाग्यमालनिर्व्यासैः ।
गैरिकमहितैलेपः पादस्फुटनापहः मिडः ॥ ८३ ॥
श्यामसजालीमुस्तक हविषामंनिष्यचरणमतिवडुगः ।

संमृद्यनयतिनाशं पादस्फुटनाह्वयं रोगम् ॥ ८४ ॥

उपोदिकासर्पपनिं वमोच कर्कारुकैर्वा रुकभस्मतोयैः ।

तलं विपक्वं लवणांशयुक्तं तत्पाददारीं विनिहन्ति लेपात् ॥ ८५ ॥

इत्युपोदिकाद्यं तैलम् ।

उन्मत्तकस्य नीरेण माणकचारवारिणा ।

कटुतैलं विपक्वन्तु शीघ्रं हन्याद्विपादिकाम् ॥ ८६ ॥

इत्यम्भत्ततैलम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरन्तु तत् ॥ ८७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

देहिक्कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा ८८ ॥

—

अथ निदानमाह ।

नखमांसमधिष्ठाय वायुः पित्तञ्च देहिनाम् ।

कुरुते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥ ८९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

चिप्यं शोणितमोक्षेण शोधनैश्चाप्युपाचरेत् ।

गतोष्णार्णं तथा चैनं मुष्णांशुपरिपिचितम् ॥ ९० ॥

शस्त्रेणापि यथा योम मुक्तृत्य स्रावयेद्ब्रणम् ।
 ब्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः ॥ ८१ ॥
 शिलातेजोवती चैव रोचनाचरसाञ्जनम् ।
 कल्कै रेतैरंबुपिष्टैः शोधयित्वा ब्रणञ्च तत् ॥ ८२ ॥
 हरिद्रागुल्फकालीय कल्कोश्च सरसाञ्जनैः ।
 सिद्धेन तिलतैलेन तत्तस्तु रोपयेद्ब्रणम् ॥ ८३ ॥
 दाडिमजकुसुमधन्व यासाभयाश्चक्षुचूर्णिताक्षिता ।
 नखकोटिपूतिभागं शमयति च शूलं तत्क्षणतः ॥ ८४ ॥
 अन्तर्धूमनिदग्धस्य हरितालान्वितस्य च ।
 तंडुलीयकमूलस्य चूर्णं पूतिनखापहम् ॥ ८५ ॥

उद्धृत्यकोणाक्षमुपास्यकल्कं सिक्तं नखं पूयत्वगस्त्रिमज्जः ।
 तैलप्रदानात्कततं नखाश्च रोहन्ति शुद्धा विगतामयाश्च ॥ ८६ ॥
 स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे क्षत्वायसेऽभयाम् ।
 पिष्ट्वा तप्तेन कल्केन लिम्पे चिद्यं पुनः पुनः ॥ ८७ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

तदेवाल्पतरुर्देवैः कुनखं परुषं भवेत् ॥ ८८ ॥
 तन्त्रान्तरे च ।
 अभिद्यातात्प्रदृष्टीयो नखोरुचो सितः खरः ।
 भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुलिरभितिसञ्चितम् ॥ ८९ ॥

—०—

अथ चिकित्सा माह ।

श्लेष्मविद्रधिकल्केन कुनखं समुपाचरेत् ॥ १०० ॥

नखकोटिप्रविष्टेन टङ्गणेन न शाम्यति ।

कुनखयेत्तदाभ्रान्तः शैलोऽपि प्रवते जले ॥ १०१ ॥

काश्मर्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितैः ।

चंगुलीवेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशुप्रशाम्यति ॥ १०२ ॥

इति कुनखोपक्रमः ।

—०—

अथ निदानमाह ।

क्लिबांगुल्यन्तरो पादौ कंडूदाहरुजान्वितौ ।

दुष्टकर्दमसंस्पर्शा दलसन्तं विभावयेत् ॥ १०३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पादौ सिक्कारणालेन लेपनं त्वलसे हितम् ।

कल्कैः कृतैर्निम्बतिल शिलाकासीसरोचनैः ॥ १०४ ॥

लाक्षाऽभयारसालेपं कार्यं वा रक्तमोचणम् ॥ १०५ ॥

वृहतीरससिद्धेन तैलेनाभ्यञ्च्य बुद्धिमान् ।

शिलारोचनकाशीस चूर्णैर्वा प्रतिसारयेत् ॥ १०६ ॥

करञ्जबीजं रजनी काशीसं पद्मकं मधु ।

रोधनाहुरितालञ्च लेपीयमलसे हितः ॥ १०७ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

अरुं पित्तदुवक्त्राणि बहुक्तेदीनिमूर्च्छिनि ।

कफासृक् कृमिकोपेन नृणां विद्यादरूपिकाम् ॥ १०८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अरुंधिकां जलीकाभिर्घृहयेद्दुग्धो भिषक् ।

प्रक्षालयेन्मुहुस्तत्र सैन्धवकाथवारिभिः ॥ १०८ ॥

अरुंधिकायां रुधिरेश्वसित्ते शिराव्यधेनाथ जलीकासा वा ।

निम्बान्बुसित्ते शिरसि प्रलेपो देयोऽश्वत्थो रससैन्धवाभ्याम् ॥ ११० ॥

सुहुर्मुहुस्ततो लिम्पेत् पटोलारिष्टवासकैः ।

खदिरारिष्टजंबूनां त्वग्निर्वा मूत्रसंयुतैः ॥ १११ ॥

कुटजत्वक् च लवणं संप्रपिष्टं प्रलेपयेत् ।

गोशक्तद्रसपिष्टं वा तालमूलं प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

निम्बोदकेन लवणैः प्रलेपोऽश्वत्थकद्रसैः ॥ १२३ ॥

पुराणमथपिथ्याकं पुरीषं कुक्कुटस्य च ।

मूत्रपिष्टः प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुंधिकाम् ॥ ११४ ॥

कपालभ्रष्टकुटं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ।

अरुंध्यां लेपनं क्लेद दाहास्रज्वरनाशनम् ॥ ११५ ॥

सुहृत्कंदुग्धधतूर पत्रं मूत्रविमिश्रितम् ।

लेपनं तैलसंयुतं हितं कंडूशिरोव्रणे ॥ ११६ ॥

सुण्डयित्वा शिरः पूर्वं क्रियामेतां प्रयोजयेत् ॥ ११७ ॥

हरिद्राद्वयभुनिम्य त्रिफलारिष्टचन्दनैः ।

एतत्तैलमरुंधीणां सिद्धमभ्यक्षने हितम् ॥ ११८ ॥

इति हरिद्राद्यं तैलम् ।

सुहो सुपरशुद्धिर्वा शालिपर्णजन्तिका ।

एतेषां पनिकान् भागान् कर्षं स्यात् केयमधतः ॥ ११९ ॥

शर्फरीं विंशतिन्द्या चायन्तीं माचिकाः क्षिपेत् ।

अरुंधिकां नाशयति जयेदुष्टव्रणानपि १२० ॥

नखदन्तचतोत्पन्नान् विच्छिन्नांश्च विसर्पिणः ।

पत्यन्तपूयबहुला असावा; कुपिताखये ॥ १२१ ॥

अचणाच्छोपयेद्ग्रीष्मं पञ्जवाभोरुहान्यथा ।

शोधयेद्ग्रीपयेच्चैव यथाभिहितभोजिनः ॥ १२२ ॥

इति सूहायं तैलम् ।

मांसीस्वरससंसिद्धं कटुतैलं चतुष्पलम् ।

मृनःशिला तथा मांसं राजीवजञ्च गन्धकम् ॥ १२३ ॥

शाणमात्रैस्तदभ्यङ्गा हन्त्यवश्यमरुं पिकाम् ।

पामां विचर्चिकाञ्चैव तथान्याञ्छिरसो वृणान् ॥ १२४ ॥

इति मांसीतैलम् ।

इन्द्रलुप्तोक्त विधिना तैलेनानेन वा जयेत् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

दारुणाकंडूरारुक्षा केशभूमिश्च जायते ।

कफमारुतकोपेन विद्याहारुणकं भिषक् ॥ १२५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

दारुणे तु शिरां विध्येत् स्निग्धां खिन्नां ललाटजाम् ।

अवपीडयिरोक्सीते नभ्यं गाथावचारयेत् ॥ १२६ ॥

कोद्रवाणां टण्णचार पानीयं परिधावने ॥ १२७ ॥

कार्योदारुणकेमूर्द्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः ।

प्रियालबीजसमृक् कुटसापैः ससैन्धवैः ॥ १२८ ॥

नीलोत्पलस्य किञ्चलकं धात्रीफलसमन्वितम् ।

यष्टीमधुकसंयुक्तं प्रलेपाद्दारुणं जयेत् ॥ १२८ ॥

गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन वा ।

कांडूदारुणहृत्कुष्ट कपालव्याधिनाशनम् ॥ १२० ॥

इति गुञ्जातैलम् ।

कीचकानां एलैः पिष्टैः कटुतैलं विपाचयेत् ।

सगोमूत्रं तदभ्यङ्गात् कपालव्याधिनाशनम् ॥ १२१ ॥

इति कीचकाद्यं तैलम् ।

चित्रकं दन्तीमूलञ्च कीशातकीसमन्वितम् ।

कल्कं पिष्ट्वा पचेत्तैलं केशदद्गुविनाशनम् ॥ १२२ ॥

इति चित्रकाद्यं तैलम् ।

भृङ्गराजत्रिफलोत्पलशारि लोहपुरीषसमन्वितकारि ।

तैलमिदं पचदारुणहारि कुञ्चितकेशघनस्थिरकारि ॥ १२३ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।

प्रस्थावयतिरोमणि ततः श्रेष्ठा सशोणितः ॥ १२४ ॥

रुणद्धिरोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः ।

तदिन्द्रजुषं खालित्यं रुद्धेति च विभावयेत् ॥ १२५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

इन्द्रजुषे गिरां मूर्द्धिं घिम्वस्त्रिष्य मोक्षयेत् ।

फलैः समरिचैर्दिद्यां च्छिलाकाशीसतुत्यकैः ॥ १२६ ॥

कुटन्नटादारुकल्क लेपनं वा प्रशस्यते ॥ १३७ ॥
 तिक्तापटोलोपत्र स्वरसे वृष्ट्या शर्म याति ।
 चिरकालजापिरुह्या नियतं दिनत्रयादेव ॥ १३८ ॥
 श्वगादपदं वापि म्रचयित्वा पुनः पुनः ।
 गुन्नाफलैश्चिरं लिम्पेत् केशभूमिं समंततः ॥ १४९ ॥
 इन्द्रजुसापहोलेपा श्मधुना वृहतीरसः ।
 गुन्नामूलफलं वापि भक्तातकरसोऽपि वा ॥ १४० ॥
 गुन्नापत्रं विषं तैलं तिलामधुककान्त्रिकम् ।
 पतन्यनेन नो केशा लेपाद्रीहन्ति चाद्भुतम् ॥ १४१ ॥
 गोक्षुरं तिलपुष्याणि तुल्ये च मधुमर्षिणी ।
 शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥ १४२ ॥
 हस्तिमन्तमपीं कृत्वा श्राजं क्षीरं रसाञ्जनम् ।
 लोमान्यनेन जायन्ते नृणां पाणितलेष्वपि ॥ १४३ ॥
 मधुकेन्दोवरं मृही तैलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन ।
 अचिराद्भवन्ति केशा वृद्धमूलायता ऋजवः ॥ १४४ ॥
 चतुष्पदानां त्वशोम नखशृङ्गाग्निभस्मभिः ।
 तैलाक्ताकेशभूमिद्या ऽऽसृताकेशयुता भवेत् ॥ १४५ ॥
 शीर्थ्यत्सु वापि केशेषु बहुशो व्यधयेच्छिराम् ।
 मूर्द्धितैलं प्रकुर्वीत नस्यकर्म्मविरचनैः ॥ १४६ ॥
 भालतीकरवीराम्नि नक्तमालैर्विपाचितम् ।
 तैलमभ्यञ्जने शस्त मिन्द्रजुसहरं परम् ॥ १४७ ॥

—०—

सुहीपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमार्कवो विषम् ।
 श्राजमूत्रं सगोमूत्रं रत्निकासेन्द्रवारुणी ॥ १४८ ॥
 सिद्धार्थकं तीक्ष्णगंधा गर्भं दत्त्वा विपाचितम् ।

वज्रिना मृदुना पक्व' तैलं खालित्वनाशनम् ॥ १४९ ॥

कूर्मपिष्टसमानापि रूक्षायारोमतस्करि ।

दिग्धा सानेन जायेत ऋचशरीरलोमशा ॥ १५० ॥

इति स्रुष्ट्यादिखालित्वहरं तैलम् ।

तैलं सयष्टीमधुकैः चीरे च त्रैफलैः शृतम् ।

नस्ये दत्तं जनयति केशान् श्लश्रूणि चाप्यथ ॥ १५१ ॥

इति यष्टीमधुकाद्यं तैलम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

क्रोधशोकश्चमहत्तः शरीरोष्माशिरोगतः ।

पित्तञ्च केशान् पचति पलित तेन जायते ॥ १५२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

धात्रीफलं द्वय पथ्ये हे तथैकं विभीतकीम् ।

लोहचर्णस्य कर्षन्तु दशार्धं चूतमज्जतः ॥ १५३ ॥

पिष्ट्वा लोहमये पात्रे स्वापयेदुपित निगाम् ।

नेपोऽयं हन्ति न चिरा दशानपलितं महत् ॥ १५४ ॥

पयोरजो भृङ्गराज स्त्रिफलाक्षयशुक्तिका ।

व्यितमिचुरमे मामं समुमं पलितं जयेत् ॥ १५५ ॥

लोहमन्नामलकस्कैः सजयाकुसुमेनैरः सदास्रायी ।

पलितानोह न शयति गडास्रायीव नरकानि ॥ १५६ ॥

त्रिफलानीलिकापत्रं लोहभृङ्गरजः समम् ।

षाविमूर्खे ष संयुक्तां क्षणोकरणमुत्तमम् ॥ १५७ ॥

निम्बस्य बीजानि हि भावितानि भृङ्गस्य तोयेन तथाऽग्नस्य ।
तैलञ्च तेषां विनिहन्ति नस्यादुग्धान्नभोक्तुः परितं समूलम् ॥१५८॥

इति निम्बबीजतैलम् ।

केतकं भृङ्गनीलोका पार्थपुष्पं सवीजकम् ।
सहचरं तिलाकृष्णा पिण्डीतकमयो रजः ॥ १५९ ॥
अमृता चोत्पलं श्यामा त्रिफलापद्मकर्दमैः ।
कल्कैरेभिः पचेत्तैलं त्रिफलाक्वाथमार्कवैः ॥ १६० ॥
अकालपलितं हन्ति नाशयेदुपजिह्विकाम् ।
केशाद्य तेन जायन्ते स्निग्धान्नाञ्जनसन्निभाः ॥ १६१ ॥
इति केतक्यादितैलम् ।

अञ्जनं मधुकं श्यामा तार्क्ष्यजं शारिवोत्पलम् ।
त्रिफलानोलिकापत्रं काशीसं सुस्तकं तिलाः ॥ १६२ ॥
ग्राम्नास्थितालपत्रञ्च फलं विभीतकस्य च ।
जम्बाम्बार्जुनपुष्पाणि कूर्मपित्तं सतुत्यकम् ॥ १६३ ॥
शिशिपाभूतकेशी च मार्कवञ्च त्रिकण्टकम् ।
पृथक्कर्पममान् भागान् तथा लोहरजसमम् ॥ १६४ ॥
तैलप्रस्थमजाचीरं धात्रीभृङ्गरसाढकम् ।
अक्षकस्य रसस्यापि लोहपात्रे विपाचयेत् ॥ १६५ ॥
पक्वं तन्नोहभाग्दृक्खं शिरसीऽभ्यञ्जनस्ययोः ।
यत्नेन योजयेत्तैलं वराङ्गे विनिपातयेत् ॥ १६६ ॥
पतन्ति बिन्दवो यत्र कृष्णं तद्दुपजायते ।
भवन्ति कुटिलाः शीघ्रं कचाः पट्पदकोपमाः ॥ १६७ ॥
खालित्थं पलितञ्चैव इन्द्रलुप्तञ्च नाशयेत् ।
मध्यं चक्षुष्यमायुथं बलवर्णकरं परम् ।

नीलविन्दितिविख्यातं विश्वामित्रे ण पूजितम् ॥ १६८ ॥

इति नीलविन्दुतैलम् ।

काश्मर्यार्जुनजबू सहचरकुसुमानि चूतफलमध्यम् ।

पिण्डीतकफलत्रिफलातैलस्य फलाष्टकं विपाचयेत् ॥ १६९ ॥

दत्त्वा पयश्चतुर्गुणं मधुभृङ्गस्य मधुकफलरममिश्रम् ।

सिद्धेन तेन दिग्धा भवन्ति धवलाप्यलिकुलनिभाः ॥ १७० ॥

कुन्देन्दुशङ्खधवलैश्चितमपि केशैः शीर्षं मासेन

भञ्जनभृङ्गश्यामं भवति सदा नस्यतीव्दशतम् ॥ १७१ ॥

इति काश्मर्याद्यं तैलम् ।

काश्मर्यामूलमादी सहचरकुसुमं केतकीनाञ्च मूलं

सायशूर्णं सभृङ्गं त्रिफलजलयुत तैलमेभिः पचेद्यः ।

कृत्वा लोहस्य भाण्डे क्षितितिलनिहितं स्थापयेन्नासमेकम् ।

केशाः काशप्रकाशाभ्रमरकुलनिभास्त्रयणादेवमुक्ताः ॥ १७२ ॥

इति केशरञ्जनतैलम् ।

केतकीत्रिफलादावीं तत्फलं मदनत्वचः ।

षाम्नास्थिमज्जकुष्ठञ्च तिलाभृङ्गरसोञ्जनम् ॥ १७३ ॥

पिण्डीतकमयशूर्णं नीलोपङ्कजं पद्मजम् ।

कन्कैरैतैः पचेत्तैलं वचाभृङ्गरसेन तु ॥ १७४ ॥

शिरोऽभ्यङ्गात्प्रणश्यन्ति दारुणं चेन्द्रलुप्तकम् ।

पकान्नपलित कंडू लूतिकां दद्रुमेव च ॥ १७५ ॥

करोति कुञ्चितान् केशान् भ्रमरोदरसन्निभान् ।

केतकाद्यमिदं नाम्ना विदेहादिप्रकीर्तितम् ॥ १७६ ॥

इति केतकाद्यं तैलम् ।

शिश्विपित्तविशास्त्रास्थि मदयन्त्यञ्जनोत्पलैः ।

सनीलभृङ्गकाशीसै स्तक्रै तैलं विपाचयेत् ॥ १७७ ॥

बोहभाण्डे स्थितं मास भकालं पलितं जयेत् ॥ १७८ ॥

इति मयूरपित्ताद्यं तैलम् ।

चीरात्समार्कवरसा द्विप्रस्थं मधुके पले ।

विपचेत्तैलकुडवं तन्नस्थं पलितापहम् ॥ १७९ ॥

इति मधुकर्तैलम् ।

प्रपौण्डरीकमधुक पिप्पलीचन्दनोत्पलैः ।

मिहं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन वा ।

सर्वान् मूर्द्धगतान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ १८० ॥

इति प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः ।

अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥ १८१ ॥

सप्ताहाद्वाद्दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्तिमानवम् ।

तामग्निरोहिणीं विद्या दसाध्यां सन्निपातिकीम् ॥ १८२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पित्तबोमर्षविधिना साधयेदग्निरोहिणीम् ।

रोहिण्यां लह्वर्न कुर्याद्द्रक्तमोक्षं विरुक्षणम् ।

शरीरस्य च संशुद्धिं स्तां त्यजेद्द्विधां पुनः ॥ १८३ ॥

—

अथ निदानमाह ।

घोवां सकचां करपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरवदोषैः ।

प्रत्यिः सवल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम् ॥ १८४ ॥

मुखैरनेकैः श्रुततोदवद्विर्विसर्पवत्सर्पति चोन्नताग्रैः ।

बल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशिषात् ॥ १८५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

शस्त्रे नोक्तृत्यबल्मीकं चाराग्नीभ्यां प्रसाधयेत् ।

विधानेनावुर्दीप्तेन शोधयित्वा च रोपयेत् ॥ १८६ ॥

बल्मीकन्तु भवेद्यस्य नातिहृदस्य मर्मजम् ।

तत्र संशोधनं कृत्वा शोणितं भोजयेद्विषक् ॥ १८७ ॥

कुलितिकायामूलैश्च गुडूच्यालवणेन वा ।

घारम्बधस्य मूलैश्च दन्तीमूलैस्तथैव च ॥ १८८ ॥

श्यामामूलैः सपल्लैः सक्तुमिथैः प्रलीपयेत् ।

सुस्त्रिधैश्च मुखोष्णैर्वा भिषक्तमुपनाहयेत् ॥ १८९ ॥

पक्कं बातं विजानीयाद् गताः सर्वा यथाक्रमम् ।

अभिज्ञायततच्छ्रित्वा प्रदहेन्मतिमान् भिषक् ॥ १९० ॥

संशोध्यदुष्टमांसानि क्षारेण प्रतिसारयेत् ।

व्रणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १९१ ॥

—०—

मनःशिलालभज्ञात सूक्ष्मैलागुरुचन्दनैः ।

जातिपक्षवतक्रैय निम्बतेलं विपाचयेत् ॥ १९२ ॥

बल्मीकं नाशयेत्तद्धि वहुच्छिद्रं बहुमणम् ।

पाणिपादोपरिष्ठात्तु क्षिद्रैर्बहुभिराहतम् ।

बल्मीकं यत्केशोफं स्याद्दुर्घ्नं तत्तु विजानता ॥ १८३ ॥

इति मनःशिलाद्यं तैलम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

प्रवाहनातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदो बहिः ।

रूक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥ १८४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

गुदभ्रंशे गुदं खिन्नं स्नेहेनाक्तं प्रवेशयेत् ।

प्रविष्टं रोहयेद्यत्नाद् गव्यसक्किद्रचर्मणा ॥ १८५ ॥

पद्मिनीकोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।

एतन्निश्चित्यनिर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ १८६ ॥

गुदञ्च गव्यवसया स्रक्षयेदसक्तवरः ।

दुष्प्रवेशो गुदभ्रंशो विशल्याशं न मथयः ॥ १८७ ॥

मूपकानां वसाभिर्वा गुदभ्रंशे प्रलेपनम् ।

सुखिन्नमूपिकामांसि नाघवास्वेदद्भुयेदम् ॥ १८८ ॥

घृष्णाम्लानलचांगिरी विल्वं पाठायवाग्रजम् ।

तक्रो ण शीलयेत्पायु भ्रंशात्तोऽनलदीपनम् ॥ १८९ ॥

—०—

मूपिकाकुडवं मांसं चित्रकस्य पलं तथा ।

दशमूलपलानाञ्च पलं भस्मातकस्य च ॥ २०० ॥

त्रिफलायाः पञ्चैषां कल्कं दत्त्वा चतुर्गुणे ।

क्षीरे तैलं पचेत्प्रस्थ मभ्यङ्गाच्च प्रशाम्यति ॥ २०१ ॥

गुदनिस्खरणं शूलं दुष्टव्रणविशोधनम् ।

मूपकाद्यमिदं तैलं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ २०२ ॥

इति मूपकाद्यं तैलम् ।

मूपिकामांसकुडवं दशमूलं पलोन्मितम् ।

चित्रस्य द्वे पले वापि निष्काथ्याष्टगुणेऽश्वसि ॥ २०३ ॥

पादशेषेण तेनैव तैलप्रस्थं पयः समम् ।

जीवनीयप्रतिवापं पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ २०४ ॥

अभ्यङ्गाच्चाशयत्याशु गुदभ्रंशं सुदारुणम् ।

भगन्दरं गुदे शूलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥ २०५ ॥

इति द्वितीयमूपकाद्यं तैलम् ।

निरन्त्रं मूपिकं पक्त्वा पञ्चमूलपयोर्युतम् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं गुदभ्रंशहरं परम् ॥ २०६ ॥

सुख्यमंशं समादाय पञ्चमूलांशुमांसयोः ।

श्वीरपाकविधानेन विपाच्यैतत्समाहितः ।

पखाहातहरैः कल्कैः पक्त्वाव्यमूपकादिकम् ॥ २०७ ॥

इति तृतीयमूपकाद्यं तैलम् ।

मूपिकानां पलशतं जलद्रीणे विपाचयेत् ।

पादशेषे पचेत्तैलं दुग्धं तैलचतुर्गुणम् ॥ २०८ ॥

मूपिकानां गिरः कल्कं वस्तावभ्यञ्जने हितम् ।

गुदनिस्खरणे शूले रक्तस्रावे च तद्वितम् ॥ २०९ ॥

इति चतुर्थमूपकाद्यं तैलम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

सदाहो रक्तपथ्यस्तस्वक्पाकीतीतयेदनः ।

कंडूमान् ज्वरकारी च सस्याच्छूकरदंष्टकः ॥ २१० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

सर्पपरजनोकृक्क स्नालमूलोसंयुतो लेपात् ।

शमयति शूकरदंष्ट्रं पिडिकादाहान्वितं पुंसाम् ॥ १११ ॥

भृङ्गराजस्य मूलस्य रजन्धा सहितस्य च ।

चूर्णञ्च सहसालेपा इराहद्विजनाशनम् ॥ २१२ ॥

रजनीमार्कवमूत्रं पिष्टं शीतेन वारिषा तुष्यम् ।

इन्ति विसर्पं लेपाइराहदशनाङ्ग्यं घोरम् ॥ २१३ ॥

सूर्यावर्त्तजटां सूर्ये धारिषीत्पात्यवुद्धिमान् ।

पिष्टा भृङ्गांनुनालेपा इराहद्विजनाशनम् ॥ २१४ ॥

विसर्पाङ्गः प्रतीकारः कार्यः शूकरदंष्ट्रयोः ॥ २१५ ॥

मूलकबीजमुषृत्य चोन्मत्तकदलानि तु ।

सूर्यावर्त्तशकाख्याञ्च मेध्यावीरसपाचितम् ॥ २१६ ॥

तैलं मेध्याविकं नाम बराहद्विजनाशनम् ।

कण्डुकुलप्रशमनं कृष्णं दद्रुविनाशनम् ॥

बलवर्षकरस्यैव कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥ २१७ ॥

इति मेध्याविकतैलम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

मर्दनात्पीडनाहापि तथैवाप्यभिघाततः ।

मेद्वचर्मं यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥ २१८ ॥

१ मेध्यावी ब्राह्मी ।

तदा वातोपसृष्टत्वा चर्मतत्परिवर्तते ।
 अवेदनं सदाहस्य पाकं षडिति चाशुक्लत् ॥ २१८ ॥
 मणेरधस्तात् कोपथ ग्रन्थिरूपेण लम्बते ।
 परिवर्तिकेति तां विद्यात् सर्ज्यां चार्त्तिसम्भवाम् ॥
 सकण्डुकठिना वापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥ २२० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

परिवर्ती घृताभ्यक्तां सुस्त्रिन्नासुयनाहयेत् ।
 विरात्रं पञ्चरात्रं वा वातघ्नैः साख्णनादिभिः ॥ २२१ ॥
 ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्मं वेशयेत्पीडयेन्मणिम् ।
 प्रविष्टे च मर्मणिमणौ खेदयेद्दुपनाहनैः ॥ २२२ ॥
 दद्याद्वातहरान् वस्तीन् स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत् ॥ २२३ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

अन्पीयःखां यदा हर्षा हलाहच्छेति स्त्रियं नरः ।
 हस्ताभिधातादयवा चर्मण्युद्वर्तते बलात् ॥
 यस्यावपाव्यते चर्मं तां विद्यादवपाटिकाम् ॥ २२४ ॥
 वातात्परुषरूचाभा सूक्ष्माक्षणा रुगन्विता ।
 पिप्सात्सपीतारक्ताभा दाहदृष्ट्यात्समन्विता ।
 श्लेष्मिकीकठिनास्निग्धा कण्डूमत्यन्तवेदना ॥ २२५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

घेहखेदैस्तथैवैनां चिकित्सेदवपाटिकाम् ॥ २२६ ॥

—०—

अथ निदानेमाह ।

वातोपसृष्टे मेद्रे च चर्मसंश्रयते मणिम् ।
 मणियर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥ २२० ॥
 निरुहप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ।
 मूत्रं प्रवर्तते जन्तोर्मणिर्विप्रियते न च ॥
 निरुह प्रकशं विद्यात्सर्जं वांतसभवम् ॥ २२८ ॥

—•—

अथ चिकित्सामाह ।

निरुहप्रकशे नाडीं लीहीं सुभयतो मुखीम् ।
 दार्वीं वा जंतुकृतां सष्टतां वा प्रवेशयेत् ॥ २२९ ॥
 परिषिञ्चेद्दसां मज्जां शिशुमारवराहयोः ।
 चुक्रतौलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतम् ॥ २३० ॥
 ब्रह्मत् स्थूलपरां सम्यङ् नाडीं मार्गं प्रवेशयेत् ।
 स्रोतः प्रवर्धयेदेवं स्निग्धमवचं भोजयेत् ॥
 भित्वा वा सेवनीं सुक्ता सद्यः क्षतवदाचरेत् ॥ २३१ ॥

—•—

अथ निदानमाह ।

वेगसन्धारणाद्वायुर्विहितो गुदसंश्रितः ।
 निरुणद्धि मूहत्स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥ २३२ ॥
 मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति ।
 सन्निरुहगुदं व्याधि मेनं विन्द्यात् सुदुस्तरत् ॥ २३३ ॥

—•—

अथ चिकित्सांमाह ।

सखिरुहगुदे तैलेः सेकी वातहृगैः हितः ।

तथा निरुहप्रकाश क्रमः कार्यो विज्ञानता ॥ २३४ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

शङ्खमूत्र समायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।

खिन्ने वाऽस्त्राप्यमाने वा कंडूरक्तकफोद्भवा ॥ २३५ ॥

कंडूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्त्रावय जायते ।

एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥ २३६ ॥

—

अथ चिकित्सांमाह ।

ततः संशोधनैः पूर्वं धात्रीस्तन्यं विशोधयेत् ॥ २३७ ॥

त्रिफलाखदिरकाथैर्ब्रणानां धावनं सदा ।

शङ्खसीवीरयष्ट्याश्चैर्लेपः कार्योऽतिपूतने ॥ २३८ ॥

कंडूरक्तोक्तटे कुर्याद्द्रक्तस्त्रावं जलीकसा ।

करञ्जत्रिफलातिकैः सर्पिः सिद्धं शिशोर्हितम् ॥ २३९ ॥

कासीसरोचना तुल्य हरितालरसांजनैः ।

अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं व्रणकंडू हि पूतने ॥ २४० ॥

पंटोलपत्रत्रिफला रसाप्लवनविपाचितम् ।

पीतं घृतं नागयति कच्छमप्य हि पूतनम् ॥ २४१ ॥

इति पटीषष्टतम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

ज्ञानौत्सादनहीनस्य मलो वृषणसस्थितः ।
यदा प्रक्लिद्यते स्वेदा क्कंडूञ्जनयते तदा ॥ २४२ ॥
कंडूयनात्ततः चिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
प्राहुर्वृषणक्कुं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ २४३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

भिषक् वृषणकच्छुं तु चिकित्सेत्पामरोगवत् ।
अहिपूतननिर्दिष्टं क्रिययापि च तां हरेत् ॥ २४४ ॥
सर्जाह्वक्कुटसैन्धव सितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो योगः ।
उद्धर्त्तनेन नियतं शमयति वृषणकण्डूतिम् ॥ २४५ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

समुत्थाननिदानाभ्यां चर्मकीलं प्रकीर्तितम् ॥ २४६ ॥

—०—

कट्टीकापालिकामूलं पूतीकं सैन्धवं तथा ।
शम्बूकेन श्लक्ष्णपिष्टं चर्मकीलकनाशनम् ॥ २४७ ॥
प्रायेण क्षुद्ररोगेषु शस्त्रचारानलक्रिया ।
लेपनं शोणितस्त्राव मिति सामान्यमग्रहः ॥ २४८ ॥

इति वङ्गसेने क्षुद्ररोगनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ६३ ॥

—०—

अथ मुखरोगनिदानमाह ।

मुखरोगा. पञ्चपष्टिः सप्तस्त्रायतनेषु च ।
 तत्र चायतनान्योष्टौ दन्तादन्ताशनं तथा ॥ १ ॥
 तालुकण्ठश्च जिह्वा च मुख सर्वञ्च सप्तमम् ॥ २ ॥
 आनूपपिशितक्षीर दधिमापादिसेवनाव् ॥
 मुखमध्ये गदान् कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥ ३ ॥
 कर्कशौ यरूपौ स्तब्धौ संप्राप्तानिलवेदनौ ।
 दाह्येते परिपाच्येते चोष्टौ मारुतकोपतः ॥ ४ ॥
 चीयते पिटिकाभिश्च सरुजाभिः समन्ततः ।
 सदाहपाकपिडिकी पीताभासौ च पित्ततः ॥ ५ ॥
 सवर्णाभिस्तु चीयेते पिटिकाभिरवेदनी ।
 भवतस्तु कफादोष्टौ पिच्छिञ्चौ शीतलौ गुरु ॥ ६ ॥
 मज्जत् क्षणौ सकृत्पीती सकृच्छेती तथैव च ।
 सन्निपातेन विज्ञेयावनेक पिटिकान्वितौ ॥ ७ ॥
 खर्जूरफलवर्णाभि पिटिकाभिर्निपीडितौ ।
 रक्तोपसृष्टी रुधिरं स्रवत. शोणितप्रभौ ॥ ८ ॥
 मांसदुष्टो गुरुस्त्रूलौ मांसपिण्डवदुन्नतो ।
 क्षमयद्यात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥ ९ ॥
 सर्पिर्मण्डप्रतिकागी मेदसाकंडूरी गुरु ।
 स्रच्छं स्फटिकमकाश मास्रावं स्रवतो भृगम् ॥

१, दन्तेष्वष्टा ८ दोष्टयोश्च ८ मूलेषु दशपञ्च च १५ ।

नव ९ तालुनि जिह्वायां पञ्च ५ सप्तदशमयाः १७ ।

कण्ठे त्रय. सर्वसरा एकपष्टिचतुःपरं ॥ ६५ ॥

तयोर्त्रणं न संरोहेऽमृदुत्वं न च गच्छति ॥ १० ॥

श्रोत्रौ पर्यवदीर्यन्ते पाद्येते चाभिधानतः ।

प्रथितौ च तथास्याता मोष्टो कंडूसमन्वितौ ॥ ११ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

सुखदन्तमूलदशन च्छेदेषु रोगाः कफास्त्रभूयिष्ठाः ।

तस्मात्तेपामसकृद्गुधिरं विस्रावयेद् दुष्टम् ॥ १२ ॥

स्रेहास्तयोश्चान् परिपेकलेपान् घृतस्य पान रसभोजनञ्च ।

अभ्यञ्जनस्वेदनलेपनानि चोष्ठे विदध्यात्पवनाभिभूते ॥ १३ ॥

चतुर्विधेन स्रेहेन मधूच्छिद्युतेन च ।

वातजेऽभ्यञ्जनं कुर्यात्त्राडीस्वेदञ्च बुद्धिमान् ॥ १४ ॥

मस्तिष्कं चैव नस्ये च तैल वातहर हितम् ।

स्वेदोऽभ्यङ्गः स्रेहपान रसायनमिहेष्यते ॥ १५ ॥

तैलं घृत सर्जरसं ससिक्थं राम्नागुडं सैन्धवगैरिकञ्च ।

पक्वं समास दशनच्छदानां त्वग्भेदहृत् प्रवदन्ति क्षेपम् ॥ १६ ॥

श्रीवेष्टक सर्जरसं गुग्गुलं सुरदारु च ।

यष्टीमधुकचूर्णञ्च विदध्यात्प्रतिसारणम् ॥ १७ ॥

वेधं शिराणां वमनं विरेकं तिक्तस्य पान रसभोजनञ्च ।

शीतान् प्रदेहान् परिपेचनञ्च पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्यात् ॥ १८ ॥

रक्तपित्तोपधातोऽप्ये जलौकाभिरुपाचरेत् ।

पित्तविद्राधिवञ्चापि क्रिया कुर्यादशेषतः ॥ १९ ॥

शिरोविरेचनं धूम स्वेदः कवल एव च ।

हृते रक्ते प्रयोक्तव्य मोहपाके कफात्मके ॥ २० ॥

त्रिकटुस्वर्जिकाचारः क्षारश्च यवशूकजः ।

श्रीद्रयुक्तं विधातथ्य मेतच्च प्रतिसारणम् ॥ २१ ॥

शूलं विवरुणं सलसीकमोष्ठं सकंडूरं तीव्ररुजं प्रबातम् ।

लिखेच्च फेनद्विपलासबालैर्निष्पीड्य वातक्षतसारयेद्वा ॥ २२ ॥

जीवन्तिकल्कं पयसा समांशं तैलं विपक्त्वा मधुना विमिश्रम् ।

श्रोटास्ययोः सर्जरसाष्टभागं व्रणं निहन्यात् सकृदेव लेपात् ॥ २३ ॥

मेदोजे खेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनी हितः ।

प्रियंगुत्रिफलालोभ्रं सक्षीद्रं लेपने हितम् ॥ २४ ॥

हितञ्च त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं प्रलेपनम् ।

एतद्दोषप्रकोपानां साध्यानां कर्मकीर्तितम् ॥ २५ ॥

स्विन्नं क्षतोष्टमुल्लिख्य पीडयेत् सुसमाहितः ।

शतधौतष्टताभ्यक्तं दद्यात्कवलिकां क्षते ॥ २६ ॥

क्षिन्नव्रणे च तत्सर्वं त्यक्त्वा व्रणवदाचरेत् ॥

इत्योष्ठगतदोषोपक्रमः ।

—०—

अथ सामान्यमुखरोगलक्षणमाह ।

सुखामये मारुतजेतु शोष कार्कश्यरौध्याणि चलारुजय ।

ऊष्णारुणं निष्प्रतनं मशैत्यं प्रस्यन्दनं संसनतोददाहाः ॥ २७ ॥

दृग्णान्वरस्फोटकदाहपाका धूमायनं चास्य विदीर्णता च ।

पित्तात्ममूर्च्छाविविधारुजय मुखं च पीतारुणवर्णयुक्तम् ॥ २८ ॥

कंडूगुरुत्वं मितवज्जलत्वं स्रोहोऽरुचिर्जाद्यकफप्रसेके ।

उत्क्लेशनं दालनभावतंद्रारुजय मन्दाकफवृत्तारोगे ॥ २९ ॥

द्विदोषान्निद्धानि भवन्ति यत्र द्विदोषजो वक्त्रगदः सवेद्यः ।

निद्धानि सर्वाणि मुखे च यस्य भवन्ति तस्यैव तु सन्निपातात् ॥ ३० ॥

इति तन्त्रान्तराक्षामान्यलक्षणमुक्तम् ।

—०—

अथ दन्तवेष्टरोगनिदानमाह ।

शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याऽकर्ष्मात्प्रवर्त्तते ।

दुर्गन्धीनि सक्तणानि प्रक्लेदीनि मृदुनि च ॥ ३१ ॥

दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।

शीतादो नामसर्व्याधिः कफशोणितसम्भवम् ॥ ३२ ॥

दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य जायते श्लयथुर्महान् ।

दन्तपुष्पुटकोनाम सव्याधिः कफरक्तजः ॥ ३३ ॥

स्त्रवन्ति पूयरुधिरं चलादन्ता भवन्ति च ।

दन्तवेष्टः सविज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥ ३४ ॥

श्लयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ।

लालास्रावि सविज्ञेयः शीथिरोनामनामतः ॥ ३५ ॥

दन्ताद्यलन्ति वेष्टेऽभ्य स्तानु चाप्य यदीर्यते ।

यस्मिन् ससर्वजो व्याधिर्महाशीपिरसंज्ञितः ॥ ३६ ॥

दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् ष्टीवति चाप्यसृक् ।

पित्तासृक्कफजोव्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥ ३७ ॥

वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताद्यलन्ति च ।

अत्यर्दिताः प्रस्त्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः ॥ ३८ ॥

आध्मायन्ते मृते रक्ते मुखं पूति च जायते ।

यस्मिन् सोपक्कुशीनाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥ ३९ ॥

दृष्टेषु दन्तमांसेषु संरन्धो जायते महान् ।

भवन्ति चञ्चलादन्ताः सवेदर्भाऽभिघातजः ॥ ४० ॥

मारुतेनाधिको दन्तो जायते तोववेदनः ।

खल्लिवर्धनसंज्ञोऽसौ संजाते रुक् च शाम्यति ॥ ४१ ॥

शनैः शनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः ।

करालान् विकटान् दन्तान् करालो न च सिध्यति ॥ ४२ ॥

हान्ये पश्चिमे दन्ते महाच्छोयो महारुजः ।
 लालास्रावोकफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥ ४३ ॥
 दन्तमूलगतानाद्यः पञ्चमे यायथेरिताः ॥ ४४ ॥

—०—

अथ दन्तरोगनिदानमाह ।

दीर्घमाणेष्विवरुजा भृशं दन्तेषु जायते ।
 दालनोनाम सध्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥ ४५ ॥
 कृष्णच्छिद्रयलस्रावी ससरन्धी महारुजः ।
 अनिमित्तरुजो वातात् सञ्जे यः क्षमिदन्तकः ॥ ४६ ॥
 वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
 कफवातकृतो व्याधिः सभञ्जनकसंश्रितः ॥ ४७ ॥
 शीतरूचप्रवाताम्न स्पर्शानामसहाहिजाः ।
 पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः सनामतः ॥ ४८ ॥
 दन्तमांसमलैः मास्रैर्वाह्यतः खययर्महान् ।
 मदाक्षरुकृस्त्रवेद्भिः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ॥ ४९ ॥
 मलोदन्तगतो यस्तु कफमारुतशोपितः ।
 शर्करैव खरस्पर्शा साञ्जे यादन्तशर्करा ॥ ५० ॥
 कपालेष्विवदीर्घ्यक्षु, दन्तानां मैव शर्करा ।
 कपालिकेति साञ्जे या मदा दन्तविनाशिनो ॥ ५१ ॥
 योऽसृष्टियेण पित्तेन दग्धोदन्तस्त्वयेपतः ।
 श्यावतां नीलतां वापि गतः मश्यावदन्तकः ॥ ५२ ॥
 हनुमीघ इति ज्ञेयो व्याधिरदितलक्षणः ॥ ५३ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

सामान्येन निदानेन ये निर्दिष्टासुखामयाः ।

तान्बिदित्वा त्विदं कुर्याद्यथास्वं भेषजक्रियाम् ॥ ५४ ॥

तेजोह्वामागधीमूलं समझाकटुकाघनम् ।

पाठाज्योतिष्मतीलोध्रं दार्वीकुण्डलं चूर्णयेत् ॥ ५५ ॥

दन्तानां घर्षणं कंडू रक्तस्त्रावरुजापहम् ॥ ५६ ॥

शीतादेष्टतरुते तु तीयं नागरसर्पपान् ।

निष्काप्यत्रिफलाञ्चापि कुर्याद्गंडूषधारणम् ।

प्रियङ्गवश्च सुस्ता च त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ ५७ ॥

काशीसलोध्रकृष्णा मनःशिला सप्रियंतु तेजोह्वा ।

एषां चूर्णं मधुयुक् शीतादे पूतिमांसहरम् ॥ ५८ ॥

प्रपौण्डरीकमधुक त्रिफलोत्पलसाधितम् ।

तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रशस्यते ॥ ५९ ॥

कुटं दार्वीलोध्रमष्टं समझा पाठातिक्तातेजनीपीतिका च ।

चूर्णं शस्तं घर्षणं तद्विजानां रक्तस्त्राव हन्ति कंडू रुजाश्च ॥ ६० ॥

पाठालोध्रसमझा पर्पटगदतेजनीनिशायुगलैः ।

कंडू रक्तस्त्रावयुतं चूर्णीकृतैर्विघर्षयेच्छुद्धैः ॥ ६१ ॥

दन्तपुष्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।

शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धश्च भक्षणम् ॥ ६२ ॥

तिलभषबीजपावक सिततर सिद्धार्थकल्पितः कवलः ।

अर्थापुसंप्रयुक्तो द्विजतलसजातशोयहर ॥ ६३ ॥

विस्त्राविते दन्तविष्टे-त्रणस्तु प्रतिसारयेत् ।

लोध्रं पतङ्गमधुक लाञ्छाचूर्णं मधूसरैः ॥ ६४ ॥

गण्डूये घीरिणो योज्याः सघ्नीद्रष्टतशर्कराः ॥ ६५ ॥

चक्षुदन्तस्थिरकरं कार्यं वज्रुलचर्वणम् ॥ ६६ ॥

भद्रमुस्ताभयाव्योष विडङ्गारिष्टपल्लवैः ।

गोमूत्रपिष्टैर्वटिकां छायाशुष्कां प्रकल्पयेत् ॥ ६७ ॥

तां निधाय सुखे सुप्या च्चलदन्तात्तुरो नरः ।

नातःपरतरं किञ्चि च्चलद्दन्तस्य भेषजम् ॥ ६८ ॥

इति भद्रमुस्तादिवटिका ।

दशमूलोकपायेण तैलं वा घृतमेव च ।

विपक्कं कवले शस्तं सञ्चौद्रं दन्तधावने ॥ ६९ ॥

दन्तचाले दन्तहर्षं मुखरोगे च वातिके ।

सुखोष्णमथवा शीतं तैलकल्कोदकं हितम् ॥ ७० ॥

शौयिरे हृत्तरत्ने तु लोभमुस्तारसाञ्जनैः ।

सञ्चौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे चीरिणो हिताः ॥ ७१ ॥

माचिकं पिप्पलीसर्पिः मिथितं धारयेन्मुखे ।

दन्तशूलहरं प्रोक्तं प्रधानमिदमीषधम् ॥ ७२ ॥

हिङ्गुकट्फलकाशीस सर्जिकाकुष्टवल्कजम् ।

रदरुजं जयत्याश वक्त्रस्थं दग्ने घृतम् ॥ ७३ ॥

शारिवीत्पलयध्याह्ण शारिवागुरुचन्दनैः ।

चोरे दशगुणे सिद्धं सर्पिनस्ये च पूजितम् ॥ ७४ ॥

क्रियां परिदरे कुर्याच्छीतादीक्षां विचक्षणः ।

संशोध्योभयतः कार्यं शिरोघोषकुशे तथा ॥ ७५ ॥

काकोदुम्बरिकापत्रैर्घ्रणं विस्त्रावयेद्द्विपक् ।

लवणैः चोद्रयुक्तैश्च सव्योषैः प्रतिसारयेत् ॥ ७६ ॥

पिप्पलीसर्षपाः श्वेता नागरं नैचुलं फलम् ।

सुखोदकेन संसृष्टं कवलञ्चापि धारयेत् ॥ ७७ ॥

घृतं मधुरकैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ।

चौद्रहितीयाः पिप्पल्याः कवलयात्र कीर्तितः ॥ ७८ ॥

पटोलनिम्बत्रिफला कपायद्यात्र धावने ।
 शिरोविरेकश्च हितो धूमो वैरेचनद्ययः ॥ ७८ ॥
 माडीव्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत् ।
 यद्दन्तमध्ये जायेत नाडी तद्दन्तमुद्धरेत् ॥ ८० ॥
 छित्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् ।
 शोषयित्वा दृष्टे चापि चारेण ज्वलनेन वा ॥ ८१ ॥
 भिन्नत्युपेक्षिते दन्ते हनुकास्थिगतिध्रुवम् ।
 समूलं दशनं तस्मा दुद्धरेद्भग्नमस्थि च ॥ ८२ ॥
 उद्धृते तूतरे दन्ते शोणितं संप्रसिच्यते ।
 रक्तातियोगात् पूर्वाक्ता घोरारोगा भवति च ॥ ८३ ॥
 काणः सञ्जायते जन्तु रदितं चास्य जायते ।
 चलमप्युत्तरं दन्त मतो नापहरेद्विषक् ॥ ८४ ॥
 धावने जातिमदन स्वादुकण्टकखादिरम् ॥ ८५ ॥

—०—

कपायं जातिमदनकण्टकीस्वादुकण्टकैः ।
 लोधखदिरमञ्जिष्टायश्चाह्वै चापि तत्कृतम् ।
 तैलं संशोधनं तद्धि हन्याद्दन्तगतां गतिम् ॥ ८६ ॥
 कपाय परतः कृत्वा पिष्ट्वा लोधादिकल्कितम् ।
 कण्टकीमदनो योज्यः स्वादुकण्टो विकद्धतः ॥ ८७ ॥

—०—

एभिः कृतं कपायमपि नाडीधावनार्थं योज्यम् ।
 इति जाल्यादितैलम् । इति दन्तवैद्योपक्रमः ।

—०—

अथ दन्तोपक्रममाह ।

सुखोष्णाः स्रैहकवलाः सर्पिपस्त्रिहृतस्य च ।
 निर्युहृथानिलन्नानां दन्तहर्षप्रसर्दनाः ॥ ८८ ॥
 स्रैहिकश्च हितो धूमो नस्यं स्रैहिकमेव च ।
 रसोरमयवाग्वय चीरं सन्तानिका छृतम् ॥
 शिरोबस्त्रि हितथापि क्रमो यथानिलापहः ॥ ८९ ॥
 दन्तानां तोदहर्षां तु जायेते वाततस्तयोः ।
 उष्णतैलाज्यवातघ्न निर्यूहाः कबलग्रहाः ॥ ९० ॥
 अहिंसन्दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भिषक् ।
 लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतै स्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥ ९१ ॥
 दन्तहर्षक्रियां चापि कुर्याच्चिरवशेषतः ।
 कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिताः ॥ ९२ ॥
 कृमिदन्तकमादौ तु सक्तमिं गुडपूरणम् ।
 दहेच्छलाकयाचीरःशर्करां कृमिनाशनम् ॥ ९३ ॥
 जयेद्विस्रावणैः स्त्रिन्न मचलं कृमिदन्तकम् ।
 तथावपोडैर्वातघ्नैः स्रैहगंडूपधारणैः ॥ ९४ ॥
 भद्रदार्वादिपर्णांभु लैपैः स्त्रिग्धैश्च भोजनैः ।
 कृमिदन्तापहं कोष्णं द्विगुदन्तान्तरे स्थितम् ॥ ९५ ॥
 वृहतो भूमिकादम्बी पश्चांगुलकण्टकारिकाकाथः ।
 गंडूपस्तैनयुतः कृमिदन्तकवेदनागमनः ॥ ९६ ॥
 नीलीवायमजहास्रुक दुग्धीनान्तु मूलमेकैकम् ।
 मध्वर्यदग्निविष्टतं दग्निनकृमिपातनं प्राहुः ॥ ९७ ॥
 बीजपूरकमूलस्य वाक्चीनां तथैव च ।
 भागाभ्यां तु मम कृत्वा पिष्ट्वावर्त्तिन्तु कारयेत् ॥ ९८ ॥

एपारदस्यवर्तिस्तु दन्तैर्दन्तैर्निपीडयेत् ।

सद्योऽवस्थितमात्रा तु कृमिदन्तरुजापहा ॥ ८८ ॥

दन्तीसुवर्णदुग्धा कासीसविडङ्गवत्सकफलानाम् ।

चूर्णैरर्कस्रुह्योः पयोभिर्वा पूरणं श्रेष्ठम् ॥ १०० ॥

चलमुद्धृत्य च स्थानं विदहेच्छुपिरस्य च ।

ततो विदारीयद्याह्न शृङ्गाटककमेरुभिः ॥

तैल दशगुणे क्षीरे सिद्धं नस्ये हितं भवेत् ॥ १०१ ॥

इति विदार्यादितैलम् ।

हनुमोक्षे समुद्दिष्टां कुर्याददितवत् क्रियाम् ॥ १०२ ॥

बकुलस्य फल लोभ्रं वज्रवल्लीकुरण्टकम् ।

चतुरगुलबब्बोल वाजिकर्णारिमाशनम् ॥ १०३ ॥

तेषां तु क्वाथकल्काभ्यां तैलं पक्वं मुखे घृतम् ।

स्थैर्यं धरोति दन्तानां चलतां पवनेन च ॥ १०४ ॥

इति बकुलाद्यं तैलम् ।

तुलां धृतां नीलसहाचरस्य द्रोणेऽश्वसः सश्रययेद्यथावत् ।

पूते चतुर्भागसे तु तैलं पचेच्छनैरर्धपलप्रयुक्तैः ॥ १०५ ॥

कल्कैरनन्ता खदिरारिमेदा जंब्वाश्रयटीमधुकोत्पलानाम् ।

तत्तैलमाश्वेव धृत मुखेन स्थैर्यं द्विजाना विदधाति सद्यः ॥ १०६ ॥

इति सहचराद्यं तैलम् ।

उभे हरिद्रे पिप्पल्यः सैन्धवं देवदारु च ।

विडङ्ग चित्तकं विल्वं रोहिण्यस्य च पल्लवाः ॥ १०७ ॥

गन्धं सौत्रचैलं द्राक्षा मस्त्रिष्टा मधुकं बला ।

वेतसस्य च मूलानि पद्मकोशीरचन्दनैः ॥ १०८ ॥

विल्वप्रमाणैः कल्कैस्तु तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

द्विगुणं च पयो दद्यात् तस्मिन् नश्यतां नयेत् ॥ १०९ ॥

श्लेष्मजं सन्निपातोत्थं शिरोरोगं नियच्छति ।

उपजिह्वां च भालाञ्च कण्ठशालूकमर्वूदम् ॥ ११० ॥

विदारिकां मांसपाकं मुखशोकं गलग्रहम् ।

दन्तचालं हनुस्तम्भं तैलमेतन्नियच्छति ॥ १११ ॥

इति हरिद्राद्यं तैलम् ।

तैलं लाचारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थं समं पचेत् ।

चतुर्गुणमितैः काथैर्द्रव्यैश्च पलसंलितैः ॥ ११२ ॥

लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठा पद्मकेशरपद्मकैः ।

चन्दनोत्पलयथ्याङ्गैः तैलं गंडूपधारणम् ॥ ११३ ॥

दालनं दन्तचालञ्च दन्तमीचं कपालिकाम् ।

शोतादं पूतिवक्त्रञ्च ह्यरुचिं विरसास्यताम् ॥ ११४ ॥

हन्यादाशु गदानेतान् कुर्याद्दन्तानपि स्थिरान् ।

लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥ ११५ ॥

इति लाक्षाद्यं तैलम् ।

इरिमेदत्वक् पलशतं भभिनवमापीथ्यखण्डशः कृत्वा ।

तोयाढकेद्यतुभिः निःकाय्यद्यतुर्धशेषेण ॥ ११६ ॥

काथेन तेन मतिर्मां श्लैलम्यार्धाढकं पचेच्छनकैः ।

कल्कै रचसमांसै र्मञ्जिष्ठा लोध्रमधुकानाम् ॥ ११७ ॥

इरिमेदखदिरकट्फलं लाचान्यग्रोधमुस्तसूक्ष्मैला ।

कर्पूरागुरुपद्मकलवङ्गकङ्गोलजातीनाम् ॥ ११८ ॥

फलपतङ्गैरिक्वरांगगजकुसुमधातकीनाञ्च ।

मिदं भिषग्विदध्यादिदं मुखोत्थेषु रोगेषु ॥ ११९ ॥

परिशोणं दन्तविद्रधिं ग्रीषिरगीताददन्तहर्षेषु ।

समिदन्तदरगचनितं प्रदुष्टमांसावगोर्णेषु ॥ १२० ॥

मुखदौर्गन्ध्येषु च कार्यं प्रागुक्तेष्वामयेषु तैलमिदम् ।

इतीरिमेदाद्यं तैलम् ।

खदिरस्य तुलां सम्यग् जलद्रोणे विपाचयेत् ।

शेषेऽष्टभागे तत्रैव प्रतिवाप प्रदापयेत् ॥ १२१ ॥

जातिकर्पूरपूगानि कङ्कोलकफळानि च ।

द्रव्येषां गुटिका कार्या मुखसौभाग्यवर्धिनी ॥

दन्तौष्टगन्तरोगेषु जिह्वा तात्वामयेषु च ॥ १२२ ॥

इति स्वल्पखदिरवटिका ।

गायत्रिसारतुलयारिमबल्कलानां

सार्वं तुलायुगलमम्बुघटैश्चतुर्भिः ।

निःकाथ्यपादमवशेषं सुवस्त्रपूतं

भूयः पचेदयं शनैर्मृदुपावकेन ॥ १२३ ॥

सस्मिन् घनत्वमुपगच्छति चूर्णमेषां

श्लक्ष्णं क्षिपेच्च कबलप्रहभागिकानाम् ।

एलासृणालसितचन्दनचन्दनानां

श्यामातमालविकसानललोहयष्टी ॥ १२४ ॥

लज्जाफलवयरसाञ्जनधातकीनां

थीपुष्पगैरिककटाह्वयकट्फलानाम् ।

पद्माह्वलोध्रवटरोह्यवासकानां

मांसीनिशासुरभिवल्कलसंयुतानाम् ॥ १२५ ॥

ककोलजातिफलकीशलवङ्गकानां

चूर्णीकृतानि विदधीतपलांशकानाम् ।

शीतेऽवतार्यं घनसारचतुष्पलञ्च

क्षिप्वा कलायसदृशीं गुटिकां प्रकुर्यात् ॥ १२६ ॥

शुष्कामुखे विनिहिता विनिवारयन्ति
 रोगान् गलोष्टरसनाधरतौलुजातान् ।
 कुर्यान्मुखे सुरभितां पटुतां रुचिञ्च
 स्यैर्यान्वितञ्च दशनं रसनालघुत्वम् ॥ १२७ ॥

इति महाखदिरवटिका ।

फलान्यम्बानि शीताम्बु रुचान्नं दन्तधावनम् ।
 तथातिकठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विपर्जयेत् ॥ १२८ ॥

इति दन्तरोगोपक्रमः ।

—०—

अथ जिह्वारोगनिदानमाह ।

जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।
 पित्तेन दह्यत्युपचीयते च दोर्ध्वं सरत्तैरपि कण्ठकैश्च ॥ १२९ ॥

कफेन गुर्वा बहुला चित्ता च

मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्ठकामैः ॥ १३० ॥

जिह्वातले यः श्वययुः प्रगाढः मोक्षामसंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।

जिह्वां मत्तु स्तंभयति प्रवृद्धो मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥ १३१ ॥

जिह्वाग्ररूपः श्वययुर्हि जिह्वा मुत्रम्यजातः कफरक्तमूलः ।

लालाकरः कंडूयुतः सचोषः सातूपजिह्वा कथिता भिषग्भिः ॥ १३२ ॥

—०—

अथ चिकित्सायामाह ।

जिह्वागतविकाराणां शम्यं शोणितमोक्षणम् ।

गुडूचीपिप्पलीनिम्य क्वथनः कटुभिर्युतः ॥ १३३ ॥

पटोलकटुकव्योप पाठासैन्धवगर्भिभिः ।
 चूर्णैर्मधुयुतैर्लेपः कबलो मधुतैलिकः ॥ १३४ ॥
 विडङ्गपिप्पलीभ्यां तु धावनं सरसाञ्जनम् ॥ १३५ ॥
 ओष्टप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।
 कण्ठकेष्वनिलोत्पेषु तत्कार्यं भिषजा खलु ॥ १३६ ॥
 पित्तजेषु विष्टेषु निःसृते दुष्टगोणिते ।
 प्रतिसारणगंडूपं नस्यच्च मधुरं हितम् ॥ १३७ ॥
 कण्ठकेषु कफोत्पेषु लिखितेष्वसृजः चये ।
 पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ॥ १३८ ॥
 गृह्णीयात् कबलांश्चापि गौरसर्पपसेन्धवैः ।
 पटोलनिम्बवार्त्ताकु चारयूपैश्च भोजयेत् ॥ १३९ ॥
 उपजिह्वां तु संलिख्य चारेण प्रतिसारयेत् ।
 शिरोविरेकगंडूप धूमैश्चैनामुपाचयेत् ॥ १४० ॥
 व्योपक्षाराभयावह्नि चूर्णमेतत्प्रघर्षणम् ।
 उपजिह्वा प्रशान्थयर्थं मेभिस्तैलं विपाचयेत् ॥ १४१ ॥
 वासाक्वाथो मात्तिक सैन्धवगृहधूममालतीयुक्तः ।
 कुलित्यकेन निह्न्यादुपजिह्विकां कण्ठघर्षणतः ॥ १४२ ॥
 इति जिह्वारोगः ।

—०—

अथ तालुरोगनिदानमाह ।

येषाम्बरां तालुमूलात् प्रहवो दीर्घः शोथो धातवस्तिप्रकाशः ।
 णाकासश्वासकृत्तं वदन्ति व्याधिं वदः कण्ठशुण्डीति नाम्ना १४३ ॥
 शोथः स्थूलस्तोददाह प्रपाको
 प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु ।

शोथो मन्दो लोहितः शोणितोऽथो

ज्ञेयोऽभ्रूपः सञ्जरस्तीव्ररुक् च ॥ १४४ ॥

कूर्माक्षन्नो वेदनो शीघ्र जन्मा रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा वा ।

पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्तादर्वुदं प्रोक्तलिङ्गम् ॥ १४५ ॥

दुष्टं मांस नीरुजं तालुमध्ये श्लेष्मावहं मांससंघातमाहुः ।

नीरुक् स्याद्योकोलमात्रः कफेन मदीयुक्तः पुष्पुटस्तालुदेशे ॥ १४६ ॥

शोथोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालु श्वासश्चोग्रस्तालुशोथोऽनिलाच्च ।

पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोर तालुन्येवं तालुपाकं वदन्ति ॥ १४७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

युञ्ज्यात् कफहरं शुण्ठ्या रसं गंडूपधारणे ॥ १४८ ॥

कुटोपणा वचासिन्धु कणापाठाप्लवैः सहः ।

सक्षौद्रैर्भिषजा कार्यं गलगुण्डीप्रघर्षणम् ॥ १४९ ॥

अङ्गुटांगुलोसन्दंशे नाक्कष्यगलगुण्डिकाम् ।

छेदयेन्मण्डलायेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥ १५० ॥

नोत्कृष्टक्षैव हीनञ्च त्रिभागं छेदयेद्भिषक् ॥ १५१ ॥

पत्यादानात् सवेद्रक्तं तन्निमित्तं म्रियेत च ।

हीनच्छेदाङ्गवेच्छेयो नालास्त्रावो भ्रमस्तथा ॥ १५२ ॥

तस्माद्द्वैवः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विगारदः ।

गलगुण्डीं छेदयित्वा कुर्यात्प्राप्तमिमं क्रमम् ॥ १५३ ॥

नातिमूलेन धाप्यये सम्यक् छेदं ममाचरेत् ।

छित्वा तां व्योमसिन्धुग्रामक्षौद्रैः प्रतिमारयेत् ॥ १५४ ॥

गलगुण्डीममं याति यञ्जोचीरेण लेपनात् ॥ १५५ ॥

वचामतिविषां पाठां राम्रां कटुकरोहिणीम् ।

निःक्वाथ पिचुमन्दच्च कबलं तत्र योजयेत् ॥ १५६ ॥

घारमिहेषु मुहेषु यूपाथाप्यशने हिताः ॥ १५७ ॥

इद्गुदीकिण्णहीदन्ती सरलं देवदारु च ।

पञ्चाङ्गां कारयेद्वर्तिं मेतां गन्धोत्तरां भिषक् ॥

तस्या धूमं पिवेज्जन्तु र्द्विरङ्गः कफनाशनम् ॥ १५८ ॥

तुण्डिकेर्यभ्रुषे कूर्भं संघाते तालुपुष्पटे ।

एष एव विधिः कार्यो विशेषः शस्त्रकर्म्मणि ॥ १५९ ॥

तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।

स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥ १६० ॥

इति तालुरोगोपक्रमः ।

—०—

अथ गलरोगनिदानमाह ।

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छिती

प्रदृष्यमांसं च तथैव शोषितम् ।

गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-

र्निहन्यसून् व्याधिरयं हि रोहिणी ॥ १६१ ॥

जिह्वाममन्ताद्गुशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधनाः स्युः ।

मारोहिणोवातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढभुक्ता ॥ १६२ ॥

क्षिप्रोद्गमाक्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरापित्तनिमित्तजातु ।

स्रोतोनिरोधन्यचलोन्नता च स्थिराङ्कुराया कफमभवा सा ॥ १६३ ॥

गम्भीरपाक्विन्धनिवार्यधीर्या त्रिदोषलिङ्गाचितयोर्युत्थिता तु ॥ १६४ ॥

स्फोटैथितापित्तममानलिङ्गा माध्या प्रदिष्टारुधिरात्मका तु ॥ १६५ ॥

सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति व्रहाच्छ्रे षसमुद्भवा ।

पञ्चाहात्पित्तसंभूता सप्ताहात्पवनान्विता ॥ १६६ ॥

कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्ठकशूकभूतः ।
 खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥१६०॥
 जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफाच्च जिह्वापरिष्ठादपि रक्तमित्यात् ।
 ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥ १६५ ॥
 बलास एवायतमुन्नतञ्च ग्रन्थिं करोत्यन्नगतिं निवार्य्य ।
 तं सर्वथैवाऽप्रतिवार्य्यवीर्यं विवर्जनीय बलयं वदन्ति ॥ १६८ ॥
 गलोपरोधं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।
 मर्मच्छिदं दुस्तरमेतदाहुर्वलाससंज्ञं निपुणा विकारम् ॥ १७० ॥
 वृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः सकंडूरोऽपाक्थऽनृदुर्गुरुश्च ।
 नाम्नेकहृन्दः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्वलासश्चतजप्रसूतः ॥ १७१ ॥
 समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं हृन्दमुदाहरन्ति ।
 तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपात् ज्ञेयं सतोदं पवनात्मकन्तु ॥ १७२ ॥
 वर्तिर्वनाकण्ठनिरोधिनी तु चित्तातिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।
 अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषात् ज्ञेया शतघ्नो तु शतघ्निरूपा ॥१७३॥
 ग्रन्थिर्गलेत्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक् यः कफरक्तमूर्तिः ।
 मलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च मशस्त्रसाध्यस्तु गिलायुमंज्ञः ॥ १७४ ॥
 सर्वं गन् प्राप्यसमुत्थितो यः शोथो रुजः संति च यत्र मर्वाः ।
 ससर्वदोषो गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजम्य ॥ १७५ ॥
 शोथो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
 कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गनोघः परिकीर्तितोऽसौ ॥१७६॥

यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं

भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।

कफोपदिग्धेध्वनिनायनेषु

ज्ञेयः सतोदः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥ १७७ ॥

प्रतानवान्यः श्वयथुः सकष्टी गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।

समांसतानः कथितोऽवलम्बो प्राणप्रणुत्सर्वकृतो विकारः ॥ १७८ ॥
 सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्बमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
 पित्तेन विद्याहृदने विदारिं पार्श्वेविशेषात् त्वं येन श्यते ॥ १७९ ॥

—०—

अथ चिकित्सांमाह ।

साध्यानां रोहिणीनाञ्च हितं शोणितमोक्षणम् ।
 छर्दनं धूमपानञ्च गंडूपो नस्यकर्म च ॥ १८० ॥
 तथान्तर्वाह्यतः स्वित्रां वारतरोहिणिकां लिपेत् ।
 अंगुलीशस्त्रकेनाशु खटुचुक्रेण स्वेनवा ॥ १८१ ॥
 वातको तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
 सुखोष्णान् स्त्रे ह्वकवलान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥ १८२ ॥
 विश्राव्यपित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियंगुभिः ।
 घर्षयेत् क्षौद्रपतङ्गैः शर्कराभिस्तथायुतैः ॥ १८३ ॥
 द्राक्षापरूपककाथो हितश्च कवलग्रहे ।
 उपाचरेदेवमेतां सुवैद्यः पित्तसंभवाम् ॥ १८४ ॥
 आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ॥ १८५ ॥
 श्वेताविडङ्गदन्तोभिस्तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ।
 नस्यकर्मणि दातव्यं कवलञ्च कफोच्छ्रये ॥ १८६ ॥
 रोहिणीकण्ठशालूक तुण्डिकेरी गलायुषु ।
 विद्रधी वृन्दके श्रेष्ठं रोचना तार्क्ष्यगैरिकाः ॥
 सलोध्रमधुपतङ्गक्षौद्रैर्गण्डूपधारणम् ॥ १८७ ॥
 विस्त्राव्यकण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ।
 एककालं यत्रान्नञ्च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ॥ १८८ ॥
 उपजिह्वकवचापि साधयेदधिजिह्विकाम् ।

उन्नाम्यजिह्वामाकृत्य वङ्गिणेनाधिजिह्विकाम् ॥
 हृदयेन्मण्डलायेण तोष्णोष्णौर्धर्षणादिभिः ॥ १८८ ॥
 एकहृन्दं तु विस्त्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
 गिलायुद्यापि यो व्याधि स्तंच शस्त्रेण साधयेत् ॥ १८९ ॥
 अमर्मास्थन्तु सम्पक्कं हृदयेद्दलविद्रधिम् ।
 कण्ठरोगेष्वसृङ्गोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्म च ॥ १९० ॥
 काथं पिवेच्च दार्वी त्वक् निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजम् ।
 हरोतकीकपायो वा हितो माचिकसंयुतः ॥ १९१ ॥
 कटुकातिविपादारु पाठामुस्तकलिङ्गजः ।
 गोष्मूत्रकथितः पीतः कण्ठरोगविनाशनः ॥ १९२ ॥
 मृद्धोकाकटुकाथ्योपं दार्वी त्वक् त्रिफलाघनम् ।
 पाठारसाञ्जनमूर्वा तेजोह्येति सूचूर्णितम् ॥ १९३ ॥
 चौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे भिषक्तम् ।
 योगाद्येते त्रयः प्रोक्ता वातरक्तकफापहाः ॥ १९४ ॥
 सितातमालपत्राभ्यां मरिचं द्विगुणं न्यसेत् ।
 तेन सर्पिर्विषक्तन्तु नस्यादन्याद्दलग्रहान् ॥ १९५ ॥

इति सितादिष्टतनस्यम् ।

शङ्खधूमो यवचारः पाठाथ्योपं रसाञ्जनम् ।
 तेजोघ्नात्रिफलालोघं चित्रकयेति चूर्णितम् ॥ १९६ ॥
 सचीद्रं धारयेदेत हलरोगविनाशनम् ।
 कालकं नाम तश्चूर्णं दन्तास्थगलरोगनुत् ॥ १९७ ॥

इति कालकं चूर्णम् ।

मनःशिलायवचारो हरितानं समैश्वर्यम् ।
 दार्वीत्वक् चेति तश्चूर्णं माचिकेण समायुतम् ॥ १९८ ॥

मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।

मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्त्तिम् ॥ २०० ॥

इति पीतकं नामचूर्णम् ।

यवाग्रजं तेजवतीं सपाठां रसास्त्रनं दारुनिशाञ्च कृष्याम् ।

चीद्रे ष कुर्याद्गुटिकां मुखेन तां धारयेत्सर्वगलामयेषु ॥ २०१ ॥

इति यवचारादिगुटिः ।

पञ्चकोलकतालीश पत्रैलामरिचत्वचः ।

पलाशमुष्ककचार यवचाराश्च चूर्णिताः ॥ २०२ ॥

गुडे पुराणे द्विगुणे कथिते गुटिकाः कृताः ।

कर्कभुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मनि ॥ २०३ ॥

कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्यास्युरमृतोपमाः ।

इति चारगुटिका । इति कण्ठरोगः ।

—०—

अथ सर्वमुखगतरोगनिदानमाह ।

स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताद्यस्याऽऽचितं सर्वसरः सवातात् ।

रक्तैः सदाहैस्तनुभिः सपीतेर्यस्याचितञ्चापि सपित्तकोपात् ॥ २०५ ॥

अवेदनेः कण्डुयुतैः सर्वैर्यस्याचितञ्चापि सर्वै कफेन ॥ २०६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

वाताक्षर्वसरं चूर्णं लंबणैः प्रतिसारयेत् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कबलनस्ययोः ॥ २०७ ॥

ततोऽसौ स्त्रैहिकं धूमभिमं दद्याद्विचक्षणः ।

शालराजादनैरण्ड सारैर्गुदिमधूकजाः ॥ २०८ ॥

मज्जानो गुग्गुलुध्याम मांसीकालानुशरिवा ।

श्रीसर्जरसशैलेय मधूच्छिष्टानि वा हरित् ॥ २०८ ॥

तत्कवं सुज्ञातं चूर्णं स्त्रीहेनालोड्ययुक्तितः ।

टुण्टूकवृन्तं सचीद्रं मतिमांस्तेन लेपयेत् ॥ २१० ॥

एष सर्वसरे धूमः प्रशस्तः स्त्रीहिको मतः ।

कफघ्नो मारुतघ्नश्च मुखरोगविनाशनः ॥ २११ ॥

इति स्त्रीहिको धूमः ।

पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।

सर्वपित्तहरः कार्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ २१२ ॥

प्रतिसारणगडूप धूमसंशोधनानि च ।

कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्यात् कफापहम् ॥ २१३ ॥

इति सर्वसरोपक्रमः ।

मुखपाके शिराविधः शिरः कायविवेचनम् ।

मधुसूत्रघृतघोरैः शीतैश्च कबलयहः ॥ २१४ ॥

जातीपत्रामृता द्राक्षा यासदावीफलत्रिकैः ।

कायः शीद्रयुतः शीतो गंडूपो मुखपाकनुत् ॥ २१५ ॥

कार्यश्च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम् ।

कण्ठजीरककुटेन्द्रं यवचर्वणतस्यैवात् ।

मुखपाकव्रणक्लेदं दीर्गम्यमुपगाम्यति ॥ २१६ ॥

पटोलनिम्बजम्बास्त्रं मालतीनवपल्लवैः ।

पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कपायो मुखधावने ॥ २१७ ॥

स्वरसः कथितो दाव्यां घनीभूतो रसक्रिया ।

सचीद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीघणापहा ॥ २१८ ॥

माच्छदोशीरपटोलमुद्गाहरोतकी तिलकरोहिणीभिः ।

यद्याहाराजट्टमचन्दनैश्च कायं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥ २१९ ॥

पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला
चायन्तितिक्तादिनिशामृतानाम् ।
पीतः कषायो मधुना निहन्ति ।
मुखे स्थितथास्यगदानग्निपान् ॥ २२० ॥

तिलानीलोत्पलं सर्पिः शर्कराचीरमेव च ।
श्रीद्राक्ष्यो दग्धबक्कस्य गंडूपो मुखपाकतृत् ॥ २२१ ॥
भास्त्रादिता च सकृदपि मुखगन्धं सकलमपनयति ।
त्वग्बीजपूरफलजा पवनसुपक्वं च नाशयति ॥ २२२ ॥
जातोफलजातिपत्री फणिल्लवाङ्गीककुटसञ्चरिता ।
अपहरतिपृतिगन्धं मुखविवरे सस्थिता गुटिकाः ॥ २२३ ॥
कुष्ठैलवालुकैला सुस्ताधान्यकयष्टीमधुकबलाः ।
हरति मुखपूतिगन्धं रसोनमदिरादिगन्धञ्च ॥ २२४ ॥
हरिद्रानिम्बपत्राणि मधुकं नीलमुत्पलम् ।
तैलमेभिः विपक्व्यं मुखपाकहर परम् ॥ २२५ ॥

—०—

यष्टीमधुपलमेकं त्रिंशद्वीलोत्पलस्य तैलस्य ।
प्रस्यञ्च द्विगुणं पयो विधिना पक्वन्तु नस्येन ॥ २२६ ॥
निशिवदनस्य स्त्राव क्षपयति गात्रस्य दोषसंघातम् ।
वपुः स्वर्णत्वमवयवं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥ २२७ ॥
इति यष्टीतैलम् ।

—०—

अथ मुखरोगेषुसाध्यनाह ।

ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्यु मींसरक्तत्रिदोषजाः ।
दन्तमुलेषु वर्ज्याः च त्रिलिङ्गगतिशोपिरौ ॥ २२८ ॥

दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदानलभञ्जनाः ।

जिह्वागतेष्वलासस्तु तालुजेष्वर्बुदं तथा ॥ २२८ ॥

स्वरघ्नो बलयो वृन्दो बलासः सविदारिकः ।

गलौघो मांसतानद्य शतघ्नोरोहिणीगले ॥ २२९ ॥

असाध्याः कीर्तिता ह्येते रोगानवदशैव तु ।

तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ २३१ ॥

इति वङ्गसेने मुखरोगनिदानचिकित्साधिकारः
समाप्तः ॥ ६४ ॥

—०—

अथ कर्णरोगनिदानमाह ।

समीरणश्चोत्रगतोऽन्यथाचरन् समन्ततः शूलमतोवकर्णयोः ।

करोति दोषैश्च यथा स्वमाहृतः सकर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥ १ ॥

कर्णस्रोतः स्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान् ।

मेरीमृटङ्गशृङ्गानां कर्णनादः स उच्यते ॥ २ ॥

यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आहत्य तिष्ठति ।

शुद्धः श्रेष्थान्वितो वापि बाधिर्यन्तेन जायते ॥ ३ ॥

वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम् ।

करोति कर्णयोः ह्येड कर्णह्येडः सकीर्तितः ॥ ४ ॥

शिरोभिघातादथवा निमज्जनाज्जले प्रपाकाद्यवापि विद्वधेः ।

सर्वेहिं पूय श्वणोऽनिलादितः सकर्णसंस्त्राय इति प्रकीर्तितः ॥ ५ ॥

मारुतः कफसंयुक्तः कर्णकडूं करोति च ।

पित्तोष्णगोपितः श्रेष्था जायते कर्णगूयकः ॥ ६ ॥

सकर्णगूयो द्रवतां यदागतो विलायितो ध्राणमुखं प्रपद्यते ।

तदा सकर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विकारः शिरसोऽर्धभेदकत् ॥७॥
यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः स्रजन्त्यपत्यान्धथवापि मक्षिकाः ।
तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णको गदः ॥८॥

पतङ्गाः शतपद्यथ कर्णश्रोतः प्रविश्य हि ।

अरतिं व्याकुलत्वञ्च भृशं कुर्वन्ति वेदनाम् ॥ ९ ॥

कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फुरफुरायते ।

कीटे चरति रक्तोत्रा निस्पन्दे मर्मवेदना ॥ १० ॥

घताभिघातप्रभवस्तु विद्रधि र्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः ।

सपीतनीलारुणमस्त्रमास्रवेद्यतोदधुमायनदाह चीपवान् ॥ ११ ॥

कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद्भवेत् ।

कर्णविक्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात् ॥ १२ ॥

पूयं स्रवति वा पूति सन्नेयः पूतिकर्णकः ।

कर्णशोफार्बुदाशांसि जानीयादुक्तलक्षणैः ॥ १३ ॥

नादोतिरुक्कर्णमलस्य शोषः स्रावस्तनुथाश्रवणञ्च धातात् ।

शोथः सरागोदरणं विदाहः सपीतपूतिस्त्रवणञ्च पित्तात् ॥ १४ ॥

वैश्रुत्यकंडूस्त्रिशोथयुक्ता म्रिग्धास्रुतिः श्लेष्मभवेऽल्परुक् च ।

सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥१५॥

सौकुमार्याच्चिरोऽभृष्टे सहसैवातिवर्द्धिते ।

कर्णे शोथो भवेत्पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥

कृष्णारुणनिभः स्तब्धः सवातात्परिपोटकः ॥ १६ ॥

गुर्वाभरणसंयोगा च्छाडनात् घर्षणादपि ।

शोथः पाल्यां भवेच्छ्यावो दाहपाकरुजाम्वितः ॥

रक्तो वा रक्तपित्ताभ्या मुत्पातः सगदो मतः ॥ १७ ॥

कर्णं बलाद्दृश्यतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति ।

कफं संगृह्य कुरुते शोफं स्तब्धमवेदनम् ॥

उन्मन्यकः सकंडूको विकारः कफवातजः ॥ १८ ॥
 संवद्धमाने दुर्विद्धे कण्डूदाहुरुजान्वितः ।
 शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्द्धनः ॥ १९ ॥
 कफासृक् क्रिमयः क्रुद्धाः सर्पपाभा विसर्पिणः ।
 कुर्वन्ति पिटकाः पाल्यां कण्डूदाह समन्विताः ॥ २० ॥
 कफासृक् क्षमिसंभूतः सबिसर्पक्षितस्ततः ।
 लिहेच्च सकलां पालीं परिलेहीति सधृतः ॥ २१ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

कर्णशूलेप्रणादे च वाधिर्यं च्छेड एव च ।
 चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥ २२ ॥
 स्रिग्धं वातहरैः स्त्रे हेः नरं वापि विरिचयेत् ।
 भुक्तोपरिहितं सर्पिं र्वंस्तिकर्म च पूजितम् ॥ २३ ॥
 कोष्णं पयोनुपानञ्च त्रिरात्रं पाययेद् दृढम् ॥ २४ ॥
 अश्वत्थपत्र खल्लं वा विधाय बहुपत्रकम् ।
 तैलाक्तमद्भारपूर्णं निदध्याच्छ्रवणोपरि ॥ २५ ॥
 यत्तैलं श्यवते तस्मात् खल्लादद्भारतापितात् ।
 तन्प्राप्तं श्वण्यस्त्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ २६ ॥
 शृङ्गवेरञ्च मधुकं सैन्धवं तैलमेव च ।
 कटूष्णं कर्णयोर्द्वयं नैतद्वा वेदनापहम् ॥ २७ ॥
 कपित्थमातुलुङ्गाम्बु शृङ्गवेररमेः शुभैः ।
 सुखोष्णैः पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ २८ ॥
 लग्नार्द्रकगिपूणां सुरङ्गामूलकम्य च ।
 कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कटूष्णं कर्णपूरणे ॥ २९ ॥

कर्णं कोष्णेन शक्तेन पूरयेत्कर्णशूलिनः ।
 समुद्रफेनचूर्णेन शक्त्यावाप्यवचूर्णयेत् ॥ ३० ॥
 भर्कांकुरानम्लपिष्टां स्त्रैलात्कौस्तुभान्वितान् ।
 सन्निसध्यात् स्रुहोकाण्डे कौरिते तच्छदाहते ॥ ३१ ॥
 पुटपाकक्रमात् खिन्नं पीडयेदारसागमात् ।
 सुखोष्णं तद्रसं कर्णं दापयेच्छूलशान्तये ॥ ३२ ॥

—०—

महतः पञ्चमूलस्य काष्ठान्यष्टांगुलानि च ।
 क्षौमिनावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥ ३३ ॥
 यत्तैल च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तत्रदापयेत् ।
 ज्ञेयं तद्दीपिकातैल सद्वो गृह्णाति वेदनाम् ॥ ३४ ॥
 एव कुर्याद्भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले ।
 मतिमान् दीपिकातैल कर्णशूलनिवारणम् ॥ ३५ ॥

इति दीपिकातैलम् ।

अर्कस्य पत्रं परिणामपीत माष्येन क्षिप्तं शिखिनावतप्तम् ।
 चापीड्यतीयं श्रवणे निपिक्तं निहन्ति शूलं बहुवेदनञ्च ॥ ३६ ॥
 तीव्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे क्लोदवाहिनि ।
 छागमूत्र प्रशंसन्ति कोष्णं सैन्धवसंयुतम् ॥ ३७ ॥
 एरण्डपत्र पुटपाकविपाचिताम्बु
 तुल्यार्द्रकस्य सलिल मधुकेन मिश्रम् ।
 परका च तैललवणेन युतं सुखोष्णं
 कर्णे रुज हरति तत्क्षणमेव दत्तम् ॥ ३८ ॥
 विस्वैरण्डार्कवर्षाभू दधित्योन्मत्तशिमुभिः ।
 वत्सगन्धाश्वगन्धाभ्यां तर्कारीयवरेणुभिः ॥ ३९ ॥

आरनालशृतैरेभिर्नाडोस्त्रेदः प्रयोजितः ।

कफवातसमुत्थानं कर्णशूलं निवारयेत् ॥ ४० ॥

रास्त्रासृतैरण्डसुराह्वविश्वं तुल्यं पुरेणापि विमृद्य खादेत् ।

मातामयो कर्णशिरोगदो च नाडीव्रणो चैव भगन्दरो च ॥ ४१ ॥

इति रास्त्रागुग्गुलुः ।

यथावलेखसंयुक्ते मूत्रे वाऽऽजाविके भिषक् ।

तैलं पचेत्तेन कर्णं पूरयेत्कर्णशूलिनः ॥ ४२ ॥

धारयेत् पूरणं कर्णं कर्णशूलं विमर्दयेत् ।

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदनम् ॥ ४३ ॥

यावत्पर्येति हस्तायं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ॥ ४४ ॥

तैलं श्योनाकमूलेन मन्दाग्नौ परिसाधितम् ।

हरेदाशु त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ४५ ॥

इति श्योनाकतैलम् ।

हिंगुतुम्बुरुशुण्ठिभिः साध्यं तैलं सप्तार्पणम् ।

कर्णशूले प्रधानं तत् पूरणं हितमुच्यते ॥ ४६ ॥

इति हिंग्वाद्य तैलम् ।

देवदारुबचाशुण्ठि शताह्वाकुटसेन्ययैः ।

तैलं सिद्धं हि गोमूत्रे कर्णशूलनिवारणम् ॥ ४७ ॥

इति देवदारुवदितैलम् ।

पिप्पल्या विस्वमूलञ्च कुटं मधुकमेय च ।

सुश्रैनादेवदारुणि मांसीध्याघ्नीनखो गुरु ॥ ४८ ॥

गर्भणानेन तैलस्य प्रस्यं भृहग्निना पचेत् ।

केयूरमूलकरमी दद्यात् स्ये हि न ननुतो ॥ ४९ ॥

तेन कर्णं पित्तुं दद्याद्द्वस्तिकर्म च कारयेत् ।
तेनोपशाम्यते क्षिप्रं कर्णशूलं सुदारुणम् ॥ ५० ॥

इति पिप्पल्याद्यं तैलम् ।

वातरोगे च निर्दिष्टा क्रिया चात्र प्रयोजयेत् ।
स्नानशीतांबुमंपानं मैयुनञ्च विवर्जयेत् ॥ ५१ ॥
पित्तजे शर्करायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचनम् ।
द्राक्षाद्यष्टीशृतं क्षीरं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ५२ ॥
पित्तवद्रक्तजे कुर्यात्क्षिराया रक्तमोक्षणम् ।
कफजे भागधोसिद्धं हविः दुग्धं प्रवाप्य च ॥
कुर्याद्गण्डूपसंस्लेदं धूपनं कफनाशनम् ॥ ५३ ॥
कर्णक्षेपे कर्णनादे कटुतैलेन पूरयेत् ।
नादवाधिर्ययोः कुर्यात् कर्णशूलोक्तमौषधम् ॥ ५४ ॥
कफजे वाचरेत् पूर्वं वमनादौः क्रियाक्रमम् ।
वातजे कुट्टजं वापि लाङ्गलीक्षोरमिश्रितम् ॥ ५५ ॥
दलेनाश्वत्थहृच्चस्य वेष्टितं सुविपाचितम् ।
सतैललवणं कोष्यं वाधिर्यं कर्णपूरणम् ॥ ५६ ॥
एरण्डशिग्रुवरुणमूलिकापत्रजे रमे ।
चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणान्विते ॥ ५७ ॥
यद्याह्वाक्षीरकाकोली कल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।
नादवाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ ५८ ॥

इत्येरण्डादितैलं कर्णपूरणम् १

कल्ककाथैश्च यद्याह्वाकाकोलीद्वयमापकैः ।
सूकरश्च वसा पक्वा कर्णनादातिनाशिनी ॥ ५९ ॥

इति सूकरवसा ।

स्वर्जिकामूलकं शुष्कं हिगु कृष्णामहीवधम् ।
 शतपुष्पा च तैस्तैलं पक्वं शुक्ते चतुर्गुणे ॥ ६० ॥
 प्रणादशूलवाधिर्यं स्वावं चाशु व्यपोहति ॥ ६१ ॥

इति स्वर्जिकातैलम् ।

मयूरनालगोमांसं लशुनं शुष्कमूलकम् ।
 सशुक्तं साधितं तैलं कर्णनादार्तिनाशनम् ॥ ६२ ॥

इति मयूरनालाद्यं तैलम् ।

गवा मूत्रेण विल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
 सजलञ्च सदुग्धञ्च वाधिर्यं कर्णपूरणम् ॥ ६३ ॥

इति विल्वतैलम् ।

अपामार्गचारजले तत् कृतकल्केन साधितं तैलम् ।
 अपहरति कर्णनादं वाधिर्यं चापि पूरणतः ॥ ६४ ॥

इत्यपामार्गतैलम् ।

बालमूलकशुण्ठीनां चारो हिगुसनागरम् ।
 शतपुष्पावचाकुष्ठं दारुगिगुरसास्त्रनम् ॥ ६५ ॥
 सौवर्चलं यवचारः स्वर्जिकोद्भिदसैन्यवम् ।
 भूर्जग्रन्थिविडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥ ६६ ॥
 मातुतुङ्गरमथैव कदल्यारस एव च ।

तैलमेभिर्विपक्वाव्यं कर्णशूलहरं परम् ॥ ६७ ॥

वाधिर्यं कर्णनादञ्च पूयस्त्रावस्य दारुणः ।

पूण्यादस्य तैलस्य कृमयः कर्णमाश्रिताः ॥ ६८ ॥

क्षिप्रं विनागमायान्ति कृष्णात्रे यस्य शसनात् ।

चारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखं कर्णामयापहम् ॥ ६९ ॥

इति चारतैलम् ।

कम्बोराणां फलरसः प्रस्थैकः कुडयोन्मितम् ।
 माक्षिकं तत्र दातव्यं पिप्पली चपलोन्मिता ॥ ७० ॥
 छतभांडे विनिःक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ।
 मासेन तज्जातरसं मधुशक्तमुदाहृतम् ॥ ७१ ॥
 एष एव विधिः कार्यः प्रणादे नस्यपूर्वकः ।
 गुड़नागरतोयेन नस्यं स्यादुभयोरपि ॥ ७२ ॥
 कर्णस्त्रावे पूतिकर्णं तथैव क्लमिकर्णके ।
 सामान्यं कर्मकुर्वीत योगान्वेशेपकानपि ॥ ७३ ॥
 शिरोविरेचनं चैव धूपनं पूरणं तथा ।
 प्रमार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥ ७४ ॥
 राजहृत्तादितोयेन सुरसादिजलेन च ।
 कर्णप्रक्षालनं कार्यं चूर्णैरेतैस्तु पूरणम् ॥ ७५ ॥
 चूर्णं पञ्चकपायाणां कपित्थरससंयुतम् ।
 कर्णस्त्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥ ७६ ॥
 तिन्दुकान्यभयालोभं समद्वा चामलक्यपि ।
 पञ्चकपायशब्देन श्राद्धमेतद्धि बोधितम् ॥ ७७ ॥

इति पञ्चकपायः ।

सर्जत्वक् चूर्णसंयुक्तं बोजपूररसं क्षिपेत् ।
 कर्णस्त्रावे रुजः दाहाः प्रणश्यन्ति न शंशयः ॥ ७८ ॥
 सर्जत्वक् चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ।
 योजितो मधुना वापि कर्णस्त्रावे प्रशस्यते ॥ ७९ ॥
 पुटपाकक्रमस्त्रिन्नो हस्तिविड्जातकृत्रजः ।

रसः सतैलसिन्धूत्यः कर्णस्त्रावहरः परः ॥ ८० ॥

जम्बाम्बपत्रं क्षरणं समांशं कपित्थकर्पासफलञ्च सान्द्रम् ।
 क्षुश्वारसं तन्मधुना विमिश्रं स्त्रावापहन्तं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

एतैः शृतं निम्बकारञ्जतैलं सप्तार्घ्यं स्नावहरं प्रदिष्टम् ॥ ८१ ॥

इति जम्बादं तैलम् ।

अर्कस्य पत्रस्वरसं निर्गुण्डीस्वरसं तथा ।

राजहृत्चादितोयेन सूर्यावर्त्तरसं तथा ॥ ८२ ॥

चित्रकोङ्कवसमिश्रं वज्जीक्षीरं तथैव च ।

तथा हुलहुलतोयेन प्रस्थैकेन क्रमेण तु ॥ ८३ ॥

तेलप्रस्थं पचेत्तस्मिन् हरितालपलद्वयम् ।

सैन्धवञ्च पलं योज्यं विषं पादांशकं तथा ॥ ८४ ॥

एतत्तैलं हरेत् क्षिप्रं कर्णशूलञ्च दुस्तरम् ॥

इति विषगर्भतैलम् ।

मुसलीबाकुचीचूर्णं खादेद्वाधिर्यशान्तये ॥ ८५ ॥

इति ग्रन्थान्तराद्वोक्तम् ।

विश्वोदुम्बरजबूदधित्यचूतानां वल्कलैः सिद्धम् ।

शुतिरोधञ्च निहन्ति तैलं प्रपाकपूतिशुतं जयति ॥ ८६ ॥

इति पञ्चवल्कलतैलम् ।

ग्राम्भ्रजंघ्रुप्रवालानि मधुकस्य वटस्य च ।

एभिः सुसाधितं तैलं पूतिकर्णोपशान्तये ॥ ८७ ॥

इति चतुष्पथतैलम् ।

वरुणाहकपित्याम्भ्रं जंबूपक्षवसाधितम् ।

पूतिकर्णापहं तैलं जातीपत्ररसोऽथवा ॥ ८८ ॥

इति चतुष्पक्षवतैलम् ।

निर्गुण्डीस्वरसे तैलं सिन्धुघूमरजो गुडः ।

पुरणात् पूतिकर्णस्य शमनो मधुमयुतः ॥ ८९ ॥

जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ॥ ९० ॥

घृष्टं रसाङ्गनं नार्थ्याः क्षीरेण मधुसंयुतम् ।
प्रयस्यते चिरोत्प्रेषु सप्तावे पूतिकर्णके ॥ ८१ ॥

—०—

कुष्ठं हिंगुवचादारु शताह्वाविश्वसैन्धवैः ।
पूतिकर्णापहं तैलं वक्षस्मूत्रेण साधितम् ॥ ८२ ॥

इति कुष्ठाद्यं तैलम् ।

शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडीप्रशाम्यति ॥ ८३ ॥

इति शम्बूकतैलम् ।

चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन
सुध्यं शकेन कटुतैलपलाष्टकञ्च ।

धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं
नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥ ८४ ॥

गन्धकादीनामत्र मिलित्वा पलं ग्राह्यम् ।

इति गन्धकाद्यं तैलम् । इति कर्णनाडीचिकित्सा ।

कृमिकर्णविनाशाय कृमिघ्नां कारयेन्नियाम् ।

वार्ताकुधूमद्य हितः सर्पपञ्चेह एव च ॥ ८५ ॥

पूरणं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ।

धूपने कर्णदीर्गन्ध्यं गुम्फुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ८६ ॥

सूर्यावर्तस्य स्वरसं सिन्धुवाररसं तथा ।

लाङ्गुलीमूलजरसं व्रूयणं चूर्णितं तथा ॥ ८७ ॥

पूरयेत् कृमिकर्णान्तु जन्तूनां नाशनं परम् ।

इति शोमचतुष्टयम् ।

हलिरविभक्तिव्योपानेकीकृत्यप्रगालयेद्बद्धा ।

वसनेन तस्य रसेन श्रवणे परिपूरयेत्सुतराम् ॥ ८८ ॥

कर्णजलोकानियतं कृमिकोटपिपीलिकास्तथान्येऽपि ।

निपतन्तिनिरवश्रेयाः कारण्डाद्यापि मुण्डस्याः ॥ ८९ ॥

अथ कर्णप्रतीनाहे स्वेदस्वेदी प्रयोजयेत् ।

ततो विरक्ताशिरसः क्रियां प्राक्तां समाचरेत् ॥ १०० ॥

विद्रव्यौ चापि कुर्वीत विद्रव्युक्तं चिकित्सितम् ।

कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्यात् चतविसर्षवत् ॥ १०१ ॥

प्रक्लेद्यधीमांस्तैलेन प्रविलाय्य च शोधयेत् ।

कर्णगूथन्तु मतिमान् भिषक् सम्यक् शलाकया ॥ १०२ ॥

स्वेदस्वेदी च वमनं धूमो मूर्च्छिर्विरेचनम् ।

विधिश्च कफहृत्त्वर्षः कर्णकंडूमपोहति ॥ १०३ ॥

वाधिर्यं वालहदोत्यं चिरोत्यञ्च विवर्जयेत् ॥ १०४ ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ।

—०—

अथ पर्णपालीचिकित्साऽह ।

पान्तीसंशोषणे कुर्याद् द्वातकर्णरुजः क्रियाम् ।

स्वेदयेद्यत्रतस्ताश्च स्विन्नां सर्वर्षयेत्तिलैः ॥ १०५ ॥

भाद्रिपनजनीतयुतं मत्ताहं धान्यं राशिपर्युषितम् ।

नवमूर्मलिकन्दचूर्णं वृद्धिकरं कर्णपालिनाम् ॥ १०६ ॥

शंतावरीवाजिगन्धा पयस्यैरेणुदोजकैः ।

तैलं विपक्तं सक्षीरं पालीनां पुटीकृत्यरम् ॥ १०७ ॥

इति शंतावरी तैलम् ।

कश्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाषितम् ।

आनूपमांसकायेन पालीशोपणवर्द्धनम् ॥ १०८ ॥
 एतेनैव हि तैलेन चिकित्सेद्विपजां वरः ।
 हृतासं परिपोटश्च चट्टिकाश्च प्रयत्नतः ॥ १०९ ॥
 इति जीवनीयतैलम् ।

शीतैर्लेपैर्जलीकाभि रुत्यातं समुपाचरेत् ॥ ११० ॥
 गोपनीयावलायष्टी जम्बुाम्बपल्लवोत्पलैः ।
 सधान्यास्रैः समञ्चिष्टैः खिन्नैर्लोम्प्रान्वितैः समैः ।
 तैलमभ्यङ्गतः सिद्धं कर्णोत्पातहरं परम् ॥ १११ ॥
 त्रायन्त्यश्वगन्धार्कं वाकुचीबीजसिन्धुजैः ।
 फलिनीसुरसाभ्याश्च गोधाकडवसान्वितैः ॥
 तैलमभ्यङ्गतः पक्कं मुत्यातं नाशयेद् ध्रुवम् ॥ ११२ ॥
 दुःखवर्द्धनकं सिक्ता जम्बुाम्ब्राश्वत्यपत्रजैः ।
 काथैस्तैलेन सुस्निग्धं तश्चूर्णैश्चूर्णयेत् ॥ ११३ ॥
 बहुशो गोमयपिण्डैः खेदितं परिलेहिकम् ।
 मेघसारैः समालिम्पे हृदिमूत्रेण कल्कितैः ॥ ११४ ॥
 इति बह्वृसेने कर्णरोगकर्णपालीरोगनिदान-

चिकित्साधिकारः समाप्तः ॥ ६५ ॥

—०—

अथ नासारोगनिदानमाह ।

आनद्यते यस्य विशयते च प्रकृत्यते धूम्यति चैव नासा ।
 नवेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं ध्वस्येतमपीनसेन ॥
 तस्मान्निलश्लेष्मभयं विकारं ब्रूयात्प्रतिश्याय समानलिङ्गम् ॥ १ ॥

दोषैर्विदग्धै र्गसतालुमूले संमूर्च्छितो यस्य समीरणस्तु ।
 निरेति पूतिमुखनासिकाभ्यां तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥२॥
 घ्राणायितं पित्तमरूपि कुर्याद्यस्मिन् विकारे वलवांश्च पाकः ।
 तं नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विक्लेदकोऽथावयवापि यत्र ॥ ३ ॥
 दोषैर्विदग्धै रथवापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः ।
 नासास्त्रवेत् पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥ ४ ॥
 घ्राणायितो मर्मणि संप्रदुष्टो यस्यानिलो नासिकया निरेति ।
 कफानुयातो बहुशोऽतिशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥५॥
 तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा भावान् कटूनर्कनिरीक्षणहा ।
 सूत्रादिभिर्वातरुणास्त्रिमर्माण्युद्धाटितेऽन्यः क्षवथुर्निरेति ॥ ६ ॥
 प्रभ्रश्यते नामिकयैव यस्य सान्द्रां विदग्धो लवणः कफस्तु ।
 प्राक् मच्चितो मूर्धनि सूर्यतप्तस्तं भ्रंशथुं रोगमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥
 घ्राणे भ्रंशं दाहममन्विते तु विनिघरेद्भूम इवोर्ध्ववायुः ।
 नासाप्रदीप्तैव च यस्य जन्तोर्व्याधिन्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥
 उच्छ्वासमार्गन्तु कफः सवातो रुन्ध्याप्रतिनाह मुदाहरत्तम् ।
 घ्राणादघ्नः पीतसितस्तनुर्वा दोषः सवेत् स्रावमुदाहरत्तम् ॥९॥
 घ्राणात् मपिच्छिलः श्लेष्मा अबलोद्रव उष्णः ।
 अजरः स्यन्दते घ्राणात्तमास्रावं तमादिशेत् ॥ १० ॥
 घ्राणायिते श्रोतसि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशीपिते च ।
 लक्ष्णाच्छसिदूर्ध्वमधश्च जन्तु र्यस्मिन् मनामापरिशोष उक्तः ॥११॥
 दोषैस्त्रिभिर्वा पृथगेकगय व्रूयात्तथागामि तथैव गोपान् ।
 शालाकमिहन्तमघेश्च क्षापि मर्शात्ककं सर्वगमर्दुदं म्यात् ॥ १२ ॥
 शिरोगुहत्वमरुचि नामास्रावस्तनुम्पर ।
 धामः द्योपत्यया भोक्ष्य मामपोनमनचणम् ॥ १३ ॥
 धामनिद्रान्वितः श्लेष्मा घ्नः श्लेषु निमज्जति ।

स्वरवर्णविशुद्धिय परिपक्वस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥

—०—

अथ चिकित्सासाह ।

सर्वेषु पीनसेष्वादी निवातागारगो भवेत् ।

शिरसोऽभ्यङ्गनैः स्वेदैर्नस्यैः कटुम्लभोजनैः ॥

बमनैर्घृतपानैश्च नासारोगानुपाधरेत् ॥ १५ ॥

पञ्चमूलीशृतं घोरं चित्रकञ्च हरोतकी ।

सर्पिर्गुडः पङ्कजश्च यूपः पीनसशान्तये ॥ १६ ॥

सर्वेषु सर्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु ।

मरिचं गुडेन दध्ना भुञ्जीतनरः सुखं लभते ॥ १७ ॥

कटुत्रिकं चित्रकतित्तिडिकं तालीशपत्रं चविकाम्लसंश्रम् ।

विचूर्णितं जीरकचूर्णयुक्तमेलाल्पचा तस्मुरभीक्षृतं च ॥

मित्यं पुराणेन गुडेन दद्यात्तत्पीनसानां परिपाचनार्थम् ॥ १८ ॥

इति कटुत्रिकादिचूर्णं गुटिका च ।

कट्फलं शृङ्गवेरच पिप्पलीमरिचानि च ।

शठीपुष्करमूलञ्च भांगीमधुरसावरा ॥ १९ ॥

अभयाङ्गणालवण शृङ्गीकर्कटकंस्य च ।

एतच्चूर्णवरं प्रोक्तं काथो वा मूत्रमूर्च्छितः ॥ २० ॥

पीनसे स्वरभेदे च तमके सहलीमके ।

सन्निपातेऽनिलकफे कासे श्वासे च शस्यते ॥ २१ ॥

इति कट्फलादिचूर्णम् ।

पूर्वोद्दिष्टे पूतिनस्ये च कुर्यात् स्नेहस्वेदी छर्दनं स्नानं वा ।

युक्तं भुक्तं तीक्ष्णमर्षं लघुस्वादुष्यं तीर्थं धूमपानञ्च कार्यम् ॥ २२ ॥

स्त्रिंशस्य कूर्दनैदीपान्निर्हरेद्वातपीनसे ।

पित्ते सर्पिं पिवेत्सिद्ध शृङ्गवेरेण वा पय ॥ २३ ॥

देयं कफघ्नमुष्णञ्च भोजनं रूक्षणं हितम् ।

विरेक वमन ह्यादौ लङ्घनं कफपीनसे ॥ २४ ॥

स्नेहसेकय वा कार्थ्यो लिप्ते शिरसि सर्पपै ।

लशुन मुद्गचूर्णैश्च व्योषच्चारयुतैर्हित ॥ २५ ॥

सकासे पीनसे पृति घ्राणे स्त्रावे सकडुरे ।

धूम शस्त्रोऽवपीतश्च कटुभि कफपीनसे ॥ २६ ॥

कफघ्नमन्नं वार्त्ताक कुलित्याढकिमुद्गजा ।

यूषा प्रशस्ता मव्योषा स्तया तीयोऽप्यसेवनम् ॥ २७ ॥

कनिङ्गहिगुमरिच लाचासुरमकट्फलै ।

कुष्टोद्याशिषुजन्तुघ्नै रवपीड प्रशस्यते ॥ २८ ॥

तैरेव मूत्रमयुक्तै कटुतैल विपाचयेत् ।

अपीनसे पूतीनस्यै शमन कीर्तितं परम् ॥ २९ ॥

व्यापचित्रकतालीश तित्तिडिकास्त्रवेतमम ।

मचव्याजालीतुल्याश मैलात्वक् पत्रपादिकाम् ॥ ३० ॥

व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडसंयुतम् ।

पीनसम्बासकामघ्नं रुचिस्त्ररकरं परम् ॥ ३१ ॥

इति व्योषाद्य चूर्णम् ।

व्याघ्रीदन्तीवचाशिषु सुरमाव्योपमिन्धुजै ।

पाचितं मायन तैल पृतिनामागदापहम् ॥ ३२ ॥

इति व्याघ्रीतैलम् ।

त्रिकटुकविडङ्गमैत्र्यव हृहतीफलशिषुसुरमदन्तीभि ।

तैलं गोजलमिदं नर्ष्यं म्यात् पूतिनम्यम् ॥ ३३ ॥

इति विकटुकाद्य तैलम् ।

शिग्रुसिंहिकुम्भानां बीजैः सव्योपसैन्धवैः ।

बिल्वपत्ररसे तैलं नावनं पूतिनस्यजित् ॥ ३४ ॥

इति शिग्रुतैलम् ।

चित्रककपायपलशत ममृताजातीरसञ्च तुल्यांशम् ।

प्रक्षिप्यगुडशतञ्च द्विपञ्चमूलीकपायेण ॥ ३५ ॥

तत्तुल्येन च हरितक्याढकमेकं विपाच्यगुडपाकम् ।

अर्द्धप्रस्थं मधुनस्तस्मिन् दद्यात्ततो वैद्यः ॥ ३६ ॥

हे.हे पत्त्रे निदद्यादेलात्वक् पत्रतिकटुकानाम् ।

यवचारादर्वपलं प्रयोजयेदग्निबर्द्धनं पुंसाम् ॥ ३७ ॥

एतद्रसायनोत्तममश्लिभ्यां निर्मितं सुविख्यातम् ।

उपयुक्तवतां पुंसां चकणकाष्टान्यपि च जीर्यति ॥ ३८ ॥

अजितमपि भेषजशतैः पीनसरोगं च्रहाज्जयति ।

नृपतिरसायनमेत दाहारयन्त्रणारहितञ्च ॥ ३९ ॥

इति राजरसायनम् ।

नासापाके पित्तहृत्स्वविधानं कार्यं सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च ।

घृत्वा रक्तं क्षीरहृत्स्वचक्षु योज्याः सेकाः सष्टताश्च प्रदेहाः ॥ ४० ॥

सर्जार्जुनोदुम्बरवत्सकानां त्वचा कपायैः परिधावनीयः ।

कपायकल्कैरपि चैभिरेव सिद्धं घृतं घ्राणविपक्वानुत्परम् ॥ ४१ ॥

पूयास्त्रे रक्तपित्तघ्नाः कपाया नावनानि च ।

पाकदाहादिरोगेषु शीतलेपादिकाः क्रियाः ॥ ४२ ॥

धान्ते सम्यक् र्चावपीडं विदध्यात्तीव्रं धूमं शोधनं चात्र नस्यम् ।

क्षेप्यं नस्यं मूर्ध्वैरेचनीयैर्नाद्या चूर्णं क्षुद्रदे भ्रंशथी वा ॥ ४३ ॥

घृतगुग्गुलुमिश्रस्य सिक्थकस्य प्रयत्नतः ।

धूमः क्षवयुरोगघ्नो भ्रंशयुग्मय निर्दिशेत् ॥ ४४ ॥

सपिप्पलीकुष्ठमहौषधानां विडङ्गमृद्धीककपायकल्कैः ।

तैलं विपक्वं क्षवयौ च नस्यं वसां पचेत्तैलमघो घृतञ्च ॥ ४५ ॥

इति पिप्पलीतैलम् ।

द्रव्याणि यानि क्षवयौ प्रदिष्टान्येतानि सर्वाणि सकट्फलानि ।

चूर्णानि कृत्वा प्रथमेत नस्ये शस्तञ्च दत्तं भ्रंशयुं निहन्यात् ॥ ४६ ॥

शुण्ठिकुष्ठकणाविल्व द्राक्षाकल्ककपायवत् ।

साधितं तैलमाज्यञ्च नस्यात् क्षवयुरुग्जयेत् ॥ ४७ ॥

इति शुण्ठीतैलं घृतं च ।

दोषे रोमे पित्तद्वत् संविधानं कार्यं सर्वं माधुरं शीतलञ्च ॥ ४८ ॥

नस्यं हितं निम्बरसाञ्जनाभ्यां दोषे शिरः खेदनमल्पशस्तु ।

नस्ये कृते क्षीरजलावसेक्तान् शंसन्ति भुञ्जीत च मुद्गयूपैः ॥ ४९ ॥

नासानाहे स्नेहपानं प्रधानं त्रिगन्धा धूमा मूर्ध्ववस्त्रिय नित्यम् ।

वसातैलं सर्वथैवापि युञ्ज्याद्वातव्याधावन्यदुक्तं च यद्यत् ॥ ५० ॥

नासास्त्रावे घ्राणतद्यूर्णमुक्तं

नाद्या देयं येऽवपीडाद्य पथ्याः ।

तीक्ष्णान् धूमान् देवदार्यग्निकाभ्यां

मांसं त्वार्जं पथ्यमत्रादिशन्ति ॥ ५१ ॥

नाशाशोषे क्षीरसर्पिः प्रधानं मिहं तैलं घ्राणकल्पेन नस्ये ।

सर्पिः फोतं भोजनं जाङ्गलैश्च स्नेहस्वेदो स्नेहिकयापि धूमः ॥ ५२ ॥

इति पीनसोपक्रमः ।

अथ निदानमाह ।

सन्धारणाजीर्णरजोऽतिभाष्यक्रोधर्तुवैषम्य शिरोऽभितापैः ।
 प्रजागरार्त्तिस्वपनावुशीतै रवश्यया मैयुनवाप्यशोकैः ॥
 संस्थानदोषे शिरसि प्रहृष्टो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत्तु ॥ ५३ ॥
 अयङ्गतामूर्धनि मारुतादयः पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।
 प्रकुप्यमाना विविधैः प्रकोपनैर्नृणां प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥ ५४ ॥
 अथप्रहृष्टिः शिरसोऽतिपृर्णतास्तम्भोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता ।
 उपद्रवाद्याम्यपरि पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥ ५५ ॥
 आनद्धा पिहितानासा तनुस्त्रावप्रसंकनी ।
 गलतास्त्वोष्ठशीपथ निस्तोदः शङ्खयोस्तथा ।
 भवेत्स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥ ५६ ॥
 उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् स्रवन्ति पैत्तिके ।
 कृशोऽतिपांडुः सन्तप्तो भवेदुष्णाभिपीडितः ॥
 सधूमसग्निं सहसा वमतीव च नासया ॥ ५७ ॥
 घ्राणात्काफः काफकृते खेतः पांडुः सवेद्दंडः ।
 शुक्लावभासः शूनाक्षी भवेद्गुरुशिरा नरः ।
 कण्ठतास्त्वोष्ठशिरसां कण्ठुभिरतिपीडितः ॥ ५८ ॥
 भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्माद्दिवर्त्तते ।
 संपक्वो वाप्य पक्वो वा ससर्वप्रभवः स्मृतः ॥ ५९ ॥
 प्रक्लिद्यते पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति ।
 पुनरानक्षते यापि पुनर्विन्नियते तथा ॥ ६० ॥
 निःश्वासे वातिदौर्गन्ध्यं नरो गन्धान्न येति च ।
 एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात् कष्टसाधनम् ॥ ६१ ॥
 रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्त्रावः प्रवर्त्तते ।

ताम्नाच्चस्तु भवेज्जन्तु रुरोघातप्रपीडितः ॥
 दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि नवेति स' ॥ ६२ ॥
 सर्व एव प्रतिश्याया नरस्थाप्रतिकारिणः ।
 दुष्टतां यान्ति कालेन तदाऽमाध्या भवन्ति च ॥ ६३ ॥
 मूर्च्छन्ति चात्र क्लयम' खेताः स्निग्धाः स्तथाणवः ।
 छमिजी यः शिरोरोग स्तुल्यन्तेनास्यलक्षणम् ॥ ६४ ॥
 वाधिर्यमाभ्यमघ्नत्वं घोरान्ध नयनामयान् ।
 शोथाग्निसादकासांश्च हृदाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥ ६५ ॥
 अर्बुदं सप्तधा शोथ सत्वरोऽर्शश्चतुर्विधम् ।
 चतुर्विधं रक्तपित्त मुक्तं प्राणेषुऽपि तद्विदुः ॥ ६६ ॥
 शिरोललाटतालूनां गौरव दुःखनिद्रता ।
 अर्शसामर्बुदानाञ्च दोषकोपाकृतिः समा ॥ ६७ ॥
 अर्शांसि गोस्तनाकाराण्यर्बुदं कोलसन्निभम् ॥ ६८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

प्रतिश्यायेषु सर्वेषु गृहं वातविवर्जितम् ।
 वस्त्रे न गुरुणोष्णेन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥ ६९ ॥
 विडङ्गं सैन्धवं द्विगु गुग्गुलुः समन.शिलाः ।
 प्रतिश्यायो वचायुक्तं चूर्णमाघ्राय नश्यति ॥ ७० ॥
 अथवा सष्टताब्दकान् कृत्वामलकसंपुटे ।
 सर्वप्रतिश्यायवतां धूमो वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ ७१ ॥
 घृततैलेन संयुक्तं शक्तुधूमं पिवेत्तरः ।
 प्रतिश्यायहरं प्रोक्तं कासद्विकानिवारणम् ॥ ७२ ॥
 प्रतिश्याये पियेदूमं सर्वगन्धसमायुतम् ।

चातुर्जातकचूर्णं वा घ्रेयं वा कृष्णजीरकम् ॥ ७३ ॥
 पुटपाकं जयापत्रं सिन्धुतैलसमन्वितम् ।
 प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥ ७४ ॥
 भक्षयति मुक्तमात्रे सल्लवणं सुस्निग्धमापमत्युष्णम् ।
 शमयति भ्रूवसमुत्थं चिरजातं च प्रतिश्यायम् ॥ ७५ ॥
 शठीतामलकीव्योष चूर्णं सर्पिर्गुडान्वितम् ।
 हन्तिघोरं प्रतिश्यायं पार्श्वहृद्दस्तिंशूलनुत् ॥ ७६ ॥
 कुलित्ययवधान्याम्न यूषं तित्तिडिपञ्चजम् ।
 स्वेदोष्णञ्च हिमं भोज्यं पाचनाय प्रशस्यते ॥ ७७ ॥
 गुडान्वितं चार्द्रमथादिशन्ति शुक्तोपितं तत्परिपाचनाय ॥ ७८ ॥
 द्रूपपणं गुडसंयुक्तं स्निग्धं दुग्धाम्बुभोजनम् ।
 प्रतिश्यायहरं प्रोक्तं विशिपात्कफनाशनम् ॥ ७९ ॥
 ततः पक्वं कफं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरिचनैः ।
 पिप्पल्यः शिबुबोजानि विडङ्गं मरिचानि च ॥
 अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः ॥ ८० ॥
 शिरसोऽभ्यञ्जनं स्वेदं नस्यं कटुम्बुभोजनैः ।
 बमनैः कृतपानैश्च नान्यथा समुपाचरेत् ॥ ८१ ॥
 बातके तु प्रतिश्याये पिवेत्सर्पिर्यथाबलम् ।
 पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च ॥ ८२ ॥
 नस्यादिषु विधिं कृत्स्नं मवेत्तेतार्दितेरितम् ॥ ८३ ॥
 रक्तपित्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।
 परिपेकान् प्रदेहान्श्च कुर्यादपि च शीतलान् ॥ ८४ ॥
 युष्मरते कबलांश्चात्र विरेको मधुरैरपि ॥ ८५ ॥
 हितं पित्तप्रतिश्याये पाचनार्थं शृतं पयः ।
 शृङ्गवेरेण पयसा शृङ्गवैरमथापि वा ॥ ८६ ॥

धत्रत्वक् त्रिफलाश्यामा तिल्वकैर्मधुकेन च ।

शोपर्णीरजनीमिश्रैः क्षीरे दशगुणे पचेत् ॥

तैलं कालोपयुक्तं तु नस्यं स्यादनयोर्हितम् ॥ ८७ ॥

इति धवाद्यं तैलम् ।

कफजे सर्पिषास्त्रिग्वं तिलमापविपक्या ।

यवाग्वा वामयित्वा च श्लेष्मघ्नं क्रममाचरेत् ॥ ८८ ॥

उभे बले वृद्धत्वौ च विडङ्गं सविकङ्कतम् ।

श्वेतामूलं मद्दामद्रां वर्षाभूं चापि संहरेत् ॥ ८९ ॥

तैलमेभिर्विपक्नन्तु नस्य मस्योपकल्पयेत् ॥

इति बलाह्वयाद्यं तैलम् ।

दार्वीगुदिनिकुश्लैश्च किण्चिद्वा सरलेन च ।

वर्तयोऽथ कृता योज्या धूमपाने यथा विधिः ॥ ९० ॥

सर्पिषिकटुसिद्धानि तीक्ष्णधूमाः कटूनि च ।

भेषजान्युपयुक्तानि हन्युः सर्वप्रकोपजम् ॥ ९१ ॥

रसाञ्जने सातिविषे मुस्तायां देवदारुणि ।

तैलं विपक्कं नस्यार्घं विदध्याञ्चात्र बुद्धिमान् ॥ ९२ ॥

रसाञ्जनाद्यं तैलम् ।

मुस्ता तेजोवतीपाठा कट्फलं कटुकावचा ।

सर्पपापिण्णलीमूलं पिप्पलीसैन्धवाग्निकी ॥ ९३ ॥

तुत्यं करञ्जवीजश्च लवणं भद्रदारु च ।

एतैः कृतं कपायश्च कवले तच्च धारयेत् ॥ ९४ ॥

द्वितं शिरोयिकारे च तैलमेभिर्विष्याचयेत् ।

इति मुस्ताकादितैलम् ।

क्षीरमक्षैजलं काथं जाङ्गलैर्मृगपक्षिभिः ।

पुष्पैर्विमिश्रं जलजैर्वातघ्नै रौपधैरपि ॥ ९५ ॥

हिमे चीरावशिष्टेऽस्मिन् घृतमुत्पाद्य यत्नतः ।
 सर्वगन्धामितानन्ता मधुकं चन्दन तथा ॥ ९७ ॥
 अवाप्य विपचेद्भूयो दशचीरञ्च तद्घृतम् ।
 नस्यप्रयुक्तमुद्रिकान् प्रतिश्यायान् व्यपोहति ॥ ९८ ॥
 गोमूत्रपिष्टाद्योद्दिष्टा क्रियाः कृमिषु योजयेत् ।
 धावनानि कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ ९९ ॥
 शेषाणान्तु विकाराणां स्वयं कुर्याच्चिकित्सितम् ।
 घ्राणार्बुदेऽधिमांसे च क्रियां शेषेषु बीज्य च ॥ १०० ॥
 गृहधूमकणादाक् चारनक्ताहसैन्धवैः ।
 सिद्धं शिखरिवीजैश्च तैलं नासार्गसां हितम् ॥ १०१ ॥

इति गृहधूमतैलम् ।

शिशुकान्ताबचाव्योष द्राक्षासुरससैन्धवैः ।
 नस्य दानाञ्जयेत्सिद्धं तैलं नासागदे नृणाम् ॥ १०२ ॥
 इति शिशुतैलम् ।

रक्तकरवीरपुष्पं जात्यशनमल्लिकायाश्च ।
 एतैः समन्तु तैलं नासार्शी नाशन त्र्यष्टम् ॥ १०३ ॥
 इति करवीराद्यं तैलम् ।

व्योष्यं धान्यककुमुमं गण्डीरकमवल्लुजं बीजम् ।
 एभिस्तैलं यत्नं नासार्शी नाशन सिद्धम् ॥ १०४ ॥
 इति व्योषाद्य तैलम् ।

इति वङ्गसेने नासारोगनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ६६ ॥

उदीर्णवेदनं नेत्रं रागोद्रेकसमन्वितम् ।

घर्षनिस्तोदशूलान्यु युक्तमामान्वितं विदुः ॥ १२ ॥

मन्दवेदनताकंडूः भ्रग्भान्युप्रशान्तता ।

प्रसन्नवर्णता चाक्षुः संपक्वं दीपमादिशेत् ॥ १३ ॥

कंडूपदेहान्युयुतः पक्वोदुम्बरसन्निभः ।

संरम्भीपच्यते यस्तु नेत्रपाकः सशोधजः ॥ १४ ॥

शोथहोनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोधजे ॥ १५ ॥

उपेक्षणादक्षि यदाधिमन्यो वातात्मकः सादयति प्रसह्य ।

रुजाभिरुयाभिरसाध्य एष हताधिमन्यः खलु नाम रोगः ॥ १६ ॥

वारंवारं च पर्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः ।

रुजश्च विविधिस्तीव्राः सञ्ज्ञेयो वातपर्ययः ॥ १७ ॥

यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म संदह्यते चाविलदर्शनञ्च ।

सुदारुणं युत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं वदन्ति ॥ १८ ॥

यस्याऽवटूः कर्णशिरो हनुस्यो मन्धागतो वांध्यनिलोऽन्यतो वा ।

कुर्व्याद्गुजं वै भ्रुविलोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥ १९ ॥

श्यावं लोहितपर्यन्तं सर्वं चाक्षिप्रपच्यते ।

सदाहशोथं सास्त्रावमन्त्राध्युपितमस्त्रतः ॥ २० ॥

अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्नाः ।

मुहुर्विरज्यन्ति च याः स तादृश्वराधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः ॥ २१ ॥

मोहाच्छिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेतरोगः सशिराप्रहर्षः ।

ताम्नान्युमच्छं सञ्ज्ञति प्रगाढं तथा च शक्नोत्यभिवीक्षितुञ्च ॥ २२ ॥

—०—

अथ चिकित्सासाह ।

अक्षिनुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्याय ब्रणज्वराः ।

पश्चैते पञ्चरात्रेण रोगाः शाम्यन्ति लङ्घनैः ॥ २३ ॥

लङ्घनालेपनस्वेद शिराव्यधविरचनैः ।

उपाचरेदभित्थन्दा नञ्जनाद्यप्रोतनादिभिः ॥ २४ ॥

स्वेदः प्रलेपस्तिक्तान्नं सेको दिनचतुष्टयम् ।

लङ्घनं चाक्षिरोगाणां मामानां पाचनानि षट् ॥ २५ ॥

मारुतऽनशनाऽस्वप्नक्रोधशोकसमुद्भवान् ।

न लङ्घयेदभित्थन्दान् वातव्याधिं नराश्च ये ॥ २६ ॥

अभित्थन्देऽधिमन्ये च वातोत्थे वातपर्य्यये ।

शुष्कपाकेन्यतो वाते सामान्यो वक्ष्यते विधिः ॥ २७ ॥

स्नेहस्वेदविधिः कृत्स्नो ग्राम्यानुपोदकामिषम् ।

नस्य क्षीरघृताभ्याञ्च शिरावेधश्च शस्यते ॥ २८ ॥

अथवा वेदनार्तस्य न शिराव्यधनक्रमः ॥ २९ ॥

तत उपाचरेद्द्वैद्यः सामान्यविधिना नरम् ।

पुराणसर्पिषा चैवं सम्यक् स्नेहविरचनैः ॥ ३० ॥

तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमैराद्यप्रोतनैस्तथा ।

नस्यैः स्नेहपरिपेकैः शिरोबस्त्रिभिरेव च ॥ ३१ ॥

कुरण्टपुष्पयष्ट्याङ्ग सिताविश्वैः समस्तुभिः ।

गुण्ठीसैन्धवयष्ट्याङ्ग लोभ्रभृष्टैर्हृत्तरपि ॥ ३२ ॥

थीवासद्विनिशालोष्ठी यूष्णितैरल्पसैन्धवैः ।

अव्यक्तेऽक्षिगते कार्यं प्रोतस्यैर्गुण्डनं वृद्धिः ॥ ३३ ॥

धात्रीफलनिर्यामो नवदृक्कोपं निहन्ति पूरणतः ।

एरण्डपत्रमसक रसोऽयवा सैन्धवसंयुक्तः ॥ ३४ ॥

नवदृक्कोपशमनः क्षौद्रयुतः शिशुमूलरमसेकः ।

नशप्रत्यशयमथवा काञ्चिकपुनर्नवामैन्धवैर्विहितैः ॥ ३५ ॥

वातपित्तकफसन्निपातजां नैवयोर्वहुविधामपि व्ययाम् ।

शीघ्रमेव विनिवृन्ति योजितः शिशुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ३६ ॥

गोमूत्रे छगलरमेऽम्बकाञ्जिके च
स्त्रीस्तन्ये हविषिविषे च माक्षिके च ।

यत्तुत्यं ज्वलितमनेकशो निपिक्तं
तत्कुर्याद्गण्डसमं नरस्य चक्षुः ॥ ३७ ॥

सूर्योपरागानलविद्युदादि विलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ।

संतर्पणं क्षिग्धहिमादियोज्यं तथाञ्जनं माक्षिकहेमघृष्टम् ॥ ३८ ॥

करवीरतरुणकिसलयं क्षिन्नोद्भवरसातिसपूर्णम् ।

नयनयुगं भवति दृढं सहमेव तत्क्षणात् कुपितम् ॥ ३९ ॥

सैन्धवदारुहरिद्रागैरिकपथ्या रसाञ्जनैः पिष्टैः ।

दत्तो बहिः प्रलेपो भवत्यशेषाक्षिरोगहरः ॥ ४० ॥

बहिरवलितं लोचनं मभिकुपितमपि प्रसिदति क्षिप्रम् ।

लोध्ररसाञ्जनचन्दनगनःशिला कुष्टपथ्याभिः ॥ ४१ ॥

भूम्यामलकीपिष्टासैन्धवघृष्टहवारियोजिता ताम्ब्रे ।

जाता घनत्वमक्षोर्जयति बहिल्लेपतः पीडाम् ॥ ४२ ॥

आर्कश्च मूलमापोत्थामुहूर्तं वारिणि न्यसेत् ।

एतदाश्चरोतनं दृष्ट्यं नयनामयनागनम् ॥ ४३ ॥

निम्बस्य चोदुम्बरवल्कलस्य एरण्डयष्टीमधुचन्दनस्य ।

पिण्डीविधेया नयने प्रकोपिते कफेन पित्तेन ममीरणेन ॥ ४४ ॥

यद्यक्षिशूलं भन्यं तं सखजं व्यक्तलक्षणम् ।

वेदनानिग्रहार्थं च कुर्यादाश्चरोतनं तदा ॥ ४५ ॥

आश्चरोतनमभिष्यन्दौ युञ्जीतार्वाक् दिनत्रयम् ।

अञ्जनं पक्वदोषस्य नेत्ररोगेऽनिलात्मके ॥ ४६ ॥

शोथश्च दाहरोगश्च क्लृप्तकण्डू तथाक्षणम् ।

अक्षी रसप्रसेकश्च क्षिप्रमाश्चरोतनं हरेत् ॥ ४७ ॥

ग्रीषे वर्षाशरत्काले ह्यस्रपित्तामयेषु च ।

सुद्धुर्मुहुः स्वादुशीतं क्रमादाद्यरोतनं तथा ॥ ४८ ॥

वातश्लेष्मणि हिमन्ते वसन्ते शिशिरेषु च ।

तीक्ष्णोष्णमस्त्रशचैव कार्य्यमाद्यरोतनं बुधैः ॥ ४९ ॥

पक्के च श्लेष्मिके व्याधौ पाणिः शुक्तिश्च वातिके ।

आद्यरोतने प्रमाणं स्याद्दे शक्तौ चाशु पैत्तिके ॥ ५० ॥

अष्टौदशद्वादशविंदवस्तु संलेखनस्त्रेहनरोपणेषु ।

आद्यरोतने च क्रमशो विधेया मात्रास्तु तिस्रौ नयनामयेषु ॥५१॥

इत्याद्यरोतनमात्राविधिः ।

आद्यरोतने मारुतजे क्वाथो विल्वादिभिर्हितः ।

कोष्णः सैरण्डवृहती तर्कारीमधुशिग्रुभिः ॥ ५२ ॥

शूलघ्नं वारुणोदीच्य यष्टीसैन्धवसाधितम् ।

झीविरचक्रमश्चिष्टो दुम्बरत्वक्षुसाधितम् ॥

साम्भसापयसा तेन शूले चाद्यरोतन परम् ॥ ५३ ॥

सर्पिषाद्यरोतनं त्रैष्टं सर्पिषा चोपनाहनम् ।

परिपेकः सुखीशेन मूर्ध्नितैलविधारणम् ॥ ५४ ॥

पूर्वभक्तं हितं सर्पिः क्षीरश्चाप्यथ भोजनम् ।

जात्यापुष्यं घृतभ्रष्टं चक्षुष्यमुपनाहनम् ॥ ५५ ॥

तथा श्रावरकं लोभ्रं घृतभ्रष्टं विडालकः ।

कार्यो हरीतकी तद्वद् घृतयुक्ता रुजापहा ॥ ५६ ॥

सुधाम्बुपिष्टैः संयुक्तं शर्करालोभ्रसैन्धवैः ।

दग्ध्वा समैन्धवं लोभ्रं मधूच्छिष्टयुते घृते ॥

पिष्टमञ्जनलेपाभ्यां मयो नेत्ररुजापहम् ॥ ५७ ॥

ततः संपक्वदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ॥ ५८ ॥

हेमन्ते शिशिरे चैव मध्याह्ने ऽप्लनमिष्यते ।

पूर्वाङ्गे चापराङ्गे च ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ॥ ५९ ॥
 वर्षास्वनभ्रनाल्युष्णे वसन्ते च सदैव हि ।
 प्रातः सायं च तत् कुर्यात् न च कुर्यात्सदैव हि ॥ ६० ॥
 हरिणुमात्रां कुर्वीत वर्तिस्तीक्ष्णाञ्जने भिषक् ।
 प्रमाणं मध्यमे सार्धं द्विगुणं तु मृदौ भवेत् ॥ ६१ ॥
 विडङ्गमात्रं त्वधमं मध्यं द्विद्योतमन्त्रयम् ।
 रसक्रियाणां वर्तिनां प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ ६२ ॥
 वैरेचनिकचूर्णन्तु द्विशलाकाविधीयते ।
 मृदौ तुत्रिशलाका स्याच्चतस्रः स्रो हिकेऽञ्जने ॥ ६३ ॥
 सुवर्णरूप्यताम्रायः कांस्या श्मास्थिमयाः शुभाः ।
 शलाकाश्चाञ्जने कार्या अष्टांगुलमिता तुधैः ॥ ६४ ॥
 वृहत्पैरण्डमूलत्वक् शिशुमूल ससैन्धवम् ।
 अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्द्विर्त्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥ ६५ ॥
 हरिद्रां मधुकं पथ्यां देवदारु च पेपयेत् ।
 अजेन पयसा श्रेष्ठं सभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥ ६६ ॥
 सैन्धवं दारु शुण्ठी च मातुलुङ्गरसो वृत्तम् ।
 स्तन्योदकाधं कर्त्तव्यं शुष्कपाके तदञ्जनम् ॥ ६७ ॥
 शुष्काक्षिपाके हविषः पानं मन्त्रोश्च तर्पणम् ।
 घृतेन जीवनीयेन नस्य तैलेन चाम्बुना ॥ ६८ ॥
 यावन्मज्जति पक्ष्माग्रं भ्रुवोरन्तरनेत्रयोः ।
 तावच्च पूरयेन्नेत्रे तत उन्मीनयेच्छनैः ॥ ६९ ॥
 मारुते दशधार्याणि पित्तेऽष्टौ वा शतानि ।
 निर्दिष्टानि कफे पद्मा व्याधौ व्याधिवशेन वा ॥ ७० ॥
 इति तर्पणमात्रा ।
 परिपेके हितं चात्र पयः कोष्णं ससैन्धवम् ।

रजनीदारुसिद्ध वा सेन्धवेन समायुतम् ॥ ७१ ॥
 सर्पिर्युक्तं स्तन्यघृष्टमञ्जनं च महोपधम् ।
 वाताभिष्यन्दशमनं हितं मारुतपर्यये ॥ ७२ ॥
 वाताभिष्यन्दश्चात्र वाते मारुतपर्यये ।
 पूर्वं तत्र हितं सर्पिं क्षीरं वाप्यथ भोजनम् ॥ ७३ ॥
 वृक्षादन्याह्वया चैव पञ्चमूली महत्त्वपि ।
 सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धं वापि पिबेद् घृतम् ॥ ७४ ॥

इति वृक्षादन्याद्य तैलम् । इति वाताभिष्यन्द ।

अनेनेव विधानेन भिषक् तमपि साधयेत् ।
 अभिष्यन्दमधिमन्यं गन्धानपि च पित्तजान् ॥ ७५ ॥
 व्याधीनुपाचरेद्दीमां स्तीक्ष्णैः सुस्निग्धशीतलैः ।
 आश्वरोतने परिपेकैः पुटपाकैः सतर्पणैः ॥ ७६ ॥
 स्त्रैर्हैर्विरेचनेलपैरक्तस्य च विमोक्षणैः ।
 प्रपुण्डरीकयक्ष्याहं निगामलकपद्मके ॥

सितामधुसमायुक्ते सकपित्त्यैश्च रोगनुत् ॥ ७७ ॥

निस्पृश्य पत्रैः परिलिप्य लोभ्रं खेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम् ।
 आश्वरोतनं मानुषदुग्धमिथ्यं पित्तास्रवातापहमग्रमुक्तम् ॥ ७८ ॥

द्राक्षाभधुकमञ्चिष्टा जीवनीयैः शृतं पथ ।

प्रातराश्वरोतनं पथ्यं शोथशूलाक्षिरोगनुत् ॥ ७९ ॥

चन्दनारिष्टपत्राणि यटी दार्दी ससैन्धवम् ।

पिष्ट्वाभ्रसा भवेत्सेकं पित्तक्षौद्रममन्वितं ॥ ८० ॥

पैत्तिके चन्दनानन्ता मञ्चिष्टाभिर्पिंडागकः ।

कार्थ्यं सपद्मयष्टाहं भामोकालीयकैस्तथा ॥ ८१ ॥

'धात्रीलोभ्रं' घृते भ्रष्टं शिनायुक्तं सुवर्तितम् ।

प्रमृज्येद् गुटिकां कृत्वा कुपितं लोभने वधि ॥ ८२ ॥

उदुम्बरफलं लोभ्रं घृष्टा चात्यन्तधूपितम् ।

साङ्गं समाक्षिकं दारु शूलरोगाशुजिह्ववेत् ॥ ८३ ॥

चन्दनं मधुकं लोभ्रं जातिपत्राणि गैरिकम् ।

प्रलेपो दाहरोगघ्न स्तोदाभिष्यन्दनाशनः ॥ ८४ ॥

भृष्टाष्टतेन नागरतिरीटधात्रीजनःशिलागुटिका ।

उपर्युपरिमारजनेन चपयति शूलं क्षणेनाक्षोः ॥ ८५ ॥

गुन्द्रां शालिं सैन्धवं शैलभेदं दर्भामिक्षुं लोभ्रकं वेतसञ्च ।

दावीं द्राक्षांचन्दनं चोत्पलं वा स्त्रीणां स्तन्यं शर्करां चौद्रकञ्च ८६

पद्मात्पत्रं यष्टिकाञ्चं हरिद्रा तालानन्ते चापि सङ्घृत्यमर्वाण् ।

सिद्धं सर्पिः तर्पणे नावने च शस्तं क्षीरंशयोतने चैव सेके ॥ ८७ ॥

क्रियाः सर्वाः पित्तहर्त्यः प्रशस्तास्यहादूर्ध्वं क्षीरसर्पिष्य नस्यम् ।

पालाशं स्याच्छोणितं चाङ्गनाथं शङ्खक्या वा शर्कराक्षीद्रयुक्तम् ८८

तिक्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम् ।

अन्नाध्युपितशान्द्यर्थं कुर्यात्क्षेपान् सुशीतलान् ॥ ८९ ॥

तैल्वकं त्रैफलं सर्पिं जीर्णं वा केवलं पिवेत् ।

शिराव्यधं विना कार्य्यः पित्तप्यन्दहरो विधिः ॥ ९० ॥

कोष्णस्य सर्पिषः पानं विरेकासेकलेपनैः ।

स्वादुशीतैः प्रशमयेच्छुक्तिकमञ्चनैस्ततः ॥ ९१ ॥

प्रवालसुक्तावैडूर्यं शङ्खस्फटिकचन्दनम् ।

सुवर्णरजतचौद्र मञ्जनं शुक्तिकापहम् ॥ ९२ ॥

धूमदर्शीं पिवेत्सर्पिः सर्वपित्तामयं जयेत् ॥ ९३ ॥

इति पित्ताभिष्यन्दः ।

अभिष्यन्दमधिमन्थं रक्तोत्थमययार्जुनम् ।

शिरोत्पातं शिराहर्षं मन्थ्यान् वातोद्भवान् गदान् ॥

स्निग्धस्य कोष्णं नाज्येन शिरावेधैः शम नयेत् ॥ ८४ ॥
तिरीटत्रिफलायष्टो शर्कराभद्रमुस्तकैः ।

पिटैः शीतांबुना सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः ॥ ८५ ॥

लोधचूर्णं घृते भृष्टं रुजमाद्यरोतनं हरेत् ।

शर्करात्रिफलाचूर्णं मिदमाद्यरोतनं परम् ॥ ८६ ॥

लाक्षामधुकमञ्जिष्ठा लोध्रं कालानुशरिवा ।

प्रपुण्डरीकसंयुक्तः सेको रोगहरो हितः ॥ ८७ ॥

कशेरुमधुकानाञ्च चूर्णमम्बरसंभृतम् ।

न्यस्तमप्स्रन्तरिच्या सुहितमाद्यरोतनं भवेत् ॥ ८८ ॥

नीलोत्पलोशीरकटकटेरीकालोययष्टीमधुसुस्तलोध्रैः ।

रूपद्रुकैर्धातघृतप्रदिग्धैस्त्रिभ्यः प्रसेकाः प्रहिता प्रयुक्तान् ॥ ८९ ॥

रुजायां चातिलीत्रायां खेदाद्य मृदवो हिताः ।

अश्लोः समन्ततः कार्यं पातनञ्च जन्तोकसाम् ॥ ९० ॥

घृतस्य महतीमात्रां पीत्वा चार्त्तिं नियच्छति ।

पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिद्याप्यपपादितः ॥ ९०१ ॥

कशेरुमधुकानाञ्च चूर्णमम्बरसंभृतम् ।

छागीचोरे घृते सेकः पित्तरक्ताभिधातजिम् ॥ ९०२ ॥

श्रीपर्णीपाटलाधात्री धातकीतिल्वकार्जुनात् ।

पुष्पाण्यथ बृहत्याद्य विवीनोधञ्च तुल्यगः ॥ ९०३ ॥

ममञ्जिष्ठानि मधुना पिष्टानीक्षुरसेन वा ।

रौधिरस्यन्दशान्त्यर्थं मेतदञ्चनमिष्यते ॥ ९०४ ॥

मृणालचन्दनोशोर पद्मकोत्पलयष्टिभिः ।

परिपेक प्रकुर्वीत रक्तजेप्येतदेव तु ॥ ९०५ ॥

सुमन.चारकं शङ्खं त्रिफलां मधुकं वलाम् ।

पित्तरक्तापहावर्त्तिः पिष्ट्वा दिव्येन वारिणा ॥ ९०६ ॥

दावीपटोलं मधुकं सनिम्बं पद्मकोत्पलम् ।
 प्रपौण्डरीकं चैतानि पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥ १०७ ॥
 विपाच्य पादशेषन्तु तत्पुनः कुडवं पचेत् ।
 शीते तस्मिन्मधुसिते दद्यात्पादांशिके ततः ।
 रसक्रियैषा दाहाऽश्रुगोरक्तवृजापहा ॥ १०८ ॥
 सर्पिः क्षौद्राञ्जनञ्च स्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम् ।
 तद्वत्सैन्यवकासीसं स्तन्यपिष्टञ्च पूजितम् ॥ १०९ ॥
 शीराहर्षेऽञ्जनं कार्यं फाणितं मधुसयुतम् ।
 मधुना तार्क्ष्यशैलं वा कासीसं वा समाक्षिकम् ॥
 वेतसाम्बं स्तन्ययुक्तं फाणितं तु मसैन्यवम् ॥ ११० ॥

इति रक्ताभिष्यन्दः ।

कफजे लघ्नं खेदो नस्यं तिक्तादिभोजनम् ।
 तीक्ष्णैः प्रथमं कुर्यात्तीक्ष्णैरेवोपनाहनम् ॥ १११ ॥
 उपणौ स्तथाद्यप्रोतनसंविधानैस्तथैव तीक्ष्णैः पुटपाकयोगैः ॥ ११२ ॥
 अभिष्यन्देऽधिमन्ये च सञ्जाते श्लेष्मसम्भवे ।
 स्निग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य स्निग्धतीक्ष्णैर्विभेद्येत् ॥ ११३ ॥
 स्वावैः प्रपीडैः प्रथमैर्धूमैश्च विविधैर्मुहुः ।
 रुचैस्तोक्ष्णविरिकैश्च मलं सम्यग्विनिर्हरेत् ॥ ११४ ॥
 रसाञ्जनेन वा लेपः पथ्याविश्वटलेरपि ।
 वचाहरिद्राविश्वाभिस्तथानागरगैरिकैः ॥ ११५ ॥
 शिलाह्वाश्वेतमरिचलोधञ्च परिपूरितम् ।
 सितवस्त्रेण संबद्धं शम्भूमरुणोः प्रघर्षणात् ॥ ११६ ॥
 निम्बपत्रैः क्षतचूर्णं लोधचूर्णसमन्वितम् ।
 वस्त्रबद्धं जले क्षिप्तं पूरणं नेत्ररोगनुत् ॥ ११७ ॥

फणिञ्जकास्फोतकपित्तं विस्वधत्तूरपोलुसुरसार्जभृष्टैः ।

खेदं विदध्यादथवा प्रलेपं वर्द्धिष्टशुण्ठीसुरदारुकुष्टैः ॥ ११८ ॥

शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्ड. सुखीणः स्वल्पसैन्धवः ।

घार्थ्यचक्षुपिसंज्ञेया च्छोयकडूव्यथापहः ॥ ११९ ॥

ससैन्धवं लोभ्रमथाव्यभ्रष्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रवङ्गम् ।

घायरोसनं तन्नयनस्य कुर्यात्सर्वाच्चिरोगप्रशमार्थमेतत् ॥ १२० ॥

हौ हौ भागौ रजन्योय भागिकौ धूमसर्पपौ ।

कफाभिघन्दजिद् भृष्टं पिष्टमाश्रोतमन्धसा ॥ १२१ ॥

लोभ्रं सपेथसपकं खदिराजाजिसर्पपैः ।

नागरारिष्टसिन्धूर्यै युक्तं दृपदिचूर्णितम् ॥ १२२ ॥

सिते वाससितद्वहं न्यसेत् स्वच्छाम्बकाञ्जिके ।

तदक्षणेः पूरणं कार्यं चक्षुसवर्त्म रोगजित् ॥ १२३ ॥

बस्कलं पारिजातस्य तैलसैन्धवकाञ्जिकम् ।

कफवाताक्षिशूलघ्नं तरुघ्नं कुलिशं यथा ॥ १२४ ॥

सौवीरं सैन्धवं तैलं मूर्वामूलं तथैव च ।

कांस्यपात्रे विष्टं स्या दक्षणेः शूलनिवारणम् ॥ १२५ ॥

सैन्धवं त्रिफलाव्योषं शठनाभिसमुद्भजः ।

फेनीप्रलेपकः सर्जो वर्तिः श्रेष्ठाच्चिरोगतुत् ॥ १२६ ॥

निम्बार्कपत्रसंपकं लोभ्रं भागचतुष्टयम् ।

धूमसर्पपयोभांगैः कफसेकः सुष्वांशुना ॥ १२७ ॥

नागरं त्रिफलानिम्ब वासानिम्बरमः कफे ।

साज्यं विस्वद्वदं दृष्टं पात्रे ताम्रमये दृढे ॥

शोयद्दृष्टिनाधूमं द्यागक्षीरपरिप्लुतम् ॥ १२८ ॥

विश्वपञ्चरसः पूतः साज्यः सिन्धुभयान्वितः ।

शुल्ये पराटिकां दृष्ट्वा धूपितो गोमयाग्निना ॥ १२९ ॥

पयसालोडितद्याक्षीः पूरणाच्छोथशूलजित् ।

अभिष्यंदेऽधिमन्ये च रक्तस्त्रावे च शस्यते ॥ १३० ॥

इति विस्वाञ्जनम् ।

सलवण कटुतैलं काञ्चिकं कांस्यपात्रे

घनितमुपलष्टं धूपितं गोमयाग्नौ ।

सपवनकफकोपं छागदुग्धावसिक्तं

जयति नयनशूलं स्त्रावशोथं सरागम् ॥ १३१ ॥

इति कफाभिष्यंदः ।

कोष्णमाद्यरोतनं मिश्रं भेषजैः सान्निपातिके ।

यष्टीं गुडूचीं त्रिफलां सदावीं मच्छामये सर्वगते पिवेद्वा ।

आद्यरोतनं सर्वरसेन दाढ्याः शस्तं सदा चौद्रयुतं नराणाम् ॥ १३२ ॥

गुडूचीत्रिफलाक्वाथो मधुना सह योजयेत् ।

पीतः सर्वाक्षिरोगघ्नः कृष्णाचूर्णावचूर्णितः ॥ १३३ ॥

प्रपोखंडरीकयद्याह दावींलोध्रैः सचन्दनैः ।

ऐरव्याम्बुयुतैः सेकः सर्वनेत्ररुजापहः ॥ १३४ ॥

श्वेतलोध्रं घृते भ्रष्टं चूर्णितं ताप्यतुल्यकम् ।

उष्णांबुना विन्दितं सेकः शूलहरः परः ॥ १३५ ॥

पिष्टैनिम्बस्य पत्रैरतिविमलतरैः जातिसिन्धुत्यमित्र्या ।

अन्तर्गर्भं दर्धाना पटुतरगुटिका पिष्टरीध्रे ण भृष्टा ॥

तूलैः सौवीरकार्दूरतिशयमृदुभिर्वेष्टिता सा समन्तात् ।

चक्षुः कोपोपशान्तिं चिरमुपरि दृशो भ्राम्यमाणा करोति ॥ १३६ ॥

यष्टीगैरिकसिन्धुत्य दावींताक्ष्यैः समांसकैः ।

जलपिष्टैर्वहिलेपः सर्वनेत्ररुजापहः ॥ १३७ ॥

शिशुपङ्गवनिर्यासः सुपिष्टस्ताम्रसंपुटे ।

घृतेन सिधुना पीतो हन्ति शोधास्त्रवेदनाः ॥ १३८ ॥

षोडशभि सलिलपलै स्तयैव कण्टकार्या पय सिद्धाम् ।
शिला चिर विमृद्य तद्रस सर्व नेत्ररोगहर ॥ १३८ ॥

एरण्डपत्रवेष्टित विल्वच्छदकल्कनिक्षिप्त लोभ्रः ।

कुकूनपक्व पिष्ट सुसिन्धुद्भवेन मयुक्त ॥ १४० ॥

घनतरवस्त्रपरिस्रुतदारुहरिद्रा कपायमध्यगत ।

आश्वपोतनेन हन्यात्सर्वान्येवाक्षिशूलानि ॥ १४१ ॥

अयमे विधि सर्वा मन्यादिव्वपि शस्यते ।

अधिमन्येषु सवेषु ललाटे व्यधयेच्छिराम् ॥

अशान्तौ सर्वथा मन्ये भ्रुवोरुपरिदाहयेत् ॥ १४२ ॥

इति सर्वाभिष्यन्द ।

जलोकापातन शस्त नेत्रपाके विरेचनम् ।

शिराव्यध वा कुर्वीत सेको लेपस्तु शुक्रनुत् ॥ १४३ ॥

विभीतकशिवाधात्री पटोलारिष्टवासकै ।

कायो गुग्गुलुना पेय शोथाक्षिपाकरोगनुत् ॥ १४४ ॥

पिङ्गञ्च मत्रण शुक्ररागादींश्च विनाशयेत् ।

एतैश्चापि हृत पक्व रोगास्ताश्च व्यपोहति ॥ १४५ ॥

इति पडङ्गगुग्गुलु काथ हृतञ्च ।

आटरूपाभयानिम्ब धात्रीमुस्तकवल्कलै ।

रक्तसाव कफ हन्ति चक्षुष्य वामकादिकम् ॥ १४६ ॥

इति वामकादि काथ ।

वासाघन निम्बपटोलपत्रतिक्तामृताचन्दनवत्सकत्वक् ।

कल्किद्गन्धर्वीदहनं च शण्डो भृत्तिरुग्गुलुद्विजलपिप्पलीतम् ॥ १४७ ॥

पोत ममाशौ कथितै कपायो नृभिस्तु मुख्यान्खिलाक्षिरोगान् ।

तैर्मिथ्यकडूपटत्तार्पुदक्ष शुक्र तथा सत्रणमत्रण च ॥ १४८ ॥

सदाहरागं सरुजं अपिक्त्रं' हन्यात्समस्तानपि नेत्ररोगान् ।

वातामयान् पित्तकफामयांश्च वासादिकोऽयं सुनिभिः प्रदिष्टः ॥१४८

पथ्यास्त्रिस्तो विभीतक्यः पट्धाचगो द्वादशैव तु ।

प्रस्थाईं सलिले काप्यमष्टभागावशेषितम् ॥ १५० ॥

पित्ताभिथन्दमास्त्राव रोगं वा तिमिरं जयेत् ।

सरभदाहशूलासृङ् नाशनं दृक् प्रमादनम् ॥ १५१ ॥

इति नेत्रपाकः । इति सर्वनेत्ररोगाः ।

—०—

अथ कृष्णगतरोगनिदानमाह ।

निमग्नरूपन्तु भवेद्दि कृष्णे सूच्येव विडं प्रतिभाति यद्य ।

स्त्राव स्रवेदुष्टमतीव यद्य तत्सत्रणं शुक्रमुदाहरन्ति ॥ १५२ ॥

दृष्टे' समीपेन भवे तु यच्च नचावगाढं नच संस्रवेच्च ।

अवेदनं वा नच युग्मशुकं तस्मिन्निमायाति कंटाचिदेव ॥ १५३ ॥

स्यन्दात्मकं कृष्णगतं सचोषं शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासम् ।

वैज्ञायसाभ्रप्रतनुप्रकाय मथाऽव्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ १५४ ॥

गंभीरजातं बहुलञ्च शुकं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृष्णम् ॥१५५॥

विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं शिरासूक्ष्ममदृष्टिकृच्च ।

द्वित्वगतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितं चापि विवर्जनीयम् ॥१५६॥

उष्णान्युपातः पिडिका च नेत्रे यस्मिन् भवेन्मुहनिभञ्च शुकम् ।

तदप्यमार्थं प्रवदन्ति कीचिदन्ये तु यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥१५७॥

श्वेतः समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्याऽसितमण्डलन्तु ।

तमक्षिपाकात्ययमक्षिरोगं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥ १५८ ॥

मिथ्योपचाराद्भोगाणां दोषादाघाततोऽपि च ।

अजका जायते नेत्रे कृष्णादृष्टिसमाऽसृजा ॥ १५९ ॥

अजापुरीपप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छलाशु ।
विगृह्यकृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तश्चाजकाजरातमिति व्यवस्येत् ॥ १६१ ॥

अजापुरीपसङ्घाशा मृदोकाफलसन्निभा ।

वातरक्तसमुत्थाना प्रायशस्त्वजका हि सा ॥ १६१ ॥

मूर्धाचिकणभ्रूगण्ड शङ्खचर्मात्रिताजका ।

जायते व्यथते नेत्रं मथ्यमानामिवान्तरा ॥ १६२ ॥

उष्णमसृक् स्ववत्स्यति दूयते क्लियते भृशम् ।

अमाध्यरोगसंभूतां दृष्टिजाश्च विवर्जयेत् ॥

स्वप्रभिन्नां च कठिनां चिरकालोत्थितामपि ॥ १६३ ॥

—०—

अथ चिकित्सांमाह ।

साध्यरोगसमुत्पत्त्यां कृष्णजान्त्वजकां जयेत् ॥ १६४ ॥

साध्यान्यवेद्यं शुक्राणि स्निग्धस्याऽसृग्निमोक्षणैः ।

आशयोरतनमुखालेपघर्षणाञ्जनवस्त्रिभिः ॥

पुटपाकैश्च नस्यैश्च सामान्यं शुक्रमेयजम् ॥ १६५ ॥

धात्रीफलनिम्बकपित्तपत्रं यष्ट्याङ्गुलीध्रं श्वदिरं तिन्नाय ।

काथः सगीतो नयने निपिक्तः सर्वप्रकारं विनिहन्वि शुक्रम् ॥ १६६ ॥

फणिस्रकरमे शीजं पलागप्य विभावितम् ।

गोपयित्वा सुपिष्टं तत् चाञ्चनाच्छुक्रद्वत्परम् ॥ १६७ ॥

घात्याप्रवालं मधुकं मर्मपि भृष्टं सुखोष्णांस्तु सुगीतरग्निः ।

आशयोरतनं शुक्रहरं प्रदिष्टं शुक्रापहं श्लोषयसा महाहृन्म् ॥ १६८ ॥

मैश्वरं दृढतोमूलं ताम्रदृग्ं मनागरम् ।

धात्रीरमेन पिष्टा च ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् ।

तत्पूते धूमयेत्तैर्नं शुक्रशुक्रं व्यपीडति ॥ १६९ ॥

शुद्धशुक्रं निशायष्टी शारिवाशावराभसा ।
 सेचयेनेत्रे त्रयोर्दृष्टीं कृष्णांभोमग्नजां तथा ॥ १७० ॥
 क्षुम्भपुत्रागपणेन परिभावितवारिणा ।
 श्यामाक्ताथाम्बुना वाथ सेवनं शुक्रनाशनम् ॥ १७१ ॥
 सैन्धवं त्रिफलाकृष्णा कटुकाशंखनाभयः ।
 सताम्बरजमो वर्त्तिः शुद्धशुक्रविनाशिनी ॥ ७२ ॥
 स्थिरशुक्रो घने चैव बहुशोपहरेदसृक् ।
 शिरः कायविरेकांश्च पुटपाकांश्च कारयेत् ॥ १७३ ॥
 समुद्रफेनसिन्धुत्थं शङ्खदृचाण्डवल्कलैः ।
 शिशुबीजयुतैर्वर्त्तिः शुक्रादीञ्छस्त्रवह्निखेत् ॥ १७४ ॥
 वटक्षीरेण संयुक्तं श्लक्ष्णकर्पूरज रजः ।
 क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति शुक्रं वापि घनोन्नतम् ॥ १७५ ॥
 शिरीषद्वीजनिवैद्यं पिप्पलीसैन्धवैरपि ।
 शुक्रं प्रघर्षणं कार्यं मथवा सैन्धवेन च ॥ १७६ ॥
 वज्रजारुष्करो तालं नारिकेलञ्च तद्दृष्टेत् ।
 विस्त्राव्यचारवर्ष्णं भावयेत्करभास्थिजम् ।
 बहुशोऽञ्जनमेतत्स्याच्छुक्रवेवर्णनाशनम् ॥ १७७ ॥
 बहुशः पलाशकुसुमस्त्रसैः परिभाविताजयत्यचिरात् ।
 नक्ताह्वबीजवर्त्तिः कुसुमचयं दृक्षुचिरजमपि ॥ १७८ ॥
 श्यटिकोपणयद्द्याद्दं शङ्खगोदन्तसैन्धवैः ।
 पिष्टैः सञ्चन्दनैर्वर्त्तिः शुक्रघ्नोऽगिशुवारिणा ॥ १७९ ॥
 मंष्टृथपिप्पलीचूर्णं सफेनं कांस्यभाजने ।
 सक्षौद्रं सैन्धकीपेत मञ्जनं शुक्रनाशनम् ॥ ८० ॥
 समुद्रफेनमभयां क्षीधेरं सकुटन्नटम् ।
 पिष्ट्वा धात्रीफालकाथे वर्त्तिः स्याच्छुक्रनाशिनी ॥ १८१ ॥

चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुशोणितम् ।
 मधुनाञ्जनयोगाः स्युः श्वत्वारः शुक्रनाशनाः ॥ १८२ ॥
 त्रिफलाचन्दनं व्योषं मञ्जिष्टानागरं निशा ।
 प्रियंगुशारिवानन्ता यक्षदाजञ्च चूर्णितम् ॥ १८३ ॥
 क्षौद्रसैन्धसर्पिभिः संयोज्य विधिवत्पचेत् ।
 पुटपाकः प्रशस्तोऽयं शुक्राणां लेखनः परः ॥ १८४ ॥

इति त्रिफलादिपुटपाकाञ्जनम् ।

लामञ्जकोत्पलसिता चन्दनहयकार्पिकान् ।
 क्षिप्ता च शारिवाप्रस्थं काथयेत्क्षनिलाढकम् ॥ १८५ ॥
 पादशेषं परिस्त्राव्य पचेदादर्विलेपनात् ।
 भाजने लोहशैले वा तप्रातः सायमञ्जनम् ॥ १८६ ॥
 प्रधानमेतच्छुक्रघ्नं व्रणशुक्रं शमयेत् ॥ १८७ ॥

इति लामञ्जकाद्यमञ्जनम् ।

व्रणशुक्रप्रशान्त्यर्थं पडङ्गं गुग्गुलुं पिवेत् ।
 शिरसो वा हर्द्रक्षं जलोकाभिस्य लोचनात् ॥ १८८ ॥
 मसैन्धवत्रिवृत्क्वाथे घ्नीन्वारान् पाचितं घृतम् ।
 पोत्वा सर्वेषु शुक्रेषु शीघ्रं कुर्व्याच्चिराव्यधम् ॥ १८९ ॥
 यष्टराह्वदार्युम्पलपद्मलाक्षा प्रपीण्डरीकं नलदं लता च ।
 आश्रोतनं स्तोपयसाविषकं निहन्ति तत्सव्रणदाहशुक्रम् ॥ १९० ॥

श्यामामूलं कपायं वा मधुना व्रणशुक्रिणाम् ।

रत्नानिदन्ताः शृङ्गाणि धातवश्च फलतुटिः ।

करञ्जबीजं लशुनो व्रणघ्नादि च भेषजम् ॥ १९१ ॥

मदण्याव्रणशुक्रघ्नीर त्वक् शुक्रघ्नमयाञ्जनम् ।

हितान्ये तानि सर्वाणि नराणां व्रणशुक्रिणाम् ॥ १९२ ॥

कतकस्य फलं शङ्खं तिन्दुकं रूप्यमेव च ।

कांस्ये निष्टयस्त्वान्येन क्षतशुकृतिरोगजित् ॥ १८३ ॥

चन्दनं गैरिकां लाक्षा मालतीकलिकाः समाः ।

व्रणशुकृहरोवर्तिः शोणितस्य प्राणशनी ॥ १८४ ॥

इति चन्दनादिवर्तिः ।

दन्तेर्दन्तिवराहोद्भृ गजाश्राजखरोद्भवैः ।

सशङ्खमौक्तिकाभोऽधि फेनैर्मरिचपादिकैः ॥ १८५ ॥

जलपिष्टैः कृतासर्वेर्दन्तवर्तिरिति स्मृता ।

तिमिरार्बुदकाचार्मं व्रणशुकृविनाशिनो ॥ १८६ ॥

इति दन्तवर्तिः ।

ताम्रं च मस्तुनोदृष्टं तुल्यकं श्यावतां गतम् ।

सर्वाभिष्यन्दशुक्रार्मं शिराशूलजिदञ्जनात् ॥ १८७ ॥

दचाण्डत्वक् शिलाशङ्ख रक्तचन्दनसैधवैः ।

तुल्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पाभ्यादिविलेखनः ॥ ८८ ॥

गोशकृत्कमयः सप्त पीताभाः क्षीद्रमयुताः ।

दृष्टाशुकृहरादृष्टाः क्षतजस्य विशेषतः ॥ १८९ ॥

एकं वा पुण्डरीकञ्च गवां क्षीरावशेषितम् ।

रागाऽसृग्वेदनां हन्यात् क्षतपाकाजकास्तथा ॥ २०० ॥

सौवीरमञ्जनं तुल्यं ताप्यं धात्री मनःशिला ।

चतुर्हरेणुमधुकं लोहं शुकृद्भ्रमञ्जनम् ॥ २०१ ॥

इति पेष्यमञ्जनम् ।

कुक्कुटाण्डकपान्नानि शङ्खकाचोपि चन्दनम् ।

सैन्धवाद्यांशसयुक्तं मञ्जनं शुकृलेखनम् ॥ २०२ ॥

शङ्खस्रोतोऽञ्जनं लाक्षा, मरिचं समनःशिलम् ।

यवान्युदधिजं फेन ताम्रचूर्णं समाक्षिकम् ॥

श्यामावर्तिलिखत्येव शुक्रकाचार्मपिष्टकम् ॥ २०३ ॥

रमाञ्जनं सशैलेय कुंकुमं सुमनःशिला ।

शङ्खञ्च खेतमरिचं शर्करा चेति सप्तमम् ॥ २०४ ॥

एषा चन्द्रोदया नाम्ना वृत्तिर्विद्येन निर्मिता ।

हन्यान् पित्तञ्च कण्डूञ्च शुक्रं सतिमिरावुदम् ॥ २०५ ॥

अथ सयष्टिर्विफला कणाना चूर्णानि तुल्यानि सुरेण नित्यम् ।

सर्पिर्मधुभ्या सह भक्षितानि सर्वाणि शुक्राणि निहन्ति शीघ्रम् २०६

शङ्खस्य भागायत्वार स्ततोऽर्धेन मनःशिला ।

मनःशिलार्धं मरिचं मरिचार्धेन सैन्धवम् ॥ २०७ ॥

एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं शुक्रयोस्तिमिरेषु च ।

पिचटे मधुना योज्य मर्बुदे मस्तुना तथा ॥ २०८ ॥

इति चूर्णाञ्जनम् ।

स्नेहनस्याञ्जनैः शुक्रं निम्बमाशु समुद्धरेत् ।

शुक्रं करोति निर्मूल पुटपाकैः मलेखनैः ॥ २०९ ॥

पटोलं कटुकां दावीं निम्बं वामां फलक्षिकम् ।

दुरानभां पर्पटकं त्रायन्तीञ्च पलोम्बिताम् ॥ २१० ॥

प्रस्यमामलकानान्तु काययेन्नखणेऽश्वनि ।

तेन पादावगेषेण घृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥ २११ ॥

कल्के भूनिम्बकुटज मुद्गायद्याद्यचन्दनैः ।

भपिष्यन्तीकैस्तस्त्रिहं चक्षुष्यं शुक्रयोर्हितम् ॥ २१२ ॥

घ्राणकर्णाक्षियत्स त्वङ् मुद्गरोगप्रणापहम् ।

कामलाज्वरवीमर्षं गण्डमालापहं परम् ॥ २१३ ॥

इति पटोलाद्यं घृतम् ।

द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठा काकोलीद्वयजीरकैः ।

सिताशतावरीमेदा पुण्ड्रघ्नमधुकोत्पलैः ॥ २१४ ॥

पचेज्जीर्णं घृतप्रस्थं समक्षीरं विचूर्णितैः ।

हन्तितच्छुक्रतिमिरं रक्तराजीं शिरोरुजम् ॥ २१५ ॥

इति द्राक्षाद्यं तैलम् ।

कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजम्ब

विश्वीयधैः पयसिसिद्धमिदं कृगल्याः ।

तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिशूल

पाकात्पयान् जयति नस्यविधौ सुयुक्तम् ॥ २१६ ॥

इति कृष्णाद्यं तैलम् ।

न विना शोणितं शुक्रचतपाकात्ययोजकाः ।

भवन्ति रुधिरं तेन जलोकाभिरतो हरेत् ॥ २१७ ॥

इति त्रयशुक्रम् ।

अजकायां शिरां मुक्ता त्रिविचूर्णैर्विरेचयेत् ।

घृतवातहरैः सिद्ध मजकायां प्रयोजयेत् ॥

सेके पाने तथाऽभ्यङ्गे भोज्ये दृष्टिविदांवरः ॥ २१८ ॥

पक्ववटपत्रपुटके विधायमांसं बल्लूरकर्कट्यः ।

पुटवद्विदध्याहृदा तद्रससेको जयेदजकाम् ॥ २१९ ॥

गवामस्थित्वचं कांस्ये विनिर्घृष्ट्यसुखांबुना ।

पूरयेदक्षि तेनाशु प्रशाम्यत्यजकामयः ॥ २२० ॥

मैथवं वाजिपादश्च गोरोचनसमायुतम् ।

शैलत्वग्रससंयुक्तं पूरणं वाजकापहम् ॥ २२१ ॥

—०—

शशकस्य कपायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कल्कं दद्यात्तु सक्षीरं यथोक्तान् कर्पसग्मितान् ॥ २२२ ॥

शारिवामधुकं लाक्षा चन्दनं नीलमुत्पलम् ।
 बलाचातिबलाचैव मृणालं पत्रकं तथा ॥ २२३ ॥
 कार्पिक सविपालोन्नं जीवनीय गणान्वितम् ।
 घृतमेतत्प्रयोक्तव्यं पाने नस्ये च पूरणे ॥ २२४ ॥
 अजकामर्जुनं काचं पटलं शुक्रमैव च ।
 तथाक्षिरोगान् सकलान् वातपित्तोत्तरं जयेत् ॥ २२५ ॥
 इति बृहच्छुश्रूषकाद्यं घृतम् । इति कृष्णगतरोगाः ।

—०—

अथ दृष्टिगतरोगनिदानमाह ।

प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्ट्यां व्यवस्थितः ।
 अव्यक्तानि च रूपाणि कदाचिदथ पश्यति ॥ २२६ ॥
 दृष्टिभृंगं बिह्वलति द्वितीय पटलङ्गते ।
 मत्तकान् मपकान् केशान् जालकानि च पश्यति ॥ २२७ ॥
 मण्डलानि पताकाथ मरीचीन् कुण्डलानि च ।
 परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रतमांसि च ॥ २२८ ॥
 दूरस्थानि च रूपाणि मन्यते समीपतः ।
 समीपस्थानि दूरे च दृष्टैर्गांचरविभ्रमात् ॥ २२९ ॥
 यद्भवानपि चाल्यथं सूचीपाशं च पश्यति ॥ २३० ॥
 ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते ।
 महान्त्यपि च रूपाणि छादितानोष चाम्बरैः ॥ २३१ ॥
 कर्णनामाक्षिहीनानि बिह्वतानोष पश्यति ।
 यथा दोषश्च रज्येत दृष्टिर्दाये बन्नीयमि ॥ २३२ ॥
 अधःस्ये तु समीपस्थं दूरस्थं चोपरिस्थिते ।
 पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्यान्नेव पश्यति ॥ २३३ ॥

समन्ततः स्थिते दोषे संकुलानीव पश्यति ।
दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्ब्रह्म पश्यति ॥ २३४ ॥
दोषे दृष्ट्या स्थिते तिर्य्ये गेकं वै मन्यते द्विधा ।
द्विधास्थिते द्विधापश्ये ह्रद्बुलञ्चाऽनवस्थिते ॥ २३५ ॥
तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः ।
रुग्णद्वि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनासमतःपरम् ॥ २३६ ॥
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ।
चन्द्रादित्यौ सनत्तत्रा वन्तरिक्षे च विद्युतः ॥ २३७ ॥
निर्मलानि च रूपाणि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥ २३८ ॥
वातेन चात्र रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ।
आविलान्यरुणाभानि व्याविहानीव मानवः ॥ २३९ ॥
पित्तेनादित्य खद्योत शक्रचापतडिहुणान् ।
नृत्यंतद्यापि शिखिनः सर्वं नीलञ्च पश्यति ॥ २४० ॥
कफेन यथेद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।
मलिलप्लावितानीव जालकानीव मानवः ॥ २४१ ॥
पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।
हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥ २४२ ॥
सन्निपातेन चित्राणि विष्णुतानीव पश्यति ।
वहुधा च द्विधा वापि सर्वाख्येव समन्ततः ॥
हीनाधिकाद्भ्रान्त्यवा ज्योतीष्यपि च भूयसा ॥ २४३ ॥
पित्तं कुर्यात्परिप्लायि मूर्च्छितं रक्ततेजसा ।
पीतादिशस्त्रयोद्यन्तमादित्यमिव पश्यति ॥
विकीर्य्यमाणा खद्योते वृक्षांस्तेजोभिरेव च ॥ २४४ ॥
यद्यासि पङ्क्तिं रागैर्लिङ्गनाशमतःपरम् ॥ २४५ ॥

रामोरुणो मारुतजः प्रदिष्टोक्त्वायीचनीलञ्च तथैव पित्तात् ।
कफाक्षितः शोणितजश्च रक्तः समस्तदोषप्रभवे विचि चः ॥२४६॥

अरुणं मण्डलं दृष्ट्वां स्थूलकाचारुणप्रभम् ।

परिम्लायिनि रोगे स्यात् म्लायिनीलञ्च मण्डलम् ॥

दोषक्षयात् क्षयं चात्र कदाचित् स्यात्सुदर्शनम् ॥ २४७ ॥

अरुणं मंडलं वाता चञ्चलं परुषं तथा ।

पित्ततो मंडलं नीलं कांस्यामं पीतमेव च ॥ २४८ ॥

श्लेष्मणा बहुलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।

चलत्पद्मपलाशस्यः शुक्लोविन्दुरिवाभ्रसः ॥ २४९ ॥

मृद्यमाने तु नयने मंडलं तद्विसर्पति ।

प्रवालपद्मपत्राभं मंडलं शोणितात्मकम् ॥ २५० ॥

दृष्टिर्रोगो भवेच्चित्तो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ।

यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ २५१ ॥

यथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्त्विह धूमदर्शी ।

यो ह्रस्वनात्यो नकुलान्वता च गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥२५२॥

पङ्गुलिङ्गनाशाः पडिमं च रोगाः

दृष्ट्वाश्रयाः पट् च पडेव च स्युः ॥ २५३ ॥

पित्तेन दुष्टेन यदा च दृष्टिः पीता भवेद्यस्य नरस्य किञ्चित् ।

पीतानि रूपाणि च मन्यते यः स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥२५४॥

प्राप्ते तृतीयं पटलं च दोषे दिवानपग्ने त्रिंशो धोष्यते सः ।

राशौ च शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्तग्न्यभावात्पित्तानि पग्नेत् २५५

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव गुक्लानि च मन्यते तु ॥ २५६ ॥

त्रिषु स्वित्ताऽल्पः पटलेषु दोषीनक्ताऽन्यमापादयति प्रसद्य ।

ट्टिवा मसूय्यानुगृहीतदृष्टिः पग्नेत रूपाणि कफात्पभावात् ॥२५७॥

शोकञ्चरायासगिरोभितापेरव्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।

सधूमकान् पश्यति सर्वभावान् सधूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥२५८॥
 यो ह्रस्वजात्यो दिवसेऽतिकृच्छ्राद्भ्रस्वानि रूपाणि च तेन पश्येत् ।
 रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्स ह्रस्वजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥२५९॥
 विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
 चित्राणि रूपाणि दिवा सपश्येत्स वै विकारो नकुलान्धसंज्ञः २६०
 दृष्टिर्विरूपाश्चसनोपसृष्टा सद्बोध्यतेऽभ्यन्तरतस्तु याति ।
 रजावगाढं च तमचिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥२६१॥
 वाञ्छी पुनर्द्वा विह संप्रदिष्टौ निमित्ततथाप्यनिमित्ततश्च ।
 निमित्ततस्तत्र शिरोभितापाद् ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनः सः ॥२६२॥
 सुरर्धिगन्धर्वमहोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।
 हन्ये तदृष्टिर्मनुजस्य यस्य सलिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥ २६३ ॥
 तन्नाच्चिविष्यष्टमियावभाति वैडूर्य्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।
 विभियते शीदति शीयते च वृणामभीघातहता च दृष्टिः ॥२६४॥
 इति षोडशदृष्टयः ।

—०—

अथासाध्यानाह ।

वर्जयेदुपसर्गोत्थं गम्भीरं ह्रस्वसंज्ञितम् ।
 काचांस्तु याप्यते सर्वा नकुलान्धं तथैव च ॥ २६५ ॥
 तिमिरं नेत्ररोगेषु कष्टं तद्यद्गतो हरेत् ॥

—०—

अथ चिकित्साभाह ।

मूलं दृष्टिविनाशस्य तिमिरं समुदाहृतम् ।

१ निमित्तोत्थम् ।

ऋषिभिस्तूदितं तस्मात्तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ २६६ ॥
 द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।
 तन्मूत्रणाच्छादनलेपनादीन् पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति ॥ २६७ ॥
 मलोष्णसंघट्टनलेपनाद्यै स्तादूपयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
 भजेन्नरो दृष्टि हितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥ २६८ ॥
 त्रिफलाघृतमधुयवाः पादाभ्यङ्गः शतावरीमुहाः ।
 चक्षुष्यः संचेपाद् वर्गः कथितो भिषग्भिरयम् ॥ २६९ ॥
 जीवन्ति शाकं मुनिपणकञ्च सतंडुलीयम्बरवास्तुकञ्च ।
 चिल्ली तथा मूलकपोतिका च दृष्टेर्हितं शाकुनजाङ्गलञ्च ॥ २७० ॥
 पटोलककोटककारवेङ्ग वातार्कतकारिकरीरजाभि ।
 शाकानि शिम्बार्त्तंगलानि चैव हितानि दृष्टेर्घृतसाधितानि ॥ २७१ ॥
 कटुस्त्रगुरुतीक्ष्णोष्ण मगपनिघावमैथुनम् ।
 मद्यं बल्लूरपिप्लवाकं मत्स्यं शाकं विरुढकम् ॥
 विदाघीन्धन्नपानानि नेत्ररोगीविवर्जयेत् ॥ २७२ ॥
 स्निग्धानि नस्याञ्जनशोधनानि पाकाः पुटानामथ तर्पणञ्च ।
 घृतस्य पानान्यय बन्धकर्म कूर्यादभीक्ष्णं तिमिरेऽनिलोत्थे ॥ २७३ ॥
 रास्त्राफलद्वयक्वाथे दशमूलरसे शृतम् ।
 कल्केन जीवनीयानां घृतं तिमिरनाशनम् ॥ २७४ ॥
 वातिके तिमिरे पक्वं दशमूलरसे घृतम् ।
 श्वित्स्त्रूर्णसमायुक्तं वैरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ २७५ ॥
 द्विफलादशमूलानां निर्यूहं दुग्धमिश्रितम् ।
 गन्धर्वतैलसंयुक्तं प्रयुञ्जीतविरचनम् ॥ २७६ ॥

इति वाततिमिरम् ।

शीताञ्जनाद्यरोतनतर्पणैश्च नस्यैर्विरेकैर्मृदुभिर्घृतैश्च ।

तिक्तप्रधानैस्तिमिरं निहन्त्यात्पित्तात्मकं शोणितमोक्षयेत् ॥ २७७ ॥

पित्तजे तिमिरे सर्पिं जीवनीयवरा शृतम् ।

पाययित्वा शिरां विधे त्त्रितैलाकुम्भसम्भवैः ॥ २७८ ॥

चूर्णैर्माञ्जिकसयुक्तैरेचनं कारयेत्तराम् ।

शीतलां खेपसैकांश्च शिरोवदनचक्षुषु ॥ २७९ ॥

बलाशतावरीवीरा सितासैरेयकैः पचेत् ।

त्रिफलासहितं सर्पिं स्तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥ २८० ॥

शारिवाशावरोशीर मुक्तापद्मकचन्दनम् ।

पिष्टं वर्त्तिहृतं हन्ति पित्तोत्थं तिमिरं नृणाम् ॥ २८१ ॥

इति पित्ततिमिरम् ।

तीक्ष्णानि नस्याञ्जनशोधनानि पाकाः पुटानामथ तर्पणानि ।

घृतानि वासात्रिफलापटोलसंज्ञानि कुर्यात्तिमिरे कफोत्थे ॥ २८२ ॥

कफोद्भवे वराचव्या मृताक्काय शृतं हविः ।

पाययित्वा शिरां विधे द्रेचनं तिमिरे भिषक् ॥ २८३ ॥

यूथीपथ्या कणाशुण्ठी कुसुम्भस्याम्बुनिर्भरः ।

गोमूत्रकथिताशुण्ठी त्रिष्टप्तिङ्गं विरेचयेत् ॥

नस्यं मरिचयध्याह्व विडङ्गामरदारुभिः ।

नैपालत्रिफलाशङ्ख कान्ताव्योपञ्च पेपिताः ॥

वर्त्तीं कुत्वा वलासोत्थ मञ्जनं तिमिरं हरेत् ॥ २८५ ॥

ससर्गं सन्निपाते च यथा दोषोदयक्रिया ।

धात्रीरसाञ्जनं चौद्रं सर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ॥

पित्तानिलाघ्निरोगघ्नी तैमिर्थ्यपटलापहा ॥ २८६ ॥

दध्यान्मसूरनिर्यूहं चूर्णितं कणसैन्धवम् ।

तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत् चौद्रं घने ततः ॥

शीते चाग्निन् हितमिदं सर्वजे तिमिरे हितम् ॥ २८७ ॥

मधुकामलकस्नानं पित्तघ्नं तिमिरापहम् ।

वचाद्यैः स्नानमिच्छन्ति श्लेष्मघ्नं तिमिरापहम् ॥ २८८ ॥

स्नानं कृण्वतिलैश्चापि चक्षुष्यं तिमिरापहम् ।

श्यामलैः सततं स्नानं परं दृष्टिवलावहम् ॥ २८९ ॥

चित्रकमूलत्रिफला पटोलयवसाधितं पिवेद्दग्धः ।

सष्टतं निशिवक्षुष्यं तिमिराणि विशेषतो हन्ति ॥ २९० ॥

कल्कः काथोऽथवा चूर्णं त्रिफलाया निषेवितम् ।

मधुना हविषा वापि समस्ततिमिरान्तकत् ॥ २९१ ॥

त्रिफलालोहचूर्णं वा माचिकं मधुयष्टिका ।

साय मध्वान्वितं भुक्तं सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ २९२ ॥

इति सप्तम्यागुटिका ।

कुष्ठमुत्पलयष्टी च पिप्पलीरक्तचन्दनम् ।

शृङ्गनञ्जन्दनञ्चैव सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ २९३ ॥

धात्रीसैन्धवकृष्णाभि स्तुल्याभिर्भरिचं समम् ।

घ्नौद्रयुक्तं निहन्त्याशु पटलञ्च रसक्रिया ॥ २९४ ॥

लिङ्ग्यात्सदा वा त्रिफलां सुचूर्णितां

घृतप्रगाढां तिमिरेऽथ पित्तजे ।

समोरणे तैलयुतां कफात्मके

मधुप्रगाढां विदधीतयुक्तिः ॥ २९५ ॥

सष्टतं वा वराकायं शोलयेत्तिमिरामये ।

पायसं वा वरीयुक्तं शीतं ममधुशर्करम् ॥ २९६ ॥

शतावरीपायस एव क्विबल स्तथा कृतो यामलकेषु पायसः ।

प्रभृतसर्पिस्त्रिफलोदकीत्तरो यवोदनो वा तिमिरं व्यपोहति ॥ २९७ ॥

त्रिफलायाकपायस्तु धावनाश्वे वरोगजित् ।

कवलोन्मुखरोगघ्नः पानतः कामलापहः ॥ २९८ ॥

शंयस्यं त्रिफलाकायं सर्पिपासहयोजितम् ।

भुक्तोपरिपिबेत्सायं मासेनान्धोऽपि पश्यति ॥ २९९ ॥

पुराणासर्पिस्तिमिरेषु सर्वतो हितं भवेदायसभाजनस्थितम् ।

हितञ्च विद्यात्त्रिफलाघृतं सदा कृतञ्च यन्मि पविपाणनामभिः ॥ ३०० ॥

त्रिफलायाः कपायेण प्रातर्नयनधावनात् ।

जातारोगाविनश्यन्ति न भवन्ति कदाचनः ॥ ३०१ ॥

जलगंडूपैः प्रातर्भूयोऽम्भोभिः प्रपूर्यमुखरन्ध्रम् ।

निर्दयमुच्चद्रक्षि चपयति तिमिराणि ना सदाः ॥ ३०२ ॥

भुक्तापाणि तलं घृष्टा चक्षुषोर्यदिदीयते ।

अचिरेणैव तद्द्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ ३०३ ॥

त्रिफलाक्वाथयुक्तैर्न क्षीद्रमिश्रेण गुग्गुलुम् ।

युक्तागन्धर्वतैलेन रेचनं तिमिरापहम् ॥ ३०४ ॥

अञ्जनं गैरिकं पत्रं कर्पूरं नीलमुत्पलम् ।

सनागपुष्पं मधुक मञ्जनं तिमिरापहम् ॥ ३०५ ॥

कंतकस्य फलं घृष्टं मधुना सह योजयेत् ।

प्रभूततिमिरस्त्रावे धूपितञ्च प्रशाम्यति ॥ ३०६ ॥

त्रिफलापायसं चूर्णं क्वाथयित्वा विचक्षणः ।

घृतत्रिभागसयुक्त ममयाकर्षमेव च ॥ ३०७ ॥

भक्तस्योपरिपानं स्याद्दक्षीमांसेन भोजनम् ।

पटलं तिमिरं काच मर्बुटं कंडुवेदनम् ॥

सप्तरात्रीपयोगेन अन्योऽपि तेन पश्यति ॥ ३०८ ॥

क्षणापथ्ये क्रमाद्दृढे भृङ्गराजरसप्लुते ।

छायाशुष्के हतः सद्य स्तिमिरं वापि योजिते ॥ ३०९ ॥

—०—

त्रिंशद्भागान्तु नागस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ।

शुल्वातान्नकयो द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनसयम् ॥ ३१० ॥

अधमूपागतं धातं पक्वं विमलमञ्जनम् ।

तिमिरान्तककृत्लोके द्वितोयो भास्करो यथा ॥ ३११ ॥

इति भास्करवर्त्तिः ।

सलिलमकरन्दसर्पिस्त्रैलैः प्रत्येकमस्तु सप्ताहम् ।

विनिहन्ति तिमिरमचिरादंजनतथन्दनं रक्तम् ॥ ३१२ ॥

क्षणसर्पे सृतं न्यस्य चतुरथापि वृश्चिकान् ।

घोरकुम्भे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा प्रमन्ययेत् ॥ ३१३ ॥

तत्र यन्नवनोतं स्या त्पुष्पीयात्तेन कुक्कुटम् ।

अन्धस्तस्य पुरीषेण पश्यति ध्रुवमञ्जनात् ॥ ३१४ ॥

इत्यन्धसुदर्शकमञ्जनम् ।

कैतकस्य फलं शङ्खं द्रूपण सैन्धव सिता ।

फेनोरसाञ्जन चौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥ ३१५ ॥

कुक्कुटाण्डकपालानि वर्त्तिरेपाव्यपोहति ।

तिमिर पटलं काच मग्नेशुक्रं सुखावती ॥ ३१६ ॥

इति सुखावतीवर्त्तिः ।

शाणार्द्धं मरिचं द्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।

शाणार्द्धं सैन्धवाच्छोणात् सोवीरस्य जलेन च ॥ ३१७ ॥

पिष्ठं सघृष्टं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।

काचकंडूकफात्तानां भलानाञ्च विशोधनम् ॥ ३१८ ॥

रूप्यसर्पवसाघौद्रं रसोधाचरारमक्रिया ।

शस्तासर्वाचिरोगेषु वैदेहपतिनिर्मिता ॥ ३१९ ॥

—०—

मुक्ताकपूरफाचा गुरुमरिचकणा सैन्धवेलाप्रधाना ।

शुण्ठीकडोसकांस्य षण्णु रजनि शिला शङ्खनाभ्यभ्रतुत्यम् ॥

१

दचाण्डत्वक् च साचचतजयुतशिवाक्तोतकं राजवर्त्तम् ।

जातीपुष्पं तुलस्याकुसुममभिन्व बीजमस्यास्तथैव ॥३२०॥

पूतीकनिम्बाञ्जनभद्रमुस्तं सताम्रसारं रसगर्भयुक्तम् ।

प्रत्येकमेषां खलु मापकैर्कं पापाणपिष्टं मधुना च सूक्ष्मम् ॥३२१॥

भवन्ति रोगानयनाश्रिताये नितान्तमात्रोपचिताथ तेषाम् ।

विधीयते शान्तिरवश्यमेव मुक्तादिनानेन महाञ्जनेन ॥ ३२२ ॥

इति मुक्तादिमहाञ्जनम् ।

हरीतकीवचाकुष्ठं पिप्पलीमरिचानि च ।

विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥ ३२३ ॥

सर्वमेतत्समं कृत्वा त्वजाचीरेण पेपयेत् ।

नाशयेत्तिमिरं कंडू पटलान्यर्बुदानि च ॥ ३२४ ॥

अधिकानि च मांसानि यथ रात्रौ न पश्यति ।

अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन शास्यति ॥ ३२५ ॥

वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिविशोधिनी ॥

इति चन्द्रोदयावर्त्तिः ।

हरीतकीहरिद्रा च पिप्पलीलवणानि च ।

कंडूतिमिरजिद्वर्त्तिं न क्वचित्प्रतिहन्यते ॥ ३२६ ॥

इति हरीतक्यादिवर्त्तिः ।

त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वक् काशीशमयसोरजः ।

नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनद्य सरितां पतेः ॥ ३२७ ॥

षान्द्येन पयसा पिष्ट्वा भावयेत्ताम्रभाजने ।

सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा चीरेण वर्त्तयेत् ॥ ३२८ ॥

एषा दृष्टिप्रदावर्त्ति रन्ध्रस्याऽभिन्नचक्षुषः ॥

इति त्रिफलाद्या वर्त्तिः ।

शहस्रं भागाश्चत्वार स्ततोर्धेन मनःशिला ।

मनःशिलार्धं मरिचं मरिचार्धेन सैन्धवम् ॥ ३२८ ॥

वारिणा तिमिरं हन्ति चार्बुदं हन्ति मस्तुना ।

पिच्चटं मधुना हन्ति स्त्रीचीरेण तथार्जुनम् ॥ ३२९ ॥

इति शङ्खादिवटी ।

कतकं चन्दनं लाक्षां मधुकं मरिचोत्पलम् ।

तुल्याक्षामलकाबीजं मनोद्वासुमनासिता ॥ ३३१ ॥

विङ्गोदधिफेनैला शङ्खनाभिरसाञ्जनम् ।

एषा दृष्टिप्रदा नाम्ना वर्त्तिर्विद्येन निर्मिता ॥ ३३२ ॥

निल्योपयोगात्पटलं तिमिरं शुक्रराजिकाम् ।

शुकं शुक्राचिरोगञ्च विहृदं वाऽर्म एव च ॥

निहन्ति महमा रोगान् त्रिदोषानपि दुस्तरान् ॥ ३३३ ॥

अशीतिस्तिलपुष्पाणि पष्टिर्भागधितण्डुलाः ।

जातोकुसुमपञ्चाश अरिचानि ष पोडण ॥ ३३४ ॥

एषा कुसुमिकावर्त्तिं गतं चक्षुर्निवर्त्तयेत् ॥

इति कुसुमिकावर्त्तिः ।

चन्दनत्रिफलापूग पन्नागतरुशोणितैः ।

जलपिटैरियं वर्त्ति रशेषतिमिरापहा ॥ ३३५ ॥

इति चन्दनाद्यावर्त्तिः ।

व्योषोत्पलाभया कुटतार्धैर्वर्त्तिः कृता हरेत् ।

अर्बुद पटलं काचं तिमिराग्नाशुनिचुतिम् ॥ ३३६ ॥

इति व्योषाद्यावर्त्तिः ।

त्रिफलाव्योषसिन्धुस्य यष्टीतुल्यरसाञ्जनम् ।
 प्रपीण्डरीकं जन्तुघ्नं लोध्रं ताम्रं चतुर्दश ॥ ३३७ ॥
 द्रव्याण्येतानि संचूर्ण्य वर्त्तिः कार्य्यानभोम्बुना ।
 नागार्जुनेन लिखिता स्तम्भे पाटलिपूत्रके ॥ ३३८ ॥
 नाशनी तिमिराणाञ्च षटलानां तथैव च ।
 सद्यः कोपञ्च स्तन्येन स्त्रियां विजयते ध्रुवम् ॥ ३३९ ॥
 किशुकस्वरसेनाथ पितुपुष्पकरक्तता ।
 अञ्जनाक्षोभ्रतोयेन आसन्नतिमिरं जयेत् ॥ ३४० ॥
 चिरसङ्घादिते नेत्रे वस्तामूत्रेण संयुता ।
 उन्मूलयत्य कृच्छ्रेण प्रसादं वाधिगच्छति ॥ ३४१ ॥

इति नागार्जुनाञ्जनम् ।

वर्त्यार्कतूलैः कृतया शशशचर्मगर्भया ।
 प्रदीप्तयामपी ग्राह्या सर्वनेत्रामयांतको ॥ ३४२ ॥

इति शशचर्मगर्भामपी ।

त्र्यपुगैरिककर्पूर यष्टीनीलोत्पलाञ्जनम् ।
 नागकेशरसंयुक्त मशेषतिमिरान्त क्वात् ॥ ३४३ ॥

शतावरीसूर्यसमा प्रदेया एला तथा वारणमूर्द्धतुल्या ।
 देय विडङ्गं वसुभिः समानमृतोः समं चामलकास्थिबीजम् ॥ ३४४ ॥
 विष्णोर्भुजैस्तुल्यगुणं मरीच तद्विक्रमैर्मागधिका प्रदेया ।
 चूर्णं समध्वाञ्जनकर्पमर्द्धमचामयानां विनिवारणार्थम् ॥ ३४५ ॥

१ सूर्याः १२ । २ वारणमूर्द्धानि २१ । ३ वसवः ८ ।

४ ऋतवः ६ । ५ विष्णुभुजाः ४ । ६ विष्णुविक्रमाः १ ।

कंडू सधूमं तिमिरं सुधोर मर्माणि कार्च पटलं त्रिदोषम् ।
ये चापरे रक्तभवा विकारास्तांश्यामयांश्चूर्णवरो निहन्ता ॥ ३४६ ॥

इति शतावर्थादिचूर्णाञ्जनम् ।

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यो ताभ्यां तुल्यमथाञ्जनम् ।

ईषत्कर्पूरसंयुक्त मञ्जनं नयनामृतम् ॥ ३४७ ॥

इति नयनामृतांञ्जनम् ।

मनोह्रातुल्यकस्तूरी मांसीमलयनागरम् ।

समाश शङ्खकर्पूर मशीतिगुणमञ्जनम् ॥

एतच्चूर्णीकृतं सर्वं पङ्क्तिं तिमिरे हितम् ॥ ३४८ ॥

कृष्णमर्षवदने सहविष्कं दग्धमञ्जनमनिर्गतधूमम् ।

चूर्णित नलदपत्रविमिश्रं भिन्नभारमपि रक्षति चक्षुः ॥ ३४९ ॥

वृषण त्रिफलाचक्रु सैन्धवालमनःशिला ।

क्लेदोष्णदाहकण्डूघ्ना वर्त्तिः शस्ताकफ्रापहा ॥ ३५० ॥

सौवीरमञ्जन नित्य पथ्यमक्षोस्ततो भजेत् ।

पञ्चरात्राष्टरात्र वा श्रावणार्थं रसाञ्जनम् ॥

चक्षुस्तजोमय तेन भवेन्न श्लेष्मतो भयम् ॥ ३५१ ॥

सूतकं गन्धकोपेतं चाङ्गेरीरसमूर्च्छितम् ।

अजनं दृष्टिद नृणां नेत्रामयविनाशनम् ॥ ३५२ ॥

त्रिफलाभृङ्गमहीपथ सर्पिर्गामूत्रमध्वजाचीरे ।

नागं समनिपिक्त करोति गरुडोपमं चक्षुः ॥ ३५३ ॥

—०—

त्रिफलाश्रसिभृङ्गरसे च हविषिमधुन्यजादुग्धे च पक्केन सम
कृत्वः शीसेनोत्पादितयांजनं कार्यं प्रत्यहमंजनतश्चक्षुमा जिता
सिंपरोगेन वर्षायामपि पश्येत्पिपीलिका दृष्टमयनमिति ।

त्रिफलसलिलयोगे भृङ्गराजद्रवे च ।
 हविषि च विषकल्के चीरे आज्ञे मधूये ॥
 प्रतिपदमभितप्तसप्तधा शीसमेकम् ।
 प्रणिहितगति पद्यात्कारयेत्तच्छलाकाम् ॥ ३५४ ॥
 तिमिरपटलकण्डूस्त्रावरक्तप्रकीपा-
 नुपचितबहुरोगान् सन्धिवर्त्ताभिजातान् ।
 सवितुरुदयकाले सांजना व्यंजना वा
 हरति नयनरोगाब्धोध्यमाना शलाका ॥ ३५५ ॥

इति शीसकशलाका ।

शृङ्गवेरं भृङ्गराजं यष्टीतैलेन मिश्रितम् ।
 नस्यमेतेन दातव्यं महापटलनाशनम् ॥ ३५६ ॥
 पिण्डोत्ततरुमूलन्तु चौद्रे ण सह योजयेत् ।
 अपक्वं पटलं हन्यात् पक्वं च परिशोधयेत् ॥ ३५७ ॥
 दिवा तु न प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ।
 विरेकदुर्बलादृष्टि रादित्यं प्राप्यसीदति ॥ ३५८ ॥
 तस्मात्साध्यं निशायान्तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ।
 रात्रप्रन्धगुणितं चापि पुष्यत्यञ्जनकार्पितम् ॥ ३५९ ॥
 दोषप्रतिनिवृत्तस्तु हन्यादृष्टिबलं तथा ।
 अधावनादृष्टिस्तिष्ठन् भूयः सञ्जनयेद्भयम् ॥ ३६० ॥
 यान्ते भीते प्ररुदिते मद्यपीते नवज्वरे ।
 उष्णे वेगविघाते च अञ्जनं न प्रशस्यते ॥ ३६१ ॥
 वैमल्यार्थं यथा दर्शं सतैलमवधारणम् ।
 तद्वदञ्जनसंयोगा दक्ष्योर्मलनिवर्त्तणम् ॥ ३६२ ॥
 प्रसन्नविमलाशुक्ला स्थिरादृष्टिर्भवेदतः ।
 प्रातःकुर्व्यात्सदैवैत दञ्जनं व्याधिनाशनम् ॥ ३६३ ॥

अथ नेत्रनिर्माणप्रकारमाह ।

पुत्रिणीलिङ्गिनो लिङ्गं तद्वाशो लिङ्गनाशनः ।
 सर्वेषु लिङ्गनाशेषु वैध्य एकः कफात्मकः ॥ ३६४ ॥
 नोनविशतिवर्षस्य नाशोत्वभ्यधिकस्य च ।
 नाशुपूर्णस्य नोष्णं च लिङ्गनाशन्तु वेधयेत् ॥ ३६५ ॥
 कासश्वासघतक्षीण कर्णशूनाच्चिरोगिणाम् ।
 गर्भिणीचामभीरूणां दृश्याभुक्तवतोऽन्यथा ॥ ३६६ ॥
 मद्यतैलज्वराजीर्णं चयशुक्रविकारिणाम् ।
 पटोलाद्येन संस्त्रिह्य त्रिफलाद्येन सर्पिषा ॥ ३६७ ॥
 लिङ्गनाशे समुद्भूते यथावद्विधिपूर्वकम् ।
 विद्वादैवकृते छिद्रे नेत्रं स्नानेन सेचयेत् ॥ ३६८ ॥
 ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकापट्टेच्छनेः ।
 नेत्रनं सर्पिषाभ्यर्ज्य वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥ ३६९ ॥
 ततो गृहे निरावाधे शयितोत्तानमेव च ॥ ३७० ॥
 चद्धारकामं चवयुः शीवनं कम्पनानि च ।
 तत्कालं नाचरेद्गृहं यन्त्रणाद्ये हपीतवत् ॥ ३७१ ॥
 वरहात्प्रहास्य धावेत् कपायैरनिलापहैः ।
 वायोर्भयाच्च्युशद्गृहं स्वेदयेदक्षिपूर्ववत् ॥ ३७२ ॥
 दशरात्रस्थितं सम्यग् घृतं दृष्टिप्रसाधनम् ।
 प्यात्मर्मां च ममेव्यं लघुवर्णं चापि न स्त्रियः ॥ ३७३ ॥
 रागः शोथोऽर्ददक्षोपं बुद्बुदं क्लृप्तराक्षिता ।
 अधिमन्यादयद्यान्ये रोगाः स्युर्दृष्टवेधजाः ॥ ३७४ ॥
 अहिताचारतो वापि यथास्वन्तानुपाचरेत् ।
 रुजायामक्षिरोगे वा भूयो योगाद्विधोष मे ॥ ३७५ ॥

मदुग्धा सष्टता दूर्वा यवगौरिकशारिदाः ।
 सुखालेपः प्रयोक्तव्यो रुजारागोपयान्तये ॥ ३७६ ॥
 पयस्याशारिवापत्रैर्मञ्जिष्टामधुकैरपि ।
 अजाचीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ॥ ३७७ ॥
 लोभ्रसैन्धवमृद्धीका मधुकैः छागलं पयः ।
 शृतमाश्रयोतने पथ्यं रुजारोगविनाशनम् ॥ ३७८ ॥
 बातघ्नसिद्धे पयसि सिद्धं सर्पिधतुर्गुणे ।
 काकोल्यादिप्रतिबापं प्रयुञ्ज्यात् सर्वकर्मसु ॥ ३७९ ॥
 शाम्यत्येवं नचेच्छूलं सिन्धुस्त्रिदशैश्च मोक्षयेत् ।
 ततः शिरां दहेद्वापि मतिमान् कीर्तित यथा ॥ ३८० ॥
 दृष्टेरतः प्रसादार्थं मंजनं शृणु मे शुभम् ।
 मेघमृद्गस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि ।
 मालत्याश्चैव तुल्यानि मुक्ता वैदूर्यमेव च ॥ ३८१ ॥
 अजाचीरेण संपिष्य तान्त्रे सप्ताहमावपेत् ।
 प्रणिधाय च तद्वर्तीं योजयेदंजने भिषक् ॥ ३८२ ॥
 स्त्रीतोत्रं विद्रुमं फेनं सागरस्य मनःशिला ।
 मरिचानि च तावन्ति कारयेद्वापि पूर्ववत् ॥ ३८३ ॥
 मासेकेन समालिष्य पटलं गृह्णद्दृष्टिहृत् ।
 शम्बूकमांसंजातो रसः पीतोऽनुवाचनम् ॥ ३८४ ॥
 आढ़कोमूलमरिच हरितालरसांजनैः ।
 विद्मेऽस्त्रिं सगुडावर्ति र्योज्यादिव्यांशुपेयिता ॥ ३८५ ॥
 त्रिफलाव्योपसिन्धूयै र्धृतं सिद्धं पिवेन्नरः ।
 चक्षुथं भेदनं हृद्यं दीपनं कफनाशनम् ॥ ३८६ ॥

इति त्रिफलाद्यं घृतम् ।

फलत्रिकाभीरुकपायमिह दुग्धेन यष्टीमधुकल्कयुक्तम् ।

सर्पिः समं चौद्रचतुर्थभागं हन्यात्त्रिदोषं तिमिरं सुदारुणम् ॥ ३८६ ॥

इति फलविकार्यं घृतम् ।

त्रिफलाद्रूपणं द्राक्षा मधुक कटुरोहिणी ।

प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मै ला विडङ्गं नागकेसरम् ॥ ३८८ ॥

नीलोत्पलं शारिवे द्वे चन्दनं रजनीद्वयम् ।

कार्पिकैः पयसातुल्यैः त्रिगुणं त्रिफलारसम् ॥ ३८९ ॥

घृतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वनेत्ररुजापहम् ।

तिमिरं दीपमास्त्राहं कामलां काचमर्बुदम् ॥ ३९० ॥

विसर्पं पटलं कंडूं तोदनं श्वयथुं तथा ।

खालित्यं पलितञ्चैव केगानां पतनं तथा ॥ ३९१ ॥

अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजावर्त्मजाय ये ।

तान्सर्वान्नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ३९२ ॥

न चैवाऽस्मात्परं किञ्चि द्वेषजं काश्र्यपादिभिः ।

दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्याच्चिफलाघृतम् ॥ ३९३ ॥

मध्यमत्रिफलाद्यं घृतम् ।

त्रिफलायारसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च ।

हयस्य च रसप्रस्थं शतावर्याय तप्तमम् ॥ ३९४ ॥

अनाधीरं गुडूच्याय क्षामलक्षारमं तथा ।

प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥ ३९५ ॥

कस्कैः कणासिताद्राक्षा त्रिफलानीलमुत्पलम् ।

मधुकं धीरकाकोली मधुपर्णी निदग्धिका ३९६ ॥

तप्ताधुमिदं विज्ञाय गुमे भास्ते निधापयेत् ।

ऊर्ध्वपानमधःपानं मध्ये पानस्य शक्यते ॥ ३९७ ॥

•यावन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापि कर्षयेत् ।

सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते चातिस्रुतेऽपि च ॥ ३८८ ॥

नक्तांधे तिमिरे काचे नीलिका षट्कार्बुदे ।

अभियन्देऽधिमन्ये च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ॥ ६८८ ॥

नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च ।

अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातग्रद्रूपिताम् ॥ ४०० ॥

स्त्रक्तो वातपित्ताभ्यां सकण्डासन्नदूर कृत् ।

गृभ्रदृष्टिकरं सद्यो बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥

सर्वनेत्रामयं हन्या त्रिफलाद्यं महाघृतम् ॥ ४०१ ॥

इति महात्रिफलाद्यं घृतम् ।

शतमेकं हरितक्या त्रिगुणञ्च विभीतकम् ।

धाढफलानां चत्वारि वृषमार्कवयोः समम् ॥ ४०२ ॥

चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ।

चतुर्भागुस्थितं ज्ञात्वा तदेवमवतारयेत् ॥ ४०३ ॥

शर्करामधुकं द्राक्षा मधुयष्टीनिदग्धिकां ।

काकोलीचीरकाकोली त्रिफलानागकेसरम् ॥ ४०४ ॥

पिप्पलीचन्दनं मुस्तं त्रायमाणा तथोत्पलम् ।

घृतप्रस्थं समं क्षीरं कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ॥ ४०५ ॥

हन्यात्कृतिमिरं काचं नक्ताभ्यं शुक्रमेव च ।

तथा स्त्रावञ्च कण्डूञ्च श्लयथुञ्च कषायताम् ॥ ४०६ ॥

कलुपत्वञ्च नेत्रस्य विन्दर्मपटलापहम् ।

बहुनात्र किमुक्तेन सर्वान्नेत्रामयान् हरेत् ॥ ४०७ ॥

यस्य चोपहता दृष्टिः सूर्याग्निभ्यां प्रशस्यते ।

तस्मै तद्भेषजं प्रोक्तं मूर्ध्वजवृगदापहम् ॥ ४०८ ॥

यथादर्शो मले नीते निर्मलत्वं नियच्छति ।

तद्ददेतेन भीतेन दृष्टिर्निर्मलतां व्रजेत् ॥ ४०९ ॥

वारिद्रोणहयश्चैव वृषभृङ्गकयोस्तुले ॥ ४१० ॥

इति द्वितीयं महात्रिंशत्तन्त्रं चतुर्थम् ।

कृष्णा सशर्करा द्राक्षा चतुर्भुजकयष्टिका ।

एकद्वित्रिचतुर्थ्यांश भागाः सर्वेषु कल्पिताः ॥ ४११ ॥

मृदग्निना पचेद्दीमान् बहुदर्थ्या विघट्टयन् ।

भास्कराख्यमिदं सर्पिर्ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥ ४१२ ॥

तिमिरं शुक्तिकं हन्ति पिक्वं वाऽध्युपितानि च ।

शृङ्गि मन्ददृष्टिञ्च दिवा नक्तान्यमेव च ॥ ४१३ ॥

अस्थोपयोगादत्यन्तं संहारादतिवर्त्तयेत् ।

वयस्तम्भनमायुषं बलीपलितनाशनम् ॥

प्रदरश्च क्षयं श्वासं यकृमूत्रमलार्तिनुत् ॥ ४१४ ॥

इति भास्कराद्यं चतुर्थम् ।

पटोलं कटुकं दार्वी निम्बवासाफलत्रिकम् ।

दुरालभापर्पटकं त्रायन्तीघनचन्दनम् ॥ ४१५ ॥

किराततिक्तयक्ष्माघ्ने पिप्पलीकौटजं फलम् ।

सामञ्जकं मृणालञ्च तत्फलं च समं भवेत् ॥ ४१६ ॥

एतैस्तु कार्पिकैः कल्कैर्विपचेत्सर्पिरुत्तमम् ।

घामलक्ष्यारसं देयं शतावर्थाः समन्वितम् ॥ ४१७ ॥

सुरदारुकपायश्च शृङ्गराजरसं तथा ।

प्रस्यं प्रस्यञ्च मृच्छीया द्विप्रस्यं सर्पिषः पचेत् ॥ ४१८ ॥

पाने च भोजने दद्यात् सर्वभूषांस्तथापहम् ।

विशेषादधिरोगघ्नं तिमिरं च त्रिदोषजम् ॥ ४१९ ॥

पटलं रक्तराजिञ्च मृणशुक्रहरं तथा ।

काशान्मं नातथमान्यश्च कण्डूपित्तामयान्दरेत् ॥ ४२० ॥

वर्त्म गोयहरं चैव दृष्टिरोगकुलापहम् ।

आसन्नतिमिराणाञ्च यच्च दूरान्न पश्यति ॥

अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च सर्वनेत्रामयापहम् ॥ ४२१ ॥

बलवर्णकरं धन्यं दृष्टिर्षुष्टिविधर्षनम् ।

महापटोलाद्यमिदं ख्यातं वैदेहनिर्मितम् ॥ ४२२ ॥

इति महापटोलाद्यं घृतम् ।

रास्त्राफलत्रयक्वाथे दशमूले च तत्कृते ।

कल्को च जीवनीयानां घृतं तिमिरनाशनम् ॥ ४२३ ॥

इति रास्त्राद्यं घृतम् ।

विभीतकशिवाधात्री पटोलारिष्टवासकैः ।

आढ़कीरससंसिद्धं तैलं तिमिरनुत्परम् ॥ ४२४ ॥

इति विभीतकाद्यं तैलम् ।

संपिथ्य त्रिफलाश्लोघ सुशीराणि प्रियंगुकम् ।

तैलमेतैर्विपक्व स्याच्छ्लैश्चिके नस्यमुत्तमम् ॥ ४२५ ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ।

गवां शकृत् क्वाथविपक्व मुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरे च नस्यतः ।

घृतं हितं केवलमेव पैत्तिके तथाऽणुतैलं पवनासृगुत्ययोः ॥ ४२६ ॥

इति गोमयतैलम् ।

भृङ्गराजरसप्रस्थे यष्टीमधुपलेन च ।

तैलस्य कुडव पक्वं सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ॥

नस्यादलीपलितघ्नं भासेनैतन्न संग्रयः ॥ ४२७ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् ।

भृङ्गप्रस्थ तैलात् कुडवं तथा पलञ्च मधुकस्यापि ।

चीरप्रस्थविपक्वं गतमपि चक्षुर्विनिवर्त्तयेत् ॥ ४२८ ॥

इति द्वितीयभृङ्गराजतैलम् ।

तैलस्य पचेत् कुड्मं मधुकस्य पलेन कल्कपिष्टेन ।
 आमलकरसप्रस्थं चीरप्रस्थेन संयुतं कृत्वा ॥ ४२६ ॥
 अजितं नाम्ना तैलं तिमिरं हन्यान्निमिप्रोक्तम् ।
 विमलां कुरुते दृष्टिं नष्टामप्यानयेन्नयने ॥ ४३० ॥

इत्यजितं तैलम् ।

नीलोत्पलं मधुकनागरपुण्डरीक
 द्राक्षासुयष्टीमधुकांशुमतोकणाद्य ।
 कण्टारिकामलकशावर चोधगन्धाः
 कासोसशर्करबलोहपमाथ रास्त्रा ॥ ४३१ ॥
 मञ्जिष्टया सह समैरपि सूक्ष्मपिष्टै-
 स्तैलं पचेत्तु पयसा च चतुर्गुणेन ।
 नस्यं नृणां तिमिरकाचनिशान्ब्ययुक्तान्
 पाकात्पयान् सपटनार्जुननोलिकाद्य ॥ ४३२ ॥
 पिप्पलावुदामरुधिरसुतिवर्त्मकडून्
 स्रग्दं जयेद्विहितभोजनभङ्गुराणाम् ।
 बाधिर्यमर्दितहनुप्रहदन्तचालं
 नामास्यपूयगलगण्डकृत्कार्त्तान् ॥ ४३३ ॥
 कर्णाक्षिशूलदशनामयशोर्परोगां
 जिह्वामयान् जयति कण्ठगतांय सर्वांन् ।
 अभ्यङ्गनेन नियतं शिरसि प्रयथात्
 स्याद्विद्वन्ति षटनाक्षिशिरोविकारान् ॥ ४३४ ॥

इति नीलोत्पलाद्यं तैलम् ।

क्षीयकर्मभक्तौ मेदा द्राक्षांशुमतौ निदग्धिकाहृष्टौ ।
 मधुकं यनाधिङ्गं मञ्जिष्टा शर्करारास्त्रा ॥ ४३५ ॥

नीलोत्पलं श्वदंष्ट्रा प्रपौण्डरीकं पुनर्नवालवणम् ।
 पिप्पल्यः सर्वेषां भागैरक्षांशिकैः पिष्टैः ॥ ४३६ ॥
 तैलं वा यदि सर्पिर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणं पक्वम् ।
 घ्रात्रेय निर्मितमिदं तैलं नृपवल्लभं नाम्ना ॥ ४३७ ॥
 तिमिरं पटलं काचं नक्ताभ्यमर्बुदं तथाभ्यञ्च ।
 श्वेतञ्च लिङ्गनाशं नाशयति नीलकाव्यङ्गम् ॥ ४३८ ॥
 मुखनासादौर्गन्ध्यं पलितञ्च कालजं हनुस्तम्भम् ।
 श्वासं कासञ्च हिक्कां शोषं स्तम्भं तथान्याञ्च ॥ ४३९ ॥
 सुखजाभ्यमर्द्धभेदं रोगं बाहुग्रहं शिरः स्तम्भम् ।
 रोगानथोर्ध्वजत्रोः सर्वानचिरेण नाशयति ॥ ४४० ॥
 इति नृपवल्लभं तैलम् ।

पिप्पलीमधुकं द्राक्षा शुभ्राजीवककर्पभौ ।
 सोत्पलं पुण्डरीकञ्च मधुपर्णीफलत्रयम् ॥ ४४१ ॥
 धावनीक्षीरकाकोली मञ्जिष्ठाहृतीबला ।
 पुनर्नवाशताह्वा च विडङ्गं गोक्षुरुस्थिरा ॥ ४४२ ॥
 एतान्यर्द्धपलानीह श्लक्ष्णपिष्टानि पाचयेत् ।
 त्रिफलाभृङ्गवासानां प्रपीड्यप्रस्थसम्मितान् ॥ ४४३ ॥
 बीजसरोवरस्तस्य प्रस्थमेकं तु दापयेत् ।
 गृष्टीक्षीरस्य प्रस्थौ च द्वौ द्वौ तस्य प्रदापयेत् ॥ ४४४ ॥
 सृष्टग्निना पचेत्पात्रे शनैः सम्यक् पचेद्भिषक् ।
 त्रिफलाद्येन पयसा सम्यग् दृष्टन्तु मानवम् ॥ ४४५ ॥
 मोदकेनाभयाद्येन कृत्वा संशोधनं ततः ।
 यथोक्तेन विधानेन भिषग्विद्वान् प्रदापयेत् ॥ ४४६ ॥
 तिमिरि च रानक्ताभ्ये शुक्रे काचे चतुर्विधे ।
 आसन्नं यो न पश्येत् यद्य दूरान्न पश्यति ॥ ४४७ ॥

प्रकाशमायतं वा यो नष्टदृष्टिश्च मानवः ।
 मन्ददृष्टिः स्तब्धदृष्टि रधोदृष्टिश्च योजयेत् ॥ ४४८ ॥
 अतिरिक्ते प्रदिष्टे च रक्ते वाताश्रिते तथा ।
 वातपित्तप्रदुष्टे क्षिण पित्तश्लेष्मप्रदूपिते ॥ ४४९ ॥
 कडूयते च स्रवति पित्तेनात्याकुलाक्षता ॥ ४५० ॥
 विद्युत् खद्योतवत्प्रश्येत् सूर्यचन्द्रसमप्रभाम् ।
 सर्वदा चक्रता दृष्टिः सर्वनेत्रविकारनुत् ॥ ४५१ ॥
 इति महापिप्पल्याद्य तैलम् । इति तिमिरोपक्रमः ।

—०—

अथ कृष्णो काचचिकित्सामाह ।

काचे रक्तं जलौकाभिः हृत्वा पूर्वोक्तमाचरेत् ॥ ४५२ ॥
 शाणार्धं मरिच द्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।
 शाणार्धं सैन्धवाच्छाण नवसीवीरकाञ्चनात् ॥ ४५३ ॥
 पिष्टं सूक्ष्मं शिलायाञ्च चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।
 कण्डूकाचकफार्तानां मलानाञ्च विशोधनम् ॥ ४५४ ॥

इति मरिचादिचूर्णाञ्जनम् ।

समेपशुद्धान्जनभागसम्मितः शङ्खाञ्जनः काचमलं व्यपोहति ॥४५५॥

इति मेपशुद्धान्जनम् ।

शिलासैन्धवकासोम शस्त्रव्योपरसांजनैः ।

संचौद्रे. काचशुक्रार्म तिमिरघ्नोरमक्रिया ॥ ४५६ ॥

दोषाधिप्तिमिरान्ये च तिमिरोक्तां क्रम हितम् ॥ ४५७ ॥

वचात्त्रिहृच्चन्दनकुण्डली च भूनिम्बनिम्बे रजनी सवामा ।

मर्त्यं जलस्य क्षयिताष्टभागं पिबेत्सुजीर्णं नकुलान्धरोगे ॥ ४५८ ॥

काचं निशाम्ब्यं तिमिरं तथाऽन्यान्ने त्रामयांस्तस्य च वर्त्मसंधौ ।
चिरप्रवृत्तानचिरेण हन्ति वज्रो यथाद्रोन् सुराजमुक्तः ॥ ४५८ ॥

—०—

अथ नक्ताम्बचिकित्सामाह ।

करञ्जपद्मकिञ्चल्कं चन्दनोत्पलगैरिकैः ।
गोशङ्खद्रससंपिष्टैः नक्ताम्ब्येऽञ्जनमिष्यते ॥ ४६० ॥
रसाञ्जनं निशादारु जातिपत्ररसो मधु ।
नक्ताम्ब्यतांजयेदेत दञ्जनं साधुयोजितम् ॥ ४६१ ॥
रसांजनं हरिद्रे द्वे मालतीमधुपल्लवाः ।
गोशङ्खद्रससंयुक्ता वर्त्तिरात्रप्रन्थनाग्निनी ॥ ४६२ ॥
जातीपत्ररसचौद्र निशाङ्खयरसांजनैः ।
नक्ताम्ब्यमञ्जनं हन्यात् कृष्णायागोमयान्वितम् ॥ ४६३ ॥
दध्नाविष्टं भरिचं रात्रप्रन्थ्याञ्जनमिष्यते ।
पिप्पल्योऽपि हितास्तद्व ह्योशङ्खद्रसभाविताः ॥ ४६४ ॥
कणाक्षागयकृन्मध्ये पक्ता तत्राणुपेषिता ।
अचिरादन्ति नक्ताम्ब्यं तद्वत्सचौद्रमूपणम् ॥ ४६५ ॥
पचेच्च गोधायकदर्वपाटितं सुपूरितं मागधिकाभिकाभिरग्निना ।
निषेवितं तद्यकृदजनेन निहन्ति नक्ताम्ब्यमसंशयं खलु ॥ ४६६ ॥
इति रात्रप्रन्थोपक्रमः ।

—०—

अथ दृष्टिरोगचिकित्सामाह ।

नेलोत्पन्नस्य किञ्चल्कं गैरिकञ्च शङ्खद्रसम् ।
गुटिकाञ्जनमेतत्स्या दिनरात्रप्रन्थयोर्हितम् ॥ ४६७ ॥

नदीजशंखत्रिकटून्यऽथाञ्जनं

मनःशिलाङ्गै च निशे गवां शकृत् ।

सचन्दनेयं गुटिकाय चाञ्जने

प्रशस्यते रात्रिदिनेष्वपश्यताम् ॥ ४६८ ॥

सूर्यदर्शनदग्धायां क्रियां शीतां प्रयोजयेत् ।

हिमं घृष्टं घृतोपेत मञ्जनञ्चोपशस्यते ॥ ४६९ ॥

रसांजनं घृतं चूद्रं तालीसं स्वर्णगैरिकम् ।

गोशकद्रससयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ॥ ४७० ॥

काश्मरीपुष्पमधुक दावीलोध्ररसांजनैः ।

सचूद्रमञ्जन कुर्यात् पित्तव्याधिप्रशान्तये ॥ ४७१ ॥

इति दृष्टिगतरीगोपक्रमः ।

—०—

अथ शुक्लगतरीगनिदानमाह ।

प्रस्तार्थीर्मतनुस्तीर्षं श्यावं रक्तं निभं सिते ।

सखेत मृदुशुक्लार्मं शुक्ले तद्वर्धते चिरात् ॥ ४७२ ॥

पद्माभ मृदुरक्तार्मं यन्मांसञ्चोयते सिते ।

पृथुमृद्द्विमांसार्मं बहुलञ्च यत्कन्निभम् ॥ ४७३ ॥

स्थिरं प्रस्तारिमांसाव्यं शुष्कं स्रायूर्मपञ्चमम् ॥ ४७४ ॥

श्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु विन्दवो ये ।

शुक्लाभाः सितनियताः सशक्तिसन्नः ।

एकरोयः शशरुधिरोपमश्च विन्दुः

शुक्लस्यो भवति तदर्जुनं वदन्ति ॥ ४७५ ॥

श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतम् ।

पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्यसन्निभम् ॥ ४७६ ॥

जालाभः कठिनशिरो महान् सरक्तः

सन्तानः स्मृत इह जालसञ्चितस्तु ।

शुक्लस्याः सितपिडिकाः शिराहताया

स्ताम्रुयादसितसमीपजाः शिराजाः ॥ ४७७ ॥

कांस्याभोऽमृदुरथ वारिविन्दुकल्पो

विज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः ॥ ४७८ ॥

अथ चिकित्सांमाह ।

प्रस्तार्थर्मं च स्यायुर्मं तथैवार्माधिसंज्ञकम् ।

लोहितार्मं च शुक्लार्मं कृष्णं प्राप्तानि छेदयेत् ॥ ४७९ ॥

अर्मवाल्पं दधिनिभं नीलं रक्तमथापि वा ।

धूसरं तनुयच्चापि शुक्लवत्सुर्पाचरेत् ॥ ४८० ॥

कृष्णलोहरजस्ताम्रं शंखविद्रुमसिन्धुजैः ।

ममुद्रफेनकाशीश स्त्रीतोऽञ्जनसुमस्तुभिः ।

लेपनं वा कृतं नम्यं परमुत्तममर्माणि ॥ ४८१ ॥

पिप्पलीत्रिफलालाक्षा लोहचूर्णं ससैन्धवम् ।

भृङ्गराजरसे पिष्टं गुटिकांजनमिष्यते ॥ ४८२ ॥

अर्मं सतिभिरं काचं कंडूं शुक्रं तद्यार्जुनम् ।

अजकां नेत्ररोगांश्च हन्याद्विरवशेषतः ॥ ४८३ ॥

संचूर्णमरिचाऽच्चे च रजन्यारसमर्दिते ।

लेपनादर्मणां नाशं करोत्येष प्रयोगराट् ॥ ४८४ ॥

पुष्याक्षतार्च्यं जसितोदधिफेनशद्द

सिन्धूल्यगैरिकशिलाभरिचैः समांशैः ।

पिष्टैस्तु माचिकरसेन रसक्रियेयं

हन्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान् ॥ ४८५ ॥

क्रियां शुक्त्यामये कुर्यात्पित्ताभिष्यन्दजिच्छुभाम् ॥ ४८६ ॥

बलासाह्वयपिष्टे तु कार्थ्यं शोणितमोक्षणम् ।

कफाभिष्यन्दवत्सर्वं क्रम कुर्याद्विचक्षणः ॥

अञ्जनं कट्फलं व्योष वीजपूररसाञ्जनैः ॥ ४८७ ॥

अर्जुने शर्करा मस्तु चोद्रे राश्रोतनं हितम् ।

शङ्ख चोद्रेण सयुक्तः कतकः सैन्यवेन वा ॥

सितयाऽर्णवफेनो वा पृथगंजनमर्जुने ॥ ४८८ ॥

इति शुक्लजाः ।

—०—

अथ सन्धिजानां निदानमाह ।

पक्व शीथ. सन्धिजी य सतोदः पूयस्त्रावी सोऽत्र पूयालसास्य ।

ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टि सन्धावपाकी कडूप्रायो नोरुजस्तूपनाह. ॥४८९॥

गत्वा सन्धीनश्चुमार्गेण दोषाः कुर्युस्त्रावाञ्जचणैः स्वरुपेतान् ।

त द्वि स्त्रावनेत्रनाडीति चैके तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्धा ॥४९०॥

पाकात्सन्धी सस्रवेद्यस्तु पूयं पूयस्त्रावोऽसौ गदः सर्वजस्तु ।

श्वेत सार्द्रं पिच्छल य स्रवेत्तु श्लेष्मास्त्रावः सविकारो मतस्तु ॥४९१॥

रक्तास्त्राव' शोणितोत्थो विकारः रक्त चोष्णं सस्रवेत्तन्नभूतम् ।

हारिद्राभ पीतमुष्णं जलाभ पितात् स्त्राव सस्रवेत्सन्धिमध्यात् ४९२

ताम्ना तन्वीदाहशूलोपपन्ना रक्तात् ज्ञेया पर्वणीवृतशोथा ।

जाता सन्धी कृष्णशुक्लोऽलजी स्यात्तस्मिन्नवस्थापिता पूर्वीलिङ्गैः ४९३

कृष्णमिग्रन्थिर्वत्सनः पक्ष्मण्य कडू कुर्यु कृमयः संधिजाताः ।

नानारूपावर्त्म शुक्लान्तसन्धी चरत्यन्तर्लोचनं दूषयन्तः ॥ ४९४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पूयालसे शिरां भित्वा तत्सुप्तमुपनाहवा ।

नेत्रपाकविधिं कुर्यात् परं मुक्ताजनं हितम् ॥ ४८५ ॥

भित्त्वोपनाहं कफज पिप्पलीमधुसैधवैः ।

विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समन्ततः ॥ ४८६ ॥

त्रिफलामृतकासीस सैन्धवैः सरसांजनैः ।

रसक्रिया कृमिग्रन्थो भिन्ने स्याद्यतिसारणम् ॥ ४८७ ॥

पर्वणी पिटिकां सन्धिभागे छिन्द्यादसंशयम् ।

हितं चाभ्यधिके छिन्ने च्योतनं मधुसैन्धवैः ॥ ४८८ ॥

स्त्रावेषु त्रिफलाकार्यं यथा दोष प्रयोजयेत् ।

चौद्रेणान्येन पिप्पल्या मियं विध्येच्छिरां तथा ॥ ४८९ ॥

पष्याच्चधात्रीफलमध्यबीजे स्त्रिद्वारे कभागैर्विदधीतवर्तिम् ।

तयांऽजघेदशुमतिप्रवृद्ध मक्षोर्हरेत्कष्टमपि प्रकोपम् ॥ ५०० ॥

सप्ताह्नाशारिवानन्ता कालीयागरुचन्दनैः ।

यतपुष्पाश्वगन्धानां चूर्णैस्त्रैल विपाचयेत् ॥ ५०१ ॥

पयस्यष्टगुणे नस्य मेतदशुहरं पम् ॥ ५०२ ॥

चक्षुः स्त्रावप्रशान्त्यर्थं कार्यमेतन्महीपधम् ।

द्विज्वलस्य फलं घृष्ट्वा पानीये नित्यमंजनम् ॥ ५०३ ॥

कर्पासीफलजंज्वाम्रं जलैर्घृष्टं रसांजनम् ।

मधुयुतं चिरोत्पन्नं चक्षुः स्त्रावमपोहति ॥ ५०४ ॥

इति संधिगतरोगोपक्रमः ।

—०—

अथ वर्त्मजानां निदानमाह ।

अभ्यन्तरमुखीताम्रा वाह्यतो वर्त्मनश्च या ।

सोत्सङ्गोत्सङ्गपिटिका रक्तजा स्थूलकंडूरा ॥ ५०५ ॥
 वर्त्मन्ते पिटिकाधाता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।
 भिषग्भिराद्यैस्ताः प्रोक्ताः कुम्भिकाः सन्निपातजाः ॥ ५०६ ॥
 स्राविण्यः कण्डूरा गुर्वी रक्तसर्पपसन्निभाः ।
 रुजावन्यश्च पिडिकाः पोथक्य इति कीर्त्तिताः ॥ ५०७ ॥
 पिटिका या स्थिरा स्थूला सूक्ष्माभिरभिसंहता ।
 वर्त्मस्या शर्करा नाम सरोगो वर्त्मद्रूपकः ॥ ५०८ ॥
 एवार्बुबीजप्रतिमाः पिटिका मन्दवेदनाः ।
 श्लक्ष्णाः खराद्य वर्त्मस्यास्तदर्शीवर्त्मकोर्त्यते ॥ ५०९ ॥
 दीर्घांकुरः खरस्पर्शं दारुणोऽभ्यन्तरोद्भवः ।
 व्याधिरपोऽतिविख्यातः शुष्कार्श इति कीर्त्यते ॥ ५१० ॥
 दाहतोदवतीताम्ना पिटिकावर्त्मसम्भवा ।
 मृद्दीमन्दरुजासूक्ष्मा ज्ञेया साञ्जननामिका ॥ ५११ ॥
 वर्त्मोपचीयते यस्य पिटिकाभिः समन्ततः ।
 सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद्बहुलवर्त्मतत् ॥ ५१२ ॥
 कंडूमताल्पतोदेन वर्त्मशोथेन यो नरः ।
 न सम ह्लादयेदक्षि सभवेद्वर्त्मवन्धकः ॥ ५१३ ॥
 मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्मसम एव च ।
 अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्षणवर्त्मंति तद्विदुः ॥ ५१४ ॥
 क्लिष्ट पुनः पित्तयुतं शोणितं विदहेद्यदा ।
 ततः क्लिन्नत्वमापन्नं मुच्यते वर्त्मकर्दमम् ॥ ५१५ ॥
 वर्त्मं यदाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् ।
 तदाहु श्याववर्त्मंति वर्त्मरोगविशारदाः ॥ ५१६ ॥
 अरुजं बाह्यतः शूनं वर्त्मयस्य नरस्य हि ।
 प्रक्लिन्नवर्त्मं तद्विद्यात् क्लिन्नमल्पथमन्ततः ॥ ५१७ ॥

यस्य धीतान्यधीतानि सन्नश्यन्ते पुनः पुनः ।
 वर्त्मान्युपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्न वर्त्मतत् ॥ ५२८ ॥
 विमुक्तसन्धिनियेष्टं वर्त्मयस्य न भीष्यते ।
 एतद्वातहृत्तं वर्त्मं सरुजं यदि वा रुजम् ॥ ५२९ ॥
 वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् ।
 विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमविलम्बितम् ॥ ५३० ॥
 विमेषिणीः शिरावायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयः ।
 चालयत्यथ वर्त्मानि निमेष इति तद्विदुः ॥ ५३१ ॥
 वर्त्मस्यो यो विवर्धेत लोहितो मृदुरंकरः ।
 तद्रक्तजं शोणितार्शः छिन्नं छिन्नं विवर्धते ॥ ५३२ ॥
 आपाकिकठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवो रुजः ।
 सकंडूः पिच्छलः कोल संस्थानोलगणस्तु सः ॥ ४२३ ॥
 चयो दोषा बहिः शोथं कुर्युं शिष्टद्राणि वर्त्मनोः ।
 प्रस्रवन्त्यन्तरुदकं विसवद्विसवर्त्मतत् ॥ ५२४ ॥
 वाताद्या वर्त्मसंकोचं जनयन्ति यदा मलाः ।
 तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः ॥ ५२५ ॥
 प्रचालितानि वातेन पद्माण्यक्षिविशन्ति हि ।
 घृथ्यन्त्यक्षिमुहुस्तानि संरम्भं जनयन्ति च ॥ ५२६ ॥
 अस्मिते च मिते भागे मूलकोशात्पतन्त्यपि ।
 पद्मकोपः सविज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ॥ ५२७ ॥
 वर्त्मपद्माशयगतं पित्तं रोमाणि शान्तयेत् ।
 कंडूदाहञ्च कुरुते पद्मशान्तं तमादिशेत् ॥ ५२८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

उत्सङ्गिनीबहलकर्दमवर्त्मनो च श्यावञ्च यद्य पठितं ब्रिहवन्धवर्त्म ।

क्लिष्टञ्च पोथकियुतं खलु वर्त्म यच्च

कुम्भीकिनो च सह शर्करया च लेख्याः ॥ ५२८ ॥

श्लेष्मोपनाहलगणी च विसं च भेद्याः

ग्रन्थिश्च यः क्लमिक्ततोऽञ्जननामिका च ॥ ५३० ॥

स्त्रिन्नां भित्वा विनिष्पोद्य भिन्नामञ्जननामिकाम् ।

शिशैलानतसिन्धुत्यैः सच्चोद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ५३१ ॥

रसाञ्जनमधुभ्यां वा भित्वा शस्त्रेण कर्मवित् ।

प्रतिसार्थ्यांजनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः ॥ ५३२ ॥

स्वेदयेद्दृष्ट्यांगुल्या हरेद्रक्तं जलौकसा ।

करे संवृष्य दुर्वर्णं मञ्जयेत्सोचनं मुहुः ॥

द्वित्रिवारं शमयति कंडूं दीपान्विताञ्जनम् ॥ ५३३ ॥

रसाञ्जनं व्योषयुतं संपेष्य वटकीकृतम् ।

कंडूपाकान्वितां हन्ति नूनमञ्जननामिकाम् ॥ ५३४ ॥

रोचनाचारतुत्यानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ।

प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगण इष्यते ॥ ५३५ ॥

निमेषं नाशमायाति सर्पिस्तेन च पूरणम् ॥ ५३६ ॥

स्वेदयित्वा विसयन्थिं क्षिद्राण्यस्य निराश्रयः ।

पक्वं भित्वा तु शस्त्रेण सैन्यवेन च पूरयेत् ॥ ५३७ ॥

आलदारुवचापिष्टा सुरसापत्रवारिणा ।

छायाशुष्ककृतावर्तिं क्लिन्नवर्त्मनिवारिणी ॥ ५३८ ॥

रसाञ्जनं सर्वरसो जातीपुष्पं मनःशिला ।

समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥ ५३९ ॥

एतत्समांशं मधुना पिष्ट्वा प्रक्लिन्नवर्त्मनि ।

अञ्जनं क्लेदकडूघ्नं पक्ष्मणाश्च प्ररोहणम् ॥ ५४० ॥

अथ पित्तलक्षणमाह ।

पित्तश्लेष्मप्रकोपेन वर्मान्तः संग्रकुष्यति ।

नाम्नाऽतिलोमशं वापि विक्लिष्टं पित्तमेव च ॥ ५४१ ॥

—०—

तस्य चिकित्सामाह ।

वर्माऽवलेखं बहुशस्तथा शोणितमोक्षणम् ।

पुनः पुनर्विरिकञ्च पित्तरोगातुरो भजेत् ॥ ५४२ ॥

पित्तीस्त्रिग्वधो वमेत्पूर्वं शिरया च सुतेऽसृजि ।

शिलारसाञ्जनव्योष गोपित्तैर्वर्तिरञ्जनम् ॥ ५४३ ॥

पित्तघ्नं छागमूत्रेण भावितं देवदारु च ॥ ५४४ ॥

हरितालवचादारु सुरसारसपिट्टितम् ।

अभयारससंपिष्टं तगरं पित्तनाशनम् ॥ ५४५ ॥

काकमाचीफलैकेन घृतयुक्तेन बुद्धिमान् ।

धूपयेत्पित्तरोगार्त्तं पतन्ति क्लमयोऽचिरात् ॥ ५४६ ॥

तुल्यकस्य पलं श्वेतमरीचानि च विंशतिः ।

त्रिंशताकाञ्चिकपलैः पिष्ट्वा ताम्ब्रे निधापयेत् ॥ ५४७ ॥

पित्तानपित्तान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।

उखेकेनोपदेहान्शु कंठुशोयांस्य नाशयेत् ॥ ५४८ ॥

सैन्धवं गुह्यांबुयुक्तं मपामार्गजटया ताम्ब्रे, घृष्ट्वा ।

वर्त्मबिल्लेखनं विधिनार मस्राहरच्चिपिटपित्तहरम् ॥ ५४९ ॥

काशीशजातिकलिका रसाञ्जनक्षौद्रमरिचतुल्यांशैः ।

अपनयति पित्तकत्वं पिट्टैः पयसाञ्जनं सद्यः ॥ ५५० ॥

ताम्ब्रपात्रे गुह्यामूलं सिन्धूत्यं मरिचान्वितम् ।

आरनालेन संघृष्टं मञ्जनं पित्तनाशनम् ॥ ५५१ ॥

पुष्पकाशीशचूर्णं वा सुरसारसभावितम् ।
 ताम्ब्रे दशाहं तत्पिबन्न पञ्चशतनमञ्जनम् ॥ ५५२ ॥
 प्रलीपाच्छमयेन्नूनं चिपिटारथ्यं गदं नृणाम् ।
 शठीपत्रकनिर्ध्यासं रसदृष्टं हरीतकी ॥ ५५३ ॥
 लाक्षानिर्गुण्डीमृद्गदावीरसेन
 श्रेष्ठं कर्पासं भावितं सप्त कृत्वः ।
 दीपाः प्रज्वाल्याः सर्पिषां तप्तमुत्था
 श्रेष्ठा पिहानां रोपणार्थं मपीसा ॥ ५५४ ॥
 याप्यः पद्मोपरोधस्तु रोमोद्धरणलेखनैः ।
 बर्तमन्युपचितं लेख्यं स्वाव्यमुक्लिष्टशोणितम् ॥ ५५५ ॥

—०—

अथोपपद्मलक्षणमाह ।

अन्तर्मुखानि पद्माणि जनयन्ति मलास्त्रयः ।
 बाधां कुर्वन्ति रोमाणि तमाद्भुरूपपद्मकम् ॥ ५५६ ॥

—०—

अथ तस्य चिकित्सामाह ।

प्रवृद्धान्तर्मुखं रोमसहिष्णोरुद्धरेच्छनैः ।
 सन्देशेनोद्धरेद् दृष्ट्यां पद्मरोमाणि बुद्धिमान् ॥ ५५७ ॥
 सर्पिषाशतधीतेन सेचयेद्द्वणरोपणैः ।
 यष्टीसिद्धं घृतं सेकात् सद्यो हरति वेदनाम् ॥ ५५८ ॥
 सेचनात् पाचितं छित्वा गैरिकेनावचूर्णयेत् ।
 रसाञ्जनाम्बुना सेकान् कुर्यात्लाक्षारसेन तु ॥ ५५९ ॥
 ह्यौ च भ्रुवोरधोभागी पद्मान्तादेकमेव च ।
 'भाग' त्यक्त्वा तु शस्त्रेण व्यध्येत्तिर्य्यग्गदं स्थितम् ॥ ५६० ॥

रक्तं वस्त्रेण गृह्णीयात् स्थिते रक्ते च सेचयेत् ।

मुद्गमात्रान्तरैर्भागे र्वभ्यात्पट्टं ललाटतः ॥ ५६१ ॥

सूच्य्रेणाग्निवर्णेन रोमकूपाणि निर्दहेत् ।

प्रदेहाः शीतलाः कार्याः क्रिया पक्ष्मोपरोधनी ॥ ५६२ ॥

रक्षत्रच्चिदहेत्पक्ष्म तप्तलोहशलाकया ।

पक्ष्मकोपे पुनर्नैव कदाचिद्रोमसम्भवः ॥ ५६३ ॥

इति वर्त्मपक्ष्मरोगोपक्रमः ।

—०—

अथ सशैल्यनेत्रलक्षणमाह ।

स्रवत्यश्रुचयन्नेत्रं वृत्त लोहितराजिभिः ।

निमिषोन्मेषणाऽशक्तिं सशैल्यं तं विस्निर्दिशेत् ॥ ५६४ ॥

—०—

तस्य चिकित्समाह ।

नेत्रे त्वभिहितं कुर्याच्छीतमाच्योतनं हितम् ।

अन्तःस्त्रीस्तन्यसेकद्य रत्तामोचश्च शस्यते ॥ ५६५ ॥

दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्यात् ।

स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ॥

श्लेदाग्निधूमभयशोकरुजाभिघातैः

अभ्याहृतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् ॥ ५६६ ॥

आगन्तुदोषं प्रसमोष्यकार्यं वक्तोषणा स्वेदनमादितस्तु ।

आच्योतनं स्त्रोपयसा तु सद्यो यच्चापि पित्तञ्चतजापह स्यात् ५६७

सूर्योपरागाश्वरविद्युदादि विलोदनेनोपहृतेक्षणस्य ।

सन्तर्पणं स्निग्धहिमादिकार्यं साय निषेध्या स्त्रिफलाप्रयोगाः ॥ ५६८ ॥

निशाब्दत्रफलादावीं सिर्तामधुसमन्वितम् ।

अभिघाताक्षिशूलघ्नं नारीक्षीरेण पूरणम् ॥ ५६८ ॥

इत्काटाङ्कुरजस्तद्वत् स्वरसो नेत्रपूरणम् ॥ ५६९ ॥

वटपत्रपुटे क्षिप्तं कलिङ्गं सृष्टं पचेत् ।

तद्रसस्तरपणे चाक्षो र्वं स्युर्जाङ्गलारसाः ॥ ५७१ ॥

आजं घृतं क्षीरपानं मधुकं सोत्पलानि च ।

जीवकर्पभकौ मेदा पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥

सर्वनेत्राभिघातेषु सर्पिरेतत्प्रशस्यते ॥ ५७२ ॥

इत्याजं घृतम् । इति नयनाभिघातः ।

सितमरिचनागरकेशर नीलोत्पलकल्कवर्त्तितावर्त्तिः ।

शमयति सततं निद्रां सूर्यस्तमश्चन्द्रलेखेव ॥ ५७३ ॥

हृहतीफलसैन्धव यष्टीमधुकल्कीतकैर्नस्यम् ।

अतिविततामपि सततां निद्रामेव सततं हन्यात् ॥ ५७४ ॥

क्षौद्राश्वलालासंघट्टै र्मरिचैर्नैत्रमञ्चयेत् ।

अतिनिद्राशमयार्ति तमः सूर्योदयादिव ॥ ५७५ ॥

इति वङ्गसेने नेत्ररोगनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ६७ ॥

—०—

अथ शिरोरोगनिदानमाह ।

शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।

सन्निपातेन रक्तेन चयेण क्रिमिभिस्त्रया ॥ १ ॥

सूर्यावर्त्तानन्तवात शंखकोर्ध्वावभेदकैः ।

एकादशविधस्याऽस्य लक्षणानि प्रचक्षते ॥ २ ॥

यस्यऽनिमित्तं शिरसो रुजय भवन्ति तीव्रानिश्चि चातिमात्रम् ।

बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः सममीरणेन ॥ ३ ॥
 यस्योष्णमङ्गारचितं तथैव धूप्येच्छिरो दहति चाचिनासा ।
 शीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ॥ ५ ॥
 शिरो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं गुरुप्रतिष्ठञ्च मथो हिमञ्च ।
 शूनाच्चिकूटं वदनञ्च यस्य शिरोऽभितापः सकफः प्रकोपात् ॥ ५ ॥
 शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।
 रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥ ६ ॥
 असृग्बसा श्लेष्मसमीरणानां शिरोगतानामिह सत्रयेण ।
 क्षवः प्रवृत्तिः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् ॥
 सखेदनच्छर्दनधूमनस्यै रसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ॥ ७ ॥
 निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः ।
 घ्राणाच्च गच्छेद्द्राघरं सपूयं शिरोऽभितापः कृमिभिः सघोरः ॥ ८ ॥
 सूर्योदयं या प्रतिमन्दमन्दमच्चि भ्रुवं रुक्मसुपैतिगाढम् ।
 विवर्द्धते चांशुमता सहेव सूर्यापहृत्तौ विनिवर्त्तते च ॥ ९ ॥
 शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाद्वा ।
 सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यापहृत्तं तमुदाहरन्ति ॥ १० ॥
 दोषाः प्रदुष्टास्तय एवमन्यां संपीड्यगाढं सरुजां सुतोत्राम् ।
 कुर्वन्ति चाच्चि भ्रुवि शंखदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥ ११ ॥
 गण्डस्य पार्श्वं तु करोति कम्प हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान् ।
 अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दीपत्रयोत्थं शिरसो विकारम् ॥ १२ ॥
 रूक्षाशनाध्यशनप्राग् बातावश्याय मैथुनेः ।
 वेगसन्धारणायास ध्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ १३ ॥
 केवलः सकफो वार्धं गृह्णोत्वः शिरसो बली ।
 मन्याभ्रूशंखकर्णाच्च ललाटार्धेऽतिवेदनाम् ॥ १४ ॥
 शस्त्वारणिनिभां कुर्यात्तोत्रां सोर्ध्वावमेदकः ।

नयन वायवा योत्र मतिवृद्धो विनाययेत् ॥ १५ ॥
 रक्तपित्तानिलादुष्टा शश्वदेशि विमूर्च्छिता ।
 तीव्ररुग्दाहराग हि शीघ्र कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १६ ॥
 सशिरो विषवद्देगी निरुध्याश गल तथा ।
 त्रिरात्राञ्जोवित इन्ति शश्वको नामत परम ।
 त्रहाञ्जीवतिभैषज्य प्रत्याख्यायाऽस्य कारयेत् ॥ १७ ॥

—०—

अथ चिकित्सांमाह ।

वातिके शिरसोरोगे स्नेहस्वेदान् सनावनान् ।
 पानाहारोपनाहास्तु कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १८ ॥
 पिण्डोपनाहस्वेदश्च घन्वमासकृतो हित ।
 वातघ्नदशमूलादि सिद्धक्षीरण सेचनम् ॥ १९ ॥
 धूमं चास्य यथा काल योजयेत् स्नेहिक भिषक् ॥ २० ॥
 पानाभ्यञ्जननस्येषु वस्तिकर्मणि सेचने ।
 विदध्याच्चैवृत तैल बलातैलमथापि वा ॥ २१ ॥
 मुद्गान् मापान् कुलित्याश्च खादेच्च निश्चिकेबलान् ।
 कटुकोष्णान ससर्पिष्का नुष्ण वापि पिबेत्पय ॥ २२ ॥
 पिबेद्वा पयसा तैल तत्काल चाति मानव ।
 पञ्चमूलोत्थत चोर नस्य दद्याच्छिरो गदे ॥ २३ ॥
 कुष्ठमैरशुमूलञ्च लेपात्कारञ्जिकरेमितम् ।
 शिरोऽर्त्तिं नाशयत्याश पुष्य वा मुचुकुन्दजम् ॥ २४ ॥
 देवदारुनत कुष्ठ नलद विश्वभैषजम् ।
 लेप कार्जिकसंपिष्ट स्त्रैलयुक्त शिरोऽर्त्तिनुत् ॥ २५ ॥

वातकोपभयादत्र नोक्तं रक्तावसेचनम् ।

आशिरोव्यापनञ्चर्मं कृत्वाष्टांगुलमुच्छ्रितम् ।

तेनावेष्ट्यशिरोधस्ता आपकल्के न लेपयेत् ॥ २६ ॥

निखलस्योपविष्टस्य तैलै रूष्णैः प्रपूरयेत् ।

धारवेदारुजः शान्ते र्यामं यामार्द्धमेव वा ॥ २७ ॥

शिरोवस्तिजयत्येप शिरोरोगं मरुद्भवम् ।

हनुमन्याच्चिकर्णात्तिं मर्दितं मूर्ध्वकम्पनम् ॥ २८ ॥

तैलेनापूर्य्मूर्ध्वानं पञ्चमात्राशतानि च ।

तिष्टेत् श्लेष्मणिपित्तेऽष्टौ दशवाते शिरोगते ॥ २९ ॥

एष एव विधिः कार्यः तथा कर्णाच्चिपुरणे ।

विनाभोजनमेवैष शिरोवस्तिः प्रयुज्यते ॥ ३० ॥

घटिकाधिकयामैकं वृद्धवैद्योपदेशतः ।

प्रयोज्यस्तु शिरोवस्तिः पञ्चाह मप्त एव च ॥ ३१ ॥

ततः स्नेहमपनोयकर्णतो वस्तिबन्धनं विमोच्य शिरःस्कन्द-

योवाष्टललाटान् सुखञ्च पाणिभ्यां मृद्नीयात् । ततः सुखोष्ण-

जलेन परिपिक्तगात्रः शालिपटिकादिभिर्जाङ्गलानूपरसैर्दाडिमा-

म्लैर्मात्रया भोजयेत् । इति शिरोवस्तिः ।

हेमन्तकाले शिगिरे वसन्ते सेव्य हि मायूरमुग्रन्ति सर्पिः ।

उष्णो हि वर्ही विषभोजनञ्च वर्षाशरदृग्ग्रीष्मसुखेष्वपथ्यः ॥ ३२ ॥

दग्मूलबलारास्रा मधुकैस्त्रिफलैः सह ।

मयूरं पक्षपित्ताग्नं शक्त्यादास्यवर्जितम् ॥ ३३ ॥

जले पक्ताष्टतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

मधुरेः कार्पिकैः कर्ष्कैः शिरोरोगार्दितापहम् ॥ ३४ ॥

कर्णनासाच्चिजिह्वास्य गलरोगविनाशनम् ।

मायूरमिति विख्यातं मूर्ध्वं जलुगदापहम् ॥ ३५ ॥

दशमूलादिनातुल्यो मयूर इह गृह्यते ।

अन्ये त्वाऽऽकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुः ॥ ३६ ॥

एषां जलद्वीणे पादावशेषः काथः-

कर्तव्यः मधुराणि च जीवनीयानि दशः ।

इति मयूरघृतम् ।

एतेनैव कपायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्पिकैः ॥ ३७ ॥

समङ्गाचविकाभार्गी काश्मरोकुकुटाह्वयैः ।

आत्मगुप्तामहामेदा तालखर्जूरमस्तुकैः ॥ ३८ ॥

मृणालविश्वखर्जूर मधुकेच सजीवकैः ।

शतावरीविदारोक्षु बृहतीशारिवायुगेः ॥ ३९ ॥

मूर्वा खदंदा शार्दूल मृत्वाटककशेरुकैः ।

स्थिरामलकरास्राभिः सूक्ष्मैलाशठिपोष्करैः ॥ ४० ॥

पुनर्नवातुगाचोरी काकोलोद्वयवासकैः ।

मधुकाक्षीटवाताम गुञ्जानाभिश्चकैरपि ॥ ४१ ॥

द्रव्यैरेतैर्यथा लाभं पूर्वकल्केन साधितम् ।

पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

शिरोरोगेषु सर्वेषु कासे श्वासेऽतिदारुणे ।

मन्यादृष्टिग्रहे शोथे स्वरभेदे तथार्दिते ॥ ४३ ॥

योन्मसृक् शकृदोषेषु शस्तं बन्ध्यासुतप्रदम् ।

महामायूरमित्येतद् घृतमात्रेण पूजितम् ॥ ४४ ॥

इति महामायूरघृतम् ।

बलाविल्वगृते क्षीरे घृते मण्डं विपाचयेत् ।

तस्य शक्तिं प्रकुञ्चं वा नस्यं शोषैंगतेऽनिले ॥ ४५ ॥

इति बलादिघृतमण्डः । इति वातशिरोरोगः ।

पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग्विरेचयेत् ।
 मृद्धीकात्रिफलेक्षूणां रसैः क्षीरैर्घृतैरपि ॥ ४६ ॥
 शर्कराक्षोरसलिलैः शिरस्य परिपेचयेत् ।
 सर्पिषः शतधौतस्य शिरसा धारणं हितम् ॥ ४७ ॥
 निमज्जनञ्च शिरसः शीतले शस्यते मुहुः ॥ ४८ ॥
 कमलोत्पलपद्मानां शीतानां चन्दनाम्बुभिः ।
 स्पर्शः स्निग्धश्च पवनः सेव्योदाहार्तिनाशनः ॥ ४९ ॥
 चन्दनोशीरयथ्याह्व बलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।
 क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्वाच्छीतैर्वा परिपेचनम् ॥ ५० ॥
 मृणालविसशालूक चन्दनोत्पलकेशरैः ।
 स्निग्धैः शीतैः शिरोदिह्या तद्वदामलकोत्पलैः ॥ ५१ ॥
 यथ्याह्वचन्दनानन्ता क्षीरमिद्धं हितं घृतम् ।
 नावनं शर्कराद्राक्षा मधुकैद्यापि पित्तजे ॥ ५२ ॥
 त्वक्पत्रशर्करापिष्टा नावनं तडुलांबुना ।
 क्षीरसर्पिर्हितं नस्यं जाङ्गला वा शुभारसाः ॥ ५३ ॥
 पद्मचन्दनकर्पूरं नागरं नीलमुत्पलम् ।
 प्रदेहः सघृतः कार्यः शिरःशूलहरो नृणाम् ॥ ५४ ॥
 इति पित्तशिरोरोगचिकित्सा ।
 रक्तजे पित्तवत्सर्वं भोजनालेपसेचनम् ।
 शीतोष्णयोश्च विन्यासो दिशेपाद्रक्तमोक्षणम् ॥ ५५ ॥
 इति रक्तशिरोरोगचिकित्सा ।
 कफजे लेपनं खेदो रूक्षोष्णैः पाचनात्मकैः ।
 तीक्ष्णवपीडाधूमाश्च तीक्ष्णाश्च कवला हिताः ॥ ५६ ॥
 भुञ्जीतकटुतीक्ष्णोष्णै र्यूपैस्त्रिजोषसमृत्तैः ।
 पुराणयवगोधूमा ऋष्युक्तमूलकश्चयुतान् ॥ ५७ ॥

अच्छञ्च पाययेत्सर्पिः पुराणं स्वेदयेत्ततः ।
 मधुकसारेण शिरः खिन्नञ्चास्य विरेचयेत् ॥ ५८ ॥
 हरेणुनतशैलेय मुस्तैलागुरुदारुभिः ।
 राम्नास्थौषेयनलदै रूचोष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥ ५९ ॥
 मरलागुरुशाङ्गैश्च देवकाष्टैः मरोहिदैः ।
 चीरपिष्टैः मलवणैः सुखीष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥ ६० ॥
 कृष्णाब्दशुष्ठीमधुका शताह्नोत्पलपावकैः ।
 जलपिष्टैः गिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः ॥ ६१ ॥
 यवपठिकयोश्चान्नं व्योषं चारसमन्वितम् ।
 पटोलमुद्गकौलित्यैर्मात्रावद्भोजयेद्रसैः ॥ ६२ ॥

—०—

उभे हरिद्रे पिप्पल्यः मरलं देवदारु च ।
 विडङ्गं चित्रको विल्वं रोहिषस्य च पल्लवाः ॥ ६३ ॥
 गन्धं सौवर्चलं द्राक्षा मञ्जिष्टामधुकं बला ।
 वेतसस्य च मूलानि पद्मकोशीरचन्दनम् ॥ ६४ ॥
 एभिर्विल्वप्रमाथैस्तु तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 द्विगुणञ्च पयो दद्यात् मिद्धं तन्नस्यतो जयेत् ॥ ६५ ॥
 श्लेष्मज सन्निपातञ्च शीर्षरोगं नियच्छति ।
 उपजिह्विका गण्डमालां कण्ठशालूकमर्बुदम् ॥ ६६ ॥
 विदारिका मांसपाकं मुखशोर्षगलग्रहम् ।
 दन्तचालं हनोःकम्पं तैलमेतन्नियच्छति ॥ ६७ ॥
 इति हरिद्राद्य तैलम् । इति कफशिरोरोगचिकित्सा ।
 सन्निपात भवे कार्थ्या सन्निपातहरीक्रिया ।
 पुराणसर्पिषः पानं विशेषेणादिशान्तिं हि ॥ ६८ ॥

श्यामानागरमिश्रेण श्वेतस्यन्देन तत्क्षणात् ।
 नाशयन्ति त्रिदोषोत्था शिरोऽर्त्तिः संप्रलेपनान् ॥ ६८ ॥
 त्रिकटुकपुष्कररजनी रास्त्रासुरदारुतुरगगन्धानाम् ।
 क्वाथः शिरोऽर्त्तिजालं नामशपोतो निवारयति ॥ ७० ॥
 नागरकल्कविमिश्रं चीर नस्येन योजितं पुंसाम् ।
 नानादोषोद्भूतां शिरोरुजां हन्ति तीव्रतराम् ॥ ७१ ॥
 सत्तुन्नाः शर्कराक्षंशा दाडिमीकलिकाः शुभाः ।
 नश्यन्ति योजिताः सद्यः शिरःशूलङ्गराः पराः ॥ ७२ ॥
 करञ्जशियुबीजानि पत्रकं शर्करावचा ।
 सर्वेषां शीर्षरोगाणां मितच्छीपविरेचनम् ॥ ७३ ॥
 नावनं सगुडं विश्वं पिप्पली वा ससैन्धवम् ।
 भुजस्तभादिरोगेषु सर्वमूर्द्दगदेषु च ॥ ७४ ॥

—०—

पष्टोमधुकविडङ्गैः समृद्धराजनागरैर्घृतं सिद्धम् ।
 पङ्क्विन्दुनस्यदाना देतच्छीर्षामयं हन्यात् ॥ ७५ ॥
 पततां शिरोरुहाणां दन्तानां भ्रंशतां दृढीकरणम् ।
 नेत्रसुपर्णप्रतिमं करोति वै दृढं बलञ्चापि ॥ ७६ ॥

इति पङ्क्विन्दुघृतम् ।

एरण्डमूलं तगरं शताह्वा जीवन्तीरास्त्रा सह सैन्धवञ्च ।
 भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिकाचं विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥ ७७ ॥
 अजापयस्तैलविमिश्रितञ्च चतुर्गुणैः भृङ्गरसे विपक्वम् ।
 पङ्क्विन्दवो नासिकया विधेयाः सर्वाणि हन्युः शिरसी विकारान् ७८
 च्युतांश्च केशांश्चलितांश्च दन्तान् निर्वन्धमूलान् सुदृढी करोति ।
 सुपर्णदृष्टिप्रतिमं च चतुर्वाहोर्वलञ्चाप्यधिकं करोति ॥ ७९ ॥

इति पङ्क्विन्दुतैलम् ।

शताह्वैरण्डमूलोग्राचक्रव्याघ्रीफलैः शृतम् ।

तैलं नस्यान्मरुच्छ्रेष्ठीमिरोर्ध्वगदापहम् ॥ ८० ॥

इति शताह्वातैलम् ।

जीवकर्पभकौ द्राक्षा सितायष्टीवलोत्पलैः ।

तैलं नस्यं पयः पक्वं वातपित्तशिरोगदे ॥ ८१ ॥

इति जीवकायं तैलम् ।

बलाजीवन्तिनिर्यासैः पयोभिर्यमकं पचेत् ।

जीवनीयैश्च नस्यैश्च सर्वज्वूर्ध्वरोगजित् ॥ ८२ ॥

इति बलायं तैलम् ।

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो वृंहणो विधिः ।

पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शृतम् ॥

क्षयकासापहं चात्र सर्पिः पथ्यतमं सदा ॥ ८३ ॥

कृमिजे व्योपनक्ताह्ण शिशुबीजैश्च नावनम् ।

अजामूत्रयुतं नस्यं कर्त्तव्यं कृमिजित्परम् ॥ ८४ ॥

शोणितं नस्ततो दद्यात्तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ।

मत्ताः शोणितगन्धेन समायान्ति यतस्ततः ॥ ८५ ॥

सुतीक्ष्णधूमनस्याभ्यां कुर्यान्निर्हरणं भृशम् ।

पूतिमांसकृतान् धृमान् कृमिघ्नांश्च प्रयोजयेत् ॥

भोजनानि कृमिघ्नानि पानानि विविधानि च ॥ ८६ ॥

ऋस्वशिशुकवोजैर्वा कांस्यनीलीसमायुतैः ।

कृमिघ्नै रवपीडैश्च मूत्रपिष्टैः समाचरेत् ॥ ८७ ॥

विडङ्गस्वर्जिकादन्ती हिङ्गुगोमूचसंयुतम् ।

विपक्वं सार्पपं तैलं कृमिघ्नं नस्यमुत्तमम् ॥ ८८ ॥

इति विडङ्गतैलम् ।

श्रपामार्गफलं व्योप निशाक्षारकरामटैः ।

सविडङ्गं शृतं मूत्रे तैलं नम्यं कृमिं जयेत् ॥ ८८ ॥

इत्यपामार्गतैलम् ।

सूर्यावर्ते विधातव्यं नस्यकर्मादि भेषजम् ।

पाययेत्सगुडं सर्पिं घृतपूरांश्च भक्षयेत् ॥ ८९ ॥

सूर्यावर्ते शिरावेधो नावनं क्षीरसर्पिषा ।

हितः क्षीरघृताभ्यासस्तथाभ्याञ्चैव विरेचनम् ॥ ९० ॥

क्षीरपिष्टैस्त्रिजैस्त्रेदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥ ९१ ॥

महीषधस्य स्वरसं वचापिप्पलिभिर्युतम् ।

श्रवणोष्ठप्रयोक्तव्यं सूर्यावर्तविभेदनम् ॥ ९२ ॥

शृङ्गराजरसशृङ्गागक्षीरतुल्योऽर्कतापितः ।

सूर्यावर्तं निहन्त्याशु नस्येनैव प्रयोजितः ॥ ९३ ॥

जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् ।

तेनास्थं शाम्यते व्याधिः सूर्यावर्तं सुदारणम् ॥ ९४ ॥

मयूरान् कुक्कुटान् छागान् क्षीरेणैव विपाचयेत् ।

तत्क्षीरात्समुद्भूतं नवनीतमद्योद्धरेत् ॥ ९५ ॥

तत्क्षीरे षड्गुणे साध्यं जीवनीयोपधैः सह ।

तस्य नस्यं प्रदातव्यं सूर्यावर्तं विनाशनम् ॥ ९६ ॥

कृतमालपद्मवरसैः खरिमञ्जरीमूलकल्कनवनीतम् ।

नस्येन जयति नियतं सूर्यावर्तं सुदारुणं पुंसाम् ॥ ९७ ॥

श्रधावभेदके पूर्वं स्त्रे हस्त्रेदो हि योजितम् ।

विरेकः कायशब्दिश्च धूमः स्निग्धीष्णभोजनम् ॥ ९८ ॥

तिलकल्कारसं तैलं सक्षीद्रलवणान्वितम् ।

तैलस्य लेपनं शीर्षं मर्द्धमेदं व्यपोहति ॥ १०० ॥

विडङ्गानि तिलान् कृष्णान् समं कृत्वा तु पेपयेत् ।

नस्यकर्माणि दातव्य मर्द्धभेदं व्यपोहति ॥ १०१ ॥

शालिपर्णान्मसा पिष्टा नस्यमर्द्धविभेदजित् ।

चक्रमर्दकबीजैर्वा लेपः काञ्चिकपेपितः ॥ १०२ ॥

यद्यस्मिन्ते शिरसिशूलमतोवगाढं सूर्योदये समसितञ्च पयपिबत्वम् ।

नासाफुटेन परमार्थमचिन्त्यशक्तिं दृष्ट्वाऽऽमयेतदनुभूतफलं सदैव १०३

शारिवोत्पलयद्वाह कुष्टैलेपोऽम्बुसंयुतैः ।

घृतपूराथ सेव्या वा सूर्यावर्तार्द्धभेदयोः ॥ १०४ ॥

दशमूलीकपायन्तु सर्पिः सैन्धवमंयुतम् ।

नस्यमर्द्धोवभेदघ्नं सूर्यावर्त्तशिरोर्त्तिनुत् ॥ १०५ ॥

भृष्टाज्ये कुङ्कुमं किञ्चित् पिहितं सितया समम् ।

पिष्टं कृगल्या चीरेण भुक्तं पित्तविनाशवाम् ॥

एतदर्द्धावभेदघ्नं सूर्यावर्त्तं शिरोर्त्तिनुत् ॥ १०६ ॥

अपामार्गस्य बीजानि विश्व सत्तौद्रशर्करम् ।

नस्यं प्रयोजयेन्नित्यं भूर्यावर्त्ताऽर्द्धभेदयोः ॥ १०७ ॥

एष एव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगे कफात्मके ॥ १०८ ॥

अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्यावर्त्तरितो विधिः ।

शिराव्यधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥ १०९ ॥

आहारश्च विधातव्यो वातपित्तविनाशनः ।

सधुमित्रकसंघाव घृतपूरैश्च भोजनैः ॥ ११० ॥

सशर्करं ककुममाज्यभ्रष्टं नस्यं विधेयं पवनासृगुत्थे ।

भ्रूशङ्खकर्णाच्चिशिरोर्द्धशूले सूर्योदये शङ्खकसार्द्धभेदे ॥ ११२ ॥

शिरौपमूलकफलै रवपीडञ्च योजयेत् ।

अवपीडो हितो वा स्या हचापिप्यन्निभिः कृतः ॥ ११३ ॥

पीत्वा शशसुण्डरस मरिचैरवचूर्णितं ममभ्यस्तम् ।

संसाह भक्तादौ सूर्यावर्त्तार्द्धभेदको हृन्त्यात् ॥ ११३ ॥

धात्राक्षपथ्या सर्निशागुडूची भूनिम्बनिम्बैः कथितः पङ्कजः ।

भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोर्ध्वशूले सूर्योदये शङ्खकमर्द्धभेदे ॥ ११४ ॥

नक्ताभ्यकाचे पटले सशुके पाकेऽशुपाते तिभिरेऽचिरोगे ।

पद्मप्रकोपे विनिहन्ति चैष सद्यो गदं वायुरिवाभ्रहृन्दम् ॥ ११५ ॥

शर्करा कुंकुमं द्राक्षा चतुर्थांशेन निक्षिपेत् ।

नवन्नेते ततस्तेन कृत्वैक्यं नस्यमाचरेत् ॥ ११६ ॥

नस्यमेतत्प्रशंसन्ति सूर्यावर्त्तार्द्धभेदके ।

शिरोरोगे परं वापि वातपित्त समुद्भवे ॥ ११७ ॥

सूर्यावर्त्तहरः कृत्स्नी विधिरप्यत्र शम्यते ॥ ११८ ॥

जीवकर्पभकौ द्राक्षा मधुकं मधुकं बला ।

नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारिशर्करा तथा ॥ ११९ ॥

तैलप्रस्यं पचेदेभिः शनैः पयसि पङ्गुणे ।

जांगलस्य तु मांसस्य तुलार्द्धस्य रसेन तु ॥ १२० ॥

सिद्धमेतद्भवेन्नस्यं तैलमर्द्धावभेदकम् ।

वाधिर्यं कर्णशूलञ्च तिभिरं गलगण्डिकाम् ॥ १२१ ॥

वातिकं पैत्तिकञ्चैव शीर्षरोगं नियच्छति ।

दन्तचालं शिरश्चाल मर्दितञ्चापकर्षति ॥ १२२ ॥

इति जीवकाद्यं तैलम् ।

सूर्यावर्त्तं हितं यत्तच्छङ्खके स्नेहवर्जितम् ।

श्वोरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्खके ॥ १२३ ॥

शतायरीं कृष्णतिला मधुकं नीलमुत्पलम् ।

दुर्वापुनर्नवां वापि लेत्रे साध्ववचापयेत् ॥ १२४ ॥

भद्रश्रियं पुण्डरीकं मधुकं नीलमुत्पलम् ।

पद्मकं चेतमं दूर्वां लामज्जकमथापि वा ॥ १२५ ॥

दार्दीहरिद्रामञ्जिष्ठा फेनिलोमीरमेव च ।

एतदालेपनं कुर्याच्छङ्खकस्य प्रशान्तये ॥ १२६ ॥
 सूर्यावर्त्तापहं चास्त्रि नवपीडं प्रयोजयेत् ॥ १२७ ॥
 क्रीञ्चकादवहंसानां शरार्थाः कच्छपस्य च ।
 रसैः संहं हितस्याथ तस्य शङ्खस्य सन्धिजाः ॥ १२८ ॥
 शङ्खकस्य शिरां प्राज्ञो विध्यै देव न ताडयेत् ।
 सर्पिपाक्षीरपानन्तु नस्येनापि मुखेन वा ॥ १२९ ॥
 एष एव विधिः श्रेष्ठः शङ्खके शर्करान्वितः ।
 शर्कराक्षीरसलिलैः शिरस्य परिषेचयेत् ॥ १३० ॥
 वातीरुक्षादिभिः क्रुद्धः शिरकम्पमुदीरयेत् ॥ १३१ ॥
 तत्रामृताबलारास्त्रा महास्त्रे हातिगन्धकैः ।
 स्नेहस्त्रेदोऽतिवातघ्नं शस्तं नस्यञ्च तर्पणम् ॥ १३२ ॥
 दग्धमख्यं विनिष्पीड्य निर्द्वेषीकृत्ययत्नतः ।
 कच्छुरामूलनिर्थासो माषयूपावलोडितम् ॥ १३३ ॥
 भक्षित शमयेच्चूर्णं शिरःकम्पमसंशयम् ।
 नस्यकर्मं च कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रवित् ॥ १३४ ॥
 कम्पदाहार्दिते कुर्याद्दातव्याधिक्रियाविधिः ॥ १३५ ॥
 इति श्रीवङ्गसेने शिरोरोगनिदानचिकित्साधिकारः
 समाप्तः ॥ ६८ ॥

अथ स्त्रोरोगाधिकारमाह ।

अत्र प्रथमं नष्टकुसुमस्य प्रतिक्रियामाह ।

गृहचिरस्थितमद्दल चूतदलैः संस्कृतं जलं पेयम् ।
 मरिचासनाग्रमदिरा पानस्तारसलिलस्य ॥ १ ॥

इच्छाकुबोजदन्तो चपलागुडमदनकिण्वयावशूकैः ।
 सस्रुक क्षीरैर्वर्त्ति र्योनिगता कुसुमसञ्जनो ॥ २ ॥
 सलिलनिपतितं कुसुमं रक्तजयाया गुह्यं बुभुक्षितम् ।
 जनयति कुसुमं नार्थ्या भृष्टं ज्योतिष्मतीपत्रम् ॥ ३ ॥
 पद्मरूपाणां मूलं पिष्टकमशितं तथा सुराबीजम् ।
 द्विमसलिलेन निपीतं भवतीह कुसुमाय नारीण्याम् ॥ ४ ॥
 इति कुसुमजननविधिः ।

—०—

अथ स्त्रीरोगनिदानमाह ।

विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णा हर्मप्रवापादतिमैथुनाच्च ।
 यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च ॥ ५ ॥
 अमृग्दरं भवेत्सर्वं साङ्गमदं भवेदनम् ॥ ६ ॥
 तस्यातिवृद्धौ दीर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छामदश्लृषा ।
 दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रारोगाश्च वातजाः ॥ ७ ॥
 तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ।
 आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोय प्रतिमं कफात्तु ॥ ८ ॥
 सपोतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्त्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात् ।
 रुच्यारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्त्तं वातात्पिशितोदकाभम् ॥ ९ ॥
 सचीद्रसर्पिः हरितालवर्णं मज्जः प्रकाशं कुण्ठं त्रिदोषम् ।
 तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा
 न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्सां ॥ १० ॥
 शश्वत् स्रवन्तीमासावं वृष्णादाहज्वरान्विताम् ।
 चीणरक्तां दुर्वलाच्च तामसाध्यां विनिर्दिशेत् ॥ ११ ॥
 मासान्निःपिच्छदाहार्त्तः पञ्चरात्रानुबन्धि च ।

नेवातिबहुलाव्यल्प मार्त्तव शुद्धमादिशेत् ॥ १२ ॥

शशासृक् प्रतिम यच्च यद्वा लाचारसोपमम् ।

तदार्तव प्रशसन्ति यद्वासो न विरञ्चयेत् ॥ १३ ॥

• —०—

अथ चिकित्सांमाह ।

असृग्दर प्राणहर स्त्रीणा सर्वत्र कीर्तित ।

तस्मात्तस्य प्रशमने पर यत्न समाचरेत् ॥ १४ ॥

नारीणा प्रदरार्ताना योगान् वक्ष्याम्यत परम् ।

योनिशूलापहान् सिद्धान् गर्भसस्थापनान् परान् ॥ १५ ॥

सत्रपु पूर्व वमन प्रशस्त रसेक्षुद्राक्षोदकतर्पणैश्च ।

सपिप्पलोभिर्मधुमण्डकल्कैर्मुस्ता यवानाञ्च गुडाम्बुमिश्रै ॥१६॥

पद्मकोत्पलबीजानि त्रायुसानि शतावरी ।

विदारो चक्षुमूलञ्च पिप्पला धोतष्टतायुतम् ॥

योन्या शिरसिगात्रे च प्रदेहोऽसृग्दरापह ॥ १७ ॥

मुद्गपर्णीविपक्वेन तैलेन पिचुधारणम् ।

कर्त्तव्यं रक्तनाशाय मार्दवाय सुखाय च ॥ १८ ॥

दध्नासौवर्चलाजाजो मधुक नीलमुत्पलम् ।

पिवेत् क्षौद्रयुत नारी वातासृग्दरपीडिता ॥ १९ ॥

तिलचूर्णं दधिष्टत फाणित शौकरी वसाम् ।

क्षौद्रे ण सयुत पेय वातासृग्दरनाशनम् ॥ २० ॥

वाराहस्य रसो मिथ्य सकीलित्यो निशाधिक ।

वातासृग्दरशान्त्यर्थं पिवेदध्ना वराहना ॥ २१ ॥

पित्तासृग्दरशान्त्यर्थं पिवेदिक्षुरसेन वा ॥ २२ ॥

इति वातासृग्दर ।

पिवेदेण्येयकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम् ।
 वासकस्वरसं पित्ते गुडुचारसमेव वा ॥ २३ ॥
 चन्दनोशीरपत्तङ्ग मधुकं नीलमुत्पलम् ।
 त्रपुसैर्वाखीजानि धातकीकदलीफल्गम् ॥ २४ ॥
 कीललाक्षावटारोह पद्मकं पद्मकेशरम् ।
 एतान् कल्कान् मधुयुतान् पाययेत्तंडुलांबुना ॥ २५ ॥
 अरहाभ्रगमयेदेतन् योपितां पित्तिकं रजः ॥ २६ ॥

चन्दनादिफल्कम् ।

शर्कराक्षौद्रसयुक्तं यष्ट्याश्च नागरं दधि ।
 पयस्योत्पलशालूक विसकालीयज रजः ॥
 पयसाशर्कराक्षौद्र युतेनासृग्दरे पिवेत् ॥ २७ ॥
 कपित्थवेणुपत्रञ्च सममेकत्र पेपयेत् ।
 मधुना सह दातव्य तीव्रप्रदरनाशनम् ॥ २८ ॥
 अशोकबल्कलक्वाथ शृतं दुग्ध सुशीतलम् ।
 यथा बल पिवेत्प्रात स्तोत्राऽसृग्दरनाशनम् ॥ २९ ॥
 क्षौद्रयुक्त फलरमं काकीदुम्बरजं पिवेत् ।
 असृग्दरविनाशाय सशर्करापयोऽन्नभुक् ॥ ३० ॥

इति पित्तासृग्दरः ।

मधुकं त्रिफलालोघ्न सुष्टं सौराष्ट्रिकां मधु ।
 मद्यैर्निम्बगुडूच्यो तु कफजेऽसृग्दरे पिवेत् ॥ ३१ ॥
 रोहितकान्मूलकल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिवेत् ।
 जलेनामलकीबीज कल्कं वा ससितामधु ॥
 पिवेद्दिनत्रयेणैव श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ३२ ॥
 काकजङ्गाकमूलं वा मलं कार्पासमेव वा ।

पाण्डुप्रदरनाशाय पिवेत्तडुलवारिणा ॥ ३३ ॥

तक्राशनरता सम्यक् सपिवेन्नागकेशरम् ।

त्रयह तक्रै ण सपीद्य श्वेतप्रदरशान्तये ॥ ३४ ॥

फलत्रिकं दारुवचा सवासा लाला सदूर्वाकलशीसगङ्गा ।

चौद्रान्वित क्वाथमिदं सुशीत सर्वात्मके पेयमसृग्दरे हि ॥ ३५ ॥

दावीरसाञ्जनवृषाद्भकिरातविल्व

भङ्गातकैरवकृतो मधुना कपाय ।

पीतो जयत्यतिबल प्रदर मशूल

पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥ ३६ ॥

लिप्ते ललाटपट्टे बलतरखञ्जनेत्रकल्केन ।

प्रदर शाम्यति नित्य विचित्रिताद्रव्यशक्तिरियम् ॥ ३७ ॥

आखो पुरीष पयसा निपेञ्चं बद्धेर्बलादेक महर्द्धाहं वा ।

स्त्रियो महाशोणितवेगनद्या क्षणेन पार परमाप्नुवन्ति ॥ ३८ ॥

मधुना तार्क्ष्यसर्वुक्त मूल स्यात्तण्डुलीयकम् ।

तडुलाम्बुयुत पानात् सर्वप्रदरनाशनम् ॥ ३९ ॥

कुशमूल समाहृत्य पाययेत्तडुलावुना ।

एतत्पीत्वा त्रयह नात्री प्रदरात्परिमुच्यते ॥ ४० ॥

प्रदर शमयति नार्थ्या क्षयित सलिलेन वा पयसा ।

मूल वास्तुकाजयो पीत दिवसत्रयेणैव ॥ ४१ ॥

भूम्यामलकीबीजन्तु पीत तण्डुलवारिणा ।

दिनद्वयत्रयेणैव स्त्रीरोग नाशयेद् ध्रुवम् ।

मैद्रग रुधिरस्त्राव रक्तातिसारमुख्यणम् ॥ ४२ ॥

असितोत्पलशालूक निस्तुपारक्तशालय ।

यवानोगैरिक यासा समभागेन चूर्णिता ॥

चौद्रे ण तांश्च सयोज्य लिङ्गात्प्रदरपीडिता ॥ ४३ ॥

तण्डुलीयकमूलञ्च सञ्जीवं तण्डुलांबुना ।
 रसाञ्जनञ्च लाञ्छाञ्च छागिन पयसा पिवेत् ॥ ४४ ॥
 प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दुग्धेन समधुनापीतम् ।
 कुशवाय्यालकमूलं तण्डुलसलिलेन रक्ताख्यम् ॥ ४५ ॥
 दग्धामूपकविष्टान्तु लोहिते प्रदरे पिवेत् ॥ ४६ ॥
 शर्करायाः पलं पिष्ट्वा मधुकस्य चतुष्पलम् ।
 तण्डुलोदकसंयुक्तं लोहितप्रदरे पिवेत् ॥ ४७ ॥
 काश्मर्यवटशुङ्गानि पृथग्दन्त्यास्तथैव च ।
 घृतं सिद्धं भवेच्छ्रेष्ठं शोणितप्रदरे पिवेत् ॥ ४८ ॥

इति काश्मर्यादिघृतं त्रयम् ।

तरुस्थान्दितसेविष्णा स्तदल्पोऽपद्रवं भिषक् ।
 रक्तपित्तविधानेन यथा वत्समुपाचरेत् ॥ ४९ ॥
 हितघ्नोऽपि विमेषेण लेहीयः कुटजाष्टकः ॥ ५० ॥
 पाठाजस्वाम्नायोर्मध्यं शिलाभेदं रसाञ्जनम् ।
 अश्वटकोमोचरसः समङ्गापद्मकेसरम् ॥ ५१ ॥
 वाङ्गीकातिविपासुस्तं बिल्वं लोध्रं सगैरिकम् ।
 कट्फलं मरिचं शुण्ठीं मृहीकारक्तचन्दनम् ॥ ५२ ॥
 कट्फलवत्सकानन्ता धातकीमधुकार्जुनम् ।
 पुष्पेणोदृत्य तुल्यानि अक्षयचूर्णानि कारयेत् ॥ ५३ ॥
 तानि चोद्रेण सयुज्य पाययेत्तंडुलांबुना ।
 असृग्दरातिसारेषु रक्तं यञ्चोपवेश्यते ॥ ५४ ॥
 दोषागन्तु कृताये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
 योनिदोषं रजोदोषं श्वेतनीलं सपीतकम् ॥ ५५ ॥
 स्त्रीणां श्यांवारुणा यञ्च तत् प्रसङ्गनिवर्त्तयेत् ।

चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेय पूजितम् ॥ ५६ ॥
इति पुष्पानुगं चूर्णम् ।

अशोकवल्कलप्रस्थं तीयादकविपाचितम् ।
चंतुर्भागावशिष्टेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५७ ॥
तंडुलांबुत्वजाचीरं घृततुल्यं प्रदापयेत् ।
जीवकस्य रसयापि केशराजोद्भवस्तथा ॥
जीवनीयैः प्रियालैश्च परुषैः सरसाञ्जनैः ॥ ५८ ॥
यथ्याद्वाशोकमूलञ्च मृद्दीका च शतावरी ।
तंडुलीयकमूलञ्च कल्कैरेभिः पलाहिकैः ॥ ५९ ॥
शर्करायाः पलान्यष्टौ गर्भं दत्वा सुचूर्णितम् ।
पुष्पयोगेन तत्क्षरिः शनैर्मृद्भग्निना पचेत् ॥ ६० ॥
पीतमेतददृष्टं हन्या त्सर्वदोषसमुद्भवम् ।
खेतं नीलं तथा कृष्णं प्रदरं हन्ति दुस्तरम् ॥ ६१ ॥
कुंक्षिशूलं कटिशूलं योनिशूलञ्च सर्वगम् ।
मन्दाग्निमरुचिं पांडुं क्लेशत्वं श्वासकासकम् ॥ ६२ ॥
श्रायुः पुष्टिकारं धन्यं बलवर्धप्रसादनम् ।
देयमेतद्दरं सर्पिं विष्णुना परिकीर्तितम् ॥ ६३ ॥
इत्यशोकघृतम् ।

कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमरक्तशालयः ।
मुद्गपर्णीपयस्या च काश्मरीमधुयष्टिका ॥ ६४ ॥
बनातिबलयोर्मूलं सुत्पलं तालमस्तुकम् ।
विदारिशतमूली च शालपर्णी सजीवका ॥ ६५ ॥

१ फलं त्रपुसबोजानि प्रत्यग्रं कदलीफलम् ।

एयामर्षयस्तान् भागान् गवां चीरं चतुर्गुणम् ॥ ६६ ॥
 पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हृलीमके ॥ ६७ ॥
 बहुरूपञ्च यत्पित्तं कामलावातशोणिते ।
 अरोचके ज्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे ॥ ६८ ॥
 तरूणी चाख्यपुष्पा या या च गर्भं न विन्दति ।
 अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्द्धनम् ।
 शीतकल्याणकं नाम परसुक्तं रसायनम् ॥ ६९ ॥

इति शीतकल्याणकघृतम् ।

शतावरीरसप्रस्थं चीदयित्वा च पीडयेत् ।
 घृतप्रस्थसमायुक्तं चीरं द्विगुणितं तथा ॥ ७० ॥
 अन्तः कल्कानिम्मन्दया त्वापि कान् श्लक्ष्णपेपितान् ।
 जोवनीयानि यान्यष्टौ यष्टी चन्दनपद्मके ॥ ७१ ॥
 खदंष्ट्रा चात्मगुप्ता च बलानागबला तथा ।
 शालपर्णीषृष्टपर्णी विदारिशारिवाहयम् ॥ ७२ ॥
 शर्करा च समा देया काश्मर्याथ फलानि च ।
 सम्यक् सिद्धन्तु विज्ञाय तदेतदवतारयेत् ॥ ७३ ॥
 रक्तपित्तविकारेषु वातपित्तकृतेषु च ।
 वातरक्तं चयं श्वासं हिक्कां कासञ्च दुस्तरम् ॥ ७४ ॥
 भंगदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तसमुद्भवम् ।
 असृग्दरं सर्वभूतं मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ॥
 एतान् रोगान् शमयति भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ७५ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

मुद्गमापस्य निर्यूहे रास्त्राचित्रकनागरैः ।

सिद्धं सपिप्पलीविश्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥ ७६ ॥

इति मुद्गहृतम् ।

शाल्मलीपुष्पनिर्यासः पृश्निपर्णस्तथैव च ।

काश्मर्यं चन्दनञ्चैपां कल्केन स्वरसेन च ॥ ७७ ॥

एभिः पचेद् दृढप्रस्थं भवतार्थं सुशोतलम् ।

पिवेत्सर्पिरिदं नारी सर्वप्रदरशान्तये ॥ ७८ ॥

इति शाल्मलीहृतम् ।

काश्मरीवदरानन्ता गडूचीमधुकैः शृतम् ।

आजेन पयसासिद्धं मेतदहृतमसृग्दरे ॥ ७९ ॥

इति काश्मरीहृतम् । इत्यसृग्दरनिदानचिकित्सा ।

—०—

स्त्रोणामतिप्रसंगाद्वा शोकाद्वापि श्रमादपि ।

अतिसारकरोगाद्वा गरदोषात्तथैव च ॥ ८० ॥

आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च ।

तस्यास्ताः प्रच्युताः स्थाना न्मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि ॥ ८१ ॥

प्रसन्ना निर्मलाः शीता निर्गन्धा नीरुजाः सिताः ।

स्रवन्ति चातिमात्रन्ताः सा न शक्नोति दुर्बला ॥ ८२ ॥

वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित् ।

शिरसः शिथिलत्वञ्च सुखतालुकशोषणम् ॥

मूर्च्छां जृम्भा प्रलापञ्च त्वग्रूक्षा चातिमात्रतः ॥ ८३ ॥

भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च तृप्तिं न लभते सदा ।

सौमरोग इति त्रेयो देहे सोमचयात् स्त्रियाः ॥ ८४ ॥

शरीरधारणाच्चापि सोमद्रव्याभिशब्दितः ।

तस्मात्सोमचयाद्देहो निश्चेष्टश्च भवेत्सदा ॥ ८५ ॥

—०—

अथ सोमरोगचिकित्सा माह ।

कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलरसं मधु ।
 शर्करा सहितं खादेत् सोमधारणमुत्तमम् ॥ ८६ ॥
 मापचूर्णं समधुकं विदारीं मधुशर्कराम् ।
 पयसा पाययेत्प्रातस्त्वपां धारणमुत्तमम् ॥ ८७ ॥
 कदलीनां फलं पक्वं विदारीञ्च शतावरीम् ।
 स्त्रीरेण पाययेत्प्रातस्त्वपां धारणमुत्तमम् ॥ ८८ ॥
 स एव सरुजः सोमो नूत्रेण स्रवते सुहुः ।
 तत्रैलापत्रचूर्णेन पाययेत्तरुणीं सुराम् ॥ ८९ ॥

—०—

अथ सूत्रातिसारमाह ।

सोमलक्षणसंश्लेषा कालातिक्रान्तयोगतः ।
 साऽतिक्रान्तक्रमेणैव स्रवेन्मूत्रमभीक्षणशः ॥ ९० ॥
 इति स्त्रीणां सोमोपक्रमः ।

—०—

अथ स्त्रीणां विद्वेषमभिधास्ये सत्रिविधो विद्वेषः तद्यथा दैव-
 कृतः अदत्तपुरुषत्वयोगकृतः सपत्नीकृतश्चेति । तत्र प्रथमो
 विरुद्धनक्षत्रकृतपरिणयतादिदोषात् आदित एव जायते । द्विती-
 यश्च विद्वेषपुरुषसंयोगात् । तृतीयस्त्रीपक्षकृत अनियत एव काले
 प्रजायते । तत्र प्रथमे विवाहकालक इति तद्धोमः कर्त्तव्यः । ततः
 प्रदोषे भक्तपुतलिकां कृत्वा गन्धधूपादिपूजितां वस्त्राहतजीव-
 न्तिका दीपसहितं शक्तपुष्पमालार्चितां कुशचण्डिकां कोणेषु च
 चतुर्वर्गध्वजायुक्ताम् । तस्या दर्शनं पूजनञ्च कृत्वा विनयान्वितो

मन्त्रं जपेत्, ततः कुमारीय पूजयेद्भोजयेच्च । ततः संपद्यते सुखं
ॐ ह्रूं ह्रं वं वशीकरणं कुरुष्व स्वाहा । इति वशीकरणमन्त्रः ।

द्वितीये च लज्जालुमूलेन गजान्वितेन कर्पूरमिश्रितेन वेराद्वे
प्रलेपं कृत्वा प्रसिद्धनरनारीविभ्रमधूमधूपेन कृताङ्गधूपः । समा-
लम्बनादिकृतशृङ्गारकावेशः । नारीं गृहसम्बन्धवद्दस्त्रियं चाटु-
वचनां विपयीचितां समाहितः पुरुषोऽनिच्छन्तामभिगच्छेत्
कुमारीणाञ्च भोजनमुत्तृजेत् । ततः संपद्यते शुभम् । तृतीये
प्रियंगुकमयूरशिखाश्वेतपुनर्नगामूलं पिष्ट्वा ह्यागलपयसालोद्य
योनिं प्रक्षालयेत् । पिष्टसूकरमांसेन रचितां स्त्रीप्रमाणां पुत्त-
लिकां कृत्वा । गन्धादिना समालम्ब्य पूजयित्वा स्त्रियं निर्मथ-
यित्वा श्मशाने रात्रिप्रहरैकगते टापयेत् । कुमारीय पूजयेत्
ततः संपद्यते शुभम् । ॐ घोरायै प्रियजननि ह्रं स्वाहा । इत्यपि
वशीकरणमन्त्रः । इति नागार्जुनज्ञतौ योगमारे स्त्रीदोषचिकित्सा
परिच्छेदः ।

—०—

अथ निदानमाह ।

विद्यतिर्यापदो योने निर्दिष्टा रोगस्यहे ।

मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ॥ ८१ ॥

जायन्ते बीजदोषाच्च देवाच्च शृणु ताः पृथक् ॥ ८२ ॥

सा षेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ।

वर्न्ध्यां नष्टार्त्तवां विद्या द्विप्लुतां नित्यवेदनाम् ॥ ८३ ॥

परिप्लुतायां भवति आम्यवर्मेण रुग्ण्यम् ।

वातलाकृर्कशास्तंथा शूलनिस्तीदपीडिता ।

चतसृष्वपिचाद्यासु भयन्त्यनिलवेदनाः ॥ ८४ ॥

सदाह चीयते रक्त यस्यां सा लोहितचया ।
 सवातमुद्गिरेद्वोज वामिनोरजसायुतम् ॥ ९५ ॥
 प्रसंसिनीससते तु क्षोभितादु प्रजायिनी ।
 स्थितं स्थित हन्ति गर्भं पुत्रघ्नोरक्तमक्षयात् ॥ ९६ ॥
 अत्यन्तपित्तलायोनि दीहपाकव्वरान्विता ।
 चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ९७ ॥
 अत्यानदा न सन्तोषं आम्यधर्मेण गच्छति ।
 कर्णिन्या कर्णिकायोनी श्लेष्मासृग्भ्याश्च जायते ॥ ९८ ॥
 मैथुनाचरणात्पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते ।
 बहुश्रयातिचरणा तयोर्वीजं न विन्दति ॥ ९९ ॥
 श्लेष्मलापिच्छलायोनिः कडूयुक्तातिशीतला ।
 चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ १०० ॥
 अनात्तवाऽस्तनीपण्डी खरसर्शा च मैथुने ।
 अतिकायगृहीताया स्तरुण्यास्त्वण्डिनी भवेत् ॥ १०१ ॥
 विवृताऽतिमहायोनि सूचोवक्त्रा निसृष्टता ।
 सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥ १०२ ॥
 चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ।
 पद्मासाध्याभवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥ १०३ ॥

—०—

अथ योनिरोगचिकित्सा ।

योनिव्यापस्तुभृयिष्टं कर्त्तव्य कर्मवातजित् ।
 स्त्रे ह्रस्वेदनवस्थादि विशेषाद्वातजासु च ॥ १०४ ॥
 स्त्रिम्बस्त्रिवा तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेच्च ताम् ।
 मधुरौषधससिद्धान् वैपथराथ योनियु ॥ १०५ ॥

निक्षिप्य धारयेच्चापि पिचुतेलं यथा बलम् ।
 योनिशूलरुजादौःस्थ्य शोफस्त्रावप्रशान्तये ॥ १०६ ॥
 कर्षिण्यां वर्तयो देया शोधनद्रव्यसंयुता ॥ १०७ ॥
 स्रंसनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्त्रिभ्रां प्रशान्तयेत् ।
 विधायवेश्वरैश्च ततो बन्धं समाचरेत् ॥ १०८ ॥
 पाणिनानामयेज्जिह्वां संवृतां बर्हयेत् पुनः ।
 प्रवेशयेन्निःसृताश्च विच्छतां परिवर्जयेत् ॥ १०९ ॥
 वचोपकुञ्चिकाजानी कृष्णावृषकसैन्धवम् ।
 अजमोदां यवचारं चित्रकं शर्करान्वितम् ॥ ११० ॥
 पिष्ट्वा प्रसन्नयालोढ्य खादेत्तद् घृतभर्जितम् ।
 योनिपाश्वार्त्तिष्टद्रोग गुल्माशौं विनिवृत्तये ॥ १११ ॥
 सुखं नारोपिवेत्काले योनिशूलनिपोडिता ।
 राम्नाश्वगन्धावृषकैः शृतं शूलहरं पयः ।
 गुडूचीविफलादन्तो काथैश्च परिपेचनम् ॥ ११२ ॥
 सुषवोभ्रूलविलेपात् प्रविष्टयोनिस्तु भवति निष्कारणम् ।
 मूषकवसयाभ्यङ्गो निःसृतयोनिः प्रवेशाय ॥ ११३ ॥
 गुडूचीत्रिफलाभीरु शुष्कनासानिशाह्वयैः ।
 श्रीपर्णीशैर्यकद्राचा कासमर्दकविल्वकैः ॥ ११४ ॥
 परुषकान्वितैरक्ष समैः प्रस्थो घृतः शृतः ।
 योनिवातविकारघ्नो गर्भदः परमो भवेत् ॥ ११५ ॥
 इति गुडूच्यादिघृतम् ।
 तैलंप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे द्विगुणिते पचेत् ।
 गुडूच्यादेस्तु कल्केन तद्युक्तञ्च भिगग्वरः ॥
 वातात्तायां पिचुं दद्याद्योनौ संचारयेत्सदा ॥ ११६ ॥
 इति गुडूच्यादितैलम् ।

नतवात्ताकिनीकुष्ट सैन्धवामरदारुभिः ।

तैलप्रसाधितो धार्यः पिचुर्योनी रुजापहः ॥ ११७ ॥

इति नताद्य तैलम् ।

पित्तलामान्तु योनीनां सैकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।

शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ११८ ॥

वरीघृतं बलातैलं युञ्ज्यात्पित्तविकारनुत् ।

दोष ज्ञात्वाऽसृज योज्यं प्रदरुन्नं क्रियाक्रमम् ॥ ११९ ॥

काश्मरीकुटजकाथे सिद्धमुत्तरवस्तिना ।

रक्तयोन्यरजस्का याऽपुत्रातासां हितं घृतम् ॥ १२० ॥

योण्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षीणमीषधम् ।

तैलं सिन्धुयवान्नञ्च यथारिष्टञ्च योजयेत् ॥ १२१ ॥

पिप्पल्याः मरिचैर्मीषैः शताङ्गाकुष्टसैन्धवैः ।

वर्तिस्तुल्याप्रदेशिन्या धार्यायोनिविशोधिनी ॥ १२२ ॥

हिस्त्राकल्कन्तु वातात्ता कोष्णमभ्यज्य धारयेत् ।

पञ्चवल्कस्य पित्तात्ता श्यामादीनां कफार्दिता ॥ १२३ ॥

स्तम्भायां कर्कशायाञ्च कुर्यान्मार्दवकारकम् ।

सन्निपातसमुत्थायो क्रम साधारणं हितम् ॥ १२४ ॥

एला सघातकीजम्बू समद्गामोचसर्जकम् ।

दुर्गन्धे पिच्छले स्त्रिन्ने स्त्रग्भिते चूर्णमिथ्यते ॥ १२५ ॥

दुर्गन्धानां कपार्यं स्यात्तैलं कल्क एव च ।

चूर्णं वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणम् ॥ १२६ ॥

—१—

अथ गर्भप्रदयोगानाह ।

लक्षणाचन्दनं लोध्रं सुशीरं पद्मकं शठी ।

हे हरिद्रे वचाकुष्टं पद्मकेशरमुत्पलम् ॥ १२७ ॥

शारिषे द्वे विडङ्गानि सुमुनः कुसुमानि च ।

मांसीदारु खदंष्ट्रा च रेणुकं चोत्पलं तथा ॥ १२८ ॥

मधुकं शतपुष्पा च मात्रैषां कार्पिका भवेत् ।

एभिर्वाजघृतप्रस्थं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

तत्कषाय दशगुणं स्नेहपाकविधि पचेत् ॥ १२९ ॥

गुणांस्तस्य प्रवक्ष्यामि घृतस्यास्य महात्मनः ।

गर्भिणीनाञ्च नारीणां पानाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ १३० ॥

बालानां प्रहजुष्टानां घृतमेतत्प्रशस्यते ।

बन्ध्यापुष्टिप्रदं पौष्ट्य मपुत्राणाञ्च पुत्रदम् ॥ १३१ ॥

श्रेष्ठ वा योनिरोगे स्या दष्टगृद्वरविनाशनम् ।

यन्मया निर्मितं क्षीत लक्ष्मणाद्य घृतं महत् ॥ १३२ ॥

इति लक्ष्मणाद्यं घृतम् ।

सुहृदरे द्वे त्रिफलां गुडूचीं सपुनर्नवाम् ।

शुकनासां हरिद्रे द्वे रास्त्रां मिदां शतानुरीम् ॥ १३३ ॥

कल्कीकृत्य घृतप्रस्थ पचेत् क्षीरचतुर्गुणम् ।

तस्मिन् प्रपिवेन्नारी योनिशूलनिपीडिता ॥ १३४ ॥

पीडिता चलिता योनिर्निःसृता विवृता च या ।

पित्तयोनिश्च विस्त्रस्ता पण्डयोनिश्च या स्मृता ॥ १३५ ॥

प्रपद्यन्ते तु ता स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासक्तम् ।

एतत् फलघृतं नाम योनिदीपहर परम् ॥ १३६ ॥

इति फलघृतम् ।

एवं योनिषु शब्दासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ।

अदुष्टे प्राकृते बीजे बीजोपक्रमणे सति ॥ १३७ ॥

बीजस्य भ्रवणं न स्यात् हृदिमूत्रश्च फेनिलम् ।

पीत्वा च लभते पुत्रं वीर्यवन्तमसंशयः ॥ १४८ ॥

पुष्पोद्धृतं लक्ष्मणाया मूलं पिष्टञ्च कन्यया ।

ऋत्वंते ष्टदूग्धाभ्यां पीत्वा प्रोत्थवला सुतम् ॥ १५० ॥

तिलतैलकुड्भवमेकं वृषसलिलैर्मंयुतं पक्वम् ।

ऋतुकालान्ते पीत्वा गर्भं विदध्वाति बन्ध्यापि ॥ १५१ ॥

जीवकपुत्रकबीजं चीरेण पिवेत्सपत्रमूलञ्च ।

दारकनष्टा वनिता जनयति दोर्वायुषं पुत्रम् ॥ १५२ ॥

चीरेण श्वेतवृद्धतीमूलं नासिकया पिवेत् ।

दक्षिणयात्मजार्थं वा कन्यार्थं वामया तथा ॥ १५३ ॥

पुष्पोद्धृतं लक्ष्मणाया शक्राङ्गायास्तु कन्यया ।

पिष्टं मूलं हविर्दुग्धं पीतं ऋतौ तु पुत्रदम् ॥ १५४ ॥

न्यग्रोधशङ्खासनकं प्रवालचूर्णञ्च सवर्णवत्सायाः ।

गोचीरं परिपीतं पुत्रं प्रकरोति पुष्पञ्च ॥ १५५ ॥

रोमराजी भवेद्यस्या वामपार्श्वेति मूर्च्छिता ।

कन्यां तस्या विजानीया हृदिष्ये च तथा सुतः ॥ १५६ ॥

इति गर्भोत्पादनविधिः ।

मुस्ताकुष्ठं हरिद्रे द्वे पिप्पलीकटुरोहिणी ।

काकोलीचीरकाकोली विडङ्गं त्रिफलावचा ॥ १५७ ॥

मेदाराम्बाश्चगन्धा च विशाला च प्रियंगुका ।

द्वे शारिवे शताह्वा च दन्तीमधुकमुत्पलम् ॥ १५८ ॥

अजमोदा महामेदा चन्दनं रक्तचन्दनम् ।

कातीपुष्पन्तुगाचीरी शर्कराहिङ्गुकट्फलम् ॥ १५९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा विपचेद्रीमयाग्निना ।

नक्षत्रे पुष्पसम्पन्ने भांडे ताम्रमये दृढे ॥ १६० ॥

कलिषे वापि कल्याणे कृतकौतुकमङ्गलः ।

सर्पिरेव नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ॥ १६१ ॥
 एतद्दम्ब्या पियेत्रारी या च कन्याप्रजायिनी ।
 या चैवास्त्रिरगर्भा स्या द्या च सूता पुनः स्थिता ॥ १६२ ॥
 अनापुर्षं वा जनये द्या वा जनयते मृतम् ।
 सानारीजनयेत्पुत्रं वेदवेभाङ्गपारगम् ॥ १६३ ॥
 रूपलावण्यसम्पन्न मजरश्च शतायुषम् ।
 वृहत्कल्याणकं सर्पिं भारद्वाजेन भापितम् ॥ १६४ ॥
 अनुक्तं लक्षणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सिकाः ॥

इति वृहत्कल्याणष्टतम् ।

मञ्जिष्टामधुकं कुष्ठं त्रिफलाशर्कराबला ।
 मेदापयस्या काकोली मूलं चैवाश्वगन्धलम् ॥ १६५ ॥
 अजमीदाहरिद्रे द्वे हिंशु कटुकरोहिणी ।
 उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोत्थी चन्दनद्वयम् ॥ ६६ ॥
 एतेषां कार्पिकैर्भागैः छितप्रस्थं विषाचयेत् ।
 शतावरीरसचीरं छताद्द्वयं चतुर्गुणम् ॥ १६७ ॥
 सर्पिरितन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ।
 पुत्रं जनयते नारी मेधाढ्यं प्रियदर्शनम् ॥ १६८ ॥
 या चैवास्त्रिरगर्भा स्या द्या वा जनयते मृतम् ।
 अत्र्यायुषं वा जनये द्या च कन्यां प्रसूयते ॥ १६९ ॥
 योनिदोषे रजोदोषे परिस्त्रावे च शस्यते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ १७० ॥
 नाम्ना फलछतश्चैतदग्निभ्यां परिकीर्तितम् ।
 अनुक्तं लक्षणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सिकाः ॥ १७१ ॥

इति वृहत्फलष्टतम् ।

पीत्वा च लभते पुत्रं वीर्यवन्तमसंशयः ॥ १४८ ॥

पुष्योद्धत लक्ष्मणाया मूलं पिष्टञ्च कन्ययाः ।

ऋत्वते घृतदूग्धाभ्यां पीत्वा प्रीत्यवला सुतम् ॥ १५० ॥

तिलतैलकुडवमेकं हृषसलिलैर्मंघुतं पक्कम् ।

ऋतुकालान्ते पीत्वा गर्भं विदधाति बन्ध्यापि ॥ १५१ ॥

जीवकपुत्रकबीजं चीरेण पिवेत्सपत्रमूलञ्च ।

दारकनष्टा वनिता जनयति दोर्घायुषं पुत्रम् ॥ १५२ ॥

चीरेण श्वेतवृद्धतीमूलं नासिकया पिवेत् ।

दक्षिणयात्मजार्थं वा कन्यार्थं वामया तथा ॥ १५३ ॥

पुष्योद्धत लक्ष्मणाया शक्राङ्गायास्तु कन्यया ।

पिष्टं मूलं हविर्दुग्ध पीतं सृती तु पुत्रदम् ॥ १५४ ॥

न्यग्रोधशुद्धासनकं प्रबालचूर्णञ्च सवर्णवक्ष्यायाः ।

गोचीरं परिपीतं पुत्रं प्रकरोति पुष्यर्चे ॥ १५५ ॥

रोमराजी भवेद्यस्या वामपार्श्वेति मूर्च्छिता ।

कन्यां तस्या विजानीया इक्षिणे च तथा सुतः ॥ १५६ ॥

इति गर्भोत्पादनविधिः ।

मुस्ताकुष्टं हरिद्रे हे पिप्पलीकटुरोहिणी ।

काकोलीचीरकाकोली विडङ्गं त्रिफलावचा ॥ १५७ ॥

मेदाराम्नाखगन्धा च विशाला च प्रियंगुका ।

हे शारिवे शताह्वा च दन्तीमधुकमुत्पलम् ॥ १५८ ॥

अजमोदा महामेदा चन्दनं रक्तचन्दनम् ।

जातीपुष्यन्तुगाचीरी शर्कराङ्गिकट्फलम् ॥ १५९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा विपचेद्रोमयाग्निना ।

नक्षत्रे पुष्यसम्पन्ने भांडे ताम्रमये दृढे ॥ १६० ॥

कालिषे वापि कल्याणे कृतकौतुकमङ्गलः ।

सर्पिरेव नरः पीत्वा स्त्रियु नित्यं वृषायते ॥ १६१ ॥
 एतद्वन्ध्या पिवेत्रारी या च कन्ध्याप्रजायिनी ।
 या चैवास्थिरगर्भा स्या द्या च सूता पुनः स्थिता ॥ १६२ ॥
 अनापुषं वा जनये द्या वा जनयते मृतम् ।
 सानारीजनयेत्युत्रं वेदवेनाङ्गपारगम् ॥ १६३ ॥
 रूपलावण्यसम्पन्न मजरश्च शतायुषम् ।
 हृहृत्कल्याणकं सर्पिं भरिद्वाजेन भाषितम् ॥ १६४ ॥
 अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सिकाः ॥

इति हृहृत्कल्याणघृतम् ।

मञ्जिष्टामधुकं कुटं त्रिफलाशर्कराबला ।
 मेदापयस्या काकोली मूलं चैवाश्वगन्धजम् ॥ १६५ ॥
 अजमीदाहरिद्रे द्वे हिङ्गु कटुकरोहिणी ।
 उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोली चन्दनद्वयम् ॥ ६६ ॥
 एतेषां कार्षिकैर्भागै र्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 शतावरीरसजीरं घृताद्द्वयं चतुर्गुणम् ॥ १६७ ॥
 सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रियु नित्यं वृषायते ।
 पुत्रं जनयते नारी मेधाढ्यं प्रियदर्शनम् ॥ १६८ ॥
 या चैवास्थिरगर्भा स्या द्या वा जनयते मृतम् ।
 अत्यायुषं वा जनये द्या च कन्यां प्रसूयते ॥ १६९ ॥
 योनिदोषे रजोदोषे परिस्त्रावे च शस्यते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ १७० ॥
 नाम्ना फलघृतसैतदग्निभ्यां परिकीर्तितम् ।
 अनुक्तं लक्ष्मणामूल क्षिपन्त्यत्र चिकित्सिकाः ॥ १७१ ॥

इति हृहृत्फलघृतम् ।

शतावर्थाविदार्याद्य तथा मापात्मगुप्तयोः ।

श्वदंद्वायाद्य निःक्वाथे नखणे च पृथक् पृथक् ॥ १७२ ॥

साधयित्वा घृतप्रस्थं पयश्चतुर्गुणे पचेत् ।

शर्करामधुसंयुक्तं मिलित्वा तन्प्रयोजयेत् ॥ १७३ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

दृढदारुकमूलेन घृतं पक्वं पयोन्वितम् ।

एतद्व्यतमं सर्पिः पुत्रकामः पिवेन्नरः ॥ १७४ ॥

—०—

अथ संजातगर्भलक्षणमाह ।

कृदिरन्त्रे रुचिर्नित्यं टीविकारोमराजिका ।

अरुचिस्तनयोः काश्यं ग्लानिराटोपवर्जितम् ॥

कुक्षेरक्ष्णीः पक्ष्मलत्वं गर्भिणी स्फुटलक्षणम् ॥ १७५ ॥

यस्याः कुक्षी भवेद् ग्लानिः पुनराभ्यानमेव च ।

गर्भिण्या दृश्यते नाय्याः तस्याः नागोदरं विदुः ॥ १७६ ॥

व्यवायस्त्रेदवर्जिन्या स्तस्याः स्याद्द्वी हृदं हितम् ॥ १७७ ॥

—०—

अथ गर्भस्त्रावपातयोरवधिपूर्वकलक्षणमाह ।

भयाभिघातात्तिक्ष्णोष्ण पानाशननिषेवणात् ।

गर्भेपतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥ १७८ ॥

आचतुर्यात्ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमपष्टयोः ॥ १७९ ॥

—०—

अथ स्त्रावपातयोश्चिकित्सामाह ।

सेकावगाहना लेपाः शस्यन्ते तत्र शीतलाः ।

जीविनाद्यैः कृतचीरं पानञ्चैव सशर्करम् ॥ १८० ॥

—०—

अकालपाते निदानपूर्वकं दृष्टान्तमाह ।

गर्भोऽभिघातविषमाशनपोडनाद्यैः

पक्वं द्रुमादिव फलं पतति चण्डेन ॥ १८१ ॥

—०—

अथोचितकाले मूढगर्भलक्षणमाह ।

मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भं

शूलञ्च योनिजठरादिषु मूत्रसंगम् ।

भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः सगर्भः

संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ॥ १८१ ॥

द्वारं निरुध्य शिरसाजठरेण कश्चित्

कश्चिच्छरीरपरिवर्तनकुल्लदेहः ।

एकेन कश्चिदपरस्तु भुजइयेन

निर्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ॥ १८२ ॥

पार्श्वोपहतगतिरेति तथैव कश्चि-

दित्यष्टधागतिरियं ह्यपरा चतुर्धा ॥ १८३ ॥

सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिधोऽथ बीज-

स्तेपूर्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनिम् ।

सङ्गीचयो भवति कीलकवत् स कीलो

दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी ॥

गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाय्यो
योनी स्थितः सपरिघः परिघेन तुल्यः ॥ १८४ ॥

—०—

अथासाध्यमूढगर्भगर्भिण्योर्लक्षणमाह ।

अपविद्धशिराया तु शीताङ्गीनिरपन्नया ।
नोलोङ्गूतशिरा हन्ति सा गर्भं चस तां तथा ॥ १८५ ॥
गर्भास्त्रन्दनभावीनां प्रणाशः श्यावपांडुता ।
भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शूनतांतर्मृते शिशौ ॥ १८६ ॥
मानसागन्तुभिर्मातु रूपतापैः प्रपीडितः ।
गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च निपीडितः ॥ १८७ ॥
योनिस्वरणं सद्गः कुक्षौ मारुत एव च ।
हृन्युः स्त्रियं मूढगर्भा यथोक्ताश्चायुपद्रवाः ॥ १८८ ॥
इति मूढगर्भनिदानम् ।

गर्भस्य गतयश्चित्रा जायन्तेऽनिलकोपतः ।
तत्राऽनल्पमतिर्वैद्यो वर्तते मतिपूर्वकम् ॥ १८९ ॥
सृतं गर्भं भिषक् प्राज्ञः क्लिप्त्वा कर्षेत्प्रयत्नतः ।
धान्वन्तरिमतात्प्राज्ञः साध्यज्ञातश्च शल्यवित् ॥ १९० ॥
अभिघातान्मृतायास्तु गर्भः प्रस्यन्दते यदि ।
जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्कोद्धरेच्छिशुम् ॥ १९२ ॥

गर्भाशयं परिहरन्थ गर्भिणीश्च

यत्रं करोति सहसा महदाशुक्रभ्यां ।

वैद्यस्तु चेद्भवति शास्त्रगतिप्रवीणः

प्राप्नोति मित्रधनधान्ययशांसि लोके ॥ १९२ ॥

८ गर्भस्य सन्ति गतयोऽष्टविधाः पुरोक्ताः

भ्राम्यन्ति वैरतिषु वातगति स्वभावात् ।
 असे त्रिके शिरसि भूयसितस्य सङ्गा
 उत्तानकाय विनिकुञ्चितसक्थिदेशम् ॥ १८२ ॥
 कव्यांसमुन्नमित वासनि सन्निपथ
 स्किग्देशसंस्थमथ पाणितले निजे च ।
 सृच्छास्त्रलैर्घृतयुतैः परिमार्जयित्वा
 गर्भं समानयति रक्षति योषिताञ्च ॥ १८४ ॥
 सक्थ्या गतं सततमुन्नतमं सदेशं
 च्छिग्धे समागतकपूर्वनिपीडितेन ।
 सक्थिप्रसार्य परिधाय तथैव तिर्य्य-
 गुत्क्षिप्ययत्पय गतं ननु योनिमार्गम् ॥ १८५ ॥
 पार्श्वगतस्य परिवृत्यशिरो निपीड्य
 पूर्वं समुन्नतिशिरोपरिणीय योन्याम् ।
 हस्तेन तं सपदि तं परिलभ्य शस्तैः*
 क्त्वा हरेन्नृतकगर्भशरीरदेशान् ॥ १८६ ॥
 यद्यदङ्गं हि गर्भस्य तत्तत्सञ्जति सन्निपक् ।
 सम्यग्विनिर्हरेच्छित्वा रक्षेत्रीञ्च यत्नतः ॥ १८७ ॥
 सचेतनं तु शस्त्रेण न कथंचन दारयेत् ।
 आत्मानं जननीञ्चैव हन्यादाश ह्यचेतनः ॥ १८८ ॥
 नचोपेक्षेत सृतं गर्भं मुहूर्त्तमपि पण्डितः ।
 सध्यागु जननीं हन्ति निरुच्छासं पशुं यथा ॥ १८९ ॥
 मण्डनाग्रेण कर्त्तव्यं ह्येद्यमन्तर्विजानता ।
 वृद्धिपचन्तु तीक्ष्णाग्रं नयोनाववचारयेत् २०० ॥

अथ प्रतिमासं सवेदनागर्भिणीचिकित्सासाह ।

प्रथमाहादगं याव न्मासं गर्भच्युतौ रुजि ।

जानीयात् क्रमसञ्ज्ञात योगानैतान् भिषग्वरः ॥ २०१ ॥

मधुकं शाकबीजन्तु पयस्यासुरदारु च ।

अश्वन्तकः कृण्वतिला स्ताम्बश्लीयतावरी ॥ २०२ ॥

वृक्षादनीपयस्या च लता सोत्पलशारिवा ।

अनन्ताशारिवारास्ता पद्माऽथ मधुयष्टिका ॥

शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कशेरुमधुकं सिता ॥ २०३ ॥

सप्तैतान् पयसा योगा नक्षेत्र्योक्तममापनान् ।

क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भं स्रवति योजयेत् ॥ २०४ ॥

कपित्थविल्ववृहती पटोलेचुनिदग्धिका ।

मूलानि क्षीरसिडानि पायवेद्भिषगष्ट मै ॥ २०५ ॥

संप्राप्ते चाष्टमे मासे मैथुनं परिवर्जयेत् ।

यदि गच्छति दुर्मधाः काममोहादचेतनात् ॥ २०६ ॥

विपद्यते तदा गर्भं पततेनात्र संशयः ।

अन्धमूकादिवधिरो जायते कुञ्जमेव च ॥ २०७ ॥

नयमे मधुकानन्ता पयस्याशारिवाः पिबेत् ।

पयन्तु दशमे शुष्णा शृतगीतं प्रशस्यते ॥ २०८ ॥

सक्षीरा वा द्विताशुण्ठी मधुकं देवदारु च ॥ २०९ ॥

क्षीरिकामुष्पलं दुग्धं ममद्रामूलकं शिवाम् ।

पिबेदेकादशे मासि गर्भिणीशूलशान्तये ॥ २१० ॥

मिताविदारोकाकोली क्षीरे चैव शृणालिका ।

गर्भिणीद्वादशे मासि पिबेच्छूनघ्नमौषधम् ॥

एवमाप्यायते गर्भं क्षीयोरुक् क्षोषशाम्यति ॥ २११ ॥

कुशकाशोरुबूकानां मूलैर्गोक्षुरुकस्य च ।

शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत्परम् ॥ २१२ ॥

कशेरुशृङ्गाटकजीवनीयैः पद्मोत्पलैरण्डशतावरीभिः ।

सिद्धं पयः शर्करयाविमिश्रं संस्थापयेद्गर्भमुदीर्णशूलम् ॥ २१३ ॥

कशेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्रपर्णीमधुकं सशर्करम् ।

सशूलगर्भस्रुतिपीडितांगना पयो विमिश्रं पयमात्रभुक् पिबेत् २१४

व्यवस्थिते च गर्भे गव्येनोदुम्बरशलाटुसिद्धेन पयसामोजयेद्गर्भं पतिते तीक्ष्णं मद्यं पेयं तस्योपद्रवशान्त्यै । त्यागोपवशाद्वा न पिबति मद्यं या तु सा च कोलसाधितां पेयामेवाश्रातु अतीते स्त्रे हलवणवर्ज्याभिर्यवागूभिरुद्दालकादीनां पाचनीयोपसंस्कृताभिरुपक्रमेत् । यावन्तो मासागर्भस्य तावन्वहानोति । इति गर्भशूलम् ।

—०—

अथ गर्भणीज्वरचिकित्सासाह ।

मधूकचन्दनोशीर शारिवापद्मयष्टिकैः ।

शर्करामधुसयुक्तः कषायो गर्भिणीज्वरे ॥ २१५ ॥

चन्दनं शर्करालोघ्नं सृष्टीकाशर्करान्वितम् ।

क्वाथं कृत्वा प्रदातव्यं गर्भिणीज्वरशान्तये ॥ २१६ ॥

पिवेद्विश्वमजाचीरं नाशयेद्विषमज्वरम् ॥ २१७ ॥

शाम्भ्रजवृत्वचं क्वाथ्यं लेहयेत्क्ष्माजसक्तुभिः ।

अनेन लीढमात्रेण गर्भिणीग्रहणीं जयेत् ॥ २१८ ॥

स्त्रीविराऽरक्षुरक्तचन्दनबला धान्याकवत्सादनी

सुस्तोशीरयवासपर्यटविषाक्वाथ्यं पिबेद्गर्भिणी ।

नानावर्णरुजातिसारकगदे रक्तस्रुती वा ज्वरे

योगोऽयं सुनिभिः पुरा निगदितः सूत्र्यामये सत्तमः ॥ २१९ ॥

गोधामांसं प्रयत्नेन गर्भिणीञ्च प्रदापयेत् ।

वातपित्तकफोद्विक्ता ग्रहोत्थायेष्युपद्रवाः ॥
 गर्भिष्युपद्रवान् सर्वान् गोधामांसं विनाशयेत् ॥ २२० ॥
 समधुच्छागदुग्धेन कुलालकरमृत्तिका ।
 अथ श्यं स्यापयेद्गर्भं बलिनं पानयोगतः ॥ २२१ ॥
 पारावतशकृत्पीतं शालितण्डुलवारिणा ।
 गर्भपातान्तरोत्थे च गर्भस्त्रावनिवारणम् ॥ २२२ ॥

—०—

अथ गर्भिणीप्रसवविलम्बे चिकित्सामाह ।
 जीवतिगर्भं सूतिका गर्भनिर्हरणे प्रयत्नेत । निहर्तुमशक्ये ।
 च्यवनान्मन्वानुपशृणुयात् । तान्वक्ष्यामः ॥

—०—

इहामृतञ्च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ।
 उच्चैः श्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ २२३ ॥
 इदममृतमपां समुद्धृतं वै तवलघुगर्भमिमं विमुञ्चतुस्त्रि ।
 तदनलपवनाकंवासवास्ते सह लवणाभ्युधरैर्दिश्यन्तु शान्तिम् ॥ २२४ ॥
 मुक्ताः पशीर्विपाशाश्च मुक्ताः सूर्येण रश्मयः ।
 मुक्तः सर्वभयाद्गर्भः एह्ये हि माचिरं स्नाहा ॥ २२५ ॥
 जलं च्यवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्वितम् ।
 पीत्वा प्रसूयते नारी दृष्ट्वा चोभयत्रिंशकम् ॥ २२६ ॥

इति च्यवनमन्त्राः ।

नाडी १६, ऋतु ६, वसुभिः ८, मह-
 पक्ष २, दिग १०, छादश १८, भिरेव च ।
 अर्क १२, भुवन १४, वेद ४, सहितैरुभप-
 त्रिंशकमायुष्यम् ॥

१६	२	१२
६	१०	१४
८	१८	४

—०—

क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।

ते गर्भं पातुनैरुच्यं वै शल्यञ्च दधस्यपि ॥ २२७ ॥

प्रसूयत्वमविक्लिष्टं मविक्लिष्टे शुभानने ।

कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरञ्चितम् ॥ २२८ ॥

—०—

प्रसवकाले गर्भिण्याः कर्णं एतत्सप्तवारान् जप्तव्यम् ॥

—०—

परुषकशिफालेपः स्थिरामूलकृतोऽपि वा ।

नाभिवस्तिभगे लेपः सुखं नारीप्रसूयते ॥ २२९ ॥

तुषाम्बुपरिपिष्टेन कन्देन परिलेपयेत् ।

लाङ्गल्याश्चरणौ सूते क्षिप्रमापन्नगर्भिणी ॥ २३० ॥

सितया चर्वणं कृत्वा कोकिलाक्षस्य मूलकम् ।

तत्कर्णपूरणेनाद्य सुखं नारीप्रसूयते ॥ २३१ ॥

श्यामासन्दर्शनाभ्यान्तु लताभ्यां परिकल्पितम् ।

क्षिपेत्कुडुवकं मूर्ध्नि यावत्पादतलं व्रजेत् ॥

उद्धृतगात्रपीडायाः सुखप्रसवकारकम् ॥ २३२ ॥

अपामार्गशिखां योनिमध्ये निःक्षिप्य धार्यते ।

सुखं प्रसूयते नारी भेषजस्यास्य योगतः ॥ २३३ ॥

पाठामूलन्तु तद्वत्स्या दाटरूपकमूलकम् ।

लेपनाद्वारणाद्वापि सुखप्रसवकारकम् ॥ २३४ ॥

मूलञ्च शालिपर्ण्यास्तु पिष्टं वा तडूलाम्बुना ।

नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥ २३५ ॥

सितपिकलोचनवर्णं चर्वणपूर्वञ्च कर्णपूरणतः ।

अपि विषमगर्भपीडितुवनिता सुखं मूर्तिमभितनुते ॥ २३६ ॥

पिष्टा पाठापत्रं नारीचीरेण या पिवेद्वला ।
 सा गर्भं मूढजनितव्ययया प्रविमुच्यते भ्रूटिति ॥ २३७ ॥
 मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।
 घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥ २३८ ॥
 इचोरुत्तरदिङ्मूलं स्त्रीप्रमाणेन तन्तुना ।
 वङ्गा कथ्याच्च नियतं सुखं नारीप्रसूयते ॥ २३९ ॥
 तालस्य चोत्तरं मूलं स्त्रीप्रमाणेन तन्तुना ।
 वङ्गा कथ्याच्च नियतं सुखं नारीप्रसूयते ॥ २४० ॥
 पञ्चाङ्गं हास्तिशौण्डं लोभ्रपत्राभ्यां विमिश्रितं कृत्वा ।
 मर्षिपिपिपाच्य पिष्टं भक्षितमात्रेण सृतिवनितायाः ॥
 गङ्गाप्रावाहृतुल्यं रक्तं वै स्वास्थ्यमति कुरुते ॥ २४१ ॥
 वेगाघातादायुः योनिं सधार्थ्यं वेदनां कुरुते ।
 तत्र विधेयः कल्कः शतपुष्पायाः सलिलेन लेपेन ॥ २४२ ॥
 करङ्गीभूतगोमूर्धं सृतिका भवनोपरि ।
 स्थापितस्तत् क्षणाद्वार्याः सुखं पुनवकारकः ॥ २४३ ॥

—०—

गोशिरः करङ्गीभूत मस्थिमात्रमेव स्थितम् ।

इति मूढगर्भम् ।

कटुतुम्पः हि निर्मोक कृतवेधन मर्षपैः ।

कटुतैलान्वितैर्योनिं धूमः पातयतेऽपराम् ॥ २४४ ॥

भूर्जगुगुलुधूपेन त्र्योख्याद्यास्याः प्रधूपनम् ॥

अपरा पातनं शस्तं मद्यः शूलनिवारणम् ॥ २४५ ॥

कचवेष्टतयांगुल्या घृष्टे कण्ठे सुखं पतत्वपरा ।

मूलेन नाह्नलक्याः संनिम्ने पाणिपादे वा ॥ २४६ ॥

कुष्ठं सगालिमूलञ्च सगोमूत्रञ्च पाययेत् ।

अपरा पतिता चिप्रां छिन्नं पक्षं वक्तं यथा ॥ २४७ ॥

इत्यपरापातनविधिः ।

हिंगुपिप्पलीपाटल्यौ भांगीमेदा महोपधम् ।

रास्त्रामतिविषाचथ्य मेभिर्दीपः प्रसिध्यति ।

योनिश्च रुद्धी भवति योनिशूलञ्च शाम्यति ॥ २४८ ॥

विश्वमार्कवजं मूलं कल्कं मद्येन पाययेत् ।

तेन योनिगतं शूल माशु शाम्यति योपिताम् ॥ २४९ ॥

गालिमूलाक्षमात्रन्तु मूत्रेणाम्बेन वा युतम् ।

सोपकुञ्चिकां पिप्पलीं मदिरां लाभतः पिवेत् ॥

सौवर्चलेन संयुक्तं योनिशूलनिवारणम् ॥ २५० ॥

अघापतन्तीमपरां पातयेत् पूर्ववद्विषक् ।

हस्तेनापहरद्वापि पार्श्वभ्यां परिपीड्य वा ॥ २५१ ॥

धुनुयाद्वा मुहुर्नारीं पीडयेद्वा सपिण्डिकाम् ।

तैलाक्तयोनिरेव तां पातयेन्मतिमान् भिषक् ॥ २५२ ॥

प्रसूतिकुशला योपि द्विधिरेन करोति मा ।

एव निहृत्तशल्या तां सिद्धेदुष्येन वारिणा ॥ २५३ ॥

ततोऽभ्यक्तशरीराया योनीं स्नेहनिधापयेत् ।

एव रुद्धो भवेद्योनिस्तच्छूलं क्षीपशाम्यति ॥ २५४ ॥

—०—

अथ मक्कलशूलस्य लक्षणमाह ।

वायुः प्रकुपितः प्रकुर्यात् सरुध्यरुधिरं सुतम् ।

सूताया हृच्छिरोवस्ति शूलमक्कलसंज्ञितम् ॥ २५५ ॥

पृथिव्यां पतिते गर्भे योनीं पीडनमीष्यते ।

अपुवेशो यथा वायो स्तस्य संरक्षणक्रिया ॥
हृदस्तिशूलमाधानं प्रविष्टे तत्र जायते ॥ २५६ ॥

—०—

अथ चिकित्सांमाह ।

संचूर्णितयवक्षारं पिवेत्कीर्णं न वारिणा ।
सर्पिणा वा पिवेन्नारो मङ्गलस्य निवृत्तये ॥ २५७ ॥
त्रिकटुचातुर्जातक कुस्तुश्वरोचूर्णसंयुक्तम् ।
खादेद् गुडं पुराणं नित्यं नारीमङ्गदलनाय ॥ २५८ ॥
मातुलुङ्गस्य मूलन्तु मङ्गिकामूलमैव च ।
विश्वसुस्तमिदं लेपं शिरोरोगविनाशनम् ॥ २५९ ॥
द्रूपणं पिप्पलीमूलं दारुचव्यं सचित्रकम् ।
रजन्वी हृपुपाजाली सक्षारलवणवयम् ॥
कङ्कमुष्णांबुना पीत्वा सुखेनाशं विरिच्यते ॥ २६० ॥
इति मङ्गलशूलम् ।

—०—

अथ सूतिकारोगनिदानमाह ।

प्रलापो वेपथुर्यस्याः सूतिका सा उदाहृताः २६१ ॥
अहमर्दे ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता ।
शोथः शूलतिमारी च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ २६२ ॥
मिथोपचारार्थं क्लेशं द्विपमाजीर्णभोजनात् ।
सूतिकायास्तु जायन्ते ये रोगास्ते सुदारुणाः ॥ २६३ ॥
ज्वरतिमारभोपायं शूलानाहं बलघयाः ।
तन्द्रासृचिप्रमेकाद्याः कफवातामयोद्भवाः ॥ २६४ ॥

क्षुत्साध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाग्रिताः ।
ते सर्वे सूतिका नाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥ १६५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

दशमूलकृतं तोयं कौण्डिणञ्च हविषान्वितम् ।
पथ्याशिन्या द्रुतं नार्थं पीतं सूतीरुजं जयेत् ॥ २६६ ॥
कृत्वोपवासमवला सुतजम्बुस्रं
प्रातर्निषोयकमिश्रवुभवं हि मूलम् ।
वासान्मसा किमथवा हविषापि पीत्वा
सूतीजयेत् पडिति रोगसमूहमुग्रम् ॥ २६७ ॥
चुट्टैरण्डजटाशृङ्गी कणाशृण्ठी सुखास्थृशम् ।
सूतिका च प्रशान्त्यर्थं निःकाथ्यं मधुना पिवेत् ॥ २६८ ॥
निम्बवल्कलवल्कस्तु सर्पिषा काञ्चिकेन तु ।
पीतं प्रशान्तयेन्नूनमचिरात् सूतिकागदम् ॥ २६९ ॥
पञ्चमूलकपायन्तु सूतिका लवणान्वितम् ।
सुखीण्यं पाययेत् पूतं सूतिकारोगनाशनम् ॥ २७० ॥
सूतिकारोगशान्त्यर्थं क्वाथैर्वातहरा क्रिया ।
खेदोपनाहनाभ्यङ्गैः सावगाहैः प्रशस्यते ॥ २७१ ॥
पञ्चमूलस्य वा क्वाथं तप्तलोहेन सङ्गतम् ।
सूतिकारोगनाशाय पिवेद्वरतहरा सुराम् ॥ २७२ ॥
सुतप्तलोहमात्रस्य पारुष्यान्तु निधापयेत् ।
सूतिकोपद्रवान् सर्वान् हन्ति पीत्वा न समयः ॥ २७३ ॥
वज्री तप्तो लोहेन सुहृद्युषं सुवापितम् ।
पीत्वेन सूतिकागारी सर्वव्याधीन् व्यपोहति ॥ २७४ ॥

अमृतानागरसहचर भद्रोत्कटपञ्चमूलजलदजलम् ।
 शीतं पीतं मधुना सह शमयति. सूतिकान्तकम् ॥ २७५ ॥
 सहचरकुलित्यपुष्कर वैकङ्कतदारुवैतसः क्षायः ।
 पीतः सङ्घिगुलबणः शमयति शूलज्वरौ सूत्याः ॥ २७६ ॥
 सहचरमुस्तगुडूची भद्रोत्कटविश्वबालकैः क्षयितम् ।
 पेयमिदं मधुमिश्रं सद्योज्वरशूलनुत् सूत्याः ॥ २७७ ॥
 देवदारुवचाकुष्ठं पिप्पलीविश्वभेषजम् ।
 कटफलं मुस्तभूनिम्ब तिक्ताधान्यहरोतकी ॥ २७८ ॥
 गजकृष्णा च दुसर्गा गोक्षुरं धन्वयासकम् ।
 वृद्धत्यतिविषाक्त्रिणा कर्कटं कृष्णजोरकम् ॥ २७९ ॥
 समभागान्वितैरेतैः सिन्धुरामठसंयुतम् ।
 क्वायमष्टावशेषन्तु प्रसूतां पाययेत् स्त्रियम् ॥ २८० ॥
 शूलकासज्वरश्वास मूर्च्छाकम्पशिरोऽर्त्तिनुत् ।
 युक्तं प्रलापष्टड्दाहं तन्द्रातीसारवान्तिभिः ॥
 निहन्ति सूतिकारोगं वातपित्तकफोत्थितम् ॥ २८१ ॥
 सिद्धं द्विपञ्चमूलाभ्यां पयः शर्करयायुतम् ।
 सूतिकोपद्रवान् हन्ति पीतमात्रं न संशयः ॥ २८२ ॥
 कृष्णातमूलशुष्केणला द्विगुभांर्गी मदीप्यकम् ।
 वचामतिविषां राक्षां चव्यं संचूर्णपाययेत् ॥ २८३ ॥
 स्रोहेन दोषशान्त्यर्थं विदनोपशमाय च ।
 क्वायश्चैषां तथा कल्कं चूर्णं वा स्रोहभर्जितम् ॥ २८४ ॥
 शोकत्वग्घिङ्गतिविषा पाठाकटुकरोहिणो ।
 तथा तेजोवती चापि पाययेत् पूर्वशद्विषक् ॥ २८५ ॥
 दशाहं भोजने देयं घोरं वातहरेः शृतम् ।
 रसेनाश्रं दशाहश्च गिरीपो घावने हितः ॥ २८६ ॥

प्रजापत्येन विधिना जातकर्मादिकारयेत् ।
 पञ्चमेऽद्भित्तये वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ॥ २८७ ॥
 प्रथमे दिवसे तस्माच्चिकालं मधुसर्पिणी ।
 अनन्तामित्रिते मन्त्री पाययेत्त्रे रिते शिशुम् ॥ २८८ ॥

—०—

चत्वारः सागराः पुण्याः स्तनयोः क्षीरवाहिनः ।
 भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्यायुर्वलप्रदाः ॥ २८९ ॥
 पिवन्वालोऽमृतसमं पयस्तवशुभानने ।
 दीर्घमायुरवाप्नोति देवाः प्राश्याऽमृतं यथा ॥ २९० ॥
 इति स्तनाभिमन्त्रणम् ।

यष्टीनिशाविशेषेण कृतरचीवलिक्रियाः ।
 जगर्जुर्वान्धवास्तस्य दधन्तः परमां मुदम् ॥ २९१ ॥
 दशमे दिवसे पूर्णं विधिभिः कुशलोचितैः ।
 कारयेत् सूतिकोल्यानं नाम बालस्य वार्चितम् ॥ २९२ ॥
 तुम्बोपत्रं तथा लोभ्रं समभागानि कारयेत् ।
 दद्याद्भेषं भगस्येदं प्रसूताप्यक्षता भवेत् ॥ २९३ ॥
 वेतसस्य तु मूलाति क्वाथयेन्मृदुवह्निना ।
 भगः प्रक्षालितस्तेन गाढत्वमुपगच्छति ॥ २९४ ॥
 मूपिकानां वसायाश्च वरुगुनीनां तथैव च ।
 योनीषु श्चर्षणं श्रेष्ठं कन्या करणमुत्तमम् ॥ २९५ ॥
 पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् ।
 मधुना योनिमालिष्य गाढीकरणमुत्तमम् ॥ २९६ ॥
 इति योनिगाढीकरणम् ।

प्रसूतवन्तिता वृद्धिकुचिद्धासायसंपिवेत् ।
 प्रातर्मथितसंमिश्रं त्रिसप्ताहं कषायुगम् ॥ २९७ ॥

अस्तानागरसहचर भद्रोत्कटपञ्चमूलजलदजलम् ।
 शीतं पीतं मधुना सह शमयति. सूतिकान्तकम् ॥ २७५ ॥
 सहचरकुलित्यपुष्कर वैकटितदारुवेतसः काथः ।
 पीतः सहिगुलवणः शमयति शूलज्वरौ सूत्याः ॥ २७६ ॥
 सहचरमुस्तगुडूची भद्रोत्कटविश्ववालकैः कथितम् ।
 पेयमिदं मधुमिथं सद्योज्वरशूलनुत् सूत्याः ॥ २७७ ॥
 देवदारुवचाकुष्टं पिप्पलीविश्वभेषजम् ।
 कट्फलं मुस्तभूनिम्ब तिक्ताधान्यहरीतकी ॥ २७८ ॥
 गजकण्ठा च दुस्पर्शा गोक्षुरं धन्वयासकम् ।
 वृद्धत्वतिविपाकिन्ना कर्कटं क्षणजोरकम् ॥ २७९ ॥
 समभागान्वितैरेतैः सिन्धुरामठसंयुतम् ।
 क्वायमष्टावशेषन्तु प्रसूतां पाययेत् स्त्रियम् ॥ २८० ॥
 शूलकासज्वरश्वास मूर्च्छाकम्पशिरोऽर्त्तिनुत् ।
 युक्तं प्रलापवृद्धाह तन्द्रातीसारवान्तिभिः ॥
 निहन्ति सूतिकारोगं वातपित्तकफोत्थितम् ॥ २८१ ॥
 सिद्धं द्विपञ्चमूलाभ्यां पयः शर्करयायुतम् ।
 सूतिकोपद्रवान् हन्ति पीतमात्रं न संशयः ॥ २८२ ॥
 क्षणात्सूलशुद्धेयला द्विगुभांगीं सदीप्यकम् ।
 वचामतिविषां राघ्वां चव्यं संचूर्णपाययेत् ॥ २८३ ॥
 अत्र हेन दोषग्रान्धये वेदनोपशमाय च ।
 क्वायश्चैषां तथा कल्कं चूर्णं वा छेदभजितम् ॥ २८४ ॥
 श्राकत्वग्घिद्धतिविषा पाठाकटुकरोहिणी ।
 तथा तेजोवती चापि पाययेत् पूर्वत्रद्विपक् ॥ २८५ ॥
 दशाहं भोजने देयं क्षीरं वातहरैः शृतम् ।
 रसेनाद्यं दद्याद्विष गिरीपो धावने हितः ॥ २८६ ॥

प्रजापत्येन विधिना जातकर्मादिकारयेत् ।
 पञ्चमेऽङ्गिद्वितीये वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ॥ २८७ ॥
 प्रथमे दिवसे तस्मात्त्रिकालं मधुसर्पिणी ।
 अनन्तामिश्रिते मन्वी पाययेत्त्रेरिते शिशुम् ॥ २८८ ॥

—०—

चत्वारः सागराः पुण्याः स्तनयोः क्षीरवाहिनः ।
 भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्यायुर्वलप्रदाः ॥ २८९ ॥
 पिबन्वालोऽमृतसमं पयस्तवशुभानने ।
 दीर्घमायुरवाप्नोति देवाः प्राश्याऽमृतं यथा ॥ २९० ॥
 इति स्तनाभिमन्त्रणम् ।

यष्टीनिशाविशेषेण कृतरक्षीवलिक्रियाः ।
 ऋगर्जुर्वाङ्मवास्तस्य दधन्तः परमां सुदम् ॥ २९१ ॥
 दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः कुशलोचितैः ।
 कारयेत् सूतिकोत्थानं नाम बालस्य वार्चितम् ॥ २९२ ॥
 तुम्बीपत्रं तथा लोध्रं समभागानि कारयेत् ।
 दद्यात्क्षेपं भगस्येदं प्रसूताप्यक्षता भवेत् ॥ २९३ ॥
 वेतसस्य तु मूलाति काथयेन्मृदुवह्निना ।
 भगः प्रक्षालितस्तेन गाढत्वमुपगच्छति ॥ २९४ ॥
 मूपिकानां धसायाश्च बलुगुनीनां तथैव च ।
 योनीषु म्रक्ष्णं श्रेष्ठं कन्या करणमुत्तमम् ॥ २९५ ॥
 पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् ।
 मधुना योनिमालिष्य गाढीकरणमुत्तमम् ॥ २९६ ॥
 इति योनिर्गाढीकरणम् ।

प्रसूतवनिता वृद्धिकुचिङ्गासायसंपिवेत् ।
 प्रातर्भयितसंमिश्रं त्रिसप्ताहं कषायुगम् ॥ २९७ ॥

सूतायाः कुम्भमुदरं पीतं तक्रेण मालतीमूलम् ।

घृतमधुलीढा सहसा करोति धात्रीशमं निशा च ॥२८८॥

१ १ १ ३ ५ ८ १६ १

एकेन्दुचन्द्रानलवाणकुम्भी कलैकभागं क्रमशो विमिश्रम् ।

सूताभगन्धोपणलोहशङ्खवनोत्पलाभस्त्र विषं सुपिष्टम् ॥२८९॥

प्रसूतचापानलदन्तवन्धान् पुराऽन्तुताब्दत्रिफलायुतोऽयम् ।

आर्द्राश्विना वा किल सन्निपातान् गुदांकुरान् बल्लमितोनिहन्ति ३००

निजानुपानैर्निजपथभुक्तान् सर्वातिसारग्रहणोगदांश्च ।

प्रतापलकेश्वरनामधेयं सूतय ग्रीक्तो गिरिराजपुत्रा ॥ ३०१ ॥

इति प्रतापलकेश्वरो रसः ।

शुण्ठग्रन्निमूलं निर्गुण्डोमेघ शृङ्गीप्रसारिणी ।

स्वरसः परिभृष्टः स्या द्विङ्गजीरकसंस्कृतः ॥ ३०२ ॥

कटुतैलेन या नारी नक्तं भुञ्जीत वा पिवेत् ।

निहन्ति मूतिकारोगान् बलमग्नेर्लभेत्त सा ॥ ३०३ ॥

—०—

यवकोलकुलित्यांय मुद्गमापसमन्वितान् ।

द्विपञ्चमूलसहितान् काथयेत्सलिलाटके ॥ ३०४ ॥

तत्क्वाथे तक्रसंयुक्ते यूषं कृत्वा सजीरकम् ।

घृतं घृताचमात्रेण सैन्धवेन च योजितम् ॥ ३०५ ॥

एष यूषः प्रदातव्यं चतुर्भागावशेषितः ।

एतेनैव समश्रोयात् पुरणाब्ध्यान्निपष्टिकान् ॥ ३०६ ॥

वातशूनं सविटम्बं हन्तिमक्कलसन्नितम् ।

मूतिकारोगशमनो यूषोऽयं परिकीर्तितः ॥ ३०७ ॥

इति यवादिर्यूषः ।

‘यवकोलकुलित्यानां शानिमूलं तथैव च ।

शस्तोऽयं सूतिकांतके यूपः सर्वज्वरापहः ॥ ३०८ ॥

इति यवादिर्द्वितीयोयूपः ।

पिप्पलीदेवकाष्टञ्च भद्रमुस्तकमेव च ।

अगुरुपिप्पलीमूलं श्लक्ष्णपिष्टञ्च कारयेत् ॥ ३०९ ॥

तक्रौ ण सहस्रयुक्तं पचेद्यूपं विचक्षणः ।

अयन्तु घृतासंयुक्तः पीतमात्रो न संशयः ॥ ३१० ॥

बातिकां पित्तिकाञ्चैव शैथिलिकं सान्निपातिकम् ।

सूतिकोपद्रवं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ३११ ॥

इति पिप्पल्यादिर्यूपः ।

यवकोलकुलित्यानां शालिमूलं तथैव च ।

क्वाथयेदप्रमत्तस्तु सुपुते सलिलादके ॥ ३१२ ॥

तत्पादावस्थितं क्वाथं सर्पिर्युक्तं सजीरकम् ।

पक्वं घृताक्षमात्रेण सैन्धवेन समायुतम् ॥ ३१३ ॥

एतै मैव च यूपेण चाश्रीयाच्छालिपट्टिकम् ।

सूतिकोपद्रवं हन्ति भुक्तमात्रन्नसंशयः ॥ ३१४ ॥

इति यवाद्यं घृतम् ।

पिप्पलीदेवकाष्टञ्च आर्द्रकं गजपिप्पली ।

चित्रकं सैन्धवञ्चैव पिप्पलीमूलमेव च ॥ ३१५ ॥

सुखोष्णं योजयेदेतत् सूतिकारोगशान्तये ।

बातिकां पित्तिकाञ्चैव शैथिलिकान् सान्निपातिकान् ॥

सूतिकोपद्रवान् हन्ति पीतं ह्येतन्नसंशयः ॥ ३१६ ॥

इति पिप्पल्यादिकाथः ।

—०—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

चव्यर्धं रंजनीदेया भद्रमुस्तवचाभयाः ॥ ३१७ ॥

धान्याकमजमोदा च सपञ्चलवणानि च ।

भद्रदारुयवानी च भार्गीकुटजतण्डुलाः ॥ ३१८ ॥

कण्टकार्याद्य मूलं वै वृहतीविल्वपेशिका ।

मरिचानि विडङ्गानि कल्कैरेतैश्च पादिकैः ॥ ३१९ ॥

यवकीलकुलित्यानां निर्यूहे च चतुर्गुणि ।

दधिप्रस्थं पयःप्रस्थं दत्त्वा प्रस्थं घृतं पचेत् ॥ ३२० ॥

वातिकान् पैत्तिकाश्चैव श्लेष्मिकान् सान्निपातिकान् ।

सूतिकोपद्रवान् सर्वा नभ्यद्वादेवनाशयेत् ॥ ३२१ ॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

समूलपत्रशांखन्तु शतं भद्रोत्कटस्य च ।

वारिद्रोणेन साध्यं सात् स्याप्य पादावगेपितम् ॥ ३२२ ॥

घृतप्रस्थं विपक्षव्यं गर्भं दत्त्वा च कार्षिकम् ।

सव्योषं पिप्पलीमूलं चित्रको जोरक तथा ॥ ३२३ ॥

पञ्चमूलं कनिष्ठन्तु रास्त्रैरण्डममायुतम् ।

बलासिन्धुयवचार स्वर्जिकाकृष्णजोरकम् ॥ ३२४ ॥

मिदमेतद् घृतं मद्यो निहन्त्यात् सूतिकागदान् ।

ग्रहणीं पांडुरोगश्च अर्गामि जठर तथा ॥

अग्निश्च कुरुते दीप्तिं स्त्रीणां स्तन्यस्य शोधनम् ॥ ३२५ ॥

इति भद्रोत्कटाद्यं घृतम् ।

जोरकं ह्युषाधान्यं शताह्वावदराणि च ।

यवानीमेथिकाहिगु पत्रिकाकाममर्देकम् ॥ ३२६ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं मजमोदाय धाप्यिका ।

चित्रकश्च एलांशानि तथा धान्यश्चतुष्पन्नम् ॥ ३२७ ॥

कसेरुक नागरश्च यटीदीप्यकमेश च ।

गुडस्य च शतं दद्याद् घृतप्रस्थं तथैव च ॥ ३२८ ॥

क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
 पञ्चजीरकमित्येतत् सूतिकानां प्रशस्यते ॥ ३२८ ॥
 गर्भार्थिनीनां नारीणां वृंहणोद्ये समाकृते ।
 विशतिं व्यापदोयोनिः श्वास कामं स्वरचयम् ॥ ३३० ॥
 हलीमकं पांडुरोगं दौर्वल्यं मूत्रकृच्छ्रताम् ।
 हन्ति पीतोन्नतकुचाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ॥
 उपयोगात् स्त्रियो नित्य मलक्ष्मीमलवर्जिताः ॥ ३३१ ॥
 इति पञ्चजीरकगुडः । इति सूतिकारोगाः ।

—०—

अथ स्तनरोगनिदानमाह ।

सक्षीरी वाप्यदुग्धी वा प्राप्यदोषः स्तनी स्त्रियाः ।
 प्रदूष्यमांस रुधिर स्तनरोगाय कल्पते ॥ ३३२ ॥
 यत्सरक्तं तनुस्त्रावं रुधिरामिषगन्धकम् ।
 शोथवृद्धिसमायुक्तं सरुजञ्च पयोधरम् ॥ ३३३ ॥
 पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधि विना ।
 लक्षणानि समानानि वाङ्मविद्रधिलक्षणेः ॥ ३३४ ॥

—०—

अथ चिकित्सा माह ।

शोथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्
 यद्विद्रधावपिहितं बहुधा विधानम् ।
 आमै विदाह्नि तथैव गते च पाकं
 तस्याः स्तनो सततमेव विनिर्दुहीतः ॥ ३३५ ॥
 जलोकोभिर्हरिरेद्रक्तं न स्तनावुपनायेत् ।
 दुःखस्तनात्तु या नारी सा शीघ्रं सुखीनी भवेत् ॥ ३३६ ॥

लेपोविशालमूलेन हन्ति षोडां स्तनोत्थिताम् ।
 निशाकनककल्काभ्यां लेपथापि स्तनार्त्तिहाः ॥ ३३७ ॥
 लेपो निहन्ति मूलं बन्ध्याकर्कोटीभवं शीघ्रम् ।
 निर्वाप्यतमलोहं सलिले तद्वा पिवेत्तत्र ॥ ३३८ ॥
 यष्टिर्निम्बं हरिद्रा च निर्गुण्डीधातकीसमम् ।
 चूर्णं स्तनत्रणे देयं रोपणं कुरुते भृशम् ॥ ३३९ ॥
 इति स्तनरोगाः ।

—०—

अथ स्तन्यरोगनिदानमाह ।

गुरुर्विदग्धाहारैस्तु दृष्टैर्दोषैः प्रदूषितम् ।
 क्षीरं धात्र्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ ३४० ॥
 लवणं तनु चाम्नञ्च कटुकं फेनिलं तथा ।
 मांसधावनसंकाशं पीतकञ्च तथैव च ॥ ३४१ ॥
 एतत्सप्तविधं क्षीरं बालस्य मलनिर्गमम् ।
 करोति लवणं क्षीरं बालस्य मलनिर्गमम् ।
 तनुक्षीरं कफं कुर्यात् दन्तञ्च मुखपाकताम् ॥ ३४२ ॥
 मांसधावनसंकाशं कर्दिञ्च कुरुते शिशोः ।
 फेनिलं श्वामकानन्तु मूत्रलं कटुपीतकम् ॥ ३४३ ॥
 कपायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम् ।
 कटुस्त्रलणण पीतराजिमत् पित्तमंयुतम् ॥ ३४४ ॥
 कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति सपिच्छंलम् ।
 क्षिलिङ्गं हृन्दजं विद्यात् सर्यलिङ्गं विदोषजम् ॥ ३४५ ॥
 षट्पुष्टं चाम्बुनि क्षिप्तं मेकोभवन्ति पाण्डुरम् ।
 मधुरञ्च विषर्णञ्च प्रसन्नं तत्प्रशस्यते ॥ ३४६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलन्त्राह पिवेत् ।
 वातव्याधिहरं सर्पिः पीत्वा मृदुविरेचयेत् ॥ ३४७ ॥
 बस्तिकर्मततः कुर्यात् स्नेहादीन्धानिलापहान् ॥ ३४८ ॥
 पित्तदुष्टे मृताभोरु पटोलं निम्बचन्दनम् ।
 धात्रीकुमारद्य पिवेत् क्वाथयित्वा सगर्करम् ॥ ३४९ ॥
 अथवा त्रिफलोशीर निम्बं कटुकरोहिणी ।
 शारिवादिगणैः सिद्धं घृतं पीत्वा ततोऽनु च ॥
 पित्तघ्नं रेचनं कुर्याच्छीतं चाभ्यङ्गलेपनम् ॥ ३५० ॥
 कफदुष्टे घृतं पीत्वा यष्टीसेम्भवसंयुतम् ।
 रामपुत्रैः स्तनौ लिम्पे च्छिशोश्च दशनच्छदी ॥
 सुखमेवं वमिहाल स्तीक्ष्णैर्धात्रोश्च वामयेत् ॥ २५१ ॥

अथ अन्यदपिलक्षणमाह ।

स्तन्ये त्रिदोषसंदुष्टे शकृदामं जलोपमम् ।
 नानावर्णरुजं चार्दं विवदमुपवेश्यते ॥ ३५२ ॥
 भ्रमारोचकवम्यास्य पाकस्तृष्णाज्वरादयः ।
 स्युर्यत्रतं विजानीयात् चीरालमकसन्नितम् ॥ ३५३ ॥

बालं तत्र च धात्रीञ्च मृदुरेकै विरेचयेत् ॥ ३५४ ॥
 क्रमं पेयादिकञ्चैव मुस्तादिः संप्रयोजयेत् ।
 पेयादिकं क्रमं कृत्वा मुस्तादिपाययेद् घृतम् ॥ ३५५ ॥
 धात्रीक्षीरविशुद्धार्थं मुह्यूपरसाग्निनी ।
 भार्गीदारुवृक्षापाठाः पिबेत्सातिविषाः शृताः ॥ ३५६ ॥
 पाठामूर्वा च भूनिम्ब दारुशुण्ठीकलिङ्गकाः ।

शारिवामृततित्ताख्या क्वाथ स्तन्यविशोधन ॥ ३५० ॥

हरिद्राय बचाय वा पिबेत् स्तन्यविशुद्धये ॥ ३५८ ॥

पटोलनिम्बासनदारुपाठा मूर्वा गुडूची कटुरोणीञ्च ।

सनागर वा क्लथितञ्च तोये धात्री पिबेत् स्तन्यविशुद्धि हेतो ॥ ३५८ ॥

इति स्तन्यविशुद्धि ।

भूमिकूष्माण्डमूल पिबति क्षीरेण या नारी

सशर्करैश्च पुष्टा ह्यतिशयदुग्धवती सा भवति ॥ ३६० ॥

कमलस्य तंडुलाना कल्क क्षीरेण दधि पिबेदबला ।

सा भवति प्रचुरक्षीरा घनकुचयुगलापि वार्द्धिक्ये ॥ ३६१ ॥

वनकर्पासिकेक्षूणा मूल सौवीरकेण च ।

विदारीकन्दस्वरस पिबेद्वा स्तन्यवर्द्धनम् ॥ ३६२ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यशाण्डयवानिका ।

जोरके द्वे हरिद्रे च विड सौवर्चल तथा ॥ ३६३ ॥

एतेखौपधै पिष्टैरारणाल विपाचयेत् ।

आमवातहरं हृथ कफघ्न बद्धिदीपनम् ॥ ३६४ ॥

वज्रक काञ्चिकं नाम स्त्रीणामग्निप्रवर्द्धनम् ।

इति वज्रकाञ्चिकम् ।

स्वर्णशेफालिकापत्र स्रुहीपत्र तथैव च ।

चित्रकस्य च पत्राणि पत्र साक्षीटकस्य च ॥ ३६५ ॥

वासित काञ्चिकाग्नेन वातश्लेष्मगदापहम् ।

पत्रकाञ्चिकमाख्यात स्त्रीणा क्षीरविवर्द्धनम् ॥ ३६६ ॥

इति पत्रकाञ्चिकम् । इति क्षीरवर्द्धनविधिः ।

अन्तस्युपाकणाकल्कं सिद्ध तैलं करोति वनिताया ।

पिचुधारणस्यदानात् कुचद्वयं त्रीफलाकारम् ॥ ३६७ ॥

इत्यलंबुपाद्य तैलम् ।

श्रीपर्णीरसकल्पाभ्यां तैलं सिद्धं तिलोद्भवम् ।
तत्तैलं तूलकेऽन्यस्य स्ननयोः परिधारयेत् ॥ ३६८ ॥
पतिताबुद्धितौ स्त्रोणां भवेयातां पयोधरी ।
गजकुम्भसमाकारौ उत्पन्नौ परिमण्डलौ ॥ ३६९ ॥

इति श्रीपर्णीतैलम् ।

शङ्खचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालञ्च भागिकम् ।
शक्तेन सह संयुक्तं लोमशातनमुत्तमम् ॥ ३७० ॥
तैलं कुसुम्भकस्थाय च्चुहीचीर तथैव च ।
प्रगृह्यैकत्र भतिमां क्षोमशातनमुत्तमम् ॥ ३७१ ॥
कदलीदीर्घहन्तानां भस्मालं लवणं शमी ।
बीजं शीताम्भसापिष्टं लोमशातनमुत्तमम् ॥ ३७२ ॥
कासीसतुरगगन्धा सावरगजपिप्पली विपक्वेन ।
तैलेन यान्ति वृद्धिं स्ननकर्णपालिलिङ्गानि ॥ ३७३ ॥

इति कांसेसाद्यं तैलम् ।

हरितालभाग एको भागाः पञ्चैव शङ्खचूर्णस्य ।
भागः पलाशभस्मत एतल्लेपात् कचानस्युः ॥ ३७४ ॥
करवीरशिङ्गादन्ती त्रीणिकीशातकानि च ।
रम्भाचारोदके तैलं प्रशस्तं लोमशातनम् ॥ ३७५ ॥

इति करवीराद्यं तैलम् ।

कर्पूरभस्मातकशङ्खचूर्णं क्षारो यवानां सुमनःशिला च ।
तैलं विपक्वं हरितालमित्यं लोमानि निर्मलयति क्षयेन ॥ ३७६ ॥
इति कर्पूराद्यं तैलम् । इति लोमशातनप्रकारः ।

—०—

अथ निदानमाह ।

दिवास्वप्नादतिक्रोधा श्यायामादतिमैथुनात् ।

क्षताश्च नखदन्ताद्यै र्वताद्याः कुपिता यदा ॥ ३७७ ॥
 पूयशोषितसंकाशं स्रक्कुचाकृति सन्निभम् ।
 उत्पद्यते यदा योनौ नास्त्रा कन्दस्तु योनिजः ॥ ३७८ ॥
 रूच विवर्यं स्फुटितं वातिकन्तु विनिर्दिशेत् ।
 दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तत् ॥ ३७९ ॥
 नीलपुष्पप्रतिकाशं कडूमन्तं कफात्मकम् ।
 सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं वदेत् ॥ ३८० ॥

—०—

अथ चिकित्सासाह ।

खेदयेद्वातिकं कन्द पैत्तिकन्तु विरेचयेत् ।
 कफजे वमनं भूय सर्वजे सर्वमर्हति ॥ ३८१ ॥
 त्रिफलायाः कषायेण मधुयुक्तं सचयेत् ।
 प्रमदायोनि कन्देन व्याधिना परिसुच्यते ॥ ३८२ ॥
 गैरिकाञ्जनजन्तुघ्नं कट्फलास्त्रास्थिचूर्णतैः ॥
 पूरयेत् सततं योनिं निशाचोद्रसमायुतैः ॥ ३८३ ॥
 पूरयेच्चभयारिष्टं मध्वारिष्टमथापि वा ।
 महामायूरमधवा वस्तौ पाने प्रयोजयेत् ॥ ३८४ ॥
 कोलमेकस्य मांसेन कन्दः शाम्यति योपिताम् ।
 मूपिकामांसमयुक्तं तैलमातपभावितम् ।
 श्यभ्यङ्गादन्ति कन्द वा खेदं तन्मांससैन्धवैः ॥ ३८५ ॥
 शार्ङ्गोर्मांसं सपदि बहुधा सूक्ष्मखण्डीकृतयत्
 तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतेन सम्यक् ।
 तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधानं
 हन्ति ग्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहमुचिः ॥ ३८६ ॥

पिष्टं शंखकमांसञ्च पक्वं तित्तिडिसंयुतम् ।
 श्लेषमात्रेण नारिणां योनिकन्दहरं परम् ॥ ३८७ ॥
 घोषकस्वरसः पीतो मस्तुना च समन्वितः ।
 योनिकन्दं निहन्त्याशु तन्नाडी चैव धूपतः ॥ ३८८ ॥
 सद्यो व्रीडाकरं कन्द योनेर्वह्विकारजम् ।
 शलाकया तप्तया वा दहते कुगलो भिषक् ॥ ३८९ ॥
 एतत्कन्दस्य निर्दिष्टं समासेन चिकित्सितम् ॥

इति बह्मसेने स्त्रीरोगनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ६६ ॥

—०—

अथ बालरोगनिदानमाह ।

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्त्तकः ।
 स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥ १ ॥
 दन्तोद्धे दस्तु सर्वेषां रोगाणामपि कारणम् ।
 विशेषाक्वरविड्भेद कासहृदिशिरोरुजः ।
 अभिष्यन्दश्च शोथञ्च विसर्पश्चापि जायते ॥ २ ॥
 पृष्टभङ्गे विडालानां बर्हिणाञ्च शिखीदमे ।
 दन्तोद्धेदे च बालानां न ते किञ्चिन्न दूयते ॥ ३ ॥
 वातदुष्टं शिशुं स्तन्यं पिवन्वातगुदातुरः ।
 चामस्वरः कृशाङ्गः स्यात् बद्धविण्णूत्रमारुतः ॥ ४ ॥
 खिन्नोभिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।
 दृष्ट्यालुरुष्णसर्वांगः पित्तदुष्टं पयः पिवन् ॥ ५ ॥
 कफदुष्टं पिवेत् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।

निद्रार्दितो जङ्गः शूलः शक्ताख्यः छर्दनः शिशुः ॥ ६ ॥
 इन्द्रजे इन्द्रजं रूपं सर्वजे सर्वलक्षणम् ।
 शिशोस्तीव्रामतीव्राञ्च रोदनाञ्चयेद्भुजम् ॥ ७ ॥
 क्षुद्ररोगे च कथिते ह्यजगत्त्र हि पूतने ।
 ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः ॥ ८ ॥
 बालदेहेऽपि ते तद्विज्ञेयाः कुशलैः सदा ।
 अनुबन्धे यथा व्याधिः प्रतिकुर्वीत कालवित् ॥ ९ ॥
 यथा दोषं यथा रोगं यथोद्रेकं यथा बलम् ।
 विभज्यदेशकालादीं स्तत्र युज्येद् भिषग् हितम् ॥ १० ॥
 भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यज्वरादिषु ।
 कार्यं तदेव भैषज्यं तेषु दाहादिकं विना ॥ ११ ॥
 त एव दुष्टा दोषाय ज्वराद्या व्याधयश्च ये ।
 अतस्तदेव भैषज्यं मात्रास्तस्य कनीयनी ॥ १२ ॥
 षकोऽधिकश्चर्मगतो विकारः कुकूणको नाम शिशोः प्रदिष्टः ।
 नन्दिग्रहो नाम महानिहास्ति विज्ञायते वै शमयेद्यथावत् ॥ १३ ॥

—०—

अथ चिकित्साभाह ।

विडङ्गफलमावन्तु जातमावस्य भैषजम् ।
 मामिनामि प्रयोक्तव्यं विडङ्गानां प्रवर्धनम् ॥ १४ ॥
 अष्टादूर्ध्वं कुमारस्य दद्यात् कोनास्थिमात्रकम् ।
 क्षीरात्रादः शिशोः कोनमन्नादो वदरोपमम् ॥ १५ ॥
 क्षीरपस्थीपधं धावराः क्षीराद्यात्म्य क्षीमयोः ।
 आत्मन्यन्नाशनैर्दयं भैषजं मदा ॥ १६ ॥
 यथारोगं स्तनी लिम्प्य स्त्रीपधैः, पाययेच्छिशुम् ।

मात्रया लङ्घयेद्वात्रीं शिशोर्नोक्तं विलङ्घनम् ॥ १७ ॥
 सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं न प्रतिवार्यते ।
 स्तन्याभावे पयः क्षार्गं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥ १८ ॥
 शृत्पिण्डेनाग्निवर्णेन क्षीरसिक्तेन सोषणा ।
 स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशाम्यति ॥ १९ ॥
 दग्धेन कागशकता नाभिपाकेऽवचूर्णनम् ।
 त्वक्चूर्णैः क्षीरिणां वापि कुर्याच्चन्दनरेणुना ॥ २० ॥
 नाभिपाके निशालोध्रं प्रियंगुमधुकैः शृतम् ।
 तैलमभ्यञ्जने यस्तु मेभिर्वा ह्यऽवचूर्णनम् ॥ २१ ॥

—०—

बालो यद्विराज्जातः स्तन्यं न गृह्णाति तस्य सैन्धवधात्रीमधु-
 घृतपथ्या कल्के नोदरपथ्येज्जिह्वाम् ।

—०—

कुष्टाभयावचात्राक्षीं कनकं चौद्रसर्पिपाः ।
 सपाठामधुना लोढा स्तन्यदोषनिवर्हणाः ॥ २२ ॥
 प्रियंगुस्त्रिजिकासिन्धु मधुना लेहयेच्छिशुम् ।
 क्षीरामयं निहन्त्याशु विडङ्गेन युतं कृमीन् ॥ २३ ॥
 पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिपा ।
 द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकीलञ्च लेहयेत् ॥ २४ ॥
 शर्कराचौद्रसंयुक्ता तित्तालोढाज्वरं जयेत् ।
 लिम्पेन्मुहुर्मुहुर्बालं तत्कल्केन च बुद्धिमान् ॥ २५ ॥
 भद्रसुस्ताभयानिम्ब पटोला मधुकैः क्षतः ।
 कायः सोषास्तु बालानां मयेपज्वरनाशनः ॥ २६ ॥

—०—

पलङ्कपादचाकुष्टं गजचर्मविचर्म च ।

निम्बस्थ पत्रं माक्षीकं संविर्युक्तान्तु धूपनम् ॥

ज्वरवेगं निहन्त्याशु बालानान्तु विशेषतः ॥ २७ ॥

इति पलङ्कपादिधूपः ।

सर्पत्वक् सर्पपारिष्टपन्नवं तेजनीवचा ।

रसीनहिंग्वजालोम शृङ्गीमरिचमाक्षिकैः ॥

धूपः सर्वग्रहघ्नोऽयं कुमाराणां ज्वरापहः ॥ २८ ॥

इति सर्पत्वगादिधूपः ।

मध्वरिष्टदलखेत सर्पपैर्योजितोज्वरम् ।

बालानां शमयेद्भूपो नृतगोकुचिरोमजः ॥ २९ ॥

आम्रत्वक् कांचजम्बूत्य कपाथे पादशेषिते ।

शालिसिद्धां यवागूश्च भुक्त्वा कुच्यामयं जयेत् ॥ ३० ॥

समद्वाशास्त्रलीवेष्टं घातकीपद्मकेसरैः ।

पिटैरैतैर्यवागूः स्या दतीसारविनाशिनी ॥ ३१ ॥

विष्वक्ष पुष्पाणि च घातकीनां गजं सलोध्रं गजपिप्पली च ।

क्वाथावलेही मधुना विमिश्री वास्त्रेषु योज्यावतिसारितेषु ॥ ३२ ॥

इति बालविष्वादिः क्वाथोऽयलेष्टय ।

नागरातिविषामुस्ता बालकेन्द्रयवेः नृतम् ।

जलं हन्ति कुमाराणां कुचिरोगमसंशयम् ॥ ३३ ॥

अद्दोटमूलघातकी विष्वपेशोमहौपधम् ।

कघितं शीतलं येयं कुचिगेमविनाशनम् ॥ ३४ ॥

समद्वाघातकीलोध्रं शारिवाभिः नृतं जलम् ।

विहृहेऽपि शिशोर्दंथ मतीसारे समाक्षिकम् ॥ ३५ ॥

पिष्टा पटीलमूलश्च शृङ्गवेरं वचामपि ।

विड्दान्धजमोदाश्च पिप्पलीतण्डुलानि च ॥ ३६ ॥

एतान्यालोद्यसर्वाणि सुखतमेन वारिणा ।
 पामप्रवृत्तेऽतीसारे कुमारं योजयेद्विपक् ॥ ३७ ॥
 पीडिताम्बास्थिकल्कोत्थ स्वरसं मधुना सह ।
 कोष्ठभेदी शिशुः शीर्षां न चिरात् स्वस्थतां व्रजेत् ॥ ३८ ॥
 शालीपर्णीं पृश्निपर्णीं घोटाल्वक् कूथितं जलम् ।
 चौद्रयुक्तं त्रिदोषघ्नं सर्वातिसारनाशनम् ॥ ३९ ॥
 हरिद्राद्वययष्ट्याङ्ग सिंहीशक्यवैः शृतम् ।
 शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं श्वासकासवमीहरम् ॥ ४० ॥
 धातकीबिल्वधान्याक लोध्रेन्द्रयवबालकैः ।
 लेहः चौद्रेण बालाणां ज्वरातीसारवातनुत् ॥ ४१ ॥
 लोध्रेन्द्रयवधान्याक धात्रीञ्जीवेरमुस्तकम् ।
 मधुना लेहयेद्दालं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ४२ ॥
 मधुसर्पिर्विडङ्गानि सरलं देवदारु च ।
 पटोलकुटजारिष्ट सप्तपर्णयवानिका ॥
 ज्वरं हृदिमतिसारं शमयेच्चूर्णकं त्विदम् ॥ ४३ ॥
 कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थि मधुसुस्ताञ्जनैः कृतः ।
 चौद्रलीटः कुमारस्य हृदिदृष्ट्यातिसारनुत् ॥ ४४ ॥
 वृद्धतोफलमूलत्वक् क्षणायन्यकसंभवः ।
 तुगाचीरीयुतः क्षाथः पीतो हन्ति शिशोर्वमिम् ।
 मूर्च्छां श्वासं ज्वरं काम मतिसारञ्च पीनसम् ॥ ४५ ॥
 धान्यमतिविषाण्डी गजाघ्नाश्लक्ष्णाचूर्णितम् ।
 बालानां हृद्यतीसारं मधुनां हन्ति लेहनात् ॥ ४६ ॥
 ञ्जीवेरशर्कराचौद्रं पीतं तंडुलवारिणा ।
 शिशोः सर्वातिमारघ्नं दृढहृदिज्वरनाशनम् ॥ ४७ ॥
 श्वेतकमलविष्णुस्कं संपिष्टं तंडुलांबुना ।

मत्स्यण्डिमधुसंयुक्तं चिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ ४८ ॥

विल्वमूलकपायेण लाजाश्चैव शशर्कराः ।

आलोद्य पायवेदालं छर्दतीसारनाशनम् ॥ ४९ ॥

फलिन्यञ्जनमुस्तानां चूर्णं पीतं समाचिकम् ।

दृशां छर्दिमतीसारं शिशूनामुद्धतं हरत् ॥ ५० ॥

आम्रजम्बूप्रवालानि शालूकातिविपाणि च ।

क्षीरीणाञ्च प्रवालानि यष्टीमधुकमेव च ॥ ५१ ॥

दर्भामूलोगिराचुक्र कथितानि जलेन तु ।

शर्करामधुसंयुक्तं दृशाच्छिदनमुत्तमम् ॥ ५२ ॥

दाडिमस्य तु बीजानि वीरजं नागकेशरम् ।

चूर्णः शशर्कराक्षौद्री लेहस्तथाविनाशनः ॥ ५३ ॥

हिंगुसैन्धवपालाश चूर्णं माचिकसंयुतम् ।

लोढं निवारयत्याशु शिशूनामुद्धतां दृशाम् ॥ ५४ ॥

शुद्धीं समुस्तातिविषां विचूर्णं लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ।

कासस्वरच्छर्दिभिरर्दितानां समाचिकां चातिविषां तथैकाम् ॥ ५५ ॥

मुस्तकातिविषायास कणाशुद्धीरजो लिहन् ।

सुच्यते मधुना दालः कासैः पञ्चभिरुत्थितैः ॥ ५६ ॥

क्षीरादस्य शिशोः कासं शुकं दृशा गुदारुणम् ।

मापयूषं पिवेद्वाक्षी पिष्यन्तोद्यतभर्जितम् ॥ ५७ ॥

द्राक्षां पिष्यलीशण्ठीना चूर्णं माचिकसर्षिषा ।

लोढं निवारयेच्छीघ्रं कामं पञ्चविधं शिशोः ॥ ५८ ॥

व्याघ्रीकुसुमसञ्जातं शिशोरदलेहिका ।

जग्ध्वापि चिरजं जातं शिशोः कासं व्यपोहति ॥ ५९ ॥

धान्यं शर्करयायुक्तं तडुन्नोदकसंयुतम् ।

० पानमेतन्नदातन्य कासश्वासापहं शिशोः ॥ ६० ॥

गुडीदकञ्च कृथितं व्योपमैश्वसंयुतम् ।
 सुखीष्णं पाययेद्बालं कासरोगप्रशान्तये ॥ ६१ ॥
 कुलीरशृङ्गीचूर्णञ्च मूलकस्य फलं तथा ।
 युक्तोयं मधुसर्पिभ्यां लेहः श्वासापहं शिशोः ॥ ६२ ॥
 कृष्णादुरालभाद्राक्षा कर्कटाख्या तुगाह्वया ।
 चूर्णितामधुसर्पिभ्यां लीढा हन्ति शिशोर्गदान् ॥
 श्वासं कासं सतमकं ज्वरं वापि नियच्छति ॥ ६३ ॥
 द्राक्षादुरालभा चैव पिप्पल्योऽथ हरीतकी ।
 एतानि कृत्वा चूर्णानि योजयेन्मधुसर्पिषा ॥ ६४ ॥
 विराटं पञ्चरात्रं वा चूर्णमेतन्निपेवितम् ।
 कासः श्वासश्च बालानां तमकश्चोपशाम्यति ॥ ६५ ॥
 हिंगुकर्कटशृङ्गी च गैरिकं मधुयष्टिका ।
 वृष्टिः क्षौद्रं नागरञ्च हिक्काश्वासविनाशनम् ॥ ६६ ॥
 चातुर्जातकसंयुक्तौ गव्यस्य शकृती रसः ।
 लेहोऽयं मधुना देयः छर्दिप्रशमनः परः ॥ ६७ ॥
 नागरं पिप्पलीपाठा भांगी च मरिचानि च ।
 लेहोऽयं मधुना कास श्लेष्मच्छर्दिनिस्तृदनः ॥ ६८ ॥
 निशाकृष्णाञ्जनं लाजा शृङ्गीमरिचमाक्षिकैः ।
 लेहः शिशोर्विधातव्यः छर्दिकासरुजापहः ॥ ६९ ॥
 पत्रैर्वदरचाङ्गेरी वाकमाचीकपित्त्यजेः ।
 शिशोरुश्वस्यतीसार नाशनं सूक्ष्मलेपनम् ॥ ७० ॥
 आम्रास्थिनाजसिन्धुत्यैः लेहक्षौद्रेण छर्दिनुत् ।
 शिशोर्यद्भ्रूपणं पीतं बीजपूररसेन वा ॥ ७१ ॥
 जंबूकतिन्दुकानाञ्च पुष्पाणि च फलानि च ।
 घृतेन मधुना लीढा सुथ्यते हिक्कया शिशुः ॥ ७२ ॥

पिप्पलीमधुकानाञ्च चूर्णं समधुशर्करम् ।
 रसेन मातुलुङ्गस्य हिक्काहृदिनिवारणम् ॥ ७३ ॥
 चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजितम् ।
 हिक्कां प्रशमयेत् क्षिप्रं हृदिं चातिचिरोत्थिताम् ॥ ७४ ॥
 सुवर्णगैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ।
 लोढ्वा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं हि हृदितः शिशुः ॥ ७५ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

विसर्पस्तु शिशोः प्राण नार्शनी वस्त्रशीर्षजः ।
 पद्मवर्णी महापद्मो रोगो द्रोपत्रयोद्भवः ॥ ७६ ॥
 शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥ ७७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पटोलं त्रिफलारिष्टं हरिद्रां त्रिफलां पिवेत् ।
 क्षतविस्फोटवोसर्पं ज्वराणां शान्तये शिशुः ॥ ७८ ॥
 शारिवोत्पलकङ्कार भद्रथीमुस्तचन्दनैः ।
 प्रपुण्डरीकमञ्जिष्टा यष्टीमधुकसर्पपैः ॥
 कुमारःशां प्रयस्तोऽयं लेपो वीसर्पनाशनः ॥ ७९ ॥
 अभ्यङ्गविषये कार्यं बालानां पद्मकं घृतम् ।
 विस्फोटरोगे निर्दिष्टं नात्र कार्या विचारणा ॥ ८० ॥
 न्यग्रोधोदुम्बरोऽग्रतश्च वेतसजम्बुजैः ।
 त्वग्भिर्यष्ट्याद्यमञ्जिष्टा चन्दनोशीरपद्मकैः ॥ ८१ ॥
 श्लेष्मपिष्टैः यथा नाभं शिशोः कार्यं प्रलेपनम् ।
 सदाहरागविस्फोट वेदना व्रणशान्तये ॥ ८२ ॥

गृहधूमनिशाकुष्ट सर्जकेन्द्रयवैः शिशोः ।
 चन्दनोशीरपद्मैश्च सिंघापामाविचर्चिनुत् ॥ ८३ ॥
 वचाकुष्ठविडङ्गानां कीष्टक्वाथावगाहनम् ।
 कञ्चूविचर्चिकाकंडू दद्रुभिर्मुच्यते शिशुः ॥ ८४ ॥
 तिलतंडुलयोर्नाडी मूलाभ्यां लेपनाद्द्रुतम् ।
 बालानां ब्राह्मणीयष्टी रोगः शाम्यति साम्प्रतम् ॥ ८५ ॥
 कणोपणसिताचीद्र सूक्ष्मैला सैन्धवैः कृतैः ।
 मूत्रग्रहे प्रदातव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ ८६ ॥
 घृतेन हिंगुविश्वैला हिंगुभांगीरजी लिहन् ।
 अनाहं पातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा शिशोः ॥ ८७ ॥
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतचौद्रपरिप्लुतम् ।
 रुदते त्रस्यते वापि लेहं दद्यात् सुखावहम् ॥ ८८ ॥
 कुङ्कुन्दरमंली भाषा हरिद्राविल्वपत्रकम् ।
 इन्द्रं शिरीषपत्रञ्च धूमैर्नैतव्ययोजितम् ॥
 निहन्ति रोदन रात्रौ बालस्याशु न संशयः ॥ ८९ ॥

—०—

अथ कुकूणकनिदानमाह ।

कुकूणकः क्षीरदोषा च्छिशूनामेव वर्त्मनि ।
 जायते तेन तत्रे चं कंडुरश्च स्रवेन्मुहुः ॥ ९० ॥
 शिशोः कुर्यात्तलाटाक्षि कूटनासावघर्षणम् ।
 न यत्कोऽर्कप्रभां द्रष्टुं न यत्कर्त्मान्मोलनक्षमः ॥ ९१ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

बहगोशक्ततोष्येन कुकूर्धं स्वेदयेत्ततः ॥ ९२ ॥

पिप्पलीमधुकानाञ्च चूर्णं समधुशर्करम् ।
 रसेन मातुलुङ्गस्य हिक्काहृदिनिवारणम् ॥ ७३ ॥
 चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजितम् ।
 हिक्कां प्रशमयेत् क्षिप्रं हृदिं चातिचिरोत्थिताम् ॥ ७४ ॥
 सुवर्णगैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ।
 लोढा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं हि हृदिः शिशुः ॥ ७५ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

विसर्पस्तु शिशोः प्राण नाशंनो वस्तिशीर्षजः ।
 पद्मवर्णा महापद्मो रोगो द्रोपचयोद्भवः ॥ ७६ ॥
 शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥ ७७ ॥

—१—

अथ चिकित्साभाह ।

पटोलं त्रिफलारिष्टं हरिद्रां त्रिफलां पिवेत् ।
 क्षतविस्फोटवोसर्पं ज्वराणां शान्तये शिशुः ॥ ७८ ॥
 शारिवोत्पलकद्वार भद्रयीमुस्तचन्दनैः ।
 प्रपुण्डरीकमञ्जिष्ठा यटोमधुकसर्पणैः ॥
 कुमारणां प्रशस्तोऽयं लेपो वीसर्पनाशनः ॥ ७९ ॥
 अभ्यङ्गविषये कार्यं बालानां पद्मकं घृतम् ।
 विस्फोटरोगी निदिष्टं नात्र कार्या विचारणा ॥ ८० ॥
 न्यघोधोदुम्वरोऽग्रत्यं प्रक्षयेतमजं बुजैः ।
 त्वग्निर्यथाहमञ्जिष्ठा चन्दनोगीरपद्मकैः ॥ ८१ ॥
 श्लेष्पिष्टैः यथा नाभं शिशोः कार्यं प्रलेपनम् ।
 मदाहरागविस्फोट वेदना व्रणमान्तये ॥ ८२ ॥

गृहधूमनिशाकुष्ट सर्जकेन्द्रयवैः शिशोः ।
 चन्दनोशीरपद्मैश्च सिंघापामाविचर्चिनुत् ॥ ८३ ॥
 बचाकुष्टविडङ्गानां कोष्ठक्वाथावगाहनम् ।
 कच्छूविचर्चिकाकंडू दद्रुभिर्मुच्यते शिशुः ॥ ८४ ॥
 तिलतंडुलयोर्नाडी मूलाभ्यां लेपनाद्द्रुतम् ।
 बालानां ब्राह्मणीयष्टी रोगः शाम्यति साम्प्रतम् ॥ ८५ ॥
 कणोपणसिताक्षौद्र सूक्ष्मैला सैन्धवैः कृतैः ।
 मूत्रग्रहे प्रदातव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ ८६ ॥
 घृतेन हिंगुविश्वैला हिंगुभांगीरजी लिहन् ।
 श्रानाहं वातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा शिशोः ॥ ८७ ॥
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतम् ।
 रुदते व्रस्यते वापि लेह दद्यात् सुखावहम् ॥ ८८ ॥
 पुष्कुन्दरमंली माया हरिद्राविल्वपत्रकम् ।
 इन्द्रं शिरोपपत्रञ्च धूमेनैतत्प्रयोजितम् ॥
 निहन्ति रोदनं रात्रौ बालस्याश न संशयः ॥ ८९ ॥

—०—

अथ कुकूणकनिदानमाह ।

कुकूणकः क्षीरदोषा च्छिशूनामेव वर्त्मनि ।
 जायते तेन तत्रेवं कंडुरश्च सवेन्मुहुः ॥ ९० ॥
 शिशोः कुर्यात्सलाटाच्च कूटनासावधर्षणम् ।
 न शक्नोऽर्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मान्मोलनचमः ॥ ९१ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

बह्वगोशक्ततोष्ये न कुकूर्थं स्वेदयेत्ततः ॥ ९२ ॥

माटस्तन्यकटुस्रे ह काञ्चिकैर्भावितो जयेत् ।

स्वेदाहीपशिखातप्तो नेत्रामयमलक्तकः ॥ ८३ ॥

द्विनिशालोध्रयध्याह्व रोहिणी निम्बपल्लवैः ।

कुक्कुणके हिता वर्त्तिः पिष्टैस्ताम्बरजोन्वितैः ॥ ८४ ॥

फलत्रिकं लोध्रपुनर्नवे च समृद्धवेरं वृहतीद्वयञ्च ।

श्रालेपनं श्लेष्महरं सुखीष्णं कुक्कुणके कार्य्यमुदाहरन्ति ॥ ८५ ॥

व्योषं समृद्ध समनशिलालं करञ्जबीजञ्च सुपिष्टमेतत् ।

कटुर्दितानामथ वर्त्मनान्तु श्रेष्ठं शिशूनां नयने विदध्यात् ॥ ८६ ॥

स्वरस वृहदारस्य काचिकेण समन्वितम् ।

श्राद्योतनेन बालानां कुक्कुणामयनाशनम् ॥ ८७ ॥

कृमिघ्नालशिनादावीं लाक्षागैरिककाञ्चिकैः ।

चूर्णाञ्जनं कुक्कुणे श्या च्छिशूनां पोथकीषु च ॥ ८८ ॥

मनशिलाशङ्खनाभिः पिप्यत्थोऽथ रसाञ्जनम् ।

वर्त्तिः चौद्रेण सयुक्ता बालसर्वाच्चिरोगनुत् ॥ ८९ ॥

इति कुक्कुणकचिकित्सा ।

—०—

अथ परिगर्भिकनिदानमाह ।

मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिवन्नपि ।

कामाग्निसादवमथू तन्द्राकाश्याऽरुचिभ्रमैः ॥ १०० ॥

तुद्यते कोटहृत्तरा च तमाहुः पारिगर्भिकम् ।

रोगं परिभवाख्यञ्च युञ्जरात्तत्राग्निदीपकम् ॥ १०१ ॥

—०—

तस्य चिकित्सामाह ।

पारिगर्भिकरोगे तु युज्यते वङ्गिदीपनम् ॥ १०२ ॥

—०—

अथ तालुकण्ठकनिदानमाह ।

तालुमध्ये कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्ठकम् ।
 तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ १०३ ॥
 तालुपातः स्तनद्वेषः कच्छात्पानं शक्यद्रवम् ।
 दृढचिकण्ठास्यरुजा श्रीवादुर्ध्वरता वसिः ॥ १०४ ॥

—०—

अथ चिकित्साभाह ।

तालुपाके यवचारं मधुना प्रतिसारणम् ॥ १०५ ॥
 हरोतकीवचाकुष्ठं कल्कं माघ्निकसंयुतम् ।
 पीत्वा कुमार स्तन्यं न मुच्यते तालुकण्ठकात् ॥ १०६ ॥
 शारिवातिलनीध्राणां कपायो मधुकस्य च ।
 विस्त्राविते मुखे शम्भो धावनार्थं शिशोः सदा ॥ १०७ ॥
 मुखपाके तु बालानां माम्प्रसारमयो रजः ।
 गैरिकं चौरसंयुक्तं भैषजं सरसाञ्जनम् ॥ १०८ ॥
 अश्वत्थत्वग्दलचौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ।
 दार्वीयध्यामयाजाजी पत्रचौद्रैस्तथा परम् ॥ १०९ ॥
 गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।
 रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ११० ॥
 शंखर्यध्यञ्जनैर्धूर्णं शिशूनां गुदपाकनुत् ॥ १११ ॥
 मोजिह्वादन्तकालिपः पेय वा सितचन्दनम् ।
 शंखसौवीरयध्याह्वैर्लेपो देयोऽहिपूतने ॥ ११२ ॥
 गुदपाकोत्कटे कुर्याद्द्रक्तास्त्राव जलौक सा ॥ ११३ ॥

—०—

अथ कश्चिद्रोगनिदानमाह ।

दृष्टं मलादिभिर्मातुः स्नान्यं संपिबतः शिशोः ।

यदा हि कुपित पित्तं गुदं समभिधावति ॥ ११४ ॥

तदा सञ्जायते तत्र जलीकोदरसन्निभः ।

व्रणः सदाह आरक्तो ज्वरकासकरः परः ॥ ११५ ॥

करोति पीतकश्चापि वर्चः स्तम्भं भवेदपि ।

व्रणः पद्यात्तकं नाम व्याधिः परमदारुणः ॥ ११६ ॥

—०—

अथ चिकित्सा माह ।

तत्र संपातयेद्युक्त्या जलीकास उदारधीः ।

धीरष्टचक्रपायेण किञ्चिदुष्णेन धावयेत् ॥ ११७ ॥

पिष्टा मधुरकं वापि लेपः पद्यात्तके हितः ।

अन्दनं शारिवेदे च शखनाभिसमायुतम् ॥

पद्यात्तके प्रलेपोऽयं मेघा लेहय शस्यते ॥ ११८ ॥

अग्नस्य तु पुण्याणि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।

गुटिकां कारयेद्देह्य स्तां च भक्तस्य वारिणा ॥

एतां पद्यात्तके दद्याद्दालैषु मतिमान् भिषक् ॥ ११९ ॥

अलम्बुधाजटाकल्कः सर्जचूर्णसमन्वितः ।

बहुधा कटुतैलेन मिश्रयित्वा च पाचितम् ॥

संदद्यात्तन्तुलीभावं गते विद्यां प्रलेपनम् ॥ १२० ॥

अभ्यन्य तिलतैलेन मर्जचूर्णावचूर्णिताम् ।

विच्छिद्यश्येत् स्थिरैरण्ड वीजाभ्याश्च प्रलेपनात् ॥ १२१ ॥

शामलक्याः पलान्यष्टौ गोनूत्रे मस्रभावयेत् ।

भावयित्वा तपे पसा हिदिर्लिप्तप्रशाम्यति ॥ १२२ ॥

सरिचं नवनीताद्यं शोथघ्नं भक्षयेच्छिशुः ।
 मुस्ताकृष्णाण्डबीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् ॥
 पिष्ट्वा तोयेन स्लेपोऽयं शोथघ्नः परमः शिशोः ॥ १२३ ॥
 अम्लकाञ्जिकसप्रिष्ट शतपुष्पां ससैन्धवम् ।
 कुष्ठं स्नेहं तदत्युष्णं लोमशोद्धर्त्तनं शिशोः ॥ १२४ ॥
 मसूरं गुह्यपानीये विरसं वाथं पेपितम् ।
 सनिशं वाथवा तद्द्वयवचूर्णं शिशोर्हरेत् ॥ १२५ ॥

अथान्यद्रोगविशेषाणां निदानमाह ।

अङ्गुलीग्रहपादोयं स्थाल्याभक्तं निवेश्य तत् ।
 कृतमूत्रार्थभूभागे जानुभ्यां धरणी गतः ॥
 तण्डुलीत्याय यः खादेत् सशय्यामूत्रणं त्यजेत् ॥ १२६ ॥

अथ तस्य चिकित्सा माह ।

कृतमूत्रार्थभूभागे मृदं मृदा तुपोदके ।
 सचूर्णं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वात्तल्पविमूत्रणम् ॥
 न करोति नरी जातु मृष्टमेनं निरन्तरम् ॥ १२७ ॥
 इन्द्रगोपं ससिद्धार्थं मधुसर्पिः समायुतम् ।
 पक्वं कच्छपतैले तु युष्ट्यायुर्वलवर्धनम् ॥ १२८ ॥

अथ निदानमाह

कपालयोनिना दुष्टा गर्भस्तस्याश्च जायते ।
 सवर्णो निर्बन्धः शोथस्तु विद्यादुपशीर्षकम् ॥ १२९ ॥

यथा दोषोद्भवं विद्या त्पिडिकार्वुदविद्रधीम् ।

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

उपशीर्षेनावनं शस्तं वातव्याधिचिकित्सितम् ।

पक्वे विद्रधिवत्तस्मिन् क्रमं कुर्याद्ययोदितम् ॥ १३० ॥

व्योषशिवीग्यारजनीकल्कं वा पीतमथ पयसा ।

हनुर्निपिक्तं कुरुते पांडुताबलस्य चाभ्यस्तम् ॥ १३१ ॥

स्रोतस्म, कफरुद्धेषु शिशोः शीताटिरचनात् ।

ज्वरेऽरुचौ प्रतिश्याये कामश्वसनसम्भवे ॥ १३२ ॥

प्रशुष्यति यदा बालः स्वस्यः स्निग्धमुखेक्षणः ।

पञ्चकोलकतिक्तानां चूर्णं मधुष्टतं युतम् ॥

तदा तस्य प्रयोक्तव्यं ज्वरारुच्यादिशान्तये ॥ १३३ ॥

मैश्ववं व्योषशाङ्गं पाठागिरिकरञ्जकान् ।

शुष्यते मधुसर्पिर्भ्यां गुडूच्यादिञ्च योजयेत् ॥ १३४ ॥

यदा तु दुर्बलोवालः क्षुधयापीडितोऽग्निवान् ।

विदारोकन्दगोधूम यवचूर्णं घृतप्लुतम् ॥

पाययेदनु च चीरं शृतं समधुशर्करम् ॥ १३५ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

दन्तमूलाश्रितो वायु दन्तवेष्टान्विगोपयन् ।

यद्वा शिशोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठन्ति तदा द्विजाः ॥ १३६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

• दन्तपाल्शित्तु मधुना चर्मेन पतिसारयेत् ।

धातकीपुष्पपिप्पल्यो धात्रीफलरसेन वा ॥ १३० ॥
 लावतित्तिरवलूररजः पुष्परसप्लुतम् ।
 द्रुतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुखम् ॥ १३८ ॥

—०—

अथाकालदन्तोत्पातलक्षणमाह ।

दन्तोत्पातभवे रोगे न बालमतिपीडयेत् ।
 पाते दन्ते हि शास्यन्ति स्वयं तदन्तकागदाः ॥ १३९ ॥
 मद्यो जातस्य दृश्येत यस्य दन्तस्य सम्भवः ।
 तं बालं राक्षसं विद्यात् सर्वलोकभयावहम् ॥
 अचिरैव कालेन माता तस्य विनश्यति ॥ १४० ॥
 एकमासे द्विमासे च त्रिमासे दन्तदर्शनात् ।
 पिता तस्य विनश्येत वैवस्वतसमोहिंसः ॥ १४१ ॥
 चतुर्थे भ्रातरं हन्याद्यदादं तस्य दर्शनात् ।
 मासे तु पञ्चमे हन्यान्भातरं भ्रातरं तथा ॥ १४२ ॥
 षष्ठे मासे तु दन्तस्य दर्शनं हि यदा भवेत् ।
 मातापित्रोर्धनञ्चैव नष्टं भवति निश्चितम् ॥ १४३ ॥
 सप्तमे यदि दृश्येत दन्तानां हि समुद्भवः ।
 शिशोर्वा तपते चैव दासी दासान् गुरुंस्तथा ॥ १४४ ॥
 अष्टमे नवमे चैव दशमैकादशे तथा ।
 द्वादशे त्रयोदशे चैव तथा चैव चतुर्दशे ॥
 दन्तास्यैव हि दृश्यन्ते तदा दन्ताः शमावहाः ॥ १४५ ॥

—०—

अथ प्रायश्चित्तम् ।

सदन्तो जायते बालो जातेऽप्यस्य द्विजोद्भवः ।

कुर्वन्ति तस्मिन्नुत्पाते शान्तिं च द्विजजातयः ॥ १४६ ॥

शिशुं सदक्षिणं दद्यान्ने गमेपञ्च, पूजयेत् ।

वत्सस्य मधुलाजानां प्राङ्मुख दधिदीपयोः ॥

चुम्बेत्कुमारं त्रीन्वारान् प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥ १४७ ॥

नौकाभारोहयेद्दालं सह धात्रया गजोत्तमम् ।

भोजयेद्भोजनं धात्रीं सर्पिपापयसाऽथवा ॥ १४८ ॥

इत्यकालदन्तोत्पातशान्तिप्रकारम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

रूक्षाशिनो हि बालस्य चालपलनिलः शिराः ।

हन्वाः शय्याप्रसुप्तस्य दन्तैः शब्दं करोत्यतः ॥ १४९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

कर्कटशाकविषकं क्षीरेण चरणतललेपनादचिरान् ।

दन्तदृष्टागत शब्दं शमयति बहुधैव दृष्टमिदम् ॥ १५० ॥

योषिद्भगो बक्षरादूर्ज्वं बालो नो याति दीपताम् ।

मन्दाग्निर्बहुविण्मूत्रो दृश्यमानास्थिपञ्जरः ॥ १५१ ॥

शुष्कः स्थिरमहद्रोगः पूर्वन्तं मृदुशोध्य च ।

क्षणास्थिहृत्पयो मांसं वस्तौ स्नेहं च योजयेत् ॥ १५२ ॥

पादकल्कीऽथ्वगन्धायः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

घृतं पेयं कुमाराणां पुष्टिक्वचलवर्धनम् ॥ १५३ ॥

इत्यग्निगन्धाद्यं घृतम् ।

रास्त्राश्वगन्धाकाकोली पयस्या मुद्गपर्णिभिः ।

विडङ्गजीरकाभ्याञ्च घृतमृपभकेन च ॥

शिशूतमाङ्गनिर्यूहे सिद्धं पुष्टिविवर्द्धनम् ॥ १५४ ॥

इति रास्त्राद्यं घृतम् ।

गौरीयष्टोदचालीध्रं पख्थीं राजाटनं सिता ।

चन्दनं पद्मकं लाक्षा सपद्मं कुसुदोत्पलम् ॥ १५५ ॥

जोवकर्पभकौ मेदा काकोलीशारिवाहयम् ।

पञ्चत्वग्दशमूलाम्बु क्षीरे प्रस्थं घृतं पचेत् ॥ १५६ ॥

योजितं पित्तवीसर्पे मुखपाके ग्रहार्तिषु ।

शस्तं गौर्यादिकं नाम बालानां सर्वरोगनुत् ॥ १५७ ॥

इति गौर्याद्यं घृतम् ।

लाक्षाकुष्ठविडङ्गानि सरलं रजनीहयम् ।

सूक्ष्मैलापद्मकं लोध्रं पद्मकं नागकेशरम् ॥ १५८ ॥

दधित्यतुत्यशैरोप शैरयोद्दालपत्रकम् ।

घृतप्रस्थं पचेदैतेर्यावत्पाकञ्च गच्छति ॥ १५९ ॥

कोटाखुसर्पदष्टेषु स्फोटेषु विविधेषु च ।

विसर्पेषु कुमाराणां लूतामूत्रकृतेषु च ॥

गण्डमालासु नारीषु सर्पिरेतद्यथामृतम् ॥ १६० ॥

इति लाक्षाद्यं घृतम् ।

अजाक्षोरसमं सर्पिं चांगिरी खरमाढके ।

समङ्गाधातकीलोध्रं कपित्थोत्पलसैन्धवैः ॥ १६१ ॥

सव्योपकुष्ठविल्वाष्ट्रैः पिष्टैः प्रस्थोन्मितं घृतम् ।

पचेद् ग्रहण्यतीसारान् हन्ति पथ्यभुजः शिशोः ॥ १६२ ॥

इति चांगिरीघृतम् ।

पाठामतिविषां कुष्टं सरलं देवदारु च ।

द्विपिप्पल्यौ तेजवतीं चित्रकं विश्वभेषजम् ॥ १६३ ॥

उभे हरिद्रे सरलं फलानि कुटजस्य च ।

^१ गण्डोरोमजमोदाच्च विडङ्गं कटुरोहिणीम् ॥ १६४ ॥

वचां सर्पसुगन्धाच्च श्रेयसीं भरिचानि च ।

मातुलुङ्गस्य मूलानि दाडिमस्य रसेन तु ॥ १६५ ॥

श्लक्ष्णपिष्टानि सयोज्य क्षीरे सर्पिर्विषाश्चेत् ।

मृद्वग्निर्यं कुमारः स्यात् कृमिकोष्ठश्च यो भवेत् ॥ १६६ ॥

श्रोत्रोचकण्ठहीतश्च तथा यथातिसार्थ्यते ।

एतत्सर्पिः प्रयोक्तव्यं कुमारो बलवान् भवेत् ॥ १६७ ॥

पाण्डुरोगाच्च गुल्माच्च तथा श्वययुसञ्चयात् ।

कृशभावाच्च दैन्याच्च स्त्ररभेदात्तथैव च ॥ १६८ ॥

प्रज्वालावर्णभेदाच्च चिप्रमेव विमुच्यते ।

इति पाठाद्यष्टतम् ।

सिद्धार्थकवचाव्राक्षी शङ्खपुष्पीपुनर्नवा ।

पयस्या मधुयथ्याञ्च कटुतैलफलवयम् ॥ १६९ ॥

गारिवे रजनीपाठा भङ्गटारुसुवर्चना ।

भस्त्रिष्टात्रिफलाश्यामा हृषपुष्पं मगैरिकम् ॥ १७० ॥

एभिः पक्त्वा घृतप्रमथ सम्यङ्गन्त्राभिमन्वितम् ।

द्विमाम गर्भिणीनारो पण्णामानुपयोजयेत् ॥ १७१ ॥

सर्वज्ञं जनयेत्पुत्र सर्वाभयविवर्जितम् ।

न घृहरभिभूयेत बलवर्णान्वितः सुखी ॥ १७२ ॥

अस्य प्रयोगात् कुक्षिस्थः स्फुटवाग् व्याहरत्यपि ।
योनिदुष्टाय या नार्थ्याः शुक्रदुष्टाय ये नराः ॥ १७३ ॥
बन्ध्यापि लभते पुत्रं शूरं पण्डितमानिनम् ।
खञ्जगद्गदमूकत्वं पानादेवापकर्षति ॥ १७४ ॥
सप्तरात्रिप्रयोगेण नरः श्रुतिधरो भवेत् ।
नाग्निर्दहति तद्देश्म न वज्रमपहन्ति च ॥
न तत्र म्रियते बालो यत्रास्ते सोमसंज्ञकः ॥ १७५ ॥

फलत्रयमत्र द्राक्षाकाशमपरूपकाणि ॥

इति सोमघृतम् ।

बचाकुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि वा ।
शारिवासैन्धवं चैव पिप्पलीघृतमष्टमम् ॥ १७६ ॥
मेध्यं घृतमिदं सिंहं पातव्य मासमेव च ।
दृढश्रुतिः क्षिप्रमेधाः कुमारो बुद्धिमान् भवेत् ॥ १७७ ॥
न पिशाचा न रक्षांसि न दैत्या न च मानवाः ।
बाधन्ते च कुमाराणां पिवतामष्टमङ्गलम् ॥ १७८ ॥

इत्यष्टमङ्गलघृतम् ।

शङ्खपुष्पीवचाब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह ।
द्राक्षा सशर्कराशुगठी जीवन्ती जीवकं बला ॥ १७९ ॥
शठीदुरालभाविल्व ढाङ्गिमं सुरसा तथा ।
सुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली ॥ १८० ॥
एषां कर्षससैर्भागैः घृतप्रसं विपाचयेत् ।
कपाये कण्टकार्याय चीरं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥ १८१ ॥
एतत्कुमारकल्याण घृतरत्नं सुखप्रदम् ।
बलवर्णकरं धन्यं कोष्ठाग्नेरतिवर्द्धनम् ॥ १८२ ॥

छायासर्वग्रहाऽलक्ष्मी क्षमिदन्तगदापहम् ।

सर्ववालामयहरं दन्ताद्भेदे विशेषतः ॥ १८३ ॥

वसामज्जायवा तैल मेभिरेव विपाचितम् ।

पूर्वार्थक्यथा शाम्ये हे शकालोपपादितम् ॥ १८४ ॥

इति कुमारकल्याणकं घृतम् ।

खदिरार्जुनतालीस कुटस्थन्दनजे रसे ।

सचीरं साधितं सर्पिः श्वयथुञ्च नियच्छति ॥ १८५ ॥

इति खदिराद्यं घृतम् ।

वराहारस्य, सिद्धार्थकवचापयस्यान्नाङ्गप्रपाभार्गशतावरीश-
रिवापिप्पलीकुटसैन्यवैः सिद्धं सर्पिः पातुं प्रयच्छति । सिद्धार्थ-
कार्द्यं घृतम् ।

चोरात्रादस्य, मधुकवचात्रिफलासिद्धम् । इति मधुकार्द्यं
घृतम् । अत्रादस्य, द्विपञ्चमूलीक्षीरतगरभद्रदारुमरिचबिडङ्ग-
मधुकद्राक्षासिद्धम् । तेन बालस्यारोग्यबलमेधायुंषि भवन्ति ।
इति द्विपञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

—०—

वचाद्विहृतीपाठा कटुकातिविपाघनैः ।

मधुरैश्च घृतं सिद्धं शस्तं दशनजन्मनि ॥ १८६ ॥

इति वचाद्यं घृतम् ।

श्यामाजयामतिक्लानां पुष्पाणां कायसाधितम् ।

यष्टीगर्भं घृतं पीत्वा कामश्यामी जयैच्छिद्युः ।

रक्तपित्तं पिषामाद्य नूच्छं निरवशेषतः ॥ १८७ ॥

इति श्यामाद्यं घृतम् ।

नागरं सुयहाभांर्गी नैचुनानि फलानि च ।

कक्षैरचसभैरतैः प्रस्यार्धं सर्पिषः पचेत् ॥ १८८ ॥

द्विगुणेन जलेनैव जीर्णाहारः पिवेन्नरः ।

घृतमेतन्निहन्त्याशु कासश्वासापतन्वकान् ॥ १८८ ॥

इति नागराद्यं घृतम् ।

चीरहयं देवदारु विश्वाजाजी सदीप्यकम् ।

ग्रन्थिकं पिणलीतिका द्रव्यैरेतैः समैर्घृतम् ॥ १८० ॥

सौवीरदधिमद्यैश्च कल्कैरेतैः पचेद्भिषक् ।

प्रयुक्तं हन्ति तत्सर्पिः शिशोः परिभवास्थकम् ॥ १८१ ॥

इति चीरहयाद्यं घृतम् ।

विभोतकं बचाकुष्ठं हरितालं मनःशिला ।

एभिः तैलं विपक्वन्तु बालानां पूतिकर्णके ॥ १८२ ॥

इति विभीतकाद्यं तैलम् ।

लाचारससमं तैलं सिद्धं मस्तुचतुर्गुणम् ।

रास्त्राजन्दनकुष्टाब्द वाजिगन्धानिशा युतैः ॥ १८३ ॥

शताङ्गादारुकुष्टाच्च मूर्वातिकाहरेणुभिः ।

बालानां ज्वररक्षोघ्नं सभ्यङ्गाहलवर्णकत् ॥ १८४ ॥

इति लाक्षाद्य तैलम् । इति बालकरोगचिकित्सा ।

—०—

अथ बालग्रहनिदानमाह ।

क्षणादुद्विजते बालः क्षणात्क्षस्यति रोदति ।

नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च ॥ १८५ ॥

ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।

भ्रुवौ क्षिपति दन्तोष्टं फेनम्बमति चासकृत् ॥ १८६ ॥

घामोऽतिनिशिजागर्त्तिं शूलाङ्गो भिन्नविट् स्वरः ।

मांसशोणितगन्धश्च नचाश्राति यथा पुरा ॥ १८७ ॥
सामान्यग्रहपुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ।

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

रसोननिम्बपत्राणि जतुवंशावलेखनम् ।
सिद्धार्थनिम्बपत्राणि वशत्वग् जतुना सह ॥ १८८ ॥
मर्षनिर्मीककोशानि निर्मील्यं गौरमर्षपाः ।
धूपत्रय समर्षिष्क मेतत्सर्षग्रहापहम् ॥ १८९ ॥
द्वोपिब्याघ्राऽहि सिद्धर्चं चर्मभिर्घृतमिश्रितैः ।
पृतिकरञ्जसिद्धार्थं वचाभङ्गातदोप्यकैः ॥
सकुष्टैः सष्टतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ॥ २०० ॥
काकजङ्गामलाखेता कपित्थक्षीरपादिकैः ।
सकरञ्जकदंबैश्च धूपं घ्रातस्य वाचरेत् ॥ २०१ ॥

—०—

अथ स्कन्दग्रहजुष्टनिदानमाह ।

एक नेत्रम्य गात्रस्य स्रावः स्कन्दनकम्पनम् ।
अर्द्धदृष्ट्यानिरीक्षितं यक्षास्योरक्तगन्धिकः ॥ २०२ ॥
दन्तान् खादतिविस्त्रस्तः स्तन्यं नैवाभिनन्दति ।
स्कन्दग्रहगृहीतानां रोदनं चाम्त्रमेव च ॥ २०३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्कन्दोपग्रहसृष्टानां कुमाराणाञ्च शम्यते ।
वातघ्नद्रुमपत्राणां निष्कृत्वाथः परियेचने ॥ २०४ ॥

तेषां मूलेन सिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
 सर्वगन्धसुरामण्ड कैटर्यावापमित्यते ॥ २०५ ॥
 देवदारुणिराम्नायां मधुरेषु गणेषु च ।
 सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पानमस्मै प्रदाप्रयेत् ॥ २०६ ॥
 सर्पपाः सर्पनिर्मोको वचाकाकादनीष्टतम् ।
 उद्राजाविगवां वापि रोमाख्यु हपनं शिशोः ॥ २०७ ॥
 रक्तानि माल्यानि तथा पताकारक्ताश्च गन्धाविविधाश्च भक्ष्याः ।
 घण्टा च देवायवलिर्निवेद्यः सकुक्कुटः स्कन्दग्रहे हिताय ॥
 स्नानं त्रिरात्रं निशि च त्वरेषु कुर्यात्परं शालियवैर्निवेद्यम् ॥ २०८ ॥
 गायत्रिपृताभिरयाद्भिरग्निं प्रज्वालयेदाहुतिभिश्च धोमान् ॥ २०९ ॥
 सोमबल्लोमिन्द्रवल्लीं वृन्दाकं बिल्वजं शमीम् ।
 मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितान्यथ धारयेत् ॥ २१० ॥
 एलावालुकदार्यला कुटलाच्चाहरेणुभिः ।
 रास्त्राशिला समञ्जिष्टा क्लीवैरगुरुचन्दनैः ॥
 स्कन्दग्रहे प्रलीयोऽपं श्लक्ष्णपिष्टैः भस्महितः ॥ २११ ॥
 विल्वान्निमन्यतर्कारी कासीमैरण्डपल्लवैः ।
 पाटल्या स्फोतवासाभिः सायं पानं प्रशस्यते ॥ २१२ ॥
 जीवनोयविपक्कन्तु हृतपानं प्रशस्यते ।
 शतपुष्पादिभिः सिद्धं तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ २१३ ॥
 रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां ग्रहनाशिनोम् ।
 अहन्यहनि कर्त्तव्या याभिः पङ्क्तिभिरतन्द्रितैः ॥ २१४ ॥
 तपसां तेजसाश्चैव बपुषां यशसां तथा ।
 विधानं योऽव्ययो देवः सते स्कन्दः प्रसीट तु ॥ २१५ ॥
 ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।
 देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुह्यः ॥ २१६ ॥

देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।

गङ्गोमाकृतिकांनाञ्च सते शर्माप्रयच्छतु ॥ २१७ ॥

रक्तमाल्यां वरः श्रीमान्रक्तचन्दनभूपितः ।

रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चनाशनः ॥ २१८ ॥

इति स्कन्दग्रहजुष्टचिकित्सा ।

—०—

अथ स्कन्दापस्मारग्रहजुष्टनिदानमाह ।

नष्टसंज्ञो वमेत् फेनं संज्ञाविानतिरोदति ।

पूयशोणितगन्धित्वं स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ २१९ ॥

—०—

अथ चिकित्सा माह ।

विल्वः शिरीषो गौलोमी सुरसादिव्ययो गणः ।

परिपेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ॥ २२० ॥

सुरसादिगणमाह ।

—०—

सुरमाश्वेतसुरमा पाठाफञ्जीफणिज्जकः ।

सौगन्धिकं भूस्रृषको राजिकाश्वेतबर्बरी ॥ २२१ ॥

कट्फलं खुरपुष्पा च कासमर्दथ शल्लकी ।

विडङ्गमद्यनिर्गुण्डी कर्णिकार उदम्बरः ॥ २२२ ॥

वन्ना च काकामाची च तथा च विपमुष्टिका ।

कफकृमिहरः स्यातः सुरमादिरयं गणः ॥ २२३ ॥

—०—

वसुमूत्रविपक्षान्तु तैलमभ्यञ्जने हितः ॥ २२४ ॥

चीरहृत्कपाये तु काञ्चीस्यादौ गृणे तथा ।

विपक्तव्यं घृतञ्चापि पानीयं पयसा सह ॥ २२५ ॥
उत्सादनं वचाहिंगु युक्तं स्कन्दग्रहे हितम् ।
गृध्रोलूकपुरीषाणि केशाहस्तिनखोद्धृतम् ॥
दृषभस्य तु रोमाणि योज्यान्नुद्धूपनेऽपि च ॥ २२६ ॥
अनन्तां कुनटीं विष्णीं मर्कटीञ्चापि धारयेत् ।
पक्वापक्वानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं तथा ॥ २२७ ॥
भूतोदनो निवेद्यथ स्कन्दापस्मारिणे वटे ।
चतुष्पथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना ॥ २२८ ॥
स्कन्दापस्मारसंज्ञोयः स्कन्दस्य दयितः सखा ।
विशाखसञ्जश्च शिशोः शिवोऽस्तु विकृताननः ॥ २२९ ॥
इति स्कन्दापस्मारग्रहरक्षाप्रकारः ।

—०—

अथ शकुनिग्रहनिदानमाह ।

स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः
सास्त्रावव्रणपरिपीडितः समन्तात् ।
स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकै
विज्ञेयो भवति शिशुर्युतः शकुन्या ॥ २३० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

शकुन्यभिपरीतस्य कार्यो वैद्येन जानता ।
वेतसान्त्रकपित्यानां निःक्वाथ. परिपिचने ॥ २३१ ॥
कपायमधुरैस्तैल कार्थ्यमभ्यञ्जने शिशोः ॥ २३२ ॥
मधुकोशीरङ्गीवैर शारिवोत्पलपद्मकैः ।

लोभ्रं प्रियंगुमञ्जिष्ठा गैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम् ॥ २३३ ॥
 ब्रणे पूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च ।
 स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत् ॥ २३४ ॥
 शतावरीमृगैर्वाह नागदन्तीनिदग्धिकाः ।
 लक्ष्मणां सहदेवीश्च बृहतीश्चापि धारयेत् ॥ २३५ ॥
 तिलतंडुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला ।
 बलिरप्य करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना ॥ २३६ ॥
 निकुञ्जे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथा विधिः ।
 खेतशिरीषगन्धाष्ट कुष्टगुग्गुलुसर्पपैः ॥ २३७ ॥
 सिद्धमभ्यञ्जने तैलं धारणं पूर्वमेव तु ।
 शकुनिग्रहशान्त्यर्थं प्रदेहं कारयेद्वितम् ॥ २३८ ॥
 स्कन्दापस्मारशमनं घृतञ्चापीह योजयेत्
 कुर्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुशमैः शुभैः ॥ २३९ ॥
 अन्तरोच्चचरादेवी सर्वालङ्कारभूषिता ।
 अधोमुखोतीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीद तु ॥ २४० ॥
 इति शकुनीग्रहरक्षा ।

अथ रेवतीग्रहनिदानमाह ।

ब्रणैः स्कोटैश्चितं गात्रं पद्मगन्धं स्रवेदस्यक् ।
 भिन्नवर्चाज्वरीदाही रेवतीग्रहलक्षणम् ॥ २४१ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पद्मगन्धाजगृही च शारिवाय पुनर्नवा ।
 सङ्घे विदारो च तथा कपायं परिपेचने ॥ २४२ ॥

तैलमभ्यञ्जने कार्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा ॥
 पलकपाये नलदे तथा गिरिकदम्बके ॥ २४३ ॥
 धवाश्वकर्णककुभ घातकीतिन्दुकेषु च ।
 काकोल्यादौ गणे चापि पानीयं सर्पिरिष्यते ॥ २४४ ॥
 कुलित्याः शंखचूर्णञ्च प्रदेहः सर्वगम्बिकाः ।
 गृध्रोलूकपुरीषाणि वचायवफलं घृतम् ॥
 सन्ध्ययोरुभयोः कार्यं मेतद्रूपेण शिशोः २४५ ॥
 शुक्लाः सुमनसो लाजा पयः शाल्योदन तथा ।
 बलिर्निवेद्योगोतीर्थं रिवत्यैः प्रयत्नात्मना ॥ २४६ ॥
 सङ्गमे च भिषक् स्नानं कारयेत् स्त्रीकुमारयोः ॥ २४७ ॥
 नानावस्त्रधरादेवी चित्रमाल्यानुलेपनैः ।
 चलत् कुण्डलिनीश्यामा रिवतीति प्रसीद तु ॥ २४८ ॥
 इति रिवतीग्रहरक्षा ।

—०—

अथ पूतनाग्रहनिदानमाह ।

अतिसारीज्वरस्त्रुणा तिर्यक्प्रेक्षणरोदनम् ।
 नष्टनिद्रस्तथोद्दिग्ना ग्रहपूतनया शिशुः ॥ २४९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अरलुकपोतवद्धा च वरुणः पारिभद्रकः ।
 आस्फोता चैव योज्याः स्युः बालानां परियेचने ॥ ५० ॥
 वचावयस्थागोलोमी हरितालं मनःशिला ।
 कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थं वर्गं दृश्यते ॥ २५१ ॥

हितं घृतं तुगाचीर्यां सिंहं मधुरकेषु च ॥ २५२ ॥
 कुष्ठतालीशतगरं चन्दनस्यन्दने तथा ।
 ब्रह्मास्थिमूलसंयुक्तं कुशमूलञ्च सप्तकम् ॥ २५३ ॥
 दूर्वायाः पत्रकं वापि तण्डुलांश्च क्षतांस्तथा ।
 धूपनात् पूतनां हन्ति स्तम्भं वाप्युपजायते ॥ २५४ ॥
 हस्त्यस्थिशकलं गृह्य वारिणापरिपेययेत् ।
 गात्रलेपात् कुमाराणां पानाद्वा पूतनां जयेत् ॥ २५५ ॥
 गन्धनाकुलीकुम्भोका मञ्जानो बदरस्य च ।
 कुक्कुटास्थिघृतञ्चापि धूपनं सह सर्पपैः ॥ २५६ ॥
 धवः कदम्बः कुष्ठैले तथा गिरिकदम्बकः ।
 देवाह्वं रेणुकाहिंगु प्रलेपः पूतनागृहे ॥ २५७ ॥
 मत्स्योदनञ्च कुर्वीत कृशरां पल्लवं तथा ।
 शरावसपुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे भिद्यक् ॥ २५८ ॥
 काकादनीं चित्रफलं विम्बो गुञ्जाश्च धारयेत् ॥ २५९ ॥
 मलिनांवरसंवीता मलिनारूचमूर्डजा ।
 शून्यागाराश्रयादेवी दारक पातुपूतना ॥ २६० ॥
 इति पूतनाशहरणा ।

—०—

अथान्धपूतनाग्रहनिदानमाह ।

हृदिः काशीञ्जरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम् ।
 स्तन्यद्वेषोऽतिमारय घ्नन्धूपनया भवेत् ॥ २६१ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

१. तिक्तद्रुमाणां पत्रैस्तु कायः कार्याऽभियेचने ॥ २६२ ॥

सुरासौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
 तथा सर्जरसञ्चापि तैलार्थमुपसंहरत् ॥ २६३ ॥
 पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं वर्गोमधुरको मधु ।
 शालिपर्णीवृहत्थ्यौ च घृतार्थमुपदिश्यते ॥ २६४ ॥
 सर्वगन्धैः प्रदेह्यथ गात्रेष्वत्थोश्च शीतलैः ॥ २६५ ॥
 पुरीषं कौकुटं केशाश्चर्मसर्पभवन्तथा ।
 जीर्णञ्चाभीक्ष्णयो वासो धूपनायोपकल्पयेत् ॥ २६६ ॥
 काकादनीमृगैर्वारु तुम्बीसत्रिफलावचा ।
 धारणं शिरसाशस्त मन्थपूतनयाग्रहे ॥ २६७ ॥
 कुकुटीं मर्कटीं विम्बी मनन्ताञ्चापिधारयेत् ॥ २६८ ॥
 आममांसं तथा पक्कं शोणितञ्च चतुष्पथे ।
 निवेद्यसन्तथ गृहे शिशोः रत्नानिसित्ततः ॥ २६९ ॥
 शिशोश्च स्त्रपनं कुर्यात् सर्वगन्धादिकैः शुभैः ।
 कुंकुमांगुरुकर्पूरकस्तूरीचन्दनैः समैः ॥
 सर्वगन्ध इति ख्यातो गणो ह्युत्तमगन्धकः ॥ २७० ॥
 करालापिङ्गलासुण्डी कपायांवरवासिनी ।
 देवीबालमिमं प्रीता सरत्तत्वन्धपूतना ॥ २७१ ॥

इत्यन्धपूतनारक्षा ।

—०—

अथ निदानमाह ।

वैयते कासते चीणे नेत्ररोगो विगन्धिता ।
 छर्द्यतीसारयुक्तश्च शीतपूतनयाशिशुः ॥ २७२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

विम्बीं कपित्थं सुवहां तथाविल्वप्रचोबले ।
 नन्दी भङ्गातकञ्चैव परिपेके प्रयोजयेत् ॥ २७३ ॥
 वत्समूत्रं गवां मूत्रं मुस्ताञ्चामरदारु च ।
 कुष्ठञ्च सर्वगन्धञ्च तैलार्थमवचारयेत् ॥ २७४ ॥
 रोहिणीसर्जखदिर पलाशककुभत्वचः ।
 निष्कृथ्यतस्मिन्निःकाथे सत्तीरं विपचेद् दृढम् ॥ २७५ ॥
 प्रदेहः पूतनोक्तो यः स शस्तोत्र यदौषधम् ।
 शीतपूतनयाग्रस्तौ तदेवहितमुच्यते ॥ २७६ ॥
 गृध्रोल्कपुरीषाणि वत्सगन्धामहिल्वचम् ।
 निम्बपत्राणि मधुकं धूपनार्थं प्रयोजयेत् ॥ २७७ ॥
 धारयेदपिलम्बाञ्च गुञ्जां काकादनीन्तथा ।
 नद्यां मुहूर्तदशैश्चापि तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥ २७८ ॥
 जनाशयान्ते बालस्य स्नपनञ्चोपदिश्यते ।
 देव्यै देयञ्चोपहारो वारुणीरुधिरं तथा ॥ २७९ ॥
 मुहूर्तदनाशनादेवी सुराशोणितपायनी ।
 जलाशयरतादेवी पातुत्वां शीतपूतना ॥ २८० ॥

इति शीतपूतनारक्षाविधानम् ।

—०—

अथ मुखमण्डिकानिदानमाह ।

प्रसन्नवर्णवदनः शिराभिरभिसभृतः ।
 मूत्रगन्धोश्चककासो मुखमण्डिकयाग्रहे ॥ २८१ ॥

—०—

तस्य चिकित्सामाह ।

कपित्थविल्वतकारि वांसीगन्धर्वहस्तकः ।
 कुवेराक्षी च योज्याः स्युर्वालानां परिपेचने ॥ २८२ ॥
 स्वरसैर्भृङ्गश्वाणां तथाजह्वयगन्धयोः ।
 तैलं वसाञ्च संयोज्य पचेद्भ्यञ्जने शिशोः ॥ २८३ ॥
 मधूलिकायां पयसि तुगाक्षीर्यां गणे तथा ।
 मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि घृतं पचेत् ॥ २८४ ॥
 बचासर्जरसः कुष्ठं सर्पिद्योडूपने हितम् ।
 धारयेदपि जिह्वाद्य चापचीरस्त्रिसर्पजाः ॥ २८५ ॥
 वर्णकं चूर्णकं माल्य मञ्जनं पारदं तथा ॥
 मनःशिलां चोपहरे द्रोष्टमध्ये वलि तथा ॥ २८६ ॥
 पायस तु पुरोडाशं बल्यर्थमुपनाहयेत् ।
 मन्त्रपूताभिरङ्गिद्य तत्रैव स्रपनं हितम् ॥ २८७ ॥
 अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ।
 गोष्टमध्यालयरता पातु त्वां सुखमण्डिका ॥ २८८ ॥
 इति सुखमण्डिकारक्षाविधानम् ।

—०—

अथ नैगमेपग्रहनिदानमाह ।

कर्दिस्मन्दनकण्डास्य शोषो मूर्च्छाविगन्धिता ।
 कर्ध्वं पश्येद्दृशेद्दन्तान्नैगमेपं ग्रहं बदेत् ॥ २८९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

विल्वाग्निमन्यपूतीकाः कार्थ्याः स्युः परिपेचने ।
 सुरासौवीरधान्याकं परिपेके प्रशस्यते ॥ २९० ॥

प्रियंगुसरलानस्ता शतपुष्पा कुट्टनटैः ।

पचेत्तैलं सगोमूत्रैर्दधिमस्वस्त्रकाञ्चिकैः ॥ २६१ ॥

पञ्चमूलद्वयकाथे घोरि च मधुके तथा ।

पचेद्दृष्टञ्च मतिमान् खर्जूर्यां मस्तकेऽथवा ॥ २६२ ॥

वचां वयःस्यां गोलोमीं जटिलां वापि धारयेत् ।

उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् ॥ २६३ ॥

सिद्धार्थकं वचाङ्गिगु कुष्टं चैवाक्षतैः सह ।

भङ्गातकाजमोदञ्च हितमुद्गूपनं शिशोः ॥ २६४ ॥

अधस्तात् चीरवृक्षस्य स्र्पनं चोपदिश्यते ॥ २६५ ॥

मर्कटोलूकगुग्गुणां पुरीपाणि पिष्टगृहे ।

घूपः सुप्ते जने कार्यो बालस्य हितमिच्छता ॥ २६६ ॥

तिलतंडुलकं माल्यं भक्ष्याणि विविधानि च ।

कुमारपिष्टमेपाय वृक्षमूले निधेदयेत् ॥ २६७ ॥

अज्ञाननयलाक्षिभूः कामरूपी महायथाः ।

बालं पालयिता देवो नैगमेपोऽभि रचितु ॥ २६८ ॥

—०—

अथान्यत् निदानमाह ।

यः कृगः शास्त्रदृग्बीची वृद्धदाहा प्रतिघातकृत् ।

कुर्याच्च माहमकर्मं सहसा कामपोडितः ॥ २६९ ॥

सशब्द वीक्ष्यते रात्रौ यो नाश्रान्ति बुभुक्षितः ।

शुष्कास्यो बलिकामेन सगृह्णितोऽपि बाध्यति ॥ ३०० ॥

—०—

अथ चिकित्साभाह ।

महामुण्डितिकीदीप्य काथस्नानं चहापहम् ।

सप्तच्छदामयनिगा चन्दनैथानुलेपनम् ॥ ३०१ ॥

समूला सदला पिष्टा मूर्वा तिक्तासमन्विता ।

शिशोरुहर्त्तनं कुर्यात् सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ३०२ ॥

सर्पत्वक्कशुनं मूर्वा सर्पपारिष्टप्लवाः ।

विडालविडनारोम मेपशृङ्गोवचामधु ॥

धूपः शिशोर्व्वरघ्नोऽय मशेषग्रहनाशनः ॥ ३०३ ॥

मृतगोकुच्चिसंस्थेन गोमयेन च धूपनम् ।

हन्ति सर्वग्रहांद्याशु ज्वरघ्नन्तु न संशयः ॥ ३०४ ॥

बालिशामोष्टकर्माणि कार्याणि ग्रहशान्तये ॥ ३०५ ॥

ग्रहेष्वधिपतिः स्कन्दः सर्वरोगेषु रेवती ।

पूजनीयौ ततस्तस्मात्तौ बालानां हितेच्छया ॥ ३०६ ॥

स्वस्ति ते सन्मुखः स्कन्दो महाभागा च रेवती ।

दिशः सूर्योऽन्तरिक्षञ्च स्वस्ति कुर्वन्ति सर्वदा ॥ ३०७ ॥

तेजसा ब्रह्मणाथाय विष्णोरिन्द्रस्य तेजसा ।

सिद्धानां तेजसा चैव रचितोऽस्मिन् सुखी भव ॥ ३०८ ॥

मन्वैरेतैर्भिषक् पथाद्रघ्नां कुर्वीतबालके ।

भवन्ति निग्रहा बालाः सुखिता रोगवर्जिताः ॥ ३०९ ॥

बालरोगाधिकारोक्त मष्टमंगलकं प्लुतम् ।

भिषजा तत्रयोक्तव्यं मायुर्वेदविचारिणा ॥ ३१० ॥

ग्रहोपमृष्टबालास्तु दुष्टिकित्स्यतमाः स्मृताः ।

वैकल्यं मरणं वापि ध्रुवं स्कन्दग्रहे नृणाम् ॥ ३११ ॥

इति बालग्रहाः ।

इति बङ्गसेने बालरोगनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ७० ॥

अथ विपनिदानमाह ।

कुलीनं धार्मिकं स्रिग्धं सुभृतं मततोत्थितम् ।
 अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदनम् ॥ १ ॥
 क्रीधपारुष्यं मात्सर्यं मदालस्यं विवर्जितम् ।
 जितेन्द्रियं चमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितम् ॥ २ ॥
 मेधाविनमवियान्तं मनुरक्तं हितैषिणम् ।
 पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षं मायाविवर्जितम् ॥ ३ ॥
 पूर्वोक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहिताऽगदम् ।
 महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम् ॥ ४ ॥
 प्रशस्तादिग्देयं कृतं शुचिभाण्डं महाशुचिः ।
 मलाजकं गवाच्याद्यं मात्मवर्गनिषेवितम् ॥ ५ ॥
 विकचसृष्टसृष्टं मवितानं कृतार्घनम् ।
 परोक्षतस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् ॥ ६ ॥
 माहानसिकवीठारः सौपीदनिकपीपिकः ।
 भवेयुर्वंद्यवशगा ये चाप्यन्ये तु केचन ॥ ७ ॥

इति माहानसिकस्य लक्षणम् ।

—०—

अथ विपलक्षणमाह ।

स्थावर जङ्गमश्चैव द्विविधविपमुच्यते ।
 मूलाद्यात्मकमाद्यं म्यात् परं सर्पादिसम्भवम् ॥ ८ ॥
 स्थावरश्च ज्वरं हिक्का दन्तघर्षं गन्धग्रहम् ।
 • फेनच्छर्द्यं रुचिभ्वासं मूर्च्छांश्च कुरुते विपम् ॥ ९ ॥

निद्रान्तन्द्रां क्षमं दाहं सपाकं लोमहर्षणम् ।
शोथं चैवातिसारञ्च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥ १० ॥

—०—

अथ विपदातुर्लक्षणमाह ।

इङ्गितञ्चो मनुष्याणां वाक् चेष्टासुखवैकृतैः ।
जानीयाद्विपदातार मेभिल्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥ ११ ॥
नददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च ।
अपार्थं बहुसंकीर्णं भापते चापि भूढवत् ॥ १२ ॥
हसत्यकस्मात् स्फोटये दङ्गुलीर्विलिखेन्महीम् ।
वेपयुद्यास्य भवति त्रस्तथैकैकमीक्षते ॥ १३ ॥
विवर्णवक्त्रोध्यामथ नखैः किञ्चिच्छिन्नत्यपि ।
वर्त्तते विपरीतथ विपदाता विचेतनः ॥ १४ ॥

—०—

अथ विषयुक्तान्नपरिचाक्रममाह ।

नृपभुक्ते भुविन्यस्ते क्रौञ्चथ मदमिच्छति ।
हृष्येन्मयूरस्तदृष्ट्वा क्रोशतः शुकशारिके ॥ १५ ॥
हंसक्रीडति चात्पथं भृङ्गराजस्तु कूजति ।
शनको विष्टजलसु विष्टां मुञ्चति मर्कटः ॥ १६ ॥
उपचिसस्य चान्नस्य वाप्यान्यर्धे विसर्पते ।
हृत्पीडोष्णञ्च नेत्रत्वं शिरो दुःखञ्च जायते ॥ १७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

तत्र स्यादञ्जने कुष्ठं लामञ्जं नलदं मधु ।

कुर्याच्छिरीपरजनी चन्दनैश्च प्रलेपनम् ॥ १८ ॥
 हृदिचन्दनलेपञ्च कृत्वा वै सुखमाप्नुयात् ।
 प्राणिप्राप्तं पाणिदाहं नखशान्तिं करोति च ॥ १९ ॥
 सत्र प्रलेपे श्यामेन्द्र गोपीश्यामोत्पलानि च ।
 सचेतः प्रमोदामोह स्तदन्नमुपसेवते ॥ २० ॥
 ततो स्याटीलवलिङ्गा भवत्यरसवेदनी ।
 तुद्यते दह्यते वापि श्लेष्मा चास्ये प्रवर्तते ॥ २१ ॥
 तत्र वाथेरितं कर्म यथ स्याद्वात्तु कर्षितम् ॥ २२ ॥

—०—

मूर्च्छाहृदिभ्रभोदाह महन्वहनि एव च ।
 इन्द्रियाणां च वैकृत्य कुर्यादामाशये गतम् ॥ २३ ॥

—०—

तत्राशुमदनालाबु विश्ववोपवतीफलैः ।
 हृदनं दध्युदश्विदंभ्यां मघवा तंडुलांबुना ॥ २४ ॥
 कोशातक्वग्निकः पाठा सूर्यवर्णामृताभया ।
 शैलं गिरीपकिण्णही हरिद्रे वृहतीहयम् ॥ २५ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

उद्देष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ।
 जृम्भनं वेपनं ग्नासी ज्ञेयं पत्रविषेण तु ॥ २६ ॥
 मुष्कगोघः फलविषैर्दाहोऽयद्देष एव च ।
 भवेत्पुष्पविषैः हृदि राक्षानं ग्नाम एव च ॥ २७ ॥
 त्वक्मारनिर्यामविषै रूपयुक्ते भवन्ति हि ।
 पांसुदोर्गन्धपाह्वय गिरोरक् कफसस्रयाः ॥ २८ ॥

- १ फेनागमः क्षीरविषै विद्भेदो गुरुजिह्वता ।
 हृत्पीडनं धातुविषै मूर्च्छादाहश्च तालुभिः ॥ २६ ॥
 प्रायेण कालघातीनि विपाण्येतानि निर्दिशेत् ॥ ३० ॥

—०—

अथ विपलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणमाह ।

- सद्यः क्षतं पचते यस्य जन्तोः स्रवेद्रक्तं पचते चाप्यभीक्ष्णम् ।
 कृष्णीभूतं क्षिन्नमत्वर्थपूतिं क्षतान्मांसं शीर्यते यस्य वापि ॥ ३१ ॥
 वृष्णामूर्च्छाञ्ज्वरदाहौ च यस्य दिग्धाहतन्तं मनुजं व्यवसेत् ।
 निह्नान्येतान्येव कुर्यादमित्रै र्व्रणे विषं यम्य दत्तं प्रमादात् ॥ ३२ ॥
 मवातं गृहधूमाभं पुरीषं योतिसार्थते ।
 फेनमुदते चापि विपपीतं तमादिशेत् ॥ ३३ ॥

—०—

अथ जङ्गमविपलक्षणमाह ।

- वातपित्तकफात्मानो भोगीमण्डलराजिलाः ।
 यथा क्रमं समाग्याताद्द्वन्तराद्द्वरूपिणः ॥ ३४ ॥
 टंगीभोगिहृतः कृष्णः सर्ववातविकारकृत् ।
 पीतोमण्डलिनी शीथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥ ३५ ॥
 राजिनोत्थो भवेद्दंगो स्थिरशीथश्च पिच्छलः ।
 पांडुः स्निग्धोऽतिमान्द्रासृक् सर्वश्रेष्ठाधिकारवान् ॥ ३६ ॥
 लघुव्यक्तारम सूक्ष्मं रूक्षोष्णागुव्यवायि च ।
 विकामिविशदं तीक्ष्णं विषं टंगगुणं स्मृतम् ॥ ३७ ॥
 मवादीकृतिकाश्रेषा भरणीषु प्रयत्नतः ।
 पूजांसुमर्मादृष्टस्य कस्य चिज्जीविन भवेत् ॥ ३८ ॥
 नवमीपञ्चमीपटी तथा कृष्णचतुर्दशी :

चतुर्योसन्धिके हे च दष्टा एषु न जीविताः ॥ ३८ ॥

—०—

अत्र सामान्यचित्तामाह ।

चन्दनं वृषणकेद दाहस्त्रावाः प्रकीर्त्तिताः ।

पूर्वं दष्टस्य पानञ्च हृदयावदरणं घृतम् ॥ ४० ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

अखत्यदेवायतनश्मशानं बल्मीकसभ्यासु चतुष्पथेषु ।

याम्ये च दष्टाः परिवर्जनीया ऋत्वेनरामर्मसुये च दष्टाः ॥

दवीकराणां विषमाशुघाति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणी भवन्ति ॥ ४१ ॥

अजोर्णपित्तत्रयमपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु ।

वीक्ष्ये क्लृप्ते मेहनिकुण्डलुष्टे रुद्धेष्वले गर्भवतीषु चापि ॥ ४२ ॥

शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्तिराज्यो लताभिश्च न संभवन्ति ।

शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥ ४३ ॥

जिह्वं मुखं यस्य च केशशातो नामावसादश्च सकण्ठभङ्गः ।

कृष्णः मरुक्तः श्वयथुश्च दंशो हन्वोः स्थिरत्वञ्च स वर्जनीयः ॥ ४४ ॥

वर्त्तिर्घनायस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं सवेदूर्ध्वमधश्च यस्य ।

दष्टाभिघाताद्यतुरय यस्य स चापि वैद्यैः परिवर्जनीयः ॥ ४५ ॥

उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतश्च ह्योनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम् ।

मारिष्टमत्यर्थमवेगिनश्च जह्यान्नरं यत्र न कर्मकुर्यात् ॥ ४६ ॥

—०—

अथ दूषोविषलक्षणमाह ।

ओष्णे विषघ्नोपधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोपितं वा ।

श्वभावतो वा गुणविप्रहीन विषं हि दूषोविषतामुपैति ॥ ४७ ॥

वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत्कफान्वितं वर्षगुणानुबन्धि ।
 तेनार्दिनो भिन्नपुरीषवर्णो विगधवैरस्ययुतः पिपासी ॥
 मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्वमित्वं विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा ॥ ४८ ॥
 श्रामाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ।
 भवेत्समुद्गस्तशिरोरुहांगो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥ ४९ ॥
 स्थित रसादिष्वथवा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।
 कोपञ्च शीतानिलदुर्दिनेषु र्यात्याश पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ॥ ५० ॥
 निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्दम् ।
 ततः करोत्यन्नमदाविपाका वरोचकमण्डलकीठजम् ॥ ५१ ॥
 मांसक्षय पादकरप्रशोथ मूर्च्छां न्तथा हृदिमथातिसारम् ।
 दूषीविषश्चासत्पञ्चरांशु कुर्यात्प्रवृद्धिं जठरस्य चापि ॥ ५२ ॥
 उन्मादमन्यजनयेत्तथान्यदानाहमन्यत् क्षयते च शुकम् ।
 गद्गदमन्यजनयेच्च कुष्ठं तांस्तान् विकारांशु बहुप्रकारान् ॥ ५३ ॥

दूषितं देशकालान्न दिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः ।

यस्मात्सन्दूपयेद्दातून् तस्माद् दूषीविष स्मृतम् ॥ ५४ ॥

साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं सवत्सरपितम् ।

दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याऽहितसेविनः ॥ ५५ ॥

अथ गरविषमाह ।

मौभाग्यार्थं स्त्रियः खेदरजोनानाङ्गजाम्बलान् ।

शत्रुप्रयुक्तांशु मलान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥ ५६ ॥

तैः स्यात्पांडुः क्षुण्णोऽल्पाग्निः गरस्यास्योपजायते ।

मर्मप्रधमनाधानं हस्तायोः शोथलक्षणम् ॥ ५७ ॥

जठर ग्रहणीरोगी यक्ष्मगुल्मयक्ष्मज्वराः ।

एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ५८ ॥

अथ वृश्चिकादिदृष्टानां लक्षणमाह ।

दहत्यम्भिरिवादौ तु भिन्नतीवोर्ध्वमाशु च ।
 वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६७ ॥
 दष्टोऽसाध्यस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः ।
 मांसैः पतङ्गिरत्यर्थं वेदनात्तो जहत्यशून् ॥ ६८ ॥

—०—

विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरच्छर्दिरथापि वा ।
 लक्षण कणभैर्दष्टे दंशच्चैव विशीर्यते ॥ ६९ ॥

—०—

हृष्टरोमीच्चिटङ्गेन स्तब्धलिङ्गे भृशार्तिमान् ।
 दष्टः शीतोदकेनैव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥ ७० ॥

—०—

एकदष्टार्पितः शूनः सरुजः पीतकः सट्टः ।
 छर्दिर्निद्रा च सविषैर्मण्डूकैर्दष्टलक्षणम् ॥ ७१ ॥

—०—

मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा ।
 कंडू शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलीकमः ॥ ७२ ॥

—०—

विदाह श्वयथुं तोदं स्वेदञ्च ग्रहगोधिका ।
 दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥ ७३ ॥

—०—

कंडूमांशुकैरीष च्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।
 असाध्यकोटसदृश मसाध्यं मशकचतम् ॥ ७४ ॥

—०—

अथ लूताविपनिदानमाह ।

यस्माद्भूनं दृणं प्राप्ता मुनेः प्रखेदविन्दवः ।
 तस्माद्भूताः प्रभाषन्ते सख्ययास्तार्थं षोडश ॥ ५८ ॥
 ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।
 ज्वरोदाहोऽतिमारय गटाः स्युश्च त्रिदोषजाः ॥ ६० ॥
 पिडिका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।
 शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा ॥
 सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥ ६१ ॥
 दूषोविषाभिर्लूताभिस्तं दष्टमिति निर्दिशेत् ॥ ६२ ॥
 शोथाः श्वेताः सितारक्ताः पीता सपिडिका ज्वराः ।
 प्राणान्तिकाभिर्जायन्ते श्वासद्विकाशिरोग्रहाः ॥ ६३ ॥

—०—

अथांखुविपलक्षणमाह ।

आदंगाच्छोणितं पांडुमण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।
 रोमहर्षय दाहया प्याग्बुदूषोविषादिति ॥ ६४ ॥
 मूर्च्छाङ्गशीघ्रवैवर्षं क्लेदगत्याऽन्युतिज्वराः ।
 शिरोगुरुत्वं लालासृक् छर्दिद्यामाध्यमूपिकैः ॥ ६५ ॥

—०—

अथ कृकलासदष्टलक्षणमाह ।

काशं श्यावत्वमथवा नानावर्णत्वमेव च ।
 श्यामोहो वर्चसो भेदो दष्टः स्यात् कृकलासकैः ॥ ६६ ॥

—०—

अथ वृश्चिकादिदृष्टानां लक्षणमाह ।

दहत्यग्निरिवादी तु भिन्नतीवोर्ध्वमाशु च ।
 वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६७ ॥
 दष्टोऽसाध्यस्तु हृद्दघ्नाणरसनोपहतो नरः ।
 मांसैः पतङ्गिरत्यर्थं वेदनात्तो जहत्यशून् ॥ ६८ ॥

—०—

विसर्पं श्वयथुः शूलं ज्वरगृह्णतिरयापि वा ।
 लक्षण कणभेददृष्टे दशयैव विशीर्यते ॥ ६९ ॥

—०—

हृष्टरोमोच्चिटिङ्गे न स्तब्धलिङ्गी भृशार्तिमान् ।
 दष्टः शीतोदकेनैव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥ ७० ॥

—०—

एकदृष्टार्पितः शूनः सरुजं पीतकं सट्टम् ।
 छर्दिर्निद्रा च सविषैर्मण्डूकैर्दृष्टलक्षणम् ॥ ७१ ॥

—०—

मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा ।
 कडू शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलोकसः ॥ ७२ ॥

—०—

विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदञ्च ब्रह्मगोधिका ।
 दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥ ७३ ॥

—०—

कांडूमांसशकैरीषं च्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।
 असाध्यकीटसदृशं मसार्थं भगकचतम् ॥ ७४ ॥

—०—

सद्यः प्रस्रावणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।
पिटकामक्षिकादंशे तासान्तु स्यगिकाऽसुहृत् ॥ ७५ ॥

—०—

चतुष्पाद्भिर्दिपाद्भिर्वा नखदन्तविपञ्च यत् ।
शूयते पचते वापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ ७६ ॥

—०—

अथावतरितविप्रलक्षणमाह ।

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थं धातुमन्नाभिकामं सममूर्खविट्कम् ।
प्रसन्नवर्णंन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ ७७ ॥

—०—

अथ चिकित्सांमाह ।

स्यावरेण विपेणाक्षं नरं यत्नेन वामयेत् ।
बमनेन रुमं नास्ति यतस्तस्य चिकित्सितम् ॥ ७८ ॥
विपमत्वर्थमुष्णञ्च तीक्ष्णञ्च कथितं यतः ।

अतः सर्वविपेपूक्तं घातशीतांशुमेवनम् ॥ ७९ ॥

पाययेन्मधुसर्पिभ्यां विपद्गं भेषजं दृतम् ।

यष्टीक्वाथेन शीतेन घृतं वा मधुना पिवेत् ॥ ८० ॥

अथवा गोपुरीषस्य रसेन मधुना सह ।

हृदयावदरणं सर्पिर्गवां चैव प्रयोजयेत् ॥ ८१ ॥

रजनीमैत्र्यवर्षाद्र संयुक्तं दृतमुत्तमम् ।

पानं मूलविपार्तस्य दग्धविडम्बे चेतते ॥ ८२ ॥

स्त्रादिते स्वाद्यमाने च स्त्रादितव्ये च यो विपे ।

८ चम्बुगन्धाजटां भुङ्क्ते तत्र नैव विषं क्रमेत् ॥ ८३ ॥

तुल्याज्यमधुपानान्ते लघुकोष्ठो घृतं पिवेत् ।
ततो निम्बाम्बुपानं वा क्वविमन्तु विनाशयेत् ॥ ८४ ॥

अथ निदानमाह ।

प्रायो वातोल्बणाभेक मूपपिंगाः सवृथिकाः ।
वातपित्तोल्बणाः कीटाः श्लैषिकाः कणभादयः ॥ ८५ ॥
यस्य यस्य च दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रवर्त्तयेत् ।
तस्य तस्योपधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ ८६ ॥
हृत्पीडा चानलस्तम्भः शिरायामोस्थिपर्वरुक् ।
घूर्णनोद्देशनं गात्रे व्यामता वातिके विपे ॥ ८७ ॥
संज्ञानाशस्तु निःश्वासी हृद्दाहकटुकास्यता ।
दन्तावदरण शोथो रक्तपित्तञ्च पैत्तिके ॥ ८८ ॥
हृद्यरोचकहृत्लास प्रसेकक्लेशगौरवैः ।
सशैत्यमुखमाधुर्ये विद्याच्छेप्साधिकं विपम् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

घृतेन बहुलो लेप स्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।
स्वेदनाङ्गीप्रलेपाद्यै र्वृंहणश्च हितो विधिः ॥ ९० ॥
सुशोतैस्तम्भयेच्छे कैः प्रदेहैद्यापि पैत्तिके ।
लेपनच्छेदनस्वेद वमनैः श्लैषिकं जयेत् ॥ ९१ ॥
शालयः पष्टिकाश्चैव कोरदूपाः प्रियंगवः ।
भोजनार्थं प्रशस्यन्ते लवणार्थं च सैन्धवम् ॥ ९२ ॥
तंडुलीयकजीवन्तो वार्ताकुः सुनिपणकः ।
मडूकपर्णीकुंलकं शाकवर्गं च शस्यते ॥ ९३ ॥
हरिणमुद्गौ यूपार्थं मस्तार्थं धात्रीदाडिमम् ।
रसार्थञ्च प्रशस्ता वा लावतित्तिरपर्वतराः ॥ ९४ ॥

विपन्नौषधसंयुक्ता रसायुषाय संस्कृताः ।
 अविदाहोनि धानानि विपार्तानां च दापयेत् ॥ ८५ ॥
 उष्णवर्ज्यां विधिः कार्य्यो विधार्त्तानां विजानता ।
 सुक्ता कीटवियं तच्च शीतेनातिप्रवर्द्धते ॥ ८६ ॥
 दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायाम क्रोधभातपम् ।
 सुरातिलकुलित्यांथ वर्जयेच्च विपातुरः ॥ ८७ ॥

—०—

अथ जङ्गमविप्रचिकित्सामाह ।

सर्वैरेवादितः सर्पैः शाखादुष्टस्य देहिनः ।
 बध्नीयाद्गाढमुपरि दशन्तु चतरंगुलम् ॥ ८८ ॥
 श्लोतचर्मान्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च ।
 न गच्छति विप देह सरिष्टाभिर्निवारितम् ॥ ८९ ॥
 दहेद्दंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते ।
 आचूपणच्छेददाहा सर्वत्रैव तु पूजिता ॥ ९० ॥
 प्रतिपूर्य्यमुखं वस्त्रैर्हितमाचूपण भवेत् ।
 सदष्टव्योऽथवा सर्पो लोष्टयापि हि तत्क्षणात् ॥ ९१ ॥
 मूलं तेडुलवारिणा पिबति यः प्रत्यङ्गिरा सम्भवम् ।
 निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याऽङ्घ्रिभीतिः कुतः ॥
 दर्पादेव फणी यदा दशति तं मोहान्वितो निष्पतन् ।
 स्थाने तत्र तदैव याति नियतं वक्तं यमस्याचिरात् ॥ ९२ ॥
 मसूरनिम्बपत्राभ्यां योऽत्तिमेपगते रवी ।
 अय्दमेकं न भीतिः न्या द्विपार्त्तस्य न संगयः ॥ ९३ ॥
 श्लेषणः कर्णरूढस्य वामनामिकया कृतः ।
 श्लेषं हन्याद्विषं घोरं नृमूत्रसेवितं तथा ॥ ९४ ॥

कुलकमूलनस्येन कालदृष्टोऽपि जीवति ॥ १०५ ॥

पिण्डीतगरकं नेत्रे पुण्येष्णीत्याद्य योजितम् ।

चालयत्यत्र नीचित्रं पुरुषं दष्टमृतं खलु ॥ १०६ ॥

शिरोपपत्रस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।

भावितं सर्पदष्टानां नस्यपानाञ्जनैर्हितम् ॥ १०७ ॥

बन्ध्याकर्कोटमूलञ्च छागमूत्रेण भावितम् ।

नस्यं काञ्चिकसंपिष्टं विप्रोपहतचेतसः ॥ १०८ ॥

गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तंडुलीयकम् ।

अपि वासुकिना दष्टः पिवेद्दधिष्टं तद्भुतम् ॥ १०९ ॥

श्लेष्मातकीकटफलमातुलुङ्गश्वेतागिरिह्वा किण्वही सिता च ।

सतंडुलीयोऽगद एपमुख्यो विपेषु दर्वीकरराजिलानाम् ॥ ११० ॥

निर्गुण्डोसहितं यानात्सद्यः ऋणिविषायहम् ।

स्वरसेनैव मूलञ्च भावितं सिन्धुवारिजम् ॥ १११ ॥

सैन्धवं मरिचं तुल्यं निम्बबीजसमं कृतम् ।

मधुमर्पिर्युतं हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ ११२ ॥

सचतुर्मरिचः कर्पः चाङ्गैर्याः सह मर्पिषा ।

हन्ति पानप्रलेपाभ्यां चोग्रसर्पविष भयम् ५ ३१३ ॥

पारावतामिषं शुण्ठी पुष्कराह्नं सितं हितम् ।

गरहृण्यारुचिश्वास कासहिक्कापहं परम् ॥ ११४ ॥

द्राक्षाश्वगन्धानगमृत्तिका च श्वेता च पिष्टा सदृशैः स्वभागैः ।

द्वयो विभागः सुरसाहृदस्य कपित्थबिल्वादपि दाडिमाञ्च ॥

एपोऽगदक्षौद्रयुतो निहन्ति बिशेषतो मण्डलिनां विषाणि ॥ ११५ ॥

प्रपौण्डरीकं सुरदारुमुस्ता कालानुसारी कटुरोहिणी च ।

स्थौण्येयकं ध्यामकगुग्गुलूनिपुत्रागतालीससुवर्चिकाद्य ॥ ११६ ॥

कुटत्रटैलासितसिन्धुशरशैलेय कुटं तगरं प्रियंगु ।

लोधाञ्जन काञ्चनगैरिकञ्च समागन्धं चन्दनसैन्धवञ्च ॥११७॥

सूक्ष्माणि चूर्णानि समानि कृत्वा शृङ्गे निदध्यान्मधुसयुतानि ।

एषोऽगदस्तास्य इति प्रसिद्धो विषं निहन्यादपित्तकस्य ॥११८॥

इति ताक्ष्योऽगदः ।

त्रिवृद्धि शाले मधुकं हरिद्रे मञ्जिष्टवर्गो लवणाद्य सर्वं ।

कटुत्रिकं चैव विचूर्णितानि शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ॥११९॥

अथ गदो हन्त्युपयुज्यमानः पानाञ्जनाभ्यञ्जनस्य योगैः ।

भावार्यविर्यो विषवेगहन्ता महागदो नाम महाप्रभावः ॥१२०॥

इति महागदः ।

विल्वपुष्पत्वची मांसी फलिनीनागकेसरम् ।

शिरीषं तगर कुटं हरितालं मनःशिला ॥ १२१ ॥

एतानि ममभागानि पेपयेत्सलिलेन तु ।

ममभ्यङ्ग ततो गात्रं सर्पदृष्टार्त्तिदारणः ॥ १२२ ॥

विषान्वाभक्षयेद्दुष्टान् गरांश्च विविधान् हरत् ।

कन्नासवरणं गच्छेद्युद्धे देवासुरोपमः ॥ १२३ ॥

राजहारेषु सर्वेषु धूपैश्चैवापराजितः ।

वृहस्पतिरिति प्रोक्तो ब्रह्मणा निर्मितः स्वयम् ॥ १२४ ॥

नाग्निर्दहति तद्देहं प्रभवन्ति न राक्षसाः ।

न म्रियन्ते तथा बाला दमाद्भ्यो यत्र तिष्ठति ॥ १२५ ॥

इति दगाद्भ्योऽभ्यद्भ्यो धूपय ।

बटशृङ्गं समञ्जिष्टं जीवकर्पभक्तौ सिता ।

कागमय्यमुदकं चैव पानं मण्डलदटके ॥ १२६ ॥

कोक्तोऽकुटं नतं द्योषं मधुकातिविषामधु ।

गृहधूमश्च पानेन घ्नन्ति सर्पभवं विषम् ॥ १२७ ॥
 मांसिचन्दनसिन्धूय कृष्णायश्चूपणोत्पलैः ।
 अञ्जनं स्यात्सगोपित्तं विषसुप्तस्य बोधनम् ॥ १२८ ॥
 नक्तमालफलं व्योषं दिव्यमूलं निशाद्वयम् ।
 सौरसं पत्रमाजश्च मूत्रं बोधनमञ्जनम् ॥ १२९ ॥
 बीजकल्कं ससिन्धूयं मयूरकगिरीपयोः ।
 नस्यं यवफलं बीजं मपाठं वा प्रबोधकम् ॥ १३० ॥
 सम्यङ्गधूकसारिण गोमूत्रे भावितेन तु ।
 दद्याद्विषहरं नस्यं सिद्धाघ्नश्च प्रलेपनम् ॥ १३१ ॥
 मयूरपित्तेन च तडुलीयकं काकाण्डयुक्तं प्रपिबेदनल्पम् ।
 विषाणि च स्यावरजङ्गमानि सोपद्रवाख्याप्यचिरेण हन्ति ॥ १३२ ॥
 शिरोपारिष्टनक्ताह त्वक्कोशातकीफलैः ।
 हन्ति गोमूत्रसपिष्टैः विषं स्यावरजंगमम् ॥ १३३ ॥
 वचोपणशिलादारु नक्ताह द्विनिशाञ्जनम् ।
 शिरीषपिप्पलीयुक्तं गरदोषनिसूदनम् ॥ १३४ ॥
 तिक्ततुम्बीजबीजानि गोपित्तेन प्रलेपयेत् ।
 एष सर्वविषध्वंसो ब्रह्मपुत्रादिनाशनः ॥ १३५ ॥
 मूलत्वक्पत्रपुष्पाणि बीजञ्चेति शिरोपतः ।
 गवां मूत्रे ण सपिष्टं भेषजं विषवारणम् ॥ १३६ ॥
 मञ्जिष्टैलानिशाद्राक्षा मांसीयष्टीहरेणुका ।
 शौद्रं चेति विषघ्नोऽय मगदः काशिकोऽववीत् ॥ १३७ ॥
 लवणानि त्रिहृदन्ती विशालावृषणं निशा ।
 मञ्जिष्टामधुकं गृह्यं ह्यगदः सर्वकर्मकृत् ॥ १३८ ॥

मांसीपद्मकवक्षाऽसृक् सुरभीभवरोचना ॥ १३८ ॥

सृक्काहिंश्वं वुलामज्ज शतपुष्पाप्रियंगवः ।

पिष्ट्वा सर्वविषीन्मन्यो नाम्ना चन्द्रोदयो गदः ॥ १४० ॥

इति चन्द्रोदयोऽगदः ।

श्यामेभपाटलीकृष्णा मन्त्रिष्टाकिण्हीशिला ।

कोविदारोपणे चक्रं निशे दध्यपराजितम् ॥ १४१ ॥

हृहतीमधुकञ्चैव गोमूत्रे ण प्रपेपयेत् ।

एष सूर्योदयो नाम्ना विषरक्षामयो गदः ॥ १४२ ॥

इति सूर्योदयोऽगदः ।

अपामार्गस्य बीजानि शिरीषस्य तथैव च ।

हे मेदे काकमाची च गवां मूत्रे ण पेपयेत् ॥ १४३ ॥

सर्पिरेतेषु संसिद्धं विषमंशमनं परम् ।

अनृतं नाम विख्यात मपिसञ्जीवयेन्मृतम् ॥ १४४ ॥

इत्यसृत्तष्टतम् ।

नागदन्तीविह्वहन्ती स्रुक्पयः पलिकैः समैः ।

गवां मूत्राढके सिद्धं सर्पिः सर्वविषापहम् ।

सर्पकीटविषार्त्तानां गरात्तानाञ्च शम्यते ॥ १४५ ॥

इति नागदन्त्याद्यं छतम् ।

तंडुलीयकमूलेन गृहधूमेन चैकतः ।

क्षीरेण सष्टतं सिद्धं ममस्तं विषरोगनुत् ॥ १४६ ॥

इति तंडुलीयछतम् ।

मधुकां तगरं कुष्टं भद्रदारु च्छरेण्वः ।

पुत्रागमैलवान्लूकं भागपुष्पोत्पलं मिता ॥ १४७ ॥

विडङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियंगु ध्यामकं तथा ।

हरिद्रे हे हृहत्या च गारिवां गुमतो वला ॥ १४८ ॥

कल्कैरेतैर्घृतं सिद्धं मज्जेयमिति विद्युतम् ।
विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेवाजितं क्वचित् ॥ १४८ ॥
इत्यजेयघृतम् ।

सरोध्रमभयाकुष्ठं मर्कपुष्पीं तद्योत्पलम् ।
नलवेतसमूलानि गरलं सुरसां तथा ॥ १५० ॥
सकालिन्दीं समञ्चिष्टां मनन्तां सशतावरीम् ।
शृङ्गाटकं समद्गाञ्च पद्मकेसरमित्यपि ॥ १५१ ॥
कल्कीकृत्वा पचेत्सर्पिः पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
सम्यक् पक्केऽवतीर्णे च शृतशीते विनिश्चिपेत् ॥ १५२ ॥
सर्पिस्तुल्यं भिषग् चोद्द्रं कृतरचं निघापयेत् ।
विषाणि हन्ति दुर्गाणि जङ्गमस्थावराणि च ॥ १५३ ॥
कृत्रिमाणि च यावन्ति गरदोषकृतानि च ।
स्पर्शादेव विषं हन्ति गरैरुपहतत्वचम् ॥ १५४ ॥
योगोऽयं तमकं कंडूं मांसादञ्च विसेञ्चिताम् ।
नाशयत्यञ्जनाभ्यङ्गं पानवस्तिपु भोजने ॥ १५५ ॥
सर्पकोटारबुलूताभिर्दृष्टानां विषणुत्परम् ।
मृत्युपाशहरं नाम घृतमेतन्नकीर्तितम् ॥ १५६ ॥
इति मृत्युपाशापहं घृतम् ।

—०—

अथ दूषीविषचिकित्साभाह ।

दूषोविषार्ते सुस्त्रिन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ।
पाययेद्गदं सुख्यं मिदं दूषोविषापहम् ॥ १५७ ॥
पिपलीध्यामकं मांसी लोध्रमेला सुवर्चला ।
बालकं परिपेला च तथा कनकगैरिकम् ॥ १५८ ॥

क्षौद्रयुक्तो गदो ह्येष दूपोविषमपोहति ।

दूपोविषारिनामायं न कैश्चिदपि बाध्यते ॥ १५९ ॥

इति दूपोविषचिकित्सा ।

—०—

अन्येरुपविषै स्तीत्रै रेकीकृत्वा तु भूरिभिः ।

कालान्तरजिघांसाये क्रियते च गरन्तु तत् ॥ १६० ॥

घृणालस्यारुचिश्वासां स्ततः कुर्याग्निमार्दवम् ।

अविषाकाबलत्वञ्च कुर्यादुपचितो गरः ॥ १६१ ॥

—०—

अङ्गोदमूर्त्तौ निःकाथ्य सफाणितघृतं लिङ्घेत् ।

तैलाक्तः स्निग्धसर्वाङ्गो गरदोषविषापहम् ॥ १६२ ॥

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्य सुवर्णयोः ।

लेहः प्रथमयत्युषं नानायोगकृतं विषम् ॥ १६३ ॥

—०—

हृपनिम्बपटोलानां काथेनापि पचेद् घृतम् ॥

अभया गर्भितं तीय एतदारोग्यदं परम् ॥ १६४ ॥

इति हृपाद्यं घृतम् ।

रजनोदयमस्त्रिष्टा पतङ्गगजकेसरैः ।

शीताम्बुषोष्टैरानेपः सद्वो लूतां विनाशयेत् ॥ १६५ ॥

कटभ्यर्जुनगैरीष शैलुक्षीरीद्वमत्वचः ।

कपायकल्कचूर्णाः स्युः कीटनूताव्रणापहाः ॥ १६६ ॥

चन्दनं पद्मकं कुष्टं नतं चोगीरपाटले ।

निर्मुण्डीशारिवागैलु लूताविषहरोऽगदः ॥ १६७ ॥

चन्दनं पद्मकोगीरं शिरीषं सिन्धुवारिणा ।

• शीरशक्ता नतं कुष्टं शारिवोदीथपाटलाः ॥

शैतुवरी च पिष्टोऽयं लूतायाः विपनाशनः ॥ १६८ ॥

फलनीदिनिशाचोद्र सर्पिर्भिः पद्मकाङ्क्षयैः ।

अशेषकीटलूताना भगदः सर्वकामिकः ॥ १६९ ॥

करञ्जार्कपयो वाजि मारकैः सविषानलैः ।

साचोटखरसैः सिद्धं तैलं लूताव्रणापहम् ॥ १७० ॥

इति लूताविपचिकित्सा ।

—•—

हृदयं जान्तिनीक्तायेः शुकाख्यां कोटयोरपि ।

विरेचने विषहन्ती त्रिफलाकल्कं इष्यते ॥ १७१ ॥

शैरीपस्य च मूलं वा सचौत्रं तंडुलावुना ।

अद्भोटकस्य वा मूलं यस्तमूत्रेण कल्कितम् ॥

पानालेपनयोरुक्तं सर्वाखुविपनाशनम् ॥ १७२ ॥

विशालांकोटमूलञ्च तिलमूलं सितामधु ।

घृतेनाखुविषं हन्ति पीतमात्रञ्च दुस्तरम् ॥ १७३ ॥

कुसुमपुष्पगोदन्त खर्णचीरीकपोतविट् ।

दन्तीत्रिष्वक्षैन्ववैला किण्णिही फाणितं तथा ॥

क्षीरेणाखुविषं हन्ति पीता तिलकमञ्जरी ॥ १७४ ॥

त्रिकटुकाद्यश्च हितो गोमयखरसोऽञ्जने ।

कपित्थगोमयरसो सचौद्रो लीह इष्यते ॥ १७५ ॥

मार्जारकस्य पित्तेन पीतो मांसरसो सृवा ।

सोपद्रवमपि क्षिप्रं जयेन्मूषकजं विषम् ॥ १७६ ॥

गवाक्षीबिल्वकाकोल तिलमूलाः सशर्कराः ।

मध्वान्यसयुताः पीताः मूषिकाविपनाशनाः ॥ १७७ ॥

बिल्वकाकोलयोर्मूलं गिरिकण्यास्तिलस्य च ।

एतेषां मधुसर्पिभ्यां पावभाखुविषापहम् ॥ १७८ ॥

तंडुलीयकमूलेन सिंहं सर्पिः पिवेत्रः ।

मूपिकाणां विषं तेन नाशमायाति सत्वरम् ॥ १७८ ॥

इत्याखुविषचिकित्सा ।

दंशस्वलर्कदष्टस्य दुग्धयुक्तेन सर्पिषा ।

प्रसिञ्चयादगदैस्तैस्तैः पुराणञ्च घृतं पिवेत् ॥ १८० ॥

मूलस्य शरपुङ्खायाः कर्षं धत्तूरकान्वितम् ।

सतंडुलीदकैः पिष्ट्वा छायोन्मत्त भवेदलैः ॥

पक्कालर्कविषेणार्तः खादेत्तद्विषनाशनम् ॥ १८१ ॥

पिवेद्दत्तूरकशिकां क्षीरेण परिपेषिताम् ।

अङ्गोलवंशजां वापि खविषघ्नीं प्रयत्नतः ॥ १८२ ॥

काकोदुग्धरमूलस्तु धत्तूरफलकान्वितम् ।

पिवेत्तंडुलतोयेन सारमेयविषापहम् ॥ १८३ ॥

अद्दोत्तरमूलोत्थं कपायस्य पलद्वयम् ।

सर्पिषथ पलं पीतं मलर्कविषनाशनम् ॥ १८४ ॥

रसोनोपणवैदेही वचागोपित्तकल्किताः ।

पाननस्याञ्जनान्तेपैः खदंष्ट्राविषहाः पराः ॥ १८५ ॥

जलवेतसहस्रस्य मूलं कुट्टं पचेज्जले ।

सक्काथः शीतलः पेयः परञ्च विषनाशनः ॥ १८६ ॥

इत्यलर्कविषम् ।

सद्यो हृदिकर्जं दंशं चुक्रतैलेन सेचयेत् ।

विदारिगन्धासिद्धेन कयोष्येनेतरेण वा ॥ १८७ ॥

लवंशोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।

सिधेत्योष्यारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ १८८ ॥

शिशिकुङ्कुटवर्हाणि सैन्धवं तिलसर्पिषा ।

धूपो हन्ति प्रयुक्तस्तु कीठहृदिकर्जं विषम् ॥ १८९ ॥

घृतेन सैन्धवं पोत्वा वृश्चिकस्य विषं जयेत् ॥ १८० ॥
 तालनिम्बदलं केशाजीर्णाय संवणं घृतम् ।
 धूपो वृश्चिकविहस्य शिखिपत्रं घृतेन वा ॥ १८१ ॥
 अर्कःक्षीरेण संपिष्टं लेपादीजं पलाशजम् ।
 वृश्चिकार्त्तिं हरेत् कृष्णा सशिरीयफला तथा ॥ १८२ ॥
 मनोह्वासैन्धवं हिंगु जातीपत्रं सनागरम् ।
 गोसक्कद्रससंपिष्टं गुटिका वृश्चिकार्त्तिनुत् ॥ १८३ ॥
 जीरकस्य कृत कल्को घृतसैन्धवसंयुतः ।
 सुखोष्णो वृश्चिकार्त्तानां प्रलेपो मधुःगा सह ॥ १८४ ॥
 गन्धमाघ्नाय मृदितसूर्यावर्त्तदलस्य च ।
 वृश्चिकैर्व्यधितो जन्तुः क्षणाद्भवति निर्विषः ॥ १८५ ॥
 काममर्दकपत्रञ्च मूलञ्च कुशकाशयोः ।
 चर्वयित्वा च फुत्कारः कर्णं वृश्चिकजं हरेत् ॥ १८६ ॥
 पारावतःशकृत्पथ्या तगरं विश्वभिषजम् ।
 बीजपूररसोपेतः परमो वृश्चिकागदः ॥ १८७ ॥

इति वृश्चिकविषम् ।

सोमवल्कीऽश्वकर्णय गोजिह्वाहसपादिका ।
 रजन्यौ गैरिकौ लेपो नखदन्तविषापहः ॥ १८८ ॥
 शमोनिम्बजटापत्र वल्कलैः क्षयितैर्जलैः ।
 नखदन्तक्षतं पुंसां नाशाय परिपेचयेत् ॥ १८९ ॥
 मञ्जिष्टापद्मकोशीरै धान्यकैः परिपेपितैः ।
 सघृतैर्लेपनं दद्यान्नखदन्तविषापहम् ॥ २०० ॥
 द्विनिशागैरिकं स्त्रीषो नखदन्तविषापहः ।
 गोजिह्वामधुना लेपो नखदन्तविषप्रणुत् ॥ २०१ ॥

इति नखदन्तज विषम् ।

लेपः प्रदीप्ततैलेन खर्जूरविषनाशनः ।
 हरिद्राद्वयलेपो वा सगैरिकामनःशिलः ॥ २०२ ॥
 कुङ्कुमं तगरं शिषु पद्मकं रजनीद्वयम् ।
 अगदी जलपिष्टोयं शतपद्मिपनाशनः ॥ २०३ ॥

—०—

कृष्णवेत्रस्य निःक्वाथः कल्को वा घृतमिश्रितः ।
 शृङ्गोमत्स्यविषं हन्ति धूमो वा वह्निपक्षजः ॥ २०४ ॥

—०—

कोटदृष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्यर्जलौकपाम् ॥ २०५ ॥
 शिरीषकटभीपार्थं शैलुचीरिद्रुमत्वचः ।
 विषं जलौकपां हन्ति प्रयुक्ताः पानलेपयोः ॥ २०६ ॥
 इति जलौकोविपम् ।

कीटघ्नन्तुलसीमूलं पीतं यष्टी सुकल्कितम् ।
 मेघनादहृद्मूलं तथा गव्येन सर्पिया ॥ २०७ ॥
 चीरिहृत्त्वचालेपः कीटदृष्टविषापहः ॥ २०८ ॥
 हिङ्गुकुटनतव्योष पाठाजन्तुघ्नसैन्धवैः ।
 सञ्चारातिविषैस्तुल्यैः लेपः कीटविषप्रणत् ॥ २०९ ॥
 साङ्गुलीनिर्घिंपालावू जालिनीमूलबीजकैः ।
 लेपो धान्याम्बुना पिष्टः पिण्डिका कीटनाशनः ॥ २१० ॥
 यथाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पलो ।
 पाठाप्रतिविषाव्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ॥
 दशाह्नमगदं पीत्वा सर्वकीठविषं जयेत् ॥ २११ ॥
 इति कीटविपम् ।

पिप्पलिकाभिर्दृष्टानां मक्षिकामशकैसाया ।
 गवां मूत्रयुतो लेपः कृष्णवल्मीकसृत्कृतः ॥ २१२ ॥

गुग्गुलुधूपं दत्त्वा कोमलरविपत्रपिण्डिका सष्टता ।
 बद्धा क्षतेऽतिलोहितकाचण्णादंशविक्रतिहरो ॥ २१३ ॥
 सर्जरसेन सेको संदंशेनापि कण्टकोद्धरणम् ।
 वरटीदंष्ट्रविषस्य प्रशमनमेतद्वयं दष्टम् ॥ २१४ ॥
 मरिचं नागरीपेतं सिन्धुसौवर्चलान्वितम् ।
 फणिल्लकरसंहन्यास्त्रिपनाहरटीविषम् ॥ २१५ ॥
 शतपुष्पासमायुक्तं सैन्धवं परिपेषितम् ।
 सष्टतं लेपनं दद्यान्मक्षिकाविपनांशनम् ॥ २१६ ॥
 केशरं तगरं शुण्ठी मरिचञ्च प्रलेपनात् ।
 मक्षिकादंशजा पीडा नाशं याति ध्रुवं नृणाम् ॥ २१७ ॥
 इति मक्षिकाविषम् ।

स्रुग्चीरपरिपिष्टेन बीजेन परिलेपनम् ।
 शिरीषस्य व्रजत्वस्तं विषं दर्दुरजं क्षणात् ॥
 दुर्वारापि व्यथा क्षिप्रं मत्स्यदंशात् तत्क्षणात् ॥ २१८ ॥
 अङ्घ्रीपत्रधूपेन धूपिता रुंप्रशाम्यति ।
 कटुतैलसक्तुकेशानां धूपाद्दंशस्य च व्यथा ॥ २१९ ॥
 यवतिक्ततैललेपा म्मीनजस्य विनश्यति ॥ २२० ॥
 इति मत्स्यविषम् ।

हृकव्याघ्रतरक्ष्णं शृगालहयशृङ्गकैः ।
 दष्टानां तत्क्षणात्तैल म्रक्षणाच्च चिकित्सितम् ॥ २२१ ॥
 घण्टाबीजस्य पत्रं वा मूलं पिष्टं प्रलेपनात् ।
 निहन्ति शूकजं घोरं विषं कृष्णाण्डपत्रकम् ॥ २२२ ॥
 सेक्षुसर्जरसोपेतं सर्पपापत्रकैः सह ।
 सुवर्षभास्करतरोः कुसुमैर्जुनस्य च ॥
 धूपो वा धूपितो हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ २२३ ॥

न तत्र कीटा न विषा दुर्दुरा न सरोस्रपाः ।

न कृत्यकर्म तत्र स्या दूपोऽयं यत्र दह्यते ॥ २२४ ॥

बिल्वाटकीयवन्तार पाटलावङ्गिकोत्पलम् ।

श्रीपर्णीशास्त्रलीयुक्ता निःकाथ्य प्रोक्षणं परम् ॥

सप्रोक्षयितस्तेन सद्यो भवति निर्विषः ॥ २२५ ॥

छत्रीसर्जरसश्चैव भवेद्वात्री तथा दिवा ।

तच्छाया शब्दवित्रस्ताः प्रणश्यन्ति हि पद्मगाः ॥ २२६ ॥

—०—

असाध्यलक्षणानाह ।

सीत्कम्पं पुलकाद्यतं प्रतिमुहुर्वक्तं समालोकते ।

दन्तेनाधरपङ्कवं दशति चेच्छीतान्वितः कूजति ॥

यस्तापं जहतामुपैति नितरामन्तश्च सौत्कण्ठते ।

यद्भस्मास्य सितामलांवरवती रौद्रीश्मशानस्थली ॥ २२७ ॥

नेत्रे शक्तातरे च यस्य यदि वा सत्यं व्रजेद्दंशकः ।

सन्ध्यायाश्च सुरेन्द्रगोपसदृशे रात्री च नीलप्रभे ॥

दशे रक्तजलाविलेऽतिसुभगे भक्तं न किञ्चिद्विधयो ।

मात्रं मालभते तदेव नियतं पित्रालयं गच्छति ॥ २२८ ॥

नासावर्तविहाय यस्य पवनो वक्त्रेण याति द्रुतम् ।

नेत्रे याति विकामिते वहति यो श्रोत्राश्च वक्त्रमन्तम् ॥

चन्द्रं पश्यति भानुविम्बसदृशं सूर्यं गशाद्भाकृतिम् ।

दष्टो याति स एव गेहमचिरात् कालाभिधानस्य वै ॥ २२९ ॥

विरुदाध्वगनक्रोधं बुद्ध्ययायासमैद्युनम् ।

वर्त्रेणैद्विषजुष्टोऽपि दिवास्पृष्टं विरोपसः ॥ २३० ॥

इति श्रीवङ्गसेने विपनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ७१ ॥

अथ जलदोषादियोगाधिकारमाह ।

भोजनादौ तु संभुङ्क्ते शण्ठिराज्यभयोत्थितम् ।

कल्कन्तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥ १ ॥

मंहार्द्रकयवक्षारौ पीत्वा चैवोष्णवारिणा ।

नानादेशोद्भवञ्चैव वारिदोषमपोहति ॥ २ ॥

नागरंगफलचोचमातपे शोषितं तदनुचूर्णितमेक ।

कर्पमात्रमुपयुञ्ज्य गुडेन वारिकर्म कुरुते न कदापि ॥ ३ ॥

यो लैटिशयनसमये मधुमिश्रं बीजपूरदलचूर्णम् ।

स च पीङ्गाकरवातप्रसरनिरोधात् सुखं स्वपिति ॥ ४ ॥

दत्वैव दुग्धभक्तं विप्रायोत्पाद्य सितबलामूलम् ।

पुष्पे कन्यापिष्टं दत्तमनिच्छाहरं भक्ष्ये ॥ ५ ॥

भूयः स्वार्त्तवशोषित भावितगोरोचनरचिततिलकानि ।

नारी यं यं पश्यति पुरुषं तं तं वशीकुरुते ॥ ६ ॥

सुरदारशर्वरीह्वयकमलोद्भवकेशरैः कृतो लेपो ।

दुर्जययोपिद्विहितो रुचिकर इति गीयते बहुभिः ॥ ७ ॥

जबूधातकिपर्णैस्तद्भवकल्कैश्च धूपितो योनिः ।

त्यजति समस्त विकारं जन्मान्तरसञ्चितञ्चापि ॥ ८ ॥

नालसमेतं कमलं पिष्ट्वा क्षीरेण वर्तिता गुटिका ।

योषिद्योनौ विहिता तदेव कन्याकरं चित्रम् ॥ ९ ॥

तालकचन्दनसहितं कुटजकदम्बोद्भवं फलं पिबति ।

आसवमिश्रं कास्तार याः साः दम्ब्यार भवेद्विद्यतम् ॥ १० ॥

एकं माञ्जिकमिश्रं लेपाल्लोशातकी भय चूर्णम् ।

योन्यां वरांगपाते कुरुते रैतः स्रुतिः तस्याः ॥ ११ ॥

पथ्योपभोगविधिना परितः संवेद्य वाससा विवृताम् ।

विहिता जलीका योनौ पातस्तनयोः कदापि न स्वात् ॥ १२ ॥

चूर्णं हयगन्ध्याया सितया सहितञ्च सर्पिषा लीढम् ।

विदधाति नष्टनिद्रे निद्रामाश्लेव सिद्धमिदम् ॥ १३ ॥

किमत्र चित्रं यदि वक्ष्यपणीवक्षाश्लगन्धा जलशूकचूर्णम् ।

अन्तर्विदग्धं नवनीतमिथं करोति मेढ्रं गजमेढ्रतुल्यम् ॥ १४ ॥

मुष्कशिराजं मूलं दृढमंगुल्या निपीड्य रतिकाले ।

चिन्तान्तरनिहितमना स्तभोरितः च्युतं जयति ॥ १५ ॥

शुष्केन्द्रीवरकुसुमं तंडुलसहितं सदा शितं सायम् ।

तनुते सुगन्धिवदनं विकसितनीलोत्पलाभोदम् ॥ १६ ॥

कोमलवरुणजपत्रं करमृदित सदा स्तने निद्धितम् ।

तद्गतपुसां वृद्धिं हरिद्रुतसिद्धमिदं दृष्टम् ॥ १७ ॥

कच्छपमस्तकचरणं तिलजे सिद्धं विनाशयत्यधिरात् ।

धातुघ्नीयं पण्डं कुरुते बलं रतौ तथोग्रम् ॥ १८ ॥

शमयति गोक्षुरुचूर्णं छागघ्नीरेण साधितं समधु ।

भुक्तं क्षपयति पाण्डं यज्जनितं प्राक् प्रयोगेण ॥ १९ ॥

निर्गुण्डिकनकवाशा श्रीफलामलकासनोत्पवाणि ।

गन्धर्वहस्तमूलं दूर्वा कुसुमं तथा रजनी ॥ २० ॥

मिहार्थेडमजत्व गिति समभागं प्रक्षिप्य नवनीते ।

उद्वर्तनं विधेयं सततं बलिनाशनं दृष्टम् ॥ २१ ॥

इति वृद्धसेने जलदोषवीर्य्यस्तम्भादियोगाधिकारः

समाप्तः ॥ ७२ ॥

—०—

अथ रसायनाधिकारमाह ।

मापस्याटकमादाय जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अर्धापशेषं तत्पतं दत्त्वा चक्षुरसं ततः ॥ १ ॥

आर्द्रकस्य रसञ्चैव प्रस्थद्वयसमन्वितम् ।
 संयोज्यमेकतः कृत्वा स्थापयेद्भाजने दृढे ॥ २ ॥
 त्रिरात्रे पञ्चरात्रे वा मापचूर्णं विनिक्षिपेत् ।
 मासेन तज्जातरसं दशरात्रं स्थितं तथा ॥ ३ ॥
 शुक्तञ्च तत्रयोज्यं स्यात्तैले वस्तौ घृतेऽपि वा ।
 एतच्छुक्तं प्रसशन्ति मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ ४ ॥

इति शुक्तम् ।

जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमधुसंगुतम् ।
 मधुभाण्डे विनिक्षिप्य रसाङ्गं तत्पिधापयेत् ॥
 मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ ५ ॥

इति मधुशुक्तम् ।

गुडमधुकाञ्चिकतक्रं यथोत्तरं द्विगुणभागसद्वहम् ।
 न्यस्तन्तु धान्यराशौ त्रिदिवसमिति भवेच्छुक्तम् ॥ ६ ॥

इति गुडतकम् ।

पिप्पलीचीरसंसिद्धं सर्वरोगहरं घृतम् ।
 कालीयकहरिद्राभ्यां कामलामेहनुत्परम् ॥ ७ ॥
 हृत्तीरसकल्काभ्यां दुष्टकासक्षयापहम् ।
 गुडूचीरसकल्काभ्यां वातरक्तविकारनुत् ॥ ८ ॥
 खदिराष्टकसंसिद्धं श्वित्रकुष्टविसर्पनुत् ।
 मृद्दीकारसकल्काभ्यां रक्तपित्तज्वरांतकृत् ॥ ९ ॥
 पिप्पलादिघृतं षट्क वैदेहाधिपकीर्तितम् ॥ १० ॥

—०—

आनूपजो रसो मज्जा वसातैलं नवं घृतम् ।
 रसचीरं पंचैत्सम्य गवाप्त्र मधुरं गणम् ॥ ११ ॥

अश्वगन्धामपामार्गं तथा लाक्षारसं समम् ।

अथ सिद्धञ्च पूतञ्च चानुगुप्तं निधापयेत् ॥ १२ ॥

तेनाभ्यङ्ग्य सदा कर्षणपालिञ्च सुप्रमर्दयेत् ।

अनेन पाल्यो वर्धन्ते नीरुजः निरुपद्रवाः ॥

शृदुपुष्पसमाः स्त्रिगन्धा जायन्ते भूषणक्षमाः ॥ १३ ॥

इति पालिवर्धनचतुःशोः ॥

—०—

अथ शिवगुटिका ।

शिलाजतुषोडशपलं त्रिद्विवारं विभावयेत् ।

बलाया दशमूलस्य गुडूच्याः कर्कटस्य च ॥ १४ ॥

वराया मधुयव्याथ रसमध्ये च वारिणा ।

घोरि सकृद् क्रमेणैव सप्त कृत्वा ततो द्रुतम् ॥ १५ ॥

काकोनियुग्मघनपुष्करवङ्गिरास्त्रा

मेदायुगर्दिचविकागजपिप्पलीनाम् ।

पाठाद्विजोरकनिकुम्भविदारियुग्म

वीरावरीमधुपलांशुमतोदयानाम् ॥ १६ ॥

पलिकानागपां द्रोणे सिद्धानां पादशेषिते ।

क्वाथे भाषितमित्यं वा गिरिजं द्विपलञ्च तत् ॥ १७ ॥

युष्मत्कव्काटशृङ्गीधात्री व्योषतालीसकुडवेन ।

चूर्णपलेन विटार्थास्त्वक्घोरिण्यां वा कर्षणयुग्मेन ॥ १८ ॥

द्विपलेन चतुर्जाता तैलघृतघोरिण्यांकराभिश्च ।

तद्विपलाद्विगणाभिः कुर्व्याद् गुटिका ततोऽर्चममाः ॥ १९ ॥

ताः सिद्धा नवकुम्भे शुष्के जाति पुष्पाधियासिते स्याप्या ।

• तासामेकां खादेत्यतिदिनमनुपानं पेयश्च ॥ २० ॥

क्षीररसदाडिमाश्रुः शीतजलमधुगमवान्यतमम् ।
 जोर्णात्रे लघुभोज्यं यूपः पयांसि पिण्डितनिर्युहैः ॥ २१ ॥
 सप्ताहमात्रमेवं सामान्यमतः क्रमं भवेत्परितः ।
 भुक्तम्यान्ते प्राग्वा गुटिका न विरुध्यते चैषा ॥ २२ ॥
 निष्पापाभूरिफला परिहार सुखोपयोजिता जयति ।
 प्रबलवातगोणित मूरुस्तम्भं ज्वरं दीर्घम् ॥ २३ ॥
 भगमूत्रगक्रदोषान् प्लीहाशः पांडुहृद्यकृदोषान् ।
 वध्नं वमिगुल्मपोनम ह्रिक्काकामारुचिश्वासान् ॥ २४ ॥
 विद्रधिमुदरं कृच्छ्रं शिवत्रं पंढ चय मदं मूर्च्छाम् ।
 लम्बादमपम्भारं मुखरोगशिरीगदस्तम्भान् ॥ २५ ॥
 आनाहसतोमारं हृत्लोमककामलाग्रहणीरोगान् ।
 घन्यार्घुटांश्च पिण्डिकाभगन्दरं गण्डमालाञ्च ॥ २६ ॥
 अतिकाशमतिम्यौख्यं स्येदमतिशीपदं गुदे कीलान् ।
 दं द्राविषं समूल इतरप्रयोगान् सुधीरांश्च ॥ २७ ॥
 मन्त्रीपधिप्रयोगान् विप्रमुक्तान् भोतिकांस्तथा भावान् ।
 पाष्पाऽलक्ष्मी चयं गुटिका शिवा नाम्ना प्रथिता ॥ २८ ॥
 वृष्यावल्याधन्याकान्ति यशः त्रीवर्हनीमेध्या ।
 कुरुते स्त्रीवल्लभतां जय विवादे मुखम्याञ्च ॥ २९ ॥
 बलीपलितरीगरहितो न भवति गात्रं सुवहमति चैव ।
 वर्षद्वयप्रयोगाद्वर्षगतचतुष्टयं जीवेत् ॥ ३० ॥
 इति वृहच्छिवागुटिका ।

अथ गुग्गुलुरसायनमाह ।

त्रिफलाशनखदिरामृतवर्षाभृष्टङ्गोसुरुक्ताये ।
 सार्दाटके तु गुग्गुलु पलानि त्रिंशच्च लेहवद्विपचेत् ॥ ३१ ॥

मधुघृतसिताविमिश्रं लिङ्गेन्नरः कान्तिबलबुद्धियुक्तः ।
तथा गदैर्विमुक्तो जीवति संवत्सरांस्त्रिंशतान् ॥ ३२ ॥

—०—

अथ गन्धककल्पमाह ।

चूर्णिकृत्यपलानि पञ्चनितरां गन्धाश्मनो यन्नत-
स्तचूर्णं त्रिगुणे च मार्कवरसे छायाविशुष्कीकृतम् ।
पथ्याचूर्णमथो तथा मधुघृत प्रत्येकमेकं पलम्
द्वौ यौवनमेति प्रासयुगलं खादेन्नरः प्रत्यहम् ॥ ३३ ॥

—०—

अथ गन्धकरसायणम् ।

गन्धकस्यार्धकपर्णन्तु मरिचं शाणमात्रकम् ।
असिताम्बरमष्टांशं शिलायां चूर्णितं शुभम् ॥ ३४ ॥
एतच्चूर्णत्रयं तैले तिलजे दिवसत्रयम् ।
वर्त्तित्रयं समारभ्य घृते वा स्थापितं तथा ॥ ३५ ॥
तद्गुडृत्यञ्जीरपात्रे दीपं प्रज्वालय बुद्धिमान् ।
पातयेद्दर्त्तिमत्त्वं च तद्गवा रसरक्तिका ॥ ३६ ॥
पर्णत्रयं समारोप्य तद्गवाहुञ्जकद्वयम् ।
समूर्च्छं भक्षयेत्पातं क्षेत्रपालवलिं ततः ॥ ३७ ॥
दत्त्वा तु विधिना कृत्वा कामचारी भवेत्सदा ।
न चात्र परिहारोस्ति विहाराय नृणां मदा ॥ ३८ ॥
बन्धोपलितनाशाय वङ्गैर्वलविवर्द्धनम् ।
द्वितमेतत्सदा प्रोक्तं रसायनगुणैषिणाम् ॥ ३९ ॥

अथ गन्धकद्रुतिमाह ।

पलमिह गन्धकचूर्णं राजिकातः कर्षकलितमादाय ।
 सिततरवसननिरुद्धं हविषाप्तुतशोषितं वज्रौ ॥ ४० ॥
 तद्भवमाज्ये सग्नं त्रिकटुकचूर्णैककर्षसंयुक्तम् ।
 मिलितैकशाण्मात्रं प्रातः खाद्यं नियतपर्णम् ॥ ४१ ॥
 वर्णबलयुतमेतज्जनयति कुरुते देहसुखम् ।
 सतताभ्यासवशादति जनयति सुधाधामलावन्यम् ॥ ४२ ॥

—०—

अथ गन्धकयोगमाह ।

यो गन्धाश्म सुचूर्णितं पिवति ना तैलेन कर्षोन्मित-
 मभ्यङ्गोष्णजलावसेचनरतः पेषामृतं प्रत्यहम् ।
 सप्ताहान्नियतं निहन्ति सकलां पामादि सर्वां रुजम्
 नित्याभ्यासवशाद्दिनष्ट सकलक्लेशोपद्रावः पुमान् ॥ ४३ ॥

—०—

अथ गन्धककल्पमाह ।

यो वाल्युपमतिः सुचूर्णितमिदं गन्धाश्म कृष्णासमम् ।
 पथ्या तुल्यमथापि पूजितगुरुः भूतेशपूजारतः ॥
 आहारादिषु यन्त्रणाविरहितः स्यात् पुष्टिशौर्यान्वितः ।
 प्रोत्फुल्लाम्बुजनेत्र एव मजरस्वामीकराभाश्रयः ॥ ४४ ॥
 शृङ्गराजरसेनेव लोहपात्रे ऽग्निना पचेत् ।
 द्रावयित्वा विनित्तिष्य मायूर इव जायते ॥ ४५ ॥
 जयाटलरसेनापि बर्हमानरसेन च ।
 शृङ्गवररसेनापि काकमाचारसेन ॥ ४६ ॥
 रसगन्धद्वयं लब्धं लोहपात्रे प्रियोत्तमे ।

एकीकृतं च तावच्च खल्वयेदपि यत्नतः ॥ ४७ ॥
 यावच्च नीलवर्णं स्यात् कोलाङ्गारैश्च पाचयेत् ।
 गोमयस्थालवालेन स्थापिते कदलीदले ॥ ४८ ॥
 ढालयेत्पाकविप्राञ्च स्ततस्तु प्राशयेन्नरः ।
 एवं सति सुस्वार्थाय पथ्यभुग्भिः प्रसेव्यते ॥ ४९ ॥
 गन्धकपर्पटी चैषा सिद्धा कालस्य सिद्धिदा ।
 दुर्नामग्रहणीमाम शूलञ्च ग्रहणीगदम् ॥ ५० ॥
 कामलां पांडुगञ्च ज्ञोहगुल्मजलोदरम् ।
 भस्मकं चामवातञ्च कुष्ठानि च ध्रुवं जयेत् ॥ ५१ ॥
 एवमादीनि जित्वैव वपुषा निर्मलः सुखी ।
 जोवेद्वर्षशतं पूर्णं बलीपलितवर्जितः ॥
 सर्वव्याधिचिकित्सायां कल्कोऽयमिति दुर्लभः ॥ ५२ ॥

इति गन्धकरमपर्पटी ।

तनुपचीकृतं ताम्रं, नैपालं गन्धकं समम् ।
 दत्त्वा चोर्ध्वमधो मध्ये स्थालिकामध्यसंस्थितम् ॥ ५३ ॥
 कृत्वा स्वल्पपिधानञ्च स्थालीमध्ये निधाय च ।
 शर्कराभक्तलेपेन लिप्ताः सन्धीस्तदूर्ध्वतः ॥ ५४ ॥
 बालुका पूरिता स्थाली विहित्वायां पुनस्तथा ।
 सुलिप्तायाञ्च यामैकमधोज्वालां प्रदापयेत् ॥ ५५ ॥
 तत आकृष्टताम्रस्य मृतस्य त्विह योजना ॥ ५६ ॥
 अथ कर्पे गन्धकस्य वङ्गिस्थं लोहपात्रगम् ।
 शिला वट्टेन समर्थं द्रुतं घृष्टं पुनः पुनः ॥ ५७ ॥
 रसोऽस्त्रमथितः गृह्य स्तावन्मानः प्रदीयते ।
 ततस्तथैव समर्थं पुनराज्यं प्रदापयेत् ॥ ५८ ॥
 अष्टविन्दुकमानञ्च मर्दयेन्मूर्च्छितं तथा ।

सैव स्यात्तत आकृष्य शिलावट्टादिकं दृढम् ॥ ५८ ॥
 संहृत्यालंबुपरस प्रसृतेन विलोडितम् ।
 पुनस्तथैव बद्धिस्ये लोहपात्रे विमर्दयेत् ॥ ६० ॥
 धावद्रसद्वयः पद्या दाकृष्टं संप्रयोजयेत् ।
 अलंबुपारसेनैव गोलकं संप्रकल्पयेत् ॥ ६१ ॥
 तं पिण्डं वस्त्रनिष्पीड्य पिण्डे त्रिकटुजे पुनः ।
 वसनान्तरिते दत्त्वा पीटलीं कारयेत् सुधीः ॥ ६२-११ ॥
 ततस्तां पीटलीमान्ये मग्नां कृत्वा विधारिताम् ।
 सूत्रेण दण्डसंलग्नां पाचयेत् कुशलो भिषक् ॥ ६३ ॥
 यदा निष्फेनता चाज्ये गुटिका च दृढा भवेत् ।
 तदा पक्वं तमाकृत्य पञ्चगुञ्जासुलाष्टतम् ॥ ६४ ॥
 त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत् ।
 तत्र स्यादनुपाने तु अम्लपित्तीच्छये पुनः ॥ ६५ ॥
 त्रिफलैव समा देया कोष्णं वारि पिवेदनु ।
 सप्तमे दिवसे रक्ती वृद्धिस्ताम्नात्तु मापकम् ॥ ६६ ॥
 यावत्प्रयोगस्तथैव ह्यपकर्षः पुनर्भवेत् ।
 योगोऽयं ग्रहणीयस्त्र पक्तिशुलाम्लपित्तहा ॥ ६७ ॥
 रसायनं समुद्दिष्टं गुदकीलादिनाशनम् ।
 न चात्र परिहारः स्याद्विहाराहारकार्यसु ॥
 ताम्बरसायनमिदं सर्वव्याधिहरं परम् ॥ ६८ ॥

—०—

घृतमधुमर्करया हितं लेहवन्मर्दनीयम् ॥
 इति ताम्बरसायनम् ।
 कण्टकवेधनयोग्यं ताम्बरस्य पत्रं कृतं समादाय ।
 कर्पाधिकपलमात्रं भस्माग्नी निर्दहेद्विपक्षुशल ॥ ६९ ॥

एवं पुनरपि वारद्वितीयं विमर्द्यमतिगाढम् ।

प्रत्येकं मिलितेष्वपि तथैव वारत्रयं दद्यात् ॥ ७० ॥

इन्द्रस्वरसभावित गन्धकलितन्तु ताम्रकं कृत्वा ।

खर्परसंपुटमध्ये विनिधायमृदातमुपलिम्पेत् ॥ ७१ ॥

हस्तप्रमाणवदने गतं चतुर्हस्तपरिमाणे ।

दत्त्वेन्वनं करीष न्तुपमध्ये दहनमादाय ॥ ७२ ॥

तदुपरि दत्त्वा ताम्रसंपुटं निहितं पुनश्च करीषाभिः ।

संछाद्य तत्र वङ्गिं प्रज्वालयेद्भिषग्विशङ्कः ॥ ७३ ॥

तावत् पुटं प्रदेयं यावत्ताम्रञ्च मृत्युमायाति ।

मृतमधिगम्य च भाण्डे क्वचिदपि तत्स्थापयेत् पुटितम् ॥ ७४ ॥

तदनु तावत्प्रमाणपारदं भादाय खल्वयेन्निपुणः ।

खल्वशिलायां मध्ये गृहधूमनिशेष्टका चूर्णैः ॥ ७५ ॥

पथाहारिविधानं पुनश्च त्रिकटुना लक्षयेन्निपुणः ।

खल्लितसूतस्यैवं पातनं यन्त्रेण चोद्धारः ॥ ७६ ॥

समकृतगन्धकसहितं पुनरपि कृत्वा खल्लयेत्त्रिदिनम् ।

एवं तन्मृतसूतकमृतमात्रकमिश्रितं कुर्यात् ॥ ७७ ॥

दुग्धपलाष्टकमाज्यं तक्षसमञ्चं नारिकेलजलम् ।

द्विपलं कलितत्रिफला काथञ्च चतुर्गुणं दद्यात् ॥ ७८ ॥

सुदृढे ताम्रकटाह्ने मार्त्तं वा स्थापयेद्विविधविधिज्ञः ।

दर्श्यां च ताम्रमय्याऽऽयस्यां चाल्य पुनः पचेद्द्वैद्यः ॥ ७९ ॥

ज्ञात्वा पाकं भूयो भ्रष्टिति कडाहमवतारयेन्निपुणः ।

तदनुज तस्मिन्नष्टलक्षणांश्च विश्राम्य क्रियतेऽपि ॥ ८० ॥

त्रिकटुत्रिफलालोहितं चित्रकविडङ्गकभद्रमुस्ताणाम् ।

जीरकयोः प्रत्येकं कर्पकलितचूर्णनिक्षेपः ॥ ८१ ॥

पुनरैलाकङ्कोललवङ्गजातिफलजातिकोपाणाम् ।

चूर्णं गुडत्वचोऽपि मापाष्ट परिमितं दद्यात् ॥ ८२ ॥
 ततः सुशीतं ताम्रं मापाष्टकमति विकीर्य घनसारम् ।
 ताम्रमयादिनि भाण्डे स्निग्धे मार्त्तवास्थाप्यम् ॥ ८३ ॥
 मनसि च विधाय सूर्यपूजां कृत्वा शुभे दिने चर्त्त ।
 आदायमापमेकं दधिमधुना सह भक्षयेत्सुचिरम् ॥ ८४ ॥
 तदनु च कण्ठप्रायः क्षीरं कार्यमनुपानमधिकाल्पम् ।
 नक्तमनल्पं पुनरपि तांबूलं भक्षयेत्सरुजः ॥ ८५ ॥
 रक्तीद्वयमथ त्रितयं पञ्चकं वृद्धे र्मापकं यावत् ।
 स्थितमतश्चोपरिष्ठात्प्रतिलीमं ज्ञास्येत्तदनु ॥ ८६ ॥
 खादितमेतन्नियतं यस्य न ताम्रं प्रवर्त्तते प्रायः ॥
 तत्रापि सयवचार स्निफलाक्कायोऽत्र पानीयः ॥ ८७ ॥
 प्रारब्धे ऽस्मिंस्ताम्रे कतिचिद्दिवसान्नभक्षयेन्मत्स्यान् ।
 क्रोधञ्च दिवानिद्रां वेगनिरोधांस्त्यजेद्देहैरम् ॥ ८८ ॥
 शाकं चाम्बं वर्ज्यं दधि बहिरम्बं भक्षयेद्देव ।
 जह्यात्तित्तकपायं जह्यात्तत्कालिकीं पुष्टिम् ॥ ८९ ॥
 वृथं मधुरं शीतलमथ शाल्यन्नं मधुघृतमश्रीयात् ।
 मंहुरोहितशकुलशश्वृगैणादिकं मांसम् ॥ ९० ॥
 खादन्ने तद्भेषजमजीर्णं च न भवति न जानाति ।
 जयति च कफमतिगाढं कासं श्वासं च निवारयति ॥ ९१ ॥
 विरचितमेतत्ताम्रं धर्माध्यक्षेण धर्मपालेन ।
 बन्ध्यावटी यः पिण्डित इडानिवन्धचर्थाभिः ॥ ९२ ॥
 इति ताम्ररसायनम् ।
 जातीफलं, जातिपत्रं लवङ्गं केसरं तथा ।
 चातुर्जातकशुण्ठी च पिप्पलीब्रूपणानि च ॥ ९३ ॥
 चित्रकं पिप्पलीमूलं वरीमूलन्तु वंशजम् ।

सर्वं पिष्ट्वा सुसूक्ष्मञ्च वाससा परिशोधयेत् ॥ ८४ ॥
 लोहचूर्णं तथाभ्रञ्च ताम्रभस्म च षड्दकम् ।
 रसराजञ्च नागञ्च कल्कस्थार्द्धे प्रयोजयेत् ॥ ८५ ॥
 नागवल्लीरसेनैव अथवा मात्सिकेन च ।
 गुटिका तत्र संकार्या माषद्वयप्रमाणिका ॥ ८६ ॥
 षड्रसांश्चावभेदांश्च यथोक्तं भक्षयेद्बुधः ।
 गोदुग्धस्यानुपानञ्च उष्णं चैव विशेषतः ॥ ८७ ॥
 बर्बनं सप्तधातूनां वीर्य्यबुद्धिबलप्रदम् ।
 बलभाकान्तिरुचिरमग्नेः संदीप्तिकारकम् ॥ ८८ ॥
 कफरोगहरञ्चैव बुद्धिज्ञानस्य कारणम् ।
 धन्व्या च लभते गर्भं शण्डोऽपि पुरुषायते ॥ ८९ ॥
 नपुंसको याति पुंस्त्वं रामाः कामायते शतम् ।
 वज्रकायः शुचिर्धातुर्दिव्यदृष्टिस्तु जायते ॥
 जराव्याधिर्विनिर्मुक्तो वर्षसेवी यदा भवेत् ॥ १०० ॥

इति षड्दामृतनामरसः ।

गन्धकस्य पलं प्रोक्तं रसस्य द्विपलं तथा ।
 नैपालस्य विशुद्धस्य ताम्रस्य च पलं भवेत् ॥ १०१ ॥
 ततो गन्धाईचूर्णेन ताम्रं संयुज्य चूर्णयेत् ।
 शेषार्द्धगन्धकं कृत्वा पारदं खल्लयेद्भिषक् ॥ १०२ ॥
 रसेन हस्तशुण्डराद्य लोहपात्रे पचेच्छनैः ।
 कृत्वा षड्दसमं पाकं ताम्रेण सह योजयेत् ॥ १०३ ॥
 तच्च गन्धकचूर्णेन सवेष्ट्य हविषा सह ।
 पाचयेत् भिषक् प्राज्ञः पाकविन्मृदुवज्जिना ॥ १०४ ॥
 आलोद्य मधुसर्पिभ्यां भुत्वा तक्रं पिबेदनु ।

अग्निमान्द्यमजीर्णञ्च ग्रहणीपाण्डुकामलाम् ॥ १०५ ॥
परिणामरुजं चाशु नाशयेत्तु प्रयोजितम् ॥

इति ताम्रकम् ।

जीर्णं ताम्ररसं चैव गन्धकञ्च सुचूर्णितम् ।
स्वर्णमाक्षौकमादाय धत्तूरकरसे पचेत् ॥ १०६ ॥
यावत्पाकं तथा कृत्वा शास्त्रविन्मन्दबद्धिना ।
त्रिफलापिण्डिकावेद्य विधिवत्सर्पिषा पचेत् ॥ १०७ ॥
ज्ञात्वा पाकं समुत्तार्थं शोते निष्कास्य भक्षयेत् ।
विमर्द्य मधुसर्पिर्भ्यां नारिकेलं पिचेदनु ॥ १०८ ॥
पाण्डुरोगञ्च कासञ्च ज्वराञ्च विषमांस्तथा ।
गुल्मं प्लीहामयञ्चैव विनाशयति भक्षण्णात् ॥ १०९ ॥
इति द्वितीयताम्रकम् ।

गन्धकं जीर्णताम्रञ्च सूतकञ्च समांशकम् ।
तंडुलीयकमूलस्य रसेऽहिलवणस्य च ॥ ११० ॥
लीहपात्रे पचेत्ताव द्यावत्तद्गुलिकायते ।
तद्वस्त्रे पोटलीं बद्ध्वा वेष्टयेत्तां सुपिष्टया ॥ १११ ॥
आमलक्या ततः पक्त्वा सर्पिषा ऋदुवद्धिना ।
शर्करामधुसर्पिर्भ्यां मालोद्य विधिवत्क्षिष्टेत् ॥ ११२ ॥
नारिकेलपयः पेयं तक्रं चानु यथाविधिः ।
आचरेद्ब्रह्मचर्यन्तु हितार्थं वैद्यवत्समः ॥ ११३ ॥
दुर्नामप्लीहपाण्डुत्व ज्वरकामादिकान् गटान् ।
अग्निमान्द्यकृतान् सर्वां त्रिहृन्त्यात् क्षिप्रमेव तु ॥ ११४ ॥
इति ताम्रासृताख्य रसायनम् ।

रसगन्धकताम्राणां चूर्णं कृत्वा समांशकम् ।

पुटपाकविधो पक्त्वा मधुनालोद्य संलिहेत् ॥ ११५ ॥

सर्वरोगहरश्चैत त्वर्पटाख्यं रसायनम् ।

इति पर्पटाख्यं रसायनम् ।

गन्धकं त्रिफलाभृङ्गो समभागन्तु कारयेत् ।

भक्षयेत्कर्पमात्रन्तु वर्षान्मृत्युजंरापहः ॥ ११६ ॥

—०—

शुद्धगन्धपलान्वष्टौ मृततीक्ष्णपलद्वयम् ।

सूर्यपाके त्रिसप्ताहं दत्त्वा कन्याद्रवं पचेत् ॥ ११७ ॥

कर्पकं पातयेत् क्षीरे वर्षमेकं निरन्तरम् ।

दिव्यदृष्टिर्भवेन्नर्त्या जीवेच्चन्द्रार्कतारकम् ॥ ११८ ॥

मन्त्रमत्र प्रवक्ष्यामि गंधराजस्य भक्षये ॥ ११९ ॥

उहः अमृतीय अमृतशक्तिय अमृतगंधीपजीवनिष्पन्नचन्द्रा-

मृतं याज्ञापनममृतत्वं कुरु स्वाहा । इति मन्त्रः ।

—०—

कुर्व्याद्गंधकयोगानां क्षीरशाल्यन्नभोजनम् ।

केवलं वा पिबेत् क्षीरमन्यत्सर्वं विधर्जयेत् ॥ १२० ॥

इति गंधकरसायनम् ।

अतिहृष्यमतिस्निग्धं वज्रमञ्जनमन्निभम् ।

सर्वदोषपरित्यक्तं विशेपोपलवर्जितम् ॥ १२१ ॥

गिरिदोषोज्झितं शुद्धं प्रयुञ्ज्यात्सर्वकर्मसु ।

विहितं मस्तके नित्यं रसं रसायनादिषु ॥ १२२ ॥

एतद्व्याख्यमाख्यातं सर्वदेवनमस्कृतम् ।

सर्वव्याधिहरं नूनं मजरामरकारकम् ॥ १२३ ॥

तदक्षतेनैव पञ्चत्वं कृत्वा च सुविचक्षणः ।

कृत्वाय मृन्मये भाण्डे दृढे संस्थाप्य बुद्धिमान् ॥ १२४ ॥

यधीक्तं मेघनादस्य निर्यासे याति संप्लुतम् ।
 स्थापयेद्विषमं पञ्च चतुष्टयमथापि वा ॥ १२५ ॥
 स्थापयेद्रमसंछन्नं छायाया दिव्यमौषधम् ।
 सतीक्ष्णमसृणायाञ्च शिलायां पेपयेत्ततः ॥ १२६ ॥
 पिष्ट्वा तथैव संस्थाप्य संस्थानोपरिसंहृतः ।
 अतः पुनः पञ्चदिने पुटयेत्सुदृढं तदा ॥ १२७ ॥
 वलवांस्तद्रसेनैव पिष्ट्वा संस्थापयेत्ततः ।
 पवमादिक्रमेणैव पेपणं क्रियते सदा ॥ १२८ ॥
 पूर्वाक्तक्रमयोगिन घात्रीव्योषविडङ्गकैः ।
 संमित्रं पेपयेद्दीरो यावन्निचन्द्रको भवेत् ॥ १२९ ॥
 निचन्द्रिकेऽतिमपीड्य अगुष्टायप्रमाणतः ।
 गुटिकां कारयेत्सर्वां छायायाञ्चैव शोपयेत् ॥ १३० ॥
 एकैकां भक्षयेत्प्राज्ञो वर्षमेकं निरन्तरम् ।
 द्वितीये च पुनर्वर्षे भक्षयेद् गुटिकाद्वयम् ॥ १३१ ॥
 एवं संवत्सरेणैव एकैकां वर्षयेद् गुटीम् ।
 अनेनैव विधानेन श्योन्नः शतफलं नरः ॥ १३२ ॥
 अद्याद्भवेन्न मटेहो वज्रकायो महाबलः ।
 मासत्रयेण रक्ताख्य क्षय कामं सुदारुणम् ॥ १३३ ॥
 पञ्चकासञ्च हृच्छूलं ग्रहण्यशीं गदांस्तथा ।
 आमघातं तथा शोथं पांडुरोगं सुदारुणम् ॥ १३४ ॥
 मृत्युकल्पं महाब्याधिं वातपित्तकफोद्भवम् ।
 हृन्त्यष्टादशकुष्ठानि यथोक्तपथ्यसेवनात् ॥ १३५ ॥
 इत्यभ्रककल्पः ।
 गगनं कज्जलसन्निभं स्निग्धमदीपं वियोगितम् ।
 बहुशः दूर्वांलवुपमूलैर्युक्तं वस्त्रे विवदञ्च ॥ १३६ ॥

दत्त्वा सलिलं तावत्करिण घर्षञ्च पङ्कतां नीतम् ।
 निपुण गृहीतमुदकादञ्जनपुञ्जघनीभूतम् ॥ १३७ ॥
 द्वित्रिवारपरिपुटित रवितरुमथिताल्पदुग्धकादिरसे ।
 चूर्णितमथितं शिलायां कुडवमेकं तटादाय ॥ १३८ ॥
 प्रथम चतुरष्टगुणे गोमूत्रे वा पचेन्मृदुज्वालम् ।
 निपुणमनलं दत्त्वा समुद्रयाभ्र तथा दुग्धे ॥ १३९ ॥
 श्लक्ष्ण विडङ्गचूर्णं गगनाधं त्रिकटुसम्भवञ्च रजः ।
 त्रिकटुममं त्रिफलोत्थं पृथक् तदङ्गञ्च बन्ध्यायाः ॥ १४० ॥
 नतकरिकर्णीद्विदटारुक रक्तानलनीलकानाञ्च ।
 मूलस्य नासामूलोरक्ताश्वभारहपुपानाञ्च ॥ १४१ ॥
 पत्रक सवाजिगधाशतावरीमूलसम्भवञ्चापि ।
 अमलिन पुनर्नवार्कं तर्कारी सवाद्यानमूलस्य ॥ १४२ ॥
 चूर्णं कण्टकपर्णी भवं समृताभृङ्गराजस्य ।
 त्रिहतास्याया स्त्रिभुवनविजयस्य केशराजस्य ॥ १४३ ॥
 सुविदितपाकं शीतं गगनचूर्णञ्च भाजने सर्वम् ।
 समधुमितैरनुरूपैः समिथं मध्वाज्यकर्षेण ॥ १४४ ॥
 पिष्ट तदनुशिलायां स्निग्धभाण्डे निधाय मविधिज्ञः ।
 सोत्साहः सुविनीतो गृहीयाद्दराभ्रकं कल्पम् ॥ १४५ ॥
 मृदुकृतं वमनविरिकं वैद्य प्रदृष्टेन मात्प्रयोगिन ।
 याति शरीरविशुद्धिदीपित देहानलो नीरुक् ॥ १४६ ॥
 पूजितगुरुदेवानलवितथि मिद्वसाधुमान्यजनः ।
 स्निग्धोदनपरिदप्तः दीनग्लानि रक्षितः सत्कृतः ॥ १४७ ॥
 स्थिरमंकल्पो विनीत सर्वेन्द्रियः प्रशान्तमर्जात्मा च ।
 परिकृतपरोपकारः वामः समुज्झितो जितक्रोधः ॥ १४८ ॥
 यद्वावानशीयाद्देपञ्जराजस्य मापकान्नष्टो ।

पुण्ये दिवसे कृत्वा गुटिकां तथा भक्षयेत्प्रातः ॥ १४८ ॥
 अनुपानं शीतजलं सततमन्नातिभोजनं नात्र ।
 हिताहिताद्यं सुखदं शाकान्मदधिपरिहीनञ्च ॥ १५० ॥
 अतितिक्तकटुकपाय क्षाराभिष्यन्दि तीक्ष्णरूक्षाणि ।
 वातलविदाहिदुर्जरगुरूण्यसेव्यानि वस्तूनि ॥ १५१ ॥
 पानं दूराध्ययनं रतिमतिशीतलं दिवास्वप्नञ्च ।
 प्रत्युपदेशं द्वेषं घातातपजागरणोहतान् ॥ १५२ ॥
 चिन्ताशोकविपादव्यायाम मदकरोन्माटकरान् ।
 पिशितञ्चानूपदेशं शीतपानं वर्जयेदनिशम् ॥ १५३ ॥
 कृकरमयूरकलावक तित्तिरिशशकाजमेपमारङ्गम् ।
 जांगलं पिशितं श्याम मापं पटोलञ्च वार्त्ताकुम् ॥ १५४ ॥
 पथ्याशीपिशितं रसं सैन्धवं सष्टतकं सधान्याकम् ।
 स्वस्तिकपष्टिकलोहित शालीनति निस्तुपान्मुद्गान् ॥ १५५ ॥
 क्रमुकफलानि द्राक्षापक्वान्फलानि चैध शस्तानि ।
 स्वादु च परिणति मधुरं कलिकरञ्चापि वाऽऽसवन्तीयम् ॥ १५६ ॥
 प्रतिसप्ताहकमेतत् क्रमाद्वा प्रवर्धयेद्दीमान् ।
 युक्तिविचाराभिज्ञो भेषजस्य पर्यन्तं भवति ॥ १५७ ॥
 रसायनराज कुर्वन् मनुजो मनोभिलाषं प्राप्नोति ।
 नागार्जुनोपदिष्टं पण्मासोपविहितविधिना च ॥ १५८ ॥
 अपगतसकलव्याधिः बलिपलितवर्जितोऽति महातेजाः ।
 शूरः प्राज्ञो वाग्मोत्रिवर्गफलभाजनो दक्षः ॥ १५९ ॥
 नदमत्तकुञ्जरबलः सौकुमार्योत्साहसपन्नश्च ।
 पोङ्गशवर्षकरो बहु प्रसूतः सुचिरजीविनोपेतः ॥ १६० ॥
 जीवेद्द्वर्षसहस्रं सतताभ्यामाञ्च सर्वसम्पन्नः ।
 चन्द्रकगनीयकान्तिः पत्रनवलो धामसमधामा ॥ १६१ ॥

शोषयकृतिसार घ्नीहापस्मारसिधायक्षणः ।
 कासश्वासविसर्पग्रहणी गुल्माश्मरीशोथान् ॥ १६२ ॥
 प्रदरजलोदरभस्मकवमिपामाश्लोपदप्रमेहांश्च ।
 विबन्धभगन्दरकुष्ट विषमज्वरपांडुरोगांश्च ॥ १६३ ॥
 श्रुतिवदनोदरलीचन मस्तकरोगान् समूत्रकृच्छ्रांश्च ।
 आशु रसायनराजः शमयति युक्त्या प्रयुक्तस्तु ॥ १६४ ॥

सामं समीरमुपहन्ति कफं सपित्तं
 सास्त्रञ्च पित्तमथ जाठरवह्निमान्द्यम् ।
 वातप्रकोपजनितान् कफजांश्च सर्वान्
 पित्तोद्भवांश्च निखिलान् सगदांस्तथैव ॥ १६५ ॥
 नागार्जुनोदितरसायणसंहिताया
 मालोच्य चात्मनि समस्तरुजाविधाने ।
 राजानमेनमुपयुज्य रसायनानां
 श्रीविश्वरूपमुपसंस्कृतवान् कृतार्थः ॥ १६६ ॥

इति महाबलविधानाभ्रकम् ।

गगनमुलूखलक्षुषं काञ्चिकहृषीव जलदनादरसैः ।
 कुलिररसमुनिरसाभ्यां पिष्ट्वा प्रत्येकशः पुटितम् ॥ १६७ ॥
 सौवीरादिरसेन सम्पन्नं प्राप्यरविकरैः शोथम् ।
 मिलितत्रिफला त्रिकटुकविडङ्गचूर्णञ्च पादसमम् ॥ १६८ ॥
 घृतमधुसिताविमिश्रं प्रातः कृत्वाष्टमापपरिमाणम् ।
 शिशिरमल्लिलानुपानं भोजनमिह मांसमुद्गादि ॥ १६९ ॥
 साधितं यः सदा भुंक्ते पञ्चभूतमिदं नरः ।
 अम्रकमूचिमस्तत्र जायन्ते ये गुणानथ ॥ १७० ॥
 घननिविडगूढसन्धिः श्वसनबलोत्पत्तकुक्षरप्राणः ।

सर्वद्वन्द्वसहिष्णु द्विरष्टवर्षाकृतियैव ॥ १७१ ॥

इत्यभ्रकम् ।

रजनीकराक्षयपक्षे प्रशस्ततिथिनक्षत्रकरणयोगेन ।

सितकुसुमाद्यैस्तु बलिं दद्यात्साधुप्रयत्नेन ॥ १७२ ॥

अङ्गारराशिदहनज्वालातिधातमग्निवर्षे तत् ।

आकरदोषोत्थित्यै पयसि सुवाप्य धारयेत्तदनु ॥ १७३ ॥

असक्तत् कृतैकपत्रं मरिचजलेन त्रयहृद्य पर्युषितम् ।

शुक्लामलमसृणायां शिलायां वर्त्तयेद्दहृशः ॥ १७४ ॥

शुद्धिभाजनोदरस्थं सम्यक् सितविपुलवस्त्रसंस्कृतम् ।

परिपोतसंकलसलिलं दिनकरकिरणैस्तु कुर्वीत ॥ १७५ ॥

घनरजसः पलमेकं तंडुलमेकञ्च परिगृह्य ।

त्रिंशत्पन्नानि पयसो व्योषं सदुग्धदृष्टमन्नभुक् ॥ १७६ ॥

मासेन गुणगणांश्च संप्राप्नोति नरस्तमाख्यातः ।

घनकुञ्चितनीलकचो दुन्दुभि नादविरहितश्रवणः ॥ १७७ ॥

सनरो वारमीश्रुतिवान् शास्त्रविज्जीवेद्ब्रह्मणो दिवसम् ।

इत्युमाभापितमभ्रकं ।

अभ्रं चतुष्पलं ग्राह्य ममलं धीतशोपितम् ।

पत्रितं लोहपात्रस्थं तंडुलोयरसाप्तम् ॥ १७८ ॥

गोजीरसेन संमर्द्य सदुपद्रुसमं कृतम् ।

वचाविडङ्गचूर्णेण तुल्यभागेन योजितम् ॥ १७९ ॥

भिण्टोप्रवर्त्तकाकास भृङ्गराजतिलद्रवैः ।

प्रत्येकं क्रमशो दत्त्वा प्रस्थाह्वं घटयेत्ततः ॥ १८० ॥

पिष्टाष्टमासकं दत्त्वा वटिकान् वर्त्तयेद्द्विपक् ।

कवर्षाद्यश्च द्रव्यादि सप्ताहत्रितयं त्यजेत् ॥ १८१ ॥

ततो यथेष्टं कुर्वीत व्यवायायमभोजनम् ।

हृन्त्ये तदम्बपित्तञ्च शूलाम्बातपांडुताः ॥
 ग्रीहाग्निसादशोथार्थो विष्टम्बप्रहणोगदान् ॥ १८२ ॥
 इति तृतीयमम्बकम् ।

कृष्णाभ्रकपलमेकं संकुच्योलूखले तु मुसलेन ।
 अम्बरसायनमेतत् चेष्ट्या टकोन्मिता पथ्या ॥ १८३ ॥
 आर्द्रकरसेन भाव्यं शुष्कं कृत्वैतत् क्षिपेच्चूर्णञ्च ।
 त्रिकटुत्रिफलामुस्तकचित्रक पयसाञ्च पिचुमानम् ॥ १८४ ॥
 कृमिरिपु चाक्षद्वितयं प्रचेप्यं चात्र गगनमानमयः ।
 कृत्वा तोयेन वटीं पण्मांपोन्मितां भुक्त्वा च ॥ १८५ ॥
 अम्बं वार्थ्यनुपेयं दधिशुक्तं धार्यमनुदिवसम् ।
 शूलं कफाम्बपित्तं विनिहन्ति वातरुजां सद्यः ॥ १८६ ॥
 इति पानीयभक्तवटी ।

त्रिफलात्रिकटुकमुस्ताविडङ्गभक्तातककेसराणाम् ।
 करिवर्त्तकददन्ती तंडुलिकापुनर्नवात्रिहस्ता ॥ १८७ ॥
 चित्रद्विजोरकचूर्णान्येकत्र कर्षमितानि कार्याणि ।
 गन्धतिलाः कर्षार्धं गगनपलशोधितं विधिवत् ॥ १८८ ॥
 अम्बशुक्तं भक्तपयसी दत्त्वा कुर्यादधमापिकां वटिकाम् ।
 अम्बं वार्थ्यनुपेयं कार्यं तदधिविहितपथ्यम् ॥ १८९ ॥
 कफातिदुष्टवक्त्रेर्नातः परमत्र भेषजं दृष्टम् ।
 हृन्त्यात्तदामवातं ग्रहणीगदगुल्मशूलरुजः ॥ १९० ॥
 इति द्वितीयपानीयभक्तवटी ।

अन्यिकं त्रिफलाचित्रं त्रिहस्तोद्धितकुम्भकी ।
 एषां कर्षार्द्धिकं चूर्णं प्रत्येकं तावदुन्मितम् ॥ १९१ ॥
 ब्रूपपणं लवणं पाक्यं विडङ्गं कार्षिकं पृथक् ।
 पलं कृष्णाभ्रकश्चैव मन्तर्दग्ध्वा त्रिनिक्षिपेत् ॥ १९२ ॥

तेनैव पेपलं कृत्वा सर्वमेकत्र योजयेत् ।

शिशुर्याद्रकनिर्गुण्डो नागवक्त्रस्थिसंहता ॥ १८३ ॥

रसेर्द्विपलिकैरिपां वटो भाव्याक्षसंमिता ॥

इति तृतीयपानीयभक्तवटी ।

विडङ्गं पिपलीमूलं त्रिफलामुनिज फलम् ।

लोहकं गन्धकं चित्रं पलाहं चूर्णितं पृथक् ॥ १८४ ॥

तूरपणं चूर्णितं ग्राह्यं सार्धं द्विपलिकं पृथक् ।

अस्तशुद्धाभ्रकपलं कर्पाधे पारदस्य च ॥ १८५ ॥

अस्थिसहारनिर्गुण्डो नागवक्त्रार्यकैः शुभैः ।

रसेश्चतुष्पलैरेवं भावयित्वा पृथक् पृथक् ॥ १८६ ॥

यथान्निं भक्षयेदेतां वटीमनुपिवेज्जलम् ।

वारिभक्तञ्च भुञ्जीत कुर्व्यात् पूर्वोक्तकान् जणान् ॥ १८७ ॥

इति चतुर्थपानीयभक्तवटी ।

गन्धाद्रं करसस्तुल्यो विडङ्गमरिचार्द्रकैः ।

त्रिफलाचिह्नतावह्निः कषादन्तीपुनर्नवा ॥ १८८ ॥

त्वक्क्षीरं माणिकुलिगं यवागूरागखण्डिकाः ।

प्रत्येकैकं पलं चूर्णं सुष्णपानीयकं हविः ॥ १८९ ॥

अभ्राश्चतुष्पलं चूर्णं मेक्रीकृत्वार्द्रकांबुना ।

त्रिफलापयसाभाव्या कोलाहं मानकीवटी ॥ २०० ॥

भक्तोदकानुपानेन सेव्यावह्निप्रदीपनी ।

अस्तपित्तामवातादीन् हन्ति पयसान्नभोजनम् ॥ २०१ ॥

इति पञ्चमपानीयभक्तवटी ।

भेकदनावरुणाद्रे दण्डोत्पलखण्डवरुणशिशुरिभिः ।

वचाभृङ्गराजमानैस्तण्डुनीयकामरावतीभिः ॥ २०२ ॥

सूरणपुनर्नवाभिः गगनं पृथगेधुभावितं नूनम् ।
 खरतरणिकरार्पण शोयणशुद्धिर्विधातव्या ॥ २०३ ॥
 पलमेकं छिन्नरुहा कृष्णागुडूचीसत्वपलमेकम् ।
 अभ्रकमानं त्रिफलात्रिकटुरजः पारदानाञ्च ॥ २०३ ॥
 प्रथमञ्च मधुसर्पिर्भ्यां मूर्च्छितेन रसेन मर्दयेद्भवाम् ।
 तदनुत्रिफलारजसा तदनुगुडूच्याः सत्वेन ॥ २०४ ॥
 तदनु त्रिकटुरजोभूयिष्ठमवनितममृतमवदाय ।
 स्निग्धे निधाय भांडे रक्षन् सुवस्त्रपिहितमुखे ॥ २०५ ॥
 खादेद्भोजनमादौ मध्ये चान्ते च वारमेवैकम् ।
 जलमभि पिवेद्रसास्त्रं रक्तोद्द्वारा द्विगुणमेव ॥ २०६ ॥
 जीरं दधि चात्र घृतं सपूतमस्थि मांसानि ।
 नाद्यादशेषशकं मद्यं जीर्णमन्नञ्च ॥ २०७ ॥
 इरति चास्त्रपित्तं ग्रहणी दुर्नामकामलादिरुजः ।
 जनयत्वचिराद्दुधिरं जठरानलपुष्टिदं परम् ॥ २०८ ॥

इत्यभ्रकसन्धानम् ।

माणकन्दोऽश्वकर्णञ्च त्रिवृता सुस्तकं समम् ।
 त्रिकटुत्रिफलाभृङ्ग मपामार्गञ्च दाडिमम् ॥ २०९ ॥
 लावीवृद्धतिकाजातो द्वयञ्च शतपुष्पिका ।
 सूर्यावर्तस्तालमूली चूर्णमेषाञ्च कार्ष्णिकम् ॥ २१० ॥
 विडङ्गचूर्णं द्विगुणं पादहीनञ्च गन्धकम् ।
 चतुर्गुणाभ्रकं कार्यं गुडूचोमपि तद्गुणाम् ॥ २११ ॥
 सुचूर्णमभ्रकं वस्त्रपातितं काञ्जिके क्षिपेत् ।
 अन्ते पयसि वा पश्चाद्दुद्धरेत्पञ्चमेऽहनि ॥ २१२ ॥
 मंडूरपेषितापेथ वंशपत्ररसेन च ।
 ततः पुटानि देयानि बद्धमाणैर्महौषधैः ॥ २१३ ॥

वंशपत्ररसेः पूर्वं पुटयेदातपे भिषक् ।
 मंडूरपर्णीचित्रञ्च दन्तीरसं पुनर्नवा ॥ २१४ ॥
 त्रिवृतातालपटोलं चास्थिसंहार एव च ।
 श्राद्रकं तालमूली च सूर्यावर्त्तञ्च शिब्विका ॥ २१५ ॥
 केशराजो भृङ्गराजः शतमूली च मुस्तकम् ।
 ततः प्रचिप्य चूर्णानि द्विगुनाथ चतुष्टयम् ॥ २१६ ॥
 सप्तधा पेपयेद्भाटं त्रिफलाक्काथवारिणा ।
 तेनैव गुटिका कुर्यात्त्र्यापैकैकप्रमाणिका ॥ २१७ ॥
 वटिका द्वितयं भक्ष्य मन्त्रवार्थ्यानुपानतः ।
 वयोवस्थामग्निवत्वं व्याधिं प्रकृतिमेव च ॥ २१८ ॥
 दृष्ट्वा मात्रां प्रयुञ्जीत यथा क्षेपः प्रदीयते ।
 ग्रहणीमन्त्रपित्तञ्च पित्तश्लेष्माणमेव च ॥ २१९ ॥
 अर्शांसि बद्धिसादञ्च ग्रीहानमरुचिन्तया ।
 वटिकेयं निहन्त्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥ २२० ॥
 निर्वापञ्चेच्च मंडूरं त्रिफलाया रसे शुभे ।
 सूर्यावर्त्तरसे वायु उभयत्र च वा भिषक् ॥ २२१ ॥
 तत्तु सुचूर्णितं वस्त्र पतितं स्थापयेद्भिषक् ।
 ततः काञ्चिकनिक्षेपं समुद्धारादिसंस्कृतम् ॥ २२२ ॥
 इति षष्ठीपानीयभक्तवटिका ।

—०—

अथ लोहरसायनमाह ।

सर्वपां लोहजातीनां कान्तं भवति कान्तिदम् ।
 तथा कान्तं विशेषेण भवेत्तद्गुणदं स्मृतम् ॥ २२३ ॥
 एकान्ते च पचेत्सोहमादो शस्ते दिने ततः ।

धात्रीपिण्डारकीद्भूत स्वरसेनार्करश्मिभिः ॥ २२४ ॥
 स्थापयेद्यद्भवेच्चूर्णं ग्राहयेत्तु पृथक् पृथक् ।
 उच्चटास्वरसेनैव पूर्वोक्तेनैव भावयेत् ॥ २२५ ॥
 धात्राश्वगन्धयोः पिण्डारकस्यापि रसेन च ।
 मिलित्वैवं पुनर्भाष्यं प्रचंडरदिरश्मिभिः ॥ २२६ ॥
 काकमाचोरसेनेव स्थापनीयं पुनः पुनः ।
 भावनान्ते च सर्वत्र खल्लितव्यं प्रयत्नतः ॥ २२७ ॥
 पश्चाच्चूर्णं विधातव्यं मप्रमत्तेन धीमता ।
 इदं सूर्यमयूखेन मारणं परिकीर्तितम् ॥ २२८ ॥

—०—

धात्रीपिण्डारकरजः स्वरसेन प्रकल्पयेत् ।
 नारिकेलस्य पात्रे तु भावना विधिरिष्यते ॥ २२९ ॥
 इति सूर्यमयूखेन लोहमारणम् ।
 एकपत्रीकृतं कृष्णं मभ्रकं वज्रसन्निकम् ।
 भावयेद्विचित्रिदिवसं जम्बोरसकाञ्चिकैः ॥ २३० ॥
 त्रिफलायारसे भाष्यं ततः शिष्टुरसे पुनः ।
 प्रत्येकशः शोधितव्यं सूक्ष्मं खल्लेन बुद्धिमान् ॥ २३१ ॥
 ततो लज्जालुकरसे वाजिगन्धारसे तथा ।
 भावनं खल्लके कार्यमिति चाभ्रकमारणम् ॥ २३२ ॥
 भावना नारिकेलस्य पात्रेनान्यत्र शस्यते ।
 इति सूर्यमयूखेनाभ्रकमारणम् ।
 त्रिहृताचित्रकं सुस्तं त्रिफलात्रूपणं तथा ।
 एकैर्कशोमतो भागं स्नादधं रसगन्धयोः ॥ २३३ ॥
 लोहाभ्रकविडङ्गानां भागश्च द्विगुणो भवेत् ।
 एतत्सकालचूर्णन्तु चूर्णयित्वा विचक्षणः ॥ २३४ ॥

त्रिफलायाः कपायेण गुटिकां कारयेद्विपक् ।
 तत्रैकां भक्षयेत्प्रातर्भक्तवोरिपिवेदनु ॥ २३५ ॥
 पक्तिशूलं त्रिदोषोत्थ मन्त्रपित्तं वमिं तथा ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वस्तिकुक्षिगुदां रुजम् ॥ २३६ ॥
 कासं श्वासं तथा कुष्ठं ग्रहणीदोषमाम्जम् ।
 यक्षत्प्लीहोदरं गुल्मं यक्ष्माणं ग्रहमेव च ॥ २३७ ॥
 विष्टम्भमामदौर्वल्य मग्निसाटं नियच्छति ।
 सर्वानेतान् शमयति भास्करस्त्रिभिरं यथा ॥ २३८ ॥

इति सप्तमीपानीयभक्तवटिका ।

गव्येन नवनीतेन स्वर्णमाक्षिकवृद्धिकौ ।
 निष्पिप्यत्पयेत्सोहं कान्तपाण्ड्यादिसम्भवम् ॥ २३९ ॥
 धापयेत्कर्मकाराम्नी सिक्तासिक्ता पुनः पुनः ।
 त्रिफलाक्वाथतोयेन ततो त्रिर्वापयेत्सुधीः ॥ २४० ॥
 पथात् संपिप्यते लोहं दाहयेत् पुटवज्जिना ।
 अन्नेराकष्यविधिना जलधौतं प्रयत्नतः ॥ २४१ ॥
 श्लक्ष्णचूर्णं ततः कृत्वा बहुष्टुष्टन्तु कारयेत् ।
 पलं चतुष्टयं तस्य मधूकस्यापि तत्समम् ॥ २४२ ॥
 पथ्याधात्रीविभीतक्या रसञ्च त्रिकटोस्तथा ।
 वचावंल्लिविडङ्गानि कृष्णजीरकजीरके ॥ २४३ ॥
 दन्तीपुनर्नवामृत्ती प्रत्येकं पलसंख्यया ।
 एलायाः कर्षकं दद्यात् कार्षिकं कटुरोहिणी ॥ २४४ ॥
 एलाधं गन्धकं देयं पलाहं गुग्गुलुत्वचम् ।
 चूर्णयित्वा विधानेन सर्वमैकत्र कारयेत् ॥ २४५ ॥
 दृप्तमष्टपलं दत्त्वा क्षीरं चतुःशरावकम् ।
 चतुर्विंशपलक्वाथ त्रिपुलशेषवारिणा ॥ २४६ ॥

वस्त्रपूतेन विधिवत् पाचयेत्तान्त्रभाजने ।
 दार्वी लोहमयीं गृह्य पाकं कुर्याद्विपाकवित् ॥ २४७ ॥
 शीतलञ्च ततः कुर्यात् स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 रक्तिकादिक्रमेणैव घृतेन मधुना सह ॥ २४८ ॥
 संमर्द्यलोहदण्डेन लोहपात्रे च भक्षयेत् ॥
 क्षीरानुपानं दातव्यं पित्तदुष्टापरोगिणे ॥ २४९ ॥
 तथा मकोष्ठिने दद्याद्यवक्षारस्य वारिणा ।
 मूर्च्छाच्छर्दिं तृपा रक्तपित्तशूलादिसम्भवे ।
 क्षीरं शर्करयामित्रं क्षुणुपानं प्रयोजयेत् ॥ २५० ॥
 चतुर्धा ग्रहणी ज्ञेया घातपित्तकफोद्भवा ।
 ज्ञात्वा कुक्षी मनाक् कूलमामगन्धं सलोहितम् ॥ २५१ ॥
 कुक्षी दक्षिणतः शूलं नाभिमण्डलतोपरि ।
 घातपित्तनिदानं हि लक्षयित्वा प्रदीयते ॥ २५२ ॥
 नारिकेलञ्च समधुपानञ्च हितमिच्छता ।
 रक्तछर्द्यां विगन्धत्वमीपत्पानन्तु पैत्तिके ॥
 क्षीरं शर्करया युक्तमनुपानन्तु दापयेत् ॥ २५३ ॥
 कटिशूले त्रिकशूले कुक्षिशूलं शरोचके ।
 आमघातनिदाने च मुखसावे प्रकीर्तितम् ॥ २५४ ॥
 पार्श्वशूले त्रिकशूले नाभिमण्डलतोपरि ।
 ल्वरे सशूले सामे च वायुमामं निवर्त्तयेत् ॥ २५५ ॥
 क्वचिन्नाभेरधः शूले वामपार्श्वे क्वचिद्भवेत् ।
 शूले वा परिणामे च भ्रमे पृष्टे क्वचित् क्वचित् ॥ २५६ ॥
 शीतलेन यवक्षारमनुपानञ्च वारिणा ।
 प्रकम्पञ्चोर्ध्ववायुश्च हस्तकम्पं मुहुर्मुहुः ॥
 कुक्षिशूलं मूर्धशूलं मूर्धधूमञ्च नश्यति ॥ २५७ ॥

हरोतकीयवचारं सैन्धवं सितशर्करा ।

हिङ्गुघृतं नारिकेल जलेन त्वनुपानकम् ॥ २५८ ॥

शुक्राश्मरीशुक्रस्रावै मूर्धशूलञ्च पंक्तिकम् ।

कुक्षी नाभौ भवेच्छूलं मेहत्वं परिणासकम् ॥ २५९ ॥

रसं कूष्मांडमज्जाया यवचारं सशर्करम् ।

एकोक्तत्वानुपानन्तु दद्यादश्मरिरीगिणे ॥ २६० ॥

शर्कराच्छागलं क्षीरं शृङ्गाटककरीरकौ ।

त्रिफलायारसं श्राद्धं मूलभाम्नातकस्य च ॥

एकोक्तत्वानुपानेन शाम्येच्छुक्रप्रमेहकम् ॥ २६१ ॥

इति सर्वतो भद्रलोहः ।

त्रिगुणमायसंचूर्णं त्रिफला चाभ्रकाद्रसात् ।

द्विरष्टभागिनिवारि ष्यष्टगिष्टन्तु कारयेत् ॥ २६२ ॥

तेन पादावग्रेपेण क्षमे नाज्येन यत्नतः ।

रसेन बहुपुत्रायाः द्विगुणक्षीरसन्मितम् ॥ २६३ ॥

लोहमय्याऽऽपयद्भ्ये पात्रे चायसि मृगमये ।

द्विव्योपघहतं लोहं प्रहर्तं संपुटादिभिः ॥ २६४ ॥

पचेत्पाकविधिज्ञैस्तु वक्रिना मृदुना शनैः ।

अभ्रकं निहतं कृष्यं सूतकञ्च विमूर्च्छितम् ॥ २६५ ॥

अयसश्चाव्रभागञ्च त्वादी पाके प्रयोजयेत् ।

रसेन त्रिफलादन्ती विडंगं जोरकद्वयम् ॥ २६६ ॥

पलाशबीजं ह्युपा चित्रव्यं वृहदारुकम् ।

लतापलाशमूलञ्च वृहत्पत्रं गुडत्वचम् ॥ २६७ ॥

व्योषं समं शन्यिकञ्च गुडूचीतालमूलकम् ।

शियुमन्यौ तथा यास स्तथा च क्षीरकञ्चुको ॥ २६८ ॥

कापालिकाकलिङ्गाख्यं गन्धानिम्बयवानिकम् ।

चूर्णीकृत्यक्षिपेद्यत्रा क्षोहाभ्रुकसर्म भिषक् ॥ २६८ ॥

वातश्लेष्मप्रधानस्य सस्कृतं नागरेण च ।

निहन्ति वातसन्दिग्धं कफजुष्टं तथैव च ॥ २७० ॥

सद्योवह्निकरं ह्येतं हलपुष्टिकरं तथा ।

रसायनमिदं दिव्यं ममृताख्यं परं शुभम् ॥ २७१ ॥

इति वातश्लेष्मप्रकृती रसायनम् ।

कफपित्तविनाशाय लिख्यते चाधुना पुनः ।

अरुचिं सकलां पुंसां व्यपोहतिवरः सदा ॥ २७२ ॥

मधुकं पिडखर्जूरं धान्यकं जीरकद्वयम् ।

व्योषं हविथमाजेयं शर्करा च पलद्वयम् ॥ २७३ ॥

तिक्तं वकञ्च तालीयं सविडङ्गं गुडत्वचम् ।

मेघाचछदबीजञ्च चविकञ्चैलकं तथा ॥ २७४ ॥

गुडूचीत्रिहृतादन्ती वचा च चविकास्तथा ।

बलापलाशशिमुच्चकुडूमं हृददारुकम् ॥ २७५ ॥

ग्रन्थिकं चित्रकं वापि कलिङ्गं भद्रमुस्तकम् ।

हृदन्त्यत्रं पृथुलिका काकज्जिह्वापुनर्नवाम् ॥ २७६ ॥

संचूर्ण्य चूर्णमादाय गगनं द्विगुणं मतम् ।

रसायनविधियुक्तं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ २७७ ॥

मन्दाग्निग्रहणीदोषाः कफपित्तभवाश्च ये ।

भस्मत्वयान्ति वै क्षिप्रं कोष्टभङ्गो यथाग्निना ॥ २७८ ॥

इति कफपित्तप्रकृती रसायनम् ।

तत्सिद्धं सिद्धनाथेन निर्मितं सत्वहेतुना ।

श्रामवातादिनाशाय लिख्यते चाधुनेरितम् ॥ २७९ ॥

धान्यनागरविडङ्गं गुडूचीजीरकद्वयम् ।

पलाशबीजं कोलञ्च पिप्पलीमुस्तकन्तथा ॥ २८० ॥

त्रिवृच्च त्रिफलादन्ती 'एलक' वृहतीद्वयम् ।
 चविकाग्रन्थिकाचित्रं सर्वच्च वृहदारुकम् ॥ २८१ ॥
 पञ्चायम. पलानाञ्च प्रत्येकं तद्विकापिकम् ।
 आमवातघ्नचूर्णञ्च यथाविधि निषेवितम् ॥ २८२ ॥
 इत्यामवातादिव्याधौ रसायनम् ।

शिरः शूलमुखश्वास कफपित्तापनुत्तये ।
 लिख्यते चाधुना दिव्यं रसायनमनुत्तमम् ॥ २८३ ॥
 शकरामधुकं द्राक्षा मूलोत्पायमाणकम् ।
 वासागुडूचीकालिङ्गं व्योषञ्च त्रिफलात्रिवृत् ॥ २८४ ॥
 दन्ती क्षमिहरं चूर्णं वृहदारं पलोन्नितम् ।
 सृदुपाके विनिक्षिप्तं क्षिप्तपाकमनाकृति ॥ २८५ ॥
 सेवितं हरते नित्यं रक्तपित्त सुदारुणम् ॥
 इति श्वासादिव्याधौ रसायनम् ।

वातरक्ते महाकुष्ठे जङ्घोर्वोः स्तब्धतां गते ।
 सर्वाङ्गके तथा वाते क्रियमाणं रसायनम् ॥ २८६ ॥
 अभ्रकेन समं गन्ध नवनीतामलच्छवि ।
 मूर्च्छितञ्च तथा सूतं त्रिकटुत्रिफलावचा ॥ २८७ ॥
 विडङ्गं जीरके द्वे च पलाशवीजमैलकम् ।
 वृहदारत्वचं कन्द सविडङ्गं सचित्रकम् ॥ २८८ ॥
 श्यामाकं शिशुदन्ती च त्रिवृतावर्गदूपिका ॥ २८९ ॥
 प्रत्येकं कार्पिकं मात्रं पाके खरतरे क्षिपेत् ।

इति वातरक्तादिव्याधौ रसायनम् ।
 ग्रीहोदरं यक्षहुस्त्र गन्धचारग्निभिर्विना ।
 विनाशाय प्रयोज्यानि चूर्णानीमानि देहिनाम् ॥ २९० ॥
 कन्द कांपालिकाघथ विडङ्गं सहृहदलम् ।

शरपुंखा च पाठा च चित्रकं ममहीपधम् ॥ २६१ ॥

एपान्तु पलिकां मात्रां क्षिपेन्नोहरसायने ।

लवणानि च सर्वाणि सत्तारं वृद्धदारकम् ॥ २६२ ॥

दोष्यकञ्च प्रयुञ्जीत पाकार्यमभयांसुरी ।

ग्रीहोदरविनाशाय द्वे पले च पृथक् पृथक् ॥ २६३ ॥

मानेन दण्डकरणेन सूरणेनाधिकं पुनः ।

इति ग्रीहोदरव्याधौ रसायनम् ।

राजयक्ष्मणि श्वासे च कासे रक्तोल्पणे हितम् ।

महौपधं सतालीशं काकणं नागकेशरम् ॥ २६४ ॥

जीवन्तिमभयां ऋद्धीं सर्वाभ्यो द्विगुणान्तथा ।

शर्कराञ्च क्षिपेत्तत्र गुडूची सत्वमेव च ॥ २६५ ॥

इति राजयक्ष्मादिव्याधौ ।

त्रिफलायाः प्रकुर्वीत प्रत्येकं पलसप्तकम् ।

वारिष्यष्टगुणे पक्वा पञ्चभागेन शेषयेत् ॥ २६६ ॥

पटशरावास्तु दुग्धस्य हविषः पलपञ्चकम् ।

पुटिनादायसः पञ्च शुद्धाभ्रस्य पलद्वयम् ॥ २६७ ॥

त्रिडङ्गं त्रिफला जीरं द्वयं त्रिकटुचूर्णितम् ।

लोहचूर्णं समं ग्राह्यं गुणवृद्धं ततः पचेत् ॥ २६८ ॥

ग्रहणोगदमत्युग्रं हृष्ये तद्धारिसम्भवम् ॥

इति वातग्रहण्यम् ।

विभीतकाभयाधात्री प्रत्येकं तु पलाष्टकम् ।

वारिष्यष्टगुणे साध्यं पङ्गीनावतारिते ॥ २६९ ॥

अतः पलानि पञ्चैव पयसोष्टौ शरावकान् ।

• सर्पिणो दशपलान्यत्र दद्यात्क्षीहं विपाचयेत् ॥ ३०० ॥

त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं प्रत्येकं तु द्विकार्पिकम् ।

विडङ्गं भद्रमुस्तञ्च जीरकं द्वयमेव च ॥ ३०१ ॥

पृथगर्धपलं ग्राह्यं कुर्यात्पाकन्तु मध्यमम् ।

पैत्तिके ग्रहणीरोगे योजयेन्मतिमान् भिषक् ॥ ३०२ ॥

इति पित्तग्रहस्थाम् ।

प्रत्येकं षट्पलं धात्री शिवा वैभीतकत्वचम् ।

उदकानां शरावैस्तु षड्विंशत्या विपाचयेत् ॥ ३०३ ॥

पञ्चभागावशिष्टेन लोहं पञ्चपलानि च ।

तावद्वत्वा दधि तस्मिन् खरपाकं विपाचयेत् ॥ ३०४ ॥

त्रिकटुत्रिफलाचङ्घ्रि विडङ्गं भद्रमुस्तकम् ।

चूर्णं लोहसमं चात्र प्रक्षिपेदवतारिते ॥

शैषिकं ग्रहणीदोषं हन्यादेतद्रसायनम् ॥ ३०५ ॥

इति श्लेष्मग्रहस्थाम् ।

लोहं पूर्वं पुटेच्छुद्धं गृह्णित्वा पलपञ्चकम् ।

पुनर्नवावरीमूलं त्रिफलापुटितं पुनः ॥ ३०६ ॥

वराचतुर्गुणं लोहं पचेदष्टगुणे जले ।

सप्तभागावशेषेण द्विशराव प्रयः क्षिपेत् ॥ ३०७ ॥

शतावरोरसश्चापि लोहतुल्यं प्रदापयेत् ।

पलानि दश चाज्यस्य मृदुपाकेऽवतारिते ॥ ३०८ ॥

द्विजीरकं विडङ्गञ्च पलाशबीजमेव च ।

त्रूपर्णं त्रिफलाचव्यं चूर्णमेषां प्रयः समम् ॥ ३०९ ॥

इति वातपित्तग्रहस्थाम् ।

अष्टादशपलान्यत्र त्रिफलायाविपाचयेत् ।

सलिलेद्दगाढके चास्मिन्नवभागावशेषितम् ॥ ३१० ॥

विपचेत्पूर्ववज्जोहं पुटितं वक्ष्यमाणकैः ।

वरायाः केशराजस्य चार्द्रकस्य रसेन च ॥ ३११ ॥

एतत्पञ्चपलं ग्राह्यं सर्पिर्देशपलानि च ।

शतावरीरसस्थाष्टी नारिकेलोदकस्य च ॥ ३१२ ॥

पलाईं मरिचं कृष्णा नागरं पलसम्मितम् ।

पङ्क्विंशमापकं चूर्णं त्रिफलायाः प्रकल्पयेत् ॥ ३१३ ॥

त्रिचत्वारिंशतामापैरधिकं चूर्णितं पलम् ।

चित्तकस्य विडङ्गस्य पचेत्पाकखरं ततः ॥ ३१४ ॥

वातश्लेष्मोत्तरे चैव कुक्षिरोगे तथा घृतम् ॥

इति वातश्लेष्मग्रहण्याम् ।

मूर्च्छितं पुटितं शुद्धं मायसः पलपञ्चकम् ।

शतावरीरसे सम्यक् पुटितं पञ्चधा पुनः ॥ ३१५ ॥

अष्टौ पलानि गृह्णीयात् त्रिफलायाः पृथक् पृथक् ।

सलिलस्थार्मणे पक्त्वा पादशिष्टेष्वतारिते ॥ ३१६ ॥

द्वात्रिंशच्च पलान्यत्र सर्पिरष्टादशैव तु ।

मध्यपाकं ततः पक्त्वा चैषां कर्पद्वयं पृथक् ॥ ३१७ ॥

त्रिकटुं त्रिफलां बङ्गिं विडङ्गं भद्रमुस्तकम् ।

पलाशस्य च बीजानि क्षिप्त्वा कुर्याद्रसायनम् ॥

पित्तश्लेष्माधिकश्चैव निहन्याद् ग्रहणीगदम् ॥ ३१८ ॥

इति पित्तश्लेष्मग्रहण्याम् ।

आज्यं चतुष्पलं शुद्धं घनं तान्तवविस्तृतम् ।

क्षुद्रार्द्रारिष्टप्रक्षीजं मधूकपर्णिकादिभिः ॥ ३१९ ॥

तिग्मांशुकरसं पकं पुटिताम्बचतुष्पलम् ।

प्रस्थार्द्धं पयसो दद्यात् नारिकेलोदकस्य च ॥ ३२० ॥

पचेत्पाकविधानज्ञो बङ्गिना घट्टनाशनैः ।

त्रिफलात्रिकटुवङ्गि बिडङ्ग जीरकहयम् ॥ ३२१ ॥
जातीफल जातीकीप लवङ्ग भद्रमुस्तकम् ।
कङ्कोलकञ्च संचूर्ण्य शणमात्रं क्षिपेत् पृथक् ॥ ३२२ ॥
पाक ज्ञात्वा समुद्धृत्य भ्रामराष्टपलान्वितम् ।
रसकादिविधानेन खादेन्भाषाष्टक पुन ॥ ३२३ ॥
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो जीवेद्दुर्घृतं सुखी ।
नागार्जुनेन रचितं रसाख्यमिदमुत्तमम् ॥ ३२४ ॥
विनापि परिहाराद्यै र्लोहोदितफलप्रदम् ॥

इति लोहाभ्रकम् ।

शङ्खस्य नाभिचूर्णञ्च सुराचारञ्च सैन्धवम् ।
टङ्गणञ्च खटीशुभ्रा वराटोभयमाक्षिकम् ॥ ३२५ ॥
शण गुडञ्चयशदं पूर्वोक्त शुभतान्त्रकम् ।
तुरटीधूमसारञ्च नवसार निशासिता ॥ ३२६ ॥
सर्वं समं गृहीत्वा तु ह्येकविंशतिभिर्दिनैः ।
जलोपितञ्च तत्सर्वं स्थापयेद्विधिविज्ञिपक् ॥ ३२७ ॥
तत उद्धृत्य सकुट्य शिलाया पेपयेत्तर ।
पिष्टा पिष्टा पुन पिष्टा स्निधा पिष्टि प्रकारयेत् ॥ ३२८ ॥
शरेषु ताञ्च सलेप्य कोष्ठिकायन्त्रगे पचेत् ।
तीव्राग्निना दिनेकेन पक्व पक्व समाहरेत् ॥ ३२९ ॥
एतद्रसायनं दिव्य खर्पराख्य महोत्तमम् ।
सर्वनेत्रामयान् हन्ति विषमज्वरनाशनम् ॥ ३३० ॥

इति खर्पराख्य रसायनम् ।

—०—

हनुमन्यास्तम्भार्दितशिर कम्पभ्रमशङ्खतोदयवण दशनशूलाव-
भेदशयन नयनेन्द्र लुप्तघ्राणादच्छे ड वाधिर्यपीनस पुयरक्त प्रतिनाह

घ्राणाच्छिथीवातिमिरामिथ्यन्दमूर्ध्वहतानाम् । शिरोवस्ति प्रधान
 अनायात्रये पिठे स्थापयित्वा पादाभ्यङ्ग कार्यं पुरा भुक्तवता
 वस्तिचर्म गव्य माहिष वा कपायमटागुलोच्छ्रितं द्विमुख शिर
 प्रमाणमादाय त निर्वलीक कृत्वा खलाटे सूत्रेण बद्धा । सुखो
 ष्याम्बुपरिक्लिन्नमापिद्धानुलिप्तमपरिस्त्रावीकृत्य ततोऽस्य यथा
 व्याधिदोषहृदितभेपजसिद्धमन्यतर स्नेहमासिञ्चेत् । केशभूमेरु
 पर्यष्टागुल तावच्च धार्यो यावत्कर्णमुखनासाभ्य स्नेहस्त्रावो वेद
 नोपशमो वा न भवेत् विशेषतस्तु बातविकारेष्वष्टादशमात्रा
 सहस्राणि पित्तरक्तजेष्वष्टो षट्कफजेषु सहस्रमारोग्य प्रति सर्व
 कालप्रतिपिद्ध । प्रयोज्यस्तु शिरोवस्ति त्राहानि यच्चाहानि सप्त
 दिनानि वा तत पानीयन्तु स्नेह विमोच्य वस्ति शिरः स्कन्द
 श्रीवाष्टललाटादीननुमुख पाणिभ्या मृद्नीयात् । तत सुखो
 ष्याम्बुपरिसिक्तगात्र शालिपिष्टकादीना जाङ्गलानूपरसेन दाडि
 भान्त्रैर्मात्रा भोजयेत् ।

सर्वेन्द्रियाणा हि वल केशाना दृढमूलताम् ।

करोति वाग्विशुद्धिञ्च मूर्ध्नि तैलाबुसेचनात् ॥ ३२१ ॥

इति शिरोवस्ति ।

—०—

सप्तोत्तर मर्मशतम् । तानि मर्माणि पञ्चात्मकानि । तद्यथा
 मासमर्माणि, शिरमर्माणि, स्रायुमर्माणि, अस्थिमर्माणि, सन्धि
 मर्माणि चेति । तत्रैकादशमासमर्माणि, एकचत्वारिंशत् सिरा
 मर्माणि । सप्तविंशति स्रायुमर्माणि अष्टावस्थिमर्माणि । वि
 षत्सन्धिमर्माणि, तदेतत् सप्तोत्तर मर्मशतम् । तेषामेकादशै
 कस्मिन् सकृद्भिभवन्ति । एतेनेतरसकृद्भिवाङ्ग च विख्यातौ ।
 उदरोरसोर्दादश चतुर्दशपृष्ठे श्रीवा प्रत्यूर्ध्वं सप्तविंशत् । तत्र

सक्थिमर्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरो गुल्फेन्द्रवस्तिजा-
 न्वाखूर्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति । एतेनेतरसक्थिव्याख्यातम् ।
 उदरोरमस्तु गुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापलापान्यप-
 स्तम्भौ चेति । पृष्टमर्माणि तु कटिकतरुणकुक्कुन्दरनितम्बपार्श्व-
 सन्धिवृहत्सफलकान्यंसौ चेति । बाहुमर्माणि तु क्षिप्रतल-
 हृदयकूर्चकूर्चशिरो मणिवन्धेन्द्रवस्तिकूर्परखूर्वी लोहिताक्षाणि
 कक्षधरञ्चेति । एतेनेतरो बाहुर्व्याख्यातः । जत्रूर्ध्वं मर्माणि चतस्रो
 धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके द्वे विधुरे द्वौ फणौ हावपाङ्गौ
 हावाबत्तौ हावुत्तेपौ द्वौ शङ्खायेकस्थपनी पञ्चसीमन्ताथत्वारि-
 शृङ्गाटकान्ये वीोऽधिपतिरिति । तत्र तलहृदयेन्द्रवस्तिगुदस्तन-
 रोहितानि मांसमर्माणि । नीलधमनीमातृका शृङ्गाटकापाङ्ग-
 स्थपनी फणस्तनमूलापलापापस्तम्भहृदयनाभिपार्श्वसन्धि-वृहती-
 लोहिताक्षोर्यः शिरामर्माणि । आणिविटपकक्षधर-कूर्चकूर्च
 शिरोवस्ति क्षिप्रांसविधुरोत्तेपाः स्रायुमर्माणि । कटिकतरुण-
 नितम्बां सफलकशङ्खास्वस्थिमर्माणि । जानुकूर्परसीमन्ताधिपति
 गुल्फमणिवन्धकुक्कुन्दरावर्त्तकृकाटिकाश्चेति सन्धिमर्माणि । तान्ये-
 तानि पञ्चविकल्पानि मर्माणि भवन्ति । तद्यथा, सद्यः प्राणहराणि,
 कालान्तरप्राणहराणि, विशल्यघ्नानि, वैकल्यकराणि, रुजाकरा-
 णीति । तत्र सद्यः प्राणहराण्ये कोनविशतिः कालान्तरप्राणहराणि
 वयस्त्रिंशत्, व्रीणि विशल्यघ्नानि चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि,
 अष्टौ रुजाकराणीति । उक्ताश्च श्लोकाः ।

शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरोगुदम् ।

हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि च ॥ ३३२ ॥

वक्षीमर्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रवस्तयः ।

कटीकतरुणे सन्धौ वृहत्सौ ये च पार्श्वयोः ॥

नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि च ॥ ३३३ ॥
 उत्क्षेपो स्थापनी चैव विशल्यघ्नानि निर्दिशेत् ॥ ३३४ ॥
 लोहिताक्षाणि जानूर्धोः कूर्चा विटपकूर्पराः ।
 कुकुन्दरेकचधरे विधुरे सल्लकाटिके ॥ ३३५ ॥
 असांसफलकापांगानीले मन्ये फले तथा ।
 वैकल्यकरणान्याहु रावर्त्ता द्वौ तथैव च ॥ ३३६ ॥
 गुल्फौ द्वौ मणिवन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्चशिरांसि च ।
 रुजाकराणि जानियादष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥ ३३७ ॥
 सद्यः प्राणहरं हन्ति सप्ताहाभ्यन्तरे हितम् ।
 कालान्तरहरं पचान्मासाद्वा हन्ति वै क्वचित् ॥ ३३८ ॥
 यथा चानुविशल्यघ्न वैकल्यञ्च रुजाकरम् ।
 पूर्वमुद्धतशल्येन मृत्युदं ये रुजाकरे ॥ ३३९ ॥
 विद्धमन्ते तु मर्मं तदन्यं यच्चान्तरावकृत् ।
 कदाचिद्वैकल्यकर क्षिप्रं हन्याद्दहियुगतम् ॥ ३४० ॥
 इन्द्रियार्थेषु संवित्तिं मनोबुद्धिविपर्ययः ।
 रुजश्च तोत्रा विविधा भवन्त्याशुहरे हते ॥ ३४१ ॥
 हते कालान्तरहरे ध्रुवो धातुक्षये नृणाम् ।
 ततो धातुक्षयाञ्जन्तु वेदनाभिय पीड्यते ॥ ३४२ ॥
 हते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात् ।
 शरीरक्षयमासाद्य विकलत्वमवाप्नुयात् ॥ ३४३ ॥
 विशल्यघ्नेषु विज्ञेयं पूर्वोक्तं यच्च कारणम् ॥ ३३४ ॥
 रुजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रुजः ।
 कुर्वन्ति तानि वैकल्यं कुर्वैद्यवशगो यदि ॥ ३४५ ॥
 छेदमेदाभिघातेभ्यो दहनाक्षरणात्तथा ।
 उपघातं विजानीया न्मर्मणा तुल्यलक्षणम् ॥ ३४६ ॥

अग्निः सोऽमोऽनिलः सत्त्वं रजश्च तम एव च ।

प्रायेण मर्मासु नृणां भूतात्मा त्वावतिष्ठते ॥

तस्मान्मर्मास्वभिहता न जीवन्ति शरीरिणः ॥ ३४७ ॥

छिन्नेषु पाणिचरणेषु सिरा नराणां

सङ्कोचमोयुरसृगल्पमतो निरेति ।

प्राप्याऽमितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः

संछिन्नशास्त्रतरुवन्निधनं न याति ॥ ३४८ ॥

क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हृतेषु चोग्रं

गच्छत्यसृग्वहुरुजं च करोति वायुः ।

एवं विनाशमुपयांतिह तत्र विडाः

किञ्चलकपत्रमथनादिव पङ्कजानि ॥ ३४९ ॥

मर्माण्यधिष्टाय हि ये विकारा मूर्च्छन्तिकाये विविधा नराणाम् ।

प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति नरस्य यत्नैरभिसेव्यमानाः ॥ ३५० ॥

इति मर्मानिर्देशः ।

अशीतिर्वातजा रोगाः स्वरभेदो विपादिकम् ।

पादशूल पाददाहं पादयोर्भङ्गसुप्तते ॥ ३५१ ॥

गुल्फग्रहं पिडकार्त्तिं ज्ञानुनीर्भेदनं तथा ।

उरुस्तम्भोरुसादौ च पांगुल्यं गुल्फगृध्रमी ॥ ३५२ ॥

गुदभ्रंशो गुदस्यार्त्तिं राक्षेपी मुष्कयोरपि ।

शिरः स्तम्भो बह्वणार्त्तिः श्रोणिभेदोऽथ खञ्जता ॥ ३५३ ॥

उदावर्तः सविड्भेदः कुञ्जत्वं वामनं तथा ।

त्रिकष्टग्रहो कुक्षौ वैष्टकी पाग्धर्मदकः ॥ ३५४ ॥

हृद्भेदो हृद्ग्रहश्चैव हृषभेदौ च यत्नसः ।

श्रीवास्तम्भो बाहुशोषो मन्यास्तम्भश्च कम्पस्कृ ॥ ३५५ ॥

हनुग्रहैष्ट श्यावी च दन्तशैथिल्यभञ्जने ।

वाक्सङ्गी मूकता चैव शीपथास्य कर्पायता ॥ ३५३ ॥
 रसानामनभिन्नत्वं गन्धनाशोऽथ कण्ठकृत् ॥ ३५४ ॥
 उच्चैः श्वणवाधिर्यं मशब्दश्वणं तथा ॥ ३५५ ॥
 वर्त्मनोः स्तंभसंकोची तिमिरं नेत्रशूलिनम् ।
 अक्षिभ्रुवोः स्फुरत्वच्च भेदः शङ्खललाटयोः ॥ ३५६ ॥
 शिरोर्त्तिः केशविस्फोटोऽर्दिताक्षेपप्रदण्डकाः ।
 एकसर्षाङ्गरोगौ च स्तंभः पञ्चवधः अमः ॥ ३५७ ॥
 लृम्भणश्च क्षितत्वच्च प्रलापो स्वप्नवेपथुः ।
 विश्वाचीरौच्यपासथी ग्लानिः श्यावारुणाभताः ॥ ३६० ॥

—०—

चत्वारिंशच्च पित्तजा ओष्ठशोषोऽथ धूमकः ।
 अस्त्रको वमथुर्दाहो विपाकः प्रवलोष्मता ॥ ३६१ ॥
 अन्तर्दाहोऽग्निसादश्च अतिस्वेदोऽग्निगन्धता ।
 अथैकदेशदरणं क्लेदो मांसासृजोरपि ॥ ३६२ ॥
 त्वग्दाहो रक्तपित्तञ्च दारुणं मांसमर्मणोः ।
 कोठमण्डलविस्फोटाः रक्तास्यं हरितालता ॥ ३६३ ॥
 हरिद्रागुलिकाकारं चक्षुः तृष्या सकामला ।
 तित्तास्यता पूतिमुखं मामगन्धि भवेत्तनु ॥ ३६४ ॥
 तमः प्रवेशनं चास्य गुदमेद्राक्षिपक्तयः ।
 हरिद्रमृवता वक्त्र जीवादानमद्वमिता ॥ ३६५ ॥

—०—

त्रिंशत्तिः श्लेष्मजा तन्द्री तमिनिद्राङ्गीरवम् ।
 आलस्यं मुखमाधूर्यं स्तिमितत्वं मुखस्त्रवः ॥ ३६६ ॥
 श्लेष्मोद्गारो मुखधाधिक्यो वलासो धमनीचयः ।
 उरःकण्ठप्रलापौ च गलगण्डोऽतिनिद्रता ॥ ३६७ ॥

खेताभो मूत्रवाहुल्य मुर्ददः शीतवर्जिता ।

अमीख्याता समालोक्य श्रेष्ठौ च गुणकर्मभिः ॥ ३६८ ॥

इत्यशीतिर्वातजाय चत्वारिंशच्च पित्तजाः ।

विंशतिः कथितं पूर्वंः श्लेष्मरोगोपदर्शनम् ॥ ३६९ ॥

इति वातपित्तश्लेष्मजरोगाणां गणना ।

चिकित्सितं वातहरं पथ्यसाधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तप्रथमन प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥ ३७० ॥

यज्जरा व्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम् ।

दीर्घमायुर्धृतिं मेधा मारोग्यं तरुणं वयः ॥ ३७१ ॥

प्रभां वर्णं स्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलप्रदम् ।

वाक्सिद्धिं प्रणतां कान्तिं लभतेऽन्यानुसायनात् ॥ ३७२ ॥

पूर्वं वयसि मध्ये वा शृङ्खलायः समाचरेत् ।

नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रामायनो विधिः ॥

न भाति वाससि श्लिष्टे रङ्गयोग इवापितः ॥ ३७३ ॥

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।

त्रिंशः सप्तस्तमथवा प्राक्पोतं स्थापयेद्द्वयः ॥ ३७४ ॥

मंडूकपर्णाः स्वरसः प्रभाते प्रयोज्य यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पः कल्काः प्रयोज्यः खलु शृङ्खलपुष्पाः ॥ ३७५ ॥

आयुः प्रदान्यामयनाशनानि वृन्नाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्याविशेषेण च शृङ्खलपुष्पी ॥ ३७६ ॥

मधुकैनेन तुगाचीर्या पिप्पल्या लवणेन च ।

त्रिफलासितया वापि युक्तिसिद्धं रसायनम् ॥ ३७७ ॥

असिततिलसमेतैश्छिन्नपत्रस्य भृङ्गैः

प्रतिदिनमपियुक्तैः स्यान्नरः कामरूपः ।

अमृतफलसिताद्यैश्चूर्णितैस्त्रैर्हिमासात्

प्रहतगणसमूहः कृष्णकेशधिरायुः ॥ ३७८ ॥

चूर्णीकृतं भृङ्गरजस्य पत्रं कृष्णं म्लिखैरामलकैश्च सार्द्धम् ।

सितासमं भक्षयतां नराणां न व्याधयो नैव जरानमृत्युः ॥ ३७९ ॥

सम्यग् भृङ्गरजः क्षुण्णं वस्त्रपृतः प्रयत्नतः ।

धीरन्तु समभागेन मासमेकं नियोजयेत् ॥ ३८० ॥

वर्षेनान्धो गमनरहितो मत्तमातङ्गगामो

भूको वाग्मीश्वणरहितो दूरशब्दानुश्रावी ।

पण्डः पुत्री भवति पलितो नीलजीमूतकेशो,

जोर्णादन्ताः पुनरपि दृढावज्जदेहा भवन्ति ॥ ३८१ ॥

तिस्रस्त्रिस्रस्तु पूर्वाङ्गे भुक्त्वा वा भोजयेन्नरः ।

पिण्ड्यः किंशुकक्षार भाविताष्टतभर्जिताः ॥ ३८२ ॥

प्रयोज्या मधुसर्पिर्भ्यां रसायनगुणैपिणा ।

जेतुं श्वासं चयं शोथं द्विकां कासं गन्धग्रहम् ॥ ३८३ ॥

अर्शाशिश्वणीरोगं पांडुतां विषमज्वरम् ।

वैस्त्रयं पीनमं शोथं गुल्मवातबलासकम् ॥ ३८४ ॥

सिन्धूल्यशर्कराशुण्ठो कणामधुगुडैः क्रमात् ।

वर्षादिष्वभयाप्राश्या रसायनगुणैपिणा ॥ ३८५ ॥

शोष्णे तुल्यगुडां ससैन्धवयुतां मेघावनडांवरं ।

सार्द्धं शर्करया शरदमलया शुण्ठ्यां तुपारागम् ॥

पिण्ड्याशिशिरे वमन्तसमये चौद्रेण सयोजिता ।

राजन् भक्षहरोतकीं प्रतिदिनं नश्यति ते व्याधयः ॥ ३८६ ॥

ज्वरान्तेऽभयामिकां प्राग्भुंक्ते च विभीतकम् ।

भुक्ते तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यामलकानि च ॥ ३८७ ॥

प्रयोजयेत्समानिकं त्रिफलायारसायनम् ।

जीवेद्द्वर्षंशतं पूर्णं मजराव्याधिरेव च ॥ ३८८ ॥

विडङ्गासनधात्रीणां चूर्णं लीहरजो घृतम् ।

एतत्समाश्रयवृद्धोऽपि तारुण्यमधिगच्छति ॥ ३८८ ॥

कृमिघ्नामलकापथ्या कृष्णालोहरजो घृतम् ।

तैलान्वितं रजो लीढ्या जरयानाभिभूयते ॥ ३८९ ॥

मासं वचाञ्चाप्युपसेव्यमाना चीरेण तैलेन घृतेन वापि ।

भवन्ति रक्षोऽभिरष्टरूपामेधाविनो निर्मलवर्त्यवाचः ॥ ३९० ॥

तोत्रेण कुष्टेन परोतमूर्त्तिः यः सोमराजीं नियतेन खादेत् ।

सम्बत्सरं कृष्णतिलं द्वितीयं ससोमराजीव वपुर्विधत्ते ॥ ३९१ ॥

पुनर्नवस्यार्धपलं नवस्य पिष्ट्वा पिबेद्यः पयसार्धमासम् ।

मासत्रयं तच्चिगुणं समं वा जीर्णोऽपि भूयः संः पुनर्नवः स्यात् ॥ ३९२ ॥

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने शृङ्गरजः समुत्थम् ।

घीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥ ३९३ ॥

शतावरीमुण्डतिकागुडूचीं सहस्त्रिकर्णा सह तालमूली ।

एतानि कृत्वा समभागयुक्त्या सर्पिर्मधुभ्यां सततं विलिङ्घ्यात् ॥ ३९४ ॥

जरारुजानृत्युविमुक्तदेही भवेत्सरः कान्तिबलादियुक्तः ।

विभाति देवोपम एव नित्यं शुद्धामयो भूरिविशुद्धबुद्धिः ॥ ३९५ ॥

पीताऽश्वगन्धा पयसार्धमासं घृतेन तैलेन सुखांबुना वा ।

कशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य सस्यस्य यथांबुवृष्टिः ॥ ३९६ ॥

आभाञ्च सोमराजोञ्चं समभागविचूर्णिताम् ।

नरः चीरेण संपीत्वा सकृशः स्थूलतां व्रजेत् ॥ ३९७ ॥

देहकम्पे च शोषे च योगमेतत् प्रयोजयेत् ।

मासमात्रोपयोगेन मतिमाज्जायते नरः ॥

मेधावीर्यमृतिमासैव बलीपलितनाशनः ॥ ३९८ ॥

अश्वगन्धातसीशण्ठी निर्गुण्डीमागधी तथा ।

पट्टाऽपराजितस्यैव सत्रभागानि कारयेत् ॥ ४०० ॥

कर्षक भक्षयेन्नित्यं पयसात्र पिबेदनु ।

सन्निवातं निहन्त्याश साध्यासाध्य न संशयः ॥

इसायनमिदं प्रोक्त वलोपलितनाशनम् ॥ ४०१ ॥

हृददारकमूलन्तु योजयेन्मधुसर्पिणा ।

सप्ताहात् चीरभक्ताशो किन्नरैः सह गीयते ॥ ४०२ ॥

हस्तिकर्णरज. खादे त्रातरुत्याय सर्पिणा ।

यथेष्टाहारचारोऽपि सहस्रायुर्नरो भवेत् ॥ ४०३ ॥

मेधावी बलवान् कामी स्त्रीशतानि व्रजत्यसौ ।

मधुनात्वश्ववेगः स्याद्वरिष्टः स्त्रीसहस्रगः ॥ ४०४ ॥

अथ मन्त्रः प्रयोक्तव्यो भिषजा वाऽभिमन्त्रणे ।

ॐ नमो महाविनायकाय अमृतं रक्षरचममफलसिद्धिं देहि
कदस्यवचनेन स्वाहा ।

गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खिनो वचाभयाशुण्ठिशतावरीसमा ।

घृतेन खीटा प्रकरोति भानवं विभिदिनैःश्लोकसहस्रधारिणम् ४०५

ब्राह्मीवचाभयावामा पिप्पलीमधुसयुता ।

अस्य प्रयोगात्सप्ताहात् किन्नरैः सह गीयते ॥ ४०६ ॥

पञ्चाङ्गमिन्द्राशनश्लेष्मचूर्णं पलायक सप्तमितापनानि ।

मितार्धमानं मधु तस्य चोदं घृतं क्षिपेत्सर्वमिदं विमिश्रम् ॥ ४०७ ॥

कृत्वा नरो मामचतुष्टयं यत् पयोत्रभक्षोपयसा च भुङ्क्ते ।

विहायरीगान् समलान्मनीषीजीवेक्षिर यौवनसंस्थितयोः ॥ ४०८ ॥

दोषीमार्द्रपलासम्य मपिधानं निरूपितम् ।

धात्रीफलमहश्चे ण नीरुजा मछदारुणी ॥ ४०९ ॥

नीरभ्युं निर्दह्यन्न्दं गोमयस्य च वङ्किना ।

स्त्रिवमामलकं क्षुण्ण पयादुबृत्त्य चूर्णकम् ॥

नीण्डोत्पलचूर्णानां मध्येवाद्गुणसंयुतम् ॥ ४१० ॥

तत्तुल्येन शिलाह्वेन विडङ्गस्यादुकेन च ।

सर्पिर्मूर्च्छिकतैलानां मादङ्कानां पृथक् पृथक् ॥ ४११ ॥

तस्मिंस्वाप्य विसंसाहं सुभाण्डे घृतभाबिते ।

ततोऽग्निबलमालोक्यं प्रयुञ्जीत यथाविधिः ॥ ४१२ ॥

एतद्रसायनं त्रैष्टं महांसुनि निषेवितम् ।

धनेनाब्दशतं पूर्णं वपुस्तिष्ठति निर्जरम् ॥ ४१३ ॥

घडानाञ्च न श्रेयित्यं नच लावण्यशून्यता ।

जायते नच वैकल्य मिन्द्रियाणां कदाचन ॥ ४१४ ॥

कासश्वासातिसारज्वरं पिटककटोकुष्ठमेदीविकारान् ।

मूत्राघातोदरार्शः श्लययुगलशिरः स्रावशूलाक्षिरोगान् ॥ ४१५ ॥

ये चान्ये वातपित्तत्रयमजकफ कृता व्याधयः सन्ति जन्ता ।

तास्तानभ्यासयोगादपनयति पयः पीतमन्ते निशायाः ॥ ४१६ ॥

अभ्रसः प्रसृतान्यष्टौ रवावनुदिते पिवेत् ।

वातपित्तकफान् हत्वा जीवेद्वर्षशतं नरः ॥ ४१७ ॥

व्यङ्गबलीपलितघ्नं पीनस वैश्वर्य कासशोधघ्नम् ।

रजनीक्षयेभ्वनस्यं रसायनं दृष्टिजननञ्च ॥ ४१८ ॥

विगतवननिशीथे प्रातरुत्याय नित्यं

पिबति खलु नरो यो घ्राणरंधेण वारिं ।

स भवति मतिपूर्णश्चुपातार्घ्यं तुष्यो

बलिपलितविहिनः सर्वरोगैर्विमुक्तः ॥ ४१९ ॥

प्रसन्नदृष्टिर्दृढदन्तकेशः शशाङ्गवक्त्रः पलितैर्विहिनः ।

पिडिका विनाशः कमलास्रगन्धो नस्योपसेवी भवतीह मर्त्यः ॥ ४२० ॥

तस्मिन्फलांसु निशिस्थं बलोपलितहरं दृष्टिजननञ्च ।

प्रसृतत्रयं प्रपेयं नासिकरंधेण जैशिकं तोयम् ॥ ४२१ ॥

दुर्नासश्वासकासज्वरवमथु हृत्पापांडुता नेत्ररोगान् ।

ह्रिकाकुष्ठानिसारश्ममदसदृशाऽजीर्णशूलप्रदीपान् ॥
 वृथाशूलासपित्त ज्वरविगतजरारोचकानाह वातान् ।
 हन्यादेतानवश्य मधुनि परिगता पूतना चाम्बपित्तम् ॥ ४२२ ॥
 इति मधुहरीतकी ।

अथ पलं मुगुलुरत्र योज्यं पलत्रयं व्योषपलानि पञ्च ।
 पञ्चानि चाष्टौ त्रिफलारजस्य कर्प लिहन् यात्यमरत्वमेव ॥ ४२३ ॥
 इति लोहगुग्गुलु ।

त्रिकण्टविदारिनिस्तुप तिल बहुपत्री रज्यतु'प्रस्थम् ।
 भङ्गातकप्रस्थयुत तत्समान गुडूच्याश्च ॥ ४२४ ॥
 पञ्चत्रिंशन्मधुनो व्योषस्थाष्टौ पलानि दशवङ्गि ।
 द्विगुणवाराही सप्त दशगुणा कर्करा सष्टता च ॥ ४२५ ॥
 खादेद्यथाग्निर्हन्तुं रोगानीकं त्रयं कासम् ।
 अश्मर्युदरभगन्दरकुष्टबलीपलितपोनसानान्यम् ॥ ४२६ ॥
 नरसिंहसदृशविक्रममन्यान्यप्यभिवाञ्छितानि लभते ।
 बलवर्णस्वरकान्ति प्रुध्युत्साहसत्वसयुक्तम् ॥ ४२७ ॥
 उपयुञ्ज्य चूर्णमिदं सर्वरोगहरञ्च नरसिंहाख्यम् ।
 पुत्रान्जनयति वीर्यन् नरसिंहपराक्रमानरोगान् ॥ ४२८ ॥
 वाराहमूर्ध्वक्वन्दो वाराहीकन्दसञ्जितः ।
 भिषजातदलाभेपि चर्मकारालुकोमत ॥ ४२९ ॥
 इति नरसिंहचूर्णम् ।

अक्षगन्धापलं त्रिंशच्चूर्णयित्वा विचक्षण ।
 वृद्धदारकसूर्णेन समभागस्तु कारयेत् ॥ ४३० ॥
 स्वापयित्वा घटे दिव्ये सर्पिषा परिभाषिते ।
 कर्ममेकं ममश्रीयाच्चूर्णस्य पयसा सह ॥ ४३१ ॥

अवाहिकस्य स्वेदस्य परिहारो न विद्यते ।

फरोवनित्य स्रवति सर्वदोषविवर्जितम् ॥ ४३२ ॥

• तेजसा प्रभवत्युग्रो रश्मिवानिवभास्करः ।

भवत्येव चतुर्मासैर्बलीपलितवर्जितः ॥ ४३३ ॥

इत्यश्वगन्धार्द्यं चूर्णम् ।

• वृद्धदारुत्रिवृहन्तो कदम्बार्जुनगोक्षुरा ।

वाय्यालकाजकर्णी च वाजिगन्धाशतावरी ॥ ४३४ ॥

कर्पासीपृश्निपर्णी द्वे बह्निश्चैवापराजिता ।

कञ्चुकीतालमूलो च वृहत्पत्रो प्रलाशिका ॥ ४३५ ॥

अम्यिक चित्रकं चैव विष्टेदेवावधानृता ।

याणपुष्पी च पाठा च विम्बीवरुण एव च ॥ ४३६ ॥

शिशु कुलियभङ्गी च मुण्डी च कोकिलाखकः ।

• अर्कक्षीरं शताह्वा च वचाचव्यफलत्रिकम् ॥ ४३७ ॥

यवानी चाजमोदा च द्विजीरं धान्यसङ्कुन्दा ।

विडङ्गमुस्ततालीशं निशे लबणपञ्चकम् ॥ ४३८ ॥

एलापुष्करनागाह्न त्वक्पत्र हस्तिपिप्पली ।

फलीकुष्ठ शठीरेणु जलहिगु सवानर्कम् ॥ ४३९ ॥

पाषाणभेदो वृक्षाम्न भट्टीत्कटवितुम्बकः ।

पलिकाभागती ग्राह्या गुडूचीविश्वदारुकम् ॥ ४४० ॥

स्रुहीपलाशमृत्पाशं शिखरीविडक गणा ।

स्वर्जिका यावशूकार्या चैषा चार पलोन्मिता ॥ ४४१ ॥

अम्बकस्य पलान्यष्टौ चत्वारिगन्धस्य च ।

• पलद्वयरसं ग्राह्यं लोह चाष्टपलं तथा ॥ ४४२ ॥

गवाचीभङ्गकेशी च शालिचं केशराजकम् ।

माणकन्दः फटिलश्च दहनो हस्तिकर्षकः ॥ ४४३ ॥

भक्ष्नातमुसुलीशुण्ठी त्रिफलावज्जंबूक्षारपि ।
 एषां रसे पृथग्लोहं पुटयेन्मर्दयेत्तथा ॥ ४४४ ॥
 ग्रन्थिमान्मारिपथैव चारं वृहतीका तथा ।
 उत्कटो लोहितो बद्धि माषो बाणरसैः शुभैः ॥ ४४५ ॥
 पुटयेदभ्रं कञ्चैव मयसश्च यथाविधिः ।
 काक्यामणि पिण्डेन पयसा संयुतेन च ॥ ४४६ ॥
 यावत्पिण्डो भयेत्तावच्छास्त्रविन्मृदुवङ्किना ।
 एकीकृत्यंशुभे भाण्डे स्थापयेद्रसमोपितम् ॥ ४४७ ॥
 सर्पिषामकरन्देन भक्षयेत्प्रत्यहं तु सः ।
 अनुपिवेत्पयः क्षीरं यूपं मांसरसं तथा ॥ ४४८ ॥
 भोजनं चाग्निमाषेर्चं कार्यञ्चैव सत्तथा ।
 विहितञ्च मितं चाद्या दीपधे पावामङ्गते ॥ ४४९ ॥
 आहारिण समं कार्यं नित्यमेवात्पवङ्किना ॥
 अग्निहृदिकरः कायारोगाणां चापहारकः ॥ ४५० ॥
 वाते पित्ते कफे शून्ने हृद्रोगे श्वासकांसयोः ।
 क्षये च विविधे घोरे शोथे चैवाङ्गसंगमे ॥ ४५१ ॥
 आमवाते त्रिकशून्ने शक्तिशून्ने च मर्द्यगे ।
 अम्बपित्ते मशून्ने च शोथे सर्वोदरे तथा ॥ ४५२ ॥
 पुत्रकार्ये स्मृते योन्वे पुंस नार्याभिषक्तमैः ।
 क्षयमेष हितो नित्यं शक्रहृदिकरः परः ॥ ४५३ ॥
 शक्ति हृददारुककक्ष्यः ।

—०—

लगतिं ज्योतिष्मतीप्रसिद्धगुणिनी तस्यास्तेन निष्कामयित्वा
 जीर्णं पुराणगान्यत्रेण मत्स्यष्टिमधुरेण । पाण्डितनाहं महद्वा
 प्रत्यहं भक्षयेत् दर्शयेत्पन्न यावत् नातःपरतरं विहृदिः कार्या-

भासस्थितिथैषा पलमप्युत्तममात्रा हतभुग्वलानुरोधेन भिषजा-
नानुकल्पनीया एव तैलाढकमुपयुज्यमहाबन्धो महाप्राणः षोडश-
वर्षाकृतिर्निरोगो भवति । इति ज्योतिष्मतोतैलपानविधिः ।

विडङ्गसारो मेघाख्यो रक्तवङ्गिररूपकरः ।

हस्तिकर्णः सितांकास्तु श्वेतवर्षासमुद्भवम् ॥ ४५४ ॥

वाक्कुचीमुण्डिकाभृङ्गो राजको हृददारकः ।

गुडूच्यतिबलारास्त्रा तालमूलीशतावरी ॥ ४५५ ॥

पिण्डारकथैडगजो वैडालः केशराजकः ।

एकैकं पलमेतेषां ग्राह्यं मधुना घृतम् ॥ ४५६ ॥

रसस्यैकं पलं ग्राह्यं लोहस्य पलविंशतिः ।

चत्वारिंशत्तथाभ्रस्य शुल्बं चापि चतुष्पलम् ॥ ४५७ ॥

गन्धकस्य पलान्यष्टौ पट्पलानि मनःशिला ।

स्वर्णमाक्षिकचत्वारि पट्पलानि शिलाजतोः ॥ ४५८ ॥

त्रिफलात्रिकटुनाञ्च प्रत्येकञ्च पलत्रयम् ।

सर्वाण्येतानि सचूर्ण्य घृतेन मधुना सह ॥ ४५९ ॥

स्निग्धे भाण्डे समालोढ्य स्थापयित्वा विचक्षणः ।

भक्षयित् क्रमयोगेन लोह सर्वरसायनम् ॥ ४६० ॥

इति लोहरसायनम् ।

पारदं विधिना शुद्धं पलद्वितयममितम् ।

चतुष्पलं लोहचूर्णं चतुर्विंशपलं सिता ॥ ४६१ ॥

मनोह्वागन्धपापाणः हरितालञ्च शुद्धकम् ।

कासीम हिगुकुष्टञ्च वचोशोररमाञ्जनम् ॥ ४६२ ॥

मार खट्विहृत्स्य नातोफलममन्वितम् ।

द्विपलं सूक्ष्मचूर्णन्तु सर्वेषां परिकीर्तितम् ॥ ४६३ ॥

गगनाद्विपलं क्षया लोहवत्पुटितात् क्षुतात् ।

शास्त्रोक्तपृथगुद्दिष्टैः संयुज्यं विधिनोचितम् ॥ ४६४ ॥
 त्रिंशच्च वै फले तोये प्रस्येन सर्पिषा सह ।
 शृङ्गवेररसप्रस्यं निष्कृष्यं वक्षमाणकैः ॥ ४६५ ॥
 त्रिवर्णादितचित्रञ्च चास्थिसंहारसूरणम् ।
 नामवर्षांसगोधूम भूमिकृष्णाण्डतंडुलाः ॥ ४६६ ॥
 सौभाग्ननं तालमूली मोरटं शङ्खपुष्पिका ।
 पृथगष्टपलश्वेषां वारिद्रोणे विपाचयेन् ॥ ४६७ ॥
 अष्टभागावशिष्टेन कपायं कारयेत्सुधीः ।
 मधुनो द्वात्रिंशत्पलं क्षिपेत्तत्र सुशीतले ॥ ४६८ ॥
 त्रिकटुत्रिफलासिन्धु विडं सौवर्चलं तथा ।
 टङ्गुणो यावशूकश्च सुरद्रारुपरं पराः ॥ ४६९ ॥
 अम्लवेतसमृद्धीका महार्द्रमधुयष्टिका ।
 शृङ्गीदुरालभामुस्तं विडङ्गं रक्तचन्दनम् ॥ ४७० ॥
 जीरकञ्च सधन्याकं चूर्णं पलांसिकं पृथक् ।
 दासरसायणं प्रोक्तं नराणां हितकाम्यया ॥ ४७१ ॥
 न चात्र परिहारोऽस्ति विहाराहारयन्त्रणे ।
 अन्नपानानि सर्वाणि भक्ष्यभोज्यानि यानि च ॥ ४७२ ॥
 तानि प्रकृतिभेदघ्नी बुद्धिपूर्वैः प्रदापयेत् ।
 सर्वव्याधिहरश्चेत्स्वस्त्रीस्वस्थद्वितं सदा ॥ ४७३ ॥
 इति दानरसायनं लोहम् ।
 ज्ञागार्जुनो मुनीन्द्रः शशासयत्तोहशाश्वमतिगहनम् ।
 तस्यार्घ्यस्य अतये धयमेतं द्विगदाह्नरैर्वक्ष्यामः ॥ ४७४ ॥
 मेने मुनिः स्वतन्त्रे भूयः पाकं न पलपञ्चकादध्वर्षाक् ।
 सुवहुप्रयामदोषादूर्ध्वञ्च न पलत्रयोदशंकात् ॥ ४७५ ॥
 तृत्रायसि पचनीये पञ्चपनादौ त्रयोदशपनकान्ते ।

नीहास्त्रिगुणात्रिफलाग्राह्या पङ्क्तिः पलैरधिकां ॥ ४७६ ॥

मारुणपुटनस्थालीपाकास्त्रिफलैकभागसंपाद्याः ।

त्रिफलाभागद्वितयं ग्रहणीर्यं लोहपाकार्थम् ॥ ४७७ ॥

सर्वत्रायः पुटनायथैषां शरावसंख्यानाम् ।

प्रतिपलमेव त्रिगुणं पाकर्थं काथमादेयम् ॥ ४७८ ॥

सप्तपलादौ भागे पञ्चदशान्तेभ्यसां शरावैश्च ।

चण्डीकादशकान्तैरधिकं तद्वारिकर्तव्यम् ॥ ४७९ ॥

तत्राष्टमो विभागः श्रेयः काथस्य यत्नतः स्थाप्यः ।

तेन हि मारुणपुटनस्थालिपाका भविष्यन्ति ॥ ४८० ॥

पाकार्थं तु त्रिफला भागद्वितये शरावसंख्यातम् ।

प्रतिपलमम्बुससं स्यादधिकं द्वाभ्यां शरावाभ्याम् ॥ ४८१ ॥

तत्र चतुर्थो भागः श्रेयो निपुणैः प्रयत्नतो ग्राह्यः ।

अयसः पाकार्थत्वात् स च सर्वस्मात् प्रधानतमः ॥ ४८२ ॥

पाकार्थमश्रमसारे पञ्चपलादौ त्रयोदशपलान्ते ।

दुग्धशरावद्वितयं पादैरेकाधिकैरधिकम् ॥ ४८३ ॥

पञ्चपलादिमात्रास्तदलाभे तदनुसारतो ग्राह्यम् ।

चतुरादिकमेकान्तं शक्तावधिकं त्रयोदशकात् ॥ ४८४ ॥

त्रिफलात्रिकटुकचित्रककान्तक्रामकविडङ्गचूर्णानि ।

अन्यान्यपि देयानि पञ्चाशस्य च बीजानि ॥ ४८५ ॥

जातोफलजातोकोपैलाकडोलकलवङ्गानाञ्च ।

सितकृष्णजीरकयोरपि चूर्णान् पयसा समानि स्युः ।

त्रिफलात्रिकटुविडङ्गा नियता अन्ये यथा प्रकृतिः ॥ ४८६ ॥

कालायसंदीपहृते जातोफलादेर्लवङ्गकांतस्य ।

क्षेपः प्रज्ञातुरूपः सर्वस्योनस्य चैकाद्यैः ॥ ४८७ ॥

कान्तिक्रामकमेकं निःशेषप्रदीपमपहरत्ययसः ।

द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमाख्यं देयं यथा प्रकृति ॥ ४८८ ॥

यदि भेषजभूयस्त्व' स्तोकत्वं वा तथापि चूर्णानाम् ।

अयसासाम्भं संख्या भूयोऽल्पत्वेन भूयोऽल्पा ॥ ४८९ ॥

इति साध्यसाधनविधिः ।

गजकर्णपत्रमूलैः शतावरीभृङ्गकेशराजरसैः ।

षाद्यस्थालीपाकं दद्यात् प्रत्येकमेकं वा ॥ ४९० ॥

इति स्थालीपाकभेषजानि ।

त्रिफलांबुभृङ्गकेशर शतावरिकाकन्दमाणसहजरसैः ।

भङ्गातककरिकर्णच्छदमूलपुनर्नवा स्वरसैः ॥ ४९१ ॥

इति पुटभेषजानि । इति नागार्जुनो लेहः ।

समूलपत्रामुत्पाद्य ग्राह्णीं प्रचाल्यवारिणां ।

उलूखलेक्षोदयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत् ॥ ४९२ ॥

रसं चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

भेषजानि च पेथानि तत्रेमानि प्रदापयेत् ॥ ४९३ ॥

हरिद्रामलकं कुट्टं विहत्तां सहरितकोम् ।

एतेषां पलिकान् भागा च्छेषास्तु कार्पिकाम्बिदुः ॥ ४९४ ॥

पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि सैन्धवं शर्करं च्च ।

सर्वमेतत्समालोह्य शनैर्मृद्गनिना पचेत् ॥ ४९५ ॥

एतन्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिय जायते ।

सप्तरात्रप्रयोगेण श्रुतमात्रन्तु धारयेत् ॥ ४९६ ॥

हृन्म्याष्टादशकुट्टानि क्षर्गामिं पड्डिधानि च ।

पञ्चगुल्मान् प्रमेहाय कासं पञ्चविधं जयेत् ॥ ४९७ ॥

वन्ध्यानाश्चैव नारीणां नराणामस्परतमाम् ।

घृतं सारस्वतं नाम वर्णायुर्वल्लवर्द्धनम् ॥ ४९८ ॥

इति सारस्वतं घृतम्

गुडूच्यपामार्गविडङ्गशंखिनी वचाशतावर्यभयामह्वैपधैः ।
 घृतं विपक्वं पिबतां प्रशस्तं वचस्तु येषां विकलञ्च जल्पताम् ॥४८८८
 इति गुडूच्यादिघृतम् ।

यत्कन्दनालदलकेसरवद्विपक्वं
 नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।
 सर्पिश्चतुष्कुबलयं सहिरस्यपात्रं
 मेध्यं गवामपि भवेत्किमुमानुपाशाम् ॥ ५०० ॥
 इति चतुष्कुबलयघृतम् ।

आजं पयः शृङ्गवेरं वचाशियुहरोत्तकी ।
 पिप्पल्यो मरिचं पाठा सैन्धवं दशमं घृतम् ॥ ५०१ ॥
 शृङ्गवेरादयोभागा लवणान्ताः पलायकम् ।
 चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥ ५०२ ॥
 एतत्प्रशितमात्रेण किन्नरैः सह गीयते ।
 लडगद्गदमूकत्वं धानादेव प्रशाम्यति ॥ ५०३ ॥
 नष्टञ्च स्मरते ग्रन्थं श्रुतिश्चाप्युपजायते ।
 एतत्सारस्वतं नाम स्मृतिमेधाविवर्द्धनम् ॥ ५०४ ॥
 इति द्वितीयसारस्वतं घृतम् ।

मडूकीं सवर्चां सशंखकुसुमां सत्रह्णसौवर्चलाम् ।
 गुञ्जां श्वेतवतीं शतधरियुतां ब्राह्मीं गुडूचीं तथा ॥ ५०५ ॥
 पिष्ट्वाशैः पलिकैरिमानि विधिवद्ब्याणि प्रस्त्रावणम् ।
 सर्पिष्णुस्थमथाढकेन पयसा युक्तिं पचेत्पाचनम् ॥ ५०६ ॥
 नाम्नाष्टांगमिदं विदेहरचितं ख्यातं पिबेद्यो घृतम् ।
 सश्लोकस्य सहस्रमेकदिवसेनैवाखिलं धारयेत् ॥
 अक्षीणाप्रतिहीनवारि मधुरस्रष्टाभिघायी सदा ।

लोके शक्रहृहसतीसमृष्ट्या पूष्यश्च नित्यं सदा ॥ ५०० ॥
 अत्यष्टांगमङ्गलं हृतम्
 सतताध्ययनं वादः परतन्त्रावलोकनम् ।
 सद्विद्याचार्यसेवा च बुद्धिमेधाकरो गणः ॥ ५०५ ॥
 आयुष्य भोजनं जीर्णं वैगानामविधारणम् ।
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानि च वर्जयेत् ॥ ५०८ ॥
 न केवलं दीर्घमथायुरश्रुते रसायनं यो विधिवन्निपेवते ।
 गतिं सदिव्या मुनिसेवितां शुभां प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम् ॥ ५१० ॥
 इति वङ्गसेने रसायननिदानचिकित्साधिकारः
 समाप्तः ॥ ७३ ॥

अथ वाजीकरणाधिकारमाह ।

रक्तेन कुण्ठं श्लेष्म वाताभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् ।
 पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां क्षीणं मासंतपित्ततः ॥ १ ॥
 कृच्छ्राख्ये तान्यसाध्यन्तु विदोष मूत्रविड्निभम् ।
 तेष्वाम्बाष्कुक्रदोषांस्तान् सैहस्वेदादिभिर्जयेत् ॥ २ ॥
 क्रियाविगेषैर्मतिमां स्थैवोत्तरवस्तिभिः ।
 पाययेत्सर्पं सर्पिं भिषक्गोणितगोपिणाम् ॥ ३ ॥
 धातुकीपुष्पखदिर दाहिमार्जुनसाधितम् ।
 कुण्ठपाथ्ये पित्रेत्सर्पिः शालिसारादिसाधितम् ॥ ४ ॥
 ग्रन्थिभूते पित्रेत्सर्पिं श्विनकोशीरङ्गिगुभिः ।
 श्विम्भं वान्तयिरिक्तञ्च निरूहमनुवासितम् ॥ ५ ॥
 योजयेच्छुक्रदोषात्तं सम्यगुत्तरवस्तिना ।
 विधिमुत्तरवस्त्यन्तं कुर्व्यादार्त्तवशुद्धये ॥ ६ ॥

स्त्रीणां स्त्रैः हृदि युक्तानां चतसृष्वार्त्तवार्त्तिषु ।
 कुर्यात्कल्कमिमञ्चापि पथ्यानां वमनानि च ॥ ७ ॥
 ग्रन्थिभूते पिवेत्पाठां तूर्णपणं वृक्षकाणि च ।
 दुर्गन्धे पूयसंक्राये मज्जस्तुत्ये तथार्त्तवे ॥ ८ ॥
 पिवेद्भद्रश्रियः काथं चन्दनकाथमेव च ।
 शुक्रदोषहराणाञ्च यथास्त्रमदधारणम् ॥ ९ ॥
 योगैः ममस्तैः सृष्टैस्त्लैले मूपालिकां पचेत् ।
 तां भक्षयित्वा पीत्वा ऽनुशर्करामधुना पयः ।
 नरद्यटकवङ्गच्छेदं शतवारं निरन्तरम् ॥ १० ॥
 चूर्णं विदार्याः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ।
 सर्पिः क्षेद्रयुतं लीढा दशगच्छेन्नरोऽङ्गनाः ॥ ११ ॥
 एवमामलकचूर्णं स्वरसेनैव भावितम् ।
 शर्करामधुसर्पिभ्यां युक्तं लीढापयः पिवेत् ।
 एतेनांशोतिवर्षोऽपि युवेव परिहृत्यते ॥ १२ ॥
 विदारोकन्दकल्कञ्च घृतेन प्रयसा नरः ।
 उदुम्बरसमं खादे हृदोऽपि तरुणायते ॥ १३ ॥
 अश्वत्थफलशुङ्गाय मूलं त्वग्निः शृतं पयः ।
 पीत्वा सशर्करैश्चैव हृदोऽपि तरुणायते ॥ १४ ॥
 स्वयं गुप्ताखखसयोर्वीजचूर्णं मशर्करम् ।
 धातोस्तैश्च नरः पीत्वा पयसा न चयं ब्रजेत् ॥ १५ ॥
 मापाणां पलमेकन्तु संयुक्तं मधुसर्पिषा ।
 तं लीढानुपिवेत् क्षीरं तेन वाजी भवेन्नरः ॥ १६ ॥
 कर्पं मधुकचूर्णन्तु घृतक्षीद्रसमन्वितम् ।
 पयोनुपानं यो लिङ्घ्यात् सगच्छेद्दशचाङ्गनाः ॥ १७ ॥
 घृष्टीनां वृद्धवत्सानां मापवर्णभृतां गवाम् ।

यत्क्षीरं तत्रांशं सन्ति बलकामेषु जन्तुषु ॥ १८ ॥
 शर्करायास्तुलैकं स्यादेकं गव्यस्य सर्पिषा ।
 पक्त्वा पूपालिकां खादे ब्रह्माः सूर्यस्य योषितः ॥ १९ ॥
 इति पूपालिका ।

दध्नीर्धातुकमीपदन्तमधुरं खण्डस्य चन्द्रद्युतेः ।
 प्रस्यं क्षीद्रपलं पलञ्च हविषः शुण्ड्याश्चतुर्माषिकम् ॥
 अन्तार्धं मरिचाद्विडङ्गत इह द्वौ माषकावैकतः ।
 कृत्वा श्लेषटाच्छनैः कंठलेनोन्मथ्यविस्त्रावयेत् ॥ २० ॥
 मृद्वाण्डे मृगनाभिचन्दनं रससृष्टे गुग्गुधूपिते ।
 कर्पूरेण सुगन्धितां तदखिलां संलोष्य संस्थापयेत् ॥
 या पीता मधुरस्वरेण सुरसा सेयं रसाला तथा ।
 ख्याता मन्मथदीपनी सुरचिता कान्ते व नित्यं प्रिया ॥ २१ ॥
 इति रसाला ।

शुभेऽग्निदेशसंभूतं पलगतं सम्यग्खगन्ध्यायाः ।
 पुष्येऽग्नि सचुम्बं द्रोणेऽग्नि पचेत् सुविद्वान् ॥ २२ ॥
 ज्ञात्वाष्टभागशेषं गृह्णीयात्तद्रसं सुपरिपूतम् ।
 हे चैवात्र पलगतं दद्याच्छांगस्य शुद्धमांसस्य ॥ २३ ॥
 सर्पिः प्रस्यमयेकं मिथ्यं गोपयश्चतुर्गुणं दद्यात्
 कल्कानक्षमांशानुध्वंसितः सप्रवदयामि ॥ २४ ॥
 काकोनीद्वे मृद्धौ द्वे मेदे जीवकं स्वयं गुप्ताम् ।
 ऋत्तं भकमेनां मधुकं मृद्धीकां शूर्पपर्णीञ्च ॥ २५ ॥
 जीवन्तीं सोपकुल्यां बलां विदारीं शतावरीञ्चापि ।
 दत्त्वा मम्यं विपचेत्सर्पिरयो हृत्य पीत्वा च ॥ २६ ॥
 मधुगर्करयोः कुडवे दत्त्वा भाण्डे स्थिते मृदितम् ।

लीकृतत्पाणितल यथेष्टाहारमश्रोयात् ॥ २७ ॥

घोषञ्चतशिशुहृदा घोषेन्द्रियाहीनमासाञ्च ।

प्रांश्यप्राप्नुयु सद्यो पुष्टिवन्नारोग्यतेजासि ॥ २८ ॥

सपयुज्य सर्पिरेतत्सतिवर्षोऽपि युवेव भूत्वा ।

बहुश स्त्रियोऽभिगच्छेत् न चात्र शक्रचयं लभते ॥ २९ ॥

पुत्रार्थिनी च नारीलभते पुत्रान् वयस्यंतीतेऽपि ।

बन्ध्यापि लभते पुत्रं प्रयोगादश्वगन्धायाः ॥ ३० ॥

उमयुक्ते यं पुरुषस्त्रिमास सार्धमास वा ।

नारीशतं सगच्छेन्नैव भजेद्योपितां वृत्तिम् ॥

खर्मलित्वं बलोपलितैर्न चास्य देहोऽभिभूयते चिंप्रम् ॥ ३१ ॥

वातव्याधिभिर्नात्तस्तथैव हृदस्तिशूलात्तां ।

भुजाना सर्पिरिदं नरानौरोगा भवन्तीह ॥ ३२ ॥

एवं जगद्विस्तार्य सर्पिरिदं वाजिगन्धायाः ।

त्र्येष्टं वृत्तीकरणं निर्दिष्टं पूर्वमश्विभ्याम् ॥ ३३ ॥

इति वृद्धदश्वगन्धाद्यष्टतमः ।

अश्वगन्धाप्रस्थमेकं दुग्धस्रैवाढकं द्वयम् ।

दृप्तप्रस्थमिदं दद्यात् ऋत्नैर्द्विग्निना पचेत् ॥ ३४ ॥

त्रिकटुकं चतुर्जातं विडङ्गं जातिपत्रकम् ।

बला चातिबला चैव श्वदद्रा वृद्धदारुकम् ॥ ३५ ॥

पलैकञ्च प्रदातव्यं लोहं वङ्गं तथाश्वकम् ।

प्रस्थार्धं माक्षिकं दद्यात् प्रस्थार्धं शर्कराशुभा ॥ ३६ ॥

सर्वमेतद्विनिक्षिप्य सिग्धे भाण्डे निधापयेत् ।

ही कालौ भक्षयेन्नित्यं समोदग्नाग्निबलं यथा ॥ ३७ ॥

अथैवातं हनुस्तम्भं मन्यास्तम्भं कटिपहम् ।

शोषसन्धिगतं वातं मस्थिभङ्गञ्च गृह्णसीम् ॥ ३८ ॥

अग्निदोषञ्च त्वग्दीप धाददोष तथैव च ।
 नर्भप्रसवजान्दोषा नामगर्भस्त्रवाञ्च यत् ॥ ३८ ॥
 पाण्डुत्वमामवातञ्च शुक्रदोषञ्च शण्डताम् ।
 सर्ववातामिहन्त्ये त यथा सिद्धो गजानिव ॥
 अश्वगन्धादिविख्यातं सर्ववातरुजापहम् ॥ ४० ॥

इत्यश्वगन्धादिष्टम् ।

दृष्ट शतावरीगर्भं क्षीरे दृश्यगुणे श्रुतम् ।
 रेतःशुद्धिकरं तच्च शस्तुं चाप्यार्त्तवार्त्तिषु ॥ ४१ ॥
 यद्भव्यं पुरुषं कुर्याद्वाजीवसुरतक्षमम् ।
 तद्वाजीकरमाख्यात मुनिभिर्भिषजास्वरैः ॥ ४२ ॥
 क्लीव स्यात् सुरताशक्त स्तदभावः क्लैव्यमुच्यते ।
 तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते ॥ ४३ ॥
 तैस्त्रैर्भावैरदृश्यैः स्तुरिरसोर्मनमि कृते ।
 ध्वज पतत्यतो नृणां क्लैव्यं समुपजायते ॥
 द्वेषस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लैव्यं तन्मानसं स्मृतम् ॥ ४४ ॥
 अन्नं रन्ध्रोष्णसवणै रतिमात्रेण सेवितं ।
 सौम्यधातुचयोऽदृष्टं क्लैव्यं तस्मात् प्रजायते ॥ ४५ ॥
 अतिव्यवायशीलोयो न च वाजीक्रियारतः ।
 ध्वजमद्भ्रमवाप्नोति मशुकचयहेतुकम् ॥ ४६ ॥
 महतामेद्ररोगेण चतुर्थीक्लीवता भवेत् ।
 वीर्यवाहिशिराछेदान् सैहनानुन्नतिर्भवेत् ॥ ४७ ॥
 बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद् बद्धचर्यते ।
 पष्टं क्लैव्यं स्मृतं तच्च शुक्रस्तंभनिमित्तकम् ॥ ४८ ॥
 अन्नप्रभृतियत्क्लैव्यं सहजं तद्वि सप्तमम् ॥ ४९ ॥
 असाध्यं सहजं क्लैव्यं मर्मोच्छेदाच्च गृह्यते ।

साध्यानामवशिष्टानां कार्यो वाजीकरो विधिः ॥ ५० ॥
नरो वाजीकराम्भत्ते सम्यक् शुद्धो निरामयः ।
आसत्ततिं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वन्तु षोडशात् ॥ ५१ ॥
न तु वै षोडशादर्वाक् सप्तत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ ५२ ॥
शुष्कं रूक्षं तथा काष्ठं जन्तुकीटविजर्जरम् ।
धृतमाशुविशीर्यंतं तथा हृद्गः स्त्रियं व्रजेन् ॥ ५३ ॥
शोधकासञ्चरार्शांसि स्वरकार्यातिपांडुताः ।
अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्च क्षयकादयः ॥ ५४ ॥
आयुष्मन्तो मृन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विता ।
स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ ५५ ॥
विभिस्त्रिभिरहोभिश्च सेवेत मदिरां नरः ।
सर्वर्तुषु नरो ग्रीष्मे पञ्चाद्योषां भजेद्बुधः ॥ ५६ ॥
ग्लानिः श्रमश्च दीर्बल्यं धात्विन्द्रियबलक्षयः ।
क्षयदुर्गुणपदंगाद्यां रोगाद्यातीव दुर्जयाः ॥
अकालमरणश्च स्याद्भ्रजतः स्त्रियमन्धया ॥ ५७ ॥
रजस्वलामकामाश्च मलिनामप्रियामपि ।
वर्णबद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ॥ ५८ ॥
हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां योनिदोषसमन्विताम् ।
स्वगोत्रां गुरुपत्नीश्च तथा प्रव्रतामपि ॥
सन्ध्ययोः पर्वकाले च नोपेयात्प्रमदां नरः ॥ ५९ ॥
रजस्वलां गतवंतो नरस्यासंयतात्मनः ।
दृष्ट्यायुस्तेजसां हर्षनि रधम्मथ ततो भवेत् ॥ ६० ॥
लिङ्गिनीं गुरुपत्नीश्च स्वगोत्रामथ पर्वसु ।
हृदां वा सन्ध्ययोश्चापि गच्छेज्जीवितसंक्षयम् ॥ ६१ ॥

वयोहृष्यगुणोपेतौ तुल्यशीलगुणान्वयाम् ।
 अभिकामोऽभिकामाख्यां हृष्टो हृष्टामलं कृताम् ॥
 सेवितप्रमदां नित्यं वाजीकरणसेवनः ॥ ६२ ॥
 स्नानं सशर्करं चीरं मांसभोक्ष्याणि गौडकाः ।
 सुजलं स्वप्नसेवा च व्ययायान्तो हितानि तु ॥ ६३ ॥
 स्त्रीस्त्रक्षयं भृगयतां वृद्धानां च रिरंसताम् ।
 क्लीवानामल्पशुक्राणां योगा वाजीकरो हिताः ॥ ६४ ॥
 इक्षुरगोक्षुरकः शतमूली वानरिनागबलातिबलाच ।
 चूर्णमिदं पयसानिशिपेर्यं यस्य गृहे प्रमदाशतमस्ति ॥ ६५ ॥
 माचीकधातुमधुपारदलोहचूर्णं
 पथ्या शिलाजम्बुबिडङ्गघृतानि लिङ्घ्यात् ।
 एकाधिविशतिं महानि गदार्दितोऽपि
 चाशीति कोऽपि रमयेत्प्रवसो युषेव ॥ ६६ ॥
 गवां विरूढवत्सानां सिद्धं पयसि पायसम् ।
 गोधूमैस्तस्त्रिताचींद्र सर्पिमिश्रं सुशीतलम् ।
 भुक्त्वा वाप्यतिजीर्णोऽपि दशदारा व्रजत्यपि ॥ ६७ ॥
 पिप्पलीलवणोपेतौ वत्साण्डौ चीरसर्पिषा ।
 माधितौ भक्षयेद्यस्तु सगच्छेत्प्रमदागतम् ॥ ६८ ॥
 वत्साण्डमिश्रे पयसि भावितानऽमलखिलान् ।
 यः खादेत्स नरो गच्छेत् स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥ ६९ ॥
 कुन्दीरकूर्मनक्राणा मण्डान्ये च हि भक्षयेत् ॥ ७० ॥
 उद्यटाचूर्णमप्येव क्षीरेणोत्तममुच्यते ।
 शताथर्व्युद्यटाचूर्णं पयमेव सुस्त्रांजुना ॥ ७१ ॥
 घृतनितां मापयिदन् दुग्धे मिदं मितौष्यसंयुक्तम् ।
 भुक्तं तदेव कुरुते गतिं रमयत्य शतयोषाम् ॥ ७२ ॥

त्रिकण्टकात्मगुप्तानां बीजचूर्णं संशर्करम् ।

क्षीरेण यः पिबेद्भक्षे इश्वारं निरन्तरम् ॥ ७३ ॥

घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

शर्करापिप्पलीक्षीद्र युक्ते तद्व्यमुच्यते ॥ ७४ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

मापाणामात्मगुप्तानां बीजानामाटकत्रयम् ।

जीवकर्पभको मेदे वीराह्वदी शतावरी ॥ ७५ ॥

मधुकं चाश्वगन्धा च साधयेत् कुडवोन्मितम् ।

तमेवास्मिन् घृतप्रस्थे द्रव्याद्दशगुणं पयः ॥ ७६ ॥

विदारिणीं दशप्रस्थं प्रस्थमिन्दुरकस्य च ।

दत्त्वा मृद्वग्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निघापयेत् ॥ ७७ ॥

शर्करायास्तुगाक्षीर्याः क्षीद्रस्य च पृथक् पृथक् ।

भागान्घृतुपपलांश्चात्र पिप्यत्याश्च द्वयं पलम् ॥ ७८ ॥

पलंपूर्वमतो लीढ्वा ततोऽन्नमुपयोजयेत् ।

यदोच्छेदक्षयं शुक्रं शिफसद्योत्तमं बलम् ॥ ७९ ॥

इति मापबलम् ।

गोधूमाश्च पलशतं निःकाथ्य सलिलाटके ।

पादावशेषे पूते च द्रव्याणीमानि दापयेत् ॥ ८० ॥

गोधूमं युञ्जातफलं मापद्राक्षापरूपकम् ।

काकोलीक्षीरकाकोली विदारो च शतावरो ॥ ८१ ॥

अश्वगन्धा मखर्जूरा मधुकं दूरपणं सिता ।

भङ्गातकं चात्मगुप्ता समभागानि कारयेत् ॥ ८२ ॥

घृतप्रस्थं पचेदेव क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

मृद्वग्निनाथ सिद्धेऽस्मिन् द्रव्याण्ये तानि निक्षिपेत् ॥ ८३ ॥

त्वंगोला पिप्पलीधान्यं कर्पूरं नागकेसरम् ।

यथालाभं विनिक्षिप्य सिंताक्षीद्रपलाष्टकम् ॥ ८४ ॥

दत्वेक्षुखण्डमालोद्य विधिवद्विनियोजयेत् ।

शाल्योदनेन भुञ्जीत पिवेन्मांसरसेन वा ॥ ८५ ॥

केवलं वा पिवेदस्य पलमात्रं प्रयत्नतः ।

न तस्य लिङ्गशैथिल्यं नच शुक्रक्षयो भवेत् ॥ ८६ ॥

बल्यं परं वातहरं शुक्रसंजननं परम् ।

परमोजकरञ्जैव पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥ ८७ ॥

वातपित्तहरं हृत्थं पित्तगुल्महरं परम् ।

मूत्रक्षुच्छप्रशसनं वृद्धानां चापि शस्यते ॥ ८८ ॥

पलद्वयं तदाश्रीयाद्दशरात्रमंतंद्रितः ।

स्त्रीणां शतं च भजते पीत्वा ह्यनुपिवेत्पयः ॥ ८९ ॥

अश्विभ्यां निर्मितं चैव गोधूमाद्य रसायनम् ॥ ९० ॥

जलद्रोणे तु गोधूमं क्वाथे तच्छेपमाटकम् ।

युञ्जातकस्य स्याते तु तद्गुणं तालमस्तकम् ॥ ९१ ॥

इति गोधूमाद्यं घृतम् ।

जीवन्यतिबलामेदा काकोलीद्वयजीरकैः ।

साभयातिश्रुता कृष्णा काकंनामा रसायनैः ॥ ९२ ॥

स्वयगुप्ता शटी गृद्धी जीवकशारिवाहयैः ।

सहाचरं वरायिम्ब पिप्पलीमूलभर्जनैः ॥ ९३ ॥

पिट्टैस्त्रैलं घृतं पक्वं क्षीरेणाष्टगुणेन च ।

दत्तमनुवासनैर्ज्ञेयं शुक्राग्निबलवर्धनम् ॥ ९४ ॥

हृंहणं वातपित्तघ्नं गुल्मानाद्य हरं परम् ।

नस्यैः पानेयं संयुक्तं मूर्ध्वजदुग्दापहम् ॥ ९५ ॥

इति जीवन्तीयमकम् ।

कूषाण्डकात्पलगतं सुखिन्नं निष्कुली कृतम् ।

प्रस्थं च घृततैलस्य तस्मिन् तप्ते निधापयेत् ॥ ८६ ॥

त्वक्पत्रधान्यकथ्योषं जीरकैलार्द्रकं पलम् ।

पङ्गुन्याचव्यमातङ्गं पिप्पलीशृङ्गवेरकम् ॥ ८७ ॥

शृङ्गाटकं कशेरुक्ष प्रलम्बं तालमस्तकम् ।

चूर्णीकृतं पलायश्च गुडस्य तु तुलां पचेत् ॥ ८८ ॥

शीतीभूते पलान्यष्टौ मधुनः संपदापयेत् ।

कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनां च दीपनम् ॥ ८९ ॥

कश्यानां वृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम् ।

प्रमदांसु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः ॥ ९० ॥

क्षयेण च गृहीतानां परमेतद्भेषजं मतम् ।

कासं श्वासं ज्वरं हृत्कां हन्ति हृदिमरोचकम् ॥

गुडकूषाण्डकं ख्यातं मग्विभ्यां समुदाहृतम् ॥ ९०१ ॥

इति गुडकूषाण्डकम् ।

यत्किञ्चिन्मधुरं सिग्धं जीवनं तर्पणं गुरु ।

हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तद्व्यमुच्यते ॥ ९०२ ॥

श्रम्यंगच्छादनस्नानं गन्धमाख्यविभूषणैः ।

गृहशय्यासनंसुखैर्वासीभिर्विदितैः प्रियैः ॥ ९०३ ॥

विहङ्गानान्तुतैरिटैः स्त्रीणां वाऽऽभरणस्त्रनैः ।

संवादनैर्वस्त्रोणा मिष्टानाञ्च हृषायते ॥ ९०४ ॥

सुरूपा यौवनावस्था लक्षणेर्वा विभूषिता ।

यावस्थां शिचिता चैव सा स्त्री हृष्यतमा स्मृता ॥ ९०५ ॥

जरयाहृतया शुक्रव्याधिभिः कर्मकर्मणात् ।

नराणां मरणं शस्तं मधिव्रातादसेवनात् ॥

क्षयाद्भयादघिस्रावात् स्त्रीकात् स्त्रीदीपकर्मणात् ॥ ९०६ ॥

श्रीर्वक्ष्य मुखशोषश्च पादुत्वं मदनं भ्रम ।

क्षौब्यं शक्रविसर्गञ्च क्षीणशक्रश्च लक्षणम् ॥ १०० ॥

इति वङ्गसेने वाजीकरणनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ७४ ॥

—०—

अथ स्नेहपरनाधिकारमाह ।

तत्र प्रथमरोगाऽनुत्पादनक्रममाह ।

हिताभिर्जुहुयान्नित्यं मन्तराग्निं समाहितम् ।

अन्नपानसमिद्धिर्वा भावाकालविचारवित् ॥ १ ॥

तत्र नित्यं प्रयुञ्जीत स्वस्थान् न परिहार्यते ।

अज्ञातानां विकाराणां मनुत्पत्तिकरं हितम् ॥ २ ॥

सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।

तदभावे हि भावानां सभाषश्च शरीरिणाम् ॥ ३ ॥

नरो हिताहारविहारमेधोसमीक्ष्यकारी विषयेष्वसत् ॥

दाताशम सत्यपर धमावानामोपसेवी च भवत्यरोग ॥४॥

मतिश्च वै कर्मसुखानुसन्धी सत्त्वं विधेयं विषदा च बुद्धिः ।

ज्ञानं तपः सत्यरतीवयोगो यन्नास्ति तन्नाभिभवन्ति रोगाः ॥५॥

अर्थेष्वलभ्येषु हतप्रयत्नं कृतादरो नित्यमुपायवत्सु ।

जितेन्द्रियं नानुत्पन्ति रोगाः स्तृक्कालयुक्तं यदि नास्ति र्वेवम् ॥६॥

नागरीनागरस्यैव रथस्यैव रथो सदा ।

समरोरस्य मेधावी हतस्वदहितो भवेत् ॥ ७ ॥

इति रोगानुत्पादनम् ।

वमनं रेचनं नस्यं निरूहयानुवासनम् । ∴

श्रेय पञ्चविधं कर्म विधानं तस्य कथ्यते ॥

आपो यथा विरुध्यन्ते स्निग्धासान्नादयत्रतः ।

तथा संशोधनद्रव्यैः स्निग्धकोष्ठात्कफं नयेत् ॥ ८ ॥

मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।

पीत्वा संशोधनं सम्य गायुष्मान् पूज्यते चिरम् ॥ १० ॥

कट्यू रूजङ्गपादस्ये वाति स्नेहं विशेषतः ।

पिवेत्प्राग्भोजनाञ्जन्तुः कट्यादीनां मलापहम् ॥ ११ ॥

पिवेत्संशोधनादूर्ध्वं मूर्ध्वजत्रुनिले गदे ।

बलितेनेन्द्रियाणाञ्च वैकल्यं क्षीपजायते ॥ १२ ॥

पश्चादातं सङ्घट्टोगं सेव्यमानं निहन्ति च ।

सहान्ने नाग्निः स्नेहो बलवर्णकरः परः ॥ १३ ॥

सोपानक्षलघो कोष्ठे निरामे धीक्ष्यपावकम् ।

पाययित्वा भिषक् स्नेहं कटूष्णं वारिं पाययेत् ॥ १४ ॥

यथा दीपं यथा कालं यथा व्याधिर्यथा बलम् ।

स्नेहं पक्वमषकं वा पाययित्वा चिकित्सकः ॥ १५ ॥

सर्पिं शरदिपातव्यं यस्मामञ्जा च माधवे ।

तन्नं प्रावृपिनात्युष्णं शीते स्नेहं पिवेन्नरः ॥ १६ ॥

जलसुष्णं हृत्ते पेयं यूपस्तेलेषु शंस्यते ।

यस्मामञ्जसिमण्डस्तु सर्वेषुशंस्यथाबु वा १७ ॥

ऋते भस्मातकस्नेहा तत्रुत्तोयं सुशीतलेम् ।

त्रिकर्पादर्धकपेण वृद्धिः सार्धपले तथा ॥ १८ ॥

ततः कपर्पेभिर्हृदिभ्य भवेद्यायत्पलत्रयम् ।

ततोऽपि च पलाधेन वृद्धिर्यावच्च षट्पलम् ॥ १९ ॥

मात्रैः ये स्नेहपानस्य जघन्यामध्येमोत्तमाः ॥ २० ॥

एकाहमुत्तमार्पेया चरहमेव तु मध्यमा ।

स्रे हमात्रा यथा योग संसृहन्तु कनीयसी ॥ २१ ॥

अहोरात्रे ष महती जीर्यत्यङ्गि तु मध्यमा ।

दिनार्धे चापराः तिस्रः स्रे हमात्राः प्रमाणतः ॥ २२ ॥

केवलं पैत्तिके सर्पिं वार्तिके लवणान्वितम् ।

देयं बहुकफे तैलं व्योषचारसमायुतम् ॥ २३ ॥

शीतकाले दिवास्त्रे ह मुष्णकाले पिवेत्रिणि ।

वातपित्ताधिके रात्री वातश्लेष्माधिके दिवा ॥ २४ ॥

पिवेत्पित्तकफे चोष्णं स्रे हमूर्च्छात्पपापहम् ।

शीत वातकफार्त्तस्य गौरवारुचिशूलकम् ॥ २५ ॥

स्युः पच्यमाने तड्दाहभ्रमोमूर्च्छांरुचिस्त्रमः ।

परिपिंच्योऽप्यनुष्णाङ्गिजीर्णस्रे हो यतो नरः ॥ २६ ॥

यवागूं प्रागयेदुष्णां कृतां पटिकतंडुलैः ।

अल्पं स्रे हां विलेपीष्व जीर्णस्रे हे सुखोदनम् ॥ २७ ॥

हृदयस्य स्रे हसिद्धेन यूषेनाल्पशृतेन वा ।

पिवेत्संगमनं स्रे ह मयकतले प्रकाङ्कितम् ॥ २८ ॥

सिद्धये पुनराहारि नैशे जीर्णं पिवेत्तरः ।

स्रे हसात्परः क्लेशसहो दृढकाले च शीतले ॥ २९ ॥

अच्छमेय पिवेत् स्रे ह मच्छपानं हि ग्रीभनम् ।

दृवाद्यमनभियन्दि भोज्यमंशं प्रमाणतः ॥ ३० ॥

नातिस्त्रिगुधमसंकीर्णं सुस्रे हं पातुमिच्छता ।

पियेत्रहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि वा ॥ ३१ ॥

मसरावात्परं स्रे ह सात्परभावाय कल्पते ।

नृदुकोटस्त्रिरात्रे ष छिद्यत्यच्छोपसेवया ॥

स्निद्यति कुरकोटस्तु सतरात्रे ष मानवः ॥ ३२ ॥

मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यते ।
 विष्टभ्य वापि जीर्येत वारिपोष्ये न वामयेत् ॥
 ततः स्नेह पुनर्दद्यात्तद्वुद्धोद्यै देहिने ॥ ३३ ॥
 स्नेहाऽजीर्णविशकायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ।
 तनोद्दारो भवेच्छुद्धो रुचिः स्यान्न भवेन्नति ॥ ३४ ॥
 स्नेहपीतस्तु तृष्णायां पिबेदुष्णोदकं नरः ।
 एवं चानुप्रशाम्यन्तं स्नेहमुष्णाद्भुङ्क्ते नोद्धरेत् ॥ ३५ ॥
 स्नेहद्विषः शिशुन्वृद्धान् सुकुमासुंश्च क्षुण्णानपि ।
 तृष्णालुं चोष्णकाले च सहभक्तेन पाययेत् ॥ ३६ ॥
 बालवृद्धादियु स्नेहपरिहारासहिष्णुम् ।
 योगानिर्माननुद्देगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥
 प्राश्यमांसरसान् स्नेहान् पेया वा स्नेहमर्जिताः ।
 पिवेत्सुखोष्णं मनुजः सद्यः स्नेहनं सुच्यते ॥ ३८ ॥
 धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सलवणं पथः ।
 दध्नी रसं सारगुडं पीत्वा स्निध्यति मानवः ॥ ३९ ॥
 सर्पिष्मतीबहुतिना तथैव खल्वतंडुला ।
 सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनं सुच्यते ॥ ४० ॥
 शर्कराष्टतसंस्पृष्टे दुह्याद् गां कलसेऽथवा ।
 पाययिदन्नमेतद्धि सद्यः स्नेहनं सुच्यते ॥ ४१ ॥
 विषर्जयेत् स्नेहपानं मजीर्णीतरुधल्दरी ।
 दुर्बलो रोचकोऽस्थूलो मूर्च्छार्क्षी मदपीडितः ॥ ४२ ॥
 हृद्याभिभूतस्त्रयिनः श्रन्तः पाणक्तमान्वितः ।
 वस्तिदत्तो विरिक्तश्च वाग्लोयथापि मानवः ॥ ४३ ॥
 अकाले च मसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ।
 स्नेहपानाद्भवेदेया मृर्षा नानाविधो गदः ॥ ४४ ॥

गदा वा कृच्छतां यान्ति न सिध्यन्ति तथा पुनः ।

उष्णोदकोपचारी स्याद् ब्रह्मचारी चपाशयः ॥ ४५ ॥

वेगरोधनव्याधामक्रोधशोकहिमातपान् ।

वर्जयेत्प्रयतो नित्यं सेवयेच्छयनामनम् ॥ ४६ ॥

स्त्रे हं पीत्वा पुनः स्त्रे हं प्रतिभुञ्जानमेव च ।

स्त्रे ह्यप्यापचारादिं जायन्ते दारुणा गदाः ॥ ४७ ॥

पुरोपं ग्रन्थितं हृद्यं वायुरप्रगुणो विटम् ।

पक्वा खरत्वं रौच्यञ्चं गात्रस्याऽस्त्रिग्धलक्षणम् ॥ ४८ ॥

वातानुलोम्यं दीप्तान्निर्वर्चः स्त्रिग्धमसंहितम् ।

मार्दवं स्त्रिग्धता चाङ्गे स्त्रिग्धानामुपजायते ॥ ४९ ॥

पांडुतासदनं तन्द्रा पुरीषस्य विपक्वता ।

उत्कृशो जाड्यमरुचिः स्यादतिस्त्रिग्धलक्षणम् ॥ ५० ॥

मिथ्याहारादिना लोके स्त्रे हः पीतो ज्वरादिहृत् ।

प्रकुर्यात्तद्गुणं तत्र मूलं ज्ञात्वा विरेचनम् ॥ ५१ ॥

हृत्तस्य स्त्रे हनं स्त्रे हिरतिस्त्रे हस्य रूक्षणम् ।

श्यामाकपोरदूपात्र तक्रपिण्याकसक्तुभिः ॥ ५२ ॥

दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्टः प्रत्यग्रधातुर्वलवर्णयुक्तः ।

हृदेन्द्रियो मन्दज्वरः शतायुः स्त्रे ह्योपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ५३ ॥

स्त्रे हमेव परं विद्याद् दुर्बलानलदीपनम् ।

बलं स्त्रे हसमिद्भिद्यं समायातः सदुर्वलः ॥ ५४ ॥

स्नेहे व्यायामसंशोत वेगाघातप्रजागरान् ।

दिवास्वप्नमभिव्यन्दि रुक्षामश्च विवर्जयेत् ॥ ५५ ॥

इति वङ्गसेने स्त्रे हपांनाधिकारः समाप्तः ॥ ७५ ॥

अथ खेदाधिकारमाह ।

येषां नस्य विधातव्यं वस्त्रियैवापि देहिनाम् ।

शोधनीयाश्च ये केचित् पूर्वं खेद्यास्तु ते मताः ॥ १ ॥

पश्चात् खेद्या हृते शल्ये मूढगर्भाद्युपद्रवाः ।

सम्यक् प्रजाताऽकाले च पश्चात् खेद्यैव यत्नतः ॥ २ ॥

खेद्यः पूर्वं च पश्चाच्च भगदर्थ्यर्गसस्तथा ।

अश्मर्या चातुरो जन्तुः शिष्याञ्छास्त्रे प्रचक्ष्महे ॥ ३ ॥

स्नेहक्षिन्न शरीराय तैलाभ्यक्तार्थं देहिने ।

दोषानांर्त्तवकालज्ञो ध्यानखेदं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

नानभ्यक्ते नापि चास्निग्ध देहे खेदो योज्यः स्नेहवद्भिः कथञ्चित् ।

दृष्टं लोके काष्ठमस्निग्धमाशु गच्छेद्भङ्गं खेदयोगैर्गृहीतम् ॥ ५ ॥

मांसमापतिलादीनां बालुकानामथापि वा ।

कुम्भीपिण्डेऽष्टकाखेदा न्नाय प्रस्तरसंकरात् ॥ ६ ॥

वातघ्नैर्दशमूलैर्वा शीतैरसच्छाद्य चक्षुषी ।

हृषणो हृदयं दृष्टो खेदयेन्मृदुवा न वा ॥

मध्यमं वह्णौ शिष्यं मङ्गावयवमिष्टतः ॥ ७ ॥

खेदो हितस्वनाग्नेयो वाते मेदकफाहृते ।

निवातगृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ॥ ८ ॥

उपनाहाह्वयक्रोध भूरिपानक्षुधातपाः ।

खेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणाहृते ॥ ९ ॥

सर्वान् खेदा त्रिवाते च जीर्णैश्वा च कारयेत् ॥ १० ॥

व्याधौ शीते शरीरे च महान् खेदो महावले ।

दुर्बले दुर्बलः खेदो मध्यमे मध्यमो मतः ॥ ११ ॥

हलासे रुचणः खेदो रुचस्निग्धः कफानिले ।

कफमेदो हृते वाते सेवेत्, कोष्णं गृहं रविम् ॥ १२ ॥

तत्र तापोष्णस्वेदौ विशिष्यत. श्लेष्मणो । उपनाहस्वेदो वातघ्नः
अन्यतरस्मिन् पित्तसंसृष्टे द्रवस्वेद इति कफमेदोऽन्विते वार्यो नि-
वातग्रहातपगुरुप्रावरणादिभिः स्वेदमुत्पादयेदिति ।

स्नेहक्लिन्ना धातुसंस्थाय दोषाः स्वस्थानस्याये च मार्गेषु लिप्ताः ।
सम्यक् स्वेदैर्योजितैस्ते द्रवत्वं प्राप्ता. कोष्ठं यान्ति देहादग्निपात् १३
शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।

सञ्जाते मार्दवे देहे स्वेदनादिरतिर्मता ॥ १४ ॥

अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक् प्रसादं

भक्त्यदां स्रोतमां निर्मलत्वम् ।

कुर्यात् स्वेदो हन्ति निद्रां सवन्द्रां

सन्धोन् स्तब्धाद्येष्टयेदाशु युक्तः ॥ १५ ॥

स्वेदास्त्रावो व्याधिहानिर्लभत्व शीतार्थित्वमार्दवं चातुरस्य ।

सम्यक् स्विन्ने सच्चथं प्राङ्कुरेतत् मिष्यास्विन्ने व्यतयेनैतदेव ॥ १६ ॥

स्फोटोत्पत्तिः पित्तरक्तप्रकोपो मूर्च्छा भ्रान्तिर्दाहदृष्ट्याक्तमाय ।

अतिस्विन्ने सधिपीडादृष्या च क्रिया शोतां तत्र कुर्यादधिघ्नः ॥ १७ ॥

अतिस्विन्नराणाञ्च शोतावुप्रासनं हितम् ।

स्नानमुष्णानुना चापि ह्यनगिष्यदिभोजनम् ॥ १८ ॥

पांडुमंहीरक्तपित्ती दृष्यांतः क्षामो घोर्णा घोदरातो विपार्तः ।

दृष्ट्वांतो गर्भिणी पीतमद्यो नैते स्वेद्यायथ मत्तोतिषारी १८

स्वेदादेपां यान्ति देहा र्विनाशं चांमाध्यत्वं यान्ति चैषा विकाराः ।

स्वेदेः सार्धो दुर्वनाजोर्णभक्तौ यदि म्यातां स्वेदनीयो ततमत्तौ ॥ २० ॥

इति वङ्गसेने स्वेदाधिकारः समाप्तः ॥ ७६ ॥

अथ वमनाधिकारमाह ।

शरत्काले वसन्ते च प्राहृष्ट काले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत् कुशलो भिषक् ॥ १ ॥

कफे कफोल्बण्ये चापि वमन सप्रशस्यते ॥ २ ॥

वामयेदतिसारार्तं मधःपित्तास्त्ररोगिणाम् ।

ग्रन्थिमेहापचोकुष्ठ स्नेपदोन्मादरोगिणः ॥ ३ ॥

समस्तदोषपरोसर्पं खासकासोर्ध्वरोगिणः ।

नवज्वरश्च हीतश्च हृत्सासार्तं विगेषतः ॥ ४ ॥

नवामये तेमिरिकं न गुल्मिन न चापि पांडुद्वररोगपीडितम् ।

शूलक्षतचीणक्षशातिवृद्धानशोर्दिताक्षेपकपीडितांश्च ॥ ५ ॥

रूक्षे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्ययोर्ध्वं रुधिरे च तीव्रे ।

दुष्टे च कोष्ठे क्षमिभिर्मनुष्यं वर्चोऽभिधाते न च वामयेत् ॥ ६ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यर्धितां वाम्याये च विपातुराः ।

अत्युल्बणकफा ये च ते च स्युर्मधुकास्वुना ॥ ७ ॥

अवम्यावमनात् क्रोधात् क्षुब्धतां यान्ति देहिनः ।

असाध्यतां वा गच्छन्ति मते वाम्यास्वतिसुताः ॥ ८ ॥

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपात्रनैः ।

जिताः संशोधनियंतु न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ९ ॥

योऽखिलैविविधैरत्रैर्दोषानुत् क्षेप्यदेहिनः ।

द्विग्धस्त्रिन्नायवमन दत्तं मम्यक् प्रवर्त्तते ॥ १० ॥

निशिसुप्तश्च पूर्वाङ्गे जीर्णाहारकृते चणम् ।

वमनं पाययित्वा तु जानुमात्रासने स्थितम् ॥

कण्ठं गन्धर्वनालेन स्पृशन्त वामयेद्भिषक् ॥ ११ ॥

ललाटं वमतः पुंसः पाश्र्वां हस्तेन बोधयेत् ॥ १२ ॥

कफञ्च कटुतीक्ष्णोष्णैः पित्तं स्वादुहिमैर्वमेत् ।
 सस्वादुलवणान्नोष्णैः संसृष्टं वायुना कफम् ॥ १३ ॥
 पानद्रव्यरसस्योक्तेः स्वरसः पलमिष्यते ।
 वमनं रेचनं चाक्षं स्नेहादिशमनं परम् ॥ १४ ॥
 ब्वाप्यद्रव्यस्य कुडवं श्रुत्वा जलादुक्ते ।
 अर्द्धभागावशिष्टञ्च वमनेष्ववचारयेत् ॥ १५ ॥
 यष्टीमधुवचाकुष्ठं बीजानां कुटजस्य च ।
 कल्कै रालीढ्य निम्बस्य कषायं पाययेद्भिषक् ॥ १६ ॥
 प्रवृत्तलालाह्वत्तासं वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।
 कृष्णेन्द्रयवसिन्धूत्य राठकल्कयुतं पिवेत् ॥
 यष्टीकषायं सक्षौद्रं तेन साधुवमत्यलम् ॥ १७ ॥
 निम्बकषायोपेतं फलिनीगदमदनमधुसिन्धूत्यम् ।
 मधुयुतमेतत्मानं कफपरिपुर्णाशये शस्तम् ॥ १८ ॥
 तंडुलसलिलनिषिष्टं यः पोत्रा वमति नरः पूर्वाह्ने ।
 फलिनीवल्कलकल्कं हरति गदञ्च कफपित्तरुजम् ॥ १९ ॥
 घाटरूपवधानिम्बं पटोलं फलिनीत्वचम् ।
 क्षाययित्वा पिवेत्तोयं वान्ति कृन्मदनान्वितम् ॥ २० ॥
 जीसूतकफलेप्लाक्नु कुटजाः हातवेधनः ।
 धामार्गवश्च सयोज्यः सर्पथा वमनेष्वमो ॥ २१ ॥
 मदनफलमज्जसिद्धं चौरं दधितां गतं तप्तमं वा ।
 वमनायकफप्रसेके वमनं कफेषु च प्रयुञ्ज्यात् ॥ २२ ॥

तत्र सुकुमारं कृष्णं बालं वृद्धं भोरुं वा वमनमाधेषु यिका-
 १७ चौरदधितक्रययागूनामन्यतमिनाकठं पाययित्वा वामयेत् ।

कफप्रसेकं हृदयांविशुद्धिः कंडूच्च दुर्वामितलिङ्गमाहुः ।
 पित्तातियोगश्च विसंज्ञताश्च हृत्कण्ठपीडामपि चातिवान्ते ॥२३॥
 पित्ते कफस्यानुसुखं प्रवृत्ते शुद्धेषु हृत्कण्ठशिरःसु चापि ।
 लघौ च देहे कफसंशये च स्थिते सुवान्तं पुरुषं व्यवस्येत् ॥२४॥
 पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादहं कफान्तञ्च विरेकमाहुः ।
 द्वित्रिन् सविट्कानपनीयवेगान्नेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥२५॥

सम्यग्वान्तं चैनमभिवीच्यस्नैहिकवैरेचनिकोपशमनीयानाम-
 न्यतम धूममाकण्ठं सामर्थ्यतः पाययित्वा आर्दीरिकमुपदिशेत् ।

वान्तर्यमौषधे पीते वान्तिर्भवति नो यदि ।

पिवेद्वात्रीकंशामिम्ब कपायमुष्णवारिण्या ॥ २६ ॥

वमनस्यातियोगे तु शीतांबुपरिसेवनं ।

पिवेत्कटुरसैर्मण्डं सघृतत्तोद्वगंकरम् ॥

वमनेऽतिप्रवृत्ते च हृद्यं कार्यं विरेचनम् ॥ २७ ॥

सोद्गारायां भृशं हृद्यां मूर्च्छायां याममुस्तयोः ।

समधूकांजनं चूर्णं लेहयेन्मधुसर्पिणा ॥ २८ ॥

वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहः ।

निःश्रिताश्च तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ॥ २९ ॥

ततो पराह्ने सुविशुद्धदेहं सुशाभिरङ्गि परिपिक्तगात्रम् ।

कुलित्यमुद्गादक्कजाङ्गलानां यूपैरसैर्वाप्यभोजयेत्तम् ॥ ३० ॥

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूप रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।

क्रमेण सेवेत्, नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ ३१ ॥

धान्यकल्केन सर्शुडां नागरेण समन्विता ।

सुलघ्नीदीपनी पेया वातरक्ते च, शस्यते ॥ ३२ ॥

अथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सधुक्षमाणो भवति क्रमेण ।
 महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शब्दस्य घेयादिभिरन्तराग्निः ॥३४॥
 कफप्रसेकस्वरभेदनिद्रा तन्द्रास्यदौर्गन्ध्यविषोपसर्गाः ।
 गुरुत्वकंडूषहृणीप्रदोषा न सन्ति जन्तोर्वमतः कदाचित् ॥३४॥
 छिन्ने तरो पुष्पफलप्रवाला यथा विनाश सहसा व्रजन्ति ।
 तथाहृते श्लेष्मणि छर्दितेन तज्जा विकाराविलयं व्रजन्ति ॥३५॥
 वमनादिविधानेषु यावत्कालस्तु गच्छति ।
 तावद्धि परिहर्तव्यं शोततोयातिमैथुनम् ॥ ३६ ॥
 इति वङ्गसेने वमनाधिकारः समाप्तः ॥ ७७ ॥

—०—

अथ विरेचनाधिकारमाह ।

ऋतो वमन्ते शरदि देहशुद्धी विरेचयेत् ।
 अन्यदात्ययिके काले शोधनं शीलयेद्बुधः ॥ १ ॥
 पित्ते विरेचनं युञ्ज्या ह्येषे पित्तोत्खणेऽपिच ।
 पित्तमत्युत्खणोक्त्य स्नेहे स्वेदे हृते मति ॥ २ ॥
 वमने च हृते-पूर्वं ततः संस्यग्विरेचयेत् ।
 अन्यथा योजितं कुर्यात्तन्मन्दाग्निं गोरवासुची ॥ ३ ॥
 पित्ताधिको मृदुः क्षोष्टः पयसापि विरिच्यते ।
 वातेन श्लेष्मणा क्रूरी दुर्विरेच्यः न उच्यते ॥ ४ ॥

—०—

समदीर्घो मध्यमः साधारण इति । तत्र मृदी मृहीमाषाक्रूर
 तीक्ष्णा मध्ये मयमा कर्त्तव्येति ।

—०—

मृदुमध्यक्रूरकोष्टे कर्षमर्ज्वपलम्पलम् ।
 उष्णोदकानुपानन्तु पलं हे च पलत्रयम् ॥ ५ ॥
 स्रद्धेम्पाययेच्चूर्णं मनुपानञ्च तादृशम् ।
 काये कायविधिः कार्यं स्रद्धेः स्वरसोऽपि च ।
 पित्रुं दद्यात्तथा स्रेहं पलाहं पलमेव वा ॥ ६ ॥

इति विरेचनमात्रां ।

यथा वमने प्रसेकौषधपित्तानिलाः क्रमेणायान्ति तथा विरे-
 चने पुरीषपित्तोपधकफा इति ।

—१—

स्रेहस्वेदाबह्वत्वाग्ने यस्तु सशोधनं पिवेत् ।
 दारुशुष्कमिवानाम्य तद्देहमतिपातयेत् ॥ ७ ॥
 स्नेहस्वेदैः प्रचलितारसैः स्निग्धैरुदीरिताः ।
 दीपाः कोष्ठगता जन्तोः सुखा हर्तुंस्विरेचने ॥ ८ ॥
 शारदे सौक्ष्म्यतैक्ष्ण्यग्राहा बिकाशित्वाद्द्विरेचनम् ।
 वमनं च हरेद्दोषं सम्यगुक्तं तथान्यथा ॥ ९ ॥
 यात्यधो दीपमादाय पच्यमानं विरेचनम् ।
 गुणोद्रेकाद्भजेदूर्ध्वं मपक्वं भेषजं पुनः ॥ १० ॥
 मृदुकोष्ठस्य दीप्ताग्ने र्दत्तं सम्यग्विरेचनम् ।
 न सम्यग्निर्हरेद्दोषा नऽतिमात्रप्रधावितम् ॥ ११ ॥
 दृष्टत् मैन्धवशुण्डीनाच्चूर्णमग्नेः पिवेन्नरः ।
 बातार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ॥ १२ ॥
 पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं स्वादुक्कायादिभिः पिवेत् ॥ १३ ॥

भित्त्वा द्विधेत्तुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिमण्डिजातैः परिवेष्ट्य रज्जा ।

पक्वन्तु सस्वप्नं पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु ता पित्तगदी सुशीताम् ॥ १४ ॥

हरोतकीविडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृत् ।

मरिचानि च तत्सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ १६ ॥

त्रिवृच्छाणक्यसमा त्रिफला तत्समानि च ।

क्षारकृष्णाविडङ्गानि तच्चूर्णं गन्धसर्पिषा ॥ १७ ॥

लिङ्गाद्गुडेन गुटिकां कृत्वा वाप्युपयोजयेत् ।

कफघातकृतान् गुल्मान् ग्रीहीदरभगन्दरान् ।

हस्त्यन्यानपि चाप्येतन्निरुपायं विरेचनम् ॥ १८ ॥

त्रिफलाक्वाथमूत्रैश्च सव्योषं कफपोंडितः ।

कृष्णाशुण्ठीत्रिवृत्क्षार चूर्णं चोद्रेण लेहयेत् ॥ १९ ॥

एतद्विरेचनं मुख्यं सर्वश्लेष्मविकारिणाम् ॥ २० ॥

शर्कराचौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णं चूर्णितम् ।

रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचान्वितम् ॥ २१ ॥

पथ्यासैन्धवकृष्णानां कल्कमुष्णाम्बुना पिवेत् ।

विरेकः सर्वदोषघ्नः श्रेष्ठो नाराचसंज्ञितः ॥ २२ ॥

त्रिवृत्पिप्पलिसिन्धुस्यै रन्वितं गुग्गुलुं पिवेत् ।

फलत्रिककपायेन रेचनं सर्वदोषनुत् ॥ २३ ॥

पिप्पलीनागरक्षार श्यामास्त्रिवृत्तया सह ।

लेहयेन्मधुना सार्धं कफघ्नाधौ विरेचनम् ॥ २४ ॥

हरोतक्यास्तु कर्पाई कर्पाई त्रिवृत्तस्तथा ।

शीतांबुना समम्पिद्धा भर्जयेत्कर्पिषा मनाक् ॥ २५ ॥

तद्द्रव्यं शीतलं ज्ञात्वा सिताकर्षेण योजयेत् ।

भुक्त्वा विरिच्यते जन्तु र्यावदुष्णं न सेवते ॥ २६ ॥

इत्येतापत्येफदिनमाप्त्वा ।

हरोतकीभिः कथितं सुवीरं दन्त्यग्निकृष्णाविडङ्गचूर्णयुक्तम् ।

विरेचनं वाक्त्रयुतैलमिश्रं निरत्ययं योज्यमथामयघ्नम् ॥ २७ ॥

त्रिवृतां कौटजं बीजं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
 समृद्धोकारसंचौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥ २८ ॥
 त्रिवृद्दुरालभासुस्ता शर्करोदीच्यचन्दनम् ।
 द्राक्षांशुना सयष्ट्याह्वं शीतलघ्व घनात्यये ॥ २९ ॥
 त्रिवृता शर्करा तुल्या शीतकाले विरेचनम् ।
 त्रिवृतां ह्रस्वपां दन्तीं समलां कटुरोहिणीम् ॥ ३० ॥
 स्वर्णचीरोच्च कम्पिलं गोमूत्रे भावयेत्प्रहम् ।
 एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मूलदीपहा ॥ ३१ ॥
 सचौद्रां शर्करां पक्वा कुर्यान्मृद्भाजने नवे ।
 दद्याच्छीते त्रिवृच्चूर्णं त्वक्पत्रमरिचैः सह ॥
 लिङ्घ्यात्तं मात्रया लेहं शीतलघ्वाणां विरेचनम् ॥ ३२ ॥
 अभयापिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।
 त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्त विडङ्गामलकानि च ॥ ३३ ॥
 ण्तानि समभागानि दन्ती च त्रिगुणा भवेत् ।
 त्वृददृष्टगुणादेया पङ्गुणा चात्र शर्करा ॥ ३४ ॥
 मधुना मोदकान् कृत्वा चाक्षमात्रान् प्रमाणतः ।
 एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतं चान्तु पिवेज्जलम् ॥ ३५ ॥
 तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।
 पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्वणः सदा ॥ ३६ ॥
 पाण्डुत्वकासविषमज्वरवृद्धिसादान्
 जङ्घीरुष्टजघनोदरपार्श्वशूलान् ।
 दुर्नामिभण्डलभगन्दरशोफगुल्मान्
 यक्ष्मोदरभ्रमविदाहकामूत्रकृच्छान् ॥ ३७ ॥
 धीहाचिरोग्यक्षदशमरिक्तुष्टमेहान्
 हन्याद्रंसायनमिदं भिषजा प्रयुक्तम् ।

अल्पथ्ययं बहुफलं सततं प्रयोज्य
मायुष्करं पलितनाशनमश्विष्टम् ॥ ३८ ॥

इत्यभयायो मोदकः ।

विडङ्गसारामलकाभयानां पल पलं स्यात्त्रिवृतस्त्रयञ्च ।
गुडस्य षड्हादशभागयुक्ता मानेन त्रिंशद्गुटिका विधेयाः ॥ ३९ ॥
निवारणे यत्नवरेण सृष्टः समाणिभद्रः किलशास्यभिक्षवे ।
अथ हि कुष्ठक्षयकासनाशनो भगन्दरप्लीहगुदोदरार्त्तिजित् ॥ ४० ॥
यथेष्टचेष्टान्नविहारसेवी घनेन वृद्धस्तरुणो भवेच्च ॥

इति माणिभद्रमोदकः ।

गुडस्याष्टपलं पथ्या विंशतिः स्युः पलानि च ।
दन्तीचित्रकयोः कर्पाः पिप्पलीत्रिवृतोर्दशः ॥ ४१ ॥
कृत्वैतान्मोदकानेकं दशमे दशमेऽहनि ।

संखादिदुष्णसेवी चा हारे निर्यन्वणास्वमी ॥

दोषघ्ना ग्रहणीपाण्डु रोगार्थं कुष्ठनाशनां ॥ ४२ ॥

गुडायोमोदकः ।

विरेकाद्यौषधं पीतं न मम्याद्यदि रेचयेत् ।

पिवेदुष्टांभसा तत्र सैन्धवं दोषशान्तये ॥ ४३ ॥

हृत्कुक्ष्यगृहिपरिदाहकाडूर्विण्मूत्ररंगाद्य न सहिरित्ते ।
मूर्च्छागुदभ्रंशकपातियोगाः शूलोद्दमयातिथिरिणनिद्रम् ॥ ४४ ॥
गतेषु दोषेषु कफान्वितेषु नाभ्यान्घृत्वे मनसस्य तुष्टौ ।
गतेऽनिले घ्राय्यनुन्नेनभायं मम्यद्विरित्तग्ननुजं व्यवम्येत् ॥ ४५ ॥
मन्दान्निमघ्नीणमसहिरिक्तं न पाययेत्तद्विषमे यशानूम् ।
घोणं तृपात्तं सुविरेचितञ्च तन्त्रीं सुखोष्णं नृघृपाययेत्तान् ॥ ४६ ॥
छर्दितोर्गं क्लृप्तं सप्यं घृपं मुक्ता प्रयोजयेत् ।
शोणितस्त्रायसंगृहि स्नेहं योजननहनैः ॥ ४७ ॥

वह्निर्यस्य ततो मन्दः स्याद्द्वैद्यस्तमुपाचरेत् ।

मद्यपो वातपित्ताब्धो योऽल्पपित्तकफान्त्रयः ॥ ४८ ॥

पेयादिरहितस्तस्य तर्पणादिक्रमं दिशेत् ।

आस्थाप्य स्नेहितं तीक्ष्णैरेचयेत्तीनरेचितम् ॥ ४९ ॥

पद्मकीशीरनागाह चन्दनानि प्रयोजयेत् ।

अतियोगे विरेकस्य पानलेपनसेचनैः ॥ ५० ॥

सौवीरपिष्टः सहकारकल्को नाभिप्रलेपादतिसारहन्ता ॥ ५१ ॥

कल्कं शाल्मलीमूलस्य मस्तुना सह संपिवेत् ।

गङ्गाप्रवाहृतुल्यं हि नाशयेद् ग्रहणीगदम् ॥ ५२ ॥

अञ्जनं चन्दनीशीरं मज्जाम् चतियोगनुत् ।

लाजचूर्णेः पिवेन्नन्य मतियोगहरं परम् ॥ ५३ ॥

दधारनालधात्री चूर्णयुताः शक्तवः प्रलेपेन ।

सन्तापारुचिच्छणा वमनविरेकातियोगहराः ॥ ५४ ॥

चीणक्षयोरःक्षतबालवृद्धादीनोऽथ शोपी भयशोकतप्तः ।

यान्तस्तृपात्तो परिजीर्णभक्तो गर्भिण्यधो गच्छति यस्य चाष्टक् ५५

नवप्रतिश्यायमदात्ययो च नवज्वरीया च नशप्रसूता ।

शल्पाह्निं ताद्याप्यविरेचनोयाः स्नेहादिभिर्यत्वनुपस्कृताश्च ॥ ५६ ॥

अल्पार्थपित्ताभिपरीतदेहाविरेचयेत्तानपि मन्दवीर्यैः ।

विरेचनैर्यान्ति नरा विनाश मज्जप्रयुक्तैरविरेचनोयाः ॥ ५७ ॥

नचातिसिन्धुकायस्य दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।

दोषाः प्रच्याविता भूयो लीयन्ते तेन वर्त्मसु ॥ ५८ ॥

विषाभिघातपिडिका शोफपाण्डुविसर्पिणः ।

नातिसिन्धुकाविशोद्धाः स्युस्तथा कुट्टप्रमेहिणः ॥ ५९ ॥

विरुद्धस्नेहसाक्षरन्तु भूयः संस्नेह्यरेचयेत् ।

भूतेन दोषा ह्यतास्तस्य भवन्ति क्षयवन्धनाः ॥ ६० ॥

बुद्धेः प्रसादम्बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनाभिहृदिम् ।
 चिराच्च पाकं वयसः प्रकुर्याद् द्विरेचनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ६१ ॥
 यथौदकानां स्थिरजङ्गमानां जलेऽपनीते ध्रुवमेव नाशः ।
 पित्ते हृतेत्वेषुपद्रवाणां पित्तात्मकानां ध्रुवमेव नाशः ॥ ६२ ॥
 सव्योषं पिप्पलीमूलं त्रिहृहन्ती सचित्रकम् ।

तच्चूर्णं गुडसमिथं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥ ६२ ॥
 एतद्गुडाष्टकं चूर्णं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
 शोथोदावर्त्तगुल्मघ्नं ग्रीहपाण्ड्यामयापहम् ॥ ६४ ॥
 पश्चाद्द्विरिक्तो वान्तश्च ततश्चापि निरूहणम् ।
 निरूढस्वनुवायः स्यात् सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ ६५ ॥
 कृतः शिराव्यधो यस्य कृतं यस्य च शोधनम् ।
 मासं परिहरेज्जन्तु र्धावन्नो बलयाग्नं भवेत् ॥ ६६ ॥
 क्रोधायासौ मैथुनंश्च दिवास्वप्नोश्चभाषणे ।
 पानं यानासने स्थानं चिरञ्चक्रमणं हिमम् ॥ ६७ ॥
 सम्भोगतोययोः सेवा प्रवातातपयोस्तथा ।
 विरुद्धाध्ययनामात्मर भोजनानि विशेषतः ॥ ७८ ॥

इति वङ्गसेने विरेचनाधिकारः समाप्तः ॥ ७८ ॥

—०—

अथ वस्तिकर्माधिकारमाह ।

वस्तिर्वाति च पित्ते च कफे रक्ते च गच्छते ।
 समगं मूत्रिपाते च यस्तिरेव मदा हितः ॥ १ ॥
 वायोर्वेगं ममुद्धन्तं नान्यावस्तिशृते क्रिया ।
 पवनाभिहतोयस्य वेना वेगमिवो दधेः ॥ २ ॥
 वाते वातोस्त्वप्ये व्याधी वस्तिः शस्तः, स च त्रिधा ।

निरूहोऽन्वासनाख्यश्च लिङ्गे चोत्तरसंज्ञितः ॥ ३ ॥

कपायचौरतो वस्ति निरूहः सनिगद्यते ।

यः स्नेहैर्दीयते सस्या दनुवासनसंज्ञकः ॥ ४ ॥

वस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः ।

निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ॥ ५ ॥

निरूहो दोषहरणा द्रोहणादथवातनोः ।

आस्थापये द्वयो देहं यस्मादास्थापनः स्मृतः ॥ ६ ॥

निशानुवासनात् स्नेहोऽन्वासनयानुवासनः ॥ ७ ॥

विरिक्तसम्पूर्णहिताशनस्य आस्थाप्यशय्यामनुदीयते यत् ।

तदुच्यते वाप्यनुवासनञ्च तेनानुवासय बभूव नाम ॥ ८ ॥

उत्कृष्टावयवे दाना, द्वस्तिरुत्तरसंज्ञितः ।

निरूहमात्राप्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरे परम् ॥ ९ ॥

प्रकुञ्चद्विः प्रत्यब्दं यावत् पट्प्रसृतास्तवः ।

प्रसृतं बर्हयेद्दूहं द्वादशाष्टादशावधिः ॥ १० ॥

आसप्ततेरिदं मान दशैव प्रसृतं परम् ।

यथायथं निरूहस्य पादोमात्रानुवासने ॥ ११ ॥

सुपर्णरूप्यत्रयुताम्बरीति कांश्यायसास्थिद्रुमवेणुदेनैः ।

नलैर्विपाणैर्मणिभिश्च तैस्तेः कार्याणि नेत्राणि सुकर्षिष्णानि ॥ १२ ॥

षट्द्वादशाष्टांगुलसम्मितानि पञ्चविंशतिद्वादशवर्षजानाम् ।

स्युर्मुङ्गकर्कधुसतीनवाह्नि छिद्राणि वर्त्या पिहितानि चापि ॥ १३ ॥

यथा ययोऽगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिष्णाहवन्ति ।

ऋजूणि गोपुच्छसमाकृतानि श्लक्ष्णानि च स्युर्गुटिकासुष्ठानि ॥ १४ ॥

स्यात्कर्षिकैकाग्रचतुर्यभागे मूलाग्रिते वस्तिनिबन्धने हे ।

जारह्वो माहिपहारिणौ वा स्याच्छीकरो वस्तिरजस्य यापि ॥ १५ ॥

दृष्टस्तनुर्नष्टशिरोविगन्धः कपायरक्तः समृद्दुस्तु सिद्धः ।

नृणां वयोवीक्ष्य यथानुरूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुवदसूत्रः ॥ १६ ॥

नेत्राभावे हितानाडी नलवंशास्थिसम्भवा ।

वस्याभावे हितं चर्मं वस्त्रं वापि हितं घनम् ॥ १७ ॥

द्वादशांगुलकं नेत्रं कलाय यव रंभ्रकम् ।

अंगुले कर्णिकायुक्तं मुखे हतं समं मृदुः ॥ १८ ॥

इति नेत्रपरिमाणविधिः ।

विरेचनाद्गते सप्त रात्रे जातबलाय वै ।

कृताहारायसायाङ्गे वस्तिर्दयोऽनुवासनः ॥ १९ ॥

उत्तमस्य पलैः षड्भिर्मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः ।

तदर्थं न च हीनस्य त्रिधामात्रानुवासने ॥ २० ॥

प्रसृतस्य पलाहंण पलस्य पिचुना तथा ।

तदर्थं स्याद्वर्कपेण हृदिः कार्य्या यथा क्रमम् ॥ २१ ॥

पट्पलं त्रिपलं सार्धं म्यलं पूर्णं यथा भवेत् ॥ २२ ॥

देवदारुवचारास्रा शताब्दाकुष्ठसैन्धवैः ।

अथचूर्णम्प्रदातव्यं पट्चतुर्दशमापकैः २३ ॥

यदा सैन्धवचूर्णेन शताह्ने न च संयुतम् ।

चूर्णं मायं पले स्नेहे सिन्धुजम्भशताद्ययोः ॥ २४ ॥

क्षीरं न चेद्देतरणं प्रदाय द्वाह्वेत्त्राह्वे वाप्यनुवासनीयः ॥ २५ ॥

स्रग्मृष्टानिलविण्मूत्रे नरे वस्तिं निधापयेत् ।

अन्यथा निहितो वस्तिर्नैवान्तः सम्प्रपद्यते ॥ २६ ॥

प्रसृतं वामपार्श्वेण कृताञ्च मनुवामयेत् ॥ २७ ॥

वामाश्रया हि ग्रहणीगुदञ्च तत्पार्श्वमभ्यस्य गुदोपलब्धिः ।

स्तीयन्त एवम्वलयय तन्मात्मव्ये च पार्श्वे हितयस्तिं दानम् ॥ २८ ॥

प्रसारितैकजङ्घे न कार्याऽन्योपरिकुक्षिता ।

वस्तिं मध्ये करे कृत्वा दक्षिणे नावपोडयेत् ॥ २९ ॥

तयाम्यनेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे खिन्नमुत्रं गुदे ।

उच्छ्रास्य वस्त्रेर्वदनं वदं हस्तमकम्पयन् ॥ ३० ॥

पृष्टशंशम्प्रतिततो नातिद्रुतविलास्यितम् ।

नातिवेगं नातिमन्दं सल्लदेव प्रपीडयेत् ॥ ३१ ॥

सावगेपमकुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ।

निरूहदानेपि विधिरयमेव समोरितः ॥ ३२ ॥

शोते घनन्ते च दिवानुवास्यो रात्रौ शरद्भूमिधनागनेषु ॥ ३३ ॥

स्त्रे हर्षास्तर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिगः ।

स्त्रे हवीर्य्यन्तथा दत्ते देहं नानुविसर्पति ॥ ३४ ॥

अशुद्धमपि वातेन केवलेनातिपीडितम् ।

अहोरात्रस्य कालेषु सर्वेष्वेवानुशासयेत् ॥ ३५ ॥

ततः प्रणिहिते स्त्रे ह उत्तानो वाक्गतं भवेत् ।

प्रमारितैः सर्वगात्रै स्तथा वीर्यं प्रसर्ष्यति ॥ ३६ ॥

आकुञ्चयेच्छनैस्त्रीस्त्रीञ्चक्यिवाहु ततःपरम् ।

ताडयेत्तलयोरिनं व्रींस्त्रोन्वारान् शनैः शनैः ॥ ३७ ॥

स्फिजोद्यैतं ततः योगीं शय्यां तींस्तूत्क्षिपेदुधः ।

एवं प्रणिहिते बभूवी मन्दायासोऽथ मन्दवाक् ॥ ३८ ॥

स्वास्तीर्णं शयने काम भासीताचारिके ततः ।

कूर्परे ज्ञानुनी चैव कुर्याच्छीणि गतागतम् ॥ ३९ ॥

पाणिपाटतले चाम्य हन्तव्ये मुष्टिना तटा ।

विक्रमंचालनं चापि कुर्याद्द्वारद्वयं ततः ॥ ४० ॥

भवेत् सुप्तोऽथ तथा निरेति महसा सुखम् ।

यथोचितात्पाटनीनं भोजयित्वाद्युषामयेत् ॥

गित्यमैकान्तरे वापि दोषकायान्यपेक्षया ॥ ४१ ॥

स्त्रे हेन पार्श्वं शङ्खनिपिण्डिकाद्या ये चापि गात्रावथवा रुगात्ताः ।

तायावमृद्धीतसुख ततश्च निद्रासुपासीतकृतीपधान ॥ ४२ ॥

अनुवासिताय दातव्यमितरेऽङ्गि सुखोदकम् ।

धान्यशूणीकपाय वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम् ॥ ४३ ॥

पित्तोत्तरे कटुष्णाश्व स्तावन्मात्र पिवेदनु ।

स्नेहाजीर्णं शमयति श्लेष्माणं तद्विनत्ति च ॥ ४४ ॥

पवनस्यानुकूलत्वं कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ।

क्वाथार्द्धमात्रया प्रातर्धान्यशूणीजलं पिवेत् ॥ ४५ ॥

यस्यानुवासनी दत्तं मक्कदत्र श्मभ्रजेत ।

अत्युष्णो वातिशीतो वा वायुना वा प्रपीडित ॥ ४६ ॥

अमात्रोधिकमात्रो वा गुरुत्वाद्बहुभेजः ।

तस्यान्योऽल्पतरो देयो न हि स्त्रिद्यति तिष्ठति ॥ ४७ ॥

वीन्यस्य यामानऽनुवर्तते च स्नेहो नरः स्यात्साविशुद्धदेहः ॥ ४८ ॥

अशुद्धमपि यातेन केवलेनातिपीडितम् ।

स्नेहः प्रागाटैर्मतिमान्निरूहैः समुपाचरेत् ॥ ४९ ॥

रूक्षस्य बहुवातस्य ह्यो चीन्वाप्यनुवासनान् ।

दत्त्वा स्निग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पथान्निरूहयेत् ॥ ५० ॥

न चाभुक्तवत स्नेहं प्रणिप्रेय कथञ्चन ।

सूक्ष्मत्वात् शून्यकोष्ठस्य क्षिप्रमूर्ध्वमधो नयेत् ॥ ५१ ॥

एकं तथा वीन् कफजे विकारि पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वापि ।

वाते तु त्रैकादशधा पुनर्वा वस्तीनऽयुग्मान् कुशलो विदध्यात् ॥ ५२ ॥

सदानुवामयेद्भुक्तं सार्द्धपाणिं नरं भिषक् ।

त्वरं विदग्धभुक्तस्य कुर्यात् स्नेहं प्रयोजितं ॥ ५३ ॥

न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत् ।

मन्दं मूर्च्छाञ्च जनयेद्द्विधाद्ये ह प्रयोजितं ॥ ५४ ॥

स्नेहवन्ति निरूहं वा नैकमेवाभ्यसेधिरम् ।

स्नेहात्पित्तकफोत्कृशौ निरूहात्पवनाद्भयम् ॥ ५५ ॥

तस्मान्निरूढोऽनुवास्यो निरूह्यथानुवासितः ।

नैवं पित्तकफोत्कृशौ स्यातां न पवनाद्भयम् ॥ ५६ ॥

निरूहशोधितैर्भार्गैः स्नेहः सम्यग्विसर्पति ।

अपेतसर्वदोषासु नाङ्गीष्विव बहिर्जलम् ॥ ५७ ॥

अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन्न दुप्यति ।

कुर्याद्वस्तिगुणांथापि जीर्णस्वल्पगुणो भवेत् ॥ ५८ ॥

यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः ।

सर्वोऽल्पो बाहृतो रोच्यादुपेक्ष्यः संविजानता ॥ ५९ ॥

अनायान्तमहोरात्रात् स्नेहं सौपद्रवं हरित् ।

स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहः प्रशस्यते ॥ ६० ॥

कुटकनुक्ककल्कन्तु पाययेत्तक्रसंयुतम् ।

श्रीष्णप्राक्षेष्णप्राक्सरत्वाच वस्तिं तस्यानुलोमयेत् ॥

गोमूत्रेण त्रिहृत्पथ्या कल्कं वातानुलोममम् ॥ ६१ ॥

अशुद्धस्य मलोन्मिथः स्नेहो नैति यदा पुनः ।

तदाङ्गसदनाधाने शूलं श्वासश्च जायते ॥ ६२ ॥

पक्वाशय गुरुत्वञ्च तदा दद्यान्निरूहणम् ।

तीक्ष्ण तीक्ष्णोपधैरेव मिहं चाप्यनुश्वासनम् ॥ ६३ ॥

भयोन्माददृषाशीषा ऽजीर्णारुचिप्रमेहिणः ।

मूर्च्छाकुष्ठोदरस्थील्य कासश्वासक्षयातुराः ॥ ६४ ॥

शोषभ्रममदच्छदि युताः वस्यसहाऽबलाः ।

नास्याप्या नानुवास्याश्च वातरोगादृते नराः ॥ ६५ ॥

उदरो च प्रमेही च कुष्ठोऽसूलश्च मानयः ।

अवश्यं स्थापनीयाश्च नानुवास्याः कथञ्चनः ॥ ६६ ॥

अनेन विधिना सप्त तथाष्टौ वा नवैव वा ।

विधेया वस्तयो नृणामन्तरान्तरनिरूहणम् ॥ ६७ ॥
 विष्टब्धानिलविरमूत्रः स्नेहहीनोऽनुवासनः ।
 दाहकृमपिपासार्त्तिकरथाप्यनुवासनः ॥ ६८ ॥
 सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य वा ।
 ओषचोषी विना शीघ्रं ससन्धगनुवासितः ॥ ६९ ॥
 शङ्खस्य दूरानुगते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।
 सुखे सर्वेन्द्रियाणां वा प्युपलेपोऽवसादनम् ॥ ७० ॥
 स्नेहगन्धि मुखञ्चापि कासश्वासावरोचकाः ।
 अतिपीडितवत्तत्र विधिरास्थापनन्तथा ॥ ७१ ॥
 गले निष्पीड्य तत्राश कम्पयेत्तं प्रयत्नतः ।
 कार्यं नश्यं सुतीक्ष्णञ्च तीक्ष्णं चापि विरेचनम् ॥ ७२ ॥
 उत्कृष्टो ग्लानिरङ्गस्य सादः पर्वव्यथारुचिः ।
 निरेति स्नेहसंमिश्रं पुरीषं बहुशो मृदु ॥ ७३ ॥
 ईपत्स्थान्य भवेत्कुम्भि गुदवङ्गवस्त्रिपु ।
 स्निग्धस्यैतानि तिक्तानि जानीयादनुवासने ॥ ७४ ॥
 जोषात्रमथ सायाङ्गे स्नेहप्रत्यागते पुनः ।
 लघुत्रं भोजयेत्कामं दोषाग्निस्तु नरो यदि ॥ ७५ ॥
 दत्तस्तु प्रथमो वस्त्रिः स्नेहचेदस्त्रिवङ्गणी ।
 सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु कोटस्त्र्यस्रनिलं जयेत् ॥ ७६ ॥
 बलवर्णां च जनयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः ।
 रस चतुर्थो रत्नान्तु पञ्चमः स्नेहयेदपि ॥ ७७ ॥
 षट्सु स्नेहयेद्गामं मेढः स्निग्धति सप्तमः ।
 अष्टमो नवमथास्त्रि तथा मज्जानमेव च ॥ ७८ ॥
 एव शक्रगतान् दोषान् द्विगुणः माधु माधयेत् ।
 अष्टादशाष्टादशकान् यो वस्त्रीनां निषेवते ॥

यथोक्तेन विधानेन परिहारक्रमेण तु ॥ ७६ ॥

सकुञ्जरबलोऽश्वस्य जवतुल्योऽमरप्रभः ।

वीतपाप्माश्रुतधरः सहस्रायुर्नरो भवेत् ॥ ८० ॥

आपादतलमूर्ध्वस्थान् दीपान् पक्वाशयस्थित' ।

वीर्येण वस्तिरादत्ते हृषादित्यो रसानिव ॥ ८१ ॥

पक्वाशयाद्वस्तिवीर्यं स्वदेहमनुसर्त्यति ।

हृत्तमूले निपिक्ताना मपाम्पूर इव द्रुमम् ॥ ८२ ॥

स चापि वस्तिः सहसा केवलः समलोऽपि वा ।

प्रत्येति वीर्यन्वनिलै रपानाद्यैः प्रणीयते ॥ ८३ ॥

मूले निपिक्तो हि यथा द्रुमः स्यान्नीलच्छद' कोमलपङ्कवथ ।

काले हृहत्पुष्पफलानुबन्धस्तथा नरः स्यादनुवासनेन ॥ ८४ ॥

मुग्धाथ ये संकुचिताथ केचित् ये पङ्कवो वैपि च गात्रभग्नाः ।

येषाञ्च शाखासु चरन्ति वाताः शस्तो विशेषेण हि तेषु वस्तिः ॥ ८५ ॥

आग्नापिते प्राग्रथिते पुरोपे शूले च भक्ताभिनन्दने च ।

एवप्रकाराथ भवन्ति कुक्षी य आसयास्तेषु च वस्तिरिष्टः ॥ ८६ ॥

याथ स्त्रियो वातकृतोपसर्गा गर्भत्र विदन्ति नृभिः समेताः ।

स्त्रीणेन्द्रिया ये च नराः कृशाथ वस्तिः प्रशस्तः परमो हि तेषु ॥ ८७ ॥

उष्णाभिभूतेषु तथातिशीतान् शीताभिभूतेषु तथा सुखीशान् ।

तत्रत्यनीकेऽथ समुक्तयुक्त्या सर्वत्र वस्तीन् प्रविभज्य दद्यात् ॥ ८८ ॥

न हं हणीयान्निदधीतवस्तीन् विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः ।

कुष्ठप्रमेहादिषु मेद्मेषु नरेषु ये चापि विशोधनीयाः ॥ ८९ ॥

क्षीणक्षतानामविशोधितानां न शोषिणां नो कृशदुर्बलानाम् ।

न मूर्च्छितानां विदधीतवस्ति येषाञ्च दीपाः पुनरूर्ध्वगाः स्युः ॥ ९० ॥

शाखागतान् कोष्ठगतांश्च रोगान्धमेडि सर्वावयवाहंगांश्च ।

ये सन्ति दीपां न तु कश्चिद्वन्धो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ९१ ॥

द्विषमूत्रपित्तादिमलाशयानां बातापहः सौख्यकरश्च यस्मात् ।
तस्मान्न वातैकसमाश्रयाणां वस्तिं विना भेषजमन्यदस्ति ॥
तस्मान्चिकित्सायार्थमिति ब्रुवन्ति सर्वां चिकित्सामपि वस्तिमेवे ॥८

गुडूच्ये रण्डपूतीक भार्ङ्गीवृषक रौहिपम् ।

शतावरीं सहचरं काकनासा पलोन्मितान् ॥ ८३ ॥

यवमापातसीकोल कुलित्यान् प्रसृतोन्मितान् ।

चतुर्द्रीणेषुऽश्वसः पक्वा द्रोणशेषेण तेन च ॥ ८४ ॥

पचेत्तैलाढकं पेष्यै जीबनीयैः पलोन्मितैः ।

अनुवासनमेतद्वि सर्ववार्तविकारनुत् ॥ ८५ ॥

इति गुडूचीतलम् ।

जीवन्तीं मदनं मेदां व्यावर्णीं मधुकं वलाम् ।

जीवकर्यभकी कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥ ८६ ॥

स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शंटीं वचाम् ।

पिष्टातैलं घृतं क्षीरे साधयेत्तु चतुर्गुणे ॥ ८७ ॥

हं हण्य बातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निबर्द्धनम् ।

मूत्ररती रजो दीपान् हरत्तदनुवासनात् ॥ ८८ ॥

इति जीवन्बाद्यं यमकम् । इत्यनुवासनवस्तिविधिः ।

— — —

अथ निरूहविधिमाह ।

निरूहयस्तिर्वहुधा भिद्यते कारणात्तरैः ।

तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥ ८९ ॥

यातव्याघावुदावर्त्तं वातासृग्निपमञ्चरे ।

मूत्ररुष्यशोदरानाह मूत्रदोषाश्मरीषु च ॥ ९० ॥

• हृद्यसृग्दरमन्दाग्नि प्रमेहेषु निरूहणम् ।

शूलैऽम्बुपित्ते हृद्रोगे योजयेद्विधिवहुधः ॥ १०१ ॥

मधुर्नहनकल्काख्याः कपाया वा मताः क्रमात् ।

त्रोणि षड्द्वादशत्रोणि पलान्यनिलरोगिषु ॥ १०२ ॥

पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्वे चैव चतुष्टयम् ।

षट्त्रोणि द्वादशत्रोणि कफे चापि निरूहणम् ॥ १०३ ॥

नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपाटंसपादपीठं शयनं प्रशस्तम् ।

प्रधानमृदास्तरणोपपन्नं प्राक् शीर्षकं शुक्लपटोत्तरीयम् ॥ १०४ ॥

प्रक्षिप्यवस्तौ मथितं खजेन सुबद्धपुच्छानननिर्वलीकम् ।

अंगुष्ठमध्येन सुखं पिधाय गृह्णीतवैद्यो निजसव्यहस्ते ॥ १०५ ॥

तैलाक्तगात्रं कृतमूत्रविट्कं नातिक्षुधार्त्तं शयने मनुष्यम् ।

समे सुदेशे नतशीर्षकञ्च नात्युच्छ्रितोनास्तरणोपपन्ने ॥ १०६ ॥

सव्येन पार्श्वेन सुखं शयानं कृत्वर्जुदेहञ्च भुजोपपन्नम् ।

निष्कुच्यसव्येतरमस्य सक्थिवामं प्रमार्थ्यं प्रणयेच्च वस्त्रिम् ॥ १०७ ॥

स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं स्निग्धैर्जनैरक्षितं पृष्टयंशम् ।

अकम्पनाविपनलाववादीन् पार्श्वोर्गुणोच्चापि हि दर्शयद्भिः ॥ १०८ ॥

प्रपोष्यचैकग्रहणेन दत्ते नेत्रं शनैरेव ततोपकर्षेत् ।

तिर्थेक् प्रणीते न गता च धारा गुदं प्रणश्येच्चलिते च नेत्रे ॥ १०९ ॥

दत्तः शनैर्नाशयमेति वस्त्रिः कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितस्तु ।

शीतस्तु विष्टभ्य करोति दाहं मूर्च्छाञ्च तापन्त्वतिमात्रमुष्णः ११०

स्निग्धोऽग्निनाशं पवनं विरूक्षस्तथाल्पमात्रोऽलवणस्वयोगम् ।

करोति मात्राभ्यधिकोऽतिरोगं क्षामन्तुसान्द्रः सुचिरेण चैति १११

दाहातिसारौ लवणोऽतिकुर्यात्तस्मात् सुयुक्त्या सममेव दद्यात् ।

विड्ढातवेगञ्च विधार्थ्यं दत्ते निःकृष्यमुक्ते प्रणयेच्च शेषम् ॥ ११२ ॥

अनुवासितमभ्यक्तं स्निग्धं र्नेहैर्निरूहयेत् ।

अनुवास्य स्निग्धतनुं दृतीयेऽङ्गि निरूहयेत् ॥

मध्याङ्गे किञ्चिदावृत्ते निरूहन्तु समाचरेत् ॥ ११३ ॥
 सव्यं प्रसारयेत् शक्यं दक्षिणञ्चोपकुञ्चयेत् ।
 मध्याङ्गे सुमना जीर्णं निरन्नो वाग्यतो नरः ॥ ११४ ॥
 वस्त्रिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपोडयेत् ।
 एकेनैवावपोडेन न द्रुतं न विलम्बितम् ॥ ११५ ॥

—०—

ततो नैत्रमपनीयत्रिंशन्मात्राः पोडनकालादवैद्योत्तिष्ठेत्यातुरं
 ब्रूयात् । आतुरमुपवेशयेदुक्तटकं वस्त्रेरागमनायेति निरूह प्रत्या-
 मसनकास्त्रो मुहूर्त्ता भवति ।

—०—

यावत्प्रत्येति हस्तार्थं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।
 निमेषोन्मेषकालञ्च सामात्रापरिकीर्त्तिता ॥ ११६ ॥
 अनेन विधिना दद्याद्दक्षिणं वस्त्रविशारदः ।
 द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यद्यार्हतः ॥ ११७ ॥
 सम्यग्निरूढलिङ्गे तु प्राप्ते वस्त्रिं निवारयेत् ।
 अपि हीनं क्रमं कुर्याद् वैव कुर्यादतिक्रमम् ।
 विशेषात् सुकुमाराणां हीन एव क्रमो मतः ॥ ११८ ॥
 सृदुर्वस्त्रिः प्रयोक्तव्यो विशेषाद्दालहृदयोः ।
 तयोस्तीक्ष्णः प्रयुक्तस्तु ध्रुवं हन्याद्दलीजसो ॥ ११९ ॥

सस्नेह एकः पवने निरूही है स्लादुशीतो पयसा च पित्ते ।
 त्रयः समूवाः कटुकोष्णरूचाः कफे निरूहा न परे विधेयाः ॥ १२० ॥
 एकीपक्षपत्यनिलः स्वमार्गात्पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ।
 प्रत्यागते कोष्णजलावसिक्तः शाल्यदमध्यात्तनुनारसेन ॥ १२१ ॥
 जीर्णं च मायं लघु चाल्पमात्रं भुक्तानुवास्यः परिहृण्ण्यार्थम् ।
 निरूहणाद्वागमनेन तैलेनास्त्रानिलत्रौपधमाधितेन ॥ १२२ ॥

दत्त्वा स्फिजी पाणितलेन तालं स्नेहस्य शीघ्रागमनायवैद्यः ॥१२३॥

अत्याल्पवेगोविद्धात हीनो हीनगिरुद्धंगः ।

मूर्च्छाशूनकफप्रायो महावेगोऽतिगदितः ॥ १२४ ॥

यस्य मूत्रं पुरोपश्च कफोमांयुष गच्छति ।

क्रमेण लघुता चेव सुनिरुद्धः सज्जनवः ॥ १२५ ॥

सुनिरुद्धं ततो जन्तुं स्नात भुक्तखीदग्म् ।

यद्योक्तेन विधानेन योजयेत् स्नेहप्रक्षिणा ॥ १२६ ॥

तदहस्तस्य पवना द्वयं बलवद्विपरी ।

रसोदनोऽनुशस्तथ तदहस्यानुवांमनम् ॥ १२७ ॥

सम्यग्निरुद्धं तैलाक्त जलेनोष्णेन सेवितम् ।

अल्पस्रेहं जाडूलेन रसेनार्चन्तु भोजितम् ॥ १२८ ॥

योजयेदल्पमात्रे च तत्क्षणं स्नेहवक्षिणा ।

पद्यादग्निबल ज्ञात्वा पवनस्य विचेष्टितम् ॥

अक्षौपस्तभिते कोष्ठे स्नेहवस्तिर्विधीयते ॥ १२९ ॥

द्वारहे द्वारहे चाङ्गथ पञ्चमे च दद्यान्निरुद्धावनुवांसिनश्च ॥१३०॥

विविक्तता मनसुष्टिः स्निग्धता व्याधिनियहः ।

आस्थापने स्नेहवस्ती सम्यग्दत्ते तु लक्षणम् ॥ १३१ ॥

अनायान्त सुहर्तान्त निरुद्धं शोधनेऽरेत् ।

निरुद्धैरेव मतिमान् चारंमूत्राग्न्नसयुतः ॥ १३२ ॥

विगुणानिलविष्टयं चिरं तिष्ठन्निरुद्धम् ।

शूलारतिञ्जशतोपान्मरुणस्य पाप्यते ॥ १३३ ॥

न तु भुक्तवते देय मास्वापंनमिति स्थितिः ।

भ्रामं तदुदरेद्भुक्तं कर्दिं वा जनयेद् मृगम् ॥ १३४ ॥

कोपयेत्सर्वदोषान्वा तस्माद्दद्यादभोजिने ॥ १३५ ॥

भावस्थिकं क्रमं चापि मत्वा कार्यं निरुद्धम् ।

मलेऽपक्षटे दोषाणां बलवत्त्वं न विद्यते ॥ १३६ ॥
 अतिप्रपीडितो बस्तिः प्रक्रम्यामाशयं गतः ।
 वार्तरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रपद्यते ॥ १३७ ॥
 छर्दिहृत्तासमूर्च्छादीन् प्रकुर्याद्वाहमेव च ।
 तत्र तूष्णं गलापीडं प्रकुर्याद्वधूननम् ॥ १३८ ॥
 शिरःकायविरैकौ च तीक्ष्णैः सेकांश्च शीतलान् ।

—०—

अथ हादशंप्रसृतानाह ।

दत्त्वादी मैन्यवस्थात्तं मधुनः प्रसृतद्वयम् ।
 विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतत्रयम् ॥ १३९ ॥
 एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं चिपेत् ।
 समूर्च्छते कपायन्तु चतुःप्रसृतसम्मितम् ॥ १४० ॥
 चितरेच्च तथा बाप भस्तेद्विप्रसृतोन्मितम् ।
 एव प्रकल्पितो बस्तिर्हादशप्रसृतो भवेत् ॥ १४१ ॥
 धारयेत्प्रापधं पाणिं न तिष्ठत्यवलिप्य च ।
 न करोति च सोमन्तं सुनिरुहः प्रयोजितः ॥ १४२ ॥
 इति निरुहणविधिः ।
 वातघ्नोपधनिःक्लायाः मैन्यवतिष्ठता युताः ।
 माम्नाः सुखोष्णा देयाः स्युर्वस्तयः कुपितेऽनिले ॥ १४३ ॥
 न्यग्रोधादिगणक्लायः काक्कोश्यादि समायुतः ।
 विधेयावस्तयः पित्ते मत्तौद्रघृतगर्कराः ॥ १४४ ॥
 न्यग्रोधादिगणक्लायाः पिप्पल्यादिसमायुताः ।
 मघ्नौद्रमूत्रा देयाः स्युर्यस्तयः कुपिते कफे ॥ १४५ ॥
 शर्कराचरुमघ्नौद्र घृतयुताः सुशीतलाः ।

धीरिह्वचकपायाद्याः वस्तयः शोणिते हिताः ॥ १४६ ॥

प्रियवादिगणकाया अम्बटादिसमायुताः ।

सचीद्राः सहतां वार्पि वस्तयो ग्राहिणी हिताः ॥ १४७ ॥

बिदार्यैरावतीशेलु शाल्मलीधन्वनांकुराः ।

धीरसिद्धाः चीद्रयुक्ता नाम्नां पिच्छिलवस्तयः ॥ १४८ ॥

बाराहमादिपौरभ्र वैडालैषेयकोकुटम् ।

सदास्त्रभ्रसृगाजम्बा देयं पिच्छिलवस्तियु ॥ १४९ ॥

मात्रा पिच्छिलवस्तीनां पलैर्दादशभिर्मता ॥ १५० ॥

इति पिच्छिलवस्तयः ।

दद्यानुत्कृशने पूर्वं मध्यं दोषहरं पुनः ।

पथात्सशमनीयञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ॥ १५१ ॥

एरुडमूलं मधुकं पिप्पलीसैन्धवं वचा ।

हृदुपाफलकल्कश्च वस्तिरुत्कृशनेः स्मृतः ॥ १५२ ॥

इत्युत्कृशनेवस्तिः ।

शताह्वामधुकं बिल्वं कौटजं फलमेव च ।

सकाञ्चिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥ १५३ ॥

इति दोषहरवस्तिः ।

प्रियंगुर्मधुकं मुस्तं तथैव च रसाञ्जनम् ।

सचीरः शस्यते वस्तिर्दापाणां शमनः स्मृतः ॥ १५४ ॥

शोधनद्रव्यनिःकायास्तत्कल्कैः स्त्रे हसैन्धवैः ।

पुत्था खजेन मथिता वस्तयः शोधनाः स्मृताः ॥ १५५ ॥

इति शोधनवस्तिः ।

त्रिफलाकाथगोमूत्रैः चीद्रचारसमायुताः ।

ऊपकादिप्रतीबापावस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥ १५६ ॥

इति लेखनवस्तिः ।

हृंहणद्रव्यनिःकाथा कल्केर्महुरकीर्युताः ।

सर्पिर्मांसरसोपेताः वस्तयो हृंहणाः स्मृताः ॥ १५७ ॥

इति हृंहणवस्तिः ।

शताह्नी शिथ्ण सिद्धार्थं बक्राक्रीडुवचाघनैः ।

राठेन्द्रयवसिधूस्रैः पिष्टैर्वीस्तिः प्रकल्पितः ॥ १५८ ॥

दशमूलोरसचौद्र तैलकाञ्चिकयोगतः ।

शोधनो दीपनाशाय पुष्टिवर्णाग्निवर्धनः ॥ १५९ ॥

चत्वारो मर्दनाः पिष्टाः क्षौद्रतैलचतुष्पलम् ।

कुडवं मांसनिर्यासा इत्वाहं रुचकाद्भवेत् ॥ १६० ॥

बलवर्णकरो वस्तिर्हृण्यो भासवलप्रदः ।

वातशोपितदेहानां हृंहणं स्थैर्यकारकः ॥ १६१ ॥

पटोलनिम्बभूनिम्ब रास्त्रासप्तच्छदान्धसः ।

चत्वारः प्रसृता ह्येको घृतात्सर्पपकल्कतः ॥

निरूहः पञ्चतिक्तोऽयं मेहाभिव्यन्दनाशनः ॥ १६२ ॥

विडङ्गविफलादन्ती सुस्त्रास्तुपर्णिकास्तथा ।

कपायाः प्रसृताः पञ्चतैलादिको विमथ्यतान् ।

विडङ्गादिकपायेण निरूहः कफनाशनः ॥ १६३ ॥

इति विडङ्गादिनिरूहः ।

मधुतैलात् प्रकुञ्चाः पट् पट् चैरण्डकपायतः ।

युक्तः सैन्धवकषेण गताह्लादंरलेन च ॥ १६४ ॥

बाण्यो हृण्यो निरूहोऽयं मलहृन्मधुतैलिकः ।

गुणोदापत्तंहृद्गर्भो मेहहन्ता निरत्ययः ॥ १६५ ॥

परशङ्काघतुष्यांगं मधुतैलपनाटकम् ।

यत्पुष्यापनाहं सैन्धवाक्षेण संयुतः ॥ १६६ ॥

बलवर्णकरो वस्त्रिष्टो दोषनहृत् ।
 भिदो गुल्मकृमिहृत् गूयोदावर्तनाशनः ॥ १६० ॥
 मधुतैले समे स्यातां काथश्चैरण्डमूलजः ।
 पलाईं शतपुष्पाया स्ततोर्द्धं सैन्धवस्य च ॥ १६८ ॥
 पलेनैकेन संयुक्तः खजेन तु विलोडितः ।
 देयः सुखोष्णो भिषजा मधुतैलिकसंज्ञकः ॥ १६९ ॥
 तदेव मधुतैलञ्च काथः सरससैन्धवः ।
 पिण्णलीफलसंयुक्तो वस्त्रिर्युक्तश्चैः स्मृतः ॥ १७० ॥
 चतुष्पल तु मधुनः तैलस्यापि चतुष्पलम् ।
 एरण्डमूलकाथस्य तथा देय पलायकम् ॥ १७१ ॥
 पलाईं शतपुष्पाया स्ततोर्द्धं सैन्धवस्य च ।
 मूदनस्य फलञ्चैक योन्ध युक्त्या विमर्दयेत् ॥ १७२ ॥
 रसचीराम्लमूत्राणां मार्ज्यञ्च पलमात्रकम् ।
 खजेनालोडितः कोष्णो मधुतैलिकसंज्ञितः ॥ १७३ ॥
 पादहीनीपि देयः स्या इस्त्रिंशद्वहृत् हृत् ।
 दीपनो गाढविट्कृत्ः कृमीणां नाशनः परः ॥ १७४ ॥
 पाचनो निष्परिहारः सुखदो निरुपद्रवः ।
 पुटकैकं प्रदानेन सिद्धोयं वस्त्रिरुत्तमः ॥ १७५ ॥

इति मधुतैलिकनिरुहवस्तयः

क्षौद्रौज्यचौरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् ।
 ह्रस्वपासैन्धवाक्षांशो वस्त्रिः स्याद् यापनः परः ॥ १७६ ॥

इति यापनवस्त्रिः

गोमूत्रस्य पलान्यष्टौ गुडाऽत्यम्बकयोः पलम् ।

शताह्वसैन्धवे स्यात्ता सचमात्रे प्रमापतः ॥ १७७ ॥

देय आमिऽनिलै रूचस्तद्वतैलंपलान्वितम् ।

उदावर्त्तं वातकोष्ठे सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ १७८ ॥

इति सिद्धवस्तिः ।

सैन्धवाक्षं समादाय शताह्वाचसमन्वितम् ।

गोमूत्रस्य पलान्यष्टावन्त्रिकायाः पलद्वयम् ॥ १७९ ॥

गुडस्य तु पले द्वे तु सर्वमालोद्यं यद्गतम् ।

बस्त्रपूत सुखोष्णञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणम् ॥ १८० ॥

शूलं विट्सगमानाहं मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ।

क्रिम्युदावर्त्तवातादीन् सद्यो हन्यान्नयोजितम् ॥ १८१ ॥

इति चारवस्तिः ।

अष्टौ पलानि मूत्रस्य रघुक्षायाश्चतुष्पलम् ।

पलद्वयं तु तैलस्य माक्षिकं प्रसृतं तथा ॥ १८२ ॥

रसकक्षीरसोवीरं तित्तिडोकम्पलम्पलम् ।

गुडादेकं पलं दद्यात्तदनेस्य पलं तथा ॥ १८३ ॥

शतपुष्पावचाराम्ना कुट्टदारुघनं निशा ।

सिंहार्धकं त्रिविधं यवानोसैन्धव वला ॥ १८४ ॥

कर्पान्वितं क्षणपिष्टं म्रजेनागु प्रमथ्य च ।

युञ्ज्यान्निरुद्धवत्प्राज्ञो निरपायं महदुष्णम् ॥ १८५ ॥

मूत्रवस्तिरिति म्यात सर्वव्याधिहरः परः ।

इति मूत्रवस्तिः

सिन्धुद्वयस्य कर्पमन्त्रीकायाः पलं गुडाद्विपलम् ।

सुरभीपयसं कुडयं मर्वरतै लतौ यस्ति ॥ १८६ ॥

ईपतैलयुतोय सुते दत्ते निहन्ति रोगगणम् ।

कव्यं रुष्टगीघं शूलं चामानिस्रं घोरम् ॥ १८७ ॥

चिरभवमूरुस्तम्भं गृध्रसिरोगं च जानुसंकोचम् ।
 विषमज्वराणि घोरं क्लैव्यञ्च विनाशयत्याशु ॥ १८८ ॥
 वस्तिर्वेतरणोक्तो गुणगणयुक्तः सुविख्यातः ॥ १८९ ॥
 भोजयित्वा च सायाह्ने सर्वस्यायं प्रशस्यते ।
 अथ चेदलवान् जन्तु रभुक्तापि तदा क्वचित् ॥ १९० ॥

इति वैतरणवस्तिः ।

दशमूलोकपायंस्य पलान्यष्टौ पलद्वयम् ।
 तैलस्य मधुनश्चाथ शताह्नात्तं प्रयोजयेत् ॥ १९१ ॥
 अक्षच्च सैन्धवस्येष्टं वस्तिरेभिर्महागुणः ।
 आत्रेयानुमतो ह्येव मुक्ते योज्यो विचक्षणैः ॥ १९२ ॥
 नित्यमेकान्तरं वापि परिहारविवर्जितः ।
 सुकुमारेषु वृद्धेषु स्त्रीषु यन्त्रणभीरुषु ॥
 द्वीयमानोनिहन्याश दीपानीकान् सुदुस्तरान् ॥ १९३ ॥
 वातरक्तं क्षयं कासं कुष्ठञ्च विषमज्वरम् ।
 अश्मरीभ्रूतक्लृच्छ गुल्मघ्नीहहलीमकम् ॥ १९४ ॥
 वातपित्तभवान्नोगान् कफजान् सात्रिपातिकान् ।
 तान् सर्वात्राशयत्याशु बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ १९५ ॥
 नैरुद्धिकेषु सर्वेषु वस्तिषु प्रवरो मतः ।
 शक्रसंजननो ह्यथ स्याद्धैमात्रिकसंज्ञकः ॥ १९६ ॥
 शतशः सन्ति निरूहाः सुश्रुतंचरकादिमुन्निगदिताः ।
 भिषजां धुनरमुनैव व्यवहारस्याद्धैमात्रेण ॥ १९७ ॥

इत्यद्धैमात्रिकनिर्गुहः ।

एरण्डमूलं त्रिफलापलांशा ऋस्त्रानि मूलानि पलानि पञ्च ।
 रास्त्रांशंगन्धा सबलागुडूचोपुनर्नवास्त्रधदेवदारु ॥ १९८ ॥

भागा पलाशामदनाष्टयुक्ता जले द्विकसे कथिताष्टशैषे ।

येथाशताह्वाहपुपाप्रियंगु सपिप्पलीकं मधुक वचा च ॥ १९९ ॥

रमाञ्जन वासकबीजमुस्तमक्षप्रमाणं लवणाशयुक्तम् ।

समाच्चिकस्तैलयुत संमूत्रो वस्तिर्नृणां लेखनदीपनीय ॥ २०० ॥

जह्वोरुपादत्रिकपृष्ठशूलं क्वाफाहतं मारुतविग्रहञ्च ।

विष्णुतूतवातग्रहणं शूलमाधानकं माश्रमरिशर्कराञ्च ॥ २०१ ॥

आनाहमर्शाग्रहणी प्रदोषा नैरण्डवस्ति शमयेत् प्रयुक्तं ।

इत्येरण्डाद्योनिरूहं ।

घेह गुडं मासरसं पथय ह्यखानि मूत्रं मधुसैन्धवञ्च ।

एतान्यनुक्तान्यपि दापयेच्च निरूहयोगे मदनात् फलञ्च ॥ २०२ ॥

लवणं कार्पिकं दद्यात् फलमेकान्तु मादनम् ।

वाते गुडं मित्ता पित्ते कफे सिद्धार्थकादयः ॥ २०३ ॥

विट्श्लेष्मपित्तानिलमूत्ररुपाहाद्यावह शुकवल्गुप्रदयः ।

विट्क स्थित दीपचयं पिरस्य भैवान् विक्कारान् शमयेन्निरूहं २०४ ॥

ज्वरे हृद्यामतीमारि गूढगन्धादिदेषु च ।

हृदोग्रहे कृताहारे दुर्बले व्याधिकर्षिते ॥ २०५ ॥

घीणे रक्तातिसारे च तथा मूर्च्छातिर्कर्षिते ।

प्रथितामा नराणाञ्च निरहो न प्रगम्यते ॥ २०६ ॥

पोतघे हस्य वान्तस्य विरिक्तस्य मुताएत ।

निरूहितस्य कायाग्निर्मन्दोभगतिं देहिन ॥ २०७ ॥

स चाख्यैर्लघुभियाम्रैरपयुक्तैर्विन्दते ।

काष्ठैरगुभिरप्येष मधुचित इमान् ॥ २०८ ॥

युक्तेऽग्नी जीवति चिरं रोगो म्यादिगतिं गते ।

शान्ते पञ्चत्वमायाति देहो तस्माद्दुरोऽनल ॥ २०९ ॥

काल्पन्तु वस्तिथ्यनुयाति यावत्तावदप्येपरिहारकारकं ।

अत्याशनस्थानवचांसि पान स्वप्नं दिवामैथुनवेगरोधान् ॥

शीतोपवातात्पशोकरोपांस्यजेदकालाहितभोजनञ्च ॥ २१० ॥

इति निरूहकल्पनाविधिः ।

अथोत्तरवस्तिविधिमाह ।

वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य विधिं वक्ष्याम्यतः परम् ।

द्विव्रयास्यापनतः शुद्धौ निदध्याद्वस्तिमुत्तरम् ॥ २११ ॥

आतुराद्गुलिमानेन ज्ञेयन्तु द्वादशाङ्गुलम् ।

वृत्तं गोपुच्छवन्मूलं मध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥ २१२ ॥

सिद्धार्थवाह्निच्छिद्राग्रं हेमरूप्यादिनिर्मितम् ।

चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रं तत्र कार्यं विजानता ॥ २१३ ॥

मालती मृथवृत्ताभं कर्तव्यं छिद्रमेव च ।

मेद्रायांमसमं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ॥ २१४ ॥

स्नेहप्रमाणं परमं प्रकुञ्चं चात्र कीर्तितम् ॥ २१५ ॥

पञ्चविंशतिवर्षाणामधोमात्राद्विकार्षिकी ।

तदूर्ध्वं मूलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ॥ २१६ ॥

निविष्टकर्णिकं मेद्रे नारीणां चतुरङ्गुलम् ।

मूत्रयोतः परोणाहः सुह्रवाह्नि दशाङ्गुलम् ॥ २१७ ॥

तासामपत्यमार्गं तु निदध्याच्चतुरङ्गुलम् ।

द्वयगुलं मूत्रमार्गं तु कन्यानां त्वेकमङ्गुलम् ।

विधेयध्वाङ्गुलघ्वासां विधिवद्दृश्यते यथा ॥ २१८ ॥

स्नेहस्य प्रसृतं चात्र स्वागुलीमूलसम्मितम् ।

एवं प्रमाणं विहितमर्धाद्गुद्विविकल्पितम् ॥ २१९ ॥

श्रीरभ्रः शीकरो वापि वस्तिराजथ पूजितः ।

तदलाभे नियुञ्जीत गलत्रर्म च पक्षिणाम् ॥ २२० ॥

अथातुरमुपसिद्धं सुखिनं प्रथिताशयम् ।

यवागूं सष्टतक्षीरां पीतवन्त यथाबलम् ॥ २२१ ॥

निपणमाजानुसमे पीठे स्थानाश्रये समे ।

स्वभ्यक्तवंस्तिमूर्द्धान तैलेनोष्येन युक्तिः ॥ २२२ ॥

ततः समं स्यापयित्वा नालमस्य प्रहर्षितः ।

पूर्वं शलाकयान्विष्यमागं नेत्रंमनन्तरम् ॥ २२३ ॥

शनेःशनेर्घृताभ्यक्तं निदध्यादगुलान्नि घट् ।

ततोऽवपीडयेद्वस्त्रिं शनैर्नंत्रञ्च निहरेत् ॥ २२४ ॥

ततः प्रयोजितस्त्रे ह्रमपराङ्गे विचक्षणः ।

पयसा भोजयेदेन यूषैर्मांसरसेन च ॥ २२५ ॥

अनेन विधिना दद्याद्वस्त्रिं स्त्रीयतुरोऽपि वा ।

ततः प्रत्यागते स्त्रे हि स्त्रे ह्रवस्त्रिक्रमो हितः ॥ २२६ ॥

स्त्रीणां कंनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्याद्दशांगुलम् ।

मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमंगुलम् ॥ २२७ ॥

योनिमागेषु नारोणा स्त्रे ह्रमात्राद्विपालिकी ।

मूत्रमार्गं पलोन्मना बालानाञ्च द्विकार्धिकी ॥ २२८ ॥

उत्तानायैस्त्रियै दद्याद्दूर्हलान्वै समाहितः ।

कन्येतरस्यै कन्यायै तद्दद्यात्प्रग्निपीठयेत् ॥ २२९ ॥

द्विकर्णिकेन नेत्रेण दद्याद्योनिमुष्य प्रति ।

गर्भाशयविशुद्धाय स्त्रे हि न द्विगुणेन तु ॥ २३० ॥

अप्रत्यागच्छति भिषग्बन्धायुत्तरसंज्ञके ।

भूयो वस्त्रिं निदध्यात्तु सयुक्तं शोधनीपथैः ॥ २३१ ॥

पायो वस्त्रिं निदध्यात्तु प्रोक्तं गुल्फविकल्पिते ।

प्रयेशयेद्वा मातृमातृ फलवस्त्रिं तु योनिगाम् ॥ २३२ ॥

सूत्रं विंशष्टान्तां स्निग्धां शोधनद्रव्यमंयुताम् ।

पीडयेद्वाप्यधोनाभेर्वस्तेरुपरिवेष्टिताम् ॥ २३३ ॥

आरग्वधस्य पत्रेण निर्गुण्डराः स्वरसेन च ।

फुर्याद्गोमूत्रपिष्टेन वर्त्तिञ्चापि ससैन्यवाम् ॥ २३४ ॥

सुक्ते लासर्पपसमां प्रविभिक्षय्यांसि च ।

वस्तेरागमनाद्यां तां निदध्याच्छलाकया ॥ २३५ ॥

आगारधूमवृद्धतोफलं पिप्पलीसैन्यवैः ।

विह्वताशुतगोमूत्रसुरापिष्टैः सनागरैः ॥ २३६ ॥

दह्यमाने भिषग्वस्त्रौ पायौ वस्त्रिं प्रदापयेत् ।

क्षीरिवृक्षकपायेण पयसा शीतलेन च ॥ २३७ ॥

शर्करा मधुमित्रेण शीतेन मधुकास्त्रुना ।

वस्त्रिः शक्ररुजः पुंसां स्त्रीणांमार्त्तवजारुजः ।

हृन्त्यादुत्तरवस्त्रिस्तु नोचितो मेहिनां क्वचित् ॥ २३८ ॥

शुक्रं दुष्टं शोणितं चाङ्गनानां कष्टं शान्तिं यदुति चासृग्दरुञ्च ।

मूत्राघात मूत्रदोषान् प्रवृद्धान् योनेर्दोषांश्चापराऽपातसंज्ञम् ॥ २३९ ॥

शुक्राघातं शर्करामश्रुरीञ्च शस्तं वस्त्रौ वृहणे मेहने च ।

घोरानन्यान् वस्त्रिजातांश्च रोगांश्चात्तं मेहादुत्तरो हन्ति वस्त्रिः २४०

सम्यग्दत्तंश्च लिङ्गञ्च व्यापदः क्रम एव च ।

वस्त्रे रुत्तरसंज्ञस्य समानं स्नेहवस्त्रिनां ॥ २४१ ॥

दृताभ्यक्ते गुदे क्षेप्या श्लक्ष्णा स्वांगुष्ठसन्निभा ।

मलप्रयत्तिर्नीवर्त्तिः फलवर्त्तिश्च सा स्मृता ॥ २४२ ॥

इत्युत्तरवस्त्रिविधिः ।

इति वङ्गसेने वस्त्र्यधिकारः सकाप्तः ॥ ७० ॥

अथ धूमपानाधिकारमाह ।

प्राथोगिकः कासहरश्च धूमो वै रेचनः स्नेहिकवामनीयो ।
 पञ्चप्रकारागदिताश्च धूमाः सिद्धान्तविद्धिर्मुनिभिश्च वैद्यैः ॥ १ ॥
 एलांदिना कुष्ठनतोन्मिक्त्वेन क्षीमं प्रलिप्यांगुलकाष्टमाना ।
 प्राथोगिके वर्त्तिरियञ्च नेत्रमष्टांगुलं पङ्गुणित प्रशस्तम् ॥ २ ॥

हृहस्थौ चूरपणं शृङ्गी सेंगुदो त्वङ्मनःशिला ।

एषा कासहरा वर्त्तिर्नेत्रं षोडशकांगुलम् ॥ ३ ॥

शिरोविरेचनेवर्त्तिर्नेत्रं हरत्तमितं मतम् ॥ ४ ॥

स्निग्धसञ्जैर्मधुच्छिष्टस्नेहगुग्गुलुगर्षपैः ।

स्नेहिके वर्त्तिरेभिस्तु जैत्रं द्वात्रिंशदंगुलम् ॥ ५ ॥

वामनीये तु बहुरस्रायुस्त्रिखुरचर्मभिः ।

वर्त्तिदशांगुलं नेत्रं धूमः पञ्चपिधो मतः ॥ ६ ॥

अथ सुहोपविष्टः सुमना ऋज्वधोदृष्टिरतन्द्रितः स्नेहात्ता
 प्रदीप्तायां वर्त्तिं स्त्रोत्तसि प्रणिधाय धूमं पिबेत् ।

मुखेन तं पिबेत्पूवं नासिकाभ्यां पुनः पिबेत् ।

मुखपीतं मुखेनैव बभेत्पीतश्च नासया ॥ ७ ॥

यो बभेत्स्नातो धूमं नस्तपीतं मुखेन वा ।

मनेत्रकर्णनासास्यसंश्रयान् लभते शदान् ॥ ८ ॥

तत्र प्राथोगिकं त्रींस्त्रीनुष्णासानाददीतं मुखनासिकाभ्यां
 पर्यायांस्त्रीयतुरी वेति । मुखनामाभ्यां पीतं स्नेहिकं यावद्व्यु
 प्रवृत्तिरिति । नामिकाभ्याश्च पीतं वैरेचनिकमादोपदर्शनात्
 मुखेनैव कासान्तकरो यासान्तरिपु च । वामनीयश्च मुखेनैव तिल
 तश्चुनकता यथागू पित्वा वामनीयो यथा योगम् ।

हृत्कण्ठेन्द्रियमंशुद्धिर्लाघवं शिरसः शमः ।

यथेरिनानां दोषाणां सन्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥ ९ ॥

वाधिर्यमान्ध्रं सूकृतं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ।

अकाले चातिपीतस्य धूमः कुर्यादुपद्रवान् ॥ १० ॥

तत्रेष्टं सर्पिषः पानं विरेकी रक्तमोक्षणम् ॥ ११ ॥

तस्य योगातियोगी विज्ञातव्यौ । तत्र योगी रोगोपशमन-
मिति । अनियोगी तालुशोषपरिदाहपिपाशामदमूर्च्छाकर्षणश्चे-
दोर्वल्यमिति ।

—०—

स्रैहिकं धूमकं दोषे वायौ पित्तानुगे यदि ।

शीतन्तु रक्तपित्ते श्यात् श्लेष्मपित्ते विरूद्यणम् ॥ १२ ॥

न विरिक्तः पिषेडुमं न ह्यते वस्तिकर्मणि ।

न रक्ते न विषे नात्तो नाशक्तो नच गर्भिणी ॥ १३ ॥

न यमि न सटे नामि न पित्ते न प्रजाग्ररे ।

न मूर्च्छाभ्रमत्प्रणासु न क्षोणे नापि च क्षते ॥ १४ ॥

न मद्यदुग्धे पीत्वा च न रोहस्य माक्षिकम् ।

धूमं न भुक्त्वा दक्षा च न रुचः क्रुद्ध एव च ॥ १५ ॥

न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यऽभिहते न च ।

न शङ्खके न रोहिण्यां न रोगे च महाख्यये ॥ १६ ॥

ण्यु धूममकाले च मोहात्पिप्रति यो नरः ।

रोगान्तरस्य प्रवेदन्ते द्वाग्ना धूमविभ्रमात् ॥ १७ ॥

गौरवं शिरसःशूलं पीनमार्द्धावभेदको ।
 कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिकाश्वासौ गलग्रहः ॥ १८ ॥
 दन्तदौर्वल्यमास्त्रावः श्रोत्रव्राणाक्षिदोषजः ।
 पृतिस्त्रावश्च छर्दिश्च दन्तशूलमरोचकः ॥ १९ ॥
 हनुमन्वाग्रहः कण्डूः क्षमयो मुखपाण्डुता ।
 श्लेष्मप्रसेको वैश्वर्यं गलगण्डुरपजिह्विका ॥ २० ॥
 खालित्य पिञ्जरत्वक्ष केशानां पतनन्तथा ।
 क्षवधुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ॥ २१ ॥
 धूमपानात्प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।
 शिरोरूहकपालानां मिन्द्रियाणां रमस्य च ॥ २२ ॥
 न च वातऋफात्मानो बलिनोऽप्यूर्ध्वजत्रुजाः ।
 धूमरिक्तकपालस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ॥ २३ ॥
 धूमप्रयोगात्पुरुषः प्रमत्त्रेन्द्रियबाह्यनाः ।
 दृढकेशद्विजग्मत्युः प्रमत्त्रविशदाननः ॥ २४ ॥
 प्रयोगपाने तंस्याष्टौ कालाः संपरिकीर्त्तिताः ।
 स्नात्वा भुञ्ज्या ममुन्मिष्यद्दत्त्वाटन्तात्रिष्टय च ॥ २५ ॥
 नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मदान्धूमपो भवेत् ।
 वातश्लेष्मसुत्क्रोशः कालेष्वेयु हि लक्ष्यते ॥ २६ ॥
 अगुठपरिणाहेन मध्ये स्थूलोऽन्तयोस्तनुः ।
 पङ्भागो धूमनेत्रस्य वक्ष्यामानं प्रगम्यते ॥ २७ ॥
 ऋजुत्रिकोणकनितफोनाम्यप्रप्रमाणितम् ।
 बम्बिनेत्रममदृष्यं धूमनेत्रं प्रगम्यते ॥ २८ ॥
 गरायमपुटयुत प्रपधूनं नचेद्वणे ।
 धूमनेत्रेण सतिमान् येदना साधनान्तये ॥ २९ ॥
 इति वङ्गसेने धूमपानाधिकारः समाप्तः ॥ ७८ ॥

अथ कवलाधिकारमाह ।

धतुर्दा कवलः स्रै ह्यो प्रसादीशोधिरोपणो ।

स्निग्धोष्णः स्रै हिको वाति खादुशोतैः प्रसादनः ॥ १ ॥

पित्तं कटुम्ललवणै रूचः सशोधनः कफे ।

कपायतिक्तमधुरैः कटुरो रोपणो ब्रणे ॥ २ ॥

बचात्रिकटुकैश्चैव सिद्धार्थैः कल्कपेपितैः ।

तैलमूत्रसुरायुक्तै र्मधुनान्यतमेन च ॥ ३ ॥

सहितैः स्विन्नमृदित स्निग्धभालकपोलकः ।

मुखे गृहीत्वा कवलं मात्रयाऽनन्यमानसः ॥ ४ ॥

तिष्ठेद्यावन्मुखं पूर्णं स्याद्यद्य घ्राणचक्षुषोः ।

ततस्त्वक्त्वाऽपरो ग्राह्यो यावदाऽऽदोपसक्षयः ॥ ५ ॥

एवं स्रै हपयः क्षोद्र रसमूत्रास्त्रमयुताः ।

कपायोष्णोदकाभ्याञ्च कवला दीपतो हिताः ॥ ६ ॥

मुखं सचार्थ्यते यातु सा मात्रा कवले स्मृता ।

असचार्थ्या तु सा मात्रा गण्डूपे सा प्रकीर्तिता ॥ ७ ॥

तावद्धारयितव्योऽनन्यमनसाऽनुन्नतदेहेन यावद्दोषपरिपूर्णकपो-
लत्व नासास्त्रोत्तीनयनपरिप्लवथ भवति तदा विमोक्तव्यः । पुन-
द्यान्यो गृहीतव्य आशुद्धिलिङ्गमिति ।

—०—

व्याधेरपक्षयस्तुष्टिर्वैशद्य वक्त्रलाघवम् ।

इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥ ८ ॥

क्षीने जाड्यकफोत्कृशे वरसज्ज्ञानमेव च ।

अतियोगे मुखे पाक. शोषस्तृष्णारुचि. क्लमः ॥ ९ ॥

शोधनीये विशेषेण भवन्त्येतत्तु लक्षणम् ॥ १० ॥

तिलानोलोत्पलं सर्पिः शर्कराक्षीरमेव च ।
 सवीट्रो दग्धबकस्य गण्डूषो दाहनाशनः ॥ ११ ॥
 कवलस्य विधिर्द्विष समासेन प्रकीर्तितः ।
 जिभस्थभेषजं बुद्ध्या जुर्वीत प्रतिशरणम् ॥ १२ ॥
 कल्कोरसक्रिया चौद्रं चूर्णं चेति चतुर्विधम् ।
 अगुल्यग्रप्रणीतं तु यथास्त्रं सुखरोगिषु ॥ १३ ॥
 तस्य योगातियोगञ्च कवलोक्तं विभावयेत् ।
 तान्येव शमयेद्द्वयाधीन् कवलोऽयं प्रयोजितः ॥ १४ ॥
 दोषघ्नमनभिष्यन्दि भोजयेच्च तथा नरम् ॥ १५ ॥
 इति वङ्गसेने कवलाधिकारः समाप्तः ॥ ७६ ॥

—०—

अथ नस्याधिकारमाह ।

प्रतिमर्शोऽवपीडश्च नस्यं प्रधनं तथा ।
 शिरोविरेचनं पञ्च नस्यभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १ ॥
 द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद्द्वयाप्य हन्ति तान् ॥ २ ॥

—०—

शीघ्रधमौषधपक्वो वा स्नेहो नामिकाभ्यां दीयत इति नस्यम् ।
 नस्यं तद्विधिं शिरोविरेचनं स्नेहनञ्च तद्विधिमपि पञ्चधा ।
 तद्यथा,—प्रतिमर्शं विरेचनं विकल्पोऽवपीडः प्रधमनं चेति ।

ये तु वातात्मका रोगाः शिरः कम्पार्दितादयः ।

शिरमस्तार्प्यं तेषु नस्यकर्मप्रगम्यते ॥ ३ ॥

स्नग्धमुत्तिगुरुत्वाद्याः शैषिकाये शिरोमटाः ।

शिरोविरेचनं तेषु नस्यकर्मप्रगम्यते ॥ ४ ॥

शर्करैश्चुरसचीर छतमांसरसान् पृथक् ।

घ्नीणानां नस्ततो दद्याद्द्रक्तपित्तगदेषु च ॥ ५ ॥

—०—

घातपैत्तिकेषु रोगेषु वातपित्तहर द्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति ।

—०—

यथा दीपोदये काले रोगिणो नावर्न भिपक् ।

शरद्वशन्तयोः स्वस्थे पूर्वाङ्गे संप्रयोजयेत् ॥

वर्षायु शिशिरे ग्रीष्मे सायं मध्यन्दिनेऽथवा ॥ ६ ॥

—०—

भुक्तवानपतर्पितोत्थर्धतरुणप्रतिश्यायो गर्भिणी स्त्रे होटकम-
द्यद्रवपीतोऽजोर्षी दन्तबस्ति. क्रुद्धीगरार्त्तस्त्रुषाभिभूतोबालोवृद्धः
थान्तोवेगावरोधितः शिरःस्नातः स्नातुकामय न नस्यकर्म्मार्ह इति ।
तस्य स्नेहननस्यस्य प्रमाणमष्टौ विन्दवः प्रदेशिनी पर्वहृदयनि.सृता
प्रथममात्रा द्वितीयाशुक्ति स्त्रुतीया पाणिशुक्तिरित्येतास्त्रिस्त्रो
मात्रा यथाबलं प्रयोन्याः । तत्रोच्चारितवातमूत्रपुरीषाय भुक्तवते
व्यभ्रे काले पाणितापीपस्त्रेदितगलकपोलललाटप्रदेशाय वाता-
तपरजोहीनवेश्मन्युत्तानशायिने प्रसारितकरचरणाय किञ्चित्प्रल-
म्बितशिरसे बस्त्राच्छादितनयनाय वामहस्तप्रदेशिन्यग्रोन्नामित-
नासाग्राय विशुद्धस्त्रोतसि दक्षिणहस्तेन स्त्रेहमुष्णानुत्तमं रजत-
सुवर्णं ताम्रं सृत्वात्र-शुक्तीनामन्यतमस्यं शुक्त्या पिचुना वा सुखो-
ष्णमद्भुत विच्छिन्नधारया सिञ्चेत् । यथा नेत्रेण प्राप्नोति तथा
प्रयतेतेति । •

—०—

स्नेहेन सिञ्चति शिरो न कथञ्चन कम्पयेत् ।

न भापेत न कुप्येत न ब्रूयाद्न हसेत्तथा ॥ ७ ॥

तिलानीलोत्पलं सर्पिः शर्कराक्षीरमेव च ।
 सवीट्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूपो दाहनाशनः ॥ ११ ॥
 कवलस्य विधिर्ह्येव समासेन प्रकीर्तितः ।
 विभज्यभेषजं तुद्धा कुर्वीत प्रतिसारणम् ॥ १२ ॥
 कल्कोरसक्रिया चौद्रं चूर्णं चेति चतुर्विधम् ।
 शृंगुस्यग्रप्रणीतं तु यथास्वं सुखरोगिणु ॥ १३ ॥
 तस्य योगातियोगञ्च कबलीकं विभावयैत् ।
 तान्येव शमयेद्दगाधीन् कृवलीऽयं प्रयोजितः ॥ १४ ॥
 टोपघ्नमनभिष्यन्दि भोजयेच्च तथा नरम् ॥ १५ ॥
 इति वङ्गसेने कवलाधिकारः समाप्तः ॥ ७६ ॥

—०—

अथ नस्याधिकारमाह ।

प्रतिमर्शाऽवपीडय नम्यं प्रधने तथा ।
 गिरोविरेचनं पञ्च नम्यभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १ ॥
 द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद्दगाप्य हन्ति तान् ॥ २ ॥

—०—

औषधमौषधपक्वो वा छेहो नामिकाभ्यां दीयत इति नम्यम् ।
 नस्यं तद्विधिं गिरोविरेचनं छेहनञ्च तद्विधिमपि पञ्चधा ।
 तद्यथा,—प्रतिमर्शां विरेचन विकल्पोऽवपीडः प्रधमनं चेति ।

ये तु वातात्मका रोगाः शिरः कम्पादितादयः ।

शिरमस्तप्येणं तेषु नम्यकम्पेप्रगम्यते ॥ ३ ॥

स्नाग्धनुसिगुरुत्वाद्याः शैलिकाये गिरोगदाः ।

शिरोविरेचनं तेषु नम्यकम्पेप्रगम्यते ॥ ४ ॥

शर्करेक्षुरसचीर घृतमांसरसान् पृथक् ।

क्षीणानां नस्ततो दद्याद्रक्तपित्तगदेषु च ॥ ५ ॥

—०—

वातपैत्तिकेषु रोगेषु वातपित्तहर द्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति ।

—०—

यथा दोषोदये काले रोगिणो नावनं भिषक् ।

शरद्वशन्तयोः स्वस्थे पूर्वाङ्गे संप्रयोजयेत् ॥

वर्षायु शिशिरे ग्रीष्मे सायं मध्यन्दिनेऽथवा ॥ ६ ॥

—०—

भुक्तवानपतर्ष्यतोत्थर्ष्यतरुणप्रतिश्यायो गर्भिणी स्नेहोदकम-
द्यद्रवपीतोऽजोर्णी दन्तवस्तिः क्रुद्धोगरार्त्तस्तृपाभिभूतोबालोवृद्धः
श्रान्तोयेगावरोधितः शिरःस्नातः स्नातुकामश्च न नस्यकर्म्मार्ह इति ।
तस्य स्नेहननस्यम्य प्रमाणमष्टौ विन्दवः प्रदेशिनी पर्वहयनिःसृता
प्रथममात्रा द्वितीयाशुक्ति स्तृतीया पाणिशुक्तिरित्येतास्त्रिस्रो
मात्रा यथाबलं प्रयोज्याः । तत्रोच्चारितवातमूत्रपुरीषाय भुक्तवते
व्यभ्रे काले पाणितापोपस्त्रेदितगलकपोलललाटप्रदेशाय वाता-
तपरजोहीनविशमन्युत्तानशायिने प्रसारितकरचरणाय किञ्चित्प्रल-
म्बितशिरसे बस्त्राच्छादितनयनाय बामहस्तप्रदेशिन्यग्रोत्रामित-
नामाग्राय विशुद्धस्त्रोतसि दक्षिणहस्तेन स्नेहमुष्णानुत्तमं रजत-
सुवर्णं तास्र सृत्पात्र-शुक्तीनामन्यतमस्य शुक्त्या पिचुना वा सुखी-
ष्णसद्गत विच्छिन्नधारया सिञ्चेत् । यथा नेत्रेण प्राप्नोति तथा
प्रयतेतेति । •

—०—

स्नेहेन सिञ्चति शिरो न कथञ्चन कम्पयेत् ।

न भापेत न कुप्येत न ब्रूयान्न हसेत्तथा ॥ ७ ॥

एवं हि विहितं चोच्चो नैवान्तं प्रतिपद्यते ।
 ततः कासप्रतिश्यायं शिरोच्छिगदसम्भवः ॥ ८ ॥
 शृङ्गाटकमभिप्लाव्य स्थापयेन्न गिलेद्वम् ।
 पञ्चसप्तदशैः स्युर्मात्रा नस्यविधारणे ॥ ९ ॥
 उपविश्याथ निष्ठोषे त्रासावक्त्रान्तर्गतवम् ।
 वामदक्षिणपार्श्वीभ्यां निष्ठोषेत्समुखं न हि ॥ १० ॥
 ललाटस्वेदनं कुर्याद्यदि नो बहिराब्रजेत् ॥ ११ ॥
 नीते नस्ये मनस्तापं रजः क्रोधादिकं त्यजेत् ।
 शयीतनिद्रा व्यक्ता च प्रोक्ता नो वाक्शतं नरः ॥ १२ ॥
 तथा वैरेचनस्यान्ते धूमो वा कबलो हितः ।
 व्यवभुक्तवते नस्य करस्त्रिन्नाथं दापयेत् ॥ १३ ॥
 चोच्चस्य विन्दवो ह्यष्टौ प्रदेया नस्यकर्मणि ।
 शक्तिश्च पाणिशक्तिश्च तिस्रो मात्राः प्रकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥
 हात्रिशद्विन्दवस्यापि शक्तिरित्यभिधीयते ।
 द्वे शक्ती पाणिशक्तिश्च ज्ञेया तु कुशलेर्नरैः ॥ १५ ॥
 चत्वारो विन्दवः षड् वा तथाष्टौ वा यथा वनम् ।
 शिरोविरेचने योज्या ऊर्ध्वं त्रुविकारिणाम् ॥ १६ ॥
 शिरोऽभिघाते त्वरुचौ स्वरभङ्गे गलघहे ।
 कासे नामामयेऽप्या नस्य देयं विरेचनम् ॥ १७ ॥
 शिरोपशिशुभिन्भूत्य रुचकत्रूपणादयः ।
 हिंवाद्र्करसद्यैः प्रयोज्या नस्यकर्मणि ॥ १८ ॥
 लाघवशिरसोयोगे भुजस्तम्बावबोधनम् ।
 विकारोपगमं शुद्धिरिन्द्रियाणां मनःसुखम् ॥ १९ ॥
 लाघवशिरसं शुद्धिं श्योतसा व्याधिसर्चयः ।
 चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसं शुद्धिलक्षणम् ॥ २० ॥

कंडूप्रदेही गुरुता स्रोतसां कफसंस्त्रवः ।
 हीने विशुद्धे शिरसि लक्षणं संप्रकीर्तितम् ॥ २१ ॥
 मस्तुषुङ्गागमो वातदुष्टिरिन्द्रियविभ्रमः ।
 शून्यता शिरसथापि भूर्ध्निगाढं विरेचिते ॥ २२ ॥
 हीनेविशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत् ।
 सम्यग्नियोजिते वापि सर्पिर्नस्ते नियोजयेत् ॥ २३ ॥

—०—

प्रतिमर्शस्तु चतुर्दशसु कालेपूपादेयो भवति । तद्यथा, तल्पो-
 त्यितेन प्रक्षालितमुखेन गृहान्निर्गच्छता व्यवायव्यायामाध्वपरि-
 श्रान्तेन सूत्रोच्चारकबलाञ्जनान्ते भुक्तवता हृदि तवता दिवास्वप्नो-
 त्यितेन सायं चेति ।

—०—

ईपदुक्षिञ्चितः स्नेहो यदा वक्तुं प्रपद्यते ।
 नस्ये'निपिक्तं तं विद्या अतिमर्शं प्रमाणातः ॥ २४ ॥
 उत्सिञ्चन्न पियेत् स्नेह निष्ठोवेन्मुखमागतम् ।
 क्षीणे दृष्ट्यास्य शोषार्त्तं बाले हृद्दे च युज्यते ॥ २५ ॥
 तेन रोगाः प्रशाम्यन्ति नराणामूर्ध्वजतुजा ।
 इन्द्रियाणाञ्च वैमल्यं कुर्यादास्यं सुगन्धि च ॥ २६ ॥
 हनुदन्तशिरोघ्नीवा त्रिकवाह्वरसां बलम् ।
 बलीपलितखालित्य व्यङ्गानां चाप्यसम्भवः ॥ २७ ॥
 तैलं कफे मवाते च केवले पवने वसाम् ।
 दद्यान्नस्तः मदा पित्ते सर्पिर्मज्जानमेव च ॥ २८ ॥
 चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।
 श्लेष्मस्थानां विरोधित्वात्तेषु तैलं प्रशस्यते ॥ २९ ॥
 श्वपोडः प्रथमं ह्यो भेदावपरौ स्मृतौ ।

शिरोबिरेचनस्यात्र तौ तु देयौ यथायथम् ॥ ३० ॥
 कल्कीकृतादौषधाद्यः पीडितो निःसृतो रसः ।
 अवपोडः सनिर्दिष्ट स्तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥ ३१ ॥
 पडगुलादिद्विवक्त्राया नाडीचूर्णं तथा धमेत् ।
 तीक्ष्णं कोलमितिं वक्त्रवातैः प्रधमनं हितम् ॥ ३२ ॥
 ऊर्ध्वजत्रुगते रोगे कफजे स्वरसंचये ।
 अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ॥ ३३ ॥
 शोफापस्मारकुटेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ।
 भीरुस्त्रीकृशबालानां नस्यं स्नेहनमिष्यते ॥ ३४ ॥
 गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।
 मनोविकारे कृमिषु युज्यते चावपोडनम् ॥ ३५ ॥
 अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ।
 चूर्णं प्रधमनं धीरैः स्तब्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥ ३६ ॥

—०—

वैरेचनं नस्यं यथा ।

नस्यं स्याद्दुडशृण्ठीभ्यां पिप्पल्या सैन्धवेन वा ।
 जलपिष्टेन तेनाक्षि कर्णनासाशिरोगदाः ॥
 मन्याहनुगलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठगाः ॥ ३७ ॥
 मधुकसारकृष्णाभ्यां वचामरिचसैन्धवैः ।
 नस्यं कोष्णजलैः पिष्टं दद्यात् संज्ञाप्रवोधनम् ॥ ३८ ॥
 रोहितमव्यपिष्टेन भावितं मरिचं वचाः ।
 कट्फलं चेति तच्चूर्णं देयं प्रधमनं बुधैः ॥ ३९ ॥
 इति वङ्गसेने नस्याधिकारः समाप्तः ॥ ८० ॥

—०—

अथ स्वस्थवृत्ताधिकारमाह ।

उत्यायात्मवता ब्राह्मे स्वस्थेनारोग्यमिच्छता ।
 धीमतायदनुष्ठेय तत्सर्वं सम्प्रवक्ष्यते ॥ १ ॥
 प्रतिपद्दर्शपष्टीषु नवम्येकादशीषु च ।
 दन्तानां काष्ठसयोगो दहत्याऽऽसप्तमं कुलम् ॥ २ ॥
 कनिष्ठाग्रसमस्थूलमायत द्वादशांगुलम् ।
 प्रातरुत्याय मतिमान् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ ३ ॥
 करञ्जकरवीरार्कं मालतोककुभाग्रनाः ।
 खदिराम्नातकौ शुद्धौ सहकारकपित्तकौ ॥ ४ ॥
 शस्यन्ते दन्तपवना ये चाप्येवंविधा द्रुमाः ॥ ५ ॥
 आङ्गुर्यशोबलं वर्णं प्रजापशुत्रसूत्रि च ।
 ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्व नो देहि वनस्यते ॥
 इत्यादि श्रुतिवाक्येन गृह्णीयात् सुवनस्पतिम् ॥ ६ ॥
 द्वादशांगुलमाद्यानां क्षत्रियाणां दशांगुलम् ।
 अष्टांगुलन्तु वैश्यानां शूद्राणान्तु षडंगुलम् ॥ ७ ॥
 दन्तकाष्ठन्तु नारीणां विधिवच्चतुरंगुलम् ।
 तदग्रेण शनैर्दन्तात् घर्षयेत्तानपीडयन् ॥ ८ ॥
 निहन्ति गन्ध वैरस्य जिह्वादन्तास्यजं मलम् ।
 निरस्य शुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥ ९ ॥
 सुखवैरस्य वैगन्ध शोषजाद्यापहं सुखम् ।
 दृढीकरञ्च दन्तानां स्नेहगडुपधारणम् ॥ १० ॥
 बिण्मूत्राखिलदीपधातुशमनाकाङ्क्षान्नपानेररुचिः ।
 भुक्तं जीर्यति पुष्टये परिणतिः स्वप्नावधीते सुखम् ॥
 गृह्णीते विषयान्यथा स्वमुचितान् वृत्तानतो वृत्तितः ।
 स्वस्थस्याभिहितं चतुर्दशविधं जन्तोरिदं लक्षणम् ॥ ११ ॥

दध्याज्यादर्शसिद्धार्थवित्त्वगोरोचनास्रजाम् ।
 दर्शन स्पर्शनं कार्यं प्रवृत्तमशुभापहम् ॥ १२ ॥
 पञ्चरात्रान्नखश्मश्रु केशलोमानि कर्तयेत् ।
 केशश्मश्रुनखादीनां कर्तन संप्रसाधनम् ॥
 पौष्टिकं धन्यमायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् ॥ १३ ॥
 उत्पाटयेन्न लोमानि नासायास्तु कथञ्चन ।
 दृष्टिदौर्बल्यतिमिर मभीक्ष्णोद्धरणाद्भवेत् ॥ १४ ॥
 तांबूलपत्रसत्कारं पूंगाढञ्च कफापहम् ।
 चूर्णं कफानिलहरं खदिरं कफपित्तनुत् ॥ १५ ॥
 संयोगतो दोषहरं कान्तिसौष्टवकारकम् ।
 पथं सुमोत्यते भुक्ते वान्ते यान्ते च मानवे ॥ १६ ॥
 तांबूलञ्च विपात्तानां मूर्च्छाचयास्रपित्तिनाम् ।
 रूक्षदुर्बलमत्तानां महितं चास्यगोपिणाम् ॥ १७ ॥
 देहदृक्केशदन्ताग्नि श्रोत्रवर्णवलक्षयः ।
 शोषः पित्तानिलास्रं स्यादतितांबूलमद्यणात् ॥ १८ ॥
 पर्णमूले वसेद्दशाधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
 चूर्णपर्णं हरत्यायुः गिरा बुद्धिविनाशिनी ॥ १९ ॥
 आयुरग्रे यशोमूले मध्ये लक्ष्मीर्व्यवस्थिता ।
 तस्मादपश्च मध्यञ्च मूलं पर्णं विवर्जयेत् ॥ २० ॥
 केशभूमिगतान्नीगांश्चिरोभ्यङ्गोपकर्षति ।
 केशानां गृदुतां छे हं रक्षःशान्तिं करोति च ॥ २१ ॥
 करोति गिरममृत्सिं केशानां दृढतामपि ।
 तर्पणं चेन्द्रियाणाञ्च दत्तोभ्यङ्गस्तु मूर्ध्वनि ॥ २२ ॥
 केशप्रसाधनीकेश्या रजो जन्तुमनापहा ।
 हनुमन्था गिरः कर्णं शूनघ्नं कर्णपूरणम् ॥ २३ ॥

अभ्यङ्गो मार्दवकरः कफवातविनाशनः ।
 धातूनां पुष्टिजननो ऋजावर्णबलप्रदा ॥ २४ ॥
 पादप्रक्षालनं पादमलरोगग्रमापहम् ।
 दृष्टिप्रसादनं हृद्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ २५ ॥
 निद्राप्रदो देहसुखयक्षुष्यः पादरोगहा ।
 पादत्वग्मृदुकर्ता च पादाभ्यङ्गः प्रशस्यते ॥ २६ ॥
 उद्धर्तनं वातहरं कफमेदोविलायनम् ।
 स्थिरोकरणमङ्गानां त्वक् प्रसादकरं तथा ॥ २७ ॥
 तन्द्रापाप्मोपशमनं तुष्टिदं पुष्टिवर्द्धनम् ।
 रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेय दीपनम् ॥ २८ ॥
 तत्रातिमारज्वरितकर्णशूलार्दितादिषु ।
 आधानारोचकाजीर्ण भुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ २९ ॥
 श्रीमत्पारिपदं शस्तं निर्मलांबरधारणम् ।
 हृद्यं मौगन्ध्यमायुष्यं काम्य पुष्टिवलप्रदम् ॥ ३० ॥
 सौमनस्य मलक्षोघ्नं गन्धमाल्यनिषेवनम् ॥ ३१ ॥
 पद्मलं विशदं कान्त्य मच्छोरञ्जितमञ्जनम् ।
 नेत्रमञ्जनसंयोगाद्भवेन्निर्मलतारकम् ॥ ३२ ॥
 चक्षुष्यं स्वर्गनार्हञ्च पदयोर्व्यसनापहम् ।
 बल्यं पराक्रमसुख हृद्यं पादत्रधारणम् ॥ ३३ ॥
 घर्मानिलरजोऽम्बुघ्नं कृत्रधारणमुच्यते ॥ ३४ ॥
 सुखस्थानप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निषेधनम् ।
 अरष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दरुधारणम् ॥ ३५ ॥
 अग्निर्वातकफस्तम्भ शीतवेगघुनाशनः ।
 आमाभिष्यन्दशमनो रक्तपित्तप्रकोपनः ॥ ३६ ॥
 आहारः प्रीणनः सुषो बलाङ्गहे हधारकः ।

शक्त्यायुः शुक्रमत्वौज स्तेजरुत्साहवर्द्धनः ॥ ३७ ॥
 अपि शाकं जलखिन्नं लवणस्नेहभर्जितम् ।
 वुभुक्षितस्य कल्पं स्यात् स्वादु स्याद्दृहर्षं तथा ॥
 तत्तु षड्मसंपन्नं मन्दाग्नेर्भोजनञ्च यत् ॥ ३८ ॥
 चुक्सम्भवति जीर्णेषु मलदोषरसेषु च ।
 उचितोनुचितो वापि सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ ३९ ॥
 यः प्रसादः परोऽन्नस्य परं जीर्णस्य सर्वशः ।
 सरसौजलयस्तस्य नयः देहेषु देहिनः ॥ ४० ॥
 रक्तस्यांजलयस्त्वष्टी शक्यतः सप्त सर्वशः ।
 पित्तस्यां जलयः पञ्च षट्कफस्य प्रचक्षते ॥ ४१ ॥
 मूत्रस्य विद्याञ्जलारो वसायाश्चाञ्जलित्रयम् ।
 द्वावञ्जलीमेदसस्तुमज्जश्वेदाञ्जलिर्नतः ॥ ४२ ॥
 शुक्रमस्थाप्यञ्जनिर्जयोमग्निष्कन्धौजसस्तथा ।
 चत्वारोऽंजलयः रक्षीणां रजसः प्रकृतिस्थितिः ॥ ४३ ॥
 द्वावंजलीप्रसृताया स्नान्यस्यापीह योपिताम् ।
 एवं तस्य परं मानं जनिर्दिश्यं प्रचक्षते ॥ ४४ ॥
 प्रमाणमेतद्वातूनां सदुष्टानामुदाहृतम् ।
 हीनाः स्नेनप्रमाणेन विविधायापि धातवः ॥
 योजयन्ति द्विधारेषु क्षीया हृदाः क्षयप्रदाः ॥ ४५ ॥
 बालव्यजनमौजस्य मच्चिन्नादीन् व्यपीडति ॥ ४६ ॥
 सेवेतविषयान् काले मुञ्चात्परतां यगी ।
 नातिजग्राहणं निद्रां सर्वभूतहितैः पिताम् ॥ ४७ ॥
 देयगोत्राघ्नणाचार्यं गुरुहृद्वान् मदार्ययेत् ॥ ४८ ॥
 चतुष्पथनमम्बत्तां दातावष्टा प्रियवदः ।
 क्रदानामनुनेता च दीनानामनस्युकः ॥ ४९ ॥

आश्वासकश्च भीतानां बन्धुयत्सर्वदेहिनाम् ।
 रागद्वेषनिदानानां हन्ता धर्मपरायणः ॥ ५० ॥
 नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारीविगयेष्वसक्तः ।
 दाता समः सत्यपरः क्षमावानामोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ५१ ॥
 पृष्ठतोऽर्कं निषेवेत जठरेण हुताशनम् ।
 क्षामिनं सर्वभावेन पुण्यश्लोकममायया ॥ ५२ ॥
 भुञ्क्ष्वस्त्रुकशाकेन तक्रं सलवणं पिव ।
 राजन् हरोतकीं भुञ्क्ष्वनश्चन्तु भवतो गदाः ॥ ५३ ॥
 न वेगान्धारयेद्दीमान् वातविषमूर्च्छरेतसाम् ।
 घृन्नाकासं च योद्गारश्वासदृष्यावमोक्षुधाम् ।
 धारितेष्वेषु जायन्ते तन्मार्गस्थानजा गदाः ।
 धार्यो वेगस्तु शस्तानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥ ५५ ॥
 न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ।
 अनुजायाग्रतिपदं सर्वधर्मेषु तुल्यताम् ॥ ५६ ॥
 स्त्रियं श्रियं धनञ्चापि परस्याभिलषेन्न हि ।
 न कुर्व्याच्चञ्चलं चेतो न कालमतिवाहयेत् ॥ ५७ ॥
 प्रणयेनापि नो वाच्यं वचनं परतापि यत् ।
 अहिंसा सततं कार्य्या धार्य्या चेतस्यऽनित्यता ॥ ५८ ॥
 हिताभिर्जुहुयान्नित्यं मन्तरग्निं समाहितः ।
 अन्नपानसमिद्धिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥ ५९ ॥
 तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।
 प्रजातानां विकाराणां अनुत्पत्तिकरञ्च यत् ॥ ६० ॥
 सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।
 तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिण्याम् ॥ ६१ ॥
 मतिर्वचः कर्मसुखानुबन्धि सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः ।

ज्ञानं तपस्तत्परता च योगे यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ॥ ६१ ॥
 अर्थेष्वलभ्येष्वकृतप्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्सु ।
 जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगास्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति देवम् ॥ ६२ ॥
 कफे प्रच्छर्दनं पित्ते विरेको वस्तिरीरणे ।
 शस्यते त्रिष्वपि हितो व्यायामो दोषपाचनः ॥
 भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्यायामान्न प्रदुष्यति ॥ ६३ ॥
 अशाकभोजीघृतमत्तियोन्मसा पयोरसान् सेवति नातियोन्मः ।
 निरामभुग्वातकृतां विदाहिनां नच प्रभुग्जीर्णभुगल्परुक्सः ॥ ६४ ॥
 नगरीनगरस्येव रथस्येव रथी सदा ।
 स्वगरीरस्य मेधावी कृत्येष्वव हितो भवेत् ॥ ६६ ॥
 इति वङ्गसेनेऽनागतामयप्रतिषेधाधिकारः
 समाप्तः ॥ ८१ ॥

—०—

अथ द्रव्यगुणाधिकारमाह ।

चक्षुष्यो मधुरो हृष्यो बल्यो धातुविवर्द्धनः ।
 अम्बोरसोमतो हृद्यः क्लेदीदीपनपाचनः ॥ २ ॥
 दीपनोन्वरुष्याघ्न स्तिलः शोधनरोपणः ।
 पीडनो लेखनः स्तम्भी कषायो घ्राहिरोपणः ॥ ३ ॥
 रसवीर्यविपाकानां माय्याघ्नव्यमुत्तमम् ।
 उत्तरोत्तरमंशेषादितरेषां प्रधानता ॥ ४ ॥
 मतिक्लानुषणं कुटं स्रस्ववातविपापहम् ।
 स्वादुपाकरभो त्रैय स्तगरः कुटवद् गुणैः ॥ ५ ॥
 यल्याग्गन्धा वातघ्नी काष्ठश्वासघये हिता ।
 देवदारुभयैस्तद् त्वासग्गाराः मयापहम् ॥ ६ ॥

सौम्यं लघु च शीतञ्च सुगन्धि कटुकं गुरु ।
 वातपित्तहरोबल्या हृथ्यासंग्रहिणीबला ॥ ७ ॥
 शीफलैरण्डमूलानि शूले वातकफोल्बणे ।
 पृथ्णिपर्णीस्विरा चैव पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ ८ ॥
 वातभोजनसंस्कारे शस्यते वातभूयसाम् ।
 चक्षुष्यं वातपित्तघ्नं बल्यं लोहितचन्दनम् ॥ ९ ॥
 ऋद्वैरं ऋद्विहृत्तास तृष्णातीसारनाशनम् ।
 पाचनं दीपनं हृथ्यं शूलघ्नं विश्वभेषजम् ॥ १० ॥
 वातश्लेष्महरं हृथ्यं सुस्तं पित्ताऽविरोधि च ।
 पिष्यलोप्तीहृगुल्मार्यो जठरेषु विधीयते ॥ ११ ॥
 दीपनीपाचनीहृद्या नात्युष्णाकटुक्ता मता ।
 मरिचं नातिशीतोष्णं पित्तलं कफवातजित् ॥ १२ ॥
 संग्राहिरोचनं सुस्तं दीपनं दीपपाचनम् ।
 सतिक्तातिविपासोष्णा संग्राहिष्णाभपाचनी ॥ १३ ॥
 गुडूचीवातपित्तघ्नी मेहघ्नीपाचनीसरा ।
 ऋद्विकुष्टज्वरश्वास कासारोचकनाशिनी ॥ १४ ॥
 किराततिक्तकस्तिक्तो रक्तपित्तज्वरापहः ।
 यावहुणैरसैस्तिक्ता प्रोक्ताभूनिम्बवत्सरा ॥ १५ ॥
 किराततिक्तवत् ज्ञेये चायमाणादुरालभे ।
 कफवातज्वरऋद्विं क्लम्यरोचकनाशने ॥ १६ ॥
 कफपित्तहरी तिक्ता धरिष्टखदिरद्रुमी ।
 तृष्णारोचकवोसर्प कण्डूकुष्टविनाशनी ॥ १७ ॥
 वासकः कासवैश्वर्य्य रक्तपित्तकफापहः ।
 सेव्यः पित्तकफस्वेद दाहदौर्गन्धनाशनः ॥ १८ ॥
 कफवातहरीपथ्या बुद्ध्यायुः स्वरवर्धिनो ।

ज्ञानं तपस्त्वत्परता च योगे यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ॥६४॥

अथैश्वर्येष्वेवकृतप्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्सु ।

जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगास्तुक्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥६५॥

। कफे प्रच्छर्दनं पित्ते विरेको वस्तिरोरणे ।

शस्यते त्रिष्वपि हितो व्यायामो दोषपाचनः ॥

भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्यायामान्न प्रदुष्यति ॥ ६४ ॥

अशाकभोजीष्टतमत्तियोन्धसा पयोरसान् सेवति नातियोन्धः ।

निरामभुग्वातकृतां विदाहिनां नच प्रभुग्जीर्णभुगत्यरुक्सः ॥६५॥

नगरीनगरस्येव रथस्येव रथो सदा ।

स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्वेव हितो भवेत् ॥ ६६ ॥

इति वङ्गसेनेऽनागतामयप्रतिषेधाधिकारः

समाप्तः ॥ ८१ ॥

—०—

अथ द्रव्यगुणाधिकारमाह ।

चक्षुष्यो मधुगो वृष्यो बल्यो धातुविवर्द्धनः ।

अम्नोरसोमतो हृद्यः क्लेदीदीपनपाचनः ॥ २ ॥

दीपनोऽन्वरक्षणान्न स्तिक्तः शोधनरोपणः ।

पीडनी लेखनः स्तम्भी कषायो ग्राहिरोपणः ॥ ३ ॥

रसबोध्यविपाकानां मात्रयाद्द्रव्यमुत्तमम् ।

उत्तरोत्तरसंश्लेषादितरेषां प्रधानता ॥ ४ ॥

सतिक्लवणं कुष्टं स्वल्पवातविषापहम् ।

स्वादुपाकरसो ज्ञेयस्तगरः कुष्टवद्गुणैः ॥ ५ ॥

बल्याश्वगन्धा वातघ्नी कासश्वासचये हिता ।

देवदारुभवेत्तद्यत्वासश्वाहात्मयापहम् ॥ ६ ॥

शीथं लघु च शीतञ्च सुगन्धि कटुकं गुरु ।
 वातपित्तहरोवत्या वृथांसग्रहिणीवला ॥ ७ ॥
 श्रीफलैरण्डमूलानि शूने वातकफोत्खणे ।
 घृष्टिपर्णीस्थिरा चैव पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ ८ ॥
 वातभोजनसंस्कारे शस्यते वातभूयसाम् ।
 चक्षुष्यं वातपित्तघ्नं बल्यं लोहितचन्दनम् ॥ ९ ॥
 झीवेरं छर्दिहृत्पासं दृष्ट्यातोसारनाशनम् ।
 पाचनं दीपनं वृथं शूलघ्नं विश्वभेषजम् ॥ १० ॥
 चातश्लेष्महरं हृद्यं सुस्तं पित्ताऽविरोधि च ।
 पिप्पलोद्गीहृत्गुल्मार्थी जठरंघु विधीयते ॥ ११ ॥
 दीपनीपाचनीहृद्या नालुण्णाकटुका मता ।
 मरिचं नातिशीतोष्णं पित्तल कफवृत्तञ्जित् ॥ १२ ॥
 संग्राहिरोचनं सुस्तं दीपनं दीपपाचनम् ।
 सतिक्तातिविपासोष्णा संग्राहिष्यामपाचनी ॥ १३ ॥
 गुडूचीवातपित्तघ्नी मेहघ्नीपाचनीसरा ।
 छर्दिंकुटुम्बरासं कासारोचकनाशिनी ॥ १४ ॥
 किराततिक्तकस्तिकी रक्तपित्तञ्चरापहः ।
 यावद्गुणैरसैस्तिक्ता प्रोक्ताभूनिम्बवत्सरा ॥ १५ ॥
 किराततिक्तवत् क्षेये चायमाणादुरालमे ।
 कफवातञ्चरच्छर्दिं हृद्यरोचकनाशने ॥ १६ ॥
 कफपित्तहरी तिक्ता वरिष्टखदिरद्रुमौ ।
 दृष्ट्यारोचकवीसर्पं कण्डूकुटुविनाशनौ ॥ १७ ॥
 वासकः कामवैश्वर्यं रक्तपित्तकफापहः ।
 सेव्यः पित्तकफस्त्रेदं दाहदोर्गन्धनाशनः ॥ १८ ॥
 कफवातश्चरीपथ्या बुद्ध्यायुः स्त्ररच्छर्दिनी ।

विवन्धश्वासकासास्र द्विकामार्चिनाशिनो ॥ १८ ॥

कफवातहरं केश्यमचमच्चिवलप्रदम् ।

वयसः स्थापनं हृद्यं शस्तमामलकं त्रिषु ॥ २० ॥

ककुभो भग्नरुग्घातो कटरो टन्तदार्ष्यकृत् ।

कण्डू रोगापचीपिप्पे विशिषाद्रजनी हिता ॥ २१ ॥

तद्वह्नीविशेषेण कफाभिष्यन्दनाशिनो ।

पार्श्वरुक्कासश्वासार्त्तिं द्विकान्नं पौष्करम्पतम् ॥ २२ ॥

मूलं कर्कटकस्यापि शृङ्गीकुक्ष्यनिले हिता ।

जीरकौलाह्वयं पृथ्वी चव्या दीपनपाचनी ॥ २३ ॥

भेदनं पिप्यलीमूलं दीपनं शूलनाशनम् ।

कट्फलो मुखरोगघ्नः कासश्वासकफापहः ॥ २४ ॥

कर्पूरः शीतलः पाके चक्षुष्यः कफनाशनः ।

सुगन्धिः कटुर्को हृद्यः कङ्कोलः कफवातजित् ॥ २५ ॥

तद्वज्जातीफलं प्रोक्तं लवङ्गकुसुमानि च ।

चक्षुष्यं मधुरं सेव्यं पुण्डरीकं च शस्यते ॥ २६ ॥

कुङ्कुमंतूष्णवीर्यं स्याद्दातघ्नं विषनाशनम् ।

नाल्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्यतो मरिचं सितम् ॥ २७ ॥

कण्डूघ्नं रोचनं हृद्यं हृद्यं चैवार्द्रकं स्मृतम् ।

द्विधं तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविवन्धजित् ॥ २८ ॥

तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम् ।

कटुश्लेष्मानिलहरं गन्धाद्यं जीरकं हितम् ॥ २९ ॥

आर्द्राकुस्तुम्बरी कुर्यात् स्वादुमौगन्धद्वयताम् ।

सा शुष्कामधुरापाके लक्ष्णादाहरुजापहा ॥ ३० ॥

जम्बोरः पाचनः तीक्ष्णः कृमिवातकफापहः ।

सुरभिर्दीपनो हृद्यो मुखवैशद्य कारकः ॥ ३१ ॥

भस्मत्वं नैति दग्धा क्षिमिक्षिमि कुरुते चम्पंगन्धाहुतास्ते ।
सा शुद्धाशोभनीयावरतनुमृगजाराजयोम्यप्रशस्ता ॥ ४४ ॥

करनलजलमध्ये स्थापयित्वा महद्भिः

पुनरपि तदवश्यं चिन्तनीयं महद्भिः ।

भवति यदि सरक्तं तज्जलं पीतवर्णं

न भवति मृगनाभिः क्वचिमोऽसौविकारः ॥ ४५ ॥

—०—

सौवर्चलन्तु काचाभं सैन्धवं स्फटिकप्रभम् ।

करमर्दफलाकारा द्राक्षा सा मध्यमा स्मृता ॥ ४६ ॥

उच्चमासैव विज्ञेया या भवेद्भोस्तनाकृतिः ।

रक्तचन्दनमत्यन्तं लोहितं चोत्तमं मतम् ॥ ४७ ॥

हरिद्राकुंकुमाभा तु त्र्येष्टा पीता तु मध्यमा ।

अतिपीता प्रशस्ता तु ज्ञेया दारुनिशाबुधैः ॥ ४८ ॥

खण्डश्च विमलं त्र्येष्टं चन्द्रकान्तसमप्रभम् ।

रुद्रपुष्पसुसंकाशामगोद्धा चोत्तमा भता ॥ ४९ ॥

श्वेतचन्दनमत्यन्तं त्र्येष्टं गुरु सुगन्धि च ।

सुवर्णछत्रिकं ज्ञेयं धातुमाचिकमुत्तमम् ॥ ५० ॥

त्र्येष्टं शिलाजतु ज्ञेयं यत्त्रिप्रं न विशीर्यति ।

तोयपूर्णं कांस्यपात्रे प्रतानेन विवर्द्धते ॥ ५१ ॥

स्निग्धः काञ्चनसंकाशः पक्कजम्बूफलोपमः ।

नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ॥ ५२ ॥

शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव वर्णान्यत्वमुपागतः ।

गुग्गुलुः सतु विज्ञेयः पुराणो बीर्यवर्जितः ॥ ५३ ॥

शशिकान्तनिभं त्र्येष्टं तथा स्फटिकसन्निभम् ।

कर्पूरं स्निग्धमत्यर्थं सुदत्तल्या हरिणुका ॥ ५४ ॥

समं शुभ्रं गुरुच्चिग्धं फलं जात्याः प्रशस्यते ।
एला सूक्ष्मफला श्रेष्ठा प्रियंगुः श्यामपांडुरा ॥ ५५ ॥
सुरा पीता बरा प्रोक्ता सुस्तमानूपसम्भवम् ।
अविकारा लघुदीर्घा लताकस्तूरिका मता ॥ ५६ ॥
सरलत्वक् छविर्ज्ञेया नलिकाश्वल्पपिच्छिला ।
सुगन्धिगुरुरूक्षश्च सुरदारप्रकीर्तितः ॥ ५७ ॥
सरलं चिग्धमत्यर्थं सुगन्धि च मनोहरम् ।
सृगशृङ्गनिभं कुट्टं शिरोच्छेदे वचारुणा ॥ ५८ ॥
कनिष्ठांगुलिसंकाशं सुत्तमं यन्त्रिपर्णकम् ।
सुसूक्ष्मकेसरा चिग्धा मांसी पिङ्गजटाकृतिः ॥
काकतुण्डनिभः चिग्धः श्रेष्ठः स्यादगुरुर्गुरुः ॥ ५९ ॥
वर्तुला मांसला सूक्ष्मा श्रेष्ठा पूतिः प्रकीर्तिता ।
सुगन्धिशीतं चौशोरं कीर्तितं गन्धकर्मणि ॥ ६० ॥
बराहमूर्ध्ववत्कन्दो बाराहीकन्दसंज्ञितः ।
भिषजातदलाभे तु चर्मकारालुकी मतः ॥ ६१ ॥
सूक्ष्मास्थिमांसलापघ्ना सर्वकर्मणि सम्प्रता ।
चितान्धसि च या मज्जेद्भजातक्यभया च सा ॥ ६२ ॥
एतेषामपरेषाञ्च नवता प्रथमो गुणः ॥ ६३ ॥
अचोडकश्च वातामं सुञ्जाती भिषुकस्तथा ।
पारावतं पीलुफलं लवलीफलमेव च ॥
नामान्येतानि सर्वाणि प्रमिदान्युक्तनामभिः ॥ ६४ ॥

अथ प्रतिनिधिमाह ।

शकटदसी गौमये श्याञ्चन्दने रक्तचन्दनम् ।
सिंहार्थं सर्षपः प्रोक्तः सैन्धवं लवणे मतम् ॥ ६५ ॥

मधु यत्र न विन्देत तत्र जीर्णगुडो मतः ।
 चौराभावे भवेन्मीढो रसोमासुर एव वा ६६ ॥
 बराहकान्तकाभावे स्तम्भने विकसा मता ।
 चित्रकाभावतो दन्तो क्षारः शिखरिजोऽथवा ॥ ६७ ॥
 दद्यात्संकुटकं वैद्यः सुवर्णक्षीर्यभावतः ।
 अभावादम्बवेतस्य पक्वं चुक्रं प्रयोजयेत् ॥ ६८ ॥
 अर्कपर्णादिपयसो ह्यभावे तद्रसो मतः ।
 रसाङ्घनस्याभावे तु सम्यग्दार्ढ्यं प्रयुज्यते ॥ ६९ ॥
 नीलोत्पलस्याभावे तु कुमुदं देयमिष्यते ।
 रक्तचन्दनका भावे नषीशीरं विदुर्वुधाः ॥ ७० ॥
 श्रीखण्डचन्दनाभावे देयं कर्पूरमिष्यते ।
 कर्पूराभावतो देयं ग्रन्थिपर्णं विशेषतः ॥ ७१ ॥
 रुचकाभावतो दद्यात्सवणं विडमुत्तमम् ।
 शङ्खक्यभावतो देयं शिखिपिच्छञ्च तद्गुणम् ॥ ७२ ॥
 अभावे हिङ्गुपत्रास्तु हिङ्गु तद्गुणकारकम् ।
 ऊपरा भावतो देयं लवणं पांशु पूर्वकम् ॥ ७३ ॥
 अन्योन्या भावतोऽन्योऽन्यं देयं वैद्येन जागता ।
 सिताभावे भवेत् खण्डः शाल्यभावे च घष्टिकः ॥ ७४ ॥
 सुवर्णमथवा रूप्यं योगे यत्र न लभ्यते ।
 तत्र लौहेन कर्माणि भिषक्कुर्याद्विचक्षणः ॥ ७५ ॥
 तालीशपत्राभावे तु स्वर्णताली प्रशस्यते ।
 अभावात्रागपुष्पस्य पद्मकेसर मुच्यते ॥ ७६ ॥
 सौराष्ट्रभावतो ज्ञेया कठिनी गुणकारिणी ।
 अभावे लक्षणायास्तु नीलकन्दशिखा मदा ॥ ७७ ॥
 यूथिकाभावतो ज्ञेया जाती तद्गुणकारिणी ।

मयूराभावतो दद्याच्छृङ्गसाखुकानपि ॥ ७८ ॥
 कक्षोलाभावतो जातो यस्ता तस्या अभावतः ।
 लवङ्गकुसुमं देयं यतो दृष्टं तदर्थकत् ॥ ७९ ॥
 बंधूकाभावतो देयं पुष्पं पुन्नागसम्भवम् ।
 वकुलाभावतो देयं कच्चारोत्पलपद्मजम् ॥ ८० ॥
 माक्षिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात् स्वर्णगैरिकम् ।
 अभावे सोमरान्यास्तु प्रपुत्राटफलं मतम् ॥ ८१ ॥
 दारुहरिद्राभावे तु हरिद्रा दीयते बुधैः ।
 अहिंसाया अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्तितः ॥ ८२ ॥
 तुम्बुरुतैलाभावे तु हितमारुष्करं यदि ।
 यदा न पौष्करं मूलं कुष्टं योज्यं तदा बुधैः ॥ ८३ ॥
 लाङ्गल्यभावतो वङ्गिपत्री दद्याद्द्विपुष्करः ।
 असम्भवे तु द्राक्षायाः काश्मर्याः फलमिष्यते ॥ ८४ ॥
 तयोरभावे पुष्पन्तु मधूकस्य समीरितम् ।
 न भवेद्दाडिमं यत्र हृच्चाम्बं तत्र योजयेत् ॥ ८५ ॥
 चविकागजपिप्पली पिप्पलीमूलवत् स्मृते ।
 अभावे पृष्णिपर्णास्तु सिंहपुच्छो विधीयते ॥ ८६ ॥
 मूलाभावे त्वचं घ्राह्यं लताजिह्विन्यसम्भवे ।
 न तं तगरपादी स्यादभावे कुष्टमिष्यते ॥ ८७ ॥
 युष्मातः पश्चिमे ख्यातो घ्राह्यं तालस्य भस्तकम् ।
 भस्मातकासहत्वे तु रत्नचन्दनमिष्यते ॥ ८८ ॥
 रसवीर्यविपाकाद्यैः समं द्रव्यं विचिन्त्य च ।
 युष्मरात्तद्विधमन्यन्तु द्रव्यज्ञानविशारदः ॥ ८९ ॥

इति द्रव्यस्य भावाभावौ ।

पयः सर्पिः प्रयोगे च गव्यमेव प्रशस्यते ।

मूत्रे गोमूत्रमप्येवं विशेषो यत्र नेरितः ॥ ८० ॥

सारः स्यात् खदिरादीनां निम्बादीनां त्वचस्तथा ।

फलंतु दाडिमादीनां पटोलादे च्छदस्तथा ॥ ८१ ॥

महान्ति यानि मूलानि काष्ठगर्भानि यानि च ।

तेषान्तु बल्कलं ग्राह्यं इक्षुमूलानि कृत्स्नयः ॥ ८२ ॥

कुर्मपृष्ठावरस्थाया मध्ये निम्ना समाचला ।

दुर्गन्धा शब्दसंयुता शिला नेटा तु पैवणे ॥ ८३ ॥

इति वङ्गसेने द्रव्यगुणाधिकारः समाप्तः ॥ ८२ ॥

—०—

अथ गणपाठाधिकारमाह ।

स्थिरापुनर्नवैरण्ड शङ्खसर्पपजीवकाः ।

खदंद्वाभीरुलांगूली विदारोहसपादिकाः ॥ १ ॥

हृहत्थी पुष्पिपर्णी च विश्वे देवा महाबला ।

सहाश्रुगालविन्दा च हृश्चिकाली महासहा ॥

शोषगुल्मानिलश्वास कासपित्तहरो गणः ॥ २ ॥

आरग्वधो निशांघटा करकस्तापसद्रुमः ।

चुद्रखेता महाखेता हृश्चिकालीत्ययं गणः ॥

व्रणकुष्ठविषश्वास कृमिमेदः कफापहः ॥ ३ ॥

सुरसे कासमर्दय फण्णिज्जार्जकभूस्तृणम् ।

निर्गुण्डीसुरसाफंजी कुलाहलसुगन्धिका ॥ ४ ॥

चवकः कालभालश्च चवपुष्टिः प्रचीवलः ।

विडङ्गः काकमाची च मरिचो मूषकर्णिका ॥ ५ ॥

सुपर्णी चेति बर्गीय कृमिघ्नेष्विनाशनः ।

कासारुचिप्रतिश्याय श्वासहा व्रणशोधनः ॥ ६ ॥

कुष्टकं त्रिफलाराठं वृश्चिकाग्निः सृष्टोपयः ।
 वातारिरप्यपामार्गो मेदोऽशीश्मरिमेहहा ॥ ७ ॥
 पिप्यल्यग्निबचावासा कालग्रन्थिकसुस्तकम् ।
 मार्गीमूर्वा महानिम्बं पाठायष्टी च सर्षपाः ॥
 द्विगुतिक्ता विडङ्गश्च वातश्लेष्महरो गणः ॥ ८ ॥
 एलाचक्राह्वकौन्तीत्वक् पत्ररोमाह्वरोचकाः ।
 चण्डाश्वफलपुन्नाग दारुसर्जरसोनतम् ॥ ९ ॥
 शक्रशुक्तिदधिध्याम कुन्दरुव्याघ्रहस्तजाः ।
 एलादिः पिडका कण्डू विपानिलकफान्तकृत् ॥ १० ॥
 बचाजलजदेवाह्वा नागरातिविषाभयाः ।
 हरिद्राद्वययच्चाह्व कलशीकुटजोद्भवाः ॥ ११ ॥
 बचाहरिद्रादिगणौ वातातीसारनाशनौ ।
 मेदः कफाद्यपवन स्तन्यदीपनिवर्हणौ ॥ १२ ॥
 मूर्वाघण्टानृताराठ पाठाभूनिम्बकूलकाः ।
 करञ्जवरशैरीय सुपवी सकटिलकाः ॥
 मेहकुष्टन्वरच्छर्दि विपश्लेष्महरो गणः ॥ १३ ॥
 सालस्थन्दनकालीय धवसर्जार्जुनासनाः ।
 शिरीषशिशिपाभूर्ज खट्विरं चन्दनद्वयम् ॥ १४ ॥
 कदरो बालीकर्णथ करञ्जः केम्बुकोऽगुरु ।
 गणोऽय कफपांडुत्व सुष्टमेहविनाशनः ॥ १५ ॥
 बारुणीदगराभोरुविल्वजातीविषाणिका ।
 शैरेय वृहतीयुग्म दर्भपूतीकशिग्रपाः ॥ १६ ॥
 जयाग्निमंन्यविल्याग्नि नक्तमालाग्निमोरटाः ।
 यर्गोऽन्तर्पिद्रधिश्लेष्मेदो शुन्मशिरोर्त्तिनुत् ॥ १७ ॥
 धीरद्वर्चोन्निमन्थश्च काशहृत्तादनीकुशाः ।

मोरटेन्दीवरीसूर्य भक्तादण्डकगोक्षुराः ॥ १८ ॥
 वसुको बसिरो दर्भ सैरियाश्मकभेदकाः ।
 घश्मरीशर्कराक्षरस्र मारुतार्तिहरो गणः ॥ १९ ॥
 रोधद्वयप्लवाशोक जम्बुशैलेय वालुकाः ।
 कदम्बो जिङ्गिणी चैव श्योपर्णी च बहुस्रवा ॥ २० ॥
 बर्गो लोघ्रादिको नाम्ना कफभेदो विशोषणः ।
 पानदोषहरो बल्यः स्तम्भोसर्वविषापहः ॥ २१ ॥
 शर्कालकेंद्रुपुष्पी च करञ्जो नागदन्तिका ।
 राक्षामधुकमायूर पादा एष गणः शुभः ॥
 भेदः कफाद्यपवन स्तन्यदोषविनाशनः ॥ २२ ॥
 श्यामादन्तीद्रवन्ती च युवाश्यामामृतामृताः ।
 सप्तला शङ्खिनीश्वेता राजवृक्षः सतिल्वकः ॥ २३ ॥
 कम्पिप्लवकः करञ्जश्च हेमचौरीत्यय गणः ।
 उदावर्त्तोदरानाह विप्रगुल्मविनाशनः ॥ २४ ॥
 वृहतीधातकीपाठा यष्टोमधुकलिङ्गकाः ।
 दीपनीयो वृहत्यादिः क्लृष्टदोषत्रयापहः ॥ २५ ॥
 पटोलं चन्दनं मूर्वा पाठातिक्लामृताघनः ।
 पित्तश्लेष्मानिलवर्दि ज्वरकण्डू विषापहः ॥ २६ ॥
 काकोल्यो मधुकं शृङ्गी भेदे द्वे जीवकर्षभौ ।
 प्रपौण्डरीकमृद्बीका ऋद्धिहञ्जी तुगासहा ॥ २७ ॥
 पयस्या पद्मकं छिन्न त्वेष वर्गोऽतिवृंहणः ।
 स्तन्यञ्च जीवनो वृक्षः पित्तासानिलनाशनः ॥ २८ ॥
 उपसैन्धवकाशीस हयहिगुशिलाजतु ।
 तुत्यकं चेति भेदघ्नः शर्कराश्मरिच्छरणः ॥ २९ ॥
 शारिवापन्नकोशीर मधुकं चन्दनद्वयम् ।

काशमरीमधुकं चेति सारिवादिरयं गणः ॥ ३० ॥
 रक्तपित्तं निहन्त्याशु तृष्णां चातिप्रमाथिनीम् ।
 तीव्रपित्तज्वरामर्दं सर्वदाहविनाशनः ॥ ३१ ॥
 अञ्जनं फलिनीमांसी पद्मोत्पलरसाञ्जने ।
 एलामधुकनागाह्वा विपान्तदीहपित्तनुत् ॥ ३२ ॥
 परूपो दाडिमं द्राक्षा काशमरी काकजं फलम् ।
 राजादनं सधात्रीकं कतकेन समन्वितम् ॥ ३३ ॥
 परूपकादिको नाम्ना गणो वातामयापहः ।
 हृद्योरुचिप्रदसृणा मूषदोषविनाशनः ॥ ३४ ॥

—०—

पियंगु समंगा-धातकीलोधमुद्वागचन्दनकुचन्दनमोचरसाञ्जन-
 कुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्गुः दीर्घमूला चेति ।

—०—

अश्वष्टाधातकीलोध्रं समङ्गापद्मकेसरम् ।
 मधुकारलुबिखञ्चं गणौ मुनिभिरोरितौ ॥ ३५ ॥
 प्रियंश्वम्बष्टकादी च पक्कातीसारनाशनौ ।
 मन्थानीयौ द्वितौ पित्ते व्रणानां चातिरोपथौ ॥ ३६ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्य मधुकप्लघतिन्दुकाः ।
 प्रियानवदरीपार्थ नन्दीहृत्ताम्रजम्बलाः ॥ ३७ ॥
 पलाशोरुष्करः श्वेतं लोध्रं जम्बूरयं गणः ।
 पित्तासृग्मेहनुद्रण्यो योनिदाहनिवारणः ॥ ३८ ॥
 गुडूचीनिम्बधान्याक मधुकं चन्दनान्वितम् ।
 तृष्णादाहारुचिहृदि सर्वञ्चरहरो गणः ॥ ३९ ॥
 उत्पलं कुमुदं पद्मं कङ्गारं लोहितोत्पलम् ।
 मधुकं चेति पित्तान्न त्रिपल्लविहरो गणः ॥ ४० ॥

सुस्तापाठाहरिद्रे द्वे तिक्ताहैभवतीबचा ।
 द्रवत्व्यतिविपाकुष्टं भक्तातकफलवयम् ॥ ४१ ॥
 साम्बटं चेति बर्गीय कफरोगनिपृदनः ।
 शोधनः पाचनः स्नान्यो योनिदोषहरो गणः ॥ ४२ ॥
 अक्षधात्रभयाहन्ति त्रिफलाविषमज्वरम् ॥
 चक्षुष्यादीपनीपित्त कुष्टमेहकफान्तकृत् ॥ ४३ ॥
 आमलक्यभयाक्षणा चित्रकथैत्यर्थं गणः ।
 सर्वज्वरकफघ्नश्च भेदीदीपनपाचनः ॥ ४४ ॥
 वपुताम्रमयः शीश हेमरूप्यश्च तन्मयः ।
 बर्गश्च शूलहृद्रोगपांडुमेहगदापहः ॥ ४५ ॥

—०—

लाक्षारैवतकुटजाऽग्बमारकट्फलहरिद्राहयनिम्बसप्तच्छदमा-
 लत्वस्त्रायमाणा चेति ।

—०—

कषायतिक्तमधुरः कफपित्तार्तिनाशनः ।
 कुष्टकामिहरश्चैव दुष्टत्रणविशोधनः ॥ ४६ ॥
 बिल्वोन्निमन्य श्योनाकः श्रीपर्णीपाटलामहत् ।
 दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिति स्मृतम् ॥ ४७ ॥
 पुष्पिपर्णीस्थिरा चैव बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
 हं हण कफवातघ्नं पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ॥ ४८ ॥
 विटारीसारिवाळाग शृङ्गीवत्सादनीनिशा ।
 कच्छपित्तानिलहरं वल्लीजं मूलपञ्चकम् ॥ ४९ ॥
 गृध्रनखीश्वदंष्ट्रा च शैरेयं करमर्दिका ।
 पतच्छूष्मानिलौ हन्ति कण्टकं भूलपञ्चकम् ॥ ५० ॥
 क्वथ्य काशहर्यं दर्भो नलधेति तृणोडवम् ।

पित्तकृच्छरं पञ्च मूलं वस्त्रविशोधनम् ॥ ५१ ॥

एतेस्तैलानि सर्पो यि प्रलेपं पानकान्यपि ।

गणैर्विभव्यकुर्वीत यथाविधिभिर्भग्वरः ॥ ५२ ॥

एकद्विद्रव्यज्ञोऽपि क्रियायोग्यो वृहद्रथः ।

हृत्वा तु तत्समं द्रव्यं मय योज्योऽल्पमेवजः ॥ ५३ ॥

इति बङ्गसेने द्रव्यगणाधिकारः समाप्तः ॥ ८२ ॥

अथ संशोधनसंशमनरसद्रव्यादीनां

वर्गाधिकारमाह ।

सदनकुटज जीमूतेत्ताकुथांमार्गवनोन्नतवेधन-सर्पप-विडङ्ग-
पिप्पली-करञ्ज-प्रपुन्नाट-कोविदार पिलु-कर्चूरनतकटुभरारिष्टाश्व-
गन्धाजगन्धाविदुलबन्धुजीवकश्वेता शतपुष्पाविधोवचैर्वारुकाचिचा
चेत्यूर्ध्वभागहराणीति । तत्र कोविदारपूर्वाणां फलानि कोविटा-
रादीनां मूलानि । बृहच्छामादन्तो द्रवन्ती सप्तला शंङ्गिनी-
विषाणिका-गवाक्षी कृगलांक्षी-सु-ही-सुवर्णक्षीरी-चित्रक-किण्णिही-
कुशकाशतिल्वक-कम्पिल्लकचम्पकरम्पकपाटला पूगहरीतक्यामल-
कविंभीतक-नीलिनीचतुरगुल-पूतीकारग्वध महावृच-ममकदार्क-
ज्योतिषतो चेत्यधोभागहराणि । तत्र तिल्वकपूर्वाणां मूलानि
तिल्वकादीनां पाटलान्तानां त्वचः । कम्पिल्लकफलरज इति ।
पूगादीनामेरुष्ठान्तानां फलानि । पूतीकारग्वधयोः पत्राणि । शी-
याणां क्षीराणीति । कोशातकीसप्तलाशङ्गिनोदेवदालीकारवेङ्गिका
चेत्युभयतो भगहराणि एषां स्वरमा इति । पिप्पलीविडङ्गापा-
मार्गशिशुशिरीषसिंहार्थकमरिच-करवीरविम्बो-गिरिकर्णिका-कि-
ण्णिही-वचान्योतिषतोकरञ्जाकार्लार्कलसुनातिविषाशृङ्गवेर-ताली

सतमालसुरसार्जकेद्भुदीमेपशुङ्गी-भातुतुङ्गीमुरुङ्गी-पीतुजातीसाल-
तालमधुकलाच्छाहिङ्गुलवणमद्यगोशकद्रसमूत्राणि चेति शिरो-
विरचनानि । तत्र करवीरपूर्वाणां फलानि करवीरादीनामर्क-
न्तानां मूलानि तालीसपूर्वाणां कन्दाः । तालीसादीनामर्कका-
न्तानां पत्राणि । इद्भुदीमेपशुङ्गीस्वक् भातुतुङ्गीमुरुङ्गीपीतु-
जातीनां पुष्पाणि । सालतालमधुकानां साराः । लाच्छाहिङ्गुनि-
र्यासौ । लवणानि पार्थिवविशेषाः । मद्यमासवसंयोगाः । गोशक-
द्रसमूत्रे मलाविति ।

—०—

संशमनान्यत ऊर्ध्वस्वक्ष्यामः ।

तत्र भद्रदारुकुटहरिद्रा वरुणमेपशुङ्गीवलातिबलातगरात्त-
गलकच्छुराशककीकुवेराक्षीवीरतरु-सहचरान्निमन्ध-वत्सादनीश-
दद्याश्मभेदकालकार्कःशतावरी-पुनर्नवावसुकवसिरकर्वूर-भार्गीका-
र्पांसोवृश्चिकालीपत्तूरवदरयवकोलकुलित्यप्रभृतीनि विदारिगन्धा-
दिष्व हे चाये पञ्चमूल्यौ समासेन वातसंशमनो वर्गः । चन्दनकुच-
न्दनञ्जीवेरोशीरमंजिष्टापयस्याविदारीशतावरीगुन्द्राशैवालकङ्कार-
कोकनदोत्पलकदलीदूर्वाप्रभृतीनि काकोल्यादिः सारिवादिर्न्यग्रो-
धादिरुत्पलादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंशमनो वर्गः ।
कालीयकागुरुतैलपर्णी-कुटहरिद्राशीतशिवशतपुष्पासरलरास्त्राप्र-
कीर्योदकीर्येद्भुदीसुमनःकाकादनीलाङ्गलकीहस्तिकर्णसुष्नातता-
ललामज्जकप्रभृतीनि वल्लोकप्लकपञ्चमूल्यौ पिप्पल्यादिर्वृहत्यादि-
र्वचादिर्मुष्ककादिःसुरसादिरारखधादिरिति समासेन श्लेष्मसंशमनो
वर्गः । काकोल्यादिः क्षीरघृतवसामज्जाशान्निपष्टिकयपगोधुममाप-
शुङ्गाटककशेरुकवप्रसैर्वाकालासुकालिन्दकककार्कककतकोद्या-
नुकप्रियालपुष्करबीजकाश्मर्यसधुकद्राक्षाखर्जूरतालनारिकेलेषु-

विकारवलातिवलात्मगुप्ताविदारोपयथागोक्षुरकचीरकचीरमोरट-
 मधूलिकाकूष्माण्डकप्रभृतीनि समासेन मधुरोवर्गः । दाडिमाम-
 लकमातुलुङ्गाभ्रातककपित्थकरमर्दवदरकोलप्राचीनामलकतिंति-
 ङ्गीककोशाभ्रभय्यपारिवतवेत्रफललकुचाम्बवेतसदन्तशठदधितक-
 सुरागुक्तामौवीरकतुषोदक-धान्याम्ब-प्रभृतीनि समासेनाम्बोवर्गः ।
 सैन्धवसौवर्चलविडपाक्यरोमकसामुद्रक-पक्लिमयवचारोपरसुवर्चि-
 काप्रभृतीनि समासेन लवणोवर्गः । पिप्पल्यादिः सुरसादिर्मधु-
 शियुमूलक-लसुन-सुपुङ्ख-शीतशिवकुष्टदेवदारुहरिणुकावलगुजफल-
 घण्डागुग्गुलु-मुस्तालाङ्गलकीशकनाशापीलुप्रभृतीनि शालसारा-
 दिश्च प्रायशः कटुकोवर्गः । शारग्वधादिर्गुडूच्यादिर्मण्डूकपर्णीवेत्र-
 करीरहरिद्राहयेन्द्रयववरुण-स्त्रादुकण्टकसप्तपर्ण-वृहतीद्वयशङ्खिनी
 द्रवन्तीद्वहत्कृतवेधन-कर्कोटक-कारवेत्तकवार्ताककरीरकरवीरसु-
 मनःशङ्खपुष्पापामार्ग-त्रायमाणाऽशोक-रोहिणी-वैजयन्ती-पुनर्नवा-
 वृथिकध्नीज्योतिष्पतीप्रभृतीनि समासेन तिक्तको वर्गः । न्यग्रो-
 धादिरम्बटादिः प्रियंग्वादिलोधादिस्त्रिफलाशुक्रकीजम्बाम्बास्थि-
 तिन्दुकादीनि कतकशाकफल-पापाणभेदक-वनस्पतिफलानि
 आमलक्यादिः शालसारादिश्च प्रायशः कोविदारकुरवकजीवन्ती-
 चिल्लीपालकी-सुनिपखप्रभृतीनि नीवारचणकादयो मुद्गादयश्च
 समासेन कपायोवर्गः । पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्खलवैरा-
 च्चवेतससरिचाजसोदाभहातकास्थिहिङ्गुनिर्थासा इति दशेभानि
 दीपनीयोवर्गः ।

इति वङ्गसेने संशोधनसंशमनरसद्रव्यादीनां वर्गा-

धिकारः समाप्तः ॥ ८३ ॥

अथर्तुचर्यामाह ।

भूवाप्यान्नेघनिःस्यन्दा त्पाकादम्नाज्जलस्य च ।
 वर्षास्त्रिग्नवले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥ १ ॥
 तस्मात्साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु बध्यते ।
 उदमस्य दिवास्त्राप मवश्यायं नदीजलम् ॥ २ ॥
 व्यायाममातपं चैव व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।
 दिव्यं कथितकूपोत्थं वाप्यंसारसमेव वा ॥ ३ ॥
 प्राहृषिव्याकुले बह्मौ भोज्यमक्लेदि वातजित् ।
 परिशुष्कलघुस्निग्ध मुष्णास्त्रबलणञ्च यत् ॥ ४ ॥
 प्रायोवपानं सक्षीद्रं संस्कृतञ्च घनोदये ।
 पुनः संरक्षता चाग्निं यवगोधूमशालयः ॥ ५ ॥
 पुराणाजाङ्गलैर्मासैर्भोज्या यूषैश्च संस्कृतैः ।
 पिवेत् क्षौद्रान्वितं चाल्यं माध्वीकारिष्टमेव वा ॥ ६ ॥
 सविषप्राणिविषमूत्र लालानिष्टीवनादिभिः ।
 मदाद्भूत तदा तोयं नवकं विषसन्निभम् ॥ ६ ॥
 वायुना विषजातेन तत्पूर्वेण च धर्षितम् ।
 बर्ज्यं सर्वोपयोगेषु तस्मिन् काले विपश्चिता ॥ ७ ॥
 सोपदंशं निषेवेत माध्वीकारिष्टमाधवम् ।
 पिवेत्प्राहृषि धीरोऽल्पं रात्रौ तदपि बर्जयेत् ॥ ८ ॥
 निरूहैर्वस्त्रिभिश्चान्यै रथान्यैर्मारुतापहैः ।
 कुपितं शमयेद्दातं धार्पिकं वा चरेद्धिधिम् ॥ ९ ॥
 भूयो वर्षासु संयोगो गङ्गाया दक्षिणे तटे ।
 ततः प्राहृष्य वर्षास्थ्या हृत् तेषां प्रकीर्त्तितौ ॥ १० ॥
 तस्या एवोत्तरे देशे बहुशो ह्निमसंकुले ।
 भूयः शीतमतस्तत्र हेमन्तत्रिंशिराबुभौ ॥ ११ ॥

ततो व्यतीते वर्षर्तौ नीलमेघावगुण्ठिते ।
 व्योम्निप्रसन्नदिङ्गागं लब्धप्रमरभास्करे ॥ १२ ॥
 शक्रस्वलव्यसंदर्शं जातमाममदस्ततः ।
 आक्रामतिरवेर्लक्ष्मो स्तिरस्कृत्यघनान्मलान् ॥ १३ ॥
 द्राक्षेक्षुचोरसेवी च भवेत्तत्र नराधिपः ।
 वर्षासूपचितं पित्तं निर्हरेच्च विरेचनैः ॥ १४ ॥
 तिक्तसर्पिः प्रयोगैर्वा शिराणां चापि मोक्षणैः ।
 दिवासूर्यांशुसंतप्तं निशचन्द्रांशुशीतलम् ॥
 कालेन पक्वं निर्दोषं भगस्ये नरविपोक्ततम् ॥ १५ ॥
 हंसोदकमिति स्यात्तं शारदं विमलं शुचि ।
 स्नानपानावगाहेषु हितमस्वु यथासृतम् ॥ १६ ॥
 शारदानि च मात्स्यानि वासांसि विविधानि च ।
 इक्षुः शम्भयो मुहाः सरोऽम्भः कर्षितं पयः ॥ १७ ॥
 शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चन्द्रश्मयः ॥ १८ ॥
 हेमन्ते शिशिरे चाग्रं विसर्गादनयोर्वलम् ।
 शरदसन्तयोर्मर्धं ह्येनं वर्षानिदाघयोः ॥ १९ ॥
 शीते शीतानिलस्पर्शं संरुद्धो वलिनां वली ।
 पक्ता भवति हेमन्ते मात्रा द्रव्यगुरुक्षमः ॥ २० ॥
 स यदा नेन्धनं युक्तं लभते देहजं तदा ।
 रसं हिनस्यती वायुः शीते शीतः प्रकुप्यति ॥ २१ ॥
 तस्मात्तुपारसमये स्निग्धान्मलबणानुसान् ।
 श्लोदकानूपमांमानां श्लेथानामुपयोजयेत् ॥ २२ ॥
 विन्नेशयानां मांसानि प्रमहानां मृतानि च ।
 भक्षयेन्मदिरां सौधु मधुराक्षं पित्तेश्वरं ॥ २३ ॥
 गौरसानिक्षुर्विस्तृती र्षसातैलं नृबोदनम् ।

हेमन्ते भजतस्तोय सुख्यमायुर्न हीयते ॥ २४ ॥
 शस्ता रमाला हेमन्ते पीतधूमो मदोत्कटः ।
 चौल्लकौशिय मंवीत स्वाशये कुण्डकास्तृते ॥ २५ ॥
 कुङ्कुमागुरुदिग्धाङ्गो निर्वाते भूमिगङ्गरे ।
 शयीतशयने चापि सुविस्तीर्णं मनोरमे ॥ २६ ॥
 तत्रापनीतदारास्तु प्रिया नार्थः स्वलङ्घिताः ।
 रमयेत्तु यथा कामं वलादपि मदोत्कटाः = २७ ॥
 प्रवात प्रमिताहार सुदमन्यं हिमागमे ।
 वर्जयेच्छीतसस्पर्शं शीतान्युपवनान्यपि ॥ २८ ॥

—०—

एष एव विधिः कार्यः शिशिरपि सदा बुधेः ।
 हेमन्तशिशिरौ तुल्यौ शिशिरऽल्पं विशेषणम् ॥ २९ ॥
 रौच्यमादानजं शीतं मेषमाकृतवर्षजम् ।
 तस्माद्हेमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ॥ ३० ॥
 निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाग्रयेत् ।
 कटुतिक्तकषायानि वातलानि लघूनि च ।
 वर्जयेदन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ ३१ ॥

—०—

असन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्वाभिरीरितः ।
 कायाग्निं बाधते रोगां स्ततः प्रकुरुते बहन् ॥ ३२ ॥
 मस्माद्दसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् ।
 गुर्वेत्तच्चिग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ॥ ३३ ॥
 यष्टिकान्वा नशाञ्जालीन् मुद्गनीवारको द्रवान् ।
 लावादिबिष्कररसे दद्याद्दृष्टैश्च युक्तितः ॥ ३४ ॥
 पटोलनिम्बधातृकै स्तित्कैश्चान्यै हिमात्यरे

शुचिशुक्लांबरधर चन्दनागुरुधूपितः ।
 पीनस्तनोरुजघनां रूपयीवनशालिनीम् ॥ ३६ ॥
 काननेषु विचित्रेषु सर्वालङ्कारभूषिताम् ।
 कामयेद्यावदुक्ताहं सुमनाः कुसुमागमे ॥ ३७ ॥
 व्यायाममप्यनं धूपं तीक्ष्णञ्च कबलप्रहम् ।
 तैल्ययुक्ताय सर्वान्वा सेवेत कुसुमागमे ॥ ३८ ॥

—०—

मयूषैर्जगतस्तेजो ग्रीषे ये पीयते रविः ।
 स्वादुशीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ ३९ ॥
 शीतं मयर्करं मन्यं जाङ्गलान्भृगपक्षिणः ।
 घृतमप्ययः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीषेन सीदति ॥ ४० ॥
 व्यायामसुष्णमायासं मैथुनं परिदाहि च ।
 रसांशपि गुणोद्विक्तान्विशेषेण विवर्जयेत् ॥ ४१ ॥
 सर्पिः खण्डगुडाक्तांश्च सहकारसमन्वितान् ।
 प्रातराशं पिबेत्तत्र न च शीतोत्तरं ततः ॥ ४२ ॥
 यथगोधूमविकृतो ज्वश्लीय विविधानपि ।
 प्रसृष्टानूपमांसानि वृथान्यन्यानि यान्यपि ॥ ४३ ॥
 मद्यमस्यं न वा योष्य मद्यया सुवहृदकम् ।
 लवणाम्बकटूष्णानि व्यायामं चात्र वर्जयेत् ॥ ४४ ॥
 दिवाशीतगृहे निद्रां निशिसोमांशुशीतले ।
 भजेचन्दनदिग्धाङ्गः प्रवातं हर्म्यमस्तके ॥ ४५ ॥
 श्यजनैः पाणिसंस्पर्शं चन्दनीदकशीतलैः ।
 मेथ्यमानो भजेदस्यां सुक्तामणिविभूषितः ॥ ४६ ॥
 काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
 पीयकाले निषेयेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥ ४७ ॥

हेमन्ते भजतस्तोय सुष्णमायुर्न होयते ॥ २४ ॥

शस्ता रसाला हेमन्ते पीतधूमो मदोत्कटः ।

चौलकौशेय संकीत स्वाशये कुथकास्तृते ॥ २५ ॥

कुङ्कुमागुरुदिग्धाङ्गो निर्वाते भूमिगङ्घरे ।

शयीतशयने चापि सुविस्तीर्णं मनोरमे ॥ २६ ॥

तत्वापनीतदारास्तु प्रिया नार्थः स्वलङ्घिताः ।

रमयेत्तु यथा कामं बलादपि मदोत्कटाः ॥ २७ ॥

प्रवाते प्रमिताहार मुदमन्यं हिमागमे ।

वर्जयेच्छीतसस्पर्शं शीतान्युपवनान्यपि ॥ २८ ॥

—०—

एष एव विधिः कार्यः शिशिरेपि सदा बुधैः ।

हेमन्तशिशिरी तुल्यौ शिशिरेऽल्पं विशेषणम् ॥ २९ ॥

रौच्यमादानजं शीतं मैघप्रारुतवर्षजम् ।

तस्माद्हेमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ॥ ३० ॥

निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ।

कटुतिक्तकपायानि वातलानि लघूनि च ।

वर्जयेदन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ ३१ ॥

—०—

वसन्ते निधितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ।

कायाग्निं वाधते रोगां भूततः प्रकुरुते बहून् ॥ ३२ ॥

जम्भाहसन्ते कर्माणि धमनादीनि कारयेत् ।

गुर्वन्तस्त्रिधमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

याटिकान्वा नवाञ्छालीन् मुद्गनीवारको द्रवान् ।

लावादिबिष्किररसे दद्याद्दृष्टैश्च युक्तितः ॥ ३४ ॥

पटोलनिम्बवार्त्तिकै स्तिक्तैश्चान्यैर्हिमात्यये ॥ ३५ ॥

शुचिगुक्तांशरधर खन्दनागुरुधूपितः ।
 पीनस्तनोरुजघनां रूपयौवनशालिनीम् ॥ ३६ ॥
 काननेषु विचित्रेषु सर्वालङ्कारभूयिताम् ।
 कामयेत्यावदुक्ताहं सुमनाः कुसुमागमे ॥ ३७ ॥
 व्यायाममञ्जनं धूपं तोषणञ्च कवलयग्रहम् ।
 तैल्ययुक्तांश्च सर्वान्वा मेवेत कुसुमागमे ॥ ३८ ॥

—०—

मयूपैर्जगतस्तेजो ग्रीष्मे ये पीयते रविः ।
 स्वादुशीतं द्रव्यं क्षिग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ ३९ ॥
 शीतं मशकरं मन्यं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः ।
 घृतमयः मशाल्यन्नं भोजनं ग्रीष्मेन सीदति ॥ ४० ॥
 व्यायाममुष्णमायामं मैथुनं परिदाहि च ।
 रसांश्चापि गुणोद्विक्तान्विशेषेण विवर्जयेत् ॥ ४१ ॥
 सर्पिः खण्डगुडाक्तांश्च सहकारममन्वितान् ।
 प्रातरागं पिपेत्तक्रं न च शीतोत्तरं ततः ॥ ४२ ॥
 यथगोधूमविकृतो व्यश्लीय विविधानपि ।
 प्रसदानूपमांसानि वृष्यान्धन्यानि यान्यपि ॥ ४३ ॥
 मद्यमस्यं न वा योष्य मद्यया सुवद्दकम् ।
 मद्यनास्त्रकटूष्णानि व्यायामं चास्य वर्जयेत् ॥ ४४ ॥
 दिवागीतगृहे निद्रां निशिसोमांशुगीतले ।
 भजेश्चन्दनदिग्धाद्गः प्रयातं हर्म्यमस्तके ॥ ४५ ॥
 व्यजनेः पाणिमस्पर्शं यन्दनोदकगीतलीः ।
 मीथ्यमानो भजेटप्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥ ४६ ॥
 काननानि च शीतानि अस्नानि कुसुमानि च ।
 योऽस्यकाले निपेयेत मैथुनाद्विरती नरः ॥ ४७ ॥

व्यायाममातपं यासं व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।

पानभोजनसस्कारान् प्रायः चौद्रान्वितान् भजेत् ॥ ४८ ॥

मरांसि वाप्यः सरितो बनानि रुचिराणि च ।

घन्दनानि जलार्द्राण्य स्रजद्य कमलोज्वलाः ॥ ४९ ॥

तालवृन्तानि नोदारा स्तथा शीतगृहाणि च ।

घर्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥ ५० ॥

ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहा द्रुतुमन्धिरिति स्मृतः ।

तत्र पूर्वं विधिस्त्याज्यः सेवनीयो परः क्रमात् ॥ ५१ ॥

मतां वृत्तोपपत्ते न विधिनां वर्त्तते नरः ।

घोरान्तुकृतान्दीपा द्वाप्रुयास्तु कदाचन ॥ ५२ ॥

कार्तिकस्य दिनान्यष्टा वष्टावग्रहणस्य च ।

यमदृष्टा इति प्रोक्ता स्वल्पाहार्यऽत्र जीवति ॥ ५३ ॥

वर्षासु मद्यमल्पं वा समन्तादुदकं पिवेत् ।

उष्णमेव वसन्ते च काम शीतोष्णु शीतलम् ॥ ५४ ॥

हेमन्ते च वसन्ते च शीतमिष्टं पिवेन्नरः ।

शृतशीतपयो शीतोष्णे प्राहृत्काले रस पिवेत् ॥ ५५ ॥

यूप वर्षागमस्यान्ते प्रपिवेच्छीतलं जलम् ।

अतिस्निग्धकटुप्राय हितमग्भो घनक्षये ॥ ५६ ॥

समदोष समाग्निद्य समधातुमलक्रियः ।

प्रसन्नात्कोन्द्रिय मनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ५७ ॥

इति वङ्गसेन ऋतुचर्याधिकारः समाप्तः ॥ ८४ ॥

—०—

अथ धान्यवर्गमाह ।

रूचः शालिस्त्रिदोषघ्न स्तृष्णामेदो निवारणः ।

महाशालिः परं हृष्यः कलमः श्लेष्मपित्तहा ॥ १ ॥

शीतो गुरुस्त्रिदोषघ्नो मधुरो गौरयष्टिकः ।

किञ्चिद्दीनो सितस्तम्भात्परोयं रसपाकतः ॥ २ ॥

दग्धायामवनी जानाः शालयी लघुपाकिनः ।

कपाया वद्वेविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः ॥ ३ ॥

स्थलजाः कफपित्तघ्नाः कपायाः कटुकान्वयाः ।

किञ्चिद्वसतिक्तमधुराः पवनानलवर्धनाः ॥ ४ ॥

कैदारा मधुरा हृष्या बल्याः पित्तनिवर्हणाः ।

द्वैपत्कपायाल्पमला गुरवः कफशुक्रलाः ॥ ५ ॥

रोष्यातिरोष्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।

विटाहिनी दोषहरा बल्या मूत्रविवर्धनाः ॥ ६ ॥

शालयः क्षिणरूढा ये रूक्षास्त्रे वर्धवर्चसः ।

श्यामाकः शोषणो रूचो वातलः श्लेष्मपित्तहा ॥ ७ ॥

तद्विप्रियङ्गुनीवाराः कोरदूपाः प्रकीर्तिताः ।

बहुमूत्राः कफहराः कपाया वातकोपनाः ॥ ८ ॥

सृपानामुत्तमामुद्गा लघीयांसोऽल्पमारुताः ।

हरितास्त्रेष्वपि वरा श्राढकीकफपित्तनुत् ॥ ९ ॥

रजः कपायो विषदोषशुक्र बलामट्टिचयकहिदाही ।

कटुर्विपाके मधुरस्तु शिम्बिः प्रभिन्नविण्मारुतपित्तलय ॥ १० ॥

उदर कुलत्यो रसतः कपायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।

कुटाश्मरीशुल्मनिपूदनश्च संघ्राहकः पीनसकासहन्ता ॥ ११ ॥

अनाहमेदो गुदकीलहिक्काश्रामापहः शोणितपित्तक्षय ।

बलासहन्ता नयनन्मयघ्नो विशेषतो बन्धकुलत्य उक्तः ॥ १२ ॥

टन्वोऽग्निमेधाजन्ननोऽल्पमूत्रः स्तान्योऽद्य केश्योऽनिलहा गुरुश्च ।

तिन्नेपुः सर्वेष्वसितः प्रधानो मध्यः सितो हीनतरास्तधान्ये ॥ १३ ॥

पाके रसे चापि कटुः प्रदिष्टः सिद्धार्यकः शोणितपित्तकोपी ।
 स्निग्धोष्णतीक्ष्णः कफवातहन्ता तथागुण चासितसर्पपोऽपि ॥
 मापो गुरुभिन्नपुरीषमूत्रः स्निग्धोतिहृष्योमधुरोनिलघ्नः ।
 सन्तर्पणः स्तन्यकरो विशेषादलप्रदः शुक्रकफावहथ ॥ १५ ॥

अवृथः श्लेष्मपित्तघ्नो राजमापोऽनिलार्तिहृत् ।

अवलगुलः रैडगजो निष्पावा वातपित्तलाः ॥ १६ ॥

काकाण्डो मात्मगुमानां मापवत् फलमादिशेत् ।

मसूरा मधुराः पाके ग्राहिणी रूक्षशीतलाः ॥ १७ ॥

मकुष्टकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ।

चणकाश्च मसूरश्च यण्डोका, सहरेणवः ॥ १८ ॥

गुरवः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः ।

पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूप्वालेपनेषु च ॥ १९ ॥

यवः कषायो मधुरो हिमश्च कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।

व्रणेति पथ्यस्त्रिलवञ्च नित्यं प्रवक्ष्मूत्रो बहुवातवर्चाः ॥ २० ॥

स्यर्थाग्निमेधास्वरवर्णहाश्च सुपिच्छिलः स्थूलविलेपनश्च ।

मेदोमरुत्तृश्मनोऽथ रूक्षः प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥ २१ ॥

एतैर्गुणैर्हीनतरांश्च किञ्चिद्विद्याद्यवैभ्योऽतियवानशेषैः ॥ २२ ॥

गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च बल्यः स्थिरः शुक्ररुचिप्रदश्च ।

स्निग्धोऽतिशीतो निलपित्तहारी सन्धानकृच्छ्रे षडहरः सरश्च ॥ २३ ॥

तेषां मसूरः सग्राही कलायो वातलः परम् ।

अनार्तवव्याधिहरमपर्यागतमेव च ॥ २४ ॥

अभूमिल नवं चापि धान्यं न गुणवत् स्मृतम् ।

नव धान्यमभिष्यन्दि लघुसंवल्लरोपितम् ॥ २५ ॥

विदाहगुरुविष्टग्नि विरूढं वातकोपनम् ॥ २६ ॥

एति वङ्गसेने शिम्बिधान्यशकधान वर्गाधिकारः ॥ ८५ ॥

अथ मांसवर्गमाह ।

संग्राहीदीपनः शीतः कपायो मधुरो लघुः ।
 लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥ १ ॥
 श्लेष्मद्गुरुस्तु मधुरो वृथ्यो मेधाग्निवर्द्धनः ।
 तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः ॥ २ ॥
 रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिशूलः ।
 कफोत्थेषु च रोगेषु मदे वाते च शस्यते ॥ ३ ॥
 वातपित्तहरा बल्या मेधाग्निबलवर्द्धनाः ।
 लघुः कृकृशा हृद्दण स्तथा जैवोपन्नकृकृशः ॥ ४ ॥
 कपायः स्नादुलवण स्वचः कैशोरुचिप्रदः ।
 मयूरः स्वरमेधाग्नि दृक्श्रोत्रेन्द्रियदाह्यक्षत् ॥ ५ ॥
 श्लेष्मोष्णोऽनिलहा वृथ्यः स्नेदस्वरवलावहः ।
 वृंहणः कुक्षुटो वन्य स्तद्वद्गाम्यो गुरुर्मतः ॥ ६ ॥
 मृगाः सर्वप्रकाराश्च पित्तश्लेष्महराः स्मृताः ।
 किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः ॥ ७ ॥
 कपायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक् कफवातहा ।
 संग्राहीरोचनो बल्य स्तोषा मेणो ज्वरापहः ॥ ८ ॥
 मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः ।
 शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धिर्हरिणो लघुः ॥ ९ ॥
 कपायः स्नादुलवणो गुरुः काणकपोतकः ।
 रक्तपित्तप्रशमनो विशदीऽपि कपायकः ॥ १० ॥
 कपायो मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः ।
 कुलिङ्गो मधुरः क्षिग्धः कफशुक्रविवर्द्धनः ॥
 सन्निपातुहरो वैश्व कुलिङ्गस्त्वतिशुक्लः ॥ ११ ॥

प्रसङ्गाःशोषगुल्मार्शो ब्रह्मणीदीपिणां हिताः ।
 मर्वदीपहरास्त्रैषां मेदस्तु बलद्रूपकम् ॥ १२ ॥
 हृत्पसिहकपिव्याघ्र भासमार्जारमूषिकाः ।
 तरक्षु कुरर श्येन शशघ्नोजम्बुकादयः ॥ १३ ॥
 गुहाशया वातहरा गुरुणा मधुराश्च ते ।
 स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥ १४ ॥
 नकुलः शल्लकीगोधा शशधापि भुजङ्गमाः ।
 खासकासानिलहरा भूशयाः कफपित्तलाः ॥ १५ ॥
 कपायमधुरस्त्रैषां शशः पित्तकफापहः ।
 नातिशीतलपौर्यत्वा हातसाधारणो मतः ॥ १६ ॥
 महिषी गन्धयः खड्गी वराहश्चमरोरुहः ।
 आनुषाः मधुराबल्या गुरुस्निग्धाः कफप्रदाः ॥ १७ ॥
 नातिस्निग्धा चमर्यस्तु मदपित्तकफाः स्मृताः ।
 हृगलस्वनभिष्यन्दरे तेषां पीनसनाशनः ॥ १८ ॥
 हं हणं मांसमौरभ्रं पित्तश्लेष्मकरं गुरु ।
 मेदः पुच्छोद्भवं हृद्य सौरभ्रसंहृशं गुणैः ॥ १९ ॥
 खासकासप्रतिश्याय विषमज्वरनाशनम् ।
 गन्धं यमात्यग्निहितं दुष्पाकमनिलापहम् ॥ २० ॥
 औरभ्रवत्सलवणं मासमेकशफीद्भवम् ।
 हंसकारण्डवक्रौञ्च मद्भुभङ्गाङ्गमारसाः ।
 नन्द्यावर्त्ता बलाकाश्च श्लेष्मला गुरवः प्रवाः ॥ २१ ॥
 मत्स्यः कर्कटकः कुर्मः शिशुमारोऽथ शुक्यः ।
 शङ्खाश्च गुरवः स्निग्धाः शीताहृष्याजलेशयाः ॥ २२ ॥
 सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।
 उष्यावातहरा हृष्या वर्चश्लेष्मविवर्धनाः ॥ २३ ॥

ब्रलावहाविशेषेण मत्स्याशित्वात्समुद्रजाः ।

समुद्रजेभ्यो नादेया हं हणत्वाद गुणोत्तराः ॥ २४ ॥

इति बङ्गसेने मांसवर्गाधिकारः समाप्त ॥ ८६ ॥

—०—

अथ फलवर्गमाह ।

पाठामूर्वाशठोशाकं वास्तूकं सुनिपसकम् ।

विद्याट्टग्राहि त्रिदोषघ्नं मार्कवं चित्तिवास्तुकम् ॥ १ ॥

संप्राहीक्षवकः प्रोक्तः स्निग्धः पञ्चांगुलः सरः ।

भण्टीवल्सादनीफञ्जी वातघ्नी लघुदीपनी ॥ २ ॥

काकमाचीत्रिदोषघ्नी स्तन्या हृष्या कलम्बिका ।

चांगिरीकफवातघ्नी सार्पपं सर्वदोषहृत् ॥ ३ ॥

सार्पपं च सकौसुम्भं राजिकैकान्तपित्तलां ।

नाडीकः कफवातघ्नः कटुर्मधुरशीतलः ॥ ४ ॥

सतीनशाकं श्लेषघ्नं त्रैपुटं वातहन्मतम् ।

श्रीहस्तिनी सपत्तूरा मूत्रलाश्मरिभेदनी ॥ ५ ॥

कालशाकंतु कटुकं दीपनं कफशीघ्रजित् ।

हृष्यास्निग्धा च शीता च मृत्युघ्नी चाप्युपोदिका ॥ ६ ॥

रूचो विषमदघ्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ।

मधुरो मधुरः पाके शीतलस्तंडुलीयकः ॥ ७ ॥

वर्षाभ्यौ कफवातघ्नी हृती शोफोदरेऽर्शसि ॥ ८ ॥

कटुतिक्तरसा हृद्या रोचना वज्रिदीपनी ।

सर्वदोषहरीलघुः कण्ठग्रामूलकपोतिका ॥ ९ ॥

महत्तद्गुरुविष्टम्भि तीक्ष्णमामश्च दीपलम् ।

तत्रैव सैहसिद्धन्तु वातनुत्कफपित्तजित् ॥ १० ॥

शुष्कन्तु शोथशमनं गरदीपहरं लघु ।

विष्टम्निवातलं शकं शुष्कमन्यत्र मूलकात् ॥ ११ ॥

पुष्पञ्च पत्रञ्च फलं तथैव यद्योत्तरन्ते लघवः प्रदिष्टाः ।

तेषान्तु पुष्पं कफवातहन्तु फलं निहन्यात्कफमारुती च ॥ १२ ॥

रक्तपित्तहरीशोष कुष्ठघ्नोहिलमोचिका ।

कफापहं शाकमुक्तं वरुणप्रपुनाटयोः ॥ १३ ॥

स्निग्धोष्णतीक्ष्णः कटुपिच्छिलश्च गुरुः सरः स्वादुरसोऽथ बल्यः ।

वृथश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भङ्गास्थिसंधानकरो रसोनः ॥ १४ ॥

हृद्रोगजीर्णन्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिकासशोषान् ।

दुर्नामकुष्ठानिलसादजन्तु समीरणश्चासकफांश्च हन्ति ॥ १५ ॥

नात्युष्णवीर्योऽनिलहाकटुश्च तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च ।

बलावहः पित्तहरीऽथ किञ्चित्पलांडुरग्नेश्च विष्टद्विकारी ॥ १६ ॥

स्निग्धोऽथ रुच्यः स्थिरधातुकर्ता बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदाता ।

स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलांडुरुक्तः ॥ १७ ॥

न्यग्रोधोदुम्बरांश्चत्यं प्लक्षपद्मादिपल्लवाः ।

कपायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिण्याम् ॥ १८ ॥

अंसनं कटुकं पाके कफघ्नमनिलापहम् ।

शोथघ्नमुष्णवीर्यञ्च पत्रं पूतिकरंजजम् ॥ १९ ॥

बेषीः करीराः श्लेष्मन्नाः कटुकारसपाकतः ।

विदाहिनो नातिबलाः सकपाया विरूक्षणाः ॥ २० ॥

कफशोणितपित्तघ्नं रोचनं कारवेल्लकम् ।

कारवेल्लकवज्ज्ञेयं फलं कर्कोटकस्य च ॥ २१ ॥

पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ।

फलं त्रिदोषशमनं मूलं तस्य विरेचनम् ॥ २२ ॥

पित्तनुत्तेषु कूष्माण्डं बालं मध्यं कफापहम् ।

शुष्कं लघूष्णं सत्त्वारं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ २३ ॥
 सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतोविकारिणाम् ।
 बालं सनीलं व्रपुसं तत्तु पित्तहरं स्मृतम् ॥ २४ ॥
 तत्पांडुकफकृज्जीर्णं मम्लं वातविनाशनम् ।
 एवोरुकं सकर्कारुसंपक्वं कफपातजित् ॥ २५ ॥
 सत्त्वारं मधुरं रुच्यं तच्चोक्तं नातिपित्तलम् ।
 सत्त्वारमधुरं भेदि शीर्णवृत्तं कफावहम् ॥ २६ ॥
 कंडूकुट्टकमिध्रानि कफपित्तहराणि च ।
 फलानि वृंहतीनान्तु कटुतिक्तलघूनि च ॥ २७ ॥
 कफवातहरं तिक्तं रोचनं कटुकं लघु ।
 वार्त्ताकुदीपनं प्रोक्तं जीर्णं सत्त्वारपित्तलम् ॥ २८ ॥
 अत्यर्धमधुरारुच्या पित्तघ्नीमधुकर्कटी ।
 कर्कन्धुकोलवदरमम्लं वातविनाशनम् ॥ २९ ॥
 पक्वं पित्तानिलहरं त्रिग्वं समधुरं सरम् ।
 पुराणं तट्प्रशमनं शमघ्नं दीपनं परम् ॥ ३० ॥
 सौवीरं वदरं त्रिग्वं मधुरं वातपित्तजित् ।
 आमं कपित्यं वैश्वर्यं ग्राहिमधुरवातलम् ॥ ३१ ॥
 कफानिलहरं पक्वं मधुरानुरसं गुरु ।
 दीपलं पित्तकृत्पांडु जम्बीरमतिपित्तलम् ॥ ३२ ॥
 गुल्मवातकफखास काशघ्नं बीजपूरकम् ।
 केसरं मातुलुङ्गस्य दीपनं कफवातजित् ॥ ३३ ॥
 वातपित्तहरं मांसं त्वक्स्निग्धोष्णानिलापहा ।
 अत्यर्धमधुरारुच्या पित्तघ्नी मधुकर्कटी ॥ ३४ ॥
 पित्तमारुतलह्वालं पित्तल वृहकेसरम् ।
 हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसवलप्रदम् ॥ ३५ ॥

कपायानुरसं स्वादु.वातघ्नं हृंहणं गुरु ।
 पित्ताविरोधिसंपक्क माम्भं शुक्रविवर्द्धनम् ॥ ३६ ॥
 हृंहणं मधुरं बल्यं गुरुविष्टभ्यजीर्यति ।
 आम्नातकफलं हृष्यं सस्त्रे हं कफवर्द्धनम् ॥ ३७ ॥
 त्रिदोषविष्टम्भकरं लकुचं शुक्रनाशनम् ।
 अम्लं तृष्णाहरं रुच्यं पित्तकृत्करमर्दकम् ॥ ३८ ॥
 हृद्यं स्वादुकपायाम्लं भव्यमास्यविशोधनम् ।
 गरदोषहरं नीपं प्राचीनाम्लकं तथा ॥ ३९ ॥
 वातापहं तित्तिडीकं मामं पित्तबलासङ्कत् ।
 ग्राहिसंदीपनं हृद्यं सम्पक्कं कफवातनुत् ॥ ४० ॥
 तस्मादल्पान्तरगुणं कोशाम्भफलमुच्यते ।
 अम्लीकायाः फलं तद्वत् पक्कं भेदि तु केवलम् ॥ ४१ ॥
 अम्लं समधुरं हृद्यं तृष्यमेतत्तु रोचनम् ।
 वातघ्नं दुर्जरं प्रोक्तं नागरंगफलं गुरु ॥ ४२ ॥
 कपायानुरसं चैषां दाडिमं नातिपित्तलम् ।
 दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं विचो विबन्धनम् ॥ ४३ ॥
 द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरं बाम्बमेव च ।
 त्रिदोषघ्नन्तु मधुरं अम्लं वातकफापहम् ॥ ४४ ॥
 अश्वत्योदुम्बरप्लवच न्यग्रोधानां फलानि च ।
 कपाय मधुराम्लानि वातलानि गुरुणि च ॥ ४५ ॥
 वृत्तमारुक्करं स्वादु पित्तघ्नं शोषवह्निहृत् ॥ ४६ ॥
 अत्यम्लं वातघ्नं ग्राहि जाम्बवं कफवातजित् ॥ ४७ ॥
 आमं कपायं संग्राहि तिन्दुकं वातकीपनम् ।
 विप्राके गुरुसम्पक्कं मधुरं कफपित्तजित् ॥ ४८ ॥
 मधुरं च कपायञ्च स्त्रिगंधं संग्राहि चालुकम् ।

स्थिरोकरश्च दन्तानां बाहुलं फलमुच्यते ॥ ४८ ॥
 अत्यन्तमियन्मधुरं कपायानुरसं लघु ।
 वातघ्नं पित्तजननं मामं विद्यात्परूपकम् ॥ ५० ॥
 तदेव मधुरं पक्कं वातपित्तनिवर्हणम् ।
 विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ५१ ॥
 पौष्करं स्वादुविष्टम्भि वल्यं कफहरम्परम् ।
 कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संग्राही दीपनम् ॥ ५२ ॥
 कटुतिक्तकपायोष्णं बालं विल्वसुन्दरद्वयम् ।
 तदेव विद्यात्संपक्कं मधुरानुरसं गुरु ॥ ५३ ॥
 विदाहिविष्टम्भकरं दीपकत्पूतिमारुतम् ।
 पनसं सकपायन्तु स्निग्धं स्वादुहिर्म, गुरु ॥ ५४ ॥
 मौचं स्वादुरसं प्रोक्तं कपायं नातिशीतलम् ।
 रक्तपित्तहरं हृद्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥ ५५ ॥
 फलं स्वादुरसं चैव तालजं गुरुपित्तजित् ।
 तद्दीजं स्वादुपाकञ्च मूत्रलं वातपित्तजित् ॥ ५६ ॥
 हृद्यं मूत्र विवन्धघ्नं पित्तासृग्वातनाशनम् ।
 कैश्रं रसायनं मेघ्यं काश्मर्यफलमुच्यते ॥ ५७ ॥
 क्षतक्षयापहं हृद्यं हृद्यं तर्पणं गुरु ।
 स्निग्धं हृद्यं समधुरं खर्जूरं रक्तपित्तजित् ॥ ५८ ॥
 हं हृणीयमहृद्यञ्च मधुककुसुमं गुरु ।
 वातपित्तप्रशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥ ५९ ॥
 कपायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदम् ।
 हृद्यं सुगन्धिसान्द्रञ्च लवलीफलमुच्यते ॥ ६० ॥
 शमीफलं गुरुस्वादु, रुचीष्णं कफनाशनम् ।
 गुरुश्लेष्मातकफलं कफक्षन्मधुरं हिमम् ॥ ६१ ॥

करञ्जकिंशुकारिष्टफलं जन्तु प्रमेहनुत् ।

प्रियालमञ्जामधुरो हृष्यः पित्तानिलापहः ॥ ६२ ॥

वैभीतकी मदकरः कफवातविनाशनः ।

कपाय मधुरो मञ्जा कोलानां पित्तनाशनः ॥ ६३ ॥

लृणाढ्यनिलघ्नश्च तददामलकस्य च ।

बीजपूरकसंपाकी मञ्जाकीशाम्भ्रसम्भवः ॥ ६४ ॥

स्वादुपाकोऽग्निबलदः स्निग्धः पित्तानिलापहः ।

शीतं कपायमधुरं टङ्कं मारुतकहुरु ॥ ६५ ॥

यस्य यस्य फलस्येह वीर्यम्भवति यादृशम् ।

तस्य तस्यैव बीर्येण मञ्जानमपि निर्दिशेत् ॥ ६६ ॥

धान्येषु मांसेषु फलेषु चैत्र शकेषु चानुक्तमपि प्रसोहात् ।

घास्त्रादतो भूतगुणैर्गृहीत्वा तदादिशेद्ब्रह्ममनस्यबुद्धिः ॥ ६७ ॥

इति वङ्गसेने फलवर्गाधिकारः समाप्तः ॥ ८० ॥

—०—

अथ व्यञ्जनमांसव्यञ्जनयोरधिकारमाह ।

वातश्लेष्महरश्चैव रक्तपित्तप्रदूषणम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यं मुष्णान्नु प्रशस्यते ॥ १ ॥

धीतः सुविमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः ।

स्निग्धः सुप्रसृतस्तूष्णो विशदयौदनो लघुः ॥ २ ॥

शीतलं तर्पणं हृद्यं मधुश्रमहरं परम् ।

लघुद्रुतविपक्वन्तु सद्योन्नं वारिभावितम् ॥ ३ ॥

त्रिदोषकोपणं रुचं मलकन्मूत्रशोधनम् ।

स्वादुमेदः कफोत्क्षेदि वार्यन्नं निशिसंस्थितम् ॥ ४ ॥

मधुरं शीतलं साम्बं लृणाघ्नं दीपनं परम् ।

आमघ्नन्तर्पणं हृद्यं घोलभक्तं रुचिप्रदम् ॥ ५ ॥
 भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।
 अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ ६ ॥
 वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं पाचनं परम् ।
 विशेषादामवातघ्नं लवणं काञ्चिकार्द्रकम् ॥ ७ ॥
 दीपनं तर्पणं रुच्यं मामघ्नमनुलोमनम् ।
 मन्दाग्नीनां सदा पथ्यं विल्वं काञ्चिकसंस्थितम् ॥ ८ ॥
 कपाय मधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ।
 श्लेष्मपित्तप्रशमनो मुद्गयूयोत्तमो मतः ॥ ९ ॥
 सुखिन्नो निस्तूपो भृष्ट ईपत् सूपो लघुर्मतः ।
 मापः समधुरो रुच्यो विदाही चाम्बपित्तकृत् ॥ १० ॥
 वातघ्नो दीपनश्चैव चाम्बमापो गुरुः सरः ।
 खिन्नं निष्पीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतम् ॥ ११ ॥
 वातपित्तहरं हृद्यं पुष्टिकृद्बलवर्धनम् ।
 कफमेदोऽनिसहरं सरं सुलघुदीपनम् ॥ १२ ॥
 याक्तकं पित्तलं किञ्चिद्द्वारपरिपाचितम् ।
 हितं ततो गुरुतरं सतैलं लवणान्वितम् ॥ १३ ॥
 हृदं कृष्णार्णवकं खिन्नं घृतभृष्टं सुपाचितम् ।
 पकं चिञ्चाफलं तक्रं गुडयुक्तं सुभावितम् ।
 विकटुन्निमुगन्धिभ्यां मोदितं दीपनाशनम् ॥ १४ ॥
 सुखिन्नमग्नौ घृतपाचितञ्च गुडान्वितं घोरविलोडितञ्च ।
 विजातयुक्तं च सकेसरं च दुग्धाम्बमेतत्परिकीर्तितञ्च ॥ १५ ॥
 हृद्यञ्च पुष्टिञ्च करोति कान्तिं निषेव्यमाणं बलमादधाति ॥ १६ ॥
 लघुघ्नो हं हृणा रुच्या ऋदिघ्ना रागपाण्डवः ।
 रूपांसां पाचनीहृष्या वातहृत् सगुडं दधि ॥ १७ ॥

गुरवः पैष्टिका भक्ष्या हृंहणा वातनाशनाः ।
 घातपित्तहरो हृथ्यो घृतपूरोऽग्निनाशनः ॥ १८ ॥
 हृंहणा समिता भक्ष्या बल्याः पित्तानिलापहाः ।
 पिशितैर्वेश्वराद्यैः संपूर्णा गुरुतर्पणाः ॥ १९ ॥
 बैदलाः शैमला ज्ञेया गुरवो भिन्नवर्चसः ।
 वातपित्तहरा बर्ष्या दृष्टिदा घृतपाचिताः ॥ २० ॥
 भक्ष्यास्तैलकृता दृष्टि वातघ्नाः पित्तकोपनाः ।
 तोषेनालीङ्गिता भक्ष्याः खिन्नाश्चाभसि दुर्जराः ॥ २१ ॥
 गुरवो हृंहणा हृथ्या ये च क्षीरोपसाधिताः ।
 अत्युष्णा मण्डलाः पथ्याः शीतला गुरवो मताः ॥ २२ ॥
 लाजाच्छर्दिहंराः शीता हृथ्या गुर्वी च शष्कुली ।
 पिष्टकं गुरुविष्टग्नि त्रिदाहि कफपित्तलैर्म् ॥ २३ ॥
 कपालाङ्गारपक्ताः स्युः किञ्चिन्नधुतराश्च ते ।
 कुल्माषा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्चसः ॥ २४ ॥
 शक्तवो वातला रूक्षा वातवर्चोऽनुलोमिनः ।
 तर्पयन्ति नरं शीघ्रं पीताः सद्यो बलाश्च ते ॥ २५ ॥
 मधुरा लघवः शीताः शक्तवः शालिसम्भवाः ।
 ग्राहिणी रक्तपित्तघ्ना स्तृष्णाक्वर्दिज्वरापहाः ॥ २६ ॥
 मूपका वा यवैर्घोल मोदकाः पित्तनाशनाः ।
 विष्टग्नी पायसो बल्यो मेदः कफकरो गुरुः ॥ २७ ॥
 कफपित्तकरा बल्या कृशराऽनिलनाशिनी ।
 पाचनो दीपनः पथ्यो मण्डः स्याद्घृततण्डुलैः ॥ २८ ॥
 लाजमण्डो विश्ववानाम्पथ्यः पाचनदीपनः ।
 वातानुलोमनो हृथ्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥ २९ ॥
 घातानुलोमनीलघ्वी सोष्णतन्वी ज्वरापहा ।

ग्राहिणी तर्पिणी हृद्या विलेपी बलवर्हिनी ॥ ३० ॥
 शाकमांसफलैर्युक्ता विलेप्योऽम्बाय दुर्जरा ।
 दाडिमामलकैर्यूपो बङ्गिकृदातपित्तहा ॥ ३१ ॥
 श्वासकासप्रतिश्याय कफघ्नो मूलकैः कृतः ।
 यवकीलकुलत्यानां यूपः कण्ठोऽनिलापहः ॥ ३२ ॥
 कपित्थतक्रचांगीरी मरिचालाजिचित्रकैः ।
 कफवातहरो छेप खण्डो दीपनपाचनः ॥ ३३ ॥
 प्रीणनः प्राणजननः श्वासकासघ्नयापहः ।
 रक्तपित्तत्र्यमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः ॥ ३४ ॥
 रोचनोपाचनो हृद्या साम्ना वातकफापहा ।
 जम्बीरसाधिता चैव कलम्बो च निगद्यते ॥ ३५ ॥
 श्रम्बं समधुरं हृद्यं रोचनं वातकोपनम् ।
 वार्त्ताकं दीपनं हृद्यं तित्तिडीगुडसाधितम् ॥ ३६ ॥
 रक्तपित्तहरं रुच्यं स्रं हेन परिभावितम् ।
 वातपित्तहरं बल्यं रोचनं बङ्गिदीपनम् ॥ ३७ ॥
 संयाहिपुष्टिदं ज्ञेयं कदलीमूलसाधितम् ।
 क्लमिकुष्टहरं रुच्यं हरिद्रा नाडिकायुतम् ॥ ३८ ॥
 सुगन्धिमधुरं साम्बं दुर्जरं तक्रभावितम् ।
 रुच्यं वातहरश्चैव नागरंगस्य केसरम् ॥ ३९ ॥
 श्रेपत्तिकं समधुरं हृद्यं रोचनदीपनम् ।
 वार्त्ताकं कटुकं पाके सतीनदलसाधितम् ॥ ४० ॥
 वातलं रोचनं हृद्यं कलाय दलसाधितम् ।
 श्रम्बं समधुरं हृद्यं रोचनं कण्ठशीधनम् ॥
 वातघ्नं दुर्जरं चैव मष्टचीरप्रसाधितम् ॥ ४१ ॥
 दुर्जुरामधुरा रुच्या वटका माप्रकादिभिः ।

- चिञ्चाफलेन संसिद्धा रोचनाश्च विशेषतः ॥ ४२ ॥
 कफवातहरं रुच्यं दीपनं चानुलोमनम् ।
 ज्वरितानां हितं मांसं पटोलफलसाधितम् ॥ ४३ ॥
 रक्तपित्तविसर्पघ्नं कुष्ठमेहज्वरापहम् ।
 रोचनञ्च विशेषेण वेत्नाय परिसाधितम् ॥ ४४ ॥
 वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं चानुलोमनम् ।
 ज्वरकुष्ठहरं मांसं झस्रवात्ताकुसाधितम् ॥ ४५ ॥
 कफपित्तप्रशमनं ज्वरकुष्ठविनाशनम् ।
 कृमिमेहहरं हृद्यं मांसं केम्बुकसाधितम् ॥ ४६ ॥
 कफवातहरं हृद्यं दृष्यारोचकनाशनम् ।
 श्रमघ्नन्तर्पणं मांसं सिद्धं बदरशुण्ठकैः ॥ ४७ ॥
 आर्द्रामामलकैः सिद्धं विदोपशमनं लघु ।
 ज्वरहृद्द्वाममेदोघ्नं मांसं बङ्गिप्रदीपनम् ॥ ४८ ॥
 वातश्लेष्महरं हृद्यं मनुलोम्यग्निदीपनम् ।
 गलरोगप्रशमनं शुष्काम्बुफलसाधितम् ॥ ४९ ॥
 रुच्यं प्रीतिकारं हृद्यं मांसमास्त्रेण साधितम् ।
 कफपित्तप्रशमनं ब्रणशोधनरोपनम् ॥ ५० ॥
 अग्निसन्दीपनं मांसं कारवेल्लकसाधितम् ।
 कफवातहरं हृद्यं दीपनं चानुलोमनम् ॥ ५१ ॥
 रोचनं बलकृन्मांसं बालमूलकसाधितम् ।
 प्रक्षीणबलमांसस्य वातिनाभिहतस्य च ॥ ५२ ॥
 रुच्यं पुष्टिकारं हृद्यं मृगमांसं हितं नृणाम् ।
 वातहृद्द्वलगण्डास्य रोगशोथविनाशनम् ॥ ५३ ॥
 स्रेह्नं रोचनं दीप्यं मांसं दाधिकमुच्यते ।
 मांसन्तु कफपित्तघ्नं तोड़कादिरसाधिकम् ॥ ५४ ॥

कासश्वासहरं हृद्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णदम् ।
 हृद्यं वातहरं रुच्यं वृष्यं पुष्टिवलप्रदम् ॥ ५५ ॥
 त्र्येष्टं पथ्यतमं मांसं करमर्दकसाधितम् ।
 शूलघ्नं दीपनं मांसं सिद्धं चिञ्चाफलेन तु ॥
 कफपित्तहरं रुच्यं बालचिञ्चाकसाधितम् ॥ ५६ ॥
 रुच्यं कृफानिलहरं विवन्धानाहभेदनम् ।
 शूलघ्नं दीपनं हृद्यं पक्वचिञ्चाफलेन तु ॥ ५७ ॥
 वातश्लेष्महरं हृद्यं मर्शः कुष्ठविनाशनम् ।
 विबद्धमीपन्मधुरं मूलकैः सह जाङ्गलम् ॥ ५८ ॥
 वातश्लेष्मानिलहरं मेहकुष्ठविषापहम् ।
 धातूनां हृद्यं वृष्यं करीरैः सह साधितम् ॥ ५९ ॥
 गुरुविषाके मधुरी रुच्यो मांसवटः स्मृतः ।
 उदावर्तानिलहरो हृद्यो मूलकसाधितः ॥ ६० ॥
 कफपित्ताविरोधी स्याद्दार्त्ताकेन प्रसाधितः ।
 पिष्टः सिद्धः पटोलस्य पत्रैः जीर्णञ्जरापहः ॥ ६१ ॥
 कफपित्तहरो रुच्यो श्लेष्मसुन्दरसाधितः ।
 विदोषकोपनं सर्वं पूतिमांसं प्रकीर्तितम् ॥ ६२ ॥
 कफपित्तहरं हृद्यं दीपनं हृदिनाशनम् ।
 मांसं अङ्गिकरं विद्या दार्द्रकेन प्रसाधितम् ॥ ६३ ॥

इति बङ्गसेने व्यञ्जनमांसव्यञ्जनयोगुणाधिकारः

समाप्तः ॥ ८८ ॥

—०—

अथ मत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकारमाह ।

गुरती हृद्यः सर्वे मत्स्याः गुरुवलप्रदाः ।

विपाके मधुरायोष्णा कफपित्तविवर्धनाः ॥ १ ॥
 दीप्ताग्नीनां हिताः पुंसां मैथुनप्रतिषेविनाम् ।
 मत्स्यादं नाभिबाधन्ते रोगावातसमुद्भवाः ॥ २ ॥
 मधुरो वृंहणो वृष्यो वातहा वज्रिदीपनः ।
 दग्धमत्स्यो रुचिकरो जम्बीरपरिभावितः ॥ ३ ॥
 दग्धमत्स्यो भवेच्छ्रेष्ठी बलपुष्टिविवर्धनः ।
 चीणाः चताय ये केचि द्ये भग्ना जर्जरीकृताः ॥
 दग्धमत्स्या हितास्त्रेपां सतैललवणान्विताः ॥ ४ ॥
 हृद्यः प्रीतिकरो रुच्यो बांतहृज्जर्जराम्नकः ।
 वातानुलोमनो हृद्यः पुष्टिकृद्बलवर्धनः ॥
 अत्यग्नीनां नृणां शस्तः सस्त्रेहः शाकमत्स्यकः ॥ ५ ॥
 विपाके मधुरो हृद्यो विष्टम्भी वातकोपनः ।
 रोचनस्तु विशेषेण मूलकेन प्रसाधितः ॥ ६ ॥
 आरेवतैः सिद्धमत्स्य आमवातविनाशनः ।
 कटीशूलहरः सम्य ग्विड्बन्धे ऽर्शसां हितः ॥ ७ ॥
 कफवातहरो हृद्यो दीपनो भक्तरोचनः ।
 आरनालशृतो मत्स्यो हृद्यश्चैव गुणोत्तरः ॥ ८ ॥
 वातश्लेष्महरो हृद्यो दीपनो भक्तरोचनः ।
 अश्वैस्तु संस्कृतो मत्स्यो विबन्धानिलनाशनम् ॥ ९ ॥
 विष्टम्भीरोचनो हृद्यो राजमाषप्रसाधितः ।
 कफघ्नः पित्तशमनो हृद्यः पथ्योऽग्निवर्धनः ॥ १० ॥
 शोथसंशमनश्चैव मत्स्यो वार्त्ताकुसाधितः ।
 अश्व्लीकया शृतो मत्स्यो विबन्धानाह शूलनुत् ॥ ११ ॥
 दधितकारनालैश्च सिद्धा मत्स्या रुचिप्रदाः ॥ १२ ॥
 त्रिदोषशमनी हृद्या रुच्या पुष्टिविवर्धिनी ।

- मधुरा कटमी प्रोक्ता सतीनदलसाधिता ॥ १३ ॥
 धातुघ्ना रोचनी हृद्यः पालंक्ष्येन प्रसाधितः ।
 धातुघ्नो गुरुरुच्यस्तु मत्स्यघण्टो बलप्रदः ॥ १४ ॥
 विष्टम्भी भिन्नवर्चास्तु शाकघण्टो बलप्रदः ।
 रोचनी मधुरो हृद्यः पित्तघ्नः शीर्णहन्तयुक् ॥ १५ ॥
 मूत्रलो गुरुपाकश्च क्वथितो दधिमत्स्यकः ।
 कफपित्तहरो रुच्यः कर्कोटेन प्रसाधितः ॥ १६ ॥
 कर्कोटीमधुरा हृद्या रुच्या मत्स्येन साधिता ।
 कफपित्तहरोरुच्या निम्बेन परिपाचिता ॥ १७ ॥
 मधुरो रोचनी हृद्यो मत्स्यः कृष्णाण्डघण्टितः ॥ १८ ॥
 मूत्रलाभिन्नविट्काच गुर्वी रुच्या कफापहा ।
 अलावूर्मधुरा प्रोक्ता निर्गुण्डोसाधिताबुधैः ॥ १९ ॥
 रोचनः कफपित्तघ्नः केम्बुनाडीप्रसाधितः ।
 रोचनः कफहृत् त्रेयः कृष्णाण्डापप्रसाधितः ॥ २० ॥
 कपाय ईपनाधुरो रुच्यो हृद्यः कफापहः ।
 दृष्टान्नो गुरुपाकश्च कदलीनाडिका शृतः ॥ २१ ॥
 कफघ्नः कटुकः पाके पिच्छिलो दीपनः परम् ।
 रुच्यः पित्तहरो त्रेयः पिप्पलीनाडिका शृतः ॥ २२ ॥
 मधुरो रोचनी हृद्यो दृष्टिवद्धिविनाशनः ।
 त्रेयः सिद्धफलेनैव साधितः कृमिबर्धनः ॥ २३ ॥
 धातुघ्नो मधुरो हृद्यो रोचनः शिथिलसाधितः ॥ २४ ॥
 कफपित्तहरस्त्रिहो रोचनस्तु विशेषतः ।
 शुष्कपत्रेण मत्स्याम्नः सर्वेषां परिकीर्तितः ॥ २५ ॥
 अशीर्णो दीपनो ग्राही रुच्यो मधुरपाकतः ।
 काण्डवातामशूलघ्न आङ्गेरीतक्रसाधितः ॥ २६ ॥

सग्राहीदीपनो हृद्यो रुच्यो वातानुलोमनः ।
 कफवातहरः सान्त स्तिन्तिडोकप्रसाधिनः ॥ २७ ॥
 कफपित्तहरो रुच्यः स्वादुक्तदातकोपनः ।
 विपाके दुर्जरः प्रोक्तो राजिका परिसाधितः ॥ २८ ॥
 अम्लः समधुरो हृद्यो रोचनश्चाग्निवर्धनः ।
 वातानुलोमनश्चैव मत्स्ययुक्तेण साधितः ॥ २९ ॥
 मधुरो दुर्जरः प्रोक्तो मत्स्यः कूष्माण्डशुण्ठकैः ।
 गुर्वीविपाके मधुरा बटिका वा कृता स्मृता ॥ ३० ॥
 वातश्लेष्महरो हृद्यो बलकृत्पित्तकारकः ।
 क्षये क्षीणे मद्यपाने त्रिषुमत्स्यः सदा हितः ॥ ३१ ॥
 संग्राहीदीपनो हृद्यः शूलघ्नो रक्तनाशनः ।
 वातघ्नो मधुरः प्रोक्तो मत्स्यः कञ्चटसाधितः ॥ ३२ ॥
 कपायो मधुरो हृद्यः पित्तघ्नो रोचनस्तथा ।
 दीपनो वातहा ग्राही हृद्यः कञ्चटघण्टिकः ॥ ३३ ॥
 शूलघ्नो दीपनो हृद्यः कफवातामनाशनः ।
 सग्राही च विशेषेण पाठापत्रेण साधितः ॥ ३४ ॥
 सग्राही दीपनो हृद्यः कासमर्दकसाधितः ।
 कफपित्तहरो हृद्यो मूलिका शुण्ठिसाधितः ॥ ३५ ॥

इति वङ्गसेने समस्त्यव्यंजनगुणाधिकारः

समाप्तः ॥ ८६ ॥

—०—

अथ द्रवद्रव्याधिकारमाह ।

तत्रादौ तोयवर्गमाह ।

पानादिव्यक्ततरसं सुशीतं तर्पनाशनम् ।

अर्द्धं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥ १ ॥
 नादेयं वातलं रूचं दीपनं लघुलेखनम् ।
 नदेऽभियन्दिमधुरं सान्द्रं गुरुकफावहम् ॥ २ ॥
 लघ्नाघ्नं दीपनं हृद्यं कषायं मधुरं गुरु ।
 ताडागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च ॥ ३ ॥
 वातश्लेष्महरं दाम्प्यं सञ्चारं कटुपित्तलम् ॥ ४ ॥
 चीण्डामग्निकरं रूचं मधुरं कफपित्तहृत् ।
 कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघुप्रस्रवणीद्भवम् ॥ ५ ॥
 सञ्चारं पित्तलं कौषं श्लेष्मघ्नं वज्रिदीपनम् ।
 मधुरं पित्तशमनं मघिदाघ्नीद्भिदं मतम् ॥
 वैकिरं लघु सञ्चारं कफघ्नं वज्रिदीपनम् ॥ ६ ॥
 कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरुदोषलम् ।
 तद्वत्प्राक्खलमुद्दिष्टं विशेषाद्दोषलन्तु तत् ॥ ७ ॥
 सामुद्रमुदकं क्लिष्टं लवणं सर्वदोषहृत् ।
 अनेकदोषमानूपं वार्यभियन्दिगर्हितम् ॥ ८ ॥
 परिदोषैरसंयुक्तं त्रिरवद्यं तु जाड्यलम् ।
 पाके विदाहि लघ्नाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ९ ॥
 दीपनं स्वादुशीतञ्च तोयं साधारणं लघु ॥ १० ॥
 नद्यः शीघ्रवहा लघुरः प्रोक्तायाद्यामलोदकाः ।
 गुर्व्यः शैवालसंछन्नाः कर्तुपा मन्दगाय याः ॥ ११ ॥
 प्रायेण नद्यो मरुषु सुतिल्लवणान्विताः ।
 लघ्न्यः समधुराश्चैव पौरुषेयावलेहिताः ॥ १२ ॥
 दिवार्ककिरणैर्जुष्टं जुष्टमिन्दुकरैर्निशि ।
 अरुधमनभियन्दि तत्तुल्यद्गमनांबुना ॥ १३ ॥
 गुगनांबुविदोषघ्नं गृहीतं यक्षुभाजने ।

वल्यं रसायनं नैत्रं पात्रापेक्षि ततःपरम् ॥ १४ ॥
 भूर्च्छापित्तास्रदाह्येषु विषे रक्ते मदात्यये ।
 क्लमभ्रमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमन्धः प्रशस्यते ॥ १५ ॥
 पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।
 आधाने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ॥
 हिक्कायां स्नेहपोते च शीताम्बुपरिवर्जयेत् ॥ १६ ॥
 कफमेदोऽनिलघ्नञ्च दीपनं वस्तिशोधनम् ।
 कासश्वासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं निशि ॥ १७ ॥
 अरोचके प्रतिश्याये प्रमेहे श्वयथौ क्षये ।
 मन्देऽग्नावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ॥
 व्रणे च मधुमेहे च पानीय मन्दमाचरेत् ॥ १८ ॥
 चन्द्रकान्तमणिस्पष्टः शुभ्रैश्चन्द्रांशुभिर्निशि ।
 यन्मुञ्चेन्निर्मलं वारि तद्विद्यादमृतोपमम् ॥ १९ ॥
 स्निग्धं स्वादुहिमं दृढं दीपनं वस्तिशोधनम् ।
 हृथं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेरोदकं गुरु ॥ २० ॥
 इति तीर्थवर्गः ।

—०—

अथ क्षीरवर्गमाह ।

अल्पाभिष्यन्दिगोक्षीरं गुरुस्निग्धं रसायनम् ।
 रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसप्रकरोः ॥ २१ ॥
 अल्पाम्बुपानव्यायाम कटुतिक्ताऽशनैर्लघु ।
 आजं शोषज्वरश्वास रक्तपित्तातिसारनुत् ॥ २२ ॥
 महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।

चक्षुष्यमग्निदोषघ्नं दधिनाय्यां गुणोत्तरम् ।
 लघुपाके बलासंघ्नं स्त्रीर्योष्यं पक्त्तिनाशनम् ॥ ३४ ॥
 रसे पाके च मधुरं कषायं वातपित्तनुत् ।
 कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नाश्चाविकं दधि ॥ ३५ ॥
 पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
 अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च काशे च दधिप्रस्यते ॥ ३६ ॥
 शरदृशीश्वसन्तेषु प्रायशो दधिगर्हितम् ।
 हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधिप्रस्यते ॥ ३७ ॥
 वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं हृद्दणं वातपित्तकृत् ।
 कुर्याद्भक्ताभिलाषञ्च दधि यत्सुपरिसुतम् ॥ ३८ ॥
 शृतघोरात्तु यज्ज्ञातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ।
 वातपित्तहरं हृद्यं धात्वग्निबलवर्धनम् ॥ ३९ ॥
 दध्नः सरो गुरुर्हृषी विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
 वज्रेर्विवर्धनश्चापि कफशुक्रविवर्धनः ॥ ४० ॥
 दधित्वसारं रूर्चन्तु ग्राहिविष्टम्बिवातलम् ।
 दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥ ४१ ॥
 दृष्णाकृमहरं मस्तु लघुस्त्रीतो विशोधनम् ॥ ४२ ॥
 इति दधिवर्गः ।

—०—

अथ तक्रवर्गमाह ।

ब्रह्मणीदोषशोफार्शो ब्रह्मतीसारशुक्लानुत् ।
 त्रिदोषशमनं तक्रं सुदृत्स्नेहमादिशेत् ॥ ४३ ॥
 शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्प्लेषामयेषु च ।
 मार्गविरोधे दुष्टे च बाधौ तक्रं प्रशस्यते ॥ ४४ ॥

वातेऽम्बं सैन्धवीपेतं पित्ते स्वादुसशर्करम् ।
 पित्तेत्तक्रं कफे वापि व्योपचारसमायुतम् ॥ ४५ ॥
 नतु तक्रं चते दद्या च्रोष्णकाले न दुर्वले ।
 न मूर्च्छाभ्रमदाहेपु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥ ४६ ॥
 ग्राहिणीवातलारूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका ।
 गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्वनिद्राबलप्रदः ॥ ४७ ॥
 मधुरौ वृंहणी हृषयी तद्वत्प्रेयूपमोरटौ ॥ ४८ ॥

इति तक्रवर्गः ।

—०—

अथ नवनीतवर्गमाह ।

नवनीतं नवं ग्राहि हृद्यं रोचनदीपनम् ।
 क्षयारुच्यर्दितप्लीहं ग्रहण्यर्शां विकारनुत् ॥ ४९ ॥
 चोरोद्भवं हिमं ग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगनुत् ।
 स्मृतिबुद्धयग्निशक्तीजः कफमेदो विशोधनम् ॥ ५० ॥
 विषाके मधुरं सर्पिं वातपित्तविकारनुत् ।
 गव्यं मेध्यञ्च चक्षुष्यं तत्संस्काराक्षिदीपनुत् ॥ ५१ ॥
 अपस्मारगरोन्मादं मूर्च्छां मनवं घृतम् ।
 अजावीनान्तु सर्पिं पि विद्यात्स्वक्षीरवद्गुणैः ॥ ५२ ॥

इति घृतवर्गः ।

—०—

अथ तैलवर्गमाह ।

क्लिबभिद्रच्युतोत्पिष्टं मथितं चतपिच्चिते ।
 भृगुस्फुटितविद्वाग्निं दग्धविश्लिष्टद्वारिते ॥ ५३ ॥

तथाभिहतनिर्भुङ्ग मृगव्याघ्रादिभिः क्षते ।
 सैकाभ्यङ्गावगाहेषु-तिलतैलं प्रशस्यते ॥ ५४ ॥
 तद्वदस्तिषु पाने च नश्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
 अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ ५५ ॥
 क्षमिघ्नं सारपं तैलं कंडूकुष्टापहं लघु ।
 कफमेदोऽनिलहरं लेखनं कटुदीपनम् ॥ ५६ ॥
 विपरके कटुकं तैलं कौसुभं सर्वदोषहृत् ।
 क्षीमं तैलमचक्षुषं पित्तकृद्वातनाशनम् ॥ ५७ ॥
 फलोद्भवानि तैलानि यान्यनुक्तानि तानि च ।
 गुणात्कर्म च विज्ञाय फलैस्तान्यपि निर्दिशेत् ॥ ५८ ॥
 यावन्तः स्यावराः स्नेहाः समासात्परिकीर्तिताः ।
 सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वे चानिलनाशनाः ॥ ५९ ॥
 इति तैलवर्गः ।

अथ मधुवर्गमाह ।

त्रिदोषघ्नं मधुप्रोक्तं मेध्यंशंसन्ति वातलम् ।
 ह्रिकाश्वासकृमिकर्दि मेहदृष्या विषापहम् ॥ ६० ॥
 मेदः स्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनम् ।
 दोषत्रयहरं पक्वं भाममन्त्रश्च दोषलम् ॥ ६१ ॥
 इति मधुवर्गः ।

अथेक्षुवर्गमाह ।

इक्षुवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृष्याः कफप्रदाः ।
 स्वादुपाकरसाः स्निग्धाः गुदवो मूत्रला हिमाः ॥ ६२ ॥

अविदाहो कफकरो वातपित्तनिवर्हणः ।
 वक्त्रप्रहादनो हृद्यो दन्तनिप्योडितो रुसः ॥ ६३ ॥
 गुरुर्विदाहोऽधिष्ठो यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः ॥ ६४ ॥
 मूलाग्रजन्तुजग्धादि पीडनात्मलसंकारात् ।
 किञ्चित्कालविष्टत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥ ६५ ॥
 फाणितं गुर्वभिप्रायि बलकृन्मूत्रशोधनम् ।
 नातिश्लेष्मकरः स्निग्धः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥ ६६ ॥
 पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो वातहासृक् प्रसादनः ।
 सपुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतेमो मतः ॥ ६७ ॥
 खण्डं वृषं सरं स्निग्धं स्वादुसृक् पित्तवातजित् ।
 वातपित्तप्रशमनी रक्तपित्तहरी सिता ।
 ऊर्ध्वतीसारहृषोक्ता ह्लादनीमधुशर्करा ॥ ६८ ॥
 • इतीक्षुवर्गः ।

—०—

अथ मद्यवर्गमाह ।

सर्वम्पित्तकरं मद्यं मत्तं रोचनदीपनम् ।
 भेटन कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम् ॥ ६९ ॥
 काश्यांशं ग्रहणीरोग मूत्राघातानिलापहा ।
 स्तन्यरक्तचयहिता सुरादोपनवृंहणी ॥ ७० ॥
 रक्तपित्तकरास्तीक्ष्णाः सुकृत्सौवीरजातयः ।
 पित्तदाहनुदो बाह्ये स्थिताः शीतकराः स्मृताः ॥ ७१ ॥
 इति मद्यवर्गः ।

—०—

अथ मूत्रवर्गमाह ।

ग्रेभूर्धं कटुतीक्ष्णोष्णं सचास्त्वात्र वातलम् ।

लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥ ७२ ॥

शूलगुल्मोदरानाह विरेकास्थापनादिषु ।

मूत्रप्रयोगमाध्येषु गव्य मूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ७३ ॥

हृत्तासोदरगुल्मेषु कुष्ठमेहविशुद्धिषु ।

अनाहशोथशीलासु पांडुरोगेषु माहिषम् ॥ ७४ ॥

कासश्वासापहं शोथकामलापांडुरोगनुत् ।

कटुतिक्तान्वितं छाग भीषन्मारुतकोपनम् ॥ ७५ ॥

ह्रीहोदरहरं श्वास शोथवर्द्धी ग्रहे हितम् ।

सचारतिक्तकटुक मुष्णं वातघ्नमाविकम् ॥ ७६ ॥

दीपनं कटुतोक्ष्णं वातरेतोविकारनुत् ।

आश्रं कफहरं रुच कृमिदद्रुविनाशनम् ॥ ७७ ॥

सतिक्तलवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् ।

तीक्ष्णं चारे किलासे च नागमूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥

गररेतो विकारघ्नं तीक्ष्णं जठररोगनुत् ।

दीपनं गार्दभं मूत्रं कृमिवातकफापहम् ॥ ७९ ॥

शोथकुष्ठोदरोक्ताद् मारुतकृमिनाशनम् ।

अशौघं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम् ॥ ८० ॥

इति मूत्रवर्गः ।

इति वङ्गसेने द्रवद्रव्याधिकारः समाप्तः ॥ ८० ॥

—०—

अथारिष्टाधिकारमाह ।

फलाग्निजलवृष्टीनां पुष्पधूमांश्चुदा यथा ।

स्थ्यापयन्ति भविष्यत्वं तथारिष्टानि पञ्चताम् ॥ १ ॥ ०

तानि सौक्ष्म्यात्प्रमादाद्वा तथैवाशुव्यतिक्रमात् ।
 अज्ञानाच्च न गृह्यन्ते सुमूर्षीर्न त्वसम्भवात् ॥ २ ॥
 न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ।
 मरणञ्चापि तत्रास्ति यत्रारिष्टं पुरःसरम् ॥ ३ ॥
 ध्रुवं त्वरिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलाऽमलैः ।
 रसायनपरैर्जाप्य तत्परैर्वा निवार्यते ॥ ४ ॥
 असिद्धिं प्राप्नुयाद्भोके प्रतिकुर्वन्गतायुषः ।
 तस्माद्यत्नेनऽरिष्टानि लक्षयेत् कुशलो भिषक् ॥ ५ ॥
 वैद्या रिष्टानि सिद्धयर्थं भविष्यन् मरणं स्फुटम् ।
 कद्रयन्त्यातुरगतं शुभञ्चाशुभमेव च ॥ ६ ॥
 नक्षत्रोद्भवपीडा च यथाकालं विपच्यते ।
 अरिष्टपाकन्तु तथा ब्रुवते बहवो जनाः ॥ ७ ॥

—०—

अथ दूतलक्षणमाहं ।

दूतस्य गच्छतो वैद्य मानेतुं रोगिणः कृते ।
 प्रदीप्तं शोभनं प्रीक्तं सौम्यं न शकुनं शुभम् ॥ ८ ॥
 उत्तमस्यापि नीचोऽपि नीचस्याप्युत्तमो जनः ।
 नरो विद्वानवैष्य न दूतः शुभशूचकः ॥ ९ ॥
 पापंष्टायमवर्णानां सवर्णः कर्मसिद्धये ।
 त एव विपरोताः स्युर्दूताः कर्मविषय्ये ॥ १० ॥
 नपुंसकः स्त्रीबहवीऽनिककार्याभिसूचकाः ।
 पाण्डुरङ्गायुधधराः पाण्डुरैतरयामभः ॥ ११ ॥
 आर्द्रजीर्णायुस्यैक मलिनोद्भवयामभः ।
 रुद्धनिष्ठुर वक्तास्त्वमद्भ्यप्रमिधायिनः ॥ १२ ॥

न्यूनाधिकाद्वा उद्दिग्ना विकला रौद्ररूपिणः ।
 हिन्दन्तस्तृणकाष्ठानि स्पृशन्तो नाशिकास्तनम् ॥ १३ ॥
 वस्तान्तानामिकाकेश नखरोमदशास्पृशः ।
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ १४ ॥
 कपालोपलभश्मास्थि तुषाद्भारकराश्च ये ।
 विलिखन्तो मर्ही केचिन्मुञ्चतो लोद्भभेदिनः ॥ १५ ॥
 तैलकदमदिग्धाङ्ग रक्तस्रगनुलेपनाः ।
 फलं पक्वमसारम्बा गृहीत्वान्यच्च तद्दिधम् ॥ १६ ॥
 नखैर्नखान्तरं वापि करेण चरणौ तथा ।
 काष्ठोपानञ्चर्महस्ता विकृता व्याधिपीडिताः ॥ १७ ॥
 वामाचाराद्दन्तो वा श्वासिनो विकृतेक्षणाः ।
 याम्यांदिशि प्राञ्जलयो विषमैकपदस्थिताः ॥ १८ ॥
 दैन्यग्मङ्गल्यचिह्नानि दधत्तश्चापराण्यपि ।
 दक्षिणाभिमुखं देशे मल्लिने क्रूरकर्मणि ॥ १९ ॥
 ज्वालयन्तं पठन्तं वा क्षुरकर्मणि चोद्यतम् ।
 भूमौ शयानं नग्नं वा वेगोक्कर्मिणु वा श्चिम् ॥ २० ॥
 प्रकीर्णकेशमभ्यक्तं क्लिन्नं क्लान्तमथापि वा ।
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ २१ ॥
 पित्रेय चाहुतिकार्ये वा तथा चोत्पातदर्शने ।
 मध्याङ्गे चार्धरात्रे च सन्द्ययोः कृतिकासु च ॥ २२ ॥
 आर्द्राश्लेषामधामूल पूर्वासु भरणीषु च ।
 चतुर्थ्याञ्च नवम्याञ्च पञ्चमं सन्धिदिनेषु च ॥
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ २३ ॥
 खिन्नाभितप्ता मध्याङ्गे ज्वलनस्य समीपतः ।
 गर्हिताः पित्तरोगेषु दूता वैद्यमुपागताः ॥ २४ ॥

ते वातकफरोगेषु कम्पेसिद्धिकरा भक्ताः ।

रक्तपित्तातिघारेषु प्रमेहेषु विविधतः ॥

पूजिता गन्तरीने च वैद्यं दूता उपागताः ॥ २५ ॥

शुक्लवासी गौरशुचि श्रामा वा प्रियदर्शनाः ।

स्वस्थां ज्ञातौ स्वगोत्रे वा दूताः कार्यकराः स्मृताः ॥ २६ ॥

अथ्यङ्गाः षट्शो दूताः शुभलेपांवरस्त्रजः ।

हृषवाजिसमारुटा शार्दूचेटाः सुजातयः ॥ २७ ॥

मिषजः समवे प्राप्ताः सज्जीवदियेमान्धिताः ।

जनसम्याः प्रयस्ता श्वाद् रोगिणः सुखहेतवः ॥ २८ ॥

यस्या प्राणान्ति वाति सा नाडीजीवसंबुता ।

टिग्विभागोऽपि तस्यायः सज्जीवः सनिगद्यते ॥ २९ ॥

स्वस्य प्राग्मुखमासीनं समे देये शुची शुचिम् ।

उपसर्पन्ति ये वैद्यं ते च कार्यकराः स्मृताः ॥ ३० ॥

इति दूतलक्षणानि ।

—०—

अथ शकुनलक्षणमाह ।

वैद्यस्य गच्छतः कर्तुं चिकित्सां रोगिणो भवेत् ।

सिद्धिद शकुनं सौम्यं दीप्तं नैव प्रयस्यते ॥ ३१ ॥

भामोदकुम्भातपत्र विप्रवारणगोहृषाः ।

शुक्लवर्णाश्च पूज्यन्ते प्रम्यानि दर्शनं गताः ॥ ३२ ॥

स्त्रीपुत्रिणी सबकागौरवहेमानाः स्वलहृताः ।

कन्द्या मत्स्या फल चामं मस्त्रिकी मोदका,दधि ॥ ३३ ॥

हिरण्यलक्षतदूर्वाश्च रत्नानि सुमनी नृपः ।

भूप्रगान्तोर्ननो वाजो चाप्यो हसः शिखी तथा ॥ ३४ ॥

भवन्ति दर्शनादेव भिषजः कार्यसिद्धिदाः ।
 ब्रह्मदुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खवेणुरयस्वनाः ॥ ३५ ॥
 सिंहगोष्ठपनादोऽश्वं क्लेपितं गजहं हितम् ।
 शस्तं हंसरुतं नृणां वाचश्च हृदयप्रियाः ॥ ३६ ॥
 पत्रपुष्पफलोपेताः सक्षीरा नीरुजी द्रुमाः ।
 आश्रिता वा नभो वेश्म ध्वजतीरणवेदिकाः ॥ ३७ ॥
 दिक्षुयान्तासु बक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ।
 वामा वा दक्षिणा वापि शकुनाः कर्मसिद्धवे ॥ ३८ ॥
 दक्षिणाद्वामगमनं प्रयस्तं श्वशृगालयोः ।
 भासकौशिकयोश्चैवं नोभयं शशसर्पयोः ॥ ३९ ॥
 दर्शनं वा रुतं वापि न गोधार्ककलाशयोः ।
 ग्रथर्वुदादिषु सदा क्लेशब्दः प्रशस्यते ॥ ४० ॥
 विद्रध्युदरगुल्फेषु भेदशब्दस्तथैव च ।
 रक्तपित्तातिसारेषु रुद्धशब्दश्च पूजितः ॥ ४१ ॥
 दौर्भनस्यश्च वैद्यस्य यात्रायां नैव पूजितम् ।
 वैद्यामनावसादोवा आतुरो बाप्यधोमुखः ॥ ४२ ॥
 वैद्यसंभाषणाङ्गानि कुब्जमास्तरणानि च ।
 प्रसृज्याद्वाधुनीयाद्वा करी पृष्ठं शिरस्तथा ॥ ४३ ॥
 हस्त चाङ्गुल्य वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चोरसि ।
 न ससिद्धप्रति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥ ४४ ॥
 वैद्य यद्योन्मुखं पृच्छेत्प्राणिं वा स्वाङ्गमातुरः ।
 भूयः सपूज्यते यस्य गृहे वैद्यः ससिद्धप्रति ॥ ४५ ॥
 शुभं शुभेषु दूतादिष्वशुभं ह्यशुभेषु च ।
 आतुरस्य ध्रुवं तस्माद् दूतादींस्तच्चयेद्भिषक् ॥ ४६ ॥

इति शकुनलक्षणम् ।

अथ दुःस्वप्नानाह ।

स्वप्नाध्यायं प्रवक्ष्यामि मरणाय शुभाय च ।
 पश्यन्ति सुहृदो यांस्तु स्वप्नान् स्वयमंथापि वा ॥ ४७ ॥
 चे हाभ्यशरारोरस्तु करभव्यालगर्दमैः ।
 मार्जारकपिशार्दूल शृगालैर्नारकेन च ॥ ४८ ॥
 तरक्षीहान्द्रगाभ्याञ्च भल्लुकेन गुनापि वा ।
 घराहैर्महिषैर्वापि यो यायादक्षिणामुखः ॥ ४९ ॥
 कृष्णारक्ताम्बरधरा हसन्ती रक्तमूर्ध्वजा ।
 य चाकर्षति बद्धा स्त्री नृत्यन्ती दक्षिणामुखम् ॥ ५० ॥
 अन्यावस्रायिभिर्यो वा कृष्यते दक्षिणामुखः ।
 परिष्वजेयुर्यस्वापि प्रेताः प्रव्रजितास्तथा ॥ ५१ ॥
 आञ्जायते यथ सुहुः श्वापदैर्विक्रताननैः ।
 पिबेन्मधु च तैलं वा यो वाऽपङ्केऽवसीदति ॥ ५२ ॥
 पङ्कप्रलिसगात्रो वा नृत्वेद्वापि हसेत्तथा ।
 निरम्बरश्च यो रक्तां गिरसा धारयेत् स्रजम् ॥ ५३ ॥
 यस्य वंशोनलो वापि तालो वोरसि जायते ।
 य मत्स्यादिर्गसेद्यो वा नीरुग्णो वा विलीयते ॥ ५४ ॥
 उच्चादधः पतेद्यस्तु श्वापदैर्वा निहन्यते ।
 झ्रियते स्रोतसा यो वा यो वा मोहमवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥
 पराजोयेत बध्येत काकाद्यैर्वाभिमूयते ।
 पतन तारकादीनां प्रणाशं दोषचक्षुषोः ॥ ५६ ॥
 यः पश्येद्देवतानां वा प्रकम्पमवनेस्तथा ।
 यस्य हृदिर्विरेको वा दशनाः प्रपतन्ति वा ॥ ५७ ॥
 शाल्मलीं किंशुकं यूषं वल्मीकं पारिभद्रकम् ।
 पुष्याख्यं कोविदारं वा चितां वा योऽधिरोहति ॥ ५८ ॥

कर्पासतैलपिण्याक लोहानि लवणं तिलान् ।
 लभेताश्रति वा पक्कं मांसं यद्य पिवेत्पुराम् ॥ ५८ ॥
 यः स्वप्नेषु नरः पश्ये द्रक्तृक्षणांभ्वराहतान् ।
 कृष्णांश्च विकृतान्ब्रह्मा न्दण्डपाशधरानपि ॥ ६० ॥
 कुर्वतो भर्त्सनं चासं दक्षिणाशांसमाश्रितान् ।
 सस्वस्थो लभते रोगं व्याधितो मृत्युमृच्छति ॥ ६१ ॥
 यथा स्वंप्रकृति स्वप्ने विस्मृतो विहितस्तथा ।
 चिन्ताकृतो दिवा दृष्टो भवन्त्यफलदास्तु ते ॥ ६२ ॥
 ज्वरितानां शुनासख्यं शोषिणां कपिभिस्तथा ।
 उन्मादे राक्षसैः प्रैते रपस्मारे प्रवर्त्तनम् ॥ ६३ ॥
 मेहातिसारिणां तोय पानं श्लेहस्य कुष्टिनाम् ।
 गुल्मेषु स्वावरोत्पत्तिः कोष्ठे मूर्ध्नि शिरोरुजि ॥ ६४ ॥
 पिपासा श्वासयोर्दुर्द्यां शङ्कुल्याद्यैव भक्षणम् ।
 हरिद्राभक्षणं वापि यद्भवेत्पांडुरोगिनः ॥
 रक्तपित्ती पिवेद्यस्तु शीणितं सपिनश्यति ॥ ६५ ॥
 क्रव्यादाक्रमणं श्मसानगमनं घातस्तथोच्चादधो
 रक्तस्रग्बसनं बिबाहकलहौ चौरं क्षिरेको ममिः ।
 वन्धं लौहकपर्दलाभनटनं पङ्काम्भसोर्मज्जनं
 दन्ताच्चिग्रहपादचर्मपतनं स्वप्ने गदादिप्रदम् ॥ ६६ ॥
 स्वप्नानेवंविधान् दृष्ट्वा प्रातरुत्थाय यद्भवान् ।
 दद्यान्मापांस्तिलाङ्गीर्हं विप्रेभ्यः वाञ्छनं तथा ॥ ६७ ॥
 जयेद्वापि शुभाश्वान् गायत्रीन्त्रिपदीन्तथा ।
 दृष्ट्वा तु प्रथमे यामे स्वप्नान्ध्यायात्पुनः शुभम् ॥ ६८ ॥
 जपेद्दान्यतमं वेदं ब्रह्मचारी समाहितः ।
 नचाऽऽचक्षीतकस्मेचिद् दृष्ट्वा स्वप्नमशीभनम् ॥ ६९ ॥

देवतायतने चैव वसेद्रात्रिद्वयं तथा ।

विप्रांश्च पूजयेन्नित्यं दुःखप्रात्परिमुच्यते ॥ ७० ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रशस्तस्वप्नदर्शनम् ।

देवान् द्विजान् गोहृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ॥ ७१ ॥

समिद्धमग्निं साधूंश्च निर्मलानि जलानि च ।

पश्येत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७२ ॥

युद्धे चात्मजयं दृष्ट्वा नरः सुखमवाप्नुयात् ।

तुरगो हृदिको मृद्धो मच्चिकाश्च जलौकसः ।

स्वप्ने दशन्ति यं तस्य धनारोग्ये विनिर्दिशेत् ॥ ७३ ॥

मांसं मद्यं स्रजः श्वेता वासांसि च फलानि च ।

लभेत् कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७४ ॥

बीशाद्यादर्यसुखेतवसनातपवारणम् ।

गुर्वङ्गणादिभोगो यः सोऽर्यदो गदनाशनः ॥ ७५ ॥

विपुस्यापक्वमांसस्य गवादीनां विशेषतः ।

भक्षणं विड्विलेपश्च रोदनं मरणं निर्जम् ॥

दृष्ट्वा जागरणं कुर्यादर्यन्लाभाय रोगहृत् ॥ ७६ ॥

नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् ।

तरिन् कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७७ ॥

हृषाम्बगजसोघात्र नी गैलार्द्रवनस्पतीन् ।

आरोह्येद्रव्यलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७८ ॥

इत्यादिकाच्छुभान् स्वप्नान् दृष्ट्वा फलमसृह्वे ।

स्तुत्वा देवान् द्विजातिभ्यो दद्यात् स्वर्णं च भोजनम् ॥ ७९ ॥

भूयो दृष्टश्रुतध्याता ऽनुभूतेष्टैकगोचराः ।

स्वप्नो निरर्यकाजीयोऽं च्छिष्टभावादिसम्भवः ॥ ८० ॥

इति स्वप्नकथनम् ।

अथ बालज्ञानम् ।

अकस्माच्छीलविकृति रकस्माद्बपुरुत्तमम् ।

अकस्मादिन्द्रियोत्पत्तिः सन्निपाताग्रलक्षणम् ॥ ८१ ॥

शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ।

तदरिष्टं समासेन व्यासतश्च निबोधमे ॥ ८२ ॥

व्यञ्जनानि सुतो विद्या बुद्धिर्मेदो धनं यशः ।

स्वल्पे वयसि यस्यैतत् न स जीवेच्चिरन्तरः ॥ ८३ ॥

भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो मेधाबलमनुत्तमम् ।

भजन्ति वा निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ ८४ ॥

शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानसतो बहून् ।

समुद्रपुरमेधानां भसम्पत्तौ च निष्ठुरान् ॥ ८५ ॥

तान् स्वराच्चावगृह्णीते गृह्णीते घान्यशब्दवत् ।

ग्राम्यारण्यस्वनांयापि विपरीतान् शृणोति च ॥ ८६ ॥

द्विपच्छन्देषु रमते सुहृच्छन्देषु कुप्यति ।

यथाकस्मान्न शृणुते स गतायुरिति स्मृतः ॥ ८७ ॥

यस्तूप्लासमये शीतं मुष्णं जानाति शीतके ।

सञ्जातशीतपिठको यश्च दाहे न पीड्यते ॥

दाहात्तो यश्च रोमाञ्ची पञ्चत्वं तस्य निश्चितम् ॥ ८८ ॥

उष्णगात्रोऽतिमात्रञ्च यश्च शीतेन वेपते ।

प्रहारनाभिजानाति स यायाद्यममन्दिरम् ॥ ८९ ॥

पांशुनेवावकोर्णानि यस्तु गात्राणि मन्यते ।

नानावर्णाश्च राज्यो वा यस्य गोत्रे भवन्ति हि ॥ ९० ॥

स्नातानुलिप्तं य वापि सेवन्ते नीलमक्षिकाः ।

सुगन्धिर्वाति चाकस्मान्तं वृवन्ति गतायुषम् ॥ ९१ ॥

सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धं सुरभिं तथा ।

विपरीते न गृह्णाति भावान्यथोपसेवितान् ॥ ८२ ॥
 क्मोपयुक्ताश्च रसा यस्य दीपाभिद्वये ।
 यस्य दीपाग्निसात्मश्च कुर्युर्मिथोपयोजिताः ॥
 यो वा रसान्नसंवेत्ति तं वदन्ति गतायुषम् ॥ ८३ ॥
 शृणोत्या पीडिते कथं नयो धुकधुकध्वनिम् ।
 यो वा गन्धं न गृह्णाति शान्तदीपस्य मानवः ॥ ८४ ॥
 दिवान्योतींषि यद्वापि ज्वलितानीव पश्यति ।
 चन्द्रं सूर्यमिवाचष्टे सूर्यं वा चन्द्रवर्चसम् ॥ ८५ ॥
 अमेघोपप्लवे चापि शक्रचापतडिहुणान् ।
 तडिद्वन्तो सितान् वापि निर्मले गगने घनान् ॥ ८६ ॥
 विमानयानप्रासादै र्यश्च संकुलमस्वरम् ।
 यद्धानिलं मूर्त्तिमन्त मन्तारिचे च पश्यति ॥ ८७ ॥
 उशशीतादिकान् भावान् कालावस्थादिशस्तथा ।
 विशरीते न गृह्णाति भावानन्यांश्च यो नरः ॥ ८८ ॥
 धूमनीहारवासोऽभि राहतामिव मेदिनीम् ।
 प्रदीप्तमिव चाकाशं यो वाष्पुतमिवाश्रसि ॥
 भूमिमटादगाकारां रेखाभिर्यश्च पश्यति ॥ ८९ ॥
 अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विण्णोरपि पदद्वयम् ।
 न पश्येत् सगतायुः स्यात्तुर्थम्याढमण्डलम् ॥ ९० ॥
 रसज्ञारुन्धती ज्ञेया घ्राणाग्रं च ध्रुवं विदुः ।
 भ्रुवोर्मध्यं पदं विण्णो स्तारकामाढमण्डलम् ॥ ९१ ॥
 ल्योक्तादशीत्यतोवेषु कायां यश्च न पश्यति ।
 पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विकृतां वान्यसत्त्वजाम् ॥ ९२ ॥
 श्वकाकफद्वन्द्वभ्राणां प्रेतानां यच्चरत्साम् ।
 पिशाचोरगनागानां भूतानां विकृतामपि ॥ ९३ ॥

द्वीश्रियौ नश्यतो यस्य बुद्धिर्मेधा स्मृतिस्तथा ।

अकस्माद्य भजन्ति च स परासुरसंशयम् ॥ १०४ ॥

यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्तयोर्ध्वन्तयोत्तरः ।

उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १०५ ॥

आरक्ता दग्धना यस्य श्यावा वाय पतन्ति च ।

खञ्जनप्रतिमा वापि तं गतायुपमादिशेत् ॥ १०६ ॥

अकस्माद्ददनं यस्य कुङ्कुमाभं प्रजायते ।

अङ्गकम्पो गतिभ्रंशो यदि वा स न जीवति ॥ १०७ ॥

पीड्यते कुण्डली यस्य नाभिस्थाहारबन्धना ।

दह्यते यस्य चाङ्गारः सर्वर्षेण मृतिं ब्रजेत् ॥ १०८ ॥

अकस्माद्यः क्लेशः स्थूलो भवेत् स्थूलोऽथवा क्लेशः ।

प्रकृतिं वा त्यजेच्छोघ्रमष्टमासात् सजीवति ॥ १०९ ॥

कृष्णास्तत्रावलिप्ता च जिह्वाशूना च यस्य वै ।

कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसन् ॥ ११० ॥

कुटिला स्फुटितां वापि प्रसुमा यस्य नासिका ।

भग्ना विस्फुरिता वापि स परासुरसंशयम् ॥ १११ ॥

केशाः सीमन्तिनो यस्य संचिप्ते विनते भ्रुवी ।

लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि स परासुरसंशयम् ॥ ११२ ॥

न धारयति यः शोर्षं बाह्वरत्नत्रमास्थगम् ।

नखाङ्गुलित्रयं चापि दन्ताः शुष्यन्ति यस्य च ॥

एकामृष्टिर्मूढात्मा स परासुरसंशयम् ॥ ११३ ॥

बलवान् दुर्बलो वापि संमोहं योऽधिगच्छति ।

उत्थाप्यमानो बह्वृशः स परासुरसंशयम् ॥ ११४ ॥

उत्तानः सर्वदा शेते पादौ विकुरुते

विप्रसारणशीलो वा स परासुरसंशयम्

गीतपादकरोच्छ्वासं चिच्छत्रोच्छ्वासश्च यो भवेत् ।
 काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्यः स परासुरसंगयम् ॥ ११६ ॥
 निद्रा न क्षियते यस्य यो वा जागर्ति सर्वदा ।
 मुह्येद्वा वक्तुकामश्च प्रत्याख्येयः स जानता ॥ ११७ ॥
 खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्तते ।
 पुरुषस्या विपार्त्तस्य स परासुरसंगयम् ॥ ११८ ॥
 अनन्योपद्रवकृतः शीघ्रः पादसमुद्भवः ।
 पुरुषं हन्ति नारीन्तु गृह्यन्ती मुखजो हयम् ॥ ११९ ॥
 अतोमारो ज्वरो हिक्का कृदिःशूनाङ्गभेदनम् ।
 कासिनः श्वासिनो वापि यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १२० ॥
 खेदोदाहश्च बलवान् हिक्काश्वासस्तथैव च ।
 बलवन्तमपि प्राणैर्वियुञ्जीत न संशयः ॥ १२१ ॥
 श्वावा जिह्वा भवेद्यस्य सर्वश्चापि निमज्जति ।
 मुखं च जायते पूति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १२२ ॥
 बह्वमापूर्यतेऽसूभ्यः क्षियेते चरणौ तथा ।
 चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥ १२३ ॥
 अतिमात्रं लघूनि स्युर्गात्राणि शुक्लानि च ।
 यस्याकस्मात् सविज्ञेयो गन्ता वै यमशासनम् ॥ १२४ ॥
 पद्ममत्स्यवशात्तैल घृतगन्धाय ये नराः ।
 पूतिगन्धाय ये चाति गन्तारस्ते यमालयम् ॥ १२५ ॥
 ज्वरातिमारशोधाः स्यु र्यस्यान्योऽन्यावसादिनः ।
 प्रक्षीणबलमांसस्य स न शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ १२६ ॥
 यूकाल्नाटमायान्ति बलिं नाश्रन्ति वायसाः ।
 येषां चापि रतिर्नास्ति गतास्तेयमन्नन्दिरम् ॥ १२७ ॥
 क्षीणस्य यस्य क्षुत्तृप्ये हृद्यैर्मिदं हितैन्द्रिया ।

अन्नपानैर्नशाम्येते तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ १२८ ॥

प्रवाहिकाशिरःशूलं कीष्टं शूलञ्च दारुणम् ।

पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ १२९ ॥

निवर्त्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ।

उत्पद्यते च वा यस्य सहसा सविनश्यन्ति ॥ १३० ॥

न चाहारबलं यस्य दृश्यते सविनश्यति ।

नासाभङ्गो भवेद्यस्य सप्तरात्रं सजीवति ॥ १३१ ॥

चिकित्स्यमानः सम्यक् च विकारो योऽभिवर्द्धते ।

प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणन्तद्गतायुषः ॥ १३२ ॥

यस्याख्ये निर्गते मेद्रमुक्त्तिकमथवान्थया ।

अचिरान् स्नानमस्नानं मास्यं मूर्ध्नि चिरादपि ॥ १३३ ॥

भामण्डलं न पश्येद्यो मूर्जिते नयने नरः ।

विकृतं वाथ सम्पर्शेत्सगतायुरिति ध्रुवम् ॥ १३४ ॥

भ्रुवौ केशाः ससीमस्ताः सावर्त्ता अपि मृत्यवे ।

कपोतो वायसो गृध्रः काकीलो यस्य मूर्ध्नि ॥

क्रव्यादो वापि लीयेत परमासायुः स उच्यते ॥ १३५ ॥

व्याप्यते पांशुवर्षण काकपक्षैश्च ताद्यते ।

स्वप्ने पि यो नरस्तास्य मृतिर्मासचतुष्टयात् ॥ १३६ ॥

यस्याभिषिक्तमासस्य हृदिनीरं प्रशुष्यति ।

पिवतोऽपि जलं शोषः स्याद्दशाहं सजीवति ॥ १३७ ॥

स्यापयित्वा करं भूमौ निरुन्ध्यान्वाध्यमांगुलिम् ।

प्रहरेण भवेन्मृत्यु र्यद्युत्तिष्टेदनामिका ॥ १३८ ॥

मध्याह्ने विमलेऽम्बरं दिनमणेर्विम्बं जले निर्मले ।

पश्येत्पात्रगते यदा गदयुतः पूर्णन्तदा स्याच्छुभम् ॥

हीन दक्षिणपश्चिमोत्तरपुरोभागेषु मासैः क्रमात् ।

पट्विद्वेकमितैर्दिनैश्च दशभिश्छिद्रं सधूमं दिनात् ॥१३८॥

हस्तयोः पादयोश्चापि कनिष्ठायाश्च मृन्धजः ।

चत्वारो यस्य भिद्यन्ते तुल्यं मासात्सन्धत्युभाक् ॥ १३९ ॥

कपोलमांसविच्छेदो नृत्युः स्यात्पञ्चराततः ।

चक्षुर्नासिकयोर्मध्ये स्यन्दाभावेन पञ्चमे ॥ १४० ॥

नृत्युः स्याद्य गात्राणां स्तब्धत्वादेकवासरे ।

ललाटस्य त्रिरेखाणां नाशान्नृत्युरहस्यये ॥ १४१ ॥

सप्ताहान्नृत्युरङ्गस्य शीततार्हस्य चोष्णता ।

अकस्माद्दृपणं निम्नं पक्षान्नृत्युप्रदं भवेत् ॥ १४२ ॥

ग्रीवायाः स्कन्धयोर्नाड्यो विच्छेदादपि पक्षतः ।

अकस्मात्कृष्णरेखा स्या ज्जिह्वाया यदि मध्यतः ॥

दृढो वा दन्तसंदंशस्तदा नृत्युस्तिग्राह्यतः ॥ १४३ ॥

रात्राविन्दुवधं पश्ये द्विवानचक्रमण्डलम् ।

अमेघं विद्युतं पश्येत् स्फुरन्ती दक्षिणायिताम् ॥

जले चेन्द्रधनुर्जीवेद् द्वित्रिमासान् समानवः ॥ १४४ ॥

द्विवाच्छायां नयः पश्ये दुष्कायाः पतनं तथा ।

हसदाकमयूराणां पश्ये देकत्र नैलनम् ॥ १४५ ॥

चन्द्रद्वन्द्वं द्विसूर्यं वा स्वशिरोज्वलनं तथा ।

गन्धर्वनगरं वापि वृक्षाग्रे शिखरे गिरौ ॥ १४६ ॥

पश्ये तत्र पिशाचानां रूपमन्यच्च भीषणम् ।

प्रकम्पितो भृशं चैव मूर्च्छितो वा भवेन्मुहुः ॥ १४७ ॥

छर्दन्मूर्खं पुरीषं वा सुवर्णरजतप्रभम् ।

प्रत्यक्षं यदि वा स्वप्ने दशमासान्सजीवति ॥ १४८ ॥

कण्ठीष्ठतालुरसना दन्तं यस्य पृथक् पृथक् ।

शुद्धलंभीक्ष्णं परमासात्तस्य नृत्युं विनिर्दिशेत् ॥ १४९ ॥

- ॥ सप्तर्षिचन्द्रनक्षत्र दिशां रात्रावदर्शनात् ।
 कलङ्करहित चन्द्र सूर्यं रश्मिविबर्जितम् ॥ १५० ॥
 अग्नि तेजोविहीनञ्च सोमश्चाप्यपरश्मिकम् ।
 रात्रौ सूर्यं दिवाचन्द्रं स्वनेत्रे ज्वलनं तथा ॥ १५१ ॥
 नाभौ ह्रिकां गुदे राजीं वर्षाम्यशोपमं मुखे ।
 गण्डे ऽतिरिक्तपिडकां गात्रे वर्षविचित्रताम् ॥ १५२ ॥
 हृदये स्फुरणं माशु प्रकम्पमथ तालुनि ।
 चन्द्रच्छिद्रं रविच्छिद्रं पश्येद्भूमौ तथाश्वरे ॥
 आत्मनैव हि यः पश्ये त्पश्येन्मृत्युं त्रिपक्षतः ॥ १५३ ॥
 मूत्रशुक्रपुरीषाणि तुल्यकालं पतन्ति चेत् ।
 वर्षान्मृत्युर्भवेत्यस्य भेषजादिक्रिया वृथा ॥ १५४ ॥
 कर्णयोर्यदि नो शब्द स्तूर्जनोभ्यां निरुद्धयोः ।
 जायते प्राप्तकालस्य लक्षणं तत्समादिशेत् ॥ १५५ ॥
 सर्वाङ्गशीतलत्वञ्च दशहान्मरणं वदेत् ॥ १५६ ॥
 कर्दमे पांशुदेशे वा पुरतः पृष्टतोऽपि वा ।
 खण्डपादोदये नूनं मृत्युर्मासचतुष्टयात् ॥ १५७ ॥
 श्रुतिबाधिर्यतो मृत्युश्चतुर्मासान्तरे भवेत् ।
 स्वस्येन्द्रियस्य पततो मृत्युर्मासत्रयाङ्गवेत् ॥ १५८ ॥
 भ्रूमध्ये ज्योतिषो दृष्टौ द्विमासाद्यमदर्शनम् ।
 एकमासात्तथा मृत्युर्घर्षणे गोलकक्षयात् ॥ १५९ ॥
 जिह्वाया अपहृत्तौ च दशाहान्मृत्युसंगमः ।
 दक्षिणाशां गतां छाया मात्मनो यदि पश्यति ॥
 अथैव मृत्युरस्माकमिति पश्ये दनित्यताम् ॥ १६० ॥
 स्रस्यस्य स्थूलजिह्वा चेन्निःस्पर्शा रसवर्जिता ।
 यावत्पञ्चदिनं मृत्युः पञ्चाशद्दिवसेऽथ वा ॥ १६१ ॥

अम्लादित्वञ्च रसतो नीलादित्वञ्च वर्णतः ।
 विकारे शुक्रसूत्राणां परमासाद्यमदर्शनम् ॥ १६२ ॥
 युगत्रिपञ्चधारं वा बर्त्रावर्त्तिसुगन्धि वा ।
 मूत्रं यस्य भवेत्तस्य मृत्युः परमासमध्यतः ॥ १६३ ॥
 स्थिरत्वेपि स्वदेहस्य तच्छाया चञ्चला यदि ।
 चतुर्मासाद्भवेन्मृत्युरित्यागमविदो विदुः ॥ १६४ ॥
 ज्वरो यस्य तु पूर्वाह्ने शष्पकासश्च दारुणः ।
 बलमांसविहीनस्य दुर्लभन्तस्य जीवितम् ॥ १६५ ॥
 ज्वरो यस्याऽपराह्णे तु श्लेष्पकासश्च दारुणः ।
 प्रक्षीणबलमांसस्य दुर्लभन्तस्य जीवितम् ॥ १६६ ॥
 प्रतैः सह पित्तैश्च स्वप्ने यः कथ्यते शुना ।
 सघोरं ज्वरमासाद्य सद्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ १६७ ॥
 सहसा ज्वरसन्ताप स्तृणामूर्च्छा बलक्षयः ।
 विक्षेपणं च सन्धीनां मुमूर्षुरपजायवे ॥ १६८ ॥
 गोसर्गं बदना यस्य स्वेदः प्रच्यवते मृशम् ।
 श्लेष्पज्वरोपसृष्टस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १६९ ॥
 देवद्विजसुहृद्देव गुरुन्यो द्वेष्टि यस्य वा ।
 मज्जन्यसु शक्यच्छ्लेष रैतांसि स न जीवति ॥ १७० ॥
 इत्यादिलक्षणैर्जात्वा मरणं समुपस्थितम् ।
 लोकद्वयसुखप्राप्त्यै धर्मीमेव समाचरेत् ॥ १७१ ॥
 सौम्याकारेन्द्रियः श्रोतो दृष्टा बक्ता च विन्दति ।
 सम्यक् स्पर्शं रसं गन्धं रोगीरोगाद्यनुच्यते ॥ १७२ ॥
 स्वल्पो ज्वरो भवेद्यस्य जिह्वा भवति कोमला ।
 उष्णौ पादौ तथा पाणी सरीरौ सुखमाप्नुयात् ॥ १७३ ॥
 ज्वरः स्वेदविहीनः स्यात् कण्ठः कफविचर्जितः ।

नासामार्गगतिः प्राणो यस्य रोगो स जीवति ॥ १७३ ॥
 भवेन्निद्रा सुखं यस्य स्मृति भ्रंशो न जायते ।
 नाकारवर्णहानिः स्यात् सरोगी जीवति ध्रुवम् ॥ १७४ ॥
 यस्यादरो भवेद्वैद्ये प्रीतिर्भेषज्यकर्मणि ।
 पथ्ये रुचिः सृष्ट्वा धर्मं स रोगी जीवति ध्रुवम् ॥ १७५ ॥
 इत्यादिलक्षरौवैद्यः साध्यं विज्ञाय रोगिणम् ।
 आयुर्वेदोक्तमार्गेण चिकित्सां सम्यगाचरेत् ॥ १७६ ॥
 इति कालज्ञानम् ।

अथ नेत्रपरीक्षामाह ।

रौद्रे रूत्ते च धूम्राभे नयने स्तब्धचञ्चले ।
 तथाभ्यन्तरक्लृणाभे भवती वातरोगिणः ॥ १७७ ॥
 पित्ररोगे तु पीताभे, नीले वा रक्तवर्णके ।
 सन्तप्तं भवतो दीपं सहेते नावलोकितुत् ॥ १७८ ॥
 ज्योतिर्हीने च श्लामे जलपूर्णं सगौरवे ।
 मन्दावलोकने नेत्रे भवत कफकोपतः ॥ १७९ ॥
 तन्द्रामोहाकुले श्यामे निर्भुग्ने रूत्तरौद्रके ।
 रक्तवर्णे च भवतो नेत्रे दोषत्रयोदये ॥ १८० ॥
 दोषत्रये भवेच्चिह्नं नेत्रयोस्तु त्रिदोषजम् ।
 दोषद्वयप्रकोपे तु भवेद्दोषद्वयोद्भवम् ॥ १८१ ॥
 एकदृष्टी यदा नेत्रे स्वाधीनेन च रोगिणः ।
 उन्मीलिते च भवत क्षणादेव निमीलिते ॥ १८२ ॥

बहुवर्णं च भवती विकृतानेकचेष्टिते ।

नेत्रे मृत्युं कथयती रोगिणी नात्र सशयः ॥ १८४ ॥

सौम्यदृष्टीप्रसन्नाभे प्रकृतिस्ये मनोरमे ।

नेत्रे कथयतः शीघ्रं रोगशान्तिञ्च रोगिणः ॥ १८५ ॥

इति नेत्रपरीक्षा ।

—०—

अथ मुखपरीक्षा ।

वातकोपे मुखं रूचं स्तब्धं वक्त्रं गतप्रभम् ।

पित्तकोपे भवेद्रक्तं पीतं वा परितप्तकम् ॥ १८६ ॥

कफकोपे गुरुस्निग्धं भवेच्छूनमिवाननम् ।

धिलिङ्गञ्च त्रिदोषे स्या द्धिलिङ्गञ्च द्विदोषके ॥ १८७ ॥

इति मुखपरीक्षा ।

—०—

अथ जिह्वापरीक्षा ।

वातकोपे प्रसृप्ते व स्फुटिता मधुरा भवेत् ।

स्तब्धावर्णेन हरिता जिह्वालालां प्रमुञ्चति ॥ १८८ ॥

पित्तकोपे तु रक्ताभा तित्ता दग्धेव जायते ।

जिह्वादाहान्विता विदा कण्ठकैरिव सर्वतः ॥ १८९ ॥

कफोदये भवेज्जिह्वा स्थूला गुर्वी विलेपनो ।

सुस्थूलकण्ठकोपेता क्षारा बहु कफावहा ॥ १९० ॥

दोषद्वये द्विदोषोक्त लक्षणा रसना भवेत् ।

सर्वचिह्ना त्रिदोषे स्या द्विकृतानेकलक्षणा ॥ १९१ ॥

इति जिह्वापरीक्षा ।

नासामार्गगतिः प्राणो यस्य रोगी स जीवति ॥ १७३ ॥
 भवेन्निद्रा सुखं यस्य स्मृति भ्रंशो न जायते ।
 नाकारवर्णहानिः स्यात् सरोगी जीवति ध्रुवम् ॥ १७४ ॥
 यस्यादरो भवेद्द्वेष्टे प्रीतिर्भेषज्यकर्मणि ।
 पथे रुचिः सृष्ट्वा घर्मे स रोगी जीवति ध्रुवम् ॥ १७५ ॥
 इत्यादिलक्ष्यैः साध्यं विज्ञाय रोगिणम् ।
 आयुर्वेदोक्तमार्गेण चिकित्सां सम्यगाचरेत् ॥ १७६ ॥
 इति कालज्ञानम् ।

—०—

अथ नेत्रपरीक्षामाह ।

रौद्रे रूचे च धूम्रामे नयने स्तब्धचञ्चले ।
 तथाभ्यन्तरक्षणाने भवतो वातरोगिणः ॥ १७७ ॥
 पित्तरोगी तु पीतामे, नीले वा रक्तवर्णके ।
 सन्तप्तो भवतो दीपं सहिते नात्रलोकितुत् ॥ १७८ ॥
 ज्योतिर्हीने च शक्तामे जलपूर्णं सगौरवे ।
 मन्दात्रलोकने नेत्रे भवतः कफकोपतः ॥ १७९ ॥
 तन्द्रामोहाकुले श्यामे निर्भुग्ने रूक्षरौद्रके ।
 रक्तवर्णे च भवतो नेत्रे दोषत्रयोदये ॥ १८० ॥
 दोषत्रये भवेच्चिह्नं नेत्रयोस्तु त्रिदोषजम् ।
 दोषद्वयप्रकोपे तु भवेद्दोषद्वयोद्भवम् ॥ १८१ ॥
 एकदृष्टी यदा नेत्रे स्वाधीनेन च रोगिणः ।
 उन्मीलिते च भवतः क्षणादेव निमीलिते ॥ १८२ ॥
 सततोन्मीलिते नेत्रे यदा नित्यं निमीलिते ।
 विलुप्तक्षणातारे च भ्रमदूम्नोग्रतारके ॥ १८३ ॥

बहुव्रणं च भवती विस्तृतानेकचेष्टिते ।

नेत्रे मृत्युं कथयती रोगिणी नात्र संशयः ॥ १८४ ॥

सौम्यदृष्टीप्रसन्नामे प्रकृतिस्थे मनोरमे ।

नेत्रे कथयतः शीघ्रं रोगशान्तिञ्च रोगिणः ॥ १८५ ॥

इति नेत्रपरीक्षा ।

—०—

अथ मुखपरीक्षा ।

वातकोपे सुखं रुच्यं स्तव्यं वक्तं गतप्रभम् ।

पित्तकोपे भवेद्रक्तं पीतं वा परितप्तकम् ॥ १८६ ॥

कफकोपे गुरुस्निग्धं भवेच्छूनमिवाननम् ।

द्विलिङ्गञ्च त्रिदोषे स्या द्विलिङ्गञ्च द्विदोषके ॥ १८७ ॥

इति मुखपरीक्षा ।

—०—

अथ जिह्वापरीक्षा ।

वातकोपे प्रसृप्ते व स्फुटिता मधुरा भवेत् ।

स्तब्धावर्णेन हरिता जिह्वान्नालां प्रमुञ्चति ॥ १८८ ॥

पित्तकोपे तु रक्ताभा तित्ता दग्धेव जायते ।

जिह्वादाहान्विता विषा कण्टकैरिव सर्वतः ॥ १८९ ॥

कफोदये भवेज्जिह्वा स्थूला गुर्वी विलेपनी ।

सुस्थूलकण्टकोपेता क्षारा बहु कफावहा ॥ १९० ॥

दोषद्वये द्विदोषोक्त लक्षणा रसना भवेत् ।

सर्वचिह्ना त्रिदोषे स्या द्विकृतानेकलक्षणा ॥ १९१ ॥

इति जिह्वापरीक्षा ।

—०—

पानीयेन समं मूत्रं सुपाकसहितं भवेत् ।
 रक्तवातेन रक्तं स्यात् क्रीसुम्भं रक्तपित्ततः ॥ २०३ ॥
 तैलतुल्यं भवेन्मूत्रं नित्यं सहजपित्ततः ।
 कफप्रकृतितो मूत्रं तुल्यं पल्लववारिणा ॥ २०४ ॥
 वातप्रकृतितो मूत्रं नीरामं बहुलं भवेत् ।
 अधो बहुलमारक्तं मूत्रमालोक्यते यदा ॥
 वदन्ति तदतीसार लिङ्गं तल्लिङ्गवेदिनः ॥ २०५ ॥
 जलोदरसमुद्भूतं मूत्रं घृतकण्ठीपमम् ।
 आमवातवशान्मूत्रं तक्रतुल्यं प्रजायते ॥ २०६ ॥
 मलेन पीतवर्णञ्च बहुलञ्च निगद्यते ।
 पीतवर्णं यदा मूत्रं तैलतुल्यं सबुद्बुदम् ॥
 तदप्यसाध्यमादिष्टं सद्भिर्वैद्यकवेदिभिः ॥ २०७ ॥
 अजीर्णेन भवेन्मूत्रं श्वेतञ्चापि तथारुणम् ।
 अजामूत्रसमं मूत्रं मजीर्णत्वाच्च जायते ॥ २०८ ॥
 मूत्रन्तु कृष्णतां याति क्षयरोगे तथा किल ।
 क्षयरोगे यदा श्वेतं मसाध्यं तद्विनिर्दिशेत् ॥ २०९ ॥
 पीतमच्छञ्च जायेत मूत्रं पित्तोदये सति ।
 समधातोः पुनः कूपं जलतुल्यञ्च कथ्यते ॥ २१० ॥
 ऊर्ध्वन्नीलमधोरक्तं रुधिरं प्रजायते ॥ २११ ॥
 प्रवर्तते यदा मूत्रं स्निग्धं तैलसमप्रभम् ।
 आक्षारादुदरन्तस्य वृद्धिं याति तदा किल ॥ २१२ ॥
 ऊर्ध्वं मधीतमधोरक्तं मूत्रं चेद्रोगिणस्तदा ।
 पित्तप्रकृतिसंभूतं सन्निपातं वदेद्भिषक् ॥ २१३ ॥
 यस्येक्षुरसंकाशं मूत्रं नेत्रे च पिञ्जरे ।
 रसाधिक्यं विजानीया कृद्धानं तस्य निर्दिशेत् ॥ २१४ ॥

अथ मूत्रपरीक्षा ।

रात्रेद्यतुर्थयामस्य घटिकानां चतुष्टये ।

उत्थाप्य रोगिणं वैद्यी मूत्रोत्सर्गन्तु कारयेत् ॥ १८१ ॥

आद्यन्तधारां सन्त्यज्य मध्यमां काचभाजने ।

कारयेत्कांस्यपात्रे वा कुर्यात्पात्रं पटावृतम् ॥ १८२ ॥

ततः सूर्योदये जाते प्रकाशे सति भाजने ।

स्थितं मूत्रसमालोक्य कुर्यात्तस्य परीक्षणम् ॥ १८३ ॥

वाते तोयसमं मूत्रं रूचं बहुतरं भवेत् ।

रक्तवर्णमभवेत्पित्ते पीतं वा, स्वल्पमेव च ॥ १८४ ॥

कफे श्वेतं घनं मूत्रं म्लिग्धं सञ्जायते तथा ।

द्विदोषे इन्द्रचिह्नं स्यात् सर्वलिङ्गं त्रिदोषजे ॥ १८५ ॥

सुलक्षितं गृहीतं यन्मूत्रं घर्मं निधाय तत् ।

तैलविन्दुं क्षिपेत्तत्र निश्चले वैद्यसत्तमः ॥ १८६ ॥

जायन्ते बुद्बुदा यत्र विकारः सोस्तिपित्तलः ।

रूक्षञ्च श्यामलच्छार्थं वाते मूत्रं प्रजायते ॥ १८७ ॥

तरीमुपरिवध्नाति तैलविन्दुस्तथात्र वै ।

मूत्रं श्लेष्मणि जायेत समं पल्लववारिणा ॥ १८८ ॥

मूत्रेण सादृग्मिलित स्तैलविन्दुः प्रजायते ।

सिद्धार्थतैलसदृशं मूत्रं वै पित्तमारुते ॥ १८९ ॥

श्वेतधारा मूत्रधारा पीतधारा तदा ज्वरः ।

रक्तधारा ज्वरे दीर्घं कृष्णा च मरणाय वै ॥ २०० ॥

श्लेष्मवाते भवेन्मूत्रं काष्ठीकेन समन्तथा ।

पांडुरं श्लेष्मपित्ते च पीतञ्चैव परीक्षयेत् ॥ २०१ ॥

सन्निपाते च यन्मूत्रं कृष्णं तत्रक्षयेदुधः ।

काष्ठीकेन समं मूत्रं भातुलुङ्गममप्रभम् ॥ २०२ ॥

पानोयेन समं मूत्रं सुपाकसहितं भवेत् ।
 रक्तवातेन रक्तं स्यात् कौसुमं रक्तपित्ततः ॥ २०३ ॥
 तैलतुल्यं भवेन्मूत्रं नित्यं सहजपित्ततः ।
 कफप्रकृतितो मूत्रं तुल्यं पल्लववारिणा ॥ २०४ ॥
 वातप्रकृतितो मूत्रं नीराभं बहुलं भवेत् ।
 अधो बहुलमारक्तं मूत्रमालोक्यते यदा ॥
 वदन्ति तदतीसार लिङ्गं तल्लिङ्गवेदिनः ॥ २०५ ॥
 जलोदरसमुद्भूतं मूत्रं घृतकण्ठीपमम् ।
 आमवातवशान्मूत्रं तक्रतुल्यं प्रजायते ॥ २०६ ॥
 मलेन पीतवर्णञ्च बहुलञ्च निगद्यते ।
 शीतवर्णं यदा मूत्रं तैलतुल्यं सवुद्बुदम् ॥
 तदप्यसाध्यमादिष्टं सद्भिर्वैद्यकवेदिभिः ॥ २०७ ॥
 अजीर्णेन भवेन्मूत्रं श्वेतञ्चापि तयोरुष्णम् ।
 अजामूत्रसमं मूत्रं मजीर्णत्वाच्च जायते ॥ २०८ ॥
 मूत्रन्तु कृष्णतां याति क्षयरोगे तथा किल ।
 क्षयरोगे यदा श्वेतमसाध्यं तद्विनिर्दिशेत् ॥ २०९ ॥
 पीतमच्छञ्च जायेत मूत्रं पित्तोदये सति ।
 समधातोः पुनः कूपं जलतुल्यञ्च कथ्यते ॥ २१० ॥
 ऊर्ध्वन्नीलमधोरक्तं रुधिरं प्रजायते ॥ २११ ॥
 प्रवर्तते यदा मूत्रं स्रिग्धं तैलसमप्रभम् ।
 आहारादुदरन्तस्य वृद्धिं याति तदा किल ॥ २१२ ॥
 ऊर्ध्वम्पीतमधोरक्तं मूत्रं चेट्रो गिणस्तदा ।
 पित्तप्रकृतिसंभूतं सन्निपातं वदेद्विपक् ॥ २१३ ॥
 यस्येक्षुरसंकाशं मूत्रं नेत्रे च पिञ्जरे ।
 रसाधिक्यं विजानीया हृद्द्वयं तस्य निर्दिशेत् ॥ २१४ ॥

रक्तं स्वच्छञ्च यन्मूत्रं तज्ज्वराधिक्य लक्षणम् ।

धूम्रवर्णं यदा मूत्रं ज्वराधिक्यं तदादिशेत् ॥ २१५ ॥

कृष्णमच्छञ्च जानीर्यात् सन्निपातज्वरोद्भवम् ।

उपरिष्ठात्पीतवर्णं मधःकृष्णं सवुद्बुदम् ॥

मूत्रं प्रसूतदोषेण संशयो नात्र कश्चन ॥ २१६ ॥

आपीतफेनरक्ताद्य मसितेक्षुरसोपमम् ।

पित्ते कफेऽनिले मूत्रे निरामे च ज्वरे भवेत् ॥ २१७ ॥

यदा प्रसारमाप्नोति तैलं क्षेमं तदादिशेत् ।

विन्दुरूपं यदा तैल मसाध्यत्वाय रोगिणः ॥ २१८ ॥

प्रसरत्पूर्वदिग्भागे पश्चिमे वा तथोत्तरे ।

तैलविन्दुस्तदा रोग विमुक्तिं रोगिणी दिशेत् ॥ २१९ ॥

दक्षिणस्यामथैशाने आग्नेये नैऋते तथा ।

वायव्ये चापि दिग्भागे प्रसरन्मृत्सूचकः ॥ २२० ॥

निमज्जति यदा मूत्रे भ्रमद्वा नैव सर्पति ।

तदारिष्टं विजानीयां द्रोगिणी नात्र संशयः ॥ २२१ ॥

तेलप्रसारणान्मूत्रे विक्षताकारमूर्त्तयः ।

हलकूर्मखरोद्गादे भवन्ति सृत्तिसूचकाः ॥ २२२ ॥

यदि मूत्रगते तैले हंसकृत्वादिकं भवेत् ।

रोगोरोगविमुक्तः स्यात्तदायुचाप्नुयाच्चिरम् ॥ २२३ ॥

इति मूत्रपरीक्षा ।

इति वङ्गसेनेऽरिष्टाधिकारः समाप्तः ॥ ८१ ॥

अथ क्षीपनपाचनद्रव्यलक्षणाधिकारमाह ।

पचेन्नामं षडङ्गुल्य क्षीपनं तद्यथा मिमिः ।

पचत्यामन्नं यत् कुर्यात् दानलं तदि पाचनम् ।

नागकेसरवह्न्या चित्रो दीपनपाचनः ॥ १ ॥

न शोषयति न द्वेष्टि समान्दोषांस्तृयोदशान् ।

समो करोति यज्ज्ञेयं शमनन्तद्यथाऽभृता ॥ २ ॥

कृत्वा पाकमलानां यद्वित्वा बन्धमधो नयेत् ।

तच्चानुनोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी ॥ ३ ॥

पक्त्वा यदपक्त्वा च श्लिष्टं कोष्ठे मलादिकम् ।

नयत्यधः स्रंसनन्तद्यथा स्यात् कृतमालकः ॥ ४ ॥

मलादिकमवहं यद्वहं वा पिण्डितम्लैः ।

भित्वाध पातयति त द्वेदनं कटुको यथा ॥ ५ ॥

विपक्वं यदपक्वं वा मलादि द्रवतामयेत् ।

रेचयत्यपि तज्ज्ञेयं रेचनं दृढता यथा ॥ ६ ॥

अपक्वपित्तशेषाणां बलादूर्ध्वं नयेत्तु यत् ।

वमनं तद्वि विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ॥ ७ ॥

स्यनाइहिनयेदूर्ध्वं मधो वा मलमच्छयम् ।

टेहे मंगोधनन्तक्ष्या हे वदालीफलं यथा ॥ ८ ॥

श्लिष्टान् कफादिकान्दोषान् नुन्मूलयति यद्वलात् ।

द्वेदनन्तद्यथा चारो मरिचानि गिलाजतु ॥ ९ ॥

धातून्मलान्वा देहस्य विगीष्योक्षे स्रयेच्च यत् ।

नैरुनन्तद्यथा क्षौद्रं श्रीरमुष्णं यथा यथाः ॥ १० ॥

दीपनं पाचनं यत्स्यात् दुष्णत्वाद्भवगोपकम् ।

आह्निं प्राचं यथा गुग्गुली जीरकं मज्जपिप्पली ॥ ११ ॥

रोक्ष्याच्छेत्यात्कपायत्वा मधुपाकाद्य यद्वयेत् ।

भ्राभ्रक्षौद्राभ्रान्ताम्या यथा टुटुकवत्सकी ॥ १२ ॥

रमायनं च तज्ज्ञेयं यज्जराव्याधिनाशनम् ।

यथाऽभृता रुदन्ती, च गुग्गुलुय हरीतकी ॥ १३ ॥

यस्माद्ब्रह्मव्याहवेत् स्त्रीषु हर्यो वाजीकरश्च तत् ।

यथा नागवलाद्याःस्यु वीजश्च कपिकच्छुजम् ॥ १४ ॥

यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिः स्याच्छुक्रलञ्च तदुच्यते ।

यथाश्वगन्धामुशली शर्करा च शतावरी ॥ १५ ॥

प्रवर्तकानि कथ्यन्ते जनकानि च रेतसः ।

दुग्धं मापाद्य भङ्गात् फलमज्जाऽऽमलानि च ॥ १६ ॥

प्रवर्तनी स्त्रीशुक्रस्य रचनं वृहतोफलम् ।

जातीफलं स्तम्भनं स्यात् कालिन्दं चयकारि च ॥ १७ ॥

देहस्य सूक्ष्मक्लिदेषु विशिक्तं सूक्ष्ममुच्यते ।

तद्यथा सैन्धवं चोद्रे निम्बस्तौलं रुवृद्धवम् ॥ १८ ॥

पूर्वं व्याप्याखिलं कार्यं ततः पाकश्च गच्छति ।

व्यवायि तद्यथाभङ्गा फ्लेनं चाहिमसुद्धवम् ॥ १९ ॥

सन्धिवन्धास्तु शिथिलान् यत्करोति विकाशि तत् ।

विश्लेथौजस्य घातुभ्यो यथाक्रमुककौद्रवौ ॥ २० ॥

बुद्धिं लुम्पति यद्द्रव्यं मदकारि तदुच्यते ।

तमोगुणप्रधानश्च यथा मद्यसुरादिकम् ॥ २१ ॥

व्यवायि च विकाशि स्यात् सूक्ष्मक्लिदि महावहम् ।

आग्नेयं जीवितहरं योगवाहि स्मृतं विषम् ॥ २२ ॥

निजकीर्येण यद्द्रव्यं स्रोतोभ्यो दोषसञ्चयम् ।

निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मरिचं वचा ॥ २३ ॥

पैच्छिम्याहौरवाद्द्रव्यं रुढा रसवहाः शिराः ।

धत्ते यद्दौख्यं तस्या दभिष्यन्दि यथा दधि ॥ २४ ॥

इति वङ्गसेने दोषनपाचनादिलक्षणाधिकारः

समाप्तः ॥ ६२ ॥

वङ्गसेनीत्यत्तिः ।

श्रीकृष्णः पृथिवीं निजाघ्निकमलाऽरोगीकृतां हा यदां ।
 त्यक्त्वा धामनिजं गतस्तत इयं मद्यल्पकालान्तरे ॥
 जातारोगवती पुनर्भयकरा दृष्ट्वा तदा ता महम् ।
 नभैवाश्रुजनिं गदाधरगृहे चक्रे च नोरोगिकाम् ॥ १ ॥
 भूमावागमनञ्च मे सुभिपज्ञो ज्ञास्यन्ति सर्वे कथम् ।
 इत्येवं सुविचार्य वै क्षितितले स्वीया मिमांसहिताम् ॥
 लोकानां हितकाम्यया स्वयशसे सुस्थापयित्वा ततः ।
 वैद्यानां गभुताकरोञ्च गमनं यास्याथमं मे कृतम् ॥ २ ॥
 अगस्तिर्संहितेयं प्राक् ख्याता मज्जन्मतस्ततः ।
 गदाधरगृहे जन्म लब्धा मे पुनः संस्कृता ॥ ३ ॥
 वङ्गसेन इति नाम्ना विख्यातस्तदनन्तरम् ।
 अग्नोऽयं सर्वसिद्धान्त सारः शीघ्रफलप्रदः ॥ ४ ॥

इति श्रीमहैद्यगदाधरात्मजसहैद्यविद्याचार्य्यं

श्रीवङ्गसेनविरचितो वङ्गसेनाह्वयो ग्रन्थः

समाप्तः ॥